ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УРСР

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В ДВАДЦЯТИ ШЕСТИ ТОМАХ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

КИЇВ 1971

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

1—6—4

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА
ім. М. В. ФРУНЗЕ

ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
ПРЕЗИДІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ПРЭЗІДЫУМ ВЯРХОЎНАГА САВЕТА СССР
СССР ОЛИЙ СОВЕТИНИНГ ПРЕЗИДИУМИ
ССРО ЖОҒАРҒЫ СОВЕТІНІҢ ПРЕЗИДИУМЫ
სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმი
ССРИ АЛИ СОВЕТИНИН РӘЈАСӘТ ҺЕЈ'ӘТИ
TSRS AUKŠČIAUSIOSIOS TARYBOS PREZIDIUMAS
ПРЕЗИДИУМУЛ СОВЕТУЛУЙ СУПРЕМ АЛ УНИУНИЙ РСС
PSRS AUGSTĀKĀS PADOMES PREZIDIJS
СССР ЖОГОРКУ СОВЕТИНИН ПРЕЗИДИУМУ
ПРЕЗИДИУМИ СОВЕТИ ОЛИИ СССР
ՍՍՌՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ
СССР ЁКАРЫ СОВЕТИНИН ПРЕЗИДИУМЫ
NSV LIIDU ÜLEMNÕUKOGU PRESIIDIUM

ГРАМОТА

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик

за успехи, достигнутые в деле увеличения производства и заготовок зерна, сахарной свеклы, картофеля, мяса, молока и других сельскохозяйственных продуктов, Указом от 26 февраля 1958 года наградил

Хмельницкую область Украинской ССР

ОРДЕНОМ ЛЕНИНА

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К. Ворошилов

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР М. Георгадзе

МОСКВА—КРЕМЛЬ 4 марта 1958 г.

Хмельницький. Вулиця Фрунзе. 1970 р.

Вклейка надрукована на Харківській
друкоофсетній фабриці

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТОМУ

Складний повний героїчної боротьби шлях пройшли трудящі Поділля й Волині, цих споконвічних українських земель, з якими нерозривно пов'язана історія сучасної Хмельницької області. З глибини віків постають мужні, волелюбні предки хмельничан, які, не шкодуючи життя, боронили свою землю від іноземних поневолювачів: монголо-татарських орд, що знищували на своєму шляху все живе, литовських феодалів і польської шляхти, які кілька століть володіли краєм. Польсько-шляхетські загарбники тяжко пригноблювали трудовий народ, полонізували населення, насаджували католицизм.

Та широкі маси селянства і міської бідноти ставали на боротьбу проти феодального гноблення, польських та українських магнатів і шляхти, проти національного безправ'я. На подільській землі раз у раз спалахували народні повстання.

Тремтіли гнобителі, коли Северин Наливайко повів грізні загони повсталих селян і козаків на боротьбу проти експлуататорів. Ні високі мури фортець, ні численна армія, ні гармати не допомогли польсько-шляхетським поневолювачам перемогти селянсько-козацьке військо, очолюване Богданом Хмельницьким, ім'ям якого 1954 року названо область. Наприкінці XVIII ст. здійснилась віковічна мрія подолян про возз'єднання із своїм єдинокровним братом у єдиній Російській державі.

У першій половині XIX ст. Поділля знову стало ареною запеклої антифеодальної боротьби, найвидатнішим керівником якої був Устим Кармалюк. Його ім'я, за образним висловом М. Горького, «навіки овіяне славою».

Через темні віки гноблення й експлуатації пронесли народні маси Поділля любов до волі, прагнення скинути ненависні кайдани. Гарячий відгук у серцях подолян знайшли марксистсько-ленінські ідеї революційного перетворення суспільства. Як дбайливий орач засівала ними народну ниву Ленінська «Искра», яку її агенти транспортували з-за кордону через Поділля, їх несли у маси більшовики. Цей посів дав буйні сходи.

В буремному 1917 році повалено капіталістичний лад. Трудящі краю віддавали всі сили утвердженню Радянської влади в подільських містах і селах. Тисячі добровольців зі зброєю в руках у червоногвардійських і повстанських загонах, у лавах Червоної Армії мужньо билися проти численних ворогів.

Невпізнанним стало Поділля за роки Радянської влади, пишним цвітом розквітло воно разом з усією Радянською Україною. Колись відстала, темна й убога окраїна

царської Росії, Хмельниччина сьогодні — це край машинобудування і металообробки, широко розвиненої харчової, легкої промисловості, безкраїх ланів золотої пшениці і смарагдових плантацій цукрових буряків. Значною є її питома вага у загальнореспубліканському виробництві трансформаторних підстанцій, ковальсько-пресового устаткування, цукру, паперу.

Успіхи трудящих Хмельниччини стали можливими завдяки перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, торжеству ленінської національної політики Комуністичної партії, братерській допомозі всіх народів Радянського Союзу.

Величні перспективи відкривають перед трудящими Хмельницької області історичні рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Надихані грандіозними планами дев'ятої п'ятирічки, вони успішно перетворюють їх у життя. Дострокове виконання накреслень партії — запорука нових здобутків трудівників Хмельниччини в усіх галузях народного господарства і культури.

Ця книга є однією з двадцяти шести томів «Історії міст і сіл Української РСР», що видається за постановою ЦК КП України. У ній вміщено 50 нарисів про міста, районні центри і села, а також 459 довідок про центри селищних і сільських Рад. Літописці рідного краю розповідають про міста і села області, їх славну героїчну і трудову історію; та насамперед — про людей, про те, як складалися і передавалися з покоління в покоління революційні, бойові і трудові традиції.

Нариси відтворюють великі подвиги народу в роки боротьби за встановлення Радянської влади, громадянської війни, звершення ленінських планів індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції. В них висвітлюється героїчна боротьба трудящих Поділля в роки Великої Вітчизняної війни проти фашистських загарбників, які намагалися надіти ярмо рабства на радянських людей, і трудова епопея по відродженню пограбованих і спалених міст і сіл. Багато сторінок книги присвячено самовідданій боротьбі робітників, колгоспників, інтелігенції за перетворення в життя планів комуністичного будівництва, відображенню тих великих змін, що сталися за роки Радянської влади в соціально-культурному житті трудящих області, в розвитку науки й культури, у зростанні добробуту населення.

Методологічною основою праці є твори основоположників марксизму-ленінізму, рішення з'їздів партії і Пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України. Використано численні історичні, економічні і етнографічні видання, монографії, статистичні збірники, періодичну пресу, документи архівів Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Вінниці, Житомира, області та районів, спогади старих комуністів, учасників Великої Жовтневої революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, ветеранів праці.

У написанні нарисів про міста і села області активну участь взяли наукові працівники і викладачі Кам'янець-Подільських педагогічного інституту ім. В. П. Затонського та сільськогосподарського інституту, Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування, обласного історико-краєзнавчого товариства. Багато зусиль доклали для виявлення і збирання матеріалів учителі, журналісти, партійні, радянські і комсомольські працівники.

В області працювали 22 міські і районні комісії, широкий актив громадськості, які підготували первинні матеріали для нарисів і довідок тому. Керівництво підго-

товкою книги до видання здійснювала Головна редакційна колегія. Науково-методичну допомогу в роботі над томом подавав Інститут історії АН УРСР. Наукове редагування і видання книги «Хмельницька область» здійснено Головною редакцією Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР.

Для ілюстрування тому використані фотоматеріали архівів, державних і народних музеїв, редакцій газет, місцевих жителів.

Узагальнюючі цифри, наведені в томі до 1923 року, визначені на підставі даних колишніх Кам'янець-Подільського, Летичівського, Новоушицького і Проскурівського повітів Подільської губернії; до вересня 1937 року — Кам'янецького, Проскурівського і Шепетівського округів. Кількість населення подана за даними на 15 січня 1970 року.

Редакційна колегія висловлює щиру подяку авторському колективу, партійним, радянським, комсомольським та іншим громадським організаціям, колективам підприємств, колгоспам і радгоспам, архівам, музеям, бібліотекам, школам та іншим навчальним закладам — усім, хто брав участь у створенні тому «Хмельницька область», за їх творчу працю і активну участь у підготовці цього видання.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

МАСШТАБ

15 0 15 30 км

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ
за АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

◎ ◎	Центри областей
⊙	Центри районів
○	Інші населені пункти

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ за КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ	Міста з населенням 100 000-300 000 чол.
ШЕПЕТІВКА	Міста з населенням 50 000-100 000 чол.
КРАСИЛІВ	Міста з населенням 30 000-50 000 чол.
Борщів	Міста з населенням 10 000-30 000 чол.
Летичів	Селища міського типу з населенням до 10 000 чол.
Жванець	Села

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

мельницька область розташована в західній частині Української РСР, в межах Волино-Подільської височини. На сході вона межує з Вінницькою, на північному сході — Житомирською, на північному заході — Ровенською, на заході — Тернопільською, на півдні — Чернівецькою областями.

Область утворено 22 вересня 1937 року. Її площа становить 20,6 тис. кв. км (3,3 проц. території республіки). Вона поділяється на 20 адміністративних районів, має 3 міста обласного і 8 міст районного підпорядкування, 22 селища міського типу, 474 сільради. Населення 1615,4 тис. чоловік (3,4 проц. населення УРСР). У містах і селищах міського типу проживає 431,7 тис. чоловік (26,7 проц.). Середня густота населення — 78,4 чоловіка на кв. км, переважають українці — 90,8 проц., росіяни становлять 4,3 проц. Решта — інші національності.

Більша частина території розташована в зоні лісостепу і лише невелика її частина — північна — у зоні Полісся. Центральна частина має типовий лісостеповий ландшафт: злегка хвиляста поверхня почленована неглибокими, часто заболоченими балками. У південній частині, що прилягає до Дністра, є чимало річок, що течуть з півночі на південь. Навислі над берегами скелі привертають увагу різноманітністю рослинності і неповторністю барв. Мальовничі пейзажі Поділля захоплюють. Недарма Леся Українка називала Поділля справжньою окрасою України.

В області налічується понад 90 річок у басейнах Дністра, Південного Бугу, Прип'яті. Найбільші з них Дністер з притоками: Збруч, Жванчик, Смотрич, Тернава, Студениця, Ушиця, Калюс, а також верхів'я Горині і Случі з Хоморою, верхів'я Південного Бугу та озера — Кузьминське у Красилівському і Новоставське в Летичівському районах.

Клімат помірно континентальний. Середня температура повітря найтеплішого місяця (липня) +18, +19°, а найхолоднішого (січня) —5, —6°. Максимальна температура влітку досягає +36, +38°, мінімальна взимку —31, —35°. Середня річна температура +7, +8° Середня річна кількість опадів —510—580 міліметрів.

Найбільш поширеними грунтоутворюючими породами є четвертинні відклади — леси і лесовидні породи.

Мальовниче Поділля. Дорога Хмельницький — Кам'янець - Подільський біля с. Гуменців.

Грунтово-кліматичні умови сприятливі для вирощування озимої пшениці і жита, цукрових буряків, картоплі та інших культур, а також садівництва й овочівництва.

На території області поширена рослинність двох геоботанічних зон України — Полісся і Лісостепу. На Поліссі переважають хвойні ліси, в Лісостепу — широколисті. В минулому лісів на Поділлі було значно більше: протягом XV—XIX ст. їх по-хижацькому винищували для виготовлення поташу та для вивозу деревини за кордон. У період розвитку капіталізму багато лісів знищено в зв'язку з будівництвом залізниць і використанням їх як палива промисловими підприємствами. Тепер ліси займають 12,4 проц. території. Провадиться велика робота щодо збереження та збільшення лісонасаджень на землях, непридатних для землеробства.

В лісах, особливо північної, поліської частини області водиться багато диких тварин (лисиці, вовки, козулі, борсуки), птахів, а в водоймах — риби (лящі, сазани, язі, лини, окуні тощо).

В області є чимало родовищ нерудних корисних копалин, зокрема будівельних матеріалів: вапняку, гіпсу, крейди, трепелу, кристалічних порід (гранітів, гнейсів), пісків, глин і пісковиків, також каоліни, фосфорити, літографський камінь, даховий сланець тощо. Є поклади торфу та бітумінозних горючих сланців. Біля м. Славути виявлено невеликі поклади бурого вугілля, в районі міст Полонного, Шепетівки і Сатанова — мінеральні води.

Заселення території сучасної Хмельницької області, зокрема її південної частини, почалося в найдавніші часи. На берегах Дністра виявлено понад 30 поселень доби палеоліту, а біля с. Луки-Врублівецької (Кам'янець-Подільський район), в заплаві лівого берега Дністра, збереглися рештки однієї з найдавніших на Україні стоянок раннього палеоліту (близько 300 тис. років тому). Знаряддя праці середнього палеоліту (100—40 тис. років тому) знайдено поблизу с. Сокола (Кам'янець-Подільський район). Найбільш відомі пізньопалеолітичні поселення Поділля (40—13 тис. років тому) досліджені поблизу сіл Врублівців, Калачківців, Китайгорода, Старої Ушиці, Студениці (Кам'янець-Подільський район) та Калюса (Новоушицький район)[1].

В добу неоліту (6—4 тис. до н. е.) вже виявилась заселеною вся територія сучасної Хмельницької області. Відомо понад 60 пам'яток цього часу. Найбільш важливі з них досліджено поблизу Славути, в с.с. Почапинцях і Карачківцях (Чемеровецький район); відомо близько 150 пам'яток трипільської землеробської культури, яка існувала на території Подністров'я та Правобережжя Дніпра в кінці IV—III тисячолітті до н. е., тобто в добу міді. Найважливіші з цих пам'яток виявлено в Кам'янець-Подільському районі: біля с. Луки-Врублівецької — поселення ранньотрипільської культури, в с. Цвіклівцях — скарб мідних та кістяних прикрас, в с. Жванці — унікальні для Європи гончарські горна[2].

---

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, № 81. М., 1960, стор. 16, 106—108.

[2] Археологические исследования на Украине в 1967 г. Информационные сообщения, вып. 2. К., 1968, стор. 95—97.

На території Хмельницької області виявлено близько 50 пам'яток доби пізньої міді та бронзи (III— поч. I тисячоліття до н. е.). В той час тут проживало кілька племенних груп, представлених різними археологічними культурами. На стику доби міді та бронзи (III — початок II тисячоліття до н. е.) її заселяли племена, що залишили після себе археологічну культуру т. зв. кулястих амфор. Найкраще дослідженими пам'ятками є поховання в с.с. Кугаївцях (Чемеровецький район), Голоскові (Кам'янець-Подільський район), Западинцях (Красилівський район), Лепесівці (Білогірський район). Могильник культури шнурової кераміки (кінець III— поч. II тисячоліття) досліджено поблизу с. Студениці (Кам'янець-Подільський район). У другому тисячолітті до н. е. територія області була заселена землеробсько-скотарськими протослов'янськими племенами комарівської культури. Поблизу м. Городка на могильнику цієї культури розкопано три поховання. У с. Завадинцях (Ізяславський район) знайдено бронзовий меч, а в с. Кремінній (Городоцький район) шолом, виготовлений італійськими майстрами.

Поширення заліза на Поділлі збігається з т. зв. скіфським періодом (VII—IV ст. до н. е.). На той час територію сучасної Хмельниччини заселяли племена, які Геродот називає скіфами-орачами. Більшість дослідників вважають їх предками стародавніх слов'ян. В області відомо понад 20 курганних могильників і поселень тих часів, зокрема біля сіл Івахнівців (Чемеровецький район), Крутих Бродів (Ярмолинецький район), Лоївців (Новоушицький район), Шепетівки, Кам'янця-Подільського та інших.

У першій половині I тисячоліття н. е. територію Хмельницької області вже населяла південно-західна група східних слов'ян, які входили до складу антського міжплеменного об'єднання. На території краю виявлено понад 100 пам'яток ранньослов'янської черняхівської культури (II—VI ст. н. е.), вивчення якої свідчить, що антським племенам було відоме орне землеробство та плуг із залізним наральником. Саме на території області (поселення біля с. Лепесівки Білогірського р-ну) відкрито давній землеробський календар, зображений на ритуальній вазі. Академік Б. О. Рибаков вважає, що розшифровані ним символічні знаки фіксують річний цикл землеробських робіт у східних слов'ян[1]. На багатьох черняхівських поселеннях краю трапляються рештки залізоробного виробництва; залізоплавильні горна, досліджені в с.с. Іванківцях (Новоушицький район), Ружичанці (Хмельницький район), Луці-Врублівецькій та Бразі (Кам'янець-Подільського району). Ливарська формочка, знайдена біля с. Маліївців (Дунаєвецький район), свідчить про розвиток у той час ювелірної справи. Вже в перших століттях н. е. ранньослов'янським племенам був відомий гончарський круг. Рештки гончарних майстерень виявлено на поселеннях черняхівської культури в с.с. Лепесівці (Білогірський район), Луці-Врублівецькій, Бакоті (Кам'янець-Подільський район). Продукція цих майстерень йшла на продаж. Про розвиток товарного виробництва у черняхівських ранньослов'янських племен поряд із розвитком ремесел свідчать знайдені римські монети. На території Хмельницької області, головним чином у Придністров'ї, римські монети виявлено в 60 пунктах. На території області поблизу с.с. Бакоти, Устя (Кам'янець-Подільський район), Купина (Городоцький район) досліджено залишки слов'янських поселень VI—VIII ст. н. е., а на поселенні поблизу м. Городка розкопано 27 жител та господарських споруд.

Річка Збруч у верхній течії.

[1] Журн. «Советская археология», 1962, № 4, стор. 66—71, 84—89.

Глиняна посудина трипільської культури із зображенням людських голів. Село Жванець Кам'янець-Подільського району.

На території краю майже в 30 пунктах виявлено слов'янські жертовники — капища з кам'яними антропоморфними ідолами. Найкраще збереглись вони на черняхівських поселеннях в селах Іванківці та Ставчани (Новоушицький район). У с. Гусятині, в річці Збручі, 1848 року знайдено всесвітньо відому скульптуру Святовита — слов'янського язичницького бога (IX—X ст. н. е.).

Протягом VIII—IX ст. на території південної частини області проживали уличі та тиверці, північної — волиняни та дуліби. За даними літопису, київські князі Аскольд і Дір у 863 році вели війну з уличами, які не хотіли їм коритися. Лише князю Олегу у 885 році вдалося зламати їх опір. Після смерті Олега уличі повстали проти великокнязівської влади. 914 року це повстання було придушено, землі уличів підкорено владі Київського князя.

В XI ст. середня Наддністрянщина, яка з XII ст. відома під назвою Пониззя, входила до Теребовльського князівства, з 1141 року — до Галицького, а 1199 року вся територія сучасної Хмельниччини ввійшла до Галицько-Волинського князівства. Літописні джерела характеризують Південно-Західну Русь XII—XIII ст. як економічно досить розвинутий край. На Хмельниччині зареєстровано понад 70 давньоруських поселень, городищ і могильників.

Серед давньоруських населених пунктів Поділля є 12 літописних міст, а такі згадані в літопису міста, як Ізяслав, Полонне, Тихомль були значними торговельно-ремісничими центрами. На території одного з них — міста Божеська в 1970 році знайдено скарб з 206 золотих та срібних прикрас. У містах-фортецях Наддністрянщини, Надбужжя і по р. Горині стояли гарнізони князівських військ, що боронили Південно-Західну Русь від нападу печенігів і половців.

Невелика територія, розташована у верхів'ях Південного Бугу, басейнів річок Горині, Случу, Тетерева, відома в XII—XIII ст. під назвою Болохівської землі. До її складу входила територія сучасних Старокостянтинівського, східна частина Красилівського і Хмельницького, вся територія Деражнянського, Летичівського і Старосинявського районів. Серед відомих міст Болохівської землі були Губин (тепер село Старокостянтинівського району), Кудин (тепер с. Кудинка Летичівського району) та інші. Болохівські князі були прихильниками феодальної роздробленості і вели боротьбу проти спроб Галицько-Волинського князівства приєднати до себе їх землі. Під час монголо-татарської навали вони визнали зверхність нападників. У зв'язку з цим Д. Галицький виступив у похід проти болохів і приєднав Болохівську землю до Галицько-Волинського князівства.

Місце ранньослов'янського поселення V—VII ст. н. е. на околиці с. Усті Кам'янець-Подільського району.

Вторгнувшись у 1241 році на Правобережну Україну, монголо-татари захопили і спалили міста Полонне, Ізяслав та інші. Наслідки розкопок в с. Городищі Шепетівського району засвідчують трагічну картину загибелі наших далеких предків під час героїчної оборони міста від нападу монголо-татар[1]. Весь край завойовники поділили на округи, на чолі яких стояли отамани, що збирали данину з місцевого населення.

[1] В. В. Каргалов. Монголо-татарское нашествие на Русь. М., 1966, стор. 86, 87.

ОСНОВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ на ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

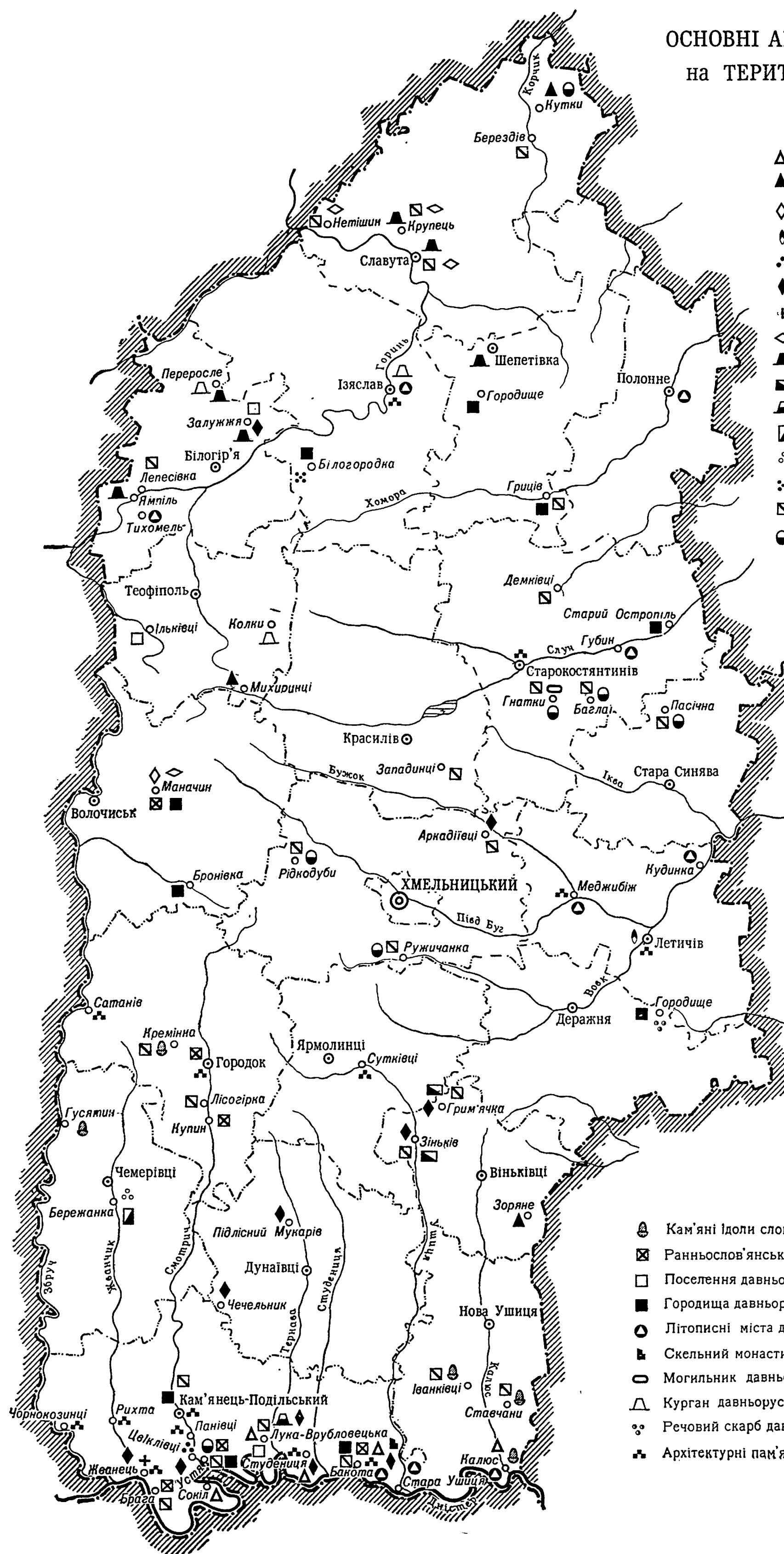

- Стоянки доби палеоліту
- Поселення доби неоліту
- Поселення доби міді
- Могильник доби міді
- Скарб доби міді
- Поселення трипільської культури
- Гончарні печі трипільської культури
- Поселення доби бронзи
- Кургани з похованнями доби бронзи
- Поселення скіфських часів
- Кургани з похованнями скіфських часів
- Поселення перших століть н.е.
- Скарб перших століть н.е.
- Скарб римських монет
- Поселення черняхівської культури
- Могильники черняхівської культури

- Кам'яні ідоли слов'янських часів
- Ранньослов'янські поселення 6-7 ст.
- Поселення давньоруських часів
- Городища давньоруських часів
- Літописні міста давньоруських часів
- Скельний монастир давньоруських часів
- Могильник давньоруських часів
- Курган давньоруських часів
- Речовий скарб давньоруських часів
- Архітектурні пам'ятки 14-17 ст

Скориставшись з феодальної роздробленості давньоруських земель і ослабленням їх внаслідок монголо-татарської навали, Литовське князівство у 60-х роках XIV ст. почало прибирати до рук Поділля. У 1362 році великий князь литовський Ольгерд, розбивши на Синіх Водах трьох татарських князів, передав Поділля литовським феодалам Коріатовичам, які, спираючись на місцевих феодалів, розпочали будівництво фортець. Спочатку були укріплені Смотрич, Бакота, Кам'янець, пізніше, як повідомляє літописець, Коріатовичі «всі подільські міста укріпили і заволоділи всією землею Подільською» Кожен селянський двір у Литовському князівстві мусив платити натуральні й грошові податки, які накладалися урядом на волость. В останній чверті XIV ст. населення Кам'янець-Подільської волості платило від кожного лану по 20 широких грошів (за один гріш тоді можна було купити пуд жита).

В першій половині XV ст. покріпачені селяни Волині, до якої входили північні райони сучасної області, щорічно давали від лану по 1—2 відра меду, по колоді вівса або жита, платили від 20 до 30 грошів. Дбаючи про поповнення своєї казни, Коріатовичі всіляко сприяли розвитку ремесла і торгівлі. В 1375 році підписано грамоту краковським купцям на вільну торгівлю з Поділлям, а в 1432 році Кам'янець-Подільський дістає магдебурзьке право. На початку XV ст. оживає торговий шлях із Львова до Чорного моря через Кам'янець-Подільський, який існував ще до монголо-татарської навали.

Багатство Подільської землі не давало спокою польським шляхтичам, які мріяли витиснути литовців і заволодіти краєм «медових і молочних річок». Їх зазіхання особливо посилились після Кревської унії (1385 р.). У 1430 році між польськими і литовськими феодалами почалася війна, що важким тягарем лягла на місцеве населення. В 1431 році спалахнуло антифеодальне повстання селян Бакотської волості, яке перекинулося і на Летичівську волость. Повстанці вигнали з Бакотської волості литовських, польських і українських феодалів, відмовилися виконувати повинності і оголосили себе вільними людьми[1]. Здобувши перемогу у війні і придушивши повстання, польські магнати оволоділи західним Поділлям. У 1434 році вони створили воєводство з центром у Кам'янці-Подільському, яке поділялося на три повіти: Кам'янецький, Летичівський і Червоноградський[2].

Кам'яна скульптура слов'янського бога Святовита (IX—X ст. н. е.), знайдена в селі Гусятині Чемеровецького району.

З середини XV ст. посилюються татарські напади. Вони супроводжувалися розоренням міст і сіл, масовим винищенням і вивезенням у рабство населення. Під час нападу на Поділля, Волинь і Галичину в 1575 році татари полонили понад 55 тис. чоловік, забрали 150 тис. коней, 500 тис. худоби, 200 тис. овець. Часті напади кримських татар і турків гальмували розвиток продуктивних сил краю. Однак його природні багатства і численні «волі» та «свободи», що їх надавав уряд селянам після кожного татарського набігу, привертали сюди переселенців. Протягом XV—XVII ст. на Поділлі зросла кількість населення, збільшилось число поселень, а в зв'язку з дальшим процесом відокремлення ремесла від сільського господарства, зміцненням економічних зв'язків зростали й міста. В кінці XV ст. у Кам'янець-Подільському воєводстві було 216 поселень. У другій половині XVI ст.— 650, у т. ч. 66 міст, у 40-х роках XVII ст. вже налічувалося 111 міст[3].

Протягом XV — XVII ст. на Поділлі зводяться нові і

---

[1] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885, стор. 359.

[2] Є. О. Сіцінський. Нариси з історії Поділля. Нарис. 1. Загальний огляд історії Поділля. Вінниця, 1927, стор. 6.

[3] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963, стор. 64, 70.

перебудовуються старі оборонні споруди. Більшість подільських міст із замками і «замочками» були не лише містами-фортецями, а й значними торговельно-промисловими центрами. Дбаючи про збільшення надходжень до казни від ремісничо-торговельної діяльності міст, уряд і магнати з середини XV ст. почали широко надавати їм право на самоврядування.

Пам'ятка архітектури XIV—XVII ст. Кам'янець-Подільська фортеця. Вигляд з боку Старого міста. Гравюра XVII ст.

У XVI—першій половині XVII ст. в подільських містах поширюється цеховий устрій. Ремісники об'єднувалися в цехи, оскільки вони захищали від натиску феодалів та від конкуренції ремісників, що прибували з інших міст. На початку XVII ст. відомості про гончарні цехи зустрічаються в податкових книгах 8 міст; шевські цехи існували у 8 містах, для обробки дерева—в 4 містах. У 9 населених пунктах були відомі кушнірські цехи[1]. В Кам'янці-Подільському був навіть цех музикантів — виконавців та майстрів музичних інструментів. Місто стало центром ремісничого учнівства. Сюди йшли підлітки не лише з Поділля, а й з інших воєводств.

В XV—XVI ст. у зв'язку з розширенням виробництва зерна на продаж феодали-поміщики почали запроваджувати фільварково-панщинну систему господарства. На земельних угіддях вони вели власне господарство («фільварок» — хутір, ферма), широко використовуючи дарову працю селян-кріпаків. Все це супроводилось масовим загарбанням феодалами селянських земель, збільшенням відробіткової ренти. В кінці XVI — на початку XVII ст. вона становила 2—3 дні на тиждень. Крім того, на селян накладали натуральну і грошову ренти. З розвитком фільваркового господарства поглиблювався процес майнової диференціації селянства. За даними ревізії 1565 року в 49 селах Кам'янецького староства налічувалося 1211 селянських дворів. Тяглих і осілих господарств, які в основному були забезпечені землею, налічувалося 348 (28,7 проц.), урочних або зубожілих — 354 господарства. Переважали «вільні» новоосілі, головним чином — бідна людність. Таких було 453 двори (близько 37 проц.). Якщо додати до цієї групи «слуг», то питома вага збіднілих підніметься до 40 проц. У першій половині XVII ст. на Поділлі було понад 40 проц. селянських господарств, не забезпечених засобами до існування.

Така ж картина щодо диференціації селян постає і за даними інветаря Заславського ключа 1623 року, що охоплював 19 поселень. У цьому ключі селянство складалося з таких груп: дворищні — 252 двори (41,6 проц.), півдворищні — 91 (15 проц.), четвертники — 13 (2,1 проц.), городники — 167 (27,5 проц.), комірники — 83 (13,8 проц.). Бідні селяни, які належали до останніх трьох груп, становили 43,4 проц.[2]

З розвитком товарного виробництва у фільваркових господарствах зростає кількість підприємств для переробки сільськогосподарської продукції — зерна на борошно і пиво. Значне місце в цих господарствах займали гуральні, броварні та медоварні. На Поділлі 1569 року, наприклад, налічувалося 119 гуралень, на яких працювало 714 чоловік[3].

---

[1] Е. И. Сецинский. Материалы для истории цехов Подолии. Каменец-Подольский, 1904; Кустарные промыслы Подольской губернии. К., 1916, стор. 420, 421, 433, 455.

[2] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963, стор. 301.

[3] Там же, стор. 70.

Папська (Кармалюкова) башта. Пам'ятка архітектури XVI ст. Кам'янець-Подільський. Фото 1967 р.

У другій половині XVI ст. значного розвитку досягло виробництво поташу. Це пояснюється великим попитом на поташ на внутрішньому і особливо західноєвропейському ринку. Крім поташу, з Поділля вивозили цінні сорти лісу і лісопродукти: смолу, дьоготь, попіл. Але в розвитку міст Поділля, зокрема міського ремесла, великим гальмом було те, що більшість з них перебувала під необмеженою владою феодалів, які спрямовували економічне життя міста у своїх власних інтересах. Наприкінці XVI ст. в Кам'янецькому, Летичівському і Кременецькому повітах з 48 міст 40 належало феодалам.

Тяжкий гніт доводилось терпіти народним масам. Поміщик мав необмежену владу над підданими. Він міг безкарно вбити або скалічити селянина. За невиконання повинностей селян били, катували, одягали на них кайдани, кидали до в'язниць, заковували в колоди, пекли розжареним залізом. Після Люблінської (1569 р.) і Брестської (1596 р.) уній посилилось ще й релігійне та національне гноблення. Це викликало хвилю народних повстань. Найвизначнішим серед них було селянсько-козацьке повстання під проводом Северина Наливайка в 1594—1596 рр. Селяни і міщани розправлялися з магнатами та шляхтою, оголошували себе вільними, провадили вибори старшин на козацький зразок. Особливо сколихнув народні маси краю успішний початок визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., породженої жорстоким феодально-кріпосницьким і національно-релігійним гнобленням. За допомогою місцевого населення селянсько-козацькі війська Максима Кривоноса 12 липня 1648 року оволоділи фортецею Полонного, протягом 16—18 липня завдали поразки шляхетським загонам під Старокостянтиновом, а 20 липня — під Меджибожем Летичівського повіту. На початку серпня повстанці — місцеві селяни разом з невеликими загонами запорізького війська — визволили від шляхти територію від Ізяслава до Красилова. Особливо енергійно діяли вони в районі Гусятина, Сатанова, а біля Кам'янця-Подільського не було сіл, жителі яких би не брали участі в повстанні. Здобувши 13 вересня 1648 року перемогу над шляхетською армією під Пилявцями, Богдан Хмельницький 16 вересня скликав під Старокостянтиновом козацьку раду, яка прийняла рішення продовжувати боротьбу до повного визволення українського народу від іноземного гніту. У червні 1649 року полк Данила Нечая завдав поразки подільським шляхетським загонам під Меджибожем, а основні сили українського війська — війську Речі Посполитої під Старокостянтиновом[1].

У квітні 1651 року Богдан Хмельницький послав на Поділля кращі козацькі частини під проводом Д. Лисовця, І. Богуна та І. Богаченка. Під Кам'янцем-Подільським відбулося кілька сутичок з ворожими військами, які завершилися перемогою селянсько-козацьких полків[2]. На початку червня 1652 року українські війська очистили від шляхетських загонів Наддністрянщину, а влітку 1653 — все Поділля. Восени 1653 року військо Богдана Хмельницького оточило під Жванцем польсько-шляхетську армію на чолі з королем Я. Казиміром. Лише зрада кримського хана, який виступав на боці козаків, врятувала польське військо від повного розгрому. Влітку 1655 року Поділля вдруге було очищене від шляхетських загонів російсько-українськими військами, очоленими воєводою В. В. Бутурліним і гетьманом Богданом Хмельницьким.

З розгортанням визвольної війни серед народних мас Поділля ширився рух за возз'єднання з Росією. Однак за Андрусівською угодою (1667 г.) Поділля залишалося

[1] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор. 141—143, 146—150, 162.
[2] Визвольна війна 1648—1954 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954, стор. 183.

за Польщею. Андрусівський договір викликав велике незадоволення серед населення Поділля, бо одвічна його мрія про возз'єднання з Росією лишалася нездійсненною.

У другій половині XVII ст. посилюються напади турецько-татарських орд. У грудні 1666 року татари пограбували райони Ляховець, Полонного, Лабуні і Меджибожа. Під час цього нападу ординці захопили в неволю понад 40 тис. чоловік. У серпні 1672 року трьохсоттисячне турецько-татарське військо султана Магомета IV захопило Кам'янець-Подільський, а потім усе Подільське воєводство[1]. Під тиском Росії Туреччина 22 вересня 1699 року підписала Карловицький трактат, за яким повернула Польщі Поділля. 27-річне перебування турків у краї довело його до розорення і спустошення.

Після того, як турки залишили Поділля, знову почалося його заселення, відбудовувалося господарство. Осідало переважно українське населення з території Руського (Галицького) та Волинського воєводств. Польська шляхта, повернувшись у свої спустошені маєтки, змушена була протягом деякого часу надавати населенню пільги. Так, у 1699 році сейм прийняв рішення про звільнення населення Кам'янця-Подільського від поголовного, подимного, чопового, шеляжного та інших податків на 10 років, а на початку XVIII ст. підтвердив привілеї цехів, які діяли тут раніше. Завдяки цьому відродилася діяльність цехів майже в усіх містах Поділля. Багато міст одержало грамоти на організацію 2—3-х ярмарків на рік. Найбільшими центрами внутрішньої торгівлі були Гусятин, Дунаївці, Летичів, Ізяслав, Полонне, а в таких містах, як Кам'янець-Подільський, Сатанів, Старокостянтинів зосереджувалися склади товарів купців багатьох країн Європи і Сходу. Розширилася територія діяльності подільських купців, яких можна було зустріти на ярмарках багатьох міст України.

При перших ознаках відродження економіки краю уряд і магнати знову перейшли в наступ на трудові маси. Сеймик Подільського воєводства 27 березня 1703 року прийняв постанову про скорочення строку пільг селянам на слободах та збільшення повинностей підданим у панських маєтках. Шляхта вимагала від підданих, які прожили рік у цих маєтках, відробляти по одному дню панщини на тиждень, а також платити чинш, десятину й інші здавна існуючі податки[2]. Тяглі повинні були давати також натуральний податок, відбувати гужову та інші повинності.

Крім економічного гноблення, українське населення краю зазнавало важких національно-релігійних утисків. У вересні 1699 року польська королівська комісія, призначена для прийняття Кам'янця-Подільського від турків, наказала на підставі постанови сейму віддати одну церкву уніатам, а всі інші закрити. Православному населенню було заборонено проживати в місті[3]. Наступ католицизму на православну церкву виявлявся також у збільшенні кількості костьолів. Так, якщо в XIV ст. їх на Поділлі було два, в XV ст.— 6, XVI — 7, у XVII — 14, то у XVIII їх було вже 46[4]. У відповідь на жорстоку експлуатацію, переслідування української мови, освіти й культури, насильне ополячення і покатоличення 1702 року піднялась нова хвиля визвольної боротьби проти польсько-шляхетського поневолення, за возз'єднання з Росією. У вересні 1702 року подільська шляхта запросила від польського уряду негайної допомоги військом. Повстання ширилося, охоплюючи все нові райони. З появою на Поділлі козаків Самійла Самуся з місцевих селян і міщан сформувалися загони повстанців, які виганяли з насиджених місць поміщиків, ксьондзів та орендарів. У районі Меджибожа і Сатанова діяло три тисячі народних повстанців.

---

[1] Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. 3, т. 2. К., 1868, передмова, стор. VI—VII.

[2] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, стор. 601—605, 614, 615.

[3] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963, стор. 40, 41.

[4] В. К. Гульдман. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольский, 1901, стор. 377.

Їхнє військо, очолене полковником Федором Шпаком, перебувало за три милі від Кам'янця-Подільського.

Польський уряд кинув значні сили проти повстанців. В середині січня 1703 року коронний гетьман Синявський на чолі 15-тисячного війська з 44 гарматами вторгся на Поділля. Повстанські сили не перевищували тут 12 тис. чоловік і були розкидані на великій території Поділля та Брацлавщини. Польське військо, підтримане подільською шляхтою, жорстоко придушило народне повстання. Але й після цього боротьба не припинялася. У 1704 і 1705 роках повстанські загони під керівництвом Федора Шпака і подільського селянина Гната Тригука знову громили шляхту.

18 липня 1705 року сеймик Подільського воєводства прийняв рішення про організацію судів, які мали карати селян, що брали участь у повстанні[1]. Особливу жорстокість проявляв католицький базиліанський орден, з ініціативи якого повстанців засуджували до страти голодною смертю. Місцем тортур став Сатанівський монастир. Чимало жертв базиліанці живцем замурували в підземеллі монастиря.

Незважаючи на криваву розправу польсько-шляхетських властей і католицької церкви, в 1734 році спалахнуло нове селянсько-гайдамацьке повстання. У битвах із шляхетським військом під Кам'янцем, Жванцем, Проскуровим, Меджибожем та іншими містами повстанці здобули чимало перемог. Селянсько-гайдамацьке повстання, що знову спалахнуло в 1750 році, охопило все Поділля. Особливого розмаху цей виступ набув у Летичівському повіті. Гайдамаки захоплювали поміщицькі маєтки, знищували володільницькі документи, вбивали феодалів і орендарів[2].

Селяни Поділля вели боротьбу з експлуататорами й під час Коліївщини 1768 року, що розгорілася по всій Правобережній Україні.

23 квітня 1793 року, після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії, було утворено Ізяславське і Брацлавське намісництва та Кам'янецьку область, а 1 травня 1795 року на цій території утворені Волинська, Брацлавська і Подільська губернії. У 1797—1803 рр. відбулося укрупнення повітів Подільської губернії. В 1804 році у її складі було 12 повітів, з яких Кам'янецький, Летичівський, Проскурівський та Ушицький охоплювали більшу частину території сучасної Хмельницької області.

В кінці XVIII ст. в м. Миньківцях Ушицького повіту виникла перша на Хмельниччині капіталістична суконна мануфактура. У 1816 році суконні мануфактури вже діяли у Сокільці цього ж повіту і Жахлівцях Проскурівського повіту[3]. До 1823 року кількість суконних мануфактур зросла до 16. На дев'яти з них використовувалася праця вільнонайманих робітників, на семи — селян-кріпаків. За неповними даними на всіх суконних мануфактурах працював 501 робітник. У 1845 році 65 суконних фабрик виробили товарів на суму 315,6 тис. крб. У тогочасній промисловості чимале місце займало гуральництво. 74 винокурні заводи, які зосереджувалися у Кам'янецькому і Проскурівському повітах, виготовили горілки і спирту на 250,4 тис. крб.[4]. Швидко розвивалося цукроваріння. У 30—40 роках XIX ст. цукрові буряки, за образним висловом сучасників, перетворилися на гальванічні іскри, які оволоділи уявою подільських поміщиків. У 1848—1849 рр. буряками на Поділлі засівалося 4232 десятини, або 15,3 проц. загальної площі посіву в Росії[5]. З 1839 по 1849 рік в межах сучасної Хмельниччини виникло 13 цукроварень[6]. За вартістю валової продукції ця галузь промисловості швидко випередила суконну і винокурну. Серед

[1] Архив ЮЗР, ч. 2, т. 3. К., 1910, стор. 146.

[2] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 3. К., 1876, стор. 49, 50, 64, 106—108.

[3] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX століття. Текстильне виробництво. К., 1960, стор. 11, 108.

[4] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1. К., 1959, стор. 456—459, 463.

[5] І. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954, стор. 158.

[6] Вся Россия, т. 2. К., 1912, стор. 961, 963, 965; Труды вольного императорского экономического общества, т. 1. СПб., 1860, стор. 262—286.

інших галузей виділялося пивоваріння, обробка шкіри, виготовлення свічок, тютюну, цегли. Виникають металоробні заводи в Славуті, Чижівці, Кропивній, Проскурові, Дунаївцях.

Герб Подільської губернії. 1856 р.

Зростання попиту на мішки, зумовлене розвитком торгівлі зерном, стало поштовхом до поширення серед селян виготовлення рядовини. Тривалий час чимбарство та кушнірство не виходило за межі домашнього ремесла. Лише в 30—40 роках в окремих селах Летичівського, Проскурівського та Ушицького повітів селяни почали виробляти шкіри на продаж. За межі ремісництва почало виходити виготовлення одягу (кожухи, опанчини, взуття). Значного поширення набував деревообробний промисел.

Становище робітників у дореформений період було надзвичайно тяжким. Це був найбільш експлуатований, пригноблений, позбавлений елементарних політичних, а в більшості і людських прав прошарок суспільства. Особливо у важких умовах перебували робітники-кріпаки. Так, у вересні 1848 року робітник Н. Петіон скаржився на майстра Шепетівського цукрового заводу за те, що той завдавав йому та іншим робітникам побої, примушував працювати і в будні, і в неділю, і в свята[1]. Робітники-кріпаки, які працювали в екіпажній майстерні поміщика Андрієвича (с. Пісочне Кам'янецького повіту), в березні 1861 року писали подільському губернатору, що протягом 13 років вони працюють у майстерні свого поміщика, але не одержують за те ніякої винагороди. «Через це,— заявляли вони,— ми не маємо ніяких засобів для прохарчування сімей своїх. Мало того, що поміщик не платить нам жалування, але й не відводить нам ніякої землі для посіву, а жінки наші відробляють панщину на рівні з іншими селянами»[2].

Особливо в поганих умовах перебували робітники, які працювали на цукрових заводах. Тут для зайшлих робітників споруджувались казарми, які нічим не відрізнялися від приміщень для худоби. Нерідко робітникам доводилося жити в тих самих задушних і затхлих приміщеннях, де працювали протягом дня.

В усіх містах і містечках збільшується число крамниць, проводяться щонедільні торги, ярмарки. В 1817 році на Поділля припадало 10,6 проц. всіх ярмарків, які відбувалися на Україні. Найбільші ярмарки збиралися в Старокостянтинові і Ярмолинцях. З 1808 до 1825 року купецький капітал зріс з 200 тис. до 432 тис. крб. Пристосовуючись до потреб ринку, поміщицькі господарства збільшували виробництво товарного хліба, особливо пшениці. В кінці 40-х років подільські поміщики засівали пшеницею 2/3 площі полів, що відводилися під озимі. В 1840 році лише до Одеського порту з Подільської губернії вивезено 1/2 млн. четвертей хліба[3], головним чином пшениці. В гонитві за прибутками поміщики під різними приводами позбавляли селян їх наділів. У зв'язку з цим збільшувалася кількість безземельних і розорених селян, які переводились на місячину — постійну панщину з видачею голодного місячного утримання натурою.

В Подільській губернії була найвищою на Україні питома вага кріпацького населення — воно становило 59,5 проц. Поміщики вважали селян-кріпаків своєю власністю, майном. Продаж та обмін кріпаків на речі і тварини, програвання в карти, заставлення під позику було звичайним явищем. Панщина доходила до 6 днів на тиждень. Крім того, селяни відбували різні повинності без зарахування в дні панщини: вартування, ремонт будівель, прядіння ниток, біління полотна тощо. Відбуваючи тяжку панщину, селяни змушені були платити поміщикові ще й різноманітні натуральні та грошові данини: десяту вівцю від приплоду, десяту частину

[1] І. О. Гуржій. Боротьба селян і робітників України проти феодально-поміщицького гніту. К., 1958, стор. 34, 35.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 122, оп. 1, спр. 161, арк. 2.

[3] Четверть — міра сипких тіл, яка дорівнювала 209,91 л., що становить приблизно 8—10 пудів зерна.

Устим Кармалюк.

зібраного меду, по дві—три курки, податок за худобу, який весь час збільшувався.

Щоб убити в селян будь-яке прагнення до волі і примусити більше працювати на панщині, поміщики застосовували різки, канчуки, колоди, рогатки й кайдани. Вони цькували кріпаків хортами, тримали в смердючих приміщеннях, обливали на морозі водою, морили голодом. Селяни Бахтинського староства Ушицького повіту подали в Подільське губернське правління скаргу на поміщика Чайковського, який жорстоко експлуатував, знущався з них. Впевнений у безкарності, знахабнілий кріпосник продав на ярмарку в Старій Ушиці дітей тих селян, які підписали скаргу чи були громадськими уповноваженими. Поміщиця Стецька того ж повіту за незначну провину піддала свою покоївку страшним тортурам. У кімнаті катувань, яку вона влаштувала, дівчину ставили босими ногами на розпечену сковороду, били, рвали тіло розжареними щипцями. Під час цих катувань дівчина померла. Жінки й дівчата були жертвами розпусти поміщиків. Так, у Лабунській волості пани після полювання влаштовували п'яні оргії, на які силоміць затягували селянських дівчат[1].

Проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство зумовлювало класове розшарування селянства. На Поділлі в зв'язку з гострим малоземеллям і зубожінням селян це виявлялося різкіше і виразніше. У 40-х роках XIX ст. поміщики краю тримали в своїх руках три чверті всієї землі, причому, частка орної землі була ще більшою.

Не внесла істотних змін у становище селян й інвентарна реформа (інвентарі — описи маєтків), проведена царським урядом у 1847—1848 рр. Царат мав на меті послабити причини селянських рухів, що наростали, створити в особі місцевих селян опору для боротьби проти польського національно-визвольного руху. Відповідно до інвентарних правил за селянами закріплювалася земля, що була в їх користуванні, визначався розмір повинностей, скасовувались натуральні данини. Але за виконанням інвентарних правил не було встановлено контролю, і поміщики робили все на свій розсуд. Юридично панщина була зменшена до 2—3 днів на тиждень, але фактично селян примушували відбувати панщину, як і раніше, до 6 днів на тиждень. Обезземелювання селян продовжувалось і після інвентарної реформи. Протягом 1848—1860 рр. площа селянських наділів на Поділлі скоротилася на 17,2 проц., у 867 з 1122 маєтків поміщики частково або повністю замінили ті наділи на гірші. Поглиблювалась майнова нерівність селянства. По 311 маєтках Поділля кількість тяглих господарств зменшилась на 40,1 проц., піших — зросла на 23,6, городників — на 39,2 проц.[2]. Крім поміщиків, безземельних і малоземельних селян визискували сільські багатії, які широко використовували найману працю.

Розклад і криза феодально-кріпосницької системи, яка супроводжувалася посиленням експлуатації селян і зростанням злиднів на селі, загострювали класові суперечності, спричинювали наростання антикріпосницького руху. Найбільш яскравим виявом класової боротьби на Поділлі був рух селян, зв'язаний з іменем Устима Кармалюка, видатного керівника цього руху, колишнього кріпака. Центром боротьби стала територія сучасної Хмельницької області і передусім Летичівський повіт. Рух тривав з 1813 по 1835 рік, у ньому взяло участь близько 20 тис. селян,

[1] Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. 5, вип. 1. К., 1946, стор. 142, 143, 145, 146.

[2] Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 2. К., 1958, стор. 88.

які вчинили понад 1000 нападів на поміщиків, куркулів, шинкарів і царських урядовців[1].

Чималий вплив на посилення «вільнодумства» на Поділлі в дореформений період мало перебування у військових частинах, які дислокувалися на Волині й Поділлі, учасників декабристських організацій. У 1823 році в Старокостянтинові виникла група, а в 1825 році в Красилові — управа «Товариства об'єднаних слов'ян». До того осередки таємних революційних організацій вже існували в Ярмолинцях і Кам'янці-Подільському. Їх створив відомий поет-декабрист В. Ф. Раєвський[2].

Освіта і культура на Поділлі в епоху феодалізму розвивались у несприятливих умовах. Польсько-шляхетський гніт, безперервні спустошливі турецько-татарські напади гальмували їх поширення. Тільки у другій половині XVIII ст. тут виникли масові парафіяльні школи, а в першій половині XIX ст.— Кам'янець-Подільська і Теофіпольська гімназії, Меджибізьке і Полонське повітові училища, Кам'янець-Подільський дівочий пансіон, духовні училища і парафіяльне училище в с. Привороттї Ушицького повіту[3].

Важливими осередками освітньої роботи були братства[4]. В кінці XVI — на початку XVII ст. вони з'явилися в багатьох містах Поділля. У Кам'янці-Подільському таке братство створюється у 1589, у Сатанові — 1590, Меджибожі — 1621, Летичеві — у 1642 роках. Братства брали активну участь у боротьбі проти посилення польсько-шляхетського гніту, національних та релігійних утисків. Водночас вони розгортали культурну діяльність: відкривали школи при церквах, друкарні, засновували притулки для старих, хворих і дітей-сиріт, медичні заклади тощо.

Помітний слід у громадському житті краю залишили перші друкарні. В Пановецькій друкарні Кам'янець-Подільського повіту, заснованій 1601 року, надруковано 7 книг догматично-полемічного змісту, спрямованого проти католицизму. У 1611 році друкарню розгромили єзуїти, а видання її спалили. 1792 року почала діяти друкарня в м. Миньківцях Ушицького повіту, в якій надруковано польською мовою «Іліаду» Гомера, «Гамлет» Шекспіра та інші художні твори[5]. У Кам'янець-Подільській друкарні, організованій в кінці XVIII ст., з 1838 року друкувалася газета «Подольские губернские ведомости»[6].

В умовах найжорстокішого соціального й національного гноблення народні маси Поділля розвивали народну творчість у різних галузях матеріальної й духовної культури та побуту. У XV—XVI ст. на Поділлі були поширені пісні, які відображали боротьбу народних мас краю проти турецьких і татарських загарбників: «Славна була в Побережу», «Із-за гори, гори, з темненького лісу», «Да йшли турки з татарами» й інші. Протягом XVII — першої половини XIX ст. широку популярність серед населення Поділля здобули пісні, які надихали народні маси на боротьбу за соціальне і національне визволення. Серед них: «Ой, у городі Могильові», «Славна стала та кравчина» (про Северина Наливайка), «Чи не той то Хміль», «Гей, не дивуйте, добрі люди» (про Богдана Хмельницького та Максима Кривоноса), «Ой, з-за гори високої» (про Данила Нечая), «Ой, Морозе, Морозенку», «Ой, з города з Немирова» (про Жванецьку битву), «Годі, коню, в стайні спати» (про Семена Палія), «Годі, годі, козаченьки, в обозі лежати»

Подільські лірники. Фото XIX ст.

---

[1] І. О. Гуржій. Боротьба селян і робітників України проти феодально-поміщицького гніту, стор. 115.

[2] П. Е. Щеглов. Декабристы. М., 1926, стор. 60.

[3] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 10, ч. 2. СПб., 1848; т. 10, ч. 3. СПб., 1850, стор. 4, 5.

[4] Братства — національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан у XVI—XVIII століттях.

[5] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9. Каменец-Подольский, 1901, стор. 407, 468.

[6] Русская периодическая печать (1702 — 1894). М., 1969, стор. 267.

(про повстання 1734 року), «За Сибіром сонце сходить» (про Устима Кармалюка).

Визначним показником мистецької культури були в першій половині XIX ст. художні селянські промисли, особливо гончарство. Відомими осередками його стали Смотрич (Кам'янець-Подільський повіт), де вироби прикрашалися характерним рослинним розписом — коричневим, зеленим і жовтим по білому тлу — Зіньків, Адамівка, Калинівка і Станіславка (Летичівський повіт), вироби яких завдяки високоякісній глині, що після обпалення набувала красивого рожевого відтінку, відзначалися особливою тендітністю і тонкістю форм. Орнамент у цих виробах, розписаний в один колір натуральною фарбою «червінню», був геометричним, дуже чіткого малюнку. За художнім виконанням багато дослідників зіньківський посуд ставили поряд з античною керамікою. Для північно-західної частини Поділля характерний ужитковий гончарний посуд ясного черепка з геометричним орнаментом, намальованим коричневою фарбою. Летичів та Меджибіж славилися чорним «димленим» посудом.

Оборонні, культові і громадські будівлі XV—XVIII ст., які збереглися до наших днів, відзначаються не лише воєнно-інженерними, але й високими архітектурно-художніми даними. Покровська церква-фортеця (XV ст.) в с. Сутківцях є найбільш довершеним в українській архітектурі зразком церкви оборонного типу. В перебудованих у першій половині XVI ст. Кам'янець-Подільському і Меджибізькому замках поряд з народними мотивами проступають елементи архітектури епохи Ренесансу, творчо переосмисленої українськими майстрами. Видатними пам'ятками української архітектури XVI—XVII ст. є також замки в Летичеві, Сатанові, Жванці, Рихті, Ізяславі, Старокостянтинові та інших містах[1].

У кінці XVIII — першій половині XIX ст. поміщики руками кріпаків будують пишні палаци, насаджують розкішні сади і парки. Привертають увагу своїм вільним природним плануванням парки Антонінський, Голозубинецький, Кустівецький, Маківський, Маліївський, Новоселицький та інші. Дивлячись на фортеці і поміщицькі палаци, великий український поет-революціонер Т. Г. Шевченко, який відвідав Поділля 1846 року, пізніше у повісті «Прогулянка із задоволенням і не без моралі» (1856—1858 рр.) писав: «На полях Волині і Поділля ви часто любуєтесь мальовничими руїнами стародавніх масивних замків і палат... Про що ж говорять, про що свідчать ці похмурі свідки минулого? Про деспотизм і рабство! Про хлопів і магнатів...»[2].

Культурне життя Поділля в кінці XVI — на початку XVII ст. позначене діяльністю Дем'яна Наливайка (брат Северина Наливайка, народився в Гусятині Кам'янець-Подільського повіту), письменника, автора віршів і передмов; Ісайї Кам'янчанина (народився в Кам'янці-Подільському) — автора листів-послань; Герасима Смотрицького (народився в м. Смотричі), який до 1576 року працював міським писарем у Кам'янці-Подільському, а з 1530 — ректором Острозької школи, де брав участь у виданні відомої Острозької біблії. Крім віршів і передмов, перу Г. Д. Смотрицького належить перший твір української полемічної літератури «Ключ царства небесного» (1587 р.), спрямований проти агресії католицизму[3].

У 30—50 рр. XIX ст. на Поділлі працювало багато прогресивних діячів культури. Серед них К. Шейковський, вихованець Кам'янець-Подільської семінарії, автор наукових студій з етнографії і лексикографії та українського букваря. Відомий український письменник-демократ А. П. Свидницький свою фольклорно-етнографічну діяльність також розпочав у Кам'янці-Подільському, навчаючись у семінарії. Серед його оповідань, повістей, етнографічних праць («Великдень у подолян») найвидатніший твір — роман «Люборацькі» — «одна з найкращих оздоб української літератури» (Ів. Франко). Під час навчання у тій же семінарії (1849—1855) почалася літературна

---

[1] Історія українського мистецтва в шести томах, т. 2. К., 1967, стор. 36—38, 47, 70, 72.
[2] Т. Шевченко. Повна збірка творів в 3-х томах, т. 2. К., 1949, стор. 553.
[3] Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960, стор. 358, 429, 544.

діяльність видатного українського поета-демократа С. В. Руданського. Його ліричні вірші «Ти не моя» і «Повій, вітре, на Вкраїну» стали широко відомими народними піснями. У Кам'янці-Подільському жив і працював поет і композитор Діонісій Бонковський, автор багатьох пісень, до яких сам створював мелодії. Його пісні «Нащо мені карі очі» й «Гандзя» зберегли велику популярність і понині. Пісня подолянина А. Шашкевича — «Над Ятранем» («Там, де Ятрань круто в'ється») поширилась не лише на Поділлі, а й по всій Україні.

Жителі Подільської губернії в святковому одязі. Початок XIX ст.

Селянський двір був центром господарського й побутового життя дрібного індивідуального господарства. За житло звичайно правила хата з прибудованими сіньми, а в більш заможних — двобічна (дві кімнати через сіни). Всередині хати, біля входу, знаходилася піч, з протилежного боку (по діагоналі) парадний куток (покуть), по чільній і причілковій стіні — нерухомі лави, між піччю і торцевою стіною влаштовувалися нари (піл) для спання, на вхідній стіні висів мисник, що являв собою звичайну шафку з кількома поличками для посуду. На закріпленій між стінами жердині вішали одяг. Особливістю житла подільських селян був розпис стін всередині і зовні, різьблення по дереву на сволоках і наличниках, оздоблення візерунками печі тощо.

Основною їжою бідного населення були чорний хліб, картопля, пшоняна каша. Картоплю бідняки майже завжди їли без жирів — з солоним огірком або кислою капустою. М'ясні й молочні продукти вживалися здебільшого в свята. Їжу варили на світанку і одразу на весь день, до обіду тримали її в печі. Про бідне харчування основної маси подільського населення свідчила обмежена кількість кухонного посуду. З глиняного посуду вживались макітри, глечики для молочних продуктів, миски тощо. Ніж, як правило, був один, зрідка малася одна виделка для «особливого» гостя. Вся сім'я їла з однієї миски. Єдине, що кожен мав,— так це дерев'яну ложку.

Одяг у більшості населення був простий, строгий, виготовлений переважно з домотканих тканин — полотняних і вовняних. На початку XIX ст. жінки носили довгу сорочку з широкими рукавами. В південно-східних районах Поділля вишивка у передпліччі мала вигляд широкої смуги стародавнього геометричного або рослинного орнаменту, вишитого переважно чорною бавовняною або вовняною ниткою з домішкою червоного або жовто-оранжевого кольору. В південно-західних районах Поділля розцвітка на сорочках була яскравішою, з перевагою жовтого кольору, орнамент більший. Поверх сорочки одягали запаску з домашньої вовняної тканини. Передній кінець її загинали кутом до пояса. Вона мала червоний колір із смугастими вертикальними та горизонтальними краями лілового, червоного, зеленого кольорів. Запаска підперізувалась червоними або зеленими домотканими поясами; жінки носили очіпки й хустки, які зав'язували здебільшого на потилиці, дівчата — під підборіддям. Дівчата прикрашували голови заплетеними косами разом з стрічками, а в святкові дні — ще й польовими квітами. Найбільш поширеними прикрасами жінок і дівчат були корали. Чоловіки носили сорочки-чумачки з широким рукавом теж з яскравими вишивками. Шаровари виготовлялися з місцевого полотна, здебільшого білого і синього кольору.

Верхнім одягом для чоловіків і жінок була сіра або біла свитка, взимку — кожух або опанча, виготовлені з домашнього сукна. Кожухи оздоблювалися смушковими стрічками, опанча по швах і на грудях — кольоровою вузенькою стрічкою або тонким червоним шнуром. Взимку чоловіки й жінки ходили в чоботях, валянках, влітку — в постолах або босі.

Поширення і зміцнення капіталістичних відносин у сільському господарстві, поразка царизму в Кримській війні 1853—56 рр., масові селянські заворушення

примусили царський уряд звільнити селян згори, не чекаючи поки вони скинуть кріпацтво знизу[1].

За реформою 1861 року на Поділлі відповідно з «Місцевим положенням» селянам відводилася для викупу земля, визначена їм інвентарними правилами 1847—1848 рр. Та «Місцеве положення» надавало поміщикам широкі можливості для пограбування селянства, скорочення селянських наділів і заміни кращих селянських земель гіршими. Всього селяни одержали 681 тис. десятин землі, що становило 38 проц. загальної кількості, поміщики залишили собі 1 млн. 119 тис. десятин (62 проц.). За десятину садибної землі селяни повинні були заплатити 85 крб., а за десятину польової — 55 крб. Коли ж урахувати, що селяни протягом 49 років мали сплатити по 6 проц. викупної суми, то вартість десятини садибної землі дорівнювала 199 крб. 92 коп., а польової для селян Кам'янець-Подільського, Летичівського, Проскурівського, Ушицького повітів — 129 крб. 36 коп., Старокостянтинівського, Ізяславського повітів — 120 крб. Отже, селяни сучасної Хмельниччини мали заплатити викуп, який в 2—3 рази перевищував продажну вартість землі[2].

Після оголошення маніфесту селянські виступи охопили Полонську, Новоселицьку волості (Новоград-Волинський повіт) та Кам'янець-Подільський повіт. З квітня 1861 року до січня 1862 на Хмельниччині відбулося 187 селянських виступів, у яких взяло участь понад 61 тис. чоловік[3]. Під час других роковин з дня проголошення маніфесту лише в Ушицькому повіті відбулося близько 20 виступів, у яких взяли участь селяни понад 100 сіл. Усі ці виступи були спрямовані проти високих викупних платежів, проти позбавлення селян частини польової землі, громадських випасів, водопоїв, огорожування тощо.

Після польського повстання, яке спалахнуло на початку 1863 року, царський уряд, боячись поширення селянських заворушень і намагаючись залучити селянство на свій бік у боротьбі з польським революційним рухом, змушений був де в чому поступитися. Він полегшив умови скасування кріпосного права на Поділлі, як і в цілому на Правобережній Україні, перевів на оброк селян, які відбували панщину, а оброк скоротив пересічно на 20 проц.[4]. Та ці поступки не могли змінити в цілому грабіжницької суті реформи. В 60—70 роках проведено ще ряд реформ. Однією з перших була судова реформа. На відміну від інших губерній вона здійснена на Поділлі не в 1864, а в 1872 році. За кількістю повітів створили 12 мирових округів, поділених на 52 мирові дільниці[5]. 1880 року почав діяти Кам'янець-Подільський окружний суд. Мировий суд через дорожнечу цивільного судочинства був недоступним для трудящих мас, в усіх судових інстанціях панували тяганина й хабарництво.

Відповідно до Положення від 16 червня 1870 року в містах Поділля у 1875 році створюються міські думи і їх виконавчі органи — міські управи. Члени (гласні) міських дум обиралися власниками нерухомого майна. Тому недивно, що до Кам'янець-Подільської, Летичівської, Проскурівської, Новоушицької міських дум обрали 45 дворян і чиновників, 44 власники промислових підприємств і купці, 3 попів і одного заможного селянина. Так само за Положенням про органи місцевого самоврядування, яке почало діяти на Поділлі лише 1911 року, до губернського і повітових

---

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90.

[2] Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. К., 1963, стор. 151, 152, 154, 156.

[3] Підрахунки зроблено на основі матеріалів Хмельницького облдержархіву (фонди Кам'янець-Подільського губернського в селянських справах присутствія, Подільського губернського комітету по складанню та розгляду інвентарів на поміщицькі маєтки) та опублікованих праць М. Н. Лещенка, В. П. Теплицького, М. М. Дружиніна, П. І. Лященка, В. К. Яцунського, П. А. Зайончковського, С. Г. Струмиліна, Я. Л. Лінкова, В. К. Сивкова, Є. А. Мороховця, Л. М. Іванова, М. Найдьонова, О. С. Нифонтова та інших.

[4] Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг. Материалы и документы, К., 1964, вступ, стор. 30.

[5] Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. 1149, оп. 8, спр. 28, арк. 1.

земських зібрань та їх виконавчих органів — земських управ — обирали лише представників імущих класів. До Кам'янець-Подільської, Летичівської, Проскурівської, Новоушицької земських управ обрано 64 дворянини і чиновники, 10 промисловців і купців, 7 попів, 44 куркулі[1].

Реформа, хоч і мала кріпосницький характер, сприяла розвитку капіталізму в усіх сферах суспільного виробництва. За перші 10 років після реформи кількість промислових підприємств на території сучасної Хмельниччини зросла у 1,5 раза: 1870 року налічувалося 476 промислових підприємств, працювало 8615 робітників, випущено промислової продукції на 6730,7 тис. крб.[2]. В останній чверті XIX ст. пайові товариства побудували тут 8 цукроварень (Волочиську, Сатанівську, Старокостянтинівську, Старосинявську та інші). Винокурна промисловість розвивалася головним чином за рахунок збільшення потужностей існуючих підприємств. За наявністю підприємств борошномельна промисловість посідала перше місце, а за кількістю виробленої продукції змагалася з винокурною. У 1905 році у краї налічувалося 962 млини і 130 крупорушок. З 9929 робітників, які працювали на підприємствах сучасної Хмельницької області у 1902 році, на харчову промисловість припадало 75 проц., паперову — 8,8, суконну — 7,4, цегельно-черепичну — 2,5, металообробну — 2, на інші галузі — 4,3 процента[3]. Однак за темпами промислового розвитку Поділля відставало від інших районів України. Якщо взяти всю промислову продукцію, вироблену в 1895 році на Україні, за 100 проц., то на Поділля припадало лише 10,2 процента[4].

Важливе значення для дальшого розвитку промисловості та економічних зв'язків Поділля з іншими районами країни мало завершення в 1870 році будівництва залізничної вітки Жмеринка—Волочиськ, а в 1873 році—Києво-Брестської залізниці, що пролягла через Полонне, Шепетівку, Славуту.

Післяреформений період відзначається зростанням кількості кустарів і ремісників. Ткацьке, кожухове, шевське, гончарне виробництво було поширене в усіх повітах. Якщо в 1899 році на Поділлі кустарними промислами займались 6700 чоловік, то в 1912 їх було 77 700 чоловік. Найбільше ремісників по ткацькому, кожуховому і шевському виробництву зосереджувалося в Проскурівському повіті, гончарному — у Летичівському[5].

Значні зміни сталися і в сільському господарстві, де все ширше використовувалися різні машини та вдосконалені знаряддя праці. Поміщицькі господарства збільшили виробництво зерна на продаж у два рази, посіви цукрових буряків — у шість разів. Головним місцем вивезення зерна на експорт була Одеса. Багато збіжжя та тваринницької продукції відправлялося за кордон через Волочиську, Гусятинську та Ісаковецьку митниці.

Застосування машин і поліпшення знарядь праці, розширення посівів зернових культур, вирощування цукрових буряків і тютюну було доступне лише невеликій кількості заможних господарств, які протягом усього післяреформеного періоду міцніли за рахунок розорення більшості економічно слабких селянських господарств. В кінці XIX — на початку XX ст. середній розмір поміщицьких володінь становив 505,8 десятини, селянських — 3,7 десятини. Селяни дедалі глибше розшаровувались на два протилежні полюси — куркулів та сільських пролетарів. Бідняцькі господарства становили 64,19 проц., а середній наділ на двір 2,7 десятини, середняцькі господарства 28,93 проц. і 5,2 десятини, куркульські 6,88 проц. і 8,9 десятини[6].

---

[1] Обзор Подольской губернии за 1911 год. Каменец-Подольский, 1911, стор. 123, 128.

[2] Календарь Юго-Западного края на 1873 г. К., 1872, стор. 182, 206.

[3] А. В. Погожев. Учет численности и состава рабочих России. Материалы по статистике труда. СПб., 1906, стор. 62—65.

[4] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2. К., 1962, стор. 9.

[5] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 1, 123, 338, 417—420.

[6] М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970, стор. 57.

В 1891 році безкінні селянські господарства Поділля становили 51,4, з одним конем — 1,5, з двома кіньми — 32,5, з трьома і більше — 14,6 проц.[1]. Сільська верхівка зосереджувала в своїх руках і землю і тяглову силу.

Розвиток капіталізму поглиблював і розширював внутрішній ринок, зростала торгівля. В другій половині XIX ст. ярмарки відбувалися в 73 населених пунктах сучасної Хмельниччини. Найбільшими з них були Петропавлівський та Миколаївський у містечку Ярмолинцях, на які припадала чверть обороту всіх ярмарків (500—600 тис. крб.). Поділля відігравало чималу роль і в зовнішній торгівлі. Експорт через Волочиську, Гусятинську та Ісаковецьку митниці у 1870 році становив 1341,9 тис. крб., імпорт — 1795,3 тис. крб. Ці дані залишалися майже незмінними до кінця 90-х років.

У зв'язку з сезонністю основних галузей промисловості і великим резервом робочої сили на Поділлі становище робітників було дуже тяжким. Особливо нестерпними були умови праці. Фабричні інспектори доносили, що на всіх цукрових заводах Поділля тіснота і бруд, робітники працюють при неймовірно високій температурі і відсутності вентиляції, через це повітря насичується парами та шкідливими газами. Найбільш шкідливою для здоров'я була робота з вапном. Найдрібніші його часточки носились у повітрі, роз'їдали очі, проникали в легені, спричинювали важкі легеневі і очні захворювання. Подільський губернатор у своєму поданні від 25 листопада 1871 року писав, що на деяких цукрових заводах на грунті тісноти й антисанітарії спалахнули інфекційні захворювання[2]. Характерними хворобами серед робітників тютюнових фабрик був туберкульоз, жінки, крім того, втрачали здатність до дітонародження. Умови праці ще більше ускладнювались у зв'язку з великою тривалістю робочого дня — по 12, а то й 16—18 годин. У 1899 році на Славутському механічному заводі робочий день тривав 11,5 години, а для машиністів і кочегарів — 13,5 години на добу. До того ще й протягом року робітники повинні були відробити наднормованих годин: обов'язкових 1476 і необов'язкових 387. У той же час заробітна плата була досить низькою. На цукрових заводах платили в місяць підліткам 5 крб., жінкам — 8 крб., чоловікам — 12 крб. На винокурних, цегельних заводах, суконних і тютюнових фабриках 7—14 карбованців[3].

На підприємствах і будовах часто траплялися нещасні випадки. Тільки протягом одного сезону з кожної тисячі робітників, що працювали на цукрових заводах, 30 діставали травми. На знак протесту проти тяжких умов праці робітники відмовлялися працювати. 6 червня 1867 року проскурівський повітовий справник повідомляв губернатора, що 43 робітники кинули роботу на будівництві залізниці[4]. Тоді ж відбувся страйк робітників Городоцького цукрового заводу, спричинений безчинствами адміністрації. У червні 1872 року страйкували робітники Славутського чавуноливарного заводу, які домоглися підвищення зарплати на 10 процентів.

Продовжувало боротися за землю селянство. З 1866 по 1900 рік на Хмельниччині відбулося 145 селянських виступів. Масові потрави поміщицьких випасів, сіножатей і посівів набули широких розмірів. Налякані зростаючим рухом селян у 80-х роках і першій половині 90-х років, місцеві власті добилися запровадження в губернії особливого становища, яке ввели 10 травня 1896 року на підставі «височайшого повеління»[5].

Після реформи під впливом революційно-демократичного руху в країні на Поділлі почали виникати революційні народницькі організації. У 1868 році в Кам'янці-

[1] Історія селянства Української РСР, у двох томах, т. 1. К., 1967, стор. 390.
[2] Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі ЦДІА УРСР у Києві), ф. 442, оп. 50, спр. 129, арк. 123.
[3] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 2, стор. 225, 236, 241, 242.
[4] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX в.). К., 1963, стор. 203, 228.
[5] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960, стор. 384, 467, 485.

Подільському вчитель словесності місцевої гімназії О. Романовський разом з вихованцями старших класів І. Мокрієвичем, Г. О. Мачтетом, І. Ходьком заснували народницьку революційну організацію «Кам'янець-Подільську комуну», активними учасниками якої були О. Розумовська, В. Є. Малавський, Речицький[1]. До середини 1869 року в її складі налічувалося понад 30 чоловік[2]. Керівники «комуни» проводили таємні сходки, під час яких читали твори Т. Г. Шевченка, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, В. Г. Бєлінського, прокламації та іншу заборонену літературу. У 1870 році «Кам'янець-Подільська комуна» мала свої філіали в деяких селах Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Старокостянтинівського й інших повітів. Проіснувала вона до кінця 1872 року. Члени «комуни» через своїх агентів і групи розгорнули пересилання з-за кордону до центру Росії та на Україну політичної літератури.

В кінці 1880 року з ініціативи учнів Кам'янець-Подільської духовної семінарії створюється таємний гурток, на базі якого в середині 1881 року виникла народницька «Подільська дружина». Її учасники влаштовували сходки, де читались програми партії «Народної волі» і «Чорного переділу», збиралися пожертвування на допомогу репресованим революціонерам, розповсюджувались революційні видання і прокламації. Поліції вдалось викрити «Подільську дружину» і заарештувати її керівників І. Водзінського, І. Ткаченка та В. Дзюбинського[3].

Після розгрому «Подільської дружини» 1 квітня 1883 року почалося слідство в справі нелегальної організації — Подільської групи партії «Народна воля», до якої входили гімназисти, офіцери, а також студенти. Подільське губернське жандармське управління почало нове дізнання, до якого було притягнуто І. Ткаченка, К. Сенкевича, А. Протасова, В. Левенталя, А. Ярошевського та інших. У першого з них було знайдено п'ять примірників прокламації «Від київських соціалістів „Народної волі" — українському народу», виданих київською групою, та іншу народницьку літературу.

Кінець XIX — початок XX ст. характеризується економічною кризою. Власники фабрик і заводів, щоб підвищити ціни на свої вироби, часто зменшували їх випуск за рахунок скорочення кількості робочих днів. Це ще більше погіршувало становище робітників. Водночас відбувався посилений процес концентрації виробництва, який найбільше проявився в цукровій і суконній промисловості. У 1887 році подільські цукрозаводчики вступили в цукровий синдикат і підписали договір, який зобов'язував їх вивозити за кордон увесь надлишок цукру за дуже низьку ціну, щоб тримати на високому рівні ціни на цукор в середині країни. З 15 цукрових заводів, які 1900 року були на території сучасної Хмельниччини, 10 належало акціонерним товариствам. Одним з верховодів цукрового синдикату був І. П. Потоцький, який володів цукровими заводами в Клембівці, Кременчуках і Шепетівці.

З посиленням гноблення піднімався на революційну боротьбу робітничий клас Поділля. Лише в 1896 році тут відбулося 32 страйки робітників[4]. Організовано проходив страйк ткачів 12 дунаєвецьких суконних фабрик, який тривав з 1 по 15 квітня. Робітники припинили його тільки після того, як були задоволені їх вимоги про підвищення заробітної плати.

Великий вплив на розвиток страйкового руху мала ленінська газета «Искра». Нелегальне транспортування «Искры» було налагоджено у вересні 1901 року з участю її агентів М. М. Литвинова, Й. Б. Басовського (Дементьєв), Ф. В. Ленгніка. Газету переправляли із Львова до Теофіполя, де її приймали і пересилали до Києва. Після того, як цей шлях став відомий властям, редакція «Искры» в серпні 1902 року доручила М. М. Кудріну і Й. Б. Басовському налагодити новий шлях. На початку листопада

[1] Г. А. Мачтет. Избранное. М., 1958, стор. 5, 6.
[2] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968, стор. 16, 17.
[3] Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, стор. 69, 70.
[4] Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие. 1895—1904 годы. СПб., 1905, додаток, таблиця 5, стор. 9.

газету транспортували поблизу сіл Шидлівців і Гусятина. М. М. Кудрін оселився в Кам'янці-Подільському з чужим паспортом і там очолив групу «Искры», до складу якої входили Ц. І. Липовецька і П. Я. Вайнштейн[1]. З Кам'янця-Подільського література пересилалася до Києва, Харкова, Москви, Тули, Самари та інших міст країни. У липні 1902 року недалеко від Кам'янця-Подільського поліція виявила близько трьох тисяч примірників різних нелегальних видань[2].

На початку січня 1903 року поблизу с. Ісаківців Кам'янець-Подільського повіту поліція знову виявила два чемодани з забороненою літературою, переправлених через кордон. Тут була праця К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», «Маніфест Комуністичної партії», праці В. І. Леніна «Що робити?», «Завдання російських соціал-демократів», деякі твори Г. В. Плеханова. Серед паперів, вилучених поліцією, була записна книжка М. Кудріна, в якій зазначалося, що він переправив з-за кордону до Росії близько 15 тис. примірників «Искры».

Частина літератури, що надходила з-за кордону, розповсюджувалась на Поділлі. У лютому 1903 року між м. Гусятином і с. Бондарівкою Кам'янець-Подільського повіту було виявлено 483 примірники різних марксистських видань. Серед них твір Ф. Енгельса «Розвиток наукового комунізму», твори В. І. Леніна «Що робити?» та «Завдання російських соціал-демократів»[3]. Тоді ж у с. Мар'янівці поліція конфіскувала праці В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи» та «Завдання російських соціал-демократів», а в с. Бондарівці — відомий ленінський твір «Що робити?». Особливо велику популярність серед селян мала праця В. І. Леніна «До сільської бідноти». 12 квітня 1904 року цю працю разом з «Проектом Програми Російської соціал-демократичної робітничої партії» і «Листом до товариша про наші організаційні завдання» поліція вилучила в с. Чорнокозинцях Кам'янецького повіту[4].

На початку 900-х років посилюється селянський рух. Протягом 1900—1902 рр. на Поділлі відбулося 158 селянських виступів, з них 87 — боротьба за землю, 6 — розгром поміщицьких маєтків, 14 — підпали поміщицьких маєтків, 6 — захоплення сільськогосподарських продуктів і майна, 3 — побиття поміщиків і царських чиновників, 7 — опір продажу майна за недоїмки[5]. Селяни с. Слобідки Женишковецької Летичівського повіту, що виступили проти поміщиці, розігнали місцеве начальство та поліцейську команду на чолі з справником, яка прибула для їх «утихомирення». Селянське заворушення набуло такого розмаху, що для його придушення з'явився сам губернатор з 200 козаками. У різних селах Ушицького повіту відбулися сутички між поміщиками і селянами у зв'язку з тим, що економії порушували права сільських громад на випас худоби в поміщицьких лісах та угіддях[6]. У с. Бачманівці Ізяславського повіту на початку липня 1902 року селяни захопили спірну землю у поміщика Сангушки. Вони не скорились і тоді, коли сюди прибули три ескадрони драгунів на чолі з волинським губернатором. Кілька «бунтівників» було заарештовано і відправлено до в'язниці. Селяни с. Магнишівки Проскурівського повіту, які протягом тривалого часу добивалися повернення землі, загарбаної місцевим поміщиком Хельминським, в ніч на 8 травня пустили свою худобу на цю землю.

Під впливом могутнього революційного руху у великих промислових центрах країни у квітні 1905 року припинили роботу будівельники Шепетівського цукрового заводу і не працювали, доки власник заводу не задовольнив їх вимог про підвищення зарплати на 20 проц. та не дозволив випасати худобу в лісі[7]. У липні

---

[1] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 19, 20.

[2] Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 102, оп. 1902, спр. 360, ч. 33, арк. 2—4.

[3] «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 62, 63.

[4] Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні. К., 1960, стор. 19, 20.

[5] М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. К., 1968, стор. 67, 130.

[6] Історія Української РСР, т. 1, стор. 520, 521.

[7] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 355, арк. 5, 6.

1905 року застрайкували робітники чавуноливарного та механічного заводів м. Проскурова. Їх підтримали робітники тютюнової фабрики та інших підприємств. Восени виступили робітники найбільших цукроварень Поділля. Під час страйку на Проскурівському цукровому заводі розповсюджувалася листівка, яка закликала до боротьби з самодержавством. 18 жовтня 1905 року відбулася демонстрація робітників, ремісників і учнівської молоді Кам'янця-Подільського, яка пройшла під гаслами «Геть самодержавство!», «Хай живе республіка!»[1].

Протягом 1904—1905 рр. створюються організації і групи РСДРП у Кам'янці-Подільському, Городку, Проскурові, Летичеві, Меджибожі, Старокостянтинові, Шепетівці. Протягом 1905—1907 років на Хмельниччині відбулися страйки робітників 5 металообробних заводів, 14 цукроварень і 23 страйки на інших підприємствах.

Аграрний рух на Поділлі почався в січні 1905 року масовою порубкою поміщицького лісу в Кам'янецькому, Ізяславському та Старокостянтинівському повітах, у квітні він охопив понад 110 сіл Кам'янецького, Проскурівського і Ушицького повітів[2]. Селяни великими групами йшли на подвір'я економій, вимагаючи підвищення заробітної плати як поденним, так і сезонним робітникам, скасування штрафів, передачі в громадське користування пасовищ, прогонів та водопоїв. Сільськогосподарські робітники добивалися 8-годинного робочого дня[3]. Особливого розмаху селянський рух набув восени 1905 року.

Для придушення революційного руху в кінці 1905 — на початку 1906 року на Поділля було направлено 7 піхотних, 3 кавалерійські полки, кавалерійську бригаду, два окремі кавалерійські дивізіони, 154 урядники і 1666 стражників[4]. Почалися масові арешти, в тюрмах не вистачало місць «для аграрників». За три роки революції відбулося 559 селянських виступів. Більшовицькі організації краю для зміцнення зв'язків з масами широко використовували виборчу кампанію до Державних дум. Від Поділля до II Думи, як і до I, було обрано 13 депутатів. Виступаючи на засіданні II Думи, депутат від селян Подільської губернії Семенов говорив: «...народ мене послав, щоб вимагати землі й волі і повної громадянської свободи...»[5].

Після поразки першої російської революції настали роки столипінської реакції. Посилився економічний наступ на робітників, на селі запроваджувалась аграрна реформа, під час якої знищувалось общинне землекористування, зміцнювались куркульські господарства при збереженні поміщицького землеволодіння. Селянські поземельні банки забезпечували куркулів значними позичками для купівлі землі і влаштування хутірського господарства. Лише протягом 1906—1908 рр. у Кам'янець-Подільському, Летичівському, Проскурівському і Ушицькому повітах куркулі придбали близько 47 тис. десятин землі[6]. Водночас прискорився процес розорення й зубожіння селян — бідняків і середняків. Якщо напередодні революції селянських господарств, що мали до 4-х десятин землі, налічувалось 64,2 проц., то в 1908 році їх було близько 67 проц. Багато селян, розорившись, виїхали на заробітки в міста, поповнивши лави робітничого класу, або переселились до Середньої Азії чи Сибіру. Тільки протягом 1907—1908 рр. на Поділлі зникло 3200 господарств, з 1896 по 1910 рік вибуло понад 11 тис. сімей, що становило 76 452 чоловіка. Переселення велось неорганізовано, допомоги переселенцям уряд не подавав. Тому

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 348, оп. 1, спр. 155, арк. 46.

[2] М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр. К., 1955, стор. 111, 132.

[3] В. А. Шестаков. Борьба сельских рабочих в революции 1905—1907 гг. М.—Л., 1930, стор. 25.

[4] Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту. Серія історико-філологічна, т. 3. Хмельницький, 1956, стор. 36, 37.

[5] В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 338.

[6] С. Городецький. Сільське господарство Поділля перед світовою війною, ч. 1. Вінниця, 1929, стор. 105, таблиця 39.

з 1907 по 1914 рік близько 33 тис. чоловік змушені були без будь-яких засобів до існування повернутися назад, до своїх сіл, де не лишилось ні землі, ні хати. Посилення революційного руху, загострення класових суперечностей на селі викликали занепокоєння і в місцевих властей. 27 травня 1909 року подільський губернатор надіслав повітовим справникам листа, в якому звертав увагу на грубе і зухвале ставлення поліцейських службовців до населення, «яке вже давно розлютоване на поліцію», отже, створюється «сприятливий грунт для сутичок». Водночас він просив генерал-губернатора продовжити на Поділлі до кінця 1909 року надзвичайний стан. Виступи селян та наймитів тривали і протягом 1909—1910 рр. Вони відбулися в с. Борщівці Проскурівського повіту, с. Митні Ушицького повіту. В червні 1910 року кілька разів страйкували сільськогосподарські робітники в маєтку с. Коричинців Летичівського повіту, вимагаючи підвищення заробітної плати.

В часи нового революційного піднесення, що почалося в країні наприкінці 1910 року, активізувався революційний рух і на Поділлі. Весною 1912 року в містах і селах сучасної Хмельниччини під керівництвом організацій та груп РСДРП відбулися демонстрації і мітинги протесту проти злочинних дій самодержавства на Ленських золоторозробках у Сибіру. Для боротьби з революційним рухом царські власті протягом 1912—1914 рр. збільшили у містах Поділля кількість військ, жандармів і поліції[1].

Незважаючи на певне зростання промисловості, економіка Хмельниччини перед першою світовою війною мала переважно аграрний характер. 92 проц. населення проживало в сільській місцевості, з 130 тис. міського населення лише 8,7 проц. працювало в промисловості[2]. Провідне місце посідала в ній переробка сільськогосподарської сировини. На цю галузь припадало 73 проц. валового випуску продукції. Домінуюча роль належала тут цукроварінню (11,5 млн. крб., або 75 проц.). З 1910 року розгортається будівництво нових цукроварень. Будується Маківський та інші цукрові заводи.

Ставши на шлях капіталістичного розвитку, поміщики перебудовували свої господарства на його засадах і принципах. Вони застосовували новітні сільськогосподарські машини і знаряддя — сівалки, жниварки, молотарки, віялки, кінні граблі тощо. Під зернові відводилося понад 72 проц. площі, в т. ч. під пшеницю—30,7 проц., цукрові буряки — 11 проц. Частина поміщиків продавала свою землю або здавала в оренду капіталістам-куркулям. Така оренда ставала певним промислом, засобом наживи, що звичайно призводило до хижацького використання землі.

Запровадження багатопільної сівозміни і розширення посівних площ цукрових буряків, картоплі, багаторічних трав у великих господарствах сприяло дальшому поліпшенню агротехніки. Однак переважна більшість дрібних селянських господарств внаслідок малоземелля і розташування земельних ділянок у кількох різних місцях вела своє господарство за старою трипільною системою. Погано були забезпечені селяни робочою худобою і реманентом. У 1913—1914 рр. в Кам'янець-Подільському повіті 86,2 проц. селян, у володінні яких було до 2-х десятин землі, не мали робочої худоби[3].

Внаслідок неякісного обробітку та угноєння полів, відсутності у селян тягла і реманенту, щедра подільська земля давала низькі врожаї. У 1911—1913 рр. середня врожайність у Кам'янець-Подільському повіті становила в поміщицьких маєтках пшениці 80 пудів з десятини, у селянських господарствах — 64 пуди; цукрових буряків відповідно 865 і 733 пуди.

За 50 пореформених років на Поділлі сталися незначні зрушення в галузі охорони здоров'я. У 1913 році на території сучасної Хмельниччини налічувалося всього

---

[1] Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту. Серія історико-філологічна, т. 5. Хмельницький, 1957, стор. 8, 9, 11, 24, 29, 30.

[2] Юго-Западный край в экономическом отношении, вып. 7. К., 1913, стор. 91, 97 (вибірка).

[3] С. Городецький. Сільське господарство Поділля перед світовою війною, ч. 1, стор. 84.

60 лікувальних закладів і 168 лікарів, більшість яких працювала в містах[1]. Населення в своїй масі було позбавлене медичної допомоги, що призводило до виникнення різних епідемій. Так, у грудні 1912 року в губернії було зареєстровано 5911 випадків інфекційних захворювань.

Хронічне голодування, вкрай незадовільне медичне обслуговування, як і надмірна фізична праця на поміщика та куркуля, негативно позначалися на фізичному стані сільського населення, особливо молоді. В результаті цього протягом 1874—1901 рр. під час призову було забраковано 116 753 чоловіка, що становило 17,9 проц. до загального числа допризовників; протягом 1890—1900 рр. кількість шлюбів на 1000 чоловік населення скоротилася з 11 до 10, народжених дітей — з 53 до 48[2].

Видатна російська артистка М. Г. Савіна.

У пореформений період деякі зміни сталися в побуті населення краю. Житла почали споруджувати переважно з глини або з каменю, стіни обмазували глиною, білили з двох боків — спереду і причілка. Хату обкладали своєрідним цоколем-призьбою, стіни розписували. Зовні їх переважно оздоблювали під стріхою, у вигляді фризу, інколи над призьбою. Та найбільша увага приділялася розпису хат всередині. Розмальовували піч, особливо комин і грубу, долівку обмазували жовтою і червоною глиною[3]. Найтиповішими осередками подільського настінного оформлення були райони Кам'янця-Подільського та Зінькова, сс. Макова, Панівців, Цибулівки, Ходорівців.

У другій половині XIX ст. продовжувало розвиватися килимарство. Килимами прикрашували стіни над ліжком, покривали ослони, їх наявність у хаті свідчила про достаток сім'ї і становила необхідну частку приданого. За характером орнаменту подільські килими поділяються на дві групи: рослинну і геометричну. Рядна-покривала для ліжок виготовлялися переважно клітчасті, комбінувалися червоні, зелені, чорні і лілові нитки. Найбільш відомі осередки килимарства були в Ушицькому, Кам'янецькому та Летичівському повітах. Значного розвитку досягло гончарне виробництво. Багато майстрів гончарного мистецтва на основі місцевих традицій створювали нові художні форми з чіткими стильовими особливостями. Серед них виділявся Адам Бацула з с. Адамівки, графічний малюнок якого дуже витончений, композиція асиметрична[4]. В усно-поетичній народній творчості «як і в попередні часи» були популярні думи, казки, легенди, веснянки, щедрівки тощо.

У післяреформений період певні кроки було зроблено в народній освіті. У 1914/15 навчальному році працювало 1196 шкіл, у т. ч. 14 середніх. Більшість шкіл підпорядковувалась церковному відомству і земству, лише незначна кількість їх — міністерству народної освіти. Середні школи (гімназії) зосереджувались переважно в губернському і повітових центрах. В усіх школах навчалось 79,1 тис. учнів[5], тобто лише третина дітей шкільного віку. З 1978 вчителів більше половини не мало педагогічної освіти. За даними 1912 року, тільки 13,4 проц. загального числа учнів становили діти «сільського стану»; не мали можливості вчитись насамперед діти бідноти[6]. На початку XX ст. понад 80 проц. населення лишалось неписьменним.

З ініціативи передової частини інтелігенції в Кам'янці-Подільському 1866 року відкрилася перша на Поділлі публічна бібліотека, 1913 року в межах сучасної області було 6 бібліотек.

[1] М. Д. Бубновський. Півсторіччя радянського Поділля. Львів, 1967, стор. 57.
[2] М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму, стор. 84, 85.
[3] А. Зарембский. Народное искусство подольских украинцев. Л., 1928, стор. 9—14, 27.
[4] Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966, стор. 162, 163.
[5] Культурне будівництво Української РСР. (Статистичний довідник). К., 1940, стор. 12—15.
[6] М. Д. Бубновський. Півсторіччя радянського Поділля, стор. 59.

Помітний слід у культурному житті краю залишило чимало відомих митців. Серед визначних уродженців Поділля — видатна російська артистка М. Г. Савіна (народилася в Кам'янці-Подільському); з с. Михалківців Ярмолинецького району походить український композитор і піаніст М. А. Завадський, автор понад 500 творів, більшість яких пройнята народно-пісенними мотивами. Творчість українського композитора В. І. Заремби (народився в м. Дунаївцях), автора 30 творів на слова Т. Г. Шевченка, різних романсів і пісень («Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Стоїть гора високая», «В кінці греблі шумлять верби», «Така її доля», «Ой місяцю-місяченьку, не світи нікому»), знають не лише на Україні, але й далеко за її межами.

На Поділлі деякий час працювали і внесли чималий вклад у розвиток української культури і науки: П. Г. Житецький — відомий український філолог-славіст, член-кореспондент Російської Академії наук, автор численних праць з українського мовознавства, літератури й фольклору (був викладачем Кам'янець-Подільської гімназії у 1864—1867 рр.); Д. К. Заболотний — згодом видатний український мікробіолог, президент АН УРСР, засновник Міжнародного товариства мікробіологів, автор цінних наукових досліджень і відкриттів (у 1894—1895 рр. працював лікарем у Кам'янці-Подільському). Протягом 1893—1899 рр. у Кам'янець-Подільській семінарії навчався М. К. Леонтович — славетний український композитор, творець жанру витонченої хорової мініатюри, збагаченої новими формами («Козака несуть», «Зашуміла ліщинонька», «Ой з-за гори кам'яної», «Дударик», «Пряля» й ін.).

У 1890—1894 рр. у м. Проскурові і Волочиську служив в армії О. І. Купрін — згодом російський письменник-реаліст. Викладачем Кам'янець-Подільського міського училища у 1896—1897 роках працював С. М. Сергєєв-Ценський — пізніше російський радянський письменник, автор оповідань, повістей і романів.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у Кам'янці-Подільському з'являється ряд газет. У 1881—1882 рр. — «Подольский листок», який вигідно відрізнявся від багатьох провінційних видань того часу правдивістю інформації та критикою недоліків у громадському, політичному житті та в економічних справах Росії (видавець і редактор Б. М. Сторожевський). З 1906-го по 1920 рік друкувалася «Подолия» — політична, громадська і літературна газета. Видавалася земством (1913—1916 рр.) «Экономическая жизнь Подолии». Виходили «Подольские известия» — газета ліберального напрямку (1911—1915 рр.), «Экономический листок» і «Кооперативный листок» (1911—1916 рр.), «Земская мысль» (Проскурів, 1914—1915 рр.) та інші видання.

Перша світова війна згубно вплинула на стан економіки й господарства краю. Майже всі промислові підприємства було пристосовано до потреб війни, на багатьох заводах і фабриках проведено скорочення виробництва. Окремі з них припинили роботу у зв'язку з евакуацією промислового устаткування. У важкому становищі опинилось також і сільське господарство. На 1 вересня 1917 року з сільської місцевості було мобілізовано до армії 50 проц. працездатних чоловіків. Якщо за час війни кожне селянське господарство країни в середньому сплатило різних податків у три рази більше своєї фактичної вартості[1], то на Поділлі через відбування різних військових повинностей ці податки були значно більшими. Нескінченні повинності (наряди на військові перевезення, окопні роботи тощо) спричинювали антивоєнні виступи селян. У листопаді 1915 року селяни с. Солобковець Ушицького і с. Божиковець Летичівського повітів вигнали представників місцевих властей, які вимагали виконання нових повинностей. Такі виступи відбувались у Полонській волості та багатьох селах Кам'янець-Подільського повіту[2]. У 1914—1916 рр. Поділля за числом антивоєнних виступів посідало перше місце серед губерній України[3].

[1] Россия в мировой войне 1914—1918 года (в цифрах). М., 1925, стор. 4, 6, 49.
[2] «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 37, 38.
[3] Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 541.

З початком війни активізувала діяльність Кам'янець-Подільська більшовицька група, яка оформилася після Празької конференції. Більшовики станції Гречани, незважаючи на протидію соціал-шовіністів і націоналістів, розгорнули революційну роботу в масах, спрямовану на перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську. Активну роботу серед солдатів і населення міста провадила більшовицька група, створена в кінці 1916 року в Ізяславському гарнізоні[1].

Після повалення самодержавства в лютому 1917 року в містах і селах краю відбулися демонстрації і мітинги. Під гаслами встановлення демократичної республіки, запровадження восьмигодинного робочого дня, припинення війни відбулися демонстрації трудящих — 11 березня в Проскурові, 17 березня в Старокостянтинові[2].

Створювались Ради, профспілки, фабрично-заводські комітети та інші масові організації. Перша Рада робітничих і солдатських депутатів виникла в Проскурові 10 березня, в Кам'янці-Подільському — 12 березня[3], до кінця місяця — в Дунаївцях, Летичеві, Новій Ушиці, Ізяславі, Старокостянтинові, Шепетівці, а згодом в усіх повітових містах і багатьох волосних центрах. У селах почали обирати Ради селянських депутатів. Але Ради на Поділлі, як і по всій країні, в перші місяці після перемоги Лютневої революції перебували під впливом меншовиків та есерів. Таке становище пояснювалося змінами у складі робітничого класу в роки війни, наявністю значних верств дрібнобуржуазного населення, існуванням об'єднаних соціал-демократичних організацій та деякими іншими об'єктивними і суб'єктивними факторами. Одночасно з Радами виникли установи буржуазно-поміщицької влади.

Озброєні Квітневими тезами В. І. Леніна і рішеннями VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП (б), більшовики Поділля розгорнули боротьбу за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Більшовицька фракція Кам'янець-Подільської Ради робітничих і солдатських депутатів, незважаючи на опір меншовиків та есерів, добилася видання листівки, в якій викривалася імперіалістична політика буржуазії і закликалося солдатів боротися спільно з робітниками проти контрреволюції[4]. У гострій боротьбі з угодовцями більшовицькі депутати Проскурівської Ради відстояли рішення про підвищення заробітної плати робітникам, про скорочення робочого дня, введення нормованого споживання продовольчих товарів для всіх верств населення[5].

Більшовики очолили боротьбу проти корніловщини. У Кам'янці-Подільському, Проскурові, на станції Гречани та в інших містах створювались комітети охорони революції, що складалися переважно з солдатів[6]. Висловлюючи волю останніх, виконавчий комітет Ради солдатських депутатів Шепетівського гарнізону за пропозицією більшовицької фракції заявив про свою готовність всіма силами боротися проти ворогів революції. Він вимагав страти Корнілова і всіх членів династії Романових, розпуску Державної думи та негайного укладення миру.

У вересні на Поділлі почались масові революційні виступи селян, які вимагали землі і миру. В аграрному русі активну участь брали солдати 2-го гвардійського корпусу VII армії, який рухався з фронту в район Бара — Жмеринки, гвардійського кавалерійського корпусу, розквартированого в Ізяславському повіті, 264-го запасного полку, що перебував у Славуті, 34-го українізованого корпусу, дислокованого в Летичівському повіті, та багатьох інших частин[7]. З 25 по 30 вересня у Вій-

---

[1] М. Сидорчук. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917). Львів, 1966, стор. 33, 53, 180.

[2] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов. К., 1958, стор. 28.

[3] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 1, спр. 52, арк. 1, 8.

[4] Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. — лютий 1918 р.). Документи й матеріали. Хмельницький, 1957, стор. 47—49.

[5] П. М. Кострыба. Борьба трудящихся за установление Советской власти на Подолии. Хмельницкий, 1957, стор. 20.

[6] Наукові праці з історії КПРС, вип. 14. К., 1967, стор. 51.

[7] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 146.

Червоногвардійці Гречанського залізничного вузла. Фото 1918 р.

товецькій і Сусловецькій волостях Летичівського повіту селяни за участю солдатів захопили 10 маєтків[1]. У жовтні селяни повсюду захоплювали поміщицькі ліси, особливо в Ізяславському, Старокостянтинівському та Ушицькому повітах.

Після одержання звістки про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді на об'єднаному засіданні Кам'янець-Подільської міської Ради, членів військово-революційного комітету 3-го Кавказького корпусу і представників солдатських комітетів гарнізону 1 листопада 1917 року було проголошено владу Рад[2]. На початку листопада відбулися перевибори Проскурівської Ради. Робітники міста і солдати гарнізону віддали свої голоси за більшовиків[3]. У спільній резолюції багатолюдного мітингу трудящих і солдатів Старокостянтинова говорилося: «Визнаємо лише одну владу робітників, солдатів і селян — Ради. Виконуємо лише вказівки Ради Народних Комісарів, як центрального органу народної влади і вимагаємо від нього продовження таких же рішучих, сміливих і енергійних кроків як в галузі зовнішньої, так і внутрішньої політики країни. Всяке зазіхання на нашу власну владу будемо придушувати нещадно і вимагаємо цього ж від Ради Народних Комісарів»[4]. Новою хвилею революційного піднесення зустріли трудящі краю повідомлення про 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну республікою Рад. У січні 1918 року на всій території сучасної Хмельниччини була встановлена Радянська влада.

За ініціативою Рад і земельних комітетів на Поділлі широко розгорнулась робота по розподілу поміщицької землі, здійснювалася націоналізація промислових підприємств. Але радянське будівництво перервала навала австро-німецьких інтервентів. Розгорнулись жорстокі бої з окупантами та загонами буржуазно-націоналістичної Центральної ради. В цих боях особливо відзначилися революційні частини Південно-Західного фронту, Гречанський і Кам'янець-Подільський загони Червоної гвардії[5]. Під тиском переважаючих сил ворога революційні війська до 5 березня змушені були залишити територію Поділля.

На захопленій території інтервенти встановили кривавий окупаційний режим. Під загрозою найсуворішого покарання вони заборонили збори, мітинги, демонстрації, вихід з дому після 11 години вечора. Спираючись на австро-німецькі штики, Центральна рада відновлювала владу поміщиків і капіталістів. Подільський губернський земельний комітет 31 березня видав обов'язкову постанову, якою вимагав від селян негайно повернути поміщикам відібраний у них інвентар, зерно, фураж, знаряддя праці тощо.

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, у двох томах, т. 1. К., 1967, стор. 158.
[2] Наукові праці з історії КПРС, вип. 14, стор. 57, 58.
[3] Газ. «Пролетарская мысль», 7 листопада 1917 р.
[4] Газ. «Вестник Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» (Старокостянтинів), 21 листопада 1917 р.; Ф. Попов. Рассказ о незабываемом. К., 1961, стор. 112, 114, 115.
[5] В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. Хмельницький, 1958, стор. 59, 60.

Трудящі Поділля, очолювані підпільними партійними організаціями, ставали на збройну боротьбу проти окупантів і гетьманців. Волинський губернський староста наприкінці травня доповідав міністерству внутрішніх справ, що під час роззброєння населення Старокостянтинівського повіту селяни сусідніх сіл Проскурівського повіту зі зброєю в руках виступили на їх захист[1]. Залізничники Поділля в липні—серпні взяли участь у Всеукраїнському страйку. Робітники залізничного транспорту вимагали відновлення Радянської влади.

В обстановці масового революційного руху на Поділлі у вересні 1918 року відбулася I губернська партійна конференція, яка заслухала і обговорила доповідь про роботу I з'їзду КП(б)У і становище в губернії[2].

Активізувалась діяльність партизанських загонів. Губревком затвердив воєнним керівником повстанського руху більшовика, сільського вчителя із Деражнянської волості Летичівського повіту, колишнього прапорщика М. Ткачука[3].

На початку листопада боротьба трудящих Поділля проти австро-німецьких окупантів і гетьманського режиму переросла в загальне збройне повстання. 7 листопада повстали селяни ряду сіл Проскурівського повіту. Використавши зброю, передану їм австрійськими солдатами, повстанці нападали на гетьманців, роззброювали і громили загони державної варти[4]. У Летичівському повіті партизани визволили значну територію і утворили Летичівську радянську республіку, головою ревкому якої став селянин-бідняк Л. П. Панасюк.

Та владу захопила петлюрівська Директорія. 26 листопада 1918 року подільський губернський комісар Директорії видав обов'язкову постанову, якою забороняв «всілякі, навіть службові, зібрання та сходки»[5]. Інша постанова від 16 грудня вимагала від населення Поділля протягом місяця сплатити недоїмки по всіх видах податків за 1917 і 1918 роки. Несвоєчасна сплата їх загрожувала тюрмою або штрафом до 3 тис. карбованців.

Незважаючи на погрози, селяни Поділля відмовлялися визнавати владу Директорії і виконувати її розпорядження. Для розгортання боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції велике значення мала II Подільська губернська партійна конференція і обрання 9 січня 1919 року губкому партії. На початку січня подільський губернський комісар повідомляв, що більшовицький рух охопив увесь Летичівський і Проскурівський повіти. У донесенні начальника штабу фронту генеральному штабу військ Директорії також вказувалося, що більшовизм у Летичівському повіті пустив глибокі корені, що села Тернавка, Головчинці, Голосків, Гатна Деражня, Меджибіж мають свої загони для допомоги більшовикам[6].

На початку лютого 1919 року відбулася губернська конференція представників ревкомів. Враховуючи революційне піднесення робітничо-селянських мас і наявність значної кількості партизанських загонів, бажаючи допомогти наступаючим радян-

[1] Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. — грудень 1920 р.). Документи й матеріали. Вінниця, 1959, стор. 46, 47.

[2] Архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — АІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 4, спр. 59, арк. 3.

[3] Вінниця. Історичний нарис. Вінниця, 1964, стор. 152.

[4] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. в трьох томах, т. 2. К., 1968, стор. 28.

[5] Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 538, оп. 1, спр. 8, арк. 29.

[6] Поділля в роки громадянської війни, стор. 128, 212.

Газета «Більшовик» — орган Кам'янець-Подільського комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. 1919 р.

БОЛЬШЕВИК

БІЛЬШОВИК

ОРГАН КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСК. КОМІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ (БІЛЬШОВИКІВ) УКРАЇНИ.

№ 17.

Ч. 17.

Да здравствует коммунистический интернационал!

Официальный отдел.

ським військам, конференція прийняла рішення про початок загального повстання[1] в ніч на 15 лютого. У визначений час за наказом командування революційними загонами в Проскурові, Фельштині, Ярмолинцях та інших населених пунктах спалахнуло повстання[2], яке значно послабило фронт і тил Директорії. У березні—квітні боротьба трудящих Поділля об'єдналася з успішними бойовими діями українських радянських дивізій та рейдом червоних козаків В. М. Примакова. В ніч з 5 на 6 квітня визволено Проскурів, 15 квітня — Кам'янець-Подільський, на початку травня — Шепетівку та решту міст і сіл сучасної Хмельницької області.

Повсюди розгорнулося радянське будівництво, очолене партійними організаціями. Протягом травня місяця майже в усіх повітах відбулися вибори до Рад, в селах виникло 690 комітетів бідноти, що стали опорою диктатури пролетаріату на селі. Організаційно міцніли і кількісно зростали лави комуністів. Крім повітових міст, розгорнулась активна робота партійних осередків у Старій Синяві, Новому Костянтинові, Деражні, Зяньківцях, Чорному Острові, Сатанові, Фельштині, Шепетівці та інших волосних центрах і багатьох селах.

Переборюючи опір куркулів і різних ворожих елементів, що всіляко чорнили аграрну політику Радянської влади, партійні комітети, ревкоми, виконкоми Рад і комітети бідноти провели велику роботу по наділенню землею безземельних і малоземельних селян. На 14 травня розподіл колишніх поміщицьких земель у Новоушицькому повіті в основному закінчився, в Кам'янець-Подільському, Летичівському, Проскурівському — наближався до завершення. Весною 1919 року на Поділлі виникли перші радянські господарства. На початку травня в Летичівському, Проскурівському, Ушицькому повітах діяло по два радгоспи[3]. У Чорному Острові Проскурівського повіту колишні сільськогосподарські робітники, безземельні селяни і містечкова біднота створили комуну, якій було виділено 1000 десятин землі[4]. Дві комуни виникли у Кам'янець-Подільському повіті.

Діяльність партійних і радянських органів ускладнювалася важким продовольчим становищем. Куркулі, в руках яких зосереджувалася велика кількість хліба, робили все, щоб зірвати продрозкладку. Великої шкоди завдавали спекулянти. Делегат Ізяславського повіту, виступаючи на І Волинському губернському з'їзді Рад, говорив: «Продовольче питання вкрай загострилося. До повіту прибувають мішочники і викачують увесь хліб. У куркулів є хліб, та вони його продають тільки спекулянтам, а бідні селяни голодують»[5]. На боротьбу за хліб було мобілізовано всіх комуністів, працівників радянського апарату, комітети бідноти, широкі маси селян-бідняків.

Після першого Всеукраїнського з'їзду комсомолу, що відбувся 26 червня — 1 липня 1919 року, виникають комсомольські організації в Ізяславі, Старокостянтинові і Шепетівці[6]. Серед п'яти комсомольців Шепетівської організації був славний син ленінського комсомолу Хмельниччини М. О. Островський. В Кам'янці-Подільському, Проскурові, Летичеві та інших містах Поділля створювались тимчасові комітети комсомолу, які провадили підготовку до повітових комсомольських конференцій. Але у зв'язку з новим наступом петлюрівців конференції не відбулися.

Сформувавши в Галичині нові полки, петлюрівці наприкінці травня 1919 року перейшли в наступ і прорвали фронт радянських військ на Проскурівському напрямі. 1—2 червня розгорнулися бої в районі Кунєва, Білогородки Ізяславського повіту, Базалії, Красилова. В ніч на 2 червня противник форсував р. Збруч

[1] Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966, стор. 125.

[2] І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Х., 1962, стор. 151.

[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 49, арк. 42.

[4] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 58, арк. 3.

[5] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 г.— декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957, стор. 244.

[6] О. Іващенко. З історії комсомолу Волині (1918—1925 рр.). Житомир, 1961, стор. 18.

і повів наступ на Кам'янець-Подільський. Ціною великих втрат петлюрівцям вдалося до 6 червня вийти на лінію Кам'янець-Подільський — Проскурів — Старокостянтинів[1].

М. О. Островський — один з перших комсомольців Хмельниччини. Фото 1923 р.

Для ліквідації ворожого прориву до району Проскурова прибув нарком України у військово-морських справах М. І. Подвойський. На допомогу радянським військам Проскурівської бойової дільниці з Києва надіслано 4-й інтернаціональний полк під командуванням Л. Тардіна. У бій вступили Волочиський, Проскурівський і Летичівський полки, з району Шепетівки в напрямку Антонін—Старокостянтинова розпочала наступ 1-а Українська радянська дивізія під командуванням М. О. Щорса[2]. Так розгорталася Старокостянтинівсько-Проскурівська операція, одна з найбільших на Україні у 1919 році. Після місяця напружених боїв 6 липня богунці визволили Проскурів, а до 10 липня ворожий прорив було повністю ліквідовано[3]. Від повного розгрому петлюрівські банди врятувала галицька армія диктатора Петрушевича, яка 16 липня переправилася через Збруч і разом з петлюрівцями перейшла в наступ на Київ, до якого з південного сходу в той час наближалися денікінці. 31 липня петлюрівці захопили Проскурів, а 7 серпня війська Зунр — Старокостянтинів. На Поділлі знову встановився кривавий режим.

Очолювані більшовицькими організаціями, трудящі краю вели непримиренну боротьбу з контрреволюцією. Найбільшим збройним виступом було повстання селян Пашковецької волості, яке почалося 21 вересня і тривало по 24 грудня 1919 року. Очолив його Проскурівський підпільний більшовицький комітет[4].

Після розгрому денікінських військ під Орлом, Воронежем і Касторною почалося визволення України. До 16 січня 1920 року Червона Армія визволила все східне Поділля, включаючи Стару Синяву і Летичів. У визволених районах краю розгорнулося мирне будівництво. Та здійснювалось воно у виключно важких умовах. Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Ушицький, Старокостянтинівський, Ізяславський повіти захопили білополяки, на значній території Летичівського повіту тривали бої з петлюрівцями і польськими окупантами. У визволених східних районах орудували різні банди.

25 квітня 1920 року війська буржуазної Польщі, підтримані імперіалістами Європи й США, перейшли в наступ і переважаючими силами почали швидко просуватися на схід. 6 травня вони зайняли Київ. Окупувавши Поділля, пілсудчики створили надзвичайні суди. За найменший опір окупанти розстрілювали і вішали людей. У Шепетівці інтервенти поставили три шибениці, на яких вішали кожного запідозреного в нелояльності[5]. Відновлювалося поміщицьке землеволодіння. Поверталися в маєтки поміщики, які з допомогою жандармерії і каральних загонів забирали засіяну селянами землю, обкладали селян контрибуцією. До с. Плужного (Ізяславського повіту) прибув каральний загін, який зібрав сход і наказав селянам протягом двох годин заплатити графу Тишкевичу контрибуцію в сумі 50 тис. царських крб., попередивши, що за невиконання буде спалено все село. Хто не мав грошей, того жорстоко били, забирали худобу, хліб.

---

[1] В. С. Васильчиков. Начдив Щорс. (Боевой путь). М., 1957, стор. 84—86.
[2] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 54—57, 60—62.
[3] Гражданская война 1918—1921 гг., т. 3. М.-Л., 1930, стор. 246.
[4] «Український історичний журнал», 1969, № 9, стор. 124.
[5] Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах, т. 2. К., 1967, стор. 531.

Жорстокий окупаційний режим не зламав волі трудящих до боротьби з інтервентами. Очолювані підпільними партійними організаціями, вони піднімалися на визвольну боротьбу. Так, у Старокостянтинівському повіті розгорнув активні бойові дії партизанський загін, керований головою повітового парткому Вовком. Кам'янець-Подільська партійна організація в умовах окупаційного режиму провела повітову партійну конференцію, обрала партійний комітет і ревком. З 1 травня партком відновив видання щоденної газети «Більшовик», організував партизанські загони в районі м. Смотрича під керівництвом Ф. І. Топольницького та с. Збруча під командуванням Мішеніна. Розгорнули бойові дії партизанські загони в районі Китайгорода, Білої і Кам'янця-Подільського. Активну роботу в мобілізації мас на боротьбу проти ворога проводили Проскурівська, Волочиська, Шепетівська, Славутська, Ізяславська партійні організації[1].

На початку червня радянські війська прорвали польський фронт у районі Житомира і перейшли в наступ. Перша Кінна армія під командуванням С. М. Будьонного, наступаючи в напрямку Новоград-Волинського — Ровно, визволила від окупантів північну частину Хмельниччини. Її лівий фланг прикривала 45 стрілецька дивізія Й. Е. Якіра, окрема кавалерійська бригада Г. І. Котовського діяла на лівому фланзі дивізії. 1 липня частини 45 стрілецької дивізії стрімкою атакою вибили противника з Шепетівки і, розвиваючи наступ, вийшли на лінію Славута—Ізяслав—Марківці[2]. Котовці протягом 2—7 липня в районі Білополя, Грицева, Антонін, Орлинець, Кульчина громили інтервентів, які намагалися завдати контрударів у фланг Першої Кінної армії[3]. На лівому фланзі Південно-Західного фронту від Хмельника до Дністра наступали частини 14 армії під командуванням І. П. Уборевича, в складі якої хоробро билися 8 Червонокозача дивізія В. М. Примакова, окрема кавалерійська бригада Гоффа, Зведена, 41 і 60 стрілецькі дивізії. Прорвавши фронт у районі ст. Комаринці, 8-а Червонокозача дивізія 6 липня 1920 року атакувала противника в Чорному Острові і Проскурові, де перебував штаб 6 польської армії[4], а біля Корчівки встановили зв'язок з котовцями[5]. Так було ліквідовано розрив між Першою Кінною і 14-ю арміями. 14 липня частини 41 дивізії визволили Кам'янець-Подільський[6]. У другій половині липня територію сучасної Хмельниччини повністю очищено від польських інтервентів та петлюрівців.

Всю роботу по відновленню і зміцненню Радянської влади очолили губернський і повітові партійні комітети. З 12 по 15 липня розгорнули діяльність повітові, а з 20 липня — волосні і сільські ревкоми. Організувалися сільські, волосні і повітові комітети незаможних селян. 1 вересня тут уже діяло 907 комітетів незаможних селян. Попереду йшов Проскурівський повіт, в якому на той час працювало 157 комітетів[7].

У перші дні мирного будівництва проведено перереєстрацію членів партії. На 15 серпня 1920 року на Хмельниччині працювало 150 комуністів[8]. У кінці серпня — на початку вересня створюються волосні і сільські партійні організації. Протягом серпня в усіх повітах виникають комсомольські організації. Партійні комітети і ревкоми багато уваги приділяли відродженню промисловості. Спеціальні комісії провадили обстеження фабрик і заводів. Ті, що можна було ввести в дію без значних затрат, обліковувалися в першу чергу. Одночасно з ремонтом підприємств заготовлялася потрібна для виробництва сировина.

---

[1] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 530, 531, 535; т. 3, К., 1967, стор. 202, 247, 390, 391.
[2] История 45-ой Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии, т. 1. К., 1929, стор. 167.
[3] Г. И. Котовский. Документы и материалы. Кишинев, 1956, стор. 212—216.
[4] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3, стор., 300, 301.
[5] Центральний державний архів Радянської Армії (далі ЦДАРА), ф. 7946, оп. 1, спр. 3, арк. 41.
[6] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 276.
[7] Газ. «Красное знамя», 7 вересня 1920 р.
[8] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів. К., 1957; Поділля в роки громадянської війни.

Група членів Подільського губкому партії. Березень 1923 р.

Велику роль у відбудові промисловості і транспорту відіграли комуністичні суботники. У Кам'янці-Подільському під час суботника 25 липня розчищено залізничну станцію, відремонтовано 5 км залізничної колії. Для механічного заводу заготовлено металевого брухту на півроку роботи. У суботнику в Проскурові 14 серпня взяли участь 2815 чоловік. На станціях Проскурів і Гречани виконано робіт на суму понад 500 тис. карбованців.

У вересні, зосередивши значні сили, польські інтервенти знову перейшли в наступ і добилися тимчасових успіхів. 30 вересня лінія фронту проходила по лінії Рогізна—Юзефпіль, Шпиченці—Новокостянтинів—Летичів—Деражня—Нова Ушиця[1]. У жовтні, після підписання з польським урядом перемир'я, на цій ділянці фронту залишилися петлюрівці, які намагалися підготувати новий наступ на Правобережній Україні. Але 14 армія під командуванням М. І. Василенка, яка протистояла петлюрівцям, 10 листопада прорвала їх фронт і 16 листопада визволила Кам'янець-Подільський[2], 18 листопада — Проскурів, а 21 листопада у Волочиську котовці довершили розгром петлюрівців[3].

Розгромивши ворогів Радянської влади, трудящі Поділля приступили до відбудови народного господарства, яке перебувало у винятково тяжких умовах. Не працювала більшість заводів і фабрик. Головна галузь промисловості — цукрова — у 1921 році виробила лише 735 тисяч пудів цукру — 4,45 проц. довоєнного рівня[4]. В селах і містах гостро відчувалась нестача товарів першої необхідності. Занепало сільське господарство. Скоротились площі посівів. Урожайність усіх культур знизилась на 25—40 проц. Якщо в 1913 році було зібрано 113 млн. пудів хліба, то в 1921 році — лише 38 млн. пудів[5]. Різко скоротилось поголів'я худоби.

Тяжке становище нашої країни намагалися використати внутрішні і зовнішні вороги Радянської держави. На початку 1921 року Петлюра за завданням імперіалістичних держав перекинув на Поділля і Волинь своїх агентів для організації куркульсько-націоналістичних банд. В ніч на 28 жовтня білопольська прикордонна варта в районі м. Гусятина пропустила через р. Збруч бандитський загін Палія. В с. Іванківцях бандити вбили 5 радянських прикордонників, у с. Кременній — 20 червоноармійців, на ст. Ярмолинці підпалили хлібні склади[6].

Для боротьби з бандитизмом сформувався кавалерійський добровольчий полк з незаможних селян, виникли дружини народної міліції. Між Комарівцями і Старою Гутою Летичівського повіту червоні козаки завдали удару по бандитській зграї, а 2 листопада біля с. Мотрунків Старокостянтинівського повіту знищили її основне ядро. Навесні 1922 року в прикордонній смузі з'явилась банда Гальчевського, яка, ховаючись по лісах, тероризувала населення Проскурівського, Новоушицького,

---

[1] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3, стор. 362.
[2] Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, стор. 437, 439.
[3] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 255, 257.
[4] Журн. «Хозяйство Подолии», 1922, № 1, стор. 5.
[5] Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957, стор. 9.
[6] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво. К., 1961, стор. 151.

Миска із Смотрича. 1920 р. Київський музей українського декоративного мистецтва.

Летичівського, Літинського повітів. В кінці серпня радянські воїни за допомогою місцевого населення розгромили і цю банду.

У 1922 році на Поділлі розгорнувся всенародний рух за об'єднання радянських республік у єдиний могутній Союз. Висловлюючи волю широких народних мас краю, делегати від Кам'янець-Подільського повіту разом з делегатами інших повітів губернії внесли пропозицію включити до порядку денного III з'їзду Рад Поділля (грудень 1922 р.) питання про утворення СРСР[1]. Після затвердження I Всесоюзним з'їздом Рад Декларації і Договору про утворення СРСР та обрання Центрального Виконавчого Комітету СРСР, збори й мітинги трудящих міст і сіл палко схвалили ці рішення. З великим політичним піднесенням пройшли збори Грицівського волосного осередку КП(б)У, робітничі конференції Проскурова, селянські конференції Полонської волості, збори жінок Нової Ушиці.

У березні 1923 року в Подільській губернії після ліквідації повітів і волостей на території сучасної Хмельницької області створено Кам'янецький і Проскурівський округи, за цією ж постановою у Волинській губернії — Шепетівський округ. У червні 1925 року була ліквідована Подільська губернія.

В зміцненні Радянської влади на Поділлі велику роль відіграли рішення X з'їзду партії і введення нової економічної політики. Великі підприємства були передані у відання центральних і місцевих трестів — цукрового, борошномельного, текстильного, спиртового та інших, а 715 невеликих підприємств здано в оренду кооперативним організаціям і приватним особам. Широко стимулювався розвиток дрібної і кустарної промисловості. На кінець відбудовного періоду в межах сучасної Хмельницької області з 129 великих промислових підприємств вже працювало 107, з них 57 належало державним і кооперативним організаціям, 50 тримали в оренді приватні особи. Усі підприємства випустили продукції на 20 млн. крб., що становило 66,7 проц. порівняно з 1913 роком. Причому, на державну і кооперативну промисловість припадало 84,5 проц. цієї суми, на приватну лише 15,5 процента.

Серйозні зрушення відбулися в сільському господарстві. Селяни одержали 527 тис. десятин колишньої поміщицької землі. Щоб створити умови для якнайшвидшого піднесення сільського господарства, партія і уряд встановили продовольчий податок, значно менший від продрозверстки, яка до цього існувала. Виконавши державні поставки, селяни мали право розпоряджатися надлишками сільськогосподарських продуктів на свій розсуд. Держава подавала селянам велику допомогу в проведенні землеустрою, меліорації, забезпеченні їх сільськогосподарськими машинами і реманентом. Створювались дослідні станції, агропункти, агробази, дослідні ділянки і поля. На 1 квітня 1925 року на території Кам'янецького, Проскурівського і Шепетівського округів працювало 32 агродільниці, 62 показові поля, 52 прокатні пункти та інші агрокультурні установи.

Протягом 1921—1925 рр. значного поширення набуло кооперування населення. На кінець відбудовного періоду сільськогосподарською кооперацією було охоплено 14,7 проц. селянських господарств, споживчою — 18,3 проц., на території сучасної Хмельниччини діяло 16 комун, 109 сільськогосподарських артілей і 71 товариство

[1] Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. К., 1962, стор. 286, 287.

спільного обробітку землі, які об'єднували 2733 господарства[1]. Внаслідок великої організаторської і масово-політичної роботи партійних організацій, постійної допомоги з боку Радянської держави, трудящі Кам'янецького, Проскурівського і Шепетівського округів успішно відбудовували сільське господарство.

У роботі партійних та радянських органів чільне місце займало піклування про охорону здоров'я трудящих. У зв'язку з інфекційними захворюваннями створювались комісії для боротьби з тифом, холерою, віспою тощо. Відкривалися госпіталі, санітарні пости, амбулаторії, аптеки.

Розгортали роботу повітові відділи народної освіти. У 1925/26 навчальному році в області налічувалося 1449 шкіл, в яких навчалося 128,6 тис. учнів. Порівняно з 1914/15 навчальним роком кількість шкіл збільшилася на 253, учнів — на 35 466 осіб. У 20 профшколах і школах фабрично-заводського учнівства здобували професію 1430 учнів. Велика увага приділялась ліквідації неписьменності. До цієї роботи залучалися вчителі, комсомольці, активісти комнезаму. У 1925 році в 1365 школах лікнепу навчалося 52 196 чоловік, працювало 1454 вчителі й культармійці.

Вперше за багатолітню історію на Поділлі з'явилися вищі навчальні заклади. В інститутах народної освіти і сільського господарства, робітфаці і трьох технікумах, розташованих у Кам'янці-Подільському, здобували освіту 1124 студенти.

У містах і селах Поділля з'явились клуби, хати-читальні й культосвітні заклади. На кінець відбудовного періоду тут вже було 527 бібліотек, 229 клубів і сельбудів, 821 хата-читальня, 15 кінотеатрів. Великий Жовтень створив широкі можливості для розквіту народної творчості. У 1925 році при клубах і хатах-читальнях працювали 271 драматичний і 198 хорових гуртків, які охоплювали понад 7 тис. чоловік. Велику популярність серед населення здобули виступи самодіяльного драматичного колективу м. Дунаєвець, хорового колективу с. Розсоші Хмельницького району, драматичного колективу Понінкінської паперової фабрики.

Значною подією в житті трудящих було відкриття державного театру, який виставою «97» М. Куліша 23 жовтня 1925 року розпочав свою роботу в Проскурові. Вирувало літературно-мистецьке життя у Кам'янці-Подільському, де в 1921—1925 рр. зібралась велика група молодих пролетарських письменників. Наприкінці 1922 року «Асоціація молодих пролетарських письменників» Поділля через І. Кулика встановила тісний зв'язок з письменниками Харкова. 28 грудня 1922 року на черговому семінарі письменників Поділля виступили представники Спілки селянських письменників «Плуг», зокрема, Іван Кулик, Сергій Пилипенко, Остап Вишня й інші. Значною подією в житті подільських письменників стало також видання у 1922 році літературного альманаху «Буяння».

У 1924 році навколо окружної газети «Червоний кордон» згрупувалася літературна молодь, утворивши творче середовище, з якого згодом вийшли відомі українські радянські письменники Л. Д. Дмитерко, Т. Г. Масенко, О. Л. Кундзіч та інші. Тут почав писати свою трилогію «Сполохи» активний організатор літературної молоді і перший редактор газети «Червоний кордон» С. З. Божко, пізніше визначний український прозаїк. Плідно працював тоді й український письменник-публіцист М. П. Левицький.

У мобілізації трудящих мас на боротьбу за відбудову народного господарства краю велика роль належала періодичній пресі. У 1921—1925 рр. в Кам'янці-Подільському виходили газети «Червона правда», «Червоний маяк», «Червоний кордон», у Проскурові — «Проскурівські вісті», «До будівництва», «Голос селянина», в Новій Ушиці — «Вісті»; в Летичеві — «Вісті»; в Шепетівці — «Шляхом Жовтня»[2].

[1] Матеріали до опису округ УРСР. Кам'янецька округа. Х., 1926, стор. 39; Матеріали до опису округ УРСР. Проскурівська округа. Х., 1926, стор. 40; Матеріали до опису округ УРСР. Шепетівська округа. Х., 1926, стор. 40.

[2] Періодичні видання УРСР. Газети 1917—1960. Бібліографічний довідник. Х., 1965, стор. 251—265.

Розвивалось і набувало нових рис народно-декоративне мистецтво. У фондах Київського музею українського народно-декоративного мистецтва зберігається миска із с. Смотрича Дунаєвецького району, датована 1920 роком. Вона свідчить про те, що місцеві умільці вводили в розпис сучасний жанровий мотив у карикатурній трактовці.

У післяжовтневий період значно поширились подільське килимарство, переборне ткацтво, вишивання та стінний розпис. Особливо ним славилися села Кам'янець-Подільського, Дунаєвецького, Віньковецького, Зіньківського та Солобковецького районів. Високої майстерності в розпису хат досягли Марія Вараниця і Надія Вербицька з с. Зінькова та Марія Гриневич з с. Сприсівки Солобковецького району. Поділля посідало перше місце на Україні по кількості працюючих гончарів (з 15 тис. усіх гончарів тут працювало близько 3-х тисяч)[1]. Народне мистецтво Поділля було відомим і далеко за межами нашої країни. У червні 1922 року Українкустарспілка відкрила в Берліні виставку художніх виробів промислово-кооперативних артілей, де широко представила килими, вишивку, кераміку, різьблення по дереву тощо, в т. ч. й народне мистецтво Поділля, зокрема вироби Кам'янець-Подільського художньо-промислового училища. Через рік це училище на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві одержало почесний диплом.

До 1927 року на Поділлі завершилась відбудова народного господарства. Трудящі краю приступили до створення фундаменту соціалістичної економіки. Протягом 1927—1929 рр. промисловість сучасної Хмельницької області за випуском продукції вийшла на рівень 1913 року. Частина підприємств реконструйована і збільшила свою потужність. Промисловість області у 1933 році випустила валової продукції на 97,6 млн. крб.[2]— у 3,4 раза більше, ніж 1913 року. Протягом двох перших п'ятирічок завершилась реконструкція більшості цукрових і всіх чавуноливарних заводів, збудовано два нові заводи для ремонту сільськогосподарських машин, консервні заводи і п'ять цегельних; потужність електростанцій з 1932 по 1937 рік зросла в 2,5 раза[3]. За роки другої п'ятирічки валова продукція промисловості області зросла на 243,3 проц. Протягом перших трьох років цієї п'ятирічки завершено переустаткування всіх цукроварень, встановлено нові верстати і машини на суконних, швейних і паперових фабриках, підприємствах будівельних матеріалів. Стали до ладу заводи для ремонту двигунів у Дунаївцях і Проскурові, м'ясокомбінати в Кам'янці-Подільському, Шепетівці, плодоконсервний завод у Сатанові, швейні фабрики в Кам'янці-Подільському, Проскурові. Вдвоє збільшилась кількість підприємств будівельних матеріалів. У 2,3 раза зросло видобування торфу.

Під час обговорення рішень XVIII з'їзду ВКП(б) робітники промислових підприємств і транспорту брали зобов'язання виконати третю п'ятирічку за 4—4,5 роки. Зобов'язання виконувалися успішно. Достроково впоралися з планом перших трьох років п'ятирічки Полонський фарфоровий завод, Дунаєвецька суконна фабрика ім. Леніна та інші. За перші три роки третьої п'ятирічки випуск валової продукції порівняно з 1937 роком зріс у 1,5 раза. Фактичний приріст становив 49 млн. карбованців.

Перші трактори Чемеровецької МТС у с. Шидлівцях. Фото 1930 р.

Партійні і радянські органи Поділля очолили боротьбу трудящих мас за дальше піднесення сільського

[1] Б. С. Бутник-Сіверський. Українське радянське народне мистецтво. К., 1966, стор. 49, 98, 99.

[2] Постановление второй Каменец-Подольской областной партконференции от 24—28 февраля 1939 года. Каменец-Подольский, 1939, стор. 2.

[3] Хмельницький облпартархів, ф. 473, оп. 1, спр. 341, арк. 65.

господарства. Держава допомагала трудовому селянству кредитами, посівним матеріалом, реманентом, худобою. Тільки за 1924—1927 рр. селяни сучасної Хмельницької області одержали від держави 7,6 млн. крб. кредитів. З цієї суми бідняцько-середняцьким господарствам видано 88,5 проц., а в 1928/29 господарському році кредит збільшився на 58,2 проц. Значну допомогу одержали незаможники з фонду бідноти. Важливе значення мало щорічне збільшення продажу сільськогосподарських машин та реманенту. Переваги у придбанні надавались колективним об'єднанням та бідняцько-середняцьким господарствам. У 1927/28 господарському році на Хмельниччині продано машин на 6,3 млн. крб. Зростала кількість прокатних і зерноочисних пунктів.

Група випускників курсів пропагандистів колгоспних комсомольських політшкіл. 25 листопада 1934 р.

З розвитком соціалістичного будівництва організаційно міцніли і кількісно зростали партійні організації, посилювалась їх керівна роль у громадському житті. Лави партії поповнювалися передусім за рахунок передових робітників, кращої частини бідняцько-середняцького і наймитського активу. Утворювались нові сільські партосередки та кандидатські групи. Так, з квітня 1925 до 1926 року в Кам'янецькому окрузі створено 11, а в Проскурівському — 15 сільських осередків. Опорою партійних організацій у соціалістичній перебудові села були КНС і 17-тисячний загін комсомолії.

Все це зумовило значні досягнення на селі. Якщо валова продукція сільського господарства Шепетівського округу в 1925 році становила 28 млн. крб., то в 1928 — 53,4 млн. крб.[1]. Однак загальний стан сільського господарства не відповідав завданням соціалістичного будівництва країни. У 1929 році в Проскурівському окрузі було 5,8 проц. селянських господарств, які не мали посівів, 34,2 проц.— з посівом до 2 га[2]. У Кам'янецькому окрузі без посівів було 2,1 проц., з посівом до двох десятин — 35,3 проц. Великої уваги потребувало також тваринництво. В Проскурівському окрузі налічувалося 8 проц. господарств, які зовсім не мали худоби, без робочої худоби було 43 проц.[3], у Кам'янецькому — відповідно 15 і близько 60 проц., без реманенту — 49,5 проц. Рішенням Радянського уряду бідняки звільнялись від сільськогосподарського податку, зменшувалося оподаткування середняків і збільшувався податок на куркулів. Так, у 1926/27 господарському році в Проскурівському окрузі бідняки становили 39 проц., а платили податку 13,5 проц., середняки відповідно 44,5 і 47,1 проц., заможні — 16,5 і 39,4 процента[4].

Низька товарність дрібних селянських господарств, які на Поділлі переважали і споживали хліба більше, ніж могли продати державі, черезсмужжя, саботаж куркулів, що ховали хліб та спекулювали ним, в 1926—1927 рр. призвели до значного скорочення хлібозаготівель. Йшлося, отже, про необхідність глибоких соціально-економічних перетворень на селі, перебудови його на соціалістичних засадах. Переломним став 1929 рік, коли розпочалась масова колективізація, якій куркулі чинили запеклий опір. Вони вели антирадянську агітацію, залякували бідняків, вдавалися до вбивств, підпалів та інших ворожих дій. Але масовий колгоспний рух

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 458, оп. 1, спр. 153, арк. 31.
[2] Статистичний довідник Проскурівщини. Проскурів, 1928, стор. 85.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1329, оп. 1, спр. 235, арк. 17.
[4] Там же, ф. Р-301, оп. 1, спр. 30, арк. 23.

неухильно розвивався. На території сучасної Хмельниччини у 1929 році налічувалося 16 комун, 273 сільськогосподарські артілі і 242 товариства спільного обробітку землі[1]. У 1930 році вже було 30 комун, 921 артіль і 192 товариства спільного обробітку землі[2].

Основним змістом діяльності сільських Рад у той час була боротьба за колективізацію сільського господарства і придушення опору куркульства. За допомогою партійних організацій члени сільських Рад докладали всіх зусиль для розвитку колгоспного руху, показували іншим приклад, першими вступали до колгоспів. Але керівники окремих районів у гонитві за стопроцентною колективізацією порушували принцип добровільності при вступі до колгоспу, допускали адміністрування. Скориставшись цими помилками, куркулі та інші антирадянські елементи в ряді місць організували провокації, посилили терористичні акти. В Антонінському районі Шепетівського округу з 25 лютого по 15 березня 1930 року куркулі вбили й поранили 14 партійних і радянських працівників[3]. ЦК КП(б)У вжив рішучих заходів до подолання допущених порушень. Для виправлення становища на місці до Шепетівки прибув голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. У 1932 році на території Хмельниччини було 1538 сільськогосподарських артілей, які об'єднували 53,8 проц. селянських господарств[4].

У 1937 році було колективізовано 94,6 проц. дворів. На 1 січня 1940 року артілі об'єднували 96,6 проц. селянських господарств, які обробляли 99,3 проц. орної землі[5]. У 1940 році налічувалося 1657 колгоспів і 11 радгоспів. Колгоспний лад переміг, відбувався процес організаційно-господарського зміцнення артілей.

Комуністична партія приділяла велику увагу матеріально-технічному оснащенню колгоспів і радгоспів. У 1930 році створюються перші МТС у Жванці, Новій Ушиці, Оринині, Проскурові, Війтівцях, Чорному Острові та ін. Під час весняної сівби на артільних полях Проскурівського округу працювало 157 тракторів. Крім того, тут були 142 машинно-кінні колони. Машинно-тракторним станціям, кількість яких 1937 року зросла до 62, належала основна роль у підвищенні врожайності зернових і технічних культур.

Соціалістична перебудова сільського господарства здійснювалася за активною допомогою і при керівній ролі робітничого класу. До Кам'янецького, Проскурівського округів на постійну роботу в колгоспах лише навесні 1930 року прибув 351 робітник-двадцятип'ятитисячник з Луганська, Дніпропетровська та інших міст України[6]. Міські Ради великих промислових центрів республіки відрядили до Кам'янецького, Проскурівського і Шепетівського округів 89 депутатів для подання допомоги в поліпшенні роботи місцевих Рад.

Створені за рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) політвідділи МТС і радгоспів, відіграли велику роль у зміцненні радянських господарств. Разом з райкомами партії вони зосередили увагу на підвищенні організаторської і керівної ролі сільських партійних і комсомольських організацій. В сільськогосподарських артілях Кам'янецького, Проскурівського та Шепетівського округів 1470 комуністів було переведено на роботу безпосередньо в бригади, на ферми та інші вирішальні ділянки виробництва. Постійну увагу приділяли політвідділи добору і підготовці керівних кадрів та кадрів масових професій. При МТС, вищих та середніх спеціальних навчальних закладах працювали курси для підвищення кваліфікації голів колгоспів, бригадирів, завідуючих фермами, а також школи і курси для підготовки тваринників, трактористів, шоферів, рахівників. Тільки в 1933 році

---

[1] Колективні господарства на Україні. Х., 1930, стор. 32, 33.
[2] Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, вип. 2. Х., 1930, стор. 66, 67.
[3] Історія селянства Української РСР, т. 2. К. 1967, стор. 150.
[4] Статистично-економічний довідник Вінницької області. Вінниця, 1932, стор. 74—77.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 341, арк. 70; спр. 629, арк. 81, 146.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. Р—337, оп. 1, спр. 1121, арк. 34.

Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут підготував понад 5 тис. трактористів, бригадирів тракторних і рільничих бригад та тваринницьких ферм, механіків, шоферів, фахівців інших професій[1].

Велике значення для організаційно-господарського зміцнення артілей мало зростання технічної оснащеності господарств. У 1941 році на колгоспних полях працював 4651 трактор, близько тисячі зернових комбайнів, понад 3 тис. вантажних автомашин. Колгоспи та МТС мали 1400 фахівців сільського господарства, близько 2 тис. інженерів і техніків, понад 18 тис. механізаторів. Все це позитивно вплинуло на піднесення всіх ділянок колгоспного виробництва. У 1940 році порівняно з 1937 роком урожайність зернових культур збільшилася на 3,3 цнт з га, цукрових буряків — на 53,7 центнера.

Здійснюючи рішення ЦК ВКП(б) та Радянського Уряду «Про заходи по розвитку громадського тваринництва в колгоспах», переважна більшість колгоспів області створила по три і більше тваринницьких ферм і тільки 6 артілей мали по одній фермі[2].

Герой Радянського Союзу І. Д. Папанін на одній з прикордонних застав Кам'янець-Подільської області. Квітень 1938 р.

Зміцнювалась економіка колгоспів. Грошові прибутки у 1940 році порівняно з 1933-м зросли в 10, а неподільні фонди — у 15 разів. Зростала оплата праці трудівників. В цілому по області в 1939 році порівняно з 1934-м видача на колгоспний трудодень — натурою зросла втричі, а грошова оплата — в 6,5 раза. Понад 400 колгоспів у 1939 році видали на трудодень більше 3 кг хліба і понад 1 крб. грішми[3]. Поліпшення добробуту викликало бажання працювати ще краще для дальшого зміцнення артільного господарства. У 1935 році по всій країні пролунала слава про подільських буряківників. П'ятисотенниця комсомолка з колгоспу «Більшовик» (с. Почапинці Чемеровецького району) Ганна Швидка виростила по 576 цнт буряків на кожному гектарі. Ланкова артілі ім. Ворошилова (с. Кузьмин Красилівського району) Христина Байдич зібрала по 539 цнт, Катерина Андрощук — по 531 цнт, Текля Стецюк — по 513 цнт, Марія Пилипчик по 507 цнт цукрових буряків з гектара[4].

Рух передовиків сприяв розгортанню змагання за підвищення врожайності зернових і технічних культур, продуктивності тваринництва. З року в рік зростали лави передовиків-новаторів колгоспного виробництва. В 1937—1938 рр. ланкова артілі «Червоний промінь» с. Воробіївки Полонського району Л. Г. Березнюк вирощувала пересічно по 500 цнт цукрових буряків з га, Є. П. Дідук з артілі ім. Кірова (с. Теліженці Старосинявського району) — по 574— 621 цнт. За високі показники в 1939 році удостоєно орденів і медалей Радянського Союзу 65 передовиків колгоспного виробництва[5].

У наступному році орденом Леніна нагороджено Орининську МТС, артілі ім. Леніна (с. Летава) та ім. Свердлова (с. Гусятин Чемеровецького району), орденом Трудового Червоного Прапора — Чемеровецьку МТС, Антонінський бурякорадгосп і колгосп ім. Дзержинського (Кугаївці Чемеровецького району)[6]. Поста-

[1] Сборник научных трудов Каменец-Подольского сельскохозяйственного института, т. 1. Каменец-Подольский, 1957, стор. 5.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 628, арк. 146, 147.
[3] Колгоспи УРСР в 1939 р. К., 1940, стор. 137.
[4] Газ. «Червоний кордон» (Кам'янець-Подільський), 10 жовтня 1935 р.
[5] Соціалістична Кам'янеччина. Кам'янець-Подільський, 1940, стор. 18.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 628, арк. 155.

новою Головвиставкому ВСГВ від 16 грудня 1939 року 15 колективних учасників виставки від області відзначено дипломом I ступеня, преміями по 10 тис. крб. та легковими автомашинами. Сотні передовиків нагороджено медалями виставки та преміями. Щороку збільшувалась кількість учасників виставки. У 1940 році у ВСГВ брали участь 650 колгоспів і 5 тис. передовиків[1].

В. С. Слободзян — один з перших подолян, удостоєний звання Героя Радянського Союзу за подвиги в боях на Халхін-Голі. Уродженець с. Бахматівець Хмельницького району. Фото 1940 р.

Важливим підсумком соціалістичного будівництва було дальше зміцнення морально-політичної єдності партії і народу. Яскравим свідченням цього стали вибори до Верховної Ради СРСР, які відбулися 12 грудня 1937 року. В період підготовки до виборів в області проходили багатолюдні мітинги і збори трудящих. У день виборів участь у голосуванні взяло 98,6 проц. виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних віддали голоси 99,98 проц. з числа тих, що голосували. Так само активно пройшли вибори до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих.

У зв'язку з підвищенням матеріального рівня трудящих міста і села, зростала їх купівельна спроможність. Роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі у 1940 році становив 782,6 млн. крб. проти 581,9 млн. крб. у 1937 році. Населення області обслуговувалось 4533 підприємствами роздрібної торгівлі та громадського харчування, з яких 2690 — у селах.

З кожним роком поліпшувалось медичне обслуговування трудящих. Якщо в 1913 році в лікувальних установах краю налічувалося 1066 ліжок, то в 1940-му кількість їх зросла більше, ніж у чотири рази. В медичних установах працювало 552 лікарі, 2915 чоловік середнього медичного персоналу[2]. В області діяло 14 санаторіїв на 746 місць.

Важку спадщину минулого — неписьменність народу — було ліквідовано. У передвоєнні роки Хмельниччина стала областю суцільної грамотності. В 1940/41 навчальному році діяло 1478 шкіл, в яких працювало понад 12 тис. учителів, було 298,4 тис. учнів, отже вчилась уся молодь шкільного віку. Зросла сітка шкіл для дорослих. У 112 школах без відриву від виробництва навчалося близько 10 тис. юнаків і дівчат. У Кам'янець-Подільському педагогічному інституті і 19 технікумах здобували освіту 3455 студентів[3]. За відмінні успіхи у навчанні дітей та вихованні підростаючого покоління 58 учителів нагороджено орденами і медалями Союзу РСР, 6 педагогам присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР.

У 1940 році в області налічувалося 7 театрів (2 обласні, 3 робітничо-колгоспні, 2 лялькові), 1111 бібліотек з книжковим фондом 1357,6 тис. примірників, 1509 клубних установ, 5 музеїв, 206 кіноустановок. Клуби стали центрами масово-політичної роботи серед населення, осередками розвитку художньої самодіяльності. У 1940 році при клубних установах працювало понад 2 тис. гуртків художньої самодіяльності, які охоплювали близько 59 тис. чоловік. Високою майстерністю виділялися драматичні колективи Проскурівського клубу будівельників, Полонського будинку вчителів, клубу Понінківської паперової фабрики. Своїм чудовим багатоголосим виконанням народних пісень Поділля та етнографічними танцями захоплював глядачів Києва й Москви Бакотський фольклорно-етнографічний ансамбль.

---

[1] Соціалістична Кам'янеччина, стор. 26 27.
[2] Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. К., 1957, стор. 482.
[3] Там же, стор. 430, 433, 436, 451, 453.

Велику популярність здобув перший колгоспний університет самодіяльного мистецтва, створений при артілі «Шлях Леніна» (с. Водички Чорноострівського району). Крім місцевої, тут навчалася молодь з навколишніх сіл, а також з інших областей України, Молдавії і, навіть, з Російської Федерації. Університет мав три відділи: театральний, образотворчого мистецтва і музичний, останній — класи духових і народних інструментів, баяна, фортепіано, сольного співу. Для викладання навчальних дисциплін запрошувалися кваліфіковані фахівці з Києва та інших міст. В університеті були оркестри — духовий та народних інструментів, — хор, самодіяльний театр. Багато випускників університету далі вчилось у вищих навчальних закладах, частина їх стала кваліфікованими керівниками художньої самодіяльності[1].

Серед професійних творчих колективів велику популярність завоював Український музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського, що спочатку діяв у Кам'янці-Подільському, а з 1941 року в Проскурові. В постановці окремих вистав театру брали участь видатні майстри сцени, зокрема, народні артисти СРСР А. М. Бучма, Г. П. Юра (1940 р.). В деяких виставах виступали народні артисти СРСР М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, Ю. В. Шумський, О. Г. Крамов.

На 20—30 роки припадає розквіт наукової і педагогічної діяльності визначних діячів науки, культури й мистецтва, уродженців Поділля, серед них відомого математика, члена-кореспондента АН СРСР М. Г. Чеботарьова, геолога і палеонтолога В. І. Яворського (народилися в м. Кам'янці-Подільському), Ф. Г. Яновського — терапевта, дійсного члена АН УРСР (народився в с. Миньківцях Дунаєвецького району). Плідно працював у 20—30 рр. історик і археолог Поділля Є. О. Сіцінський. Його перу належить понад 130 опублікованих праць — монографій, нарисів, статей, у т. ч. «Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст.» (1928 р.), «Нариси з історії Поділля» (1927 р.) та інші.

На Поділлі й далі розвивалися художні промисли. Осередками художнього керамічного виробництва, як і в попередні роки, були райони Зінькова, Меджибожа, Смотрича. Настінними розписами славилися майстри району Кам'янець-Подільського, Старої Ушиці, Дунаєвець. Особливо великого поширення набуло художнє вишивання. Про його популярність в ті роки свідчило й те, що майже при кожному клубі був гурток художнього вишивання.

Велика роль у мобілізації трудящих на виконання завдань соціалістичного будівництва належала пресі. З травня 1924 року в Кам'янці-Подільському почала виходити газета «Червоний кордон» (з 1937 — обласна) та з 2 квітня 1938 року обласна молодіжна газета «Сталінська молодь», 37 районних газет загальним тиражем понад 100 тис. примірників[2]. Популярним було радіомовлення. У 1940 році населення області мало понад 37 тисяч радіотрансляційних точок і близько 8 тисяч радіоприймачів.

Широкого розмаху набула фізична культура і спорт, якими в 1940 році займалося в області понад 35 тис. чоловік. Велику військово-патріотичну роботу серед населення і передусім серед молоді провадили Тсоавіахім та Червоний Хрест. Особлива увага приділялась підготовці допризовників. У 1940 році понад половина їх стала ворошиловськими стрільцями.

На досягненнях трудящих Хмельниччини в роки відбудовного періоду і роки перших п'ятирічок позначилася

Учні першого курсу колгоспного університету самодіяльного мистецтва. Село Водички Хмельницького району, 1931 р.

[1] Л. Носов. Музична самодіяльність Радянської України. К., 1968, стор. 45, 46.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 10, арк. 7.

наполеглива робота обласної партійної організації. У 1227 первинних організаціях в січні 1941 року на обліку було 14 692 комуністи. Бойовим помічником партійної організації завжди була обласна комсомольська організація, яка в 1940 році налічувала 80 800 юнаків і дівчат[1].

У 1940 році до складу Кам'янець-Подільської області входило 36 адміністративних сільських районів, 3 міста обласного підпорядкування і 7 міст районного підпорядкування, на її території проживало 1770,4 тис. чоловік населення. В області налічувалось 458 великих промислових і 9655 дрібних підприємств, 1638 колгоспів, 13 радгоспів, 66 МТС, 476 мистецьких і культурно-освітніх закладів районного значення, понад 350 лікарень, поліклінік і амбулаторно-поліклінічних закладів.

У 1941 році серед трудящих Поділля розгорнулося змагання за дострокове виконання планів четвертого року третьої п'ятирічки. Споруджувалися фабрики, заводи. План п'яти місяців промисловість виконала на 102,7 проц. Колгоспники в стислі строки провели весняну сівбу, організували старанний догляд за посівами. На ланах визрівав багатий урожай.

Але мирна праця радянських людей була перервана віроломним нападом на нашу країну німецько-фашистських загарбників. Звістка про це викликала гнів і обурення трудящих. На багатолюдних мітингах і зборах робітники, колгоспники, інтелігенція заявили про свою готовність стати на захист любимої Радянської Батьківщини. Почався масовий добровільний вступ патріотів до лав діючої Червоної Армії. Разом з чоловіками йшли й жінки. Обком партії повідомляв ЦК КП(б)У, що на 28 червня 1941 року 643 жінки добровільно вступили до лав Червоної Армії. З усіх районів і міст області надходили повідомлення про трудовий героїзм робітників, колгоспників, інтелігенції. В перші ж дні 766 жінок замінили чоловіків на підприємствах, 425 стали трактористами і комбайнерами[2].

Незважаючи на героїчний опір, радянські війська під тиском переважаючих сил ворога змушені були відступити. Виходячи з обстановки, що склалася на фронті, ставка Головного командування 30 червня вирішила відвести до 9 липня війська Південно-Західного фронту на рубіж Білокоровичі — Новоград-Волинський — Шепетівка — Проскурів — Кам'янець-Подільський. Тут передбачалося зайняти укріплені райони вздовж колишнього державного кордону з Польщею і організувати міцну оборону. Проте 9—10 липня ворогу вдалося прорвати і цей рубіж у районі Новоград-Волинського — Шепетівки[3]. Створилася загроза вторгнення гітлерівців у столицю Радянської України — Київ і проникнення військ противника в тил головних сил Південно-Західного фронту. Радянські війська змушені були з боями відходити на нові рубежі. До 18 липня 1941 року Хмельницька область була окупована фашистськими загарбниками[4].

З перших днів окупації гітлерівці встановили режим кривавого терору. Вони зруйнували підприємства, знищили або вивезли обладнання, машини, електромотори тощо, ліквідували колгоспи, а замість них проголосили т. зв. общинні господарства, в яких верховодили фашистські прихвосні з числа українських буржуазних націоналістів та колишніх куркулів. Селян примушували працювати від зорі до зорі, відбувати велику кількість різних повинностей. На початку листопада 1941 року дунаєвецький окружний комісар оголосив у селах Могилівці, Воробіївці, Михайлівці та інших загальну трудову мобілізацію населення від 16 до 60-річного віку для завершення польових робіт. За найменшу провину людей штрафували на 100 крб. або забирали до окружної поліції, де їх люто катували.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 407, арк. 10; ф. 862, оп. 1, спр. 127, арк. 3.
[2] Там же, спр. 969, арк. 74.
[3] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., в трьох томах, т. 1. К., 1967, стор. 79, 82.
[4] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 395—397.

16 липня 1942 року Кам'янець-Подільський окружний комісар за невиконання норми здачі сільськогосподарських продуктів наказав «общинне» господарство с. Юзефівки Чемеровецького району перетворити на державний маєток. Всю велику рогату худобу та вівці, що належали селянам, конфіскували і передали т. зв. державному маєтку. Окупанти обкладали селян також численними грошовими і натуральними податками, зобов'язували здавати велику кількість молока, м'яса, яєць. 25 жовтня 1942 року проскурівський гебітскомісар оголосив про заборону продавати на базарах будь-які сільськогосподарські продукти, а старокостянтинівський окружний комісар взагалі заборонив базари. Увірвавшись в серпні 1941 року в села Добрин та Іванківці Плужнянського району, гітлерівці забрали у селян хліб, худобу, птицю, пограбували майно[1]. В селах Дунаєвецького, Орининського, Миньковецького, Новоушицького і Чемеровецького районів вони забрали не лише продовольство, худобу, овочі, одяг, а й стінні та наручні годинники, велосипеди тощо[2].

С. А. Олексенко — секретар Кам'янець - Подільського підпільного обкому партії, командир партизанського з'єднання. Фото 1957 р.

Гітлерівці закрили всі неповні середні, середні і вищі школи, медичні та культурно-освітні заклади, а якщо десь якась лікарня діяла, то за медичну допомогу встановлювалась велика плата.

Німецько-фашистські окупанти здійснювали ретельно розроблену ними програму винищення радянських людей. За час тимчасової окупації області вони вбили 477,6 тис. чоловік мирного населення і військовополонених. До рейху на примусові роботи вивезли понад 117 тис. юнаків і дівчат[3].

З перших днів війни на Поділлі розгорнулась боротьба проти ворога. В липні 1941 року за рішенням ЦК КП(б)У на території окупованої області почали діяти підпільний обком і дев'ять підпільних райкомів партії. Залишений для підпільної роботи колишній секретар Дунаєвецького райкому партії І. К. Николюк у вересні 1941 року створив у Михайлівському районі підпільний комітет, який поширював свій вплив на підпільні групи Віньковецького, Новоушицького і Староушицького районів. Колишній секретар Чернівецького райкому Чернівецької області М. А. Храновський, об'єднавши восени 1941 року в місті Проскурові 9 підпільних організацій, очолив підпільний комітет, під керівництвом якого на кінець 1941 року діяло 13 підпільних груп. У 1942 році цей комітет фактично виконував функції окружного комітету, керуючи 29 підпільними групами[4].

У липні 1941 року в с. Віньківцях комуніст І. Й. Цимбалюк і комсомолець В. М. Гудований створили підпільну молодіжну організацію. В той час в деяких селах району виникали підпільні групи. З січня 1942 року їх роботу спрямовував Віньковецький підпільний райком партії. Одним з керівників його був комуніст М. Т. Данилов. У вересні 1941 року директор Кутковецької середньої школи Й. І. Протоцький організував у Чемерівцях підпільну групу, яка з перших днів розгорнула активну роботу. В жовтні 1941 року О. Павлюк об'єднав підпільні групи Кам'янця-Подільського в міську підпільну організацію, яка активно діяла понад два роки, встановивши зв'язок з підпіллям ряду сіл Кам'янець-Подільського, Миньковецького, Орининського, Сатанівського, Смотрицького і Староушицького районів[5].

---

[1] Газ. «Комуніст», 14 серпня 1941 р.
[2] Газ. «Комуніст», 20 серпня 1941 р.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.
[4] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 305, 320, 479.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 17, спр. 2, арк. 10, 11.

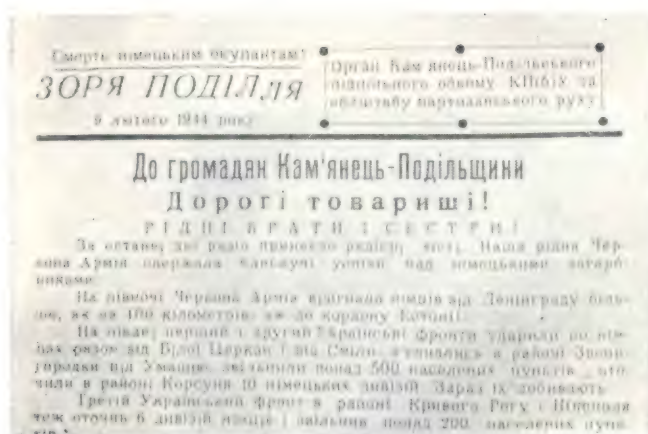

Смерть німецьким окупантам!

ЗОРЯ ПОДІЛЛЯ

9 лютого 1944 року

Орган Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У та обласного штабу партизанського руху

До громадян Кам'янець-Подільщини

Дорогі товариші!

РІДНІ БРАТИ І СЕСТРИ!

За останні дні радіо принесло радісні вісті. Наша рідна Червона Армія одержала блискучі успіхи над німецькими загарбниками.

На півночі Червона Армія відігнала німців від Ленінграду більше, як на 100 кілометрів аж до кордону Естонії.

На півдні перший і другий Українські фронти ударили по німцях разом від Білої Церкви і від Смілі, з'єднались в районі Звенигородки під Уманню, звільнили понад 500 населених пунктів, оточили в районі Корсуня 10 німецьких дивізій. Зараз їх добивають.

Третій Український фронт в районі Кривого Рогу і Нікополя теж оточив 6 дивізій німців і звільнив понад 200 населених пунктів.

Газета «Зоря Поділля» — орган Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП України. Лютий 1944 р.

Лікар Ф. М. Михайлов, який потрапив у полон, але втік з табору і влаштувався працювати у Славутській лікарні, об'єднав підпільні групи кількох сіл Славутського і Шепетівського районів, що виникли в серпні — вересні 1941 року, в одну антифашистську організацію, яка налічувала близько 200 чоловік комуністів, комсомольців і безпартійних патріотів. У грудні 1941 року Ф. М. Михайлов став керівником окружного підпільного комітету. В липні 1942 року його схопили гестапівці і після жорстоких катувань стратили. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 року Ф. М. Михайлову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Партизанська боротьба на Поділлі широких масштабів набула на початку 1942 року. У травні славутські партизани здійснили першу велику диверсію — в районі станції Кривин пустили під укіс військовий ешелон з живою силою противника, що направлявся на фронт. З того часу народні месники Славутського і Шепетівського районів систематично знищували ворожі ешелони з живою силою й технікою, що транспортувалися залізницею. Менше як за два роки бійці партизанського загону ім. Михайлова, яким командував один з керівників Славутського підпілля А. З. Одуха, здійснив на залізниці 344 диверсії [1]. Активні дії на залізниці і підприємствах розгорнули проскурівські підпільники, які з 1941 по 1944 рік пустили під укіс 22 ворожі військові ешелони, вивели з ладу понад 200 паровозів, знищили 37 танків, 16 літаків, понад 900 гітлерівців [2].

Для посилення боротьби з німецько-фашистськими загарбниками ЦК КП(б)У в квітні 1943 року направив до області групу комуністів, очолену депутатом Верховної Ради СРСР С. А. Олексенком, який з 20 травня керував підпільним обкомом КП(б)У і обласним штабом партизанського руху [3]. Штаб з'єднання О. М. Сабурова передав у розпорядження обкому партії великий партизанський загін, який незабаром виріс у з'єднання (командир І. І. Шитов, комісар І. Є. Скубко). До його складу ввійшов також партизанський загін А. З. Одухи. Були створені Шепетівський міськком КП(б)У, Славутський, Ізяславський, Полонський, Ляховецький, Плужнянський підпільні райкоми КП(б)У. Тільки в Плужнянському районі до липня 1943 року було організовано 25 підпільних партійних і комсомольських груп, які стали базою формування нових партизанських загонів — ім. Устима Кармалюка, ім. М. В. Фрунзе та ін. Плужнянський райком і підпільні групи влили в лави народних месників понад 400 чоловік.

У зв'язку з розвитком партизанського руху стало можливим створення нового з'єднання, яке очолив І. Є. Скубко. У вересні 1943 року сформовано третє партизанське з'єднання ім. Михайлова (командир А. З. Одуха, комісар Г. В. Кузовков). 5 грудня із з'єднання І. Є. Скубка виділилось нове з'єднання, яке очолив секретар обкому КП(б)У С. А. Олексенко. В січні 1944 року в цих чотирьох з'єднаннях налічувалось понад 11 тисяч партизанів [4].

За масштабами і наслідками бойових операцій Поділля наближалося до таких областей масового партизанського руху, як Чернігівська, Сумська, Житомирська і Київська. Партизани чотирьох з'єднань, що діяли в північній частині області, провели 1272 бойові операції, в результаті яких знищено 613 ворожих залізничних

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 782, оп. 1, спр. 1, арк. 308—315.

[2] Там же, ф. 487, оп. 1, спр. 27, арк. 71—80.

[3] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968, стор. 187.

[4] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 17, спр. 1, арк. 15—35.

ешелонів, 158 танків і бронемашин, 638 автомашин, висаджено в повітря 216 мостів, вбито, поранено і взято в полон близько 75 тис. гітлерівських солдатів та офіцерів. Партизани здійснювали диверсії в основному на залізниці Ровно — Шепетівка, яка була головною артерією, що зв'язувала групу ворожих армій «Південь» з Німеччиною. У жовтні — листопаді 1943 року партизанські загони повністю вивели з ладу залізницю Тернопіль — Шепетівка. Ця магістраль не діяла до приходу частин Червоної Армії[1].

З наближенням військ 1-го Українського фронту до північних районів області партизанські загони розгорнули широкі дії для визволення міст і сіл Поділля. В січні 1944 року загони з'єднань А. З. Одухи і С. А. Олексенка визволили районні центри Славуту, Плужне, Ляхівці, а в лютому — Ізяслав. Радянську владу відновили в сотнях сіл. Велику допомогу військам 1-го Українського фронту подали підпільні організації і партизанські загони, які діяли в південно-східних районах області, а також загони ім. Чапаєва, ім. Боженка — в Орининському, Чемеровецькому, Смотрицькому районах[2].

За мужність і героїзм, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, командиру партизанського з'єднання ім. Михайлова А. З. Одусі, командиру диверсійного батальйону М. І. Петрову, командиру партизанського загону І. О. Музальову, мінеру-підривнику О. Г. Іванову, піонеру — партизану Валентину Котику присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Багато партизанів нагороджено орденами Радянського Союзу.

Десятки тисяч подолян боролися проти ворога на всіх фронтах Великої Вітчизняної війни. 57 чоловік, які виявили особливий героїзм, удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Троє з них О. К. Коробчук, В. П. Майборський та Й. Окинський — повторили подвиг Олександра Матросова.

Визволення Поділля з-під ярма німецько-фашистських загарбників радянськими військами почалося на початку 1944 року. Після напружених боїв війська 1-го Українського фронту оволоділи районними центрами: 9 січня — Полонним, 13 січня — Берездовим, 11 лютого — містом і великим залізничним вузлом Шепетівкою[3]. В боях за Шепетівку особливо відзначилися війська 60-ї армії під командуванням генерал-полковника І. Д. Черняховського.

Перегрупувавши війська, командування 1-го Українського фронту в лютому здійснило підготовку до нових наступальних операцій. О восьмій годині ранку 4 березня 1944 року після артилерійської підготовки війська 60-ї і 1-ї гвардійської армій, 3-ї гвардійської і 4-ї танкових армій перейшли в наступ. Їх підтримали інші з'єднання. Так почалася Проскурівсько-Чернівецька операція, яка завершилася визволенням області від німецько-фашистських загарбників. Прорвавши оборону противника, наші війська за два дні просунулися вперед на 25—50 км[4]. У ході наступальних боїв радянські воїни оволоділи Острополем, Ляхівцями, Антонінами, Теофіполем, Базалією. Протягом 6—8 березня вони визволили Волочиськ, Гриців, Стару Синяву, Чорний Острів[5]. Розвиваючи наступ, 9 березня завдяки вмілому обхідному маневру, поєднаному з фронтальною атакою,

Міст через річку Горинь, висаджений в повітря партизанами з'єднання ім. Ф. М. Михайлова у травні 1943 р.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 17, спр. 1, арк. 52, 58, 59, 60—68.

[2] Там же, арк. 58, 59, 81—95, 101—105.

[3] Сообщения Советского информбюро, т. 6. М., 1944, стор. 15, 21, 70.

[4] А. Н. Грылев. За Днепром (освобождение Правобережной Украины в январе — апреле 1944 г.). М., 1963, стор. 122, 123.

[5] Сообщения Советского информбюро, т. 6, стор. 113—115, 117.

Командний склад 1-го Українського фронту (третій зліва в першому ряді М. Ф. Ватутін). 1944 р.

війська 1-го Українського фронту оволоділи Старокостянтиновом — важливим опорним пунктом оборони гітлерівців[1]. Слідом за цим розгорнулися запеклі бої на Проскурівському напрямі, в ході яких було визволено Красилів, Летичів, Меджибіж. Після жорстоких боїв війська 1-го Українського фронту, що ними командував Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, 25 березня оволоділи обласним центром Проскуровом. Продовжуючи розвивати наступ, вони з боями зайняли понад 150 інших населених пунктів, у т. ч. районні центри — Деражню, Сатанів, Городок, Вовковинці, Чемерівці, Оринин. Наступного дня внаслідок навального удару танкових з'єднань і піхоти війська фронту оволоділи древнім Кам'янцем-Подільським і районним центром Михалполем[2]. 27 березня столиця нашої Батьківщини Москва четвертий раз салютувала доблесним військам 1-го Українського фронту за визволення Поділля від гітлерівських загарбників. Продовжуючи наступ, радянські війська наприкінці березня 1944 року завершили очищення території області від фашистських окупантів. В рядах тих, що визволяли подільську землю, були сини багатьох народів Радянського Союзу.

Трудящі Хмельниччини свято шанують пам'ять про воїнів-визволителів. У Шепетівці, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському побудовано пам'ятники на честь військових з'єднань і частин, які одержали найменування «Шепетівських», «Проскурівських», «Кам'янець-Подільських». З великою шаною зберігаються могили воїнів, що віддали своє життя за Батьківщину. В містах і селах встановлено 320 пам'ятників бійцям, які загинули в боях під час визволення області від гітлерівських загарбників.

Гітлерівці завдали народному господарству області величезних збитків. Вони становили 18,5 млрд. карбованців[3].

Ще тривали бої, а у визволених населених пунктах області вже відроджувалося життя. Велику допомогу подолянам подали трудящі Російської Федерації, Казахстану, Середньої Азії і Закавказзя, направивши їм сотні ешелонів з устаткуванням, машинами, металом, цементом та іншими будівельними матеріалами. Уже в 1944 році відновили роботу 202 промислові підприємства, 15 електростанцій, сотні промислових артілей[4].

Але труднощі весни 1944 року були неймовірно важкими. В селах вони ускладнювались відсутністю машин, тяглової сили і тим, що основна маса чоловіків перебувала на фронті. Весь тягар робіт брали на себе жінки, старики, підлітки. Оранку проводили коровами, сіяли, збирали врожай вручну. Та все це переборювалось напруженою працею патріотів.

Колгоспники звозили приховані від окупантів машини, реманент, насіння, зводили уцілілих коней, корів, овець. За короткий час відновили роботу 1692 артілі,

[1] Газ. «Радянська Україна», 10 березня 1944 р.
[2] Сообщения Советского информбюро, т. 6, стор. 120, 145—147, 150.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 2, спр. 38, арк. 30; оп. 16, спр. 1, арк. 307, 308.
[4] Газ. «Радянське Поділля», 7 листопада 1944 р., 20 грудня 1947 р.

66 МТС. Завдяки самовідданій праці трудівників план весняної сівби 1944 року область виконала на 116 проц.[1]. 5 жовтня 1944 року трудящі області рапортували Центральному Комітету КПРС про завершення річного плану хлібоздачі, натуроплати МТС і плану здачі зерна до фонду Червоної Армії. До кінця 1944 року в колгоспах було створено 4906 тваринницьких ферм. Поголів'я худоби в деяких господарствах довели до довоєнного рівня[2]. У містах і селах розгорнулося збирання коштів на будівництво танкової колони «Радянське Поділля», на яку до 5 жовтня трудящі внесли понад 15 млн. крб. Збудовані на ці кошти танки були передані 3-й танковій армії, яка брала участь у визволенні Поділля. Велика допомога подавалася Діючій армії в будівництві воєнних об'єктів, відбудові мостів, ремонті шляхів. Активну участь брали трудящі в обладнанні госпіталів і створенні найкращих умов для лікування поранених воїнів Червоної Армії.

У боротьбі за відбудову народного господарства зростали партійна й комсомольська організації області. Якщо в червні 1944 року тут налічувався 2241 комуніст, то в січні 1947 року їх було близько 16 тис., об'єднаних у 1553 первинні парторганізації[3]. Це значно більше, ніж у 1941 році. Зростали лави й ленінського комсомолу. Після визволення області від гітлерівських окупантів обласна комсомольська організація мала на обліку всього 805 юнаків і дівчат, а в січні 1945 року їх було вже 15 842 чоловіка[4]. Руками комсомольців відбудовувалися школи, клуби, бібліотеки. Вони піклувались про дітей-сиріт, для яких створено було 23 дитячі будинки, оточили належною увагою сім'ї фронтовиків та інвалідів війни. Велику роботу провели комсомольці і по відбудові господарських приміщень артілей. У 1944 році вони зібрали 41 тис. запасних частин та інструментів, що дало можливість відремонтувати 79 тракторів і понад 600 плугів. Комсомольці і молодь своїми силами відремонтували 675 косарок, зібрали 3810 серпів тощо.

З переможним закінченням Великої Вітчизняної війни відбудова народного господарства пішла швидшими темпами. Четвертий п'ятирічний план відбудови і дальшого розвитку народного господарства країни на 1946—1950 рр. викликав велике трудове піднесення і політичну активність подолян. Держава виділила на капіталовкладення у промисловість 56 млн. крб., це дало можливість повністю відбудувати і ввести в дію 440 промислових підприємств. На кінець 1950 року валова продукція промисловості області досягла 95 проц.

Повні кавалери ордена Слави (зліва направо): М. Л. Гізіс, І. Г. Кученко, М. М. Дерев'янчук, К. С. Венгер. Фото 1970 р.

Кандидат у депутати Верховної Ради СРСР Г. Т. Степанова (на передньому плані — зліва) серед виборців. Село Ружичанка Хмельницького району. 1946 р.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 12, спр. 14, арк. 31—33.
[2] Газ. «Радянське Поділля», 10 грудня 1944 р.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 2, арк. 1; оп. 16, спр. 10, арк. 1.
[4] Там же, ф. 862, оп. 2, спр. 74, арк. 4.

довоєнного рівня, в т. ч. виробництво електроенергії перевищило рівень 1940 року в 2,5 раза, продукція машинобудування і металообробки — в 1,6 раза [1]. 13 промислових підприємств виконали п'ятирічку за 3,5 роки, 17 — за чотири роки. Достроково справилися з своїми виробничими завданнями всі верстатобудівні заводи, Дунаєвецька суконна фабрика ім. Леніна, Понінкінський паперовий комбінат, Довжоцький спиртозавод. Робітники цукрової промисловості виконали п'ятирічку до 5 грудня 1950 року, перевищивши довоєнний рівень виробництва цукру-піску.

Обласна партійна організація очолила рух трудівників сільського господарства за якнайшвидше відродження довоєнної слави подільських колгоспів. На кінець четвертої п'ятирічки артілі освоїли посівні площі на 97,5 проц., значно розширилися посіви цукрових буряків. Урожайність зернових порівняно з довоєнним рівнем збільшилась на 2,5 цнт з га, цукрових буряків на 57 цнт. Колгоспи Чемеровецького району зібрали по 19 цнт зернових, у т. ч. озимої пшениці по 21 цнт. Близько 400 артілей, 640 бригад одержали цукрових буряків понад 200 цнт з га, 623 ланки — по 300 і більше центнерів [2].

Радянський уряд високо оцінив самовіддану працю трудівників колгоспних ланів, нагородивши в 1948 році орденами і медалями 1249 передовиків області. Високого звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно 40 чоловік. Особливо відзначились трудівники артілі ім. Леніна (с. Летава Чемеровецького району), які вже 1947 року освоїли довоєнні посівні площі, значно перевищивши рівень урожайності, відбудували громадські приміщення і житлові будинки колгоспників. 258 хліборобів цієї артілі нагороджено орденами і медалями, а голова колгоспу Д. В. Бойко і 10 передовиків удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

Щороку зростала технічна оснащеність МТС, а разом з тим і механізація сільськогосподарських робіт в артілях. За роки п'ятирічки потужність сільських електростанцій порівняно з 1940 роком збільшилась у 2 рази, а виробництво електроенергії — у 3 рази [3].

Серйозним недоліком у відбудові і дальшому розвитку сільського господарства області була наявність багатьох економічно маломіцних артілей. Виконуючи рішення листопадового (1950 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про об'єднання дрібних колгоспів та заходи щодо їх дальшого організаційно-господарського зміцнення, райкоми партії і райвиконкоми замість 1272 дрібних сільськогосподарських артілей створили 506 великих господарств. Внаслідок цього кількість дворів і орної землі на кожне з них збільшилась удвічі [4]. Створились умови для кращого використання техніки, поліпшення організації виробництва, здешевлення адміністративного апарату. Це сприяло збільшенню грошових доходів колгоспів, які на кінець 1950 року зросли до 25,5 млн. крб. проти 20,4 млн. крб. у 1940 році [5].

Піднесення економіки сприяло підвищенню матеріального і культурного рівня трудящих міста і села. Зростав роздрібний товарооборот.

Багато зроблено щодо відбудови медичних закладів. На 1 січня 1951 року в медичних установах налічувалося 5308 лікарняних ліжок, працювало 954 лікарі і 3991 чоловік середнього

Міністр освіти УРСР П. Г. Тичина (зліва) вручає значок «Відмінник народної освіти» А. З. Одусі — колишньому вчителю, командиру партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. 1946 р.

[1] Народне господарство Хмельницької області. Статистичний збірник. К., 1967, стор. 13—15, 189.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 38, спр. 1, арк. 43, 59.

[3] Там же, арк. 54.

[4] Там же, оп. 6, спр. 847, арк. 3, 4.

[5] Народне господарство Хмельницької області, стор. 154.

медичного персоналу. За всіма показниками система охорони здоров'я перевищила рівень 1940 року.

В. А. Бегма — перший секретар Хмельницького обкому КП України (1950—1959 рр.). Фото 1956 р.

Під керівництвом партійних і радянських організацій у відбудову шкіл, культурно-освітніх закладів включилися широкі маси робітників, колгоспників, інтелігенції. В 1950/51 навчальному році в області працювало 1486 загальноосвітніх шкіл, що мали 299,1 тис. учнів і 12 774 вчителі. В Кам'янець-Подільському педінституті, технікумах та інших середніх спеціальних навчальних закладах здобували освіту 4340 юнаків і дівчат.

Широку культурно-освітню роботу розгорнули Український музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського, 1545 клубних закладів, обласна філармонія з ансамблем пісні і танцю, 1504 масові бібліотеки з книжковим фондом близько 1,4 млн. примірників та 4 музеї.

Успішно розвивалася художня самодіяльність. Чисельність гуртків при будинках культури і клубах становила понад 6 тисяч.

Роки п'ятої та наступних п'ятирічок відзначаються дальшим розвитком усіх галузей промисловості. 1951 року підприємства області щодо випуску валової продукції досягли довоєнного рівня. Постійно збільшувались капіталовкладення. У 1966—1970 рр. вони становили 620 млн. крб. — це в 5,1 раза більше, ніж у 1951—1955 рр., а основних фондів введено в дію майже на 600 млн. крб., тобто більше в 6,1 раза. Протягом 1951—1970 рр. стали до ладу понад 100 нових промислових підприємств. У восьмій п'ятирічці почали діяти заводи: трансформаторних підстанцій, «Трактородеталь», радіотехнічний у Хмельницькому; цементний, електромеханічний, приладобудівний, цукровий і кабельний у Кам'янці-Подільському; Шепетівський м'ясокомбінат, Деражнянський і Дунаєвецький плодоконсервні заводи та ін. В області створені нові галузі промисловості — електротехнічна, машинобудівна, приладобудівна. Провідною галуззю промисловості залишається харчова, а в ній — цукрова[1].

Виробничі плани з року в рік значно перевиконувалися. Так, у 1966—1970 рр. випущено надпланової продукції на 154 млн. крб. На кінець 1970 року на нову систему планування й економічного стимулювання перейшли 292 підприємства, які випустили 95 проц. усієї промислової продукції області. Особливістю восьмої п'ятирічки є те, що область з аграрної перетворилася на індустріально-аграрну.

За післявоєнний час проведено реконструкцію всіх діючих промислових підприємств, що дало можливість збільшити їх виробничі потужності в 2—3 рази. На цих підприємствах здійснювались заходи щодо підвищення технічного рівня виробництва на основі розвитку комплексної механізації і автоматизації, впровадження новітнього устаткування і вдосконалення технології виробництва. Так, на Дунаєвецькій суконній фабриці замінено 30 застарілих верстатів, що дало можливість підвищити продуктивність праці робітників на 10 проц., на Хмельницькому заводі трансформаторних підстанцій завдяки введенню в дію 14 механізованих потокових і автоматичних ліній продуктивність праці зросла майже в 3 рази. Тепер на 66 підприємствах діє 254 механізовані потокові і автоматичні лінії, створено 155 комплексно-механізованих і автоматичних цехів.

Провідна роль у дальшому розвитку промисловості належить соціалістичному змаганню робітників та інженерно-технічних працівників, очоленому партійними організаціями. Напередодні XXI з'їзду КПРС великого розмаху набуло змагання за комуністичне ставлення до праці, в якому в 1962 році вже брало участь 20,6 тис. чоловік. Звання комуністичних завоювали 6 підприємств, 446 бригад, змін і дільниць, а також 3258 передовиків виробництва.

[1] П. Ю. Шелест. Україно наша Радянська. К., 1970, стор. 214.

Артисти Українського музично-драматичного театру ім. Г. І. Петровського з Григорієм Івановичем Петровським (в центрі). Москва, 1950 р.

Проводи комсомольців області, що від'їжджають на будівництво шахт Донбасу. Хмельницький. 1956 р.

Обласний семінар радянського і партійного активу з питань механізації сільськогосподарського виробництва у колгоспі «Україна». Село Голосків Летичівського району. Травень 1970 р.

За успіхи у виконанні семирічних планів орденами і медалями Радянського Союзу нагороджено близько 600 робітників та інженерно-технічних працівників промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку.

З особливою силою розгорнулося соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. На 1970 рік звання ударників комуністичної праці удостоєно понад 46 тис. чоловік, 14 підприємств, 787 цехів, 2430 бригад завоювали звання комуністичних. За успіхи у виконанні соціалістичних зобов'язань на честь 50-річчя Великого Жовтня Пам'ятними прапорами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено Дунаєвецький комбінат хлібопродуктів і Сатанівський цукровий завод.

Високі показники колективу Славутського заводу «Будфаянс» в соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна відзначені Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Пам'ятною ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» удостоєно понад 16 тисяч робітників та інженерно-технічних працівників області.

Технічний прогрес здійснюється за активною участю винахідників і раціоналізаторів. Протягом 1966—1970 рр. внаслідок впровадження раціоналізаторських пропозицій зекономлено 24,3 млн. карбованців.

Дострокове виконання завдань восьмої п'ятирічки і висока якість продукції належно оцінені державою. 1585 робітників, інженерно-технічних працівників нагороджено орденами й медалями, а бригадиру прядильниць Славутської

Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Хмельницькому. 1970 р.

суконної фабрики А. Ф. Яроцькій і апаратнику Кам'янець-Подільського цукрового заводу Й. Т. Сівелову присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. За збільшення потужності підприємства вдвічі, поліпшення всіх техніко-економічних показників, виконання п'ятирічного плану за три роки і дев'ять місяців Сатанівський цукровий завод нагороджено орденом Жовтневої Революції.

Трудящі області успішно здійснюють плани дев'ятої п'ятирічки. Обсяг промислового виробництва за цей час зросте в півтора раза. Цього буде досягнуто за рахунок будівництва нових підприємств, реконструкції і розширення діючих, підвищення продуктивності праці й технічного рівня, а також кращого використання потужностей та основних фондів.

Завдяки постійному піклуванню партії та уряду зміцнювалася матеріально-технічна база сільського господарства. В 1951 році на колгоспних полях працювало більше тракторів, комбайнів та іншої техніки, ніж у 1941 році. Після реорганізації машинно-тракторних станцій в 1958 році артілі закупили багато тракторів, зернових комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки. У 1970 році порівняно з 1958 роком тракторний парк збільшився більше ніж у 2 рази. Завершено електрифікацію артілей, використання електроенергії для їх потреб порівняно з 1958 роком збільшилося у 5,4 раза.

Поліпшення обробітку грунту, постійне використання органічних і мінеральних добрив, забезпечення насінням більш урожайних сортів та інші агрозаходи позитивно позначилися на урожайності зернових і технічних культур. У 1966—1970 рр. колгоспи виростили пересічно по 23,6 цнт зернових культур і по 296 цнт цукрових буряків з га, проти 11 і 192 цнт з га у 1951—1955 роках. Уже в 1957 році перекрито довоєнні показники по врожайності всіх зернових культур і цукрових буряків. Особливо відчутних наслідків досягли артілі в громадському тваринництві та підвищенні його продуктивності. Так, порівняно з 1940 роком поголів'я великої рогатої худоби зросло майже в 2 рази, свиней — в 1,5 раза, овець — в 3,2 раза. У 1957 році на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 27 цнт м'яса, 152,6 цнт молока[1].

За успіхи в розвитку сільського господарства область 17 лютого 1958 року нагороджено орденом Леніна. Ордени і медалі одержали 1669 колгоспників, механіза-

[1] Народне господарство Хмельницької області, стор. 107, 116, 118, 119

На відгодівельних майданчиках колгоспу ім. Шевченка в с. Воробіївці Дунаєвецького району. 1970 р.

торів, спеціалістів сільського господарства, партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників, які найбільше відзначилися у боротьбі за піднесення сільського господарства. Нові перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва відкрив березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС, XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд КП України. Обком, райкоми партії та партійні організації провели велику роботу по дальшому піднесенню сільського господарства. Багато уваги приділяється зміцненню партійних організацій на селі, підвищенню їх ролі на виробництві. Тільки з січня 1966 року по січень 1969 року було створено 19 парткомів і 220 партійних груп. На початок 1970 року понад 50 проц. комуністів села працювало в тракторних бригадах і на тваринницьких фермах.

Протягом 1969—1970 рр. чимало колгоспів області у виробництві продуктів тваринництва почали переходити на промислову основу. Для цього будуються тваринницькі комплекси для відгодівлі свиней на 8—9 тис. голів, великої рогатої худоби на 2—3 тис., молочні комплекси на 1500—1600 голів, птахофабрики на 50—100 тис. штук птиці.

Внаслідок зростання врожайності всіх культур і підвищення продуктивності тваринництва збільшувалися грошові доходи артілей. У 1969 році — порівняно з довоєнним часом — вони зросли у 21,6 раза, неподільні фонди — в 19,2 раза. Запровадження з липня 1966 року гарантованої оплати праці сприяло підвищенню матеріальної заінтересованості колгоспників, зміцненню трудової дисципліни. Наприкінці 1969 року на нову систему оплати праці перейшли всі колгоспи.

У липні 1971 року в області відбувся всесоюзний семінар-нарада з питань впровадження нової техніки і прогресивної технології в сільськогосподарське виробництво.

Велике трудове й політичне піднесення панувало в селах Хмельниччини під час підготовки до 50-річного ювілею Радянської влади та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Висловлюючи свою любов до рідного вождя, трудівники села взяли на себе підвищені зобов'язання, схвалені ЦК КП України.

У районах області ширилась Ленінська трудова естафета, яка пропагувала передовий досвід, кращі зразки соціалістичного змагання. До книги-естафети записувались зобов'язання й досягнення, здобуті на честь славної дати.

Переможців соціалістичного змагання на честь 50-річчя Жовтня — колгоспи «Україна» (с. Лісоводи), «Україна» (с. Маків) та ім. Комінтерну (с. Новосілка Деражнянського району) 1967 року нагороджено Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС; 1970 року три перші колгоспи та ім. Котовського (с. Кременчуки Красилівського району), ім. Ілліча (с. Солобківці Ярмолинецького району) — Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС. Республіканськими Ленінськими ювілейними почесними грамотами нагороджені Ізяславське районне об'єднання «Сільгосптехніки», колгосп ім. Шевченка (с. Копачівка Деражнянського району), радгосп «Комунар» (Новоушицький район). Пам'ятною ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» нагороджено понад 31 тис. передовиків сільського господарства.

Новими славними здобутками в сільському господарстві області ознаменується дев'ята п'ятирічка. Значно зросте матеріально-технічна база. У 1975 році споживання

електроенергії збільшиться удвічі, тракторний парк — на 33 проц., кількість вантажних автомашин — на 30 проц. Середньорічну врожайність зернових буде доведено до 27,2 цнт, а цукрових буряків до 335 цнт з га. Велике значення надається переведенню виробництва продуктів тваринництва на промислову основу. На кінець п'ятирічки в області діятимуть 36 комплексів для відгодівлі свиней, 43 спеціалізовані господарства для виробництва яловичини, 42 спеціалізовані птахоферми, 20 птахофабрик. Виробництво м'яса збільшиться на 32 проц., молока — на 23 проц., яєць у 1,9 раза. Це дасть можливість на кінець п'ятирічки виробити по 109 цнт м'яса і по 374 цнт молока на 100 га сільськогосподарських угідь. Післявоєнного часу на грудях уславлених голів колгоспів А. Й. Андрієвського, О. Л. Гуцалюка, М. О. Кирилюка, І. О. Масловського, В. І. Никитчука, М. В. Підгородецького, С. Н. Садового, В. В. Стеньгача, Г. І. Ткачука, Г. Ф. Целеха засяяли Золоті зірки Героїв Соціалістичної Праці, а Д. В. Бойко став двічі Героєм Соціалістичної Праці. Лави орденоносців, нагороджених за успіхи в розвитку сільського господарства, 1966—1971 рр. поповнили 6 тис. передовиків колгоспного виробництва, з них 36 Героїв Соціалістичної Праці.

За післявоєнний час проведено велику роботу щодо технічної реконструкції залізничного транспорту. На частині залізничних ліній, що проходять через територію області, впроваджено електричну тягу, на решті — тепловозну. Порівняно з 1940 роком експлуатаційна довжина залізниць у 1970 році збільшилася на 100 км, а протяжність автомобільних шляхів з твердим покриттям у 1970 році порівняно з 1958 роком — на 2400 км. Хмельницький зв'язаний автобусним сполученням з Києвом, Одесою, Кишиневом й іншими містами та всіма райцентрами. Він має авіазв'язок з багатьма містами республіки.

Зміцнюються і розширюються економічні зв'язки Хмельниччини з багатьма областями України і союзними республіками. Область вивозить трансформаторні підстанції, тракторні навантажувачі, термопластавтомати, ковальсько-пресове устаткування, твердосплавні інструменти, кабель, фарфор, фаянс, сукно, різні консерви, цукор тощо. З Донбасу, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Львова, з РРФСР та інших республік надходять сюди трактори, вантажні і легкові автомобілі, автобуси, комбайни, метал, вугілля, нафта, ліс, мінеральні добрива, тканини, взуття та інші промислові вироби.

Промислові підприємства області посилають вироби в 50 країн світу. За кордоном великий попит має продукція хмельницьких заводів ковальсько-пресового устаткування, трансформаторних підстанцій та інших.

З розвитком промисловості і сільського господарства неухильно підвищується добробут і культурний рівень трудящих. У роки восьмої п'ятирічки значно зросла заробітна плата. У 1970 році порівняно з 1965-м вона збільшилася на 23—26 проц. Широкий розмах житлового будівництва став одним з характерних показників цього. Якщо за 20 років (з 1946 по 1965) введено в дію у містах і селах 8314 тис. кв. м житла, то за 5 наступних — 3132. Протягом першого повоєнного 20-річчя кожного року вводилося в експлуатацію в середньому 416 тисяч кв. метрів житла, а в роки восьмої п'ятирічки — 626 тис. кв. метрів. У дев'ятій п'ятирічці буде споруджено 3,2 млн. кв. м житлової площі.

За роки Радянської влади в культурі й побуті подільського населення відбулися велетенські соціалістичні перетворення. Зміни зовнішнього вигляду подільського села і традиційної селянської хати органічно пов'язувались з наслідками колективізації сільського господарства,

На Славутському заводі залізобетонних конструкцій. 1970 р.

невпинним зростанням матеріального добробуту трудящих, культурною революцією, що відбулася в країні.

У 1965—1970 рр. близько 400 сіл перебудовано за новим генеральним планом. Вони мають рівні широкі вулиці, забудовані чепурними будинками під шифером або черепицею, просторі площі і майдани в центрі села, де розташовані громадські будівлі — школи, лікарні, торгові центри, будинки побуту тощо. Характерною рисою сучасного сільського житла є широке використання кращих архітектурно-будівельних народних традицій, нагромаджених багатовіковою історією краю, у поєднанні з сучасним досвідом соціалістичного будівництва. У 50—70 рр. XX ст. на Хмельниччині поширилось спорудження житлових будинків з 4—5 кімнатами (вітальня, спальня, їдальня, дитяча) й окремою кухнею. Майже в кожному будинку — сучасні меблі, твори живопису, радіоприймачі, телевізори, на кухні — газова плита.

Яким несхожим на дореволюційний є сучасний побут селянина радянського Поділля! Вже протягом перших двох десятиліть існування Радянської влади завдяки широкому промисловому виробництву тканин він замінив полотняні сорочку і штани на одяг з фабричних тканин. Тепер у більшості сіл працюють ательє одягу та будинки побуту, де можна замовити будь-який костюм, плаття чи пальто сучасного крою для себе і членів сім'ї. Тому й зовнішній вигляд сільського жителя майже нічим не відрізняється від міського. Багато колгоспників і колгоспниць — трактористів, комбайнерів, доярок — їдуть на роботу на велосипедах і мотоциклах. Кожне село має чимало дворів, де є легкові автомашини.

Важливим показником зростання добробуту трудящих є підвищення їх купівельної спроможності. Роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, в 1970 році досяг 647,9 млн. крб. До послуг населення області 6722 підприємства роздрібної торгівлі і громадського харчування. Виробництво предметів споживання постійно розширюється. В роки нової п'ятирічки роздрібний товарооборот зросте в 1,4 раза, обсяг побутових послуг збільшиться в 2,4 раза.

Збільшилась мережа лікувальних і профілактичних закладів. У 1970 році всі лікарні області мали 14,9 тис. ліжок, це в 4 рази більше проти 1941 року. Трудящих обслуговують 2258 лікарів і 10 926 працівників середнього медичного персоналу. Кількість лікарів порівняно з дореволюційним часом зросла у 13,5 раза, а з 1940 роком — у 4 раза. В області 10 санаторіїв і будинків відпочинку.

Надбанням широких мас трудящих стала фізична культура і спорт. На 1 січня 1970 року в спортивних колективах налічувалось 368 тис. чоловік. Любителі спорту мають у своєму розпорядженні спортивні зали, штучні басейни для плавання, тенісні корти, лижні бази, спортивні тири для кульової стрільби, баскетбольні, волейбольні, легкоатлетичні майданчики тощо. З року в рік зростає число майстрів спорту. Лише протягом 1967—1969 рр. їх ряди поповнило 50 чоловік.

Хмельниччина — область суцільної письменності. Тут здійснено загальнообов'язкову восьмирічну освіту. Селянські діти йдуть тепер до школи з самого початку навчального року, добре зодягнені, взуті. В далеке минуле одійшли постоли — одні на всіх дітей у сім'ї.

Піклування про освіту стало загальнонародною справою. У 1969/70 навчальному році в області було 1477 загальноосвітніх шкіл, з них 14 шкіл-інтернатів, їх відвідувала 281 тис. учнів, працювала 21 тис. вчителів. У школах робітничої, сільської молоді та заочних здобуває середню освіту понад 29 тис. чоловік. На денних, вечірніх та заочних відділах педагогічного, сільськогосподарського і технологічного

Заслужений майстер народної творчості УРСР О. Я. Піріжок. Село Адамівка Віньковецького району. 1969 р.

інститутів навчається близько 11 тис. студентів та в 17 середніх спеціальних закладах — близько 16 тис. учнів. Серед багатотисячного колективу працівників народної освіти немало справжніх майстрів своєї справи. За післявоєнні роки 975 з них нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, 70 — присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР.

Значну науково-дослідну роботу провадять 400 викладачів, у т. ч. 8 докторів та 146 кандидатів наук, що працюють у вузах області. Кам'янець-Подільський педагогічний інститут за післявоєнні роки випустив 12 томів «Наукових записок», Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут — 18 томів.

Д. З. Мануїльський — радянський державний і партійний діяч.

М. П. Бажан — український радянський поет-академік.

Великі перетворення відбулися у культурі й духовному житті трудящих краю. Соціалістичне громадське буття створило нову передову свідомість. Друковане слово міцно увійшло в побут населення. У дореволюційний період, якщо хтось із селян виписував газету, про нього обов'язково говорили: «він виписує газету». В наш час кожний колгоспний двір одержує газети й журнали, багато хто має власні бібліотеки. До пізнього вечора світяться вікна клубів і будинків культури, яких в області 1970 року налічувалося 1435. Вже давно вони стали справжніми вогнищами культури, осередками змістовного відпочинку трудящих. В клубних установах працює 10 тис. художніх самодіяльних колективів, які об'єднують 138 тис. любителів музики, співу, художнього слова тощо. За двадцять років, що минули з 1950 року, за високу виконавську майстерність на республіканських оглядах відзначено понад 300 колективів художньої самодіяльності.

У побут трудящих входять нові свята й обряди. Одним з перших на Хмельниччині виникло свято «колгоспних обжинків», проведене влітку 1959 року в с. Нігині Кам'янець-Подільського району. Тепер такі свята проходять у більшості колгоспів області. Широку популярність здобули свята «Серпа і молота», урочисті проводи до Радянської Армії, реєстрація новонароджених; комсомольські весілля, наповнені цікавим змістом з оригінальною формою, вже давно стали святом усього села. У післявоєнні роки дістали поширення вечори передових виробничників та відзначення їх трудових успіхів, присвоєння їм почесного звання «Майстер — золоті руки» з встановленням на будинку, де вони живуть, пам'ятної дошки.

Значну роль у розвитку художньої самодіяльності відіграє обласний будинок народної творчості, який випустив збірки творів місцевих композиторів і поетів-початківців — «Співає Поділля» (1957 р.), «На допомогу агіткультбригадам» (1958). Його працівники збирають і популяризують фольклорні твори. Так, протягом 1962 і 1969 року спеціальна експедиція записала близько 5 тис. творів усно-поетичної народної творчості.

Розвивається декоративно-ужиткове мистецтво. Заслужену пошану здобули твори відомого різьбяра з Кам'янця-Подільського А. М. Бідункевича. Виставка його робіт у лютому 1970 року в Хмельницькому привернула увагу громадськості. Особливе враження справили твори, присвячені В. І. Леніну. Багато робіт народний умілець створив на сюжети з творів О. С. Пушкіна й Т. Г. Шевченка. Імена подільських майстрів кераміки П. П. Білоокого (с. Смотрич Дунаєвецького району), Т. К. Матущак (с. Адамівка Віньковецького району) відомі далеко за межами області. Особливо майстерно виготовляє керамічні вироби (глечики, миски, тарілі та інші побутові речі) О. Я. Піріжок (Адамівка), якій у 1967 році присвоєно звання заслуженого майстра народної творчості.

Великим культурним надбанням трудящих стало кіно. На Хмельниччині діє 1340 кіноустановок, з них понад тисячу — в сільській місцевості. В післявоєнні роки за творами письменників з Поділля створено кілька кінофільмів, зокрема, «Тривожна молодість» за романом «Стара фортеця» В. П. Бєляєва, за творами М. О. Островського — «Павло Корчагін» і «Народжені бурею». В області знімались кінокартини: «Коні не винні» за однойменним твором М. М. Коцюбинського (в с. Самчиках Старокостянтинівського району), «Орлятко» і «Співробітник ЧК (в Кам'янці-Подільському).

Заслужену популярність в області здобули кращі вистави Українського музично-драматичного театру ім. Г. І. Петровського. В його репертуарі — твори українських і російських класиків, п'єси радянських і зарубіжних драматургів. Театр багато працює над творами місцевих авторів, кращі з них ставить на своїй сцені.

Хмельницька філармонія організовує в містах і селах області виступи відомих майстрів мистецтва Києва, Львова, Москви, Ленінграда та ін. Її ансамбль пісні і танцю «Подолянка» вже давно завоював авторитет і славу серед десятків тисяч слухачів.

В області є три державні музеї — Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник (його фонди налічують понад 45 тис. експонатів), Хмельницький обласний краєзнавчий, літературно-меморіальний Миколи Островського — в Шепетівці, а також понад 100 народних музеїв. 1288 масових бібліотек мають понад 10 млн. книжок з різних галузей науки, техніки, літератури й мистецтва.

Видаються обласні газети «Радянське Поділля» і комсомольська — «Корчагінець», 20 міськрайонних і районних та 55 багатотиражних газет.

Обласне відділення Спілки журналістів та літературне об'єднання налічують понад 150 чоловік. У 1956 році тут видано «Хмельницький альманах», 1957-го «Літературне Поділля» — збірку творів літераторів області.

Художньо-виробничі майстерні області об'єднують понад 60 творчих працівників. Щороку вони організовують виставки творів професійних і народних митців. Зокрема, влаштовувались виставки, присвячені 300-річчю возз'єднання України з Росією, річницям Великого Жовтня, 20-річчю визволення Хмельниччини з-під ярма гітлерівських окупантів, 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Професійна майстерність, актуальність тематики — характерні риси творчості провідних художників Хмельниччини. Високу оцінку громадськості здобули твори художника О. П. Кисельова «Буревісник Великого Жовтня», «Апасіоната», «Кармалюк», «Зоряно, місячно», «Ціолковський»; літографії художника М. О. Андрійчука «Ленінське слово», «Літо», «Воля незламна», «Гаряча пора», серія «Трударі Поділля». Привертають увагу серії гравюр художника С. В. Кукурудзи «Поділля», «Т. Г. Шевченко», виконані з майстерністю і любов'ю до рідного краю.

Обласна організація товариства «Знання» об'єднує близько 19 тис. фахівців різних галузей науки, культури, народного господарства, передовиків і новаторів виробництва. У дослідженні та пропаганді важливих здобутків краю, популяризації і збереженні історичних й архітектурних пам'яток значну роботу провадять обласні історико-краєзнавче товариство та відділення Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, що об'єднують понад 180 тис. чоловік. В області обліковано понад 1500 історичних, мистецьких та архітектурних пам'яток.

Обласна партійна організація, яка на 1 січня 1971 року налічувала 61 335 комуністів, об'єднаних у 1886 первинних організаціях, багато уваги приділяє підвищенню активності і творчої ініціативи народних мас, широкому залученню їх до управління державою, посиленню культурно-виховної діяльності громадських організацій.

Післявоєнного часу в різні роки першими секретарями Хмельницького обласного комітету партії були А. І. Устенко, В. А. Бегма, О. Ф. Ватченко. З 1963 року першим секретарем працює Герой Соціалістичної Праці М. Д. Бубновський.

Важливу роль у справі комуністичного будівництва відіграють місцеві Ради, до яких обрано (1971 р.) 22,9 тис. депутатів, серед них близько 10 тис. жінок. У постійних комісіях Рад бере участь близько 40 тис. активістів.

Делегація від Хмельницької області на XXIV з'їзді КП України. Київ, 1971 р.

Найбільш масовими організаціями є профспілки, які об'єднують понад 358 тис. трудівників міста й села. Активним помічником партійної організації є комсомольська організація області, в 2455 первинних організаціях якої на обліку перебуває понад 152,7 тис. юнаків і дівчат. Комсомол завжди був і є ініціатором багатьох славних починань. Так, готуючись до 100-річного ювілею В. І. Леніна, комсомольці колгоспу ім. Леніна Чемеровецького району закликали всіх комсомольців області включитись у Ленінський огляд комсомольських організацій під гаслом «По Іллічу звіряємо крок». Ця ініціатива дістала широкий відгук в обласній комсомольській організації. На зборах переможців огляду, який відбувся в Летаві напередодні знаменного ювілею, про успішне виконання трудових зобов'язань рапортували понад 1500 комсомольсько-молодіжних колективів. В усіх комсомольських організаціях колгоспів і радгоспів створено ленінські кімнати, зали, музеї.

Початок 1969 року ознаменувався в області широким рухом молоді за оволодіння механізаторськими професіями. «Дівчата,— на трактор!» — з таким закликом звернулись до своїх подруг комсомолки Славути. На курсах при Славутському об'єднанні «Сільгосптехніки» 32 дівчини здобули професію механізатора. За їх прикладом пішло 478 дівчат Хмельниччини. Переважна більшість їх уже поповнила багатотисячну сім'ю механізаторів Поділля.

Трудящі області підтримують дружні зв'язки з багатьма соціалістичними країнами. Особливо активно працює тут відділення Радянсько-болгарської дружби. Щороку трудящі області щиро й гостинно приймають у себе делегації Сілістринського

округу НРБ, оточені такою ж душевною теплотою делегації з Хмельниччини на землі братнього болгарського народу.

З Хмельниччини вийшло багато відомих партійних і державних діячів, визначних учених, діячів літератури і мистецтва. Серед них — активний учасник боротьби за владу Рад, старий більшовик М. М. Володарський, державний і партійний діяч, академік АН УРСР В. П. Затонський, один з керівників КП України, діяч міжнародного комуністичного і робітничого руху, академік АН УРСР Д. З. Мануїльський, революціонерка Є. С. Шліхтер, адмірал флоту С. Г. Горшков, генерал армії І. Г. Павловський, поет-академік М. П. Бажан та інші.

Значний вклад у розвиток вітчизняної науки внесли дійсний член Академії медичних наук СРСР, Герой Соціалістичної Праці Б. І. Збарський, академік АН УРСР В. О. Сельський, член-кореспондент АН УРСР М. О. Кільчевський та інші вчені.

Багато подолян плідно працювали або працюють на ниві літератури й мистецтва. Серед них письменники В. П. Бєляєв, К. О. Гордієнко, В. С. Бабляк, поет-байкар М. П. Годованець, В. І. Ладижець, поет-кобзар В. М. Перепелюк; народні артисти Української РСР С. Д. Козак, В. П. Сокирко та інші. Великий вклад у розвиток образотворчого мистецтва країни внесли заслужений діяч мистецтв РРФСР, дійсний член Академії мистецтв СРСР Г. С. Верейський, заслужений діяч мистецтв УРСР М. Г. Бурачек та інші.

Історія радянського народу відлічує рік за роком, і кожен з них — віха на великому шляху прогресу. Рішення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України надихають подолян на нові героїчні звершення, викликають законну гордість історичними здобутками нашої країни. Трудящі орденоносної Хмельниччини безмежно вдячні ленінській партії за те, що врожайно родять ниви, що симфонію радісної праці творять фабрики й заводи, що над оновленим краєм лине вільна пісня про щастя радянських людей — будівників комунізму.

С. К. ГУМЕНЮК

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

мельни́цький (до 1954 року Проскурів) — місто обласного підпорядкування, адміністративний, економічний і культурний центр Хмельницької області. Розташований у верхів'ї Південного Бугу, на місці злиття з ним річки Плоскої. В місті є залізничні станції Хмельницька і Гречани, автовокзал, аеропорт. Територія сучасного Хмельницького — 70 кв. км. Населення — 113 тис. чоловік.

Археологічні пам'ятки свідчать, що територія, на якій розташований Хмельницький. заселена ще в давні часи. На околицях міста виявлено поселення трипільської культури (IV—III тисячоліття до н. е.).

Точний час заснування міста невідомий, але писемні джерела дають підстави твердити, що вже на початку XV ст. перші жителі оселилися на східному березі річки Плоскої, де вона зливається з Південним Бугом. Оточене з півночі Південним Бугом, з заходу — Плоскою, зі сходу й півдня — непрохідним болотом, на цьому захищеному природою острові існувало поселення. Навколо нього було викопано глибокий рів. За переказами назва річки і слово «рів» склали назву цього поселення[1]. З XVIII ст. у документах за ним офіційно закріпилася назва — Проскурів.

У 1434 році польські феодали захопили західну частину Поділля. На той час, коли Плоскирів згадується в документах (1493 рік), він був невеликим населеним пунктом з дерев'яною фортецею і сторожовим гарнізоном, де проживало понад 100 чоловік місцевого населення, яке платило податок до польської королівської казни від 7 димів[2]. Тут розміщувався гарнізон — загін озброєних жовнірів, які забирали в селян хліб, худобу, одяг, вимагали від них сало, м'ясо, гроші. Коли місцеве насе-

---

[1] М. Орловский. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1863, стор. 182.

[2] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 2. К., 1894, стор. 339.

лення не виконувало цих вимог, жовніри чинили жорстоке насильство: вбивали, катували, кидали у в'язницю, забирали все майно.

У 1550 році польський король Сигізмунд II Август подарував поселення за військову службу кам'янецькому старості, хорунжому Мацею Влодці. В 1578 році король Стефан Баторій видав грамоту власнику Плоскирова на проведення двох ярмарків у рік і щонедільних торгів[1]. Після смерті Мацея Влодки місто неодноразово передавалось різним феодалам за військову службу. Розташований поблизу Чорного шляху, Плоскирів зазнавав частих розбійницьких нападів кримських татар, особливо він був спустошений у 1512 і 1593 роках. Зростанню населеного пункту заважали нескінченні нобори феодалів. Тому протягом XVI—XVIII ст. не раз спалахували антифеодальні виступи. З наближенням 1595 року селянсько-козацького війська Северина Наливайка трудовий люд надавав йому всіляку підтримку, чимало жителів приєдналося до нього[2].

В період визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування, в якій брало участь населення Плоскирова, в його околицях відбувались вперті бої повстанців з ворожими військами. У вересні 1648 року повстанське військо на чолі з Максимом Кривоносом, йдучи з-під Кам'янця-Подільського на Пиляву, штурмом взяло Плоскирівську фортецю і розгромило шляхетську залогу[3]. В липні 1649 року в районі Плоскирова—Чорного Острова полк Данила Нечая завдав поразки шляхетським загонам подільського каштеляна Лянцкоронського[4]. Влітку 1653 року Богдан Хмельницький, готуючись до бою з військами коронного гетьмана, зосередив свої війська у районі Плоскирова[5], жителі якого поповнили загони повстанців.

Під час 27-літнього турецького панування в краї тяжка доля не минула й Плоскирова. Його неодноразово руйнували польські й татарські загони. В кінці XVII ст. тут мешкало лише кілька жителів. Після залишення турками Поділля корінне населення повернулося з Волині й Галичини в рідні місця. Йому й належала головна роль у відродженні населеного пункту. Прибули в свої маєтки й польські магнати. Вони привезли до Плоскирова переселенців з Мазовецького воєводства. Їх «до кращих часів» звільнили від податків.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. важливого значення в Проскурові набувають кустарні промисли, особливо кушнірський, кравецький, ткацький, чоботарський, ковальський і бондарський. Розвиваються торговельні зв'язки з іншими населеними пунктами. На проскурівських торгах можна було зустріти купців з Дубна, Луцька та інших міст[6].

Польсько-шляхетська політика була спрямована на дальше покатоличення населення Проскурова. В суді й діловодстві запроваджувалась польська мова. Польська шляхта відновлювала тяжкий соціальний, національний і релігійний гніт, який існував до визвольної війни. У відповідь на це на Правобережжі спалахнули нові селянські повстання. В районі цих подій опинився й Проскурів. Населення його брало активну участь у повстанні 1664—1665 рр. У 1702—1704 рр. під керівництвом Семена Палія повстанці прогнали шляхту аж до Сатанова. В січні 1703 року відбувся запеклий бій повсталих селян з коронними військами. Повстанці зазнали в ньому поразки, але їх боротьба відновилася з новою силою в 1704 році під керівництвом Федора Шпака[7]. Незважаючи на криваві репресії польсько-шляхетських властей

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 847.

[2] Д. І. Мишко. Северин Наливайко. К., 1962, стор. 38, 42.

[3] Л. Полухін. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни. К., 1954, стор. 16.

[4] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 168.

[5] Документи Богдана Хмельницького. К., 1961, стор. 670.

[6] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 319.

[7] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, стор. 133—136; Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., стор. 152, 158.

і католицької церкви проти повстанців, у 1734 році спалахнуло нове повстання. Найбільш активно діяли загони на чолі з Верланом і Медведем[1].

У другій половині XVIII ст. у Проскурові відбувається дальший розвиток ремесла і торгівлі. В місті налічувалося близько 300 будинків, проживало понад 1800 чоловік населення. Поруч з цехами діяли ремісники, які вичинювали шкіри, виробляли мило, свічки, дьоготь, випалювали вапно. Місто славилося ткалями, які виготовляли на продаж килими з рослинним і геометричним орнаментом[2].

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії і утворення в 1795 році Подільської губернії Проскурів стає повітовим центром. Затверджується герб міста — на голубому полі три навхрест складених стріли: середня вістрям униз, дві бокові — уверх[3].

На початку XIX ст. Проскурів все ще був одним з невеликих торговельно-ремісничих центрів Поділля. В 1808 році тут було 5 міщан, що торгували в крамницях з прикажчиками, 48 торговців дрібними товарами і 334 особи, які займалися промислами і торгували без крамниць. Понад 100 міщан жило з кустарних промислів. Серед них переважали мірошники, шевці, ткачі, бондарі, кушніри, ковалі й інші. Близько 120 сімей мали земельні наділи. В місті щороку проводилося три ярмарки, які за товарооборотом і кількістю учасників були на другому місці після знаменитих на Поділлі ярмолинецьких ярмарків.

Розташування в місті повітових установ і військового гарнізону вимагало розгортання будівництва громадських споруд. Зріс попит на робочі руки. Лише в липні 1808 року в Проскурові прийнято на роботу 41 чоловіка з державних селян і безстроково відпускних солдатів[4]. Згодом у другій чверті XIX ст. в місті виникають капіталістичні промислові підприємства. Серед них заводи: мідних виробів, миловарний, свічковий і тютюнова фабрика. В 1845 році ці підприємства виробили на 17,4 тис. крб. продукції[5]. У той час тут працювало також два цегельні заводи, які давали продукції на 3 тис. крб. Підприємства реалізовували свої вироби на місці і в сусідніх губерніях. Розвиток хлібної і соляної торгівлі сприяв попиту на мішкотару — рядовину. Чимало жителів міста і селян навколишніх сіл займалося її виготовленням. Напередодні реформи 1861 року рядовина, яка була в продажу у Проскурові, оцінювалась сумою близько 50 тис. крб. на рік[6], а всі промислові підприємства міста виробляли продукції майже на 100 тис. карбованців.

З другої половини XIX ст., а особливо після завершення в 1870 році будівництва залізничної лінії Жмеринка — Проскурів — Волочиськ, економічне життя Проскурова помітно пожвавилося. На кінець XIX ст. кількість промислових підприємств порівняно з дореформеним періодом зросла майже в 10 разів. У 1876 році тут почала працювати механічна майстерня, на базі якої 1898 року виросли чавуноливарний і механічний заводи. У 1891 році став до ладу цукровий завод[7].

Значно розширилася забудована частина міста. Зростання попиту на будівельні матеріали сприяло розширенню цегельного виробництва. У 1865 році в Проскурові вступив у дію третій цегельний завод. Усі вони в 1887 році випустили 860 тис. штук цегли. Однак це не задовольняло потреб міста. 1899 року завершилося будівництво цегельно-черепичного заводу, потужність якого втроє перевищувала випуск цегли на існуючих заводах. У 1876 році в місті виникла друга тютюнова фабрика. На обох

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 520, 955.

[2] Городские поселения в Российской империи, т. 4. СПб., 1864, стор. 66; М. Орловский. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии, стор. 184.

[3] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 65.

[4] І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу України. К., 1958, стор. 70.

[5] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 456.

[6] І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., стор. 262.

[7] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911, стор. 290, 291.

підприємствах в 1885 році було перероблено 4800 пудів тютюну, випущено продукції на 27 тис. карбованців[1].

У 1897 році 40 промислових підприємств міста виробили продукції на 1331 тис. крб., або в 13,3 раза більше, ніж у дореформений період[2]. З ростом промисловості кількість робітників у місті збільшилася майже в 9 разів і на кінець XIX ст. становила 833 чоловіка. Зростала й кустарна промисловість. У 1897 році в місті працювало 1417 ремісників, переважно шевців, кравців, столярів, ковалів, бондарів, слюсарів, пекарів, різників.

Протягом 70—90 рр. Проскурів стає одним із найбільших на Поділлі пунктів хліботоргівлі. В кінці XIX ст. з залізничної станції Проскурів щороку вивозилось близько 1344 тис. пудів хліба[3].

Розвиток промисловості, кустарних промислів і торгівлі сприяв зростанню населення міста, яке в 1897 році становило 22 855 чоловік[4].

З розвитком капіталізму і появою резервної робочої сили експлуатація робітників на промислових підприємствах та учнів у ремісничих майстернях досягла неймовірних масштабів. Робочий день тривав по 16—18 годин. Умови праці були важкі, не додержувалось елементарної техніки безпеки. В той же час заробітна плата робітників у 70—90 рр. становила 60—70 копійок на день, жінок — 35—40 копійок, а підлітків — у 2—2,5 раза менше[5].

Робітники протестували проти нерівної оплати за однаково виконану роботу, несвоєчасної виплати заробітної плати, важких умов праці, поганого харчування тощо. В 60—70 рр. найбільш поширеною формою протесту робітників було самовільне залишення виробництва. Так, у липні 1867 року проскурівський повітовий справник повідомляв губернатору про залишення роботи артіллю у складі 43 робітників[6].

У пореформений період революційну роботу серед робітників, ремісників і селян провадили народницькі організації. В 1870 році в Проскурові почало діяти відгалуження народницької «Кам'янець-Подільської комуни». Народники розгорнули енергійну діяльність по розповсюдженню в Росії і на Україні політичної літератури, яку одержували з-за кордону. В 1873 році один з організаторів народницької «Кам'янець-Подільської комуни» Іван Мокрієвич приїхав з своїм братом Володимиром до Проскурова. 31 грудня проскурівський повітовий справник доносив подільському губернатору, що «... сини поміщика Мокрієвича з села Луки Барської, Іван та Володимир Мокрієвичі 22 листопада в Проскурові мали зустріч із злочинцем, який привіз нелегальну літературу»[7].

На дальший розвиток революційного руху в Проскурові великий вплив мала ленінська «Искра» та її поширення в місті. В 1902 році тут створюється соціал-демократична група, яка на початку 1905 року перетворюється в організацію РСДРП. Її опорними пунктами стали залізнична станція і депо Гречани, чавуноливарний, механічний та цукровий заводи. Організація мала довірених людей майже на всіх підприємствах, у ремісничих майстернях та в деяких навчальних закладах міста.

Під впливом революційних подій, що відбувалися в країні, і під керівництвом організації РСДРП 13 липня 1905 року застрайкували робітники чавуноливарного і механічного заводів. Вони вимагали 10-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати підмайстрам на 15 проц., учням на 20 проц., ливарникам — 5 коп. на

---

[1] П. А. Орлов. Указатель фабрик и заводов Европейской России и царства Польского. СПб., 1887, стор. 289, 623.

[2] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 11, спр. 797, арк. 52.

[3] П. И. Лященко. Хлебная торговля на внутренних рынках европейской России. СПб., 1912, стор. 30.

[4] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, т. 32. Подольская губерния. СПб., 1904, стор. 1.

[5] ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 11, спр. 797, арк. 52.

[6] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины, стор. 228.

[7] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 17.

карбованець[1]. Страйкуючих підтримали робітники тютюнової фабрики та інших підприємств. Одним з організаторів страйку був член РСДРП А. Желязко[2].

У вересні, коли на цукровому заводі розпочався сезон, спалахнув страйк робітників, які висунули вимогу збільшити заробітну плату на 50 проц., скоротити робочий день до 8 годин, ввічливо ставитися до робітників, скасувати штрафи тощо. Під час страйку розповсюджувалася прокламація, в якій говорилося: «Товариші! Хіба не зрозуміло для нас, що цар і його прислужники перешкоджають всьому робітничому класові в боротьбі за кращу долю?». Прокламація закінчувалася словами: «Геть самодержавство! Хай живе солідарна боротьба робітників! Хай живе соціалізм!»[3]. Страйк цукровиків очолив комітет, до складу якого входили робітники К. М. Атерлей, Д. М. Клеванський, Ф. Д. Шершун, І. І. Лабунський, Т. М. Розенберг[4]. За цукровиками виступили будівельники. 19 жовтня 1905 року в Проскурові відбулася багатолюдна демонстрація, в якій взяли участь робітники, міська біднота, трудова інтелігенція, студенти. Вона пройшла під гаслами «Геть самодержавство!», «Геть царя!»[5].

Під час виборів до 1-ї Державної думи більшовики Проскурова закликали трудящих бойкотувати думу. 9 березня 1906 року Проскурівська міська управа зібрала сход для попередніх виборів кандидатів у члени Державної думи. Даючи відповідь буржуазним і дрібнобуржуазним промовцям, які вихваляли думу як найкращий засіб розв'язання питань революції, більшовик А. І. Говоров сказав: «...вже немало загинуло за правду, ось і лейтенант Шмідт засуджений до смертної кари за правду. Геть самодержавство! Хай живе вільна конституція!». Сход розігнали, Говорова заарештували[6]. Такою насправді була свобода слова, яку «проголосив» Микола II у жовтні 1905 року.

В умовах жорстокої реакції, що настала після поразки революції 1905—1907 рр., трудящі Проскурова продовжували боротьбу. Віру в перемогу над самодержавством вселяли робітникам більшовицькі газети «Пролетарий» і «Социал-демократ», що поширювалися в місті. Навесні 1912 року до Поділля дійшла звістка про розстріл робітників на Лені. На фабриках і заводах Проскурова відбулися мітинги протесту проти реакційної політики царизму. В грудні 1913 року застрайкували підмайстри й учні ремісничих майстерень міста. Страйк був жорстоко придушений, а його найбільш активні учасники ув'язнені[7]. Зважаючи на посилення революційних виступів трудящих, царські власті у 1912—1914 рр. стягнули на Поділля війська, збільшили гарнізони в деяких містах, у т. ч. і в Проскурові[8].

Перед першою світовою війною в місті діяло 55 промислових підприємств і паровозне депо Гречани. Найбільші з підприємств — чавуноливарний і цукровий заводи, 2 броварні, 2 тютюнові фабрики, 2 олійниці, 8 парових і 2 водяні млини, 8 цегелень. На всіх підприємствах міста було зайнято 1110 робітників, які виробляли продукції на суму 2095 тис. крб.[9]. В ремісничих майстернях працювало 1145 майстрів та учнів. На той час у Проскурові проживало 35 тис. чоловік населення[10].

---

[1] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі. Збірник документів. Вінниця, 1956, стор. 36, 37.

[2] Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, т. 3, стор. 14; А. Зекцер. 1905 рік на Поділлі, ч. 2. Вінниця, 1925, стор. 8, 9, 11, 12.

[3] Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, т. 3, стор. 15.

[4] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 41.

[5] Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, т. 3, стор. 26.

[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 966, арк. 2.

[7] Там же, спр. 221, арк. 54.

[8] Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, т. 5, стор. 30.

[9] С. Городецький. Сільське господарство Поділля перед світовою війною, ч. 1, стор. 42, 43; Юго-Западный край в экономическом отношении, вып. 7, стор. 99.

[10] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 203, 206.

Незважаючи на великі зміни, що сталися в розвитку міста в другій половині XIX та на початку XX ст., все ж воно залишалося глухим і невпорядкованим провінціальним містечком. Міські будівлі були здебільшого земляні або дерев'яні під солом'яними стріхами. Електричними і гасовими ліхтарями освітлювалися тільки центральні вулиці, решта потопала в темряві. В 1909 році міська дума взяла в банку позичку на суму 186 тис. крб., щоб замостити центральні міські вулиці. До цього тут не було жодної забрукованої вулиці. Водою населення користувалося з криниць та Південного Бугу. В 1914 році міська дума обговорила питання про спорудження водогону, але далі розмов справа не пішла[1].

Відсталою ділянкою була охорона здоров'я. У 1910 році земська і дві приватні лікарні мали 46 ліжок. В місті працювало 10 лікарів, 11 фельдшерів, 23 сестри-жалібниці й акушерки.

Освіта також розвивалася досить повільно. Протягом усього XIX ст. місто мало тільки парафіяльні початкові школи та одне міське училище, відкрите 1868 року. За даними перепису 1897 року, 62 проц. жителів міста були неписьменні[2]. Наприкінці XIX — на початку XX ст. стан народної освіти дещо поліпшився. З 1904/05 навчального року почали працювати реальне училище та приватна жіноча гімназія Н. Харюзової. У 1913 році на базі міського училища відкрито два вищі початкові училища — чоловіче й жіноче. На базі єврейського жіночого училища 1906 року створено жіноче училище 2 розряду. Місто мало також дві церковнопарафіяльні школи. В усіх навчальних закладах міста у 1914/15 навчальному році вчилося 934 учні — близько половини дітей шкільного віку[3].

У 1892 році в місті з'явився приватний театр, у 1901 відкрилася міська бібліотека ім. О. С. Пушкіна, а в 1909 році — повітовий музей.

Наприкінці вересня і на початку жовтня 1846 року Проскурів, Кам'янець-Подільський та інші міста краю за завданням Археографічної комісії відвідав Т. Г. Шевченко. Він змальовував тут стародавні архітектурні пам'ятки і робив фольклорні та етнографічні записи.

У різний час протягом 1855—1858 років приїздив до Проскурова український байкар Л. І. Глібов. У 50—60-х роках XIX ст. місто відвідували відомі українські композитори Діонісій Бонковський та В. І. Заремба, автор гумористично-сатиричних творів поет С. В. Руданський, фольклорист та етнограф А. І. Димінський. З 1890 по 1894 рік тут у 46-ому Дніпровському піхотному полку служив відомий російський письменник О. І. Купрін. В цей час він написав свої перші твори, а пізніше — повість «Поєдинок».

З початком першої світової війни Поділля стало прифронтовою зоною. Перед початком бойових дій тут зосереджувалися частини 8-ї армії Південно-Західного фронту, яким командував генерал О. О. Брусилов[4], а пізніше розквартировувались різні військові частини 7-ї армії.

Звістка про повалення самодержавства сколихнула всі верстви населення. На підприємствах, у ремісницьких майстернях, навчальних закладах проходили мітинги, збори. Гречанські і проскурівські залізничники, робітники чавуноливарного і цукрового заводів створили організаційний комітет для підготовки виборів до Ради. Збори виборщиків від промислових підприємств і ремісничих майстерень міста, що відбулися 10 березня 1917 року в приміщенні реального училища, обрали 153 депутатів, у т. ч. 47 — від солдатів військових частин місцевого гарнізону. За пропозицією армійських депутатів було створено Раду робітничих і солдатських депутатів[5].

---

[1] Журн. «Экономическая жизнь Подолии», 1914, № 14, стор. 50.

[2] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, т. 32, стор. 1, 86, 87.

[3] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1915/1916 учебный год. К., 1916, стор. 44, 186, 187, 213, 214, 428.

[4] А. А. Брусилов. Мои воспоминания. М., 1963, стор. 85.

[5] С. Гуменюк. Свідки історичних подій. Розповідь про пам'ятні місця м. Хмельницького. Львів, 1970, стор. 6.

Другого дня за рішенням Ради відбулася демонстрація військ та робітників міста, яка проходила під гаслом встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, укладення миру[1]. Після демонстрації робітники міста за допомогою солдатів визволили з тюрми політичних в'язнів і заарештували деяких представників царської влади[2]. Одночасно створювались установи Тимчасового уряду для захисту інтересів поміщиків і капіталістів.

Меншовики, есери, націоналістичні елементи, що пролізли до Ради робітничих і солдатських депутатів, робили все, щоб загальмувати розвиток революційних подій у місті і повіті та перетворити Раду на знаряддя буржуазії. Більшовики рішуче виступали проти цього. Під їх впливом Проскурівська Рада провела в життя рішення про підвищення заробітної плати робітникам, скорочення робочого дня, нормоване споживання продовольчих товарів[3]. За вимогою Ради і комітету солдаток Проскурівська міська дума змушена була схвалити рішення про видачу сім'ям солдатів, що перебували на фронті, грошового пайка в сумі 20 крб. за рахунок коштів, які надходили від оподаткування міської буржуазії[4].

Т. Є. Чекерда — один з активних борців за встановлення Радянської влади в Проскурові. Фото 1917 р.

Командування фронту з допомогою угодовських партій розгорнуло шалену пропаганду за наступ на всіх фронтах. До Проскурова прибув загін козаків, щоб умовити солдатів розташованих у місті частин 7-ї армії виступити на фронт. На мітингу представники командування кликали до наступу, однак їх промови не мали успіху. Більшовицькі гасла «Геть імперіалістичну війну!», «Вся влада Радам!» були підхоплені дружним солдатським «ура!». Розлютовані козаки з криками «Бий німецьких шпигунів!» кинулися з оголеними шаблями на більшовицьких агітаторів. Солдати оборонили більшовиків і зажадали, щоб козаки негайно покинули місто, бо ніхто не поручиться за їх життя[5] Після цього в місті відбулася антивоєнна демонстрація, в якій взяли участь проскурівські робітники та солдати гарнізону.

І все ж частини проскурівського та інших гарнізонів змушені були виступити на фронт. Але наступ захлинувся у солдатській крові. Проти частин, які залишили фронт, було направлено найбільш віддані Тимчасовому урядові ударні батальйони. Вони жорстоко розправилися з революційними організаціями міста. Так, 16 липня без суду було розстріляно голову і секретаря виконкому робітничих дружин — Попова і Ціслюка. Для придушення «бунтівників» до міста зігнали майже всі війська з навколишніх населених пунктів[6].

В ході боротьби з контрреволюцією росла і міцніла більшовицька організація Проскурова. В липні 1917 року вона остаточно розмежувалася з меншовиками, а на початку серпня була затверджена Південно-Західним обласним комітетом РСДРП(б). На той час в її лавах перебувало та активно діяло 200 чоловік. До складу президії більшовицької організації входили М. М. Дерманер (голова), М. Г. Рєзников (секретар), Т. Є. Чекерда, С. С. Крутошинський та інші[7].

Після розгрому корніловщини вплив більшовиків у Проскурівській Раді значно зріс. Частина депутатів, яка до цього займала нейтральну позицію, перейшла на бік

---

[1] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 28.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 39, 40.
[3] П. Кострыба. Борьба трудящихся за установление Советской власти на Подолии, стор. 20.
[4] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 73.
[5] В боях за Жовтень, стор. 116.
[6] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 92.
[7] С. Гуменюк. Свідки історичних подій, стор. 6, 7.

Колишні бійці бронепоїзду, спорядженого Гречанськими залізничниками в 1918 р. Хмельницький. Фото 1958 р.

більшовиків. В кінці жовтня відбулися перевибори Ради. Робітники і революційно настроєні солдати гарнізону подали свої голоси за більшовиків. 7 листопада 1917 року газета «Пролетарская мысль» писала: «В Проскурові після перевиборів Рада стала більшовицькою... Вона має радіотелеграф, за допомогою якого регулярно одержує відомості з Петрограда»[1]. Головою виконавчого комітету Ради обрано армійського більшовика Циганкова. До Проскурова прибув як комісар 7-ї армії делегат II Всеросійського з'їзду Рад І. Васянін. Робітники міста і солдати гарнізону, перед якими виступав І. Васянін, палко вітали рішення з'їзду та утворення Радянського уряду — Ради Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Одночасно робітники й солдати вимагали переобрання армійського комітету, бо він не відбивав настроїв солдатських мас 7-ї армії[2]. Відчувши свій кінець, армійський комітет у змові з представниками Центральної ради і колишніми представниками Тимчасового уряду готувався до захоплення влади в місті та керівництва в армії. 19 листопада 1917 року питання про ситуацію, що склалася в місті, обговорювалося на спільному засіданні Ради депутатів трудящих, комітету РСДРП(б) і штабу Гречанської Червоної гвардії. Щоб упередити виступ контрреволюційних козачих частин, вирішено було домовитися з комітетом 6-го Фінляндського полку про його передислокацію з Чорного Острова до Проскурова.

Козачі частини залишили місто ще до приходу полку, ударні батальйони роззброїли фінляндці, армійський комітет був заарештований[3]. З прибуттям фінляндців у місті відбувся мітинг, на якому проголошено перехід влади до Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів[4]. За ініціативою ревкому 6-го Фінляндського полку, Проскурівського комітету РСДРП(б), виконкому Ради 20 листопада в Проскурові створено військово-революційний комітет 7-ї армії. Йому підпорядковувались усі міські та сільські ревкоми, а також загін Гречанської Червоної гвардії, створений за ініціативою Проскурівської організації РСДРП(б) у жовтні 1917 року. Газета «Известия» військово-революційного комітету 7-ї армії, що виходила в Проскурові з 23 листопада, в своєму першому номері опублікувала декрети Радянської влади про землю і мир та «Декларацію прав народів Росії»[5].

Події в Проскурові збудоражили Центральну раду. Петлюра вимагав від командуючого 7-ю армією надіслати до Проскурова козачий полк для придушення революційного виступу солдатів[6]. Ревком армії відповів, що турбуватися про місто, в якому встановлено належний порядок, немає потреби. Всі спроби представників Центральної ради захопити владу в місті та керівництво в 7-й армії успіхів не мали. Проскурів став центром, як тоді говорили, солдатської Радянської республіки.

---

[1] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 178.
[2] В боях за Жовтень, стор. 110, 111.
[3] В боях за Жовтень, стор. 21, 28, 111; П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 196, 197.
[4] А. Васильков. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня. К., 1964, стор. 76.
[5] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 197.
[6] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 191.

В ході боротьби за перемогу соціалістичної революції Проскурівська організація РСДРП(б) перетворилася на одну з найбільших партійних організацій Поділля. В кінці листопада 1917 року в її лавах перебувало понад 400 членів партії[1]. На початку грудня трудящі маси міста й повіту рішуче виступили проти Центральної ради. Вони вимагали скликання Всеукраїнського з'їзду Рад і утворення Українського Радянського уряду. Делегатом на Всеукраїнський з'їзд Рад і Всеукраїнську партійну нараду більшовиків від Проскурівської Ради депутатів трудящих і організацій РСДРП (б) було обрано М. М. Дерманер. На той час у Проскурівській організації вже налічувалося близько тисячі членів партії[2].

Виконуючи наказ першого Радянського уряду України, загін Гречанської Червоної гвардії з виготовленим залізничниками бронепоїздом брав активну участь у боях за визволення республіки від військ Центральної ради[3]. В ніч з 17 на 18 лютого 1918 року надійшло повідомлення про підхід до Волочиська військ імперіалістичної Німеччини, яким Центральна рада віддала на пограбування Україну. Наступного дня в Проскурові відбулося розширене засідання виконкому Ради депутатів трудящих і комітету РСДРП(б). На порядку денному стояло питання «Про внутрішнє і зовнішнє становище країни». Після його обговорення прийнято рішення про те, хто з комуністів і радянських активістів мав іти на фронт, а хто залишиться в місті для підпільної роботи. Виконуючи це рішення, залізничники відправили з Гречан до Жмеринки всі діючі паровози й вагони. Щоб затримати просування окупантів з Волочиська, відрядили підривну команду із завданням зірвати залізничні мости. Виконуючи завдання командування Червоної Армії, гречанські червоногвардійці залишили станцію і з боями відступили на територію Радянської Росії.

В кінці лютого в Проскурові вже хазяйнували австро-німецькі війська та війська Центральної ради. Більшовики, що пішли в підпілля, очолили боротьбу трудящих проти окупантів та їх прислужників. На початку липня залізничники Проскурова відмовилися вивозити хліб з України до Австрії. Окупанти підвели бронепоїзд і обстріляли місто. Ця подія викликала велике обурення. Підпільники закликали робітників станцій Проскурів і Гречани підтримати загальний страйк залізничників України. Члени підпільних організацій роз'їхалися в усіх напрямках Поділля. Бюро преси НКВС РРФСР 18 липня повідомляло про мітинг на Подільській залізниці, учасники якого вимагали відновлення Радянської влади на Україні та виведення австро-німецьких військ[4]. У вересні 1918 року відбувся об'єднаний пленум більшовицьких організацій Проскурова і Гречан[5]. В його роботі взяли участь представники Подільської залізничної комуни, організованої бійцями Гречанської Червоної гвардії. Вони прибули з Воронежа, де в той час перебувала комуна, щоб взяти безпосередню участь у підготовці повстання проти окупантів та гетьманщини. Однак прийняті рішення виконати не пощастило. Наступного дня обидві організації були розкриті, а комітет у повному складі заарештований з усіма матеріалами, гріш-

Першотравнева демонстрація в Проскурові. 1919 р.

[1] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 23; Журн. «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 65, 66, 89, 90.

[2] В боях за Жовтень, стор. 118.

[3] Борьба и строительство на Юго-Западных железных дорогах за 10 лет (1917—1927). К., 1927, стор. 195.

[4] Поділля в роки громадянської війни, стор. 62.

[5] В боях за Жовтень, стор. 62, 76, 99.

ми і печаткою[1]. Незважаючи на це, підпільники, що залишилися на волі, у вересні—жовтні розгорнули активну революційну роботу серед населення міста, залізничної станції і навколишніх сіл.

Після того, як австро-німецькі загарбники і гетьманщина зазнали краху, владу на Поділлі захопила буржуазно-націоналістична Директорія. Але її відмовилися визнати трудящі Проскурова. В листопаді 1918 року тут виник підпільний ревком, який очолив боротьбу робітничо-селянських мас проти Директорії — захисниці інтересів буржуазії, поміщиків і куркулів.

Щоб сприяти просуванню радянських військ, які після визволення Києва розгорнули наступ на Правобережній Україні, штаб головнокомандуючого повстанськими радянськими загонами Поділля, очолений комуністом М. Ткачуком, 10 лютого 1919 року видав наказ про початок повстання проти Директорії у ніч з 14 на 15 лютого. Губпартком прийняв рішення про переїзд з Вінниці до Проскурова, де були реальні сили, здатні перешкодити вивезенню Петлюрою багатств з України[2].

У визначений строк у Проскурові почалося повстання. До робітників приєдналися солдати деяких петлюрівських частин. Повстанці зайняли пошту, телефон, телеграф, в'язницю та адміністративні установи, заарештували повітового коменданта та інших чиновників Директорії. Влада в місті перейшла до Ради робітничих і солдатських депутатів. Революційні загони розгорнули наступ проти петлюрівців, які зосереджувалися в районі залізничної станції, інтенсивним і влучним артилерійським вогнем розгромили їх військові ешелони. Та ворогові вдалося перекинути по залізниці запорізьку козачу бригаду, гайдамацький полк, батальйон залізничної оборони і направити їх проти повстанців. Перевага виявилася на боці петлюрівців, які жорстоко розправлялися з повстанцями і населенням міста.

Внаслідок стрімкого наступу 1-ї Української радянської дивізії Директорія втекла з Вінниці до Проскурова. Але тут проти неї 21 березня знову спалахнуло повстання[3]. Директорія залишила місто, а Проскурів зайняли повсталі робітники і партизанські загони. Однак повстанці не змогли утримати місто до приходу радянських регулярних військ. 1-а Українська радянська дивізія змушена була припинити наступ на Проскурів, оскільки Петлюра зосередив у районі Житомира значні сили. Місто визволили війська 2-ї Української радянської дивізії 6 квітня 1919 року.

З перших днів після відновлення Радянської влади в Проскурові розгорнув широку масово-політичну роботу партійний комітет. 21 квітня Проскурівська більшовицька партійна організація обрала міський комітет партії. У волості повіту виїхали його представники, щоб допомогти створити партійні осередки та органи Радянської влади. У квітні в Проскурові відбувся повітовий селянський з'їзд, на якому прийнято рішення про розподіл і засів колишніх поміщицьких земель та накреслено заходи щодо зміцнення Радянської влади.

Для посилення організаційно-партійної роботи велике значення мала повітова партійна нарада, що відбулася 25 квітня 1919 року, і виступ на ній В. П. Затонського, який зосередив увагу на чергових завданнях партійної організації[4]. З ініціативи агітаційно-пропагандистського відділу парткому 27 квітня в Проскурові відкрився міський будинок комуни ім. Леніна, почала виходити газета повіткому партії «Мысль коммуниста», широко розгорнулася підготовка до виборів у місцеві Ради. На мітингах і зборах трудящих партійні і радянські працівники виступали з доповідями та лекціями про поточний момент, налагоджувалась робота шкіл, медичних закладів, торговельних і комунальних підприємств. На заводах, фабриках, установах почали виникати профспілки. Того року в місті вперше з великим політичним піднесенням відсвяткували Перше травня. Робітничі квартали прикрасились чер-

---

[1] В боях за Жовтень, стор. 62, 76, 99.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 133, 134, 212.
[3] І. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні, стор. 160.
[4] Поділля в роки громадянської війни, стор. 165, 166, 171, 187, 189, 195, 196, 435.

воними прапорами. Хоч погода була й не сприятливою, на демонстрацію вийшло багато людей, приїхали й селяни з волостей повіту. Протягом травня в Проскурові відбулися з'їзди вчителів, другий повітовий селянський з'їзд і повітовий з'їзд Рад, на яких трудящі палко вітали Радянський уряд та обіцяли якнайшвидше відбудувати зруйновані війною промисловість, транспорт і сільське господарство.

Колишні бійці Червоного козацтва (зліва направо): О. І. Копилов, Т. М. Мороз, Н. К. Правдивий, М. А. Фертюк, С. П. Зеленецький, З. М. Попелюшко, Т. С. Татарчук. Хмельницький, 1970 р.

Однак мирний період тривав недовго. Готуючи черговий похід проти Радянської країни, імперіалісти допомогли Петлюрі сформувати нові частини в Галичині. 31 травня 1919 року петлюрівці прорвали фронт 12-ї армії і перейшли в наступ на Проскурівському напрямі[1]. Після напружених боїв радянські війська 6 червня залишили Проскурів. М. О. Щорс одержав завдання ліквідувати прорив. Почалася Проскурівська операція — одна з найбільших на Україні в 1919 році. Після жорстоких боїв радянські війська ліквідували петлюрівський прорив і 6 липня визволили місто. Об'єднавши сили з зунрівською галицькою армією, петлюрівці в другій половині липня знову перейшли в наступ і в кінці місяця захопили Проскурів.

У грудні 1919 року місто зайняли польські інтервенти. Під керівництвом більшовицької організації міста, яка працювала в підпіллі, розгорнулась боротьба проти іноземних загарбників. Під час відступу пілсудчиків вона організувала диверсії на залізничних ділянках Комарівці—Сербинівка та Деражня—Богданівці[2]. На світанку 6 липня 1920 року Проскурів визволили частини 8-ї Червонокозачої дивізії під командуванням В. М. Примакова. 9 липня перемогу кіннотників закріпили частини 60-ї стрілецької дивізії.

У напружених боях з внутрішніми і зовнішніми ворогами було завойовано ще один перепочинок для мирної праці і відбудови господарства. 14 серпня 1920 року в Проскурові відбувся комуністичний суботник, в якому взяло участь близько 3 тисяч чоловік. Трудящі міста виконали роботу на залізничних станціях Проскурів та Гречани, оцінену на 531 тис. крб. Газета «Красное знамя» відзначала, що на іншому суботнику, який відбувся 21 серпня, виконано робіт на суму 324 тис. карбованців[3].

Повітовий партійний комітет надавав великого значення розгортанню масової політичної роботи серед трудящих мас міста і повіту. У серпні в Проскурові відбувся повітовий з'їзд селянської молоді, який прийняв рішення про створення в селах осередків спілок молоді. На 5 вересня в Проскурівській організації комсомолу вже налічувалося 60 чоловік.

Наприкінці вересня 1920 року білополяки знову захопили Проскурів. З допомогою їх штиків сюди повернулися й петлюрівці. 10 листопада радянські війська 14 армії перейшли в наступ, а 18 листопада окрема кавалерійська бригада Г. І. Котовського зламала опір петлюрівців і остаточно визволила місто[4].

Почався період мирного будівництва. Організуючою і спрямовуючою силою в боротьбі трудящих за відбудову народного господарства була міська партійна

---

[1] В. С. Васильчиков. Начдив Щорс, стор. 84.
[2] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 124.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 377, 393, 394.
[4] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 265.

організація, очолювана повітовим партійним комітетом, який розгорнув роботу через два дні після визволення міста[1]. В боротьбі за відродження економіки міста партійна організація зростала й міцніла. Якщо в кінці 1920 року в її лавах налічувалося 183 комуністи, то в 1921-му їх було 280[2]. 18 листопада 1920 року почав працювати і повітовий ревком. До його складу увійшли секретар парткому Олехнович, І. Гуминський, О. Осипов, М. Є. Зеленський, Кольцов та інші. Головою ревкому був І. Турчинський[3].

До кінця 1920 року ревком взяв на облік усі промислові підприємства, визначив їх виробничу придатність. Одночасно обліковано будівельні матеріали, сировину й напівфабрикати. У той же час відділи ревкому завершили облік усіх фахівців народного господарства.

В першій половині лютого 1921 року відбувся другий повітовий з'їзд Рад. З того часу ревком передав свої повноваження обраному з'їздом виконкому Ради. Головою виконкому обрали І. Турчинського[4].

Комуністи і всі трудящі міста схвально зустріли рішення X з'їзду РКП(б) про перехід до нової економічної політики, скерованої на дальше зміцнення диктатури пролетаріату і перемоги соціалізму. Великі промислові підприємства було передано відповідним республіканським трестам, а частину об'єднано в державні комбінати. Так, до складу комбінату № 3 входили: дріжджево-винокурний, пивоварний, ливарно-механічний і цегельний заводи, тютюнова фабрика. Щоб якнайшвидше відбудувати промисловість, повітова рада народного господарства передала дрібні підприємства в оренду приватним особам і кустарям. Завдяки цим заходам уже в першій половині 1922 року ринок одержав необхідні товари широкого вжитку[5].

Однак ліквідацію господарської розрухи серйозно ускладнило стихійне лихо — неврожай 1921 року на Поволжі і півдні України. Мільйони людей потребували негайної допомоги. 10 серпня 1921 року в місті утворився комітет допомоги голодуючим, який очолив член повіткому О. Нефоросний[6]. У квітні 1922 року до фонду голодуючих надійшло 164 млн. крб. і 12 500 пудів зерна. Крім того, було взято на утримання близько 500 дітей, які прибули з районів, охоплених голодом. Вже за рік, що минув з часу X з'їзду, народне господарство міста мало помітні успіхи в своєму розвитку. Відремонтовані і стали до ладу ливарно-механічний та цегельний заводи, тютюнова фабрика, перевиконав виробничу програму дріжджево-винокурний і пивоварний заводи. Цьому сприяли велике трудове піднесення, що захопило робітників, режим економії, надходження коштів за оренду дрібних підприємств.[7]

Останні два роки відбудовного періоду були роками інтенсивного розвитку промисловості. У виробничому сезоні 1924 року вступив в дію цукровий завод. У наступному сезоні він прийняв 1000 берковців цукрових буряків, виробивши 321 тис. пудів цукру — втроє більше, ніж у 1924 році, а в 1926 році — втроє більше, ніж у 1925-му[8]. Почали працювати деревообробна фабрика, вальцьовий млин, круп'яний завод та інші підприємства.

З березня 1923 року Проскурів — центр округу. Тут створюється окружний комітет партії. З перших днів своєї роботи окружком зосередив основну увагу на зростанні партійних лав і зміцненні їх організацій. Крім Гречанської і Проскурівської залізничних, у жовтні 1923 року виникла партійна організація на цукровому заводі. В наступному році, під час ленінського призову, до лав Комуністичної партії

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 58.
[2] Вінницький облпартархів, ф. 843, оп. 1, спр. 26, арк. 13.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 58.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-2508, оп. 1, спр. 2, арк. 10, 222.
[5] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 177, 178, 292.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. Р-2508, оп. 1, спр. 2, арк. 466.
[7] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 292—294.
[8] Газ. «Червоний кордон», 10 січня 1926 р.

прийнято понад 130 робітників від верстата, в т. ч. 80 робітників-залізничників[1]. Це значно поліпшило соціальний склад міської партійної організації, сприяло зростанню партійних лав на виробництві. В кінці 1926 року в місті вже працювала 21 партійна організація, з яких 8 було на підприємствах, у т. ч. на механічному заводі, електростанції, деревообробній фабриці[2].

Завдяки величезній роботі партійних організацій і героїчним зусиллям робітників промисловість міста на кінець 1925 року за валовою продукцією досягла рівня довоєнного часу. Розвивалася кустарна промисловість, у якій було зайнято 30,3 проц. населення міста[3]. На кінець відбудовного періоду створено 4 кустарно-промислові артілі і 9 артілей інвалідів, що об'єднували понад 400 кустарів. Найбільш поширеними промислами на той час були бондарство, столярство, обробка шкір, виготовлення меблів, кожухів, шапок, слюсарно-токарських і ковальських виробів.

Одночасно з відбудовою промислових підприємств відроджувався і залізничний транспорт. Прикладом самовідданої праці були залізничники станції і депо Гречани. Нерідко вони працювали по дві зміни, не виходячи з майстерень. Протягом 1921—22 років не було місяця, щоб не відбулося по 2—3 суботники. Велику допомогу залізничникам станцій Гречани і Проскурів у відбудові полотна залізниці й мостів подала міська комсомольська організація та частини Червоного козацтва, розташовані в місті і на його околицях. План відбудовних робіт обох станцій до кінця 1924 року було перевиконано. У 1925 році на ст. Проскурів прийнято 1414 тис. пудів різних вантажів, відправлено з неї 829 тисяч. До міста надходили, головним чином, залізо, кам'яне вугілля, сіль, гас, відправлялися зерно, худоба, ліс.

У роки відбудовного періоду підвищилася реальна заробітна плата трудящих. Лише в 1924—1925 рр. зарплата робітників Проскурова зросла на 35 процентів[4]. Незаперечним і переконливим показником поступового поліпшення життя трудящих було всебічне зростання роздрібного товарообороту, який на кінець 1925 року досяг 4455 тис. крб. При цьому значні зміни сталися і в самій торгівлі. Частка товарообороту державної і кооперативної торгівлі становила 51 проц.[5]. Зростало членство в споживчій кооперації. На 1 жовтня 1925 року в Проскурівському робітничому кооперативі було 2352 пайовики, а на 1 жовтня 1926 року — 3499[6] Щоб задовольнити потреби населення в індивідуальному будівництві, державні і кооперативні організації міста в 1926 році закупили на Київському контрактовому ярмарку різних будівельних матеріалів на 1 млн. крб. і одночасно реалізували на 400 тис. крб. різних сільськогосподарських продуктів.

Зросла кількість лікувальних закладів. У 1921 році почали працювати амбулаторія, медпункт, лікарня, дві аптеки, дитяча і жіноча консультації. В наступному році відкрився пологовий будинок, дитяча поліклініка та ще дві аптеки. Наприкінці 1925 року діяла амбулаторія, дві поліклініки, 2 медпункти, 2 лікарні на 65 ліжок, дитяча і жіноча консультації, дитяча поліклініка, 9 аптек, двоє ясел, три садки; працювало 25 лікарів та 87 чоловік середнього медперсоналу.

Тоді ж зроблено перші кроки і на шляху культурної революції. 1921 року розгорнули роботу 4 школи. В 1925/26 навчальному році їх було вже 9, у т. ч. 5 семирічних[7]. Для підготовки педагогічних кадрів 1921 року створено постійні курси, які 1925 року реорганізовано в педагогічний технікум. Медичну школу, що існувала в місті з 1922 року, перетворено на медичний технікум.

---

[1] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 381, 382.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 301, оп. 1, спр. 9а, арк. 8.
[3] Матеріали до опису округ УРСР. Проскурівська округа, стор. 2, 23—28 (вибірка).
[4] Тези доповідей на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського педінституту за 1965 рік. Кам'янець-Подільський, 1966, стор. 3.
[5] Матеріали до опису округ УРСР. Проскурівська округа, стор. 37.
[6] Газ. «Червоний кордон», 13 листопада 1926 р.
[7] Матеріали до опису округ УРСР. Проскурівська округа, стор. 3, 5, 6.

Багато уваги приділялося боротьбі з безпритульністю, створенню відповідних умов для життя дітей, що прибули з районів, охоплених посухою. В 1921—22 рр. у місті було 7 дитячих будинків, де виховувалося близько 800 дітей, та спецбудинок, в якому жили й навчалися хворі діти. Наступного року, після повернення дітей до районів Поволжя і півдня України, кількість дитячих будинків зменшилася до 5, а дітей у них — до 300[1]. 1923 року в Проскурові відкрився будинок робітників-підлітків, де діти одержували загальноосвітні знання і набували фаху. Школа мала дві майстерні по дереву і металу. Виробничу практику учні проходили на чавуноливарному заводі.

В 1921 році на підприємствах міста розгорнулась робота пунктів для ліквідації неписьменності. В 1925 році таких пунктів було 10, навчалося 298 чоловік. 21 березня 1926 року в урочистій обстановці відбувся перший випуск 42 чоловік, які закінчили школу лікнепу.

1920 року на базі націоналізованого театру розгорнув роботу державний театр, який 1925 року реорганізовано на Український музично-драматичний театр. Свою роботу він почав виставою п'єси Миколи Куліша «97» (режисер В. Рожковський)[2].

У 1921 році в місті відкрилися центральний робітничий клуб, бібліотека і книжкова палата, яка постачала бібліотекам повіту літературу, а школам — підручники. В 1925 році в Проскурові крім театру працювали 4 клуби, сельбудинок, 3 бібліотеки з книжковим фондом 5195 примірників, кінотеатр. Наприкінці наступного року відкрилася окружна бібліотека ім. Дзержинського, книжковий фонд якої становив 4,2 тис. книг. На початку 1927 року тут відкрито окружний сельбудинок.

Велику роль у мобілізації трудящих на відбудову народного господарства міста й повіту відіграла періодична преса. Протягом 1921—1925 рр. у Проскурові виходили газети: «Проскурівські вісті», «Голос селянина», «До будівництва».

Повітком комсомолу випускав одноденну газету «Молодь — голодуючим», а Проскурівський відділ УкрРОСТА — періодичний плакат для робітників і селян «Серп і молот»[3].

Спираючись на успіхи, досягнуті у відбудовний період, трудящі міста приступили до розв'язання нових завдань, поставлених партією і Радянським урядом. Головним серед них було загальне піднесення промисловості й міського господарства, культури і добробуту трудящих. XI окружна партійна конференція, яка відбулася наприкінці 1927 року, відзначила, що виробіток продукції на підприємствах міста невпинно збільшувався, зростала кількість робітників, підвищувалася

[1] Журн. «Освіта Проскурівщини», 1927, № 10, стор. 9—11.
[2] Театральна культура. Міжвідомчий науковий щорічник, 1. К., 1966, стор. 258, 290.
[3] Періодичні видання УРСР. Газети, 1917—1960, стор. 251—265.

Зустріч на Проскурівському вокзалі одного із засновників Французької комуністичної партії Марселя Кашена. 1928 р.

Учасники зльоту ударників Проскурівського ливарно - механічного заводу. 1936 р.

їх заробітна плата, поліпшувався збут продукції. Від комуністів вимагалось невпинно збільшувати основні капітали підприємств, знижувати собівартість продукції, зосередити головну увагу працівників металообробних підприємств на виготовленні машин для сільського господарства. Вказуючи на перспективи розвитку житлового будівництва в місті, конференція вимагала від комуністів керамічного, введеного в дію в 1927 році Дубівського цегельного заводів та деревообробної фабрики різко збільшити виробіток продукції для місцевих потреб[1].

Виконуючи взяті зобов'язання, робітники міста добились того, що основні промислові підприємства перестали бути збитковими і невпинно нарощували виробничі потужності. Вже в 1926—27 рр. цукровий завод перевершив довоєнний виробіток. Ливарно-механічний завод, повністю переведений на масове виробництво сільськогосподарських машин і знарядь, давав високі прибутки. Порівняно з 1925/26 господарським роком, у 1928/29 році валовий виробіток продукції збільшився на 250 проц.; на деревообробній фабриці — на 179 проц., керамічному заводі — на 178 проц. Ливарно-механічний завод, прибутки якого 1925 року не досягли й 6 тис. крб., мав їх у 1926-му понад 17 тис. крб., а основний капітал підприємства за цей час зріс з 76 до 105 тис. карбованців[2].

Успіхи промислових підприємств у період реконструкції дали можливість партійним і радянським організаціям міста спрямувати значні кошти на розширення виробництва, зростання комунального і житлового будівництва. В 1928 році розпочалося спорудження електростанції на 500 кіловат і водопроводу, зводилися нові житлові будинки по вулицях Рози Люксембург, 25 Жовтня.

В роки довоєнних п'ятирічок промисловість міста продовжувала успішно розвиватись. Було розширено й реконструйовано старі і створено нові державні та кооперативні підприємства, збудовано ливарний і реконструйовано інші цехи на ливарно-механічному заводі, внаслідок чого виробництво тут зросло удвічі[3], а кількість робітників з 145 у 1929 році — до 397 у 1932-му. На базі невеличкої цукерні в 1929 році на кінець першої п'ятирічки створюється кондитерська фабрика, де працювало 178 робітників, які виробляли продукції на 3,5 млн. крб. щороку. Почала видавати продукцію макаронна фабрика, а деревообробна освоїла виробництво меблів. У роки другої п'ятирічки державні й кооперативні підприємства видали продукції більше ніж на 37 млн. крб. На підприємствах працювало понад 3300 робітників[4]. Виникли нові державні підприємства — птахо- і м'ясокомбінат.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 301, оп. 1, спр. 9а, арк. 34, 35.
[2] Там же, спр. 31а, арк. 15, 16; спр. 187, арк. 25.
[3] Газ. «Прикордонна комуна» (Проскурів), 16 липня 1932 р.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1211, оп. 1, спр. 5, арк. 92, 93.

З великим піднесенням працювали трудящі міста над здійсненням завдань третьої п'ятирічки. З 1938 по 1940 рік підприємства місцевої промисловості і промкооперації збільшили випуск продукції більш ніж у півтора раза[1]. В 1941 році в місті діяло 17 державних підприємств та 21 підприємство промислової кооперації, на яких понад 10 тис. робітників виробили продукції на 47,7 млн. крб. Одне з найбільших підприємств міста — цукровий завод переробляв близько 8 тис. цнт цукрової сировини на добу. Механічний завод постачав області запасні частини до авто- та сільськогосподарських машин, а також виготовляв деталі устаткування для підприємств коксохімічної промисловості[2]. 14 лютого 1941 року збори партійного активу міста обговорили питання про виконання заходів щодо збільшення виробництва товарів широкого вжитку та продовольства з місцевої сировини. Розглядалося питання про стан комунального господарства міста та його благоустрій у 1941 році. Ставилося завдання повністю використати виділені державою кошти на благоустрій міста, яких було асигновано в 4 рази більше, ніж у попередньому році. Розгорнулись роботи по розширенню водопроводу, будівництву каналізації, спорудженню житла, організації автобусного парку тощо. Питання будівництва і реконструкції промислових підприємств було в центрі уваги міськкому партії та міськвиконкому. 28 травня пленум міськкому КП(б)У заслухав питання про виконання будівельної програми і використання державних капіталовкладень. У 1941 році на будівництво і реконструкцію промислових підприємств міста планували використати 2,9 млн. крб. та на капітальний ремонт 700 тис. крб. Багато коштів виділялось на будівництво м'ясокомбінату, реконструкцію механічного, цукрового і пивоварного заводів, птахокомбінату та інших підприємств. Для спорудження житлових будинків держава того року виділила 1 млн. 800 тис. карбованців[3].

Широкий економічний та культурний розвиток Проскурова, а також його центрально-географічне розташування стали підставою до того, щоб з березня 1941 року він став обласним центром Кам'янець-Подільської області.

Партійні організації та робітничі колективи весь час тримали міцний зв'язок з селом, допомагали в проведенні колективізації і зміцненні колективних господарств. У 1939/40 рр. міські парторганізації послали на постійну роботу в села для організації колгоспів 133 найкращих комуністів, комсомольців та безпартійних робітників[4]. Профспілкові організації міста діяльно допомагали селу і в культурному будівництві.

Могутнім моральним стимулом у боротьбі за розвиток промисловості стало соціалістичне змагання, яке на промислових підприємствах набуло широкого розмаху в роки перших п'ятирічок. У 1932 році цим рухом було охоплено 3885 чоловік або понад дві третини робітників. Паровозні бригади депо станції Гречани змагалися за спарене водіння паровозів. Бригада в складі машиністів М. Цвігуна і П. Петруняка, яка тільки в березні 1932 року, зекономивши 13,5 проц. палива і 38 проц. мастила, збільшила пробіг паровоза на 18 проц., посіла в республіканському змаганні машиністів четверте місце[5]. Розгортався стахановський рух. У 1939 році на заводах, фабриках і в промартілях міста було 1500 стахановців, які славилися своєю високопродуктивною працею. На 150—250 проц. виконували норми виробітку коваль механічного заводу І. Чабан і токар С. Кутін, апаратники цукрового заводу А. Лисогор і М. Леус, робітниці птахокомбінату А. Фертюк, І. Зак та багато інших[6].

За роки довоєнних п'ятирічок фактично заново створено комунальне господарство міста. В 1929 році вступили в дію перші 16 км водогону. В наступні роки він

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 324, оп. 1, спр. 10, арк. 36.
[2] Там же, оп. 2, спр. 50, арк. 63, 64.
[3] Там же, оп. 1, спр. 66, арк. 27.
[4] Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів у трьох томах, т. 2. К., 1965, стор. 426.
[5] Газ. «Прикордонна комуна», 23 квітня 1932 р.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1211, оп. 1, спр. 5, арк. 87, 98.

збільшився в кілька разів. Дала струм новозбудована електростанція, потужність якої у передвоєнні роки зросла майже втроє. 1937 року почато спорудження нової електростанції на 3 тис. кіловат. За дві перші п'ятирічки в комунальне господарство було вкладено понад 3,5 млн. карбованців[1].

З 1935 року Проскурів був центром прикордонного округу. За рішенням міськради в березні 1935 року створено 28 квартальних комітетів, реорганізованих згодом у депутатські групи по благоустрою. Навколо 132 депутатів, що входили до цих груп, згуртувався широкий актив з робітників, домогосподарок, студентів і школярів. Тоді ж міськрада затвердила заходи, здійснюючи які, населення міста протягом 1935—1939 рр. упорядкувало і фактично заново створило парки ім. Коцюбинського та ім. Франка, бульвари на вулицях Дзержинського і Шевченка, заклало Піонерський сквер. Було забруковано десятки кілометрів вулиць і тротуарів, висаджено дерева і квіти.

Зростав добробут трудящих. Їх потреби в 1941 році задовольняли 110 торговельних закладів міста — магазини, їдальні, буфети, кіоски, річний товарооборот яких становив 63 млн. карбованців[2].

Значні зрушення сталися і в охороні здоров'я трудящих. Держава не шкодувала грошей на спорудження нових лікувальних закладів, оснащення їх медичною апаратурою. Якщо в 1935 році на охорону здоров'я місто мало 1,6 млн. крб., то в 1939-му — 5,4 млн. крб. За цей же час кількість медичних закладів зросла з 25 до 35. У 1941 році в них працювало 88 лікарів та понад 200 чоловік середнього медичного персоналу. Лікарні мали 750 стаціонарних місць[3].

Великі зміни відбулися і в культурному житті міста. У 1935/36 навчальному році тут було 12 шкіл, у т. ч. 7 середніх; напередодні війни працювало 13 шкіл і 20 дитячих садків, у яких 262 вчителі навчали й виховували 6300 дітей. Було завершено ліквідацію неписьменності серед дорослого населення[4].

Завдяки піклуванню партії та уряду зростала кількість закладів культури, невпинно підвищувався рівень їх роботи. В 1941 році шість підприємств мали свої робітничі клуби. Працювали драматичні, музичні, танцювальні та інші гуртки. На обласних оглядах відзначилися творчі колективи клубів механічного заводу та залізничної станції Проскурів. Діяли 2 кінотеатри, краєзнавчий та санітарно-освітній музеї. Плідно працював Український музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського. Відкрита наприкінці 1926 року міська бібліотека ім. Дзержинського в 1939 році налічувала близько 52 тис. книжок. Від неї у 1937 році виділилася дитяча бібліотека з фондом 18 тис. книжок. Тільки за роки другої п'ятирічки на придбання книг для бібліотек асигновано 51,7 тис. карбованців[5].

Протягом довоєнних п'ятирічок у Проскурові друкувалося чимало видань. Так, у 1927—1929 рр. видавалися бюлетені окрплану та окрстаткомітету «Економіка і статистика Проскурівщини» та інші. В 1941 році виходила обласна газета «Червоний кордон» і молодіжна газета, заступником редактора якої, а потім відповідальним редактором працював відомий український письменник-гуморист Ф. Ю. Маківчук.

Трудящі міста, як і весь радянський народ, брали активну участь в обговоренні Основного закону країни — Конституції СРСР та в передвиборних кампаніях. Достроковим виконанням виробничих завдань зустрічали вони вибори до радянського парламенту[6]. У дні виборів трудящі одностайно голосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних.

Міськком партії та міськвиконком намічали провести в 1941 році велику роботу

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1211, оп. 1, спр. 5, арк. 3, 8.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 324, оп. 2, спр. 50, арк. 63, 64.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1211, оп. 1, спр. 5, арк. 47—64.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 324, оп. 2, спр. 50, арк. 63, 64.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1211, оп. 1, спр. 5, арк. 47, 64.
[6] Газ. «Прикордонний більшовик» (Проскурів), 20 травня 1938 р.

М. А. Храновський — керівник Проскурівської підпільної організації в 1941—1943 рр. Фото 1939 р.

П. М. Семенюк — один з керівників Проскурівської підпільної організації в 1941—1943 рр. Фото 1940 р.

щодо дальшого розвитку промисловості, комунального господарства, культури й освіти. Та цим планам не судилося тоді здійснитись. Їх перервав віроломний напад на Радянську країну німецько-фашистських загарбників. 22 червня 1941 року на підприємствах, в організаціях і установах міста відбулися мітинги протесту проти підлого фашистського нападу. Машиніст Т. Плаксін, паровозний диспетчер О. Головін з Гречанського паровозного депо, робітники цукрового заводу М. Кирилов і С Томусяк та багато інших заявили, що готові віддати всі сили і навіть життя для перемоги над ворогом. Біля військкомату вишикувалася черга добровольців, які бажали негайно йти на фронт. До санітарних дружин міста протягом першого дня добровільно записались 65 домогосподарок міста. На підприємствах і в організаціях створювалися групи самооборони.

Підприємства і промислові артілі одразу перебудували свою роботу на воєнний лад. Жінки заміняли чоловіків, які пішли до армії. Хлібозавод, м'ясокомбінат, кондитерська фабрика, механічний і круп'яний заводи, промислова артіль «Луч» та інші підприємства достроково виконали свої піврічні плани[1]. Особливу винахідливість і героїзм виявляли залізничники Гречанського вузла та станції Проскурів, відправляючи ешелони з військами і бойовою технікою на фронт, а поранених бійців у тил[2]. Вони застосовували швидкісну обробку і водіння поїздів з випередженням графіка, формували великовагові состави. Диспетчери Гречанського відділення залізниці В. Д. Берчак та П. П. Редько були одними з перших, хто застосував т. зв. пакетний графік пропускання составів (групами то в одному, то в другому напрямі), відправляючи їх з мінімальними інтервалами та із застосуванням живої сигналізації. За воєнним графіком передбачалося пропускати на одній з складних ділянок Ярмолинці—Гусятин 8 пар поїздів на добу, а В. Д. Берчак 5 липня прийняв 20, П. П. Редько — 18; 6 липня на цій же ділянці пропущено 45 поїздів[3].

На Південно-Західному фронті проходили важкі бої. Радянські війська з боями відходили на схід. 8 липня німецько-фашистські загарбники зайняли Проскурів[4], одразу запровадивши режим насильства і терору. Окупанти закрили заклади культури і школи, а їх приміщення зайняли під казарми та склади. Почалися масові арешти комуністів, комсомольців, радянських активістів. За містом, у селищі Раковому, фашисти створили концентраційний табір, де за колючим дротом тримали радянських військовополонених.

Радянські люди не скорилися ворогові. З перших днів окупації в місті виникло 9 антифашистських підпільних груп молоді. У вересні 1941 року колишній секретар Чернівецького райкому партії М. А. Храновський об'єднав їх в одну підпільну організацію, яку, крім нього, очолювали члени підпільного комітету комсомольці П. А. Вітанов, П. М. Семенюк, Ф. В. Назаров, Й. І. Селіванов[5].

Свою діяльність підпільники спрямовували на створення нових підпільних груп. У вересні 1941 року виникли підпільні групи на станції Проскурів, керовані М. І. Близнюком і В. П. Пітиком, на деревообробній фабриці — Й. І. Селівановим.

---

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 20—23, 30, 31.

[2] А. А. Вишневский. Дневник хирурга (Великая Отечественная война 1941—1945 гг.). М., 1967, стор. 16, 17.

[3] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 132.

[4] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 395.

[5] П. Тронько. Подвиг твоих отцов. М., 1970, стор. 271. Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 204.

На цукровому заводі діяла група Г. М. Мацькова та М. І. Алексєєва, створена в серпні. В листопаді розгорнула роботу група при конторі «Плодоовоч», яку очолили М. І. Чернишенко, А. І. Кучерявенко і А. З. Копитин, а в грудні — на радіовузлі під керівництвом Б. Е. Дмитрука. В той же час розпочала активну діяльність група на станції Гречани під керівництвом комуністів Л. А. Пірковського і В. І. Ручковської. Підпільники протягом осені 1941 року знищили 3 і вивели з ладу 10 паровозів. На початку 1942 року розгорнули роботу підпільні групи на Гречанському торфопідприємстві, в птахокомбінаті, банно-пральному комбінаті, пожежному депо, хлібозаводі, лікарні[1].

Протягом 1941—1942 рр. підпільники зібрали чимало зброї та боєприпасів у місцях оборонних боїв наших військ проти німецько-фашистських загарбників. На початок 1943 року вони дістали таким чином 171 гвинтівку, 10 кулеметів, 16 автоматів, 400 гранат, 12 тисяч патронів, багато толу. Усім цим скористалися створені комітетом диверсійні групи[2].

Великого значення надавала Проскурівська підпільна організація виготовленню і розповсюдженню листівок, що в жорстоких умовах окупаційного режиму було однією з основних форм масово-політичної роботи серед населення. Вже в серпні 1941 року П. М. Семенюк і П. А. Вітанов приймали по радіо повідомлення Радінформбюро і розмножували їх від руки по 150—200 примірників. Незабаром М. А. Храновський дістав друкарську машинку, на якій було виготовлено 6 листівок по 1000 примірників. Ці листівки підпільники розклеювали на будинках і вагонах поїздів, розкидали на базарі, передавали в села[3].

Комітету потрібні були різні бланки для виготовлення документів. Наприкінці 1941 року він направив М. М. Ченаш на роботу до міської друкарні, давши їй завдання організувати підпільну групу і винести шрифти для створення підпільної друкарні. М. О. Запалацький, майстер складального цеху, М. М. Ченаш, М. І. Трембовецька, Р. І. Кривуля та інші підпільники спочатку не могли винести багато шрифту, надрукувавши лише 6 невеличких листівок. Тоді М. О. Запалацький вирішив готувати набір у друкарні, а вже потім виносити його і друкувати листівки в іншому місці. Незабаром підпільники вже мали досить шрифтів, щоб створити підпільну друкарню. Це завдання доручили П. М. Семенюку й П. А. Вітанову.

Першою листівкою, виготовленою у червні 1942 року підпільниками в друкарні, була «Відозва до населення». Вона закликала радянських людей добувати зброю, йти до партизанських загонів, розгортати боротьбу проти окупантів. У відповідь на спроби гітлерівців мобілізувати робочу силу для рейху підпільники випустили в серпні листівку «Лист до матері з німецької неволі», в якій розповідалось про нелюдські умови праці, знущання над радянськими людьми на фашистській каторзі. В наступних листівках описувалася звіряча розправа гітлерівських катів над мирним населенням, друкувався наказ Верховного Головнокомандуючого до 25-річчя Великого Жовтня, повідомлялося про початок наступу радянських військ під Сталінградом[4].

Підпільна група міської друкарні передала комітету бланки довідок,

Зустріч колишніх партизанів (зліва направо): Ф. В. Назаров, О. Ф. Клименко, В. І. Сугробов, Л. А. Пірковський, В. І. Волкотруб та П. Я. Бугаєнко. Проскурів, 1945 р.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 42, арк. 8, 11.

[2] В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957, стор. 136.

[3] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 42, арк. 12.

[4] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні радянського народу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 494.

що служили населенню паспортами. М. М. Ченаш виготовила штамп для прописки, а коли український шрифт замінили на німецький, вона виготовила новий. Завдяки винахідливості підпільників друкарні, комітет мав понад 700 бланків довідок про непридатність до роботи в Німеччині. Бланками ордерів на вивезення лісоматеріалів підпільники скористалися для зв'язків з партизанами та вивезення їм до лісу зброї[1].

Проскурівська підпільна організація ще більше активізувала свою діяльність з весни 1943 року, коли в північних районах області створився підпільний Кам'янець-Подільський обком партії. На виконання його постанови про активізацію народної боротьби та організацію нових партизанських загонів Проскурівське підпілля дало цим загонам понад 350 кращих бійців. У них було 14 кулеметів, 160 гвинтівок, 67 автоматів, 600 гранат та інша зброя. В ліси північних районів області відправився загін «Народний месник» під командуванням М. А. Храновського. Півтора місяця він діяв самостійно, а потім злився із з'єднанням І. Є. Скубка. Партизанські загони під командуванням О. С. Поліщука та А. Ф. Клименка діяли самостійно аж до з'єднання з частинами Червоної Армії. Крім того, в самому Проскурові проводили бойові операції створені підпільним комітетом на базі диверсійних груп два партизанські загони: на Гречанському залізничному вузлі під командуванням Л. А. Пірковського та в місті — під командуванням І. В. Аксьонова[2].

Навесні 1943 року міська підпільна організація зазнала великих втрат. 15 квітня фашисти вбили одного з найактивніших членів комітету П. М. Семенюка, який ішов з міста до партизанського загону. В червні в бою з гітлерівцями в селі Несолоному Житомирської області загинув М. А. Храновський, який повертався до Проскурова після відвідання підпільного обкому партії. Фашисти напали на слід організації. Потрапили до рук гітлерівців і після жорстоких знущань загинули підпільники П. А. Вітанов, О. А. Кшевинська, К. К. Кошарський, М. І. Трембовецька, М. О. Запалацький, І. А. Степаненко, С. П. Сазонов, М. І. Алексєєв та багато інших героїв-підпільників[3].

Підпільний комітет, очолений Ф. В. Назаровим, вже наприкінці травня відновив діяльність організації. Було встановлено зв'язок з підпільниками, які уникли арештів, підібрано конспіративні квартири для зв'язкових та збереження зброї, боєприпасів і листівок. Комітет створив касу, за участю якої подавалась матеріальна допомога сім'ям загиблих підпільників і партизанів, а також членам організації, що працювали нелегально. Не припинялися бойові дії диверсійних груп і партизанських загонів.

Відновила роботу друкарня підпільного комітету. До кінця 1943 року патріоти виготовили ще 13 листівок з повідомленням Радінформбюро про успіхи радянських військ на фронтах, з викриттям брехливих вигадок гебельсівської пропаганди про нібито добрі умови життя і роботи радянських громадян на каторзі в Німеччині та про звірства фашистів над радянськими військовополоненими в таборі Раково. На початку 1944 року, коли за вказівкою обкому партії більшість підпільників пішла до партизанських загонів, друкарню переправили до загону ім. Суворова, що входив до партизанського з'єднання ім. Михайлова.

Підпільні групи міста вживали заходи щодо врятування радянських людей від насильного вивезення до фашистського рабства.

Письменник С. С. Смирнов і механік-водій «тридцятьчетвірки» в роки Великої Вітчизняної війни М. І. Лагунова. Хмельницький, 1969 р.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 42, арк. 9, 10.
[2] Там же, арк. 79, 80.
[3] Там, же, арк. 46, 49, 108.

Лікарі, які належали до організації, видали 120 довідок юнакам і дівчатам про хвороби і непридатність до фізичної праці. Крім того, партизани міста врятували понад тисячу радянських людей, яких гітлерівці силоміць вивозили до Німеччини.

Проскурівські підпільники тримали зв'язок і подавали допомогу військовополоненим, 670-ти з них — організували втечу та переправили їх до партизанських загонів[1]. Лише за один рік, з березня 1942 по березень 1943 року, підпільна група хлібозаводу і харчокомбінату передала військовополоненим і підпільникам близько тонни випеченого хліба, 2 тонни борошна, 6 цнт солі та інших продуктів[2].

Ю. О. Горбанчук — заслужений лікар УРСР, почесний громадянин Хмельницького. Фото 1966 р.

У 1944 році проскурівські партизани і підпільники активно діяли на Гречанському залізничному вузлі та станції Проскурів. Внаслідок диверсій фашистські поїзди з військами та бойовою технікою скупчувалися на підході до станції і ставали зручною мішенню для радянських бомбардувальників. Всього за час дій підпільники пошкодили понад 200 паровозів і близько 200 вагонів, підірвали 2 мости, пустили під укіс 22 ешелони, внаслідок чого було вбито близько 900 солдатів та офіцерів ворога[3]. Партизани і розвідники під керівництвом підпільного обкому партії аж до визволення міста передавали радянським військам цінні відомості про пересування ворожих військ.

Успішно розвиваючи наступ, війська 1-го Українського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова після запеклих боїв 25 березня 1944 року штурмом оволоділи Проскуровим. На ознаменування здобутої перемоги 24 з'єднанням і частинам, які відзначилися в боях за визволення міста, присвоєно звання «Проскурівських», Москва салютувала їм дванадцятьма артилерійськими залпами з двадцяти чотирьох гармат.

Визволений Проскурів лежав у руїнах. Міське господарство зазнало пошкоджень на 68 млн. крб. Крім того, окупанти завдали збитків населенню міста на 15 млн. крб. Устаткування більшості промислових підприємств було вивезене, підірване чи зруйноване, обладнання шкіл, лікарень, культурно-освітніх закладів пограбоване і і знищене[4]. Гітлерівські кати розстріляли і замучили в Проскурові 81 600 радянських громадян, у т. ч. 65 тис. військовополонених, вивезли на фашистську каторгу понад 1300 чоловік[5].

З величезним ентузіазмом взялися жителі міста за його відродження. В день визволення залізничники працювали на коліях і були готові до прийому та відправки поїздів. Через кілька днів місто одержало світло і воду. Швидко відновив роботу хлібозавод, почали працювати м'ясо- і птахокомбінати, пивоварний завод, меблева фабрика, кілька промислових артілей[6]. Комуністи міста, зібравшись 2 серпня 1944 року на свої перші післявоєнні партійні збори, намітили конкретні заходи, за якими мали відремонтувати і ввести в дію наявні верстати та устаткування на фабриках і заводах, встановити найжорстокіший режим економії, забезпечити підготовку шкіл до навчального року, впорядкувати медичні заклади. Самовіддано попрацювали залізничники. Вони безперебійно постачали фронту все необхідне. На залізниці розгорнулося змагання за водіння великовагових поїздів, застрільниками

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, стор. 42, арк. 79.
[2] «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 82.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 42, арк. 76, 77.
[4] Там же, ф. 324, оп. 2, спр. 50, арк. 64; Хмельницький облдержархів, ф. Р-663, оп. 3, спр. 580, арк. 1.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 2, спр. 30, арк. 3; спр. 31, арк. 82, 86.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 324, оп. 2, спр. 50, арк. 79.

Готель «Жовтневий». Хмельницький, 1970 р.

якого були машиністи Гречанського паровозного депо В. М. Солдатов, Л. Є. Косар, Г. М. Мокренко, Б. І. Нейланд та інші. За зразкове просування вантажів до фронту групу кращих залізничників станцій Гречани і Проскурів відмічено урядовими нагородами.

До серпня 1944 року робітники механічного заводу повністю відновили роботу ливарного цеху, відремонтували і пустили в дію кілька токарних, свердлильних та стругальних верстатів, невелику силову установку. Завод почав випускати запасні частини до сільськогосподарських машин, виконувати деякі замовлення для фронту. Велику потребу в продукції меблевої фабрики мали школи, лікарні, підприємства та організації міста й області. В зв'язку з цим провадились невідкладні роботи щодо розширення виробництва, відновлення енергетичної бази, механізації праці.

За рішенням міськвиконкому вже в травні 1944 року здійснено добудову до існуючого приміщення електростанції, встановлено локомотив для роботи на торфі, а це дало можливість довести потужність станції до 1345 кінських сил. Робітники цукрового заводу зробили все для того, щоб пустити в строк підприємство, заготовити торф на сезон. Слюсар В. А. Дзюбак, котельник М. П. Плейзор, токар Ю. М. Мевх і його син Володимир та багато інших робітників заводу працювали по кілька змін підряд, виконуючи норми на 150—250 проц. Відновлювали роботу промислові артілі, які виробляли мило, фарби, віконну замазку, здійснювали ремонт меблів, возів, взуття, одягу тощо. Відновили роботу понад 35 магазинів, їдалень та інших закладів громадського харчування. Діяли 3 лікарні, пологовий будинок, дві поліклініки. З 1944/45 навчального року працювало 7 шкіл, в яких навчалося близько 3-х тисяч дітей.

Партійні, радянські та комсомольські організації провадили масові недільники, в яких брало участь усе доросле населення і школярі. На мітингах і зборах робітники й службовці зобов'язалися відпрацювати на відбудові міста 450 тисяч людино-годин, у т. ч. неорганізоване населення — 50 тисяч. Випускалися листівки «На відбудові Проскурова», в яких підводилися підсумки зробленого, розповідалося про досвід кращих колективів на недільниках. Міськком партії послав у домоуправління партійних організаторів і агітаторів. Трудящим було вручено 5 тисяч встановлених міськкомом партії та міською Радою «Паспортів відбудовника міста»[1].

Після закінчення війни можливості для відбудови Проскурова розширилися, роботи розгорнулися з більшим розмахом. У його відродженні брала участь уся країна. На підприємства прибували верстати, устаткування, сировина і матеріали з Москви, Уралу, Сибіру. Відкривалися нові державні підприємства і промислові артілі. Якщо на початку 1945 року їх діяло лише 23, то в січні 1947-го — 34. Випуск продукції за той час зріс у півтора раза.

Міськком партії та міськрада надавали великого значення розгортанню соціалістичного змагання серед робітників підприємств за дострокове виконання плану

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 324, оп. 2, спр. 1, арк. 5, 16; оп. 5, спр. 627, арк. 46, 47; оп. 2, спр. 50, арк. 81, 85; спр. 51, арк. 5—29.

першої післявоєнної п'ятирічки. 14 березня 1945 року пленум міськкому партії обговорив питання про те, як організувати змагання за прикладом підприємств Ленінграда й інших міст країни, краще налагодити масово-політичну роботу серед трудящих. Виконуючи взяті зобов'язання, усі підприємства достроково завершили виробничу програму року. Тим, хто досяг найвищих показників, вручався перехідний Червоний прапор міськкому партії та міськвиконкому. За всіма виробничими показниками колектив гречанських залізничників був одним з кращих на залізниці.

Активними помічниками партійних організацій були комсомольці, які не раз виступали застрільниками соціалістичного змагання. За відмінну роботу в 1946 році комсомольську організацію 4-ї будівельної дільниці нагороджено Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ, а 35 комсомольців міста — грамотами міськкому партії та міськвиконкому. Комсомольці та молодь верстатобудівного заводу ім. Куйбишева першими в області включилися в змагання за гідну зустріч XIII з'їзду ЛКСМУ. Ставши на вахту на честь з'їзду, формувальник Б. А. Хаят 31 жовтня 1946 року виконав за зміну 11 норм. Приклад молодих верстатобудівників наслідували понад 1500 комсомольців міста. Понад 30 кращих молодіжних бригад і змін з місяця в місяць були прикладом у праці на підприємствах і транспорті[1].

Колективи підприємств міста підтримали почин передовиків Москви й Ленінграда в організації бригад відмінної якості, в боротьбі за комплексну економію сировини й матеріалів тощо. На цій основі з року в рік здобувалися нові перемоги, на кінець п'ятирічки 17 підприємств виконали виробничий план за 10 місяців. Вони дали понад план 2,5 млн. крб. прибутків і значно знизили собівартість продукції. Так, на верстатобудівному заводі планову собівартість стругального верстата знижено на 2 проц., на цукровому заводі (центнера цукру) — на 14,5 проц., на цегельному заводі (цегли і черепиці) — на 10 проц. Верстатобудівники зекономили за рік стільки сировини та матеріалів, що з них можна було виготовити додатково на 115 тис. крб. продукції; робітники швейної фабрики — 200 дитячих костюмів і 70 дитячих пальт[2]. Протягом першої післявоєнної п'ятирічки підприємства досягли довоєнного рівня виробництва, освоїли нові види продукції. Верстатобудівний (раніше механічний) завод освоїв випуск пневматичних молотів. Цукровий завод вже в другому півріччі 1948 року перевищив довоєнний рівень і переробляв по 8,4 тис. цнт буряків на добу, а 5 листопада переробив 10 тис. цнт сировини. Промислові артілі стали державними підприємствами — швейною і взуттєвою фабриками. Нова паротурбінна електростанція забезпечила місто електроенергією.

Розгорнулося й житлове будівництво. В експлуатацію введено перші багатоповерхові комунальні будинки на вулиці К. Лібкнехта та Рози Люксембург, 39 відомчих житлових будинків. Збільшилася кількість комунальних підприємств. Зростала купівельна спроможність населення. В 1950 році в місті працювало близько 300 підприємств торгівлі і громадського харчування.

На початок 1950 року досягнуто і перевершено довоєнну мережу медичних, навчальних і культурно-освітніх закладів.

Своє дозвілля трудящі проводили в упорядкованих парках ім. Коцюбинського та ім. Франка. На підприємствах діяло 7 робітничих клубів, де працювали гуртки художньої самодіяльності, демонструвалися

На тренуваннях із стрибків у воду. Хмельницький. 1968 р.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 324, оп. 4, спр. 39, арк. 62, 63.
[2] Там же, спр. 146, арк. 194, 195, 200.

кінофільми, організовувалися вечори відпочинку. В місті діяв капітально відбудований кінотеатр ім. Чкалова. Український музично-драматичний театр ім. Г. І. Петровського, в якому працювали заслужена артистка УРСР Н. І. Колесникова, артисти Е. Г. Колчинський, Г. О. Плоскін та багато талановитих випускників мистецьких закладів, готував високохудожні вистави. У деяких з них, зокрема в «Украденому щасті» І. Франка та «Загибелі ескадри» й «Макарі Діброві» О. Корнійчука брав участь народний артист СРСР А. М. Бучма, який приїжджав з Києва, щоб подати творчу допомогу театру. В місті виходила обласна газета «Радянське Поділля», при якій працює об'єднання молодих літераторів області.

У 1948—1949 рр. за ініціативою комсомольців і молоді на лузі між річкою Плоскою і Гречанами закладено парк, який дістав назву Комсомольського. Методом народної будови споруджено стадіон «Динамо», а також близько 30 волейбольних, баскетбольних й інших спортивних майданчиків[1].

Трудящі міста успішно перетворювали в життя плани наступних післявоєнних п'ятирічок. Підприємства міста взяли найактивнішу участь у всесоюзному змаганні за зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції. Першою включилася в цей рух швейна фабрика. Передовий досвід допоміг проскурівським швейникам вже в 1951 році добитися різкого піднесення виробництва. За 9 місяців вони виконали виробничий план на 119 проц. і дали понад план на 1 млн. 900 тис. крб. виробів. Продуктивність праці робітників за цей час підвищилася на 11 проц. Росло й ширилося змагання за відмінну якість продукції, економію сировини й матеріалів, за збільшення надпланових прибутків.

У роки другої післявоєнної п'ятирічки частково реконструйовано й оснащено новою передовою технікою та устаткуванням верстатобудівний завод. Внаслідок цього освоєно виробництво нової моделі пневматичного молота та інших складних верстатів. Збудовано і введено в дію нові цехи круп'яного, докорінно реконструйовано та механізовано цегельний заводи, споруджено нові цегельні в районах Дубового і Гречан. Стали до ладу нові цехи на макаронній фабриці, в трикотажній промисловій артілі. Підприємства міста почали виробляти художні меблі, оцинкований посуд, верхній трикотаж та інші товари народного споживання. Промисловість міста за 4 роки і 10 місяців виконала п'ятирічку на 106,2 проц., обсяг продукції зріс за цей час на 81 процент.

У січні 1954 року на ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією і відзначаючи великі заслуги видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького перед українським та російським народами, Президія Верховної Ради Української РСР перейменувала місто Проскурів на місто Хмельницький. З цього приводу на підприємствах, в установах і школах відбулися мітинги, збори, свята пісні і танцю.

З великим піднесенням трудилися хмельничани, здійснюючи рішення XX з'їзду КПРС. В цей період розпочалося будівництво заводу трансформаторних підстанцій, який у 1958 році дав першу продукцію. Верстатобудівний завод освоїв випуск термопластавтоматів, вступив до ладу завод залізобетонних виробів. Серед передовиків змагання одними з перших були робітники верстатобудівного заводу — формувальник С. Ф. Круликовський, токар І. Р. Романенко, слюсар Т. Ф. Пірковський, які випускали продукцію тільки відмінної якості, зекономивши при цьому чимало сировини й матеріалів. Апаратник цукрового заводу А. А. Литвинчук добився найвищого виходу цукру. Робітники взуттєвої фабрики Н. Б. Карбієвська, А. Т. Соломаха, І. С. Андрощук були застрільниками змагання за економію сировини на кожній виробничій операції. Вони виконували по 1,5—3 змінні норми[2].

За роки семирічки на заводах і фабриках Хмельницького було освоєно виробництво силових трансформаторів, високовольтної апаратури, деталей до тракторів

[1] Газ. «Радянське Поділля», 20 жовтня 1948 р.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 324, оп. 4, спр. 340, арк. 17, 125—127.

Площа В. І. Леніна у Хмельницькому. 1970 р.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Хмельницький. 1967 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

Спортивна зустріч команд «Динамо» (Хмельницький) і Демократичної Республіки В'єтнам. Хмельницький, 1966 р.

і автомобілів, цілої серії термопластавтоматів, нових зразків швейних, трикотажних, галантерейних та інших виробів. Цього досягнуто завдяки тому, що було збудовано заводи трансформаторних підстанцій і «Трактородеталь», кондитерську фабрику. Докорінно реконструйовано верстатобудівний завод, який дістав назву заводу ковальсько-пресового устаткування. Розширено цукровий і ливарно-механічний заводи, птахо- і м'ясокомбінати та інші підприємства. Виросли корпуси радіотехнічного заводу. Парк верстатів підприємств поповнився майже на 3500 одиниць, введено в експлуатацію понад 30 автоматичних, напівавтоматичних і механізованих потокових ліній.

Високий політичний і трудовий ентузіазм у ці роки виявили хмельничани в русі за комуністичне ставлення до праці. Звання колективів комуністичної праці завоювали 8 підприємств, ударниками стали близько 6 тис. передовиків виробництва.

Новий значний крок уперед зробили підприємства міста в роки восьмої п'ятирічки. Тільки за два перші роки — 1966 і 1967 обсяг промислової продукції зріс в 2,7 раза. За цей час здано в експлуатацію 40 тис. кв. метрів нових виробничих площ. За п'ятирічку освоєно випуск нових силових трансформаторів, трансформаторних підстанцій, термопластавтоматів, апаратів, приладів тощо. У місті введено нові потужності заводів «Катіон», «Трактородеталь» та інших підприємств. Особливо великих успіхів було досягнуто в 1967 році, коли трудящі розгорнули соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя Радянської влади. Того року чимало провідних підприємств виконали річні плани достроково. Колективи заводу трансформаторних підстанцій, пивоварного заводу, паровозного депо станції Гречани, шляхового рембудуправління, управління механізації будівництва і міськпромторгу одержали на вічне зберігання пам'ятні Червоні прапори обкому партії, облвиконкому та облпрофради, а 11 інших підприємств — міськкому партії та міськвиконкому. Добре потрудився колектив радіотехнічного заводу, який виконав п'ятирічне завдання до 53-х роковин Великого Жовтня.

У 1970 році в місті діяло понад 30 великих, оснащених новою технікою, підприємств. Понад 36 проц. загальноміської продукції дають підприємства машинобудівної та металообробної промисловості. Найбільше в області підприємство — завод трансформаторних підстанцій — випускає силові трансформатори, комплектні трансформаторні підстанції, кіноавтотрансформатори та іншу високовольтну апаратуру. Підприємства міста достроково до 3 листопада 1970 року виконали план восьмої п'ятирічки. Порівняно з 1965 роком загальний обсяг промислового виробництва зріс у 1,8 раза. Переведенням підприємств на нову систему планування й економічного стимулювання створено надійну базу для технічного переозброєння виробництва. За п'ятирічку на заводах і фабриках міста встановлено близько 4 тис. одиниць нового устаткування, впроваджено понад 80 автоматичних, напівавтоматичних, механізованих, потокових і конвейєрних ліній, освоєно 610 нових виробів. Високоякісну продукцію дають підприємства легкої промисловості: взуттєва, швейна, трикотажна, галантерейна, меблева фабрики.

На підприємствах міста працює великий загін робітників — понад 20 тис. чоловік, який успішно змагається за виконання і перевиконання виробничих планів, за комуністичне ставлення до праці. 37 колективів підприємств, цехів, бригад і змін завоювали звання комуністичних, а 3200 кращих виробничників добилися почесного звання ударників комуністичної праці. Загальну повагу і шану здобули передовики змагання заслужені будівельники республіки М. А. Сторожук, який на півроку

Учні молодших класів Хмельницької школи-інтернату № 2 виконують танок «Суворівці». 1965 р.

раніше виконав завдання восьмої п'ятирічки, А. І. Іваненко, бригада якого одною з перших в обласному будівельному тресті перейшла на господарський розрахунок, Ф. Д. Блажко та І. В. Полюко, які очолюють кращі в місті будівельні дільниці.

Великий внесок у розвиток міста роблять молоді хмельничани. В колективах заводів трансформаторних підстанцій, «Трактородеталь», радіотехнічного та інших працює багато комсомольців і молоді. Це — інженери й висококваліфіковані робітники з вищою та середньою освітою, які показують зразки комуністичного ставлення до праці. В змаганні на честь 50-річчя ЛКСМУ Центральний Комітет комсомолу республіки відзначив комсомольсько-молодіжні колективи автоматного цеху заводу «Трактородеталь», яким керує Станіслав Москвіта, та намотувальної дільниці заводу трансформаторних підстанцій, яку очолює Ніна Юркіна[1].

Партійні організації, громадськість міста проводять велику роботу щодо зміцнення і розширення ділових шефських зв'язків промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій з колгоспами і радгоспами області. Особливо багато зроблено для механізації трудомістких процесів на тваринницьких фермах, впровадження і освоєння нових машин і устаткування в усіх галузях сільськогосподарського виробництва. Понад 60 заводів і фабрик міста допомагають колгоспам області в будівництві та устаткуванні обладнанням кормокухонь, у ремонті тракторних двигунів і сільськогосподарських машин, електрифікації тваринницьких ферм, а також автотранспортом під час збирання врожаю.

На підприємствах і в колгоспах часто проводяться спільні свята, на яких робітники й колгоспники обмінюються досвідом організації соціалістичного змагання, культурно-масової роботи. У 1968 році в міському парку культури відбулося велике свято Серпа і молота, в якому взяли участь колективи підприємств міста і представники підшефних колгоспів. На підприємствах відбулися робітничі збори, на яких виступали голови колгоспів, а також кращі колективи художньої самодіяльності.

За післявоєнний час багато зроблено в справі житлового будівництва та благоустрою міста. Забруковано і заасфальтовано вулиці не лише в центрі, а й на околицях, всюди проведено водопровід. У травні 1956 року кілька підприємств і перша тисяча квартир одержали природний газ. У 1954 році завершилося спорудження будинку Рад; вступив в дію новозбудований вокзал залізничної станції; у наступні роки введено в дію новий будинок міської лікарні, три шкільні приміщення, дитячі садки і ясла, магазини і їдальні. За роки семирічки в комунальне, житлове і соціально-культурне будівництво вкладено близько 60 млн. крб., здано в експлуатацію понад 4 тис. квартир площею 145 тис. кв. метрів[2]. У цілому ж за післявоєнний час у місті введено в дію в кілька разів більше житлової площі, ніж її було в дореволюційному Проскурові, впорядковано десятки старих і збудовано багато нових вулиць.

Хмельницький забудовується адміністративними і житловими спорудами сучасної архітектури. Окрасою міста стали будинок Рад, будинки обкому партії, облпрофради, головний корпус технологічного інституту, готель «Жовтневий»,

[1] 50 років ЛКСМУ. Документи і матеріали. К., 1970, стор. 139, 179.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 324, оп. 15, спр. 1, арк. 74—76.

Колона фізкультурників на обласному фестивалі молоді. Хмельницький, 1965 р.

висотні житлові будинки на вулицях ім. 25 Жовтня, проспекті Миру та багато інших. Площа В. І. Леніна оточена красивими адміністративними та багатоповерховими житловими будинками. Тут 16 квітня 1970 року урочисто відкрито пам'ятник засновнику Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніну. Нові багатоповерхові будинки з'явилися на вулицях Фрунзе, 25 Жовтня, Карла Лібкнехта, Кірова, Гагаріна, Рози Люксембург, Дзержинського. Індустріальній та багатьох інших. Виростають нові житлові корпуси не тільки в центрі міста, а й на його околицях — на південний захід — у районі Тернопільської вулиці та на північний схід — у районі проспекту Миру. 9 травня 1967 року на вулиці Дзержинського відкрито пам'ятник на честь військових з'єднань і частин, які брали участь у визволенні міста від німецько-фашистських загарбників. На площі біля будинку облпрофради в 1970 році поставлено пам'ятник видатному державному і партійному діячеві Радянської України подолянину В. П. Затонському.

За післявоєнний час збудовано нові приміщення: театр, кінотеатри «Восток» і «Перемога»; широкоекранним став кінотеатр ім. Чкалова. У 1967 році хмельничани в районі села Лезневого заклали дендрарій на 40 гектарів. До послуг трудящих також чудові парки ім. 50-річчя Жовтня, ім. Коцюбинського та ім. Франка, сквери й бульвари на вулицях 25 Жовтня, Дзержинського, Шевченка й інших.

В місті є близько 200 магазинів, 5 ресторанів, багато їдалень, кафе, домових кухонь, павільйонів. 1968 року їх товарооборот становив близько 85 млн. крб. Різноманітні послуги подають трудящим численні підприємства, майстерні тощо.

Місто має 21 лікувальний заклад на 1675 ліжок, де працюють 526 лікарів і і 1375 чоловік середнього медичного персоналу. Першим почесним громадянином міста був заслужений лікар УРСР хірург Ю. О. Горбанчук, який своїми майстерними операціями повернув до життя і праці сотні хмельничан. Великий авторитет серед трудящих міста й області здобули заслужені лікарі республіки, які працюють у Хмельницькому, кандидати медичних наук: головний хірург облздороввідділу С. О. Рев'якін, хірурги М. П. Чорнобривий, І. В. Коралишин та інші.

У 27 загальноосвітніх школах, у т. ч. 3 вечірніх і 2 школах-інтернатах навчається понад 15 тис. дітей, працює 833 вчителі. Тут є технікуми: електромеханічний, кооперативний, радянської торгівлі; педагогічне, медичне і музичне училища.

При палаці піонерів ім. Героя Радянського Союзу Валі Котика розгорнули роботу 46 гуртків, які об'єднують близько 2 тис. школярів. Тільки в 1969 році гуртківці палацу піонерів одержали понад 30 грамот і дипломів. Учасники гуртка художнього вишивання брали участь в обласних і республіканських виставках, а також у міжнародних виставках у Японії та США, відзначені дипломами. В місті працюють станції юних техніків, юних натуралістів та інші дитячі заклади.

З 1967 року в Хмельницькому почав працювати перший вищий навчальний заклад — технологічний інститут побутового обслуговування, який має технологічний, механічний і два загальнотехнічні факультети. Тут навчається близько 3500 студентів, працює 120 викладачів, у т. ч. 25 кандидатів наук. Інститут готує інженерів з хімічної технології опоряджувального виробництва, з економіки та організації побутового обслуговування.

У вихованні трудящих важливе місце посідають культурно-освітні заклади. В обласному музично-драматичному театрі ім. Г. І. Петровського ставляться п'єси українських та російських класиків, радянських драматургів. У театрі працює чимало відомих талановитих акторів і здібної молоді. З 1970 року в місті працює обласний театр ляльок. При обласній філармонії працює ансамбль «Подолянка», який часто виступає перед трудівниками області. Його виступи бачили в Москві, Києві, Мінську, Іркутську, Новосибірську, Волгограді, в республіках Кавказу і Середньої Азії. У 1968 році він виступав на сцені Кремлівського театру.

Серед уродженців міста відомі вчені — член-кореспондент АН УРСР, доктор фізико-математичних наук М. Ф. Дейчен, доктор історичних наук В. Ю. Маланчук, доктор медичних наук Т. В. Бурима та інші.

Велику популярність завоювали самодіяльні колективи міста — народний ансамбль танцю, народний театр при міському будинку культури, хор радіотехнічного заводу. Дитячий танцювальний ансамбль міського палацу піонерів «Подолянчик», який налічує в своєму складі 150 учасників, 1967 року був переможцем республіканського огляду дитячої художньої самодіяльності.

Важливу культосвітню роботу провадить обласний краєзнавчий музей.

Видаються обласні газети «Радянське Поділля» та молодіжна — «Корчагінець». У 1956—1958 рр. видано три книги літературно-художнього і громадсько-політичного альманаху «Літературне Поділля». При редакції газети «Радянське Поділля» створено літературне об'єднання, в якому бере участь відомий український поет-байкар Микита Годованець. У післявоєнний час у цьому об'єднанні працювали поети Володимир Ладижець і Микола Подолян, прозаїк Аполінарій Мацевич, критики та літературознавці: І. М. Дузь, М. С. Логвиненко, М. А. Скорський та ін. В обласному літературному об'єднанні виросли й видали свої твори Василь Баженов, Петро Карась та інші. У Хмельницькому працює обласний комітет по радіомовленню і телебаченню, який готує передачі для населення області.

Культурні потреби хмельничан задовольняють також 94 масові бібліотеки, в т. ч. обласні — ім. М. Островського, дитяча ім. Жданова.

Широкого розмаху набули фізична культура і спорт. У 73 колективах об'єднано близько 20 тис. фізкультурників. На обласних, республіканських і всесоюзних змаганнях спортивну честь міста захищають 40 майстрів спорту.

Трудящі Хмельницького зміцнюють інтернаціональні зв'язки з містом Сілістрою (Болгарія). Болгарські друзі відвідали заводи трансформаторних підстанцій і ковальсько-пресового устаткування. Хмельничани вивчали в Сілістрі досвід ведення комунального господарства, організації громадського харчування тощо. Широкі перспективи для розвитку міста відкриваються в новій, дев'ятій п'ятирічці. Загальний обсяг виробництва продукції на кінець 1975 року порівняно з 1970 роком зросте в 2—2,5 раза. Будуть споруджені і введені в дію нові підприємства — заводи інструментальний, «Будмашина», залізобетонних конструкцій, швейна і взуттєва фабрики та інші. Завершиться реконструкція заводів «Трактородеталь», ковальсько-пресового устаткування, хімічного, ливарно-механічного, трикотажної фабрики та інших. У промисловість міста за роки дев'ятої п'ятирічки буде вкладено близько 95 млн. крб., випуск товарів народного споживання зросте в 2 — 2,5 раза.

Порівняно з минулим п'ятиріччям удвоє збільшаться асигнування на розвиток житлового і комунального господарства міста, народної освіти, торгівлі, громадського харчування, охорони здоров'я, понад 8 тис. сімей вселяться у нові квартири. Передбачено провести великий обсяг робіт по будівництву і реконструкції вулиць, площ, мостів, водопроводів і газової мережі, розвитку тролейбусного руху.

Натхненні рішеннями XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, трудящі міста неполегливо працюють над тим, щоб ще більше примножувати могутність любимої Батьківщини, вносити свій вагомий вклад у всенародну справу побудови комунізму.

А. І. МЕЩИШИН

БІЛОГІРСЬКИЙ РАЙОН

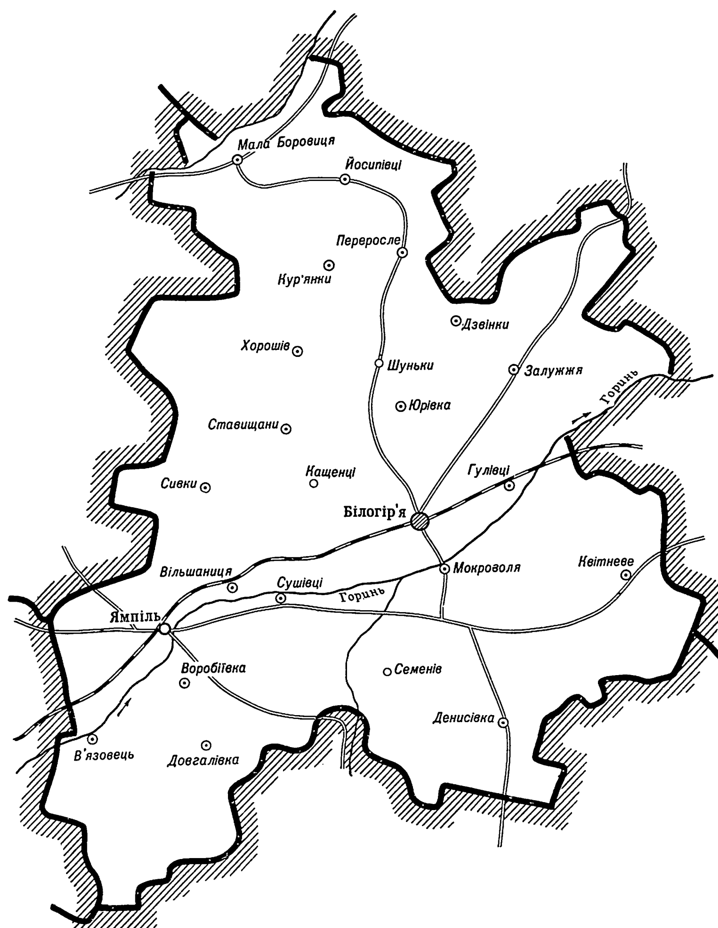

БІЛОГІР'Я

Білогір'я (до 1946 р. — Ляхівці) — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване на лівому березі річки Горині (притока Прип'яті), за 3 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 4677 чоловік. Селищній Раді підпорядковані також села Карасиха і Тростянка.

Білогір'я — центр району, площа якого 0,8 тис. кв. км, населення 45,8 тис. чоловік (у т. ч. сільського 39 тис., міського 6,8 тис.). У районі налічується 74 населені пункти, підпорядковані 19 сільським і 2 селищним Радам депутатів трудящих, 22 колгоспи, за якими закріплено 50,8 тис. га орної землі, 850 га садів і ягідників, 6,1 тис. га сінокосів, 1,5 тис. га вигонів; 8 промислових підприємств, 1 будівельна організація; 4 лікарні, поліклініка, 18 пологових будинків, 44 фельдшерські пункти; 69 шкіл, 107 бібліотек, 56 будинків культури і клубів.

Білогір'я лежить в південно-західній частині Волинського Полісся. Рельєф місцевості — горбиста рівнина. Навколо селища знаходяться оголені поклади крейди — «білі гори» (звідси й сучасна назва), є також значні запаси торфу.

В околицях Білогір'я виявлено залишки поселення трипільської культури (III тис. до н. е.), поселення та курганний могильник доби бронзи (II тис. до н. е.), а також кілька поселень черняхівської культури[1].

У другій половині XIV ст. на території сучасного селища оселилось багато поляків. Їх садиби звали «ляхівські двори», тому й поселення назвали Ляхівцями[2].

[1] Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 102. М., 1964, стор. 55.
[2] О. С. Стрижак. Про що розповідають географічні назви. К., 1967, стор. 101, 102.

Перша письмова згадка про Ляхівці датується 1441 роком. В історичних джерелах збереглась жалувана грамота великого князя литовського Свидригайла про передачу Ляховець та інших сіл Волині Дениску Мукосійовичу, мабуть місцевому боярину, що підтримав його в боротьбі за владу в князівстві[1].

Розвиток феодального землеволодіння призвів до дальшого закріпачення місцевого населення. В зв'язку з цим і частими міжусобними війнами, які вкрай розоряли селянські господарства, посилюється й класова боротьба селян проти гнобителів. Історичні джерела зберегли дані про те, що в 1563 році відбувся виступ селян Ляховецького ключа[2].

З 1569 року Ляхівці в складі Волинського воєводства належали Речі Посполитій. 1583 року їм надається магдебурзьке право, а це певною мірою сприяло економічному зростанню Ляховець. В кінці XVI ст. тут регулярно проводились торги і ярмарки.

В кінці XVI — на початку XVII ст. власники містечка збудували на ставу фортецю. Протягом кількох років полонені турки і татари, а також місцеві селяни возили човнами землю і насипали посеред ставу острів, на якому було споруджено одну з найбільших і дуже укріплених для того часу на Волині дерев'яну фортецю, що з'єднувалася з містечком перекидним мостом на ланцюгах. Фортеця була надійним сховищем шляхти від частих нападів татар і селянських заворушень. Тоді ж навколо Ляховець насипали підковоподібний земляний вал, обнесений високим дерев'яним частоколом, з сторожовими вежами і бійницями. Місцеві жителі мусили нести сторожу в фортеці, будувати нові укріплення.

1622 року феодал П. Синюта розпочав будівництво домініканського монастиря, яке було завершено 1660 року. Ляхівці одночасно стають одним з пунктів поширення протестантизму, зокрема соцініанства на Волині[3]. Тут було засновано соцініанську школу, розповсюджувалися друковані книги. Проте внаслідок запеклої боротьби, що розпалилася між домініканцями і соцініанами, община останніх в 1664 році була ліквідована.

За даними реєстрів XVII ст., у 1635 році в Ляхівцях подимне на користь держави сплачували 335 господарств[4]. Розвиток феодального землеволодіння в першій половині XVII ст., що супроводився дальшим закріпаченням місцевого населення, насильне запровадження католицизму тощо посилювало класову боротьбу, яка з новою силою вибухнула в період визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Восени 1648 року жителі Ляховець та навколишніх сіл захопили ляховецьку фортецю, знищили шляхту і після переможного бою рушили назустріч козацько-селянським загонам Максима Кривоноса, який у той час тримав в облозі м. Старокостянтинів[5]. В наступному 1649 році в районі Ляховець проти польських військ діяли два великі селянські загони. Навколишня територія була ареною жорстоких битв між військами Хмельницького і польською шляхтою[6]. Під час визвольної війни містечко було зруйноване і пограбоване татарським військом Іслам-Гірея, якому за те, що він зрадив Б. Хмельницького, польський король дозволив грабувати Ляхівці, Ямпіль, Заслав і Меджибіж. У наступні роки внаслідок частих нападів татар на Волинь, а також міжусобних воєн польської шляхти, містечко занепадає, переходить з рук у руки. Так, у 1686 році Ляхівці були напівзруйнованим містечком, в якому налічувалося лише 150 будинків. В період Північної війни воно знову було спустошене.

---

[1] Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года), изданных Виленской археологической комиссией, ч. 1. Вильно, 1858, стор. 21.

[2] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1. К., 1876, стор. 45.

[3] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 172, арк. 1—4.

[4] Львівська державна наукова бібліотека. Відділ рукописів. ф. Сапєгів, 46/1, № 3752, арк. 49а.

[5] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 142.

[6] Документы об освободительной войне украинского народа (1648—1654 гг.). К., 1965, стор. 103.

У 1745 році власник Ляховець розпочав будівництво великого кам'яного замку на місці зруйнованого дерев'яного. Стіни його були майже саженні. В палаці був тронний зал на 400 місць з картинною галереєю і бібліотекою. Ляхівці, як і сусідні магнатські маєтки, становили своєрідні держави в державі і були резиденцією князів Яблоновських на Волині. В магнатському дворі життя текло широко, привільно, з усією пишнотою. На прийомах магнат Яблоновський сидів на троні в горностаєвій мантії, в оточенні натовпу шляхти і челяді[1]. І все це було за кошти народу, важкою ціною його напівголодного життя.

Жорстока експлуатація, національні утиски спричинювали активні виступи селян проти феодалів. Так, у 1735 році в Ляхівцях відбулися заворушення. Селяни разом з повсталими козаками напали на замок[2]. В 60-х роках XVIII ст. феодально-кріпосницький і національно-релігійний гніт дедалі посилювалися. В 1762 році ляховецька шляхта силоміць навернула до унії православних монахів[3]. Внаслідок цього боротьба проти покатоличення посилювалась. Ще гострішою стала вона в часи Коліївщини. Повідомляючи власті про те, що гайдамацькі загони не раз робили спробу захопити Ляховецький замок і знищити шляхту. місцеві власті просили виділити військо для оборони замку[4].

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Ляхівці в 1795 році ввійшли до складу Подільської, а з 1796 року — Волинської губерній[5].

За участь у польському повстанні 1830—1831 років власника містечка Л. Сапєгу було позбавлено володінь, і Ляхівці перейшли до міністерства державних маєтностей. Згодом містечко орендував волинський губернатор фон Галлер[6].

Мінялись пани, та не поліпшувалось становище селян і дрібних ремісників. Жителів переведено до категорії державних селян, вони сплачували оброк з земельної площі і доходів від промислів. Указами 60-х років про поземельний устрій державних селян Правобережної України, оброчну подать було замінено викупними платежами, селяни переходили до розряду власників.

За даними люстрації 1873 року 353 селянським господарствам містечка з 1422 чоловіками населення віддано на викуп 3342 десятини польової і садибної землі та сіножатей, за яку вони щороку повинні були сплачувати 4198 крб.[7]. Звичайно,таку суму селяни неспроможні були сплатити, тому частина землі перейшла до рук держави й орендаря. У відповідь на це селяни Ляховець і навколишніх сіл у 1879 році розорали й самочинно засіяли свої колишні ділянки землі. І хоча їх худоба «була продана для відшкодування збитків», селяни відмовилися виконати рішення мирового судді про повернення захоплених земель[8].

У 70—90-х рр. XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин спостерігається певне пожвавлення економічного життя в містечку. В цей час у Ляхівцях стали до ладу горілчаний завод, 2 млини, 2 круподерні. Та це піднесення тривало недовго: в кінці XIX ст. Ляхівці, як це видно з опису, «...дуже незначне містечко. В ньому щороку проводиться 8 ярмарків... Хати дерев'яні, покрівлі солом'яні, тільки багаті селяни покривають бляхою. Більшість жителів ремісникують, водночас займаються й землеробством, сіють жито, пшеницю, овес, ячмінь, горох, просо, гречку»[9].

Ляховецьким селянам забороняли користуватися ставом та ловити рибу в річці Горині[10]. Стихійні лиха, які розоряли селянські господарства, призводили до ще

---

[1] Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 257.
[2] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 202.
[3] Там же, ч. 1, т. 4. К., 1871, стор. 583.
[4] Там же, ч. 3, т. 2, стор. 394.
[5] Житомирський облдержархів, ф. 111, оп. 4, спр. 417, арк. 1.
[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 318, спр. 125, арк. 2.
[7] Журн. «Волынские епархиальные ведомости», 1889, № 11, стор. 223—229.
[8] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 318, спр. 125, арк. 2.
[9] Журн. «Волынские епархиальные ведомости», 1889, № 11, стор. 223—229; Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 172, арк. 5.
[10] Житомирський облдержархів, ф. 115, оп. 4, спр. 425, арк. 1, 8.

більшого зубожіння. Так, внаслідок повені 1883 року, посух 1890 і 1892 рр., граду влітку 1899 року, який знищив урожай, ціни на хліб зросли в 5 раз[1]. Це також сприяло посиленню класової боротьби. Для придушення заворушень місцеві власті змушені були послати до містечка військові частини. 10 травня 1900 року поліцейський урядник та представники місцевої влади прибули туди. На березі річки Горині їх зустріли селяни і категорично заявили, що рибалити вони нікому не дозволять. Потім селяни кинулись до човнів, де сиділи рибалки дворянина Борисова, витягли їх на берег і порвали сіті. За це селян було притягнуто до судової відповідальності. В 1902 році поміщик Борисов знову скаржився, що селяни самовільно пасуть худобу в плавнях і ловлять рибу в Горині на тій підставі, що вони користувалися ними раніше[2].

В кінці XIX ст. в містечку швидкими темпами відбувається процес класової диференціації. З-поміж селян виділяється куркульська верхівка, яка експлуатує бідноту, захоплює в свої руки місцеве управління. «В мирських сходах,— змушені були визнати представники влади,— в даний час здебільшого вирішують справи заможні господарі. При цьому хабарі і могоричі нерідко діють, особливо при виборах на мирські посади та у волосних судах. Тому заможні здебільшого виграють справи»[3]. Обезземелення основної маси селян, яке значно посилюється на початку XX ст., супроводилося загостренням боротьби бідноти проти поміщиків, які володіли навколо Ляховець великими земельними масивами. Так, поміщику Борисову належала 581 десятина, поміщиці Колонно-Чесновській — 2259 десятин землі[4]. Боротьба селян за землю ще більше активізувалась у період революції 1905—1907 рр. Восени 1905 року місцеві власті доносили волинському губернатору про заворушення серед селян Ляховецької волості[5].

Власті дуже мало уваги приділяли медичному обслуговуванню населення, розвиткові освіти й культури. Різні хвороби й епідемії були звичайним явищем, а процент смертності, особливо серед дітей, був високим. Під час епідемії холери 1848 року тут померло 55 чоловік, 1872 — 63. 1892 року від епідемії тифу померло 22 чоловіка. Першу лікарню в Ляхівцях відкрито 1890 року в приміщенні Троїцької церкви. Вона обслуговувала жителів містечка та 68 навколишніх сіл. 1910 року відкрилась аптека. Напередодні першої світової війни в лікарні працювало 3 лікарі, в тому числі дантист.

З 1860 року почала діяти парафіяльна школа. Проте через відсутність коштів у 1873 році її закрили. Тільки після неодноразових клопотань місцевих жителів тут відкрито однокласне народне училище, в якому навчалося 80 учнів, з них 20 дівчат. В 1902 році однокласне училище перетворено на двокласну школу, в якій 1913 року працювало 5 вчителів, навчалось 175 учнів.

Лютнева революція не принесла трудящим миру, не розв'язала земельного питання. У червні 1917 року губернська газета повідомляла, що селяни Ляховецької волості «знищують заготовлений лісний матеріал, рибні господарства і не дають поміщику орати землю»[6]. Великий вплив на посилення боротьби і формування класової свідомості місцевого населення мало спілкування його з революційними солдатськими масами 11-ї армії, окремі частини якої були розташовані в Ляхівцях.

Перемога Жовтневого збройного повстання у Петрограді підняла на боротьбу широкі маси Волині. Наприкінці січня 1918 року в Ляхівцях ліквідовано органи Центральної ради і проголошено Радянську владу. Але вже в другій половині лютого австро-німецькі війська загарбали містечко. Окупанти встановили жорстокий

---

[1] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 172.
[2] Там же, ф. 115, оп. 4, спр. 421, арк. 7, 8.
[3] Там же, ф. 159, оп. 1, спр. 175, арк. 5.
[4] Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 десятин земли. Житомир, 1913, стор. 196, 203.
[5] Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы, ч. 3, кн. 1. М., 1956, стор. 16.
[6] Газ. «Трудовая Волынь» (Житомир), 27 червня 1917 р.

режим терору і грабежу. В кінці лютого 1918 року в Ляхівцях і навколишніх селах розповсюджено наказ командування німецької дивізії, в якому вказувалося: «За кожного вбитого або пораненого німецького солдата будуть негайно розстріляні перші ліпші десять російських солдатів або жителів»[1]. У грудні 1918 року, коли Ляхівці захопили війська буржуазно-націоналістичної Директорії, населення виступило проти її антинародної, контрреволюційної політики. В околицях містечка діяли повстанські загони, організовані з місцевого населення. Петлюрівці мусили визнати, що в селах Ляховецької волості, як і на всій Волині, «становище досить напружене»[2]. На початку червня 1919 року в районі Ляховець відбувались запеклі бої між петлюрівськими бандами і частинами Таращанської бригади під командуванням В. Н. Боженка, яка входила до складу 1-ї Української радянської дивізії. В листопаді Ляхівці захопили польські інтервенти. У містечку оголосили наказ польського комісара про ліквідацію всіх органів «попереднього режиму». Відновлювалось поміщицьке землеволодіння. Населення зобов'язували повернути панам худобу, сільськогосподарський інвентар, конфіскований Радянською владою. За невиконання цього наказу «винні» зазнавали тілесних покарань і арештів. Крім того, населення мусило сплачувати контрибуцію за заподіяну землевласникам «шкоду». Селяни виконували польові роботи під наглядом спеціальних воєнних команд. Навесні 1920 року населення Ляховець виступило проти режиму, встановленого окупантами. Під керівництвом Ізяславської підпільної організації в районі Ляховець, Ямполя, Теофіполя виникли партизанські загони, які руйнували мости, знищували лінії зв'язку, нападали на польські каральні загони.

9 липня 1920 року Ляхівці були визволені від окупантів частинами Особливої кавалерійської групи, в складі якої діяла окрема кавбригада Г. І. Котовського. Остаточно Радянська влада тут була встановлена в кінці листопада 1920 року[3].

Розпочався період відродження народного господарства, зруйнованого в роки громадянської війни. Було створено ревком і комітет незаможних селян, який очолив місцевий бідняк Р. Є. Марунич. Під їх керівництвом роздано селянам націоналізовану поміщицьку і церковну землю. Населення з радістю зустріло ці заходи Радянської влади. Питання відбудови народного господарства були в центрі уваги партійних і радянських органів. Для організації допомоги селянським господарствам і вивчення основ агротехніки в 1922 році тут відкрили агропункт. На з'їзді Рад Ляховецької волості, що відбувся в квітні 1921 року, розглядались питання боротьби з бандитизмом, проведення посівної кампанії, роботи ревкомів та комнезамів. Волосний виконком в цей час очолював Я. І. Юрчук[4].

У березні 1923 року Ляхівці стали районним центром Шепетівського округу. Головою райвиконкому обрали активного учасника революційних подій в Ляхівцях комуніста А. А. Войтюка. В квітні 1932 року в селі організаційно оформився партійний осередок у складі 6 чоловік. Його очолив П. М. Лавреньєв[5]. Держава виділила кошти і будівельні матеріали для ремонту шкіл, шляхів, мостів. Для цього при райвиконкомі утворили спеціальні комісії, які очолили комуністи. Приступивши до здійснення перших соціалістичних перетворень, місцеві органи влади вели вперту боротьбу проти дій куркульських елементів. У 1923 році відбулася районна конференція членів КНС, на якій вирішено організувати комітети взаємодопомоги одноосібним господарствам. Активну участь у громадському і господарському житті брала й створена в 1924 році комсомольська організація. З її ініціативи для населення організовувалися концерти, а виручені гроші виділялись на допомогу біднякам[6].

---

[1] Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). М., 1936, стор. 23.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, спр. 36, арк. 136.
[3] Житомирський облдержархів, ф. 1657, оп. 4, спр. 1052, арк. 35.
[4] Там же, оп. 1, спр. 52, арк. 76—79.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 1/1, арк. 6.
[6] О. Іващенко. З історії комсомолу Волині, стор. 8.

Налагоджувалося медичне обслуговування населення. Розвивались освіта і культура. Діяли семирічна, 4-річна та 3-річна школи, в яких у 1925 році навчалося 518 дітей, працювало 10 вчителів[1]. Одночасно провадилась велика робота щодо ліквідації неписьменності серед дорослого населення, якого налічувалося понад 800 чоловік. До роботи гуртків лікнепу залучались вчителі й комсомольці. Приміщення колишнього поміщицького маєтку було відведено для дитячого будинку, де оселилось 120 безпритульних і голодуючих дітей волості. 1923 року в Ляхівцях з'явився перший культурно-освітній заклад — клуб. При клубі працювали гуртки та бібліотека з книжковим фондом понад 2 тис. примірників. У 1927 році перед першими глядачами відчинив двері кінотеатр.

В наступні роки партійна організація велику увагу приділяла розвиткові різних форм кооперації. Так, ще навесні 1924 року для дальшої допомоги бідняцьким господарствам в Ляхівцях організується кредитне сільськогосподарське товариство. Воно постачало селянським господарствам насіння, сільськогосподарські машини та інвентар, надавало кредити. З ініціативи правління товариства відкрились майстерня, що виробляла черепицю, зерноочисний пункт, підприємства для переробки сільськогосподарських продуктів. Якщо в момент заснування товариство мало 18 пайовиків, то в 1926 році їх було вже 960, а в 1927-му воно обслуговувало 19 населених пунктів району. Його вплив серед селянства постійно зростав[2]. У наступному році став до ладу млин. Поряд з сільськогосподарським виробництвом місцеве населення, якого в 1926 році налічувалось 1,5 тис. чоловік, займалося кустарними промислами. Район мав близько 150 дрібних кустарних ремісничих підприємств, 92 приватні дрібні торговельні заклади.

Питання про перехід одноосібних селянських господарств до колективних форм були в центрі уваги радянських і партійних органів. Районна конференція членів КНС, проведена 1926 року, прийняла рішення про те, що першочерговим завданням комнезаму є піднесення сільськогосподарського виробництва через організацію колективних господарств, залучення до участі в них середняків, боротьба з саботажем куркулів[3]. Того ж року в Ляхівцях утворилося сільськогосподарське товариство буряко-сіяння. Активізували роботу кооперативні споживчі товариства.

Наприкінці 20-х років у Ляхівцях виникають колективні господарства. Так, у грудні 1929 року було створено артіль «Червоний плугатар», організаторами якої були М. А. Дончевський, І. У. П'ясецький та інші. На І з'їзді колгоспників прикордонного району, що відбувся в Ляхівцях 23—24 грудня 1929 року, вказувалося, що 80 проц. всієї земельної площі району знаходиться в користуванні колгоспів. Створюється машинно-тракторна станція, в якій 1934 року налічувалося 30 тракторів. Питанню дальшого зміцнення колгоспного виробництва радянські і партійні органи приділяли постійну увагу. На сторінках районної газети «Соціалістичний фронт» широко висвітлювалась участь комсомольців селища в зміцненні артілі. За їх ініціативою утворювались рейдові бригади для перевірки окремих ділянок колгоспного виробництва. За довоєнні роки побудовано нові господарські приміщення, зросло громадське тваринництво. збільшилися прибутки артілі. За виробництвом сільськогосподарської продукції район щороку виходив переможцем у соціалістичному змаганні з сусідніми районами.

В середині 30-х років ляховецька артіль об'єдналася з артіллю сусіднього села Стариків. Центральна садиба об'єднаного господарства, що тепер мало назву «Радянське село», містилася в Стариках.

Одночасно з розвитком колгоспного виробництва велика увага приділялася розвиткові місцевої промисловості. В роки першої п'ятирічки організовано артілі для видобування торфу та меблеві. За роки другої п'ятирічки, крім згаданих, почала працювати артіль, що виробляла крейду (5 тис. тонн на рік), а також цегельний завод.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1086, оп. 1, спр. 102, арк. 118, 119.
[2] Там же, ф. Р-776, оп. 1, спр. 1135, арк. 71, 72.
[3] Там же, ф. Р-1063, оп. 1, спр. 2, арк. 117, 118.

1940 року підприємства місцевої промисловості, на яких було зайнято понад 90 робітників, випускали продукції на суму 3,8 млн. крб. 1939 року закінчено будівництво приміщення для машинно-тракторної станції з майстернями та нафтобази, розширено пункт «Заготзерно». В 1940 році МТС вже мала 53 трактори, 18 комбайнів та багато іншої сільськогосподарської техніки й обслуговувала 27 колгоспів району.

Районна сільськогосподарська виставка у Білогір'ї. Вересень 1955 р.

В роки довоєнних п'ятирічок зріс матеріальний добробут, поліпшилася охорона здоров'я жителів села, піднявся їх культурний рівень. В 1927 році споруджено лікарню спочатку на 20 ліжок, а в 1940 році — на 75, в якій працювало 3 лікарі, 30 чоловік середнього і молодшого медперсоналу. Діяли поліклініка, санітарна станція, аптека, дитяча консультація. Провадилась велика робота щодо запобігання захворюванням інфекційними хворобами.

1934 року збудовано нове приміщення для середньої школи. Напередодні війни в середній та семирічній школах навчалося 828 учнів, працювало 38 вчителів.

Окупація Ляховець німецько-фашистськими загарбниками 5 липня 1941 року тимчасово припинила творчу працю людей. Гітлерівці одразу почали розправи над мирним населенням, особливо радянським активом. Понад 3 тисячі жителів Ляховець і навколишніх сіл вбито в яру біля Тростянецького лісу. За роки окупації з села вивезено на каторжні роботи до Німеччини 180 юнаків і дівчат. Ворог перетворив на конюшню будинок середньої школи, знищив учбове обладнання кабінетів і районну бібліотеку, спалив кінотеатр. Окупанти пограбували колгоспне майно, вивезли поголів'я великої рогатої худоби, зерно і сільськогосподарський інвентар, зруйнували більшу частину будинків жителів села. Збитки, завдані загарбниками колгоспу, підприємствам, установам і організаціям села, становили 29 млн. карбованців.

З перших днів окупації трудящі Ляховець стали на шлях боротьби проти фашистських загарбників. Вже в 1941 році тут виникла підпільна патріотична організація. Керівництво підпільною роботою груп району здійснював комуніст П. Ф. Скалозуб, а після його страти в Ляхівцях утворено комітет, якого очолили М. І. Вощило і вчитель Н. Д. Кучерук На початку 1942 року керівники організації встановили зв'язки з підпільним обкомом партії[1]. Місцеві підпільники мали зв'язок з м. Ізяславом, звідки одержували листівки, тексти повідомлень Радінформбюро і поширювали їх серед населення. Члени бойових груп збирали боєприпаси, висаджували в повітря мости, нападали на поліцейські дільниці, знешкоджували зрадників народу. Крім того, вони руйнували обладнання місцевих підприємств, перешкоджали вивезенню окупантами награбованого майна, проводили диверсії на залізничній лінії Шепетівка—Лепесівка. Члени підпільної групи знищили близько 100 окупантів[2]. Особливо широкого розмаху набув рух опору в районі Ляховець у 1943 році. Восени створено підпільний райком партії, очолив його комісар партизанського загону А. З. Одухи — В. С. Крашенинников. В кінці року підпільні групи влилися до складу партизанського загону, який підривав мости, вивів з ладу залізничну станцію[3].

[1] Т. Строкач. Наш позивний — свобода. К., 1964, стор. 47—50.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 17, спр. 1, арк. 1—68.
[3] Там же, оп. 10, спр. 1, арк. 67; Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 190.

Вантаження цукрових буряків у колгоспі ім. Богдана Хмельницького. Селище Білогір'я. 1970 р.

Група партизанського з'єднання, під командуванням А. З. Одухи, здійснила кілька нападів на фашистський гарнізон у Ляхівцях, визволивши багато людей, яких окупанти хотіли вивезти до Німеччини.

22 січня 1944 року партизанські загони ім. Леніна та ім. Суворова визволили село від гітлерівських загарбників, про що повідомлялось у донесенні Українського штабу партизанського руху[1]. Понад місяць партизани фактично утримували село в своїх руках, поступово налагоджували діяльність місцевих органів Радянської влади, оберігали державне і громадське майно[2]. Вранці 5 березня 1944 року Ляхівці остаточно визволили від окупантів частини 1-го Українського фронту.

Після визволення Ляховець трудящі приступили до відбудови зруйнованого господарства. Незабаром відновили роботу районна і сільська Ради депутатів трудящих, райкоми партії і комсомолу, профспілкові і громадські організації, лікарня, школи тощо.

1946 року село перейменовано на Білогір'я. Держава виділила колгоспові кредити, посівний матеріал. Влітку 1947 року стала до ладу машинно-тракторна станція. В зв'язку з нестачею техніки в артілі доводилось орати землю кіньми і коровами, збирати врожай косами, серпами. Тому в перші післявоєнні роки врожайність сільськогосподарських культур була ще низькою. Внаслідок наполегливої праці трудівників артіль у 1948 році вперше достроково виконала план державних поставок. Стали до ладу місцеві підприємства, торговельні заклади. За досягнуті успіхи у відбудові народного господарства група партійних, радянських і господарських працівників була удостоєна урядових нагород[3].

В наступні роки дедалі зростає колгоспне виробництво. В 1950 році на базі об'єднаних місцевих артілей сіл Стариків і Карасихи утворено велике господарство ім. Богдана Хмельницького[4]. Рік у рік збільшувалася кількість техніки на колгоспних полях, зростала механізація трудомістких процесів, будувалися нові тваринницькі ферми, підвищувалася врожайність сільськогосподарських культур. У 1960 році відбулося дальше об'єднання артілей.

До колгоспу ім. Богдана Хмельницького приєднано артіль ім. Ілліча с. Суховолі. Того ж року с. Старики, де перебувала центральна садиба цього механізованого і спеціалізованого господарства, включено до зони Білогір'я. На початку 1971 року місцевий колгосп об'єднався з колгоспом «Комуніст» села Ставищак. За об'єднаним господарством закріплено 7135 га землі, в т. ч. орної — 6005 га. На його ланах працює 53 трактори, 19 зернових комбайнів, 31 вантажний автомобіль, є 160 електродвигунів. Колгосп має великої рогатої худоби 1030 голів, свиней — 5581. В 1971 році завершується будівництво механізованого комплексу для відгодівлі свиней на 6 тис. голів.

За останні роки значно підвищилась культура землеробства, механізовано трудомісткі процеси виробництва у рільництві і тваринництві.

У післявоєнний період велика увага приділялася розвиткові різних галузей місцевої промисловості. В околицях Білогір'я відкрито торфовидобувну дільницю,

---

[1] АІІП ЦК КП України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 237—241.
[2] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 396.
[3] Газ. «Радянське життя» (Білогір'я), 15 лютого 1948 р.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 491, арк. 37.

збудовано цегельний завод, який виробляє на рік 8 млн. штук цегли. В квітні 1944 року стала до ладу міжрайонна майстерня капітального ремонту машин[1]. У 1958 році на її базі відкрито ремонтно-механічний завод, який спеціалізувався на виробництві запчастин для сільськогосподарських машин. Згодом тут налагоджено ремонт автодвигунів ГАЗ-51, виробництво столів для електрозварювальних робіт, стелажів для акумуляторів. У 1970 році на заводі працювало 135 робітників, які випускали продукції на суму 320 тис. крб. Заслужений авторитет серед колективу заводу здобули ветерани праці А. Р. Марунич, Ф. Р. Тимчук.

Вулиця Леніна у Білогір'ї. 1970 р.

На території селища (1960 року Білогір'я стало селищем міського типу) міститься районне об'єднання «Сільгосптехніки», об'єднання «Міжколгоспбуд», «Міжколгоспшляхбуд», комбінат побутового обслуговування. Крім них, є райхарчопромкомбінат, рембуддільниця, районна електростанція. На цих підприємствах зайнято понад тисячу робітників. Значно розширено і механізовано хлібоприймальний і бурякоприймальний пункти. На початку 1968 року став до ладу новий хлібозавод, на якому механізовано більшість трудомістких процесів. За післявоєнні роки значно поліпшився транспортний зв'язок. Щодня комфортабельні автобуси вирушають до Києва, Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Ізяслава, Шепетівки, Тернополя тощо. В селищі збудовано автобусну станцію. З обласним центром Білогір'я має й авіаційне сполучення.

Змінився вигляд селища за післявоєнний час. Виросли нові будівлі: універмагу, продовольчого магазину, промкомбінату, культмагу, меблевого магазину, чайної, вокзалу, пошти, готелю. В 1963 році жителі збудували 48, а в 1964-му — 63 красиві будинки. За роки восьмої п'ятирічки комбінат комунальних підприємств спорудив 7 комунальних будинків на 2,3 тис. кв. метрів житлової площі, заасфальтував 6 тис. кв. метрів вулиць. Селище прикрасили нові приміщення районних установ, комбінату побутового обслуговування, дитячого корпусу районної лікарні, широкоекранного кінотеатру, районного вузла зв'язку. Лише у 1969—70 pp. 40 сімей робітників і службовців справили новосілля у нових житлових будинках. Зросла мережа підприємств громадського харчування.

Незрівнянно поліпшилось медичне обслуговування населення. В селищі є районна лікарня, де працює 27 спеціалістів з вищою і 88 — з середньою спеціальною освітою, два фельдшерсько-акушерські пункти, колгоспний пологовий будинок, поліклініка, санепідстанція, пункт швидкої допомоги, аптека.

Дедалі ширшого розмаху набувають фізична культура і спорт. Працює 3 фізкультурні колективи, в яких налічується 932 спортсмени. До їх послуг два футбольні поля, 4 волейбольні і баскетбольний майданчики, поле для гри у ручний м'яч.

Значних успіхів за післявоєнний час досягнуто і в галузі народної освіти. В 1970 році в середній школі навчалося 922 учні, працювало 60 учителів, у чотирьох початкових школах — 260 учнів і 14 вчителів. У дитячій музичній школі навчається 120 учнів. Розширилася мережа і дошкільних дитячих закладів. У селищі діють середня школа робітничої молоді і районна заочна школа, де здобувають середню освіту без відриву від виробництва десятки юнаків і дівчат. За особливо плідну творчу

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3339, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

роботу, багаторічне навчання й виховання молодого покоління вчителя Білогірської середньої школи А. С. Кондратьєва нагороджено двома орденами Леніна.

В районному будинку культури читаються лекції, проводяться вечори відпочинку і масові тематичні вечори, діє стаціонарна кіноустановка. В робітничих клубах працюють гуртки художньої самодіяльності. Дедалі більше входять у побут нові обряди. Традиційними стали свята Серпа й молота, зустрічі весни, День механізатора, свято врожаю, проводи до Радянської Армії, урочиста реєстрація шлюбів і новонароджених.

Хорошу книжку читач завжди знайде на книжкових полицях районної бібліотеки і бібліотеки для дітей, в яких налічується близько 50 тис. томів.

Такий сьогоднішній день Білогір'я. Тільки завдяки Радянській владі його трудящі здобули в праці й боротьбі заможне, культурне життя.

А. О. КОПИЛОВ

Я́МПІЛЬ

Ямпіль (колишній Янушпіль) — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташований на річці Горині (притока Прип'яті), в західній частині Білогірського району, за 2 км від залізничної станції Лепесівка. Віддаль від районного центру — 22 км. Населення — 4400 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Дідківці, Лепесівка, Норилів, Паньківці.

Територія, на якій розташований Ямпіль, лежить в північно-західній частині Подільського плато, на межі з Волинським Поліссям.

Поблизу Ямполя та Лепесівки досліджено поховання доби ранньої та кургани пізньої бронзи (III—II тис. до н. е.). В околицях Лепесівки в 1967—1968 рр. велися розкопки великого поселення черняхівської культури, де знайдено язичеський жертовник з культовими вазами. Орнамент на вазах зображує річний сільськогосподарський календар давніх слов'ян. Біля Лепесівки виявлено також рештки давньоруського поселення[1].

Ритуальна ваза IV ст. з поселення черняхівської культури із зображенням ранньослов'янського календаря. Село Лепесівка.

Давня історія Ямполя тісно пов'язана з історією сусіднього Тихомля, міста удільних руських князів. Залишки городища в Тихомлі, заснованому в X ст., в період приєднання Волині до Київської Русі (981 р.), збереглися до наших днів.

В часи феодальної роздробленості, у XII—XIII ст., Тихомль разом з іншими погоринськими містами належав до Київського, Волинського, а з 1199 року — до Галицько-Волинського князівства. В 1214 році місто захопили війська угорського короля, але в 1219 році князь Данило Романович розбив завойовників, і Тихомль, як повідомляє літописець, знову стає «Даниловим містом». За князювання Данила Романовича Тихомль був добре укріпленим населеним пунктом з розвинутими торгівлею і ремеслом. Правда, і в наступні роки місто не раз завойовувалось та спустошувалось в процесі міжусобних воєн. Так, 1233 року під час однієї з битв з угорським королем покликаний Данилом Романовичем на допомогу князь «Ізяслав Мстиславович лесть (зраду) сотвори и... взяша Тихомль и возвратишася»[2].

В наступні роки (1241, 1259, 1289) Тихомль, як і територія всієї Волині, був завойований і не раз спустошувався монголо-

---

[1] Журн. «Советская археология», 1963, № 2, стор. 178—191.

[2] Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908, стор. 69.

татарськими полчищами. З часів татарської навали до наших днів збереглися залишки земляних і дерев'яних укріплень. Крім того, погоринські міста в 1279, 1303, 1309, 1352, 1365, 1418 рр. були охоплені голодом і холерою. Внаслідок цього і численних набігів татар у Тихомлі зменшується кількість населення. Місто починає занепадати.

Послабленням Галицько-Волинського князівства скористалися сусідні іноземні держави. В 40-х роках XIV ст. Тихомль, як і вся Волинь, був завойований і включений до складу Литовського князівства. В другій половині XIV—XV ст. погоринські міста стали ареною боротьби між Литвою і Польщею, яка супроводилась посиленням національного і релігійного гніту, насадженням серед місцевого населення католицизму.

На початку XVI ст. Тихомль і його «городище» належали великим волинським ополяченим землевласникам Синютам, які володіли на Волині 15 містами і 100 селами. В 1535 році Грицько і Роман Синюти продали «городище» князю Янушу, єпіскопу Віленському, за 450 срібних крб., який і назвав його Янушполем. Ця назва згодом змінилась на Янпіль, а пізніше — на Ямпіль.

Залишки Тихомльської фортеці. Пам'ятка архітектури XVI ст. Фото 1969 р.

У 1569 році, після укладення Люблінської унії, містечко разом з іншими містами Волинського воєводства ввійшло до складу Речі Посполитої. Характерно, що в акті Люблінського сейму не згадується Тихомль, територія якого тоді, мабуть, вже злилася з Ямполем.

Після приєднання Ямполя до Речі Посполитої феодальний гніт посилюється. Жителі містечка за рішенням польського сейму повинні були сплачувати «подимний податок» на користь держави. Так, 1629 року з 250 димів було зібрано 126 злотих одинарного подимного, в 1634 і 1638 рр.— по 252 злотих подвійного подимного, в 1635 році — 356 злотих чотириразового податку від 178 димів[1]. Крім того, ямпільські селяни змушені були щорічно сплачувати на утримання Кременецького замку 11 кіп литовських грошей, 19 мірок вівса і 2 дні на рік косити сіно. Але основні податки натурою і грішми жителі Ямполя сплачували власникам міста Синютам, а згодом Збаразьким, Вишневецьким, Радзивіллам, Ходкевичам, у власність яких переходив Ямпіль. Селяни-чиншовики повинні були працювати по «вільному найму» за плату, встановлену поміщиком. Великих збитків населенню завдавали і численні напади польської шляхти. Так, під час одного з таких набігів на Ямпіль у жителів було пограбовано майно й худобу.

У XVII ст., з розвитком товарно-грошових відносин у Речі Посполитій, спостерігаються певні зміни і в соціально-економічному розвиткові Ямполя. В 1616 році власники містечка одержали від польського короля магдебурзьке право, що в якійсь мірі сприяло пожвавленню його економічного життя. В місті щочетверга відбувалися торги, щонеділі — базари, під час яких поміщик збирав різні грошові побори: «мостове», «помірне», «поштучне». Заміна натурального податку грошовим ставила селян Ямполя в залежність від ринку. В той період Ямпіль, як і сусідні Ляхівці, став одним з центрів торгівлі Росії і Польщі та Литви і Туреччини[2].

В період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Ямпіль став ареною жорстоких боїв між загонами українських козаків і польською шляхтою.

---

[1] Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968, стор. 81.

[2] Архив ЮЗР, ч. 5, т. 2, стор. 55—59.

Восени 1648 року Ямпіль визволили селянсько-козацькі загони[1]. Воєнні дії між російськими і польськими військами, що відбувалися в районі Ямполя в наступні роки, і особливо напад турків на Волинь у 1676 році, розорили містечко.

Постійні війни Речі Посполитої, посилення феодальної експлуатації і національного гніту, насильне запровадження католицизму погіршували становище селян, які ставали на шлях боротьби проти своїх гнобителів. Документи розповідають про те, що під час селянсько-козацьких повстань на Правобережній Україні під проводом Семена Палія і Самійла Самуся на початку XVIII ст. в Ямполі відбувалися заворушення[2]. Для придушення виступів місцеві власті утворювали спеціальні загони озброєної шляхти. Такий загін існував в кінці 60-х рр. XVIII ст. і в Ямполі[3].

У другій половині XVIII ст. в Ямполі створюються мануфактури. В 1760 році власники містечка збудували фабрику, на якій вироблялися килими[4].

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Ямпіль у 1796 році увійшов до Кременецького повіту Волинської губернії.

1805 року, коли Росія брала участь у війнах проти наполеонівської Франції, в Ямполі був розквартирований Азовський піхотний полк Першої армії, якою командував М. І. Кутузов.

Соціально-економічний розвиток передреформеного Ямполя відображений в інвентарній виписці 1847—1848 рр. Згідно з інвентарною реформою 1847—1848 рр., у користуванні 103 селянських господарств було 440 десятин орної землі, 61 десятина садибної і 146 десятин сіножатей. З усього числа господарств городників налічувалось 23, піших — 66 і тяглих — 14. За користування мізерними ділянками землі піші господарства відбували 2 чоловічі й 1 жіночий, тяглі — 3 чоловічі й 1 жіночий дні панщини на тиждень зі своїм реманентом та худобою; городники сплачували грошовий оброк і відбували 24 робочі дні щороку на користь поміщика. Крім панщини, селяни повинні були відробляти по 12 літніх і 12 зимових днів, 8 будівельних за плату, встановлену губернатором, нести раз на місяць нічну варту. Формально дотримуючись триденної панщини, поміщик широко застосовував урочну систему: він давав таку денну норму, що її ледве можна було виконати за 2—3 дні. Інвентарна реформа, хоч і закріпила за селянами надільну землю і дещо обмежила поміщицьке свавілля, по суті залишила їх такими ж безправними, якими вони були й раніше[5].

Не внесла суттєвих змін в економічне становище ямпільських селян і реформа 1861 року. Краща земля залишилася за поміщиком. За уставною грамотою 1862 року, селяни дістали в наділ 473 десятини польової землі і 35 десятин сіножатей. Отже, у них було відрізано близько 80 десятин землі. Крім того, протягом 49 років вони повинні були сплатити 11 760 крб. за садибні наділи, 36 572 крб. за польові, тобто в 2 рази більше ринкової вартості цієї землі. 23 господарства польових наділів зовсім не одержали. Крім сплати грошей, селяни змушені були виконувати й різні повинності.

Хоч реформа 1861 року зберігала сервітутні права селян Правобережної України, поміщик Ходкевич, на той час орендар маєтку в Ямполі, за користування сіножатями забирав у них частину сіна. Так, з донесення мирового посередника 1884 року видно, що з 1190 десятин вигонної землі поміщик частину її віддавав під випас за третю копу селянам сусіднього села, частину — місцевим селянам за певну частку врожаю, а ще частину — за гроші селянам інших сіл. Крім того, проїжджі селяни змушені були сплачувати гроші орендарю за користування дорогами[6].

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 4. К., 1914, стор. 514, 518.
[2] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, стор. 202.
[3] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 5. К., 1902, стор. 61.
[4] А. К. Жук. Українські народні килими. К., 1966, стор. 11.
[5] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 415, арк. 24—26.
[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 617, спр. 18, арк. 3.

Селянська реформа не лише поставила вчорашніх ямпільських кріпаків у тяжке економічне становище, але й багатьох з них розорила, пролетаризувала.

Все це сприяло загостренню класової боротьби в містечку. Під впливом польського повстання 1863 року селяни Ямполя відмовилися прийняти запропоновану поміщиком уставну грамоту і перестали виконувати панщину та інші повинності. У зв'язку з цим відбулися сутички з урядовими військами[1]. В 1877 році селяни-чиншовики Ямполя, яких за вироком суду позбавлено землі за несплату збільшеного поміщиком чиншу, «самовільно почали орати землю під озимину, що була раніше в їхньому користуванні»[2]. В наступні роки не припинялися потрави селянами сіножатей та посівів поміщика.

З 70-х років XIX ст. в Ямполі спостерігається певне економічне піднесення. Діяли пивоварний і поташний заводи, горілчаний склад, миловарня, 36 крамниць, регулярно відбувалися ярмарки, працював млин. Цьому, безперечно, сприяло і залізничне будівництво, яке в той час почалося на Волині. Ці зміни в економіці містечка сприяли швидкому зростанню населення. Якщо в 1905 році тут був 181 двір та проживало 970 жителів, то в 1911 році було вже 372 двори і 2332 жителі.

Ось як описує тодішній Ямпіль один з його відвідувачів. «На самому кордоні Острозького повіту мальовничо розкинулось містечко Ямпіль. Воно оточене з південної, східної і північної сторони водами річки Горині. Ріка, запруджена дамбою, утворює став, який омиває Ямпіль з південного і східного боків. Із східної сторони материк заходить на чверть версти і, перерізаний у двох місцях водами ріки, утворює два острови»[3].

Основним заняттям місцевого населення було сільське господарство, насамперед, виробництво зерна та тваринництво. Селяни, як і раніше, терпіли від малоземелля. В той же час місцеві поміщики Косаковські, Лампицькі, Пеньковські в 1913 році мали 3508 десятин землі[4]. Чимало десятин її належало костьолу і православній церкві. Матеріальні нестатки, постійна нужда змушували селян за мізерну плату працювати на поміщицьких ланах, знов і знов штовхали їх на шлях класової боротьби.

Боротьба місцевих селян за землю, за поліпшення свого становища загострюється в період революції 1905—1907 рр. Восени 1905 року селяни Ямполя та волості відмовилися збирати поміщицький урожай на умовах, які запропонувала адміністрація економії[5]. В листопаді того ж року відбулося заворушення наймитів у панській економії. Для його придушення викликали жандармів.

Тяжке матеріальне становище жителів Ямполя перепліталося з їх політичним безправ'ям, неписьменністю, поганим медичним обслуговуванням; тут часто спалахували пошесні хвороби: тиф, скарлатина, пропасниця, холера тощо. В 1913 році в містечку був один лікар і акушерка, працювала невеличка лікарня, амбулаторія й аптека[6].

Дворічну церковнопарафіяльну школу відкрито тут у 1885 році. 1888 року в ній навчалося 24 учні, з них лише одна дівчинка. Містилась школа в церковному будинку й утримувалась на кошти місцевих парафіян. 1902 року почало працювати двокласне сільське училище, в якому навчалося 159 дітей з Ямполя та навколишніх сіл, працювало 3 вчителі.

У роки першої світової війни містечко перебувало в районі воєнних дій і було дуже зруйноване.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 472, оп. 1, спр. 50, арк. 48.

[2] Там же, ф. 442, оп. 316, спр. 72, ч. 1, арк. 38.

[3] Житомирський облдержархів, ф. 152, оп. 1, спр. 415, арк. 1,2.

[4] Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 десятин земли, стор. 103.

[5] М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., стор. 147.

[6] Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Житомир, 1915, стор. 376.

Звістка про перемогу Лютневої революції та повалення царизму ще більше активізувала боротьбу селян за землю і політичні свободи. В містечку виник волосний виконавчий комітет, який згодом здійснював керівництво боротьбою селян Ямполя за землю. Він зосередив у своїх руках владу на території волості після ліквідації волосного правління. «Вся земля поміщицька і церковна переходить до рук волосного комітету і оголошується народним добром»,— таке було рішення комітету[1].

Великий вплив на боротьбу селян мала присутність тут революційно настроєних солдатських мас частин Південно-Західного фронту, розташованих тоді на Волині, що була прифронтовою зоною. В кінці вересня селяни Ямпільської волості Кременецького повіту розпочали масову порубку лісів, забирали врожай, заорювали і засівали поміщицьку землю, розбирали економії. В самочинній порубці лісів і захопленні будівель економій брали участь і солдати[2]. Місцеве населення разом з солдатськими масами 11-ї армії активно виступало проти корніловського заколоту, не визнавало влади комісарів Тимчасового уряду. Командування фронту вживало всіх заходів, щоб придушити ці виступи.

Радо зустріли трудящі Ямполя перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і перші декрети Радянського уряду. 2 лютого 1918 року в Ямполі проголошено Радянську владу[3].

В роки громадянської війни та іноземної інтервенції в районі Ямполя відбувалися численні бої. В кінці лютого 1918 року його захопили війська кайзерівської Німеччини, які встановили тут жорстокий окупаційний режим, у грудні — війська Директорії. В травні 1919 року частини 2-ї Української радянської дивізії визволили Ямпіль від петлюрівців, але на початку червня вони знову захопили містечко. Після запеклих боїв таращанці вибили з Ямполя війська буржуазно-націоналістичної Директорії. В листопаді містечко окупувала польська вояччина. Інтервенти та українські буржуазні націоналісти знову відновили поміщицьке землеволодіння. Населення змушене було сплачувати контрибуцію і працювати в поміщицьких маєтках. Та недовго. В липні 1920 року Ямпіль визволено частинами кавалерійської бригади Г. І. Котовського. Остаточно Радянська влада тут була встановлена в кінці листопада 1920 року[4].

Після визволення Червоною Армією містечка від ворогів трудящі приступили до відбудови зруйнованого війною народного господарства. В грудні 1920 року утворено ревком, якого очолив комуніст В. Д. Пашковський. Майже одночасно створюється і комітет незаможних селян на чолі з місцевим бідняком М. І. Філіп'юком[5]. Весною 1923 року організувався партосередок, який налічував тоді 4 комуністів, його очолив учасник громадянської війни М. Л. Михайлов[6].

Перші соціалістичні перетворення проходили в складних умовах. Містечко було розташоване на кордоні з панською Польщею, звідки на Ямпіль раз у раз нападали націоналістичні банди. Ревком і комнезам мобілізували маси на боротьбу з бандитизмом, будівництво нового життя. На початку 1921 року безземельні і малоземельні селяни одержали конфісковані поміщицькі землі, КНС допомагав їм в придбанні насіння, сільськогосподарського інвентаря. В 1925 році стало до ладу перше невеличке підприємство — млин. Розпочало роботу сільськогосподарське товариство, що сприяло бурякосіянню.

Було досягнуто певних успіхів у розвитку культури та народної освіти. Після встановлення Радянської влади розпочалося навчання в початковій школі, згодом її перетворили на семирічку, в ній працювало 8 вчителів. При школі були організовані курси для ліквідації неписьменності серед дорослого населення, згодом відкри-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 2, арк. 9.
[2] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 386.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 628, оп. 1, спр. 13, арк. 2.
[4] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 776.
[5] Житомирський облдержархів, ф. Р-1657, оп. 4, спр. 1052, арк. 35.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 179, оп. 1, спр. 4, арк. 65.

лася кооперативна школа. 1923 року центром агітаційно-масової і політико-виховної роботи серед населення став сельбуд. Тоді ж оформились комсомольська і піонерська організації.

1928 року створюється перше кредитне товариство і сільськогосподарське виробниче товариство.

Рік у рік зростала трудова активність мас. Сільська Рада охоплювала своїм керівництвом основні галузі культурно-освітньої і господарської роботи. 1929 року в Ямполі організовується сільськогосподарська артіль «Червоний маяк», яка об'єднала 27 селянських дворів і мала 271 га землі. Першими організаторами колгоспного виробництва були Л. В. Ярмощук, Х. М. Стояновська, М. Ф. Грузина, Н. І. Березовський. На шляху організації колгоспів стояли великі труднощі. Не вистачало сільськогосподарської техніки і досвіду для ведення артільного господарства. Тому колгосп спочатку був економічно слабким. Питання кооперування сільського господарства стояло в центрі уваги місцевої парторганізації, яка 1931 року налічувала вже 12 чоловік[1]. Районна газета писала тоді про перші кроки колгоспу: «В загостреній класовій боротьбі з куркулем провів перший рік свого господарювання колгосп «Червоний маяк». Наперекір куркульським підлабузникам, що чекали розвалу колгоспу, наслідки господарювання хороші. На трудодень колгоспники одержали по 2,8 крб., виділено премію ударникам»[2].

Врожайність сільськогосподарських культур теж підвищувалася, зростали прибутки артілі та її членів. У 1935 році ланка Х. М. Стояновської зібрала по 425 цнт цукрових буряків з гектара. Протягом 1932—1938 рр. тут збудовано нові тваринницькі ферми. Колгосп мав 802 га орної землі, 98 голів великої рогатої худоби, 118 свиней, 135 коней тощо. Колгоспні поля оброблялись машинами Лепесівської МТС. Створена в 1936 році, вона в 1941-му мала 44 трактори і 14 комбайнів. Головою артілі «Червоний маяк» працював тоді П. Ф. Скалозуб, здібний організатор колгоспного виробництва.

За роки довоєнних п'ятирічок стали до ладу пункти «Заготзерно» і бурякоприймальний, майстерні побутового обслуговування, артіль для виробництва крейди та інші, в яких працювало 138 робітників[3].

За довоєнні роки поліпшився добробут трудящих. В селищі з'явилися десятки нових житлових будинків, зріс культурний рівень населення. Відбулися великі зміни і в організації охорони здоров'я. Якщо в перші роки Радянської влади трудящих обслуговувала медична амбулаторія, де працював фельдшер, то напередодні війни в Ямполі вже була лікарня на 20 ліжок, діяли поліклініка й аптека. Крім того, місцеве населення одержувало медичну допомогу і в лікарні прикордонного загону.

В 1929 році в семирічній школі навчалося 200 учнів. У 1936 році відкрито середню школу, для якої через два роки збудовано нове двоповерхове приміщення. До початку війни середню освіту здобули 120 юнаків і дівчат. При школі був гуртожиток для дітей з навколишніх сіл. До 1940 року загалом ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. Активну політико-виховну роботу провадили осередок МОДРу, Тсоавіахім, гурток безвірників, а також бійці й командири Ямпільського прикордонного загону, який містився тут до 1939 року. З 1938 року в системі політичної освіти розпочав роботу гурток для вивчення історії ВКП(б), працювали сільська і шкільна бібліотеки.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини обірвав мирну працю трудящих Ямполя. 6 липня 1941 року селище окупували фашистські війська. Одразу розпочалися репресії і терор проти населення. Жителів примушували працювати по 12—15 годин на сільськогосподарських роботах. За час окупації вороги розстріляли 25 сільських активістів; проводили т. зв. акції проти єврейського населення, вини-

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 3436, оп. 1, спр. 1а, арк. 1.
[2] Газ. «Соціалістичний фронт» (Білогір'я). 21 жовтня 1930 р.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 2, спр. 6, арк. 215; ф. Р-339, оп. 1, спр. 127, арк. 5.

щували його[1]. Окупанти схопили і розстріляли комуніста П. Ф. Скалозуба, учасника громадянської війни, залишеного для організації підпільної роботи. Нещадним терором намагалися вони залякати населення, зробити з нього покірних рабів. 450 юнаків і дівчат гітлерівці відправили на каторжні роботи до Німеччини. Але жителі Ямполя не корилися ворогові.

У лавах Червоної Армії рідну землю захищали підполковник Т. В. Морозюк, лейтенант М. І. Стояновський, льотчик О. Т. Кирея і сотні інших ямпільців. Ті, хто лишився в окупованому селищі, включалися в підпільну боротьбу. В грудні 1941 року в Ямполі організувалася підпільна група, якою керував офіцер-комуніст М. І. Вощило. До її складу входили С. Я. Сальник, А. П. Василюк, М. Ф. Величко, Ф. А. Рудюк, С. Т. Троян та інші ямпільці. Підпільникам вдалося придбати невеличкий друкарський верстат і друкувати листівки, в яких вони викривали загарбницьку політику гітлерівців, розповідали про події на фронті, закликали населення всіма засобами чинити опір окупантам, включатися в активну боротьбу проти ворога[2].

Члени підпільної групи вливались і до партизанських загонів, які діяли на Хмельниччині. Так, М. І. Вощило очолив партизанський загін ім. В. І. Леніна. Протягом 1943 року народні месники вивели з ладу залізничну колію Шепетівка — Тернопіль, висаджували в повітря мости, знищували лінії зв'язку, спалювали підприємства, на яких випускалась продукція для окупантів. Вони захоплювали склади з продовольством і роздавали його місцевому населенню, перешкоджали вивозити радянських людей до Німеччини, знешкоджували зрадників українського народу[3].

3 березня 1944 року Ямпіль був визволений від фашистських окупантів. Відступаючи, гітлерівці спалили шкільну бібліотеку, 75 будинків колгоспників, знищили приміщення Лепесівської МТС, прикордонного загону, зробили спробу вивезти все працездатне населення до Німеччини. Та активні дії партизанського загону і наступ частин Червоної Армії перешкодили їм здійснити ці плани. Під час визволення Ямполя загинуло 140 партизанів із загону ім. В. І. Леніна[4].

З перших днів після визволення трудящі почали відбудову свого селища. Восени 1944 року з допомогою держави стала до ладу машинно-тракторна станція у с. Лепесівці, яка в лютому 1945 року мала вже 33 трактори та інші сільськогосподарські машини. При МТС розпочали роботу курси для підготовки трактористів. В кінці 1944 — на початку 1945 рр. у Ямполі почали працювати бурякоприймальний пункт, млин, пункт «Заготзерно»; відновили роботу середня школа, бібліотека.

Було утворено партійну організацію, яка мобілізувала ресурси на відбудову зруйнованого в роки війни колгоспу «Червоний маяк». Восени 1944 — навесні 1945 року засіяно більшу частину колгоспної землі Та ще давалися взнаки відсутність кваліфікованих спеціалістів, нестача добрив, машин, приміщень для худоби. Але внаслідок наполегливої праці трудящих рік у рік збільшувалися посівні площі, підвищувалася врожайність сільськогосподарських культур. зростали прибутки колгоспників.

На початку 1948 року силами робітників і службовців відремонтовано зруйноване приміщення авторемонтної майстерні, побудовано електростанцію; розпочалося технічне навчання робітників. 1950 року артілі «Червоний маяк» і «Рада» (с. Лепесівка) об'єдналися в колгосп, якого назвали «Більшовик». Тоді ж виникла колгоспна партійна організація[5].

У відремонтованому приміщенні колишнього прикордонного загону було відкрито дитячий будинок, у ньому виховувалось 130 дітей, батьки яких загинули в часи Великої Вітчизняної війни.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 15, арк. 88.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 782, оп. 1, спр. 1, арк. 116.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 15, арк. 88.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 782, оп. 1, спр. 1, арк. 283.
[5] Там же, ф. 179, оп. 2, спр. 73, арк. 185; спр. 77, арк. 35.

Тракторний стан колгоспу «Червона зірка». Ямпіль. 1970 р.

На кінець четвертої п'ятирічки в Ямполі в основному було відбудовано господарство, зруйноване німецько-фашистськими окупантами. Вживалися заходи щодо дальшого розвитку сільськогосподарського і промислового виробництва. Але труднощі післявоєнного часу відчувалися на кожному кроці. Навіть у перші роки п'ятої п'ятирічки в колгоспі «Червоний маяк» все ще збирали низькі врожаї, бо не вистачало робочих рук, машин, органічних і мінеральних добрив. В 1951—1953 рр. пересічна врожайність зернових культур становила 8,6 цнт, цукрових буряків — 174 цнт з га. Більш швидкими темпами розвивалося тваринництво. На фермах колгоспу вже налічувалося 504 голови великої рогатої худоби (в т. ч. 195 корів), 360 свиней, 435 овець[1]. 1957 року колгосп збудував електростанцію потужністю 78 квт, електрифікував ферми.

1958 року після об'єднання артілі «Більшовик» з сусіднім колгоспом утворено господарство «Червона зірка». В 1964 році воно мало 16 тракторів, 12 зернових, картоплезбиральних, бурякозбиральних і силосних комбайнів, 19 сівалок, 15 культиваторів, 12 автомашин та багато іншої сільськогосподарської техніки. З 1961 року колгосп став спеціалізуватися на відгодівлі великої рогатої худоби. Із збільшенням поголів'я громадської худоби розширилося в артілі будівництво тваринницьких ферм. Уже 1962 року тут було 15 тваринницьких приміщень на 2 тис. місць, 2 кормокухні, здійснено низку заходів щодо механізації трудомістких процесів. Тепер тут механізовано водопостачання, споруджено підвісні дороги, транспортер для прибирання гною — все це відчутно вплинуло на продуктивність праці тваринників і зниження собівартості продукції.

За колгоспом закріплено 4496 га землі. На полях і фермах працює 27 вантажних автомобілів, 34 трактори, 8 зернових і 4 бурякозбиральні комбайни. Якщо 1965 року пересічна врожайність зернових становила 19 цнт з га, то 1970-го —31,5 цнт, цукрових буряків відповідно — 301 цнт і 400 цнт з га. Поголів'я великої рогатої худоби зросло до 2,5 тис. голів.

Багато уваги розвиткові тваринництва приділяє партійна організація. На вирішальних ділянках виробництва працює 85 комуністів. За досягнуті успіхи в тваринництві колгоспниця Н. О. Рудь була нагороджена орденом «Знак Пошани». Працюючи протягом багатьох років над вирощуванням великої рогатої худоби, вона добилася добового приросту живої ваги 445 грамів. Цієї ж нагороди удостоєний голова колгоспу С. Т. Побережняк.

Одночасно з колгоспним у роки післявоєнних п'ятирічок розвивалися й інші галузі виробництва. 1955 року на базі авторемонтної майстерні відкрито авторемонтний завод, для якого споруджено додатковий виробничий корпус. Завод реконструйовано, стала до ладу потокова лінія. Крім ремонту машин, підприємство виробляє автоконтейнери. В 1970 році тут працювало 430 робітників, випускалось валової продукції на суму 3,4 млн. крб. За високі показники агрегатно-збірному і двом бригадам ресорного цехів присвоєно звання колективів комуністичної праці. 16 липня 1970 року завод достроково виконав завдання п'ятирічного плану. Багато робітників удостоєно урядових нагород. Широко розгорнувся рух раціоналізаторів та винахідників; особливо плідно працюють А. П. Шевчук, А. К. Редченко,

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 530, арк. 275; спр. 567, арк. 227; спр. 606, арк. 147, 151.

Старший майстер моторозбиральної дільниці Ямпільського авторемонтного заводу В. А. Степанюк (другий зліва) з членами своєї бригади. 1969 р.

М. С. Лисенко, А. Ф. Наголюк та інші. Заслужену шану серед робітників здобув член бригади комуністичної праці, делегат XXIII з'їзду КПРС В. А. Степанюк, який працює на цьому підприємстві з першого дня його створення. Продукція заводу має попит і далеко за межами республіки.

У 1959 році в Ямполі закінчено будівництво нового млина. Протягом 1961—1963 рр. реконструйовано бурякоприймальний пункт, це дало можливість механізовано розвантажувати автомашини з цукровою сировиною і навантажувати жом. Розширено також хлібоприймальний пункт: побудовано нові складські приміщення, механізовано трудомісткі процеси розвантаження і навантаження зерна, встановлено нові зерноочисні і зерносушильні машини.

За роки семирічки та восьмої п'ятирічки споруджено 2 гуртожитки авторемонтного заводу, пошту, будинок культури, готель, а також близько 200 нових житлових будинків робітників і колгоспників, водопровід. Стали до ладу нові їдальня, павільйон побутового обслуговування.

Поліпшилась охорона здоров'я жителів. Тепер у селищі є дільнична лікарня, в якій працює 3 лікарі, 19 чоловік середнього медичного персоналу, аптека. Відкрито медпункт при авторемонтному заводі, двоє дитячих ясел. Дальшого розвитку набула народна освіта. В середній школі в 1967/68 навчальному році навчалося 725 учнів, працювали 49 учителів. Школа має 25 класних кімнат, майстерню, 3 навчальні кабінети, спортивний і географічний майданчики, бібліотеку, є гуртожиток для дітей, що мешкають у навколишніх селах. 1962 року на базі дитячого будинку відкрито школу-інтернат, де 25 учителів навчають і виховують 280 учнів. У головному корпусі розміщено 8 класних приміщень, 3 кабінети, бібліотеку з фондом понад 5 тис. томів, майстерні; відкрито музей В. І. Леніна. Працює також школа робітничої молоді, де 120 юнаків і дівчат здобувають освіту без відриву від виробництва.

У селищі є дві футбольні, волейбольна і баскетбольна команди. Спортсмени мають добре обладнаний стадіон, майданчики для спортивних змагань.

Незрівнянно зріс культурний рівень трудящих Ямполя. Селище повністю електрифіковане і радіофіковане, є пошта, телеграф, телефон, у багатьох жителів — телевізори. При авторемонтному заводі працює будинок культури з багатьма гуртками художньої самодіяльності, провадяться молодіжні вечори. Тут часто виступають професіональні артисти, відбуваються зустрічі з ветеранами й передовиками виробництва, а також — читання лекцій, бесіди. В 4 бібліотеках налічується близько 30 тис. книжок. Жителі передплачують по 3—4 періодичні видання на сім'ю.

Міцно ввійшли в побут трудящих нові обряди: урочисті реєстрації новонароджених, шлюбів, проводи до лав Радянської Армії, обжинки та ін. Свято оберігається братська могила радянських воїнів і партизанів, що полягли в боях за визволення селища. На могилі споруджено пам'ятник.

Докорінно змінився Ямпіль за роки Радянської влади. Його жителі, сповнені творчої ініціативи, вносять свій вклад у будівництво комунізму в нашій країні.

А. О. КОПИЛОВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД БІЛОГІРСЬКОГО РАЙОНУ

ВІЛЬШАНИ́ЦЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Лепесівка на лінії Шепетівка — Тернопіль. Населення — 640 чоловік. Сільраді підпорядковане село Вариводки.

У місцевому колгоспі ім. Ярославського 1,4 тис. га орної землі, вирощуються зернові, цукрові буряки, розводиться м'ясо-молочна худоба.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; діє фельдшерсько-акушерський пункт.

Вперше згадується село в історичних документах 1442 року.

Місцевий колгосп «Новий шлях» 1939 року був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В ніч з 27 на 28 лютого 1944 року партизанський загін ім. Леніна визволив село від фашистських окупантів.

Уродженець села Л. А. Войтюк був учасником повстання на броненосці «Потьомкін», а в роки громадянської війни — організатором сільської бідноти в боротьбі за владу Рад.

ВОРОБІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Лепесівка. Населення — 655 чоловік. Сільраді підпорядковані села Погорільці й Тихомль.

Колгосп ім. XX з'їзду КПРС — багатогалузевий, за ним закріплено орної землі — 2,5 тис. га; тут розвинуте рільництво і тваринництво, а з допоміжних галузей — овочівництво, садівництво.

У Воробіївці функціонують восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

1905 року в селі відбувся селянський виступ проти поміщика. Страйк придушили війська, членів комітету було заарештовано.

В 1939 році колгосп «Червоний промінь» був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність, проявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 93 жителі села нагороджено орденами і медалями СРСР.

В с. Воробіївці народився П. А. Котецький — народний артист Української РСР.

Тут збереглися залишки давньоруського городища.

В'ЯЗОВЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований на правому березі річки Горині, за 31 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Лепесівка. Населення — 1446 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ставок.

У колгоспі «Нове життя», центральна садиба якого знаходиться в селі,— 1,9 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові, цукрові буряки, розводить м'ясо-молочну худобу.

В селі є середня школа, клуб, 2 бібліотеки.

Село вперше згадується в документах 1545 року. В XVI столітті місцеві селяни разом з кріпаками навколишніх сіл вчинили напад на поміщицький маєток.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР 207 жителів.

На території села знайдено залишки давньоруського селища.

ГУЛІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 7 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Жижниківці на лінії Шепетівка — Тернопіль. Населення — 722 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Жижниківці й Синютки.

В селі є колгосп «Зоря», що обробляє 2,2 тис. га орної землі. Артіль спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. Крім рільництва, розвинуто також птахівництво. Колгосп посідає перше місце в районі по виробництву м'яса (147,8 цнт на 100 га сільськогосподарських угідь).

У Гулівцях — восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Село вперше згадується в історичних документах за 1545 рік. У 1905 році тут відбувся сільськогосподарський страйк. Серед селян розповсюджувалися прокламації революційного змісту.

В роки гітлерівської окупації на станції Жижниківці була створена у вересні 1943 року підпільна група, якою керував залізничник І. Д. Коваленко. У грудні того року підпільники приєдналися до партизанів загону ім. Леніна. За участь населення у партизанському русі гітлерівські окупанти у лютому 1944 року майже повністю знищили Синютки і частково — Гулівці й Жижниківці.

За бойові подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 218 жителів села нагороджено орденами й медалями. Гвардії майору І. О. Ткачуку за форсування в січні 1945 року Одеру посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В Жижниківцях народився професор І. П. Трочун.

ДЕНИ́СІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Семенівці, за 15 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Суховоля на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення — 585 чоловік. Сільраді підпорядковані села Данилівка, Калинівка, Новосеменів, Семенів.

За площею орної землі (3,8 тис. га) колгосп «Маяк» один з найбільших у Білогірському районі. Йому належить одне з перших місць по механізації сільського господарства. Тут розвинені рільництво, птахівництво і садівництво.

В 1939—1940 рр. колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Є початкова школа, будинок культури, бібліотека.

Комсомольський осередок села створено 1923 року.

107 учасників Великої Вітчизняної війни нагороджені орденами і медалями СРСР.

ДЗВІНКИ́ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Безіменці, за 25 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Жижниківці на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення — 395 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вікнини і Надишень.

У Дзвінках розташована друга бригада колгоспу ім. Чкалова, її виробничий напрям — рільництво.

Тут розміщена восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

В червні 1916 року відбувся виступ селян. Вони спалили поміщицькі маєтки і гуральню, серед селян розповсюджувалася марксистська література.

За відвагу у Великій Вітчизняній війні 72 жителі села нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

Поблизу с. Вікнин виявлено поховання доби ранньої бронзи (кінець III тисячоліття).

ДОВГАЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км від районного центру і за 13 км від залізничної станції Лепесівка. Населення — 520 чоловік. Сільраді підпорядковані села Москалівка і Червона Вигода.

У колгоспі ім. Ватутіна, центральна садиба якого знаходиться в Довгалівці, 1,6 тис. га орної землі; вирощують зернові культури, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. В 1971 році тракторист В. В. Горбовий нагороджений орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт.

ЗАЛУ́ЖЖЯ — село, центр сільської Ради, розташоване за 13 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Жижниківці. Населення — 945 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вікентове, Коритне, Корниця, Шельвів, Ювківці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Леніна рослинницько-тваринницького напряму. Площа орної землі господарства— 2,9 тис. га. За високі виробничі показники і багаторічну працю орденом Леніна нагороджено доярку М. А. Кравчук, бригадира П. К. Ліщука і вчителя В. К. Юзвенка.

Село має середню школу, клуб, бібліотеку; є швейна майстерня.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни та участь у партизанському русі 108 чоловік відзначені орденами і медалями СРСР і чехословацькими медалями.

На околицях сіл Залужжя та Шельвова виявлено поселення трипільської культури, кургани доби бронзи та біля с. Коритного — залишки давньоруського селища.

ЙО́СИПІВЦІ (до 1947 року — Юськівці) — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 505 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гурщина і Загірці.

Місцевий колгосп «Жовтень» обробляє 1,5 тис. га орної землі. Важливою галуззю виробництва є тваринництво. В колгоспі створені племінні групи поголів'я великої рогатої худоби, свиней і овець. Завезено елітних баранів породи «Прекос».

В Йосипівцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

1905 року селяни спалили поміщицький маєток.

У роки тимчасової окупації Поділля німецько-фашистськими загарбниками в селі діяла підпільна патріотична група. Місцеві жителі брали участь в діях партизанського загону під командуванням І. О. Музальова.

В селі знайдено кам'яні сокири, наконечники стріл доби неоліту і монети 1767 року.

КВІТНЕ́ВЕ (до 1966 року — Бісівка) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 20 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Білогородка на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення — 457 чоловік. Сільраді підпорядковані села Весняне, Соснівка, Соснівочка.

У місцевому колгоспі «Україна» — 3,1 тис. га орної землі. Тут розвинені рільництво, м'ясо-молочне тваринництво. Господарство спеціалізується на птахівництві. За трудові успіхи голова артілі І. Ф. Борець та бригадир О. А. Нечипорук нагороджені орденом Леніна.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. В 1961 році відкрито пам'ятник В. І. Леніну.

Село вперше згадується в історичних документах 1565 року.

В час революції 1905—1907 рр. в селі розповсюджувалась нелегальна більшовицька література. 1918 року під час австро-німецької окупації селяни розгромили поміщицький маєток.

Колгосп в 1939 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

КУР'Я́НКИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Суховоля на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення — 351 чоловік. Сільраді підпорядковані села Державки і Шимківці.

Колгосп ім. Кутузова на 1,7 тис. га орної землі вирощує зернові культури, цукрові буряки, овочі. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму.

На території села працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Село вперше згадується в історичних документах за 1562 рік.

МАЛА́ БОРОВИ́ЦЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 30 км від районного центру і залізничної станції Суховоля. Населення — 476 чоловік. Сільраді підпорядковані села Велика Боровиця, Загребля, Заріччя, Зіньки, Іванівка, Карпилівка.

Колгосп ім. Островського, центральна садиба якого знаходиться в селі, користується 931 га

В. П. Майборський — Герой Радянського Союзу. Село Зіньки, 1970 р.

орної землі. Тут розвинуте тваринництво, вирощують зернові культури й цукрові буряки. Допоміжні галузі — овочівництво, садівництво, бджільництво. Із допоміжних підприємств є пилорама, млин та 3 кузні.

У Малій Боровиці є початкова школа, клуб, бібліотека.

Перша документальна згадка про село належить до 1591 року. В 1905 році в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

1939—1940 рр. колгосп став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В роки тимчасової окупації Поділля німецько-фашистськими загарбниками у селах сільради діяли підпільні патріотичні групи, які підтримували зв'язок з партизанами з'єднання А. З. Одухи.

В. П. Майборському за мужність у боях під час визволення м. Коломиї (він повторив подвиг Матросова) і Г. К. Омельчуку за форсування р. Дністра і визволення Могилева-Подільського присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Поблизу села знайдені кам'яні знаряддя праці доби неоліту і міді.

МОКРОВО́ЛЯ (Зарічна Воля до XIX століття) — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Горині, за 5 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 917 чоловік. Сільраді підпорядковані села Жемелинці, Окіп.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму» рослинницько-тваринницького напряму. Це одне з найбільших господарств району, площа орної землі його — 3,8 тис. гектарів.

Є початкова школа, клуб, бібліотека.

У травні 1905 року в Жемелинцях сталася сутичка між селянами та поліцією за сільський ставок.

1939 року місцевий колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В роки гітлерівської окупації тут діяла комсомольсько-молодіжна група на чолі з Д. Т. Котовським. Патріоти добували зброю і продукти для партизанського загону ім. Михайлова. Пізніше група влилась до партизанського загону, яким командував К. С. Божевський.

За бойові подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 159 чоловік.

ПЕРЕРО́СЛЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 818 чоловік. Сільраді підпорядковані села Козин і Червоне.

Площа орної землі колгоспу «Радянське село», центральна садиба якого знаходиться в Перерослому, дорівнює 1 тис. га. Провідне місце в господарстві належить рільництву і м'ясо-молочному тваринництву. В 1969 році тут зібрано 32,4 цнт пшениці з гектара.

З допоміжних підприємств є цегельний завод, кам'яний кар'єр і вапнярка.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Функціонує дільнична лікарня.

1922 року виник партійний осередок.

В роки німецько-фашистської окупації населення було зв'язане з партизанськими загонами з'єднання А. З. Одухи. Жителі також переховували і лікували хворих партизанів із з'єднання С. А. Ковпака, які залишилися в районі.

Поблизу сіл Перерослого та Козина виявлено кургани доби бронзи та давньоруських часів.

СИ́ВКИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Лепесівка. Населення — 759 чоловік. Сільраді підпорядковане село Міжгір'я.

Місцевий колгосп ім. Тельмана користується 1,8 тис. га орної землі. Основні галузі господарства — рільництво і тваринництво м'ясо-молочного напряму, допоміжні — овочівництво, бджільництво і садівництво.

В Сивках є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Жителі села брали участь у народно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького.

В околицях села виявлено неолітичне поселення, кілька курганів та окремі знахідки доби бронзи.

СТАВИЩА́НИ (кол. Уніїв, Вінігів, до 1945 року — Войнегове) — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Кумі, за 12 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 705 чоловік. Сільраді підпорядковані села Баймаки, Кащенці, Ліски.

В селі знаходиться рільнича бригада колгоспу ім. Богдана Хмельницького, яка обробляє 1,4 тис. га орної землі. В 1965 році бригадир

Пам'ятник жителям села Мокроволі, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни. 1970 р.

тракторної бригади Н. Т. Козак нагороджений орденом Леніна.

У Ставищанах є початкова школа, клуб, бібліотека; функціонує дільнична лікарня. Працює ветеринарний пункт.

1563 року місцеві селяни повстали проти поміщика. В 1906 році в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників. Учасник громадянської війни Г. В. Ганжук відзначений орденом Червоного Прапора.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни орденами і медалями Радянського Союзу нагороджено 85 жителів.

На території села виявлено знаряддя праці та зброю доби неоліту, бронзи та раннього заліза (VIII—VII ст. до н. ери).

СУШІВЦІ́ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Горині, за 8 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 661 чоловік. Сільраді підпорядковані села Водички і Миклаші.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму», за яким закріплено 2,4 тис. га орної землі. Господарство займається рільництвом та м'ясо-молочним тваринництвом.

Допоміжні підприємства колгоспу — ремонтна і деревообробна майстерні, майстерня по виробництву черепиці, кузня, млин.

В Сушівцях розміщені восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Село засноване в другій половині XIV століття.

За мужність у боротьбі з фашистським ворогом нагороджено 113 чоловік.

ХО́РОШІВ — село, центр сільської Ради. Лежить за 15 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 1019 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малі Калетинці і Степанівка.

В Хорошеві знаходиться центральна садиба колгоспу «Поділля», за яким закріплено 2,2 тис. га орної землі. Тут розвинені зернове виробництво і тваринництво м'ясо-молочного напряму, завезена племінна худоба білоголової української породи та свині української степової білої породи. Із допоміжних підприємств у колгоспі є майстерня по виробництву цегли, 4 кузні, млин.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека. Є швейна майстерня.

Перша письмова згадка про село датується 1581 роком.

В 1905 році відбувся виступ селян Малих Калетинець проти поміщика.

В селі знайдені крем'яні знаряддя праці доби неоліту та міді: сокири, молотки, наконечники стріл, глиняні прясла та грузила.

Ю́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розкинулася на річці Тростянці, за 8 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 659 чоловік. Сільраді підпорядковані села Великі Калетинці і Шуньки.

Центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча» знаходиться в Юрівці, площа орної землі — 2,2 тис. га. В господарстві рослинницько-тваринницького напряму створено племінні групи великої рогатої худоби, свиней, тонкорунних овець. Доярка М. П. Олійник в 1971 році нагороджена орденом Леніна.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Функціонує пологовий будинок.

У 1918 році селяни Юрівки повстали проти поміщика, вигнали з його садиби гайдамаків.

В роки тимчасової окупації села німецько-фашистськими загарбниками, в жовтні 1942 року виникла підпільна комсомольська група під керівництвом В. Ф. Балюка, яка мала зв'язок з партизанським з'єднанням С. А. Олексенка. В травні 1943 року група визволила 80 чоловік від насильного вивезення до Німеччини, а в листопаді 1943 року на залізничній лінії Острог — Здолбунів визволили військовополонених, розміщених у 4 вагонах.

За мужність, проявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденами й медалями нагороджено 78 чоловік.

ВІНЬКОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

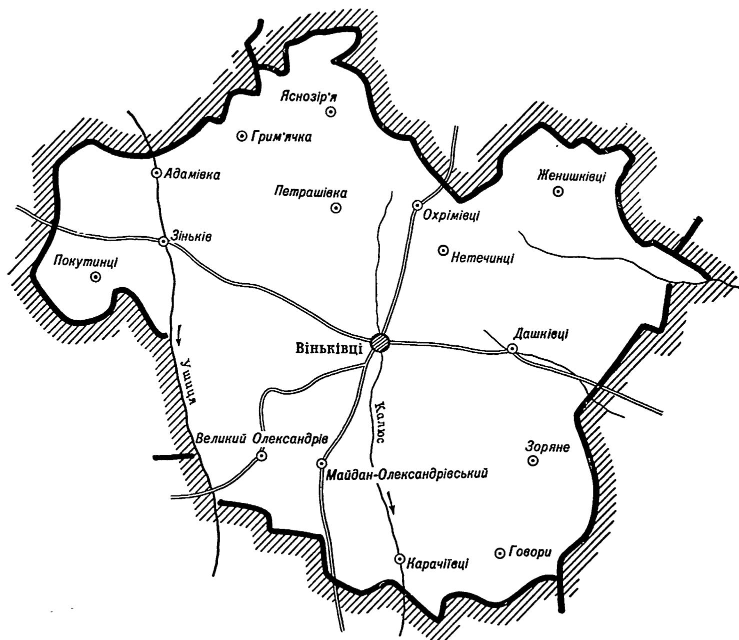

ВІНЬКІВЦІ

Вінькківці — селище міського типу. Розташовані у верхів'ї річки Калюса (притоки Дністра), за 75 км від Хмельницького і 45 км від найближчої залізничної станції Дунаївці. Населення — 5,9 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Гриневе, Карижин та Подолянське (колишня Людвиківка). У 1957 році до Віньковець приєднані села Майдан-Віньковецький і Тополівка (колишня Татаринка).

Віньківці — центр району, площа якого 0,7 тис. кв. км, населення 48,4 тис. чоловік (у т. ч. сільського 42,5 тис., міського 5,9 тис.). У районі 36 населених пунктів, підпорядкованих одній селищній і 15 сільським Радам; 19 колгоспів, 1 радгосп, 44,6 тис. га сільськогосподарських угідь, 38,5 тис. га орної землі; 7 промислових підприємств, 3 будівельні організації; 4 лікарні, 35 фельдшерсько-акушерських пунктів, 4 пологові будинки; 36 шкіл, 35 будинків культури і клубів, 34 бібліотеки.

Територія навколо селища була заселена ще в III тисячолітті до н. е. Поблизу с. Подолянського виявлено залишки поселення трипільської культури[1]. Як свідчать земляні укріплення і окремі знахідки, в часи Київської Русі на місці нинішніх Віньковець було поселення.

Вперше Віньківці згадуються в податкових списках 1493 року[2]. Тоді в селі, яке належало одному з польських феодалів, налічувалось 14 ланових господарств. У другій половині XVI ст. Віньківці стали уже значним містечком. Тут розвивалися промисли, торгівля. Через містечко проходив один з головних шляхів, що вів з Причорномор'я на Поділля і далі на захід. Цей шлях часто використовували татари для набігів на українські міста й села. Багато разів вони спустошували і Віньківці. Це заважало економічному розвитку містечка, уповільнювало зростання населення.

---

[1] Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве в 1889 г., т. 1. М., 1901, стор. 301.
[2] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 2, стор. 336.

В XVI ст. у Віньківці проникають члени чернечого ордену францісканців. Тут вони заснували францісканський монастир, що насаджував католицьку релігію в південній частині західного Поділля. В першій половині XVII ст. члени ордену збудували францісканський костьол.

Жорстока експлуатація, насильства і грабежі, прагнення католицької церкви ополячити й покатоличити українців викликали невдоволення селян Віньковець і навколишніх сіл. У 1648 році, коли український народ піднявся на боротьбу проти польсько-шляхетського панування, в районі містечка розгорнувся повстанський рух. Особливо широкого розмаху він набрав після захоплення військом Максима Кривоноса укріпленої фортеці Бар (липень 1648 р.). Повстанці розгромили панські садиби у Віньківцях, Станіславівці, Дашківцях, Осламові та інших селах, прогнали католицьких ксьондзів, монахів[1].

Тяжким лихом для жителів Віньковець стало 27-річне панування турків, які в 1672 році загарбали Поділля. Рятуючись від знищення, віньківчани залишали містечко й тікали на Волинь та Лівобережжя. На початку XVIII ст. Віньківці знову заселяються. Шляхтич Гумецький, який дістав містечко у володіння, надавав поселенцям пільги — на 10 років звільняв їх від повинностей. Однак після закінчення цього строку селяни знов потрапляли в кріпосну залежність. Кріпаків примушували відбувати щотижня 2—3 дні панщини, сплачувати грошовий і натуральний чинш. Доведені до відчаю, селяни повставали. Вони брали участь у народному повстанні 1734 року. В районі Віньковець, Зінькова, Заміхова з'явилися численні загони повстанців, ватажками яких були Медведь, Савка і Часниченко. Повстанці палили поміщицькі будівлі, знищували документи на право володіння маєтками, вбивали своїх гнобителів[2].

У 1793 році настав кінець польсько-шляхетському пануванню на Правобережній Україні. Возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії сприяло зростанню продуктивних сил краю. У Віньківцях набуває поширення ремесло розвиваються селянські промисли. У 1811 році в містечку налічувалося 77 господарств, які вичинювали шкури, виробляли полотно, шили одяг, взуття[3]. У цей час Віньківці, де було понад 700 жителів, стали одним з торговельних центрів Ушицького повіту. В 30-х роках XIX ст. місцевий поміщик Черкас засновує в містечку винокурний і пивоварний заводи. Щоб одержати якнайбільше прибутку від господарства, він розширює площу посівів зернових (пшениці, жита, ячменю), відбираючи землю в збіднілих селян.

На початку 40-х років XIX ст. власнику Віньковецького маєтку належало 3242 десятини землі. Селяни Віньковець, Майдана Віньковецького, Людвиківки, Карижина й Татаринки, що входили до маєтку, користувалися 1214 десятинами орної, 305 десятинами садибної землі і 344 десятинами сінокосів. З 296 селянських господарств лише 75 тяглих мали по 6,5 десятини польових угідь і по 1,6 — сінокосу, а польовий наділ кожного з 212 піших господарств становив всього 3,3 десятини орної землі і 0,7 — сінокосу. 9 городників користувались лише городами по 1 десятині, 64 бобилі були взагалі позбавлені польової і садибної землі[4]. За ці клаптики поміщик примушував кріпаків відробляти тяжку панщину. Чоловіки тяглових і піших селянських господарств взимку та влітку відбували по 3 дні панщини на тиждень. Кріпаки також відробляли 12 згінних (літніх) і 12 шарваркових днів на рік, відбували добову сторожу й нічні караули. Городники, що не мали польових наділів, працювали в поміщицькому господарстві 52 дні на рік. Жінки вирощували і збирали з поміщицького городу картоплю, овочі, товкли просо, обробляли коноплі, пряли нитки і білили полотно. Поміщик застосовував урочну систему панщинних робіт. Селянський двір, що мав одного вола чи коня, повинен був за день виорати близько

[1] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 521.
[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 906.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 226, оп. 79, спр. 3629, арк. 67—73.
[4] Там же, ф. 241, оп. 1, спр. 1105, арк. 7, 9.

десятини поля. Урок на сівбі становив 3 десятини, на збиранні хліба серпом — 2 копи, косою — 0,5 десятини, на молотьбі озимого хліба — 1 копу, ярого — 1,5 копи. Уроки були настільки великими, що кріпакам доводилося виконувати їх за 1,5—2 дні[1]. Як і в багатьох інших фільварках Поділля, в маєтку Черкаса зберігалися грошовий чинш і данина натурою — т. зв. подарщизна. Тяглові господарства сплачували на рік по 60 коп., піші — 30 коп. З господарств, що займалися ткацтвом, поміщик здирав ще по 60 коп. «верстатового». Данина натурою включала в себе птицю, яйця, бджолину десятину.

Після запровадження царським урядом інвентарних правил 1847—1848 рр. розміри присадибних ділянок і польових наділів селян Віньковець лишилися без змін, але панщину було трохи полегшено. Чоловіки тяглих і напівтяглих господарств повинні були відробляти (разом із згінними й шарварковими днями) по 156 днів на рік, а жінки — по 52 дні (замість ненормованої праці)[2]. Управляючий маєтком і прикажчики наглядали за тим, щоб усі кріпаки неухильно виконували денні «уроки». Під час сівби і жнив селян відривали від роботи на своїх полях і примушували працювати у маєтку. За запізнення на роботу чи іншу незначну провину кріпаків жорстоко карали. У цих катуваннях брав участь і сам пан. Навіть повітовий земський справник у своєму донесенні на ім'я губернатора від 17 вересня 1848 року змушений був визнати, що «Людвик Черкас — найлютіший ворог селян. Сікти їх — для нього справжня насолода. Він не знає міри, коли карає... б'є нещадно, не звертаючи уваги на стать і вік»[3]. У Хмельницькому облдержархіві зберігаються судові справи про смерть селянина І. Медведя, що настала після катування його паном, і про вбивство управляючим маєтку селянки Ф. Чорнозуб. Злочини Черкаса набрали широкого розголосу. У листування з цього приводу були втягнуті повітові адміністративні й судові власті, подільський губернатор, генерал-губернатор і міністерство внутрішніх справ. Три роки тривало судове слідство, нарешті 12 грудня 1851 року Подільська палата кримінального суду прийняла постанову про оштрафування вбивці всього на 10 крб. сріблом[4].

Селяни Віньковець і навколишніх сіл рішуче виступали проти тяжкого гніту і панської сваволі. Черкас не раз доносив повітовим і губернським властям, що його кріпаки відмовляються відробляти згінні і шарваркові дні. Скаржився на селян і місцевий священик, називаючи їх «бунтівниками», «розбійниками». Одне із заворушень віньковецьких селян відбулося у січні 1849 року, коли в селі стало відомо про спробу пана відправити у рекрути «за непокору» 8 юнаків. Обурені жителі напали на стражників, що супроводжували рекрутів, і визволили їх. Тоді поміщик викликав військовий підрозділ та поліцію, які вчинили жорстоку розправу над учасниками виступу й рекрутами[5].

Заворушення тривали і після обнародування царського маніфесту про скасування кріпосного права. Кріпаки сподівалися на збільшення розмірів польових наділів і передачу їх селянам безплатно. Але цього не сталося. Навпаки, поміщиця Косельська (її батько купив маєток у Черкаса) під час складання уставної грамоти і викупної угоди включила у своє володіння значну частину садибної і польової землі, якою раніше користувалися кріпаки. Це викликало протест селян. Тільки з допомогою військової сили поміщиці вдалося примусити віньківчан підписати викупну угоду. Урізаними клаптиками землі селяни володіли чотири роки. Лише в 1866 році, за законом 1863 року, з'їзд мирових посередників ухвалив повернути селянам Віньковецького маєтку 30 десятин садибної, 274 десятини польової землі і 231 десятину сінокосів. За новим викупним договором, 13 тяглих господарств одержали по 10,4 десятини орної землі і сінокосу, 254 напівтяглих — по 5,2 десятини,

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 1105, арк. 2.
[2] Там же, арк. 11.
[3] Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 420, арк. 20.
[4] Там же, арк. 325.
[5] Там же, арк. 1, 2, 19, 20.

Пам'ятник учасникам селянського повстання 1906 року. Село Карижин, 1970 р.

45 городників — по 0,83 десятини садибної землі. 88 дворовим так і не дали ні польових наділів, ні городів. Селяни Віньковець повинні були викуповувати землю, яку вони зрошували своїм потом багато десятиліть. Навіть після зниження платежів на 20 проц. (відповідно до закону 1863 р.) віньківчани мусили протягом 47 років сплачувати по 3058 крб. (в середньому по 10 крб. від двору)[1].

Злиденним було життя селян. На початку XX ст. 3,2 тис. десятин кращих орних земель і 489 десятин лісу належали поміщику, а в 775 селянських дворів Віньковець, Майдану Віньковецького, Карижина, Людвиківки й Татаринки було лише 1639 десятин землі. 68 проц. селянських дворів мали польові наділи у 2 десятини, 8 проц. господарств — від 0,5 до 1 десятини. У 6 проц. дворів були лише присадибні ділянки[2].

Тяжко працювали селяни на своїх маленьких смужках, але земля родила скупо. Та й не дивно. Адже близько 65 проц. селянських господарств не мали робочої худоби і сільськогосподарського реманенту заводського виробництва. Бідняки не могли вчасно засіяти своє поле і зібрати врожай. Виростить, бувало, селянин на десятині 42—45 пудів хліба, а в засік потрапляє 30—35 пудів. Не кращим було становище і 27 робітників винокурного заводу (пивоварний закрито у 80-х роках XIX ст.). Тут панувала нещадна експлуатація. Робітники працювали по 14—16 годин, а одержували за день роботи 30—50 копійок[3].

Трудящі Віньковець мужньо боролися проти експлуататорів. Коли до містечка долинула звістка про криваву неділю і революційний виступ петербурзького пролетаріату, сільська біднота сприйняла її як сигнал до боротьби. У квітні 1905 року за прикладом селян с. Солобковець застрайкували наймити, що працювали у Віньковецькому маєтку. Страйкували вони і під час жнив. Ще ширшого розмаху набрав селянський рух улітку 1906 року. Під час збирання хлібів у маєтку Косельського селяни Віньковець зажадали від поміщика скоротити робочий день і підвищити розцінки до 50—70 коп. Однак пан відмовився задовольнити ці вимоги і викликав загін стражників. Карателі заарештували Ю. О. Пустового, М. О. Кузя, І. Ф. Довзія та інших активних учасників заворушення. Кілька діб їх тримали в «холодній», а потім відправили до новоушицької в'язниці[4].

Минуло кілька днів, і на боротьбу проти поміщика піднялася біднота сусіднього села Карижина. 8 липня 1906 року понад 200 селян під керівництвом С. І. Гарбуза, В. П. Рудого і П. Я. Котика рушили до фільварку і напали на карателів. Беззбройні карижинці вступили в рукопашний бій з ворогом, який мав рушниці й шаблі. Внаслідок сутички 5 селян було вбито і 8 поранено.

Напередодні першої світової війни Віньківці були невеликим містечком. У ньому налічувалося 286 дворів, близько 1,5 тис. жителів. Значна їх частина займалася сільським господарством. У селян було 489 десятин надільної і 123 десятини купленої землі, 364 коней, 298 голів великої рогатої худоби. Через малоземелля 100 чоловіків і 30 жінок щороку йшли на сезонні роботи до Бессарабії[5].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2747, арк. 87, 100.

[2] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год Каменец-Подольский, 1907, стор. 236, 237.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 1210, арк. 84.

[4] Там же, спр. 7241, арк. 109; спр. 7515, арк. 2, 7.

[5] Там же, ф. 233, оп. 1, спр. 487, арк. 86.

Не витримуючи конкуренції з товарами фабрично-заводського виробництва, розорялися місцеві ремісники. Особливо занепали кустарні промисли в роки війни. 1915 року у Віньківцях лише 57 родин жили з ремісництва: шили взуття, виготовляли бочки, столярні й залізні вироби тощо[1].

Значна частина єврейського населення займалася дрібною торгівлею. «Що вражає у Віньківцях та інших містечках Поділля,— писала газета «Подольские известия»,— це численність крамничок і їх бідність товарами. У Віньківцях, наприклад, є 115 крамничок і в більшості їх — товарів на кілька карбованців, і дивуєшся, чим живуть ці крамарі?»[2].

Непривабливий вигляд мали Віньківці. За свідченням тієї ж газети, в центрі і на околицях одна біля одної тулилися напівзруйновані, брудні, чорні глинобитні халупи. Двори були захаращені різними покидьками, сміттям. Навесні і восени вулиці потопали в непролазній багнюці. Місцеві власті не дбали про благоустрій містечка, про охорону здоров'я його жителів. До Жовтневої революції тут не було жодного медичного закладу. До найближчої дільничної лікарні, яка знаходилася в повітовому центрі — Новій Ушиці, було 25 верст. Ця лікарня обслуговувала три волості з населенням 51 тис. чоловік.

Першу школу у Віньківцях відкрито в 1883 році. Вона була початковою з трирічним курсом навчання. У 1908 році її відвідували 81 хлопчик і 6 дівчаток (13,4 проц. загальної кількості дітей шкільного віку), навчав їх один учитель. У першу зміну він вів уроки у двох перших групах, після обіду — в третій, а увечері — у вечірньому класі, в якому навчалося 30—40 дорослих. За цю виснажливу працю вчитель одержував всього 320 крб. на рік. Земство виділяло на освіту жителів всього 226 крб. на рік, тому містечкова управа щороку організовувала спеціальний збір грошей серед населення для утримання школи[3].

Становище робітників і селян Віньковець ще більше погіршало в роки першої світової війни. У той час, як поміщик наживався на поставках діючій армії спирту, зерна, картоплі, фуражу, вони терпіли велику нужду. Коли на початку березня 1917 року до містечка дійшла звістка про повалення царського самодержавства, біднота з допомогою революційних солдатів вигнала урядника, стражників, старосту. Було обрано Раду робітничих і солдатських депутатів. Одночасно з нею продовжувала діяти місцева управа.

Влітку 1917 року селяни містечка і сусідніх сіл активно боролися проти експлуататорів. Вони явочним порядком косили й жали хліб у поміщицькому маєтку. Селянський рух особливо посилився у вересні, коли через територію Новоушицького повіту відводилися з фронту частини 2 гвардійського корпусу, солдати якого відмовилися проливати кров за інтереси російської буржуазії. Революційно настроєні солдати разом з селянами нападали на поміщицькі маєтки, реквізували поміщицький хліб і худобу[4].

З великим піднесенням зустріли віньківчани звістку про повалення Тимчасового уряду і створення Раднаркому на чолі з В. І. Леніним. Розпочалася боротьба за встановлення Радянської влади в селах Ушицького повіту. Наприкінці грудня 1917 року з допомогою солдатів 2-ї Фінляндської дивізії з району Віньковець було вигнано частини, що підтримували буржуазно-націоналістичну Центральну раду. Влада перейшла до Віньковецької Ради робітничих і солдатських депутатів. На початку лютого 1918 року новообраний земельний комітет приступив до розподілу поміщицьких земель і майна між селянами. Діяльністю цього комітету керував колишній фронтовик, учасник революційного руху в армії М. О. Гома.

---

[1] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 286, 287.

[2] Газ. «Подольские известия» (Кам'янець-Подільський), 14 червня 1914 р.

[3] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 г., ч. 2. Подольская губерния. К., 1903, стор. 24; Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908—1909 учебном году. Каменец-Подольский, 1910, стор. 238, 239.

[4] Журн. «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 76.

Але не минуло й місяця, як у Віньківці вдерлися австро-німецькі інтервенти. Вони заарештували М. О. Гому, С. Цимбалюка та інших радянських активістів, наказали всім жителям містечка негайно повернути поміщикові Косельському сільськогосподарський інвентар, худобу, зерно. Проте селяни, незважаючи на жорстокі репресії, відмовлялися виконувати розпорядження окупаційних властей[1].

У серпні 1918 року М. О. Гома, якому вдалося втекти з-під арешту, створив партизанський загін. До нього увійшло 18 чоловік: І. Ю. Цибулько, М. М. Пустовий, У. К. Кукурудза, В. М. Бойко та інші селяни-бідняки. У вересні партизани здійснили сміливу бойову операцію. Вони напали на казарму, де розміщувався підрозділ гетьманців, і примусили його скласти зброю. Слідом за цим загін оточив панський палац. Тут засіли офіцери-гетьманці, озброєні кулеметами. Між ними й партизанами розпочався запеклий бій, під час якого М. О. Гома і М. М. Пустовий дістали тяжкі поранення. Партизани змушені були відступити[2].

Партизанський рух в Осламівській волості, до якої входили Віньківці, продовжувався і після захоплення наприкінці 1918 року території волості петлюрівцями. У першій половині квітня 1919 року підрозділи 2-ї Української радянської дивізії з допомогою повстанців визволили Осламів, Віньківці, Карижин та інші населені пункти північної частини Новоушицького повіту. У Віньківцях створюється військово-революційний комітет і комітет бідноти, розпочинається будівництво нового життя. Однак віньківчанам ще не раз довелося братися за зброю — проти петлюрівців і польських інтервентів. Останні двічі (у грудні 1919 і вересні 1920 р.) окуповували містечко. Остаточно Віньківці були визволені частинами Червоної Армії 15 листопада 1920 року[3].

Наступного дня відновили роботу військово-революційний комітет і комітет незаможних селян, створений у липні 1920 року. В середині січня 1921 року у Віньківцях проведено перші після громадянської війни вибори до Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Її головою обрано бідняка О. С. Пустового, заступником — З. П. Цибулька. Діяльність Ради і КНС, в якому тоді налічувалося 226 членів, проходила в складних умовах. Використовуючи труднощі господарського і політичного характеру, петлюрівські агенти, куркулі, духовенство, особливо католицьке, розгорнули шалену агітацію проти Радянської влади. Великою загрозою для мирного будівництва був політичний бандитизм. Бандитські зграї, які організовували місцеве петлюрівське охвістя, куркулі діяли спільно з бандами, що раз у раз проникали через радянський кордон з панської Польщі та боярської Румунії. На початку 20-х років у волості оперували банди Березницького, Орлика, зграя Байди — поплічника петлюрівського отамана Гальчевського. 6 липня 1921 року бандити напали на Віньківці і волосний центр Осламів. Вони вбили 7 партійних і радянських працівників, спалили будинок волосного виконкому, пошту[4].

Для успішної боротьби з бандитизмом і зміцнення своєї соціальної бази на селі радянським органам треба було якнайшвидше завершити розподіл серед селян поміщицької і церковної землі. Навесні 1921 року хліборобам Віньковець передано близько 680 десятин землі, яка раніше належала пану Косельському. Їх польові наділи, таким чином, були збільшені вдвоє[5].

Але засівати їх бідняки не мали чим. Зважаючи на це, сільська Рада і президія комітету незаможних селян створили посівну комісію, яка вилучила у куркулів лишки зерна і створила посівний фонд. Біднота одержувала з цього фонду насіння безплатно. З метою кращої організації сівби ярих культур у Віньківцях створено прокатний пункт сільськогосподарських машин і знарядь. Їх давали в першу чергу незаможним селянам і сім'ям червоноармійців. Завдяки цим заходам весняну сівбу

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-343, оп. 1, спр. 1310, арк. 33.
[2] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 20/1, арк. 29, 30.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 350, 351, 443.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 71, арк. 6; спр. 120, арк. 38, 41.
[5] Там же, ф. Р-3481, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

першого року мирного будівництва у Віньківцях проведено успішно. Вона проходила під лозунгом: «Жоден клаптик землі не повинен залишатися незасіяним». Улітку селяни зібрали порівняно непоганий урожай зернових, що дало їм можливість подати допомогу трудящим Поволжя і півдня України, які потерпіли від недороду. У квітні 1922 року в Осламові був скликаний волосний з'їзд комітетів незаможних селян, який зобов'язав членів КНС організувати збір продовольства і грошей для голодуючих. Селяни Осламівської волості в травні—червні здали у фонд допомоги голодуючим 6,2 тис. пудів хліба, 1 тис. пудів картоплі, 13,4 млн. крб. радянськими грішми і 697 крб. золотом[1].

Велике значення для відбудови й дальшого розвитку економіки і культури села мала адміністративно-територіальна реформа, проведена на Україні в березні 1923 року. З цього часу Віньківці стають районним центром. Тут створюються райком КП(б)У і виконком районної Ради. У селі організовано партійний осередок, до якого увійшли 13 членів і кандидатів у члени партії. Активно діяв комсомольський осередок, що виник 1921 року. Спочатку він налічував 6 членів КСМУ[2].

Райком КП(б)У, сільський партосередок приділяли велику увагу розвитку колективних форм господарювання. Піонерами в цій справі виступили колишні червоні партизани і наймити Карижина. Навесні 1923 року вони заснували сільськогосподарську комуну — одну з перших на Поділлі. У Віньківцях колективне господарство організовано в лютому 1924 року. Воно об'єднувало 15 селянських дворів, мало 45 десятин землі[3].

Після запровадження непу у Віньківцях почали швидко відроджуватися кустарні промисли. Кустарі виготовляли ковальські, столярсько-теслярські, шкіряні і кравецькі вироби, які мали великий попит серед селян. Розвивалася кооперативна торгівля. У 1925 році Віньковецьке сільське споживче товариство об'єднувало 926 пайовиків. Того року магазини товариства продали товарів на 16,7 тис. карбованців.

Здійснювалися заходи щодо організації і налагодження роботи навчальних і культурно-освітніх закладів. На початку 1921 року відкрито чотирирічну трудову школу, на базі якої згодом організовано семирічку. 1925 року в семирічній школі вчилося 277 хлопчиків і 60 дівчаток, працювало 8 вчителів. Велика увага приділялася боротьбі з неписьменністю. Вже у 1921 році у Віньківцях створено 2 пункти лікнепу, а через 2 роки їх було вже 4. Плідну роботу проводили сельбуд, хата-читальня, бібліотека. При сельбуді працювала школа «Азбука комунізму».

Завершивши відбудову господарства, трудящі Віньковець під керівництвом комуністів взялися за проведення в життя ленінського кооперативного плану. 1927 року у Віньківцях організовано два ТСОЗи — ім. Шевченка та ім. Петровського, а на початку 1930 року селяни масами пішли в колгоспи (їх було створено чотири) У 1934 році колективізацію селянських господарств в основному було закінчено.

У перші роки після створення колгоспів партійним організаціям, правлінням артілей і самим колгоспникам довелося переборювати серйозні труднощі. В колективних господарствах не вистачало робочої худоби і фуражу, посівного матеріалу, мали місце помилки в організації і оплаті праці. В період боротьби за організаційне і господарське зміцнення колгоспів велику роль відіграло розповсюдження передового досвіду карижинських комунарів. 1930 року у них було близько 300 десятин землі, на якій вони збирали найвищі у районі врожаї зернових — по 14—16 цнт з га. Комуна ім. Карла Маркса мала стайню, ферми великої рогатої худоби, свиней і птиці, фруктовий сад. Рада комуни добре налагодила організацію праці, громадське харчування тощо[4]. Важливу роль в піднесенні й зростанні сільськогосподарських артілей відіграла Віньковецька МТС, організована наприкінці 1931 року Своїми

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 323, арк. 102, 218, 219.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 3, оп. 1, спр. 3, арк. 23; ф. 1602, оп. 1, спр. 73. арк. 26.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-343, оп. 1, спр. 1097. арк. 89; спр. 1310, арк. 8, 35; спр. 1335, арк. 1—12.

[4] Газ. «Червоний кордон», 8 травня 1930 р.

28 тракторами вона обробляла поля 49 колгоспів. З 1935 року в МТС почали надходити зернові комбайни. Напередодні війни машинно-тракторний парк станції складався з 61 трактора і 14 комбайнів.

Наполеглива боротьба партійних і комсомольських організацій, МТС, усіх колгоспників за зміцнення економіки колективних господарств сприяла дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва. У 1939—1940 рр. віньковецькі артілі збирали з кожного га в середньому по 15,8 цнт озимої пшениці і 17 цнт зерна кукурудзи, тобто у 2 рази більше, ніж одноосібні селянські господарства у 1921—1925 рр.[1]. У колгоспах проводилась велика робота щодо збільшення поголів'я худоби і забезпечення її кормами. Напередодні війни артілі мали вже по 5 тваринницьких ферм.

Розвивалась у Віньківцях і промисловість. 1927 року було завершено відбудову спиртового заводу, протягом довоєнних п'ятирічок стали до ладу плодоовочевий і маслоробний заводи. У 1940 році державні підприємства, на яких працювало 295 робітників, випустили продукції на 2,4 млн. крб. Крім того, в селі було 5 промислових артілей, що виготовляли взуття, швейні, а також м'ясні і бакалійні вироби, безалкогольні напої. В артілях працювали 166 робітників, обсяг валової продукції становив 996 тис. карбованців[2].

Райвиконком, сільська Рада проводили роботу по впорядкуванню села, будівництву і ремонту шляхів. Активну допомогу їм подавали комсомольці і молодь. «Віньковецький район, — писала 28 січня 1940 року обласна комсомольська газета, — один з найвіддаленіших районів області. Бездоріжжя, яке лишилось в спадщину від старих часів, значною мірою гальмує розвиток важливих галузей господарства. На боротьбу з бездоріжжям вийшли комсомольці і молодь. У районі створено 20 комсомольсько-молодіжних бригад. Особливо успішно працюють комсомольці з Віньковець, Зінькова і Дашковець». Протягом 1938—1939 рр. руками молодих ентузіастів було упорядковано парк, очищено ставок, в центрі села розбито сквери, на вулицях і шляхах висаджено тисячі декоративних та фруктових дерев. Цими роботами безпосередньо керувала голова сільради комсомолка Г. П. Ткач. Трудящі районного центру високо оцінили її організаторські здібності і активну діяльність. У грудні 1939 року вони одностайно обрали Г. П. Ткач депутатом обласної Ради.

Віньківчани пишалися великими змінами, що сталися в селі за радянських часів. У Віньківцях, де до революції не було жодного медичного і культурного закладу і діяла лише одна початкова школа, за роки трьох п'ятирічок створено лікарню на 34 ліжка, пологовий будинок, поліклініку, дитячу консультацію, санітарно-епідеміологічну станцію. У 1940 році в середній і трьох неповних середніх школах навчалося близько 1,6 тис. дітей трудящих, працювало 60 вчителів. Вільний від роботи час жителі проводили у районному будинку культури, бібліотеці, кінотеатрі, в парку.

Розбійницький напад фашистської Німеччини на Радянський Союз тимчасово припинив дальший розвиток економіки й культури села. Гітлерівці захопили Віньківці 11 липня 1941 року і відразу ж розпочали розправу над мирним населенням. У липні—серпні вони розстріляли кілька родин радянських і партійних працівників, які не встигли евакуюватись. 9 травня 1942 року загін есесівців оточив село. Вриваючись у хати, гітлерівці виганяли звідти стариків, жінок, дітей. Цього ж дня їх повели до глибокого яру, примусили роздягнутись, а потім розстріляли. Через три місяці була по-звірячому знищена друга велика група мирних жителів. Всього за час окупації фашисти закатували близько 1,8 тис. чоловік[3].

Але чим більше лютував ворог, тим запеклішим ставав опір населення. Восени 1941 року у селі створюється підпільна молодіжна група з 18 патріотів, яку очолили

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 181, арк. 20

[2] Там же, спр. 177, арк. 5, 6.

[3] Газ. «Радянський патріот» (Віньківці), 27 липня 1944 р.

комуніст І. Й. Цимбалюк і комсомолець В. М. Годований. Підпільники систематично слухали радіопередачі з Москви і через листівки повідомляли зведення Радянського інформбюро населенню. Гітлерівцям вдалося вистежити кількох членів патріотичної групи. 8 підпільників були заарештовані і після жахливих катувань 5 червня 1942 року розстріляні. Мужньо прийняли смерть В. М. Годований, Й. П. Гома, І. Й. і В. М. Цимбалюки та інші. Решта патріотів, що не потрапили до рук ворога, продовжувала антифашистську агітацію серед населення.

У січні 1942 року у Віньківцях створюється підпільний районний комітет КП(б)У, до якого увійшли М. П. Данилов, М. Б. Тікаєв і Н. Й. Косецький. Райком спрямовував роботу місцевої підпільної групи, підтримував зв'язок з партизанським загоном «Червоні подільці», який діяв у Віньковецькому районі. Партизани і підпільники завдали фашистам відчутних ударів. Вони пустили під укіс залізничний ешелон зі зброєю, висадили в повітря кілька мостів, пошкодили лінії зв'язку, псували трактори й молотарки, перешкоджали вивозити зерно і худобу до Німеччини[1]. Народні месники діяли аж до визволення території району Червоною Армією.

4 березня 1944 року військові з'єднання 1-го Українського фронту перейшли в наступ проти великого угруповання ворога, зосередженого в районі Проскурова — Кам'янця-Подільського. Зламавши лінію оборони противника, радянські війська рушили вперед. У напрямі Хмільника — Вовковинець успішно просувалися частини 18-ї армії, якою командував генерал-лейтенант Є. П. Журавльов. 27 березня вони визволили Віньківці.

В перших числах квітня у Віньківцях відновили роботу райком КП(б)У, райвиконком, сільська Рада. Під їх керівництвом трудящі взялися за відбудову села, значна частина якого була зруйнована і спустошена. Фашисти зруйнували спиртовий завод, житлові будинки центральної частини села, вивели з ладу плодоовочевий завод, майстерні МТС, електростанцію, інкубаторну станцію, радіотрансляційний вузол, пошкодили виробничі приміщення колгоспів. Загальна сума збитків, заподіяних гітлерівцями, становила близько 55 млн. карбованців[2].

На початку квітня відбулися перші засідання бюро райкому КП(б)У, райвиконкому, які обговорили питання організації відбудовних робіт у районі і райцентрі. Рішення про заходи відновлення господарства села винесла і сільська Рада депутатів трудящих. У квітні—червні проведено 6 суботників, під час яких центр села очищено від руїн, впорядковано вулиці й двори, висаджено дерева й кущі. Завдяки самовідданій праці віньківчан уже 1944 року стали до ладу спиртовий і плодоовочевий заводи, хлібопекарня, відновила роботу промислова артіль, організовано райпромкомбінат.

Чималих успіхів добилися будівельники і механізатори у відродженні машинно-тракторної станції. Через два місяці після визволення села працювали майже всі її виробничі дільниці. 1945 року у Віньковецькій МТС уже налічувалося 43 трактори і 9 комбайнів[3].

Самовіддано працювали колгоспники. 1944 року вони вчасно провели весняну сівбу, без втрат зібрали врожай. Артілі достроково виконали хлібопоставки, натуроплату за роботу МТС. Колгоспи району понад план здали державі 149 тис. пудів хліба, десятки тис. пудів овочів і картоплі[4]. Кращі механізатори, колгоспники були відзначені Почесними грамотами обкому і райкому КП(б)У, облвиконкому та райвиконкому.

Успішно здійснювалися заходи щодо відновлення роботи закладів охорони здоров'я, освіти і культури. У квітні—травні 1944 року відкрито поліклініку і лікарню, санітарно-епідеміологічну станцію, аптеку, дитячу консультацію; у червні

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 16, арк. 10, 11.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 63, арк. 4—7.
[3] Газ. «Радянський патріот», 25 березня 1945 р.
[4] Газ. «Радянський патріот», 1 січня 1945 р.

прийняв перших глядачів кінотеатр; у вересні сіли за парти учні середньої, семирічної і початкової шкіл.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни серед робітників промислових підприємств, механізаторів, колгоспників розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань четвертої п'ятирічки. Прагнучи гідно зустріти 30-річчя Радянської влади, трактористи Віньковецької МТС на 15-сильний трактор пересічно виробили по 945 га оранки, окремі ланки виростили по 18—22 цнт жита. У 1950 році за бажанням колгоспників сіл Віньковець, Майдана-Віньковецького, Карижина, Подолянського і Тополівки 10 невеликих артілей об'єднано в 4, а на початку 60-х років — у два великі багатогалузеві господарства — «Маяк» і «Шлях до комунізму». Це позитивно позначилося на розвитку артілей. 1950 року урожайність зернових досягла довоєнного рівня. Поступово зростало поголів'я громадської худоби. Того ж року в колгоспах села налічувалося 1063 голови великої рогатої худоби, 838 свиней, 997 овець. Кількість корів порівняно з 1940 роком зросла на 33 проценти[1].

Високих показників досягли артілі в 1957 році, коли під керівництвом парторганізацій колгоспники розгорнули соціалістичне змагання за гідну зустріч 40-річчя Радянської влади. У ювілейному році артілі «Шлях до комунізму» та ім. Фрунзе зібрали пересічно по 18,3 цнт зерна з гектара.

Вагомими були подарунки Батьківщині віньковецьких тваринників. Колгоспи виробили на 100 га сільськогосподарських угідь пересічно по 39 цнт м'яса. На всю область прославилися працівники свиноферми, якою керував комуніст В. Свистак. Вони одержали по 27 поросят на свиноматку.

В роки восьмої п'ятирічки артілі досягли нових успіхів у всіх галузях господарства. Вони були наслідком реалізації рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, посилення уваги партійних організацій, селищної Ради, правлінь колгоспів до питань раціонального планування посівних площ, підвищення культури землеробства, механізації трудомістких процесів. Швидке і якісне виконання всіх робіт у рільництві забезпечують 45 тракторів, 26 комбайнів, 30 автомашин. На тваринницьких фермах та інших ділянках виробництва працює 114 електродвигунів.

Нових рубежів у розвитку громадського господарства досягли трудівники колгоспу «Маяк», який з 1965 року спеціалізується на виробництві свинини й яловичини. У рік 50-ї річниці Радянської влади він продав державі 9,2 тис. цнт м'яса, одержав найвищий за всю свою історію урожай зернових і технічних культур. Зернових було зібрано у середньому по 30,1 цнт з га, в т. ч. пшениці по 34,4 цнт. Порадували своїми успіхами і буряківники. На кожному га вони виростили по 300 цнт цукрових буряків. У 1970 році особливо відзначилися трудівники тваринницьких ферм, які виробили по 292,4 цнт м'яса на 100 га угідь. Непоганих результатів у роки восьмої п'ятирічки добилися рільники й тваринники колгоспу «Шлях до комунізму». Їхні середньорічні показники за п'ятиріччя: 27 цнт зернових з га і 65 цнт м'яса на 100 га угідь.

Всіх цих успіхів досягнуто під керівництвом колгоспних партійних організацій, які в 1970 році об'єднували 106 комуністів. Більшість членів партії трудяться безпосередньо на виробництві і показують приклад у праці і громадській роботі. За досягнення високих показників у виробництві продуктів рослинництва і тваринництва 12 передовиків колгоспів були відзначені урядовими нагородами. Орден Леніна одержали телятниця М. С. Дердюк і бригадири І. П. Побіянський, О. О. Гвоздівський.

Поряд з сільським господарством у Віньківцях розвивається і промисловість. Рік у рік нарощує потужність плодоовочевий завод, на якому працює 211 робітників і серед них найкраща виробничиця заводу — Г. І. Гвоздівська, нагороджена орденом Леніна. У ювілейному 1967 році випуск валової продукції досяг 1,5 млн.крб.,

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 494, арк. 17, 63, 66, 126, 196.

отже, за 7 років він подвоївся. Розширився і асортимент продукції. Завод иробляє овочеві консерви, томат-пюре, джем, повидло, варення, компоти, фруктові соки. Друге за своїм значенням підприємство — маслосирзавод (65 робітників). Продукція підприємства— масло, сир, сметана, ряжанка, кефір, лактоза, морозиво, пастеризоване молоко — відома своєю високою якістю. Масло з маркою заводу реалізується не тільки в нашій країні, а й за її межами — в НДР, ЧССР, Сірії. Досвід роботи цього передового колективу Міністерство м'ясної і молочної промисловості УРСР популяризує серед маслозаводів республіки[1]. Крім цих підприємств, у Віньківцях працюють хлібозавод, міжколгоспна будівельна організація, районне об'єднання «Сільгосптехніки», комбінат побутового обслуговування. 1970 року промислові підприємства виробили продукції на 3,7 млн. крб. і успішно завершили восьму п'ятирічку.

Вулиця Леніна у смт. Віньківцях. 1970 р.

На очах мешканців зростають і красивішають Віньківці. Після віднесення їх до розряду селищ міського типу (1957 р.) значно розширилося житлове будівництво. За рахунок капітальних вкладень споруджено багато двоповерхових житлових будинків; сотні добротних осель звели з допомогою держави і колгоспів робітники, службовці, колгоспники. Центральну магістраль Віньковець — вулицю Леніна прикрашають споруджені в кінці 50-х і протягом 60-х років приміщення райкому КП України, райвиконкому, селищної Ради, універмаг, ресторан «Мрія», комбінат побутового обслуговування. Вулиці Леніна, Гагаріна, Дзержинського, Першого травня, Садова заасфальтовані. Між вулицями Гагаріна і Дзержинського розкинувся тінистий парк, закладений ще в довоєнні роки. У центрі його височить пам'ятник найдорожчій людині, що вказала шлях до нового життя — В. І. Леніну. 1967 року посаджено ще один парк. В ньому є алея Слави, встановлено пам'ятник односельчанам, що віддали життя в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Селищна Рада, громадськість Віньковець подбали про впорядкування вулиць і площ, садиб мешканців, поліпшення водопостачання селища. В 1965—1968 рр. прокладено водопровід довжиною 6 км. На річці Калюсі створено велике водоймище, береги якого обсаджено декоративними деревами. Здійснюються заходи щодо поліпшення шляхів і розвитку транспортного зв'язку. Розпочато асфальтування шосе, що з'єднує Віньківці з однією з основних автомагістралей області — Хмельницький — Кам'янець-Подільський. Селище має пряме автобусне сполучення з обласним центром, Кам'янцем-Подільським, Новою Ушицею. Автобуси місцевого автопідприємства курсують з райцентру майже в усі села району.

Значного розвитку набула торгівля промисловими і продовольчими товарами. В селищі є 13 магазинів, 5 підприємств громадського харчування. Їх товарооборот у 1970 році перевищив 3 млн. карбованців.

Охорону здоров'я населення забезпечують районна лікарня на 280 ліжок і 4 фельдшерсько-акушерські пункти, в яких працює 28 лікарів і 68 медпрацівників середньої кваліфікації. Районна лікарня має 13 відділень: поліклінічне, терапевтичне, дитяче, хірургічне, травматологічне та ін. Тут є рентгенівський, флюорографічний і кабінет функціональної діагностики. Велику профілактичну роботу проводить санітарно-епідеміологічна станція. Працівники лікувальних установ — невтомні трудівники на фронті боротьби за здоров'я радянської людини.

---

[1] Газ. «Сільські новини» (Віньківці), 3 серпня 1968 р.

Районний будинок культури. Селище Віньківці, 1970 р.

З навчальних закладів у селищі є середня й восьмирічна школи, середня школа робітничої і колгоспної молоді. В них вчиться близько 1,1 тис. дітей і дорослих. Педагогічний колектив, що складається з 81 вчителя, наполегливо працює над підвищенням науково-теоретичного рівня викладання, добивається глибоких знань учнів. У середній школі приділяється увага виробничому навчанню дітей. Стали традиційними зустрічі учнів з ветеранами громадянської і Великої Вітчизняної воєн, старими комуністами, передовиками виробництва. Перед школярами часто виступають член КПРС з 1918 року М. Г. Мілюков, Герой Радянського Союзу П. Т. Писаренко, передовий комбайнер колгоспу ім. Горького с. Зінькова Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради УРСР Ф. В. Кулик.

Керівні районні організації, селищна Рада дбають про поліпшення культурно-освітньої роботи у Віньківцях. Тут працюють будинок культури, 3 бібліотеки, кінотеатр, 5-тисячним тиражем виходить районна газета «Сільські новини». З допомогою районної організації товариства «Знання» і агіткультбригади в будинку культури організовуються лекції і бесіди на суспільно-політичні, природничо-наукові та інші теми, проводяться тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, усні журнали, випускаються світлові газети; з виставами і концертами виступають аматорські гуртки: драматичний, художнього слова, вокальний, хоровий та хореографічний, а також оркестр народних інструментів. Самодіяльні гуртки працюють також при клубах колгоспів «Маяк», «Шлях до комунізму» і плодоовочевого заводу.

Добре налагоджено роботу первинної організації товариства «Знання», створеної при колгоспі «Шлях до комунізму». Провідне місце в її діяльності посідає пропаганда сільськогосподарських знань та передового досвіду.

Велику громадську роботу проводять 870 комсомольців селища. Вони беруть активну участь в діяльності народних дружин, спортивних і оборонних організацій тощо.

Зростають і красивішають Віньківці, колись глухе, убоге містечко. Трудящі селища докладають багато зусиль, щоб перетворити його в один з кращих районних центрів Хмельницької області.

І. В. ГАРНАГА, Г. Г. КОХАН

ГРИ́М'ЯЧКА

Грим'ячка — село, центр сільської Ради. Розташована по обидва боки середньої течії річки Грем'ячки та її правої мілководної притоки Бистриці (Ревухи), за 12 км від районного центру і за 21 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 1971 чоловік.

Територія сучасного села і його околиць була заселена в давні віки. Тут виявлено залишки поселень трипільської культури і скіфських часів, а також черняхівської культури.

Вперше Грим'ячка згадується в історичних документах за 1404 рік. Її назва походить від староруського слова «грем'яч» — ключ, джерело, що тече з характерним

шумом[1]. Певно, в далекому минулому Бистриця (Ревуха) звалася ще Грем'яч, тому і поселення дістало цю назву. Притока ж Ушиці названа Грем'ячкою картографами, а місцеві жителі й досі звуть її Білою (Білугою).

Після загарбання західної частини Поділля шляхетською Польщею Грим'ячка разом з містом Зіньковом була передана у володіння магнату Одровонжу. В 1450 році він подарував село новозбудованому зіньківському костьолу. З того часу усі питання, пов'язані з використанням селянами Грим'ячки орної землі, пасовищ, сінокосів, лісу та інших сільськогосподарських угідь, вирішувались економічною службою зіньківського костьолу. Для утримання численних католицьких служителів і самого костьолу жителі належних йому сіл сплачували натуральний чинш зерном, різноманітними продуктами тваринництва, воском, медом, конопляною пряжею тощо. У першій половині XVI ст., з розвитком товарно-грошових відносин, селяни вже сплачували і грошовий чинш. Тоді у Грим'ячці з'явився фільварок — господарський двір з орною землею. Для фільварку було відрізано кращі землі, якими раніше користувалися селяни. У грим'яцькому маєтку запроваджується відробіткова повинність. В XVI ст. певної системи у відбуванні панщини на користь зіньківського костьолу не було. Кріпаки залучались до роботи в основному під час сівби та збирання хлібів, будівництва чи ремонту шляхів, мостів, вивезення палива тощо. Проте вже наприкінці століття панщина стала більш регулярною. Чоловіки тяглих господарств працювали у маєтку по одному-два дні майже кожного тижня.

Під час 27-річного панування на Поділлі турків (1672—1699 рр.) значна частина населення Грим'ячки, рятуючись від рабства, втекла на Волинь. Після повернення подільських земель Польщі село знову стає володінням зіньківського костьолу. Спочатку жителі розореної турками і татарами Грим'ячки користувались певними пільгами. Вони не відбували панщину, сплачуючи лише невеликий натуральний чинш. Тому село почало швидко заселятись. Однак пільги були швидко скасовані. Відновлювалась панщина, причому у значно більших розмірах, ніж раніше. У XVIII ст. тяглі і піші селянські двори, крім сплати грошового та натурального чиншу, працювали у маєтку костьолу по 2—3 дні на тиждень. Поряд із соціальним гнобленням, жителі Грим'ячки зазнавали тяжких національних і релігійних утисків. Після проголошення в 1596 році Брестської церковної унії значну частину населення примусили перейти до греко-католицької релігії. Пізніше зіньківські монахи вперто нав'язували грим'яцьким селянам католицьке віросповідання[2]. У відповідь на посилення соціального і національного гніту місцеве населення піднімалось на боротьбу проти польсько-шляхетського панування. Жителі Грим'ячки взяли участь в антифеодальному повстанні 1734 року. Чимало з них вступило до гайдамацьких загонів Медведя, Часниченка, які громили поміщицькі маєтки, розправлялися з ненависними поневолювачами.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії царський уряд конфіскував численні маєтки, що належали зіньківському костьолу, і підпорядкував їх Подільській казенній палаті. Грим'ячка стала казенним селом[3]. Грим'яцький фільварок, як і багато інших державних маєтків на Поділлі, здавався в оренду місцевим чиновникам або поміщикам. Жителі села, хоч і стали особисто вільними, але за користування землею і сінокосами мали відробляти панщину в маєтку орендаря, відбувати підводну, дорожну, постоєву та інші повинності, сплачувати подушний податок. Орендарі грим'яцького маєтку жорстоко експлуатували селян. Як свідчать архівні документи, посесор Кузьминський примушував їх працювати у фільварку понад встановлені дні і нерідко під час жнив відривав від збирання хлібів на власних ділянках. У разі відмови економ і прикажчики піддавали селян жахливим катуванням, що нерідко призводило до смерті чи каліцтва.

[1] Э. и В. Мурзаевы. Словарь местных географических терминов. М., 1959, стор. 67.
[2] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 530, 531.
[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 518, 905.

1890 року Подільський головний суд розглядав справу про вбивство економом грим'яцького маєтку Добржинським селянина А. Музики і виправдав убивцю[1].

У 1837 році, за законом про реорганізацію управління державними селянами, у Грим'ячці запроваджено органи сільського самоврядування. Розпорядчим органом став сільський сход, виконавчим — староста, судовим — сільська розправа. Ці установи розглядали справи про дрібні майнові суперечки, незначні злочини, відали розкладкою деяких повинностей між селянськими дворами. 1846 року грим'яцьких селян переведено на оброк. За користування польовими наділами в 10,8 десятини тяглі господарства повинні були платити щороку по 9 крб. 16 коп., піші за наділ у 5,4 десятини — по 4 крб. 58 коп.[2] У 1863 році державні селяни здобули право переходити на викуп. Але оскільки викупні платежі за землю були вищі за оброк, переважна більшість жителів Грим'ячки відмовилась викупляти наділи. Вони виплачували оброк до 1885 року, коли уряд прийняв закон про обов'язкове переведення державних селян на викуп.

З розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві, з парцеляцією наділів у Грим'ячці швидко зростала кількість безземельних і малоземельних селян. У 1906 році з 506 селянських сімей 14 не мали ні польової, ні присадибної землі, у 79 господарств не було польової землі, 290 дворів володіли від 0,5 до 2 десятин і 123 — від 3 до 5 десятин орної землі[3]. Мізерними були доходи переважної більшості селянських господарств. Хліба не вистачало навіть для того, щоб прохарчувати сім'ї. Бідняки не мали можливості утримувати робочу худобу, купувати сільськогосподарські знаряддя заводського виробництва. На початку XX ст. в селі налічувалось близько 300 дворів, що не мали ні коней, ні возів, ні плугів[4].

Сільська біднота мусила йти в кабалу до місцевих куркулів, на важких умовах орендувати у них клаптики землі. Багато селян наймались на сезонні роботи в цукроварнях, винокурнях; молодь шукала заробітків за океаном, в поміщицьких і куркульських господарствах на Херсонщині і в Бессарабії. Значна частина господарств займалася візникуванням, кустарними промислами — гончарним, ткацьким, столярсько-теслярським, металообробним. Провідне місце у виробництві кустарної продукції належало ткацтву. В 1914 році з 49 господарств Грим'ячки, які займалися промислами, 30 — виготовляли тканини[5].

Жила грим'яцька біднота в халупах, критих соломою, з двома-трьома віконцями. В них тулилося по 6—8 душ. Немало було і таких хат, у яких проживало дві, а то й три сім'ї. Велика скупченість, хронічне недоїдання призводили до масового захворювання населення на туберкульоз, шлунково-кишкові хвороби, до спалахів епідемій тифу, віспи, дитячих інфекцій. Незважаючи на це, місцеві власті і земство майже не відпускали коштів на медичне обслуговування населення. У Грим'ячці лікувального закладу не було. Єдина на дві волості лікарня знаходилась у Зінькові. Медичну допомогу могли здобути лише окремі жителі села, бо один лікар, два фельдшери і акушерка, що працювали у зіньківській лікарні, обслуговували дільницю з 33-тисячним населенням, одне лікарняне ліжко припадало на 3,3 тис. чоловік.

Переважна більшість селян була неписьменною. В Грим'ячці в 1908 році налічувалось 2,4 тис. жителів, а працювала (з 1857 р.) лише церковнопарафіяльна школа, в якій вчитель і піп навчали 41 хлопчика і 7 дівчаток. 196 дітей шкільного віку не відвідували школу, тільки 20 проц. учнів закінчували трирічний курс навчання[6].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 120, оп. 1, спр. 1559, арк. 24; ф. 228, оп. 1, спр. 1743, арк. 6, 7.

[2] Там же, ф. 228, оп. 1, спр. 8706, арк. 46, 48.

[3] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 128, 129.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 20/2, арк. 4.

[5] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 250, 251.

[6] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 168, 169.

У роки першої світової війни багато працездатних чоловіків було відправлено на фронт. Місцеві власті мобілізовували населення на заготівлю лісу, палива, ремонт шляхів, обслуговування тилових військових частин. Чимало землі залишалося необробленою. Бідняцькі родини голодували. Все це переповнило чашу терпіння селян. Коли до села дійшла звістка про повалення царського самодержавства, вони вигнали старосту, обрали сільський виконавчий і земельний комітети. У квітні 1917 року разом з жителями с. Мазників та інших сіл грим'яцька біднота самовільно випасала худобу на панських луках, захоплювала лісоматеріали, заготовлені для потреб армії. Селянський рух у волості набирав такого широкого розмаху, що губернські власті послали туди козачий полк[1]. З новою силою боротьба спалахнула влітку, під час жнив. Селяни самовільно косили хліб в економіях сусідніх сіл, а потім забирали третину врожаю.

На початку листопада з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції в селі розгорнулася боротьба трудящих за встановлення Радянської влади. Її було проголошено в грудні за допомогою революційно настроєних солдатів[2]. Влада перейшла до сільського виконавчого комітету, який разом із земельним комітетом приступив до розподілу землі, що належала орендарям і духовенству. Безземельні і малоземельні двори одержали 235 десятин.

В лютому 1918 року на Україну рушили австро-німецькі війська. На початку березня загін австрійців вдерся в Грим'ячку. Інтервенти зігнали жителів на майдан і наказали негайно здати зброю, а також хліб, зібраний з поміщицьких земель. Було заарештовано членів виконавчого і земельного комітетів: М. Тарнавського, Й. Білика, М. Пінькевича, І. Святого, Г. Пального. Після жахливих катувань Й. Білик і М. Пінькевич померли. Близько 50 селян, що брали активну участь у революційній боротьбі, карателі вивезли до летичівської в'язниці. Там трьох заарештованих було розстріляно[3]. Незважаючи на терор окупаційних і гетьманських властей, жителі Грим'ячки відмовлялися виконувати їх розпорядження, сплачувати контрибуцію. Пізніше вони активно боролися проти буржуазно-націоналістичної Директорії і білопольських інтервентів. Остаточно село визволено від петлюрівських банд 15 листопада 1920 року. У бою за село брав участь один із підрозділів кавалерійської бригади Г. І. Котовського.

Наступного дня у Грим'ячці створено військово-революційний комітет, головою якого обрано Д. Й. Коваля, а згодом — сільський комітет незаможних селян. В січні 1921 року військово-революційний комітет передав свої повноваження новообраній Раді селянських і червоноармійських депутатів. У травні того ж року було створено партосередок[4]. Комуністи, депутати Ради очолили боротьбу жителів села за відродження сільського господарства, що в роки війни зовсім занепало.

З великим задоволенням сприйняли селяни рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від воєнного комунізму до нової економічної політики. Заміна продрозверстки продподатком створила кращі умови для господарської діяльності. Селяни, одержуючи доходи від збуту сільськогосподарської продукції, поступово зміцнювали свої господарства. Уже на кінець 1923 року в Грим'ячці, де було 430 дворів, налічувалось 195 коней, 462 воли і корови, близько 200 свиней, 550 овець; 35 плугів, 120 борін[5].

Сільська Рада приділяла багато уваги розвитку освіти і культури. 1921 року в селі організовано чотирирічну трудову школу, якій передано найкраще приміщення села — попівський будинок, а також хату-читальню та пункт ліквідації неписьменності[6].

---

[1] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 45.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 20/2, арк. 7.
[3] Там же.
[4] Там же, ф. Р-1, оп. 1, спр. 3, арк. 38.
[5] Там же, ф. Р-337, оп. 1, спр. 168, арк. 4.
[6] Населені місця Поділля. Вінниця, 1925, стор. 148, 149.

Активно працював у Грим'ячці комсомольський осередок, створений у жовтні 1929 року. Разом із комуністами, депутатами сільради комсомольці брали участь в організації колгоспів, у боротьбі проти куркулів. Рух за створення колективних господарств у Грим'ячці розгорнувся наприкінці 1929 року. У грудні на об'єднаному засіданні сільської Ради і комнезаму було ухвалено створити в селі ТСОЗ. На початку наступного року його переведено на статут сільськогосподарської артілі. Колгосп, якому було присвоєно ім'я голови ВУЦВКу Г. І. Петровського, очолив бідняк М. М. Тарнавський. Згодом у Грим'ячці створено ще 2 колгоспи — «Ударник» і «Більшовик»[1]. В 1934 році колективізацію в селі було в основному завершено.

Радянська держава всебічно допомагала грим'яцьким артілям. Весною 1932 року на полях колгоспу ім. Петровського почав працювати перший трактор. Навесні наступного року сталеві коні обробляли лани й інших артілей Грим'ячки. В цей час група комсомольців і молоді закінчила курси трактористів при Віньковецькій МТС.

Внаслідок наполегливої праці колгоспників і механізаторів поступово зростали врожаї зернових і технічних культур. У 1938 році врожайність зернових у грим'яцьких колгоспах становила 11,4 цнт з га, проти 5—6 цнт у 1933 році. Збільшився збір основної технічної культури — коріандру. В артілі ім. Петровського в 1937—1939 рр. на кожному з 52 га його зібрано пересічно по 10,3 цнт. За успіхи, досягнуті у підвищенні врожайності коріандру, це господарство було затверджено учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року і занесено до Почесної книги виставки.

Підвищувався матеріальний рівень життя трудівників села, зростала оплата праці. В 1937—1940 рр. члени артілей одержували на трудодень по 3—4 кг зерна і близько 1 крб. грішми. Під час сівби та жнив за рахунок колгоспів організовувалося громадське харчування. Правління артілей дбали про забезпечення усіх колгоспників продуктивною худобою[2].

В роки довоєнних п'ятирічок здійснювалися заходи щодо впорядкування села і шляхів. Швидко зростала торгівля промисловими і продовольчими товарами. 1940 року товарооборот сільського споживчого товариства досяг 430 тис. карбованців. Медичну допомогу населенню подавав медперсонал фельдшерсько-акушерського пункту.

Підвищувався культурний і освітній рівень населення. Всіх дітей шкільного віку було охоплено початковим навчанням. Переважна більшість учнів продовжувала навчатися в старших класах Грим'яцької семирічної школи, створеної 1930 року. В 1938 році відкрито восьмий клас, а 21 червня 1941 року в урочистій обстановці відбувся перший випуск десятикласників. Випускники, їх батьки, численні гості зібралися в школі. Після вручення атестатів зрілості щасливим юнакам і дівчатам усі присутні сіли за святкові столи, потім почалися танці, пісні. А вже на світанку наступного дня почалася війна.

10 липня фашисти захопили Грим'ячку. Близько трьох років тривала окупація села. За цей час загарбники розстріляли 10 мирних жителів, понад 400 чоловік насильно вивезли на каторжні роботи до Німеччини[3]. Фашистські загарбники забрали з ферм корів, телят, свиней, овець, наклали на селянські господарства великі грошові і продовольчі податки, запровадили примусову працю. Однак гітлерівцям не вдалося перетворити радянських людей на покірних рабів. Жителі Грим'ячки саботували розпорядження окупаційних властей, затягували польові роботи, ховали зерно та інші сільськогосподарські продукти.

На початку березня 1944 року війська 1-го Українського фронту, прорвавши оборону противника на лінії Ізяслав—Любар, розгорнули наступальні дії в південному і південно-східному напрямах. 27 березня підрозділи 18-ї армії визволили Грим'ячку. Наступного дня тут відбулися загальні збори колгоспників. Обрано правління артілей, призначено бригадирів, завідуючих фермами, ланкових. Відновила

[1] Газ. «Соціалістичний наступ» (Віньківці), 11 квітня 1933 р., 14 серпня 1937 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 194, арк. 19—21.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3787, оп. 1, спр. 4, арк. 32.

діяльність сільська Рада. Великі труднощі довелося долати колгоспникам. Артілі майже не мали робочої худоби, не вистачало насіння, сільськогосподарських машин. Приміщення тваринницьких ферм, майстерень були зруйновані або серйозно пошкоджені окупантами. Загальна сума збитків, заподіяних артілям села, становила 16 млн. карбованців[1].

З небаченим ентузіазмом працювали грим'яцькі колгоспники в полі, на відбудові громадських приміщень, ремонті машин. Завдяки цьому сівбу ярих завершено за порівняно короткий строк — 4 тижні. Напружено попрацювали вони і під час збирання врожаю. Ветерани колгоспу «Ударник» М. Мазур, А. Дудник, М. Бердега та І. Слива за 10 днів скосили 28,5 га ячменю і вівса, виконавши встановлену норму на 154 проц.[2] Вчасно зібравши врожай, колгоспи внесли свій вклад у створення фонду допомоги Червоній Армії.

Одночасно з громадським господарством йшла відбудова села. Відновив роботу фельдшерсько-акушерський пункт. Жителі відремонтували шкільне приміщення, виготовили парти, класні дошки, меблі. У квітні 1944 року, після майже трирічної перерви, учні знову сіли за парти. Після ремонту приміщень клубів тут відновлено демонстрацію кінофільмів, розгорнули роботу аматорські гуртки.

З переможним завершенням Великої Вітчизняної війни до села повернулося чимало демобілізованих воїнів. На їх грудях сяяли бойові ордени і медалі. С. Д. Папаш був нагороджений орденом Олександра Невського, Червоного Прапора, Червоної Зірки, Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів і чотирма медалями; М. Г. Гавришко — орденом Червоного прапора, Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів і чотирма медалями.

Після повернення фронтовиків правління колгоспів дістали можливість направити чоловіків на важливі ділянки виробництва, зміцнити керівництво бригадами, фермами. Вирішальну роль у розв'язанні господарських завдань і розгортанні виховної роботи відігравала сільська партійна організація, до складу якої в листопаді 1945 року входило 9 комуністів на чолі з секретарем О. Я. Куровським[3]. Внаслідок зусиль комуністів і усіх трудівників села у 1949 році колгоспи по основних економічних показниках досягли рівня 1940 року, а на кінець четвертої п'ятирічки перевершили довоєнний рівень виробництва сільськогосподарських продуктів. 1950 року з кожного га зібрано по 13,3 цнт зернових, а пшениці — по 15 цнт. Відновлено громадське тваринництво. В артілях налічувалося 445 голів великої рогатої худоби, понад 800 голів свиней і овець, 1,3 тис. штук птиці[4]. У серпні того ж року три колгоспи об'єдналися в один, названий «Комуністом».

З новою силою розгорнулася боротьба трудящих за піднесення економіки артілі після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Особливо натхненно працювали колгоспники в ювілейному 1957 році. Змагаючись на честь 40-річчя Великого Жовтня, бригади, ланки, працівники ферм взяли і з честю виконали підвищені соціалістичні зобов'язання. Зібрано зернових по 18,3 цнт з га, цукрових буряків — по 220 цнт. Ще кращих наслідків досягли окремі бригади, ланки. Комсомольсько-молодіжна ланка О. П. Пальної виростила на кожному га по 339 цнт солодких коренів.

Нових успіхів у розвитку громадського господарства добилися грим'яцькі колгоспники 1965 року. Взявши на озброєння рішення березневого Пленуму ЦК КПРС, вони виростили високий урожай зернових і технічних культур, зокрема, пшениці по 27,4 цнт з га. За трудові досягнення комбайнера В. У. Бердегу нагороджено орденом Леніна. Крім нього, в селі було ще три орденоносці, серед них голова колгоспу «Комуніст» М. Г. Гавришко, нагороджений 1958 року орденом Трудового Червоного Прапора. Кілька чоловік відзначено медалями.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 63, арк. 4, 5.
[2] Газ. «Радянський патріот», 24 серпня 1944 р.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 35, оп. 2, спр. 23, арк. 260; ф. 813, оп. 1, спр. 6, арк. 3.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 494, арк. 250.

У восьмій п'ятирічці зусилля партійної організації, правління артілі були спрямовані на дальше зміцнення економіки господарства. На зборах комуністів і засіданнях партбюро систематично обговорювалися питання роботи з кадрами. Міцніли партійні групи, створені на найважливіших ділянках виробництва. У 1970 році з 49 комуністів 38 працювали безпосередньо в тракторних і рільничих бригадах, на тваринницьких фермах. Разом з ними трудилися і 58 комсомольців.

Глибше і конкретніше колгоспними справами займалася сільська Рада. 20 березня 1967 року відбулася сесія, на якій обговорено постанову ЦК КПРС «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих». Сесія Ради зобов'язала виконком, постійну сільськогосподарську комісію, депутатські групи посилити контроль за виконанням зобов'язань колгоспу перед державою, за додержанням законів землекористування, сприяти зміцненню трудової дисципліни, раціональному використанню матеріальних і трудових ресурсів, охороні соціалістичної власності.

Під керівництвом партійної організації і сільської Ради грим'яцькі хлібороби зробили вагомий трудовий подарунок рідній Вітчизні у ювілейному 1967 році. Змагаючись з сусіднім Адамівським колгоспом ім. Артема, члени артілі «Комуніст» виростили на суглинкових землях високий врожай. В середньому з кожного га зібрано по 26,1 цнт зернових, пшениці — по 28,7 цнт. Це був найвищий урожай за всю попередню історію колгоспів. Того ж року одержано по 293 цнт цукрових буряків з га при зобов'язанні 250 цнт. А в наступному році кожен га цукрової плантації дав по 310 центнерів.

У дні святкування ювілею Радянської влади трудящі вшановували кращих виробничників — ланкових Г. П. Хімич, Є. Г. Сливу, які виростили на кожному га пересічно по 370 цнт цукрових буряків, ланкову комсомольсько-молодіжної ланки О. П. Пальну, яка зібрала по 59 цнт зерна кукурудзи з га, та інших. Добре працювали і тваринники. У 1970 році вони виробили на 100 га угідь 320 цнт молока.

В колгоспі успішно розвиваються й інші галузі господарства. Тут є великий сад, кожний гектар щороку дає близько двадцяти цнт яблук, груш, вишень; рибний ставок, пасіка на 120 бджолосімей. Працює кар'єр бутового каменю, лісопильня, черепична майстерня, майстерні по ремонту сільськогосподарських машин і знарядь.

Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення рентабельності господарства зумовили зростання доходів як самого колгоспу, так і його трудівників. У 1966 році артіль перейшла на грошову оплату праці колгоспників. Щороку їм виплачується 600—650 тис. крб.— по 2,5—3 крб. на людино-день. До союзного фонду соціального забезпечення колгоспників артіль відраховує близько 30 тис. крб. Значні кошти для виплати пенсій виділяються з державного бюджету.

Радянська держава постійно дбає про сільське житлове будівництво. Щороку грим'яцькі колгоспники одержують тисячі карбованців кредиту для спорудження жител. Держава і колгосп виділяють забудовникам ліс, покрівельний матеріал. За останні п'ятнадцять років у селі споруджено близько 300 будинків, три чверті старих будинків перекрито твердою покрівлею. Більшість нових жител будується за типовими проектами. Вони мають по кілька кімнат з дерев'яною підлогою і великими вікнами. Багато нового з'явилося у внутрішньому вбранні жител. Лави, ліжка, столи, мисники місцевого виготовлення поступилися перед меблями фабричного виробництва. Стіни прикрашають репродукції картин українських і російських художників. Майже в кожній сім'ї є побутові прилади, що полегшують працю жінок у домашньому господарстві,— швейні та пральні машини тощо.

У Грим'ячці дбають про благоустрій. За післявоєнні роки відремонтовано шляхи, що з'єднують село з Віньківцями, Зіньковом, Михайлівкою, Правдівкою. На вулицях і шляхах посаджено тисячі декоративних дерев і кущів. За рішенням сесії сільської Ради в 1967 році закладено парк ім. 50-річчя Радянської влади, розбито сквер біля фельдшерсько-акушерського пункту. Сільська Рада постійно дбає про поліпшення побутового обслуговування жителів села. 1965 року споруджено нове просторе приміщення для торговельних підприємств. В ньому розмістилися сільмаг

Директор Грим'яцької середньої школи, заслужений учитель УРСР О. Я. Куровський серед членів учнівської виробничої бригади. 1970 р.

і магазин продовольчих товарів. У Грим'ячці відкрито майстерні для пошиття одягу, ремонту взуття і побутових приладів. Медичну допомогу жителям села подають сільський фельдшерсько-акушерський пункт та пологовий будинок. За рішенням Ради відкрито профілакторій для тваринників.

Особливим піклуванням сільська Рада і правління колгоспу оточують школу. Вони дбають про зміцнення її матеріально-технічної бази, трудовлаштування випускників. Завдяки повсякденній увазі громадськості Грим'яцька середня школа є однією з кращих у Віньковецькому районі. 23 роки її очолює О. Я. Куровський — талановитий організатор, чудовий педагог, який 40 років життя віддав вихованню молодого покоління. Він дбає про те, щоб навчальний процес поєднувався з трудовим вихованням школярів. Педагогічний колектив, який складається з 30 вчителів, проводить велику роботу щодо професійної орієнтації учнів з урахуванням їхніх нахилів, а також потреб народного господарства у кваліфікованих кадрах. За допомогою колгоспних механізаторів старшокласники набувають спеціальності тракториста, комбайнера, водія машин. Протягом 1950—1970 рр. школу закінчило близько 900 чоловік, з них 590 працюють механізаторами. У 1970 році виробнича учнівська бригада Грим'яцької школи нагороджена Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Високо оцінюючи плідну діяльність О. Я. Куровського, комуністи обрали його делегатом на XXIV з'їзд КП України.

В селі добре організовано навчання в системі політичної освіти. При партійній організації працює школа основ марксизму-ленінізму, теоретичний семінар «Основні закономірності переростання соціалізму в комунізм».

Велика роль у комуністичному вихованні трудящих належить культурно-освітнім закладам. Провідне місце посідає будинок культури, якого було відкрито в селі 1968 року. За архітектурою, плануванням і обладнанням — це одна з найкращих сільських клубних установ області. В ньому є зал для глядачів на 420 місць, кімнати для занять гуртків художньої самодіяльності, стаціонарна кіноустановка. Тут розміщуються сільська бібліотека, ленінська кімната, народний музей. В будинку культури проводяться лекції та бесіди, тематичні вечори, диспути, усні журнали. Влаштовуються вечори-зустрічі з старими комуністами, учасниками громадянської та Великої Вітчизняної воєн, передовиками сільського господарства. Працюють хоровий, драматичний, хореографічний та інші гуртки художньої самодіяльності, в роботі яких бере участь 93 аматори. Щороку самодіяльні гуртки влаштовують 25—30 концертів і спектаклів. Майстерним виконанням народних пісень та творів радянських композиторів славиться хор, до якого входить понад 40 чоловік.

Зі спорудженням нового приміщення поліпшились умови роботи сільської бібліотеки, яка обслуговує близько тисячі читачів. Тут провадяться читацькі конференції, літературні вечори, бібліографічні огляди, книжкові виставки.

Жителі Грим'ячки повсякденно відчувають піклування про їх добробут, про розвиток освіти і культури. І вони відповідають на це піклування наполегливою сумлінною працею.

Г. В. ГАРНАГА, В. О. ТИТОВ

ЗІНЬКІВ

Зіньків — село, центр сільської Ради. Розташований за 16 км від районного центру і за 35 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 3570 чоловік. Сільраді підпорядковано село Станіславівка.

Зіньків розкинувся в мальовничій місцевості серед південних відрогів Волинсько-Подільського плато. Через село протікає річка Ушиця, притока Дністра, що живиться джерельними водами і має багато порогів та перекатів.

На території села знайдено археологічні пам'ятки різних часів: залишки поселень трипільської, скіфської, а також черняхівської культур.

Зіньків належить до давніх поселень Поділля. Першу згадку про нього знаходимо в документах початку XV ст. Польський король Владислав II (Ягайло) в 1404 році віддав Зіньків з прилеглими до нього селами кам'янецькому старості. Великий князь литовський Вітовт викупив маєток за тисячу кіп празьких грошей і 1430 року подарував його Петру Одровонжу, подільському воєводі, який за рахунок податків з місцевого населення збудував замок[1]. Він стояв на горі, над глибокою долиною річки Ушиці, з другого боку простягався глибокий яр. Замок мав форму рівнобічного трикутника, обнесеного муром. На кожному його розі височіли великі шестигранні башти: дві — триповеркові, одна — чотириповерхова. Під час спустошливих нападів татар населення знаходило притулок за товстими стінами фортеці. 1524 року ворог розорив і спалив околиці Зінькова, обложив замок, але здобути його не зміг[2].

Значення Зінькова, як добре укріпленого населеного пункту, дедалі зростало. В 1458 році він одержав статус міста і магдебурзьке право. 1522 року польський король Сигізмунд Август підтвердив привілеї Зінькова і дав дозвіл на проведення двох ярмарків на рік і базарів — щотижня, по понеділках. Це сприяло його економічному розвитку. В XVI ст. Зіньків вважався одним з великих міст Поділля, в якому 1578 року налічувалося 275 дворів і проживало 1375 чоловік[3]. Формально його населення мало право на самоврядування, але фактично влада була в руках власників міста — польських магнатів Одровонжів, Синявських, Чарторийських. Вони визискували і міщан і селян. Феодально-кріпосницький гніт поєднувався з релігійно-національними утисками. Міщанам православного віросповідання не дозволялося займатися вигідними промислами, торгівлею, їх не приймали у привілейовані цехи. Ще в XV ст. у місті працював гончарний цех, вироби якого за художньою якістю стояли поряд з античною керамікою. Зіньків і пізніше залишився одним з провідних центрів народної художньої кераміки України.

Зіньківці не раз повставали проти своїх гнобителів. Коли у 1648 році почалася визвольна війна, мешканці Зінькова допомогли повстанцям оволодіти містом[4]. 1651 року населення приєдналося до селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького. В 1702 році, коли Поділля охопило селянське повстання під керівництвом Семена Палія та Самійла Самуся, активну участь в ньому взяли зіньківські селяни[5]. 1734 року в околицях Зінькова та сусідніх сіл і містечок діяли гайдамацькі загони Медведя, Часниченка, Писаренка, які руйнували шляхетські маєтки і монастирі. Про події того часу складено багато народних пісень. В одній з них були такі рядки:

Виступали козаченьки з міста із Зінькова,—
Ой летіли вражі ляхи з коней, як солома[6].

На початку XVIII ст. Зіньків щодо економічного розвитку посідав перше місце у володіннях князів Чарторийських. 1790 року в місті налічувалося 557 господарств

[1] Журн. «Подольские епархиальные ведомости», 1905, № 14, стор. 321, 322.
[2] Там же, стор. 322.
[3] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 2, стор. 327; Zródła dziejowe, t. 19. Ziemie Ruskie Wołyn i Podole. Warszawa, 1889, стор. 63, 64.
[4] Документы об освободительной войне украинского народа, стор. 127.
[5] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, стор. 452.
[6] Історичні пісні. К., 1961, стор. 462.

і 3491 житель. Воно мало дві гуральні, пивоварню, гамарню, що виробляла устаткування для гуралень і металевий посуд, цегельню, лісопильню, воскобойню. Ці підприємства були джерелом чималих прибутків для магната. Так, лише здача в оренду гамарні в 60-х роках давала щороку 9000 злотих[1]. У 1785 році в Зінькові на поміщицьких підприємствах було зайнято 96 господарств. Хазяїн розплачувався з робітниками натурою і грішми.

Залишки фортеці XV ст. в с. Зінькові. 1970 р.

Багато жителів займалося ремісництвом і водночас хліборобством. За невеличкі клаптики землі, надані поміщиком, вони один день на тиждень відбували пішу панщину. У 1785 році налічувалося 97 таких господарств. 49 селянських родин, що жили в місті і становили т. зв. аграрну групу, були найбільш безправним і гнобленим прошарком населення. Це були справжні кріпаки, які щотижня відбували по 3—4 дні тяглої панщини. Вони відрізнялися від селян навколишніх сіл лише тим, що підлягали міській юрисдикції.

В місті жило багато єврейського населення, яке займалося переважно ремеслом і торгівлею. Серед них були і дуже заможні, що брали у поміщика на відкуп промислові підприємства, корчми. Однак переважала єврейська біднота. У Зінькові мешкала також значна кількість прийшлих людей, у яких не було ні землі, ні власного даху над головою.

Возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії сприяло зростанню Зінькова. 1793 року він стає повітовим містом. Однак ненадовго. З перенесенням державного кордону далеко на південь, у зв'язку з приєднанням до Росії молдавських земель, Зіньків втрачає своє стратегічне значення як місто-фортеця. На початку XIX ст. його переведено до розряду містечок Летичівського повіту. На місці знесеного замку збудовано ратушу, насаджено парк. Поряд заможні городяни споруджували житлові будинки. Це по суті було нове містечко, а старе залишилося під горою, де вздовж річки Ушиці одна до одної тулилися жалюгідні хати ремісників і селян. У 1843 році останній володар Зінькова принц Адам Вюртемберзький продав містечко казні[2].

Кріпаки мали надію, що з переведенням їх на становище державних селян будуть зменшені повинності. Та містечко передали в аренду баронові Бюлову, який лишив повинності майже незмінними. Населення скаржилося до Подільської палати державних маєтностей на сваволля орендаря-посесора і його знущання над селянами. 1845 року палата направила до Зінькова свого радника. Але той, замість розгляду скарги, вчинив допити селянам, які підписали її. Селянський сход було попереджено, що кожного скаржника чекає покарання 300-ми різками. І все ж таки нову скаргу, надіслану до губернатора в грудні 1847 року, підписало понад сто мешканців. У ній розповідалося про злиденне життя зіньківців: денні «уроки» на панщині такі великі, що селянська сім'я спроможна виконати їх лише за 2 дні напруженої праці, за найменшу провину економ нещадно бив. Випасів для селянської худоби не було. Ремісників посесор розоряв поборами. Так, гончарі сплачували йому по 20—30 копійок сріблом за горно. Але й цю скаргу не прийнято до уваги. Незадоволення жителів

[1] Історичні джерела та їх використання. К., 1966, стор. 157.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 69, оп. 1, спр. 283, арк. 15.

Зінькова вилилося у відкритий виступ проти поміщика. Тільки з допомогою поліції Бюлову вдалося придушити заворушення. Ватажка селян М. Білика, який закликав не виконувати панщину, було заарештовано[1].

Намагаючись запобігти піднесенню селянського руху під час польського повстання 1863 року, царський уряд 16 серпня видав указ, за яким всі державні селяни, і зокрема посесійні, переходили до розряду селян-власників. Зіньківські хлібороби за надільні землі мали сплачувати казні викупні платежі протягом 47 років.

Наприкінці XIX ст. у Зінькові налічувалося 611 дворів, 4842 жителі. Багато мешканців жило з ремісництва і торгівлі. 1873 року, під час перевірки казенною палатою господарського стану Зінькова, зафіксовано 118 крамниць та майстерень. Серед ремісників переважали: шевці, чоботарі, бондарі, каретники, мідники, ковалі та інші[2]. Основна маса населення — селяни — займалася землеробством, а у вільний від польових робіт час — візникуванням, вичинюванням шкур, виробництвом глиняного посуду. Зіньківські гончарі славилися на Поділлі і за його межами чудовими керамічними виробами. Розквіт гончарства був пов'язаний з видобутком тут високоякісної глини, яка після обпалення набувала приємного рожевого відтінку. Посуд виробляли на гончарному крузі. Вироби відзначалися красою і витонченістю форми. Їх не покривали поливою, а розписували в один колір натуральною фарбою — «червінню». Орнамент був геометричним, мав дуже чіткий рисунок. Гончарством у Зінькові займалося 200 родин. До виробництва залучали й дітей віком від 6—7 років. За день дорослий робітник виготовляв у середньому 60 горщиків, діти — 15. Вироби вивозилися до Львова, Бессарабії, Петербурга, навіть за кордон[3].

Витонченим смаком і своєрідністю відзначався й одяг зіньківців. Він був дуже мальовничим. Чоловіки носили гуньки з круглими комірцями, обшиті червоними в чотири ряди шнурами, обшлаги і рукави були оздоблені кумачем з чорними смугами, на голові — солом'яний широкополий капелюх, пов'язаний червоною стрічкою. У свята дівчата й молодиці взували жовті чобітки, одружені жінки одягали на голову високу пов'язку з великих квітчастих хусток. Однак далеко не всі мешканці Зінькова мали можливість справляти собі святкове вбрання. Біднота, кількість якої дедалі збільшувалася, одягалася в лахи.

З розвитком капіталізму йшов процес класового розшарування селян, обезземелення бідняцько-середняцьких господарств. На початку XX ст. в Зінькові 52 двори зовсім не мали землі, 184 родини городників володіли тільки присадибними ділянками. З 600 господарств, на які припадало 1639 десятин орної землі, 164 двори мали по 1 десятині і менше, 241 — дві, 54 — три і тільки 141 господарство володіло 4—5 десятинами кожне[4].

Містечкова біднота особливо страждала від хвороб, які здебільшого були наслідком поганого харчування. Кваліфікованої медичної допомоги вона не одержувала. Зіньківську медичну дільницю з населенням 33 221 чоловік обслуговували лише лікар, два фельдшери і акушерка. Спеціального приміщення для лікарні в Зінькові не було. Вона розміщувалась у селянській хаті, мала 10 ліжок, у той час як хворих, що потребували стаціонарного лікування, у 1911 році, наприклад, налічувалося 283 чоловіка.

В Зінькові діяли церковнопарафіяльна школа, де навчалося 30 дітей, однокласне народне училище (відкрите 1873 року) з 66 учнями.

Під час першої імперіалістичної війни стогін і плач лунали по містечку, багато родин втратили годувальників. Після повалення царського самодержавства з фронту повернулося кілька десятків солдатів. Один з них, С. Д. Марчук, провадив серед селян

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 1744, арк. 46, 60.

[2] В. К. Гульдман. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1893, стор. 170; Хмельницький облдержархів, ф. 226, оп. 1, спр. 1905, арк. 1—25.

[3] Б. С. Бутник-Сіверський. Українське радянське народне мистецтво, стор. 100.

[4] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 128, 129.

агітаційну роботу, закликаючи бідноту захоплювати поміщицьку й церковну землю. Губернський комісар Тимчасового уряду майже кожного дня одержував тривожні звістки про посилення революційного руху в Летичівському повіті. Так, зіньківський волосний старшина телефонував губернському комісару про небезпечне становище в Зінькові і просив звільнити його та писаря від службових обов'язків. У квітні 1917 року до повіту надіслано сотню козаків для придушення селянських виступів[1].

Після перемоги Жовтневого збройного повстання пролетаріату в Петрограді трудящі Зінькова активно включилися у боротьбу за встановлення Радянської влади. У грудні 1917 року створено Раду селянських депутатів, яка конфіскувала 157 десятин землі, що належали церкві і костьолу, і по 1,5—2 десятини роздала бідняцьким сім'ям.

Завойовані свободу й землю незабаром довелося відстоювати зі зброєю в руках. Наприкінці лютого 1918 року Зіньків захопили австро-німецькі інтервенти. Організатором підпільної боротьби проти них став голова Зіньківської Ради Д. І. Брик. Селяни перешкоджали окупантам вивозити хліб і худобу, ховали коней.

Після того, як австро-німецькі війська залишили Поділля, зіньківцям довелося боротися проти буржуазно-націоналістичної Директорії. 13 лютого 1919 року в донесенні подільського губернського коменданта штабові військ Директорії вказувалося, що після вжитих заходів «... в Летичівському повіті становище взагалі спокійне, крім Зіньківської волості, селяни якої не здають зброї. Послано загін для обеззброєння. Настрій селян — більшовицький»[2].

На початку квітня підрозділи 2-ї Української радянської дивізії визволили Зіньків від петлюрівців. 15 квітня тут створено військово-революційний комітет і комітет бідноти, які відновили Радянську владу і очолили будівництво нового життя. Однак у червні жовтоблакитники знов захопили Зіньків. Проте вже в середині липня їх вигнали звідси підрозділи 1-го Богунського полку. В грудні містечко окупували польські інтервенти. Остаточно Зіньків був визволений від ворога в листопаді 1920 року[3].

Одразу ж відновив роботу волосний ревком, під керівництвом якого жителі містечка приступили до відбудови зруйнованого війною господарства. Скориставшись з труднощів політичного і господарського характеру, куркулі та петлюрівські недобитки розгорнули шалену агітацію проти Радянської влади. Не знайшовши підтримки у населення, вони вдалися до терору. В лютому 1921 року підла рука бандита обірвала життя голови волревкому Д. І. Брика.

Велику допомогу в зміцненні Радянської влади, зокрема в боротьбі з куркульством і бандами, подавали волосний партосередок, створений в травні 1922 року, і комнезам[4]. Першочерговим завданням комуністів, членів КНС було проведення посівної кампанії, землевлаштування селянської бідноти, подання допомоги голодуючим.

В березні 1923 року Зіньків став адміністративним центром новоутвореного Зіньківського району. Розгорнули роботу райком партії та інші районні установи. Незважаючи на труднощі післявоєнного часу, село поступово відбудовувалося. З промислових підприємств першими стали до ладу заводи шкіряний, пивоварний, який щороку виробляв близько 100 тис. відер продукції[5]. Відроджувалися промисли, як і раніше, провідне місце посідало гончарство, що ним займалися 496 родин. Готові вироби вивозили на продаж за 200—300 верст від села. Запровадження непу, заміна продрозверстки продподатком сприяли поступовому зміцненню селянських господарств.

---

[1] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 44.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 134.
[3] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 777.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 21.
[5] Промышленные заведения Подолии. Винница, 1925, стор. 38, 39.

Розквітало й культурне життя. Комуністи і комсомольці оголосили війну неписьменності. Усі вчителі шкіл — початкової, яку в 1924 році реорганізовано в семирічну, і єврейської — мобілізовано для роботи в гуртках та школах лікнепу. Отже, вдень вони навчали дітей, яких 1924 року було 370, а увечері — їхніх неписьменних батьків. Важливими осередками культури на селі були райсельбуд, бібліотека, хата-читальня. При райсельбуді працювали природничий, кооперативний, драматичний, хоровий та інші гуртки; проводилися голосні читання газет і книжок, з доповідями і бесідами про зовнішнє і внутрішнє становище країни, про ленінський план соціалістичної перебудови сільського господарства перед селянами виступали партійні і радянські працівники[1].

Завдяки великій організаторській і роз'яснювальній роботі райкому партії, сільради, всіх комуністів та активістів села ленінська ідея кооперації знаходила все більше прихильників серед селян, особливо незаможників. У 1926 році в Зінькові організовано ТСОЗ «Надія». Наступного року створено кооперативне товариство «Труд», до якого входили як біднота і середняки, так і заможні селяни. Для кожної групи було встановлено розмір вступного паю. Райком партії стежив, щоб провідну роль у товаристві відігравали члени комнезаму.

1929 року, коли розгорнулася колективізація селянських господарств, сім бідняцьких родин об'єдналися в колгосп «Прогрес». На початку наступного року в артіль вступило близько 300 господарств. Головою правління вони обрали дніпропетровського робітника-двадцятип'ятитисячника А. М. Дробота[2]. Після утворення 1930 року Зіньківської МТС на полях колгоспу почали працювати два трактори «Інтернаціонал». На прикладі цієї артілі селяни переконувалися у перевагах колективного господарювання. На кінець 1933 року в селі налічувалося вже чотири артілі: «Прогрес», «Нове життя», «Соціалістична перемога», ім. Куйбишева. Було усуспільнено 3368 га землі. Добре працювали того року колгоспники, і земля віддячила їм. Зернових зібрали пересічно по 14 цнт, гречки — 6,3 цнт, коріандру — 12 цнт з гектара. Вживалися заходи і щодо розвитку громадського тваринництва. Протягом 1931—1937 рр. в артілях спорудили стайні, тваринницькі приміщення і птахоферми, в яких утримувалося 346 коней, 299 голів великої рогатої худоби, чимало птиці[3].

На основі організаційно-господарського зміцнення колгоспів зростав матеріальний добробут трудящих. Так, члени артілі «Прогрес» у 1938/39 господарському році одержали на кожний вироблений трудодень по 3—4 кг зерна і по 50 копійок грішми[4]. Поліпшилось і побутове обслуговування населення. В 1940 році в Зінькові працювало 16 магазинів і ларків, став до ладу комбінат побутового обслуговування.

В селі була лікарня на 25 ліжок, міжколгоспний пологовий будинок, дитяча консультація, де працювали 3 лікарі і 7 чоловік середнього медичного персоналу. Усі колгоспи мали дитячі ясла. Протягом 20—30-х років у Зінькові в основному ліквідовано неписьменність. Напередодні Вітчизняної війни в селі працювали дві середні та одна неповна середня школи, де навчалося 1188 учнів. 1939 року відкрито районну колгоспну школу для підготовки рільників, бригадирів і бухгалтерів. При клубах діяли різні гуртки художньої самодіяльності.

Мирне життя трудящих обірвалося 22 червня 1941 року. 10 липня село захопили німецько-фашистські війська. Великих страждань і жахливих злиднів зазнали зіньківці під час окупації. Гітлерівці по-звірячому замучили робітників пивзаводу комуніста К. І. Щербу і А. Д. Миколаївського, розстріляли близько 1500 громадян єврейської національності, вивезли до Німеччини 312 юнаків і дівчат[5]. Окупанти ліквідували сільськогосподарські артілі і замість них створили т. зв. общинні господарства, де запровадили рабську працю. Вони вивезли до Німеччини колгоспну

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-5, оп. 1, спр. 55, арк. 105; спр. 1112, арк. 12, 13.
[2] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр 20/3, арк. 1.
[3] Там же, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 194, арк. 28—31.
[4] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 20/3, арк. 1.
[5] Там же, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 4, арк. 35.

худобу й реманент, а людей примусили вручну обробляти поля. За невихід на роботу селян били різками, нагаями. Грабіжники забирали у населення продовольство, худобу і навіть одяг та речі домашнього вжитку.

П. Т. Писаренко — Герой Радянського Союзу, уродженець с. Станіславівки. Фото 1946 р.

Зіньківці не скорилися ворогові. В зведенні Радянського інформбюро від 20 серпня 1941 року повідомлялося: «З села Зіньків в ліси пішло майже все населення». Тоді ж у селі створюється підпільна група, яку очолив вчитель-комсомолець Н. Й. Косецький[1]. До неї входили М. Б. Тікаєв, В. І. Гронда, Р. Г. Вармінський та інші. Підпільники слухали повідомлення Радянського інформбюро і розповсюджували їх в усній і письмовій формі серед населення. Але спочатку єдиного центру, який би керував рухом опору, не було. В кінці січня 1942 року утворено Віньковецький підпільний райком КП(б)У, до складу якого ввійшли М. П. Данилов, М. Б. Тікаєв, Н. Й. Косецький[2]. З цього часу підпільники перейшли до більш активної боротьби: перешкоджали вивезенню цінностей та продовольства до Німеччини, нападали і знищували фашистів. На початку 1944 року зіньківські підпільники влилися до партизанського загону ім. Щорса. У березні партизани з'єдналися з регулярними частинами Червоної Армії і взяли участь у боях за переправу через Дністер.

27 березня 1944 року війська 1-го Українського фронту, продовжуючи навальний наступ, визволили Зіньків. Одним з перших з групою розвідників вступив у Зіньків уродженець села С. М. Вох. За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Вітчизняної війни, С. М. Вох відзначений високими урядовими нагородами: орденами Слави 2-го і 3-го ступенів, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, трьома медалями «За відвагу»[3]. Бойовими подвигами прославився житель Зінькова, танкіст, гвардії сержант П. Т. Писаренко. У лютому 1945 року, в запеклому триденному бою за переправу через річку Грон (Угорщина), вогнем танкової гармати він знищив 8 німецьких танків, 5 бронетранспортерів та понад 270 гітлерівців[4]. П. Т. Писаренка удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу. За бойові заслуги 750 жителів села нагороджено орденами і медалями СРСР.

Після визволення Зінькова почалася відбудова господарства, якому окупанти завдали збитків на 24 млн. 96 тис. крб.[5] Вони вивезли все обладнання пивоварного заводу. Уціліли тільки окремі будівлі. В них невелика група робітників і встановила виготовлені власними руками примітивні дерев'яні чани, по гвинтику зібрали найнеобхіднішу апаратуру і почали варити пиво. 2 червня 1944 року завод дав 3,5 тис. літрів пива, з яких понад тисячу було відправлено для воїнів Червоної Армії. Включившись у всенародний рух допомоги фронту, зіньківці внесли 45 тис. крб. на будівництво танкової колони «Радянське Поділля».

Незважаючи на гостру нестачу будівельних матеріалів, обладнання, палива, восени 1944 року стала до ладу Зіньківська МТС, розпочалися польові роботи в сільськогосподарських артілях. Оскільки майже все чоловіче населення було на фронті, 39 зіньківських дівчат старанно взялися за вивчення трактора і успішно оволоділи професією механізатора. У першому півріччі 1945 року МТС вийшла переможцем в соціалістичному змаганні у районі.

Поряд з відродженням господарства йшла відбудова житлового фонду, почали працювати лікарня, дитячі ясла, школа, сільський клуб. До кінця четвертої п'яти-

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 44, 248.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 16, арк. 10, 11.
[3] Газ. «Радянський патріот», 23 лютого 1945 р.
[4] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 275, 276.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 63, арк. 4, 5.

Комбайнер колгоспу ім. Горького, Герой Соціалістичної Праці Ф. В. Кулик (зліва) на збиранні врожаю. Село Зіньків, 1970 р.

річки трудівники села в основному відновили довоєнний рівень виробництва.

З ініціативи зіньківських комуністів у вересні 1950 року колгоспи «Прогрес», «Соціалістична перемога» та ім. Куйбишева об'єдналися в один — ім. Горького. А через 9 років до нього приєдналася артіль «13-річчя Жовтня» с. Станіславівки. Це позитивно відбилося на економічних показниках. У 1954 році було зібрано зернових пересічно по 15,7 цнт з га, у 1966 році по 23,1 цнт з гектара.

Високих показників у вирощуванні кукурудзи в 1966 році добилася рільнича бригада Б. П. Процевича, працю якого відзначено орденом «Знак Пошани». З площі 168 га вона зібрала по 38 цнт зерна кукурудзи, а комсомольсько-молодіжна ланка Ніни Рибак — по 50,4 цнт з гектара.

Широкого розмаху набрало будівництво виробничих приміщень, тваринницьких ферм. Тільки за роки п'ятої п'ятирічки споруджено корівник, телятник, 2 кукурудзосховища і кормокухню. З кожним роком в артілі збільшувався вихід тваринницької продукції. У 1967 році на 100 га сільськогосподарських угідь одержано м'яса 48,7 цнт, молока — 325,3 цнт. Зростали і грошові прибутки. В 1960 році колгосп мав 339 тис. крб. доходу, в 1967 році — 1 млн. 94 тис. крб. Великі кошти в господарстві витрачались на механізацію трудомістких процесів, придбання машин і механізмів. 1970 року в колгоспі було 120 електродвигунів, 29 тракторів, 15 комбайнів та інша сільськогосподарська техніка. Колгоспне виробництво обслуговують три агрономи, два економісти, чотири інженери, вісімдесят механізаторів. У колгоспі ім. Горького працює знатний механізатор Української РСР, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради Української РСР Ф. В. Кулик. У березні 1971 року він був делегатом республіканського форуму комуністів.

Післявоєнні п'ятирічки ознаменувалися швидким розвитком державних підприємств. У 1961 році на базі РТС у Зінькові створено відділення «Сільгосптехніки», яке тепер обслуговує 10 колгоспів. Відділення має майстерню для ремонту тракторів і сільськогосподарських машин, обладнану пневматичними молотами, електрозварювальними апаратами та металообробними верстатами; механізовано столярний цех.

Докорінної реконструкції зазнав пивоварний завод, де повністю усунено ручну працю. Тут встановлено нові фільтри, споруджено холодильний цех. На підприємстві, де працюють 83 робітники, великого поширення набув рух за комуністичне ставлення до праці. Бригади для розливу пляшкового пива і виготовлення солоду (бригадири — комуніст Н. І. Кулик і М. Т. Чепкий) першими на заводі добилися почесного звання колективів комуністичної праці. Пивоварний завод великими виробничими успіхами зустрів 50-річний ювілей Радянської влади. Виробничий план було перевиконано. Випуск продукції, порівняно з довоєнним 1940 роком, збільшився на 110 тис. гектолітрів.

У дальшому розвитку економіки й культури села керівну роль здійснюють партійні організації, що налічують 106 комуністів. Парторганізації підняли трудівників Зінькова на нові трудові звершення на честь знаменної дати — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. 1970 року колгоспники виконали п'ятирічний план і виробили сільськогосподарської продукції на 1127 тис. крб. Велику роль в досягненні цих успіхів відігравала сільська Рада. Вона ж керує і забудовою та благоустроєм Зінькова.

Кожен, хто під'їжджає до села, милується його мальовничим виглядом: відкривається довга, широка і глибока балка, обабіч якої розкинувся Зіньків; береги

невеликої річки Ушиці заросли верболозом. В літню пору в зелені садків потопають будівлі, криті бляхою, шифером і черепицею. Зникли старі селянські хати під солом'яною стріхою. Село повністю електрифіковане і радіофіковане. В центрі його, на майдані, встановлено пам'ятник В. І. Леніну. Поблизу нього височить скульптурна композиція: на фоні обеліска — постать жінки-матері, яка символізує Батьківщину; на плитах викарбовані прізвища воїнів-зіньківців, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

Багато зроблено в селі для поліпшення обслуговування населення: працює 21 магазин, побутовий комбінат з цехами пошиття одягу, шевським, черепичним, столярним та фотоцехом. Зіньків має добре транспортне сполучення з обласним і районним центрами.

З медичних закладів тут є лікарня, в штаті якої налічується 15 лікарів і 55 працівників середнього медичного персоналу, два медпункти, пологовий будинок, протитуберкульозний диспансер, аптека. В об'єднаному дитсадку і яслах виховується 80 малюків.

У трьох школах — середній і двох восьмирічних — навчається 729 учнів. При середній школі є гуртожиток на 41 місце для дітей з навколишніх сіл. З ініціативи педагогів і учнів старших класів створено історико-краєзнавчий музей, в якому зібрано понад 400 експонатів з давньої, дожовтневої і радянської історії Зінькова.

Вогнищем соціалістичної культури стали будинок культури і два сільські клуби. Тут працюють аматорські гуртки — хоровий, драматичний, танцювальний. Гуртківці беруть участь у районних та обласних оглядах художньої самодіяльності. Агіткультбригада будинку культури під керівництвом П. І. Протечка, беручи участь в обласному огляді-конкурсі на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, вийшла переможцем у змаганні і зайняла третє місце на республіканському конкурсі колективів художньої самодіяльності. Вона нагороджена бронзовою медаллю і дипломом 3-го ступеня. При будинку культури проводяться тематичні вечори, читаються лекції. Міцно увійшли в побут населення газети й книги. В селі діє вісім бібліотек з книжковим фондом 28 тис. примірників.

Одне з найдавніших сіл Поділля — Зіньків з кожним роком молодіє, красивішає. Зростає його економіка й культура. Трудящі Зінькова натхненною працею вносять свою частку у всенародну справу комуністичного будівництва.

Н. К. КОЗЛОВА, М. П. ШЕВЧУК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ВІНЬКОВЕЦЬКОГО РАЙОНУ

АДА́МІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Ушиці, за 15 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 2399 чоловік.

На території села розміщується центральна садиба колгоспу ім. Артема. Площа земельних угідь — 2,3 тис. га, з них орної землі — 1,5 тис. га. Основний напрям господарства — вирощування зернових культур і цукрових буряків, виробництво молока і м'яса. Розвинуте овочівництво, садівництво, бджільництво, шовківництво.

У селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють пологовий будинок, фельдшерсько-акушерський пункт.

Засновано Адамівку в другій половині XVIII століття. Село здавна славиться майстрами розписного гончарного посуду. В радянський час широку популярність здобули Я. Бацуца (1856—1933) та О. Я. Пиріжок, член Спілки художників України, вироби яких не раз демонструвалися на виставках.

Перший колгосп організовано в 1924 році.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 512 жителів села нагороджено орденами і медалями.

ВЕЛИ́КИЙ ОЛЕКСА́НДРІВ (до 60-х років XIX ст.— Поросятків) — село, центр сільської Ради. Розташований за 7 км від районного центру і за 50 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1578 чоловік. Сільраді підпорядковане село Пилипи-Олександрівські.

Місцевий колгосп «Росія» обробляє 2,4 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури і цукрові буряки; займається м'ясо-молочним тваринництвом. Допоміжні підприємства артілі — майстерня ремонту тракторів, вальцьовий млин, пилорама.

За одержання високих урожаїв зернових культур ланковим В. В. Бережанській, В. П. Гладиш, Ф. П. Кохан, Г. О. Кухарській (Щербанюк) та В. К. Моргун присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці, а голову колгоспу В. Т. Швеця і бригадира І. Ф. Музику нагороджено орденом Леніна.

В селі — восьмирічна і початкова школи, будинок культури, клуб, бібліотека, дитячі ясла; працює фельдшерсько-акушерський пункт.

Село засноване 1441 року.

За роки Радянської влади понад сто уродженців села стали учителями, діячами науки, лікарями та фахівцями сільського господарства.

ГО́ВОРИ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Батозі, за 15 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Бар на лінії Могилів-Подільський — Жмеринка. Населення — 1423 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Ломачинці.

В Говорах міститься центральна садиба колгоспу «Новий шлях», який користується понад 2,2 тис. га орної землі. Напрям господарства — вирощування зернових культур і цукрових буряків, виробництво молока і м'яса.

В селі працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. До послуг населення — майстерня побутового обслуговування.

Засноване село в другій половині XVI століття.

На околицях Говорів знайдено залишки поселення доби міді (III тисячоліття до н. ери).

ДА́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Лядовій, за 8 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Бар. Населення — 2021 чоловік.

У Дашківцях — центральна садиба колгоспу «Україна», за яким закріплено 1,9 тис. га орної землі. Господарство м'ясо-молочного напряму.

За визначні досягнення в колгоспному виробництві голову колгоспу П. Г. Іваницького нагороджено орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла. Жителів обслуговує кравецька майстерня.

За героїзм, проявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденом Леніна нагороджено уродженця села В. М. Багрія. За роки Радянської влади 524 уродженці села стали спеціалістами різних галузей народного господарства. Тут народився П. Ф. Шпак — міністр геології УРСР.

Засновано Дашківці в 1503 році.

ЖЕНИ́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 16 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка — Хмельницька. Населення — 2719 чоловік. Сільраді підпорядковане село Гоголі.

В Женишківцях міститься центральна садиба колгоспу «Іскра», який спеціалізується на виробництві зернових культур і м'ясо-молочному тваринництві; в його користуванні 3,8 тис. га земельних угідь, з них 2,3 тис. га орної землі. Колгосп посідає одне з перших місць в районі по садівництву (199 га), рибництву (136 га ставків), бджільництву (155 бджолосімей).

В селі — середня школа, клуб, бібліотека. Працює дільнична лікарня з амбулаторією, рентгенологічним кабінетом, аптекою.

В історичних документах село вперше згадується 1493 року.

За відвагу і мужність, виявлені при форсуванні Дніпра в жовтні 1943 року, уродженцеві села М. Г. Ортинському присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

За роки Радянської влади з села вийшло 150 вчителів, 18 агрономів, 8 лікарів, 8 інженерів.

ЗО́РЯНЕ (до 1967 року — Курники) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 15 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Ялтушківка на лінії Ялтушківка — Бар. Населення — 1264 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Осламів.

У Зоряному — садиба колгоспу ім. Шевченка, який обробляє 1,3 тис. га орної землі. Провідні галузі — рільництво і тваринництво. Розвинуте овочівництво й садівництво.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

В с. Осламові розташований садівницький радгосп «Осламове» — одне з великих державних господарств на Хмельниччині. Продукція радгоспу відома далеко за межами України.

Засновано на початку XVIII століття.

Комсомольський осередок створено 1921 року.

Уродженцем с. Осламова є доктор історичних наук П. М. Шморгун.

На території с. Зоряного та в його околицях знайдено знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

КАРАЧІ́ЇВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Калюсу — притоці Дністра, за 15 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1053 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Бистриця, Калюсик, Майдан-Карачієвецький.

В Карачіївцях — центральна садиба колгоспу «Прапор Жовтня», площа земельних угідь — 3 тис. га, з них 1,7 тис. га орної землі. У господарстві переважають зернові культури і цукрові буряки; тваринництво м'ясо-молочного напряму.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, комбінат побутового обслуговування.

В історичних джерелах село вперше згадується 1431 року під назвою Гричківці. Протягом двох століть змінювалися назви села: Гричівці, Речівці, Шегутинці. Сучасну назву село одержало в XVI столітті.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденами і медалями нагороджено 198 жителів села.

МАЙДА́Н-ОЛЕКСА́НДРІВСЬКИЙ — село, центр сільської Ради. Розташований за 7 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Дунаївці. Через село проходить шосе Віньківці — Нова Ушиця. Населення — 1892 чоловіка. Сільраді підпорядковано села Балки й Гута.

Місцевий колгосп ім. Щорса, що обробляє 1,7 тис. га орної землі, спеціалізується на вирощуванні пшениці і цукрових буряків. Напрям тваринництва — м'ясо-молочний.

За трудові досягнення ланкову колгоспу Р. Л. Гладиш нагороджено орденом Леніна.

В селі — середня та початкова школи, клуб, бібліотека. Працюють медичний пункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Село вперше згадується в історичних документах кінця XVII ст. Його першими поселенцями були молдавани.

За героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, 301 житель села відзначений урядовими нагородами.

НЕТЕ́ЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Ялтушківка. Населення — 2223 чоловіка. Сільраді підпорядковано села Дружба і Славута.

В Нетечинцях розташована центральна садиба колгоспу «Поділля», за яким закріплено 3 тис. га земельних угідь, з них орної землі — 2,4 тис. га. Провідне місце в господарстві займає м'ясо-молочне тваринництво. Допоміжні галузі — овочівництво, садівництво, бджільництво.

Тут працюють восьмирічна та середня заочна школи, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

В історичних документах село вперше згадується 1493 року.

На початку 1942 року в Нетечинцях створено підпільну групу на чолі з Б. І. Глухівським. Патріоти розповсюджували серед населення листівки, зривали поставки сільськогосподарських продуктів, допомагали молоді уникнути фашистської каторги. 1943 року підпільники встановили постійний зв'язок з партизанським загоном ім. Калініна, який діяв на території району.

За відвагу і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденами і медалями нагороджено 386 жителів села, а М. П. Барабольку, командиру десантного морського батальйону, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Недалеко від села виявлено крем'яні знаряддя праці та зброя доби неоліту.

ОХРІ́МІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Деражня. Через село проходить шосейний шлях Деражня — Віньківці. Населення — 1618 чоловік. Сільраді підпорядковане село Слобідка-Охрімовецька.

В Охрімівцях — колгосп ім. Дзержинського, в користуванні якого 2,1 тис. га орної землі. Напрям господарства— вирощування зернових і технічних культур (цукрових буряків) та м'ясо-молочне тваринництво.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла. В Охрімівцях працює 32 фахівця з вищою і середньою спеціальною освітою. За роки Радянської влади понад 120 уродженців села здобули вищу освіту і стали спеціалістами різних галузей народного господарства.

Вперше село згадується в історичних документах за 1493 рік.

Поблизу села знайдено знаряддя праці доби неоліту.

ПЕТРАШІ́ВКА (до 1947 року — Петраші Українські) — село, центр сільської Ради. Розташована за 7 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Деражня. Населення — 2499 чоловік. Сільраді підпорядковане село Пирогівка.

В місцевому колгоспі ім. Петровського — 3,1 тис. га земельних угідь, з них — 2,3 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні пшениці й цукрових буряків. Напрям тваринництва — м'ясо-молочний.

Працюють дві школи, клуб та бібліотека.

За мужність і героїзм, виявлені в боях при форсуванні Дніпра в роки Великої Вітчизняної війни, жителю с. Пирогівки О. І. Канарчику присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ПОКУ́ТИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Ушці, за 16 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1442 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Черкасівка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Ульянова, за яким закріплено 1,6 тис. га орної землі.

За високі показники в розвитку сільськогосподарського виробництва орденом Леніна нагороджено колишнього голову колгоспу М. І. Токаря і бригадира рільничої бригади І. Л. Липчака (1965 року).

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла.

Вперше село згадується в реєстрах 1493 року.

ЯСНОЗІ́Р'Я (до 1947 року — Бебехи) — село, центр сільської Ради. Розташоване на річці Ушці, за 18 км від районного центру і за 24 км від залізничної станції Деражня. Населення — 1437 чоловік. Сільраді підпорядковані села Виселок, Фащіївка.

В селі розміщується центральна садиба колгоспу ім. XX з'їзду КПРС. За ним закріплено 1,9 тис. га земельних угідь, з них — 1,6 тис. га орної землі. Напрям господарства — вирощування зернових культур і цукрових буряків, виробництво молока й м'яса. Допоміжними галузями є овочівництво, садівництво (80 га), бджільництво та рибництво.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

Бебехи в історичних документах вперше згадуються в другій половині XVIII століття.

У 1902 році селяни взяли участь в розгромі панського маєтку в урочищі Заліску. У 1905 році в селі відбувався страйк сільськогосподарських робітників.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 168 чоловік нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

На околиці села збереглися залишки фортеці, побудованої в XIV столітті.

ВОЛОЧИСЬКИЙ РАЙОН

ВОЛОЧИ́СЬК

Волочиськ — місто районного підпорядкування. Розташований на заході області, на лівому березі річки Збруча (притока Дністра) за 69 кілометрів від Хмельницького. Через місто пролягає залізнична та автомобільна магістралі Київ—Львів. Населення — 15,5 тис. чоловік. Міській Раді підпорядковані села Бальківці, Копачівка, Користова, Мислова.

Волочиськ — центр району, площа якого 1,1 тис. кв. км, населення — 77,4 тис. чоловік (сільського 60,4, міського 17 тис.). У районі 90 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 28 сільським Радам депутатів трудящих, 39 колгоспів, 83,3 тис. га орної землі, 20 промислових підприємств; 10 лікарень, поліклініка, 62 медичні пункти; 83 школи, 73 бібліотеки, 85 будинків культури і клубів.

В околицях міста виявлено кілька поселень доби міді — бронзи (III—II тис. до н. е.) та давніх слов'ян (VIII—IX ст. н. ери)[1].

Вперше поселення Волочище згадується в акті про поділ володінь князів Збаразьких від 9 липня 1463 року[2]. Назва походить від слова «волочити», тобто тягти волоком. За часів Галицько-Волинського князівства і в наступні віки тут проходив торговельний шлях із Заходу на Схід. Щоб перебратися через річку і її заболочені береги, купцям доводилося волочити свої вантажі. На цьому шляху, по обох берегах Збруча, виникло два поселення з назвою Волочище[3]. Одне з них, розташоване на лівому березі, в документах за 1545 рік названо Волочиськом.

Поселення зазнавало частих набігів татар та інших завойовників. Так, у кінці XV ст. кримська орда спустошила Волочиськ. У 1569 році Волочиськ потрапив під владу польських панів. З того часу аж до 1793 року він належав до Кременецького повіту Волинського воєводства.

---

[1] Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, стор. 104, 105, 200.

[2] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4. Староконстантиновский уезд. Почаев, 1899, стор. 549.

[3] T. J. Stecki. Miasteczko Wołoczysk i rodzina Moszyńskich, t. 13. Lwów, 1871, стор. 236, 237; Archiwum książęt Lubartowiczów — Sanguszków w Słowucie, t. 1. Lwów, 1887, стор. 54, 55

Польські пани нещадно експлуатували селян. Жителі Волочиська зазнавали не тільки соціального і національного, але й релігійного гніту польської шляхти, яка силою насаджувала католицизм. Поряд з грошовою рентою запроваджувалась і відробіткова; панщина становила 2 дні на тиждень. Шляхта жорстоко придушувала будь-які спроби населення виступити на захист своїх прав. 1580 року польські жовніри спалили майже весь Волочиськ, селяни настільки збідніли, що навіть через три роки після цього не могли сплачувати податки[1].

В документах 1583 року Волочиськ називається уже містечком, в якому налічувалося 135 димів і 675 жителів, багато з яких займалося ремісництвом і торгівлею. В ньому було 16 ремісничих дворів і 23 ринкові. Сюди завозили дерев'яні, залізні, текстильні і гончарні вироби, вивозили зерно, худобу, шкіру. Широкого розвитку набуває борошномельне виробництво і гуральництво[2]. У XVII ст. Волочиськ став одним з торговельних центрів Подільського воєводства.

У другій чверті XVII ст. польська шляхта значно посилила гноблення трудящих мас. Панщина збільшилася до 3—4 днів. На користь землевласника кріпаки виконували безліч різних робіт. Селян жорстоко катували, забороняли відправляти православні релігійні обряди, примушували переходити в католицтво. Це обумовлювало активну участь місцевого населення у визвольній війні українського народу проти польсько-шляхетського панування 1648—1654 років. У вересні 1648 року війська Богдана Хмельницького, після перемоги під Пилявцями, визволили містечко. В травні 1649 року коронний гетьман Лянцкоронський, зайнявши Волочиськ[3], люто розправився з місцевим населенням. Але в червні того року козацькі війська вигнали польських магнатів з цього краю. Та за Зборовським договором Волочиськ залишився під владою шляхетської Польщі. Повернувся до своїх маєтків і князь Д. Вишневецький, який мстив усім, хто брав участь у визвольній війні. В 1653 році сюди з-під Жванця ринули татарські орди. Вони палили будівлі, вбивали і забирали в полон людей. Величезного спустошення зазнав Волочиськ від турецько-татарської навали і в 1672—1674 роках.

У наступні десятиліття містечко відроджується. Тут розвивається торгівля. Для потреб ринку збільшується виробництво горілчаної продукції. В 1775 році з дозволу короля новий власник містечка Ф. Мошинський запровадив ярмарки.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією Волочиськ увійшов до складу Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. Як прикордонне містечко, він став важливим пунктом у зовнішній торгівлі Російської держави. З 1795 року тут була таможня, через яку вивозили різні сільськогосподарські продукти, коней, велику рогату худобу. З-за кордону довозили сільськогосподарські знаряддя, меблі, цитрусові, мінеральні води тощо.

У 1816 році у Волочиському маєтку, яким володів Г. Мошинський, налічувалось 2352 кріпаки. Життя трудящих дедалі погіршувалось. Панщина становила 4—5 днів. Селяни платили численні податки. 1836 року поміщиця Ю. Мошинська провела нове розмежування полів, віддавши селянам гірші землі (чагарникові зарослі) і зменшивши розмір наділів. Селяни на знак протесту відмовилися відробляти панщину. Поміщиця жорстоко розправилася з непокірними. Їх закували в кайдани і відправили у в'язницю, де нещадно катували. Багатьох селян віддали в рекрути[4].

Після реформи 1861 року власниця Волочиського маєтку поміщиця Ледоховська не повернула селянам земель, відрізаних у них після інвентарної реформи 1847—48 року. І хоч селяни зверталися в усі інстанції, але «волочиська справа» не вирішувалась.

---

[1] Źródła dziejowe, t. 19, стор. 127.

[2] J. M. Giżycki. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu. Stary-Konstantynów, 1910, стор. 59.

[3] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 111, 112, 153, 161.

[4] Житомирський облдержархів, ф. 115, оп. 1, спр. 2219, арк. 5, 33, 39, 41, 44.

В другій половині XIX ст. у Волочиську виникають промислові підприємства. В 1860 році тут почали працювати пивоварний і свічковий заводи, а ще через десять років німецьке акціонерне товариство «Збруч» збудувало цукровий завод потужністю 50 тис. пудів цукру на рік[1]. На заводі працювало 30 робітників. 1870 року через Волочиськ прокладено залізницю, що значно сприяло розширенню торгівлі. Серед сухопутних таможень, розташованих на західному кордоні Росії, Волочиськ посідав перше місце по вивозу зерна. У 80-х роках звідси щорічно вивозили 4—6 млн. пудів пшениці й жита. Тут постійно перебувало близько 60 комісіонерів закордонних купців, що укладали торговельні угоди з російськими купцями[2].

З розвитком промислових підприємств, ремісництва й торгівлі зростає кількість жителів містечка. В 1892 році до Волочиська прибули великі групи галицьких селян, які масово переселялися з Австрії, щоб знайти притулок і роботу. Великий приплив сюди робочої сили зробив її дешевою, заробітна плата знизилася[3]. 1890—1892 рр. виявилися неврожайними, життя трудящого люду стало ще важчим. Безземельні селяни займалися шевством, теслярством, ковальством. Ті, що мали коней, перевозили вантажі до станції і в таможню.

Лікарів у Волочиську не було, «лікували» хворих баби-шептухи. Не краще стояла справа і з народною освітою. У 1801 році тут вперше з'явилась однокласна школа. У післяреформений час у двох церковнопарафіяльних школах навчалися переважно діти заможних міщан. Тому й не дивно, що, наприклад, у 1889 році з 3378 жителів письменних було лише 325 чоловік, з них 121 умів тільки читати[4]. Єдиним місцем дозвілля для містечкової бідноти була корчма. Видатний російський письменник О. І. Купрін, що перебував в 1893—1894 рр. у Волочиську на військовій службі, в своїх ранніх оповіданнях змалював це глухе провінціальне містечко того часу[5].

На початку XX ст. Волочиськ став одним з важливих пунктів транспортування з-за кордону марксистської літератури. В 1901—1903 рр. в Росію перевозилась у чемоданах з подвійним дном по залізниці ленінська «Искра». 13 березня 1902 року у Волочиську поліція схопила агента «Искры» О. О. Квятковського[6], а в червні наступного року на станції за перевіз з-за кордону забороненої літератури арештовано К. М. Єрмолаєва[7], в липні 1904 року — студента Харківського університету Г. І. Ширяєва, що мав два примірники «Програми РСДРП» та іншу марксистську літературу[8]. В 1903 році поблизу Волочиська таємно переправлялися через кордон делегати II з'їзду РСДРП. «Після ряду митарств і злигоднів,— згадував більшовик С. І. Гусєв,— я щасливо перебрався через кордон біля Волочиська»[9].

Перша російська революція знайшла відгук серед трудящих містечка. В кінці грудня 1905 року розпочався страйк робітників швейних майстерень, які вимагали скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати. В січні 1906 року поліція придушила страйк. Слідом за робітниками на боротьбу піднімались і селяни. Вони домагалися розподілу поміщицької землі[10].

На початку XX ст. помітно зростає потужність діючих промислових підприємств Волочиська, виникають нові. В 1913 році цукровий завод виробляв продукції на суму 1,5 млн. крб. на рік, пивоварний завод — на 32 тис. крб., цегельний — на

---

[1] А. Забелин. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии, ч. 1. К., 1887, стор. 284.
[2] Газ. «Волынские губернские ведомости», 1860, № 19.
[3] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 591, 592.
[4] Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1899, стор. 95.
[5] А. И. Куприн. Собрание сочинений, т. 1. М., 1957, стор. 13, 563.
[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 1908, арк. 91, 101.
[7] Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 871, арк. 30, 117, 124.
[8] Там же, ф. 1335, оп. 1, спр. 159, арк. 4, 5.
[9] Журн. «Жовтень», 1959, № 4, стор. 119.
[10] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 535, арк. 24—37; спр. 818, арк. 2, 3

18 тис. крб. З'явились нові підприємства — фабрики залізних печей та тютюнова, миловарний завод, водяний млин. Умови праці на капіталістичних підприємствах були нестерпними. Робочий день тривав понад 14 годин. Особливо важко було працювати в нічну зміну при тьмяному світлі гасових коптилок, у тісних заводських приміщеннях[1].

Життя селян, як і раніше, було тяжким. Граф Л. Я. Ледоховський мав 921, акціонерне товариство цукрового заводу — 60, церква — 38 десятин землі[2]. Переважна більшість селян залишалася малоземельною. На одне селянське господарство припадало пересічно 3,2 десятини землі. Та й на цих ділянках селяни збирали мізерні врожаї — по 48—50 пудів зерна з десятини. Через відсутність пасовищ худоби тримали дуже мало, фруктових садів майже зовсім не було. Убогими і непривітними виглядали селянські хати на цій безлісій місцевості.

Дехто з селян вирушав за океан, до США й Канади, шукати кращої долі, та згодом повертався додому, не знайшовши її й там. Значна частина міського населення займалася дрібною торгівлею. 1913 року у Волочиську налічувалося понад 190 приватних крамниць і кілька десятків заїжджих дворів.

Про охорону здоров'я трудящих ніхто не турбувався. Лікарні не було, працювало 4 приватні фельдшери, 5 зубних лікарів і техніків, які за лікування брали велику плату[3].

У 1913 році працювали церковнопарафіяльна школа, однокласне та двокласне училища, в яких навчалось 263 чоловіка[4]. Діяли клуб, кінематографічний театр, 2 приватні бібліотеки і 3 книжкові магазини.

В першу світову війну Волочиськ перебував у прифронтовій зоні. Іноді бої велися поблизу містечка. 5 квітня 1916 року командуючий Південно-Західним фронтом генерал О. О. Брусилов провів у Волочиську нараду командуючих арміями фронту з приводу наступальної операції проти австро-німецьких військ. Наступ, що незабаром розпочався, завершився успішно. Він увійшов в історію під назвою «Брусиловського прориву»[5].

На третій день Лютневої буржуазно-демократичної революції до Волочиська прибув пасажирський поїзд, на трубі паровоза якого майорів червоний прапор, що сповіщав про повалення царизму в Росії. Трудящі з радістю зустріли це повідомлення[6].

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції долетіла до містечка швидко. В кінці листопада 1917 року за допомогою солдатів Південно-Західного фронту, настроєних по-більшовицькому, трудящі встановили у Волочиську владу Рад. Земельний комітет приступив до розподілу поміщицької землі між безземельними і малоземельними селянами. Однак 9 грудня 1917 року Волочиськ захопили війська Центральної ради і почали відновлювати старі буржуазно-поміщицькі порядки. Через кілька днів сюди прибули більшовицькі Ізмайловський, Преображенський та інші полки, які відновили Радянську владу[7].

20 лютого 1918 року Волочиськ захопили австро-німецькі окупанти, які разом з гайдамацьким загоном повернули владу поміщиків і капіталістів. День і ніч через станцію Волочиськ йшли ешелони до Німеччини з награбованим майном. За революційні переконання окупанти розстріляли С. Д. Ковальчука і спалили його хату[8].

---

[1] Хмельницька область за 40 років Радянської влади. Хмельницький, 1957, стор. 39.

[2] Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 десятин земли, стор. 238, 247.

[3] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 571, 576.

[4] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1913 год. Житомир, 1912, стор. 306—319.

[5] Газ. «Комуніст», 7 липня 1941 р.

[6] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 1, спр. 292, арк. 1.

[7] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 91, 214, 215, 238, 239.

[8] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 3/1, арк. 11.

Однак народні маси не припинили боротьби. Так, навесні 1918 року селяни Волочиська і волості відмовилися працювати на поміщицьких полях та обробляти цукрові плантації[1]. Власті застосували силу.

Коли 15 липня 1918 року розпочався всеукраїнський страйк залізничників, застрайкували і волочиські залізничники. Велика залізнична магістраль була на довгий час паралізована. Страйкарі захопили станційний телеграф і встановили зв'язок з страйкуючими залізничниками Києва[2]. Страйк набрав тривалого характеру. Окупанти змушені були викликати машиністів паровозів з Німеччини та Польщі. Страйкуючих волочиських залізничників підтримали селяни сіл Авратина, Гальчинець, Єлізаветполя, Новоіванівки, Ожиговець, які 23 липня зі зброєю в руках виступили проти окупантів і гетьманської влади. Та повстання жорстоко придушили[3].

Під натиском радянських військ австро-німецькі окупанти наприкінці 1918 року поспішно залишили Волочиськ. Але владу захопила петлюрівська Директорія.

12 квітня 1919 року Волочиськ визволили частини 2-ї Української радянської дивізії[4]. У містечку відновилась діяльність органів Радянської влади. Було створено партійний осередок[5]. З повстанців Волочиської і Маначинської волостей організовано 12-й Волочиський радянський полк. Активними організаторами полку були передові селяни А. К. Сидорук і Д. А. Андрушко, яких пізніше схопили петлюрівці й живими закопали в Кривачинецькому лісі. Полк успішно проводив бойові операції і за межами Волочиська[6].

Після запеклих боїв з петлюрівськими військами 5 червня 1919 року Червона Армія залишила Волочиськ. В кінці 1919 року Волочиськ окупували польські інтервенти. Вони розстріляли залізничника Тернопільського, селянина Ф. П. Дуку та інших жителів[7].

Радянські війська 10 липня 1920 року вийшли на лінію Збруча, а 24 липня форсували річку в районі Волочиська. Прорвавши ворожі укріплення, вони перейшли в наступ, визволяючи на своєму шляху міста і села Галичини. Однак. у вересні під натиском переважаючих військ Пілсудського відступили на схід. 18 вересня 1920 року Волочиськ захопила банда Тютюнника[8].

У листопаді 14-та армія під командуванням І. П. Уборевича завершила розгром петлюрівських банд. Після поразки під Проскуровом Петлюра зі своїм «урядом», французьким радником Льоле і рештками військ утік до Волочиська, щоб переправитись через річку Збруч за кордон[9]. 21 листопада, одержавши наказ командарма, кавалерійська бригада Г. І. Котовського разом з дивізіоном червоного козацтва під командуванням І. В. Дубинського та волочиськими партизанами налетіла на Волочиськ. Ворог був розгромлений. Над Волочиськом замайорів червоний прапор.

З допомогою котовців у містечку було створено органи Радянської влади, які втілювали в життя її декрети. В складних умовах трудящі Волочиська відбудовували зруйноване інтервентами народне господарство.

У 1920 році засновано партійний осередок на залізничній станції[10], а 18 липня 1921 року — на цукровому заводі[11]. Партійні осередки мобілізували трудящих на

---

[1] О. М. Іващенко. Боротьба трудящих Волині проти німецьких окупантів в 1918 році. Житомир, 1957, стор. 34.

[2] Журн. «Літопис революції», 1926, № 5, стор. 189.

[3] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 142—144.

[4] В. С. Васильчиков. Начдив Щорс, стор. 71; Поділля в роки громадянської війни, стор. 155.

[5] АІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 61, арк. 1.

[6] Газ. «Прикордонний комунар» (Волочиськ), 22 листопада 1940 р.

[7] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 3/1, арк. 11.

[8] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 129, 131, 139.

[9] Г. И. Котовский. Документы и материалы. стор. 273; Газ. «Красное знамя», 7 грудня 1920 р.

[10] Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, 1964, № 4, стор. 30.

[11] Хмельницький облпартархів, ф. 50, оп. 1, спр. 4, арк. 31.

виконання складних завдань будівництва нового життя. 1921 року створено комсомольські осередки та волосний комнезам, якого очолив колишній наймит, місцевий партизан І. Ю. Качановецький[1]. Комнезам повів боротьбу з куркульством, організовував постачання армії і міст хлібом, боровся за ліквідацію неписьменності. В колишніх палатах графа Ледоховського розмістились дитячий будинок, школа, культосвітні заклади й державні установи.

На початку 1922 року Волочиськ відвідали голова ВЦВК М. І. Калінін і голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. Вони побували на заставі, зустрічалися і розмовляли з радянськими прикордонниками та жителями[2].

З березня 1923 року Волочиськ — центр району. Районні партійні і радянські органи очолили недавні наймити, які в боях з ворогами загартувалися і виросли до здібних керівників. Так, головою Волочиського райвиконкому, а пізніше секретарем райпарткому став колишній наймит з села Вочковець, партизан Наконечний[3]. На той час у містечку створюються промислова артіль і ТСОЗ, що об'єднував бідняцькі господарства Волочиська.

Організаторська робота партійного осередку, величезний ентузіазм трудящих забезпечували перші господарські успіхи. За короткий строк відбудовано всі промислові підприємства. Найбільше з них — цукровий завод уже в 1925 році виробляв 200,6 тис. пудів цукру[4].

Комуністи трудилися на всіх ділянках виробництва. Великий авторитет серед трудящих мав партійний осередок цукрового заводу, що налічував у 1925 році 10 членів і 15 кандидатів у члени партії. Комуністи керували роботою комсомольського осередку, провадили велику виховну роботу серед жінок. Партійні збори проводилися часто за участю комсомольців і безпартійних. Так, 23 листопада 1925 року на кущових партійних зборах Волочиської організації, на яких були присутні 61 комуніст, 28 комсомольців і 34 безпартійні, ухвалено взяти шефство над сусідніми селами для поширення наукових знань серед селянства, проведення заходів щодо охорони здоров'я, культурно-масової роботи. Було вирішено утворити шефське товариство. До кожного села прикріпили члена партії[5]. Здійснювався на практиці нерушимий союз робітничого класу й селянства.

Радянська влада завжди піклувалася про охорону здоров'я трудящих. На кінець відбудовного періоду тут уже діяли лікарня, амбулаторія, аптека.

Великий Жовтень широко відкрив двері для освіти трудового народу. В перші роки Радянської влади у Волочиську було здійснено обов'язкове початкове навчання дітей. У 1925 році в містечку і його передмістях працювали 4 школи, з них одна семирічна. Комуністи активно взялися за ліквідацію неписьменності, і вже на 1926 рік з 6713 чоловік, що проживали тут, навчилися грамоти 4009. Велику виховну роботу провадили сельбуд, 3 клуби, 4 хати-читальні. Влаштовувались концерти, вистави, проводились бесіди і лекції.

12 листопада 1933 року 530 чоловік комсомольців та позаспілкової молоді взяли участь у суботнику, що проводився на підприємствах містечка. Кошти від нього передано до фонду оборони Батьківщини.

У роки перших п'ятирічок широкого розмаху набув рух за ударну працю. Колектив цукрового заводу в 1932 році виступив ініціатором змагання за збільшення виробництва цукру. Наступав перелом і в житті селян. У кінці 1929 і на початку 1930 років на базі існуючих ТСОЗів утворилося чотири сільськогосподарські артілі, організація яких відбувалася в умовах гострої класової боротьби. Куркулі всіляко перешкоджали будівництву нового життя. Вороги залякували селян, погрожували активістам убивствами.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 3/1, арк. 11.
[2] Ф. Т. Фомин. Записки старого чекиста. М., 1964, стор. 173—176.
[3] Газ. «Прикордонний комунар», 28 липня 1933 р.
[4] Промышленные заведения Подолии, стор. 26, 27.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 162, 163.

Перша колгоспна весна виявилась важкою. Не вистачало насіння, сільськогосподарського інвентаря, а також машин для обробітку землі. На кожному кроці шкодили куркулі. Та труднощі поступово переборювалися. В усьому прикладом були комуністи. Вони багато допомагали й комсомольцям. У лютому 1930 року у Волочиську відбувся перший зліт колгоспної молоді, на якому комсомольці зобов'язалися 50 проц. плану посіву в колгоспах провести своїми силами, 60 комсомольців Волочиська негайно виїхали в села і за короткий строк організували 22 комсомольсько-молодіжні бригади для проведення весняної сівби.

Господарства артілей міцніли з кожним роком. На колгоспні лани вийшли трактори. В серпні 1932 року у Волочиську створено МТС, для якої надійшло перших 20 тракторів марки ХТЗ[1]. Шефи — робітники дніпропетровських металургійних заводів ім. Леніна та ім. Петровського — допомагали машинами й вугіллям. Значну допомогу подавали і волочиські прикордонники.

Вільна і щаслива колективна праця викликала у колгоспників велику енергію та ініціативу. Наслідуючи приклад заспівувачів п'ятисотенного руху на Поділлі Х. П. Байдич і К. К. Андрощук, молоді, завзяті в праці ланкові 1936 року добилися високих урожаїв. Ланка В. Венгльовської виростила по 610 цнт цукрових буряків на кожному гектарі, ланка В. Цегелько — по 765, а ланка О. Казимірової — по 800 центнерів[2].

Зростала технічна оснащеність господарств. На ланах працювало 18 тракторів, 7 зернових і 6 бурякозбиральних комбайнів, 4 молотарки, 4 автомашини. В кожній артілі було по 4 тваринницькі ферми. За високі виробничі показники близько 80 трудівників колгоспів, трактористів та інших спеціалістів МТС у 1939—1940 рр. були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Великих успіхів досягли промислові підприємства. Цукровий завод було реконструйовано, обладнано новими машинами і апаратурою. В 1940 році він уже випускав за добу 1400 цнт цукру. Цегельний завод збільшив виробництво продукції з 2 млн. штук цегли в 1928 році до 4 млн. у 1940 році[3]. В передвоєнні роки у Волочиську працювали дзеркальна фабрика, маслозавод, електростанція.

Трудящі Волочиська пильно стежили за подіями, що відбувалися у світі. Трактористи тракторної бригади № 12 Волочиської МТС виступили ініціаторами збирання коштів серед населення містечка на допомогу республіканській Іспанії[4].

Невпізнанним став Волочиськ перед Великою Вітчизняною війною. Заможно і щасливо жили його трудівники. В містечку працювало 8 підприємств побутового обслуговування і громадського харчування, кілька магазинів. В квартирах світили лампочки Ілліча.

За роки п'ятирічок значно поліпшилось медичне обслуговування населення. Діяли лікарня на 40 ліжок, поліклініка, пологовий будинок, жіноча і дитяча консультації, фельдшерський пункт, аптека.

Дальшого розвитку набувала й народна освіта. Серед дорослих в основному ліквідували неписьменність, працювали дві початкові, семирічна, а з 1934 року — середня школа, будинок піонерів. У 1940 році діяли 3 дитячі садки. Ще 1932 року тут було відкрито сільськогосподарський технікум, який готував молодших агрономів і зоотехніків. Згодом його перевели до с. Дзеленців. До послуг жителів були будинок культури, кінотеатр і 4 клуби, 3 бібліотеки, в яких налічувалося 33 тис. книжок. При клубах працювали гуртки художньої самодіяльності, читались лекції тощо. Хоровий гурток колгоспу ім. Котовського на районних оглядах художньої самодіяльності не раз посідав перше місце. З 1930 року виходила районна газета «Прикордонний комунар», працював радіовузол. Газети, книги, журнали стали надбанням кожної сім'ї. Та мирне, щасливе життя перервала війна.

---

[1] Газ. «Прикордонний комунар», 5 серпня, 19 вересня 1932 р.

[2] Газ. «Прикордонний комунар», 12 жовтня 1936 р.; 11 лютого, 12 березня 1937 р.

[3] Хмельницький облпартархів, ф. 50, оп. 1, спр. 330, арк. 44.

[4] Газ. «Прикордонний комунар», 5 жовтня 1936 р.

3 липня 1941 року у Волочиськ вдерлися окупанти. Настали страшні дні фашистського терору і насильства, містечко перетворилось на своєрідний концтабір. За період окупації гітлерівці розстріляли і замучили 8634 мирних радянських громадян, 222 — вивезли на каторжні роботи до Німеччини[1].

Але трудящі не корилися ворогові. В містечку діяла підпільна група, яка мала зв'язок з Проскурівською окружною підпільно-партизанською організацією М. А. Храновського. Підпільники почали особливо активно діяти з кінця 1942 року, вони розклеювали листівки, які одержували від диверсійної групи із з'єднання С. А. Ковпака, читали населенню «Правду» та «Известия», руйнували лінії зв'язку, передавали партизанам дані про кількість ворожих військ, які були у Волочиську та в сусідніх селах. Група діяла під керівництвом Проскурівського підпільного комітету[2]. Між станціями Волочиськ і Війтівці в кінці 1942 року підпільники пустили під укіс німецький ешелон. Було знищено паровоз і 20 вагонів, вбито близько 200 солдатів і офіцерів[3].

6 березня 1944 року передовий загін 61-ї гвардійської Свердловської танкової бригади зав'язав бої за Волочиськ. Радянські воїни виявляли масовий героїзм. Так, у ніч на 8 березня командир танка Т-34 гвардії лейтенант Г. С. Чесак зі своїм екіпажем вступив у нерівний бій з дев'ятьма німецькими «тиграми». Три ворожі танки було підбито, інші втекли. Сміливі танкісти розгромили автоколону з 74 автомашин і знищили близько 30 німецьких солдатів і офіцерів. За героїзм і мужність, виявлені в бою за Волочиськ, Г. С. Чесак удостоєний звання Героя Радянського Союзу, а його екіпаж нагороджено орденами[4].

Першою з піхотних підрозділів вступила у Волочиськ рота автоматників під командуванням старшого лейтенанта Добровидова[5].

Остаточно Волочиськ визволено від німецько-фашистських окупантів 17 березня 1944 року частинами 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Є. О. Бєлова і 8-ї гвардійської стрілецької дивізії[6].

У боях за визволення Волочиська полягло 427 солдатів і офіцерів Червоної Армії. Радянським воїнам споруджено пам'ятник вічної слави. Трудящі селища свято шанують пам'ять про своїх визволителів. За подвиги у Великій Вітчизняній війні 2974 жителів Волочиська нагороджено орденами і медалями.

Фашисти зруйнували містечко майже повністю. Вони знищили цукровий і цегельний заводи, дзеркальну фабрику, промартіль, МТС, електростанцію, радіовузол, зруйнували школи, лікарню, аптеку, кінотеатр, бібліотеку, вокзал, пошту, зерносклади, магазини та ін., спалили адміністративні приміщення районних установ і організацій, колгоспні тваринницькі і господарські приміщення та сотні житлових будинків. Збитки, що їх завдали німецько-фашистські загарбники населенню Волочиська, становлять понад 107 млн. карбованців[7].

З перших днів визволення трудящі Волочиська працювали з великим ентузіазмом. Завдяки цьому вже в березні 1944 року відбудовано маслозавод та інкубаторну станцію. На цукровому заводі не було транспорту, не вистачало будівельних матеріалів, однак робота не припинялася. Ремонтна бригада М. Д. Дороха виконувала денні норми на 122, а бригада Т. Л. Блажка на 150 проц. Героїчною працею всього колективу завод відбудовано раніше наміченого строку. За ці успіхи обком КП(б)У та облвиконком вручили колективу підприємства Червоний прапор та нагородили його Почесною грамотою[8]. В 1950 році завершено реконструкцію підприємства. Ще

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 107, арк. 2, 34.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 2194, оп. 1, спр. 1, арк. 120.
[3] Там же, арк. 123.
[4] Газ. «Зоря» (Волочиськ), 9 травня 1964 р.
[5] Газ. «Радянське Поділля», 28 березня 1964 р.
[6] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 376.
[7] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 107, арк. 2.
[8] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 5, спр. 295, арк. 8.

у 1947 році вступив до ладу цегельний завод, майже повністю зруйнований окупантами. У роки п'ятирічки завод постійно виконував та перевиконував плани. Наполегливо боролися за успішне виконання виробничих планів післявоєнних п'ятирічок залізничники.

У проведенні сільськогосподарських робіт помітну допомогу колективним господарствам подавала Волочиська машинно-тракторна станція. Першу повоєнну сівбу МТС провела за 10 днів. Тоді ж і в наступні роки прославились у праці бригади, які очолювали П. Ф. Ящишин, А. І. Серветник, А. М. Савицький, І. Є. Басистюк[1].

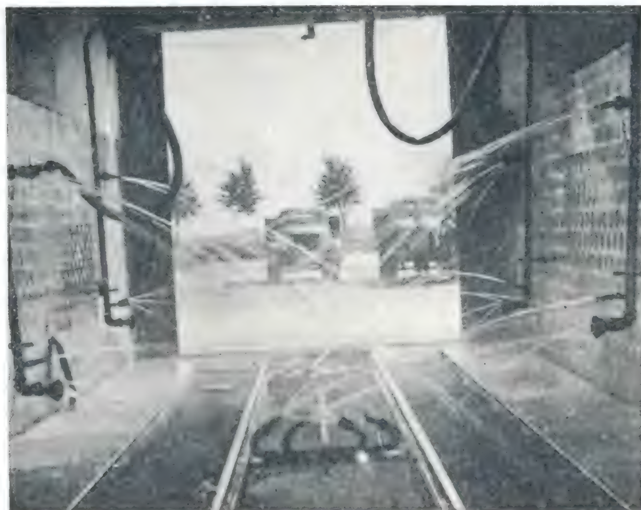

Механізоване миття автомобілів на станції технічного обслуговування машин районного об'єднання «Сільгосптехніки». Волочиськ, 1968 р.

Відбудова колгоспів проходила в дуже важких умовах. Колгоспники передали артілям частину своєї продуктивної худоби. Велику допомогу одержали артілі від держави та від колгоспів східних районів країни, які не зазнали гітлерівської окупації. Чоловіки були на фронті тому майже всі роботи виконували жінки і підлітки. Тяглової сили не вистачало. Землю доводилося обробляти і власними коровами. Однак сівбу провели своєчасно. Завзято працювали жінки-косарі Ганна Войтко та Ніна Котик, юнаки-орачі Олександр Слобода і Григорій Литвак. Трудівники колгоспу «Червона зірка» 1944 року першими у районі закінчили копання цукрових буряків.

Волочиські хлібороби успішно переборювали наслідки воєнної розрухи та труднощі післявоєнних років. Прикладом у праці були стахановські ланки Г. Ж. Бойко, Є. І. Божук, Х. Т. Гронської.

В 1950 році артілі «Червона зірка» та ім. Шевченка об'єднались в одну — «Червона зірка», а ім. Котовського та XX-річчя Жовтня — в артіль ім. Котовського. Промислові підприємства взяли шефство над цими господарствами.

Партійні й радянські органи виявили велике піклування про добробут трудящих. Через 10 днів після визволення в містечку діяла хлібопекарня, кравецька майстерня тощо. Населенню, житлові будинки якого зруйнували фашисти, виділявся лісоматеріал, надавалися довготермінові кредити. Особливою увагою і піклуванням оточені сім'ї фронтовиків. Колгосп забезпечив усім необхідним трьох дітей-сиріт, батько яких С. Ящишин перебував на фронті, а мати загинула від злочинних рук українських націоналістів[2].

Відновили роботу лікарня, поліклініка, санепідстанція. В 1949 році обладнано рентгенівський та фізіотерапевтичний кабінети.

У важких умовах після визволення працювали школи. Не вистачало підручників, наочних приладь тощо. Однак педколектив середньої школи в перші місяці добився добрих успіхів у роботі.

Значну допомогу у вихованні подавали культурно-освітні установи. Добре працював клуб у колгоспі «Червона зірка». При клубі діяли хоровий, музичний і літературний гуртки. 1947 року було побудовано новий кінотеатр на 300 місць. Перед трудівниками Волочиська часто виступала агіткультбригада районного будинку культури. Активно провадили агітаційно-масову роботу районні та колгоспні бібліотеки.

Велика організаторська робота по відбудові містечка та колгоспів сприяла успішному виконанню планів 4-ї п'ятирічки[3]. Партійні організації і радянські

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 50, оп. 2, спр. 3, арк. 24.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 6, арк. 1.
[3] Газ. «Радянське Поділля», 15 лютого 1948 р.

Голова колгоспу «Червона зірка», Герой Соціалістичної Праці Г. Ф. Целех (третій зліва) з активом. Волочиськ, 1968 р.

органи проводили велику роботу щодо мобілізації трудящих селища (у 1956 році Волочиськ віднесено до категорії селищ міського типу) на виконання завдань наступних п'ятирічок.

Досить помітно розвивається тут у 50—60-ті роки промисловість. Великі зміни сталися за цей час на цукровому заводі. Стару апаратуру тут замінено безперервно діючою і автоматизованою. Завдяки впровадженню передової техніки потужність заводу за роки 5-ї п'ятирічки зросла на 50 проц.[1]. У 1956 році колектив підприємства вийшов переможцем у всесоюзному соціалістичному змаганні колективів харчової промисловості країни. Міністерство харчової промисловості СРСР та ВЦРПС вручили підприємству перехідний Червоний прапор і видали премію. Зустрічаючи 40-річчя Великого Жовтня, трудівники заводу виробили надпланової продукції на суму близько 3 млн. крб. За почином В. І. Гаганової комуністи П. І. Поліщук і П. М. Коваль очолили відстаючі бригади і вивели їх у передові[2].

Рік у рік завод нарощує свою виробничу потужність. Якщо за сезон 1963—1964 рр. було вироблено 350 тис. цнт цукру, то в 1966—1967 рр.— 501 тис. цнт. Тут працює 1250 робітників і службовців. Широко розгорнувся на заводі рух раціоналізаторів і винахідників. Серед кращих з них — комуністи С. І. Дорох, Б. А. Пастух, Є. А. Рудківський та інші. Від чорноробів і простих робітників — до інженерів і техніків пройшли шлях П. П. Дорох, С. Л. Краков'як, С. Л. Правдун, К. М. Барсуков, С. Ф. Блаженець. О. Й. Шенглер. У 1966 році бригадира електриків П. І. Поліщука нагороджено орденом Леніна.

За виконання та перевиконання виробничих планів у перший рік 5-ї п'ятирічки колектив цегельного заводу в 1952 році одержав перехідний Червоний прапор обкому КП України та облвиконкому[3]. Трудові успіхи підприємство закріпило і в наступні роки. 1970 року вступив до ладу ще один цегельний завод.

З честю справлялися з поставленими завданнями робітники залізничної станції. За перевиконання виробничих планів у семирічці відділення залізниці не раз присуджувало колективу станції перехідний Червоний прапор. Зберігають і примножують залізничники трудові традиції і в наші дні. Успішно несуть трудову вахту бригади, що їх очолюють М. А. Божик, А. В. Войтович, В. Я. Гасюк, І. С. Купчик. Прикладом у праці є пильні вартові колії — чергові по переїзду Л. Т. Дузь, А. В. Колесникова, А. П. Рибак, які з честю носять високе звання ударників комуністичної праці.

Великі зміни сталися у промисловості Волочиська за роки восьмої п'ятирічки. Побудовано і стали до ладу філіал Ленінградського конденсаторного заводу «Кулон», плодоконсервний завод, швейна фабрика, 2 цегельні заводи, зерноелеватор, оцтовий цех харчокомбінату, завод металовиробів, база пересувної механізованої колони-3, комбінат побутового обслуговування населення та інші підприємства. У ювілейному 1967 році ПМК-3 вийшла переможцем у соціалістичному змаганні серед підприємств району. Перед веде дільниця комуніста Г. Г. Іванця. Загальну шану і повагу в колективі за свої золоті руки завоював електрозварювальник К. М. Заболотний. Як одного з кращих виробничників Президія Верховної Ради УРСР в 1966 році нагородила його Грамотою. В 1970 році ПМК-3 присуджено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. За сумлінну працю велику групу будівельників відзначено урядовими нагородами. Бригади-

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 50, оп. 2, спр. 235, арк. 4.
[2] Там же, спр. 233, арк. 49; спр. 252, арк. 20, 23; спр. 285, арк. 14.
[3] Там же, ф. 50, оп. 2, спр. 160, арк. 64.

ру бригади мулярів А. Х. Яхновському присвоєно звання заслуженого будівельника УРСР.

Неухильно підносилося господарство артілей після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Якщо в 1946—1950 роках середньорічна врожайність цукрових буряків у колгоспі ім. Котовського становила 155 цнт з гектара, то в 1951—1955 рр.— 234, а в колгоспі «Червона зірка» відповідно 139,9 і 302,9.

Відрадними були успіхи і в тваринництві. Так, в колгоспі «Червона зірка» надій молока на фуражну корову збільшився з 1180 кг у 1953 році до 2046 кг у 1957 році. Зросло виробництво м'яса. Успіхи колгоспу демонструвались у 1954, 1955 і 1958 рр. на ВСГВ. Головний комітет ВСГВ нагородив колгосп у 1955 році дипломом I ступеня і легковою машиною[1]. Ланкова колгоспу Н. Ф. Волкова, яка виростила в 1957 році по 505 цнт цукрових буряків з кожного гектара (рекордний урожай у районі), в 1958 році була нагороджена орденом Леніна. Урядовими нагородами відзначена праця й інших трудівників[2].

У 1961 році волочиські колгоспи об'єднались в одне господарство — «Червона зірка», за яким закріплено 3008 га землі, з них орної — 2809. Колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. З 1964 року виробництво м'яса збільшилось з 126 цнт до 180 цнт у 1967 році на кожних 100 га сільськогосподарських угідь. В ювілейному 1967 році зернових зібрано по 35, цукрових буряків — по 450 цнт з гектара. Збільшуються грошові прибутки артілі. Якщо в 1962 році вони становили 770 тис. крб., то в 1970 році — 1506 тис. крб. Колгоспне виробництво високомеханізоване. На ланах працює 36 тракторів, 16 різних комбайнів, 33 вантажні автомобілі і багато інших сільськогосподарських машин. Використовується 46 електродвигунів.

Партійна організація, яка налічує в своєму складі понад 60 комуністів, вміло здійснює керівництво господарством. 85 процентів комуністів трудяться безпосередньо на виробництві. Цілеспрямована діяльність партійної організації позитивно позначається на господарських справах. Приділяється багато уваги навчанню кадрів, підвищенню їх ділової кваліфікації. Діють школи, які пропагують передовий досвід[3].

Самовіддана праця волочиських хліборобів не раз відзначалася високими урядовими нагородами. Голова колгоспу Г. Ф. Целех удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджені керівник рільничої бригади Л. С. Покришка і зоотехнік І. Л. Салтис, орденом Трудового Червоного Прапора — бригадири І. О. Катаєв, П. Й. Мостенець, Ф. І. Слободян.

Активізувалася робота постійних комісій міської Ради депутатів трудящих, зокрема комісії торгівлі та побутового обслуговування, комісії соціалістичної законності; Рада в своєму складі налічує 83 депутатів.

Рік у рік зростає добробут трудящих. Якщо грошова оплата одного людино-дня в 1963 році в колгоспі становила 2 крб. 90 коп., то в 1970 році — 4 крб. 60 коп. Для особистого користування жителі Волочиська придбали 20 легкових автомобілів, 278 мотоциклів. За роки повоєнних п'ятирічок побудовано чимало магазинів, примі-

У читальному залі районної дитячої бібліотеки. Волочиськ, 1970 р.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 3/1, арк. 1.
[2] Газ. «Зоря», 9 березня 1958 р.
[3] Газ. «Зоря», 18 січня 1968 р.

Вулиця Кірова у Волочиську. 1970 р.

щень громадського харчування, прокатних пунктів тощо. В місті працюють комбінати харчовий та побутового обслуговування, універмаг, 2 гастрономи, 49 магазинів, 10 їдалень, 9 буфетів. У 1970 році жителям міста продано різних товарів і продуктів на суму 7,8 млн. карбованців.

Поліпшується благоустрій міста. У жовтні 1970 року Волочиськ віднесено до категорії міст районного підпорядкування. Лише в 1966—1970 рр. впорядковано 8 тис. кв. метрів тротуарів, розширено вулиці Кірова і Горького. Проведено 27 км водопроводу. За 1961—1970 рр. побудовано 16,5 тис. кв. метрів житла. Місто прикрашають облицьовані художньою керамікою чотири- і п'ятиповерхові житлові будинки. Насаджено сквери, парк культури і відпочинку.

Через Волочиськ проходять два газопроводи Дашава—Київ і Київ — західні області України. Природний газ у місті широко впроваджується у виробництво і побут. Вже газифіковано 3919 квартир. Струм у місто надходить від Добротвірської ДРЕС. Із залізничної і автобусної станцій щодня відправляються в різні міста і селища України десятки пасажирських поїздів, близько 40 автобусів.

Поліпшується медичне обслуговування трудящих. В 50-х роках значно збільшилося число виїздів медпрацівників на села. Щомісячно проводилися серед населення консультації. Кількість ліжок у районній лікарні збільшилась із 100 у 1959 до 175 — в 1970 році. У лікарні — 11 відділень, де подається хворим всебічна спеціалізована допомога. За багаторічну бездоганну роботу головний лікар лікарні М. С. Похольчук нагороджений орденом Леніна. В місті є поліклініка, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, лікарський пункт, санепідстанція. Всього працює 230 медпрацівників.

Діти трудящих навчаються в 2 середніх, 2 восьмирічних, 2 початкових школах, діє заочна середня школа робітничої молоді. В школах — 2140 учнів і 161 учитель. Це в 24 рази більше, ніж до революції. Вчительці історії Н. М. Скалозубовій присвоєно почесне звання заслуженої вчительки УРСР. В 1967 році відкрито професійно-технічне училище, яке готує мулярів, штукатурів, теслярів. В ньому навчається 600 юнаків і дівчат. З 1963 року в місті працює музична семирічна школа, яку відвідують 180 учнів. В 3 садках виховується 470 дітей.

Важливу роль у комуністичному вихованні трудящих відіграють культурно-освітні заклади. Районна бібліотека для дорослих регулярно проводить читацькі конференції, літературні вечори, голосні читання, бесіди тощо. До послуг трудящих — районний будинок культури, новозбудований широкоекранний кінотеатр на 450 місць, будинок культури цукрового заводу, 2 колгоспні будинки культури, 3 клуби, 8 бібліотек, 5 стаціонарних кіноустановок. Бібліотеки для дітей і дорослих є одними з кращих у республіці. Указом Президії Верховної Ради УРСР за заслуги в розвитку радянської культури завідуючій бібліотекою Д. Т. Починок та редактору газети «Зоря» М. Д. Садомовській присвоєно почесне звання заслуженого працівника культури УРСР.

При будинках культури і клубах працює 17 колективів художньої самодіяльності. На обласному фестивалі, присвяченому 50-річчю Радянської влади, драматичний колектив районного будинку культури посів перше місце, хоровий колектив — 2 місце. Великою популярністю користується у глядачів ансамбль пісні і танцю.

З високим політичним піднесенням зустріли трудящі Волочиська 50-річчя Великого Жовтня. За успіхи, досягнуті в соціалістичному змаганні на честь славного

ювілею, пам'ятний Червоний прапор обкому КП України і облвиконкому вручено колгоспу «Червона зірка», а обласного управління культури — районній бібліотеці для дітей.

За успіхи, досягнуті районом у підвищенні врожайності, збільшенні виробництва і заготівель цукрових буряків, перший секретар РК КП України М. І. Починок удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, він був делегатом XXIV з'їзду КПРС. Праця багатьох трудівників міста відзначена орденами й медалями.

Трудящі Волочиська знають і шанують своїх земляків: І. М. Дузя, сина колишнього селянина-бідняка, тепер доктора філологічних наук, професора, декана філологічного факультету Одеського державного університету; І. М. Ковальова — генерал-лейтенанта; Л. В. Кулаковського — радянського музикознавця.

Місто дедалі стає красивішим. Люблять і прославляють його своїми трудовими звершеннями волочиські хлібороби і садівники, тваринники й механізатори, робітники й інтелігенція.

А. П. ГАВРИЩУК, І. А. СТАСЮК

МАНА́ЧИН

Маначин — село Гарнишівської сільської Ради. Розташований за 10 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ. Через село протікає річка Грабарка (ліва притока Збруча). За 2 км від села проходить залізнична колія і шосейний шлях Київ—Львів. Населення — 898 чоловік.

В околицях села виявлено залишки поселень доби міді (III тисячоліття до н. е.), бронзи (II тисячоліття до н. е.), ранньослов'янські поселення VII—VIII ст. та давньоруське городище.

Протягом IX—X ст. ця місцевість входила до складу Київської Русі, а пізніше — до Галицько-Волинського князівства. Тут пролягав торговельний шлях від Львова до Києва, на якому виникали поселення. Одним з них (точна дата його виникнення не встановлена) був і Маначин.

У XVI ст. для захисту від частих набігів татар тут побудовано замок. Ще у XVIII ст. на тому місці було помітне підвищення у вигляді насипу. В народі його називали «замчисько», тоді як інша частина села називалася «містисько»[1]. Навколо замку поселялися ремісники, які виготовляли вироби з дерева, шкіри тощо. З розвитком ремесла й торгівлі поселення стало переростати в містечко.

Маначин був свідком запеклих боїв козацьких полків з шляхетськими військами в період визвольної війни українського народу. В 1648 році маначинці всіляко допомагали селянсько-козацькому війську Богдана Хмельницького[2]. 1649 року, після Зборовської угоди, селянсько-козацьке військо через Маначин відходило до Дніпра. Мешканці поселення поповнювали загони Богдана Хмельницького[3].

У другій половині XVII ст. Маначин не раз був об'єктом нападів турків і татар, які дощенту його руйнували. Та село знову відроджувалось.

Мешканці села 1734 року брали участь у повстанні проти феодально-кріпосницького гноблення. В жовтні того року тут діяли гайдамацькі загони Івана Клобуцького.

У 1800—1831 рр. Маначин належав графу Мошинському, пізніше — графині Ледоховській. Та не лише соціальне і національне гноблення дошкулювало трудящим.

---

[1] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 830.

[2] Памятники, издаваемые временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Киев. Памятники), т. 1, отд. 3. К., 1898, стор. 65.

[3] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР), т. 12. СПб., 1882, стор. 316, 355.

Ніхто не дбав про охорону їх здоров'я, про освіту. Нужденне, безпросвітне життя, антисанітарні умови побуту спричинювали масове поширення хвороб. Найстрашнішим лихом була епідемія холери в 1831 році. В 1866 році від холери в Маначині померло 20, а в 1872 році — 150 чоловік[1].

Інвентарна реформа 1847—1848 рр. визначала порядок виконання повинностей поміщицькими селянами. В Маначині налічувалось 162 селянські двори, з яких тяглих було 128 і 34 городники. Тяглі селяни відбували панщину на тиждень 3 чоловічі та 1 жіночий день разом з власною худобою та інвентарем. Городники мусили відпрацювати 24 дні панщини щороку або сплачувати відповідну суму оброку.

Після реформи 1861 року селяни на правах тимчасовозобов'язаних повинні були виконувати повинності на користь поміщика. За уставною грамотою колишні кріпаки мали викупити у поміщиці Ледоховської 164 десятини садибної, 947,1 десятини польової землі і 10 десятин вигону[2].

Намагаючись запобігти піднесенню селянського руху під час польського повстання 1863 року і привернути на свій бік селянство Правобережної України, царський уряд скасував стан тимчасовозобов'язаних на Правобережжі, зменшив на 20 проц. розміри викупних платежів. З 1 вересня 1863 року селяни переводились у розряд власників з правом на викуп наділу пересічно по 6 десятин на двір. Викуп, який мали сплатити селяни Маначина разом з процентами, становив 22769,5 карбованця.

Становище селян погіршувалось стихійними лихами — частими пожежами, падежем худоби, посухою. Великих посух зазнало село в 1889 і 1890 рр., а в 1891 році врожай знищили зливи[3].

На початку 1898 року на Волині поширилися серед селян чутки про переселення до Сибіру, якому начебто перешкоджають поміщики і місцева влада. Почалися заворушення. В боротьбу проти чиновників і поміщиків активно включилися селяни Маначина і Маначинської волості. Уряд жорстоко розправився з учасниками виступів. Чимало з них було заарештовано і кинуто до в'язниці[4].

До 1917 року більшість родючої землі в Маначині належала поміщикові, церкві і куркулям. Церква володіла 119 десятинами, поміщику належало понад 400 десятин. Де-не-де були розкидані дрібні шматочки селянських наділів. А багато господарств животіли зовсім без землі[5].

Непривабливим був зовнішній вигляд Маначина, як і багатьох інших дореволюційних сіл. Похилені селянські хати, маленькі віконця, солом'яні стріхи, а всередині — холодна піч, почорнілі від часу стіл і лави, земляна долівка — все це свідчило про убогість селянського життя.

Медичне обслуговування сільського населення було дуже примітивним. Допомогу хворим подавав один лише фельдшер, що обслуговував усю волость.

Царський уряд не дбав про розвиток культури, освіти населення. У 1873 році в Маначині існувало однокласне народне училище і три школи письменності. В 1890 році в училищі навчалось лише 53 хлопчики з Маначина та навколишніх сіл. Кількість учнів зростала повільно. В 1903 році тут навчалося 69 хлопчиків і 4 дівчинки.

Жителі Маначина радісно зустріли звістку про повалення самодержавства, про перемогу Лютневої революції. Та земля й далі залишалася власністю поміщиків, які експлуатували селян. Тому антипоміщицький рух і боротьба за землю продовжувалися. Особливо посилилась вона, починаючи з осені 1917 року. Цьому сприяло

---

[1] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 259, арк. 1—3.
[2] Там же, ф. 115, оп. 4 (додатковий), спр. 404, арк. 270.
[3] Там же, ф. 159, оп. 1, спр. 259, арк. 3.
[4] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 413, 416.
[5] Газ. «Зоря», 9 грудня 1950 р.

те, що повітова Рада робітничих і солдатських депутатів прийняла рішення про засів поміщицьких земель[1].

Справжнім святом для маначинців, як і для всіх трудящих, була звістка про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді. В кінці листопада 1917 року маначинці розподілили між безземельними та малоземельними селянами панську і церковну землю, сільськогосподарський реманент, худобу, хліб.

Наприкінці лютого 1918 року село окупували австро-німецькі інтервенти. Почалися терор, знущання окупантів та їх пособників над селянами. Тяжкою була доля селян і під час панування Директорії. Розподілене між ними поміщицьке майно і земля знову поверталися поміщику.

Маначинці чинили опір інтервентам, йшли до повстанського загону А. К. Сидорука й Д. А. Андрушка[2]. Але куркулі видали А. К. Сидорука петлюрівцям, а в селі Гарнишівці було схоплено і Д. А. Андрушка. Обох їх петлюрівці стратили[3].

В квітні 1919 року частини 2-ї Української радянської дивізії визволили Маначин. Та на початку червня 1919 року село знову захопили петлюрівці.

Проти петлюрівців влітку 1919 року розгорнула дії 1-а Українська радянська дивізія. Діюча в її складі Таращанська бригада, очолювана В. Н. Боженком, 1 липня прорвала фронт у районі Базалії — Купеля і відкинула їх до залізниці Волочиськ—Проскурів. Серед багатьох населених пунктів, визволених таращанцями, був і Маначин[4].

У листопаді 1919 року польські загарбники захопили село і встановили жорстокий окупаційний режим. Насамперед вони створили органи напіввійськової адміністрації. Волочиський військовий комендант видав наказ про ведення діловодства в усіх установах тільки польською мовою.

Після підписання договору про перемир'я з Польщею її війська відійшли за державний кордон. 21 листопада 1920 року одна з дивізій Червоного козацтва визволила село від решток петлюрівських банд. В Маначині відновилася Радянська влада[5]. Створилися можливості для здійснення соціалістичних перетворень. На початку 1921 року відбулися вибори до Рад, створено комітет незаможних селян, який очолив колишній наймит А. С. Нищун[6]. КНС займався розподілом поміщицької землі, організовував селян на боротьбу проти куркулів, які чинили шалений опір заходам Радянської влади.

У 1923 році в Маначині виникло товариство по спільному обробітку землі. Першими до нього записалися Г. О. Мартишевський, Г. К. Ширба, М. Й. Климчук та ін. Йому було виділено земельний масив площею 41,8 дес. Вперше за всю багатовікову історію селяни переорали межі. Почин маначинців наслідували жителі сусідніх сіл Гарнишівки, Яхновець, Курилівки. Поява цього, хоч і невеличкого селянського об'єднання, викликала ненависть у куркулів. Вони всіляко шкодили, намагаючись підірвати віру в можливість колективного господарювання. Куркулі спалили громадське сіно і хату одного з членів товариства[7]. В 1923 році з ініціативи комуністів у селі виникло товариство сільськогосподарського кредиту. Через нього селяни одержали в кредит сільськогосподарський реманент, насіння, будівельні матеріали тощо.

У січні 1924 року сім селянських родин об'єдналися в сільськогосподарську артіль. У дні всенародної скорботи, коли помер В. І. Ленін, члени цієї артілі поклялися втілити його заповіти в життя. Тож артіль і дістала назву «Заповіт Ілліча». Земельна площа в час її організації становила 46 десятин[8]. Артіль була для селян

[1] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 22, 23, 38, 59.
[2] Газ. «Зоря», 22 квітня 1967 р.
[3] Газ. «Зоря», 13 квітня 1967 р.
[4] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 54, 61.
[5] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 146.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 1657, оп. 1, спр. 77, арк. 217.
[7] Газ. «Зоря», 2 грудня 1967 р.
[8] Хмельницький облпартархів, ф. 50, оп. 1, спр. 4, арк. 37.

яскравим прикладом переваг колективного господарювання, вона відкривала широкі перспективи для розвитку сільського господарства, для впровадження кращих зразків праці. На початку 1925 року за рахунок довгострокового кредиту артіль придбала трактор.

В селі організувалось також сільськогосподарське товариство взаємодопомоги, в якому було 215 пайовиків. Члени цього товариства колективно проводили весняну сівбу, користувалися іншими видами допомоги. Так, навесні 1926 року 34 господарства одержали від товариства допомогу насінням різних сільськогосподарських культур.

У грудні 1926 року в селі створено партійний осередок, який налічував 4 члени і 9 кандидатів у члени партії. Осередок спрямовував свою роботу на перетворення в життя політики партії, розставляючи з цією метою комуністів на важливих і складних ділянках роботи.

Високу свідомість і активність показали маначинці під час проведення перевиборів сільради в 1925—26 рр. Незаможники виступали разом з середняками. Кандидати, висунуті до сільської Ради, були обрані переважною більшістю голосів, а куркульські вихватки дістали належну відсіч[1]. Це мало важливе політичне значення для згуртування трудового селянства.

Вже в перші роки Радянської влади і особливо у відбудовний період було багато зроблено для розвитку охорони здоров'я. В селі відкрилась амбулаторія, почали діяти жіноча й дитяча консультації, молочна кухня і дитячі ясла.

Великі зміни відбувалися і в культурному житті. Відкрилася початкова школа, працювали гуртки лікнепу. Молодь організувала драмгурток і на своїх виставах висміювала зажерливість куркулів, пропагувала нове соціалістичне життя. Влаштовувались колективні читання газет і журналів, демонструвались кінофільми Всі ці форми роботи сприяли зростанню культурного рівня населення, підвищували його політичну свідомість та активність у вирішенні завдань відбудовного періоду.

Базою для дальшого розгортання кооперативного руху ставали сільськогосподарські артілі, які поступово зміцнювалися. Частина некооперованих господарств, використовуючи державну допомогу, зуміла піднятися до рівня середняцьких. Селяни брали активну участь в усіх кампаніях, що проводились на селі, виконували плани хлібозаготівель. Але куркулі чинили опір, намагалися дискредитувати колгосп, ховали хліб[2].

Боротьбу трудящих за розгортання колективізації, проти куркульських провокацій очолював партійний осередок. Його активним помічником був комсомольський осередок, який у вересні 1927 року налічував 17 чоловік[3]. Комсомольський осередок згуртовував наймитів, активізував кооперування селян.

В період масової колективізації до артілі вступали середняки. Куркулі залякували їх, поширювали провокаційні чутки, вдавалися до шкідництва, терористичних актів. Особливо активізували ворожу діяльність куркулі 1930 року. Партійна організація посилила роботу серед селян, роз'яснювала їм необхідність ліквідації куркульства як класу. Для допомоги місцевим органам навесні 1930 року до Маначина прибула група працівників ЦК партії, яка провела велику роботу щодо організації праці в колгоспі, посилення агітації серед бідноти, виховання жінок і т. д.[4] Куркулів, що виступали проти колгоспів, займалися шкідництвом, було вислано за межі села.

На середину березня 1931 року 86 проц. селянських господарств Маначина були членами артілі «Заповіт Ілліча». Тепер на порядку денному стояло організаційно-господарське зміцнення колгоспу.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 767, оп. 1, спр. 1, арк. 50, 51.
[2] Там же, спр. 15, арк. 82; спр. 21, арк. 6.
[3] Там же, спр. 1, арк. 93.
[4] Там же, ф. 50, оп. 1, спр. 39, арк. 73.

До активної участі в громадському житті села втягувалися і жінки. Вони працювали в комісіях сільської Ради, відвідували гуртки лікнепу, були активістами в роботі осередку МОДР.

Маначинці ділом відповіли на рішення січневого Пленуму (1933 р.) ЦК і ЦКК ВКП(б) про підсумки виконання плану першої п'ятирічки. Бригада К. І. Юхимика на весняній сівбі 1933 року вела перед у соціалістичному змаганні, систематично перевиконувала виробничі завдання. Ініціатори змагання звернулися з відкритим листом до всіх колгоспників району, закликаючи їх вчасно провести весняну сівбу. Їх приклад наслідували інші артілі.

Високе трудове піднесення забезпечило якісне виконання польових робіт. За успішне проведення весняної сівби Маначинський колгосп відзначено обласною конкурсною комісією, а рільничу бригаду № 2, якою керував комуніст К. І. Юхимик, визнано кращою в області. Їй вручено перехідний Червоний прапор Вінницького комітету партії та облвиконкому і премію — 3 тис. карбованців[1].

У роки другої та третьої п'ятирічок колгосп «Заповіт Ілліча» зростав і міцнів. Колгоспники застосовували передову агрономічну техніку й одержували високі врожаї сільськогосподарських культур. У 1936 році ланка К. Б. Дичок одержала по 330 цнт цукрових буряків з гектара, а через три роки артіль завоювала право демонструвати кращі свої досягнення на ВСГВ в Москві. До Почесної книги виставки занесено прізвища свинарок П. Д. Гальчевської, яка 1938 року виростила пересічно по 16 поросят, Ф. К. Медзати — по 18 поросят на свиноматку, конюха С. А. Зіньkeвича, який виростив 10 лошат від 10 конематок.

На початок 1941 року в артілі було 275 голів великої рогатої худоби, 200 свиней, 148 овець, 330 коней, 807 штук птиці[2]. За високі показники в розвитку громадського господарства Головний комітет ВСГВ нагородив колгосп дипломом 2-го ступеня, премією в сумі 5 тис. крб. та мотоциклом.

Разом із зростанням колгоспу приходив достаток до хат його трудівників, сумлінна праця їх забезпечувала заможне життя. Змінювався і зовнішній вигляд села та його мешканців. Багато селян побудувало нові хати, кімнати упорядковувалися новими меблями. Селяни краще одягалися: на зміну одягу з домотканих матеріалів прийшло зручне і гарне вбрання. У колгоспників з'явилися приймачі, велосипеди. Прикрашалися й вулиці села, висаджувалося багато декоративних дерев і кущів.

Ускладнення міжнародного становища спричинювало необхідність посилення обороноздатності країни. В селі працювали оборонні гуртки, молодь готувала себе до служби в Червоній Армії. 1 серпня 1938 року збори, на яких, крім комуністів і комсомольців, було 136 чоловік безпартійного активу, заслухали й обговорили доповідь про антивоєнний день. Вони вирішили протягом місяця залучити до оборонних товариств 100 чоловік, підвищити рівень роботи організації Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Комуністи села зобов'язалися до дня від'їзду призовників до Червоної Армії підготувати їх до складання норм ворошиловського стрільця та норм ГПО[3]. Своє завдання у зміцненні обороноздатності країни колгоспники вбачали в дальших успіхах артільного господарства.

За роки довоєнних п'ятирічок багато зроблено тут і в розвитку охорони здоров'я та народної освіти. В 1940 році в селі працювали медична амбулаторія і сезонні дитячі ясла. До 1927 року діяла 4-річна школа, згодом відкрито семирічну. Спочатку відповідного приміщення не було, партійна організація запропонувала передати під школу приміщення сільради, де й обладнали 6 класних кімнат. Це дало можливість збільшити контингент учнів до 360. У 1932 році школу відзначено як зразкову в політехнізації навчання. Тоді ж почалося будівництво нового шкільного будинку. В 1934 році на базі семирічки створено середню школу, яка була одним з перших на

[1] Газ. «Прикордонний комунар», 18 травня і 12 липня 1933 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 196, арк. 31.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 767, оп. 1, спр. 5, арк. 27.

Поділлі середніх загальноосвітніх навчальних закладів. У 1940 році в ній навчалося 677 учнів, працював 21 вчитель. Переважна більшість випускників школи продовжувала навчання у вузах, технікумах, училищах.

Ще 1927 року маначинці одні з перших у районі радіофікували свої хати[1]. Зі спорудженням сельбуду розгорнулася культурно-масова робота: працювали бібліотека, драматичний і хоровий гуртки, їх учасники виступали і в інших селах. Часто демонструвалися кінофільми. Деякі з них («Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році») переглянули майже всі мешканці села. Нове життя закликало селян до кращої праці в ім'я Батьківщини.

Мирну працю радянських людей перервав підступний напад фашистської Німеччини. 7 липня 1941 року Маначин захопили гітлерівські війська. Почались терор і насильства. 89 чоловік вивезено на каторжні роботи, кількох радянських активістів розстріляно. Та не корилися радянські люди. Весною 1942 року в селі виникла підпільна група у складі 5 чоловік, очолена М. Ф. Накутним. Патріоти розгромили поліцейську дільницю, вбили старосту, роздали хліб населенню[2].

На початку березня 1944 року частини Червоної Армії підійшли до Маначина. Під командуванням підполковника Діденка 127-й танковий полк та 2-й мотострілецький батальйон, яким командував гвардії капітан Сєдінін, навальним вогнем танків і піхоти знищили гітлерівський гарнізон, захопили багато трофеїв. Було розгромлено штаб танкової дивізії СС «Адольф Гітлер», її тили й унтер-офіцерську школу. 5 березня 1944 року Маначин визволено від ворога. В ході боїв комсорг 2-го мотострілецького батальйону гвардії лейтенант Зеленін першим увірвався з піхотою в село, знищивши близько 50 гітлерівців. Але відірвавшись від основних сил бригади, не маючи пального і боєприпасів, батальйон перейшов до оборони. 7 березня почалися бої за залізницю і шосейну дорогу. 2-й батальйон стійко відбивався і не дав захопити село. 9 березня безсмертний подвиг здійснив мінометник сержант Сидько. 2 ворожі танки підійшли до лінії оборони батальйону. Тоді Сидько взяв протитанкові гранати, підповз і знищив один танк. Але з другого танка помітили героя, і пострілом з гармати сержант був убитий. Бронебійники помстилися фашистам за смерть сержанта, знищивши ще два ворожі танки. Під час нової контратаки фашистів бронебійники Могильний і Смирнов підбили ще одну ворожу машину[3]. В боях під Маначином віддали своє життя 46 солдатів Червоної Армії[4]. Їх могила — священне місце для кожного жителя села.

Одразу після визволення мешканці села розпочали весняні польові роботи. Працювали здебільшого жінки й підлітки. Не вистачало насіння, тяглової сили. Але колгоспники віддавали господарству свої невеликі запаси, запрягали корів у борони й плуги, знаходили невикористані резерви. Вони взяли також участь у збиранні коштів на танкову колону «Радянське Поділля», забезпечували необхідним сім'ї червоноармійців та інвалідів Великої Вітчизняної війни.

9 травня 1945 року трудящі села разом з усім радянським народом урочисто відзначили день Перемоги. Адже в ній був внесок і їхній. На фронтах війни загинув 181 мешканець села. Їх імена золотими літерами викарбувано на обеліску, встановленому 1967 року в центрі села. За мужність і відвагу, виявлені в боях за Вітчизну, 28 чоловік нагороджено орденами Радянського Союзу, капітан Р. В. Трачук і старшина П. Л. Десятник удостоєні ордена Червоного Прапора.

Старанно готувалися хлібороби до збирання врожаю в 1945 році. Колгосп мав на той час всього три жатки. Довелося братися за коси і серпи. Трудилися сумлінно, докладаючи всіх зусиль для відбудови господарства. О. Т. Дичок і Б. В. Олійник за день намолочували по 15 і більше тонн зерна. Добре, з ентузіазмом працювали й інші колгоспники.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 50, оп. 1, спр. 16, арк. 182.
[2] Там же, оп. 10, спр. 536, арк. 35—37.
[3] Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 3346, спр. 1, арк. 110.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 6, арк. 37.

В січні 1946 року в селі утворено партійну організацію, до якої ввійшло 7 комуністів[1]. Комуністи очолили боротьбу за відбудову села, за виконання плану четвертої п'ятирічки.

Голова колгоспу «Заповіт Ілліча» М. В. Кушнір розмовляє з десятикласниками місцевої школи. Село Маначин, 1970 р.

Важливе місце в роботі партійної організації і сільської Ради (до 1971 року Маначин був центром сільської Ради) займали питання поліпшення добробуту населення, допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни та сім'ям загиблих воїнів. Їм допомагали хлібом, паливом тощо. За допомогою артілі в 1946—1947 рр. споруджено 34 будинки для колгоспників.

В центрі уваги партійної організації, правління колгоспу і виконкому сільської Ради депутатів трудящих було постійне піклування про піднесення урожайності сільськогосподарських культур та підвищення продуктивності громадського тваринництва. В 1947 році повністю освоєно довоєнні посівні площі, вирощено по 10,5 цнт жита з гектара і по 11,2 цнт пшениці. Через два роки виконано план розвитку тваринництва колгоспу.

Відродження і зміцнення економіки колгоспу давало можливість приділити увагу й благоустрою села, відбудові медичних та культурно-освітніх закладів. Ще 1 квітня 1944 року тут почала діяти амбулаторія, в якій працювали три медичні працівники[2]. Тоді ж відкрилися двері семирічної школи. Сільська Рада подбала про її ремонт, забезпечила паливом. Зусиллями всіх мешканців, передусім молоді, в 1947 році відбудовано сільський клуб, при якому працювали хоровий, драматичний та струнний гуртки. З своїми виставами маначинські драмгуртківці бували в багатьох селах району. У 1948 році в селі було три бібліотеки, що мали 2000 книжок з різних галузей знань.

Партійна організація, культосвітні працівники провадили велику політмасову роботу серед населення. Тільки протягом 1945 року в селі прочитано 48 лекцій, проведено 371 бесіду, випущено 32 стінгазети і 163 «полівки». Своїми лекціями і бесідами комуністи й комсомольці запалювали селян на успішне виконання завдань розвитку колгоспного виробництва.

В серпні 1950 року колгосп «Заповіт Ілліча» об'єднався з артілями сіл Гонорівки і Червоної Гірки. Об'єднання дало можливість поліпшити агротехніку вирощування сільськогосподарських культур, більше уваги приділити передовим методам праці.

В 1951 році бригада І. Т. Ридун зібрала по 313 цнт цукрових буряків з гектара, а ланка Г. І. Форись з цієї бригади — по 335 цнт. Проте колгосп мав показники нижчі від середніх по району. Більш повному використанню всіх резервів сприяли рішення вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, який розробив заходи щодо збільшення виробництва зерна, м'яса та інших сільськогосподарських продуктів. Під керівництвом партійної організації маначинські трудівники наполегливо боролися за дальше зміцнення артільного господарства. В 1958 році колгосп «Заповіт Ілліча» виростив по 17 цнт озимої пшениці з га, по 285 цнт цукрових буряків. Молочнотоварна ферма, якою керував комуніст П. П. Нищун, по надоях молока вийшла на друге місце в районі. Від кожної корови тут одержано по 3132 кг молока.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 767, оп. 1, спр. 6, арк. 1—3.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1263, оп. 2, спр. 48, арк. 29.

Артіль «Заповіт Ілліча» — тепер багатогалузеве, високомеханізоване господарство. На її озброєнні 111 електродвигунів, 13 автомобілів, 18 тракторів, 13 різних комбайнів. Значно зросла врожайність сільськогосподарських культур. Навіть у несприятливих умовах 1970 року вирощено по 22 цнт зернових з гектара, по 337 цнт цукрових буряків. На артільних фермах є 1000 голів великої рогатої худоби, 1136 свиней.

Джерелом прибутків є також млин, цегельня, кузня, деревообробна майстерня. Грошові доходи артілі в 1970 році становили 604 тис. крб. Зросла оплата праці трудівників села — 2,76 крб. за людино-день. Ознака заможного життя в селі — інтенсивне житлове будівництво. Тільки протягом 1965—1970 рр. в Маначині побудовано 34 нові будинки. Забудовники мають допомогу в одержанні будівельних матеріалів, транспорту, грошових позик.

За післявоєнні роки село змінило і свій зовнішній вигляд. Воно красивішає, впорядковується. Виростають світлі будинки під вогнетривкою покрівлею, з широкими верандами. В будинках колгоспників — сучасні меблі, посуд. У побут міцно ввійшла електрика, радіо, телебачення. Обабіч доріг, у дворах посаджено дерева, кущі, квіти. Збільшилась і кількість магазинів сільського споживчого товариства. Тепер тут є магазини: продовольчий, промислових і господарчих товарів, культмаг, товарообіг яких за 1970 рік становив 1 млн. 103 тис. карбованців.

Багато зроблено для поліпшення медичного обслуговування населення, яке користується послугами дільничної лікарні. В селі працює амбулаторія.

Маначин — село соціалістичної культури, суцільної письменності. В 1967 році збудовано приміщення середньої школи, де навчалося 298 учнів, працювало 26 вчителів. Піонери школи заклали парк на честь 50-річчя Ленінського комсомолу, створили ленінську кімнату, зал бойової слави. Міцна дружба зв'язує їх з піонерами Болгарії, Чехословаччини, Польщі. Одним з улюблених місць відпочинку трудящих є будинок культури із залом на 350 місць, у якому працюють різні гуртки художньої самодіяльності, демонструються кінофільми.

У минуле відходять старі звичаї і свята. Маначинці врочисто відзначають день урожаю, 9 травня — вшановують воїнів, що віддали життя за Вітчизну. На честь 50-річчя Великого Жовтня в селі розгорнулося соціалістичне змагання механізаторів, тваринників, буряківників за підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності громадського тваринництва. Лекторська група села підготувала цикл лекцій, присвячений В. І. Леніну, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Партійна організація, яка налічує 37 комуністів, є організатором боротьби за дальші успіхи в господарському і культурному будівництві. Їй діяльно допомагають комсомольська і профспілкова організації села.

З великим творчим натхненням трудящі Маначина — колгоспники, робітники, інтелігенція — борються за здійснення рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України.

Ю. Н. СКРИННИК

ТАРНОРУ́ДА

Тарноруда — село Полянської сільської Ради. Розташована на Подільському плато, між Авратинською височиною і Товтровим кряжем, за 18 км від залізничної станції Волочиськ. Населення — 1214 чоловік.

Перша згадка про Тарноруду датується XVI ст., коли вона належала магнатам з роду Одровонжів, які володіли нею понад 300 років, потім село переходило від одного шляхтича до іншого.

Економічне і політичне становище селян Тарноруди, поневолених польською шляхтою, було дуже важким. Внаслідок аграрної реформи Сигізмунда II Августа

1557 року частина селян була обезземелена, а решта відтиснута на гірші грунти, був прискорений перехід від продуктової і грошової ренти до тяжчої форми ренти — відробіткової. «Устава на волоки» посилила закріпачення селян та сваволю поміщиків над ними. В першій половині XVII ст. феодали зменшили селянські наділи, а частину селян зовсім позбавили їх, збільшили всі види ренти, особливо відробіткову; з 30—40-х років вона стала панівною. Селяни відбували панщину 5—6 днів на тиждень від лану, городники — по 3 дні на тиждень. Крім того, платили продуктову і грошову ренти[1].

Тарноруда займала значну територію по обох берегах річки Збруча. Правобережна частина села 1772 року відійшла до Австрії, лівобережна 1793 року — до Росії. Поступово воно знову розрослося. Феодал переселяв сюди селян з інших місць, 1802 року він мав 1487 кріпаків. Щотижня тут відбувалися базари, раз на рік ярмарки. Тарноруда стала містечком. Дві великі пожежі 1847 та 1853 рр. завдали йому значної шкоди.

Село Тарноруда. Мальовничий куток. 1970 р.

На 1845 рік у поміщика Мальчевського було 1860 десятин землі, у селян — 927 десятин. На той час у поміщицькому маєтку налічувалося 229 селянських господарств, з них 25 тяглих і 136 напівтяглих або піших, які не мали робочої худоби, 9 городників, 15 бобилів. Тяглі і напівтяглі господарства відбували панщину по 3 дні на тиждень влітку і по 2 дні — зимою, городники — по 1 дню. 44 кріпацькі господарства платили поміщикові оброк[2].

В 40-х роках XIX ст. Тарноруда стала одним з осередків розвитку дрібного шкіряного виробництва Подільської губернії. Тут збудували шкіряний завод, де працювало кілька робітників, знаряддя праці і технологія виробництва були примітивними. 1845 року підприємство дало продукції на суму 110 карбованців[3].

З введенням 1847—1848 рр. інвентарних правил дещо обмежувалась сваволя поміщиків, за селянами закріплялась надільна земля. Але докорінно мало що змінилося у становищі селянства. Земля, як і раніше, залишалася власністю поміщиків, селяни й далі перебували у кріпацькій неволі. І після 1849 року жителі Тарноруди відбували по 104 дні панщини на рік, крім того,— по 12 згінних (літніх) днів, по 12 днів на будівельних роботах, по 2 дні на вивезенні дров, по 2 дні на вивезенні гною і так далі[4].

Після реформи 1861 року 227 селянських дворів одержали 73 десятини садибної і 1057 десятин польової землі, за яку було встановлено щорічний викуп — 3978 карбованців[5]. З 1 вересня 1863 року викупні платежі було знижено. У Тарноруді вони зменшились на садибну землю на 20 проц., на польову — на 25 проц. Викупні платежі лягали важким тягарем на плечі селян. Тільки за два з лишком роки (кінець 1863 і 1865 рр.) вони склали суму 7,5 тис. крб. Крім викупних платежів, на селян накладалися численні податки. У скарзі, направленій Проскурівському повітовому мировому з'їзду в травні 1866 року, селяни Тарноруди наводили довгий список різних податків і повинностей, які вони змушені були платити: державні податки,

---

[1] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., стор. 162.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 1078, арк. 11, 14.
[3] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 457.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 1078, арк. 11, 14.
[5] Там же.

видатки на утримання службових осіб, стягнення на громадські установи, повинність або плата за обробіток церковних земель, на ремонт шляхів і мостів тощо[1].

Усе життя селян Тарноруди пореформеного періоду просякнуте боротьбою за землю. Ті, хто наївно вірив у справедливість царських законів, писали скарги на «самоуправство» поміщика, який з будь-якого приводу намагався заборонити селянам користуватися толокою та іншими землями спільного користування, вимагав плати або відробітку. Але ці скарги не допомагали. На початку XX ст. поміщиці Н. М. Мордвиновій належало 912 десятин землі, в той час як на 350 селянських господарств припадало 1273 десятини, тобто пересічно по 3,6 десятини на двір. Землеробство в цей час було основним заняттям жителів Тарноруди, лише дехто з них займався шевством або ткацтвом.

На 1906 рік із 435 господарств, які володіли землею, лише 10 мали по 5 десятин землі, 77 — по 4 десятини, 33 — по 3 десятини, 169 — по 2 десятини, 128 — по 1 десятині, 18 — менше 1 десятини, 5 селянських сімей були безземельними[2].

Селяни, які на своїх убогих клаптиках не могли вибитися із споконвічних злиднів, змушені були наймитувати у поміщиці, одержуючи мізерну плату. За день виснажливої праці на буряковій плантації поміщиця платила 20 копійок, взимку плата за роботу не перевищувала 10 копійок на день.

Тяжке життя, безправ'я породжували невдоволення існуючим ладом. Навесні 1902 року селяни Тарноруди стали самоуправно випасати худобу на толоці і поміщицьким слугам відповідали погрозами[3]. Перелякана поміщиця звернулася по допомогу до властей. Кілька разів у село приїжджали повітовий справник та інші урядові чиновники. Селяни стояли на своєму і заявили, що й далі випасатимуть худобу. Мировий посередник у телеграмі до подільського губернатора просив прислати козаків у Тарноруду, щоб зламати опір селян, але змушений був визнати, що «покірності добитися від селян дуже важко»[4]. Власті жорстоко розправилися з учасниками «аграрних безпорядків». До судової відповідальності було притягнуто 50 селян і засуджено до різних строків ув'язнення. Поміщиця розорала толоку, позбавивши селян випасу[5].

В роки першої російської революції Тарноруда була одним з пунктів пересилки із-за кордону нелегальної політичної літератури. 8 березня 1905 року місцевий житель Є. Естарх переправив велику партію революційної літератури загальною вагою близько 100 кілограмів[6].

Весною 1907 року жителі сіл Сербинова і Ріпної припинили роботу, вимагаючи підвищення плати. Поміщик Шульц хотів найняти робітників в інших селах, але сербинівців і ріпничан підтримали селяни Тарноруди. Виступ придушили викликані Шульцем війська. Царський уряд засудив багатьох учасників страйку до трьох місяців позбавлення волі[7].

У 1913 році в селі було поштове і телеграфне відділення, кілька приватних крамниць: аптекарських товарів, швейних машин, шкіряних виробів, мануфактурна і бакалійна.

1870 року в Тарноруді відкрилася парафіяльна школа, в якій навчалося лише 16 хлопчиків і 6 дівчаток[8]. Школа містилася в невеликій селянській хатині, яку придбала громада на зібрані гроші. 1897 року відкрито школу грамоти для дівчат, а 1908 — міністерське однокласне училище.

Під час першої світової війни жителі Тарноруди, яка опинилась в зоні воєнних дій, зазнали всіх злигоднів прифронтового життя. 1917 року в селі дислокувався

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2669, арк. 13—17.
[2] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 26.
[3] Хмельницький облдержархів, спр. 2668, арк. 13.
[4] Там же, арк. 417, 419.
[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 392, арк. 33.
[6] Там же, ф. 701, оп. 1а, спр. 678, арк. 6, 7.
[7] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 3/3, арк. 12.
[8] Там же, ф. 315, оп. 1, спр. 9828, арк. 43, 44.

1-й гвардійський корпус 11-ї армії Південно-Західного фронту, що мало великий революціонізуючий вплив на селянські маси. Чимало солдатів корпусу перебувало під впливом більшовиків, підтримувало курс партії на збройне повстання. Вони створили бригадні, полкові, дивізіонні і корпусний комітети, в яких більшість належала більшовикам. 9 жовтня 1917 року в Тарноруді відбулося об'єднане засідання комітетів, у роботі якого брало участь 235 чоловік. Від імені 65 тис. солдатів 1-го гвардійського корпусу засідання делегувало на II Всеросійський з'їзд Рад відданого більшовика Г. І. Чудновського[1].

Звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції у Тарноруду принесли солдати 1-го гвардійського корпусу. 26 листопада 1917 року в Тарноруді обрано військово-революційний комітет 1-го гвардійського корпусу в складі 16 чоловік, який проголосив Радянську владу і паралізував діяльність органів Тимчасового уряду і контрреволюційної буржуазно-націоналістичної Центральної ради[2].

Наприкінці лютого 1918 року в Тарноруду вступили австро-німецькі війська. Окупанти відновили буржуазно-поміщицькі порядки, встановили жорстокий режим терору і переслідування трудящих, чинили насильства, грабували населення. На початку квітня 1919 року частини Червоної Армії визволили містечко від петлюрівських банд. Політвідділ реввійськради Українського фронту 23 травня повідомляв, що в районі Тарноруди військовим частинам в охороні бойової ділянки допомагали і місцеві партизанські загони[3]. В кінці травня — на початку червня в районі Волочиська — Ожигівець — Тарноруди червоноармійські частини вели вперті бої з петлюрівцями[4].

В липні 1920 року в районі Тарноруди відбувалися запеклі бої проти польських інтервентів. Остаточно її визволили від окупантів і петлюрівців 21 листопада 1920 року.

Після закінчення громадянської війни почалося будівництво нового життя. В березні 1921 року на колишніх поміщицьких землях засновано радгосп. Тоді ж селяни-бідняки і частина середняків організували комітет незаможних селян. Почала працювати семирічна школа, в якій навчання провадилось українською і польською мовами. Вчителі-комуністи Тисовський, Р. Трачук провадили велику роботу щодо ліквідації неписьменності серед дорослого населення, особливо серед молоді. В сельбуді і хаті-читальні відбувалися голосні читання газет, влаштовувалися вистави, вечори українських пісень.

У грудні 1926 року в Тарноруді створено партійний осередок у складі 4-х чоловік. Секретарем його обрали вчителя Тисовського[5].

Завдяки діяльності комуністів пожвавилось громадське життя на селі. У 1926 році в Тарноруді виник антирелігійний гурток. Він відіграв важливу роль у піднесенні культурного рівня жителів села, у поширенні наукових знань[6]. Посилилась виховна робота серед жінок. Жінки-делегатки допомагали партійним і радянським органам у проведенні виборів до місцевих і республіканських радянських органів, турбувалися про поліпшення побутових умов селянок, про охоплення дітей трудящих школою.

Значну допомогу партійній організації і активу села в налагодженні господарського, політичного і культурного життя подала прикордонна застава. В свою чергу, жителі села, особливо комуністи і комсомольці, допомагали прикордонникам охороняти рубіж соціалістичної Батьківщини[7]. Жителі прикордонної Тарноруди гостро

---

[1] Э. А. Корольчук. Григорий Чудновский. Л., 1969, стор. 67, 68.
[2] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 430.
[3] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 75.
[4] В. Антонов-Овсеенко. Записки о гражданской войне, т. 4. М., 1933, стор. 292.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 747, оп. 1, спр. 1, арк. 20.
[6] Там же, арк. 68.
[7] Там же, спр. 4, арк. 24.

реагували на події міжнародного життя. Велике обурення у тарноруддів викликали провокаційні дії консервативного уряду Англії, який в 1927 році розірвав дипломатичні відносини з СРСР і намагався спровокувати війну проти нашої країни.

Виходячи з рішень XV з'їзду ВКП(б), комуністи Тарноруди у 1928 році зробили перший крок до здійснення ленінського плану кооперування селянських господарств. 16 квітня це питання обговорювалося на партійних зборах села. Селянська біднота підтримала і схвалила рішення партійної організації. Восени 1928 року в Тарноруді виникло перше колективне товариство «Нове життя»[1]. Селяни дедалі більше переконувались у перевагах колективного господарювання. Взимку 1929 року 11 бідняцьких господарств подали заяви про вступ до сільськогосподарської артілі[2]. Протягом 1929 року в селі було організовано чотири сільськогосподарські артілі, які наприкінці року об'єдналися в одну — ім. 12-річчя Жовтня.

Нове життя в Тарноруді народжувалося з великими труднощами. Куркулі намагалися зірвати колгоспне будівництво, перешкодити становленню артільного господарства. Мали місце й недоліки в роботі партійної організації села. Вороги колгоспного ладу, використовуючи ці помилки, обманювали колгоспників і штовхали їх на шкідливі для колгоспу дії. Влітку 1932 року колгоспники під впливом ворожої агітації не вийшли на жнива, припинили роботу на фермі. Знахабнілі куркулі вийшли на поля і почали шукати «свої» колишні межі. В школі серед учнів прикриті вороги агітували за вихід з піонерської організації. Стало відомо, що з боку панської Польщі чекається перехід через кордон диверсійної банди, тому всі застави було приведено в бойову готовність.

В цих умовах Волочиський райком КП(б)У вжив термінових і рішучих заходів, щоб ліквідувати контрреволюційні дії куркулів у Тарноруді. 16 липня 1932 року загальні збори колгоспників намітили заходи щодо виправлення допущених помилок і припинення ворожих дій куркульства. Збори обрали нове правління колгоспу, головою якого став комуніст С. М. Пундик. Новообраний голова звернувся до колгоспників з такими словами: «Коли ви, товариші, виявили мені довір'я і обрали головою колгоспу, то прошу завтра, прямо вдосвіта, всі як один на збирання врожаю. Не порушуйте трудову і державну дисципліну. Я вас послухав і дав згоду головувати. Так слухайте й ви мене. Буду в чому помилятися, підправляйте. Головою я не родився, я такий же селянин-бідняк, як і ви. А колгоспна справа — нова. Можуть бути помилки. Давайте всі разом. Не слухайте намовлянь куркулів і підкуркульників. Артільне господарство — це їм як більмо на оці». Наступного ранку все село вийшло на збирання врожаю. Контрреволюційна вилазка куркулів, спрямована проти колективізації, зазнала повного провалу[3].

У роки довоєнних п'ятирічок партійна організація Тарноруди і керівництво артілі постійно дбали про піднесення артільного господарства. Велику увагу приділяла партійна організація політико-масовій роботі серед трудівників села. Вона організувала гурток вивчення історії партії.

В авангарді боротьби за розгортання соціалістичного змагання йшли комуністи. Їх наслідувала молодь. Комсомолець А. Я. Гуляс, колгоспний коваль, став ініціатором соціалістичного змагання в кузні і столярні. Сам А. Я. Гуляс свої виробничі норми щоденно виконував на 150 проц.[4]. За період довоєнних п'ятирічок в артілі ім. 12-річчя Жовтня (з 1935 року — ім. Політвідділу) збільшилась урожайність зернових культур, краще стали обробляти землю, застосовувати добрива. Якщо в 1933 році середня врожайність зернових становила 9,1 цнт з га, то в 1940 — 15,2 цнт. Зросло й поголів'я громадського тваринництва. Було збудовано кілька тваринницьких ферм. Вже на 1 січня 1941 року артіль на 2138 га орної землі мала 164 голови великої рогатої худоби, 295 свиней, 288 коней.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 747, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
[2] Там же, спр. 5, арк. 5.
[3] Г. Павлик. Шляхами незвіданими. Записки сільського комуніста. К., 1968, стор. 58—68.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 747, оп. 1, спр. 7, арк. 66.

Кращі колгоспні трактористи В. А. Яловий і В. Д. Дола були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року. В. А. Яловий у 1938—1939 рр. досяг середньорічного виробітку на тракторі У-2 515 гектарів, В. Д. Дола— 523 гектари. Обидва механізатори були занесені до Почесної книги ВСГВ. Учасником ВСГВ 1940 року був також ветфельдшер Тарнорудської ветеринарної дільниці Л. А. Черняк[1].

Вільна праця на колективних ланах принесла чудові плоди. Життя колгоспників стало щасливим і заможним. Поліпшилось медичне обслуговування населення. В селі діяли пологовий будинок, медична амбулаторія, про здоров'я трудящих дбали лікар, фельдшер, медсестра. Правління артілі організувало дитячі ясла на 40 місць.

Певних успіхів у довоєнні роки досягли трудящі Тарноруди в розвитку освіти і культури. У 1940 році 199 дітей навчалися у семирічній школі, в якій працювало 8 учителів. Ще в 1937 році в селі був збудований чудовий будинок культури з двома залами на 600 і 350 місць, з стаціонарною кіноустановкою, кімнатами для бібліотеки. Тут працювали гуртки художньої самодіяльності.

Будуючи нове життя, трудящі Тарноруди виявляли високу свідомість, згуртованість навколо рідної Комуністичної партії, висловлювали почуття єдності і солідарності з усіма народами, що піднімалися на боротьбу проти гноблення й експлуатації. Саме тут, на території Тарнорудської сільради, у с. Сербинові, складено пісню «Горить Іспанія в огні», в якій висловлюються палкі почуття любові до героїчного іспанського народу і підтримка його справедливої боротьби проти фашизму, за демократію і соціальний прогрес:

Борись, Іспаніє, борись
Проти фашистської орави!
Ростіть, міцнійте, непоборні
Республіканські лави![2]

Цю пісню співала молодь Тарноруди і навколишніх сіл, вона звучала на шкільних вечорах, на зборах піонерських дружин і загонів.

Вже в перші дні Великої Вітчизняної війни, відгукнувшись на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду, десятки тарнорудців влилися до лав Червоної Армії і стали на захист Батьківщини, допомагали евакуювати колгоспне майно на схід країни, брали участь у будівництві оборонних рубежів. 8 липня 1941 року німецько-фашистські загарбники захопили Тарноруду. За час окупації вони відправили на каторжні роботи 96 жителів села, спалили 86 господарств[3]. Жорстокий окупаційний режим і фашистський «новий порядок» не злякали тарнорудців. Жителі села переховували поранених радянських командирів і бійців, які потрапили в оточення, саботували розпорядження німецьких властей. В березні 1943 року партизани розігнали шуцманів і розповіли селянам про перемоги радянських військ над фашистськими загарбниками. Тарнорудці зустріли народних месників як близьких і рідних людей, допомагали їм, чим могли.

Жителі Тарноруди хоробро билися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Багато з них склали голови в боях за соціалістичну Батьківщину. Бойові діла тарнорудців І. І. Галки, М. М. Когута, М. С. Сови та інших відзначені орденами й медалями Радянського Союзу[4].

24 березня 1944 року частини 1-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту визволили село від фашистської окупації. В боях під Тарнорудою, Канівкою і Петрівкою смертю хоробрих загинули 264 воїни Червоної Армії. На братській могилі визволителів у 1955 році споруджено пам'ятник, біля якого щороку в дні роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, Першого травня та Дня Перемоги

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 2, спр. 20, арк. 38.
[2] Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955, стор. 419.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 6, арк. 58.
[4] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 3/3, арк. 32.

У фізіотерапевтичному кабінеті Тарнорудської дільничної лікарні. 1970 р.

відбуваються мітинги трудящих. Тут проходять урочисті лінійки піонерів, проводи юнаків до лав Радянської Армії. Піонери і школярі місцевої школи, трудящі села з любов'ю доглядають братську могилу і пам'ятник, прикрашають їх квітами.

Колгоспні ферми, майстерні та інші будівлі були в руїнах і згарищах. Загальні збитки, що їх зазнали громадяни Тарнорудської сільради внаслідок фашистської окупації, становили 1,9 млн. крб.[1]. Не перелічити труднощів відбудови. 1944 року в артілі налічувалось всього великої рогатої худоби — 34 голови, овець — 40 голів, коней — 126, птиці — 260 штук. Не вистачало насіння, тягла, машин та інвентаря. В колгоспі було 36 кінних плугів, 2 лущильники, 6 боріп, 2 сівалки, 12 культиваторів. Із 650 працездатних колгоспників лишилось всього 76 чоловіків — підлітків і стариків. Доводилося працювати вдень і вночі, але посівну завершили успішно. Розгортаючи боротьбу за хліб, колгоспники невпинно підвищували врожайність зернових і технічних культур. Так, з 1946 по 1950 рік пшениці одержали пересічно по 11,5 цнт з га, жита — по 13,9, цукрових буряків — по 213 цнт з га[2]. Набагато вищі врожаї, по 15—18 цнт пшениці, по 250—300 цнт цукрових буряків, збирали передові ланки К. К. Доли, О. Кушнірчук, Н. О. Камінської, М. С. Гаріяна. Збільшилось поголів'я худоби на фермах колгоспу: великої рогатої худоби було 473 голови, свиней — 317, овець — 259 голів, птиці — 1270 штук.

З 1 квітня 1944 року в Тарноруді знову почала працювати семирічна школа. В 1949 році у колишньому палаці поміщика відкрився дитячий будинок. Мати-Батьківщина створила дітям-сиротам всі умови для навчання і розвитку їх здібностей і талантів. Налагоджувалась робота будинку культури, бібліотеки. На сцені будинку культури виступали колективи співаків і танцюристів школи та дитячого будинку, художня самодіяльність. У бібліотеці організовувалось обговорення книжок, влаштовувалися читацькі конференції тощо.

У 1951 році тарнорудська артіль об'єдналася з сусідніми — ім. Ватутіна і «Зоря комунізму» в одну — ім. Жданова. Партійна організація артілі основну увагу приділяла піднесенню колгоспного виробництва. Комуністи К. Д. Павлюк (голова правління колгоспу), Ф. Г. Кот, П. П. Кротович та інші згуртували навколо себе актив, розставили сили на відповідальних ділянках в полі і на фермах, провадили велику агітаційну і роз'яснювальну роботу серед трудівників села, були прикладом для всіх колгоспників у виконанні своїх обов'язків.

У колгоспі набагато зросла продуктивність праці, бо вже в 1951—1952 pp. майже 85 проц. усіх сільськогосподарських робіт виконували машини. В 1952 році бригада Ф. Г. Кота зібрала по 29,7 цнт пшениці з гектара. На площі 110 га було зібрано урожай кукурудзи по 41 цнт. В 1956 році пересічна врожайність зернових по колгоспу становила 14,7 цнт з гектара. Нових успіхів досягли тваринники артілі. За роки п'ятої п'ятирічки поголів'я великої рогатої худоби в колгоспі виросло на 150 голів, свиней — на 584 голови, птиці — на 1310 штук[3]. Середньорічний надій на фуражну корову збільшився з 1167 до 1827 кг молока. Доярки О. С. Столицька і К. К. Дола надоювали від кожної корови по 2 тис. кг молока. Свинар С. В. Маселко від кожної свиноматки одержав по 17 ділових поросят. Завдяки наполегливій праці людей рік у рік зміцнювалась економіка колгоспу: вже в 1951 році артіль досягла мільйонного прибутку. Неподільні фонди в п'ятій п'ятирічці зросли з 1,2 до 2,5 млн. крб., оплата трудодня становила 1,3 кг натурою і 3 крб. грішми. Колгоспники

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 111, арк. 1.
[2] Там же, ф. Р-791, оп. 2, спр. 340, арк. 114; спр. 495, арк. 98.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 747, оп. 1, спр. 28, арк. 32.

побудували ферму великої рогатої худоби, птахоферму, зерносховище та інші виробничі приміщення.

В 1957 році дала струм Тарнорудська міжколгоспна ГЕС, споруджена на річці Збручі спільними силами колгоспів ім. Жданова, ім. Шевченка Волочиського району та ім. Калініна Підволочиського району Тернопільської області.

Виконуючи накреслення семирічного плану розвитку народного господарства, члени артілі ім. Жданова добилися піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва. В 1965 році середньорічна врожайність пшениці досягла 24,3 цнт з га, цукрових буряків — 304, картоплі — 125 цнт з га. Передових колгоспників уряд відзначив високими нагородами.

Нову хвилю трудового і політичного піднесення серед трудівників села викликали історичні рішення XXIII з'їзду КПРС. На партійних зборах, по всіх бригадах і ланках відбулося обговорення матеріалів з'їзду, в ході якого було намічено нові рубежі розвитку артілі.

Включившись у змагання за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, колгоспники артілі в ювілейному 1967 році добилися високого врожаю зернових і технічних культур, в т. ч. пшениці — по 34,5 цнт з га, цукрових буряків — по 388 цнт. Наступного 1968 року окремі ланки виростили понад 500 цнт цукрових буряків, зокрема ланка О. А. Доли на площі в 21 гектар зібрала по 587 цнт, ланка М. Л. Вальчак на такій же площі — по 620 цнт[1]. Досягнення таких високих урожаїв стало можливим внаслідок механізації трудомістких робіт, застосування нових методів праці.

В 1967 році на полях артілі працювало 29 тракторів, 5 комбайнів, 11 вантажних автомобілів. Трактористи Ф. С. Симковський, І. Вальков, Ф. С. Магдюк, О. О. Кушнірчук на двох тракторах «Бєларусь» за сезон 1968 року вивезли 122,8 тис. цнт буряків. Комбайнер П. В. Окаринський зібрав за сезон 111 га буряків, Ф. Ф. Камінський — 100.

Розвивалось тваринництво. 1967 року на фермах колгоспу було 750 голів великої рогатої худоби, з них 210 корів. Про значне зростання продуктивності праці у тваринництві свідчило постійне збільшення виробництва його продукції. В 1968 році, наприклад, на кожні 100 га було вироблено 75 цнт м'яса, 261 цнт молока, 14,5 тисячі штук яєць. Надій молока на одну корову в 1967 році становив 2114 кілограмів.

Доброї слави зажили передові тваринники. Значно перевиконали свої соціалістичні зобов'язання в 1968 році доярки А. І. Маселко, Р. І. Петрушко, які надоїли по 1880—2570 кг молока від закріплених за ними корів. Дванадцять років працює телятницею в колгоспі А. І. Головко, яка в 1968 році від закріпленої групи молодняка одержувала приріст по 300—400 грамів щодоби. У 1968 році колгоспники одержали на людино-день по 4,1 карбованця.

В січні 1970 року колгосп ім. Жданова об'єднався з колгоспом ім. Леніна села Полян під назвою спецгосп ім. Леніна.

Трудову і політичну активність тарнорудців спрямовує партійна організація, з 28 комуністів якої переважна більшість зайнята безпосередньо на виробництві.

В селі працює дільнична лікарня на 25 ліжок та медамбулаторія, аптечний пункт, ясла на 50 дітей.

У Ленінській кімнаті середньої школи. Учні слухають голос вождя. Село Тарноруда, 1970 р.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 3/3, арк. 34.

За роки Радянської влади набагато зріс культурний і освітній рівень трудящих села. Повністю ліквідовано неписьменність, всі діти шкільного віку навчаються в середній школі.

Своє дозвілля трудящі проводять у колгоспному будинку культури. Тут можна послухати цікаву лекцію, концерт, взяти участь у диспуті чи обговоренні книги. У будинку культури обладнано куток атеїста, стенд «Герої боротьби за владу Рад на Україні» та ін. Агіткультбригада будинку культури часто виступає перед колгоспниками в полі, на фермах і токах.

Цікаву книжку колгоспник завжди знайде в бібліотеці, яка налічує понад 10 тис. томів. Тут оформлені рекомендовані списки літератури «Дорогою батьків-героїв», «Веди, шкільна доріжко, на ферми і поля», «Молодій доярці», «Для тебе, механізаторе». Книжкові виставки, читацькі конференції, літературні вечори — ось далеко не повний перелік діяльності бібліотеки. Особливу увагу приділено пропаганді ленінської спадщини і творів про вождя: відкрито книжкову поличку «Наш Ілліч», регулярно провадяться ленінські читання. В кожну сім'ю міцно увійшли газети й журнали.

На кінець восьмої п'ятирічки в селі працювало 27 учителів, 9 лікарів, 12 медичних працівників, 13 торговельних працівників, 10 спеціалістів сільського господарства.

Трудящі Тарноруди наполегливо борються за здійснення планів, намічених Комуністичною партією, за досягнення дальших успіхів у будівництві нового життя.

Г. П. МАЗУР, А. Ф. СУРОВИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД ВОЛОЧИСЬКОГО РАЙОНУ

АВРА́ТИН — село, центр сільської Ради. Розташований за 18 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 1006 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Збручівка, Пальчинці, Щаснівка.

Колгосп «Перше травня», центральна садиба якого знаходиться в Авратині, на 2 тис. га орної землі вирощує зернові культури і цукрові буряки.

В селі працюють середня школа, клуб, бібліотека. Діють майстерні побутового обслуговування, фельдшерсько-акушерський пункт.

За мужність і героїзм, виявлені в боях з німецько-фашистськими окупантами, О. Т. Пшеничному присвоєно звання Героя Радянського Союзу, орденами і медалями СРСР нагороджено 120 чоловік.

БОГДА́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 1007 чоловік. Сільраді підпорядковані села Іванівка, Нова Гребля, Червоний Острів.

У Богданівці — центральна садиба колгоспу «Більшовик», площа земельних угідь якого — 2,5 тис. га. Напрям господарства — вирощування зернових і цукрових буряків, виробництво молока і м'яса. Допоміжні галузі — садівництво, рибництво, бджільництво. За трудові успіхи нагороджено 50 колгоспників.

В селі є восьмирічна школа, клуб; працює фельдшерсько-акушерський пункт.

У роки Великої Вітчизняної війни в Богданівці організувалася патріотична група, яка підтримувала зв'язок з партизанським з'єднанням А. З. Одухи.

БОКИ́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 30 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 818 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дзеленці, Медведівка.

Місцевий колгосп ім. Горького, за яким закріплено 2 тис. га орної землі, займається молочно-м'ясним тваринництвом та вирощуванням зернових культур.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; є медичний пункт, швейна майстерня. У 1921 році створений комсомольський осередок.

У червні 1942 року в Дзеленцях створена підпільна партійна організація, яка діяла до кінця березня 1944 року. Підпільники розповсюджували листівки, не давали змоги гітлерівським окупантам забирати у селян продукти, пускали під укіс залізничні ешелони, інформували партизанські загони із з'єднання С. А. Ковпака про рух ворожих поїздів з воєнною технікою. Дзеленецька підпільна партійна організація врятувала майже всю молодь від насильного вивезення в рабство до Німеччини. Велика частина молоді добровільно пішла до партизанського загону ім. Щорса. За героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР 84 жителів.

В околицях с. Медведівки знайдено крем'яні знаряддя праці доби міді.

БРО́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Бовенці, що впадає в Збруч, за 20 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 821 чоловік. Сільраді підпорядковане село Видава.

Центральна садиба колгоспу «Москва», за яким закріплено 1,9 тис. га земельних угідь, розташована у Бронівці. Є підсобні підприємства: два млини, пилорама, дві ремонтні майстерні; пасіка, 147 га ставків. За трудові успіхи нагороджено орденами і медалями 125 чоловік.

В селі працюють початкова школа, клуб; 2 майстерні побутового обслуговування, медичний пункт.

Під час німецько-фашистської окупації в селі виникла патріотична група, яка допомагала партизанам з'єднання А. З. Одухи.

Уродженцю с. Видави А. І. Атаману за успішне форсування річки Тиси (Угорщина) присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В районі с. Бронівки збереглися залишки давньоруського городища.

БУ́БНІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі Південного Бугу, за 30 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Наркевичі на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 1409 чоловік. Сільраді підпорядковані села Новоленськ, Сергіївка.

У Бубнівці міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова, який користується 4,1 тис. га орної землі. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових культур, виробництво м'яса і молока.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, готель, швейна майстерня.

В історичних документах село згадується з 1569 року.

Комсомольський осередок виник в 1923 році. Того ж року була організована комуна «Червона зірниця».

На території села виявлено рештки поселення трипільської культури.

ВІ́ЙТІВЦІ — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташовані за 20 км від районного центру. В селищі знаходиться залізнична станція Війтівці. Населення — 1459 чоловік.

У Війтівцях розміщені 22 підприємства, в т. ч. автопідприємство, відділення «Сільгосптехніки», хлібоприймальний пункт, кукурудзопереробний завод, цегельний завод потужністю

8 млн. штук цегли на сезон, районна станція штучного запліднення тварин, бурякоприймальний пункт Наркевичського цукрового заводу, міжрайонна база облспоживспілки та інші. За трудові успіхи тракторист І. К. Губай в 1958 році нагороджений орденом Леніна.

В селищі працюють восьмирічна школа, будинок культури, клуб, бібліотека, лікарня на 50 ліжок, 3 підприємства побутового обслуговування, поштове відділення з телеграфом, сільське споживче товариство, 3 їдальні.

ГА́РНИШІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 645 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вигода, Гонорівка, Іванівці, Маначин.

Колгосп «12-річчя Жовтня» (1,7 тис. га орної землі) спеціалізується на вирощуванні зернових і цукрових буряків, на виробництві м'яса й молока.

В селі працюють початкова школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, телефонна станція.

Гарнишівка заснована на початку XIV ст.

За героїзм у роки Великої Вітчизняної війни орденами й медалями СРСР нагороджено 87 чоловік, М. С. Мартинчук удостоєний ордена Леніна.

ЗАВАЛІ́ЙКИ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Бовенці, за 12 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 963 чоловіка.

У Завалійках міститься центральна садиба колгоспу «Україна», який обробляє 2,6 тис. га орної землі. Доярка С. Ф. Мудь та голова колгоспу А. Г. Погребняк нагороджені орденом Леніна.

Тут є 2 восьмирічні школи, 2 клуби, бібліотека; працюють 2 фельдшерсько-акушерські пункти.

В історичних документах село згадується з 1762 року.

Під час боїв за визволення села від гітлерівських окупантів більшість будівель була зруйнована. У післявоєнні роки воно відбудувалось.

ЗА́ЙЧИКИ — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі Збруча, за 20 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 430 чоловік. Сільраді підпорядковане село Постолівка.

Центральна садиба колгоспу «Прогрес» розташована в Зайчиках. В користуванні колгоспу 1,4 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові культури, займаються м'ясо-молочним тваринництвом. В артілі розвинено допоміжні галузі — овочівництво, садівництво, бджільництво. Бригадир колгоспу Г. М. Юристий нагороджений в 1971 році орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; працює фельдшерсько-акушерський пункт.

ЗЕЛЕ́НА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 1065 чоловік.

У Зеленій розташований колгосп ім. Радянської Армії, в користуванні якого 1,6 тис. га сільськогосподарських угідь. У рільництві спеціалізується на вирощуванні пшениці і цукрових буряків. Напрям тваринництва — м'ясо-молочний.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють медичний пункт, швейна майстерня.

У 1921 році організований комсомольський осередок.

КЛИНИ́НИ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Грабарці, притоці Збруча, за 21 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 1456 чоловік.

В селі є колгосп «Перемога», за яким закріплено 1,9 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові культури та займаються м'ясо-молочним тваринництвом.

У селі працюють середня школа, клуб, дільнична лікарня.

Комсомольський осередок створений в 1923 році.

В роки Великої Вітчизняної війни в селі діяла патріотична група, яка допомагала партизанам з'єднання А. З. Одухи. Жителі села на честь загиблих у боротьбі з фашистами односельців встановили обеліск.

КРИВА́ЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Сороці, за 18 км від районного центру і за 2 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. На відстані кілометра від села проходить шосе Київ — Львів. Населення — 1395 чоловік. Сільраді підпорядковані села Качуринці, Криштопівка, Петриківці.

У Кривачинцях — центральна садиба колгоспу «Дружба», який обробляє 3,6 тис. га земельних угідь. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Є медичний пункт. Комсомольська ініціативна група виникла у 1921 році. За мужність у Велику Вітчизняну війну нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу 183 чоловіка.

В селі народився М. І. Лавренюк, генерал Радянської Армії.

КУ́ПІЛЬ — село, центр сільської Ради. Розташований на Південному Бузі, за 25 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 1328 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кушнирівка, Нуткова Слобідка, Холодець.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Ілліча, площа орної землі якого — 1,3 тис. га. У 1969 році бригадир колгоспу Д. Д. Шевчук (с. Холодець) і в 1952 р. бригадир Купіль-

ської МТС М. В. Мазур нагороджені орденом Леніна.

В Купелі розташоване відділення «Сільгосптехніки».

До послуг населення — середня школа, клуб, бібліотека; є дільнична лікарня, швейна майстерня.

У давніх актах Купіль згадується з 1573 року. 1905—1907 рр. селяни Купеля і навколишніх сіл виступали з вимогою поділити поміщицькі землі.

Під час фашистської окупації, в кінці 1942 року, в Купелі діяла підпільна група. Її учасники розповсюджували по навколишніх селах патріотичні листівки, добували зброю, яку потім передавали партизанам з'єднання А. З. Одухи.

В роки Великої Вітчизняної війни Ц. К. Малиновському за мужність і відвагу, виявлені в боях за визволення Польщі, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В боях за село загинули Герої Радянського Союзу О. І. Жилін та І. К. Хохерин.

ЛИ́ЧІВКА (кол. Литівка) — село, центр сільської Ради. Розташована за 35 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Наркевичі на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 506 чоловік. Сільраді підпорядковано село Шмирки.

В Личівці розташована бригада колгоспу «Аврора», яка вирощує зернові і технічні культури.

Є 2 початкові школи, 2 клуби, бібліотека; працює фельдшерсько-акушерський пункт.

В роки Великої Вітчизняної війни радянські партизани із загону ім. Кутузова розгромили в селі групу мадьярських військ. За мужність у роки Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 57 жителів села.

ОЖИ́ГІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Збруча, за 12 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 678 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вільшани, Вочківці, Петрівське, Петрівщина, Соболівка.

Центральна садиба місцевого колгоспу «Шлях до комунізму» розміщена в Ожигівцях. Площа земельних угідь господарства — 2,9 тис. га, виробничий напрям — рослинницько-тваринницький. Із допоміжних галузей розвинуті — садівництво, рибництво і бджільництво. На території села знаходиться торфопідприємство.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Село засноване в першій половині XVI століття.

За мужність в боях у роки Великої Вітчизняної війни орденами і медалями СРСР нагороджено 152 чоловіка.

ПАВЛИ́КІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. За 2 км від села проходить шосе Київ — Львів. Населення — 759 чоловік. Сільраді підпорядковане село Мочулинці.

Центральна садиба колгоспу «Вперед» розміщується в с. Павликівцях. Площа сільськогосподарських угідь — 2,2 тис. га. Він вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє молоко і м'ясо.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діють медичний пункт, майстерня побутового обслуговування.

Павликівці засновані в 1783 році.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни орденами й медалями СРСР нагороджено 58 жителів села.

ПАХУ́ТИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 48 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ. Населення — 1050 чоловік. Сільраді підпорядковані села Березина і Копачівка Друга.

В Пахутинцях знаходиться центральна садиба колгоспу «Комінтерн», за яким закріплено 2,6 тис. га орної землі.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

В історичних документах село згадується 1769 року.

В околицях с. Березини знайдено поселення скіфських часів (VII—IV ст. до н. ери).

ПИ́САРІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 2735 чоловік.

В'єтнамські студенти на практиці у колгоспі «Зоря». Село Писарівка. 1964 р.

Місцевий колгосп «Зоря» обробляє 2,1 тис. га орної землі, вирощує зернові культури і цукрові буряки.

За трудові успіхи бригадир тракторної бригади І. К. Губай нагороджений двома орденами Леніна, Ф. М. Шевчук — завідуючий свинофермою та ланковий колгоспу М. Г. Концевич — орденом Леніна.

В селі є середня і восьмирічна школи, клуб, бібліотека; діють фельдшерсько-акушерський пункт, комбінат побутового обслуговування.

Уперше село згадується в документах 1593 року.

За бойові подвиги у Великій Вітчизняній війні 235 чоловік нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

ПОЛЯ́НИ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Бовенця, притоки Збруча, за 6 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницький — Тернопіль. Населення — 1221 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дзержинське, Канівка, Петрівка, Тарноруда.

В Полянах розташована центральна садиба колгоспу ім. Леніна рослинницько-тваринницького напряму, за яким закріплено 2,4 тис. га орної землі. Бригадир колгоспу П. К. Павенський у 1971 році нагороджений орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, комбінат побутового обслуговування.

В історичних документах село згадується з 1782 року.

У Петрівці споруджено пам'ятник військовому фельдшеру Г. Гордієвич, яка загинула під час визволення села від німецько-фашистських загарбників.

ПОПІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 40 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 501 чоловік. Сільраді підпорядковані села Великі Жеребки, Жовтневе, Червоний Кут.

Центральна садиба колгоспу «Жовтнева перемога» знаходиться в Попівцях. У його користуванні — 3,2 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч.— 2,9 тис. га орної землі. Напрям господарства — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

За вирощення високих урожаїв зернових бригадир рільничої бригади І. Н. Момот нагороджений орденом Леніна.

В селі — восьмирічна школа, клуб, бібліотека; є фельдшерсько-акушерський пункт. Село вперше згадується у документах 1593 року.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 93 чоловіка нагороджено орденами і медалями СРСР.

ПОРО́ХНЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 16 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 365 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лозова.

В Порохні розташована рільнича бригада, яка вирощує зернові і цукрові буряки.

Є середня школа, клуб, бібліотека. Діє медичний пункт.

Засноване село 1463 року.

РЯБІ́ЇВКА (кол. Рибіївка) — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі річки Грабарки, за 15 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 888 чоловік. Сільраді підпорядковане село Гайдайки.

На території села розташована центральна садиба колгоспу «Комуніст», який обробляє 1,2 тис. га орної землі. Господарство рослинницько-тваринницького напряму. У 1969 році тут на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 92 цнт м'яса, одержано 29 цнт зернових з гектара. З допоміжних галузей розвинені овочівництво, садівництво та бджільництво.

В Рябіївці — восьмирічна школа, клуб; працює фельдшерсько-акушерський пункт.

В період тимчасової німецько-фашистської окупації в селі діяв партизанський загін.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР 75 жителів села.

СА́РНІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на правому березі річки Бовенця, за 20 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 966 чоловік. Сільраді підпорядковане село Куровечка.

У Сарнові розміщена центральна садиба рослинницько-тваринницького колгоспу ім. Ватутіна, площа орної землі якого — 1,7 тис. га. Ланкова Г. І. Макрота удостоєна в 1971 році ордена Леніна.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, протитуберкульозний диспансер.

За подвиги під час Великої Вітчизняної війни орденами і медалями СРСР нагороджено 83 чоловіка.

На околицях села виявлено залишки поселення трипільської культури та земляні вали давньоруських часів, біля яких знайдено залізну кольчугу XII—XIII століття.

СОЛО́МНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 35 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 1625 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гречана, Раціборівка.

В Соломній міститься центральна садиба багатогалузевого колгоспу ім. Котовського, який обробляє 2,8 тис. га орної землі.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека; працює дільнична лікарня.

З історичних джерел відомо, що село виникло в першій половині XVIII століття.

Житель Соломної Г. С. Корецький в роки тимчасової гітлерівської окупації очолював Сатанівський підпільний райком КП(б)У. За муж-

Підживлення цукрових буряків у колгоспі «Мир». Село Федірки, 1964 р.

ність в роки Великої Вітчизняної війни 98 чоловік нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

ТРИТЕ́ЛЬНИКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 36 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Війтівці. Населення — 679 чоловік. Сільраді підпорядковане село Баглаї.

Центральна садиба колгоспу «Жовтень» знаходиться в Тришельниках. Колгосп обробляє 2,3 тис. га орної землі.

В селі є середня школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

У квітні 1905 року тут відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

ФЕДІ́РКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані на правому березі Бовенця, за 12 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 800 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мирівка, Ріпна, Сербинів.

Колгосп «Мир», що вирощує зернові культури та займається м'ясо-молочним тваринництвом, користується 2,1 тис. га орної землі.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діє швейна майстерня.

Село Федірки виникло в 1629 році.

За героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни орденами і медалями Радянського Союзу нагороджено 89 чоловік.

Уродженцем Ріпної є Т. Я. Зарубайло — доктор біологічних наук.

ЧЕРНЯ́ВА — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі Південного Бугу, за 40 км від районного центру і за 19 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 566 чоловік. Сільраді підпорядковані села Глядки і Кущівка.

Місцевий колгосп ім. Богдана Хмельницького користується 2,6 тис. га сільськогосподарських угідь, вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє м'ясо й молоко.

Тут є початкова школа, клуб, медичний пункт.

Вперше Чернява згадується в історичних документах кінця XVII століття.

1923 року в Черняві виник комсомольський осередок.

У селі Глядках в кінці 1942 року організувалася підпільна група, яка мала тісний зв'язок з партизанським загоном під керівництвом Іванова.

ЧУХЕЛІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Грабарці, за 25 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 1157 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кушнирівська Слобідка, Левківці, Лонки, Случ.

В Чухелях міститься центральна садиба колгоспу «Маяк», площа орної землі якого — 2,8 тис. га. Напрям господарства — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

Розташований в Лонках колгосп ім. XXII з'їзду КПРС — один з передових в області. В 1969 році урожай зернових з гектара становив 33 цнт. На 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 151 цнт м'яса, 700 цнт молока. За успіхи в розвитку господарства голові колгоспу А. Й. Андрієвському (нині — пенсіонер) 1958 року присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Він також п'ятикратний кавалер ордена Леніна. Тричі орденом Леніна нагороджено знатного механізатора артілі У. П. Горбача, ордена Леніна удостоєно доярку А. П. Білокриницьку і бригадира М. С. Охоту.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт.

За бойові подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 127 жителів.

Я́СНЕ (до 1966 року — Наркевичі) — селище міського типу (з 1968 року), центр селищної Ради. Розташоване біля залізничної станції Наркевичі, за 30 км від районного центру, є автобусна станція. Населення — 1785 чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Юхимівці.

Селище виникло в 1950 році під час будівництва цукрового заводу, яке завершено в 1955 році.

Крім цукрового заводу, на території селища розміщені середня школа, будинок культури, бібліотека, майстерні побутового обслуговування.

Я́ХНІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 15 км від районного центру і залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька —Тернопіль. Населення — 1679 чоловік. Сільраді підпорядковано село Курилівка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Ленінський шлях», площа орної землі якого — 1,9 тис. га. Виробничий напрям — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

У 1940 році свинарку К. К. Шевчук за трудові успіхи нагороджено Великою золотою медаллю Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В Яхнівцях — восьмирічна школа, клуб, бібліотека. До послуг населення швейна майстерня.

Перша документальна згадка про Яхнівці належить до 1845 року.

12 1-155

ГОРОДОЦЬКИЙ РАЙОН

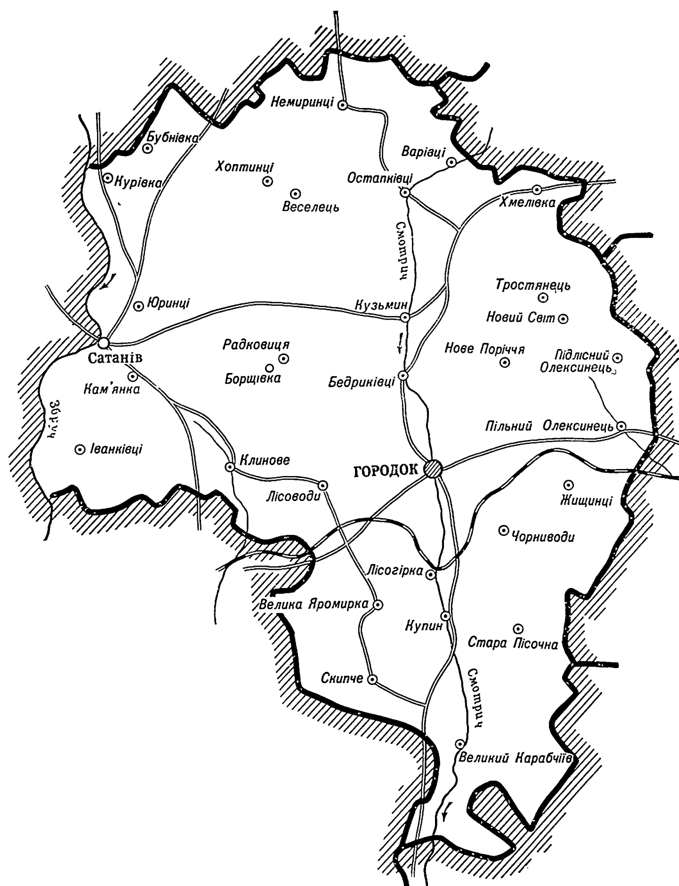

ГОРОДО́К

ородок — місто районного підпорядкування (з 1957 року), центр однойменного району. Розташований на високому березі річки Смотрича. На східній околиці — залізнична станція Вікторія. Відстань до обласного центру — 54 км. Населення — 14 487 чоловік.

Городок — центр району, площа якого 1,1 тис. кв. км, населення — 86,1 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 69,5 тис., міського — 16,6 тис.). Район має 76 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 28 сільським Радам; 3 радгоспи, 28 колгоспів, 81,6 тис. га сільськогосподарських угідь; 13 промислових підприємств, 3 будівельні організації; 9 лікарень, поліклініку, 55 фельдшерсько-акушерських пунктів, 14 пологових будинків; 69 шкіл, 67 будинків культури і клубів, 61 масову бібліотеку.

Територія сучасного міста була заселена з давніх часів, про що свідчать виявлені тут рештки поселення трипільської культури III тисячоліття до н. е., кілька поховань доби бронзи II тисячоліття до н. е. та 27 житлових і господарських споруд ранньослов'янського поселення VI—VII ст. н. ери[1].

Перша письмова згадка про Городок в історичних джерелах належить до 1392 року, коли литовський князь Ф. Коріатович передав його разом з кількома селами земянину[2] Бедриху. Звідси й назва — Бедрихів-Городок. В актах XV ст. поселення значиться під назвами Городок, Грудек, Грудок. З кінця XV ст. Бедрихів-Городок належав магнатам Новодворським і до кінця першої половини XVI ст. називався Новодвором.

---

[1] Археологические открытия 1967 года. М., 1968, стор. 234, 235.

[2] Земяни — шляхтичі-землевласники в Польщі та загарбаних нею українських землях у XV—XVIII ст.

У 1550 році татарські орди, вторгшись на Поділля, зруйнували поселення. Жителі відбудували його. Відтоді воно знову називається Городком, а назва Бедрихів (Бедриківці) закріпилася за селом, розташованим за 4 км на північ від Городка. Тоді ж поселення віднесено до категорії містечок[1]. На його західній околиці було споруджено дерев'яний замок.

Завдяки вигідному географічному розташуванню на важливому торговельному шляху з Брацлавщини в Коломию Городок поступово зростав. У 1570 році тут налічувалося 196 будинків, проживало 980 осіб чоловічої статі. Переважна більшість населення займалася землеробством, а невелика частина — ремеслом[2]. З усіх купців, які проїжджали через Городок в Коломию, стягувалось мито на Кам'янецьке староство[3], а з населення містечка — грошовий і натуральний податки. З кінця XVI ст. Городок належав польським магнатам Замойським, які володіли ним протягом майже двох століть.

Розвиток товарно-грошових відносин і утворення фільваркового господарства спричинилися до ще більшого посилення феодального гніту. Так, міщани-хлібороби у 1629 році, крім згінних і шарваркових днів, відбували підводну повинність, сплачували оброк, давали двадцяту свиню і вівцю, а хто мав вулики — бджолину десятину. Ремісники сплачували своїм власникам від 2,5 до 6 злотих[4].

Податкова політика державної влади і магнатів щодо населення містечка, втручання у виробничу й торговельну діяльність прирікали більшу частину жителів на зубожіння. Нестерпним був національний і релігійний гніт, якого зазнавало міське населення. Цим значною мірою пояснюється те, що в роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького жителі Городка брали активну участь у боротьбі з польською шляхтою.

Після підписання Білоцерківської угоди (1651 р.) в Городку розмістився полк Брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського. На початку 1653 року польські війська зробили кілька нападів на містечко з таборів, розташованих під Кам'янцем та по річці Горині. Шляхта відзначалася нечуваною жорстокістю. У березні під містечком Монастирищем Іван Богун завдав поразки польським загонам. Їх відступ викликав переполох серед шляхти, яка панічно почала тікати з Волині й Поділля до Речі Посполитої. Богдан Хмельницький з головним військом отаборився під Городком і звідти вислав кілька великих загонів на захід для переслідування ворога[5].

З 1672 по 1699 рік Городок перебував під турецьким ігом. Опинившись знову під владою шляхетської Польщі, населення містечка продовжувало боротися проти соціального і національного гніту. У 1702 році на Правобережній Україні спалахнуло народне повстання. Багато міських жителів приєдналося до загонів Федора Шпака, що діяли в районі Городка, Сатанова та інших міст. Під час селянсько-гайдамацького повстання 1734 року поблизу Городка діяли повстанці під керівництвом Медведя (Медведенка).

Жорстокі репресії шляхти, постої польських військ, епідемії й неврожаї затримували

Реконструкція житла ранньослов'янського поселення VI—VII ст. н. е., розкопаного поблизу м. Городка.

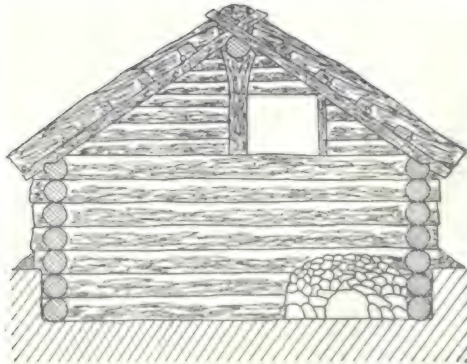

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 476.
[2] Там же, вып. 7. Каменец-Подольский, 1895, стор. 468.
[3] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 169.
[4] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. М., 1959, стор. 96, 97.
[5] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 192.

ріст містечка. У 1780 році тут було лише 462 будинки, працювало кілька майстерень, миловарня, гуральня.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії Городок в липні 1795 року стає повітовим містечком Подільського намісництва. В січні 1796 року затверджено йому герб: в центрі червоного поля була розміщена срібна стіна, по обидва боки якої височіли золоті гори[1]. Зміни, що сталися в житті містечка, сприяли зростанню населення. 1820 року в Городку вже налічувалося 520 будинків. В ньому проживало 700 кріпаків-селян і понад 1170 міщан. 1834 року містечко купив польський промисловець барон Гейсмар і через п'ять років побудував тут один з перших на Україні цукровий завод[2], а згодом — ще ряд дрібних підприємств, на яких працювали кріпаки-селяни й міщани. Власник цукрового заводу не дбав про безпеку праці. Тут часто траплялися нещасні випадки, які призводили до смерті чи каліцтв. Так, наприкінці 1846 року впав димар, внаслідок чого 6 робітників було вбито, 17 поранено[3]. Барону Гейсмару належало також понад 6,5 тис. десятин землі, яку обробляли кріпаки.

Інвентарними правилами 1847—1848 рр. за селянами Городка було закріплено лише 1579 десятин землі. 32 тяглові господарства відробляли панщину — чотири дні чоловічих і один жіночий, а 236 півтяглових — два дні чоловічі і один день жіночий на тиждень[4].

Реформа 1861 року не поліпшила економічного становища селян. Переважна більшість кращої землі лишилася у володінні поміщика. Лише 11 селянських дворів одержали польові наділи по 9,7 десятини, 261 господарство — по 4,8 десятини. Городники мали тільки присадибні ділянки розміром 0,66 десятини, а бобилі взагалі не одержали землі. У відповідності з викупним актом селяни щороку сплачували державі 3,8 тис. крб., загальна сума викупного платежу становила 62,8 тис. карбованців[5].

Розвиток капіталістичних відносин сприяв пожвавленню в Городку економічного життя. Це, насамперед, знайшло вияв у розширенні виробництва на старих підприємствах та будівництві нових. В містечку з'являється ливарно-механічна майстерня, де виробляли сільськогосподарські знаряддя (плуги, борони, ручні соломорізки), фігурні чавунні огорожі, плити та дверці для грубок тощо. Збільшується виробництво продукції на цукрозаводі. Якщо в 60-х роках він виробляв 16 тис. пудів цукру на рік, то в 1882 році — 82 тис. пудів. На кінець XIX ст. в містечку діяло 6 цегельних, 2 черепичні, 4 гончарні, 10 шкіряних, канатний і свічково-восковий заводи та 23 ремісничі підприємства, в т. ч. 7 крупорушок. Славився Городок і фабрикою оздоблення фарфору. Її вироби мали великий попит на ринках багатьох міст Поділля. Місцеві майстри розписували також різноманітну продукцію, яку сюди привозили з Карлових Вар і Праги[6].

Інтенсивно розвивалася промисловість Городка на початку XX ст. 1909 року кількість підприємств вже зросла до 45. Тут працювало 655 робітників, сума річного виробництва продукції становила 110 тис. крб. Найбільшими серед підприємств були лише цукровий, чавуноливарний і механічний заводи. Більшість підприємств належали до дрібних, де працювало всього по кілька робітників. У Городку було чимало ремісничих майстерень (миловарні, воскобойні, крупорушки тощо). Великого розвитку набуло гончарство. Вироби городоцьких гончарів користувалися великим попитом не тільки на місцевому ринку, а й у Кам'янці-Подільському, Проскурові,

---

[1] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 87.

[2] Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906—1907 гг., вып. 1. К., 1908, стор. 16.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 1888, арк. 2.

[4] Там же, ф. 241, оп. 1, спр. 379, арк. 9, 10, 12.

[5] Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 1067, арк. 121.

[6] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 471, 478.

Торговий ряд у Городку в кінці XIX — на початку XX ст.

Вінниці та інших містах. Загалом же на всіх фабриках, заводах і в ремісничих майстернях працювало 730 чоловік[1].

Зростала й кількість населення. Якщо у 1866 році в містечку проживало 4061 чоловік і налічувалося 660 дворів, то в 1909 році вже було 1237 будинків (у т. ч. 301 з цегли), проживало 11 148 чоловік населення. 23 вулиці освітлювалися гасовими ліхтарями[2], торгувало 85 дрібних крамниць і шинків, діяла поштово-телеграфна контора, ощадна каса тощо. Один раз на два тижні відбувалися ярмарки, кожного вівторка — базар. Трудящим жилося дуже важко. Більша частина населення містечка і приміських поселень, займаючись хліборобством, терпіла від малоземелля, ледве животіла. Не вистачало інвентаря, робочої худоби, 900 селянських господарств мали в своєму користуванні стільки землі, скільки належало одному поміщикові Виноградському (2115 десятин).

Нелегко жилось і робітникам. За свою виснажливу працю вони одержували низьку заробітну плату. На цукровому і чавуноливарному заводах у 1902 році середній місячний заробіток не перевищував 10 крб., на решті підприємств платили ще менше. Про техніку безпеки ніхто не піклувався. Антисанітарія призводила до частих епідемічних захворювань. У 1894 році на 8 тис. жителів містечка було всього 3 лікарі. Епідемії тифу, дизентерії, віспи спалахували майже щороку. Дещо поліпшилось медичне обслуговування на початку XX ст. В 1911 році понад 11 тис. жителів Городка обслуговували 3 лікарі, 2 фельдшери, 2 акушерки. При цукрозаводі відкрили лікарню на 8 ліжок. Діяла також земська приймальна палата. На одного медпрацівника припадало близько 1,6 тис. жителів[3].

Рівень народної освіти був низький. Переважна більшість жителів лишалася неписьменною. В містечку працювало лише однокласне народне міністерське училище, відкрите 1866 року. В кінці XIX ст. його реорганізували в двокласне, де навчалося 130 учнів і викладало 5 учителів. Крім того, в Городку було дві школи грамоти (одна — для дівчаток)[4]. Проте з 1264 дітей шкільного віку навчалося лише 359[5]. На освіту, розвиток культури і охорону здоров'я асигнувалися жалюгідні кошти. Власник цукрового заводу одержав 1907 року 33 640 крб. прибутку, а на освіту і т. зв. добродійні потреби він відпустив лише 100 карбованців.

Тяжке економічне становище, політичне безправ'я ставали нестерпними. Трудящі боролися за поліпшення свого становища. Так, у вересні 1894 року селяни Городка вимагали збільшення оплати праці на збиранні цукрових буряків з фабричних плантацій. Вони перекопали польову дорогу, що вела з поміщицьких фільварків до цукрового заводу[6]. Виступи посилюються на початку XX ст. У квітні 1905 року члени правління товариства цукрових заводів «Городок» надіслали телеграму київ-

[1] Журн. «Экономическая жизнь Подолии», 1913, № 10—11, стор. 61.
[2] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 147, 149.
[3] Там же, стор. 147, 148.
[4] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 471; вып. 9, стор. 477.
[5] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 148, 149.
[6] ЦДІА УРСР в Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 48, арк. 11.

ському, подільському і волинському генерал-губернатору про виникнення тут селянських заворушень. Селяни прогнали з економії усіх робітників і не допустили їх до польових робіт, відмовилися вести переговори щодо врегулювання плати на запропонованих їм умовах і висунули свої вимоги. Крім того, селяни зажадали переділу землі. Через кілька днів за розпорядженням подільського губернатора до Городка для придушення цих заворушень ввійшла сотня козаків[1].

Боротьба трудящих Городка проти експлуататорів ставала дедалі організованішою. У 1905 році тут уже діяла соціал-демократична група. Вона передруковувала і розповсюджувала більшовицькі прокламації та листівки, керувала страйковим рухом робітників на цукровому заводі[2]. Під впливом революційних виступів пролетаріату Москви, Петербурга, Києва та інших міст восени 1905 року застрайкували і робітники ряду майстерень Городка. 10 жовтня припинили роботу у кравецьких майстернях 64 чоловіка, вимагаючи скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати. Поліцейський чиновник в доповідній на ім'я губернатора змушений був визнати, що причиною страйку було тяжке становище робітників, робочий день яких сягав 18 годин на добу при жахливих гігієнічних умовах та низькій оплаті праці. На місце страйкуючих робітників власники майстерень намагалися взяти інших, але страйкарі заявили, що не допустять цього[3]. Підприємці змушені були піти на поступки. У серпні 1907 року соціал-демократична група випустила прокламації із закликом до сільськогосподарських робітників організувати масовий страйк і розповсюдила їх у навколишніх селах. Селяни у 1907 і 1909 рр. робили спроби підпалити будинок і господарські будівлі панського маєтку.

Жителі Городка активно відгукнулися і на події 1912 року. На цукровому і чавуноливарному заводах робітники, обурені розстрілом на Лені, скликали збори, мітинги. Робітники ходили групами по містечку, співали революційних пісень і висловлювали свою готовність стати до боротьби проти царизму[4].

Важким тягарем на плечі трудящих лягла перша світова війна. Городок став свідком першого на Поділлі бою між австрійськими і російськими військами. Тут, біля залізничної станції, 2 серпня 1914 року австрійська кавалерійська дивізія була вщент розгромлена частинами 8-ї армії генерала О. О. Брусилова. Її рештки відступили в район Гусятина, за Збруч[5]. Безславна війна продовжувалася. І без цього важке становище трудящих гіршало. Не вистачало харчів, палива, не було одягу, взуття. Це викликало незадоволення мас, спонукало їх на виступи проти політики царського уряду.

Після повалення самодержавства наприкінці березня 1917 року в Городку виникла Рада робітничих і солдатських депутатів. Тимчасовий уряд не дав народу ні миру, ні хліба, ні землі. Тяжкі умови життя, тягар війни призводив до заворушень, внаслідок яких селяни захоплювали поміщицьку землю, майно і реманент[6]. 1 травня 1917 року відбулася демонстрація на знак протесту проти політики буржуазного Тимчасового уряду, в ній взяло

Група учасників революційного руху в Городку у 1905—1907 рр. Фото 1930 р.

---

[1] Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955, стор. 351—353.

[2] Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, т. 3, стор. 32.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7274, арк. 25, 26, 43.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 482, арк. 25.

[5] А. А. Брусилов. Мои воспоминания, стор. 86, 88.

[6] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 44, арк. 74; спр. 50, арк. 67.

участь близько 200 чоловік. Демонстранти несли плакати з написами: «Геть капіталізм!», «Геть війну!», «Земля — селянам!». У телеграмі від 27 жовтня 1917 року подільському губернському комісарові повідомлялося, що селяни захопили орендовану заводом землю, зірвавши приготування її під посів буряків на наступний рік[1].

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі селяни дістали змогу почати розподіл поміщицької землі. У січні 1918 року в Городку встановлено Радянську владу, організовано ревком. Спираючись на бідняцький актив, він приступив до наділення хліборобів землею.

Та селяни не встигли скористатися першими здобутками революції. В кінці лютого сюди вдерлися австро-німецькі окупанти, а в листопаді — петлюрівці. Борці за Радянську владу зазнавали переслідувань. У цей час багато жителів із зброєю в руках билися проти окупантів, вступивши до партизанських загонів[2].

Д. Ф. Гуменний — активний борець за встановлення Радянської влади. Місто Городок. Фото 1964 р.

У квітні 1919 року Городок визволили радянські війська від петлюрівців, тут знову відновилася Радянська влада. Та недовгим був перепочинок й цього разу. На початку червня сюди знову вторглися війська Директорії, а в грудні — польські інтервенти. На зайнятій території вони поновлювали буржуазно-поміщицькі порядки. Остаточно Городок було визволено у листопаді 1920 року. Активну участь у боротьбі за встановлення влади Рад брали й жителі містечка. Д. Ф. Гуменного на честь 50-річчя Радянської влади було удостоєно ордена Леніна, а партизана громадянської війни В. Л. Махна — ордена Трудового Червоного Прапора.

Після переможного закінчення громадянської війни трудящі взялися до будівництва нового життя. Наприкінці листопада поновив діяльність ревком[3], 1921 року в Городку виник партійний, а згодом — комсомольський осередки. У 1923 році засновано комсомольський осередок на цукровому заводі[4]. Під керівництвом партійних осередків та органів Радянської влади трудящі спрямовують свої зусилля на якнайшвидше подолання економічної розрухи, здійснення ленінського кооперативного плану побудови соціалізму на селі. 5 травня 1922 року в Городку створюється сільськогосподарське товариство «Рілля», яке очолив селянин Б. А. Балух[5]. Товариство об'єднало 7 сімей. Після створення в березні 1923 року Городоцького району райпартком та райвиконком приділяють значну увагу кооперуванню одноосібних селянських господарств. На початку серпня в Городку виникає товариство спільного обробітку землі «Червона зоря», головою якого селяни обрали комуніста А. А. Чорнодолю. До товариства спочатку вступило 9 селянських господарств, воно мало 29 десятин землі, 3 коней і плуга.

Поступово відбудовувалась і зростала промисловість. У 1922 році стала до ладу місцева електростанція. На цукрозаводі ім. Чичеріна у жовтні 1924 року вже працювало 405 робітників, а річне виробництво цукру-піску становило 180 тис. пудів. Партосередок і завком профспілки повели боротьбу за зниження собівартості продукції. Це дало позитивні наслідки. Якщо в 1924 році собівартість одного пуда цукру становила 4 крб. 08 коп., то в 1926 році вона не перевищувала 3 крб. 04 коп.[6]. Крім заводу, в селищі діяв млин, який давав продукції на 48 тис. крб. за рік[7].

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 50, арк. 67.
[2] Там же, ф. 1216, оп. 1, спр. 116, арк. 48.
[3] Газ. «Вісті» (Кам'янець-Подільський), 7 грудня 1920 р.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 38; ф. 1603, оп. 1, спр. 1, арк. 30, 34.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1685, оп. 1, спр. 95, арк. 1—11.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 21, арк. 11.
[7] Промышленные заведения Подолии, стор. 18, 19.

Виконуючи настанови XIV з'їзду ВКП(б), райком партії у січні 1926 року накреслив конкретні заходи дальшого розвитку місцевої промисловості. Тоді ж на базі колишньої майстерні створюється механічний завод ім. Дзержинського. Заснована на початку XX ст. ливарно-механічна майстерня 1913 року мала лише фрезерувальний, 2 стругальні та 7 токарних верстатів, які приводилися в рух паровим двигуном. На той час тут працювало 50 робітників, а річний випуск продукції не перевищував 6 тис. крб. Докорінної перебудови зазнало підприємство вже в перші роки Радянської влади. Його було реконструйовано, тут освоїли випуск деревообробних верстатів, пресів для штампування цвяхів, силосорізок, пневматичних молотів, насосних обідків тощо. На заводі працювало 180 робітників та інженерно-технічного персоналу.

На підприємствах Городка змінювався якісний склад робітників, поступово зростала кількість комуністів і комсомольців. У 1930 році на заводах: механічному ім. Дзержинського, цукровому ім. Чичеріна та залізничній станції Вікторія вже працювало понад 160 комуністів і комсомольців[1]. У роки перших п'ятирічок зростав випуск валової продукції, підвищувалися продуктивність праці та зарплата робітників. Наслідуючи приклад передових колективів Москви, Києва, Харкова, робітники Городка розгорнули масове соціалістичне змагання. У 1931—1933 рр. у нього включилося 447 передових виробничників. Незабаром на цукрозаводі були вже свої ударники, які під гаслом «За ударну працю!» виконували норми виробітку на 110—125 проц., а Д. Гліс та Н. Зварич — на 150—175 проц. 1934 року стала до ладу діючих хлібопекарня, а в 1937-му — ремонтно-механічна майстерня.

Впровадження у виробництво передових методів праці позитивно вплинуло на збільшення випуску промислової продукції. У 1940 році всі підприємства місцевої промисловості Городка випустили продукції на 8679 тис. карбованців[2].

Розвивалося і сільське господарство. Керуючись рішеннями партійних з'їздів, радянські і партійні органи Городка розгорнули боротьбу за масову колективізацію селянських господарств. У 1930—1931 рр. в селищі організувалися колгоспи ім. Карла Маркса та ім. Карла Лібкнехта, а в лютому 1933-го—колгосп «Серп і молот».

Вирішальну роль у масовій колективізації та організаційно-господарському зміцненні артілей відіграла Городоцька МТС, створена в 1930 році. Щороку зростала її технічна оснащеність, і на 1 січня 1940 року МТС вже мала 88 тракторів, 15 комбайнів, 8 автомашин і 2 тягачі. Вона обслуговувала 23 колгоспи району[3].

Застосування тракторів та інших машин, ударна праця колгоспників сприяли підвищенню її продуктивності. Так, включившись у соціалістичне змагання за збільшення врожаю, ланка Є. Л. Клепацької з колгоспу «Серп і молот» зібрала по 537 цнт цукрових буряків з гектара. Ланка отримала 1602 крб. премії[4]. Розгорнулось соціалістичне змагання і серед механізаторів. 21 працівник МТС у 1939 році був затверджений учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Бригадира тракторної бригади Я. Ф. Дончака нагороджено медаллю «За трудову доблесть».

Успішний розвиток економіки селища змінив і саме життя його жителів. Городок покрасивішав. Було капітально відремонтовано значну частину житлового фонду, виникли нові красиві вулиці, добротні будівлі.

Значно поліпшилося медичне обслуговування. У Городку діяли районна лікарня на 105 ліжок, пологовий будинок, поліклініка, аптека, 3 фельдшерсько-акушерські пункти, дитяча консультація, санітарно-епідеміологічна станція. В них працювало 47 медичних працівників з вищою і середньою освітою. Велика увага приділялася профілактиці захворювань. Функціонували дитячі ясла і садки.

Партійна організація, що мала в своєму складі 30 членів і 20 кандидатів у члени партії, багато уваги приділяла розвитку освіти та культури. У 1936 році в Городку

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 71, оп. 1, спр. 69, арк. 42; спр. 105, арк. 6.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 152, арк. 7, 8.
[3] Там же, ф. Р-791, оп. 1, спр. 16, арк. 11.
[4] Газ. «За більшовицькі темпи» (Городок), 7 травня 1937 р.

відбулися два кінофестивалі для колгоспної і учнівської молоді. Один з них, проведений у січні, присвятили пам'яті В. І. Леніна. У фестивалі взяло участь понад 300 кращих представників молоді району. З 1939 року почала працювати кінопересувка, яка обслуговувала села району. Ще до 1937 року було покінчено з неписьменністю серед дорослих. Усі діти шкільного віку відвідували школу. У 1940/41 навчальному році в середній, двох неповних середніх і початковій школах здобувало освіту 1400 учнів, працювало 60 вчителів.

Певного розвитку набула також середня спеціальна освіта та професійно-технічне навчання. В середині 30-х років в Городку почали працювати школи: педагогічна, медичних сестер, фабрично-заводського навчання (остання при цукрозаводі). У 1940/41 навчальному році в них оволодівали знаннями близько 550 юнаків та дівчат.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в Городку діяли районний будинок культури, профспілкові клуби, кінотеатр, районні бібліотеки — для дорослих і дітей. При будинку культури були організовані хоровий, танцювальний, музичний та інші гуртки художньої самодіяльності. Молодь залучалася до заняття спортом, оборонної роботи. З вересня 1931 року виходила районна газета «За більшовицькі темпи».

З початком Великої Вітчизняної війни жителі призовного віку пішли на фронт. На виробництві чоловіків замінили жінки, старики, підлітки. Під натиском переважаючих сил ворога наші війська були змушені відступити. 8 липня 1941 року Городок захопили німецько-фашистські загарбники. Вони грабували населення, вивозили устаткування з державних підприємств і колгоспів. Окупанти вивезли з цукрового заводу газогенераторний двигун, електрогенератори, електромотори, металорізальні верстати, поршневі насоси, забрали в населення 227 голів великої рогатої худоби, понад 2 тис. штук птиці тощо. 200 юнаків і дівчат насильно вивезли на примусові роботи до Німеччини.

Та не скорилися кривавому режиму жителі селища. На початку листопада 1941 року в Городку виникає підпільна група, яку очолив комуніст Т. В. Коваленко. Незабаром у її складі вже налічувалося 20 чоловік. Підпільники перешкоджали фашистам вивозити до Німеччини зерно, худобу, псували реманент, висадили в повітря німецький ешелон зі зброєю та продовольством, здійснювали інші диверсійні акти[1]. Наприкінці 1942 року фашисти вистежили підпільників і після нелюдських знущань кількох повісили, а інших розстріляли[2]. На території району діяв також партизанський загін ім. Чапаєва. 14 березня 1944 року диверсійна група у районі Городка та с. Купина провела бойову операцію, внаслідок якої підірвали німецький танк «тигр» і дві автомашини з солдатами.

Після упертих боїв частини 9-го механізованого корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту 25 березня 1944 року визволили Городок. В боях за селище загинуло 240 радянських воїнів. Жителі свято шанують їх пам'ять. На могилі героїв біля міського будинку культури встановлено пам'ятник.

Одразу ж після визволення селища відновили роботу партійні і радянські органи, почалася відбудова зруйнованого господарства. Було налагоджено комунікації зв'язку, електро- і водопостачання. Протягом квітня — травня 1944 року запрацювали підприємства. У вересні став до ладу Городоцький цукровий завод. Це підприємство першим у цукротресті досягло високих виробничо-технічних показників. До річниці Великого Жовтня завод значно перевиконав план випуску продукції і виробив 35 тис. цнт цукру. В 1949 році розпочалося будівництво нового цукрового заводу, який пустили в лютому 1952 року.

Добре працював досвідчений колектив заводу і в наступні роки. Борючись за зниження собівартості продукції, робітники добилися зменшення затрат на виготовлення одного центнера цукру з 144-х до 131 крб. У 1950 році завод дав країні прибут-

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 538, арк. 1, 147—162, 164.
[2] Там же, арк. 199, 200.

ку на 3681 тис. крб. За досягнення високих виробничих показників у випуску продукції і як переможцеві всесоюзного змагання за перевиконання планових завдань завод неодноразово відзначався грошовими преміями. У 1957 році на базі двох цукрових заводів в Городку організувався цукрокомбінат. Раціональне використання наявного устаткування, часткова його заміна новим, чітке координування робіт дали можливість планове завдання 1965 року виконати на 113,7 проц. Понад план було вироблено 20 тис. цнт цукру.

За дострокове завершення семирічки цукровому комбінату в 1966 році було вручено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів Української РСР і Укрпрофради, а також перехідний Червоний прапор Міністерства харчової промисловості УРСР. 11 робітників та інженерно-технічних працівників нагороджено орденами й медалями.

В авангарді боротьби за збільшення виробництва йдуть комуністи і комсомольці. В дні підготовки до відзначення 50-річчя Радянської влади вони виконували норми на 110—120 проц., виступивши ініціаторами соціалістичного змагання на честь знаменної дати. У піднесенні виробництва велику заслугу мають ветерани заводу. Один з них — А. М. Мандрика — присвятив заводу 52 роки свого життя, ще до війни він одержав високу нагороду — орден Трудового Червоного Прапора. Понад 30 років на заводі сумлінно трудяться дві дочки А. М. Мандрики.

У 1970 році на Городоцькому цукрокомбінаті працювало понад 2 тис. робітників. Порівняно з 1935 роком його потужність зросла у 1,5 раза. П'ятирічне завдання випуску цукру у ювілейному ленінському році комбінат виконав достроково — 8 січня 1970 року. За сумлінну працю 228 робітників було удостоєно ювілейної медалі «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»[1]. Розгорнувши соціалістичне змагання на честь XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, колектив цукрокомбінату достроково виконав план першого кварталу. Готуючи підприємство до нового сезону, в день відкриття форуму комуністів цукровики виконували ремонтні роботи на зекономлених матеріалах, паливі і електроенергії.

Значних успіхів у виконанні виробничих планів у перші повоєнні роки досяг і верстатобудівний завод ім. Дзержинського, де продуктивність праці зросла на 25 проц., а собівартість продукції знизилась на 26,7 проц. Річну програму 1947 року завод виконав за 10 місяців. Найкращих виробничих показників досягли А. М. Борита — коваль, Г. М. Шишко — моделювальник та інші. Вони виконували норми на 150—200 проц. Наявність кваліфікованих кадрів (на заводі працювало 14 чоловік інженерно-технічного персоналу, 27 токарів по металу, 58 слюсарів, 16 формувальників, 20 ливарників) дала змогу в 1948 році освоїти випуск нових зразків верстатів: свердлувальних, фрезерувальних.

Роки першої повоєнної п'ятирічки ознаменувалися дальшим збільшенням промислового виробництва на всіх підприємствах міста. Робітники боролися за виконання й перевиконання планів, а окремі з них виробляли продукцію в рахунок перших років наступної п'ятирічки. Так, на верстатобудівному заводі бригада слюсаря С. І. Борити в грудні 1950 року видавала продукцію в рахунок 1952 року. З 1959 року завод спеціалізується на виготовленні рейсмусових і деревообробних верстатів. Тут працюють електрозварниця Герой Соціалістичної Праці О. Г. Петрова, токар Б. В. Малецький, удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора, ударники комуністичної праці Й. С. Мостовий, Г. В. Купівицька, Л. А. Островський та інші[2].

Завдяки впровадженню нової техніки, удосконаленню технології і поліпшенню організації праці за роки восьмої п'ятирічки випуск продукції збільшився на 43,4 проц. Здійснено реконструкцію ковальсько-заготівельного, слюсарно-складального, механічного та ливарного цехів. Розливання металу повністю переведено на

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 4, арк. 1, 2.
[2] Там же, арк. 1.

механічний спосіб, встановлено кілька високопродуктивних верстатів у механічному цеху. Завод виготовляє 5 марок деревообробних і одну марку металорізального верстата, запасні частини до механізмів та деякі товари господарського вжитку. 1965 року підприємство освоїло випуск токарних верстатів по металу.

З другої половини 1968 року завод перейшов на нову систему планування і економічного стимулювання, внаслідок чого в першому півріччі 1970 року обсяг реалізації продукції зріс на 16,4 проц., а продуктивність праці — на 8,1 проц. Скоротилась чисельність робітників. За допомогою Вільнюського проектно-конструкторського бюро механізації і автоматизації тут впровадили маршрутну систему. В результаті цього поліпшився облік, брак зведено до мінімуму. Усе це, особливо сумлінна праця численного колективу робітників, забезпечили дострокове завершення восьмої п'ятирічки. А план реалізації продукції 1970 року виконано на 102,9 проц. Зекономлено багато металу, палива, 349 тис. квт.-год. електроенергії.

У дев'ятій п'ятирічці завод буде спеціалізуватися на випуску автоматичних ліній для комбінатів, які виготовлятимуть віконні блоки й рами, комбіновані деревообробні верстати нових зразків. Загальний обсяг продукції на кінець п'ятирічки порівняно з 1970 роком зросте майже у 2,5 раза[1].

О. Г. Петрова — Герой Соціалістичної Праці, електрозварниця Городоцького верстатобудівного заводу. Фото 1966 р.

Великі зміни сталися і на ремонтному заводі, який випускає водопровідні труби для потреб сільського господарства, гідравлічні преси, гайкові ключі, ремонтує токарні верстати тощо. Завод освоїв виробництво електрогайковерстатів і пневмогайковерстатів. За досягнуті успіхи 73 робітники нагороджено ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

1957 року став до ладу молочноконсервний комбінат. Його вироби користуються великим попитом не тільки в нашій країні, але й далеко за її межами. План випуску продукції у семирічці комбінат виконав достроково, і за досягнуті виробничі успіхи йому вручено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів УРСР та першу грошову премію. Колектив підприємства, включившись у змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, протягом квітня 1970 року працював на зекономленій електроенергії, а 22 квітня — на зекономленій сировині. Робітники Г. С. Гнатенко, О. В. Петрусенко та інші виконували виробничі завдання на 120—150 проц. Восьмий п'ятирічний план валового випуску та реалізації продукції комбінат виконав за 4,5 роки. 53 кращі виробничники за багаторічну сумлінну працю удостоєні ювілейної медалі.

Крім цих підприємств, у Городку працюють харчокомбінат, «Міжколгоспбуд», районне об'єднання «Сільгосптехніки», автопідприємство, комбінат побутового обслуговування та інші.

Промислові підприємства району восьмий п'ятирічний план за обсягом реалізації та випуском валової продукції виконали достроково. Понад завдання вироблено 36,3 тис. тонн цукру, близько 9 млн. банок молочних та 274 тис. банок овочевих консервів.

Партійні організації промислових підприємств Городка разом з адміністрацією провели велику роботу щодо впровадження у виробництво передових методів праці, раціоналізаторських пропозицій і винаходів. У 1951 році тільки від робітників верстатобудівного заводу надійшло 45 раціоналізаторських пропозицій, з них

[1] Газ. «Радянське Поділля», 13 березня 1971 р.

23 — впроваджено у виробництво, що дало економію на суму понад 100 тис. карбованців[1].

За роки восьмої п'ятирічки на підприємствах міста впроваджено у виробництво близько 1300 винаходів і раціоналізаторських пропозицій, зекономлено понад 1 млн. карбованців.

Значний вклад у піднесення виробництва вносять і робітники цукрокомбінату. Протягом 1964—1967 рр. працівник комбінату заслужений раціоналізатор Української РСР Ф. Г. Радецький запропонував 24 раціоналізаторські пропозиції. Виготовлений ним верстат для механічної очистки нагріву поверхні експонувався на Виставці досягнень передового досвіду в народному господарстві УРСР. Річна економія від цього нововведення становила понад 10 тис. крб.[2]. Ряд раціоналізаторських пропозицій Ф. Г. Радецького впроваджено на Антонінському, Волочиському, Сатанівському, Хмельницькому та інших цукрозаводах. У 1966 році робітника-раціоналізатора удостоєно ордена Леніна. Дванадцять раціоналізаторських пропозицій іншого винахідника — Г. Ф. Садовського дали заводу 52 800 крб. економії. Йому в 1962 році присвоєно почесне звання заслуженого винахідника Української РСР.

У повоєнні роки почало швидко розвиватися сільське господарство. Якщо 1945 року колгоспи ім. Карла Маркса та «Серп і молот» засіяли близько тисячі га, то вже у 1948-му, завдяки допомозі, що її подавала колгоспам району Городоцька МТС, було оброблено понад 19 тис. га орної землі. В серпні 1950 року городоцькі, а також колгоспи сіл Лісогірки та Мархлівки злилися в один — ім. Дзержинського. Того року в новоутвореному господарстві зібрали пересічно по 15,2 цнт озимої пшениці і 191 цнт цукрових буряків з га. Врожаї зернових у наступні роки зросли до 17 цнт, а цукрових буряків до 264 цнт з гектара.

У 1960 році на базі колишнього «Заготскоту» і колгоспу ім. Дзержинського було створено відгодівельний радгосп ім. Жданова. Спорудили приміщення зерносховища, кормоцех, ще два свинарники (один — повністю механізований). 1970 року на фермах і свинарниках радгоспу утримувалося 600 голів великої рогатої худоби та 3500 голів свиней. Добре працювали робітники радгоспу у восьмій п'ятирічці, а тому й завершили її достроково. Для виконання різних робіт радгосп має 23 трактори, 17 автомашин та іншу техніку. На радгоспних землях вирощують цукрові буряки і зернові культури.

У Городку працює плодорозсадницький радгосп, утворений в 1967 році. Він спеціалізується на вирощуванні посадкового матеріалу плодових, ягідних та декоративних дерев.

Трудящих міста в їх наполегливій боротьбі за втілення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України очолює районний комітет КП України і 39 первинних партійних організацій. В них на початок 1971 року налічувалося понад 900 комуністів, переважна більшість яких трудиться в сфері матеріального виробництва. Під їх безпосереднім керівництвом працювали первинні комсомольські організації, що об'єднували 1 тис. юнаків та дівчат.

Активну роль у житті міста відіграє міська Рада депутатів трудящих та її комісії. Завдяки їх зусиллям Городок за роки

Пам'ятник В. І. Леніну в м. Городку. 1969 р.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 71, оп. 2, спр. 188, арк. 72.

[2] Газ. «Радянське Поділля», 19 березня 1967 р.

Радянської влади став сучасним впорядкованим містом. Тут заасфальтовано вулиці й тротуари. Дво- і чотириповерхові будинки, зелені насадження та квіти надають йому своєрідної краси. На честь 50-річчя Радянської влади здано в експлуатацію двоповерховий готель, комбінат громадського харчування, дитсадок, адміністративний будинок. На 10 км протяглися труби міського водопроводу. В будинках трудящих встановлено газові плити.

У книжковому магазині. Місто Городок. 1969 р.

Значно розширилася мережа торговельних підприємств та громадського харчування, яких у 1970 році налічувалося 67.

Великого розвитку набула охорона здоров'я трудящих. У 1970 році в місті діяли поліклініка з 26 добре обладнаними кабінетами, районна лікарня на 265 ліжок з хірургічним, терапевтичним, акушерсько-гінекологічним та іншими відділеннями і водолікарня. Крім того, в Городку діє 5 фельдшерських пунктів. Трудящих міста обслуговують 450 медпрацівників, в тому числі 50 лікарів. За самовіддану працю 12 лікарів та 21 медпрацівник середньої кваліфікації нагороджені ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». У місті функціонують дитячі ясла і садки.

Разом із зростанням матеріального добробуту підноситься культура трудящих. У Городку є 6 загальноосвітніх шкіл (2 середні і 4 восьмирічні) та 2 школи робітничої молоді, в яких у 1970 році працювало 179 учителів, навчалося 2787 учнів. Учителі М. С. Анцут і Ю. В. Оленкевич удостоєні почесного звання заслуженого вчителя УРСР. За зразкову організацію навчання та виховної роботи у повоєнний час колишнього директора середньої школи № 1 А. Г. Сельського нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора та орденом «Знак Пошани», а колишнього завідуючого районним відділом народної освіти П. М. Остафійчука в 1960 році — орденом Трудового Червоного Прапора. У 1964 році відкрито дитячу музичну школу.

У Городку є широкоформатний кінотеатр на 600 місць; крім того, діють районний будинок культури та будинок культури на цукрокомбінаті на 500 місць кожний, клуби на верстатобудівному і ремонтному заводах. При будинку культури й клубах працюють гуртки художньої самодіяльності, театр народної творчості, постійний лекторій, естрадний оркестр тощо. У 1970 році танцювальний колектив удостоєний звання народного. В Городку видається районна газета «Прапор Ілліча».

Велику культурно-освітню роботу в місті проводять 2 бібліотеки: для дорослих та дитяча, книжковий фонд яких становить близько 70 тис. примірників. Крім того, на промислових підприємствах міста є бібліотеки з книжковими фондами понад 10 тис. екземплярів кожна.

Трудящі мають можливість займатися спортом. Місто має два стадіони, спортивний зал, 12 волейбольних і 5 баскетбольних майданчиків, дитячу спортивну школу. Діє 12 спортивних колективів, у т. ч. ДСТ «Авангард», «Колос», «Спартак».

Трудящі Городка плідно працюють в усіх галузях народного господарства, втілюючи в життя рішення партії та уряду. Своєю невтомною працею вони вносять гідний вклад у побудову комуністичного суспільства.

Р. П. РОСТИКУС, В. С. СТЕПАНКОВ

ЛІСОВО́ДИ

Лісоводи — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км на захід від районного центру та за 3 км від залізничної станції Лісоводи. Населення — 3148 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Кремінна, Кремінне, Кремінянські Хутори та селище Лісоводи.

На території села виявлено залишки поселення трипільської культури (III тисячоліття до н. е.) та доби бронзи (II тисячоліття до н. е.). Перша письмова згадка про поселення належить до 1559 року. Тоді в ньому було три ланові господарства[1]. 1583 року тут налічувалося вже 6 ланових господарств і 2 ремісники[2].

У XVI ст. жителі села були кріпаками феодалів Вільковських. В дальшому Лісоводами володіли Стадницькі, Раціборовські. Використовуючи дарову працю селян, Раціборовський мав великі прибутки від фільваркових господарств, розташованих в Лісоводах та інших селах Кам'янецького повіту. Руками кріпаків у Лісоводах було споруджено палац і ряд господарських будівель. Протягом багатьох десятиліть палац — одна з найкращих на Західному Поділлі споруд — височів над убогим, обдертим селом як символ панської влади і розкоші. В першій чверті XIX ст. Лісоводи перейшли у власність іншого феодала. На цей час вони були значним поселенням, в якому тільки чоловіків-кріпаків налічувалося близько 550. У 40-х роках XIX ст. із загальної площі орної землі (2842 десятини) поміщикові належало 1477 десятин кращих угідь, а 230 селянським дворам 1365 десятин. Тільки 82 селянські господарства користувалися повними наділами (близько 8 десятин), 7 господарств не мали польової землі, а 7 — ні землі, ні власного житла. На своїх клаптиках землі селяни збирали низькі врожаї: сам-4 — сам-5 (40—50 пудів)[3]. Тяглі і піші господарства відробляли пересічно 133 дні панщини на рік, відбували ще 12 т. зв. згінних днів, сторожову і підводну повинності, жінки вирощували для панського двору овочі, пряли нитки на полотно, товкли просо. Кожний тяглий і піший двір мусив давати пану птицю, яйця, а ті, що мали пасіки, здавали й бджолину десятину.

Не поліпшилось становище селян і після інвентарної реформи. У відповідності з новими правилами, введеними в Лісоводському маєтку, тяглові господарства відбували протягом року 156 днів панщини, піші господарства — 104 дні. Якщо до інвентарної реформи жіноча праця в маєтку не регламентувалася, то тепер жінки повинні були відробляти щорічно 52 дні[4]. Наприкінці 50-х років XIX ст. серед селян Лісоводів поширювалися чутки про скасування ненависного кріпосного права. В них жевріла надія, що всі панські землі безкоштовно перейдуть до тих, хто їх обробляв. Однак цього не сталося. За «Положенням» 1861 року лісоводські селяни одержали ще менші наділи, ніж ті, якими користувалися раніше. Господарства, що не мали можливості сплачувати викупні платежі, продовжували відбувати повинності, згідно з інвентарними правилами.

Після польського повстання 1863 року, в якому селянські маси Поділля брали активну участь, царський уряд пішов на деякі, щоправда незначні, поступки — з 1 вересня 1863 року було припинено між поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами всі обов'язкові відносини, які з цього дня переходили в розряд селян-власників і почали вносити в казну викупні платежі за надільну землю. Селяни Лісоводів одержали в особисту власність 1604 десятини польової землі; 40 тяглових господарств — по 9,15 десятини орної землі, 187 піших дворів — наділи по 4,6 десятини. Викупні платежі за передані селянам землі зменшили на 15 проц., вони ста-

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 695—700.
[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 497.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 400, арк. 7—9.
[4] Там же, арк. 11, 12.

новили 57 тис. крб. Щорічно жителі села виплачували казні по 3,4 тис. крб.[1] Змінилося правове становище лісоводських селян. Вони стали особисто вільними: їм надавалося право скликати сільський сход, який вирішував питання про розподіл податків та повинностей, деякі майнові суперечки, обирав старосту села. Лісоводи деякий час були волосним центром (згодом Лісоводську волость було ліквідовано, а її села віднесено до Городоцької волості).

Місцевий поміщик, який мав 37 маєтків, 3 цукрові заводи, кінний завод, стада великої рогатої худоби в Подільській та Київській губерніях, у пісяреформені роки перейшов до капіталістичної, вільнонайманої системи землеробства. Прагнучи перетворити свої маєтки у високорентабельні господарства, він почав широко застосовувати удосконалені сільськогосподарські машини. Наприкінці XIX ст. в Лісоводському маєтку з'явилися перші сівалки, культиватори, жатки, а невдовзі — локомобіль і молотарка. Удосконалювалась система сівозміни, поля угноювались органічними добривами, суперфосфатом, селітрою тощо. Але, незважаючи на це, врожаї зернових, бобових та технічних культур були невисокими — десятина давала 12—14 цнт зерна, 180—200 цнт цукрових буряків[2].

Наприкінці XIX ст. поглибилось класове розшарування селян. Становище переважної більшості селян з кожним роком погіршувалось. Зокрема, в 1905 році з 435 селянських господарств тільки 141 володіло польовими ділянками розміром до 4-х десятин, 58 господарств — до 3-х десятин, 199 — від 1 до 2 десятин, ділянки 26 господарств не перевищували 1 десятини, а 11 дворів взагалі не мали польової землі[3]. 196 господарств були безкінними, 183 — безкорівними[4]. Тим часом економічно міцніли куркульські господарства. Сільські глитаї наживались, широко застосовуючи найману працю. Нестача засобів до існування примушувала селян шукати заробітків у місцевих багатіїв, емігрувати в Америку, Аргентіну, Канаду, братися за кустарні промисли. Виснажлива праця в панському господарстві тривала 15—16 годин, а одержували за це селяни невелику плату: чоловіки — по 30 коп., жінки — по 20 коп., підлітки — по 7—10 копійок.

Безправність, нещадна експлуатація штовхали селян на боротьбу проти існуючого ладу, ненависних поміщиків. Особливої гостроти ця боротьба набула в роки першої російської революції. На початку квітня 1905 року сільська біднота Лісоводів оголосила страйк. На загальному сході страйкуючі обрали комітет, до якого ввійшли селяни П. І. Ковш, М. І. Ковш, П. А. Гончар, Г. П. Бас та інші[5]. Комітету доручили розпочати переговори з поміщиком про підвищення сільськогосподарським робітникам заробітної плати, повернення сільській громаді урочищ Липини, Березини і Клину, силоміць захоплених ще в першій половині XIX ст., про відновлення прогону для селянської худоби[6]. Проте поміщик відмовився задовольнити вимоги селян.

Вранці 6 квітня група страйкарів проникла у фільварок, запропонувала слугам залишити маєток і попередила, що вони можуть повернутися тільки тоді, коли пан підвищить усім робітникам заробітну плату. В другій половині дня страйкарі направилися в поле, щоб прокласти межу між панським полем і урочищами, які вирішили відібрати. На знак загального волевиявлення плуга тягли не кіньми, а «всім миром». Попереду йшов один з організаторів страйку І. Драпак, вказуючи, де прокладати борозну. За рішучі дії і богатирську силу його прозвали Тарасом Бульбою.

Через кілька днів до села у супроводі 1-ї та 2-ї сотень Оренбурзького козачого полку прибув сам губернатор. Карателі вчинили розправу над страйкарями. 7 актив-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1132, арк. 3, 77.
[2] Там же, ф. Р-4058, оп. 1, спр. 95, арк. 173.
[3] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 102, 103.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-4058, оп. 1, спр. 95, арк. 173.
[5] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 4/2, арк. 5.
[6] Там же, ф. 228, оп. 1, спр. 7315, арк. 202, 203.

них учасників виступу після прилюдного покарання відправили до Кам'янця-Подільського, а потім засудили до тюремного ув'язнення. Козаки вривалися в селянські хати, знущалися з стариків і жінок, забирали одяг, худобу, зерно та інші продукти. Кілька разів пограбовані селяни зверталися до губернських властей із заявою про відшкодування заподіяних збитків, проте безрезультатно[1].

Непривабливий вигляд мали Лісоводи в дореволюційні часи. Вузькі, зарослі бур'яном вулиці, навесні і восени ставали непролазними від багнюки; глинобитні хатини з невеличкими вікнами, з прогнилою солом'яною стріхою, були безладно розкидані обабіч них. Майже в кожній хаті проживало 5—6 і більше чоловік, нерідко в одній оселі тулилося по дві сім'ї. Антисанітарні умови призводили до частих захворювань на пошесні та інші хвороби. Незважаючи на це, місцева влада не приділяла уваги налагодженню охорони здоров'я населення. Дільнична лікарня, в якій працював один лікар і два фельдшери, знаходилася за 14 км від села. У Лісоводах не було навіть фельдшерського пункту.

Перший навчальний заклад — парафіяльну школу — в Лісоводах відкрито 1861 року[2]. Вона розміщувалась у невеликій хатині. Після закінчення будівництва нового приміщення в 1882 році, замість школи, тут відкрили однокласне народне училище. В ньому навчалися переважно діти заможних селян. У 1908/1909 навчальному році в училищі здобувало освіту 59 хлопчиків і 1 дівчинка з 260 дітей шкільного віку[3].

Після повалення в лютому 1917 року царського самодержавства в Лісоводах розгорнулась боротьба за створення нових органів влади. В кінці березня відбувся сход, який обрав сільський виконавчий комітет. Влітку 1917 року лісоводські селяни взяли активну участь у страйковому русі сільськогосподарських робітників, вимагаючи від поміщика підвищення розцінок під час жнив та оплати виконаної роботи натурою. Діставши відмову, страйкарі заборонили адміністрації маєтку використовувати на польових роботах військовослужбовців, запрошених поміщиком, і арештували управителя фільварку. Селяни добилися задоволення своїх вимог, їм дозволили збирати врожай за третій сніп.

Радо зустріли селяни звістку про перемогу збройного повстання петроградського пролетаріату в жовтні 1917 року, про прийняття 2-м Всеросійським з'їздом Рад ленінських Декретів про мир і землю. На початку грудня 1917 року Радянська влада встановлюється і в Лісоводах. Місцевий земельний комітет провів облік майна у поміщицькому маєтку і розподілив його між сільською біднотою.

Тривожний тоді був час. По селах повіту ще гасали гайдамацькі недобитки з війська Центральної ради, наприкінці лютого 1918 року в Лісоводи увірвалися австро-німецькі війська. Незабаром до села повернувся поміщик. З ним прибув і каральний загін. Зігнавши всіх дорослих, карателі зажадали від населення негайної сплати контрибуції, повернення панської землі, худоби, сільськогосподарських знарядь та іншого майна. Наступного дня всіх, хто брав участь у розподілі панського майна, піддали жорстоким катуванням. Так, від рук окупантів та їх найманців загинули активісти І. Х. Пасічник та А. Козій[4].

Майже три роки іноземні інтервенти та їх поплічники — петлюрівські банди не давали змоги селянам Лісоводів розгорнути радянське будівництво. 20 листопада 1920 року червоні частини визволили Лісоводи, тут відновилася Радянська влада. В перші ж дні після визволення села виникли сільський революційний комітет, який у січні 1921 року передав свої повноваження сільській Раді, та комітет незаможних селян[5].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1248, арк. 198.

[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 498.

[3] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 148, 149.

[4] Г. І. Т к а ч у к. Щедра колгоспна нива. К., 1969, стор. 16.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 4/2, арк. 7.

Сільська Рада і комнезам багато робили для відбудови села. При сільській Раді організувалась земельна комісія, яка підготувала матеріали для розподілу колишніх поміщицьких угідь і куркульських земель між безземельними і малоземельними селянами. Повесні 1921 року близько 400 селянських дворів одержали 710 десятин землі. Велику допомогу сільрада та президія комнезаму подавали бідняцьким господарствам і сім'ям червоноармійців в обробітку й засіву полів, збиранні врожаю, придбанні робочої та продуктивної худоби, сільськогосподарського інвентаря. Біднякам допомагав і радгосп ім. Чичеріна, організований у селі 1921 року. Тут культивували кращі сорти цукрових буряків та виводили сортове насіння зернових. Радгосп мав трактор, сівалки, жатки та інші сільськогосподарські машини, які нерідко використовувалися і в господарствах незаможників.

У відбудовний період було повністю освоєно орні землі. В 1925 році поголів'я робочої та продуктивної худоби майже досягло рівня 1913 року. Значно збільшилася кількість возів, плугів, борін та іншого реманенту, що був у користуванні селян. У 1921 році в селі створюється сільське споживче товариство, наступного року — ще одне. У крамниці товариства селяни могли купувати сіль, гас, господарські товари, тканини, взуття. Товариства впевнено витісняли з торгівлі приватних торговців.

Партійний осередок Лісоводів, створений 1926 року, включився в боротьбу за здійснення завдань соціалістичної перебудови села[1]. Робота комуністів давала добрі наслідки. В 1926—1927 pp. у селі створюється кілька десятків супряжних груп. У 1928 році з ініціативи місцевих активістів організувався ТСОЗ «Нове життя», що об'єднав 10 бідняцьких і 2 середняцькі господарства. В економічному відношенні господарство було слабким. В перший рік своєї діяльності воно мало близько 40 десятин землі, дві пари коней, два вози, два плуги, два культиватори, чотири борони. Проте з часом ТСОЗ перетворився на одне з найбільших громадських господарств Городоцького району. Наприкінці 1929 року воно об'єднувало 60 дворів, площа орної землі зросла майже в 6 разів, збільшилось поголів'я великої рогатої худоби. На кредити, одержані від держави, колективісти придбали 15-сильний двигун, молотарку, 3 жатки, соломорізку[2].

В січні 1930 року на зборах партійної організації села обговорювалося питання про суцільну колективізацію Лісоводів. Внаслідок проведеної масово-політичної роботи в січні—лютому 1930 року до колгоспу «Нове життя» (він об'єднався з ТСОЗом і прибрав назву останнього) вступило понад 500 селянських господарств.

Прагнучи прискорити колективізацію господарств, розраховану на кілька років, партійна організація та райком КП(б)У допустили порушення принципу добровільності під час вступу в колгоспи. Ці помилки використали церковники та куркулі, які розгорнули шалену агітацію проти колгоспів. Після того, як у березні 1930 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», багато лісоводських селян подали заяви про вихід з колгоспу. В кінці березня в колгоспі налічувалося лише 110 селянських дворів[3]. Однак внаслідок виправлення допущених помилок вже в квітні 1930 року вихід з артілі припинився, а у травні—червні бідняки та середняки повернулися до колгоспу. На 1 січня 1932 року було усуспільнено близько 60 проц. дворів і орної землі села, а в 1934 році колективізація в Лісоводах в основному завершилась. Тоді ж на базі місцевого бурякорадгоспу організувалась ще одна сільськогосподарська артіль — «17-річчя Жовтня».

У зміцненні громадського господарства велику допомогу подавала держава. В 1931 році в артілі «Нове життя» з'явився перший трактор Городоцької МТС, згодом прибуло ще два. Колгоспи повністю були забезпечені жатками, молотарками, двигунами, причіпним реманентом. Для здійснення капітального будівництва дер-

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 75, оп. 1, спр. 2, арк. 178.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-4058, оп. 1, спр. 95, арк. 178.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 75, оп. 1, спр. 4, арк. 12.

жава надавала колгоспам «Нове життя» та «17-річчя Жовтня» кредити. В роки першої і другої п'ятирічок тут було споруджено приміщення тваринницьких ферм, зерносховища, деревообробні майстерні, кузні. В 1935 році в Лісоводах під керівництвом комуністів і комсомольців розгорнувся рух за одержання високих врожаїв основної технічної культури — цукрових буряків. Уже тоді окремі ланки одержали з кожного гектара по 300—340 цнт цукрової сировини, а комсомольсько-молодіжна ланка М. Т. Новосад виростила на закріпленій за нею площі по 506 цнт з гектара. Наступного року ланки О. Мисько та К. Остяк з колгоспу «Нове життя» виростили по 410 цнт буряків[1]. В 1937—1938 рр. добрих наслідків добилися ланкові цієї ж артілі Т. І. Гнідко та Є. М. Фіщук. Керовані ними ланки виростили на окремих ділянках по 436 цнт цукрових буряків, а бригада В. М. Бендера одержала 357 цнт. Всі вони були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки і занесені до Почесної книги виставки. За одержання в 1937—1938 рр. по 300,6 цнт цукрових буряків з гектара до Почесної книги ВСГВ занесено колгосп «Нове життя»[2]. Зростала врожайність і зернових культур. Врожаї пшениці, жита, ячменю, гороху та інших зернобобових культур у 1940 році досягли 15,2 цнт на гектарі.

Помітними були успіхи у розвитку громадського тваринництва. Кожний з двох колгоспів в передвоєнні роки мав по 5 тваринницьких ферм, на яких за станом на січень 1941 року налічувалось 344 коней, 297 голів великої рогатої худоби, багато свиней, овець, птиці. Добре працювали свинарі в колгоспі «Нове життя» — його свиноферма була однією з найкращих у Городоцькому районі. Свинар І. Г. Пасічник в 1938—1939 рр. одержав від кожної закріпленої за ним свиноматки по 20 ділових поросят.

Поліпшилося й медичне обслуговування населення. Наприкінці 20-х років у селі відкрилася медична амбулаторія, пізніше перетворена на фельдшерсько-акушерський пункт.

Багато уваги приділялося розвитку освіти і культури. На початку 1921 року колишнє однокласне училище перетворено на чотирирічну трудову школу, в якій навчалося 110 дітей. У 1927 році на її базі відкрилася семирічна школа, а 1934 року тут організовано середню школу — одну з перших сільських десятирічок у цій місцевості. Вона розмістилася у колишньому панському маєтку. У 1940 році в школі навчалося 649 дітей з Лісоводів та сусідніх сіл, працювало 23 вчителі.

В одному з приміщень колишнього поміщицького маєтку відкрився дитячий будинок, вихованцем якого був майбутній Герой Радянського Союзу Б. А. Сугеров. Сільська Рада подавала велику допомогу його вихованцям. З земельного фонду села для дитбудинку було виділено ділянку поля, яку обробляли селяни, а вирощений врожай передавали дітям.

Велику культурно-освітню роботу проводили партійна організація та колгоспні будинки колективіста. Тут організовували читання книжок і газет, лекції, доповіді, на революційні свята проводилися урочисті збори. Кінопересувка щонеділі демонструвала кінофільми. Колгоспна молодь брала активну участь у роботі драматичних і співочих гуртків, організації Тсоавіахіму, спортивних секціях, які працювали при колбудах.

Мирну працю трудівників села перервала війна й окупація. 8 липня 1941 року фашисти вдерлися в Лісоводи. Одразу ж почалися арешти сільських активістів, що не встигли евакуюватися. Жителів села окупанти примушували працювати в т. зв. общинному господарстві. Кожне селянське господарство повинно було сплачувати грошові побори та здавати м'ясо, молоко, яйця й інші продукти. 277 юнаків та дівчат насильно вивезено на каторжні роботи до Німеччини, 20 з них загинуло від голоду та катувань[3].

[1] Газ. «За більшовицькі темпи», 1 травня 1937 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-747, оп. 1, спр. 1, арк. 6, 19, 27, 70.
[3] Там же, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 7, арк. 9.

25 березня 1944 року для жителів села настав радісний день — підрозділи 9-го механізованого корпусу 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту визволили Лісоводи.

Наприкінці березня відбулися загальні збори колгоспників артілей «Нове життя» і «17-річчя Жовтня», на яких було обрано правління колгоспів, призначені бригадири, завідуючі фермами, ланкові. Відновила свою діяльність сільська Рада, відкрились крамниці сільського споживчого товариства, фельдшерсько-акушерський пункт.

Великі труднощі довелося переборювати колгоспникам у перші роки після визволення Лісоводів. За роки окупації фашисти вивезли з села близько 200 коней, 277 голів великої рогатої худоби, 360 свиней, 150 овець, молотарки, трактори. Ворог заподіяв колгоспам шкоди на 28,2 млн. карбованців[1].

Весь тягар сільськогосподарських робіт ліг на плечі жінок, стариків, підлітків. Колгоспники працювали не покладаючи рук. Їх самовіддана праця у 1944 році принесла перші наслідки. В колгоспі «17-річчя Жовтня» кожен гектар пересічно дав по 8,9 цнт зерна, озимої пшениці — по 10,6 цнт. У колгоспах було відновлено всі тваринницькі ферми, в яких на початок 1945 року налічувалося 297 коней, 111 голів великої рогатої худоби тощо. За успіхи, досягнуті у відбудові громадського господарства, 88 колгоспників було нагороджено медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

Після перемоги над гітлерівською Німеччиною до рідних осель почали повертатися демобілізовані воїни та молодь, силоміць вивезена фашистами до Німеччини. З великою радістю зустрічали жителі Лісоводів воїнів, що боролись з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, були в партизанських загонах. Близько 300 жителів села нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу.

Повернувшись у село, колишні фронтовики разом з односельцями приступили до відбудови громадського господарства. На загальних зборах колгоспу, що відбулися в лютому 1946 року, нещодавно обраний головою колгоспу Г. І. Ткачук вніс пропозицію замінити керівних працівників, які не справлялися з роботою, колишніми фронтовиками. У бригадах і ланках поліпшилась трудова дисципліна, підвищився інтерес до громадських справ. Завдяки цьому вже в 1947 році за виробничими показниками артіль випередила своїх сусідів, а 1949 року стала однією з наймiцніших у районі. В червні 1950 року артілі «Нове життя» і «17-річчя Жовтня» об'єдналися в одне господарство.

Уже першого року новоутворений колгосп досяг чималих успіхів у розвитку рільництва. Тоді з кожного гектара колгоспники зібрали по 18,5 цнт зернобобових культур, 269,5 цнт цукрових буряків, 149 цнт картоплі. Такого врожаю сільськогосподарських культур до цього артіль не одержувала. Добре працювали буряководи і наступного року. З кожного гектара колгосп зібрав пересічно по 324 цнт цукрової сировини, а окремі ланки добилися ще вищих показників. За трудові успіхи 59 колгоспників було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Поліпшилися справи і в тваринництві. В 1949—1950 рр. колгосп побудував приміщення для утримання худоби, зростало поголів'я на фермах. У січні 1951 року колгосп мав 456 голів великої рогатої худоби, 460 свиней, 412 овець, 271 коня. Зросли й грошові прибутки. У 1950 році вони вже становили 2,2 млн. карбованців.

Жвавий відгук у трудівників села знайшли рішення вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Обговоривши їх на зборах, хлібороби Лісоводів під керівництвом партійної організації приступили до виконання накреслених завдань. Щоб раціональніше використати кожний гектар землі і підвищити її родючість, було здійснено заходи щодо попередження ерозії грунтів. На площі 300 га створено дві грунтозахисні шестипільні сівозміни. На схилах ярів насипали земляні вали, що затримували вологу та запобігали змиванню грунтів; на розмитих ділянках було висаджено

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 201, арк. 5.

дерева швидкоростучих порід. Для підвищення врожайності на спеціальних ділянках висівалися рекомендовані високоврожайні сорти зернових, проводили досліди поглибленої оранки з застосуванням різної кількості органічних та мінеральних добрив. Удосконалювалися і польові сівозміни. В артілі було створено дві дев'ятипільні польові сівозміни площею 850 га кожна. Значно більше вносилось у грунт органічних та мінеральних добрив.

Заходи, спрямовані на піднесення культури землеробства і врожайності полів, соціалістичне змагання трудівників ланів, яке широко розгорталося під керівництвом партійної і комсомольської організацій, дали добрі наслідки. Порівняно з 1953 роком урожай зернових в 1957 році зріс на 10,3 цнт на гектарі і досяг 32,3 цнт, цукрових буряків — з 313 до 452 цнт. Ще кращих показників добилися окремі бригади та ланки. Рільнича бригада Г. І. Жищинського в 1957 році виростила на закріпленій за нею площі по 45 цнт озимої пшениці на гектарі, а ланка М. П. Козак одержала з гектара по 650 цнт цукрових буряків.

Багато робилося для піднесення громадського тваринництва, яке до 1953 року було збитковим. Партійна організація і правління колгоспу добрали здібних організаторів на посади завідуючих фермами, штати ферм укомплектували молоддю, що любить доглядати тварин, було споруджено ряд добротних приміщень для утримання великої рогатої худоби, свиней, механізовано приготування і подачу кормів, води, доїння корів. Уже в 1954 році на 100 га сільськогосподарських угідь одержали 218 цнт молока і 45 цнт м'яса, а в ювілейному 1957 році — 409 цнт молока і 133 цнт м'яса.

Свої здобутки лісоводські трудівники з 1954 року демонстрували на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. У 1957 році постановою Головного комітету ВСГВ колгосп «Україна» нагороджено стаціонарною кіноустановкою, голову артілі Г. І. Ткачука — Великою золотою медаллю, бригадира рільничої бригади Г. І. Жищинського — Малою золотою медаллю. Всього нагороджено медалями ВСГВ 26 передовиків колгоспу.

1958 року лісоводська артіль представляла колективні господарства нашої країни на виставці в Нью-Йорку, а наступного року на сільськогосподарській виставці в Делі, де побував і голова колгоспу «Україна» Г. І. Ткачук[1]. Високо оцінили трудові звершення лісоводських колгоспників партія і Радянський уряд. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 лютого 1958 року голова колгоспу Г. І. Ткачук, бригадир рільничої бригади Г. І. Жищинський і ланкова М. П. Козак були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджено бригадирів рільничих бригад Х. М. Гелика, М. Ф. Лупійчука, ланкову Г. С. Ковальчук, вісім трудівників — іншими орденами СРСР. Далеко за межами України линула слава про лісоводських хліборобів. До колгоспу — школи передового досвіду—приїжджали делегації з інших областей, з країн соціалістичного табору. Гості захоплювалися не тільки великими виробничими показниками, а й високою культурою праці, згуртованістю членів артілі.

Молочнотоварна ферма № 2 ордена Леніна колгоспу «Україна». Село Лісоводи, 1968 р.

У 1958 році до колгоспу приєдналася артіль ім. Жданова (с. Кремінна). Колгосп «Україна» став одним з найбільших господарств району. У зв'язку з цим в 1965—1966 рр. була перебудована і його внутрішня спеціалізація. Тут створено три польові сівозміни, в т. ч. дві дев'ятипільні і одну

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-4058, оп. 1, спр. 192, арк. 3.

Г. І. Ткачук — Герой Соціалістичної Праці, голова ордена Леніна колгоспу «Україна». Село Лісоводи, 1968 р.

десятипільну. Крім того, в колгоспі є грунтозахисна, овочева і кормодобувна сівозміни. Було внесено корективи в розміщення тваринницьких ферм. У першій бригаді села Лісоводів розмістилась ферма молочної худоби, в другій лісоводській бригаді — ферма для дорощування молодняка і відгодівлі, в бригаді с. Кремінної вирощували свиней та птицю. Всі бригади та ферми було переведено на госпрозрахунок. 1969 року площа орних земель колгоспу становила 4,4 тис. га, кількість дворів колгоспників — 1381.

Партійна організація, правління колгоспу і в дальшому приділяли велику увагу підвищенню культури землеробства, впровадженню досягнень сільськогосподарської науки і передового досвіду безпосередньо у виробництво. Всі посівні площі, що відводяться під зернові та технічні культури, засіваються тільки сортовим насінням.

В господарстві налічується понад тисячу різних сільськогосподарських машин та знарядь, у т. ч. 80 тракторів, близько 50 зернових, бурякозбиральних, кукурудзозбиральних та інших комбайнів. Після підключення колгоспу до державної енергосистеми збільшилося застосування в господарстві електроенергії. Тепер тут діє 320 електромоторів[1].

Крім основних галузей — рільництва і тваринництва — в колгоспі розвиваються і допоміжні: садівництво, бджільництво. Працюють 17 допоміжних підприємств, зокрема 2 майстерні для ремонту сільськогосподарських і транспортних машин, 3 столярно-теслярні та деревообробні майстерні, черепична майстерня, кар'єр для видобування каменю, 2 млини, олійня, хлібопекарня. Налагоджено виробництво вина, сушіння фруктів, соління овочів.

Важливе місце в діяльності партійної організації і правління колгоспу займає підвищення кваліфікації спеціалістів, забезпечення усіх ділянок виробництва досвідченими кадрами. Голова артілі, більшість бригадирів, завідуючі фермами закінчили Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. В колгоспі працює 5 агрономів, 6 зоотехніків, 6 ветлікарів і техніків, 150 шоферів, 116 трактористів, близько 150 робітників-будівельників. На ремонті техніки і допоміжних підприємствах зайнято 78 чоловік[2].

Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду КПРС партійна організація очолила боротьбу колгоспників за успішне виконання восьмого п'ятирічного плану розвитку громадського господарства. У бригадах, ланках, на фермах розгорнулось соціалістичне змагання за збільшення виробництва продукції сільського господарства. Відрадними були результати самовідданої праці лісоводських трудівників. У 1967 році в середньому на гектарі було вирощено 43,7 цнт зернових культур, у т. ч. озимої пшениці — 48,1 цнт, зерна кукурудзи — 56,6 цнт, цукрових буряків — 459 цнт. Від продажу продуктів тваринництва колгосп одержав 749 тис. крб., а валовий доход господарства становив 2,9 млн. карбованців.

Трудові здобутки лісоводських колгоспників були гідно відзначені партією і урядом. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 травня 1967 року колгосп «Україна» нагороджено орденом Леніна. В 1966 році бригадира тракторної бригади П. П. Тлустого удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Тоді ж другий орден Леніна засяяв на грудях голови колгоспу Г. І. Ткачука, таку ж нагороду одержала і краща доярка колгоспу В. О. Труш. Десять колгоспників було удостоєно інших нагород.

На урочистих зборах колгоспників, присвячених 50-м роковинам Радянської влади, колгоспу вручено Пам'ятний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-4058, оп. 1, спр. 207, арк. 26.
[2] Там же, арк. 22, 23.

Підготовка грунту під озимі в ордена Леніна колгоспі «Україна». Село Лісоводи, 1970 р.

СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Відповідаючи на турботу партії і уряду, трудівники колгоспу успішно завершили восьму п'ятирічку, а до XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України додатково виробили і продали державі багато тваринницької продукції. Колгосп перевиконав піврічний план продажу м'яса і 5-місячний—продажу молока. За успіхи, досягнуті у виробництві і виконанні 5-річного плану продажу державі продуктів тваринництва, завідуючого відділком ордена Леніна колгоспу «Україна» в с. Кремінній І. В. Пробитого у 1971 році удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, ордена Леніна — Г. І. Ткачука, доярку В. Ф. Василюк, бригадира В. Я. Сирого.

В 1970 році врожайність зернових пересічно становила 40,2 цнт. Того року колгосп вирощував озиму пшеницю на площі понад тисячу га. Урожай її становив 45,6 цнт з га, цукрових буряків — 520 цнт з га на площі 650 га. Вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь по 916 цнт молока, 153 цнт м'яса. Здано в експлуатацію першу чергу механізованого комплексу для відгодівлі 2000 голів свиней. Після завершення будівництва тут утримуватиметься 6 тис. голів свиней.

У мобілізації трудівників села на піднесення сільськогосподарського виробництва авангардна роль належить комуністам, яких у колгоспі понад 90. Більшість з них працює безпосередньо в бригадах і на фермах. В центрі уваги партійної організації завжди були корінні питання розвитку економіки, культури, підвищення добробуту трудящих. Партком постійно дбає про поліпшення умов праці в польових таборах і на тваринницьких фермах.

Під керівництвом партійної організації плідно працює й комсомольська, що налічує 225 чоловік. В профспілковій організації колгоспу 242 чоловіка.

Голова колгоспу Г. І. Ткачук не тільки один з кращих організаторів колгоспного виробництва в країні, але й активний громадський діяч. Він — делегат XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, депутат Верховної Ради СРСР останніх чотирьох скликань.

За роки Радянської влади невпізнанними стали Лісоводи. На місці колишніх глинобитних хат з солом'яними стріхами з'явилися добротні будинки колгоспників. Адже тільки на капітальне будівництво щороку колгосп виділяє 600—700 тис. крб. Спорудження нових виробничих та громадських приміщень, житлових будинків проводиться у відповідності з генеральним планом забудови села. В східній його частині зведено двоповерхові приміщення для закладів освіти і культури, контору колгоспу, приміщення сільради, готелю, торговельні підприємства. Тут виникла нова вулиця, де рівними рядами вишикувалися красиві трикімнатні котеджі. Із загальної кількості 820 житлових будинків близько 800 — нові. В будинках, споруджених на кошти колгоспу, живуть спеціалісти сільського господарства, вчителі, лікарі.

Закінчується спорудження будинку побуту з швейним, шевським цехами, хімчисткою, пральнею, перукарнею та іншими побутовими службами. В селі діє телефонна станція, яка зв'язує бригади, ферми та інші виробничі дільниці. Встановлено телефони і в багатьох будинках колгоспників.

Багато робить для впорядкування села сільська Рада. Ці питання систематично розглядаються на її сесіях і засіданнях виконкому. З ініціативи сільської Ради, за допомогою правління колгоспу та при активній участі постійної комісії шляхового бу-

дівництва збудовано шосейну дорогу до залізничної станції Лісоводи, на центральних вулицях прокладено тротуари, на майданах, вулицях і дворах висаджено декоративні і фруктові дерева, впорядковано вулиці, двори, сільське кладовище. У Лісоводах і Кремінній споруджено обеліски односельцям, що віддали своє життя за свободу і незалежність рідної Батьківщини, а також пам'ятник Герою Радянського Союзу Б. А. Сугерову, що загинув у боях під Касторною Курської області[1].

Центральна частина села Лісоводів. 1970 р.

Радісно і заможно живуть тепер трудівники Лісоводів. Із зростанням грошових прибутків колгоспу з року в рік підвищуються їх заробітки. У 1970 році на один людино-день виплачено понад 5 крб. Крім основної оплати, існує й додаткова. Колгосп продає також за пільговими цінами хліб, корми для тварин тощо. Бухгалтерія колгоспу підрахувала, що 1970 року в середньому на колгоспний двір припало по 2200 карбованців доходу від громадського і особистого господарства. Колгосп витрачає великі кошти на оплату відпусток, санаторних путівок, виховання дітей в дитячому комбінаті, на оздоровлення школярів, розвиток культури, побутове обслуговування, спорт. З початку 60-х років ветерани праці — на колгоспному утриманні. Щорічна загальна сума пенсій, одержуваних членами колгоспу, становить близько 200 тис. крб. Вісім чоловік — персональні колгоспні пенсіонери.

У 1961 році в Лісоводах побував колишній житель села Х. С. Миськов, який в 1914 році виїхав до Канади. Через деякий час в Лісоводах одержали газету з Канади. Розповідаючи про поїздку до рідного села, Х. С. Миськов писав: «З великим нетерпінням очікував поїздки в Лісоводи... Адже я там народився, звідти за океан виїхав, рятуючись від злиднів... і от ми мчимо на «ЗІМі» в Лісоводи. Обабіч шляху величезні масиви озимих і ярих культур. Зникли вузенькі селянські смужечки, до яких я звик... Зупинився я в своєї внучки Галини Миськової. Чоловік її працює помічником бригадира тракторної бригади. Живуть вони заможно. Є хліб і до хліба. Мають добрий дім, присадибну ділянку. Одним словом, дай боже жити так нашим фермерам, як живуть колгоспники в Лісоводах... І в інших сім'ях, де довелося побувати, відчувався достаток, а головне — впевненість у завтрашньому дні, чим не може похвалитися канадський фермер»[2].

Предметом особливого піклування партійної організації, правління колгоспу, сільської Ради є охорона здоров'я трудівників села. У 1963 році завершено спорудження двоповерхового будинку дільничної лікарні на 75 ліжок. Це приміщення — одна з найкращих будов села — розташоване в мальовничому куточку Лісоводів. Поряд — колгоспний сад. Лікарня має терапевтичне, хірургічне і гінекологічне відділення, зубопротезну лабораторію, рентгенологічний кабінет, дитячу консультацію, обладнані найновішим діагностичним і лікувальним устаткуванням. В лікарні працює 8 лікарів і 35 медичних сестер.

Широкого розвитку в селі набули фізкультура і спорт. Колгоспна спортивна організація має палац спорту, стадіон, водну станцію, багато спортивних майданчиків. Тут працюють секції легкоатлетів, штангістів, футболістів, волейболістів.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-5522, оп. 1, спр. 136а, арк. 14—16.
[2] Г. І. Ткачук. Щедра колгоспна нива, стор. 11.

Середня школа та дитячий комбінат у с. Лісоводах. Вид з боку колгоспного ставу. 1970 р.

Фізкультурники з Лісоводів — постійні учасники районних і обласних спортивних змагань.

Велика увага приділяється вихованню підростаючого покоління. 1968 року в центрі села, над колгоспним ставом, споруджено двоповерхову середню школу з просторими світлими класами. Колгосп і сільська Рада допомогли обладнати в школі слюсарну, столярну і кравецьку майстерні. Правління артілі виділило трактор та ділянку землі для проведення агронавчання. Колгосп організував безплатне харчування для дітей, що навчаються у групах подовженого дня. Працюють в Лісоводах і палац піонерів, вечірня школа колгоспної молоді, колгоспний дитячий комбінат. Нині Лісоводи — село суцільної грамотності. Майже всі його жителі віком від 18 до 40 років мають середню освіту, близько 80 — закінчили вищі навчальні заклади.

З 1970 року в селі діє училище механізації сільського господарства на 260 чоловік, яке готує трактористів-машиністів широкого профілю, електрогазозварювачів, спеціалістів для ремонту побутових приладів.

Провідна роль у культурно-масовій роботі належить палацу культури, спорудженому в 1967 році. Він має зал на 800 місць, просторі кімнати для роботи аматорських гуртків, велику сцену, широкоформатний кіноекран. В палаці культури працюють різноманітні гуртки. Славиться драматичний колектив, постановки п'єс якого «Галя Подолянка» і «Лісові води», написані місцевим учителем В. М. Теклюком, здобули популярність. Прославив себе майстерним виконанням складної композиції хореографічний колектив. Композиція «Гарно у нас, на лісоводських полях» на обласному фестивалі самодіяльного мистецтва та на заключному огляді республіканського фестивалю дістала високу оцінку. У 1967 році колективу присвоєно звання народного ансамблю танцю, у травні 1970 року звання народного одержав також місцевий хор.

Завжди людно в сільській бібліотеці, що налічує 21 тис. книжок. Сюди приходять механізатори, шофери, будівельники, доярки, буряководи, люди різних професій. Активними читачами бібліотеки є 1170 чоловік. Бібліотека постійно популяризує книги: організовує виставки літератури, читацькі конференції, тематичні вечори.

Під зорею Радянської влади здійснилася мрія трудящих Лісоводів. Натхнені Комуністичною партією, вони борються за перетворення в життя величних планів побудови комунізму.

Є. М. ВЕЛИКИЙ, І. В. ГАРНАГА

СА́ТАНІВ

Сатанів — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташований на лівому березі річки Збруча (притока Дністра), за 40 км від м. Городка і за 18 км від залізничної станції Закупне. Населення — 2820 чоловік.

В околицях Сатанова в урочищі Кренцилові виявлені кам'яні знаряддя праці доби міді та бронзи[1].

Вперше Сатанів згадується у документах початку XV ст., коли польський король Владислав II (Ягайло) у 1404 році подарував його разом з навколишніми селами шляхтичеві Петру Шафранцю. У 1443 році Сатанів дістав статус містечка[2].

[1] Е. Сецинский. Опись предметов старины. Каменец-Подольский, 1909, стор. 7.
[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 896.

На початку XVI ст. Сатанів належав польським магнатам з роду Одровонжів, а з середини XVI ст.— магнатам Синявським, нащадки яких володіли ним з деякою перервою майже 300 років. Крім тяжкого феодально-кріпосницького гніту й утисків, яких зазнавало населення Сатанова, йому не раз доводилося терпіти і від нападів татарських орд. Так, 1531 року татари настільки спустошили містечко, що в 1532 році король Сигізмунд II змушений був звільнити його жителів від сплати податків на вісім років[1]. Подібні напади на Сатанів мали місце і в наступні роки.

Проте містечко лишалося одним із значних центрів Поділля. Серед міст і сіл Подільського воєводства за кількістю дворів, які платили подимне, Сатанів посідав шосте місце. У 1583 році в містечку налічувалося 58 ремісників 16-ти спеціальностей, об'єднаних у цехи: шевський, гончарний, ковальський, кушнірський, ткацький, ювелірний та інші. Найбільш значного розвитку набуло гончарне ремесло. Своїми виробами сатанівські майстри не тільки забезпечували потреби містечка, а й торгували ними за його межами. Славилися також вироби ткачів, ковалів, ювелірів. У березні 1641 року містечку було надано магдебурзьке право.

Ненависть широких народних мас містечка до феодального, національного і релігійного гніту та їх споконвічне прагнення до свободи з особливою силою виявилося в роки визвольної війни українського народу. Населення Сатанова брало активну участь у повстанні, яке охопило велику територію. Ще до підходу сюди козацьких загонів Сатановим оволоділи повстанці[2], а пізніше тут перебували селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса. Але за Зборівським договором (1649 р.) на Поділля знову повернулася польська шляхта. Трудящі маси Сатанова не хотіли коритися шляхті. Тому, коли на початку 1651 року поблизу містечка з'явилися загони Данила Нечая, його жителі підняли повстання і разом з ними визволили Сатанів від шляхти. Ці події налякали польський уряд. До Сатанова підійшли значні військові сили і повстання було придушено.

Важливим осередком боротьби проти католицизму в Сатанові і його околицях було братство, засноване у XVII ст., та відкрита ним братська школа.

У 1702 році на Поділлі з новою силою розгорнулася визвольна боротьба пригнічених мас проти панування шляхетської Польщі, за возз'єднання з Росією. Повстанську армію очолював полковник Федір Шпак. У районі Сатанова також діяли загони повстанців[3]. Народне повстання на Поділлі було жорстоко придушене польсько-шляхетськими військами в січні—лютому 1703 року. Для покарання селян, які брали участь у повстанні, сеймик Подільського воєводства ухвалив організувати спеціальні суди. Особливо активно й жорстоко діяв католицький базиліанський орден, з ініціативи якого повстанців засуджували до страти тривалою голодною смертю. Місцем тортур і живого поховання став Сатанівський монастир.

Повертаючись з турецького походу в серпні 1711 року, Сатанів відвідав Петро I. За переказами, він зупинявся в невеликій хаті на околиці містечка.

З дальшим розвитком ремесла і пожвавленням торгівлі в містечку, починаючи з 1744 року, періодично влаштовували ярмарки, де продавали хліб, худобу, різні товари тощо. В Сатанові поселяються вірменські, грецькі і єврейські купці. Тут зосередились купецькі склади товарів багатьох країн Європи і Сходу. Містечко стає одним з великих торговельно-промислових центрів Поділля[4]. У 1780 році в Сатанові вже було 527 будинків. Змінюється і його зовнішній вигляд, особливо після спору-

Залишки фортеці XVI—XVIII ст. у Сатанові. Фото 1965 р.

[1] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 124, 125.

[2] Документы об освободительной войне украинского народа, стор. 127.

[3] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., стор. 150, 152.

[4] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 170.

Хата у Сатанові, де 1711 року зупинявся Петро І. Малюнок.

дження нових укріплень, залишки яких та замку XVI — початку XVII ст. збереглися й до наших днів.

Після визволення Правобережної України з-під влади шляхетської Польщі до складу Російської держави входила більша частина українських земель. Тут був збережений підкоморський суд, діяв Литовський статут. 1796 року сталися зміни в адміністративному устрої, і Сатанів ввійшов до Проскурівського повіту Подільської губернії. У цей час ним володіли магнати Потоцькі. Селяни сатанівського маєтку спочатку відбували 3-денну панщину, а через деякий час їх примусили працювати протягом усього тижня.

В Сатанові розвиваються ремесла, особливо виготовлення відомих на той час килимів, розширюється внутрішня і зовнішня торгівля. З дев'яти містечок Проскурівського повіту за кількістю дворів Сатанів посідав перше, а за кількістю населення — друге місце. В 1830 році тут було 688 дворів, проживало 2756 чоловік. За участь у польському повстанні 1830—1831 рр. містечко від Потоцького одібрали і передали казні, однак незабаром повернули його спадкоємцям.

На час реформи 1861 року в Сатанові налічувалося 403 кріпаки чоловічої статі. 135 селянських дворів не одержали польового наділу і користувалися лише садибою. Розмір її був мізерний: від 0,5 до 0,7 десятини. Тільки сім селянських дворів мали по 1 десятині, один — 2 десятини, один — 3 десятини землі[1]. Частина селян, щоб не вмерти з голоду в результаті такого «звільнення», була змушена працювати в поміщицькій економії села Турчинців або шукати заробітку в інших місцях. Серед селян дедалі поглиблювалося класове розшарування. Так, з 1225 селян Сатанова в 1906 році 222 не мали польової землі і користувалися садибами, а 38 сімей (115 чоловік) були зовсім безземельними[2].

Реформа 1861 року внесла зміни в становище містечка, яке стало на шлях капіталістичного розвитку. Розгорнулося будівництво нових підприємств фабрично-заводського типу. Зокрема, у 1899 році стала до ладу цукроварня, розширилось виробництво на цегельному й черепичному заводах, каменоломнях, броварні, двох шкіряних заводах, трьох водяних млинах, які існували ще до 1861 року. Цукроварня була найбільшим підприємством Сатанова. Вже першого сезону (1899—1900 рр.) було вироблено понад 195 тис. пудів цукру, від продажу якого на внутрішньому і зовнішньому ринках одержано близько 663 тис. крб. За третій сезон (1901—1902 рр.) акціонери пайового товариства мали понад 33 тис. крб. чистого прибутку[3]. А робітникам цукроварні за виснажливу 12—14-годинну працю сплачували всього 10 крб. на місяць.

З розвитком промислових підприємств відбувалося порівняно швидке зростання містечка. Його населення збільшилося з 3199 чоловік у 1864 році до 4677 чоловік у 1873 році. У другій половині XIX ст. Сатанів був відомий як один з важливих центрів внутрішньої торгівлі на Поділлі і як ринок збуту сільськогосподарської продукції. Так, у 1876 році на ярмарках Сатанова продали тільки зерна на 52,5 тис. крб. У містечку відбувалося 9 ярмарків на рік, через кожні два тижні — базар, торгувала 81 крамниця. Інтенсивно розвивалися й кустарні промисли, якими в містечку займалося близько 100 ремісників. Частину виробів ремісники виготовляли

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2555, арк. 1—19.
[2] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 218. 219.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 226, оп. 42, спр. 171, арк. 15; оп. 79, спр. 2271, арк. 31, 33.

на замовлення, значна кількість збувалася на місцевому ринку. Проте більшість міщан була зайнята в сільському господарстві і працювала як поденники у місцевого поміщика.

Тяжке економічне становище, політичне безправ'я породжували в трудящих мас невдоволення існуючим ладом, штовхали їх на рішучі виступи проти гнобителів. Селяни Сатанова у 1905 році захопили поміщицькі землі. Виступили й робітники цукроварні, вимагаючи підвищення заробітної плати[1]. Царизм жорстоко придушив ці заворушення. Багатьох селян було заарештовано і згодом відправлено до Сибіру.

Переважна більшість сімей містечка перебувала в жахливих побутових умовах. На всю волость діяла лікарня, де працювали лікар, фельдшер та акушерка. Лише у 1911 році в Сатанові було збудовано земську лікарню.

В містечку працювала церковнопарафіяльна школа, в якій 16 учнів навчали грамоти місцевий піп і дячок. У 1908/1909 навчальному році школу відвідувало 54 учні, а дітей шкільного віку тут налічувалося 260. Переважна більшість населення лишалася неписьменною[2].

В роки першої світової війни Сатанів став районом жорстоких боїв. У містечку було зруйновано ряд будівель, значно погіршало економічне становище його жителів. Буржуазно-демократична революція 1917 року не вирішила земельного питання, не принесла жаданого миру.

Докорінно змінилася обстановка у містечку лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. У листопаді 1917 року в Сатанові проголосили Радянську владу. Земельний комітет приступив до здійснення ленінського Декрету про землю. Робітники Сатанівського цукрозаводу усунули власників, встановили контроль над виробництвом.

Але перші кроки вільної праці були перервані вторгненням на Україну австро-німецьких військ. Наприкінці лютого 1918 року вони захопили Сатанів, повернули поміщикові відібрані землі, сільськогосподарський реманент, а власникам — цукровий завод.

Проте загарбникам не вдалося зломити волі й рішучості трудящих до боротьби. На Поділлі розгортається очолюваний більшовиками могутній повстанський рух. На початку листопада 1918 року в Сатанові озброєні селяни разом з солдатами, що поверталися з полону, вбили начальника державної варти і двох вартових. Губернським властям довелося звертатися по термінову військову допомогу[3]. Після вигнання кайзерівських військ сюди вдерлися петлюрівці. У лютому 1919 року на Поділлі почалося масове повстання проти Директорії, а в середині квітня частини 2-ї Української радянської дивізії визволили Сатанів. Недовгим був мирний перепочинок й цього разу, бо на кінець літа петлюрівці знову захопили містечко. У листопаді його загарбали війська панської Польщі, які з допомогою петлюрівців запроваджували жорстокі буржуазно-поміщицькі порядки, дезорганізовували господарське життя. В липні 1920 року 41-а стрілецька дивізія після впертих боїв вийшла на р. Збруч і зайняла ділянку фронту від м. Сатанова до Дністра[4]. У листопаді 1920 року частини Червоної Армії остаточно визволили Сатанів від польських окупантів.

Незабаром було створено КНС, в січні 1921-го обрано сільську Раду. Члени КНС за активною допомогою сільради конфіскували поміщицьку землю, вилучали в куркулів нетрудові землі, тягло й реманент, здійснювали якнайшвидше проведення в життя закону наділення землею і реманентом безземельних й малоземельних селян.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 849, спр. 486, арк. 2, 3.
[2] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 224, 225.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 112.
[4] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3, стор. 302.

За роки першої світової і громадянської воєн у містечку кількість дворів скоротилася вдвоє, зменшилася кількість населення, було зруйновано цукрозавод, виведено з ладу млини, цегельне й черепичне підприємства. Трудящі приступили до відбудови господарства. Ініціатором багатьох починань стала нечисленна спочатку група комуністів: у заготівлі хліба, допомозі бідноті тощо. 1923 року в партосередку вже налічувалося 16 комуністів[1]. Їм активно допомагали комсомольці, об'єднані 1924 року в комсомольський осередок.

З 1923 року Сатанів — центр Юринецького району Проскурівського повіту (з 1926 року — центр Сатанівського району). Районний комітет партії та райвиконком з перших днів своєї діяльності доклали багато зусиль для піднесення економіки й культури містечка. Особливо велика увага приділялася відбудові цукрового заводу. Переборюючи великі труднощі, робітники в 1926 році закінчили його відбудову. Того року він дав країні перші 68 тис. пудів цукру. В наступні роки потужність заводу невпинно зростала.

У згуртуванні колективу заводу і мобілізації його на виконання планових завдань велику роль відіграли створені тут у листопаді 1925 року партійний та комсомольський осередки[2]. Комуністи й комсомольці виступали застрільниками соціалістичного змагання, були його передовиками. Багато з них виконували норми на 200—214 проц. З 1926 року при осередку почала діяти партійна школа, працював гурток поточної політики. На заводі створено організацію МОДР, осередок «Безвірник», товариства «Шефство», «Охорона материнства й дитинства» тощо.

За роки довоєнних п'ятирічок завод реконструйовано. Зросла його виробнича потужність. У 1935 році він переробляв 5 тис. цнт цукрових буряків на добу, у 1938-му — 6 тис. В 1940 році завод виробив продукції на 2 млн. 789 тис. крб. У його цехах працювало 410 чоловік, в т. ч. 29 інженерно-технічних працівників.

У 1933 році дала струм Сатанівська ГЕС, запрацював млин, а наступного року — маслозавод, на якому трудилося 39 робітників. Валова продукція маслозаводу в 1938 році становила 104 тис. крб. Згодом відбудували цегельний, черепичний і шкіряний заводи. На підприємствах серед робітників ширилося соціалістичне змагання за дострокове виконання накреслених планів. Керував ним створений 1933 року районний штаб, очолюваний секретарем РК КП(б)У Д. І. Муравйовим[3].

У 1928 році в Сатанові засновано ТСОЗ «Колос», який мав близько 42 га землі. Обробляли її члени товариства усуспільненими знаряддями праці. У 1930 році «Колос» реорганізовано в колективне господарство «Велетень», яке наступного року об'єднувало 295 дворів[4]. Першим головою колгоспу тоді обрали члена ВКП(б) машиніста Проскурівського депо, двадцятип'ятитисячника О. Носика. Оскільки землі колгоспу «Велетень» знаходилися за 7—8 км від Сатанова, в 1935 році колгосп було розформовано, а його землі, інвентар та реманент передано колгоспам сусідніх сіл.

Велику роль в організаційному й економічному зміцненні колгоспів Сатанівського району відіграла створена 1931 року Сатанівська МТС, в її організації активна роль належала комуністам. 5 травня 1931 року в МТС оформився партосередок. Партійний і комсомольський осередки та політвідділ, створений 1933 року, проводили велику роботу серед працівників МТС і колгоспників, спрямовану на підготовку і вчасне завершення польових робіт. З кожним роком все краще використовувалася техніка. У 1939 році за ударну працю 11 трактористів стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Серед них М. П. Білан, який виробив на тракторі У-2 471 га, П. М. Война — 571 га. Ще більшого виробітку добилися П. І. Гут та С. Г. Сухарський[5]. Досягнення механізаторів демонструвалися на Всесоюзній сільськогосподарській виставці і в 1940 році.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1308, оп. 1, спр. 1, арк. 30.
[2] Там же, ф. 327, оп. 1, спр. 6, арк. 1, 2; ф. 1639, оп. 1, спр. 3, арк. 2; спр. 2, арк. 5.
[3] Там же, ф. 359, оп. 1, спр. 5, арк. 42.
[4] Там же, ф. 325, оп. 1, спр. 85, арк. 3.
[5] Там же, ф. 747, оп. 1, спр. 1, арк. 19, 24, 30, 66.

Важливу роль у мобілізації трудящих на виконання накреслених завдань відіграла районна газета «Колгоспна правда», що видавалася з 1931 року.

Змінився і зовнішній вигляд Сатанова. Тут з'явилися нові будинки під черепицею та залізом, обсаджено деревами вулиці. Для задоволення потреб населення створено промартілі «Будівельник», «Прикордонник», «Червоний швейник». У містечку діяли лікарня на 75 ліжок, поліклініка, пологовий будинок, аптека, де працювало 8 лікарів і понад 30 чоловік середнього медичного персоналу. Для дітей дошкільного віку відкрили два дитсадки. Робітникам цукрового заводу завком передплачував газети, вони безплатно відвідували кінотеатр, квартири передовиків виробництва було радіофіковано.

Важливі зміни сталися в культурному житті. 1921 року в містечку відкрили початкову, а в 1926-му семирічну школи. 1937 року споруджено приміщення для середньої школи. У 1940/41 навчальному році в селищі діяли середня, неповна середня й початкова школи, де здобували освіту 970 учнів і працювало 37 учителів.

Ще в лютому 1923 року розгорнув роботу районний клуб, де працювали бібліотека, політичний, драматичний, хоровий гуртки. В клубі читали лекції, проводили голосні читки газет, відзначали революційні свята.

Після нападу фашистської Німеччини на Країну Рад чоловіки призовного віку стали до лав захисників соціалістичної Вітчизни. На зміну тим, хто пішов на фронт, стали жінки, літні люди.

6 липня 1941 року фашистські війська захопили Сатанів. Гітлерівці силою зброї примушували жителів коритися «новому порядку». Грабунки й насильства тривали понад два роки. На території Сатанова за час окупації розстріляно й замучено понад 600 чоловік[1]. Але радянські люди не скорилися ворогу. В жовтні 1941 року на цукрозаводі виникла підпільна група, яку очолили Г. С. Корецький і колишній секретар Сатанівського РК КП(б)У І. П. Кушлак[2]. Вона стала основою районної підпільної організації. Група налагодила зв'язки з Проскурівською окружною підпільно-партизанською організацією. Її члени розповсюджували зведення Радянського інформбюро, знищували готову продукцію і гальмували ремонт цукрозаводу, збирали зброю, псували комунікації ворога тощо. Через підісланих провокаторів окупантам вдалося натрапити на сліди підпільників. У жовтні 1942 року більшість членів групи було заарештовано й розстріляно.

Але боротьба тривала. 31 січня 1944 року за наказом командира з'єднання партизанських загонів Кам'янець-Подільської області С. А. Олексенка в район Сатанова були направлені групи для здійснення диверсійних актів на залізничній магістралі Жмеринка—Проскурів—Волочиськ. На початку березня 1944 року в сатанівських лісах діяв партизанський загін ім. В. І. Леніна (командир М. І. Вощило, комісар В. А. Томашевський), який входив до складу партизанського з'єднання Героя Радянського Союзу А. З. Одухи[3].

25 березня 1944 року підрозділи 11-го стрілецького корпусу 1-ої гвардійської армії 1-го Українського фронту під командуванням генерал-полковника А. А. Гречка визволили Сатанів. У боях за селище полягло 280 воїнів Червоної Армії, які поховані в братській могилі біля будинку культури.

В боях за визволення Сатанова особливо відзначився комуніст П. О. Макаров. 23 березня 1944 року 19 ворожих танків, понад 30 автомашин і бронетранспортерів з автоматниками намагалися прорватися на шосе Сатанів—Гусятин. Сержант П. О. Макаров зі своєю гарматною обслугою прийняв бій з ворогом. Дві години тривав цей нерівний поєдинок. Був підбитий «тигр», виведено з ладу кілька автомашин, вбито понад 20 гітлерівців. З гарматної обслуги залишився живим один поранений сержант П. О. Макаров. Він до останнього подиху продовжував битися з воро-

---

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 100.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 538, арк. 1, 3, 4, 12—14.
[3] АПП ЦК КП України, ф. 96, оп. 1, спр. 6, арк. 52—54.

Нове устаткування для виготовлення сухого жому в цеху Сатанівського цукрозаводу. 1969 р.

гом. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 вересня 1944 року йому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На гранітному постаменті в центрі селища, де височить нині бронзова постать радянського воїна, золотими літерами викарбувано: «Сержант П. О. Макаров, Герой Радянського Союзу».

Хоробро билися проти ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни жителі селища. П'ятдесят п'ять чоловік полягли смертю хоробрих у боях за Батьківщину. За мужність і відвагу, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, багатьох жителів селища нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу.

Відразу після визволення трудящі Сатанова приступили до відбудови зруйнованого господарства. Відступаючи під натиском частин Червоної Армії, окупанти завдали значної шкоди господарству селища — зруйнували промислові підприємства, ГЕС, МТС, 136 будинків, поліклініку, будинок культури; пограбували лікарню, школи, бібліотеку. Збитки, заподіяні господарству Сатанова, становили 7,1 млн. карбованців[1].

Районна партійна організація, райвиконком, селищна Рада провели велику роботу щодо мобілізації трудящих на відбудову зруйнованого господарства. До 15 квітня 1944 року трудящі відбудували завод, який того ж року дав державі перші 10 тис. цнт цукру, маслозавод випустив 17,3 тонни масла та 30,2 тонни сиркової маси[2]. Стала до ладу і Сатанівська МТС. До 1 січня 1945 року в селищі вже працювали промкомбінат, млин, промартіль «Перемога». На початку 1945 року дала струм Сатанівська ГЕС. Почала працювати середня школа, відновили свою діяльність медичні заклади, стали до ладу радіовузол, пошта й телеграф. Були відкриті районний будинок культури, кінотеатр, бібліотека. У травні 1944 року знову почала виходити районна газета «Колгоспна правда». З великим ентузіазмом трудящі відбудовували зруйнований житловий фонд, налагоджували торгівлю, упорядковували селище. З ініціативи партійних і громадських організацій вони щоденно виходили з лопатами на розчистку руїн та посадку дерев і відпрацювали шістдесят тисяч людино-годин.

Селищна Рада взяла на себе піклування про виховання, навчання й матеріальне забезпечення дітей-сиріт. Жителі Сатанова робили все, щоб прискорити перемогу над ворогом. За почином трудящих Волочиського району та м. Кам'янця-Подільського збиралися кошти на будівництво танкової колони «Радянське Поділля» і ескадрильї бойових літаків «Колгоспник Поділля». В лютому 1945 року танкова колона вирушила на фронт і влилася в 3-ю гвардійську танкову армію генерал-полковника П. С. Рибалка.

Самовіддано працювали трудящі над здійсненням завдань першої повоєнної п'ятирічки. Промислові підприємства селища були значно розширені, оснащені новою технікою. При комбінаті побутового обслуговування відкрили нові цехи: механічний, для ремонту годинників, розширили цехи виготовлення цегли й черепиці, переобладнали маслозавод. У 1947 році став до ладу плодоконсервний завод. В 1946 році у всесоюзному змаганні серед цукровиків колектив цукрового заводу посів третє місце. На трудову вахту стали й працівники МТС. Розгорнувши соціалістичне змагання на честь XVI з'їзду КП(б)У, вони достроково, 25 січня 1949 року, рапортували про закінчення ремонту тракторів і причіпного інвентаря. За система-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 756, арк. 1—3.
[2] Там же. ф. Р-1285, оп. 4, спр. 66, арк. 387.

тичне перевиконання виробничих завдань та високу якість робіт 145 робітників цукрового заводу і 5 робітників маслозаводу було удостоєно медалі «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

Протягом 1946—1950 рр. в Сатанові відбудовано зруйновані війною житлові будинки, посаджено понад 2 тис. дерев, упорядковано площу та вулиці. В парку встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Трудящі Сатанова не знижували темпів боротьби за виконання планів другої та третьої післявоєнних п'ятирічок. Нарощувалися виробничі потужності підприємств місцевої промисловості. У 1957 році добова переробка цукрових буряків на заводі становила 6,8 тис. цнт, а виробництво цукру — 952 цнт. Порівняно з 1957 роком продуктивність праці в 1964-му зросла у 2,5 раза. В серпні 1962 року колектив заводу включився у боротьбу за звання підприємства комуністичної праці і завоював це звання в 1965 році. Імена 30 кращих виробничників було занесено на заводську Дошку пошани, слюсареві В. П. Миколюку — бригадиру бригади комуністичної праці— присвоєно звання «Майстер-золоті руки», 357 виробничників удостоєно звання ударника комуністичної праці. У спорудженому цукровиками на честь 50-річчя Радянської влади палаці культури є місце, повз яке ніхто не проходить байдуже. Це галерея трудової слави, де вміщено портрети передовиків — Ф. І. Адамовича, Т. І. Бондар, А. Й. Лісовика, Г. М. Вашкевич, Й. М. Гринкевича, О. Й. Герцика, П. Г. Коровенка, В. П. Миколюка.

Пам'ятник В. І. Леніну в Сатанові. 1970 р.

За досягнуті успіхи у виконанні плану виробництва цукру й заслуги в розвитку цукрової промисловості бригадира слюсарів заводу Й. М. Гринкевича у 1966 році нагороджено орденом Леніна, вісім чоловік удостоєно інших нагород. Колектив цукрозаводу кілька разів виборював перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. 28 жовтня 1967 року заводу, як переможцеві в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Радянської влади, було вручено й залишено на вічне зберігання Пам'ятний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС[1].

Про Сатанівський цукровий завод знають не тільки в нашій республіці, а й в усій країні. Сюди їдуть з Російської Федерації і Молдавії, Білорусії і Литви, щоб побачити, як сучасна техніка поєднується з високою організацією праці, культурою виробництва.

Завжди і в усьому показують приклад понад 100 комуністів заводу. Вони працюють там, де найбільш потрібні їхня ініціатива і наполегливість. Партійне бюро проявляє постійну турботу про людей. За підсумками змагання щомісяця бригадам вручаються вимпели, цехам — прапори.

На підприємстві діє громадське конструкторське бюро. Своїми силами тут готують технічну документацію на розширення та ремонт цехів, дільниць, подають допомогу і заводським раціоналізаторам.

Колектив заводу достроково, за три роки і одинадцять місяців, виконав восьму п'ятирічку. Продуктивність праці за цей час зросла на 15,4 проц. при плані 7,6 проц. За роки п'ятирічки на заводі надійшло 522 раціоналізаторські пропозиції, переважна більшість яких впроваджена у виробництво. А це дало 736 тис. крб. економії. Указом Президії Верховної Ради СРСР в лютому 1971 року за дострокове виконання п'ятирічного плану і високі показники зростання продуктивності праці Сатанів-

[1] Газ. «Радянське Поділля», 31 жовтня 1967 р.

Тут, поблизу Сатанова, відкрито 1969 року джерело нової мінеральної води. 1970 р.

ський цукровий завод нагороджено орденом Жовтневої Революції[1].

На честь XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України колектив цукрозаводу достроково виконав план першого кварталу на 103,4 проц. і дав країні надпланової продукції на 58 тис. карбованців.

За післявоєнний час у Сатанові з'явилося ще одне сучасне підприємство — плодоконсервний завод, де працює 76 робітників. Тут виготовляють найрізноманітніші плодоовочеві консерви, компоти, джеми, варення, соки, безалкогольні напої. У 1968 році понад план випустили близько 300 тис. умовних банок консервів. Значних виробничих успіхів досягли працівники відділення «Сільгосптехніки», де трудиться 108 чоловік.

Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС більше уваги приділяється розвитку тваринництва, збільшенню виробництва м'яса. Організований у 1949 році Сатанівський відгодівельний пункт 1950 року мав лише 105 голів великої рогатої худоби. Щороку зростала її кількість. У 1968 році державі було продано понад тисячу голів добре відгодованої рогатої худоби, а наступного року — майже у 4,5 раза більше. Передовиками соціалістичного змагання в колективі відгодівельників стали Є. О. Рогатинська, нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, Л. М. Петрівська, яка лише з січня по серпень 1968 року відгодувала і здала державі 109 голів худоби, та інші[2].

У мобілізації трудівників селища на піднесення промисловості і сільськогосподарського виробництва авангардна роль належить комуністам. В центрі уваги партійної організації завжди були корінні питання розвитку економіки, культури та підвищення добробуту трудящих. Активно працюють й комсомольці. Вони ведуть перед у соціалістичному змаганні, в організації культурно-виховної та спортивної роботи.

Велику роботу проводить і селищна Рада, в складі якої 25 депутатів, у т. ч. 10 жінок. У своїй діяльності вона спирається на широкий актив. Плідно працюють у селищі й громадські організації, зокрема вуличні комітети, жіноча рада, батьківський комітет, добровільна народна дружина та інші. До них залучено понад 100 чоловік. Значну увагу селищна Рада приділяє питанням розвитку промисловості, сільського господарства, благоустрою, організації торгівлі, роботі шкіл, клубів, бібліотек тощо.

Протягом 1966—1969 рр. в Сатанові звели чотири двоповерхові будинки на 45 квартир, будинок для вчителів, проклали водопровід, збудували автобусну станцію, заасфальтували й освітили центральні вулиці тощо. На кошти заводу споруджено чотири восьмиквартирні, два 16-квартирні будинки, гуртожиток, двоповерхове адміністративне приміщення, їдальню, пологовий будинок, теплофіковано школу і лікарню. Всі вулиці й шляхи селища обсаджені деревами, проведено посадку соснового бору на 2,5 га. В центрі Сатанова — гарний парк, в якому височіє на постаменті дорога кожному серцю постать Ілліча. Пам'ятник, споруджений перед війною, врятували мужні патріоти Сатанова. Після визволення селища від німецько-фашистських загарбників пам'ятник знову стоїть в його центрі, тут ніколи не в'януть квіти.

---

[1] Газ. «Радянське Поділля», 6 березня 1971 р.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 327, оп. 1, спр. 75, арк. 128.

Сатанівський ордена Жовтневої революції цукровий завод. 1970 р.

У цеху Кам'янець-Подільського цукрового заводу. 1963 р.

Клуб Сатанівського цукрового заводу. 1969 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

Розширюється й мережа підприємств торгівлі та громадського харчування. В системі Сатанівського селищного споживчого товариства діє 4 їдальні, 26 магазинів і буфетів. Їх товарооборот в 1970 році становив понад 4 млн. карбованців.

Значно поліпшилося медичне обслуговування трудящих. У селищі є дільнична лікарня на 155 ліжок, протитуберкульозний диспансер на 50 ліжок, поліклініка, дитяча консультація, рентген- і фізіотерапевтичний кабінети. Всі вони оснащені найновішою апаратурою. Тут працюють 15 лікарів і 73 чоловіка середнього медичного персоналу.

Всі діти шкільного віку відвідують середню школу. У 1969/70 навчальному році 742 учнів навчало 50 учителів. Шість з них нагороджено значком «Відмінник народної освіти». Шкільна бібліотека налічує близько 14 тис. книжок. Постановою Ради Міністрів УРСР в лютому 1965 року Сатанівській середній школі присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу П. О. Макарова. В місті працює також вечірня середня школа.

Створюються належні умови для поліпшення культосвітньої роботи. До послуг жителів селища дві бібліотеки: для дорослих, дітей та юнацтва. Їх книжковий фонд налічує понад 54 тис. книжок. У бібліотеках відбуваються читацькі конференції, літературні й тематичні вечори тощо. Є також бібліотеки на цукрозаводі й Сатанівському відділенні «Сільгосптехніки».

Для трудящих широко розкриті двері двоповерхового палацу культури цукровиків із залом на 600 місць та селищного будинку культури із залом на 350 місць. Тут працюють гуртки художньої самодіяльності, влаштовуються тематичні вечори, відбуваються зустрічі з старими більшовиками та учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції, які проживають в Сатанові. В 1967 році при будинку культури відкрито історико-краєзнавчий музей.

Уродженцем Сатанова є доктор медичних наук М. І. Франкфурт.

Квітне й красивішає стародавній Сатанів. Щедро лине слава про його трудівників по всьому Подільському краю.

О. Д. СТЕПЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ГОРОДОЦЬКОГО РАЙОНУ

БЕДРИ́КІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на березі річки Смотричу. Відстань до районного центру 6 км, до залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці — Чортків 8 км. Населення — 1557 чоловік. Сільраді підпорядковане село Новосілка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева, за яким закріплено 2,8 тис. га орної землі. Артіль вирощує зернові і цукрові буряки, виробляє тваринницьку продукцію. За трудові успіхи 89 кращих передовиків відзначено урядовими нагородами. Голову колгоспу А. І. Кушніра нагороджено орденом Леніна.

Працюють середня школа, клуб з залом на 450 місць, бібліотека. До послуг трудящих медичний пункт, дитячий садок, побутові майстерні.

Бедриківці засновані в першій половині XVII ст. У 1906 році відбулося повстання селян проти місцевого поміщика.

На території села виявлено залишки язичеського жертовника (VII—VI ст. до н. е.).

БУ́БНІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 37 км від районного центру і за 28 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 783 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Калинівка й Липівка.

В Бубнівці розташована центральна садиба колгоспу ім. Щорса, за яким закріплено 2 тис. га орної землі. Розвинуто садівництво. Площа колгоспного саду — 125 гектарів.

В селі є початкова школа, клуб, бібліотека. Працюють дільнична лікарня, дитячі ясла, 2 магазини.

Перша письмова згадка про село збереглася в історичних документах за 1775 рік. У вересні 1906 року в Бубнівці відбувся страйк селян.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 112 жителів села нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

ВАРІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані на березі річки Смотричу, за 20 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці—Чортків. Населення — 1432 чоловіка.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Кутузова, у користуванні якого 1,8 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — рільництво й тваринництво м'ясо-молочного напряму.

У Варівцях восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

1939 року колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 270 жителів села нагороджені орденами й медалями.

ВЕЛИ́КИЙ КАРАБЧІ́ЇВ — село, центр сільської Ради. Розташований по обох берегах річки Смотричу, за 24 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Балин на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 803 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Грицьків.

Колгосп ім. Димитрова, центральна садиба якого розташована у Великому Карабчієві, обробляє 2,8 тис. га орної землі.

У селі є восьмирічна школа, клуб із залом на 500 місць, стаціонарна кіноустановка, бібліотека, в якій налічується понад 8 тис. книжок. До послуг жителів села фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, дитячі ясла, майстерня побутового обслуговування, 4 магазини.

В актах XIV—XVI ст. Великий Карабчіїв мав назву Старий Підлісний Карабчіїв на відміну від Карабчієва Малого.

На території села та в його околицях виявлено знаряддя праці доби міді (III тисячоліття до н. е.) та бронзи (II тисячоліття до н. е.). У лісі, поблизу села, збереглися залишки великого давньоруського городища (XI—XIII ст. н. е.).

ВЕЛИ́КА ЯРОМИ́РКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Лісоводи на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 1469 чоловік. Сільраді підпорядковані села Завадинці і Мала Яромирка.

В селі знаходяться центральні садиби колгоспу «Заповіт Ілліча» і радгоспу «Червоний партизан». Площа орної землі колгоспу — 2,5 тис. га, радгоспу — 170 га, під садом — 277 га. В колгоспі вирощують зернові, розвинуте також тваринництво м'ясо-молочного напряму, садівництво. Провідною галуззю радгоспу є садівництво. Тут працює винний цех на 50 тис. декалітрів вина.

За трудові успіхи 40 передовиків колгоспу відзначено урядовими нагородами.

В селі середня і восьмирічна школи, будинок культури, народний музей. В сільській бібліотеці налічується 13 тис. книжок. До послуг трудящих — фельдшерсько-акушерський пункт, побутові майстерні, їдальня, 4 магазини, дитячий садок, АТС, пологовий будинок.

Яромирка вперше згадується в документах 1493 року. У квітні 1905 року у Великій Яромирці та Малій Яромирці відбувся виступ селян проти місцевих поміщиків.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 268 жителів села удостоєно урядових нагород.

Поблизу с. Завадинців є кургани з похованнями і окремі речі доби бронзи, а також кургани— VI—V ст. до н. е. На північ від села збереглись рештки т. зв. Троянового валу.

ВЕСЕЛЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований у верхів'ях річки Сквилі, за 27 км від районного центру і за 33 км від залізничної

Сівба цукрових буряків у колгоспі ім. Кірова. Село Жищинці, 1970 р.

станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 865 чоловік. Сільраді підпорядковані села Журавлинці і Ліпибоки.

Колгосп «Урожай», центральна садиба якого знаходиться у Веселці, обробляє 2,5 тис. га землі. Господарський напрям — зернові культури, м'ясо-молочне тваринництво.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, група товариства «Знання», медичний пункт, дитячі ясла, 2 магазини.

Біля с. Веселець, в урочищі Журавлики, відкрито ранньослов'янське поселення черняхівської культури.

ЖИ́ЩИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 9 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці —Чортків. Населення — 1662 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Балакири.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Кірова, за яким закріплено 2,8 тис. га орної землі. За перевиконання соціалістичних зобов'язань комбайнера колгоспу А. М. Маргошина в 1966 році нагороджено орденом Леніна.

В селі — восьмирічна школа, будинок культури на 600 місць, бібліотека, працюють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, майстерня побутового обслуговування, дитячі ясла, 2 магазини.

Вперше село згадується в документах XV ст. У березні 1905 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

У 1939 році за одержання високих урожаїв зернових колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ІВА́НКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Закупне на лінії Ярмолинці—Чортків. Населення — 2760 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кринцілів і Сатанівська Слобідка.

За колгоспом ім. Ватутіна, центральна садиба якого міститься в Іванківцях, закріплено 3,1 тис. га орної землі. Колгосп має найбільший в районі сад (411 га), працює колгоспний плодоконсервний завод. За високі надої молока доярку Є. А. Туз у 1966 році нагороджено орденом Леніна.

В Іванківцях середня школа, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека, дільнична лікарня, дитячий садок, побутові майстерні.

Перша письмова згадка про село належить до XIV ст. У 1905 році відбувся страйк робітників в економії місцевого поміщика.

Комсомольський осередок створений 1922 року. У 1940 році вівчарська і свинарська ферми колгоспу були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В роки Великої Вітчизняної війни в Іванківцях і Сатанівській Слобідці діяли підпільні групи, які очолювали М. Я. Красненький, О. Л. Аксенов, а з 1943 року — К. Гуменюк.

На території села виявлено знаряддя праці трипільської культури. Поблизу села досліджено курганний могильник скіфських часів. В Сатанівській Слобідці збереглися рештки монастиря XVII ст. і залишки замку.

КА́М'ЯНКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Закупне на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 927 чоловік. Сільраді підпорядковане село Спасівка.

У Спасівці розміщена центральна садиба колгоспу ім. Орджонікідзе, за яким закріплено 1,6 тис. га орної землі. За вирощення озимої пшениці по 40,1 цнт з га на площі 250 га бригадира тракторної бригади С. Й. Колодзійського в 1965 році удостоєно ордена Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла, побутова майстерня.

Перша письмова згадка про село під назвою Війтовина належить до XVII ст. Влітку 1905 року відбувся страйк селян, спрямований проти сваволі місцевого поміщика.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 120 жителів села нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

КЛИНОВЕ́ (до серпня 1968 року — Скотиняни) — село, центр сільської Ради. Розташоване по обох берегах річки Жванчику, за 18 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Лісоводи на лінії Ярмолинці—Чортків. Населення — 3362 чоловіка.

Місцевий колгосп «Колос», центральна садиба якого знаходиться в Клинові, один з найбільших у районі за площею орної землі (за ним закріплено 4,2 тис. га), вирощує зернові культури, розвиває м'ясо-молочне тваринництво й птахівництво. Колишнього голову колгоспу В. І. Маланчія в 1958 році та бригадира тракторної бригади А. І. Магдюка в 1966-му нагороджено орденом Леніна.

З допоміжних підприємств є млин, майстерня для виготовлення черепиці, кам'яний кар'єр, пилорама.

В селі середня школа, клуб, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла, побутові майстерні, 5 магазинів.

Вперше село згадується в документах за 1565 рік. У квітні 1905 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 535 жителів села нагороджені орденами й медалями Союзу РСР.

КУЗЬМИ́Н (у 1923—1928 рр. — районний центр) — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Смотричі, за 12 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 1879 чоловік. Сільраді підпорядковане село Шишківці.

На території села розташований колгосп ім. Мічуріна, за яким закріплено 2,4 тис. га орної землі. Допоміжні підприємства колгоспу — ремонтно-технічна майстерня, пилорама, млин, кузня. Тракториста В. Р. Остапова у 1971 році удостоєно ордена Леніна.

В Кузьмині є середня і початкова школи, клуб, бібліотека, народний музей. До послуг жителів дільнична лікарня, побутові майстерні, дитячі ясла. В селі працює 70 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

Село засноване в XIV ст. і до XVI ст. мало назву Сапежина. 1905 року відбувся виступ селян проти місцевого поміщика.

Партійний осередок у селі створено в 1919 році. Колгосп засновано 1923 року.

Уродженцю села Я. С. Алексєєву за героїзм, виявлений під час форсування річки Дніпра та Бузького лиману в 1944 році, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

КУ́ПИН (у 1923—1931 рр.—районний центр)— село, центр сільської Ради. Розташований на річці Смотричі, за 10 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 1538 чоловік. Сільраді підпорядковані села Велика Левада та Мала Левада.

В селі розміщена комплексна бригада № 2 Великолевадського колгоспу «Прогрес», яка обробляє 1 тис. га орної землі і спеціалізується на виробництві пташиного м'яса, яєць. В селі столярна й теслярна майстерні, кузня, пасіка, млин, 27 га саду, ставок.

У Купині восьмирічна школа, клуб із залом на 400 місць, бібліотека, дільнична лікарня, дитячі ясла, АТС, ветеринарна лікарня, 4 магазини.

У квітні 1905 року в Купині відбулося селянське заворушення. Селяни вимагали землі, палили поміщицькі маєтки. Для його придушення з Городка були викликані війська. На початку жовтня 1906 року застрайкували робітники цукрового заводу «Левада». Страйкарі обрали комітет, який направив у навколишні села — Купин, Карабчіїв, Пісочну — своїх представників із закликом до селян приєднатися до страйку. Вони підтримали робітників.

Партійні осередки в Купині і Великій Леваді виникли у 1921 році. З ініціативи комуністів і робітників цукрового заводу 7 листопада 1924 року в Купині відкрили перший на Поділлі пам'ятник В. І. Леніну. Уродженцем Купина є колгоспний поет, автор ряду віршів і частівок коломийкового складу Г. Ф. Антончук.

На території села виявлено залишки поселень доби міді — бронзи, а також ранньослов'янське поселення VI—VII ст. н. ери.

КУ́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Ушиці, за 37 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 562 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Жаглівка, Мартинківці і Тарасівка.

В Курівці — центральна садиба колгоспу ім. Ілліча, у користуванні якого 1,8 тис. га орної землі.

В селі восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла, 2 магазини.

У 1940 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденами й медалями СРСР нагороджено 176 жителів села.

ЛІ́СОГІРКА — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Смотричу, за 4 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 1291 чоловік.

У селі міститься відділок Городоцького відгодівельного радгоспу ім. Жданова. За ним закріплено 744 га орної землі.

В Лісогірці восьмирічна школа клуб, бібліотека. Діють медпункт, пологовий будинок, швейна майстерня, 2 магазини.

Комсомольський осередок створено 1923 року.

На території села виявлені знаряддя праці доби міді (III тисячоліття н. е.), а поблизу села — залишки черняхівського поселення, на якому досліджено гончарну піч.

НЕМИ́РИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані по обох берегах річки Сквилі, за 30 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 1522 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Дахнівка.

За площею орної землі (3,6 тис. га) колгосп «Зоря комунізму» — один з найбільших у Городоцькому районі. Тут розвинені рільництво, м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво. 51 трудівника колгоспу за високі виробничі показники у 1966 році відзначено урядовими нагородами. Комбайнера колгоспу В. В. Бардаря удостоєно ордена Леніна.

В селі середня школа, клуб на 400 місць, бібліотека, дільнична лікарня, дитячі ясла, 4 магазини.

Перша письмова згадка про село належить до 1761 року. У квітні 1905 року в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників, придушений військовою силою.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 230 жителів села нагороджено орденами і медалями. С. Л. Карасю, учаснику штурму Сапун-гори та визволення Севастополя, в березні 1945 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

НО́ВЕ ПОРІ́ЧЧЯ — село, центр сільської Ради. Розташоване на обох берегах річки Тростянця, за 8 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 1295 чоловік. Сільраді підпорядковані села Басівка і Старе Поріччя.

В селі центральна садиба колгоспу «Поділля», за яким закріплено 2,8 тис. га орної землі. Головний напрям рільництва — вирощування зернових і цукрових буряків. У тваринництві колгосп спеціалізується на відгодівлі свиней. Колгосп має 2 млини, пилораму, механічну і столярну майстерні.

У Новому Поріччі є восьмирічна школа, її директора М. І. Грицика в 1954 році удостоєно почесного звання заслуженого вчителя УРСР; будинок культури на 600 місць, бібліотека. В селі працюють медичний пункт, дитячі ясла, АТС, швейна майстерня, їдальня, 3 магазини.

ОСТА́ПКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на обох берегах річки Смотричу, за 22 км від районного центру і від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 1451 чоловік. Сільраді підпорядковані села Калитинці і Слобідка-Кузьминська.

В колгоспі ім. Суворова, центральна садиба якого розміщується в селі, 2,4 тис. га орної землі. В артілі вирощують пшеницю й жито, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. Тут є допоміжні підприємства — млин, пилорама, кам'яний кар'єр, деревообробна майстерня.

В Остапківцях працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, є фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, швейна майстерня, 2 магазини.

В 1817 році селяни підпалили поміщицький маєток. У квітні 1905 року жителі села спалили в маєтку місцевого поміщика кілька будівель.

Комсомольський осередок виник 1921 року.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 250 жителів села нагороджені орденами й медалями Союзу РСР.

На території села знайдено знаряддя праці доби неоліту. Тут збереглися залишки земляного укріплення, яке в народі називають Замчиськом.

ПІДЛІ́СНИЙ ОЛЕ́КСИНЕЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 15 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Ярмолинці на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 1610 чоловік. Сільраді підпорядковане село Слобідка-Олексинецька.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу «Росія», за яким закріплено 2,5 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — вирощування зернових, цукрових буряків, м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво.

У селі є восьмирічна школа, будинок культури на 500 місць, бібліотека, медпункт, побутові майстерні, 3 магазини, дитячі ясла.

У квітні 1905 року відбувся страйк селян, який тривав 2 тижні. Для придушення його було викликано військову частину.

На території села знайдені кам'яні знаряддя праці доби неоліту. В місцевому лісі поблизу села виявлено залишки давньоруського городища.

ПІ́ЛЬНИЙ ОЛЕ́КСИНЕЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований на обох берегах річки Ушиці, за 14 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Ярмолинці на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення— 1956 чоловік.

Колгосп «Комунар» на 2024 га орної землі вирощує зернові культури, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму.

У селі середня школа, будинок культури на 450 місць, бібліотека. Трудівників села обслуговують медичний пункт, відділення зв'язку, АТС, побутова майстерня.

В селі народився і здобув освіту український радянський поет В. В. Зубар.

РАДКОВИ́ЦЯ (до 1860 року — Раківці) — село, центр сільської Ради. Розташована на обох берегах річки Сороки, за 15 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Лісоводи на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 1016 чоловік. Сільраді підпорядковані села Борщівка і Турчинці.

Колгосп ім. Островського обробляє 2,8 тис. га орної землі. Дванадцять кращих трудівників артілі відзначено орденами і медалями. Доярку колгоспу О. К. Гольник нагороджено орденом Леніна.

На території села є восьмирічна школа, будинок культури з стаціонарною кіноустановкою, бібліотека (30 тис. книжок), дільнична лікарня, дитячі ясла, ветеринарна лікарня, 2 магазини.

У 1907 році селяни виступили проти місцевого поміщика.

Комсомольський осередок створено у 1920 році.

В роки Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна група з 10 чол., яку очолив А. Т. Нирко. У січні 1942 року підпільна група виникла і в с. Турчинцях.

СКИ́ПЧЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване серед лісів, на обох берегах річки Яромирки, за 22 км від районного центру і від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 1368 чоловік. Сільраді підпорядковане село Сирватинці.

В селі розміщена бригада № 2 колгоспу ім. Чкалова, за якою закріплено 1,5 тис. га орної землі. Її виробничий напрям — вирощування зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво.

У Скипчому є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Трудівників села обслуговують медпункт, відділення зв'язку, швейна майстерня, 3 магазини. Є дитячі ясла.

Перша письмова згадка про село належить до 1493 року.

294 жителі села за мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, удостоєні урядових нагород.

На території сіл Скипчого і Сирватинців виявлено знаряддя праці доби неоліту (V тисячоліття до н. е.), міді — бронзи, кургани скіфських часів (VI—V ст. до н. е.), поселення черняхівської культури та городище давньоруських часів.

СТАРА́ ПІСО́ЧНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці—Чортків. Населення — 1414 чоловік. Сільраді підпорядковане село Нова Пісочна.

У селі знаходиться багатогалузевий колгосп «Комуніст», за яким закріплено 2,5 тис. га орної землі. В артілі вирощуються зернові, цукрові буряки, розводиться м'ясо-молочна худоба.

У селі восьмирічна школа, будинок культури на 500 місць, бібліотека. Працюють медичний пункт, дитячі ясла, 3 магазини.

В 1940 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ТРОСТЯНЕ́ЦЬ — село, центр Новосвітської сільської Ради. Розташований на обох берегах річки Тростянця, за 22 км від районного центру і залізничної станції Вікторія. Населення — 649 чоловік. Сільраді підпорядковані села Іванівка, Ковалівка, Матвійківці, Новий Світ.

За колгоспом ім. Фрунзе, центральна садиба якого міститься в Тростянці, закріплено 2,9 тис. га орної землі. Тут розвинені рільництво, м'ясо-молочне тваринництво.

Перша письмова згадка про село належить до 1748 року. В квітні 1905 року відбувся страйк селян.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

ХМЕЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 23 км від районного центру і за 27 км від залізничної станції Вікторія. Населення — 1266 чоловік.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Богдана Хмельницького, за яким закріплено 1,2 тис. га орної землі.

В Хмелівці восьмирічна школа, клуб, бібліотека. До послуг жителів села фельдшерсько-акушерський пункт, відділення зв'язку, швейна майстерня, 3 магазини.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 205 жителів села удостоєно урядових нагород.

ХО́ПТИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на правому березі річки Сквили, за 30 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 1039 чоловік. Сільраді підпорядковані села Андріївка, Вигнанка, Куманів, Підлісний Веселець.

За колгоспом «Іскра», центральна садиба якого міститься в селі, закріплено 3,9 тис. га орної землі. Хоптинецький колгосп — багатогалузеве господарство. Провідні галузі — рільництво, м'ясо-молочне тваринництво. За успіхи в розвитку колгоспного виробництва у 1957 році колишній голова колгоспу П. І. Мазур і новообраний А. Ю. Гранчак удостоєні ордена Леніна.

В селі працює восьмирічна школа, клуб, бібліотека, народний музей. Є також фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, відділення зв'язку, побутові майстерні.

Засноване село у XIX ст. В 1905 році відбувся виступ селян проти місцевого поміщика.

Комсомольський осередок у селі створено 1922 року. Колгосп організований 1922 року. У 1940 році свинарська ферма була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

На території села знайдені знаряддя праці доби неоліту.

ЧОРНИ́ВОДИ — село, центр сільської Ради. Розташовані в долині річки Чорноводки, за 5 км від районного центру і за 2,5 км від залізничної станції Вікторія на лінії Ярмолинці—Чортків. Населення — 2615 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мудриголови і Папірня.

Колгосп «Більшовик» обробляє 2,6 тис. га орної землі, спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. У господарстві вирощують також зернові культури і цукрові буряки. Колгосп посідає перше місце в районі по виробництву м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь — 194,3 цнт і друге місце по виробництву яєць на 100 га зернових — 40,8 тис. штук. В колгоспі є підсобні підприємства — млин і майстерня для виробництва черепиці. За вирощування високого врожаю цукрових буряків (512 цнт з га) ланкового механізованої ланки В. С. Блажкуна і бригадира Я. І. Плавуцького в 1966 році нагороджено орденом Леніна. У 1971 році цієї нагороди удостоєно тваринника Г. Г. Габинет.

В Чорниводах є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, діють фельдшерсько-акушерський пункт пологовий будинок, універмаг, дитячі ясла, готель, швейна майстерня.

Перша письмова згадка про село під назвою Чорна Вода належить до 1407 року. В березні 1905 року тут відбулося повстання селян.

В околицях села виявлено поховання доби ранньої бронзи.

Ю́РИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 44 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Закупне на лінії Ярмолинці—Чортків. Населення — 1196 чоловік. Сільраді підпорядковані села Зверхівці, Олександрівка, Покровка, Сатанівка.

В Юринцях розташована центральна садиба колгоспу «Дружба», за яким закріплено 3,5 тис. га орної землі. Колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби і свиней.

За трудові успіхи в розвитку колгоспного виробництва у 1958 році орденами й медалями відзначено 11 кращих трудівників колгоспу.

На території села розташовані школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, 2 магазини.

Комсомольський осередок створено 1922 року.

У 1940 році свинарська ферма колгоспу була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В Сатанівці народився О. І. Кисельов (1903—1967) — український радянський літературознавець, доктор філологічних наук.

В околицях села виявлено залишки поселення трипільської культури.

ДЕРАЖНЯНСЬКИЙ РАЙОН

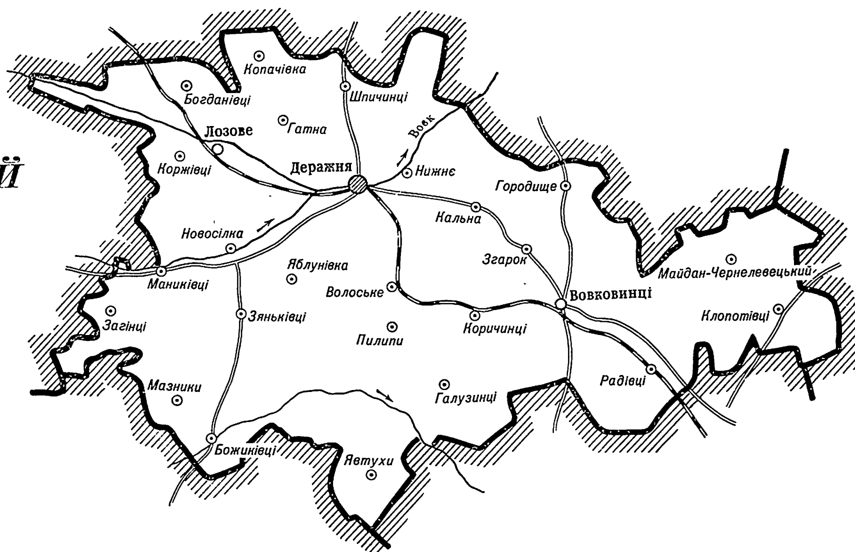

ДЕРА́ЖНЯ

еражня — селище міського типу. Розташована в південно-східній частині області, при впадінні річки Вовчка в річку Вовк (басейн Південного Бугу), на залізничній лінії Жмеринка—Хмельницька. Відстань до обласного центру — 50 км. Населення — 7929 чоловік.

Деражня — центр району, площа якого 918 кв. км, населення 58,4 тис. чоловік (у т. ч. міського 13,4 тис., сільського 45 тис.). У районі 62 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 24 сільським Радам; 25 колгоспів і один радгосп; орної землі 52,9 тис. га; 14 промислових підприємств, 3 будівельні організації; 6 лікарень, поліклініка, 41 фельдшерсько-акушерський пункт, 18 пологових будинків; 52 школи, 56 будинків культури і клубів, 48 бібліотек.

Археологічні знахідки свідчать, що територія сучасного селища була заселена ще в IV—II тисячоліттях до н. е. В його околицях знайдено залишки поселення доби міді та бронзи[1].

Вперше Деражня згадується в історичних джерелах початку XVI ст. В них є відомості, що її заснували вихідці з Кальної Деражні. Назва «Деражня» в епоху середньовіччя була досить поширена на Волині й Поділлі. Вона давньоруського походження і означає місце первинного обробітку деревини[2]. Мабуть, в далекі часи в цій місцевості було багато будівельного лісу, який жителі використовували для всіляких виробів. У 1552 році в Деражні, яка входила до складу Барського староства, налічувалося 7 тяглих селян і один вільний. Населення збільшувалося повільно, бо глинисті грунти не дуже приваблювали переселенців. Та найбільшою перешкодою до інтенсивного заселення цих земель були часті напади кримських татар. Ревізор Барського староства писав, що в ньому «є багато просторів, так що не тільки фільварки, а й сіл можна більше мати, ніж їх є, коли б бог був ласкавий дати спокій». У 1567 році, під час одного з набігів, татари спалили Деражню. Однак жителі повернулися на попелище. У 1570 році в селі налічувалося 13 тяглих

---

[1] Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. 1, стор. 211.

[2] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 1. К., 1893, стор. 82; В. А. Жучкевич. Общая топонимика. Минск, 1968, стор. 210.

селян. Вони були розорені нападниками і все одно щороку мусили сплачувати старості понад 88 флоринів[1].

На початку XVII ст. село поступово перетворюється на один з ремісничих і торговельних центрів Поділля. У 1614 році населення добилося від короля Сигізмунда III магдебурзького права, і з цього часу аж до XIX ст. в офіційних документах Деражня називалася містом. У середині XVII ст. тут, крім міщан, проживав 41 селянин, у т. ч. 31 осілий, 2 урочні, 8 вільних, а також 5 служок (у замку) і мельник. Селяни Деражнянського ключа працювали один тиждень у фільварку і виконували, «що їм накажуть», а два тижні на себе. Крім того, кожен з них повинен був один раз на рік привезти віз солі з Коломиї на потреби замку. Коли староста вирушав у воєнний похід, кожне село мало давати йому одну підводу[2].

Під час визвольної війни 1648—1654 рр. в районі Деражні і Меджибожа не раз точилися бої між козацькими й шляхетськими загонами. Спустошення, вчинені польськими жовнірами, епідемії зумовили занепад економіки міста. В 1661 році в Деражні лишився тільки 21 дим[3].

Наприкінці 50-х років XVII ст. польський уряд передав Деражню у володіння гетьманові Виговському, який зрадив свій народ і намагався віддати Україну на поталу шляхетській Польщі. Після його скинення місто перейшло до князів Любомирських. Власники закріпачували селян, збільшували податки на міщан. Посилювався національний і релігійний гніт. В єпархіальних документах, зокрема, зазначалося, що в 1758—1765 рр. чимало деражнянців насильно були перехрещені з православної і уніатської віри в католицьку. Все це викликало обурення населення, яке протягом XVIII ст. не раз піднімалося на боротьбу. 1734 року на Правобережній Україні розгорнувся могутній гайдамацький рух. Загони гайдамаків діяли і в районі Деражні. У серпні Любомирські скаржилися, що повсталі селяни багато разів нападали на їх Деражнянський маєток[4]. Наляканим польським феодалам, які постійно чекали на повторення гайдамаччини і коліївщини, всюди ввижалася «змова хлопів». У 1789 році летичівська шляхта звернулася до сейму з вимогою надіслати у Деражню, Шарівку та інші місця військові загони, щоб врятувати її від помсти селян[5].

У 1793 році пануванню панської Польщі над Правобережною Україною настав кінець. Правобережні землі возз'єднано з лівобережними в складі Росії. За територіальною реформою Деражня належала до Летичівського повіту Подільської губернії, а в 1804 році стала волосним центром. У всіх юридичних актах вона проходить як містечко. І дійсно, ні за кількістю населення, ні за розвитком економіки Деражня не могла вважатися містом. Вона мала менше тисячі жителів. За національно-релігійною приналежністю мешканці поділялися на православних, католиків і євреїв. До перших двох груп належали переважно селяни; євреї утворювали торгово-ремісничу частину населення. З кінця 70-х років XVIII ст. тут існувала суконна мануфактура і броварня, споруджені власником Деражні банкіром Теппером. Однак у перших роках XIX ст. він розорився, і суконну фабрику було закрито. Містечко стало власністю польського поміщика Раціборовського, який жорстоко експлуатував кріпаків. У його маєтку, що налічував 2,3 тис. десятин землі, було запроваджено т. зв. урочну систему. Селянам давали на день такі «уроки», які не можна було виконати й за півтора-два дні Практично кріпаки працювали на поміщика шість днів на тиждень. Жителі Деражні «бунтували». Вони брали активну участь у селянському русі під проводом Устима Кармалюка. Мешканці містечка

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 1, стор. 46—48, 245; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880, стор. 958.

[2] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., стор. 170, 171.

[3] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 507.

[4] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 4, стор. 574, 575, 580; ч. 3, т. 3, стор. 97, 98.

[5] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 5, стор. 96, 111.

Андрій Славінський, Іван Дроздовський, Петро Копчук та ін. стали соратниками ватажка селян. У 1813—1835 рр. район Деражні був місцем найбільш активних дій повстанців. Вони нападали на поміщицькі маєтки, забирали майно і розподіляли серед кріпаків, примушували землевласників зменшувати панщину. Кармалюк не раз бував у Деражні, а в 1835 році переховувався тут від переслідування властей. Царський уряд з допомогою військ, частина яких була розташована в Деражні, жорстоко придушив виступи селян.

Загострення антифеодальної боротьби і намагання ізолювати польський визвольний рух змусили самодержавство провести на Правобережній Україні інвентарну реформу 1847—1848 рр. Вона дещо обмежила феодально-кріпосницьку експлуатацію. Так, для тяглих господарств, яких у Деражні було 17, запроваджено чотири дні панщини на тиждень (три дні чоловічі тяглові і один жіночий). 43 піші господарства мали відбувати по три дні панщини (два чоловічі піші і один жіночий)[1]. На основі маніфесту від 19 лютого 1861 року 233 кріпаки Деражні стали особисто вільними. За уставною грамотою в маєтку було 73 селянські господарства, у т. ч. 17 тяглих, 48 піших і 8 городників. Вони одержали 569 десятин, з них 363 десятини орної, а у поміщика залишилося 1417 десятин землі. Протягом двох з лишком років селяни вважалися тимчасовозобов'язаними і мали відбувати на користь поміщика повинності, сплачувати оброк: за десятину польової землі — 20 чоловічих днів панщини на рік, за садибу (0,5 десятини) — 2 крб. 55 коп. оброку на рік. З переходом на викуп селяни мали сплатити за одержану землю 24 927 крб. 50 коп.[2] За указом від 30 липня 1863 року розмір викупних платежів зменшувався на 20 проц. Тимчасовозобов'язаних селян переведено до розряду селян-власників.

Наслідком реформи 1861 року було посилення процесу розшарування селянських мас. Наприкінці XIX — на початку XX ст. з 154 селянських родин 14 були безземельними, 17 — мали менше одної десятини і 55 — від 1 до 3 десятин польової землі. Ці бідняцькі родини зазнавали жорстокої експлуатації з боку поміщика й куркулів. Куркульських господарств у містечку було 4. Вони мали по 10 десятин польової землі. Проміжне становище займали селяни-середняки (64 двори), яким належало від 4 до 6 десятин землі. Заможні селяни верховодили в сільській громаді, що об'єднувала 323 хлібороби[3]. Одночасно в Деражні існувала міщанська громада, до якої входило 364 чоловіка.

У 40—60-х роках XIX ст. в Деражні з'являються невеликі промислові підприємства: свічкова фабрика, цукроварня, винокурня, броварня, цегельний завод, які належали поміщикам Рациборовським. На початку 60-х років цукроварня виробляла 1,8 тис. пудів продукції на рік[4]. На всіх цих підприємствах працювала місцева біднота. Вона не раз протестувала проти тяжких умов праці, 12—14-годинного робочого дня, мізерної плати, штрафів. У 1873 році подільський губернатор повідомляв у вищі інстанції, що на Деражнянському цукрозаводі покинуло роботу 129 робітників[5]. Це був своєрідний страйк протесту проти нещадної експлуатації. Не кращим було становище тієї частини жителів, які працювали в 60-х роках на будівництві залізничної лінії Жмеринка—Волочиськ.

Із спорудженням у містечку залізничної станції значно пожвавилося його економічне життя. З навколишніх сіл до Деражні переселилося багато самодіяльного населення. За 34 роки (1870—1904) кількість дворів зросла з 236 до 623, а жителів з 1201 до 4499[6]. У 80-х роках у містечку було 37 крамниць, які належали поміщику,

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 2, спр. 18 552, арк. 2.

[2] Там же, арк. 2, 4; Весь Юго-Западный край. К., 1913, стор. 1000.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1381, арк. 3—7; спр. 3398, арк. 16; Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 124, 125.

[4] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 2. СПб., 1865, стор. 35.

[5] ЦДІА УРСР у Києві. ф. 442, 1873 р., спр. 109, арк. 1, 2.

[6] Календарь Юго-Западного края на 1873 г., стор. 416; А. Крылов. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1905, стор. 110.

купцям і міщанам. Особливо жваво йшла в них торгівля під час недільних базарів і щорічного ярмарку. Тоді до Деражні з'їжджалася не одна сотня підвід з сусідніх і далеких сіл. У вузьких кривих незабрукованих вулицях і провулках не можна було роз'їхатися, в негоду підводи і люди загрузали в багнюці. Мешканці скаржилися подільському губернаторові, що через «жвавий рух містечко завжди дуже брудне, в багнюці». У 1898 році було заплановано забрукувати центральні вулиці, проте, за браком коштів (земство виділило 9,5 тис. крб. замість 15,2 тис. крб.) змогли забрукувати лише одну вулицю і ринкову площу. У другій половині XIX ст. земство відкрило в містечку невелику лікарню, де працювали 2 лікарі і кілька фельдшерів та акушерок. Перший навчальний заклад — однокласне земське училище — в Деражні засновано в 1865 році. Тоді в ньому вчителював відставний солдат, який навчився трохи грамоти на військовій службі. 1902 року в училищі налічувалося 90 дітей, з них 14 дівчаток. Учнів навчали 2 вчителі. Крім земського, в містечку було приватне початкове училище для дівчаток, за навчання яких батьки сплачували 2 крб. 50 коп. на місяць. Кошти, які призначалися на освіту й культуру, були настільки мізерні, що жителям доводилося поповнювати їх за власний рахунок. Так, у 1884 році сільська і міщанська громади зібрали 400 крб., щоб придбати літературу для місцевої читальні. Нею користувалася переважно учнівська молодь та інтелігенція. Селяни й робітники, які були майже всі неписьменні, не мали можливості прилучатися до культури. Їм судилася важка, виснажлива праця, злидні. Своє право на щастя вони мали здобути в жорстокій борні.

Під час революції 1905—1907 рр. селяни і наймити, що працювали в маєтку Рациборовського, не раз кидали роботу, вимагаючи підвищення поденної плати. В 1906 році з Летичівського повіту, до якого входила Деражня, повідомляли, що настрій загальної маси селян залишався збудженим, бо їх сподівання на Думу щодо отримання землі не справдилися[1].

Проведення столипінської аграрної реформи посилило процес класового розшарування селянства. Заможні селяни переходили на хутори. На хуторі Юридиці Деражнянській на 13 дворів припадало понад 80 десятин землі, кілька багатих селянських родин оселилося на хуторі Трояни. 1907 року в Деражні виникло кредитно-ощадне товариство, яке тримало під контролем 34 села з 4867 дворами. Замість того, щоб полегшити становище селян, воно здирало за надані кредити від 6 до 8 лихварських процентів.

Перша світова війна згубно позначилася на становищі бідняцьких і середняцьких господарств. Різко зросла дорожнеча. Інтенданти частин 7-ї армії, дислокованих у Деражні, забирали в селян продукти, реквізували коней, худобу.

Повалення царського самодержавства в лютому 1917 року викликало політичне піднесення серед трудящих Деражні і революційно настроєних солдатів. 11 березня вони розігнали волосне правління[2] і замість нього створили волосний виконавчий комітет. Проте до нього знов-таки пролізли поміщицько-куркульські елементи. Повітовим комісаром Тимчасового уряду призначений член земської управи. В більшовицькій відозві до селян говорилося: «Якщо купка поміщиків за нашими спинами знову буде правити, то кінець волі ... мрії про землю»[3]. На початку липня в повіті й волості сталися масові виступи селян проти поміщиків. Тоді ж у Деражні зібрався селянський з'їзд, на якому більшовики закликали селян революційним шляхом ліквідувати поміщицьке землеволодіння. Ці події схвилювали місцеві власті. 12 липня летичівський повітовий комісар доповідав у вищі інстанції про «тривожний стан у повіті... в зв'язку з пропагандою більшовиків і тенденцією селян не допускати власників збирати хліб»[4].

---

[1] Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту, т. 3, стор. 43.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 45, арк. 4—6.
[3] В боях за Жовтень, стор. 155, 156.
[4] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 81.

У вересні в повіті і на станції Деражня відбулися заворушення солдат 2-го гвардійського корпусу і селян, які діяли спільно. Вони громили економії, маєтки. Офіцер Богаєвський повідомляв у штаб Південно-Західного фронту: «...Якими б жахливими не були заворушення, що охопили район, це тільки прелюдія до тих, які можуть чекати нас»[1]. 26 вересня в Деражні оголошено військовий стан. А проте ніякі репресії вже не могли врятувати Тимчасовий уряд.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання пролетаріату Петрограда, звістку про яку трудящі Деражні зустріли з великою радістю, в містечку посилилася боротьба за владу Рад. На початку грудня деражнянці, спираючись на допомогу революційних солдатів 2-ї Фінляндської дивізії, розігнали волосний виконком громадських організацій і встановили в містечку Радянську владу[2].

Коли наприкінці лютого 1918 року Деражню захопили австро-німецькі війська, населення взялося за зброю. Влітку місцевий житель Д. К. Туз організував партизанський загін, що складався з 180 бійців. В його лавах воювали деражнянці А. І. Локазюк, І. А. Назаров, І. І. Федчик та інші. Значну допомогу загону подавали робітники Жмеринського депо і, зокрема, більшовик Й. Гуминський, колишній матрос Чорноморського флоту[3].

Після вигнання німецьких загарбників партизани Д. К. Туза та новоутворені загони під керівництвом Л. П. Панасюка і С. Н. Шіндера розпочали бойові дії проти недобитків-гетьманців, якими командував граф Потоцький. В середині листопада партизани захопили Деражню і роззброїли гетьманців. Того ж дня відбувся мітинг, на якому Л. П. Панасюк закликав жителів організувати й зміцнювати органи Радянської влади. Був створений військово-революційний комітет; його головою обрали більшовика А. К. Михайлова, а членами — Л. П. Панасюка, Д. К. Туза. Військовим комендантом містечка став С. Н. Шіндер[4].

Незабаром у Деражню прибула петлюрівська делегація, щоб схилити жителів на бік буржуазно-націоналістичної Директорії. Але даремними були її намагання. Від імені населення і партизанів Л. П. Панасюк заявив петлюрівцям: «Ви воюєте проти більшовиків, а ми і є більшовики, і нам з вами не по дорозі»[5]. Українські буржуазні націоналісти мусили визнати, що більшовизм у Летичівському повіті пустив дуже глибоке коріння.

Протягом грудня 1918 — січня 1919 року в районі Деражні точилися бої з петлюрівцями. На початку січня війська Директорії захопили містечко, але вже 5 січня деражнянські партизани за допомогою летичівського загону знов перейшли у наступ. «Головні сили більшовиків, майже півтори тисячі,— біля Деражні»,— доповідав отаман Волинець[6]. Містечко було визволено, та петлюрівці зібрали великі сили і того ж місяця встановили в Летичівському повіті владу Директорії. 23 березня 1919 року полк Червоного козацтва на чолі з В. М. Примаковим, здійснюючи рейд по тилах ворога, оволодів Деражнею. Місцеві партизани влилися до Чигиринського полку 2-ї Української радянської дивізії, який з боями просувався від Жмеринки до Проскурова.

Під час ліквідації петлюрівського прориву в червні—липні 1919 року Деражня не раз переходила з рук у руки. 17 червня радянські частини, спираючись на підтримку бронепоїзда «Коростенський комуніст», зайняли залізничну станцію Деражня і захопили бронепоїзд ворога[7]. На початку серпня петлюрівці знову вдерлися у Деражню, а в листопаді тут безчинствували денікінці. Наприкінці грудня містечко окупували польські інтервенти. Як і денікінці, вони вдавалися до масових арештів

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 58, арк. 88, 89.
[2] Там же, ф. 628, оп. 1, спр. 12, арк. 14.
[3] В боях за Жовтень, стор. 85, 209, 210, 215.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3218, оп. 1, спр. 75, арк. 2, 4.
[5] В боях за Жовтень, стор. 214.
[6] Поділля в роки громадянської війни, стор. 127, 128.
[7] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 59.

серед мирного населення, вишукуючи радянських активістів. Та жителі надійно переховували членів ревкому А. К. Михайлова, С. Н. Шіндера, К. Ф. Дячука й інших, передавали їм розвідувальні дані[1]. 6 липня 1920 року частини 60-ї стрілецької дивізії 14-ї армії після запеклих боїв визволили Деражню від інтервентів і петлюрівців.

Жовтоблакитники, які залишилися на території Поділля після підписання радянсько-польського перемир'я, в ніч з 17 на 18 листопада 1920 року вдерлися до містечка і вчинили в ньому кривавий погром. Та надвечір того ж дня частини 60-ї стрілецької дивізії у взаємодії з полками 8-ї Червонокозачої дивізії остаточно визволили Деражню і погнали петлюрівців на захід[2].

Відновили роботу ревком, а також партійний осередок, створений ще в квітні 1919 року. В партосередку налічувалося 8 членів партії і 12 співчуваючих. У червні 1921 року організовано волосний партосередок, який об'єднував 9 комуністів і 5 співчуваючих (секретар В. І. Горобенко). 1922 року почав діяти комсомольський осередок[3]. Партійні і радянські органи провадили велику роботу щодо зміцнення в Деражні і волості народної влади, розподілу серед селян 1510 десятин поміщицької землі, збирання хліба в рахунок продрозверстки.

Мирну працю деражнянців у перші роки після громадянської війни порушували банди, що складались з недобитків петлюрівців і куркульні. У волості восени 1921 року діяла банда Палія, а весною 1922 року — банда петлюрівця Гальчевського. В серпні бандитські зграї були розгромлені бійцями 1-го кінного корпусу Червоного козацтва[4].

З ліквідацією волостей у 1923 році Деражня стала центром однойменного району, а наступного року її було віднесено до категорії селищ. Завдяки запровадженню нової економічної політики швидко міцніли селянські господарства, розвивалися торгівля, ремісниче виробництво. На кінець відбудовного періоду в Деражні було 711 господарств, 5550 жителів; діяли три сільські споживчі і одне кредитне товариства[5]. 1925 року заснували товариство спільного обробітку землі «Серп», яке проіснувало до початку масової колективізації.

У селищі працювали індустріально-технічна профшкола і три загальноосвітні школи. Велася наполеглива боротьба з неписьменністю серед дорослого населення, бо 1926 року 2377 жителів ще не вміли ні читати, ні писати. Їх залучали до шкіл і гуртків лікнепу. Велика культурно-освітня і виховна робота проводилася у хаті-читальні і сельбуді. В них відбувалися лекції, голосні читання газет і книжок, працювали гуртки політнавчання. Партійна організація виховувала трудящих у дусі безмежної відданості ленінським ідеям. Свідченням цього були районні партійні збори, що відбулися 13 жовтня 1927 року. Вони одностайно схвалили рішення Пленуму ЦК КП(б)У про рішучу боротьбу з троцькістсько-бухарінською опозицією та висловилися за виключення опозиціонерів з лав ленінської партії[6].

1929 року на порядок денний стало питання колективізації селянських господарств. 330 бідняцьких і середняцьких дворів об'єдналися в два колгоспи: «12-річчя Жовтня» і «Червоний козак». Було усуспільнено 1318 га землі. Обробляти її колгоспникам допомагали механізатори машинно-тракторної станції, створеної у 1930 році. Колективізація викликала загострення класової боротьби на селі. Куркулі всіляко завдавали шкоди молодим колгоспам. Один з ворогів проліз на посаду голови артілі «12-річчя Жовтня» і довів її до розвалу. Колгоспники викрили підступну діяльність ворога колгоспного ладу, його було віддано до суду[7].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3218, оп. 1, спр. 1, арк. 46—48.
[2] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3. К., 1970, стор. 427.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 247; Хмельницький облпартархів, ф. 984, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 21; ф. 1067, оп. 1, спр. 21, арк. 2; ф. 1603, оп. 1, спр. 1, арк. 91.
[4] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 152, 153.
[5] Населені місця Поділля, стор. 290, 291.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 112, оп. 1, спр. 22, арк. 38, 39.
[7] Хмельницький облдержархів. ф. Р-3218. оп. 1, спр. 1, арк. 22; спр. 43, арк. 29.

Одночасно з колективізацією селянських господарств відбувалося об'єднання в артілі ремісників-кустарів. Виникли промислові артілі: «Нове життя», що виготовляла цеглу і черепицю, меблева та чоботарна. В них працювали 248 чоловік. У роки індустріалізації в Деражні спорудили й пустили маслозавод, торфодобувне підприємство, яке забезпечувало паливом навколишні райони. 1933 року почала діяти електростанція — перша ластівка електрифікації селища і району. У 1940 році в селищі працювали вже 2 електростанції, які забезпечували енергією місцеву промисловість. Того року підприємства Деражні, у т. ч. новостворений райхарчокомбінат, виробили продукції на 1079 тис. карбованців[1].

У передвоєнні роки значно зміцніли колгоспи. Врожайність зернових становила пересічно 14 цнт, цукрових буряків — 250 цнт з га, а передові ланки і бригади збирали значно вищі врожаї. У колгоспі «Червоний козак» ланка делегатки Першого з'їзду колгоспників П. Г. Швець вирощувала на кожному га по 300 цнт цукрових буряків. Розвивалося тваринництво. В 1940 році у колгоспах налічувалося 290 коней, 180 корів, 220 свиней, 156 овець. Велику допомогу артілям подавала Деражнянська МТС, машинний парк якої зріс до 71 трактора і 20 комбайнів[2].

Чималих успіхів було досягнуто в розвитку освіти і культури: ліквідовано неписьменність, підвищувався освітній рівень населення. В 1938 році завершено будівництво нової двоповерхової середньої школи. У трьох школах селища здобували знання 1326 учнів, їх навчали і виховували 59 вчителів. Для дітей дошкільного віку обладнано два дитячі садки на 65 місць. До послуг жителів були клуб, три бібліотеки з фондом близько 18 тис. книжок, кінотеатр. З 1933 року виходила районна газета «За соціалістичну перебудову».

Жителі віддали багато сил будівництву нової, соціалістичної Деражні, а вже у перші дні війни багато з того, що вони створили власними руками, своїм розумом, енергією, перетворилося на руїни. Фашистська авіація розбомбила вокзал, нафтобазу, склади райспоживспілки, «Заготзерна», залізничні склади, чимало будинків. 11 липня гітлерівці захопили селище. Почалися жахливі роки окупації. В 1942 році в яру за цегельним заводом фашистські кати розстріляли 3814 громадян — стариків, жінок і дітей. 135 юнаків та дівчат окупанти вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Так, з сім'ї Полігурських забрано чотирьох чоловік — дочку, сина, а також молодшого брата й сестру М. Ф. Полігурської[3]. Не було меж ненависті людей до фашистських загарбників. Чимало деражнянців билося проти ворога в лавах партизанських загонів. У січні — березні 1944 року поблизу селища партизанські диверсійні групи пустили під укіс два німецькі ешелони з озброєнням і продовольством, знищили 70 гітлерівців, пошкодили телефонну лінію Деражня—Бар[4].

Під час Проскурівсько-Чернівецької операції (березень 1944 р.) війська 1-го Українського фронту, долаючи весняне бездоріжжя і запеклий опір ворога, підійшли до Проскурова. А 25 березня, як зазначалось у зведенні Радянського інформбюро, з боями зайняли селище і велику залізничну станцію Деражня. Відступаючи, ворог залишив тут величезні кладовища автомобілів, сотні гармат і десятки танків[5]. Під час визволення селища особливо відзначилися бійці і командири 316-ї стрілецької дивізії 18-ї армії.

У боротьбі за свободу Батьківщини не шкодували сил й самого життя воїни-деражнянці. Багатьох з них нагороджено орденами та медалями, а льотчика комуніста П. Ф. Стрілецького, який воював на Балтиці і, здійснивши 90 бойових вильотів, знищив чимало техніки та живої сили ворога, удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 157, арк. 4 5; спр. 182, арк. 4.
[2] Там же, спр. 208, арк. 11; спр. 312, арк. 8.
[3] Там же, ф. Р-863, оп. 1, спр. 261, арк. 51; оп. 3, спр. 252, арк. 2.
[4] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 158, 218.
[5] Там же, стор. 293, 301.

Невдовзі після визволення Деражні тут відновили роботу райком партії і райвиконком, партійні та комсомольські організації. У червні почала виходити газета «Прапор ленінізму». 17 червня відбулися збори районного партійного активу, які обговорили рішення травневого (1944 р.) Пленуму ЦК КП(б)У та накреслили заходи щодо ліквідації наслідків окупації. У селищі були зруйновані всі промислові підприємства, залізнична станція, господарські приміщення колгоспів, лікарня, школи, клуб, багато житлових будинків. Сума збитків становила 51,1 млн. крб., у т. ч. по двох колгоспах — близько 18 млн. крб.[1] У Деражні залишилось всього 2049 жителів, у т. ч. 689 чоловіків. Тому основний тягар робіт по відбудові ліг на плечі жінок, старих і підлітків. Райком партії та райвиконком організували суботники й недільники для розчищення селища від руїн, мобілізували трудящих на відродження сільського господарства і промисловості. За рік зусиллями жителів було відбудовано вокзал, МТС, господарські приміщення колгоспів, більшість промислових підприємств і артілей. Протягом 1944—1945 рр. торфопідприємство відновило довоєнний рівень виробництва. Його колектив набагато перевиконував річні плани. Так, бригада І. К. Земка при завданні 48 тис. штук брикету виробила 131 тис. штук і встановила всеукраїнський рекорд. Колектив торфорозробок двічі здобував перші премії та перехідний Червоний прапор ВЦРПС і наркомату паливної промисловості УРСР[2].

На початку 50-х років перевершили довоєнні показники місцеві колгоспи — «Червоний козак» і «12-річчя Жовтня». У 1950 році колгоспи зібрали зернобобових культур по 14,5 цнт з га. Поголів'я громадської худоби досягло довоєнного рівня. У 1951 році обидва господарства об'єдналися в одне. Колгоспники назвали його іменем М. І. Калініна. Через шість років до нього приєдналася артіль села Криничного. Укрупнений колгосп, який з 1963 року зветься «Ленінська „Правда"», мав 1949 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 1528 га орної землі, 136 га саду, пасіку. Добрі пасовиська (177 га) давали можливість створити міцну кормову базу для тваринництва. Розумно, по-господарському використовуючи основне багатство артілі — землю, колгоспники добилися чималих успіхів у розвитку всіх галузей господарства. В 1958 році за досягнення високих показників у виробництві й заготівлі зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та успішне будівництво виробничих і культурно-побутових приміщень велику групу деражнянців було нагороджено орденами і медалями.

В наступне десятиріччя матеріально-технічна база колгоспу «Ленінська „Правда"» дедалі зміцнювалася. Тут використовувався 51 електродвигун загальною потужністю 225 квт. На полях працювало 16 тракторів, 8 зернокомбайнів, 9 автомашин та інша техніка. Високий рівень механізації сільськогосподарських робіт, застосування досягнень агротехніки, передових методів праці забезпечують досить високі й сталі врожаї. 1968 року врожайність зернових та зернобобових пересічно становила 23 цнт, цукрових буряків — 300 цнт, окремі ланки виростили по 447 цнт з га. Ці показники були значно вищі від середніх по області. Не багато господарств області могли похвалитися і таким високим виходом тваринницької продукції, як у колгоспі «Ленінська „Правда"». 1969 року на 100 га угідь вироблено по 71,8 цнт м'яса і 420,5 цнт молока. В ленінському ювілейному році тваринники вже у лютому, за 10 місяців

Томатний цех Деражнянського плодоконсервного заводу. 1966 р.

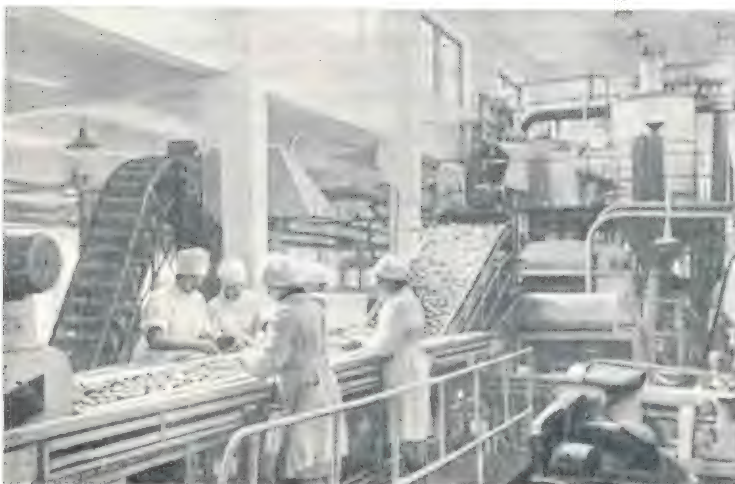

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 1, спр. 261, арк.1—3: оп. 3, спр. 252, арк. 3, 51.

[2] Газ. «Прапор ленінізму» (Деражня), 1 жовтня 1945 р.

до кінця року, виконали завдання п'ятирічного плану продажу державі молока. З розвитком економіки збільшуються доходи господарства. За дев'ять років (1960—1969) вони зросли в 2,4 раза. Відповідно зріс і фонд оплати праці колгоспників. У четвертому році восьмої п'ятирічки він досяг 264,7 тис. карбованців.

Механізація вантажних робіт на залізничній станції Деражня. 1970 р.

Золотим фондом колгоспу є його трудівники. Це голова правління Н. С. Ольхов, який, перебуваючи на цьому посту понад 15 років, вивів господарство в ряди передових колгоспів району. За самовіддану працю він нагороджений орденом Леніна. Урядових нагород удостоєні бригадири П. П. Козирський та П. К. Рудик, ланкові Н. Я. Біляк та К. М. Босак, свинарка Д. А. Матущак. На честь сторіччя з дня народження В. І. Леніна 42 передовики господарства були відзначені Ленінською ювілейною медаллю. Керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, партійна організація колгоспу, що налічує 32 комуністи, та селищна Рада мобілізовують хліборобів, буряківників, тваринників, механізаторів на нові трудові звершення.

За післявоєнний час в Деражні значно збільшилася кількість промислових підприємств. Тут працюють цегельний завод, фабрика побутової хімії, комбінат побутового обслуговування, харчокомбінат, плодоконсервний і маслоробний заводи, друкарня, районне об'єднання «Сільгосптехніки». 1971 року керуючого об'єднанням В. С. Возняка нагороджено орденом Леніна. За роки восьмої п'ятирічки випуск валової продукції у грошовому обчисленні зріс з 3,9 млн. крб. до 9,1 млн. крб. За цей час у 2,5 раза збільшив випуск продукції маслозавод. Успішно справляється з своїми виробничими завданнями колектив залізничної станції. У цьому йому допомагає потужна техніка. Вантажно-розвантажувальні роботи на станції механізовані на 90 проц. Деражнянські залізничники одними з перших розгорнули змагання за зразкове транспортне обслуговування колгоспів і радгоспів. У 1968 році вони вивантажили для них 90 тис. та навантажили на автотранспорт 100 тис. тонн різних вантажів.

Партійні і радянські органи повсякденно дбають про поліпшення матеріальних умов життя трудівників селища, задоволення їх побутових і культурних потреб. У післявоєнний час в селищі споруджено так багато будинків, що вони утворили 8 нових вулиць — Калініна, Косіора, Примакова, Гагаріна, Туза та ін. Поряд з порівняно невеликими, але гарними індивідуальними оселями височать 14 багатоповерхових комунальних будинків. На багатьох дахах виструнчилися телевізійні антени. Всі будинки електрифіковані і радіофіковані; прокладено водопровід. Працює понад 20 торговельних підприємств. Невпізнанним став центр селища. Тут розташовані багатоповерхові адміністративні й житлові будинки, новий триповерховий поштамт, будинок культури. На привокзальній площі в 1968 році урочисто відкрито пам'ятник К. Марксу. В парку відпочинку споруджено пам'ятники В. І. Леніну та Невідомому солдату. Там же встановлено обеліск воїнам-деражнянцям, які загинули під час Великої Вітчизняної війни. На меморіальній дошці викарбувано 282 прізвища.

Виконком селищної Ради, 21 вуличний комітет багато уваги приділяють впорядкуванню Деражні, зокрема брукуванню вулиць, асфальтуванню тротуарів, поліпшенню санітарного стану селища. За участю населення щороку висаджуються

Будинок для позашкільної роботи з дітьми в селищі Деражні. 1970 р.

дерева, кущі, квіти. Депутати Ради, комсомольці, всі жителі дбають про додержання правопорядку в Деражні. Тут працюють 15 товариських судів, 31 добровільна народна дружина.

За Радянської влади зроблено величезний крок щодо поліпшення охорони здоров'я трудящих, підвищення їх освітнього й культурного рівня. До революції всю Деражнянську волость обслуговували два лікарі та 3—4 фельдшери, а нині медичний персонал лікувальних закладів — районної лікарні на 225 ліжок і трьох амбулаторій — складається з 38 лікарів і 126 медпрацівників з середньою спеціальною освітою.

Деражня — культурний центр району. Тут працюють чотири школи — три середні (загальноосвітня, робітничої молоді і заочна) та восьмирічна. В них 89 вчителів дають знання 2,2 тис. учням, виховують з них справжніх патріотів. Одним з кращих педагогів селища є заслужена вчителька УРСР Т. М. Зикєєва. Її уроками з російської мови та літератури захоплюються не тільки учні, на них вчиться покоління молодих вчителів. У середній школі відмінно поставлено й позакласну роботу. Тут створено 14 експедиційних загонів «В країну знань», в яких бере участь 247 учнів. Учасники одного із загонів зібрали матеріали про подвиги деражнянців у Вітчизняній війні, розшукали рідних багатьох воїнів, які загинули в боях за визволення Деражні, і листуються з ними. Для дітей селища побудовано триповерхове приміщення, в якому розміщені будинок піонерів, музична школа та дитяча бібліотека.

В селищі є будинок культури, широкоекранний кінотеатр «Аврора» на 600 місць, бібліотека для дорослих з фондом 65 тис. книг. При будинку культури працюють численні гуртки художньої самодіяльності, де мешканці Деражні розвивають свої таланти. Один із земляків деражнянців є членом Спілки письменників України. Це Л. П. Горлецький — син селянина-бідняка, який у свій час працював робітником на залізниці, служив у прикордонних військах, а нині займається літературною діяльністю.

Радянська влада принесла трудівникам Деражні добробут і щастя. Щиро вдячні Комуністичній партії, вони самовіддано працюють на благо соціалістичної Вітчизни.

Л. В. БАЖЕНОВ, С. М. ДАВИДЧУК

НОВОСІЛКА

Новосілка — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Вовчку, за 10 км від районного центру і 8 км від залізничної станції Деражня. Населення — 764 чоловіка. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Літки, Підлісне і Яськівці.

Новосілка — стародавнє село. Уперше вона згадується в історичних джерелах першої половини XVI ст. В королівському універсалі 1538 року зазначалося, що село куплене польською королевою Боною у магната Одровонжа, предкам якого Новосілку даровано ще 1404 року. Отже, село вже існувало на початку XV ст.

Жителі Новосілки, що входила до Барського староства, сплачували подимний і пушкарський податки. В середині XVI ст. королева Бона, яка споруджувала новий замок у Барі, збільшила побори з підлеглого населення, і це спричинювало масові

втечі селян. Так, якщо 1565 року в Новосілці разом з виселком Красносілкою налічувалося 26 тяглих, 7 оброчних та 15 вільних господарств, то у 1570 — залишилося 13 тяглих господарств і 14 вільних[1]. Великого лиха зазнавали жителі від руйнівних нападів татар, які палили села, а людей захоплювали в полон.

Історичні джерела, які збереглися, не дають можливості відтворити історію Новосілки XVII—XVIII ст. Відомо лише, що вона переходила від одного власника до іншого. Наприкінці XVIII ст. Новосілка, як й інші правобережні міста та села України, увійшла до складу Росії, але й далі нею володіли польські поміщики.

Під час інвентарної реформи 1847—1848 рр. в селі налічувалося 4 тяглі, 57 піших господарств і 1 городник. На кожний тяглий двір припадало близько 8,5 десятини орної землі і сіножатей, на піший — 4,5 десятини, городник мав 0,5 десятини. Селяни відбували на користь поміщика панщину: тяглі — по 3 дні чоловічих і одному жіночому на тиждень, піші — по 2 дні чоловічих і одному жіночому[2]. Протягом наступного десятиріччя поміщик відрізав у селян значну кількість землі, внаслідок чого зовсім зникли тяглі господарства і збільшилася кількість городників. Напередодні реформи 1861 року в Новосілці було 65 селянських дворів (162 ревізькі душі), з них піших — 58, городників — 7.

Після скасування кріпосного права селянам Новосілки за уставною грамотою передано 423 десятини землі, у т. ч. 32 десятини присадибної, 287 десятин орної, решта — сіножаті і землі, непридатні для користування. На кожний піший двір припало близько 5 десятин орної землі. Городники польових наділів не одержали. Присадибна земля розподілялася так: 23 двори мали від 123 до 988 сажнів, решта — від 1006 до 2396 сажнів. 5 дворових залишилися зовсім без землі. До виходу на викуп селяни Новосілки повинні були щороку платити поміщикові оброк в сумі 1443 крб. 69 копійок. За указом від 30 липня 1863 року, тимчасовозобов'язані селяни переводилися до розряду селян-власників. У державну казну вони мали протягом 47 років сплачувати по 1110 крб. викупних платежів. У 1867 році плата за землю була зменшена на 20 проц.[3] Кращі землі, як і раніше, належали поміщику і церкві, що 1886 року мала 71 десятину. Земельний голод особливо посилився наприкінці XIX— на початку XX ст. Населення, хоч і повільно, зростало, а землі лишалося стільки ж. У 1909 році на кожного з 733 жителів припадало в середньому 0,3 десятини орної землі. Багато селян її зовсім не мали і мусили орендувати у поміщика та куркулів.

Хвиля революційних подій 1905—1907 рр. докотилася і до Новосілки. З квітня по листопад 1906 року безземельні селяни, що наймитували в поміщицькій економії, двічі виступали з вимогою збільшення поденної плати і зниження орендної плати за землю[4]. Але їхні вимоги не були задоволені.

Напередодні першої світової війни за кількістю населення Новосілка посідала одне з останніх місць в Михалпільській волості[5], а за злиднями, мабуть,— одне з перших. У селі не було ні лікарні, ні фельдшерського пункту. В церковнопарафіяльній школі, відкритій 1869 року, у 1908 році з 73 дітей шкільного віку навчалося всього 37. Решта дітей через бідність не могла здобути навіть початкової освіти. Разом з батьками підлітки по 12—14 годин на добу працювали в поміщицьких і куркульських господарствах.

У роки першої світової війни селяни, розорені численними реквізиціями і військовими платежами, не раз вимагали у поміщика хліба, щоб нагодувати голодні сім'ї. В 1917 році біднота Новосілки перейшла від вимог до рішучих дій. Коли в листопаді в селі стали відомі ленінські декрети про мир і землю, селяни разом з револю-

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 1, стор. 79, 80, 116, 126, 245.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1678, арк. 26, 27; ф. 241, оп. 1, спр. 508, арк. 9—11.

[3] Там же, ф. 112, оп. 2, спр. 1503, арк. 8, 9; спр. 1678, арк. 78.

[4] Там же, ф.Р-3906, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

[5] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор.170, 171.

ційними солдатами вигнали поміщика Букара і забрали в маєтку зерно й худобу[1]. Та поміщик повернувся з козаками і вчинив розправу над «грабіжниками». Лише в січні 1918 року, з встановленням у селі Радянської влади, почався розподіл поміщицької землі між безземельними і малоземельними селянами. Але вже наприкінці лютого Михалпільську волость захопили австро-німецькі війська. Після їх вигнання в листопаді 1918 року жителям Новосілки довелося боротися проти петлюрівців і польських інтервентів. Під час білопольської окупації (грудень 1919 — липень 1920, вересень 1920 р.) революційну роботу серед населення проводили місцеві жителі О. Т. Кльорик і Т. К. Григорчук. За розповсюдження більшовицьких листівок інтервенти розстріляли Т. К. Григорчука[2]. В листопаді 1920 року частини Червоної Армії, переслідуючи петлюрівців, визволили Новосілку. Тут було відновлено Радянську владу. В селі створили ревком, а в січні наступного року обрали Раду селянських і червоноармійських депутатів. Разом з організованим у 1920 році комітетом незаможних селян Рада розподілила між селянами понад 500 десятин поміщицької і церковної землі. Органи Радянської влади постійно допомагали селянам Новосілки. Біднякам і середнякам надавалися кредити для придбання тягла й реманенту, насіннєві позички[3]. Успішно діяло сільське споживче товариство. Селянські господарства поступово міцніли. Порівняно з воєнним часом значно зросла кількість населення. У 1924 році в Новосілці налічувалося 810 жителів, 189 господарств, які мали 967 десятин землі. В селі працювали початкова школа, хата-читальня[4].

Соціалістичну перебудову сільського господарства трудящі селяни Новосілки сприйняли як свою кровну справу. Про це, зокрема, свідчать вибори до сільської Ради, що відбулися 1929 року. Куркулям і підкуркульникам, які намагалися пролізти до Ради, щоб зірвати колективізацію, було дано рішучу відсіч. Селяни обрали депутатами 4 бідняків, одного наймита, 3 середняків — людей, щиро відданих ленінській ідеї переходу від дрібного одноосібного господарства до великих механізованих господарств. Того ж року в Новосілці організовано 4 сільськогосподарські артілі, до яких увійшло близько 200 дворів. Велику пропагандистську роботу серед селян проводив сільський комсомольський осередок, створений 1922 року. Незабаром дрібні артілі об'єдналися в одну, яку названо іменем Комуністичного Інтернаціоналу. Головою правління обрали місцевого селянина-активіста С. П. Ковальчука. Навесні 1930 року колгосп мав 914 га усуспільненої землі[5]. З утворенням Деражнянської МТС на його ланах з'явилися перші трактори.

Невідкладні завдання зміцнення колективного господарства вимагали посилення партійного керівництва. У 1931 році в Новосілці створили сільський партійний осередок. Протягом 1933—1934 рр. він організував 2 школи: кандидатів партії, де готувалося до вступу у ВКП(б) 15 чоловік, і колгоспного активу, яку відвідувало 24 чоловіка[6]. Це вже була велика сила, спроможна допомогти колгоспові в розв'язанні організаційних і господарських питань, у зміцненні трудової дисципліни.

У середині 30-х років колгосп ім. Комінтерну став одним з найкращих господарств Деражнянського району. 1936 року тут зібрано зернових по 16 цнт з га — більше, ніж у будь-якому іншому колгоспі. Тоді ж артіль ім. Комінтерну перетворено на спеціалізоване господарство для вирощування сортового насіння. Сільська парторганізація виступила ініціатором соціалістичного змагання між бригадами і ланками на честь XVIII з'їзду ВКП(б) і XIV з'їзду КП(б)У. Переможцями у ньому

---

[1] Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 2067, оп. 1, спр. 20, арк. 289; В боях за Жовтень, стор. 208.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 112, оп. 1, спр. 21, арк. 106.
[4] Населені місця Поділля, стор. 306, 307.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 112, оп. 1, спр. 50, арк. 38; спр. 70, арк. 256; Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ф. 993, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

вийшли бригади, очолювані Р. Х. Ремішевським, В. Ю. Кучеруком і К. Т. Шевчуком. Перша з них виростила і зібрала по 30,7 цнт озимої пшениці з га, друга — по 27,7, третя — по 25,3 цнт. Того ж 1939 року колгосп ім. Комінтерну став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, а наступного — нагороджений дипломом виставки.

На початок 1941 року артіль була досить великим господарством. За нею держава закріпила 1130 га земельних угідь. Колгосп мав три тваринницькі ферми, птахоферму і стайню на 233 коней[1].

Протягом 30-х років великі зміни сталися і в селі. Колгоспники споруджували добротні будинки, зникали хати під солом'яними стріхами. Успішно велася боротьба з неписьменністю: працювали гуртки і школи лікнепу. В 1932 році у початковій школі навчалося 116 дітей. Комсомольці створили клуб безвірників, який проводив атеїстичну пропаганду серед населення. Наслідком його роботи була постанова загальних зборів жителів села про закриття церкви. Сільський піп прилюдно відмовився від духовного сану.

Молодь і навіть літні люди брали активну участь у художній самодіяльності. За зразкову організацію політмасової і культурно-освітньої роботи рішенням президії районного виконавчого комітету 1933 року Новосілку занесено на Червону дошку пошани[2]. Перед війною в селі працювали неповна середня школа, створена у 1936 році на базі початкової, клуб, бібліотека.

Коли 22 червня 1941 року німецько-фашистські загарбники вдерлися на радянську землю, всі чоловіки Новосілки, здатні носити зброю, пішли захищати соціалістичну Вітчизну. 17 липня вороги захопили село. Близько трьох років грабували вони Новосілку: вивезли всю колгоспну худобу, забрали хліб. Гітлерівці влаштовували облави на молодь. Голод, побої і знущання довелося зазнати 34 юнакам і дівчатам села, яких вивезли на фашистську каторгу. Радянські патріоти чинили опір окупантам: відмовлялися працювати у т. зв. общинному господарстві, створеному гітлерівцями, ховали зерно, корів. 120 жителів села боролися проти ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни, 56 з них загинули. Свято шанують новосільці пам'ять про тих, хто віддав життя в борні з німецько-фашистськими загарбниками, вічно згадуватимуть із вдячністю воїнів 18-ї армії 1-го Українського фронту, що 25 березня 1944 року визволили Новосілку від гітлерівців[3].

Ще поблизу села гриміла війна, а його жителі вже взялися за відбудову господарства. Важкою була весна 1944 року. Окупанти завдали Новосілці матеріальних збитків більше ніж на 10 млн. крб.[4] Не вистачало насіння, тяглової сили, робочих рук. Однак радісною була праця на звільненій землі. Влітку 1944 року члени артілі ім. Комінтерну зібрали непоганий урожай: кожен гектар дав пересічно 13,3 цнт зерна при плані 11 цнт, пшениці зібрано по 16,3 цнт, ячменю — 13,5 цнт, рапсу — 15 цнт з га. Новосільці внесли і свою частку в завершення розгрому ворога: вони перевиконали план здачі хліба державі, зібрали на побудову танкової колони «Радянське Поділля» 9240 карбованців[5].

І ось настав незабутній день 9 травня 1945 року — День Перемоги. З радістю зустріли жителі своїх земляків-воїнів, руки яких знудьгувалися за мирною працею. Відродження господарства пішло успішніше. 1945 року на повну потужність працювали млин, кузня, лісопилка, налагоджено виробництво гонту, відбудовано тваринницькі ферми, відремонтовано весь сільськогосподарський інвентар. Боротьбу членів артілі за піднесення продуктивності праці й зростання урожайності сільсько-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-747, оп. 1, спр. 1, арк. 44, 60, 75; ф. Р-1285, оп. 1, спр. 208, арк. 7.

[2] Газ. «За соціалістичну перебудову» (Деражня), 16 червня 1933 р.

[3] Архів МО СРСР, ф. 18а, оп. 6367, спр. 389, арк. 89—91.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 252, арк. 3.

[5] Хмельницький облпартархів, ф. 112, оп. 2, спр. 13, арк. 120, 123; газ. «Прапор ленінізму», 27 квітня 1945 р.

Підживлення цукрових буряків на полях колгоспу ім. Комінтерну. Село Новосілка, 1970 р.

господарських культур очолили партійна організація, сільська Рада. Успіхи попередніх років були закріплені і примножені. У 1950 році колгоспники зібрали зернових в середньому по 20 цнт, а цукрових буряків — 250 цнт з га. За врожайністю артіль посіла одне з перших місць в області. Протягом 1947—1951 рр. орденами і медалями нагороджено 40 чоловік, у т. ч. ланкову А. Г. Панчук, агронома Д. Д. Білика і голову колгоспу М. О. Кирилюка — орденом Леніна[1].

У 1950 році артіль ім. Комінтерну та колгосп «День урожаю» с. Літок об'єдналися в одне господарство, що позитивно вплинуло на дальше зростання сільськогосподарського виробництва, зміцнення його матеріально-технічної бази. Колгосп ім. Комінтерну перетворився на багатогалузеве господарство, де поряд із зерновими культурами чільне місце зайняло й тваринництво. Колгоспне стадо поповнили породистим молодняком, зміцнили кормову базу, і вже на кінець п'ятої п'ятирічки в господарстві налічувалося понад 500 голів великої рогатої худоби, 863 свині, 498 овець.

Партійна організація та правління колгоспу послали працювати на ферми комуністів, з яких було створено партійну групу, та комсомольців села. Шістдесят комсомолок, що стали доярками, свинарками, телятницями, успішно переймали досвід у передовиків, майстрів своєї справи. Правління колгоспу подбало про полегшення праці тваринників: трудомісткі процеси було механізовано на 40 проц., створено добрі умови для культурного відпочинку тваринників. Все це сприяло підвищенню продуктивності громадського тваринництва. 1955 року від кожної фуражної корови надоєно по 3153 кг молока, вироблено по 40,8 цнт свинини на 100 га угідь. Порівняно з 1953 роком майже в півтора раза зменшилися затрати праці на одержання центнера молока і відгодівлю свиней. Рішенням облвиконкому 13 трудівницям присвоєно почесне звання кращої доярки області.

Не менших успіхів досягнуто і в рільництві. Пересічно 22 цнт зернових та 266 цнт буряків з га зібрали колгоспники в 1955 році. Ці успіхи стали можливими завдяки застосуванню передових методів обробітку грунту, зокрема глибокої оранки, кращого угноювання полів, використання високоякісного насіння, підвищення механізації польових робіт до 85 процентів[2].

У 1955—1956 рр. трудівники колгоспу ім. Комінтерну демонстрували свої досягнення на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Серед восьми нагороджених медалями ВСГВ — завідуючий фермою великої рогатої худоби Р. Ф. Супонін, доярка О. В. Зеленська, зоотехнік О. К. Синявська та інші члени артілі. Готуючись гідно зустріти 40-річчя Радянської влади, трудівники артілі взяли підвищені соціалістичні зобов'язання. Партійна і комсомольська організації, які очолили соціалістичне змагання, забезпечили йому широку гласність, добилися успішного виконання соцзобов'язань кожним членом артілі й колективом в цілому. У 1957 році колгоспники зібрали по 26 цнт зернових з га, виробили на кожні 100 га угідь понад 100 цнт

[1] Газ. «Прапор ленінізму», 1 січня, 10 травня 1951 р.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 993, оп. 1, спр. 16, арк. 42; газ. «Прапор ленінізму», 2 лютого і 4 березня 1956 р.

м'яса і 350 цнт молока. Грошовий прибуток артілі перевищив 2 млн. крб. На трудодень було видано в середньому 8,6 крб. і 3,4 кг хліба[1].

В 1960 році колгоспники прийняли в свою сім'ю вдвоє більшу, але дуже слабку артіль сіл Яськівців і Підлісного. Дехто пророкував, що це негативно вплине на розвиток господарства, підірве його економіку, але ці побоювання виявилися безпідставними. Матеріально-технічна база колгоспу ім. Комінтерну значно зміцніла, розширилася, збільшилася кількість робочих рук. Держава закріпила за ним понад 5 тис. га землі, у т. ч. 3194 га орної; кількість дворів зросла до 888, працездатних членів артілі — до 1102. З 1961 року колгосп стає дослідницько-показовим господарством по відгодівлі свиней; на його фермах налічувалося також багато великої рогатої худоби. Протягом наступних 3—4 років була остаточно вирішена кормова проблема. Але справа не тільки в кормах. У науковій організації праці, в дальшій механізації сільськогосподарського виробництва, в піклуванні про людей вбачали правління артілі і партійна організація джерело успішного розвитку господарства. Коли в навколишніх селах тільки йшлося про будинки тваринників, — новосільці вже мали впорядковане приміщення для працівників ферм. Раніше за інших створили в колгоспі велику кормокухню; в корівниках постійну прописку дістали доїльні апарати. Дояркам надавалися вихідні дні, всім колгоспникам — відпустки. За піклування про полегшення їхньої праці трудівники артілі відплачували сторицею. У 1965 році на 100 га угідь в колгоспі було вироблено по 145 цнт м'яса (в живій вазі) та по 367 цнт молока[2].

У роки восьмої п'ятирічки колгосп переможно крокував вперед. Поголів'я тварин уже обчислювалося сотнями і тисячами. У 1970 році в господарстві налічувалося 8 свинарників на 3,5 тис. голів, 7 корівників на 550 голів, 9 телятників на 1350 голів. Всі тваринницькі приміщення споруджено за типовим проектом; механізовано водонапування, роздачу кормів та прибирання гною. Закінчується будівництво великого комплексу відгодівлі свиней на 5 тис. голів, який обслуговуватимуть всього 10 чоловік. Продуктивність комплексу — 5 тис. цнт, а в майбутньому — 14 тис. цнт свинини на рік.

Тваринництво стало високопродуктивним: 1967 року від нього одержано близько 1,8 млн. крб. чистого прибутку. Та члени артілі — переконані прихильники багатогалузевого господарства, хоч земля тут не дуже горнеться до хлібороба — все суглинки та заболочені масиви. Однак впровадження передових досягнень сільськогосподарської науки, добре угноєння, поєднане з впровадженням інших агротехнічних заходів, дає можливість щороку одержувати високі урожаї сільськогосподарських культур. Так, у 1969 році зібрано по 31,8 цнт зернових з га. Особливо відрадними були успіхи хліборобів у ювілейному ленінському році. Трудівники полів виростили на кожному га зернових пересічно по 33 цнт, у т. ч. пшениці — 38,1 цнт; цукрових буряків зібрано по 418,8 цнт. Звичайно, ці успіхи були б неможливі без зміцнення матеріально-технічної бази. У 1970 році колгосп мав 52 трактори, 24 комбайни, 48 автомашин. За роки п'ятирічки кількість електромоторів зросла вчетверо і тепер перевищує 200. Така висока технічна озброєність дає можливість майже повністю механізувати трудомісткі роботи в рослинництві і тваринництві, невпинно підвищувати вихід сільськогосподарської продукції. 1970 року

Нарада агітаторів на агітпункті с. Новосілки. 1970 р.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 817, арк. 37—43.

[2] Працею звеличені. К., 1966, стор. 125.

Голова колгоспу ім. Комінтерну Герой Соціалістичної Праці М. О. Кирилюк серед молоді с. Новосілки. 1969 р.

на 100 га угідь в колгоспі вироблено по 415 цнт молока і 186 цнт м'яса.

Виробничі успіхи новосільських тваринників і хліборобів великою мірою є результатом наполегливої спрямовуючої роботи парторганізації, партійного комітету, утвореного в липні 1961 року[1]. 1970 року партійна організація колгоспу ім. Комінтерну налічувала 76 членів і кандидатів у члени партії. Більшість з них безпосередньо працює на передньому краї виробництва: 12 — тваринниками, 23 — механізаторами, 12 — спеціалістами сільського господарства, 8 — в рільництві тощо. Своїм секретарем комуністи колгоспної парторганізації вже четвертий рік підряд обирають В. О. Григорчука — досвідченого й ініціативного партійного та господарського працівника. Партком, правління колгоспу, виконком сільської Ради очолювали соціалістичне змагання трудівників села за гідну зустріч піввікового ювілею Радянської влади і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. За високі показники у всесоюзному змаганні на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції колгосп ім. Комінтерну нагороджено Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Прапор залишено на вічне зберігання в колгоспі[2].

Комуністи показували приклад у праці, наполегливо боролися за перевиконання підвищених соціалістичних зобов'язань, взятих на честь знаменних ювілеїв. Так, механізована ланка, яку очолює комуніст Ю. М. Сивак, у 1970 році зібрала по 499 цнт цукрових буряків з га. Кавалер трудової слави комуніст Д. Г. Атаманюк на комбайні СК-4 намолотив 5824 цнт з 210 гектарів і зайняв у соціалістичному змаганні друге місце в районі. Тракторист М. С. Таращук трактором Т-74 зорав 3200 га, перекривши своє зобов'язання на 400 гектарів. Трудову естафету від батьків приймає молодь села, на чолі якої йдуть 75 членів Ленінського комсомолу. Комсомолка А. Ф. Кабальська в 1970 році надоїла від кожної з 13 закріплених за нею корів по 3850 кг молока. Доярка Г. С. Кушнір рік у рік надоює понад три тис. кг молока від кожної корови. У соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна вона зайняла перше місце в районі, за що була премійована туристською путівкою до Німецької Демократичної Республіки.

З почуттям впевненості у своїх силах вступив колектив колгоспу ім. Комінтерну в дев'яту п'ятирічку. Про це свідчить перевиконання соціалістичних зобов'язань, взятих на загальних зборах колгоспників 22 грудня 1970 року на честь XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України. Самовіддана праця господарів артільних ланів високо оцінена партією і Радянським урядом. 500 членів колгоспу удостоєно високих урядових нагород, а голову артілі М. О. Кирилюка — чотирьох орденів Леніна і звання Героя Соціалістичної Праці (у 1965 році).

Біографія вихованця партії М. О. Кирилюка тісно пов'язана з історією рідного колгоспу. Він вступив до нього у 1929 році. Старанного і кмітливого юнака незабаром призначили бригадиром, а за два роки до війни обрали головою артілі. У тяжкі воєнні роки він пройшов шлях від солдата мінометної роти до начальника артилерії полку. За виявлені мужність і хоробрість нагороджений двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня і орденом Червоної Зірки, кількома медалями. За 26 післявоєнних літ незмінного головування поряд з нагородами за бойові подвиги з'явилися

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 112, оп. 2, спр. 389, арк. 14, 15.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 5, арк. 8.

нагороди за хліборобський подвиг. Уміння організувати, надихнути колгоспників на самовіддану працю, прислухатись до голосу людей, турбуватись про них, підтримати їх ініціативу — ось риси, притаманні М. О. Кирилюку. Голова артілі ім. Комінтерну виконує велику громадську роботу, він — член райкому і обкому КП України, був делегатом XXIII з'їзду КПРС. Про успіхи колгоспу ім. Комінтерну і його голову пише районна, обласна та республіканська преса, створено кінофільм «Хлібороб — професія мирна». В ньому, зокрема, відбито зміни, що сталися в житті людей за післявоєнні роки.

У колгоспі запроваджено госпрозрахунок. Тут навчилися цінувати кожну копійку, тому і повнішає громадська каса. За роки восьмої п'ятирічки прибуток зріс майже в два рази і становив у 1970 році близько 2,5 млн. крб. Колгосп уже давно перейшов на гарантовану щомісячну оплату праці. Якщо в 1965 році на один людино-день видано пересічно по 2 крб. 60 коп., то в останньому році п'ятирічки — 3 крб. 42 коп. Передовики колгоспного виробництва мають значно вищі заробітки. Так, 1970 року середньомісячна зарплата свинаря Д. Ф. Лісовського дорівнювала 142 крб., комбайнера Д. Г. Атаманюка — 148 карбованців.

Заможно живуть колгоспники. Тепер в Новосілці не побачиш старих хат. Нові просторі і світлі будинки на 4—5 кімнат прикрасили всі вулиці села. На подвір'ях — не менш добротні господарські будівлі. В оселі трудящих приходять газ, водопровід. Велика увага приділяється впорядкуванню та озелененню вулиць.

Невпинно зростає попит на промислові та культурно-побутові товари, меблі. За роки п'ятирічки колгоспники придбали 5 легкових автомобілів, 246 телевізорів, 21 мотоцикл, понад 600 велосипедів тощо. У новозбудованому торговому центрі до послуг жителів — широкий асортимент товарів. Відкрито їдальню, чайну.

Добрим словом жителі Новосілки згадують сільських майстрів побутового обслуговування. Щоб не робили працівники сервісу — ремонт чи пошиття чоловічого й жіночого одягу, перукарські роботи тощо,— все вони виконують якісно, швидко. Невеликий колектив майстерні заслужено носить звання колективу комуністичної праці.

В кожній з 4 бригад колгоспу є фельдшерсько-акушерський пункт, а в селах Яськівцях і Літках ще й родильні будинки. Медичні працівники багато сил віддають профілактичній роботі, санітарно-гігієнічній пропаганді. Так, 1970 року вони прочитали для населення близько 30 лекцій. Колгосп витрачає чималі кошти на оплату відпусток, санаторних путівок, розвиток освіти й культури.

В селі працює восьмирічна школа. Нещодавно споруджено двоповерхове приміщення середньої школи на 400 місць. Незабаром школярі матимуть палац піонерів.

Добре налагоджено в Новосілці культурно-масову роботу. У просторому залі будинку культури, розташованому в центрі села, збираються літні колгоспники, молодь, щоб послухати лекцію чи бесіду, подивитись кінокартину, цікаву виставу. 20 вересня 1970 року відбувся тематичний вечір «Від з'їзду до з'їзду». Увагу присутніх привернули любовно оформлені діаграми, стенди з показниками зростання колгоспу за період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

До послуг колгоспників — 8 бібліотек, які налічують понад 32 тис. книжок. Кожна сім'я передплачує газети і журнали.

У побут молоді міцно увійшли фізкультура і спорт. Фізкультурники села неодноразово були переможцями в районних змаганнях. 1970 року вони зайняли перше місце з настільного тенісу, другі місця з важкої атлетики, волейболу.

Разючі зміни відбулися за роки Радянської влади в житті трудящих Новосілки. У центрі села височить пам'ятник В. І. Леніну. Це йому, великому вчителеві, і створеній ним Комуністичній партії безмежно віддані й вдячні за щасливе сьогоднішнє, світле майбутнє трудівники Новосілки.

В. А. РАДІОНЕНКО, О. Д. СТЕПЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНИХ І СІЛЬСЬКИХ РАД ДЕРАЖНЯНСЬКОГО РАЙОНУ

БОГДА́НІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 20 км від районного центру і за 1 км від залізничної станції Масівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1707 чоловік. Сільраді підпорядковане село Березове.

В колгоспі ім. Горького, центральна садиба якого розміщена у Богданівцях, 1,6 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові, цукрові буряки, розводить м'ясо-молочну худобу. Розвинуто садівництво. За високі врожаї цукрових буряків (620 цнт з га) ланковій Д. Т. Дейнеці в 1947 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, голова колгоспу М. П. Похила і колгоспниця У. К. Рик нагороджені орденом Леніна, 7 чоловік — орденом Трудового Червоного Прапора; медалями «За трудову доблесть» — 98 колгоспників.

У Богданівцях — восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Є медичний пункт.

Село засноване 1766 року.

В 1920 році для боротьби з польськими окупантами створено загін під керівництвом солдатів-фронтовиків М. Діденка, О. Калинки, О. Мантури. Багато жителів влилось до Таращанського полку. У селі в 1923 році виник комсомольський осередок. Орденами й медалями за мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни відзначені 102 чоловіка.

БОЖИ́КІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Ровці, за 22 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1650 чоловік. Сільраді підпорядковані села Радянське і Шелехове.

Місцевий колгосп ім. Петровського, площа орної землі якого становить 2,8 тис. га — велике багатогалузеве господарство.

За трудові успіхи у 1958 році голову колгоспу С. О. Седзюка і доярку Г. В. Киндюк нагороджено орденом Леніна.

На території села розміщений крохмальний завод, побудований у 1930 році. Є допоміжні підприємства: 3 цегельні, винний цех і млин.

У Божиківцях є середня школа, клуб, бібліотека, профілакторій.

В історичних документах вперше село згадується 1436 року. Під час селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. під керівництвом Наливайка у Божиківцях знаходився повстанський табір. У 1648 році через село проходив полк М. Кривоноса.

У 1919 році в селі діяв партизанський загін на чолі з Г. С. Тимчуком. За мужність і відвагу у Великій Вітчизняній війні 140 чоловік нагороджено орденами і медалями.

В Божиківцях народився відомий публіцист, член СПУ Д. М. Прилюк.

На території села є залишки поселення доби бронзи.

ВОВКОВИ́НЦІ — селище міського типу, центр селищної Ради. З березня 1923 до 1958 року — районний центр. Розташовані за 20 км від районного центру і за 2 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка — Хмельницька. Населення — 4165 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Кайтанівка та Садове (до 1958 року — Новосілка).

У Вовковинцях розташований колгосп ім. Свердлова, який обробляє 2,1 тис. га орної землі. Багатогалузеве господарство з розвинутим тваринництвом, вирощує зернові і технічні культури. У селищі працюють меблева фабрика, маслозавод. У 1960 році збудовано млин. Крім цих підприємств, тут розташовані лісництво, лісосклад, лісодільниця, пункт «Заготзерно», нафто- і плодобази, бурякопункт, лісоторговий склад.

Працюють середня і восьмирічна школи, школа робітничої молоді, школа-інтернат. Є будинок культури, бібліотеки для дорослих і дитяча; функціонують дільнична лікарня, пологовий будинок. В селищі розміщений протитуберкульозний санаторій на 75 місць.

Вперше Вовковинці згадуються в історичних документах 1559 року.

В липні 1648 року під час переходу військ Максима Кривоноса з Меджибожа на Бар через Вовковинці до нього приєдналися місцеві селяни, які взяли участь у боях під Баром і Пилявою. З 1813 по 1835 рік в районі Вовковинців відбувалися найбільш активні дії селянських повстанців під проводом Устима Кармалюка, який не раз бував у селі. Біднота приєднувалася до загонів народного ватажка і громила навколишні поміщицькі маєтки.

У 1918 — на початку 1919 року в районі Деражні—Вовковинців діяв партизанський загін під командуванням Д. Туза, який вів боротьбу з австро-німецькими окупантами, гетьманцями і петлюрівцями.

Партійний і комсомольський районні осередки створені тут у 1923 році. З ініціативи партосередку було організовано комсомольсько-молодіжний загін ЧОП.

В роки німецько-фашистської окупації у вересні 1941 року в селищі виникла підпільна група, яка здійснила диверсії на Барському цукровому заводі, зокрема знищила 45 тонн цукру, призначеного для вивезення до Німеччини. Підпільники розповсюджували листівки і повідомлення Радянського інформбюро. В січні 1944 року група встановила зв'язок з діючим у районі партизанським загоном ім. Щорса, і частина підпільників приєдналася до партизанів. В центрі селища височить пам'ятник воїнам-героям, що віддали своє життя за визволення Вовковинців від німецько-фашистських загарбників.

На території сучасного селища виявлено залишки поселення трипільської культури (III тисячоліття до н. ери).

ВОЛО́СЬКЕ (до 1967 року — Волоські Корпчинці) — село, центр сільської Ради. Розташоване поблизу річки Вовка, за 10 км від ра-

йонного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1155 чоловік. Сільраді підпорядковане село Гута.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Кармалюка, за яким закріплено 2,2 тис. га сільськогосподарських угідь.

Артіль вирощує зернові культури і цукрові буряки, виробляє м'ясо, молоко, яйця. 206 трудівників відзначено урядовими нагородами, свинарка А. І. Шадюк удостоєна ордена Леніна.

У Волоському — восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Є швейна і шевська майстерні. Медичний працівник М. І. Ялова в 1966 р. нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Документальна згадка про заснування села належить до 1431 року. В 30-х роках XIX століття тут перебував Устим Кармалюк.

Перший колгосп «Братерство» виник 1923 року. За героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни орденами і медалями нагороджено 135 жителів села.

На території села знайдено крем'яні знаряддя праці доби неоліту.

ГАЛУ́ЗИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 15 км від районного центру, за 8 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1385 чоловік.

Колгосп ім. Фрунзе обробляє 1,9 тис. га орної землі, вирощує зернові культури, цукрові буряки, розводить велику рогату худобу, свиней.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, будинок для старих. Функціонують майстерні: швейна, для ремонту взуття та електроприладів; готель.

Перша згадка про село в історичних документах датується 1493 роком.

У 1817 році на знак протесту проти експлуатації селяни підпалили поміщицький будинок.

В роки тимчасової гітлерівської окупації населення села допомагало партизанам загону ім. Боженка зброєю, медикаментами, продуктами. За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями 95 місцевих жителів.

ГА́ТНА (до 1967 року — Гатна Деражня) — село, центр сільської Ради. Розташована по берегах річки Вовка, за 7 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Коржівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1456 чоловік. Сільраді підпорядковане село Марківка.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Перше травня», зернового і м'ясо-молочного напряму, площа орної землі якого 1,8 тис. га. Вирощуються також цукрові буряки й овочі.

Орденом Леніна в 1966 році нагороджено свинарку С. В. Петрук, яка одержала по 22,6 поросяти від кожної свиноматки.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека, пологовий будинок.

За мужність, проявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 348 жителів села нагороджено

Срібні та золоті прикраси зі скарбу XII ст., знайденого на городищі давньоруських часів. Село Городище. Фото 1970 р.

орденами і медалями СРСР. На честь 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною в центрі села встановлено гранітний пам'ятник односельцям, що загинули в боях за Вітчизну.

На території села знайдено кам'яні знаряддя праці доби бронзи.

ГОРОДИ́ЩЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 27 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 901 чоловік.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Крупської з площею орної землі 1,1 тис. га. Головний напрям рільництва — виробництво зерна і цукрових буряків. Розвинуто також м'ясо-молочне тваринництво.

В Городищі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 56 жителів села нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

На території та в околицях села виявлено залишки поселення трипільської культури, досліджується давньоруське городище (залишки літописного міста Божеська), на якому в 1970 році в одній з досліджених будівель знайдено закопаний в долівці скарб із 206 срібних і золотих ювелірних прикрас (шийна гривна, браслети, перстні, колти тощо).

ЗА́ГІНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1570 чоловік.

За багатогалузевим колгоспом ім. Островського, центральна садиба якого знаходиться в Загінцях, закріплено 1,6 тис. га орної землі. Тут розвинені рільництво, м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво.

В Загінцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, народний музей. Працюють також медичний пункт, швейна майстерня.

Перша згадка про село в історичних документах належить до 1493 року.

У 1922 році тут була створена комуна ім. Чубаря.

ЗГАРО́К — село, центр сільської Ради. Розташований по берегах річки Згару, за 16 км від

районного центру і за 7 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 795 чоловік. Сільраді підпорядковані села Новий Майдан, Новостроївка, Подолянське і Старий Майдан.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Перемога». Площа орної землі — 2 тис. га. Вирощуються зернові, цукрові буряки, розводиться м'ясо-молочна худоба, розвинуто садівництво.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діють медичний пункт, майстерня побутового обслуговування.

Уродженцю села М. П. Мевшу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу за героїзм у боях під час визволення м. Миколаєва.

На території села знайдено знаряддя праці трипільської культури.

ЗЯ́НЬКІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1355 чоловік. Сільраді підпорядковане село Бомкове.

В користуванні колгоспу ім. Леніна, центральна садиба якого знаходиться в Зяньківцях, 1,9 тис. га орної землі. Виробничий напрям — зерновий і м'ясо-молочний. В колгоспі працює цегельний завод потужністю 3 млн. штук цегли на рік. У 1955 році побудовано електростанцію потужністю 50 кіловат.

Є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють дільнична лікарня, швейна майстерня.

Вперше в історичних документах згадується село з 1493 року.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 67 жителів села нагороджено орденами і медалями СРСР.

КА́ЛЬНА (до 1967 року — Кальна Деражня) — село, центр сільської Ради. Розташована за 8 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 937 чоловік. Сільраді підпорядковані села Осикове, Сіноводи.

В Кальній знаходиться центральна садиба колгоспу «Маяк революції», що обробляє 1,7 тис. га орної землі і займається вирощуванням зернових, цукрових буряків та тваринництвом.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

В історичних документах село згадується з 1431 року. У 1830—1835 рр. в селі бував Устим Кармалюк.

Під час громадянської війни жителі села брали активну участь в партизанському загоні, який діяв у Деражнянській волості під керівництвом Д. Туза.

Свинотоварна ферма колгоспу була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939—40 років.

За мужність і відвагу в боях з білофіннами І. І. Климову 7 квітня 1940 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 69 учасників Великої Вітчизняної війни нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу.

КЛОПОТІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 42 км від районного центру, за 25 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 560 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вівсяники і Чернелівці.

Місцевий колгосп «Правда», за яким закріплено 1,6 тис. га орної землі, вирощує зернові і технічні культури; займається тваринництвом.

В Клопотівцях — початкова школа, клуб, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Село вперше в документах згадується у 1616 році.

Селяни Вівсяників брали участь в повстанні під проводом Устима Кармалюка.

За мужність у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками 124 жителі села нагороджено орденами і медалями СРСР.

КОПАЧІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1297 чоловік.

Колгосп ім. Шевченка обробляє 1,5 тис. га орної землі, спеціалізується на виробництві молока і яєць; провідними культурами є озима пшениця, цукрові буряки. У господарстві створено племінну ферму великої рогатої худоби. Є допоміжні підприємства: млин, кузня, стельмашня, пилорама.

В 1965 році передовій пташниці Г. І. Абрамчук за трудові успіхи присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, 195 трудівників нагороджено орденами і медалями. Голова колгоспу Г. І. Абрамчук — депутат Верховної Ради УРСР, була делегатом XXIV з'їзду КП України. Пташниця колгоспу К. В. Дарморос в 1971 році удостоєна ордена Леніна.

На території села працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; є фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Село згадується в документах за 1760 рік.

У 1923 році тут виник комсомольський осередок.

Артіль у 1939—1940 рр. була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 102 жителі села нагороджені орденами і медалями СРСР.

КОРЖІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на Волино-Подільській височині, за 12 км від районного центру і за 2 км від залізничної станції Коржівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. На північ від села протікає річка Вовк, на півдні — річка Вовчок. Населення — 1357 чоловік. Сільраді підпорядковане село Красносілка.

В селі розміщений колгосп ім. Суворова, який обробляє 2,5 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові й технічні культури, розвинуто тваринництво. Діє цегельня.

Працюють середня школа, клуб, краєзнавчий музей, бібліотека, а також медичний пункт.

Під час Великої Вітчизняної війни, у 1941 році, тут була створена підпільна група, яка встановила зв'язок з Проскурівським підпіллям і з партизанським загоном ім. Щорса. Члени групи розповсюджували патріотичні листівки і займалися диверсіями: пустили під укіс 3 ешелони ворога з боєприпасами і живою силою.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 113 жителів села відзначені орденами і медалями, полковник Ф. С. Мержвинський нагороджений двома орденами Леніна.

На території села виявлено залишки поселень доби неоліту, збереглося давньоруське городище.

КОРИ́ЧИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 20 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1438 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Маяковського користується 1,9 тис. га орної землі, вирощує цукрові буряки та зернові культури, спеціалізується на розведенні птиці.

У Коричинцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; діє медичний пункт, будинок побуту.

Село виникло 1431 року з двох поселень — Ремових і Домських Коричинець.

Місцеві селяни в 1648 році приєдналися до війська Максима Кривоноса, яке проходило з Меджибожа на Бар.

В 1923 році в селі утворено комсомольський осередок.

За подвиги і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 84 жителі села нагороджені орденами і медалями СРСР.

На території села виявлено залишки поселення трипільської культури.

ЛОЗОВЕ́ (до 1950 року — Торфорозробка) — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташоване за 12 км від районного центру, поблизу залізничної станції Коржівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення—1345 чоловік.

На території селища міститься торфопідприємство і Хмельницький інструментальний завод.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня, швейна майстерня.

Селище виникло в 1929 році.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 85 чоловік нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

МАЗНИ́КИ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Ровці, за 25 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1667 чоловік.

Площа орної землі колгоспу ім. Кірова — 1,8 тис. га. Тут вирощуються зернові культури, цукрові буряки, розводиться м'ясо-молочна худоба. Розвинуті садівництво, рибництво.

За успіхи в розвитку громадського господарства 309 колгоспників відзначено нагородами.

В Мазниках є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, колгоспний спортивний клуб.

Вперше село згадується в історичних документах 1493 року. Влітку 1905 року тут відбувся селянський страйк.

128 учасників Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР.

На території села виявлено залишки поселення трипільської культури.

МАЙДА́Н-ЧЕРНЕЛЕВЕ́ЦЬКИЙ — село, центр сільської Ради. Розташований за 45 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 619 чоловік. Сільраді підпорядковані села Макарове, Стара Гута, Степівка.

Тут знаходиться центральна садиба колгоспу «Прапор ленінізму», за яким закріплено 1,9 тис. га орної землі. Провідними галузями є зернове виробництво і тваринництво м'ясо-молочного напряму.

В селі розміщені восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 133 чоловіка нагороджено орденами і медалями СРСР.

МАНИ́КІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Вовчок, за 18 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Коржівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1791 чоловік.

Рослинницько-тваринницький колгосп «Дружба народів» користується 1,1 тис. га орної землі.

На території села розташовані заводи — спиртовий, брикетний.

В селі є відділення «Сільгосптехніки». За трудові успіхи нагороджено медалями 211 жителів села.

В Маниківцях — середня школа, клуб, бібліотека. Працює пологовий будинок.

Восени 1918 року відбулося повстання місцевих селян проти австро-німецьких окупантів і гетьманців.

За тимчасової гітлерівської окупації на Маниковецькому спиртозаводі існувала диверсійна група, учасники якої вивели завод з ладу.

За відвагу на фронтах Великої Вітчизняної війни 107 жителів нагороджено орденами і медалями СРСР.

На території села знайдено знаряддя праці трипільської культури.

НИ́ЖНЄ — село, центр сільської Ради. Розташоване на правому березі річки Вовк, за 5 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 545 чоловік. Сільраді підпорядковані села Слобідка і Черешенка.

В селі розташований радгосп ім. Котовського м'ясо-молочного напряму, який обробляє 1,8 тис. га орної землі. Є ремонтна майстерня.

В Нижньому — восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Влітку 1903 року в селі відбулися селянські виступи.

ПИЛИ́ПИ (до 1967 року — Пилипо-Коричинці) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 15 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 976 чоловік. Сільраді підпорядковане село Шиїнці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Комунар», площа орної землі якого 2,4 тис. га. В артілі вирощуються зернові культури, цукрові буряки, розвинуто тваринництво м'ясо-молочного напряму. Молочнотоварна і свинарська ферми колгоспу були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939—1940 років.

У Пилипах є початкова школа, клуб, бібліотека, пологовий будинок.

Вперше село згадується в документах за 1440 рік.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденами і медалями СРСР нагороджено 70 чоловік.

РАДІВЦІ́ (кол. Внучківці або Онучківці) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1495 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гришки, Згар, Стреків.

Центральна садиба колгоспу «Жовтень», рослинницько-тваринницького напряму, знаходиться в Радівцях. Площа орної землі господарства — 3 тис. га. Є вальцьовий млин, цегельня, пилорама.

В Радівцях діють середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Перша згадка про село в документах належить до 1493 року. За подвиги в роки Великої Вітчизняної війни мешканцеві села С. К. Савицькому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 250 інших жителів нагороджено орденами і медалями СРСР.

Уродженцем села є генерал-майор авіації В. Л. Публічук. У с. Стрекові народився радянський літературознавець, письменник А. А. Каспрук.

Поблизу села знайдено залишки поселення трипільської культури.

ШПИ́ЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 7 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 978 чоловік. Сільраді підпорядковані села Розсохи і Теперівка.

Багатогалузевий колгосп ім. Гагаріна, площа орної землі якого становить 2,2 тис. га, займається рільництвом, м'ясо-молочним тваринництвом, птахівництвом. Тут є 2 кар'єри для добування каменю і піску.

В селі — восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

У роки гітлерівської окупації в селі виникла підпільно-патріотична група, члени якої провадили агітаційну роботу, розповсюджували листівки серед населення, збирали зброю, визволили 80 чоловік, яких фашисти мали вивезти до Німеччини.

ЯБЛУНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 9 км від районного центру і залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 945 чоловік. Сільраді підпорядковані села Буцневе і Шарки.

У Яблунівці розміщений колгосп «Авангард». За площею сільськогосподарських угідь — 3,4 тис. га — він один з найбільших у районі. Його виробничий напрям —відгодівля великої рогатої худоби і свиней. Також розвинуті рільництво, садівництво. Господарство займає перше місце в районі по виробництву м'яса (225,5 цнт на 100 га сільськогосподарських угідь). Голова колгоспу І. П. Брейтер нагороджений в 1971 році орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Перша згадка про село в історичних документах належить до 1557 року.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 263 жителі нагороджено орденами і медалями.

ЯВТУХИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 27 км від районного центру і від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1390 чоловік. Сільраді підпорядковані села Адамівка і Слобідка-Шелехівська.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Жданова, площа орної землі якого 2,8 тис. га. Колгосп займається рільництвом, виробництвом м'яса і молока, вирощуванням поросят для спеціалізованих господарств району.

В Явтухах є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, пологовий будинок.

Перша згадка про село в документах датується 1555 роком. Через Явтухи і Слобідку-Шелехівську в роки громадянської війни проходили з боями загони Г. І. Котовського.

За героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни орденами і медалями СРСР нагороджено 423 чоловіка.

На території села знайдено кам'яні знаряддя праці доби неоліту.

ДУНАЄВЕЦЬКИЙ РАЙОН

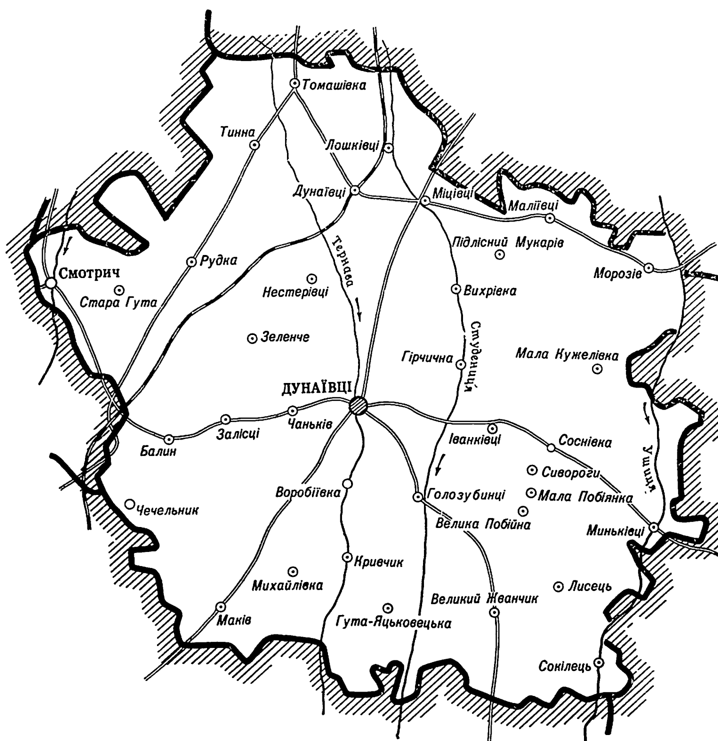

ДУНА́ЇВЦІ

Дунаївці — місто районного підпорядкування, розташоване на річці Тернаві, лівій притоці Дністра, за 68 км від обласного центру і 22 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 13 тис. чоловік. Міській Раді підпорядковане село Мушкутинці.

Дунаївці — центр району, площа якого 1,2 тис. кв. км, населення 97,3 тис. чоловік (у т. ч. сільського 80 тис., міського 17,3 тис.). В районі 85 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 32 сільським Радам; 38 колгоспів, 80,7 тис. га сільськогосподарських угідь, 74,4 тис. га орної землі; 15 підприємств, 5 будівельних організацій; 10 лікарень, поліклініка, 63 фельдшерсько-акушерські пункти, 14 пологових будинків; 83 школи, 72 будинки культури й клуби, 72 бібліотеки.

Територія сучасного міста була заселена ще в III тисячолітті до н. е., про що свідчать виявлені в його околицях залишки поселення трипільської культури.

Вперше Дунаївці згадуються в історичних документах за 1403 рік. Вже тоді це було досить велике поселення, що налічувало 72 дими[1]. В давніх актах воно називалося Дунайгород, а з початку XVIII ст.— Дунаївці. Ця назва, мабуть, походить від торговельного шляху, що проходив через місто і вів до країн Дунайського басейну — Волощини, Молдавії, Угорщини.

У 30-х роках XV ст., коли західне Поділля загарбала Польща, в Дунаївцях було засновано домініканський монастир, що став осередком соціального, національного і релігійного гноблення українського населення. В 1460 році Дунаївці входили до числа поселень, з яких кам'янецький єпископ збирав десятину на потреби католицької церкви. Пізніше Дунаївці стають власністю польських магнатів Гербуртів, Потоцьких та ін. Наприкінці XVI ст. Гербурти спорудили тут замок-фортецю.

1592 року Дунаївцям надано статус міста за магдебурзьким правом. Було запроваджено самоврядування, щороку проводилися два ярмарки і щотижня — торги. У 1605 році привілеї міста були розширені: дозволено створювати цехи, влаштову-

[1] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 2, стор. 336.

вати чотири ярмарки на рік. 1629 року в Дунаївцях вже працювали цехи чоботарів, кушнірів, ткачів, мулярів та ін. Місто мало 630 димів[1]. Населення, особливо українське, зазнавало великих утисків від феодала. Жителів православного віросповідання фактично не допускали до участі у міському самоврядуванні, обмежували їх права займатися ремеслами і торгівлею, примушували переходити в унію і католицизм. Соціальне і національне гноблення викликали рішучий протест корінного населення. Воно брало активну участь у визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Королівські війська разом з татарами не раз піддавали місто руйнуванню. В 1661 році у Дунаївцях налічувалось всього 20 димів. Протягом 15 років, що передували турецькому загарбанню Поділля, населення зібрало лише шість урожаїв, бо посіви були знищені набігами татар[2].

У 1672 році Дунаївці опинилися під ярмом турецьких феодалів, які 27 років грабували жителів. Багато з них покинуло місто й пішло світ за очі. За свідченням датського посланника Юста Юла, який проїжджав через Дунаївці невдовзі після повернення сюди польської шляхти, в місті жила незначна кількість міщан, до того ж дуже бідних[3].

Знедолені жителі міста і селяни навколишніх сіл були активними учасниками антифеодального руху, який 1702 року охопив всю Правобережну Україну. З історичних документів відомо, що ватажком повсталих міщан і селян Дунаєвець був козацький полковник. Серед повстанських загонів згадується і Дунайгородський[4]. Протягом XVIII ст. жителі міста ще не раз піднімалися на боротьбу проти панування польської шляхти.

З 1793 року, коли Поділля увійшло до складу Росії, починається поступове пожвавлення економічного життя Дунаєвець. В них щороку відбувалось по чотири ярмарки; відновлювалися ремесла. За даними ревізії 1811 року, в місті було 239 міщан-чоловіків, у т. ч. 63 ремісники. У наступні 23 роки кількість міщан зросла до 404, а ремісників — до 244[5]. У 20-х роках XIX ст. поміщики Красинські заснували в Дунаївцях невелику суконну фабрику, яка мала 3—4 ткацькі верстати, чесальну і прядильну машини, що приводилися в дію вручну[6]. На фабриці працювали німецькі ткачі, а пізніше почали застосовувати працю кріпаків.

Графи Красинські володіли шістьма фільварками. До Дунаєвецького фільварку було приписано 215 селянських господарств, в яких налічувалось 1386 ревізьких душ. Пану належало 2497 десятин землі, в користуванні селян було всього 303 десятини орної землі, 806 десятин сіножатей та 48 десятин общинних угідь. Кріпаки відбували на рік 133 дні панщини і, крім того, 12 згінних і стільки ж шарваркових днів; тяглі господарства виконували також гужову повинність. 1850 року поміщик Скибневський, який придбав Дунаївці за 600 тис. крб., встановив для селян змішані податки. Господарства, що не мали робочої худоби, платили по 6 крб. на рік і відробляли 16 днів панщини (пішої). Тяглі господарства сплачували по 10 крб. і теж відробляли 16 днів панщини, але з своїм тяглом; селяни-городники сплачували по 3 крб. 50 копійок[7].

За реформою 1861 року 83 селянським дворам Дунаєвець, в яких налічувалося 221 ревізька душа, виділено 309 десятин землі. На кожний двір в середньому припадало 3,7 десятини надільної землі. У серпні 1866 року складено викупний акт, за яким селяни Дунаєвець мали сплатити за землю викуп в сумі 9865 крб. 33 коп.

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1. К., 1876, стор. 35—37; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вип. 11. Каменец-Подольский, 1911, стор. 29, 30.

[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вип. 11, стор. 30.

[3] Там же.

[4] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, стор. 511, 512, 538, 539, 641, 642.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. 226, оп. 79, спр. 3629, арк. 1—14; спр. 4702, арк. 144—281.

[6] Т. І. Д е р е в'я н к і н. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX століття, стор. 55, 56.

[7] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2759, арк. 1—65; ф. 241, оп. 1, спр. 1125, арк. 1—17, 21.

Колишні кріпаки скаржилися, що Скибневський скривдив їх: урізав наділи, виділив гірші землі і далеко від міста, захопив громадський вигін. Великі збитки терпіли селяни від того, що поміщик, спорудивши на річці греблю, кожної весни затоплював їхні городи, отруював воду відходами з бойні[1].

Обтяжені великими викупними платежами за землю, селяни мусили шукати додаткового заробітку і за копійки йшли працювати на підприємства, що належали переважно іноземцям. На початку 60-х років в місті діяло понад 50 напівкустарних фабрик і заводів. На 47 суконних, 4 постригальних і фарбувальній фабриках, свічковому заводі працювало 302 чоловіки та 278 жінок. У двох каретних майстернях було 6 майстрів та підмайстрів (іноземців) і 15 робітників. Робочий день тривав 15—16 годин, а плата була мізерною. У 80-х роках робітники-чоловіки одержували від 7 до 15 крб. на місяць, жінки — від 4 до 7 крб., діти — від 25 до 40 крб. на рік[2]. У квітні 1896 року на дунаєвецьких суконних фабриках відбувся страйк, в якому взяло участь близько 300 робітників. Страйкарі вимагали збільшення оплати праці, і власники змушені були піти на поступки.

Внаслідок промислової кризи початку XX ст. у Дунаївцях було закрито чимало підприємств. Одночасно відбувалося поглинення більшими підприємствами менших, концентрація виробництва. Якщо у 1879 році в місті були 54 невеликі суконні фабрики, то на початку XX ст. їх лишилося 32[3]. Багато робітників втратило роботу і голодувало.

В роки першої російської революції члени Кам'янець-Подільської соціал-демократичної організації проводили велику роботу серед трудящих міста. Було надруковано кілька листівок, які закликали робітників дунаєвецьких суконних фабрик вступати до РСДРП, організовувати профспілки, створювати робітничі каси, брати участь у страйках[4]. Однак страйкова боротьба не набула в місті великого поширення, бо губернські власті нагнали сюди багато солдатів і поліції. Так, 13 листопада 1906 року ушицький повітовий справник просив подільського губернатора перекинути з Китайгорода в Дунаївці ще один військовий ескадрон[5]. Революційні виступи робітників міста були придушені.

У період нового промислового піднесення (1910—1914 рр.) економічне життя в Дунаївцях пожвавилося. Напередодні світової війни тут працювали 72 підприємства, у т. ч. близько двох десятків суконних фабрик, два чавуноливарні, два механічні заводи, 4 макаронні фабрики, а також 44 ремісничі майстерні. На цих підприємствах, де все ще переважала ручна праця, було зайнято 822 робітники[6]. У Дунаївцях діяли товариство кредиту і споживче товариство.

З розвитком промисловості й торгівлі зростало місто, збільшувалося його населення. 1911 року в Дунаївцях налічувалося понад 13 тис. жителів. Вони мешкали в 553 будинках, серед яких переважали дерев'яні, криті гонтою або соломою. Площі й центральні вулиці освітлювалися гасовими ліхтарями. Водопроводу й каналізації не було. Місто мало поштово-телеграфну контору, 6 постоялих дворів, 5 шинків, 10 пивних і винниць тощо.

З 70-х років у Дунаївцях працювала земська лікарня, яка у 1911 році мала 15 ліжок. На початку XX ст. відкрилася ще одна лікарня на 6 ліжок. Медичний персонал складався з трьох лікарів, акушерки та двох фельдшерів. З трьох аптек дві — приватні.

Першим навчальним закладом, заснованим у Дунаївцях 1836 року, було двокласне лютеранське училище для дітей німецьких ткачів. І тільки через чверть сто-

---

1 Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2759, арк. 1—65.

2 Там же, ф. 228, оп. 1, спр. 376, арк. 53—169; Сборник сведений о Подольской губернии, вып. 3. Каменец-Подольский, 1884, стор. 32—34.

3 Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 1210, стор. 84, 85.

4 Там же, спр. 7860, арк. 462.

5 Там же, спр. 7467, арк. 15.

6 Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 215.

ліття відкрито парафіяльну школу, в якій навчалося 9 дітей. Школа містилася в маленькій кімнатці при церкві. 1871 року почало працювати двокласне міністерське училище. Перед імперіалістичною війною в двох училищах навчалося 177 хлопчиків і 106 дівчаток, налічувалося 9 учителів[1].

З культурних закладів у місті був тільки клуб, відкритий при пожежному товаристві, а от церков, костьолів, кірх, синагог, молитовних будинків — близько 15.

В роки першої світової війни з Дунаєвець, які опинилися у прифронтовій зоні, населення й устаткування фабрик були частково евакуйовані в тилові райони. В місті дислокувалося чимало військових частин. Армійські більшовики проводили серед солдатів і місцевих жителів революційну пропаганду.

На початку березня 1917 року, коли до Дунаєвець дійшла звістка про повалення самодержавства, в місті відбулися демонстрації. 25 березня трудящі обрали Раду робітничих депутатів, яка незабаром об'єдналася з Радою солдатських депутатів. Органом буржуазної влади був міський виконавчий комітет громадських організацій. Продовжувала діяти і міська управа, але народні маси бойкотували її розпорядження, не визнавали громадського комітету. У першій половині липня у клубі «Апполо» відбувся мітинг трудящих, на якому під впливом більшовиків прийнято резолюцію про недовір'я Тимчасовому урядові[2].

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді та прийняття II Всеросійським з'їздом Рад декретів про мир і землю викликали серед трудящих Дунаєвець революційний ентузіазм. 26—27 жовтня відбулися мітинги в місті і навколишніх селах, на яких виступали члени більшовицької фракції Ради робітничих і солдатських депутатів М. І. Мельник, Калашников, Кепко[3]. Вони закликали робітників і сільську бідноту боротися за встановлення Радянської влади в Дунаївцях і Дунаєвецькій волості. Однак на початку грудня місто захопили військові частини Центральної ради. В січні 1918 року їх було вигнано, і в Дунаївцях встановлено Радянську владу.

Та не встигла Рада робітничих і солдатських депутатів розгорнути роботу, як наприкінці лютого в місто вдерлися австро-німецькі загарбники. Народні маси піднялися на боротьбу проти окупантів й їхніх буржуазно-націоналістичних спільників. Восени в районі Дунаєвець діяв партизанський загін, який очолив О. Бондарєв. Серед бійців загону було чимало й дунаївчан. Партизани відбивали у ворога награбовані в населення хліб, худобу, нападали на солдатів та офіцерів.

У другій половині листопада австро-німецькі окупанти втекли з Дунаєвець; владу захопили українські буржуазні націоналісти. На початку 1919 року до міста прибули дві сотні учасників розгромленого румунськими боярами Хотинського повстання. Петлюрівці намагалися використати їх для боротьби з радянськими військами і партизанами, але хотинці повстали проти Директорії і разом з селянами громили поміщицькі маєтки. 14 квітня вони допомогли частинам Червоної Армії і партизанам очистити Дунаївці від петлюрівців. Тоді ж партизанські загони й хотинські повстанці об'єдналися в одну бойову частину — партизанський полк, який взяв участь у визволенні Кам'янця-Подільського, а пізніше, в складі 45-ї стрілецької дивізії під командуванням Й. Е. Якіра, громив польських інтервентів[4].

Після відновлення Радянської влади трудящі Дунаєвець взялися за мирну працю. Протягом квітня—травня 1919 року налагоджувалася робота радянських установ, промислових підприємств, закладів охорони здоров'я і народної освіти.

Однак на початку червня до міста знову вдерлися петлюрівці, а в грудні його захопила польська вояччина. Тут було утворено т. зв. польську цивільну адміністрацію, яка приступила до відновлення поміщицького землеволодіння й повернення

---

[1] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 213—215.
[2] В боях за Жовтень, стор. 177, 178.
[3] В боях за Жовтень, стор. 181.
[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 1401, оп. 1, спр. 27, арк. 115; Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 663.

Куточок парку ім. 50-річчя Жовтня в Хмельницькому. 1970 р.

Роботи народних майстрів:

П. П. Білоокий. Миски. Розпис ангобами, полива. Село Смотрич Дунаєвецького району. 1962 р.

Запаска. Хмельницька область. Кінець XIX ст.

Тканий рушник. Хмельницька область. XIX ст.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

поміщикам конфіскованого майна. Окупанти запроваджували примусову працю в маєтках і на промислових підприємствах, але селяни і робітники саботували їхні розпорядження, ухилялися від сплати податків, накладених на населення польською адміністрацією[1].

10 липня 1920 року стрілецькі частини 41-ї дивізії і ескадрони Кочубеївського кавалерійського полку вибили ворога з Дунаєвець. Населення міста всіляко допомагало своїм визволителям. 29 серпня під час проведення «Тижня Червоної Армії» в театрі «Апполо» (колишній клуб) відбулася вистава двох чеховських п'єс «Лебедина пісня» і «Ведмідь». Всю виручку передали до фонду Червоної Армії. Тільки протягом двох днів «Тижня» було зібрано 100 тис. крб. грішми, багато одягу і продуктів[2].

У вересні Дунаївці знову захопили польські інтервенти, а потім петлюрівці. Остаточно місто очищено від ворога у середині листопада 1920 року. Того ж місяця було створено ревком; робітнича молодь організувала комсомольський осередок. У резолюції, прийнятій з цього приводу, говорилося: «В нинішній революції, у боротьбі, що ведеться за визволення трудящих, за нове, світле життя, не можна залишатися байдужим і спокійним. Ми повинні взяти участь у боротьбі за наше майбутнє, і ми вступимо до спілок молоді, де вчитимемось будувати нове життя. Хай живе Комуністична Спілка Молоді! Хай живе III, Комуністичний Інтернаціонал!»[3].

Протягом грудня 1920 — січня 1921 року налагоджено роботу радянського апарату, розгорнули діяльність профспілкові організації текстильників і металістів. Почалася відбудова зруйнованого господарства, але не вистачало ні коштів, ні матеріальних засобів. Ревком обклав місцеву буржуазію надзвичайним податком на 3 млн. крб., що дало можливість налагодити роботу націоналізованих підприємств: 4 державних текстильних фабрик, майстерні для виготовлення шинельного сукна, електростанції, ливарно-механічного заводу. Було створено Дунаєвецький кущ суконних фабрик.

Одночасно радянські органи вживали заходів щодо поліпшення становища трудящих: для дітей бідноти і безробітних відкрили дві їдальні; відділ соціального забезпечення ревкому збирав і передавав неімущим одяг, білизну, видавав паливо; комунальний відділ облікував усі квартири і переселяв туди з трущоб родини робітників; відділ охорони здоров'я налагодив безкоштовну медичну допомогу населенню; культурно-освітня комісія займалася реорганізацією трьох шкіл міста по типу єдиної трудової школи[4].

Наприкінці січня 1921 року ревком вичерпав свої повноваження і передав владу новообраній Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Того ж року комуністи, що працювали на підприємствах і в установах, об'єдналися в партійний осередок. У ньому налічувалося 7 членів і 2 кандидати в члени партії[5]. Секретарем осередку обрано працівника суконної фабрики О. В. Каневського.

Партійні й радянські органи приділяли багато уваги завершенню розподілу поміщицьких земель між трудящими селянами міста і околиць, організації кооперативних товариств і колективних господарств. Влітку 1921 року почали працювати споживче товариство, центральний робітничий кооператив «Дунайцеробкооп». Протягом 1921—1922 рр. створено два сільськогосподарські кооперативні товариства, які разом об'єднували 19 бідняцьких родин і через нестачу тягла, реманенту зазнавали чималих труднощів.

Незважаючи на те, що в перші роки після громадянської війни в місті було дуже важко з продовольством, дунаївчани гаряче відгукнулися на заклик Комуністичної партії, В. І. Леніна подати допомогу голодуючим Поволжя і Півдня України. Протягом липня—листопада 1921 року учні шкіл і вчителі зібрали серед жителів міста

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1062, оп. 2, спр. 26, арк. 111.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 384.
[3] Там же, стор. 407, 408
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 42, арк. 83—86.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 287, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

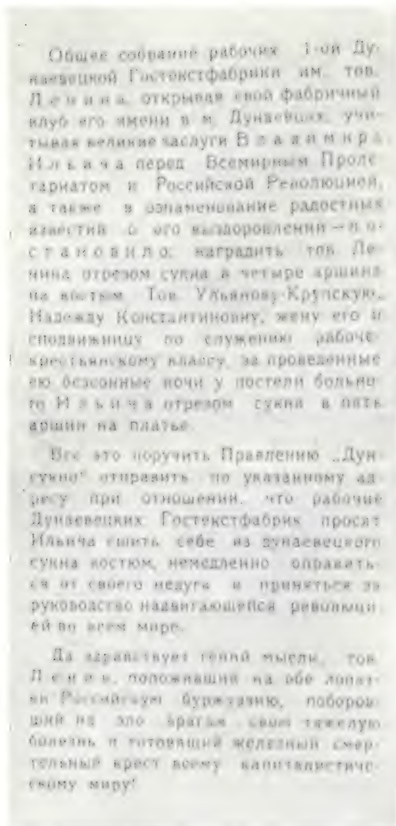

Общее собрание рабочих 1-ой Дунаевецкой Гостекстфабрики им. тов. Ленина, открывая свой фабричный клуб его имени в м. Дунаевцах, учитывая великие заслуги Владимира Ильича перед Всемирным Пролетариатом и Российской Революцией, а также в ознаменование радостных известий о его выздоровлении — постановило: наградить тов. Ленина отрезом сукна в четыре аршина на костюм. Тов. Ульянову-Крупскую, Надежду Константиновну, жену его и сподвижницу по служению рабоче-крестьянскому классу, за проведенные ею бессонные ночи у постели больного Ильича отрезом сукна в пять аршин на платье.

Все это поручить Правлению „Дунсукно" отправить по указанному адресу при отношении, что рабочие Дунаевецких Гостекстфабрик просят Ильича сшить себе из дунаевецкого сукна костюм, немедленно оправиться от своего недуга и приняться за руководство надвигающейся революцией во всем мире.

Да здравствует гений мысли, тов. Ленин, положивший на обе лопатки Российскую буржуазию, поборовший на зло врагам свою тяжелую болезнь и готовящий железный смертельный крест всему капиталистическому миру!

Постанова зборів робітників Дунаєвецької суконної фабрики ім. Леніна, надрукована в «Рабоче-крестьянской газете» 30 вересня 1923 р.

Металевий вінок В. І. Леніну від робітників дунаєвецьких текстильних фабрик. Січень 1924 р.

234,6 тис. крб. На 1 липня 1922 року трудящі Дунаєвець здали у фонд допомоги голодуючим понад 4 млн. крб. Того ж року в Дунаївцях відкрито дитячий будинок, в якому розмістили 104 дітей з Поволжя. Для них були створені необхідні побутові умови, організовано навчання, медичне обслуговування[1]. Допомога голодуючим була яскравим проявом пролетарської солідарності трудящих, їх прагнення спільними зусиллями подолати наслідки післявоєнної розрухи.

Після утворення в березні 1923 року Дунаєвецького району районна партійна організація, що налічувала 22 члени і 9 кандидатів у члени партії[2], райком КП(б)У, райвиконком очолили боротьбу трудящих за успішну відбудову й дальший розвиток сільського господарства та промисловості. 1923 року Дунаєвецький кущ суконних фабрик було реорганізовано в текстильний трест «Дунсукно», підпорядкований Подільському губнаргоспу. Це сприяло відродженню найважливішої галузі економіки міста, зменшенню безробіття. На кінець відбудовного періоду в Дунаївцях налічувалося 8,6 тис. жителів, з них 620 працювало на суконних фабриках, у кооперативному товаристві «Текстиль», а також на чавуноливарному заводі[3].

Найбільшим і найпередовішим підприємством міста була суконна фабрика № 1, яка з честю носила ім'я В. І. Леніна. Її продукція славилася високою якістю. 16 вересня 1923 року загальні робітничі збори, що відбулися у приміщенні новозбудованого фабричного клубу, ухвалили подарувати В. І. Леніну і Н. К. Крупській відрізи сукна на костюм і плаття[4].

У траурні січневі дні 1924 року партійні осередки міста і робітники дунаєвецьких фабрик надіслали в Москву металевий вінок. На двох стрічках — чорній і червоній — було написано: «Ілліч не вмер, він живе у серцях пролетарів усього світу», «Спи спокійно, Іллічу, розпочату тобою справу доведемо до кінця!»[5]

Завдання дальшого збільшення промислового виробництва вимагало докорінної реконструкції старих підприємств і будівництва нових. 1925 року Кам'янецький окружний виконавчий комітет прийняв рішення про будівництво в Дунаївцях електростанції та маслозаводу. В 1929 році трест «Дунсукно» було ліквідовано, а текстильні підприємства об'єднано в одну велику фабрику, підпорядковану тресту «Укрсукно»[6]. Протягом першої п'ятирічки на фабриці було замінено ручні ткацькі верстати на 40 механічних, що сприяло збільшенню випуску продукції, поліпшенню її якості. У роки другої п'ятирічки на підприємствах міста з'явились стахановці. Ткалі суконної фабрики А. Г. Островецька, Н. П. Дармороз почали працювати на 3—4 верстатах. Заспівувачем стахановського руху на механічному заводі «Змичка» (колишній чавуноливарний), що виготовляв сільськогосподарський реманент, став коваль Й. І. Лісовський.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1095, оп. 1, спр. 1, арк. 162—164.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 115, оп. 1, спр. 15, арк 4.
[3] Матеріали до опису округ УРСР. Кам'янецька округа, стор. 24, 25; Хмельницький облдержархів, ф. Р-343, оп. 1, спр. 139, арк. 146.
[4] Трудящі Поділля — В. І. Леніну. Вінниця. 1960, стор. 46, 47.
[5] Ленину. 21 января 1924. М. 1924, стор. 132.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1250, оп. 1, спр. 1709, арк. 75.

Перший трактор Дунаєвецької МТС. 1930 р.

Великі соціалістичні перетворення відбувалися і в сільському господарстві. Наприкінці 1929 року дрібні сільськогосподарські товариства в передмісті Дунаєвець Могилівці утворили артіль «Жовтень». Наступного року тут вже було два колективні господарства, які пізніше об'єдналися в колгосп ім. XVI партз'їзду. В самому місті 1930 року організовано дві сільськогосподарські артілі. У жовтні того ж року в місті створено одну з перших на Поділлі Дунаєвецьку МТС[1]. Через 2 роки після заснування її тракторний парк складався з 50 машин, а напередодні Вітчизняної війни—вже з 137. У квітні 1939 року найкращого тракториста Дунаєвецької МТС комсомольця М. П. Доротюка було занесено на Дошку пошани ім. XVIII з'їзду ВКП(б) і нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В роки довоєнних п'ятирічок значно зросла кількість жителів, зайнятих у промисловому виробництві. У 1940 році з 6,5 тис. мешканців 1652 працювали на підприємствах і у 8 промислових артілях. Найбільші підприємства міста — суконна фабрика, маслозавод і механічний завод «Змичка» того року випустили продукції на 61,3 млн. карбованців[2].

З кожним роком зростали лави стахановців. Особливо багато їх працювало на передовому підприємстві Дунаєвець — суконній фабриці ім. Леніна. Ім'я кращої ткалі М. С. Дерикоз було відоме далеко за межами міста. 26 червня 1938 року трудящі області одностайно обрали її депутатом Верховної Ради УРСР.

Напередодні війни в місті працювали 2 електростанції, телеграф, телефон. Було електрифіковано і радіофіковано 260 будинків, забруковано 4,5 км вулиць, розбито сади і сквери. Трудящих обслуговувало 8 магазинів. 1938 року відкрито двоповерховий універмаг, готель на 25 місць.

Значно розширилася сітка медичних, навчальних і культурно-освітніх закладів. В останньому мирному році в місті налічувалося дві лікарні на 130 ліжок, поліклініка, водолікарня, станція швидкої допомоги та ін. Для малюків було відкрито 6 садків і ясел.

У середній, трьох неповних середніх школах навчалося 1900 дітей, працювало 69 учителів і серед них заслужений учитель Української РСР С. О. Гернштето. Готували кадри спеціалістів медична школа і дворічний педагогічний технікум.

Велика культурно-освітня робота проводилася в будинку культури, районній, 9 профспілкових бібліотеках. Було відкрито кінотеатр, палац піонерів. З 1939 року в Дунаївцях видавалася районна газета «Сталінським шляхом», на шпальтах якої висвітлювалося економічне, політичне, громадське й культурне життя міста та району.

Міська парторганізація, РК КП(б)У приділяли велику увагу політичній пропаганді й агітації. При райпарткомі діяли семінар пропагандистів, дворічна партійна школа. Зважаючи на загострення міжнародної обстановки і загрозу війни, партійна організація посилила роботу по військово-патріотичному вихованню трудящих.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 1, спр. 19а, арк. 1.
[2] Там же, ф. Р-339, оп. 1, спр. 166, арк. 4; ф. Р-1285, оп. 2, спр. 6, арк. 199.

Плодотворно працювали організації Тсоавіахіму, Червоного Хреста, спортивні товариства.

22 червня 1941 року, коли фашистська Німеччина напала на Радянський Союз, у місті відбувся мітинг. На ньому трудящі дали клятву віддати всі сили і саме життя захисту соціалістичної Вітчизни. До райвійськкомату надійшли сотні заяв від трудящих міста з проханням відправити їх на фронт. Так, комсомолка П. В. Ясногородська у своїй заяві писала: «Прошу прийняти мене в ряди РСЧА. Хочу йти на фронт добровільно і працювати медсестрою. Буду захищати свою Батьківщину від ворога, який насмілився напасти на нашу священну землю». «Прошу Дунаєвецький райвійськкомат,— писав А. Ф. Попов,— відправити мене на фронт добровольцем для захисту своєї вільної Вітчизни від кровопивців трудового народу. Хочу бути доблесним захисником моєї любимої Батьківщини»[1].

В місті запровадили охорону підприємств, установ, колгоспів, створили санітарні загони, пожежні дружини. Розпочалася евакуація населення і матеріальних цінностей, але через швидке наближення ворога її не було завершено.

11 липня 1941 року Дунаївці захопили фашисти. Майже три роки чинили вони тут страхітливі злодіяння. На території міста окупанти створили табір для військовополонених, де від голоду й хвороб загинули тисячі людей, а також гетто, куди зігнали єврейське населення з Смотрича, Шатави, Балина та ін. В районі лісу Солонинчика було розстріляно, а також поховано живцем 7 тис. чоловік, на території самого міста — 2,5 тис. А всього за час окупації гітлерівці розстріляли і закатували близько 12 тис. мирних громадян і військовополонених[2]. 20 юнаків фашистські кати повісили за відмову працювати на носіїв «нового порядку», вивезли на каторжні роботи до Німеччини 1,5 тис. жителів міста і району. Було запроваджено примусову рабську працю і в самих Дунаївцях. Восени 1941 року окупаційні власті видали наказ про загальну мобілізацію населення на збирання цукрових буряків і картоплі. За невиконання наказу погрожували тюрмою[3].

Жителі Дунаєвець брали активну участь у партизанській боротьбі, яка під керівництвом Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії розгорнулася в області. Особливо широкого розмаху вона набрала на початку 1944 року, коли радянські війська наблизилися до Поділля. 28 березня частини 1-го Українського фронту почали бої на підступах до міста. Фашистські загарбники намагалися будь-що удержати цей важливий вузол шосейних шляхів. Бійці 161-ї і 317-ї стрілецьких дивізій 22-го стрілецького корпусу зламали опір ворога і 31 березня вибили його з Дунаєвець[4].

З першого дня визволення дунаївчани під керівництвом партійних і радянських органів взялися за відбудову міста, промислових підприємств і колгоспів. За час окупації було зруйновано 350 будинків, у т. ч. приміщення МТС, шкіл, кінотеатру, бібліотек; вивезено або знищено промислове обладнання, тракторний парк. Збитки, що їх завдали місту німецько-фашистські окупанти, перевищували 36 млн. крб., у т. ч. по суконній фабриці ім. Леніна — 7,5 млн. карбованців.

Завдяки героїчним зусиллям трудящих протягом 1944 року один за одним ставали до ладу підприємства. Активну участь у відбудовних роботах взяли комуністи і комсомольці. З великим ентузіазмом трудилися вони на відбудові суконної фабрики. Її здано в експлуатацію вже 11 жовтня. До верстатів стали колишні ветерани, ударно працювала й молодь. Чесальниця М. М. Добжанська виконувала норми на 180 проц., ткалі О. Ф. Корнілова і Н. П. Мартинюк — на 120 проц.[5] До кінця 1944 року дали першу продукцію механічний завод «Змичка», артіль «Текстиль», маслозавод.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 115. оп. 1, спр. 386, арк. 10—13.
[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 98.
[3] Там же, стор. 46.
[4] Архів МО СРСР, ф. 371, спр. 386, арк. 138—140.
[5] Газ. «Ленінським шляхом» (Дунаївці), 1 січня 1945 р.

Відроджувалося господарство колгоспів, машинний парк МТС. З 20 серпня по 20 листопада 1944 року механізатори відремонтували 21 трактор, 12 плугів, 8 зернових сівалок та інші машини. Почав працювати держплемрозплідник великої рогатої худоби.

Відновили роботу торговельні підприємства, медичні, культурно-освітні заклади, школи, телеграф і пошта. У всесоюзному огляді на кращу контору зв'язку дунаєвецькі зв'язківці зайняли третє місце. За рішенням колегії Наркомату зв'язку СРСР вони одержали почесну грамоту і грошову премію[1].

Центральна площа у Дунаївцях. 1970 р.

Завдяки допомозі держави, братніх союзних республік і самовідданій праці робітничих колективів підприємства міста в 1947 році досягли довоєнного рівня випуску промислової продукції. Протягом 50—60-х років їх було оснащено досконалою технікою. Реконструйовано механічний завод, який випускав січкарні, пічне литво, запасні частини для сільськогосподарських машин. 1969 року він освоїв виробництво засувок «лудло» для хімічної промисловості. Було повністю переустатковано текстильну фабрику № 2, яку створено на базі кооперативних артілей «Текстиль» і «Праця інваліда». 1956 року тут встановлено 10 автоматичних верстатів, продуктивність яких у півтора раза вища від механічних. введено в дію сукновальну машину. В 1960 році споруджено новий цех валяльної фабрики ім. Горького. Великі зміни сталися на провідному підприємстві міста — суконній фабриці ім. Леніна. Готуючись гідно зустріти 50-річчя Радянської влади, дунаєвецькі сукнарі змонтували і пустили першу в республіці потокову лінію безперервної промивки тканин. Наприкінці червня 1967 року на фабриці проведено республіканську нараду-семінар, учасники якої висловилися за впровадження на всіх текстильних підприємствах України таких потокових ліній. На фабриці працює багато передовиків виробництва, новаторів. У 1959 році бригаді, яку очолює Н. С. Обихвост, першій присвоєно звання бригади комуністичної праці, а на кінець 1970 року число таких колективів збільшилось до 26. В них працювало близько 600 робітників. 75 ткачів і прядильниць завершили п'ятирічні завдання ще на початку жовтня 1970 року. Завдяки самовідданій праці колективу суконна фабрика ім. Леніна достроково виконала план восьмої п'ятирічки і дала країні понад план на 6,4 млн. крб. першосортної продукції. Чудові тканини, що їх випускають дунаєвецькі сукнарі, відомі не тільки в Радянському Союзі, а й за рубежем. Вони були представлені на виставках у Лейпцигу, Марселі, Лондоні, Чікаго, Рангуні. Одяг з дунаєвецького сукна експонувався на міжнародній виставці в Монреалі.

Крім найбільшого підприємства — фабрики ім. Леніна, що дає дві третини всієї промислової продукції району, п'ятирічні завдання перевиконали механічний завод, текстильна фабрика № 2, фабрика ім. Горького, райпромкомбінат, масло- і хлібозавод, райхарчокомбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніки». 1971 року кращого слюсаря цього об'єднання І. І. Винничука нагороджено орденом Леніна. Таку ж високу нагороду мають ще 6 трудівників міста: ткалі суконної фабрики А. Г. Островецька і Н. Д. Дармороз, робітник механічного заводу Й. І. Лісовський, доярка В. М. Пищаль та інші.

У 1964 році приміські сільськогосподарські артілі об'єдналися в одне господарство, яке на початку 1970 року злилося з колгоспом ім. Шевченка сусіднього села Воробіївки. Нині в Дунаївцях розташована бригада цього колгоспу, який спеціалізується на відгодівлі свиней.

---

[1] Газ. «Радянське Поділля», 13 січня 1945 р.

В. І. Заремба — видатний український композитор, уродженець м. Дунаєвець.

На промислових підприємствах і на ланах та фермах колгоспу ім. Шевченка приклад в роботі подають комуністи й комсомольці. В Дунаївцях налічується понад 500 членів КПРС і близько 1,5 тис. членів ВЛКСМ. У березні 1971 року комуністи міста послали своїм делегатом на XXIV з'їзд КП України кращу прядильницю Дунаєвецької суконної фабрики ім. Леніна Н. Я. Вознюк.

Партійні і радянські органи, які керують розвитком економіки, багато уваги приділяють також житловому та культурному будівництву. За післявоєнний час Дунаївці прикрасилися новими багатоповерховими адміністративними і житловими будівлями. Протягом 1966—1970 рр. населення одержало 18 тис. кв. метрів комунальної житлової площі, 648 сімей справили новосілля. Значного розмаху набрало індивідуальне будівництво: за останні 20 років споруджено понад двісті добротних цегляних будинків. Здано в експлуатацію широкоекранний кінотеатр на 600 місць, будинок культури із залом на 700 місць; збудовано приміщення поштамту з автоматичною телефонною станцією на 700 номерів, телеграфом. З'явились нові вулиці — ім. Гагаріна, Заремби, Чайковського та ін. Реконструйовано вулицю Шевченка; заасфальтовано 30 тис. кв. метрів шляхів, 22 тис. кв. метрів тротуарів.

Силами громадськості закладено новий парк відпочинку ім. 50-річчя Великого Жовтня площею 13 га, висаджено 28 тис. штук декоративних та фруктових дерев, розбито газони. Багато чудових квітів посадили жителі біля пам'ятника В. І. Леніну, пам'ятників воїнам, що віддали своє життя за визволення Дунаєвець від німецько-фашистських окупантів, воїнам-односельчанам і жителям, які загинули від рук гітлерівців.

Дунаєвецька міська Рада повсякденно дбає про поліпшення побутового обслуговування населення. Побудовано насосну станцію та водонапірну башту, на 10 км подовжено сітку водопроводу. Потреби мешканців міста в промислових і продовольчих товарах задовольняє широка торговельна мережа. Міське споживче товариство має 34 магазини, міськкоопторг — 8 магазинів. Відкрито 15 їдалень, ресторанів, кафе, споруджено триповерховий комбінат громадського харчування, будинок побуту, ще один універмаг.

1968 року в місті, через яке проходить автомагістраль Київ—Чернівці, збудовано автобусну станцію. Дунаївці мають пряме сполучення не тільки з населеними пунктами району, а й обласним центром — Хмельницьким, з Кам'янцем-Подільським, Могилевом-Подільським, Шепетівкою.

Розширюється сітка лікувальних закладів. У місті є лікарня на 275 ліжок, протитуберкульозний диспансер, п'ять фельдшерсько-акушерських пунктів, в яких працюють 60 лікарів, 225 чоловік середнього медперсоналу; санітарно-епідеміологічна станція. Для підготовки медичних кадрів середньої ланки відкрито школу медсестер. Повсякденною увагою оточені діти. В будинку дитини і яслах утримується 500 малюків.

Значних успіхів у післявоєнні роки досягнуто в галузі народної освіти. Понад дві тис. дітей навчається в трьох середніх, двох восьмирічних, початковій і музичній школах. Працююча молодь здобуває середню освіту у вечірній і заочній школах. 168 педагогів міста, серед яких є 3 заслужені вчителі Української РСР, виховують підростаюче покоління на кращих революційних і трудових традиціях радянського народу. В школах обладнано кімнати бойової слави, ленінські кімнати. Учні часто відвідують підприємства міста, музей історії суконної фабрики ім. Леніна, відкритий при фабричному клубі.

Плідну роботу з фізичного виховання молоді провадять районна рада спортивних

товариств і організацій, ДСТ «Колос», «Авангард», спортивні товариства суконної фабрики, дитяча спортивна школа. В 1962 році силами громадськості споруджено міський стадіон.

У Дунаївцях чимало культурно-освітніх закладів: будинок культури, три профспілкові клуби, 12 бібліотек. При районному будинку культури працюють численні гуртки художньої самодіяльності, чоловіча та жіноча вокальні групи, естрадний оркестр, агіткультбригада. Двом самодіяльним колективам — духовому оркестру і ансамблю танцю — присвоєно почесне звання народних. Вони виступали на республіканському огляді-конкурсі й нагороджені дипломами першого та другого ступенів, золотими й срібними медалями. В репертуарі музичних самодіяльних колективів є чимало творів уродженця Дунаєвець талановитого українського композитора В. І. Заремби (1833—1902 рр.) — автора багатьох романсів і пісень. З Дунаївцями пов'язані життя й діяльність ще кількох діячів науки й культури. Тут провів свої дитячі роки польський композитор, піаніст і педагог, лауреат Державної премії ПНР 1948 року Болеслав Войтович (1899 р.); народився Ф. П. Шевченко — український радянський історик, доктор історичних наук, член-кореспондент АН Української РСР.

З кожним роком красивішає і молодіє старовинне подільське місто Дунаївці. Широкі перспективи щодо дальшого розвитку відкриваються перед ним у дев'ятій п'ятирічці. Значно розширяться виробничі площі промислових підприємств і, зокрема, арматурного (колишнього механічного) заводу. Порівняно з минулим п'ятиріччям випуск продукції промисловістю міста збільшиться на 50 млн. крб. У Дунаївцях буде споруджено 18—20 п'ятиповерхових житлових будинків, будинок побуту, нові приміщення лікарні на 220 ліжок і середньої школи на 1,2 тис. місць тощо. Трудящі міста під керівництвом партійних організацій і міської Ради докладають всіх зусиль, щоб втілити в життя накреслення дев'ятого п'ятирічного плану.

Г. М. ХОТЮН

МА́КІВ

Маків (стара назва Ступинці) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташований за 16 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський. На схід від села проходить автотраса Чернівці—Хмельницький. Населення — 4545 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Слобідка-Балинська, Слобідка-Залісецька, Слобідка-Рахнівська, Чечельник.

В околицях Макова виявлено залишки поселення трипільської культури (III тисячоліття до н. е.). Тут же знайдено уламки скляних браслетів часів Київської Русі[1].

Вперше Ступинці згадуються в історичних джерелах за 1482 рік. Тоді це було маленьке поселення на кілька дворів, яким володів шляхетський рід Нещиславів. В пізніші часи Ступинці переходили від одного поміщика до другого. В 1746 році один з них змінив назву села на Маків. У другій половині XVIII ст. село входило до володінь панів Рациборовських, які мали 1894 десятини землі. Для 185 господарств маківських кріпаків поміщики виділили лише 381 десятину. Земля розподілялася залежно від наявності худоби. 44 тяглі двори користувалися наділами по 4—5 десятин, 68 піших господарств — по 2 десятини, 67 городників — по 0,5 десятини, а в 6 бобилів не було ні землі, ні своїх домівок[2]. У середині XIX ст. тяглі господарства відбували 3 дні панщини на тиждень, піші — 2 дні, городники — 1 день, бобилі виконували різні роботи в панському дворі. Крім того, селян примушували відробляти на рік 6 днів толоки, 12 шарваркових днів і 2 рази на місяць нести сторожову

[1] Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. 1, стор. 324.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1196, арк. 289 —295; ф. 241 оп. 1, спр. 168, арк. 3, 4, 8.

службу. Для свого господарства у кріпаків майже не лишалося ні часу, ні сил. У багатьох родин не було тягла. В передреформені роки маківчани збирали з десятини в середньому по 35—40 пудів пшениці, ячменю й вівса і лише врожай гороху та гречки досягав інколи 50—60 пудів[1].

Реформа 1861 року звільнила селян від кріпосного рабства, але економічно не полегшила їхнього становища. Рациборовський залишив за собою кращі землі, луки й пасовиська, а селянам передав 417 десятин орної, 57 десятин присадибної і 76 десятин землі, непридатної для хліборобства. Наділи були розкидані в багатьох місцях, далеко від села, здебільшого в урочищах. Маківчани категорично відмовилися прийняти уставну грамоту. Поміщик погрожував перевести всіх селян на становище городників і зовсім не дати польових наділів, але це не допомогло. Тоді землевласник викликав до Макова мирового посередника, в присутності якого стражники покарали різками І. Кушніра, Ф. і М. Максимових, І. Наталочного, Ю. Грищука та ін. Селяни мусили підписати викупну угоду. Колишні кріпаки повинні були сплатити за землю великий викуп — пересічно по 30 крб. за десятину. Відповідно до указу 1863 року викупні платежі зменшено на 20 проц., але в Макові ці зміни запроваджено лише 1872 року[2].

У пореформений час посилилося соціальне розшарування в селі. За рахунок розорення основної маси селян багатіла, розширювала свої землі куркульська верхівка. Особливо посилився цей процес наприкінці XIX — на початку XX ст. У 1906 році з 347 селянських дворів 109 мали по 2 десятини, 55 — менше 1 десятини орної землі, а 67 родин зовсім не мали польових наділів. Отже 66,5 проц. господарств села були бідняцькими і маломіцними середняцькими. Їм належало близько 45 проц. надільної землі. Решту 55 проц. прибрали до рук 113 куркульських і заможних середняцьких родин. Крім того, вони орендували і прикупляли чимало землі, наприклад, у 1901 році кілька заможних селян придбали у Рациборовського 93 десятини. У 1911 році в Макові був 1751 житель, 368 дворів, які мали 550 десятин надільної і 255 — купленої землі, 383 коней, 192 голови великої рогатої худоби. Однак і коні, і худоба зосереджувалися переважно в руках куркулів. Бідняки і середняки мусили наймати в них робочу худобу, здебільшого за відробітки. Чоловіки й жінки з 12 найбідніших родин ходили на заробітки до Бессарабії[3].

Малоземелля, голодування, тяжкі хвороби робили життя більшості селян нестерпним. Вони були позбавлені елементарних людських прав. Здобути освіту могли тільки діти із заможних родин. У 1870 році в парафіяльній школі (відкрита 1862 р.) навчалося всього 14 учнів. У 1902 році з 215 дітей шкільного віку однокласне училище (засноване 1883 р. на базі парафіяльної школи) відвідувало 85 хлопчиків і дівчаток. І не дивно, що основна маса жителів була неписьменною. Про медичне обслуговування населення не доводилося і говорити, бо в Макові не було не тільки лікаря, а навіть і фельдшера.

В середовищі трудящого селянства зростало обурення проти існуючого ладу. Селянська біднота все рішучіше виступала не тільки проти поміщика, а й куркулів, представників влади. Так, у 1900 році за підбурювання селян до боротьби проти глитаїв і урядника засуджено на заслання до Вологодської губернії маківського бідняка Покотилова. В роки першої російської революції селяни піднялися на боротьбу. Влітку 1906 року наймити, що працювали в маєтку поміщика, оголосили страйк. На скаргу землевласника місцеві власті жорстоко розправилися з учасниками заворушення. 18 найбільш активних з них було кинуто за грати, зокрема Г. і П. Верезумських, Ф. і Ю. Варвалюків, Ю. Жуковського та інших[4].

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 366, арк. 2.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп 1, спр. 1196. арк. 37—39, 78, 242, 247, 395—404.

[3] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 110; Хмельницький облдержархів, ф. 233, оп. 1, спр. 552, арк. 42—59; ф. 234, оп. 1, спр. 91, арк. 18—20; ф. 243, оп. 1, спр. 186, арк. 55.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7081, арк. 11; спр. 7508, арк. 12; Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі- стор. 173.

Суворою школою робітничого життя для розорених маківських селян стала праця на цукровому заводі, збудованому в селі у 1911 році акціонерним товариством. Підприємство швидко зростало. За п'ять років (1911—1915) кількість робітників збільшилася з 207 до 300[1]. Праця ставала більш інтенсивною, а реальна заробітна плата у воєнний час катастрофічно знижувалася. Робітники і їхні сім'ї голодували. На знак протесту 7 листопада 1915 року відбувся страйк[2].

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції класова боротьба посилилася. Влітку 1917 року селяни майже всім селом виступили проти поміщика і спробували захопити його землю й ліси. Та тільки з перемогою Жовтневої соціалістичної революції і встановленням у Макові в січні 1918 року Радянської влади трудящі хлібороби здобули землю. Сільський виконавчий і земельний комітети, створені ще навесні 1917 року і поповнені бідняками-активістами, приступили до розподілу серед селян близько 900 десятин колишньої поміщицької землі. Дійову допомогу в розподілі землі подав уповноважений полкового солдатського комітету, рядовий 12-го армійського корпусу М. Т. Коновалов. Всього за селянами було закріплено 1458 десятин[3]. Проте маківчанам ще довго довелося відстоювати здобутки Жовтня у боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів.

У лютому 1918 року, коли на Україну вторглися австро-німецькі війська, жителі Макова і Шатави створили червоногвардійський загін з 200 бійців, які мали на озброєнні 2 гармати, 6 кулеметів, багато гвинтівок. Червоногвардійці не раз вступали в бій з військами ворога. Уродженець Макова Л. Г. Українчук у лавах повстанських загонів бився проти німецьких окупантів, гетьманців, а потім — петлюрівців і польських загарбників. У березні — червні 1920 року він був членом Кам'янець-Подільської підпільної організації. Жителі Макова не корилися ворогам. Так, у вересні 1918 року за агітацію проти німецьких загарбників було заарештовано маківських селян Боднаря, Ситара, Бойка, Шипінського і Палагнюка. 18 січня 1919 року проскурівський комісар доповідав губернському комісару Директорії, що в Макові населення рішуче розправилося з начальником петлюрівської міліції[4].

В середині листопада 1920 року, коли в районі Макова — Шатави почалися запеклі бої червоних кіннотників проти петлюрівців, місцеві селяни подали дійову допомогу у визволенні села. 17 листопада в Макові було остаточно відновлено Радянську владу. В грудні 1920 року скликано з'їзд представників ревкомів і комнезамів Маківської волості, який закликав трудяще селянство до дальшого піднесення класової пильності, до посилення боротьби з націоналістичними і куркульськими бандами. Бандитські зграї нападали на села, тероризували населення, палили хати, вбивали радянських активістів. Отаборилися вороги в Гуменецькому лісі. 27 липня 1922 року бандити напали на виконком Маківської волосної Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, обраної у січні 1921 року. Вони пограбували касу, знищили документи, вбили уповноваженого повітового продкому Мартем'янова. Виконком разом з комнезамом, утвореним у липні 1920 року, організував селянські загони самооборони[5]. Наприкінці 1922 року бандитизм у волості в основному було ліквідовано.

У ті нелегкі роки для проведення господарських і політичних кампаній до Макова приїздили керівні партійні й радянські працівники. Зокрема, в 1921 році тут побували М. В. Фрунзе, В. М. Примаков, секретар ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський, секретар Кам'янець-Подільського повітового комітету КП(б)У, відомий український письменник І. Ю. Кулик. Велику пропагандистську роботу розгорнули працівники

[1] Промышленные заведения Подолии, стор. 26, 27.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 245, арк. 245, 251; спр. 334, арк. 60.

[3] Населені місця Поділля, стор. 170; газ. «Ленінським шляхом», 1 лютого 1957 р.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, оп. 3, спр. 404, арк. 128; ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, спр. 31, арк. 305; Хмельницький облдержархів, ф. Р-335, оп. 1, спр. 2, арк. 188; ф. Р-1056, оп. 1, спр. 5, арк. 18.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-634, оп. 1, спр. 4, арк. 15, 47, 94, 98, 216; спр. 15, арк. 5, 6; газ. «Вісті» (Кам'янець-Подільський), 14 грудня 1920 р

агітпоїзду ВУЦВКу, очолюваного Г. І. Петровським. Вони закликали трудящих мобілізувати всі сили й засоби для відродження господарства, здійснення завдань культурної революції. Робітники й селяни взялися за відбудову цукрового заводу, і завдяки їх героїчним зусиллям за короткий час підприємство стало до ладу. Вже 1925 року воно виробляло цукру значно більше, ніж у 1913 році. Зростало село, збільшувалося його населення. На кінець відбудовного періоду в Макові було 2159 жителів, 420 дворів[1]. Впроваджуючи в життя ленінський кооперативний план, біднота об'єднувалася в сільськогосподарські товариства. Ще 1922 року в Макові організовано ТСОЗ «Вперед», до якого входило 14 бідняцьких сімей. Через два роки 16 незаможних господарств створили сільськогосподарську артіль «В пам'ять Леніна»[2]. На досвіді цих перших колективних господарств трудящі селяни переконувалися в перевагах спільної праці.

Значних успіхів було досягнуто в піднесенні загальної культури села. З 1921 року тут працювала початкова школа, відкрили трудову школу при цукрозаводі, де навчалися діти робітників. До знань потяглося й доросле населення. З ініціативи вчителів 1922 року організовано курси лікнепу, на яких опановували грамоту десятки селян. Вчителі керували також роботою гуртків художньої самодіяльності, створених при сельбуді. З кожним роком збільшувалася кількість читачів бібліотеки.

У Макові, як і по всій країні, відбувалося велике піднесення громадсько-політичного життя. Сільські комуністи Р. Фалендиш, К. Н. Гладій, які були на обліку в партійній організації цукрового заводу, і члени комсомольського осередку, організованого в 1923 році, проводили велику роботу щодо виховання радянського активу, активізації діяльності сільської Ради. У січні 1925 року скликано збори селян, присвячені 20-й річниці першої російської революції. 1927 року у відповідь на антирадянські провокації міжнародного імперіалізму селяни й робітники цукрозаводу зібрали кошти на будівництво авіаескадрильї і запевнили Радянський уряд, що готові дати відсіч ворогам Країни Рад[3].

Наприкінці 20-х років почалася підготовка до суцільної колективізації селянських господарств. Парторганізація цукрового заводу проводила бесіди й лекції про політику партії і Радянського уряду на селі, про шляхи і завдання соціалістичної перебудови сільського господарства. Були організовані кооперативний, сільськогосподарський та природничий гуртки, в яких хлібороби вивчали основи агрономії, знайомилися з методами колективного господарювання. Наприкінці 1929 року в Макові створено чотири товариства спільного обробітку землі. Колективізація проходила в умовах гострої класової боротьби проти куркулів, які, вдаючись до залякування селян, наклепів на сільських активістів, намагалися перешкодити організації колгоспів. Використовуючи релігійні забобони відсталої частини населення, вони організували секту «христошукачів», що вела антирадянську пропаганду серед населення[4]. Проте опір куркулів було зламано, а їх самих, за рішенням загальних зборів трудящих, вислано з села. Колективізація пішла швидкими темпами. В 1930 році на базі ТСОЗів створено сільськогосподарську артіль ім. Ворошилова. Наступного року селяни цілими вулицями вступали до артілі. На кінець року вона об'єднувала 282 господарства. Було усуспільнено 140 голів великої рогатої худоби, 214 коней.

Велику роботу щодо зміцнення колективного господарства, піднесення трудової дисципліни, розгортання соціалістичного змагання проводила партійна організація, утворена 1925 року[5]. В артілі зростали лави передовиків виробництва. Ударниці Г. С. Григорчук, М. С. Палагнюк та ін. вели перед у соціалістичному змаганні. Особливо широкого розмаху набуло змагання в 1937 році, коли країна святкувала двад-

---

[1] Населені місця Поділля, стор. 170.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-343, оп. 1, спр. 1361, арк. 1—28; ф. Р-1685, оп. 1, спр. 193, арк. 92—110.
[3] Там же. ф. Р-1050. оп. 1, спр. 182, арк. 6, 12; спр. 450, арк. 9.
[4] Газ. «Червоний кордон», 20 серпня 1929 р.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 3, оп. 1, спр. 132, арк. 107.

цятирічний ювілей Радянської влади. Того року колгоспники виростили пшениці по 15 цнт і цукрових буряків по 260 цнт на кожному га посіву. З розширенням посівів цукрових буряків у колгоспах району Маківський завод рік у рік збільшував кількість перероблюваної сировини. В 1939 році підприємство, де працювало понад 400 робітників, інженерів і техніків, виробило 128,8 тис. цнт цукру.

В ході колгоспного будівництва відбувалася культурна революція. До 1936 року в Макові в основному завершено ліквідацію неписьменності. Працювала середня школа, де 1940 року 18 учителів навчали 489 учнів. 21 червня 1941 року у Маківській середній школі відбувся п'ятий випуск юнаків і дівчат, що закінчили десятий клас. А вже у наступні дні багато вчорашніх школярів зі зброєю в руках пішли захищати соціалістичну Батьківщину. Всього до лав Червоної Армії, яка вела тяжкі бої проти німецько-фашистських загарбників, влилося 450 жителів села.

7 липня гітлерівці захопили Маків. За період окупації вони пограбували колгосп, МТС, жителів села, вивезли на каторжні роботи до Німеччини 340 чоловік. Незважаючи на терор фашистських властей, населення не скорилося ворогові. Робітники цукрового заводу виводили з ладу машини, псували продукцію. Коли напередодні відступу гітлерівці наказали демонтувати устаткування для відправки до Німеччини, робітники під керівництвом інженера В. А. Бєлінського заховали найцінніші машини в заводському ставку, а в ящики уклали брухт. Населення ховало від ворога продукти і передавало їх народним месникам, подавало допомогу пораненим і хворим партизанам загону ім. Боженка[1].

У березні 1944 року частини Червоної Армії наблизилися до Макова. Ворог чинив запеклий опір радянським військам. Використавши сприятливий рельєф місцевості, він створив тут цілу систему оборонних споруд. Але бійці 320-го гвардійського стрілецького полку під командуванням Героя Радянського Союзу А. П. Фокіна у взаємодії з танками й авіацією зламали опір гітлерівців і 1 квітня 1944 року визволили Маків. У боях за село загинуло багато радянських бійців. На вшанування їхньої пам'яті, а також загиблих воїнів-маківчан жителі спорудили у 1965 році пам'ятник, посадили парк Слави.

Руїни і згарища залишили після себе окупанти. Збитки, заподіяні тільки цукровому заводу, перевищили 3,3 млн. крб.[2] Великих зусиль треба було докласти, щоб відродити зруйноване господарство. Справжню мужність і героїзм виявили робітники й селяни на відбудові висадженого в повітря цукрового заводу. Із ставка підняли машини, розібрали завали. З битої цегли зводили виробничі корпуси. Держава допомогла будівельними матеріалами, устаткуванням. Першим став до ладу паросиловий цех. 18 листопада 1944 року на адресу заводу надійшла телеграма із Ставки Верховного Головнокомандуючого з подякою за танк «Маківський цукровик», на спорудження якого робітники зібрали понад 100 тис. крб. грішми і майже на 13 тис. крб. облігацій[3]. Натхнений цією телеграмою, колектив ще з більшою енергією взявся за цілковите відродження підприємства. В лютому 1945 року приймальна комісія з оцінкою «добре» прийняла весь завод. Самовіддана праця відбудовників була відзначена обкомом КП(б)У і облвиконкомом. У 1946 році завод дав країні 17,9 тис. цнт цукру.

Багато труднощів довелося долати селянам, коли відроджувалося господарство колгоспу. Не вистачало робочих рук, не було жодної машини, сільськогосподарський реманент — плуги, борони, культиватори та ін.— потребували капітального ремонту. Врожаї збирали дуже низькі. Із закінченням війни й поверненням до села фронтовиків справи в артілі почали налагоджуватися. Значну допомогу їй подали робітники цукрозаводу. Вже у 1947 році зерна було зібрано по 9 цнт, а цукрових буряків — по 115 цнт з гектара.

---

[1] Газ. «Прапор Жовтня» (Кам'янець-Подільський), 26 березня 1945 р.
[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 359.
[3] Газ. «Ленінським шляхом», 9 травня 1970 р.

Нормалізувалося життя села. Почала працювати лікарня. Її персонал не тільки подавав медичну допомогу мешканцям, а й проводив роботу щодо профілактики захворювань, поліпшення санітарного стану села, оздоровлення дітей.

З руїн було піднято школу. Відбудовано сільський клуб, який знов став центром політико-виховної і культурно-масової роботи.

За роки післявоєнних п'ятирічок великі зміни сталися на цукровому заводі. Здійснено його докорінну реконструкцію, старе устаткування замінено новим. З 1961 року підприємство переведено на рідке паливо (нафту), що значно поліпшило умови праці. Завдяки автоматизації виробничих процесів набагато зросла потужність заводу, підвищилася якість продукції. 1967 року колектив заводу, що складався з 476 робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, виробив 19,3 тис. тонн цукру. Велика частина продукції підприємства йде на міжнародний ринок.

Продовжувало зростати сільськогосподарське виробництво. Восени 1950 року Маківська артіль об'єдналася з колгоспом с. Шатави (Шатава злилася з Маковом). Укрупнення артілі дало можливість значно збільшити виробництво зернових і технічних культур, зміцнити економіку господарства. Вже в 1957 році було зібрано по 19,1 цнт зернових, 259 цнт цукрових буряків з га. На кожну фуражну корову надоєно за рік по 1,7 тис. кг молока. Протягом першої половини 50-х років колгосп збудував п'ять тваринницьких приміщень, електростанцію, автогараж. 60-і роки відзначились дальшими господарськими успіхами. З 1961 року колгосп «Україна» (цю назву йому присвоєно в 1958 році) спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. Внаслідок впровадження науково обгрунтованих методів відгодівлі худоби, застосування передових методів праці 1961 року на 100 га угідь було вироблено по 60 цнт м'яса (в забійній вазі). У зверненні ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР до всіх працівників сільського господарства про невідкладні завдання дальшого розвитку тваринництва (червень 1962 р.) Маківська артіль «Україна» відзначалася як краще господарство області[1].

За роки восьмої п'ятирічки колгосп перетворився на передове технічно оснащене господарство. Велику допомогу йому подають працівники науково-дослідного інституту тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР. Господарство підключено до державної електромережі, що забезпечує всі виробничі процеси постійним джерелом дешевої електроенергії. Машинний парк складається з 33 тракторів, 17 комбайнів, 22 автомашин та іншої сільськогосподарської техніки.Побудовано понад двадцять тваринницьких приміщень, обладнаних наземними або підвісними дорогами. Споруджено два широкогабаритні пташники, кормовий цех. Корми подрібнюються за допомогою машин, механізовано подачу води, кормів, прибирання гною.

Завдяки широкій механізації праця колгоспників, особливо у тваринництві, стала різновидністю індустріальної. Це вже не скотар у колишньому розумінні, а скотар-механізатор; якщо на початку 60-х років він доглядав 40 голів великої рогатої худоби, то у 1969 році — 100 голів. 12 тис. голів птиці доглядали дві пташниці і механізатор. Собівартість центнера яловичини за вісім років (1961—1969) знизилася більше ніж удвоє, а яєць — утроє. 1969 року в господарстві налічувалося 3,2 тис. голів великої рогатої худоби, а вихід валової продукції на сто га угідь становив 203 цнт. Створено міцну кормову базу. Дбаючи про корми, колгоспники не забувають і про хліб, і про сировину для цукрової промисловості. У передостанньому році восьмої п'ятирічки вони зібрали по 37 цнт зернових і по 329 цнт цукрових буряків з кожного га посіву.

Керують багатогалузевим господарством висококваліфіковані спеціалісти — інженер по трудомістких процесах, агроном, плановик-економіст, чотири зоотехніки і ветфельдшери, два механіки; працюють десятки комбайнерів, шоферів і трактористів.

[1] Газ. «Правда», 16 червня 1962 р.

В колгоспі запроваджено госпрозрахунок, ретельно продумано питання оплати праці. Її диференційовано залежно від виконання бригадами, фермами виробничих планів. Крім основної оплати, колгоспники одержують додаткову — грішми й продуктами, широко застосовується преміювання.

Перший секретар Хмельницького обкому КП України М. Д. Бубновський прикріплює орден Леніна до прапора колгоспу «Україна». Село Маків, 1971 р.

Провідну роль у господарстві відіграє партійна організація, в якій налічується 73 члени і кандидати в члени партії, а також комсомольська організація, що об'єднує 67 юнаків та дівчат. Комуністи й комсомольці працюють у бригадах, ланках, добиваються кращих показників на фермах, у полі, на будівництві. Партійна організація разом з депутатами сільської Ради здійснює ідейно-політичне виховання колгоспників, спрямовує їх ініціативу і енергію на виконання виробничих завдань. Вони очолювали соціалістичне змагання трудівників села за гідну зустріч піввікового ювілею Радянської влади. Взяті зобов'язання були з честю виконані.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили досягнення маківських трудівників. За перемогу в змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС нагородили колгосп Пам'ятним прапором, що залишається на зберіганні в господарстві як символ трудової доблесті[1]. Самовіддану працю великої групи передовиків відзначено урядовими нагородами. Орден Трудового Червоного Прапора вручено трьом колгоспникам, орден «Знак Пошани» — шістьом. Найвищої нагороди — звання Героя Соціалістичної Праці — удостоєно голову правління колгоспу В. В. Стеньгача. Трудівники сільського господарства району послали його своїм представником на III Всесоюзний з'їзд колгоспників.

Було чимало нагороджених і серед робітників та інженерно-технічного персоналу цукрового заводу. Ордена Трудового Червоного Прапора удостоєно коваля В. М. Мосенза, трьох чоловік — ордена «Знак Пошани». Велика група робітників одержала медалі «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку».

З великим натхненням готувалися маківчани до сторічного ювілею В. І. Леніна. До знаменної дати колгосп виконав п'ятирічне завдання по обсягу виробництва тваринницької продукції, а по цукрових буряках — за чотири роки. Правофланговими п'ятирічки є колективи, які очолюють комуністи І. Й. Пукас, В. П. Ющишин. Бригада Пукаса виростила в 1970 році на кожному га по 43,6 цнт зернових і по 380 цнт цукрових буряків. Тваринницька ферма Ющишина довела добовий приріст ваги худоби до 723 грамів. Завдяки натхненій праці трудівників колгосп «Україна» перевиконав п'ятирічне завдання виробництва з усіх видів сільськогосподарської продукції. Понад план державі продано 18,7 тис. цнт м'яса, близько 100 тис. штук яєць, 100 тис. цнт цукрових буряків. За досягнуті успіхи в соціалістичному змаганні колгосп було нагороджено Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. А наступного року колгосп, який став одним з передових тваринницьких господарств України, одержав найвищу нагороду — орден Леніна.

На початку лютого 1971 року в Макові відбулися урочисті збори, присвячені врученню колгоспу «Україна» ордена. В просторому залі будинку культури зібралися трудівники полів і ферм, сільська інтелігенція, робітники Маківського цукрового заводу, численні гості. Від імені бюро обкому партії і облвиконкому М. Д. Бубновський тепло поздоровив колгоспників з високою нагородою. А незабаром ще одна

[1] Хмельницький облдержархів. ф. Р-3906, оп. 1, спр. 6.

Будинок тваринника в колгоспі «Україна». Село Маків, 1969 р.

Чудовий дитячий садок споруджено в колгоспі «Україна» с. Макова. 1969 р.

У парку с. Макова. 1969 р.

радісна звістка схвилювала маківчан: комуністи області обрали голову колгоспу Героя Соціалістичної Праці В. В. Стеньгача делегатом на XXIV з'їзд КПРС. У Георгіївському залі Кремлівського палацу йому вручено другий орден Леніна.

В. В. Стеньгачу було про що розповісти на Всесоюзному форумі комуністів: і про господарство, яке перетворилося на справжню фабрику м'яса, і про славні діла трудівників села, і про великі зміни, що сталися за останні роки в Макові. Чистий прибуток колгоспу за восьму п'ятирічку зріс більш як у 2,5 раза і в 1970 році становив 1176 тис. крб. Це дало можливість витратити за п'ятиріччя понад 2 млн. крб. на розширення виробництва, культурно-побутове і житлове будівництво.

За роки п'ятирічки вулиці села прикрасилися дво- і триповерховими будівлями сучасної архітектури. Споруджено торговий комплекс, будинок побуту, чудовий будинок тваринника з великим залом, затишними кімнатами відпочинку, душовими, їдальнею, бібліотекою. Більше половини будинків колгоспників — це нові, світлі, просторі оселі на 3—4 кімнати. Багато родин мають телевізори, радіоприймачі останніх випусків, холодильники, пральні машини, газові плитки тощо.

Завдяки зусиллям виконкому сільської Ради і громадськості село красивішає, впорядковується. Прокладено понад 15 км брукованих та асфальтованих шляхів, висаджено десятки тисяч дерев і кущів, багато квітів. На центральній вулиці встановлено ліхтарі денного світла. Силами молоді споруджено перший у районі колгоспний стадіон.

У Макові працюють дільнична лікарня на 25 ліжок, персонал якої складається з 4 лікарів і 19 фельдшерів та сестер, 2 амбулаторії, аптека. Для малюків відкрито дитячий садок і ясла.

Трудівники Макова ведуть боротьбу за перетворення села на справжній центр соціалістичної культури. Тут є середня й восьмирічна школи, а також школа робітничої молоді. В них навчається близько тисячі учнів. У 1967 році

для середньої школи споруджено триповерхове приміщення. В ювілейний ленінський рік оселилися в новому будинку вчителі.

70 педагогів маківських шкіл є першими помічниками партійної організації у комуністичному вихованні молодого покоління, всіх жителів села. Вони керують політшколами, виступають з бесідами й доповідями в бригадах та ланках, допомагають в організації і проведенні господарських й політичних кампаній. Несуть культуру в маси і колективи двох бібліотек. Вони обслуговують близько 1,5 тис. читачів. У селі щороку передплачують понад тисячу примірників різних періодичних видань.

У Макові міцно утвердилися новий побут і звичаї. Організовуються екскурсійні подорожі колгоспників до Києва, Москви, Ленінграда. В будинку культури, що має зал на 600 місць, проводиться урочиста реєстрація шлюбу, новонароджених, вечори вшанування передовиків виробництва. У 1965 році було організовано проводи на пенсію великої групи ветеранів праці. Широкою вулицею рідного села пройшла колгоспна гвардія з червоними бантами на грудях. Біля будинку культури їх зустрічали односельчани. Грав оркестр. Посрібнені сивиною люди ввійшли до актового залу і зайняли почесні місця в президії. Під звуки Державного гімну пронесли через весь зал і встановили на сцені прапор колгоспу. Голова правління відкрив урочисті збори. У теплій промові він назвав прізвища тих, кого удостоєно звання почесних колгоспників. На трибуну піднявся Ф. І. Сітар, який до революції гнув спину на панському полі і справжнє щастя знайшов у колгоспній сім'ї. Федір Іванович щиро подякував Радянському урядові, Комуністичній партії, усім присутнім і урочисто передав червоний прапор колгоспу представникам молодого покоління. Завершилося свято великим концертом самодіяльних артистів. До пізньої ночі лунали пісні, пари кружляли в танці.

В роки дев'ятої п'ятирічки в Макові триватиме велике будівництво. Складено генеральний план перебудови села. Споруджуватимуться 40 двоповерхових котеджів для колгоспників, палац культури на 800 місць тощо.

Все у Макові нагадує про Ілліча, про його місце в житті тих, хто з темряви піднявся до сонця. І не тільки тому, що на колгоспному прапорі сяє найвища нагорода — орден Леніна. Головне полягає в тому, що тут за Леніним звіряють свої діла, втілюють у життя його заповіти.

П. Ф. ЛАПТІН. І. І. СОХАТЮК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СЕЛИЩНОЇ ТА СІЛЬСЬКИХ РАД ДУНАЄВЕЦЬКОГО РАЙОНУ

БА́ЛИН (кол. Чорний Брід) — село, центр сільської Ради. Розташований за 16 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Балин на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 2785 чоловік. Сільраді підпорядковане село Петрівське.

В Балині знаходиться центральна садиба багатогалузевого колгоспу ім. Пархоменка, який користується 2,4 тис. га орної землі. Колгосп спеціалізується на вирощуванні зернових культур та виробництві яєць. Голова колгоспу А. М. Ринда за трудові успіхи артілі у сільськогосподарському виробництві в 1958 році нагороджений орденом Леніна.

Тут працюють середня школа, клуб, бібліотека. В селі є дільнична лікарня, швейна майстерня. За післявоєнні роки тут збудовано і відремонтовано 812 житлових будинків, висаджено 7 тис. декоративних і фруктових дерев.

У 1905 році місцеві селяни спалили панський маєток і почали ділити поміщицькі й церковні землі.

Партійний осередок створений в селі у 1922, комсомольський — в 1921 році.

За вирощування високих врожаїв цукрових буряків у 1939—1940 рр. колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. У 1945 році 620 колгоспників нагороджені медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

В період тимчасової окупації села німецько-фашистськими загарбниками тут діяла бойова група партизанського загону ім. Чапаєва. Патріоти підірвали склади з боєприпасами, а на залізничній станції Балин у жовтні 1943 року роззброїли поліцаїв.

За мужність і героїзм у роки Великої Вітчизняної війни 212 чоловік нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу.

ВЕЛИ́КА ПОБІ́ЙНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру і за 40 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1621 чоловік.

У колгоспі ім. Щорса, центральна садиба якого розміщена у Великій Побійні, 1,4 тис. га орної землі. Провідними галузями господарства є рослинництво і тваринництво м'ясо-молочного напряму. Також розвинуто садівництво.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

За подвиги і мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни орденами і медалями нагороджено 314 чоловік.

На території села знайдені знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

ВЕЛИ́КИЙ ЖВА́НЧИК (кол. Жванчик) — село, центр сільської Ради. Розташований за 18 км від районного центру і за 36 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 2539 чоловік. Сільраді підпорядковані села Ліпини, Малий Жванчик, Трибухівка, Чимбарівка.

У Великому Жванчику знаходиться центральна садиба колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, який обробляє 3 тис. га орної землі. Багатогалузеве господарство вирощує зернові й технічні культури, розводить велику рогату худобу й свиві.

В селі є середня школа і школа сільської молоді, консультаційний пункт районної заочної середньої школи, клуб, бібліотека. В 1965 році при школі створено історико-меморіальний музей героя громадянської війни, командира уславленої Сталевої дивізії Д. П. Жлоби, а також відкрито музей інтернаціональної дружби. Діють дільнична лікарня, поліклініка. З 1953 року тут працює обласний протитуберкульозний санаторій.

Перша згадка про село датується 1703 роком. У 1906 році відбувся селянський виступ, центром якого стала Трибухівка.

1923 року виник комсомольський осередок.

В роки тимчасової гітлерівської окупації, у жовтні 1941 року в селі була створена підпільна організація ім. Ленінського комсомолу на чолі з А. П. Римарчуком, члени якої розповсюджували листівки, організовували диверсії проти ворога. Вони підтримували тісний зв'язок з підпіллям с. Миньківців.

Жителю села М. С. Майдану за мужність під час форсування Німану було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У Великому Жванчику народився український радянський письменник В. С. Бабляк (1916—1970 рр.).

ВИХРІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Студениці, за 10 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 750 чоловік. Сільраді підпорядковане село Пільний Мукарів.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Войкова, який обробляє 2,3 тис. га орної землі і спеціалізується на виробництві свинини.

За високі врожаї цукрових буряків в 1965 році О. І. Чаплинську нагороджено орденом Леніна, усього орденами й медалями — 85 чоловік.

У Вихрівці працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; є медичний пункт, пологовий будинок.

Село засноване в другій половині XVII століття. 1906 року тут відбулися селянські заворушення.

В 1939—1940 рр. колгосп за високі врожаї цукрових буряків був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність у боях проти німецько-фашистських загарбників орденами й медалями Радянського Союзу нагороджено 86 чоловік.

ВОРОБІЇВКА (кол. Нижчі Дунаївці) — село, центр сільської Ради. Розташована за 5 км від районного центру, за 23 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 1045 чоловік. Сільраді підпорядковані села Панасівка, Рахнівка, Січинці.

У Воробіївці розташоване спеціалізоване господарство, створене 1964 року після об'єднання місцевого колгоспу ім. Шевченка з колгоспом «Шлях до комунізму» (м. Дунаївці). За ним закріплено 6,8 тис. га сільськогосподарських угідь, в т. ч. 4,9 тис. га орної землі. Трудівники господарства, що спеціалізується на виробництві свинини, в 1970 році виробили на гектар по 28 цнт зернових, 300 цнт цукрових буряків, по 188 цнт м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь, в т. ч, 161 цнт свинини на 100 га ріллі. В колгоспі споруджено один з найбільших в області автоматизованих тваринницьких комплексів для відгодівлі 8—9 тис. свиней.

В селі працюють допоміжні підприємства: 5 млинів, 4 ремонтні майстерні, 3 кам'яні кар'єри і 3 кузні, швейна майстерня.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; діють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

В липні 1906 року відбувся сільськогосподарський страйк селян, придушений військовою силою.

Під час Великої Вітчизняної війни в с. Рахнівці у лютому 1942 року організувалася підпільна група, яка встановила зв'язок з партизанським загоном ім. Чапаєва. Група визволила 300 радянських громадян, яких гітлерівці намагалися вивезти до Німеччини.

Орденами і медалями СРСР в роки Великої Вітчизняної війни нагороджено 155 жителів села.

На території села виявлені знаряддя праці доби неоліту.

ГІРЧИЧНА (кол. Гірчичани) — село, центр сільської Ради. Розташована за 7 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1217 чоловік. Сільраді підпорядковане село Дем'янківці.

В користуванні колгоспу ім. Суворова, центральна садиба якого розміщена в Гірчичній, 2,3 тис. га орної землі. Артіль — багатогалузеве господарство рослинницько-тваринницького напряму.

В селі працюють середня школа, клуб, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

Село вперше згадується в історичних документах 1518 року.

У травні 1921 року в Гірчичній заснували одну з перших на Поділлі сільськогосподарську артіль — «1 Травня».

Житель села І. М. Солодковський у роки Великої Вітчизняної війни командував партизанським загоном у Франції і загинув у фортеці Фор-де Монсе. Жителі Дем'янковець допомогли партизанам знищити міст, що припинило рух німецьких військ на Дунаївці.

За відвагу й мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 167 жителів.

На території села виявлені знаряддя праці доби неоліту.

ГОЛОЗУБИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Студениці, за 8 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 1511 чоловік. Сільраді підпорядковане село Рачинці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. 13-річчя Жовтня, на 2,1 тис. га орної землі якого вирощуються зернові культури, цукрові буряки, овочі. В колгоспі створено племінну ферму великої рогатої худоби чорно-рябої породи.

Колгосп має агрохімлабораторію, 3 млини, черепичну майстерню, 2 ремонтні і 2 деревообробні майстерні, 2 кузні, кам'яний і 2 піщані кар'єри, швейна майстерня.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Розташовані обласна протитуберкульозна лікарня на 250 місць, медичний пункт, пологовий будинок.

Письмова згадка про село належить до 1530 року. Перша сільськогосподарська артіль «Надія» організувалась в 1923 році.

За мужність у боях проти німецько-фашистських загарбників урядові нагороди одержали 103 жителі.

ГУТА-ЯЦЬКОВЕЦЬКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і за 17 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 545 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гута-Блищанівська, Ксаверівка, Млаки і Яцьківці.

В Гуті-Яцьковецькій розташована центральна садиба колгоспу «Правда», що обробляє 1,1 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — рільництво й тваринництво. Займаються також випалюванням вапна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; є фельдшерсько-акушерський пункт.

У 1859 році селяни виступили проти місцевого поміщика, підпаливши ліс.

За мужність у боях з німецько-фашистськими окупантами орденами і медалями СРСР нагороджено 85 чоловік.

ДУНАЇВЦІ — селище, центр сільської Ради, розтаповане за 22 км від районного центру на лінії Гречани—Кам'янець-Подільський. В селищі — залізнична станція. Населення — 2285 чоловік. Сільраді підпорядковані села Тернава, Харитонівка.

В селищі розташовано плодоконсервний завод, комбінат хлібопродуктів.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека.

Селище засноване в 1914 році при завершенні будівництва залізничної лінії Гречани—Кам'янець-Подільський.

ЗАЛІСЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і заліз-

ничної станції Балин на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 1827 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Богдана Хмельницького, за яким закріплено 2,1 тис. га орної землі, є багатогалузевим господарством з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. За виробничі успіхи артілі головний зоотехнік Г. В. Пенюшкевич нагороджена орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна і шевська майстерні. Споруджено будинок для старих.

Вперше село в історичних документах згадується 1493 року.

В 1939 році колгосп за вирощування високих врожаїв пшениці був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Село славиться гончарними виробами із сірої глини, що прикрашені орнаментом.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 268 жителів села нагороджено орденами й медалями СРСР.

ЗЕЛЕ́НЧЕ (кол. Злочинці) — село, центр сільської Ради. Розташоване у верхів'ях річки Мукші, за 8 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Балин на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 2245 чоловік.

У багатогалузевому колгоспі ім. Орджонікідзе обробляється 2,8 тис. га орної землі.

В селі діють середня школа, бібліотека, клуб, де працюють 6 гуртків художньої самодіяльності — хоровий, драматичний, художнього читання, вокальний та інші; дільнична лікарня з пологовим відділенням. Є ветеринарний пункт, швейна майстерня.

За роки Радянської влади з села вийшло 317 спеціалістів різних галузей народного господарства.

Перша згадка про село в історичних документах датується 1493 роком. В цей час тут було 20 дворів. Зруйноване турками в 1530 році, поселення відновилось у 1542 році.

У квітні 1905 року в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

За успішне виконання бойових завдань льотчикові Ф. М. Рогульському присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 219 учасників Великої Вітчизняної війни відзначено орденами і медалями СРСР.

ІВА́НКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 11 км від районного центру і за 26 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 945 чоловік. Сільраді підпорядковані села Антонівка, Держанівка, Слобідка-Гірчичнянська.

В користуванні колгоспу «Ленінський шлях», центральна садиба якого розташована в Іванківцях, 2 тис. га орної землі. Провідні галузі виробництва — рослинництво і тваринництво.

За трудові успіхи 218 колгоспників відзначені орденами і медалями.

На території села є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок. Працює шевська майстерня.

В 1940 році колектив вівцеферми колгоспу був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність і героїзм, проявлені у Великій Вітчизняній війні, орденами і медалями Радянського Союзу відзначено 163 жителів.

Поблизу села виявлено знаряддя праці доби неоліту.

КРИ́ВЧИК (кол. Криве) — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Тернавці, за 14 км від районного центру і за 33 км від залізничної станції Нігин на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення— 1177 чоловік. Сільраді підпорядковане село Дубинка.

В Кривчику знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Енгельса, якому належить 1 тис. га орної землі. В артілі вирощують зернові, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

В історичних джерелах згадка про село Кривчик датується 1493 роком. В цей час тут було 8 дворів. В 1906 році в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників, які вимагали від поміщика збільшення оплати праці.

Під час окупації села німецько-фашистські загарбники розстріляли 98 мешканців Кривчицького будинку інвалідів.

В околицях села знайдено крем'яні знаряддя праці доби неоліту.

ЛИСЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 39 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський —Гречани. Населення — 1628 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Затонського обробляє 1,4 тис. га орної землі, вирощує зернові і цукрові буряки, розводить велику рогату худобу й свині.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека; створено народний музей; функціонують фельдшерсько-акушерський пункт, профілакторій, готель, майстерня побутового обслуговування.

Після Великої Вітчизняної війни тут встановлено пам'ятники В. І. Леніну та радянським воїнам, полеглим у боях за Вітчизну.

В історичних джерелах перша згадка про село належить до 1493 року. Воно було королівським маєтком і входило до Кам'янецького староства.

В селі народився державний і партійний діяч Української РСР, академік АН УРСР В. П. Затонський (1888—1938 рр.) та генерал-майор І. Й. Михальчук.

ЛО́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Студениці, за 25 км від районного центру і за 2,5 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1541 чоловік.

В селі розташований колгосп «Перемога», за яким закріплено 1 тис. га орної землі. Провідними галузями господарства є виробництво зерна і тваринництво.

В Лошківцях працює восьмирічна школа,

клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Вперше в документах село згадується 1493 року. В 1907 році в Лошківцях відбулися селянські заворушення.

Партійний осередок створено в 1925 році, комсомольський — 1920 року. Артіль в 1939 році була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки за вирощування високих урожаїв зернових.

За бойові подвиги у Великій Вітчизняній війні орденами і медалями нагороджено 76 жителів.

МАЛА́ КУЖЕЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Ушці, за 17 км від районного центру і за 40 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 798 чоловік. Сільраді підпорядковані села Руда-Гірчичнянська, Синяківці, Ярова Слобідка.

В Малій Кужелівці знаходиться центральна садиба колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, що обробляє 1,9 тис. га орної землі. Артіль вирощує зернові й технічні культури, головним чином пшеницю, цукрові буряки, тютюн, виробляє м'ясо і молоко.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 136 жителів села нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

В селі знайдено знаряддя праці доби неоліту і міді.

МАЛА́ ПОБІЯ́НКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 17 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 885 чоловік. Сільраді підпорядковані села Заголосна і Притулівка.

У Малій Побіянці знаходиться центральна садиба колгоспу «Вперед до комунізму», за яким закріплено 1,4 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові культури, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу.

В селі — восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня для пошиття одягу.

Перша згадка про село в історичних документах належить до 1790 року.

МАЛІ́ЇВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Ушці, за 22 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1195 чоловік. Сільраді підпорядковані села Слобідка-Маліївецька і Сприсівка.

В селі знаходиться центральна садиба багатогалузевого колгоспу ім Горького. Площа орної землі — 1,8 тис. га. Головний напрям рільництва — виробництво пшениці й цукрових буряків.

Тут працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; дільнична лікарня, дитячий протитуберкульозний санаторій на 150 місць, є будинок для літніх людей.

Перша письмова згадка про село датується 1493 роком. На початку XVIII століття поміщицький маєток був зруйнований повсталими козаками і селянами.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 134 жителі відзначені орденами й медалями СРСР.

На території села виявлені залишки поселення черняхівської культури.

МИ́НЬКІВЦІ (1923—1931, 1935—1959 рр.— районний центр) — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Ушиці, за 22 км від районного центру і за 42 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1886 чоловік. Сільраді підпорядковані села Велика Кужелева, Городиська, Катеринівка.

В селі розміщений колгосп «За комунізм», що користується 1,9 тис. га орної землі. В артілі вирощуються зернові культури, цукрові буряки, тютюн, розводять велику рогату худобу, свиней, птицю. Із допоміжних господарств є вапнярка і кам'яний кар'єр. Тут розташоване відділення «Сільгосптехніки» й відділення харчового комбінату. За високі врожаї зернових культур бригадир рільничої бригади В. В. Палій одержав орден Леніна.

У Миньківцях є середня школа, будинок культури, бібліотека. Діє дільнична лікарня, протитуберкульозний диспансер. До послуг населення майстерні побутового обслуговування, готель.

Вчителька середньої школи С. Й. Коберницька нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, телеграфіст Миньковецької контори зв'язку Ф. С. Пивоваров — орденом Леніна.

1431 року селяни повстали проти гніту литовських феодалів. В роки визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) його населення приєдналося до війська Богдана Хмельницького, щоб боротися проти польської шляхти.

У 1905 році серед населення Миньковець розповсюджувались революційні листівки із закликом до боротьби з самодержавством. Під час громадянської війни в районі села під керівництвом ревкому діяли партизанські загони, які не допускали в села каральні загони, зривали мобілізацію селян до петлюрівських військ. На початку 1921 року були створені партійний і комсомольський осередки, у березні — організований колгосп «Зірка».

В роки тимчасової гітлерівської окупації у Миньковецькому районі організувалися підпільна група і партизанський загін на чолі з П.С. Кучеровим та А. П. Римарчуком.

В Миньківцях народився академік АН УРСР Ф. Г. Яновський (1860—1928 рр.).

На території села та його околицях виявлено поселення трипільської культури і доби бронзи, римські монети та рештки Траянового валу (II ст. н. е.), а також групу курганів з кам'яною обкладкою схилів.

МИХА́ЙЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 13 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський на лінії Чернівці—Гречани. Населення —

У дендропарку с. Михайлівки. 1969 р.

750 чоловік. Сільраді підпорядковане село Блищанівка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС, площа орної землі якого 2,7 тис. га. Артіль рослинницько-тваринницького напряму, розвинуті також овочівництво, садівництво і бджільництво. В колгоспі створена племінна ферма великої рогатої худоби. В 1966 році комбайнера колгоспу М. О. Чорного і доярку Є. І. Корчун нагороджено орденом Леніна.

В Михайлівці є початкова школа, клуб, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

Колгосп за вирощування високих урожаїв зернових і картоплі в 1939—1940 рр. був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

74 жителі села — учасники Великої Вітчизняної війни — відзначені орденами і медалями СРСР.

На території Михайлівки знайдені кам'яні і бронзові знаряддя праці доби бронзи та римські монети II ст. н. ери.

МІЦІВЦІ́ (XVI—XVII століття — Городище, Старе Городище, Трихівці, Стріхівці) — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Студениці, за 18 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 2086 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ставище.

В Міцівцях знаходиться центральна садиба багатогалузевого колгоспу «Росія», за яким закріплено 3,1 тис. га орної землі. У колгоспі є допоміжні підприємства — 2 деревообробні і 2 майстерні для виробництва черепиці, 2 кузні, пилорама, млин.

За успіхи в розвитку тваринництва доярка М. М. Мазур у 1960 році нагороджена орденом Леніна, в 1966 році трудівниця удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці, її обрали депутатом Верховної Ради СРСР. Тракторист Л. С. Курочка в 1966 році нагороджений орденом Леніна.

У селі працює восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, є дільнична лікарня, швейна майстерня.

Комсомольський осередок виник в 1922 році. За високі врожаї озимого ріпака (28 цнт з га) колгосп в 1939 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За подвиги і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 218 жителів села нагороджено орденами і медалями СРСР.

На території Міцівець виявлено залишки поселення трипільської культури, поблизу Ставища — кургани доби бронзи.

МОРО́ЗІВ (кол. Малий Мукарів) — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Ушиці, за 19 км від районного центру і за 21 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1119 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гамарня й Гута-Морозівська.

Площа орної землі місцевого колгоспу «Паризька комуна» 989 га. Провідні галузі виробництва — рослинництво і тваринництво м'ясо-молочного напряму. Розвинуто садівництво.

За трудові успіхи садовод Л. А. Слободян у 1966 році нагороджений орденом Леніна.

В селі функціонують середня школа, клуб, бібліотека, є фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, шевська майстерня.

Морозів згадується в документах з 1542 року.

Сільськогосподарська артіль «Червоний орач» створена в 1923 році. 1939 року колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 114 жителів нагороджено орденами і медалями СРСР.

НЕ́СТЕРІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 2215 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ганнівка.

В Нестерівцях знаходиться центральна садиба колгоспу «Дружба», за яким закріплено 3 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові і технічні культури, спеціалізується також на виробництві яєць і молока. Тут є племінний завод великої рогатої худоби. За трудові успіхи у вирощуванні високих врожаїв пшениці (45 цнт з га) та виробництві молока і м'яса нагороджені орденом Леніна голова колгоспу О. В. Колодницький, доярка М. П. Ількова, телятниця Є. Т. Музичишина, бригадир М. П. Гладкий. Доярці колгоспу Л. Л. Глевич у 1971 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

В Нестерівцях працюють середня школа, будинок культури, бібліотека, медичний пункт, пологовий будинок, профілакторій, швейна майстерня.

Перша документальна згадка про Нестерівці належить до 1493 року.

Перший колгосп «Молодий господар» створений в 1923 році.

За мужність в роки Великої Вітчизняної війни 147 уродженців села нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

ПІДЛІ́СНИЙ МУКА́РІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на лівому березі річки Студениці, за 12 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення—1705 чоловік. Сільраді підпорядковане село Варварівка.

В Підлісному Мукарові знаходиться центральна садиба рослинницько-тваринницького колгоспу ім. 40-річчя Жовтня, за яким закріплено 1,8 тис. га орної землі. Колгосп має піщаний кар'єр, млин та пилораму.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека, народний музей. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня. За роки Радянської влади з села вийшли 242 спеціалісти різних професій, у їх числі доктор медичних наук С. А. Кшановський та 4 кандидати наук.

Село виникло в XVI столітті.

Комсомольський осередок створено в 1921 році.

За мужність у боях проти німецько-фашистських загарбників нагороджено орденами і медалями СРСР 102 жителів.

На території села знайдені залишки поселення трипільської культури.

РУ́ДКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Двоятинці, за 15 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Балин на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1295 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лисогірка.

Місцевий колгосп ім. 50-річчя Жовтня користується 1,6 тис. га орної землі. Провідними галузями виробництва є рільництво і тваринництво.

В селі працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; діють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

У квітні 1905 року в Рудці відбувся страйк сільськогосподарських робітників, у 1907 році — селянські виступи.

В 1923 році тут створено колгосп «Світова зірниця».

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджені орденами і медалями СРСР 175 жителів.

В Лисогірці народився український радянський критик і поет-сатирик І. І. Сварник.

СИВОРО́ГИ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Білій, за 20 км від районного центру і за 40 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 1150 чоловік. Сільраді підпорядковане село Соснівка.

Місцевий колгосп «Комінтерн», за яким закріплено 1,1 тис. га орної землі, має розвинуте рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

Збирання цукрових буряків у колгоспі «Дружба». Село Нестерівці, 1968 р.

В центрі села закладено парк Слави.

Комсомольський осередок створено в 1921-му, колгосп організований в 1923 році.

За героїзм під час Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 132 чоловіка.

На території села знайдені знаряддя праці доби неоліту і міді.

СМО́ТРИЧ (з березня 1923 по грудень 1962 року — районний центр) — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташований на місці злиття річок Смотрича і Яромирки, за 20 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Балин на лінії Хмельницький — Кам'янець-Подільський—Чернівці. Населення — 3665 чоловік. Сільраді підпорядковані села Криничани, Михівка, Ріпинці.

У Смотричі розташований колгосп «Прогрес», який на 2 тис. га орної землі вирощує зернові культури і цукрові буряки, а також займається тваринництвом м'ясо-молочного напряму. З 1962 року це спеціалізоване господарство, де вирощують овець.

В селищі розташовані промислові підприємства — цегельний завод, харчокомбінат з хлібопекарнею, «Міжколгоспбуд», відділення «Сільгосптехніки».

Є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють районна лікарня, поліклініка, пологовий будинок.

У центрі селища встановлені пам'ятники В. І. Леніну та загиблим радянським воїнам.

Перша згадка про Смотрич припадає на 70-і роки XIV століття.

Наприкінці XIX та на початку XX століть у Смотричі виникли сільський банк, вальцьовий

млин, гончарні і ткацькі промисли. В 1905—1907 рр. його жителі брали активну участь у революційному русі, відмовлялися збирати врожай на панських землях, палили поміщицькі маєтки.

1923 року засновано колгосп «Пролетарій». Партійний осередок створено у 1920 році.

Під час тимчасової окупації селища німецько-фашистськими загарбниками в Смотричі в травні 1942 року почав діяти партизанський загін ім. Чапаєва на чолі з М. В. Палієм. Члени загону розповсюджували листівки, висадили в повітря склад пального, організували охорону залізничної станції Балин і МТС під час втечі фашистів. Уродженцеві Смотрича Д. Г. Бачинському за форсування Одеру в 1945 році присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В Смотричі народилися український письменник і педагог, ректор Острозької школи Г. Д. Смотрицький (р. н. невід.— п. у жовтні 1594 р.), який разом з російським друкарем І. Федоровим надрукував у 1581 році «Острозьку біблію», та український письменник-полеміст і філолог М. Г. Смотрицький (1578—1633), автор «Граматики», виданої у 1619 році.

Село відоме високим мистецтвом розписної художньої кераміки. У XIX ст. видатними майстрами-гончарами були Карпо Білоокий, Микола Ляска, Максим Небесний, Роман Червонюк. В селі живе і працює П. П. Білоокий, народний майстер декоративної кераміки, учасник обласних (з 1947 року), республіканських (з 1957 року) і всесоюзних (з 1960 р.) виставок.

СОКІЛЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Ушиці, за 24 км від районного центру та за 40 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1225 чоловік.

Колгосп «Заповіт Ілліча» користується 1,1 тис. га орної землі. Провідне місце в господарстві займають виробництво зерна, молока і м'яса. За трудову доблесть орденами і медалями відзначено 31 колгоспника.

В Сокільці є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють медичний пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

За героїзм в боях проти німецько-фашистських окупантів орденами і медалями Союзу РСР нагороджено 140 жителів села.

В Сокільці знайдені залишки поселення трипільської культури.

СТАРА́ ГУ́ТА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Балин. Населення — 1657 чоловік.

Площа орної землі місцевого колгоспу ім. Маяковського становить 1,5 тис. га. В артілі вирощують зернові, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. Розвинуте садівництво.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діє фельдшерсько-акушерський пункт.

Перший колгосп «Пролетарка» організований у 1923 році. У 1940 році він був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність у Великій Вітчизняній війні 122 жителів нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

ТИ́ННА — село, центр сільської Ради. Розташована за 33 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1085 чоловік. Сільраді підпорядковане село Малий Карабчіїв.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Поділля», багатогалузевого господарства, за яким закріплено 3,2 тис. га орної землі.

У Тинні є середня школа, клуб, бібліотека. Працює дільнична лікарня.

Перша згадка про село датується 1493 роком.

Комсомольський осередок створено в 1923 році.

Уродженцеві села О. Ф. Грибу за форсування Дніпра у жовтні 1943 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Орденами і медалями СРСР нагороджені 84 жителі.

Поблизу села виявлено залишки поселення трипільської культури.

ТОМАШІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1865 чоловік. Сільраді підпорядковане село Удріївці.

У Томашівці знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Дзержинського, який обробляє 2 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — рільництво й м'ясо-молочне тваринництво. Доярка М. О. Чеклюн нагороджена в 1971 році орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

Жителі села брали участь у селянсько-козацькому повстанні 1594—1596 рр. під керівництвом С. Наливайка.

Колгосп в 1939 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки за одержання високого врожаю (15,8 цнт з га) озимого ріпака.

За мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 211 односельців нагороджені орденами і медалями СРСР.

ЧА́НЬКІВ — село, центр сільської Ради. Розташований за 5 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Балин. Населення — 1545 чоловік. Сільраді підпорядковані села Заставля і Степок.

Колгосп «Маяк», що розташований у Чанькові, обробляє 2,7 тис. га орної землі. За трудові успіхи голова колгоспу М. В. Ковальчук і доярка Б. П. Антонова нагороджені орденом Леніна.

В Чанькові є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

Директор середньої школи М. П. Шутко нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

В 1939 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки за вирощування високого урожаю ріпака.

На території села знайдені залишки поселення трипільської культури.

ІЗЯСЛАВСЬКИЙ РАЙОН

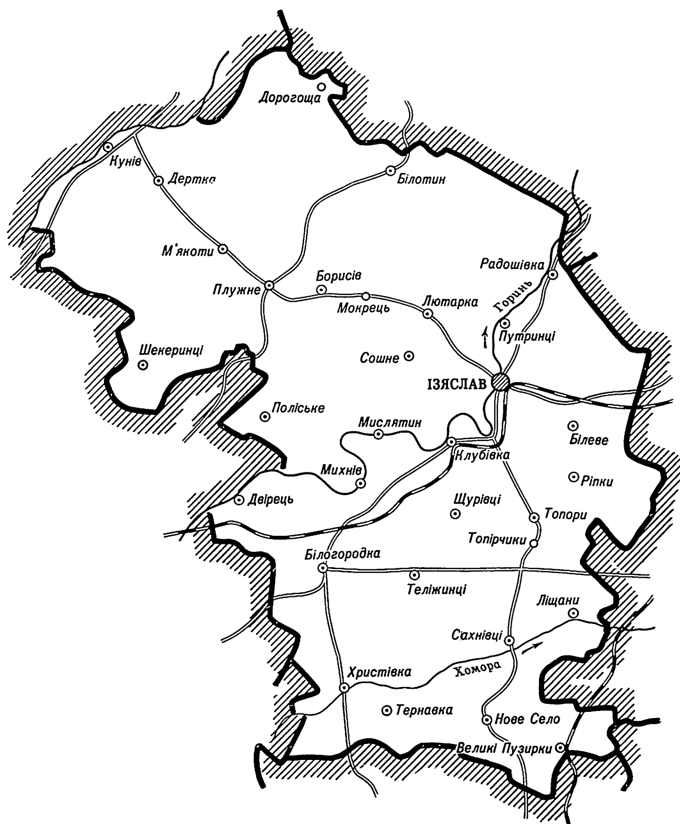

ІЗЯ́СЛАВ

зяслав — місто районного підпорядкування, розташоване на річці Горині (притока Прип'яті), яка поділяє його на дві частини — Старе місто і Нове місто. Залізнична станція. Відстань до обласного центру 146 км. Населення — 14,7 тис. чоловік.

Ізяслав — центр району, площа якого 1,2 тис. кв. км, населення 80 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 65,3 тис., міського — 14,7 тис.). У районі 94 населені пункти, підпорядковані міській та 28 сільським Радам; 36 колгоспів, за якими закріплено 76,8 тис. га земельних угідь, у т. ч. 63,1 тис. га орної землі; 17 промислових підприємств, 3 будівельні організації; 9 лікарень, 52 медичні пункти, 18 пологових будинків; 91 школа, 73 будинки культури та клуби, 58 бібліотек.

Людські поселення на території сучасного Ізяслава існували вже в сиву давнину. Під час розкопок на околицях міста виявлено кремневі шліфовані сокири та інші знаряддя праці доби неоліту[1]. Поблизу Ізяслава, в урочищі Остроні, наприкінці XIX ст. розкопано давньоруський могильник, на території міста знайдено знаряддя праці ремісників, вироби з каменю, скла, заліза, а також писала (приладдя для письма) часів Київської Русі.

Але щодо часу виникнення самого Ізяслава серед учених є розходження. Частина істориків вважає, що становлення міста зв'язане з діяльністю князя Володимира, коли той, виділяючи наприкінці X століття у володіння своєму синові Ізяславові одне з найбільших тогочасних слов'янських поселень на річці Горині, зробив його центром уділу, найменувавши Ізяславлем, тобто належним Ізяславові.

Радянський археолог М. К. Каргер стверджує, що Ізяслав засновано князем Ізяславом Мстиславовичем десь у другій половині XII ст. по течії річки Гуски, поблизу теперішнього селища Городища (Шепетівський район). 1241 року татари зруйнували це поселення, яке так і не відбудувалося. На думку М. К. Каргера, новий

---

[1] Каталог XI Археологического съезда в Киеве. К., 1899, стор. 143.

Костьол в Ізяславі. Пам'ятка архітектури XVI ст. Фото 1970 р.

населений пункт виник наприкінці XIII ст. уже на річці Горині[1]. В різні часи документи фіксують дещо відмінні назви його: Ізяславль (XIII ст.), Заслав, Заславль, Ізяслав (XIV — XX століття).

Наприкінці XIII ст. місто входило до складу Галицько-Волинського князівства. У XIV ст. Ізяслав став володінням князів Острозьких, права яких на місто підтверджено грамотою короля польського Владислава Ягайла і великого князя литовського Вітовта. 1466 року на березі Горині князі Заславські (гілка родини Острозьких) розпочали будівництво замку, широко використовуючи працю трудового населення міста й околиць. Навколо замку спорудили вали та інші укріплення (залишки їх збереглися дотепер). Ізяслав перетворювався на типове феодальне місто, населення якого виконувало численні повинності, зокрема, передбачені «Уставою на волоки».

XV—XVI ст. були тривожними і неспокійними для міста. Через кожні 10—20 років на Волинь нападали татари. Зафіксовано напади татар на Ізяслав у 1491 році, бої під стінами міста між польським військом й татарами у 1534 та 1577 роках. Великі спустошення вчинили вони в околицях Ізяслава 1618 року[2].

Феодально-кріпосницький гніт доповнювався релігійними та національними утисками, які посилилися після прийняття Брестської церковної унії (1596 рік). На той час в Ізяславі споруджено костьол та монастир бернардинців (ці будівлі збереглися до наших днів). Заславські, типові українські феодали-ренегати, стали ревними провідниками політики полонізації, покатоличення українського населення. Один з них ще 1594 року прийняв католицьку віру. Високі мури Ізяславського замку були німими свідками частих наїздів загонів Заславських на господарства сусідніх феодалів. Найбільше від цього страждали селяни. Так, у липні 1641 року князівський загін пограбував села Бронне, Горлівку, Полани. Панські посіпаки завдали жителям великої шкоди — винищили медові борті, навмисне повитоптували кіньми посіви.

У XVII ст. Ізяслав перетворився на значний господарський і торговельний центр півдня Волині. 1629 року в місті налічувалося 875 димів, 4—4,5 тис. мешканців — значно більше, ніж у сусідніх містах. У відомостях про сплату податків зареєстровано 7 перекупників та 83 ремісники (шевці, ковалі, теслярі, бондарі, кушніри та ін.). Це неповні дані, але вони дають уявлення про розвиток ремесла в Ізяславі. В переважній більшості ремісники були українцями. У місті відбувалися щотижневі торги та річні ярмарки. В 1622 році лише в Новому місті налічувалося 18 «димів шинкових», де продавалися горілка й пиво місцевого виробництва[3]. Але більшість населення Ізяслава становили феодально залежні селяни. Основною галуззю економіки міста було сільське господарство.

Події визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. в Ізяславі стали виразним виявом класової боротьби селян і ремісників проти феодального гноблення. У 1648 році війська Богдана Хмельницького, спираючись на допомогу населення

---

[1] Тезисы докладов на заседаниях, посвященных полевым исследованиям 1961 г. М., 1962, стор. 4.

[2] Н. И. Теодорович. Город Заславль Волынской губернии. Почаев, 1891, стор. 35, 36.

[3] А. И Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 142, 144—145 (таблиця 1), 148, 149.

міста і сусідніх сіл, взяли Ізяславський замок[1]. В наступні роки Ізяслав та його околиці стали ареною жорстокої збройної боротьби між повсталим народом та польськими феодалами. Більшість будівель міщан і селян Ізяслава було спалено. 1652 року спалахнула епідемія чуми. Місто зазнало багато горя. Кількість населення різко зменшилася. 1650 року в місті налічувалося 301, а 1653 — лише 45 димів[2]. Після закінчення визвольної війни обставини в Ізяславі та його околицях, що, як і вся Волинь, залишилися у складі Речі Посполитої, виявилися досить складними. Частина населення, рятуючись від утисків князів Заславських, а з 1673 року — Сангушків, тікала в інші райони[3]. Кінець XVII ст.— це час майже постійних наскоків кримських татар на південь Волині. Особливо великих спустошень завдали їх орди в 1684, 1690, 1698 роках. Коли почалася Північна війна (1700—1721 рр.), в Ізяславі неодноразово зупинялися війська воюючих сторін. Постої розоряли міщан і селян. Феодальні утиски, погіршення становища трудового населення призвели до значного поширення на півдні Волині повстання під проводом Палія та Самуся. Взимку 1702—1703 рр. воно перекинулося і на володіння Сангушків. У 1712 році відбувся новий спалах антифеодальної боротьби на Волині. Коронний гетьман Адам Синявський відзначав, що в районі Острозької ординації діють «свавільні» загони[4].

Дальше посилення феодально-кріпосницького гніту відбулося у 30-х роках XVIII ст. Практично селяни Ізяслава, як і всієї Волині, відбували триденну панщину, виконували чимало додаткових повинностей. Кріпосництво сковувало й розвиток ремесла. Незважаючи на те, що Ізяславу 1754 року грамотою короля Августа III було надано магдебурзьке право, ремесло занепадало і на кінець століття ледь жевріло[5]. Свідченням деградації міста в господарському відношенні є дані перепису 1797 року: тут налічувалося 4566 мешканців,— загалом така ж кількість, як і на початку XVII ст. Але кількість ремісників була меншою порівняно з 1629 роком: ковалів — 11, чинбарів — 3, винокурів — 27, мельників — 4.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Російської держави протягом 1793—1795 рр. місто було центром Ізяславського намісництва, 1796—1797 рр. — центром повіту Волинського намісництва, пізніше — тієї ж губернії. В Ізяславі перебували повітові установи, чималий штат чиновників, розміщувалися гарнізони російських військ: на початку XIX ст.— Новгородський та Малоросійський гренадерський полки 1-ої армії, що її очолював М. І. Кутузов, у 1812 — частини армії генерала Тормасова.

У першій половині XIX ст. Ізяслав залишався невеликим містечком з дрібними торгівлею і ремеслом, хоч певні зміни в житті його безумовно сталися. Є, зокрема, дані про те, що 1823 року тут працювала суконна мануфактура з 28 робітниками[6]. Та вже у матеріалах перепису 1848 року це підприємство не згадується. Діяла також тютюнова фабрика. 1861 року тут працювало 10 дрібних підприємств (майстерень) з 351 робітником. В Ізяславі відбувалися щотижневі торги, 6 річних ярмарків, було близько 200 різного роду торговельних закладів. На 1848—1849 рр. у містечку налічувалося 9425 жителів, у т. ч. міщан і посадських — 6248, селян — 2156 (з них поміщицьких — 1669), дворян — 376, купців — 222, військовослужбовців і відставників — 221, чиновників — 151, духовенства — 51 чоловік[7].

Після реформи 1861 року у володінні Сангушків залишалося понад 60 тис. десятин землі, в т. ч. майже 40 тис. десятин лісу. Це було найбільше поміщицьке володіння у повіті і одне з найбільших у губернії. А селянським господарствам, згідно

[1] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 142.
[2] Н. И. Теодорович. Город Заславль Волынской губернии, стор. 36.
[3] Вісник Львівського державного університету. Серія історична, вип. 3. Львів, 1965, стор. 65.
[4] А. И. Баранович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955, стор. 19, 20.
[5] Журн. «Вопросы истории», 1947, № 8, стор. 33, 34, 47, 49.
[6] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX століття, стор. 110.
[7] Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. 10, ч. 3, таблиці 4, 5.

з уставними грамотами, передавалося лише 2220 десятин землі. Порівняно із загальногубернською середньою нормою селяни Ізяслава мали менші наділи. Адміністрація маєтків чинила всілякі утиски населенню. Селяни скаржилися, «що службовці князя Сангушка позахоплювали геть усі клаптики землі, порізали всюди канави, обмежили прогони, проходи, водопої і т. п. Випасів та палива за плату їм не дають, а якщо спіймають худобу на поміщицькій землі, то гроші з них беруть немилосердно. Якщо піймають жінку в лісі з травою, то майже догола її роздягають. Бували випадки, що й в мурашник садовили... голою, а ту, що з дровами, обливали гасом і підпалювали, щоб на плечах горіли ці дрова... Куди б вони не зверталися, ніде на їх скарги і прохання ніхто не дивиться, а якщо поступала скарга від поміщика, то вона розглядалась на шкоду і тяжку кару селянам»[1].

Післяреформені роки відзначаються дальшим класовим розшаруванням селянства. Згідно з матеріалами подвірного перепису 1910 року сільським господарством в Ізяславі займалося 410 дворів, з них безземельних налічувалося 109. Серед решти господарств 1,4 тис. десятин придатної землі розподілялося таким чином: 119 господарств володіли наділом менше однієї десятини, 24 двори — 1—4 десятинами, 49 дворів — 4—6 десятинами, 54 господарства — 6—9 десятинами, 45 господарств — 9—15 десятинами і 11 дворів — 15—25 десятинами землі. На цю кількість дворів припадало 90 залізних плугів з дерев'яними частинами, 112 сох, 283 борони, 45 віялок; жаток і молотарок зовсім не було[2]. Значна частина селянської бідноти містечка, щоб звести кінці з кінцями, щовесни йшла на заробітки до Бессарабської та Херсонської губерній, до великих промислових центрів або ж наймалася до місцевих куркулів (Гренів, Кудріїв та інших).

Повільно розвивалася промисловість Ізяслава. На початку XX ст. тут діяли лише 2 невеликі підприємства — чавуноливарний завод і механічний завод Віршмана (закритий напередодні першої світової війни). На цих заводах працювало 24 робітники. В місті також було 5 ремісничих майстерень та 190 ремісників-одинаків. Три водяні млини належали Сангушкам. 1913 року через Ізяслав прокладено залізничну колію, збудовано залізничну станцію.

Початок XX ст. ознаменувався посиленням боротьби селян міста й околиць проти поміщицького гніту. Наймити ізяславських економій вели боротьбу за підвищення оплати праці. Селяни добивалися права користуватися лісами за плату. В повіті відбувалися масові порубки поміщицьких лісів[3].

Гарячий відгук знайшли в Ізяславі та околицях події першої російської революції 1905—1907 рр. Настав час нагадати Сангушкам і про мурашники, і про спалений на спинах хмиз, і про канави. 15 травня 1905 року до міста прибув великий натовп мешканців села Путринців і став вимагати звільнення 10 заарештованих односельців. При підтримці трудящих Ізяслава вони добилися того, що поліція виконала цю вимогу. Та виступ не закінчився. Незабаром виступили селяни Білогородки, Семенівки, Чижівки, до них приєдналися селяни Клембівки й Ізяслава. Основна вимога селян — підвищення оплати праці на обробітку цукрових буряків — була задоволена, але поміщики одночасно звернулися за військовою допомогою. На світанку 18 травня до Ізяслава прибули 3 кавалерійські ескадрони солдатів, і виступ було придушено[4].

Нова хвиля селянських заворушень в Ізяславі та його околицях пройшла в жовтні—листопаді 1905 року. Селяни вчинили масові порубки в лісах князя Сангушка. В 1906 році на околицях Ізяслава робітники та ремісники міста відзначили день міжнародної солідарності трудящих — Перше травня[5].

---

[1] Революція 1905—1907 рр. на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1949, стор. 189, 190.

[2] Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 г. Изяславский уезд. Житомир, 1913, стор. 92—101.

[3] Революция 1905—1907 гг. в России, ч. 3, кн. 1, стор. 17.

[4] Революція 1905—1907 рр. на Україні, стор. 189.

[5] Газ. «За соціалістичне село» (Ізяслав), 1 травня 1937 р.

Ізяслав за своїм культурним і побутовим рівнем був провінціальним містечком, відсталим навіть порівняно з іншими містами Волині. Ось як описувала Ізяслав одна з тогочасних газет: «Центр міста — т. зв. Старе місто — найбрудніша частина його: небрукована, немає ніяких тротуарів; освітлення таке, що об ліхтарний стовп можна голову розбити. У торгівлі застій, більш-менш пристойних крамниць всього 2—3. Містечко дуже бідне, засоби й прибутки його настільки обмежені, що на них мало що можна зробити для благоустрою...»[1]. Лише центральні вулиці освітлювалися кількома гасовими ліхтарями. На початку XX ст. місто обслуговували 15 візників. Працювали повітова лікарня, практикувало кілька приватних лікарів.

1869 року відкрито міське двокласне училище, початкову школу, десь через тридцять років — жіноче вище початкове і однокласне початкове училища. В усіх цих закладах перед першою світовою війною навчалося 450 учнів, працювало близько 20 учителів. Середнього навчального закладу до революції в місті так і не відкрили.

Під час першої світової війни Ізяслав опинився у районі дій Південно-Західного фронту. Тут перебували штаби військових з'єднань, польові госпіталі тощо. Провадилися безперервні мобілізації населення на тилові роботи.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції Тимчасовий уряд призначив для міста свого повітового комісара. Водночас у військових частинах, розквартированих в Ізяславі, виникли солдатські комітети. Уже в квітні 1917 року трудящі міста, спираючись на допомогу солдатів, усунули представника Тимчасового уряду, а обрали повітовим комісаром відомого в Ізяславі своїми демократичними настроями лікаря Курбатова[2]. Наприкінці літа революційна боротьба в районі Ізяслава, як і по всій країні, посилилася. Для її придушення на початку серпня до міста прибула сотня 91-го Донського (козачого) полку. Військам дозволялося діяти навіть силою зброї. Та задушити революційний рух не вдалося: корніловщина зазнала краху. Солдати гвардійського кавалерійського корпусу, розквартированого в Ізяславі, активно підтримували боротьбу селян повіту.

У вересні-листопаді 1917 року вони разом із селянами міста, а також Білогородки, Клембівки й інших сусідніх сіл приступили до реквізиції маєтків, розподілу поміщицької землі[3].

Звістка про перемогу Жовтневого збройного повстання у Петрограді долетіла до Ізяслава на початку листопада. З допомогою солдатів гарнізону в місті було створено військово-революційний комітет на чолі з солдатом Глєбовим[4]. Ревком активно включився у розподіл поміщицьких земель серед безземельного і малоземельного селянства повіту. В грудні 1917 року відбулося організаційне оформлення Ізяславського більшовицького осередку. До нього входили: Бойко, Борисюк, Вільчанський, Книжник, Максимов, Шевчук та інші[5]. Та вже наприкінці лютого 1918 року місто окупували австро-німецькі війська, яким допомагали ставленики Центральної ради, потім гетьманці. Більшовики, перейшовши на нелегальне становище, готували збройний виступ трудящих проти окупантів та їх поплічників. Велику роботу провели І. Я. Демчук, А. П. Слюсар, К. І. Горлинський та інші. Повстання почалося наприкінці 1918 року — загін під керівництвом Ф. І. Шурпи захопив склад зі зброєю та боєприпасами. Водночас до Ізяслава підійшли загони повсталих селян з Білогородки, Корниці та інших сіл. Під їх натиском вороги відступили. Повсталі переслідували їх аж до села Припутнів, де окупантів було розгромлено і роззброєно. Та скористатися

---

[1] Газ. «Волынь» (Житомир), 25 вересня 1896 р.

[2] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918). Сборник документов и материалов в 3-х томах, т. 1. К., 1957, стор. 406.

[3] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 146—152, 214, 215.

[4] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 81.

[5] Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. 5. Житомир, 1958, стор. 16.

наслідками перемоги трудящим не вдалося — за допомогою зброї владу в місті захопили петлюрівці. Після цього значна частина повсталих селян об'єдналася у партизанський загін, очолений Т. І. Грицюком, що боровся проти петлюрівців у районі Ізяслава—Грицева. Більшовики, які залишилися у місті, продовжували боротьбу проти ворога. Підпільники розгорнули широку агітацію серед населення щодо зриву мобілізації до петлюрівської армії. Зокрема, вони організували мітинг на призовному пункті, учасники якого прийняли рішення не вступати до загонів Директорії. Петлюрівському командуванню вдалося заарештувати І. Я. Демчука і ще кількох більшовиків-агітаторів. Та учасники мітингу оточили комендатуру і добилися звільнення арештованих[1]. Боротьба проти ворога у місті тривала. Дальшому розгортанню підпільної роботи, партизанського руху, здійсненню диверсій в петлюрівському тилу сприяли рішення нелегальної наради більшовиків Ізяславського повіту, яка відбулася у березні 1919 року в Шепетівці.

Ізяслав було визволено від петлюрівців 11 квітня 1919 року. Створений незабаром після цього повітовий ревком приступив до організації волосних ревкомів, комітетів бідноти. Активно працював земельний відділ повітревкому. Відділ праці провів заходи щодо підвищення заробітної плати робітникам промислових підприємств. Революційний комітет звернувся до населення повіту із закликом взяти участь у боротьбі проти Колчака[2]. У червні 1919 року на повітовому з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся в Ізяславі, обрано повітовий виконавчий комітет Рад. Головою його став комуніст К. І. Горлинський. Повітовий комітет партії у той час очолював Л. М. Баранов.

Обстановка в повіті через діяльність куркульських банд залишалася настільки неспокійною, що з 18 липня в Ізяславі запровадили стан облоги[3]. Насувалася й інша загроза — в серпні 1919 року місто знову захопили петлюрівці. Поблизу його проходила демаркаційна лінія між петлюрівськими та польськими військами. Район Ізяслава був однією з перших територій, що її зайняли війська Пілсудського наприкінці 1919 року. Петлюрівці та польські інтервенти принесли місту повну дезорганізацію господарського життя, єврейські погроми, арешти та безчинства. У ті тяжкі дні більшовики змушені були перейти на підпільне становище, але боротьбу не припиняли. Було налагоджено зв'язок більшовицького комітету з Волинським підпільним губкомом КП(б)У. В місті проводилася організація загонів для боротьби проти окупантів[4]. Інтервенти натрапили на слід підпільників, заарештували сімох членів більшовицького комітету, в т. ч. І. Я. Демчука. Всіх їх було ув'язнено в шепетівській тюрмі. В березні 1920 року військово-польовий суд окупантів засудив їх до розстрілу[5]. Ізяславці свято шанують пам'ять цих відданих борців за владу Рад. Ім'ям мужнього більшовика І. Я. Демчука названо одну з вулиць сучасного міста.

Влітку 1920 року Червона Армія розпочала бої за визволення Поділля від військ польських окупантів і петлюрівців. Бої за Ізяслав вела бригада Г. І. Котовського. Прославлений комбриг так писав про деталі визволення міста: «Давши перепочинок коням, вночі наскочив на м. Ізяславль; після впертого бою вибив ворога з Нового міста. Противник відступив на лівий берег, підірвавши за собою міст... Переслідування неможливо продовжувати, бо ворог засів у т. зв. фортеці»[6]. 30 червня котовці вибили окупантів з міста. Остаточно визволено Ізяслав від ворожих військ у другій половині листопада 1920 року.

Першочерговим завданням органів Радянської влади стало подолання господарської розрухи. У доповіді Ізяславського повіткому партії від 30 грудня 1920 року

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3217, оп. 1, спр. 3, арк. 22, 23, 33, 36; спр. 14, арк. 8—10; ф. Р-3219, оп. 1, спр. 15, арк. 5.
[2] ЦДАЖР УРСР, фонд листівок, № 84, 1530.
[3] Там же, № 84, 1534.
[4] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 480.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3217, оп. 1, спр. 3, арк. 22, 23, 33; спр. 14, арк. 8—10.
[6] ЦДАРА, ф. 1421, оп. 2, спр. 84, арк. 16.

зазначалося, що торгівля в місті й повіті зовсім занепала, відчувається гостра нестача гасу, солі, мила тощо[1].

У перші роки мирного будівництва Ізяслав був повітовим, а з 1923 року — районним центром. У місті перебували відповідні партійні та радянські установи. Протягом 20-х років в Ізяславі існували міська та 2 сільські — Старо- і Новоізяславська Ради (на початку 30-х років вони влилися у міську Раду).

У лютому 1921 року в Ізяславі відбувся повітовий з'їзд Рад, що проходив під знаком «вирішення питань будівництва робітничо-селянської республіки». З'їзд обрав В. І. Леніна своїм почесним головою і надіслав йому вітального листа[2]. Було здійснено ряд заходів, що випливали з принципів непу. В 1923—1924 рр. в районі працювало понад 190 підприємств місцевої промисловості та 163 кустарно-ремісничі майстерні, з них близько 150 діяло у самому Ізяславі. В ці роки тут функціонувало 2 державні, 14 кооперативних і ряд приватних торговельних закладів[3]. Місто було значним торговельним центром, який обслуговував чимало навколишніх сіл.

Протягом січня—листопада 1924 року секретарем Ізяславського райкому комсомолу працював Микола Островський. Це був улюбленець молоді, її ватажок, умілий вихователь і організатор. Під його керівництвом районна організація значно зросла, стала надійним помічником комуністів у вирішенні питань соціалістичного будівництва. Ізяславці шанують пам'ять письменника-більшовика. В центрі сучасного міста стоїть у бронзі полум'яний Островський—Корчагін, зберігається будинок, у якому жив і працював письменник; його ім'я присвоєно середній школі № 2.

У роки громадянської війни населення міста помітно збільшилося, насамперед за рахунок тимчасових переселенців, які рятувалися від голоду, погромів, безчинств банд. 1919 року в Ізяславі налічувалося понад 18 тис. жителів. У відбудовний період кількість населення дещо зменшилася внаслідок посиленого від'їзду його до великих міст. 1923 року в Ізяславі проживало близько 10 тис. чоловік, було 1210 житлових будинків.

Велика увага приділялася питанням кооперування селянських господарств. Перша невелика трудова артіль створена в Ізяславі ще 1924 року[4]. Масова колективізація розгорнулася у 1929—1930 рр. У серпні 1929 року в місті створена артіль «Червона зірка». Наступного року організовано ТСОЗи «Краще життя», «Шлях Жовтня», 1-ї та 2-ї земельних громад. Хід колективізації розглядався на пленумі райкому партії у березні 1931 року. У рішеннях пленуму вказувалося на помилки в колгоспному будівництві, підкреслювалася необхідність класової пильності[5]. У наступні роки ТСОЗи перейшли на Статут сільськогосподарської артілі, відбувалося злиття та укрупнення господарств. У 1941 році в Ізяславі існувало дві артілі: ім. XVIII партз'їзду та «4-й завершальний», до яких вступили всі селяни Ізяслава[6]. У місті працювала МТС, яка обслуговувала колгоспи району. У передвоєнні роки вона мала 43 трактори, 12 комбайнів. МТС і 15 кращих трудівників її були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року. Право на участь у виставці 1939 року здобув і колгосп «4-й завершальний».

Стали до ладу цегельний завод, хлібозавод, друкарня, підприємства харчової промисловості, побутового обслуговування. У районі провадилася велика робота щодо заготівлі та обробки деревини, що йшла на будови п'ятирічок. Ще протягом 1924—1927 рр. на річці Горині було побудовано невелику гідроелектростанцію потужністю 30 квт. У 30-х роках проведено її реконструкцію, збудовано дизельелектростанцію, їх загальна потужність становила 450 квт. Здійснювалися заходи щодо завершення кооперування ремісників, ліквідації приватної торгівлі. До 1939 року

[1] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 450.
[2] Газ. «Радянське Поділля», 21 квітня 1965 р.
[3] Матеріали до опису округ УРСР. Шепетівська округа, стор. 26—28, 36, 37.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-964, оп. 1, спр. 346, арк. 1, 24.
[5] Газ. «Соціалістичне село» (Ізяслав), 3 березня 1931 р.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. 1285, оп. 1, спр. 234, арк. 11, 12.

Річка Горинь в Ізяславі. 1970 р.

кустарі міста об'єдналися у 7 промислових артілей. Активізувало діяльність споживче товариство, а також установи державної торгівлі.

Розгорнулися роботи з благоустрою міста: впорядкувалися вулиці, прокладалися тротуари, здійснювалося житлове будівництво. 1931 року прокладено першу лінію водопроводу. Вже у перші роки Радянської влади відкрито районну лікарню на 120 ліжок, поліклініку, протитуберкульозний диспансер, аптеку. У 1939—1940 рр. працювало 11 дитячих майданчиків, 4 дитячі садки.

Значні зміни відбулися і в культурному житті міста. 1923 року в Ізяславі діяло 4 школи — дві початкові та дві семирічні. Напередодні війни працювало 3 середні, 2 неповні середні, 1 початкова школи, в яких трудилися 80 учителів, навчалося 1652 учні. В 30-х роках у місті функціонувало кілька культурно-освітніх закладів: міська бібліотека, райсельбуд, робітничий клуб, кінотеатр. Протягом 1919—1923 рр. виходила газета «Вісті» — орган повітового комітету партії; в 30-х роках — газета «За соціалістичне село» (у післявоєнний період—«Соціалістичне село», з травня 1962 року — «Колгоспне життя»). Було збудовано стадіон.

Тяжкі випробування випали на долю жителів міста у роки Великої Вітчизняної війни. 5 липня 1941 року Ізяслав окупували гітлерівці. Місто стало центром комісаріату (округу), тут лютувало гестапо[1]. Гітлерівці знищили понад 16 тис. мирних громадян міста і навколишніх сіл[2], вивезли до Німеччини понад 1,2 тис. юнаків і дівчат. В околицях Ізяслава фашисти створили концентраційний табір для радянських військовополонених.

Звірства окупантів не похитнули мужності радянських людей, їх безмежної віри у перемогу над ворогом. Ізяславці піднялися на боротьбу проти ворога. Вчитель однієї з шкіл Ізяслава М. П. Машерук та група патріотів, що гуртувалася навколо нього, слухали зведення Радянського інформбюро, друкували та розповсюджували листівки, збирали зброю для партизанів, допомагали молоді уникати мобілізації до Німеччини. Наприкінці 1942 року окупанти заарештували групу підпільників і серед них М. П. Машерука. Мужньо тримався у фашистській катівні Михайло Павлович. Не добившись ніяких відомостей про підпілля, гітлерівські недолюдки стратили М. П. Машерука і 20 його товаришів[3].

Не лишалися осторонь боротьби навіть діти. Піонерка Аня Сошенська, учениця четвертого класу середньої школи № 1, за завданням брата неодноразово переносила бойові гранати із Старого міста в Нове. Дівчинка кілька разів проходила через міст повз німецького вартового, але одного разу викликала підозру і загинула. Три дні біля мосту на морозі лежало знівечене тіло юної підпільниці, потім фашисти скинули його у річку. Лише навесні тіло Ані Сошенської знайшли рибалки. Земляки свято бережуть світлу пам'ять про героїню. Її ім'ям названо кращі піонерські загони шкіл Ізяслава[4].

У лютому 1944 року розпочалися бої за визволення Ізяслава, які були яскравим прикладом тісної взаємодії Червоної Армії і партизанських загонів. На початку

---

[1] Архів МО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 112, арк. 61, 68, 70.
[2] Газ. «Колгоспне життя» (Ізяслав), 3 березня 1964 р.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 1, арк. 291; Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 12, арк. 10.
[4] Діти-герої, К., 1960, стор. 360, 361.

1944 року гітлерівці сконцентрували в Ізяславі та Білогородці великі сили, здійснювали звідси напади на навколишні села, спалюючи їх, знищуючи мирних жителів, вивозячи до Німеччини молодь. Підпільний обком і обласний штаб партизанського руху прийняли рішення про розгром ворожого гарнізону в Ізяславі. Штаб виділив для участі в операції 12 загонів (2,3 тис. партизанів) із з'єднань С. А. Олексенка, Ф. С. Кота, А. З. Одухи. Гітлерівський гарнізон в Ізяславі складався з 1,5 тис. чоловік, артдивізіону самохідних гармат, 8 танків, 2 бронемашини, 6 гармат. Крім того, окупанти одержали підкріплення з військ «СС» на 30 автомашинах.

Бої партизанів за місто розпочалися 16 лютого. До полудня ворог був вибитий з Ізяслава. Та через кілька годин гітлерівці, одержавши нове підкріплення, атакували район Нового міста. Вранці 17 лютого на допомогу партизанам підоспів стрілецький батальйон регулярних радянських військ. Але й фашисти кидали у бій все нові й нові резерви. На полі бою з'явилися німецькі танки типу «Тигр». Під їх натиском партизани змушені були відступити до Старого міста. Та вже протягом наступних днів народні месники й червоноармійці повністю очистили місто від гітлерівців[1]. У рядах партизанів безстрашно бився з ворогом 14-річний піонер Валя Котик, уродженець с. Хмелівки Шепетівського району. 17 лютого, в одному з боїв, юний герой був смертельно поранений[2]. Під час боїв за місто фашисти втратили вбитими, пораненими і полоненими 1,4 тис. чоловік, 6 танків, 7 бронемашин, 25 автомашин та іншу техніку, багато боєприпасів і військового майна[3].

Трудящі міста свято шанують пам'ять тих, хто віддав своє життя за визволення рідної землі. У центрі Ізяслава споруджено величний пам'ятник воїнам Радянської Армії і партизанам, що загинули під час боїв за місто.

Німецько-фашистські окупанти завдали місту величезної шкоди. Вщент були зруйновані господарства двох колгоспів. Сума нанесених їм збитків становила понад 5 млн. крб. Гітлерівці зруйнували приміщення МТС, електростанції, цегельного заводу, три школи, бібліотеку, музей, кінотеатр, 210 житлових будинків[4].

Широким фронтом розгорнулися відбудовні роботи після закінчення Великої Вітчизняної війни. 9 червня 1945 року райком КП(б)У прийняв постанову про відбудову Ізяслава, яка виділяла у першочергові об'єкти середню школу, дитячий будинок, мости, шляхи тощо. Значна увага приділялася благоустрою вулиць, їх належному санітарному стану. Цю програму трудящі міста в основному виконали до середини 1947 року. Партійні та радянські органи Ізяслава з великою увагою займалися відбудовою промислових підприємств і господарств артілей. 1945 року запрацювали електростанція, райпромкомбінат, дещо пізніше — промислові артілі, МТС, хлібозавод.

Відбудова господарства завершилася у 1950—1951 рр. Відновили діяльність поліклініка, районна лікарня, дві середні та дві неповні середні школи. До 1958 року в місті знаходилася МТС, колектив її працівників у 1957 році був відзначений як кращий в області. В 1958 році після реорганізації МТС в Ізяславі створено РТС, а згодом об'єднання «Сільгосптехніки», що забезпечувало роботу численного парку машин навколишніх колгоспів.

У післявоєнні роки далі відбувалося організаційно-господарське зміцнення колгоспів Ізяслава. 1958 року здійснено реорганізацію приміського господарства: створено радгосп та великий колгосп. Радгосп за кілька років перетворився на велике високомеханізоване підприємство, яке спеціалізується на відгодівлі худоби. Обсяг здійсненої радгоспом у 1969 році роботи щодо заготівлі та промислової відгодівлі худоби обчислюється сумою понад 3,2 млн. карбованців.

---

[1] І. І. Слинько. Підпілля і партизанський рух на Україні. К., 1970, стор. 89—91.

[2] АІІП ЦК КП України, ф. 97, оп. 1, спр. 55, арк. 64.

[3] Там же, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 100, 101; ф. 97, оп. 1, спр. 33, арк. 144, 221.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-375, оп. 2, спр. 5, арк. 1, 23; газ. «Соціалістичне село», 1 січня і 15 травня 1945 р.

За колгоспом закріплено близько 3,8 тис. га сільськогосподарських угідь. Господарство оснащене сучасною технікою, воно спеціалізується на відгодівлі свиней. Разом з тим, досягнуто значних успіхів у вирощуванні зернових і кормових культур, цукрових буряків, молочному тваринництві. Приміський колгосп на кінець 60-х років подолав відставання і тепер іде в числі кращих у районі. З року в рік зростають грошові прибутки.

Післявоєнні п'ятирічки в житті міста були новим етапом промислового розвитку. Після завершення відбудови підприємств здійснюється їх дальше розширення та оснащення новою технікою. Так, у 1956 році на реконструкцію маслозаводу витрачено 109 тис. крб. Низку невеликих підприємств об'єднано на початку 50-х років у райпромкомбінат. В його цехах виробляються будівельні матеріали (цегла, черепиця), виконуються столярні, теслярські роботи, первинна обробка лісоматеріалів, відкрито цех для виготовлення гармоній. Дрібні підприємства харчової промисловості об'єднані в харчокомбінат. За десятиріччя (1954—1964 **рр.**) обсяг промислового виробництва в місті збільшився у 2,7 раза, зріс рівень механізації виробничих процесів[1].

До 1968 року на базі цехів райпромкомбінату виросли підприємства: меблева фабрика, цегельний завод, фабрика музичних інструментів. Хлібозавод, підприємства побутового обслуговування задовольняють потреби не лише мешканців Ізяслава, але й багатьох навколишніх сіл. Районне об'єднання «Сільгосптехніки» виконує ремонт машинного парку колгоспів. На підприємствах міста в 1970 році було зайнято 2,9 тис. робітників та інженерно-технічних працівників.

У місті діє трансформаторна підстанція Добротвірської енергосистеми, що забезпечує електропостачання міста й сіл району. В Ізяславі швидко зростає споживання електроенергії як для промисловості, так і для побутових потреб. 1967 року щомісячне споживання електроенергії в середньому становило понад 400 тис. квт.-годин.

Ізяслав має розвинутий транспорт. Автобусна станція забезпечує зв'язок з Хмельницьким, Шепетівкою, Острогом та 34 навколишніми селами. Споруджено нову залізничну станцію, що значно розширило пасажирські та вантажні перевозки. Існує авіазв'язок Ізяслава з обласним центром. Налагоджено й роботу внутріміського транспорту: 5 автобусних маршрутів зв'язують між собою райони міста.

В Ізяславі інтенсивно розвивається державна й кооперативна торгівля. На початку 1970 року в місті налічувалося 12 підприємств громадського харчування, понад 40 магазинів, складів, ларків тощо. Торговельна мережа обслуговує не лише населення міста, а й села району. Ще у 50-х роках райспоживспілка запровадила таку форму торгівлі, як автокрамниці.

Здійснено великі роботи щодо впорядкування міста. Стародавній Ізяслав у цьому відношенні невпізнанний. Відбувається розширення міста — незабаром воно повністю зіллється з робітничим селищем цукровиків Клембівкою. Побудовано 9 багатоповерхових будинків на 197 квартир, готель, будинок пошти і телеграфу, універмаг, кінотеатр, комбінат побутового обслуговування, розширено водопровід. Широко провадиться індивідуальне житлове будівництво. Протягом 1965—1970 рр. міськими забудовниками споруджено 387 будинків загальною площею близько 14 тис. кв. м. Вони зручні і красиві, з певними індивідуальними рисами архітектури, що прикрашає місто. Вулиці

У цеху Ізяславської фабрики музичних інструментів. 1971 р.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1408, оп. 1, спр. 152, арк. 7, 8.

міста і тротуари заасфальтовані, озеленені. Є в місті великий парк. Все це робить Ізяслав затишним, впорядкованим, красивим, одним з кращих районних центрів області.

Порівняно з довоєнним часом набагато зросло і поліпшилося медичне обслуговування населення. Тепер в Ізяславі є районна лікарня на 250 ліжок, протитуберкульозний диспансер на 45 ліжок, рентгенологічний кабінет, поліклініка, стоматологічна поліклініка, дитяча консультація, медичні пункти на кількох підприємствах, аптеки. В системі охорони здоров'я працює 322 медичні працівники, з них 46 лікарів. Діяльність їх спрямована на здійснення санітарно-епідеміологічних заходів та на лікувально-профілактичну допомогу населенню. Складовою частиною цих заходів є розвиток фізкультури й спорту. В центрі міста споруджено добре обладнаний стадіон. Спортивні товариства «Спартак» і «Авангард» об'єднують понад 1500 членів. Лише за 1967 рік підготовлено 223 спортсмени всіх розрядів та понад 200 значкістів ГПО.

Сучасний Ізяслав — значний культурний центр області. В місті працюють 10 загальноосвітніх шкіл, в тому числі 2 середні, середня школа робітничої молоді, спеціалізована школа-інтернат. На кінець 1970 року в школах навчалося понад 2,3 тис. учнів, працювало 182 учителі. У місті здійснюється підготовка до впровадження обов'язкової середньої освіти. Випускники ізяславських шкіл навчаються у вищих і середніх навчальних закладах багатьох міст нашої країни. За багаторічну плідну працю вчительці Г. Т. Квасовській присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР, а заступника директора з навчально-виховної роботи В. Т. Денисюка нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В Ізяславі народився радянський літературознавець професор Г. М. Гай.

Свято «Ленінської весни» на Ізяславському міському стадіоні. 1969 р.

Центральна площа в Ізяславі. 1969 р.

Читальний зал районної бібліотеки. Ізяслав, 1971 р.

До послуг жителів міста широкоекранний кінотеатр, будинок культури із залом на 620 місць, при якому працюють гуртки художньої самодіяльності. Естрадному оркестру будинку культури присвоєно звання народного, а духовому — звання заслуженого оркестру УРСР. За хорошу організацію культурно-освітньої роботи в місті С. Й. Каленичина удостоєно звання заслуженого працівника культури УРСР. В Ізяславі працюють бібліотека для дорослих, будівництво приміщення якої нещодавно завершено, а також для дітей та юнацтва, кілька відомчих і профспілкових бібліотек, їхні фонди досягають 100 тис. примірників. З року в рік збільшується кількість читачів. Про зростання культурних запитів населення свідчить і передплата періодичної преси. Так, у 1970 році передплата на кожну 1000 жителів міста становила 1220 газет і журналів. Всі будинки міста радіофіковані, працює телевізійний ретранслятор.

Місто перетворилося на значний центр громадсько-політичного життя. На всіх підприємствах та в установах його є первинні партійні організації, що спрямовують зусилля трудящих на виконання завдань комуністичного будівництва. Керівництво господарським і культурним будівництвом здійснює міська Рада депутатів трудящих. До участі в роботі Ради, зокрема її комісій, на громадських засадах залучаються робітники підприємств, колгоспники з приміського господарства, лікарі, вчителі, службовці. Трудящі Ізяслава змагаються з трудящими м. Сосновська Тамбовської області. Відбувається систематичний обмін делегаціями, вивчається передовий досвід кращих виробничих колективів.

Творча праця трудящих Ізяслава належно оцінюється. З нагоди 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції техніку-шляховику міста П. М. Правдивому присвоєно звання заслуженого шляховика УРСР. Орденом Леніна нагороджено тракториста «Сільгосптехніки» І. Д. Пшоняка, орденом Трудового Червоного Прапора — колишнього секретаря райкому партії М. С. Торгова, медалями «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» —18 працівників різних ділянок господарського і культурного будівництва. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна районне об'єднання «Сільгосптехніки» за виробничі успіхи нагороджено ювілейною Почесною грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради.

Стародавня легенда розповідає, що десь під Ізяславом заховано зачаровані скарби незліченні і, щоб їх здобути, треба рішуче, під керівництвом сміливця, незважаючи на труднощі, провадити пошуки. Трудящі Ізяслава по-своєму реалізували цю думку. Під проводом Комуністичної партії, долаючи перепони, вони знайшли справжній скарб — радісне соціалістичне сьогодення і світле комуністичне майбуття свого міста.

Л. А. КОВАЛЕНКО

БІЛОГОРО́ДКА

Білогородка — село, розташоване на річці Видаві, притоці Горині, за 23 км від районного центру і за 2,5 км від залізничної станції Білогородка. Населення — 3297 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Рокитне.

Людські поселення на території сучасної Білогородки існували здавна. В урочищі Липнику, розташованому на захід від села, виявлено знаряддя праці доби неоліту. На території села знайдено скарб з 52 римських монет II ст. до н. е. Рештки давньоруського городища свідчать про заселення цієї місцевості в часи Київської Русі[1].

[1] Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. 1, стор. 102; Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник, ф. 4654, інв. № 2088.

Перша згадка про Білогородку в історичних документах датується 1450 роком у зв'язку з намаганням княгині Острозької захопити і приєднати до своїх білогородських володінь села Корницю і Шевелів[1]. Грамотою за 1508 рік польський король Сигізмунд I підтвердив належність поселення князеві Івану Заславському[2]. Як свідчить опис Кременецького замку, в 1545 році двір володаря Білогородки було обнесено дерев'яними зрубами.

Основну масу населення Білогородки в XVI ст. становили тяглі й напівтяглі селяни. Перебуваючи в економічній залежності від місцевих магнатів — князів Заславських, вони виконували велику кількість повинностей. Переважала продуктова рента. Крім подимного — державного податку, селяни сплачували на користь замку поляхівщину (податок з ріллі) — чотири третинники (1 третинник — близько 12 пудів) пшениці, 19 — вівса, 2 курей, 20 яєць; стацію (на утримання двору, урядовців тощо) — 3 третинники вівса, півтретинника жита, 2 курей, м'ясо, сир і хліб у встановленому розмірі, 2 підводи сіна і 10 жмень прядива з диму; пушкарівщину (на оборону замку). Існував і податок з худоби — селяни мусили сплачувати баранячу, вепрову і бджільницьку данини[3]. Широко використовувалася праця селян на будівництві і розширенні Ізяславського, Кременецького і Білогородського замків. Їх змушували ламати камінь, насипати земляні вали, возити ліс, будувати укріплення[4].

Щоб привабити нових поселенців, феодали надавали їм пільги, наполовину звільняючи від повинностей. Але й після цього умови життя і праці залишалися тяжкими. Селяни Іван та Гришко з села Ноздриш (з-під Овруча) 1587 року залишили рідну домівку, пробуючи поселитися у Білогородці, але повернулися назад «для тое причины, же не мели ся есьмо чим живити, кгды же там на нас была тяжкая работа, бо там плугами робят, а нас два не мели статку, чем би ся мели поживити»[5].

Білогородку та її околиці не раз спустошували кримські татари. Терпіли жителі села і від набігів сусідніх феодалів. Так, 10 січня 1545 року польський король вимагав від Беати Острозької відшкодувати збитки Кузьмі Заславському, бо численний військовий загін княгині вчинив напади на кілька його маєтків, у т. ч. на Білогородський замок, пограбувавши і спустошивши їх[6]. У 1618 році Білогородка була знищена татарами, але жителі повернулися на згарище й відбудували село — вже 1629 року білогородці сплачували подимний податок із 119 димів[7]. Село у складі Заславської волості входило до Кременецького повіту Волинського воєводства.

Феодально-кріпосницький гніт, насильницьке запровадження унії, національні утиски викликали обурення,спричинилися до активної боротьби селянства. В період визвольної війни 1648—1654 рр. жителі Білогородки поповнювали лави селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького, виступали проти панування Заславських. В ході боротьби шляхетські загони вщент зруйнували Білогородку — 1650 року тут налічувалося 12 димів, 1651 — лише 4 techniques[8]. Німими пам'ятками історичних подій тих часів є т. зв. козацька могила поблизу села — колишній сторожовий пункт, і залишки замку феодалів.

Наприкінці XVII ст. працею селян Білогородка знову відродилася. Тоді поселенню, що вже вважалося містечком, було надано деякі пільги. З початку XVIII ст. Білогородка, що входила вже до Заславського повіту, належала Сангушкам. Тут проживало 3356 чоловік, налічувалося кілька десятків дворів ремісників, торговців і польських шляхтичів, 392 селянські господарства. Посилення феодально-кріпос-

[1] Литовская метрика. Отдел 1, ч. 1, т. 1. СПб., 1910, стор. 58.

[2] Киев. Памятники, т. 4, стор. 200—208.

[3] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор.152, 153.

[4] Л. А. Коваленко. Ізяслав. Львів, 1966, стор. 6.

[5] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, стор. 189.

[6] Журн. «Волынские епархиальные ведомости», 1892, № 36, стор. 1014, 1015.

[7] О. Баранович. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воеводство. К., 1930, стор. 96.

[8] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 470.

ницького гніту в той час пов'язано з розвитком фільваркового господарства. Намагаючись виробити якнайбільше хліба на продаж, власники 2 білогородських фільварків позбавляли селян пільг, зганяли з кращих земель, зменшуючи їхні наділи. Селяни відробляли триденну панщину, виконували шарваркові повинності тощо. В містечку працювали винокурний і шкіряний заводи, відбувалося кілька ярмарків і торгів на рік.

Сучасників вражала безтурботність і недбалість Сангушків у веденні сільського господарства. Більшу частину великих володінь віддавали в посесійне користування на різні строки. Посесори й економи, щоб наживитися, посилювали експлуатацію селян, збільшували панщину. Кращі землі князь і орендарі залишали під свої посіви. Після спорудження у першій половині XIX ст. гуральні значна частина зерна використовувалася для виробництва горілки. Господарства селян занепадали[1].

Після реформи 1861 року селяни викупили 1866 десятин землі. 128 селянських господарств були чиншовиками. Сангушкам належали кращі землі — всього понад 930 десятин[2], місця рибної ловлі на Горині і кілька млинів. 1872 року збудовано цегельню.

В пореформений період далі відбувалося здрібнення селянських земельних наділів, зростання кількості бідняцьких, безкінних господарств. Доведені до відчаю, селяни Білогородки взяли активну участь у заворушенні 1898 року, вимагаючи переселення на землі Сибіру й Далекого Сходу за рахунок казни. Тільки втручання поліції поклало край переселенському рухові[3]. Селянська боротьба посилилася з весни 1905 року, коли біднота поставила вимогу перед адміністрацією маєтку збільшити оплату праці на бурякових плантаціях. Остання не поступилася, тоді наприкінці травня селяни організували страйк. Наймити сусідніх сіл, яких управитель маєтку взяв на роботу, підтримали страйкуючих, відмовившись працювати. Поліція заарештувала 12 білогородських селян. Як зазначалося в жандармських донесеннях, біднота Білогородки була ініціатором виступу сусідніх сіл Поляхова, Христівки та інших. Арешти не припинили боротьби білогородських селян. У ніч на 30 серпня 1905 року сталася сутичка селян з помічником управителя фільварку Вольським, внаслідок чого один селянин був поранений. Вранці наступного дня прибула поліція і заарештувала групу селян — організаторів виступу[4].

Столипінська аграрна реформа сприяла поглибленню розшарування селян. Про дальший процес їх обезземелення свідчать дані подвірного перепису 1910 року. Із 873 господарств 173 мали менше однієї десятини землі, 87 — від 1 до 3 десятин. В 310 дворах не було корів, 434 господарства лишалися безкінними. Водночас формувалася куркульська верхівка, яка зосереджувала в своїх руках значні земельні масиви. 30 господарств Білогородки мали від 9 до 30 десятин землі. Типовим представником цієї категорії селян можна назвати старосту Ілька Сапугу, котрий мав 20 десятин землі, дві пари коней, табун корів і овець, широко використовував працю наймитів.

Бідноті доводилося залишати Білогородку і вирушати в пошуках шматка хліба й роботи до інших районів Росії та за кордон. В березні 1910 року ходаки з Білогородки домагалися в Тобольській губернії виділення ділянок землі для 61 господаря. До Тургайського краю переїхало 46 жителів села. У Кустанайському краї переселенцям з Білогородки було виділено 21 ділянку землі[5]. В 1910 році з містечка за кордон виїхало 60 чоловік з 53 сімей[6]. Чимало з них після блукань і марних споді-

---

[1] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 22, арк. 1.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 674, оп. 1, спр. 112, арк. 1; спр. 110, арк. 1; спр. 111, арк. 1.
[3] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформеный период, стор. 413, 483.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 161, арк. 92, 93.
[5] Житомирський облдержархів, ф. 226, оп. 1, спр. 83, арк. 127, 200, 279; спр. 86, арк. 75; спр. 87, арк. 519, 520; спр. 147, арк. 67, 68.
[6] Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 г. Изяславский уезд, стор. 42, 50.

вань знову повернулися додому такими ж бідняками. Властива багатьом доля В. В. Якобчука, який виїхав до Америки. Працюючи в Чікаго на залізниці, бойні, фабриці головних уборів, він пересвідчився, що й там робочі люди зазнають страшенної експлуатації. В 1913 році В. В. Якобчук повернувся на батьківщину[1].

Після реформи 1861 року Білогородка стала волосним центром Ізяславського повіту. З 1880 року тут працювала лікарня; згодом утворено лікарняну дільницю, яка в 1904 році обслуговувала 72 населені пункти з 63 тис. жителів. Діяли аптека, ветеринарна фельдшерська дільниця. У 1866 році відкрилось однокласне початкове народне училище, в якому навчалося 168 учнів, у т. ч. 22 дівчинки.

Під час першої світової війни містечко знаходилося у тилу військ Південно-Західного фронту. У вересні 1917 року солдати гвардійського кавалерійського корпусу, розквартированого у Білогородці, разом з селянами реквізували маєток Сангушка, почався поділ землі[2].

Радянська влада в Білогородці проголошена у листопаді 1917 року. Трудящі містечка і навколишніх сіл створили волосний революційний комітет. Першим кроком ревкому в соціалістичному будівництві було виділення землі для радянського культурного господарства в одному з фільварків Білогородки[3]. У лютому 1918 року мирне радянське будівництво перервали австро-німецькі інтервенти. В містечку розпоряджався німецький комендант і гайдамацький каральний загін, які ліквідували радгосп і жорстоко розправлялися з прихильниками Радянської влади.

Більшовицький ревком у підпіллі готував повстання проти окупантів і гетьманщини. Виступ розпочався у грудні 1918 року. Трудящі визволили Білогородку і прийшли на допомогу жителям Ізяслава, але успіхом повстання скористалися петлюрівці, які вчинили жорстоку розправу над тими, хто йшов під червоним прапором. Члени ревкому, знову перейшовши у підпілля, готували трудящих до збройної боротьби проти петлюрівців[4].

Навесні 1919 року через територію повіту пройшли рейдом червоні кіннотники. Дізнавшись про визволення Ізяслава, білогородська біднота у квітні організувала червоноармійцям урочисту зустріч, направивши з привітанням до Ізяслава спеціальну делегацію, очолювану колишнім членом ревкому В. В. Якобчуком[5].

Відновили роботу волосний і сільський ревкоми. В містечку було запроваджено продрозверстку. Білогородський волревком, спираючись на бідноту, взяв на облік хлібні запаси, насамперед у куркульських господарствах. Багато хліба через повітовий продовольчий комітет надійшло до фонду Червоної Армії. Для потреб армії здано також 92 пуди овечої шерсті. 15 травня 1919 року відбулися збори представників 11 сіл волості. Було обрано волосну Раду селянських депутатів та ухвалено створити загони для боротьби проти петлюрівських банд[6].

Влітку 1919 року розгорнувся новий наступ петлюрівських військ. Члени білогородського ревкому, створеного у зв'язку з наближенням фронту, і добровольці влилися до загонів Червоної Армії. Багато з них захищали Білогородку на бронепоїзді «Комуніст». Під час боїв Білогородка кілька разів переходила з рук у руки, але під тиском переважаючих сил ворога захисники містечка відступили на схід. А в листопаді містечко захопили польські інтервенти, які відновили дореволюційні порядки, встановили жорстокий окупаційний режим, примусили населення сплатити контрибуцію, розправлялися з тими, хто співчував Радянській владі. Куркулі видали польській охранці члена ревкому В. В. Якобчука, який зазнав жорстоких катувань[7].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3217, оп. 1, спр. 11, арк. 51, 52.
[2] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 146—152.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3217, оп. 1, спр. 11, арк. 54.
[4] Там же, спр. 3, арк. 22, 37.
[5] Там же, спр. 11, арк. 101.
[6] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 198—200.
[7] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3217, оп. 1, спр. 11, арк. 100.

Білогородку визволили 6 липня 1920 року червоноармійські частини 135-ї бригади 45-ї Волинської стрілецької дивізії. Наприкінці вересня 1920 року польські інтервенти знову захопили містечко. Окупанти пограбували і вивезли до Польщі 1200 пудів сіна, забрали 32 коней, 21 корову, 48 свиней, 163 вівці, 432 штуки домашньої птиці, 14 возів та багато іншого. Після їх відступу в Білогородці залишилися петлюрівці. Остаточно її визволено 29 листопада 1920 року частинами 131-ї бригади 44-ї радянської дивізії[1].

Незабаром після визволення, у грудні 1920 року, організовано волосний ревком, якого очолив В. М. Балан, утворено ревкоми в усіх 3 частинах Білогородки[2]. 7 квітня 1921 року пройшли перші вибори до Рад у Воскресенській і Троїцькій частинах села. 10 квітня відбувся з'їзд представників сільських Рад Білогірської волості, на якому обрали Білогородський волосний виконавчий комітет[3]. У жовтні створено волосний партійний осередок. У лютому 1923 року в ньому налічувалося 20 членів, 5 кандидатів у члени партії. З 1921 року діяв і комсомольський осередок[4].

Місцеві органи Радянської влади керували відбудовою народного господарства, здійснювали контроль за діяльністю торговельних і промислових підприємств, налагодили роботу поштово-телеграфної контори, вжили заходів щодо охорони телеграфних ліній, відбудови мостів. Було проведено землевпорядкування. 1921 року із загальної кількості 930 десятин колишньої фільваркової землі 350 десятин виділено для зрівняльного розподілу серед безземельних і малоземельних селян. Решту землі одержали радгосп, державні установи, лікарні, школи[5].

Зростала політична свідомість трудящих Білогородки. У селі з успіхом проходили тижні Червоної казарми й захисту дітей, місячники Червоної Армії, допомоги безпритульним дітям тощо. В голодний 1921 рік білогородці надали притулок 50 дітям з голодуючих губерній Поволжя, збирали для них продукти, одяг, полотно, вилучали церковні цінності. Працівники білогородських установ відрахували у фонд допомоги трудящим Поволжя місячну зарплату і пайок, волосний відділ народної освіти — 219 900 крб., актори місцевого театру із збору за вистави за період з серпня по грудень 1921 року — 714 215 крб. З ініціативи волревкому проведено збирання коштів та речей для робітників Донбасу[6].

Значну роль у господарському будівництві відіграли комітети незаможних селян Троїцької і Вознесенської частин Білогородки. Створені в квітні 1921 року, вони разом з волвиконкомом і Радами активно захищали інтереси бідніших селян: вели боротьбу зі спекуляцією, слідкували за умовами найму батраків, стягували продподаток, допомагали бідняцьким господарствам і сім'ям червоноармійців, керували посівною кампанією, ліквідацією неписьменності. Учасники безпартійної селянської конференції у лютому 1923 року надіслали вітальну телеграму В. І. Леніну, в якій запевнили вождя, що незаможники всі як один готові захищати й підтримувати владу Рад[7]. Особливо велика роль комнезаму в справі колективізації селянських господарств. КНС об'єднував 131 бідняка і 52 середняки. Довгий час його очолював комуніст В. В. Якобчук.

З весни 1923 року, після нового адміністративно-територіального поділу, ліквідовано Білогородську волость. Відповідно до цього здійснено перебудову місцевих органів Радянської влади. Активізувалася діяльність сільської Ради та її комісій — земельної, фінансово-бюджетної, культосвітньої та санітарно-благоустрійної. На її

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-633, оп. 1, спр. 21, арк. 43; Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 398.

[2] Там же, спр. 7, арк. 4; ф. Р-1357, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

[3] Там же, ф. Р-633, оп. 1, спр. 7, арк. 4; спр. 98, арк. 32, 44, 76; Житомирський облдержархів, ф. Р-1657, оп. 4, спр. 52, арк. 98.

[4] Хмельницький облпартархів, ф. 205, оп. 1, спр. 2, арк. 11; ф. Р-633, оп. 1, спр. 33, арк. 26.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-633, оп. 1, спр. 33, арк. 26.

[6] Там же, спр. 55, арк. 9; спр. 3, арк. 69; спр. 56, арк. 76; спр. 6, арк. 8; спр. 58, арк. 20, 30; спр. 59, арк. 2—5; спр. 68, арк. 1, 8.

[7] Хмельницький облпартархів, ф. 205, оп. 1, спр. 9, арк. 3—5.

засіданнях заслуховувалися звіти про діяльність кооперації, медичної амбулаторії, лісництва, товариства взаємодопомоги, аптеки, пожежної дружини, сельбуду, комнезаму, пошти. Вирішувалися питання боротьби проти бандитизму; землекористування, кооперування, навчання дітей 8—10 років, приділялася увага охороні лісу, стану доріг і містків та їх ремонту, санітарному стану села, посадці дерев на вулицях, збору сільськогосподарського податку і внесків по страхуванню[1].

Глибокі соціальні зміни сталися в житті села. У 20-х роках тут налічувалося понад 900 одноосібних селянських господарств, з них бідняцьких — близько 200. Норма наділу на їдця становила 0,8 га. Хоч бідняцьким господарствам надавався ряд пільг, зокрема, їх звільняли від податків, становище цих селян залишалося нелегким, насамперед через погану забезпеченість тяглом. Працювали споживча кооперація, сільськогосподарське кредитне товариство «Заповіт Ілліча», що виникло у квітні 1924 року. Кредитне товариство організувало постачання селян сільськогосподарським інвентарем. Сільське товариство взаємодопомоги (створене в лютому 1923 року) об'єднувало 72 бідняцькі і 40 середняцьких господарств, мало 10 десятин землі та січкарню. Товариство подавало допомогу господарствам незаможних селян, виділяло певні суми на кооперування, культурно-освітні потреби.

Значна роль у пропаганді нових, соціалістичних методів господарювання належала культгоспу. Господарство мало 66 десятин землі, 6 плугів, 12 борін, 2 сівалки. 1925 року в селі виник невеликий колгосп «Перший Білогородський», якого очолив Т. Михільчук. Члени артілі працювали злагоджено й успішно[2]. У лютому 1927 року з ініціативи комуністів і комнезамівців у селі створено новий колгосп «Другий Білогородський». Він об'єднав 18 господарств з кількістю землі 26,6 десятини. 1928 року члени обох колгоспів об'єдналися в артіль ім. Ворошилова[3].

В 1930 році в Білогородці виникло ще два колгоспи: «Хлібороб» та «13-річчя Жовтня». В наступні роки ці три колгоспи об'єднали всіх трудящих селян. Першими головами колгоспів були робітник-двадцятип'ятитисячник І. Малєвський і місцеві жителі А. Неверчук і Д. Титарчук. З часом колгоспи перетворилися на багатогалузеві господарства. В 1936 році колгосп ім. Ворошилова зарибив мальками королівського коропа ставок площею 5 га. Стала до ладу цегельня потужністю 60 тис. штук цегли на рік. 1938 року в Білогородці створили МТС, що мала 39 тракторів і 14 комбайнів. Це сприяло більш високому технічному оснащенню колгоспного виробництва. Напередодні Великої Вітчизняної війни колгоспи села перетворилися на міцні господарства: мали 4148 га землі, 787 коней і волів, 332 голови великої рогатої худоби, сотні овець, свиней.

Десятиліття вільної праці принесли відчутні наслідки. Зросла урожайність полів, високо оплачувався трудодень колгоспників. Добра слава линула про п'ятисотенниць-буряківниць Г. І. Бабенко, Є. І. Кравчук, ланкову В. Радковську. За вирощення високих урожаїв колгосп «Радянський хлібороб», його голова А. Г. Пащук, 7 працівників МТС були учасниками ВСГВ 1940 року. Тракторист МТС І. Я. Жадан за високий виробіток на тракторі ХТЗ Головним комітетом Виставки нагороджений Малою срібною медаллю.

З 1929 року почали діяти млин і механічна крупорушка, через три роки відкрито інкубаторну станцію. Засновано кустарно-промислову артіль, яка мала столярну й швейну майстерні. Працювало 4 крамниці. Ремонтом доріг, містків, озелененням села в передвоєнне десятиріччя займалася колгоспна шляхова бригада.

Багато змін сталося і в медичному обслуговуванні населення, культурному будівництві. Створена ще на початку 1921 року при волосному виконкомі санітарна комісія у складі лікаря і представників комнезаму та волвиконкому здійснювала

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1045, оп. 1, спр. 5, арк. 1—29; спр. 60, арк. 85; ф. Р-3217, оп. 1, спр. 11, арк. 103.

[2] Там же, ф. Р-776, оп. 1, спр. 393, арк. 62; ф. Р-2514, оп. 1, спр. 98, арк. 1—189; спр. 396, арк. 1—4.

[3] Там же, спр. 1353, арк. 1—20; ф. Р-3217, оп. 1, спр. 11, арк. 57.

лікувально-профілактичні заходи для боротьби з холерою, тифом, віспою та іншими епідемічними захворюваннями, слідкувала за санітарним станом у волосному центрі та селах волості. Відновила роботу лікарня, почав працювати дільничний лікар. Для матеріального забезпечення лікарні волвиконком виділив 5 десятин землі. Напередодні війни в Білогородці функціонували поліклініка, лікарня, аптека, пологовий будинок, дитяча консультація, працювало 4 лікарі, 10 чоловік з середньою медичною освітою. Відкрито ветеринарну амбулаторію.

У 20-х роках в Білогородці відкрили 2 початкові школи, де було 7 учителів, заснували курси для ліквідації неписьменності, сільський будинок політосвіти. Школи одержали 18 десятин землі, що їх виділив волвиконком з колишніх володінь Сангушків. Пізніше створили середню й дві неповні середні школи, в яких 1936 року навчалося 836 учнів, працювало 39 учителів.

1921 року з ініціативи волосного відділу народної освіти у Білогородці було відкрито клуб, де виступали самодіяльна театральна трупа, духовий оркестр, працювала хата-читальня. 1936 року в селі було 5 клубів, 4 бібліотеки.

Заможне, щасливе життя прийшло у радянську Білогородку. Та розпочалася Велика Вітчизняна війна. 4 липня 1941 року село окупували німецько-фашистські загарбники. Вони створили кілька «общинних господарств», де селяни працювали без будь-якої оплати. За відмову чи невихід на роботу їх били різками, ув'язнювали чи розстрілювали. Відступаючи, фашисти вчинили жорстоку розправу над мирними жителями. 23 лютого 1944 року есесівці танками і гарматами оточили Білогородку і під страхом розстрілу наказали населенню протягом 10 хвилин залишити село. Фашистські кати розстрілювали хворих, стариків і дітей — всіх, хто не міг пересуватися, або не хотів залишати село. Всього було знищено того дня 49 чоловік[1]. Вигнавши населення, фашисти почали грабувати хати. Навантажені машини поспішно вирушали до Німеччини. Навіть церкву гітлерівці пограбували та зруйнували. Залишаючи село, есесівці підпалили його — згоріло 95 будинків. За час окупації гітлерівці забрали в населення 529 голів великої рогатої худоби, 327 свиней, 6070 штук птиці, знищили в колгоспах весь сільськогосподарський інвентар, вивезли або знищили всю племінну худобу, забрали 348 коней, зруйнували 32 громадські будівлі. Загальна сума збитків, заподіяна трьом колгоспам, становила 20 729 400 крб. Лежали в руїнах будівлі МТС, середньої школи, 3 клубів та інших громадських приміщень[2]. Майже 3000 жителів Білогородки гітлерівці пригнали до залізничних станцій Чотирбоки, Старокостянтинів. Приречених на загибель людей врятували наступаючі частини Червоної Армії та партизанські загони.

В 1944 році, в час переможного наступу Червоної Армії, село і його околиці стали ареною кровопролитних боїв. Залізнична станція Білогородка не раз переходила з рук у руки. Активно діяли партизанські загони із з'єднання С. А. Олексенка. Жорстокі бої за село розгорнулися 4 березня 1944 року. Німці вчинили кілька впертих контратак. Танкісти 1-го Українського фронту при сприянні піхотинців, бронебійників і артилеристів розгромили противника, примусивши його тікати[3]. На полі бою залишилося 38 підбитих і спалених німецьких танків і понад 2000 ворожих солдатів.

За ратні подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни та участь у партизанській боротьбі орденами і медалями Союзу РСР вагороджено 103 вихідці з села. В центрі Білогородки вдячні жителі спорудили пам'ятник загиблим у боях за визволення села.

Після визволення відновила роботу сільська Рада, яка мобілізувала трудящих на відбудову зруйнованого господарства. В березні 1944 року колгоспники обрали правління артілей «Хлібороб», «13-річчя Жовтня» й ім. Ворошилова, взялися

---

[1] Газ. «Радянська Україна», 20 квітня 1944 р.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 325, арк. 2; ф. Р-975, оп. 2, спр. 5, арк. 1, 5, 11, 12.

[3] АІІП ЦК КП України, ф. 97, оп. 1, спр. 10, арк. 46; ф. 103, оп. 1, спр. 2, арк. 37—41.

відроджувати господарство, збирали сільськогосподарський реманент, ремонтували колгоспні будівлі, з особистих запасів створили громадські насіннєві фонди. У важких умовах воєнного часу колгоспи зібрали потрібний посівний матеріал і засіяли лани. В полі працювали жінки й підлітки, тягловою силою були корови і невелика кількість коней, що залишилася. Жали серпами, молотили зібраний урожай ціпами. Поступово відроджувалися колгоспні ферми. В усіх трьох артілях відкрилися кузні і майстерні ремонту інвентаря. Розпочали свою діяльність МТС, пошта, залізнична станція.

Відбудовуючи зруйноване господарство, трудящі Білогородки робили все для якнайшвидшого розгрому фашистської Німеччини. Вони організували збір коштів до фонду допомоги Червоній Армії і сім'ям фронтовиків, до фонду «Обороні—підводу з упряжкою», збирали подарунки для воїнів Червоної Армії. Так, робітники МТС із своїх заощаджень передали у фонд армії 660 пудів хліба, взяли активну участь у реалізації трипроцентної державної воєнної позики, збирали кошти на будівництво танкової колони «Радянське Поділля» та бойової ескадрильї «Колгоспник Поділля»[1].

Широко розгорнулися відбудовні роботи в 1945 році. Самовіддано трудився колектив МТС. Глибокої осені 1945 року, в морози, вони зводили стіни цехів. Під руками замерзала глина — підігрівали воду, ставили чавунні печі, не пасували перед стихією. Для стін майстерень самі робітники виготовили сотні тисяч штук цегли. Праця завершилася успішно: до середини січня 1946 року введено в дію слюсарний, розбірний, моторемонтний і ливарний цехи, теслярську й інструментальну майстерні. При МТС з березня 1945 року діяли курси трактористів. Держава надсилала нові трактори і автомашини. Темпи боротьби за оснащення сільськогосподарською технікою колгоспів зони діяльності МТС зростали. Навесні 1946 року МТС вийшла переможцем у соціалістичному змаганні з Ізяславською. Праця колективу дістала високу оцінку райкому КП(б)У та районної Ради депутатів трудящих[2]. Тракторний парк Білогородської МТС постійно зростав. 1946 року МТС мала 23 трактори, 1950-го — їх кількість зросла до 45. Механізований обробіток грунту вже у 1949 році перевищив довоєнний рівень і на кінець відбудовного періоду становив 82 проц. усіх робіт у зоні МТС.

Успішно відроджувалося артільне господарство. Розвивалося тваринництво, розширювалися колгоспні ферми, де вже налічувалося великої рогатої худоби 734 голови, свиней — 203. У січні 1946 року в усіх трьох колгоспах створено будівельні бригади. Протягом відбудовного періоду споруджено кілька тваринницьких ферм, кузні, стельмашні, 2 млини тощо. 1950 року розпочалося спорудження нового залізничного вокзалу, на будівництво якого держава асигнувала 300 тис. крб. Відновлювався зруйнований під час війни житловий фонд. Значну допомогу подавала населенню сільська Рада, яка виділяла лісоматеріали, допомагала одержувати кредити. 1950 року завершилося переселення мешканців у нові будинки.

В перших лавах борців за відбудову села разом з комуністами йшли комсомольці. Вони організовували збір посівного матеріалу, багато зробили для розвитку колгоспного тваринництва. Спеціальні комсомольські ланки працювали в період здачі хліба державі, збирали попіл та інші місцеві добрива. Активну участь брала молодь у громадському й політичному житті села. Вона багато зробила для підготовки й проведення виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад депутатів трудящих. Комсомольці насадили багато дерев, щоб рідне село стало ще кращим. Добрих успіхів досягли вони в культурно-освітній та спортивно-масовій роботі[3].

До 1950 року відбудова народного господарства закінчилася. Виявом всенародної шани трудівникам Білогородки, які самовідданою працею зміцнювали могут-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-975, оп. 2, спр. 23, арк. 10; ф. Р-1237, оп. 2, спр. 2, арк. 6, 9, 12.

[2] Газ. «Соціалістичне село», 20 червня 1946 р.

[3] Хмельницький облпартархів, ф. 4714, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 9, 11, 15, 16, 19, 26; спр. 2, арк. 3, 4; спр. 4, арк. 15.

ність Батьківщини, було обрання голови колгоспу «Хлібороб» Г. І. Бабенко депутатом Верховної Ради УРСР.

У роки наступної п'ятирічки нарощувалися виробничі потужності колгоспного виробництва. 23 січня 1951 року загальні збори колгоспників вирішили об'єднати білогородські артілі в одну. Укрупнене господарство мало 5053 га землі, об'єднувало 920 дворів з населенням 3507 чоловік. На 1 січня 1955 року його неподільні фонди перевищили 1,5 млн. крб. Партійна організація уміло добирала керівні кадри для зміцнення колгоспу. Цей період характеризувався розширенням будівництва господарських, насамперед тваринницьких, приміщень. Колгосп значно збільшив закупки сільськогосподарських машин та інвентаря. В 1956 році артіль поділили на 2: ім. Калініна та «13-річчя Жовтня».

В ювілейному 1957 році на полях білогородських колгоспів працювало 20 тракторів, 16 зернових комбайнів і багато іншої складної техніки. Підвищилася урожайність сільськогосподарських культур. В артілі ім. Калініна колгоспники збирали 19,2 цнт зернових і 202 цнт цукрових буряків з га, у колгоспі «13-річчя Жовтня» урожай зернових становив 18,6 цнт, цукрових буряків — 218 цнт. Виробництво м'яса збільшилося в порівнянні з 1956 роком вдвоє.

Велика заслуга в зростанні колгоспного виробництва належала Білогородській МТС. З 1954 року при МТС діяла електростанція, постійно зростала потужність машинно-тракторного парку. Трудівники станції змагалися з механізаторами Кулеватівської МТС Тамбовської області. В ювілейному 1957 році перед у соціалістичному змаганні вела бригада С. А. Греся, механізатори якої досягли виробітку в перерахунку на 15-сильний трактор 815 га при плані 750 га. С. А. Греся обрали депутатом Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих. Протягом 1951—1958 рр. за визначні успіхи в розвитку сільського господарства орденами й медалями СРСР нагороджено велику групу працівників МТС і колгоспів Білогородки, у т. ч. орденом Трудового Червоного Прапора — бригадира тракторної бригади В. Є. Гринчука. У зв'язку з реорганізацією МТС 1958 року колгоспи закупили значну кількість сільськогосподарської техніки.

Два білогородські колгоспи — ім. Калініна та «13-річчя Жовтня» — нині великі господарства, загальна площа угідь яких на 1 січня 1970 року становила 5,1 тис. га, а сума неподільних фондів — понад 2,2 млн. крб. Провідна галузь колгоспного виробництва — зернове господарство, де досягнуто значних успіхів. Впроваджується нова технологія вирощування цукрових буряків — колгоспи намічають повністю перейти на виробництво цукрової сировини й картоплі з мінімальними затратами ручної праці, за допомогою комплексної механізації виробничих процесів. Урожайність зернових за останні роки зросла з 27 до 34,6 цнт, а цукрових буряків — з 233 до 350 цнт з га пересічно по обох колгоспах. Добре розвинуте тваринництво, насамперед, у колгоспі «13-річчя Жовтня». На фермах розводять високопродуктивні породи тварин, повністю оновлено молочне стадо за рахунок племінної худоби, забезпечується механізація трудомістких робіт. 1968 року в колгоспах налічувалося понад 1300 голів великої рогатої худоби, 2500 свиней, тисячі курей.

Білогородка одержує електроенергію від державної енергомережі. Колгоспи оснащені сучасною технікою. На фермах і допоміжних підприємствах працює 116 електродвигунів потужністю до 600 квт, 40 тракторів, 30 комбайнів (зернових, бурякових, кукурудзозбиральних), значна кількість складного сільсько-

У теплиці колгоспу ім. Калініна. Село Білогородка, 1969 р.

господарського інвентаря, буряконавантажувачі, сівалки, 25 вантажних автомобілів. Цю складну техніку обслуговують десятки трактористів, комбайнерів, шоферів. Механізатор — центральна постать колгоспного виробництва. В селі працює великий загін спеціалістів сільського господарства з вищою та середньою спеціальною освітою: агрономи, зоотехніки, економісти, інженери,— всього 24 чоловіка. У колгоспах створені й систематично працюють агротехнічні і агрозоотехнічні школи та гуртки.

Середня школа в с. Білогородці. 1969 р.

Під час урочистого відзначення півстолітнього ювілею Радянської влади за досягнуті успіхи в розвитку сільського господарства трудівникам колгоспу «13-річчя Жовтня» вручено перехідний Червоний прапор Хмельницького обкому КП України та облвиконкому[1]. Колгоспницю М. І. Сорокіну нагороджено орденом Леніна, голову колгоспу К. М. Радзієвського — орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

Чотири партійні організації села об'єднують 82 комуністи, 4 комсомольські — 300 юнаків і дівчат. Зросла роль сільської Ради депутатів трудящих в усіх сферах господарського, культурного й громадського життя. На сесіях не раз обговорювалися питання відбудови і дальшого розвитку колгоспного господарства, благоустрою села, ремонту доріг. Подавалася практична допомога колгоспам і всім сільським установам у виконанні найважливіших сільськогосподарських робіт; приділялася увага будівництву школи, клубів, побутових установ, обговорювалися питання медичного обслуговування населення, стану навчально-виховної роботи в школі, виконання закону про всеобуч.

Білогородка будується. За останні два десятиріччя споруджено 8 корівників, 5 телятників, 6 свинарників, 3 конюшні, а також курятники, вівчарники, автогараж, зерносклад, гараж тракторного парку, склади для зберігання мінеральних добрив. На початок 1968 року колгоспи мали 25 приміщень для тварин. Розгорнулося інтенсивне житлове будівництво. Лише за 1965—1967 рр. в селі зведено 168 житлових будинків — це майже п'ята частина житлового фонду села. Покриті будинки виключно бляхою і черепицею, в кожному по кілька кімнат, зовні вони прикрашені орнаментом. У Білогородці налічується 42 вулиці.

Колгоспників обслуговує розвинута сітка торговельних закладів споживчої кооперації. У селі є 10 магазинів і ларків, швейна і шевська майстерні. Добре налагоджене медичне обслуговування трудящих. Лікарня, що відновила роботу 1944 року, тепер налічує 35 ліжок. Крім того, діють медичний пункт, амбулаторія. Всі ці заклади обслуговує 18 медичних працівників.

У 1944/45 навчальному році Білогородська неповна середня школа охопила 420 учнів. 1949 року її реорганізовано у середню; відкрито також початкову і вечірню школи, 1955 року закінчено будівництво двоповерхового приміщення для середньої школи, в якій налічується 700 учнів, працює 40 учителів. На базі колгоспів запроваджено виробниче навчання за профілем — механізатор-рільник. Переважна більшість мешканців села закінчила середню або неповну середню школи. В Білогородці працює близько 100 спеціалістів з вищою й середньою спеціальною освітою. Уро-

[1] Газ. «Колгоспне життя», 7 листопада 1968 р.

дженцями села є український радянський письменник М. М. Пархомов і народний артист Української РСР В. К. Сокирко.

В 1967 році збудовано клуб колгоспу «13-річчя Жовтня» із залом на 250 місць; є клуб і в господарстві ім. Калініна. На кошти колгоспів у центрі Білогородки 1970 року споруджено будинок культури. В селі працює 4 бібліотеки (17 тис. книг), які обслуговували в 1967 році 2300 читачів. При клубах працюють гуртки художньої самодіяльності. Є стаціонарні кіноустановки. З 1956 року в селі діє радіовузол. Установи села і колгоспники передплачували у 1967 році близько 4 тис. газет і журналів. На липень 1969 року білогородці мали 200 телевізорів, 800 радіоприймачів, сотні пральних машин, газових плит.

Величезні перетворення в усіх галузях життя, постійна турбота Комуністичної партії про розвиток господарства, культури і поліпшення добробуту трудящих запалюють жителів Білогородки на нові трудові звершення.

Л. А. КОВАЛЕНКО, А. І. МАМАЛИГА

МИ́ХНІВ

Михнів — село, центр сільської Ради, розташоване на обох берегах річки Горині, за 15 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Клембівка, що на лінії Шепетівка — Тернопіль. Населення 1685 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Закружці і Покощівка.

На території села та його околицях виявлено пам'ятки трипільської культури III тисячоліття до н. е. і залишки поселення скіфського часу VII—IV ст. до н. е. Рештки городища в урочищі Грабині стверджують про заселення цієї місцевості у давньоруські часи[1].

За народними переказами назва села походить від імені князівського дружинника Михна (скорочена форма імені Михайло) — засновника чи одного з перших жителів поселення у XIII ст., який загинув у бою з татарами.

Першу письмову згадку про Михнів знаходимо в книзі Кам'янець-Подільського магістрату за 1519 рік[2]. У XVI ст. його жителі були кріпаками князів Заславських, володіння яких являли типові феодальні маєтки з двором, ріллею, сіножатями, стодолою, ставом, млином, з двірнею і слугами. Щоб наперед зібрати данину і забезпечити собі розкішне життя, князі не раз закладали та перезакладали село. Відкупники жорстоко експлуатували населення, доводили його до такого зубожіння, що часто вже ніяких податків не могли з них зібрати. Так, львівський купець Воско Курилович 1563 року відмовився від орендування села, мотивуючи своє рішення тим, що він «час не малый держал» Михнів, але не одержав навіть внесених по закладній грошей і заборгувався[3].

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. село входило до Заславської волості Кременецького повіту Волинського воєводства і належало князю Заславському. Селяни, основну масу яких становили тяглі й напівтяглі, відробляли по 2—3 дні панщини на тиждень, сплачували подимний податок з 55 димів[4], виконували багато інших феодальних повинностей. Вони працювали на будівництві й розширенні Білогородського, Ізяславського і навіть Кременецького замків — ламали камінь, возили ліс, насипали земляні вали тощо[5]. Кріпаки платили податки також на користь церкви. Після того, як Заславський 1594 року перейшов у католицьку віру, в Михнові насильно запровадили унію.

Жителі села боролися проти феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту, брали участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Та

[1] Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. 1, стор. 102.
[2] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 96, арк. 7.
[3] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 6. К., 1911, стор. 132—137.
[4] О. Баранович. Залюднення України перед Хмельниччиною, стор. 96.
[5] Киев. Памятники, т. 4, стор. 200, 206, 209, 229.

загони польської шляхти, очолювані Д. Заславським, жорстоко покарали повсталих — майже вщент зруйнували Михнів, як і сусідню Білогородку. 1648 року в селі налічувалося 40 димів, а 1650 — лише 12[1].

Протягом XVI—XVII ст. населення Михнова не раз зазнавало нападів кримських татар, терпіло воно і від спустошливих набігів сусідніх феодалів. Кілька разів село лежало в руїнах, але відбудовувалося силами і працею трудового люду.

Швидкий розвиток фільваркового господарства, до якого входили орні землі, мисливські угіддя, пасіки, пасовища, ліси, млини, ставки, місця рибної ловлі на річці Горині тощо, почався у XVIII ст. Зросла потреба князів Заславських (а з середини XVIII ст.— Сангушків) у грошах, тому посилилася й експлуатація селян. Власники фільварку вивозили на ринки Волині й Західної Європи сільськогосподарські продукти, насамперед хліб. Посіви під зернові культури значно розширилися, насамперед за рахунок відібраних у селян земель, які до цього не входили до фільваркової частини. Особливо погіршувалося становище кріпаків, коли Михнів віддавали в оренду. Додаткові прибутки князям давало монопольне право на помел зерна і продаж спиртних напоїв[2]. Часто бувало так, що феодал відбирав і селянський урожай для переробки на гуральні. Селяни залишалися без насіння, їх поля заростали бур'янами, господарства розорювалися. Збільшувалися у фільварках посіви цукрових буряків, особливо коли 1844 року побудували Клембівську цукроварню.

Під час проведення реформи 1861 року селяни викупили у Сангушків 1743 десятини землі. Кращі землі й місця риболовлі на Горині князь залишив собі[3]. Реформа не виправдала надій селян на забезпечення землею. Наділи через зростання кількості населення поступово подрібнювалися. На плечі жителів важким тягарем лягали численні податки. Крім викупних платежів, вони сплачували подушне, державний земельний податок, земські, мирські та страхові збори. Двічі — у 1882 і 1893 роках — селяни збирали кошти на будівництво церкви, житлових приміщень для священнослужителів; вони виплачували попові 300 крб. на рік за службу, 100 крб.— за навчання дітей, окремо за треби. Гостро стояло питання про сервітути. Селяни наприкінці XIX ст. самовільно захопили місця риболовлі на річці Горині. Та Сангушко подав скаргу до Житомирського суду і виграв справу[4].

Досить розвинутим у селі наприкінці XIX ст. було ремесло. Майстерністю славилися михнівські теслі, муляри, шевці, ковалі й особливо ткачі, у яких замовляли полотно навіть жителі навколишніх сіл. Все ж більшість населення не могла прогодуватися і йшла в найми до куркулів, на Клембівську цукроварню або ж на цукрові плантації Сангушків. Всюди їх чекали гноблення й експлуатація, заробітку ледве вистачало на одежину[5]. З голоду, хвороб і пошестей не вилазило село.

Зростала класова свідомість і солідарність гноблених. 22 травня 1905 року стався виступ селян Михнова, які разом із жителями Білогородки й Чижівки вимагали підвищення оплати праці на бурякових плантаціях. Страйк припинився лише 12 червня[6].

Все далі поглиблювався процес подрібнення та розорення селянських господарств. У 1910 році населення Михнова становило 1888 чоловік, а кількість господарств — 342. На ці двори припадало 1441,2 десятини придатної землі. 22 господарства зовсім не мали землі, 72 — володіли земельним наділом до 2 десятин, 168 — до 5; 72 — до 6; 8 — до 8 десятин. 72 двори не мали робочої, 19 — ніякої худоби[7]. Таким чином, основну частину населення Михнова становили бідняки та маломіцні середняки. Земля оброблялася примітивним способом. У селі не було жодної сівалки

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 476.
[2] Журн. «История СССР», 1960, № 5, стор. 148, 149.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1389, оп. 1, спр. 32, арк. 125; ф. 674, оп. 1, спр. 774, арк. 1.
[4] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 70, арк. 7, 8.
[5] Там же, арк. 23.
[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 161, арк. 214.
[7] Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 г. Изяславский уезд, стор. 146, 150, 151.

Чапаєвець Ю. У. Качка серед учнів с. Михнова. 1969 р.

й жатки. Основний інвентар — сохи та плуги з дерев'яними частинами, але їх мали не всі господарі. Сіяли вручну, жали серпами. Середній урожай озимих не перевищував сам-6, ярих — сам-4.

Довгий час село не мало медичної допомоги, лікувались у знахарів та бабок. Лише 1914 року почав діяти фельдшерський пункт, який обслуговував 22 населені пункти Михнівської волості (утворена 1861 року). В 1871 році відкрито однокласне народне училище міністерства народної освіти. Священики ревно слідкували, щоб викладачі училища захищали інтереси церкви й самодержавства. Спершу училище містилося в будинку священика, який сам навчав селянських дітей. 1872 року побудували спеціальне приміщення і до школи прислали вчителя з Києва, який, за свідченням священика, «почав зразу ж проводити в середовище селян шкідливе вільнодумство, противне релігії..., вчитель той був вигнаний з парафії священиком Славінським»[1]. Пізніше, коли училище було укомплектоване, за священиками залишилося лише викладання закону божого, але й тоді вони втручалися у справи освіти. Про щось більше, ніж однокласне училище, ніхто з селян не міг і мріяти. Коли селянин А. Гурський звернувся до попа за рекомендацією для сина, якого хотів відвезти до міста для продовження навчання, той відповів: «А де ми, Андрію, своїх дітей дінемо, якщо селянські будуть учитися?»[2].

Незабаром після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді, в середині листопада 1917 року Радянську владу було проголошено в Михнові[3]. Окрилені ленінськими ідеями, трудящі створювали органи влади, приступили до здійснення нових революційних перетворень. Та радісні мрії й сподівання їх на кращу долю швидко затьмарилися. В лютому 1918 року село окупували австро-німецькі війська, а після їх відступу наприкінці року його захопили петлюрівці.

Навесні 1919 року через Ізяславський повіт пройшла рейдом бригада радянських кіннотників. Петлюрівці відступили. На початку квітня у Михнові створено волосний і сільський ревкоми[4]. Але в серпні село захопили знову петлюрівці, а в листопаді — польські інтервенти.

Біднота піднімалася на боротьбу проти зовнішніх та внутрішніх ворогів країни Рад. Добровольцями вступили до лав Червоної Армії бідняки І. К. Пахарчук, О. Д. Тартак, М. А. Кушнірук, Н. О. Юрчук та багато інших. Бійцем 25-ї Чапаєвської дивізії був Ю. У. Качка. Житель села І. З. Тартак мав зв'язки з Ізяславським підпіллям, брав участь у його діяльності[5].

В липні 1920 року, коли село визволили частини 45-ї Волинської стрілецької дивізії, тут відновилася Радянська влада. Почали працювати волосний і сільський ревкоми, яких очолили П. А. Тинюра й Л. І. Власюк, створили волосний комнезам. Велика робота провадилася щодо забезпечення червоноармійських частин продовольством, кіньми[6]. У вересні 1920 року петлюрівцям вдалося знову захопити село, але ненадовго. У листопаді його визволили бійці 380-го Богунського полку. Радянську

---

[1] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 70, арк. 26, 27.
[2] Газ. «Колгоспне життя», 20 серпня 1966 р.
[3] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 182.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1389, оп. 1, спр. 3, арк. 107; спр. 15, арк. 71.
[5] Там же, спр. 75, арк. 58, 61, 74, 117.
[6] Там же, спр. 71, арк. 72.

владу встановлено назавжди. 3 грудня 1920 року відбулося перше засідання Михнівського волосного революційного комітету під головуванням П. А. Тинюри. Почали працювати його відділи: земельно-продуктовий, санітарний, соціального забезпечення, народної освіти. Волревком приступив до відновлення роботи сільревкомів та комітетів незаможних селян. На початку 1921 року створено сільський КНС. На волосному з'їзді Рад, що відбувся 3 квітня 1921 року, обрано волосний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Того ж місяця створено і сільську Раду. У вересні організовано волосний партійний осередок[1].

Комуністи, комнезамівці вели перед у боротьбі за відбудову народного господарства, активно підтримували заходи Радянської влади. Волвиконком вирішував питання про створення насіннєвого фонду, ремонт шляхів, розв'язував земельні справи тощо.

Тільки закінчилася громадянська війна, а на країну насунулося нове лихо — голод. Навесні 1922 року в селі створено комісію допомоги голодуючому населенню, з її ініціативи селяни зібрали 963 пуди хліба й вилучили церковні цінності. Трудящі села прийняли 9 дітей з інших губерній, хоч їм самим теж доводилося нелегко: 1921 року град вибив майже 80 проц. посівів[2].

Населення піклувалося про Червону Армію, оточувало її постійною увагою і любов'ю. З успіхом проходили в селі «Тиждень достатку червоноармійця», «Місячник червоної казарми», «Тиждень допомоги червоноармійським родинам». До фонду армії селяни вносили хліб, збирали кошти для повітряного флоту та на побудову міноносця «Незаможник».

Одним з найважливіших заходів Радянської влади було проведення землевпорядкування. Для практичного здійснення розподілу землі серед безземельного й малоземельного селянства волосний комнезам у лютому 1921 року створив спеціальну комісію з незаможників. На основі місцевої норми наділу на їдця багато господарств бідняків і маломіцних середняків одержало польову землю та присадибні ділянки з колишніх нетрудових володінь. 1922 року 379 дворів Михнова з 1995 жителями мали вже 2012 десятин землі[3].

Полум'яними пропагандистами рішень партії і уряду були перші комуністи й комсомольці. Сільський партійний осередок створено 17 листопада 1923 року, він під час ленінського призову поповнився 3 комуністами з числа активістів. 1924 року організовано сільську комсомольську організацію[4]. У перших зборах комсомольців села брав участь секретар Ізяславського райкому комсомолу М. О. Островський[5], згодом видатний радянський письменник.

Значна увага приділялася охороні здоров'я трудящих. На початку 1921 року в Михнові відкрито фельдшерський пункт, здійснювалися санітарно-профілактичні заходи щодо боротьби з епідеміями тифу, віспи, скарлатини. Енергійно провадилося шкільне будівництво. Влітку 1920 року відремонтовано навчальне приміщення, наступного року тут працювало 4 вчителі. Для школи виділили 10 десятин землі з колишніх нетрудових володінь. Через три роки відкрито ще одну трудову початкову школу. Діяли хата-читальня, пункт ліквідації неписьменності, сільський клуб, у якому влаштовувалися лекції, бесіди, виступав місцевий драматичний гурток. Населення передплачувало газети «Правда», «Волинський пролетарій», «На сторожі» та інші видання. 1924 року в селі створено бібліотеку.

Енергійно підтримували селяни ленінський кооперативний план. 15 жовтня 1922 року відбувся волосний з'їзд комнезамівців, на якому вирішено створити в селах

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1389, оп. 1, спр. 2, арк. 2; спр. 6, арк. 1, 9, 10; спр. 52, арк. 28, 49.
[2] Там же, спр. 17, арк. 1, 5; спр. 73, арк. 6, 24.
[3] Там же, спр. 25, арк. 50.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 143, оп. 1, спр. 1а, арк. 1, 2; ф. 458, оп. 1, спр. 1, арк. 91.
[5] Там же, арк. 36.

кооперативні об'єднання, насамперед — для вирощування цукрових буряків[1]. У березні 1924 року створено Михнівське сільськогосподарське кредитне товариство. Незабаром воно одержало кредит у сумі 2 тис. крб. на придбання корів, коней, інвентаря. Район його діяльності охоплював 11 сіл. Через рік у Михнові організовано споживче товариство, а 1928 року — машинно-тяглове товариство «Радянський середняк».

Кооперування селян сприяло дальшому піднесенню сільського господарства. Велику роль відігравали й сільськогосподарські конкурси, які з ініціативи комсомольців провадилися в селі щороку. Селянство все більше переконувалося, що лише в колективі можна позбутися злиднів, побудувати заможне життя. 24 листопада 1929 року на об'єднаних партійних і комсомольських зборах обговорювалося питання про перехід до спільного обробітку землі та масового кооперування незаможних селян[2]. Для практичного керівництва цією роботою створили організаційне бюро, яке складалося з представників партійної організації, сільської Ради, комнезаму, споживчого товариства, жінок-делегаток.

У грудні 1929 року організовано перше товариство для спільного обробітку землі, яке в січні наступного року реорганізувалося в артіль. Очолив її комуніст, ветеран громадянської війни Н. О. Юрчук. У січні — на початку лютого 1930 року вона об'єднувала вже 70 проц. загальної кількості дворів села[3].

Навесні наступного року з ініціативи комуністів у колгоспі розгорнулося соціалістичне змагання між бригадами і ланками. Досягнення перших років колективного господарювання демонструвалися на сільськогосподарській виставці, що відбулася в Ізяславі в жовтні 1931 року. За високі показники колгосп одержав грошову премію.

Запеклий опір колективізації чинили куркулі. Залякуючи селян, вони ширили чутки про те, що Радянська влада довго не протримається. Куркулі проникли до машинно-тракторного товариства, ухилялися від здачі лишків хліба державі, відмовлялися давати тяглову силу для допомоги незаможникам, палили громадські будівлі, загрожували активістам, намагалися дискредитувати радянських працівників[4]. Та підступи класового ворога провалилися. 1934 року суцільна колективізація в селі завершилася. Переважна більшість з 439 господарств села подала заяви про вступ до колгоспу. Із загальної кількості 1468 га землі за колгоспом ім. ХТЗ закріпили 1306 гектарів[5].

У 1936 році село відвідав перший секретар Центрального Комітету КП(б)У С. В. Косіор[6]. Він розмовляв з місцевими комуністами, колгоспниками, цікавився артільними справами. Сердечною була зустріч С. В. Косіора з членами буряківничих ланок п'ятисотенницями П. Я. Власюк, Г. Д. Господарчук, М. Я. Іванюк.

Значних успіхів досяг колгосп ім. ХТЗ у довоєнні роки. Розширювалися посіви під цукрові буряки, зростала урожайність колгоспних ланів. 1936 року колгоспники зібрали зернових пересічно по 13,7 цнт, цукрових буряків — 205 цнт з га. Артіль побудувала добротні приміщення для громадської худоби. На полях застосовувалася сільськогосподарська техніка Ізяславської, а згодом Білогородської МТС. Ширилося соціалістичне змагання, перед у якому вели комуністи і комсомольці. Заслужену славу здобули комсомолки-п'ятисотенниці ланкові М. Я. Іванюк, І. Д. Господарчук, П. Я. Власюк. Значною подією в житті села було нагородження орденом Леніна М. К. Сокола — комсомольця, одного з перших сільських трактористів, учасника Всесоюзної наради ударників праці 1935 року[7]. У 1939 році артіль брала участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1389, оп. 1, спр. 19, арк. 9.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 143, оп. 1, спр. 2а, арк. 54, 58.
[3] Там же, арк. 48.
[4] Там же, ф. 180, оп. 1, спр. 39, арк. 15.
[5] Там же, ф. 138, оп. 1, спр. 68, арк. 28.
[6] Газ. «За соціалістичне село», 8 серпня 1936 р.
[7] Газ. «За соціалістичне село», 23 березня 1936 р.

Активізувалося політичне життя в селі. Широко обговорювався проект нової Конституції СРСР. 1938 року під час виборів до Верховної Ради УРСР депутатом по Ізяславському виборчому округу обрали вчителя михнівської школи І. Я. Сологуба[1]. Населення одностайно віддало свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних.

Заможно жили колгоспники. Кожна сім'я мала корову, іншу худобу, птицю, добре оплачувався трудодень. У хатах засяяли лампочки Ілліча. Михнів помітно забудовувався: стали до ладу нова школа-десятирічка, клуб, сільський універмаг, хата-лабораторія, філія зв'язку.

Обробіток цукрових буряків у колгоспі «Більшовик». Село Михнів.

Медичне обслуговування населення здійснювали амбулаторія, пологовий будинок. Канули у вічність неуцтво і темрява. Колгоспниця М. Гудзь розповідала: «Я була зовсім неписьменною. Коли в нашому селі організували лікнеп, одразу записалась і відвідувала його ретельно. Важко було мені вчитися — немолода вже. Внаслідок упертої роботи над книжкою стала добре читати, писати і навіть в задачах почала розбиратись. Колись я тільки чула, як хтось читав твори Т. Г. Шевченка, а зараз сама все читаю»[2]. Неписьменність у селі ліквідували до 1939 року. Дві початкові школи 1928 року об'єдналися в одну. В 30-х роках відкрилися семирічна і середня школи, у яких напередодні війни працювало 18 вчителів, навчалося 450 учнів. До 1939 року село дало країні значну кількість спеціалістів різних галузей народного господарства, у т. ч. 2 агрономи, 43 механізатори, 25 педагогів, 5 лікарів.

Своє дозвілля молодь проводила у сельбудинку, при якому працювали гуртки художньої самодіяльності, бібліотека, випускалася стінна газета. 1936 року в селі відкрили ще один клуб. На районному фестивалі народної пісні, музики і танцю чоловічий хор Михнова здобув одну з перших премій і одержав путівку на окружний фестиваль. Колгосп закупив для клубу комплект духових інструментів.

Та ось почалася Велика Вітчизняна війна. Лютий ворог, мов сарана, сунув на радянську землю, вбивав, нищив, грабував, лишав за собою страшні руїни, згарища, попіл, тисячі трупів, ріки невинної людської крові... 5 липня 1941 року німецько-фашистські загарбники окупували Михнів. Гітлерівці примушували колгоспників працювати в «общинному господарстві». Ніколи не забути жителям диких звірств фашистів. Лише 27 листопада 1943 року вони розстріляли 12 колгоспних спеціалістів. На каторжні роботи до Німеччини вивезли 242 чоловіка. Жителі села активно допомагали партизанам — 87 чоловік пішли в загони ім. Хмельницького, ім. Пархоменка, ім. Михайлова[3]. За зв'язок з ними фашисти розстріляли кількох чоловік.

Тимчасова окупація Михнова тривала близько трьох років, його визволили 28 лютого 1944 року бійці 1161-го полку 351-ї стрілецької дивізії 3-ї гвардійської танкової армії за активної допомоги партизанів. Під час відступу знавіснілі фашисти спалили 147 господарств колгоспників, від їх рук загинуло ще 19 чоловік. У відкритому листі на адресу Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі михнівці

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 143, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 9, 17.
[2] Газ. «За соціалістичне село», 5 жовтня 1936 р.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 12, арк. 22; ф. Р-3906, оп. 1, спр. 12, арк. 13.

Пам'ятник уродженцям с. Михнова, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. 1970 р.

з болем писали: «Немає тепер Михнова. Як та пошесть налетіли на нас фашисти... Есесівські команди, мов навіжені, гасали з віхтями соломи по селу і палили наші хати, наш колгосп... А що найболючіше, громадяни судді, людей наших, односельчан, сусідів з автоматів постріляли, гранатами в льохах побили. В усіх їх діти, сестри, брати залишились, а в Дейкуна Михайла залишилася одна стара мати. І ходить старенька вже другий рік щодня на могилу синову. Прийде, сяде і плаче: «За що вони мого Михалка вбили?» питає, говорить сама до себе. Запитайте їх, громадяни судді! ... Покарайте їх, ворогів народу, судом праведним!»[1].

Після визволення багато жителів села влилося до лав Червоної Армії. За бойові заслуги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено 118 михнівців. 167 вихідців з села віддали своє життя за Батьківщину. Їх імена викарбувано на пам'ятнику, спорудженому 1968 року.

Ще гриміли бої на заході, а населення вже почало відбудову господарства. Нелегка чекала їх робота. Село було у згарищах. Фашисти знищили або вивезли значну кількість худоби, пограбували школу, амбулаторію, знищили бібліотеку, зруйнували млин. Загальна сума збитків, що їх завдано господарству села і колгоспові, перевищувала 2 млн. карбованців[2].

Усі відбудовні роботи лягли на плечі жінок, підлітків. 19 березня 1944 року загальні збори колгоспників обрали правління колгоспу. Члени артілі зобов'язались організовано і вчасно провести весняну сівбу. Вони викликали на змагання колгосп с. Мислятина. Так почалася битва за врожай у визволеному селі. Одна з михнівських колгоспниць розповідала про події того часу: «Коли тільки фашистів прогнали, всі жінки на відбудову села вийшли. У плуги запрягли свої корівки, коні, бички — все, що могло тягнути, а в косовицю — жодного чоловіка в полі, одні ми з косами»[3]. 1946 року 20 колгоспників нагороджено медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» До 1950 року колгосп не тільки загоїв важкі рани, заподіяні війною, але й перевищив довоєнний рівень виробництва.

Сільська Рада і правління колгоспу ім. ХТЗ (згодом перейменованого на «Більшовик») багато уваги приділяли відбудові та благоустрою села. За п'ять років збудовано 150 хат, а також 2 конюшні, корівник, вівчарник. Артільне господарство стало одним з кращих у районі[4].

У вересні 1950 року до колгоспу «Більшовик» приєдналися артілі сусідніх сіл Покощівки, Закружців, центральна садиба укрупненого господарства розташувалася у Михнові. Площа земельних угідь його становила близько 3,7 тис. га. Артіль не раз виходила переможцем у змаганні з сусідніми господарствами, з артіллю «Страна Советов» Ярославської області.

У 50-х роках артіль «Більшовик» очолював досвідчений керівник комуніст В. Я. Бардаченко. За успіхи в розвитку тваринництва, високу врожайність 1958 року господарство нагороджено дипломом 2-го ступеня ВСГВ і премійовано автомашиною.

[1] Газ. «Соціалістичне село», 16 грудня 1945 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 12, арк. 22.
[3] Газ. «Соціалістичне село», 1 травня 1946 р.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-5256, оп. 1, спр. 6, арк. 46, 56.

Об'єднаному колгоспові стало під силу здійснювати велике капітальне будівництво, закупити у держави значну кількість сільськогосподарських машин. Після введення 1963 року в дію Мислятинської ГЕС здійснено суцільну електрифікацію села. В роки семирічки в артілі збудовано 7 тваринницьких ферм, чимало підсобних підприємств: ремонтно-технічну майстерню, автогараж, склад для мінеральних добрив тощо. Водночас з поповненням машинно-тракторного парку зростали механізаторські кадри. На початку 1968 року в артілі працювало 107 механізаторів. Висока технічна оснащеність господарства дала можливість провести меліоративні роботи, значно полегшити працю колгоспників.

У рік Ленінського ювілею трудівники Михнівського колгоспу підсумували свої досягнення за восьму п'ятирічку. Відбулося багато відрадних змін: зросла врожайність полів, колгосп почав продавати більше продукції державі. Зернових зібрано пересічно по 27 цнт, цукрових буряків — по 382 цнт з га. Впровадження комплексної механізації в рослинництві і тваринництві сприяло росту продуктивності праці. Яскравим показником економічного зміцнення колгоспу стали неподільні фонди, які 1970 року становили понад 1,9 млн. крб. Значні прибутки дають господарству 60-гектарний сад, цегельний завод продуктивністю 3 млн. штук цегли на рік, на якому працює 70 чоловік. Після спорудження на річці Горині міжколгоспної ГЕС у центрі села розлився великий став.

Колгосп пишається своїми передовиками. Кукурудзовод Г. П. Олійник за вирощення 1965 року по 260 цнт кукурудзи з га на силос на площі 95 га нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Цієї нагороди удостоїлися бригадири В. О. Тарасюк і Ф. І. Улянич; Д. О. Сабадишина відзначено орденом «Знак Пошани». 1971 року ланкового механізованої ланки В. І. Бойка нагороджено орденом Леніна. Успішно розв'язується питання підготовки колгоспних кадрів. Правління колгоспу і партійний комітет розробили план підготовки спеціалістів за рахунок господарства з тим, щоб до 1975 року всі бригади, ферми та інші ділянки виробництва очолювали працівники з середньою або й вищою освітою.

Село інтенсивно забудовується. За післявоєнні роки споруджено будинок культури, магазин, приміщення для правління колгоспу та ін. Щороку справляють новосілля 15—20 родин. Лише протягом 1965—1967 рр. споруджено 52 житлові будинки. Контроль за правильною забудовою села та впорядкуванням вулиць здійснює сільська Рада.

В селі діють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, дитячі ясла. Працює середня школа, в якій 1968 року 29 учителів навчали 430 учнів; 40 проц. дорослого населення села має вищу і середню освіту, половина — незакінчену середню, лише 10 проц.— початкову.

Добру славу заслужив сільський будинок культури, що має зал на 450 місць. При ньому створено гуртки художньої самодіяльності: хоровий, драматичний, танцювальний. Часто виїжджає з виставами і концертами до інших сіл михнівська агіткультбригада. Сотні постійних читачів має місцева бібліотека. Члени групи товариства «Знання» систематично виступають з лекціями і бесідами. Вже стало традицією проведення зустрічей з передовиками сільськогосподарського виробництва, ветеранами праці, громадянської та Великої Вітчизняної воєн. У будинку культури зберігається колгоспна Книга пошани, обладнано кімнату передового досвіду, є краєзнавчий куток. Значною подією в культурному житті села стало відкриття 1969 року народного музею. З 1957 року в колгоспі видається багатотиражна газета «Михнівські вісті», працює місцевий радіовузол.

Заможно і культурно живуть сьогодні трудівники села. З великим творчим піднесенням здійснюють вони славні накреслення Комуністичної партії й здобувають нові успіхи.

В. А. КОВАЛЬЧУК, А. І. МАМАЛИГА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ІЗЯСЛАВСЬКОГО РАЙОНУ

БІЛЕ́ВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 7 км від районного центру і залізничної станції Ізяслав, що на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення — 1127 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кіндратки, Нечаївка, Припутенка, Припутні, Тишевичі.

За місцевим колгоспом «Україна», центральна садиба якого розміщена у Білеві, закріплено 1,9 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство з розвинутими рільництвом і тваринництвом. За успіхи у розвитку тваринництва колишній голова колгоспу Г. О. Бондарчук нагороджений орденом Леніна.

У селі — восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, побутові майстерні, 4 магазини.

В письмових документах село вперше згадується 1593 року. Комсомольський осередок засновано у 1925 році.

На території Білевого знайдено кам'яні сокири доби неоліту.

БІЛО́ТИН — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру і залізничної станції Ізяслав — 22 км. Населення 561 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Дорогоща, Комини, Півнева Гора.

У селі — центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе, загальна площа орної землі якого становить 0,7 тис. га. Головний напрям господарства — вирощування зерна і цукрових буряків, м'ясо-молочне тваринництво.

Білотин має восьмирічну школу, клуб, радіовузол, бібліотеку. Діє фельдшерський пункт.

В роки Великої Вітчизняної війни в селі Півневій Горі діяла підпільна група, яка підтримувала зв'язки з партизанським з'єднанням ім. Михайлова. Уродженцю села Коминів М. К. Дилигею за знищення у повітряних боях 25 літаків ворога присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

БОРИ́СІВ — село, центр сільської Ради, розташоване за 15 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Ізяслав. Населення 2772 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Сторониче.

Колгосп «Полісся», центральна садиба якого міститься у Борисові, є одним з найбільших господарств району. За ним закріплено 2,5 тис. га орної землі. Колгоспники вирощують озимі пшеницю і жито, цукрові буряки, розводять м'ясомолочну худобу.

В селі є середня і початкова школи, клуб, бібліотека. Функціонують фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, дитячі ясла, 5 магазинів.

Борисів — давнє поселення. Перша письмова згадка про нього датується 31 січнем 1534 року. У 1905 році відбувся виступ селян.

Партійний осередок виник у 1924, комсомольський — у 1926 роках. У листопаді 1922 року створено комуну «Червоний Жовтень». Під час Великої Вітчизняної війни протягом 1941—1943 рр. у Борисові діяла підпільна комсомольська група, одним з організаторів якої був Ф. К. Ткачук (розстріляний фашистами).

На території села знайдено кам'яні знаряддя праці доби неоліту.

ВЕЛИ́КІ ПУЗИ́РКИ — село, центр сільської Ради, розташоване за 35 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Великі Пузирки, що на лінії Гречани—Шепетівка. Населення 1005 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мала Медведівка і Тарасівка.

У колгоспі ім. Кірова, центральна садиба якого — у Великих Пузирках, є 2,1 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві свинини.

Село має середню школу, клуб, бібліотеку. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, 2 магазини.

В письмових документах згадки про село зустрічаються з 1589 року.

ДВІРЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований на правому березі річки Горині, за 25 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Білогородка, що на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення 1151 чоловік. Сільраді підпорядковане село Білижинці.

За місцевим колгоспом ім. Чапаєва закріплено 1,9 тис. га орної землі. В господарстві розвинуте рільництво і тваринництво. Працюють електростанція, млин, пилорама, кам'яний кар'єр.

З культурно-освітніх закладів є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, радіовузол. Функціонують фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, будинок побуту, 2 магазини.

Перша письмова згадка про село датується 1545 роком. Комсомольська організація створена в 1925 році. Під час тимчасової окупації німецько-фашистські загарбники, дізнавшись про допомогу місцевих жителів партизанам, спалили майже все село.

У селі народився і деякий час жив генерал-майор І. Д. Горпинюк.

ДЕ́РТКА — село, центр сільської Ради, розташоване на обох берегах річки Усті. Відстань до районного центру — 45 км, до залізничної станції Острог — 33 км. Населення 266 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Лісна, Михайлівка, Новосілка, Сивір.

У Дертці розташована центральна садиба колгоспу ім. Першого травня, за ним закріплено 0,9 тис. га орної землі. Вирощуються озимі пшениця і жито, цукрові буряки, розводиться м'ясомолочна худоба.

Працюють початкова школа, клуб, бібліотека, а також фельдшерсько-акушерський пункт, 2 магазини.

Село засноване у XVIII ст. Під час Великої Вітчизняної війни 49 жителів села боролися з фашистами у рядах партизанського загону ім. Фрунзе. За героїзм, проявлений в тилу у ворога і на фронтах війни, 64 уродженці села відзначено урядовими нагородами. В селі Михайлівці діяла підпільна комсомольська організація.

КЛУ́БІВКА (до березня 1946 року — Клембівка) — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Клембівка, що на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення — 2952 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Васьківці і Ревуха.

У селі розташована бригада № 3 колгоспу «Комунар», за якою закріплено 0,5 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові культури і цукрові буряки. На території бригади є 25-гектарний колгоспний сад. 1944 року в Клубівці вступив у дію цукровий завод, на якому працює 1230 сезонних і постійних робітників.

Діють середня школа, будинок культури із залом на 470 місць, бригадний клуб, дві стаціонарні кіноустановки, три бібліотеки. Є дільнична лікарня, дитячий садок, 6 магазинів.

Під час першої російської революції, у грудні 1905 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників Клембівки; влітку 1906 року вони громили поміщицькі маєтки. 1923 року створено комсомольський осередок. У серпні 1924 року організовано ТСОЗ «Піонери». У роки Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна група. Її члени у взаємодії з партизанами загону ім. Фрунзе в грудні 1943 року вивели з ладу цукровий завод, розгромивши його численну охорону й захопивши багато трофеїв. Під час відступу, 24 лютого 1944 року німецько-фашистські загарбники спалили Клембівку, перетворивши 600 дворів села на суцільне згарище. У вогні загинуло 76 жителів. Так гітлерівські недолюдки помстилися клембівцям за допомогу народним месникам.

КУ́НІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на правому березі річки Вілії, за 50 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Острог, що на лінії Шепетівка—Здолбунів. Населення 940 чоловік. Сільраді підпорядковані села Антонівка, Долоччя, Кам'янка.

Місцевий колгосп «Росія» користується 1,1 тис. га орної землі. Основні культури — зернові, цукрові буряки, овочі. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. У господарстві є допоміжні підприємства — 2 млини, лісозавод, кар'єри для добування бутового каменю, майстерня ремонту сільськогосподарських машин.

У селі діють середня школа, будинок культури із залом на 400 місць, народний музей, бібліотека. Працюють дільнична лікарня, дитячі ясла, комбінат побутового обслуговування.

Перша письмова згадка про село належить до 1462 року. Залишки Кунівського замку охороняються державою як архітектурна й історична пам'ятка.

Партійний осередок у Куневі створено 1924 року. ТСОЗ «Об'єднана праця» організований 1924 року. Під час Великої Вітчизняної війни в селах Куневі та Кам'янці діяла підпільно-партизанська організація.

ЛІЩА́НИ — село, центр сільської Ради. Розташовані на відстані 11 км від районного центру і 8 км від залізничної станції Чотирбоки на лінії Шепетівка — Старокостянтинів. Населення — 1349 чоловік. Сільраді підпорядковані села Чепці і Шевченка.

За колгоспом ім. Шевченка, центральна садиба якого міститься у Ліщанах, закріплено 1,6 тис. га орної землі. Колгосп спеціалізується на розведенні великої рогатої худоби. Є цегельний завод потужністю 2,5 млн. штук цегли на рік. 1966 року голову колгоспу О. С. Тимощука нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, а також дільнична лікарня, універмаг, будинок побуту.

ЛЮ́ТАРКА — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру і залізничної станції Ізяслав — 6 км. Населення 659 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мокрець, Новостав, Михля.

Колгосп ім. Суворова, площа орної землі якого становить 1,8 тис. га,— багатогалузеве господарство з добре розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. Дояр колгоспу С. П. Пиндик удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. У селі є лісництво.

Працюють початкова школа, будинок культури із залом на 350 місць, бібліотека. До послуг жителів — фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок, 2 магазини.

Письмові згадки про село зустрічаються в історичних документах з 1599 року.

За мужність, проявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 109 уродженців Лютарки нагороджені орденами і медалями Союзу РСР.

Поблизу с. Михлі виявлено знаряддя праці доби неоліту.

МИСЛЯ́ТИН — село, центр сільської Ради, розкинулося на берегах річки Горині. Відстань до районного центру — 12 км, до залізничної станції Клубівка — 5 км. Населення 896 чоловік. Сільраді підпорядковані села Більчин, Більчинка, Лопушне.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Радянської Конституції, площа орної землі якого становить 2,7 тис. га. В господарстві переважає птахівництво — 1969 року вироблено по 117 315 штук яєць на 100 га сільськогосподарських угідь. Значних успіхів колгосп досяг у вирощенні зернових культур та картоплі. Ланковий механізованої ланки І. О. Марчук за високі урожаї картоплі нагороджений орденом Леніна.

У Мислятині — восьмирічна школа, будинок культури із залом на 400 місць, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Перша згадка про Мислятин зустрічається в документах за 1534 рік. В 1921 році створено партійний і комсомольський осередки.

М'Я́КОТИ — село, центр сільської Ради, розташоване на відстані 35 км від районного центру і 27 км від залізничної станції Ізяслав. Населення 2056 чоловік. Сільраді підпорядковані села Велика Радогощ, Закриничне, Мала Радогощ.

У колгоспі «Перемога», центральна садиба якого розміщується у М'якотах, 2 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом. Діють підсобні підприємства: цегельний завод, кам'яний кар'єр, молочний цех Ізяславського маслозаводу.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, побутові майстерні, 4 магазини.

М'якоти вперше згадуються в історичних документах за 1534 рік. У період першої російської революції, 1905 року відбувся виступ селян проти місцевого поміщика. Партійний осередок створений у селі 1922 року, наступного — виник комсомольський. Перший колгосп «Перемога» організовано у червні 1923 року. Під час тимчасової окупації Поділля гітлерівцями в М'якотах діяла підпільна комсомольська група під керівництвом А. О. Стасюка. В ті роки була підпільна організація і в селі Великій Радогощі.

Поблизу села Закриничного знайдено знаряддя праці доби міді й бронзи.

НОВЕ́ СЕЛО́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 30 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Великі Пузирки. Населення 1784 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Свириди.

Площа орної землі місцевого колгоспу становить 2,6 тис. га. Це велике багатогалузеве господарство, добре оснащене сільськогосподарською технікою.

В селі — середня і початкова школи, будинок культури з залом на 650 місць, радіовузол, бібліотека. Трудящих обслуговують дільнична лікарня, дитячі ясла.

Засноване село у 50-х роках XVI ст. Комсомольський осередок створено 1924 року.

Поблизу села виявлено залишки поселення доби неоліту.

ПЛУ́ЖНЕ — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру і залізничної станції Ізяслав — 18 км. Населення 4009 чоловік. Сільраді підпорядковані села Улянівка, Хотень Перший, Хотень Другий.

За колгоспом «Дружба», центральна садиба якого розміщена у Плужному, закріплено 2,6 тис. га орної землі. Колгоспники вирощують зернові культури, цукрові буряки. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, садівництво, бджільництво. У 1969 році на базі спиртового заводу, збудованого у Плужному на початку XX ст., відкрито фармацевтичний (біоміциновий) завод, на якому працює 170 робітників. З інших підприємств у селі діють відділення «Сільгосптехніки» з добре обладнаними майстернями, автопарком, нафтобазою і складами, цегельний завод, комбінат комунальних підприємств.

Функціонують середня і восьмирічна школи, школа-інтернат санаторного типу, клуб, радіовузол, 2 бібліотеки, краєзнавчий музей. Обслуговують трудящих лікарня на 100 ліжок, поліклініка, протитуберкульозний диспансер на 50 ліжок, 2 дошкільні дитячі заклади, 3 підприємства громадського харчування, 8 магазинів.

Одна з перших письмових згадок про Плужне належить до початку XVII ст. У роки визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) в районі села відбувалися запеклі бої військ Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетських загонів. Тут діяли загони Небаби, Донця. Значні селянські заворушення відбулися у Плужному в 1896 і 1905 роках. У вересні — жовтні 1917 року солдати гвардійського кавалерійського корпусу, розквартированого у селі, разом з селянами реквізували поміщицькі землі. 1923 року виник комсомольський осередок. Протягом 1923—1931, 1935—1959 рр. Плужне було центром району.

Під час тимчасової окупації Поділля німецько-фашистськими загарбниками у селі діяло кілька підпільних груп. У червні 1943 року для керівництва боротьбою трудящих району проти фашистських загарбників створено підпільний райком партії, очолюваний С. К. Осиповим, та райком комсомолу, яким керував П. І. Рева. Підпільники діяли в тісній взаємодії з партизанами, 5 січня 1944 року вони визволили село. Уродженці Плужного Р. Й. Бортник і Д. І. Тимощук за мужність і героїзм, проявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

На території села виявлено кам'яні знаряддя праці доби неоліту та кургани доби бронзи.

ПОЛІ́СЬКЕ (до серпня 1966 року — Велика Гнійниця) — село, центр сільської Ради. Розташоване на річці Бездні, лівій притоці Горині, за 18 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Білогородка. Населення 1088 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дібровка, Завадинці, Калетинці.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева, площа орної землі якого 1,3 тис. га. Основні галузі господарства — рільництво і тваринництво м'ясо-молочного напряму.

Працюють восьмирічна школа, клуб, радіовузол, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, 2 магазини.

Вперше слов'янське городище Гнойниця згадується в письмових документах 1152 року. У 1905 році в селі відбувся виступ селян, для придушення якого викликали війська. Під час тимчасової окупації Поділля німецько-фашистськими загарбниками в Поліському і Завадинцях діяли підпільні комсомольські групи. 21 січня 1944 року окупанти спалили Поліське, у цей день загинуло 17 жителів села.

Неподалік Завадинців знайдено залишки поселень доби неоліту і бронзи, бронзовий меч IX—VIII ст. до н. е., а поблизу Поліського — залишки городища давньоруських часів.

ПУ́ТРИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 4 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Ізяслав. Населення 877 чоловік.

За колгоспом ім. Дзержинського закріплено 0,8 тис. га орної землі. В господарстві вирощується племінне ядро великої рогатої худоби, свиней, овець, курей. Працюють підсобні підприємства — кам'яний кар'єр, млин, пилорама.

Діють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, народний музей, а також фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, магазин.

Перша письмова згадка про село належить до 1613 року.

На території села знайдено знаряддя праці доби неоліту та залишки поселення черняхівської культури.

РА́ДОШІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Горині, за 8 км від районного центру і залізничної станції Ізяслав. Населення 2552 чоловіка.

Колгосп ім. Леніна, розміщений тут, є одним з найбільших господарств у районі (2,3 тис. га орної землі), спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. Голову колгоспу М. І. Заїку двічі нагороджено орденом Леніна за високі успіхи, досягнуті господарством у розвитку тваринництва, цієї ж нагороди 1971 року удостоєно бригадира П. І. Шевчука.

В селі є середня і початкова школи, клуб із залом на 400 місць, бібліотека, краєзнавчий музей. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, 5 магазинів.

Радошівка (Радосілка) вперше згадується в письмових джерелах, датованих 31 груднем 1520 року.

Поблизу Радошівки, в урочищах Діброві та Севериновій Пасіці знайдено знаряддя праці доби неоліту та залишки поселення давньоруських часів.

РІ́ПКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і залізничної станції Ізяслав. Населення 1391 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Зубарі.

За колгоспом ім. Крупської закріплено 1,8 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство, в якому вирощуються зернові культури, цукрові буряки, розводиться велика рогата худоба, свині, вівці, птиця. За успіхи, досягнуті у розвитку господарства, 334 колгоспники нагороджені орденами і медалями Союзу РСР.

У Ріпках є середня школа, клуб, бібліотека. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, майстерні побутового обслуговування, 3 магазини.

Перша письмова згадка про село зустрічається в історичних документах, датованих 1601 роком. Під час громадянської війни у селі діяв партизанський загін під керівництвом А. Д. Колоднюка, в якому брало участь 100 місцевих жителів. За мужність, проявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 173 жителі села відзначені урядовими нагородами.

На території села знайдено кам'яні сокири доби неоліту.

СА́ХНІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Великі Пузирки. Населення 587 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бейзими, Влашанівка, Григорівка, Даньківці.

Колгосп ім. Орджонікідзе, розташований у селі, користується 1,7 тис. га орної землі. Провідні його галузі — виробництво зерна і тваринницької продукції.

Функціонують восьмирічна школа, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека, а також фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Перша письмова згадка про село датується 1601 роком. Колгосп «Геть межі» засновано у 1927 році. Батьківщина відзначила 78 сахнівців урядовими нагородами за героїзм і мужність, проявлені в роки Великої Вітчизняної війни.

Неподалік села Григорівки виявлено поселення черняхівської культури.

СО́ШНЕ — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру 5 км, до залізничної станції Ізяслав 8 км. Населення 775 чоловік. Сільраді підпорядковані села Іванівка, Заріччя, Криволука, Улянівка Друга.

У селі міститься бригада № 3 колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС, є ферма великої рогатої худоби, сад, став, пасіка.

До послуг трудящих — восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діють медичний пункт, дитячі ясла.

Сошне вперше згадується в історичних документах 1534 року. Партійний осередок створено в 1924, комсомольський — в 1925 році. 50 жителів — учасників Великої Вітчизняної війни — нагороджено урядовими нагородами.

Уродженцем с. Заріччя є доктор ветеринарних наук, професор Й. С. Загаєвський.

ТЕЛІ́ЖИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і за 5 км до залізничної станції Клембівка. Населення 1036 чоловік. Сільраді підпорядковані села Калинівка, Мирне, Пильки, Чижівка.

За площею орної землі (2,9 тис. га) місцевий колгосп ім. Горького найбільший в Ізяславському районі. Це багатогалузеве господарство з добре розвинутими рільництвом і тваринництвом. Працює цегельний завод.

У Теліжинцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, а також дільнична лікарня, дитячі ясла, 2 магазини. За роки Радянської влади з села вийшло 305 спеціалістів різних галузей народного господарства.

Перша письмова згадка про село є в історичних документах, датованих 1395 роком. У 1705 році відбулося повстання селян проти поміщиків. Селянський виступ відбувся й 1905 року.

На території села знайдено знаряддя праці та зброя доби неоліту.

ТЕРНА́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 35 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Білогородка. Населення 1131 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кропивна і Сохужинці.

Центральна садиба колгоспу ім. Ілліча розміщена у Тернавці, площа орної землі його 1,8 тис.

га. Провідними галузями господарства є виробництво зерна і тваринницької продукції. З допоміжних підприємств є пилорама, 2 кузні, млин, деревообробна і ремонтно-технічна майстерні.

У селі є середня школа, клуб, бібліотека, а також дільнична лікарня, дитячі ясла, 4 магазини.

В історичних документах Тернавка згадується з 1519 року. Під час проведення реформи 1861 року тернавські селяни повстали, відмовившись платити викуп за землю. Партійний осередок створено у 1924 році. За героїзм і відвагу, проявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 237 жителів Тернавки відзначені орденами і медалями Союзу РСР.

На території та в околицях села знайдені знаряддя праці доби неоліту.

ТОПОРИ́ — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру і залізничної станції Ізяслав 10 км. Населення 523 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Топірчики.

За колгоспом ім. Щорса, центральна садиба якого міститься в Топорах, закріплено 1,4 тис га орної землі. Колгоспники вирощують зернові культури, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво. У селі діють млин, пилорама і черепичний цех. За високі урожаї овочевих культур керівника садово-городньої бригади С. Т. Андрійчука нагороджено орденом Леніна.

Є у селі восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Трудящих обслуговують фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, дитячі ясла, магазин.

Згадки про поселення зустрічаються в письмових документах з 1589 року. Партійний осередок створено у 1924 році.

ХРИ́СТІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на відстані 27 км від районного центру і 12 км від залізничної станції Білогородка. Населення 886 чоловік. Сільраді підпорядковано село Сморшки.

Колгосп «Прогрес», розміщений у селі, користується 0,9 тис. га орної землі, культивує зернові культури, цукрові буряки. Основний напрям розвитку — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

У Христівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Функціонують фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, магазин.

Радгосп у Христівці організовано 1922 року, незабаром його передали Клембівському цукровому заводу.

ШЕКЕ́РИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 37 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Жижниківці на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення 1327 чоловік. Сільраді підпорядковані села Добрин, Нова Гутиська і Стара Гутиська.

Площа орної землі колгоспу ім. Петровського, центральна садиба якого міститься в Шекеринцях, становить 1,5 тис. га. Колгоспники вирощують пшеницю, жито, кукурудзу, цукрові буряки, картоплю. Розвинуто тваринництво. Допоміжні підприємства — деревообробна майстерня, 2 кузні, пилорама, млин.

У Шекеринцях є середня школа, клуб, бібліотека. Функціонують фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, швейна майстерня, 3 магазини.

Поселення вже існувало у XIII ст. Під час першої російської революції, у 1905 році відбувся виступ селян Шекеринців. Партійний осередок створено у 1922 році. В роки Великої Вітчизняної війни в селі Добрині діяла підпільна організація.

На території села знайдено знаряддя праці доби неоліту.

ЩУ́РІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 12 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Клембівка. Населення 1063 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Забрід, Підлісці, Щурівчики.

На території Щурівців міститься центральна садиба колгоспу «Правда», площа орної землі якого становить 2,5 тис. га. Це багатогалузеве господарство з розвинутим рільництвом і тваринництвом.

До послуг трудівників — восьмирічна школа, клуб, радіовузол, бібліотека, а також фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, дитячі ясла, магазин.

Щурівці засновані у XVII ст. Партійний осередок створено у 1919, комсомольський — у 1923 році. ТСОЗ виник 1924 року.

За мужність, проявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 276 жителів села нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

КА́М'ЯНЕЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ

Кам’янець-Подільський — місто обласного підпорядкування. Відстань до обласного центру залізницею 113 км, шосейним шляхом 102 км. Населення — 58,2 тис. чоловік.

Кам’янець-Подільський — центр району, площа якого 1,6 тис. кв. км. Населення (сільського) 106,8 тис. чоловік. У районі 129 населених пунктів, підпорядкованих 34 сільським Радам; 36 колгоспів та один радгосп, 93,8 тис. га сільськогосподарських угідь, 83 тис. га орної землі; 14 промислових підприємств, будівельна організація; 10 лікарень, поліклініка, 91 фельдшерсько-акушерський пункт, 14 пологових будинків; 119 шкіл, 109 будинків культури і клубів, 99 бібліотек.

Місто розташоване в центрі Волино-Подільської височини, на річці Смотричі — лівій притоці Дністра. Воно складається з кількох частин: Старого і Нового міста, Руських і Польських фільварків, Карвасар, Видрівки і Підзамчого. Найдавнішим з них є Старе місто, засноване на півострові, утвореному крутим зворотом Смотрича, що протікає в глибокому скелястому каньйоні.

Кам’янець-Подільський багатий на історико-археологічні пам’ятки, які свідчать, що на цих землях люди жили з давніх-давен. На території Старого міста, фортеці та в урочищі Татариському знайдено залишки поселень і знаряддя праці трипільської культури, доби бронзи й раннього заліза. У II—VI ст. н. е. район сучасного Кам’янця-Подільського і його околиць був заселений племенами черняхівської культури. На лівому березі Смотричу, неподалік від Гончарної башти, а також в південно-західній частині Старого міста виявлено залишки слов’янських поселень IX—X та XI ст. На території фортеці досліджено слов’янське городище XI—XIII ст. На Руських фільварках розкопано фундаменти Воскресенського монастиря XII—XIII ст.[1] Отже, археологічні дані стверджують давньоруське походження Кам’янця.

[1] І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. Археологічні пам’ятки Хмельниччини. Кам’янець-Подільський, 1965, стор. 12, 27, 31, 32; Слов’яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 137—144.

Грунтуючись на цих даних, історики прийшли до висновку, що на рубежі XI—XII ст. поселення й городище перетворилися у феодальне місто.

Політико-адміністративним центром Пониззя тоді була Бакота, але Кам'янець за розвитком торгівлі і ремесла поступово виступав на перший план[1]. Його населення займалось і сільським господарством. Кам'янцю належала чимала земельна територія з розкиданими на ній невеликими поселеннями типу хуторів. Вони були підпорядковані місту, а їх жителі в часи воєнної небезпеки шукали в ньому притулку.

У 50-х роках XIII ст. дальший розвиток Кам'янця перервала монголо-татарська навала. Захопивши місто, татари зруйнували його укріплення. Близько 1362 року війська литовського князя Ольгерда за участю місцевого населення завдали татарам поразки на річці Синюсі (Сині Води) і вигнали їх з Поділля. Незабаром Ольгерд передав ці землі разом з Кам'янцем своїм племінникам Коріатовичам. На початку 70-х років місто стає центром Поділля. В ньому будуються князівські палаци, церкви. Для захисту від татар у південно-західній частині міста зводиться фортеця. Як свідчать сучасні археологічні дослідження, її споруджено на місці укріплень, що існували ще до монголо-татарської навали. Фортеця являла собою типову давньоруську оборонну споруду. Стіни й башти були в основному дерев'яні і лише частково кам'яні. Огорожа складалася із зрубів і т. зв. ізбищ, збудованих з дубових колод. Під час нападу ворога в фортеці переховувалося місцеве населення[2].

Поступово відроджувалося господарське життя міста. Міщани добивалися відновлення давніх прав Кам'янця. 1374 року литовські князі змушені були надати місту певних привілеїв, закріпити за ним близько 200 ланів землі, вигін для худоби, а також право займатися торгівлею й ремеслом[3]. В місті створювались ремісничі цехи, відкривалися крамниці. У XIV ст. тут існували три окремі об'єднання міщан: руська (українська), вірменська[4] і литовсько-польська общини, які користувалися правом самоврядування. Вони сплачували податки, що йшли на утримання князівського двору, війська і зміцнення фортеці.

Корінне населення прагнуло будь-що звільнитися з-під влади литовських феодалів. У 1393 році на Поділлі відбулося антифеодальне повстання, в якому брали участь і кам'янчани. «Подільська земля,— писав літописець,— не хотіла бути послушною землі литовській». Подоляни вигнали литовських і польських панів. Але феодали силою зброї відновили свою владу на загарбаних землях[5].

У другій половині XIV ст. Поділля стає об'єктом експансії Ватікану: 1375 року папа Григорій XI видав буллу про створення Подільської католицької біскупії (єпископства) з центром у Кам'янці. Тут з'являються чернечі місіонерські ордени домініканців, францісканців та інших, будуються костьоли. Все це сприяло здійсненню агресивних планів польсько-шляхетської держави щодо Поділля. Сюди ринули польські феодали. На початку XV ст. вони захопили підлеглі Кам'янцю села — Боришківці, Зубрівку, Гуменці, Кульчиївці, Колубаївці, Островчани, Панівці, Цибулівку і почали наступ на місто[6]. У 1404 році польський король Ягайло захопив Кам'янець. Але боротьба між литовськими і польськими феодалами за подільські землі тривала ще протягом тридцяти років. 1430 року королівські війська знов підступили до міста. Корінне українське населення, яке не бажало підпасти під владу Польщі, мужньо боронило Кам'янець. Однак місцева польська шляхта на чолі з кам'янецьким єпископом вчинила заколот і хитрощами здала місто.

У 1434 році, коли Поділля було приєднане до Польщі і створене Подільське воєводство, Кам'янець стає його центром. 1463 року він оголошений королівським

---

[1] Є. М. Пламеницька, І. С. Винокур, Г. М. Хотюн, І. І. Медведовський. Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис. К., 1968, стор. 9.

[2] В. К. Гульдман. Памятники старины в Подолии, стор. 17; Т. Будянська. Замок у Кам'янці-Подільському. К., 1961, стор. 4.

[3] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, стор. 206.

[4] Вірменська колонія в Кам'янці заснована не пізніше середини XIV ст.

[5] П. Н. Батюшков. Подолия. Историческое описание. СПб., 1891, стор. 34.

[6] Хмельницький облдержархів, ф. 196, оп. 3, спр. 14 667, арк. 1, 2.

містом[1]. Міщани добилися від короля підтвердження права міста на самоврядування за магдебурзьким правом, наданим 1432 року.

Старе місто з північного боку. Фото з гравюри XVII ст.

Польський уряд розглядав Кам'янець як окраїнний бастіон, що мав боронити південні кордони держави від нападів татар. Навколо міста кам'янчани під керівництвом польських інженерів будують башти, брами, мури. Старі дерев'яні споруди замінюються кам'яними. Фортеця набуває форми багатокутника, обнесеного високими у 2 метри завтовшки кам'яними стінами з дванадцятьма баштами[2]. Перебудову її в 1544 році закінчив архітектор Іов Претвич. У першій половині XVII ст. з північно-західного боку прибудовуються нові укріплення, які з'єднувались з старою фортецею дерев'яним підйомним мостом. Дорога з міста, що йшла повз фортецю, була обнесена двома рядами кам'яних стін. Ще в 20—50 рр. XVI ст. побудовано два гідротехнічні комплекси. Перший був зв'язаний з Руською брамою, другий — з Польською. Вони мали шлюзи, які в потрібний час опускалися, вода в річці піднімалась і затоплювала весь каньйон навколо міста, роблячи його недоступним для ворога. У фортеці стояв постійний гарнізон (у військовий час до 2 тис. чоловік), що складався з кінноти і піхоти. На озброєнні у них 1544 року було 14 гармат, 43 порохові рушниці з гнотовими замками, 50 мушкетів, 30 банників, 120 гарматних ядер і 32 діжки пороху. Кам'янець з його природними і штучними укріпленнями був першокласною фортецею. За її мурами польські пани ховалися і під час козацьких повстань та воєн.

Місто швидко забудовувалося. З XV ст., після великої пожежі 1420 року, тут поширилось кам'яне будівництво. Зводяться кам'яні костьоли: кафедральний (Петропавлівський), францісканський та домініканський, кілька православних церков. В центрі Кам'янця споруджено ратушу (XVI ст.), а навколо неї — житлові будинки. У 1570 році в місті було 614 дерев'яних і 30 дво- та триповерхових кам'яних будинків, проживало понад 3 тис. чоловік. Російський мандрівник Трифон Коробейников, який відвідав 1593 року місто, писав: «Каменец — городок каменной с Можайск, стоит на каменном острову..., и на том острову стоит посад и торг... А место людно и торги добры»[3]. За обсягом зовнішньої торгівлі Кам'янець суперничав зі Львовом. З Угорщини привозили сюди віск, мед, вино, срібло, рибу, коней; з Туреччини — перець; з Волощини — овець, вовну, шкіри, рогату худобу. Російські купці торгували хутром, полотном, дерев'яними виробами; з Польщі надходили сукна тощо. В місті проживало близько 300 вірменських сімей. Вони відігравали значну роль в розвитку ремесла і торгівлі.

В XVI ст. місто мало 16 ремісничих цехів, у яких працювали гончарі, ткачі, кравці, сукнарі, лучники, мечники й інші. У 80-х роках тут налічувалося близько 390 ремісників, у т. ч. 12 ювелірів, 25 шевців, 30 кушнірів, 70 пекарів, чимало м'ясників, ковбасників. У місті проживало також багато ремісників, що перебували поза цеховими організаціями — т. зв. партачів. Їх вироби, як правило, відзначалися

[1] Е. Сецинский. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К., 1895, стор. 15—19.

[2] Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), кн. 17. К., 1928, стор. 6—30.

[3] Е. Сецинский. Город Каменец-Подольский, стор. 96, 97.

Ратуша в Кам'янці-Подільському. Пам'ятка архітектури XVI—XVIII ст. Фото 1965 р.

високою якістю, бо лише за цієї умови вони могли витримати конкуренцію з продукцією привілейованих цехів. У XVI—XVII ст. в місті працювали відомі спеціалісти-ремісники, зокрема львівський ливарник Амвросій Млечко (староста ливарного цеху), ювеліри Кірков Кам'янецький та Христофор Криштанов. Кам'янець славився як визначний центр ремісничого учнівства. Тільки до одного спільного цеху стельмахів, колодіїв, бондарів і столярів щороку приходили учні більш ніж з 100 місць України і навіть з-за кордону[1].

Майновий стан ремісників був далеко не однаковий. Це видно хоча б з реєстру податків за 1578 рік. 5 ремісників-ткачів мали значне виробництво і платили по 1 флорину, а інші — в кілька разів менше — лише по 25 грошей[2]. Багатії підпорядковували собі бідних ремісників, підмайстрів, учнів, примушували працювати на себе. У місті точилася гостра класова боротьба, яка йшла в двох напрямах: міщан проти феодалів і між різними соціальними групами міських жителів. Населення Кам'янця складалося з феодальної верхівки — «ясновельможного панства» — королівської адміністрації, феодалів, які мали тут кам'яні будинки, та ін. До привілейованої групи належало численне католицьке духовенство: єпіскоп, ксьондзи та інші «отці єзуїти». Сформувалася в Кам'янці і бюргерська верхівка: «пани войти», райці, «славетні пани». Велику групу міського населення становили купці та майстри-ремісники, що належали до категорії багатих міщан. Усі, хто мав владу і багатство, визискували посполитих — підмайстрів, учнів, «партачів», селян. В архівах збереглися численні скарги міської бідноти. В одній з них говорилося: коли «якась кривда станеться убогому чоловікові, жодний з райців не хоче про це знати і вступатися за бідного. Більше того, самі райці, де тільки можуть, грабують убогих людей, від чого у посполитих серце болить, і, можливо, всі вони розповзуться світ за очі»[3]. Міщани і посполиті скаржилися, що воєводи і старости забороняли їм займатися ремеслом, брали з них непомірно високі платежі. Важким тягарем для населення були податки, які збирав замковий уряд (адміністрація). Воно платило т. зв. сош, за яким з кожного двору на будівництво міських укріплень стягувалося по 10 гривеників. Спорудження і ремонт укріплень покладалися на ремісників, від чого й пішла назва окремих башт, розташованих навколо міста,— Гончарна, Кушнірська тощо. Крім того, міські жителі платили поголовний, подимний податки, десятину на утримання костьолів та інші.

Королівські чиновники і польські феодали невпинно вели наступ на руське (українське) населення міста. У 1534 році вони виселили його за міські стіни. Незважаючи на те, що місто формально жило за магдебурзьким правом, польська адміністрація втручалася у справи руського і вірменського магістратів, обмежувала їхні права у вирішенні загальноміських питань. Як зазначалося в люстрації 1565 року, «Кам'янець має потрійне населення щодо народності і потрійну юрисдикцію (судочинство). Поляки користуються першістю і судяться за магдебурзьким правом. Русь судиться за правом і звичаями руськими і має свого війта. Вірмени — за звичаями вірменськими і також мають свого війта. У всіх справах, що стосуються цілого міста,

[1] П. Клименко. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського від 1601—1803 рр. Кам'янець-Подільський, 1933 (вибірка).
[2] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 6.
[3] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 123.

представником його є рада або війт права польського»[1]. При потуранні польської адміністрації шляхтичі й далі захоплювали землі української та вірменської общин. Так, у 1539—1544 рр. під час розгляду позову міщан проти шляхтичів сіл Княжполя і Кульчиєвець кам'янецький суд ухвалив відібрати у міста 300 десятин землі. На середину XVII ст. польська шляхта захопила понад 2 тис. десятин міської землі[2].

Руській общині доводилося відстоювати не тільки свої права на самоврядування і землю, але й боротися проти релігійного гніту. Єзуїти, яких у Кам'янці було багато, силоміць насаджували католицизм. На знак протесту проти цього українське міщанство створило при Іоаннопредтеченській церкві братство і 1589 року відкрило братську школу. Боротьба проти експансії католицизму знаходить своє відображення в архітектурі культових та цивільних споруд рубежу XVI—XVII ст. Відроджуються давньоруські традиції у будівництві та народні мотиви в декоративному оформленні. Будівельники-українці досить цілеспрямовано підкреслювали, що Кам'янець — українське місто.

Всі ці явища народної визвольної боротьби в місті були тісно пов'язані з подіями на Україні. В кінці XVI ст. на Поділлі прокотилась хвиля повстань проти польсько-шляхетського панування. У 1594—1596 рр. кам'янчани взяли участь у повстанні козаків і селян, що його очолив Северин Наливайко. З початком визвольної війни українського народу у серпні 1648 року до Кам'янця прибуло козацьке військо, кероване соратником Богдана Хмельницького — Максимом Кривоносом, яке оточило місто і фортецю. Згодом за наказом Богдана Хмельницького військо було перекинуто під Пилявці, де завдало нищівної поразки королівській армії. У червні 1652 року, після перемоги під Батогом, Хмельницький рушив на Кам'янець, по дорозі до нього приєдналося багато селян з навколишніх сіл і самих кам'янчан. Більше тижня тривала облога міста[3]. Та зрада союзників—татар й епідемія чуми, яка спалахнула серед селянсько-козацького війська, врятували польський гарнізон від розгрому. У 1655 році, вже після історичної Переяславської Ради, козаки Богдана Хмельницького і російське військо на чолі з боярином В. В. Бутурліним знов взяли місто в облогу. Але й на цей раз мусили відійти, бо на Поділля вдерлася татарська орда,що діяла разом з королівською армією.

Після Андрусівської російсько-польської угоди 1667 року, за якою Поділля залишилося за Польщею, польська шляхта посилила наступ на українське населення. У 1670 році український магістрат в Кам'янці об'єднано з польським, що означало ліквідацію самостійності української общини[4]. Багатіючи за рахунок грабежу жителів, польська адміністрація майже не дбала про укріплення Кам'янця, як і інших міст Поділля. А це було необхідно, бо на початку 70-х років XVII ст. над краєм нависла загроза турецької агресії. Влітку 1672 року війська султана Магомета IV напали на Кам'янець. Міські ополченці і гарнізон чинили відчайдушний опір, але турків було в десятки разів більше — понад 300 тис. У серпні, після тривалої облоги й штурму, фортеця і місто опинилися в руках ворога.

Захопивши Кам'янець, султан призначив губернатором і начальником Подільського пашалику (провінції) Галіль-пашу, залишивши йому двадцятитисячне військо для дальшого загарбання Поділля. 27 років турки грабували й руйнували місто. 800 хлопчиків було забрано в яничари, багато жінок — у турецьке рабство, понад 100 возів коштовностей вивезено до Туреччини. Дерев'яні будівлі розбиралися на паливо, кам'яні — на спорудження укріплень. До захоплення міста турками в ньому було близько 800 житлових будинків, в яких мешкало щонайменше 10 тис. населення. Загарбники знищили понад 600 будинків; залишилось тільки 48 кам'яниць і 123 дере-

[1] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 165, 166.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 196, оп. 3, спр. 14 668, арк. 2, 3, 9.

[3] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (к 300-летию 1654—1954), в трех томах, т. 3. М., 1954, стор. 226.

[4] М. Ф. Владимирский-Буданов. Немецкое право в Польше и Литве. К., 1868, стор. 521—523.

в'яні споруди[1]. Занепали торгівля, ремесло. Жителі розбіглися по навколишніх лісах і глухих селах, а то й далі — на Полісся і Задніпров'я. Про цей період невідомий автор писав:

Україна тяжко плаче
О тім Кам'янечу місті давньому,
Що був на весь світ славний.
Тепер у ньому зосталися турки й татари.
Де твоя слава, Кам'янче старий?[2]

У відомому листі запорізьких козаків турецькому султану Магомета IV було названо «кам'янецьким катом», «подолянським злодіюкою».

Намагаючись закріпити за собою Поділля, турецькі завойовники надавали великого значення укріпленню Кам'янця. Вони відбудували у фортеці башти, спорудили суцільний кам'яний міст (кріпосний), що вів до міста. Цей міст і особливо високий мінарет біля костьолу, перетвореного на мечеть, багато десятиріч нагадували кам'янчанам про страшні роки турецької неволі.

Польський уряд не раз намагався повернути Поділля і Кам'янець. Перед одним з походів Август II навіть наказав вибити медаль на честь визволення міста від турків. Але похід закінчився невдачею. І, мабуть, ще довго подільські землі залишалися б під владою султана, коли б не Російська держава, яка за Петра I завдала Туреччині кілька тяжких поразок. 1699 року за Карловицьким трактатом турки відмовилися від Поділля на користь Польщі. До речі, Петро I, повертаючись з Прутського походу в серпні 1711 року, на 2 дні зупинився в Кам'янці і оглянув місто та фортецю[3].

За часів турецького панування господарське життя міста зовсім занепало. Для його відродження польський сейм на 10 років звільнив населення від подушного, подимного та інших податків, підтвердив привілеї цехів. Жителі відбудовували зруйновані будинки, споруджували нові (на Польських і Руських фільварках). Однак при перших ознаках відродження Кам'янця польський уряд та магнати знов повернулися до своєї старої політики. 1702 року, ще до закінчення десятирічного пільгового строку, шляхетський сеймик наклав на Кам'янець важкий податок[4]. Продовжувалося захоплення міських земель і наступ на українське і вірменське населення. Польський уряд заборонив оселятися в Кам'янці православним міщанам і селянам, закрив православні церкви. Приміщення руського магістрату, який так і не був відновлений, передали костьолу св. Яна.

На посилення соціального і національного гноблення кам'янчани відповідали рішучою боротьбою проти королівських чиновників і польської шляхти. У цій боротьбі вони не були одинокими. У XVIII ст. на Правобережжі точився широкий антифеодальний рух, відомий в історичній літературі під назвою гайдамацького. В 1702—1704 рр. в околицях Кам'янця діяли повстанські загони Шпака і Семашка. 1768 року жителі міста брали активну участь у Коліївщині.

Наприкінці XVIII ст. посилився народний рух за возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Російської держави. У 1793 році прагнення народних мас здійснилися. 21 квітня 1793 року жителі Кам'янця-Подільського з радістю вітали возз'єднання правобережних українських земель з Росією. З цієї нагоди фортеця салютувала 101 гарматним залпом[5].

Возз'єднання з братнім російським народом мало велике значення для всього краю, у т. ч. і для Кам'янця. В останній період польського панування місто занепало, втратило значення одного з центрів зовнішньої торгівлі і ремесла Правобереж-

---

[1] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 77; АЮЗР, т. 1, стор. 112—114.

[2] Н. И. Петров. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. М., 1892, стор. 275.

[3] И. И. Голиков. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам, т. 5. М., 1838, стор. 5.

[4] Архив ЮЗР, ч. 5, т. 1. К., 1869, стор. 205, 206.

[5] К столетию воссоединения Подолии с Россией. Каменец-Подольский, 1893, стор. 157.

ної України. Багато розорених ремісників пішло з Кам'янця. У 1793 році в ньому проживало лише 3450 жителів, отже порівняно з серединою XVII ст. населення зменшилося втроє. У складі Росії починається відродження міста. У 1795 році воно стає центром Подільської губернії, до якої увійшли 12 повітів, у т. ч. і Кам'янецький. Було затверджено герб Кам'янця: на блакитному фоні — сяюче сонце з 16 променями. Органом міського управління деякий час залишався магістрат, але 1837 року замість нього створено міську думу та управу.

Пожвавилося й господарське життя, зростало населення. У 1820 році в місті було вже 16 тис. жителів. 1845 року в ньому налічувалося 15 майстерень-мануфактур, що виробляли свічки, мило, капелюхи та ін., працювало кількасот ремісників, які займалися обробкою металу, дерева, виготовленням одягу, взуття тощо. Але господарський розвиток міста гальмували кріпосницькі відносини. Поміщики з навколишніх сіл, використовуючи дарову працю кріпаків, засновували майстерні, вироби яких конкурували з продукцією міських ремісників. Це спричинялося до загострення боротьби міщан проти землевласників.

Тріумфальна брама. Пам'ятка архітектури XVIII ст. Фото 1965 р.

З входженням Поділля до складу Росії його населення прилучалося до загальноросійського громадсько-політичного руху, до боротьби трудящих проти кріпосництва, разом з ними відстоювало незалежність рідної землі. Під час Вітчизняної війни 1812 року в Кам'янці сформовано полк лісових стражників для боротьби з наполеонівськими агентами та французькими загонами, збиралися кошти й продовольство для російської Дунайської армії. Після переможного закінчення війни до Кам'янця-Подільського повернувся один з полків 2-ї армії, де служив В. Ф. Раєвський — друг П. І. Пестеля і О. С. Пушкіна. 1816 року він організував у місті таємний політичний гурток «Залізні персні», куди увійшли прогресивно настроєні офіцери. Вони виступали проти самодержавства, за встановлення в Росії демократичної республіки[1]. Пізніше В. Ф. Раєвський увійшов до «Південного товариства» і після розгрому виступу декабристів був засуджений на довічне заслання.

Царизм нещадно придушував усі виступи народних мас проти кріпосного рабства та поміщицького гніту. Протягом 1814—1823 рр. в Кам'янецькій фортеці[2] тричі було ув'язнено ватажка селянського руху на Поділлі Устима Кармалюка. У березні 1823 року він з групою товаришів утік з фортеці. Але жандарми схопили пораненого Кармалюка і прикували ланцюгом до кам'яної стіни в казематі Папської башти (цю башту в народі прозвано Кармалюковою). У квітні того ж року на центральній площі Старого міста Кармалюка було покарано 101 ударом батога, тавровано розпеченим залізом, а потім заслано до Сибіру[3].

Видатні представники російської і української культури цікавилися багатовіковою історією Поділля, сповненою драматичними подіями народної боротьби проти гнобителів. Так, поет-революціонер Т. Г. Шевченко, який 1846 року побував у Кам'янці[4], розпитував про виступи селян проти поміщиків під проводом Кармалюка. Це знайшло відбиток у його «Щоденнику» та повісті «Варнак». Відомий російський лінгвіст В. І. Даль, який у 30-х роках працював у місті військовим лікарем, написав на матеріалах Поділля історичну повість «Подолянка».

---

[1] М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. 1. М., 1955, стор. 131.

[2] У 1812 році, коли до Росії було приєднано Бессарабію і кордони з Туреччиною відсунулися далеко на південь, Кам'янецька фортеця втратила своє оборонне значення, і царські власті перетворили її на в'язницю.

[3] Устим Кармалюк. Збірник документів. К., 1948, стор. 290, 291.

[4] Д. М. Косарик. Життя і діяльність Т. Г. Шевченка. К., 1955, стор. 80.

Зміцнення всебічних зв'язків з передовою російською та українською культурою сприяло розквіту культурного життя міста. Вже у 1798 році в Кам'янці-Подільському відкрито театр, через 7 років — духовну семінарію. Незабаром почала працювати губернська друкарня, де з 30-х років XIX ст. друкувалася перша в краї газета «Подольские губернские ведомости». 1833 року засновано середній навчальний заклад — чоловічу гімназію; існувало парафіяльне училище. В духовній семінарії у 50-х роках XIX ст. навчалися С. В. Руданський і А. П. Свидницький, що згодом стали відомими українськими письменниками. Значною подією в культурному житті міста було відкриття у 1866 році публічної бібліотеки (нині бібліотека для дорослих ім. Затонського).

З розвитком капіталізму в Росії розширювалося промислове виробництво і в Кам'янці. В 1867 році тут працювали 2 цегельні, 4 салотопні, винокурний і миловарний заводи та деякі інші підприємства. 1872 року збудовано пивоварний завод. У наступному десятиріччі стали до ладу тютюнова та ватна фабрики і два заводи мінеральних вод. Але це були невеличкі підприємства напівкустарного типу, на яких працювали 103 робітники; річне виробництво товарів не перевищувало 95 тис. крб.[1]. Значну кількість продукції виробляли ремісники. 1863 року в місті було 1809 шевців, ковалів, кравців тощо.

На початку 60-х років у Кам'янці-Подільському налічувалося близько 23 тис. жителів. Вони мешкали здебільшого в Старому місті, а також на Руських і Польських фільварках та Біланівці. На другу половину XIX ст. припадає значне розширення території міста. За планом, прийнятим 1861 року, починається його забудова в східному напрямі. Цей район, названий Новим планом або Новим містом, був зв'язаний з містом-островом великим мостом, перекинутим через річку Смотрич.

На Новому плані багаті купці, поміщики, чиновники споруджували палаци, великі будинки. В останній чверті XIX ст. тут зведено приміщення міської управи, банку, казенної палати, духовної семінарії. Було відкрито губернську лікарню, Маріїнську жіночу гімназію. 1899 року на честь сторіччя з дня народження О. С. Пушкіна на зібрані громадськістю міста кошти закладено Пушкінський будинок.

Наприкінці 80-х років в Кам'янці-Подільському налічувалося 1712 кам'яних і 1257 дерев'яних споруд. На відміну від Нового плану Старе місто залишалося тісним і брудним. Тут одне біля одного тулилися убогі житла бідняків, крамнички, майстерні ремісників. Степан Руданський у вірші «Лірникові думи» писав:

...І все місто комашнею
К скелі припадає,
Ніби згубленого щастя
На неї шукає.

У 1887 році в Кам'янці-Подільському було понад 36 тис. жителів. За соціальним станом населення поділялося на дворян (12 проц.), духовенство (0,5 проц.), купців (2,4 проц.), міщан (68 проц.), селян (3,6 проц.)[2]. В місті також жило багато солдатів з сім'ями та інших «людей різного чину і звання». Органами міського самоврядування була дума і управа. До них входили представники дворянства, купецтва, буржуазії, тобто тих верств населення, які гнобили та експлуатували трудящих міста.

Представники передової інтелігенції Кам'янця-Подільського виступали проти вузькокласової політики думи, шукали шляхів до полегшення тяжкого становища народних мас, зокрема селянства. Ще 1868 року майбутній письменник-народник Г. О. Мачтет, який працював у Кам'янецькій гімназії, разом з І. К. Дебогорієм-Мокрієвичем зробив спробу заснувати землеробську комуну. Проте в самодержавній Росії ці спроби були приречені на цілковиту невдачу[3].

[1] Труды Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский, 1889, стор. 5.

[2] В. К. Гульдман. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889, стор. 232.

[3] М. П. Гребенников. Григорій Олександрович Мачтет. К., 1961, стор. 10.

У 1881 році в місті виникла народницька організація «Подільська дружина», яка тяжіла до партії «Народна воля». Її керівниками були М. С. Стародворський, В. І. Дзюбинський, Г. Ф. Львович, В. Т. Старинкевич та ін. З метою конспірації організацію було поділено на 9 підпільних гуртків, до кожного з них входило 7—8 чоловік революційно настроєної молоді. Члени «Подільської дружини» влаштовували сходки, де читали революційні твори, обговорювали питання про становище селян і робітників. Було створено підпільну бібліотеку, в якій налічувалося понад 350 книжок і серед них твори К. Маркса і Ф. Енгельса, а також О. Герцена, В. Бєлінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова та ін[1]. На початку 1882 року з «Подільською дружиною» зближується молодий М. М. Коцюбинський[2]. Організація проіснувала недовго. Навесні 1882 року її було розгромлено, а керівників засуджено і вислано до Сибіру; 20 членів «Подільської дружини» кинули в кам'янець-подільську в'язницю. Незабаром почалося слідство в справі ще однієї нелегальної організації — Подільської групи партії «Народна воля», до якої входили гімназисти, чиновники, офіцери та інші[3].

В. П. Затонський — визначний партійний і державний діяч Української РСР.

У перших роках XX ст. у місті поширюються соціал-демократичні ідеї. Коли В. І. Ленін з своїми соратниками розгорнув боротьбу за створення марксистської партії робітничого класу, Кам'янець-Подільський стає одним з пересильних пунктів ленінської «Искры» та іншої революційної літератури. У 1902—1903 рр. через прикордонні села Ісаківці, Жванець, Чорнокозинці, Мілівці, Шустівці агенти «Искры» таємно переправляли нелегальні видання до Кам'янця-Подільського[4]. Тут, у транспортній конторі «Надія», що містилася на вулиці Конторській (у Старому місті), працювали члени РСДРП, які під виглядом домашніх речей посилали пакунки з революційною літературою через Проскурів до Москви, Києва, Харкова, Тифліса й інших міст. Тільки в жовтні—грудні 1902 року через Кам'янець-Подільський переправлено 22 645 примірників «Искры» з 16-го по 30-й номер і понад 15 тис. примірників іншої марксистської літератури, у т. ч. проект програми РСДРП, статтю В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів». Всього ж до лютого 1903 року через місто перевезено понад 60 пудів літератури[5]. Транспортуванням нелегальних видань займалися революціонери-професіонали О. Б. Басовський (Дементьєв), М. М. Кудрін, М. Г. Козицький, Д. І. Двойрес та інші. Двойрес — уродженка Кам'янця-Подільського, член РСДРП з 1901 року — мала безпосередні зв'язки з Н. К. Крупською, редакцією «Искры».

У лютому 1903 року жандарми арештували кількох іскрівців. Однак пересилка нелегальних видань через кордон тривала. Частина ленінських праць та іншої марксистської літератури залишалась на Поділлі. Це мало велике значення для виховання робітників і селян в дусі рішучої боротьби з експлуататорами.

У Кам'янці, як і всюди в царській Росії, заводчики й фабриканти, власники майстерень жорстоко визискували робітників. Робочий день тривав 14—15 годин, за каторжну роботу трударі одержували мізерну заробітну плату. Так, середньомісячний заробіток робітників гільзових і тютюнової фабрик у 1902 році становив 6,5 крб., на інших підприємствах і в цехах плата не перевищувала 10—15 крб. на

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, оп. 1, спр. 100, арк. 448—452.
[2] М. Грицюта. Михайло Коцюбинський. К., 1961, стор. 9.
[3] Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 72.
[4] «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 61—65.
[5] Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964, стор. 245, 253, 257, 258, 279, 301, 302.

20 1-155

місяць[1]. Та ще й з цього жалюгідного заробітку вираховували штрафи, різні внески. «Нам доводиться працювати від ранку до пізньої ночі,— писали у своїй скарзі на ім'я губернатора робітники каретних і ковальських майстерень.— Ми важко працюємо і змучені, розбиті повертаємось додому з тим, щоб другого дня з досвіту, не встигнувши відпочити, знову братися за роботу. Таке життя, без відпочинку, без радості, притупляє наші розумові й фізичні сили і є поступовим самогубством»[2].

Робітники протестували проти нещадної експлуатації. У грудні 1901 року кинули роботу пекарі, вимагаючи скорочення робочого дня на 2 години. Заворушення відбувалися і на деяких інших підприємствах, але вони мали поодинокий характер. У роки першої російської революції виступи робітників стають масовими. Зважаючи на необхідність посилити керівництво ними, М. В. Кричевський, що прибув до Кам'янця з Одеси, і місцеві соціал-демократи С. Когутов, А. Воскресенський та ін. у червні 1905 року організували ініціативне бюро, яке створило соціал-демократичну групу[3]. Через місяць в ній уже налічувалося близько 40 членів, а на початку серпня — понад 100. Кам'янець-Подільська соціал-демократична група проводила роботу в робітничих гуртках і профспілках шкіряників та кравців, заснованих у 1905 році. Група мала таємну друкарню, в якій друкувалися прокламації, листівки. Їх поширювали на фабриках і в майстернях Кам'янця-Подільського, Дунаєвець, а також серед селян. В одній з листівок писалося: «Товариші! Вдумайтеся в наше підневільне становище... Пам'ятайте, що можна здобути собі щасливе життя, коли будемо вести рішучу і непримиренну війну з нашими хазяями-кровопивцями. Об'єднуйтесь під червоним прапором Російської соціал-демократичної партії! Хай живе єдність робітників!»[4].

У вересні 1905 року застрайкували робітники фабрики Штерна, їх підтримали трудівники гільзових фабрик Аксельруда. Вони вимагали збільшення заробітної плати, свободи слова, зборів, демонстрацій[5]. Особливо масовими стали виступи трудящих у жовтні—грудні. На заклик соціал-демократичної групи 18 жовтня відбулися багатолюдні мітинги й демонстрації робітників та гімназичної молоді, серед якої проводив революційну роботу молодий В. П. Затонський. Ці виступи проходили під лозунгом «Геть самодержавство!», «Хай живе свобода!». Губернатор, наляканий подіями, викликав війська, які розігнали демонстрантів. Почалися масові репресії. Чимало соціал-демократів заарештували і кинули до в'язниці. У липні 1906 року поліція розгромила друкарню групи РСДРП. Під час сутички з поліцейськими загинув один з керівників місцевої соціал-демократії Н. Пересвєтов. Його похорон перетворився на масову демонстрацію, яка закінчилася новою сутичкою з царськими опричниками. Робітники не дали зірвати з труни червону стрічку з написом «Жертві поліцейського свавілля від Кам'янець-Подільської групи РСДРП»[6].

В роки нового революційного піднесення в місті знову посилився страйковий рух. У квітні 1912 року на заклик більшовиків робітники Кам'янця виступили з рішучим протестом проти Ленського розстрілу. В квітневих політичних страйках взяли участь робітники друкарні губернського управління, тютюнової фабрики та інших підприємств. Було знову створено робітничі гуртки, розгромлені після поразки революції 1905—1907 рр. Революційна пропаганда проводилась і серед солдатів 74-го Ставропольського полку та інших частин, дислокованих в Кам'янці[7].

Більшовикам, які після Празької конференції відмежувалися від меншовиків, доводилося вести рішучу боротьбу проти бундівців, меншовиків, під впливом яких перебувала значна частина робітників і ремісників. Революційна робота ускладнюва-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 1210, арк. 31, 33.

[2] Там же, ф. 239, оп. 1, спр. 1016, арк. 111.

[3] А. Зекцер. 1905 рік на Поділлі, ч. 2, стор. 40, 41.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, оп. 12, спр. 464, арк. 3.

[5] Там же, арк. 9, 10.

[6] Там же, оп. 1, спр. 765, арк. 16; Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7454, арк. 23—29.

[7] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7482, арк. 81.

лася нечисленністю місцевого пролетаріату, розпорошеністю його по майстернях, дрібних підприємствах.

За статистичними даними 1913 року, в Кам'янці-Подільському налічувалося 28 дрібних підприємств напівкустарного типу, у т. ч. 6 заводів штучних мінеральних вод, 2 ливарно-механічні заводи, 4 цигаркові і гільзові фабрики, 2 броварні, цегельня та ін.[1] У них працювало всього 200 чоловік. На ливарному заводі, наприклад, було 18 робітників, гільзовій фабриці — 24, у броварнях — 64.

У місті налічувалося 312 ремісничих майстерень (ковальських, слюсарських, кравецьких, взуттєвих, капелюшних тощо), де працювало 880 чоловік. Приватних магазинів було 53, крамничок, лотків — близько 1,3 тис., а також 47 трактирів, харчевень і пивних.

Наявність у губернському центрі державного, селянського, об'єднаного і російського комерційно-промислового банків, 2-х товариств взаємного кредиту, 4-х приватних банківських контор свідчила про те, що тут, на самій окраїні Російської імперії, теж відбувався, хоч і повільно, дальший розвиток капіталізму і процес концентрації капіталу.

Однак Кам'янець-Подільський і далі залишався переважно ремісничо-торговельним містом. Напередодні першої світової війни за розвитком промисловості і торгівлі він посідав четверте місце в губернії (після Вінниці, Проскурова, Дунаєвець). Газета «Подолянин» з гіркотою писала, що багато повітових міст випередило адміністративний центр губернії, який має близько 50 тис. жителів, чимало навчальних закладів і різного роду казенних та приватних установ, але рухається по шляху прогресу черепашачою ходою[2]. Це значною мірою обумовлювалось прикордонним становищем, віддаленістю від залізниць (до найближчої залізничної станції Ларга було 35 верст, до станції Проскурів — 93 версти), а також, як вказувалося в газеті, «нерухливістю й інертністю міських верховодів».

З 1914 року, коли введено в експлуатацію залізничну лінію Проскурів — Кам'янець-Подільський, а в 1916 році Кам'янець-Подільський — Ларга, створюються умови для розширення економічних зв'язків з іншими містами і губерніями України та Росії. Але до революції Кам'янець-Подільський так і лишився, за влучним висловом «Подолянина», «містом — недоростком». В ньому налічувалось 2415 житлових будинків, з них 1640 кам'яних і 775 дерев'яних, а всього будівель — близько 6 тис. Єдиним джерелом освітлення були свічки і гасові лампи. На вулицях мерехтіли 892 гасові ліхтарі. Із спорудженням у 1912 році невеликої електростанції в будинках міської аристократії та в деяких установах з'явилося електроосвітлення. На центральній вулиці, біля будинку губернатора, горіли 2 електричні ліхтарі.

Каналізації в місті не було, водопровід — тільки в центрі. Багато жителів користувалося водою з річки, що призводило до епідемічних захворювань. Особливо страждало від них найбідніше населення, фактично позбавлене медичної допомоги. Хоча в місті працювало 47 лікарів, 35 фельдшерів і акушерок, земська лікарня на 300 ліжок і приватна водолікарня, та до земської лікарні потрапити було дуже важко, а приватні лікарі брали великі кошти.

В галузі освіти й культури Кам'янець-Подільський як губернський центр займав провідне місце на Поділлі. Тут було 8 середніх навчальних закладів, 5 училищ і 6 церковнопарафіяльних шкіл[3]. В гімназіях, технічному і комерційному училищах за навчання треба було платити від 60 до 100 крб. на рік, це зумовлювало і відповідний контингент учнів. Так, з 297 учениць гімназії Славутинської 130 — були з родин дворян і чиновників, решта — заможних міщан[4]. В Кам'янці працювали 4 невеликі

[1] А. Прусевич. Каменец-Подольский (исторический очерк). Киев—Варшава, 1915, стор. 124.

[2] Газ. «Подолянин» (Кам'янець-Подільський), 28 червня 1913 р.

[3] Города России в 1910 г. СПб., 1914, стор. 634, 635.

[4] Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий за 1912 год. К., 1913, додаток № 4.

бібліотеки, театр, 3 клуби. Про один з клубів газета «Одесский листок» в 1904 році писала, що це не культурний, а розпивочно-закусочний і картярський заклад.

В місті налічувалося кілька православних церков і костьолів. Завжди переповненою була губернська тюрма.

Губернські власті нещадно придушували не тільки революційні виступи трудящих, а й будь-які прояви демократичного руху. В лютому 1914 року передова громадськість Кам'янця-Подільського готувалася урочисто відзначити 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, але подільський губернатор спеціальним циркуляром заборонив вшанування великого Кобзаря. Особливо посилилися репресії в роки війни.

З початком першої світової війни територія Поділля стала ареною воєнних дій. 4 серпня 1914 року австро-угорські війська захопили Кам'янець-Подільський. Австрійський комендант наклав на жителів велику контрибуцію. Але наступ 8-ї російської армії, якою командував генерал О. О. Брусилов, примусив австрійські частини 6 серпня залишити місто і відступити за Збруч[1].

В роки війни в Кам'янці-Подільському розміщувалися штаб Південно-Західного фронту, тилові військові установи, польові госпіталі. Умови життя населення різко погіршали: швидко зростали ціни на продовольство, паливо. Понад 50 проц. чоловіків призовного віку відправлено на фронт. Жителі проклинали і війну, і царя.

Дізнавшись 28 лютого 1917 року про повалення самодержавства, робітники й солдати вийшли на демонстрацію. Стихійно виникли мітинги, на яких трудящі вимагали припинення кровопролитної бойні. На початку березня на підприємствах відбулися робітничі збори, на яких обрали представників до Ради робітничих депутатів. На першому її засіданні 12 березня утворили виконавчий комітет. Солдати гарнізону обрали свою Раду. В травні обидві Ради об'єдналися. В Раді робітничих і солдатських депутатів переважали представники опортуністичних партій і позапартійні. Більшовицьку фракцію, до якої входили друкарі М. М. Кушелєв, Г. А. Голованівський-Барський, військовий лікар М. А. Кост, очолив Анатолієв — колишній петроградський робітник-цинкограф[2].

Буржуазними органами влади були т. зв. губернський та повітовий виконавчі комітети громадських організацій. Замість губернатора і повітового справника Тимчасовий уряд призначив губернського та повітового комісарів[3]. Міську поліцію у трохи зміненому складі перейменовано в міліцію, яку передано у відання міської управи. В Кам'янці-Подільському, як і в усій країні, утворилося двовладдя.

У 1917 році трудящі вперше легально святкували 1 Травня. Під керівництвом більшовиків демонстранти — робітники і солдати — з червоними прапорами та першотравневими лозунгами рушили на Семінарську площу. Виконком Ради під тиском більшовиків видав листівку, в якій закликав трудящих боротися проти контрреволюційних сил, за припинення грабіжницької війни[4]. Рішуче діяла більшовицька фракція Ради в дні контрреволюційного заколоту, організованого в місті прибічниками генерала Корнілова. 25 серпня з ініціативи депутатів-більшовиків скликано засідання Ради, на якому розроблено заходи проти заколотників. Коли наступного дня загони корніловських «ударників» і підрозділи жіночого «батальйону смерті» при підтримці броневиків напали на залізничну станцію, телеграф і друкарню, вони зустріли рішучий опір революційних солдатів. Організатори заколоту були арештовані, а військові підрозділи, що підтримували Корнілова, роззброєні і виведені з міста.

Після повалення Тимчасового уряду більшовики очолили боротьбу трудящих мас Кам'янця-Подільського за встановлення в місті Радянської влади. Активну участь в цій боротьбі брали солдати 3-го Кавказького корпусу, частини якого дислокувались у місті і навколишніх селах. 28—29 жовтня відбувся надзвичайний з'їзд

[1] А. А. Брусилов. Мои воспоминания, стор. 88.
[2] В боях за Жовтень, стор. 135—140.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 1729, оп. 1, спр. 44, арк. 2—4.
[4] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 47—49.

делегатів батальйонних та полкових комітетів корпусу. З'їзд визнав Раду Народних Комісарів, очолювану В. І. Леніним, єдиною законною владою в країні, розпустив корпусний комітет, де засіли есери та меншовики, і обрав військревком на чолі з більшовиком А. О. Макаркіним. 1 листопада 1917 року відбулося об'єднане засідання Ради робітничих і солдатських депутатів та військревкому 3-го Кавказького корпусу, на якому повноважні представники трудящих міста і солдатів проголосили в Кам'янці-Подільському Радянську владу. Головою виконкому Ради обрали більшовика М. М. Кушелєва[1].

М. Л. Баран — голова Кам'янецького повітового підпільного ревкому. 1919 р.

27 грудня з Вінниці до Кам'янця-Подільського прибув губернський комісар буржуазно-націоналістичної Центральної ради Степура, який викликав з фронту 12-у стрілецьку дивізію. У цей тривожний час революційну непохитність виявили члени військревкому 12-го армійського корпусу і солдати 74-го Ставропольського полку (штабні установи цих військових з'єднань були переведені в місто на початку січня 1918 року). Корпусний ВРК, на чолі якого стояли комуністи М. Г. Кропив'янський і Ф. В. Попов, пред'явив націоналістичному командуванню 12-ї дивізії ультимативну вимогу зупинити свої частини. На заклик Військово-революційного комітету і Ради солдати та робітники взяли участь у збройній демонстрації, що відбулася 18 січня 1918 року. Переконавшись в тому, що революційні сили готові дати їм рішучу відсіч, отамани з 12-ї дивізії мусили відмовитися від спроби захопити місто[2].

Після цієї перемоги радянські органи негайно взялися за очищення Кам'янця від контрреволюційних елементів і ліквідацію буржуазних установ. 21 січня було розпущено міську думу, арештовано керівництво міліції[3]. За рішенням Ради наприкінці січня в Кам'янці-Подільському створено Червону гвардію, що складалася з робітників, а також демобілізованих солдатів 74-го Ставропольського полку. Її командиром призначено місцевого робітника М. Н. Франка. Червоногвардійці рішуче боролися з ворожими агентами, провокаторами, мародерами, виїжджали в села, щоб допомогти земельним комітетам у розподілі поміщицьких земель між бідняками. Наступного місяця загони Червоної гвардії вступили у бій з регулярними частинами австро-німецьких військ. 28 лютого загарбники вдерлися до Кам'янця-Подільського.

Захопивши місто, інтервенти та їх лакеї — українські буржуазні націоналісти встановили в ньому жорстокий окупаційний режим. 7 березня 1918 року губернський комісар Центральної ради видав наказ з погрозою карати «аж до шибениці або розстрілу» кожного, хто чинитиме опір новим властям. Незважаючи на терор, підпільна група більшовиків, до якої входили М. М. Кушелєв, Г. А. Голованівський-Барський, Г. Г. Малоштанов та інші, гуртували сили для боротьби проти інтервентів. На початку липня комуністи організували страйк друкарів, що тривав кілька тижнів. У другій половині липня робітники залізничної станції взяли участь у загальному страйку залізничників України. Вони вимагали виведення з України окупаційних військ, відновлення Радянської влади, підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня[4]. У серпні 1918 року гетьманська охранка напала на слід підпільних більшовицьких організацій на Поділлі. Почалися масові арешти. Великих втрат зазнало і Кам'янець-Подільське підпілля. Однак уже в грудні більшовицька група відновила свою діяльність. Вона очолила боротьбу трудящих проти Директорії,

---

[1] Ф. Попов. Рассказ о незабываемом. К., 1961, стор. 100.
[2] ЦДВІА СРСР, ф. 2129, оп. 5, спр. 14, арк. 12, 13.
[3] Там же, арк. 25.
[4] Поділля в роки громадянської війни, стор. 63, 69.

яка, використавши широкий народний рух проти інтервентів і гетьманського режиму, захопила владу на більшій частині України.

Велике значення для успішного розгортання боротьби трудящих Кам'янця-Подільського за відновлення Радянської влади мало створення на початку січня 1919 року повітового партійного комітету і повітового підпільного ревкому. До першого увійшли Й. І. Полін (голова), М. Ткачук, В. Бєлкін, Й. Барг. Ревком очолив М. Л. Баран[1]. Одним з основних завдань, яке стояло перед партійною організацією і ревкомом, було залучення до революційної боротьби селян і робітників, насильно мобілізованих до петлюрівської армії. Внаслідок агітаційної роботи більшовиків 15 січня 1919 року солдати 8-го Подільського і 4-го кінно-артилерійського полків підняли повстання. Вони роззброїли частини, що відмовилися брати участь у виступі, розігнали петлюрівську міліцію, захопили адміністративні установи. Губернський комісар Директорії оголосив Кам'янець-Подільський у стані облоги і викликав з Летичівського повіту частини січовиків. Повстання було жорстоко придушено.

Однак комуністи розгорнули підготовку до нового збройного виступу, який почався в ніч на 17 квітня. Бойові дружини, створені на підприємствах міста, солдати гарнізону і прикордонної бригади зайняли залізничну станцію, телеграф, мости через річку Смотрич. Того ж дня до Кам'янця-Подільського увійшли бойові загони, сформовані з колишніх хотинських повстанців і селян Новоушицького та Кам'янецького повітів[2].

У перші дні після відновлення Радянської влади реорганізовано повітовий революційний комітет. До його складу увійшло 9 чоловік, у т. ч. 8 комуністів. Соціалістичним будівництвом у місті і повіті керували 12 галузевих відділів ревкому. Вони провадили націоналізацію промислових підприємств, розподіл поміщицької землі між селянами.

Наприкінці травня 1919 року Петлюра знову кинув свої війська проти Червоної Армії. У напрямі Кам'янця-Подільського наступали великі сили ворога. Частини Бессарабської бойової дільниці чинили героїчний опір, але змушені були залишити місто. Після відходу радянських військ з південно-західного Поділля до Кам'янця перебралися український буржуазно-націоналістичний уряд і штаб «головного отамана» Петлюри. У грудні місто захопили польські інтервенти. За допомогою українських буржуазних націоналістів окупанти проводили політику насильства, грабежу і ополячування місцевого населення. У місті й повіті польська адміністрація примушувала українців підписувати сфабриковані петиції про бажання приєднати подільські землі до буржуазної Польщі.

Підступна політика окупаційних властей, грабунки викликали рішучий опір робітників і селян. Визвольний рух трудящих очолило більшовицьке підпілля, створене у місті на початку 1920 року. Кам'янець-Подільська повітова партійна організація, в якій налічувалося близько 70 комуністів[3], мала зв'язок із Зафронтбюро Реввійськради 12-ї армії, а з кінця травня — із Закордонним відділом при ЦК КП(б)У. Навесні у Панівецькому лісі, поблизу Кам'янця-Подільського, таємно проведено повітову партійну конференцію, яка ухвалила посилити підготовку

Демонстрація трудящих м. Кам'янця-Подільського 1-го Травня 1919 р.

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 250.
[2] Там же, стор. 129, 250.
[3] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 202.

збройного повстання проти польських інтервентів. Розробку і здійснення плану повстання було доручено військово-революційному комітету, очолюваному П. Губишем[1]. Підпільний партком організував друкарню, де друкувалися листівки і прокламації. З лютого 1920 року почала виходити нелегальна газета «Більшовик».

О. Ф. Ращенко — секретар Кам'янецького повітового комітету комсомолу. Фото 1921 р.

Діяльність партійного підпілля проходила в умовах жорстокого терору польської охранки і поліції. Першого удару по підпільній організації дефензива завдала у травні 1920 року, коли було розгромлено друкарню. 24—25 червня заарештовано понад 100 членів організації і, зокрема, Ф. Топольницького — командира найбільшого в повіті повстанського загону. Однак комуністи, які залишилися на волі, продовжували боротьбу. Створювалися нові повстанські загони, які нападали на тилові підрозділи ворога, знищували телеграфний і телефонний зв'язок, руйнували залізничні колії. Спільними зусиллями червоноармійців і повстанців у середині липня визволено Кам'янецький повіт від інтервентів і петлюрівських банд[2].

Повітова партійна організація і радянські органи мобілізували трудящих на ліквідацію тяжких наслідків окупації міста польськими інтервентами. Велика увага приділялася роботі серед молоді. Наприкінці липня створюється оргбюро міського комітету КСМУ. Кам'янець-Подільська комсомольська організація була однією з найбільших на Поділлі. У серпні 1920 року в ній налічувалося понад 100 членів. Повітову організацію КСМУ очолювала О. Ф. Ращенко. Комсомольці виступали застрільниками комуністичних суботників, брали участь у боротьбі з бандитизмом, в організації культурно-освітньої роботи. Восени, коли Поділля знов стало ареною запеклих боїв радянських частин з польськими військами і петлюрівськими бандами, бойовий загін, сформований з комсомольців, вирушив на фронт. У нерівному бою з ворогом, що стався 19 вересня поблизу м. Дунаєвець, героїчно загинули майже всі бійці загону. Того ж дня польські інтервенти і петлюрівці вдерлися до Кам'янця-Подільського.

10 листопада війська Південно-Західного фронту перейшли в наступ, а вже 16 листопада частини 41-ї стрілецької дивізії вибили ворога з Кам'янця-Подільського.

Відразу після визволення міста повітовий партійний комітет взявся за зміцнення органів Радянської влади, згуртування навколо них широких мас трудящих. У середині січня 1921 року проведено вибори до міської Ради, а 29 січня на повітовому з'їзді Рад обрано повітвиконком. Із загального числа членів міської Ради (200 чоловік) робітників було понад 50 проц., селян — 9, червоноармійців і службовців — близько 40. Комуністи та комсомольці становили близько 53 проц. складу міськради[3].

Комуністична партія та уряд Радянської України надавали великого значення економічному розвитку прикордонних районів. Сюди направлялися кращі керівні працівники, що мали великий досвід організаторської, політико-виховної і господарської роботи. Весною 1921 року до Кам'янця-Подільського прибув П. І. Буценко (пізніше — секретар ВУЦВКу). Його було обрано головою повітвиконкому та міської Ради. Тоді ж ЦК КП(б)У відрядив до Кам'янця-Подільського відомого партійного і громадського діяча, українського радянського письменника І. Ю. Кулика. Він очолив повітовий партійний комітет, а також виконував обов'язки редактора газет «Вісті» і «Червона правда». Протягом 1921 — першої половини 1922 року до міста приїздили М. І. Калінін, Г. І. Петровський, земляк кам'янчан В. П. Затон-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1437, оп. 2, спр. 437, арк. 5.
[2] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 276.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-2161, оп. 1, спр. 132, арк. 363; газ. «Вісті» (Кам'янець-Подільський), 16 січня, 3 і 4 лютого 1921 р.

ський[1]. Вони подали дійову допомогу місцевим партійним і радянським органам у розв'язанні важливих політичних і господарських проблем.

Серйозною перешкодою у будівництві нового життя була ворожа діяльність агентів імперіалістичних держав, українських буржуазних націоналістів, духовенства, особливо католицького, куркулів. Внутрішні вороги мали тісний зв'язок з петлюрівськими верховодами, що знайшли притулок у буржуазній Польщі, боярській Румунії. Націоналісти провадили шалену агітацію проти Радянської влади, організовували бандитські зграї. Наприкінці жовтня 1921 року петлюрівський провід т. зв. повстанських військ кинув на допомогу бандам, що діяли у повіті, значні сили з-за кордону. Банди проникли в Городоцьку, Орининську, Смотрицьку, Довжоцьку волості. У ці тривожні дні повітова партійна організація проявила стійкість і непохитність. 28 жовтня повітовий партком виділив революційну трійку, а на початку листопада створено військово-революційний комітет на чолі з І. Ю. Куликом і П. І. Буценком. Військревком та повітова надзвичайна комісія спільно розробили заходи щодо ліквідації банд і відновлення у повіті революційного порядку. В здійсненні цих заходів активну участь взяли комуністи і комсомольці міста. Вони боролися з ворогом у частинах особливого призначення. 2—3 листопада основні сили бандитських зграй були розгромлені загонами прикордонників і чопівців[2].

Тяжкими для країни Рад були 1921—1922 рр. У зв'язку з посухою населення Поволжя, Криму та Півдня України залишилось без хліба. Для організації допомоги потерпілим від неврожаю районам у Кам'янці створили комісію. За січень — липень 1922 року трудящі повіту передали до фонду допомоги голодуючим 76 тис. пудів хліба і 47 млрд. крб. грішми; робітники й службовці міста зібрали близько 14 млрд. крб. До Кам'янця-Подільського прибуло понад 500 дітей з Поволжя і Криму. Їх розмістили в 15 дитячих будинках, відкритих у місті і навколишніх селах[3].

Не вистачало продовольства і в самому Кам'янці. Багато жителів не мало роботи. В роки світової і громадянської воєн господарство міста, якому заподіяно шкоду на суму 3,1 млн. крб. золотом, зовсім занепало. Населення зменшилося майже вдвоє (1921 року воно становило 26,2 тис. чол.)[4]. Через відсутність палива, сировини не працювали підприємства, зокрема — електростанція.

Повітові партком і виконком особливу увагу приділяли відбудові промисловості, відновленню роботи найбільшого підприємства міста — заводу «Мотор», який раніше виробляв сільськогосподарські знаряддя. Завдяки зусиллям населення завод став до ладу влітку 1921 року. Наступного року з ініціативи міської Ради розширено його виробничу площу, придбано новий двигун і верстати. На базі трьох міських друкарень створено велике поліграфічне підприємство, яке з 1924 року носить ім'я В. І. Леніна. Тоді ж зроблено перші кроки щодо кооперування кустарів. На кінець відбудовного періоду в місті налічувалося 5 промислових артілей: шевська, кравецька, дві хлібопекарські, ковбасна[5].

Швидкими темпами зростала питома вага державної і кооперативної торгівлі. Якщо в 1924 році вона становила 9,4 проц. всього товарообороту, то наступного року — 36 проц. На кінець відбудовного періоду центральний робітничий кооператив мав 23 магазини і крамниці[6].

Партійні і радянські органи дбали про поліпшення житлових умов трудящих. Це питання не раз розглядалось на засіданнях президії повітвиконкому та бюро повітового парткому. 1921 року понад 240 сімей трудящих переселилося в просторі квар-

---

[1] Газ. «Вісті» (Кам'янець-Подільський), 12 лютого 1921 р.; газ. «Червона правда» (Кам'янець-Подільський), 16 березня 1922 р.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-336, оп. 1, спр. 121, арк. 343; спр. 122, арк. 28; спр. 123, арк. 123.

[3] Там же, спр. 97, арк. 18, 43.

[4] Там же, ф. Р-3722, оп. 1, спр. 10, арк. 50; газ. «Вісті» (Кам'янець Подільський), 27 березня 1921 р.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-335, оп. 1, спр. 32, арк. 139

[6] Там же, арк. 194, 195.

тири, які раніше належали чиновникам та буржуазії. Було встановлено диференційовану плату за житлову площу. Робітники сплачували у кілька разів менше, ніж нетрудові елементи, а з безробітних зовсім не брали квартплати.

Багато робилось і щодо впорядкування та озеленення міста. Щовесни тисячі кам'янчан брали участь у суботниках та недільниках, які організовували повітові комітети КП(б)У і КСМУ. Трудящі прибирали вулиці, площі, сквери, висаджували дерева, кущі, квіти. В 1924—1925 рр. молодь посадила два парки. За рахунок державних коштів було відремонтовано мости.

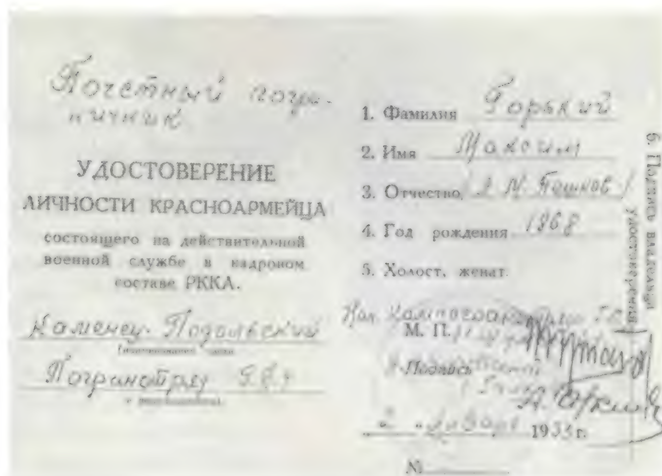
Почетный погра-
ничник

УДОСТОВЕРЕНИЕ
ЛИЧНОСТИ КРАСНОАРМЕЙЦА
состоящего на действительной военной службе в кадровом составе РККА.

Каменец-Подольский

Погранотряд

1. Фамилия Горький
2. Имя Максим
3. Отчество (А. М. Пешков)
4. Год рождения 1868
5. Холост, женат
6. Подпись владельца удостоверения

М. П.

Подпись

А. Горький

1933 г.

№

Посвідчення М. Горького — почесного прикордонника Кам'янець-Подільського прикордонного загону. 1933 р.

Чималі кошти витрачалися на охорону здоров'я населення. У 1925/26 господарському році міська Рада виділила на ці потреби 42 тис. крб., що становило 10,3 проц. міського бюджету[1]. У Кам'янці-Подільському працювали лікарня, робітнича і дитяча поліклініки, протитуберкульозний диспансер, дитячий тубсанаторій, три амбулаторії, чотири аптеки. Хворих обслуговували 34 лікарі і 60 чоловік середнього медперсоналу. Відкрили ясла, будинок для немовлят. Провадилася боротьба з дитячою безпритульністю. За активною допомогою міської організації «Друг дітей» та профспілок у Кам'янці-Подільському створено 25 будинків для безпритульних, де утримувалось близько 1,2 тис. сиріт.

Важливим завданням Радянської влади була ліквідація тяжкої спадщини минулого — неписьменності і малописьменності серед дорослого населення. У вересні 1921 року почала діяти надзвичайна комісія для боротьби з неписьменністю. За допомогою секції народної освіти міської Ради комісія організувала 16 пунктів лікнепу, в яких у 1925 році навчалося 482 чоловіка. Розширюється мережа загальноосвітніх шкіл. Внаслідок реорганізації колишніх гімназій, міністерських училищ, церковнопарафіяльних шкіл відкрили 8 семирічних і 4 чотирирічні школи. 1925 року в них працювало 124 вчителі, навчалося понад 2,5 тис. учнів, тобто 73 проц. дітей шкільного віку[2].

Для організації підготовки висококваліфікованих спеціалістів у лютому 1921 року створюються 2 інститути — народної освіти і сільськогосподарський, при якому діяв робітничо-селянський факультет. Було відкрито середні спеціальні заклади — хімічний технікум, лісову і художньо-промислову профшколи, школу фабрично-заводського учнівства. Кадри для партійних органів і радянських установ готувала радпартшкола. В 1925 році у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах налічувалося близько 1,2 тис. студентів і 127 викладачів[3].

Культурно-освітню роботу серед трудящих проводили український драматичний театр ім. Шевченка, 6 робітничих і молодіжних клубів, 11 бібліотек. В місті працювали 2 кінотеатри, археологічний музей.

У відбудовний період Кам'янець-Подільський став центром літературних сил Поділля. Протягом 1921—1923 рр. тут діяло літературне об'єднання, членами якого були визначні українські поети І. Ю. Кулик, І. Д. Дніпровський, М. О. Драй-Хмара та інші. Видавався літературний альманах «Буяння». 1924 року організовано міське відділення спілки селянських письменників «Плуг». До нього належали поети Л. Д. Дмитерко і Т. Г. Масенко, прозаїки С. З. Божко, О. Л. Кундзіч і юний В. П. Бє-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-2161, оп. 1, спр. 132, арк. 366.
[2] Там же, ф. Р-335, оп. 1, спр. 32, арк. 2; газ. «Червона правда», 9 вересня 1921 р.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-336, оп. 1, спр. 216, арк. 1; ф. Р-924, оп. 1, спр. 8, арк. 221; ф. Р-2161, оп. 1, спр. 132, арк. 379, 380.

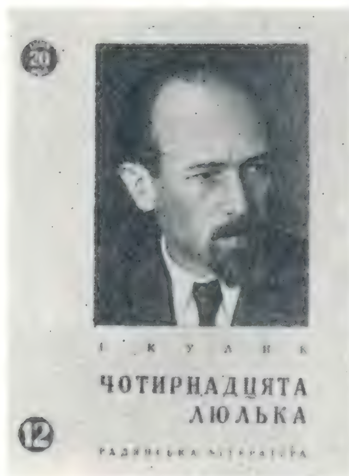

Титульна сторінка збірки новел І. Кулика «Чотирнадцята люлька». 1933 р.

ляєв, критик Д. Д. Копиця та інші. Твори кам'янець-подільських літераторів друкувалися в українських журналах, у газеті «Червоний кордон».

Письменники часто виступали в прикордонних частинах, що дислокувалися в районі міста, організовували літературні вечори, гуртки художньої самодіяльності. Населення Кам'янця-Подільського подавало шефську допомогу захисникам кордонів Радянської Вітчизни. В місті щороку проводився «Тиждень прикордонника», «Тиждень червоної казарми», під час яких виробничі колективи, комсомольці, молодь брали участь у ремонті і обладнанні казарм, у збиранні подарунків для червоноармійців; селяни постачали військовим частинам м'ясо, овочі, фрукти[1]. У свою чергу прикордонники брали шефство над підприємствами і школами, допомагали в будівництві промислових об'єктів.

У роки індустріалізації країни в Кам'янці-Подільському споруджено чимало підприємств: алебастровий, плодоконсервний і маслоробний заводи, м'ясокомбінат, птахокомбінат, швейну фабрику. Наприкінці 20-х і на початку 30-х років створено підприємства промислової кооперації — трикотажну, текстильну і меблеву фабрики, механоштампувальний завод та ін. Напередодні війни в місті діяло 16 підприємств, де працювало 2,1 тис. робітників, і 23 промислові артілі[2].

З розвитком промисловості зростала потреба в електроенергії. У 1930 році розпочато будівництво гідроелектростанції на річці Смотричі (поблизу Старої фортеці). Колективи Ленінградського заводу ім. Кірова і Московського заводу ім. Калініна достроково виконали замовлення кам'янчан на виготовлення турбін і апаратури, подали допомогу в їх монтажі. У 1935 році гідростанція дала промисловий струм. Було переобладнано теплову електростанцію. Перед війною загальна потужність міських електростанцій досягла 1,6 тис. кіловат.

Великих успіхів добився колектив заводу «Мотор». У 1935 році він вийшов переможцем у соціалістичному змаганні з колективом Городоцького металозаводу ім. Дзержинського; підприємство було нагороджено перехідним Червоним прапором тресту «Червоний металіст»[3]. З ініціативи комуністів і комсомольців заводу «Мотор» в місті розгорнувся стахановський рух за підвищення продуктивності праці і дострокове завершення 2-ї п'ятирічки. Кадровий робітник заводу, член президії міської Ради, комуніст І. А. Млодзяновський виконував змінні норми виробітку на 330 проц., складач друкарні ім. Леніна Т. Шкурко — на 200 і більше процентів. З кожним роком поповнювалися лави новаторів промислового виробництва. У 1939 році близько 1,1 тис. робітників міста працювали по-стахановському, що сприяло невпинному підвищенню продуктивності праці. 1938 року порівняно з 1934 роком на заводі «Мотор» вона зросла на 44, плодоконсервному — на 77, трикотажній фабриці — на 86 проц.[4]. Підвищувався добробут трудящих, поліпшувалося їх побутове і культурне обслуговування. У роки довоєнних п'ятирічок значно розширилася сітка медичних закладів. Напередодні війни в місті працювали 3 лікарні, водолікарня, дві поліклініки, 5 фельдшерсько-акушерських пунктів. Медичний персонал складався з 97 лікарів і 230 фельдшерів, акушерок, медсестер.

Дедалі більше коштів витрачалося на розвиток народної освіти. В 1939 році на утримання загальноосвітніх шкіл міста і району асигновано 8,5 млн. крб. На початку четвертої п'ятирічки в Кам'янці-Подільському налічувалося 8 середніх, неповна середня і початкова школи, в них 211 вчителів навчало і виховувало 4,7 тис.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-336, оп. 1, спр. 97, арк. 21.
[2] Там же, ф. Р-339, оп. 1, спр. 179, арк. 11.
[3] Там же, ф. Р-1919, оп. 1, спр. 144, арк. 40.
[4] Звіт про роботу Кам'янець-Подільської міської Ради IX скликання за період 1934—1939 рр. Кам'янець-Подільський, 1939, стор. 17.

дітей. В місті працювали 4 інститути — педагогічний, силікатний, птахівництва і технічних культур. Наприкінці 30-х років у зв'язку з близькістю кордону і зростанням загрози нападу імперіалістичних держав на СРСР вищі навчальні заклади було перебазовано до східних районів республіки, а в 1941 році і обласний центр переведено до Проскурова. Проте, зважаючи на потреби у педагогічних кадрах, 1939 року в Кам'янці-Подільському відкрито учительський інститут. Спеціалістів середньої кваліфікації готували педагогічна і фельдшерсько-акушерська школи, школа медлаборантів, в яких навчалося 753 студенти[1].

У 30-х роках сітка культурно-освітніх закладів поповнилася двома клубами, кінотеатром на 520 місць, історико-краєзнавчим та природничим музеями, обласною бібліотекою. 1935 року відкрито палац піонерів. З кожним роком життя ставало кращим, повнокровнішим. Але час великих випробувань наближався.

22 червня 1941 року фашистська Німеччина напала на СРСР. Стримуючи наступ переважаючих сил ворога, радянські війська змушені були відходити в глиб країни. На початку липня в тяжкому становищі опинилися війська лівого флангу Південно-Західного фронту. У зв'язку з виходом великої танкової групи 6-ї фашистської армії з району Бердичева до Умані і наступом 11-ї німецької і 3-ї румунської армій в напрямі Могилева-Подільського—Первомайська, над 6-ю, 12-ю і 18-ю радянськими арміями, які вели оборонні бої на території Кам'янець-Подільської і Вінницької областей, нависла загроза оточення. Тому командування фронтом прийняло рішення про відведення цих армій на рубіж Біла Церква—Гайсин—Кам'янка (на Дністрі)[2]. 9 липня Кам'янець-Подільський залишили останні підрозділи радянських військ, а наступного дня сюди вдерлися загарбники.

Почалися жахливі роки окупації. Гітлерівці вдалися до планомірного знищення місцевого населення. Мирних громадян — українців, росіян, євреїв, а також військовополонених зганяли на північну околицю міста і розстрілювали з кулеметів. Нечуваний злочин вчинили фашистські кати наприкінці 1942 року: близько 500 дітей віком від 4 до 8 років було живцем поховано у величезній могилі на міському кладовищі. За роки окупації від рук гітлерівців у Кам'янці-Подільському загинуло 85 тис. чоловік з числа місцевого населення, радянських військовополонених і євреїв, вивезених гітлерівцями з Угорщини, Чехословаччини й Польщі[3].

Хоч як лютував ворог, але не зміг зламати патріотичного духу кам'янчан. Жителі подавали всіляку допомогу військовополоненим і колишнім радянським працівникам, що знаходилися в місті, уникали відправки на каторжні роботи до Німеччини. На підприємствах частими були випадки псування електромережі, верстатів, готової продукції. Опором населення керувала підпільна організація, створена восени 1941 року; очолював її О. Павлюк. Патріоти мали чотири радіоприймачі, за допомогою яких слухали повідомлення Радянського інформбюро. Ці повідомлення, а також листівки друкувалися на машинці, портативному друкарському верстаті й розповсюджувалися в місті та навколишніх селах. Підпільники викривали брехливу фашистську пропаганду, закликали жителів саботувати розпорядження окупаційних властей[4].

У другій половині 1943 року керівництво підпільної організації, спираючись на підтримку населення, взялося за створення партизанського загону. Однак цю роботу не було завершено, бо ворог натрапив на слід організації. У жовтні більшість підпільників було заарештовано, гестапівці піддали їх нелюдським катуванням, але патріоти трималися, як герої. В ніч на 18 листопада група ув'язнених напала на тюремну охорону, знищила її і відкрила камери на першому і другому поверхах в'язниці. Близько 30 патріотів було визволено. Тих арештованих, що перебували

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 158, арк. 44.
[2] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2. М., 1961, стор. 98, 99.
[3] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 91—94.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 6570, оп. 1, спр. 174, арк. 95. 96

У визволеному Кам'янці-Подільському. Розбиті автомашини окупантів на вулиці Шевченка. Фото 1944 р.

в камерах третього поверху, врятувати не вдалось. Фашисти стратили М. С. Мельниченко, А. П. Гладченко, В. К. Вронського, В. Д. Торжинського та ін. Керівник підпілля О. Павлюк загинув смертю героя у бою з гестапівцями, які організували засідку біля його квартири[1].

З осені 1941 року в місті діяла також підпільна комсомольсько-молодіжна організація, якою керували В. І. Поворін і Д. Г. Мозолевський. На початку 1942 року в ній налічувалось понад 60 чоловік. Патріоти змонтували радіоприймач і слухали Москву, писали від руки листівки, які поширювали серед населення. Молоді підпільники здійснили кілька диверсійних актів: перерізали телефонний кабель фельдкомендатури, підпалили нафтобазу. 1 Травня 1942 року на будинку театру вони вивісили червоний прапор. 13 червня того ж року 52 підпільники були заарештовані і після жахливих катувань розстріляні. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 15 березня 1971 року 29 членів Кам'янець-Подільської підпільної комсомольсько-молодіжної організації нагороджено медаллю «За відвагу»[2].

Чимало жителів міста боролося проти ворога в партизанських загонах, що діяли на території інших областей та Білорусії. Двох з них — вихованця Кам'янець-Подільської лісотехнічної школи А. П. Бринського, який командував партизанським з'єднанням у Білорусії та на Волині, і колишнього секретаря обласного комітету ЛКСМУ І. Ф. Бугайченка, який в 1942—1943 рр. керував Потіївською підпільною партійною організацією на Житомирщині, удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу[3]. За мужність, відвагу, проявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, багато воїнів-кам'янчан нагороджено орденами і медалями.

Кам'янець-Подільський визволено в ході Проскурівсько-Чернівецької операції, здійсненої в березні 1944 року військами 1-го Українського фронту. Після прориву німецької оборони в районі Волочиська 1-а і 4-а танкові армії, вийшовши на оперативний простір, рушили на південь. 24 березня частини 4-ї танкової армії, якою командував генерал-полковник Д. Д. Лелюшенко, зав'язали бої на західних околицях міста. Штурм розпочався о 5 годині вечора 25 березня. В ньому взяли участь підрозділи 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу під командуванням генерал-майора Є. О. Бєлова, 49-ї механізованої бригади та ін. Зламавши опір німецько-фашистських військ в районі Старого міста і Руських фільварків, радянські частини вранці 26 березня повністю очистили Кам'янець від ворога. Під час цих боїв за місто радянські війська знищили близько 2 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів, 50 танків і бронетранспортерів, 17 гармат, захопили понад тисячу полонених, 14 танків і самохідних гармат, близько 400 кулеметів, понад 4,5 тис. автомашин і мотоциклів, 10 великих складів з боєприпасами та продовольством[4].

На ознаменування одержаної перемоги 27 березня 1944 року столиця нашої Батьківщини Москва салютувала доблесним військам 4-ї танкової армії 20 артилерійськими залпами з 224 гармат. За успішне виконання бойового завдання 49-й механізованій і 6-й понтонно-мостовій бригадам, 56-у танковому полку, 88-у окремому

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 17, спр. 2, арк. 10. 11.
[2] Там же, оп. 10, спр. 554, арк. 8, 13; газ. «Прапор Жовтня», 10 березня 1971 р.
[3] Газ. «Прапор Жовтня», 9 квітня 1965 р., 29 жовтня 1966 р.
[4] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 305.

моторизованому батальйону і 8 авіаційним частинам присвоєно найменування «Кам'янець-Подільських». За героїзм і доблесть, проявлені під час штурму міста, сотні радянських солдатів і офіцерів нагороджено орденами й медалями, а гвардії молодшого лейтенанта Я. Д. Хардикова удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

Німецько-фашистське командування намагалося будь-якою ціною знов оволодіти Кам'янцем-Подільським і відкрити шлях для відходу відрізаного проскурівського угруповання. 27 березня ворог великими силами, підтриманими танками та авіацією, перейшов у наступ одночасно із сходу, півночі і заходу. Для створення єдиного керівництва обороною міста наказом військової ради 4-ї танкової армії створено Кам'янець-Подільський гарнізон, начальником якого призначено командира 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу генерал-майора Є. О. Бєлова[1]. Протягом п'яти діб військовим частинам гарнізону довелося відбивати шалені атаки гітлерівців. Велику допомогу захисникам міста подавало місцеве населення: жінки і дівчата копали окопи і протитанкові рови, доглядали поранених; близько 900 чоловіків поповнили лави частин гарнізону. Радянське командування прийшло на допомогу місту. З підходом 101-го корпусу 38-ї армії частини гарнізону перейшли в наступ, ворог в паніці відступив. Під час боїв за Кам'янець-Подільський особливо відзначилися воїни 29-ї гвардійської мотострілецької Унецької бригади. Її командир гвардії полковник С. М. Смирнов загинув. Кам'янчани встановили йому пам'ятник, його ім'ям назвали селище.

Сумне видовище являв собою Кам'янець-Подільський після майже трирічного панування фашистських варварів. Ще в перші дні війни вони зруйнували центральну частину Старого міста і Новопланівський міст. На початку 1944 року, з наближенням радянських військ, окупанти вивезли з міста найцінніше устаткування підприємств, висадили в повітря залізничну станцію, швейну фабрику, одну з поліклінік, водолікарню, приміщення вчительського інституту та ін. Загальна сума збитків, заподіяних окупантами господарству міста, становила 157 млн. карбованців[2].

Відразу ж після визволення почалася відбудова міста. Ще йшли навколо Кам'янця бої з фашистськими військами, а робітники заходилися вже біля верстатів і машин. 27 березня стали до ладу завод «Мотор» (тепер завод твердосплавних інструментів), хлібозавод, м'ясокомбінат, електростанція, друкарня.

Із створенням міського комітету КП(б)У і відновленням діяльності міськради відбудовні роботи розгорнулися у широких масштабах. У 1944—1945 рр. вже працювали плодоконсервний і маслоробний заводи, тютюнова і трикотажна фабрики, промисловий, харчовий та птахівничий комбінати. 1945 року промисловість міста виробила продукції на 25 млн. карбованців[3].

Самовіддано працювали робітники промислових підприємств. З ініціативи партійної і профспілкової організацій заводу «Мотор» розгорнулось соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці, економію сировини і матеріалів. За перевиконання виробничих планів тютюнова фабрика 1945 року була удостоєна перехідного Червоного прапора Раднаркому УРСР. Перехідним Червоним прапором обкому КП(б)У і облвиконкому відзначені друкарня ім. Леніна, промислова артіль ім. 8-го Березня та міське відділення зв'язку. Понад 400 робітників нагороджено медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

Трудящі Кам'янця-Подільського активно допомагали Червоній Армії в розгромі ворога. Робітники плодоконсервного заводу, тютюнової фабрики передплатили третю Державну воєнну позику на суму, що дорівнювала тримісячному заробітку. У місті цю позику було розміщено на 2,9 млн. крб. Робітники і службовці внесли у фонд будівництва танкової колони «Радянське Поділля» понад 600 тис. карбованців[4].

---

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 308—311.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-335, оп. 6, спр. 50, арк. 12.
[3] Там же, спр. 21, арк. 156.
[4] Там же, оп. 1, спр. 16, арк. 7; спр. 50, арк. 16; газ. «Прапор Жовтня», 18 січня 1945 р.

Зростала шефська допомога робітничих колективів міста колгоспам району. Трудівники заводу «Мотор», електростанції, промислових артілей весною і влітку 1944 року виготовили 200 возів, тисячі запасних частин для тракторів, молотарок, жаток, у семи колгоспах відновили зруйновану окупантами електро- і радіомережу[1].

Відроджувалося комунальне господарство. Для відновлення житлового фонду і впорядкування Кам'янця-Подільського в 1944—1945 рр. держава асигнувала близько 1,6 млн. крб. На ці кошти відремонтовано житлові будинки площею 5,3 тис. кв. м, готель, водонапірну башту, 3 мости, забруковано чимало вулиць, відбудовано оранжереї і теплиці квітницького господарства.

Відновлювалася мережа закладів торгівлі, охорони здоров'я, народної освіти, культури. На початку 1945 року вже працювали 30 магазинів і крамниць, 20 їдалень. Введено в дію 2 лікарні, 2 поліклініки, жіночу і дитячу консультації, дитячий оздоровчий санаторій. У 6 загальноосвітніх школах навчалося 98 проц. дітей шкільного віку. Знову відкрилися вчительський інститут, індустріальний технікум, культурно-освітнє і ремісниче училища, а також міська бібліотека й кінотеатр.

Великих успіхів у відбудові й дальшому розвитку народного господарства добилися трудівники міста в роки четвертої п'ятирічки. Колективи промислових підприємств виконали її достроково — за 4 роки і 4 місяці. У 1950 році обсяг валової промислової продукції на 12 проц. перевищив рівень 1940 року і в 4 рази рівень 1945 року[2].

Зусиллями відбудовників Кам'янцю-Подільському поверталася слава одного з найкрасивіших міст України. Лише протягом 1949—1950 рр. відремонтовано 228 будинків площею 11 тис. кв. метрів, завершено капітальний ремонт моста, що з'єднував Старе місто з Новим. За допомогою жителів споруджено водоймище, впорядковано лісопарк, парк ім. Леніна, на вулицях, у скверах і дворах висаджено тисячі декоративних і фруктових дерев та квітів.

Поступово налагоджувався транспортний зв'язок з іншими містами області та республіки. З 1946 року почав регулярно курсувати пасажирський поїзд Проскурів—Кам'янець-Подільський, з травня наступного — Київ—Кам'янець-Подільський. 1950 року відкрито першу міську автобусну лінію.

Протягом наступних років трудящі здійснювали широку програму капітального будівництва. Було споруджено теплову електростанцію потужністю 12 тис. квт, заводи: залізобетонних конструкцій, електромеханічний, кабельний, приладобудівний, холодного асфальтобетону, цукровий та ін. Промисловість Кам'янця-Подільського достроково — до 15 вересня 1965 року — виконала семирічний план і дала країні на 13 млн. крб. надпланової продукції. Цих успіхів досягнуто завдяки наполегливій роботі партійних і профспілкових організацій, широкому руху за комуністичну працю, зачинателями якого були комсомольці друкарні ім. Леніна. 1964 року тютюновій фабриці, першій у Кам'янці-Подільському, присвоєно звання підприємства комуністичної праці. За досягнення високих виробничих показників багато передовиків промисловості відзначено урядовими нагородами. Орден Леніна вручено робітниці швейної фабрики С. О. Зарембі, розфасовниці консервного заводу Л. Г. Мельник, бригадиру комплексної бригади будівельного управління «Промжитлобуд» Д. В. Слуцькому. Дев'ять трудівників удостоєно ордена Трудового Червоного Прапора, 32 — ордена «Знак Пошани».

Партійні організації, виконком міськради приділяли велику увагу не тільки роботі підприємств, але й налагодженню шефської допомоги селу. У 1964 році, наприклад, колективи заводів і фабрик передали сільськогосподарським артілям понад 3 тис. метрів труб, близько 32 тис. кв. метрів листового і сортового заліза, 9 тис. метрів проводів, 4 км вузькоколійних рейок, багато електродвигунів та інших

---

[1] Газ. «Прапор Жовтня», 9, 27 і 30 липня 1944 р.
[2] Газ. «Прапор Жовтня», 25 березня 1951 р.

матеріалів, устаткування. Під час збирання врожаю трудящі міста відпрацювали в колгоспах 18 тис. людино-днів.

Кам'янець-Подільський цементний завод. 1970 р.

Восьма п'ятирічка була роками дальшого бурхливого розвитку промисловості. Став до ладу завод «Електроприлад», у грудні 1970 року завершено будівництво першої, а в липні 1971-го другої черги цементного заводу-велетня, який щороку даватиме народному господарству 2,4 млн. тонн високоякісного цементу. Споруджуються м'ясокомбінат, хлібозавод, маслозавод. Нові цехи зведено на металоштампувальному і пивоварному заводах, тютюновій і бавовняній фабриках та багатьох інших підприємствах.

Якщо у довоєнні і перші післявоєнні роки в Кам'янці переважала харчова промисловість, то у 1970 році її питома вага знизилася до 26,5 проц., а нових галузей промисловості — машинобудівної, металообробної, електротехнічної, приладобудівної, будівельних матеріалів — зросла до 51 проц.[1] Тепер продукція з маркою Кам'янця-Подільського постачається 15 тисячам підприємств країни, експортується до 42 держав світу.

Партійні і профспілкові організації міста, депутати міськради очолюють боротьбу колективів промислових підприємств за найповніше використання резервів виробництва, збільшення випуску продукції, поліпшення її якості. Добре працює парторганізація приладобудівного заводу. За ініціативою комуністів на підприємстві широко впроваджується нова техніка і передова технологія, автоматичні лінії. Це дало можливість протягом восьмої п'ятирічки збільшити обсяг виробництва на заводі в 3,7 раза, продуктивність праці — вдвоє.

Промисловість міста успішно завершила восьму п'ятирічку. Великою мірою цьому сприяв широкий розмах соціалістичного змагання трудівників на честь 50-річчя Радянської влади і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Керувала змаганням міська партійна організація, в лавах якої 1970 року налічувалося 4,4 тис. комуністів. Її активними помічниками були 14,9 тис. членів ВЛКСМ. За успіхи, досягнуті в змаганні на честь знаменних ювілеїв, обком КП України, облвиконком і облпрофрада нагородили пам'ятним Червоним прапором заводи твердосплавних інструментів ім. Петровського, металоштампувальний і холодного асфальтобетону. Шести колективам вручено Пам'ятний прапор міськкому КП України і міськвиконкому. Велику групу передовиків було відзначено урядовими нагородами. Звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно апаратника цукрового заводу Й. Т. Сівелова. Орденом Леніна нагороджено 4 чоловіка, орденом Жовтневої Революції — 5, орденом Трудового Червоного Прапора — 54, орденом «Знак Пошани» — 89, Ленінською ювілейною медаллю — 3,1 тис. чоловік.

З новою силою розгорнулося соціалістичне змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України . Майже 5 тис. робітників вибороли почесне звання ударників комуністичної праці; звання комуністичних удостоєно 165 колективів. Кращого виробничника кабельного заводу опресувальника О. А. Сорокатюка, який виконав особисту п'ятирічку за 4 роки, обласна партійна організація послала своїм делегатом на всесоюзний форум комуністів. Делегатами XXIV з'їзду КП України були ткаля бавовняної фабрики В. Є. Кузнець, муляр будівельно-монтажного управління «Промбуд» Т. А. Тасюк та інші.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8, арк. 24.

Вхід до парку. Кам'янець-Подільський, 1969 р.

У Кам'янці - Подільському, який є другим після Хмельницького промисловим і культурним центром області, швидко зростає кількість населення, здійснюється велике житлове будівництво. За дванадцять років (1958—1970) житловий фонд міста майже подвоївся[1]. Протягом 1959—1970 рр. збудовано 183 тис. кв. метрів житлової площі, крім цього понад 600 будинків спорудили індивідуальні забудовники. Неослабну увагу житловому будівництву приділяє міська Рада.

Внаслідок успішного виконання генерального плану забудови міста, розробленого у другій половині 50-х років, докорінно змінився зовнішній вигляд Кам'янця-Подільського. Невпізнанним став привокзальний район, де з'явились нові багатоповерхові житлові будинки й гуртожитки, навчальні заклади. На північній околиці міста виросло велике селище Смирнова. Тут прокладено нові вулиці, збудовано середню школу, культурно-побутові заклади. Новий житловий район створено також поблизу цукрового заводу. Провадиться перебудова центру міста. На проспекті Леніна, вулицях Московській, Чкалова, Котовського, Дзержинського, Пушкінській на місці невеликих будинків виростають красиві багатоповерхові. Громадські приміщення, споруджені в 60-х роках, відзначаються легкістю конструкцій і великою площею скла, світлим кольором зовнішнього оздоблення. В сучасному стилі збудовані приміщення міськкому КП України і міськради, центрального універмагу, комбінату побутового обслуговування, аеро- і автовокзалу.

В чудову панораму міста з її численними новобудовами красиво вписуються пам'ятки старовини, на які такий багатий Кам'янець-Подільський. Це, передусім,— фортеця і замковий міст, Руська та Польська брами, Кушнірська, Гончарна і Різницька башти, ратуша, магістрат та ін. В роки війни окупанти завдали дуже великої шкоди історичним та архітектурним пам'яткам. Нині 32 найцінніші історичні пам'ятки XVI—XVIII ст. вже відбудовано. Постановою Ради Міністрів Української РСР про стан і заходи щодо дальшого поліпшення охорони пам'яток архітектури, мистецтва, археології та історії в республіці (1967 р.) було намічено створити в містах України і зокрема в Кам'янці-Подільському історико-архітектурні заповідники. У розробленому науковцями проекті визначено межі Кам'янець-Подільського заповідника: Старе місто, ансамбль споруд фортеці і укріплень Руської та Польської брам, частина території, де розташовані фільварки. У проекті передбачено також створення туристського центру.

До красеня-міста щороку приїздять понад сто тисяч екскурсантів і туристів, які оглядають старовинні споруди, знайомляться з місцями революційної і бойової слави. На площі Леніна і в міському парку культури та відпочинку височать гранітні пам'ятники засновникові Комуністичної партії і Радянської держави. 1967 року на відзнаку 50-річчя Великого Жовтня в центральній частині міста встановлено гранітний обеліск. На будинках, де в роки революції і громадянської війни працювали Рада робітничих і солдатських депутатів, ревком, партком, штаби повстанських полків, встановлено меморіальні дошки. У Сквері танкістів, названому так на честь

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-335, оп. 6, спр. 50, арк. 12; ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

Стара фортеця в Кам'янці-Подільському — пам'ятка архітектури XIV—XVI ст. Фото 1970 р.

Куточок Ботанічного саду в Кам'янці-Подільському. 1970 р.

Меджибізька фортеця. Пам'ятка архітектури XIV — XVI ст. Фото 1970 р.

воїнів 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу, стоїть танк — один з тих, що в березні 1944 року штурмом брали місто. На братських могилах солдатів і офіцерів, які загинули в боях за визволення Кам'янця-Подільського, споруджено пам'ятники.

Багато вулиць названо іменами героїв революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Рішенням міськради активним борцям за Радянську владу М. М. Кушелєву і Ф. В. Попову присвоєно звання почесного громадянина Кам'янця-Подільського.

Кам'янчани, які щиро пишаються славною багатовіковою історією свого міста, прагнуть зробити його ще красивішим і впорядкованішим. На ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна вони разом з трудящими Києва і Жданова виступили ініціаторами соціалістичного змагання за кращий благоустрій міст республіки. Цей почин 1968 року схвалив Центральний Комітет КП України. Взяті зобов'язання мешканці Кам'янця-Подільського успішно виконали. Під час суботників і недільників вони відпрацювали 114 тис. людино-днів. Протягом 1969 року тут збудовано і капітально відремонтовано 38,6 тис. кв. метрів шляхів, висаджено 21,5 тис. дерев і 38,9 тис. декоративних кущів, збільшено площу газонів і квітників. Впорядковано лісопарк, що простягнувся уздовж скелястих берегів річки. На березі тихоплинного Смотричу обладнано пляж; до нього ведуть 36-метрові сходи, спорудження яких закінчено 1970 року. Силами жителів закладено новий парк площею 4 гектари.

За підсумками республіканського змагання в третьому кварталі 1969 року Кам'янцю-Подільському було присуджено перше місце, а в четвертому кварталі 1970 року він вийшов переможцем у змаганні міст області.

Рік у рік зростає мережа торговельних підприємств, яких у місті понад сто, у т. ч. два універмаги, 52 спеціалізовані продовольчі і промтоварні магазини; працюють 62 їдальні, ресторани, кафе і чайні. У торговельній мережі впроваджуються прогресивні форми торгівлі: відкрита викладка товарів, доставка товарів додому на замовлення покупців тощо. 1961 року за рішенням міськвиконкому створено комбінат побутового обслуговування, який об'єднує близько півсотні ательє, майстерень і прокатних пунктів. Добре працює міський транспорт.

Протягом 50—60-х років значно поліпшилося медичне обслуговування населення. Лікарня ім. Леніна дістала додаткове приміщення, де міститься тепер хірургічне відділення. У просторий світлий будинок переведено дитячу лікарню з поліклінікою, відкрито також бальнеологічну лікарню, а на підприємствах — 12 медичних пунктів. Лікувальні заклади обслуговують 227 лікарів і 670 чоловік середнього медичного персоналу. Самовіддану працю хірурга М. Н. Комісарова — почесного громадянина Кам'янця-Подільського — відзначено орденом Леніна, йому і лікареві К. С. Веліканову присвоєно звання заслуженого лікаря УРСР.

Зміцненню здоров'я трудящих підпорядковано масову фізкультурну роботу. В 1969 році в місті налічувалося 64 фізкультурні колективи, які об'єднували 17 тис. чоловік. У дитячій спортивній школі навчається близько 500 учнів.

Великі зміни сталися і в галузі народної освіти. У місті є 17 загальноосвітніх шкіл, у т. ч. 10 середніх; працюють 3 школи робітничої молоді, заочна середня, 2 школи для дітей з фізичними вадами, музична. 1 вересня 1970 року за парти сіло 8 тис. дітей. Серед 629 вчителів — багато чудових педагогів і вихователів молодого покоління. Кращі з них відзначені урядовими

На річці Смотричі. Кам'янець-Подільський, 1969 р.

С. Г. Горшков — адмірал флоту, Герой Радянського Союзу, уродженець Кам'янця-Подільського. Фото 1958 р.

нагородами, у т. ч. орденом Леніна — директор середньої школи № 13 Є. О. Лісневич; директор середньої школи № 5 Л. І. Лебединська і вчителька середньої школи № 2 Н. Д. Войцехівська — орденом Трудового Червоного Прапора. 8 педагогам присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР, 53 — нагороджено значком «Відмінник народної освіти».

Кам'янець-Подільський не випадково називають містом учнів і студентів. У 1970 році в усіх школах, восьми технікумах і училищах, в педагогічному і сільськогосподарському інститутах, на загальнотехнічному факультеті Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування (знаходиться в Кам'янці) навчалося 25,7 тис. чоловік. У вищих навчальних закладах міста працюють 8 докторів і 125 кандидатів наук.

Педагогічний інститут є важливим центром навчально-методичної і наукової роботи в місті. Вона провадиться 17 кафедрами і студентським науковим товариством. Вчені керують діяльністю обласного краєзнавчого товариства. Інститутська постійна археологічна експедиція досліджує матеріальну культуру слов'янських племен середньої Наддністрянщини, пам'ятки стародавнього Кам'янця. Значну науково-дослідну роботу провадять Хмельницький обласний державний архів, державний історичний музей-заповідник. Музей заснований ще 1890 року Подільським історико-археологічним товариством за активною участю відомого історика Є. О. Сіцінського. Нині він розміщується в старовинній фортеці, колишньому кафедральному соборі і міській ратуші. Тут експонуються і зберігаються понад 50 тис. пам'яток матеріальної і духовної культури минулих часів — знаряддя праці і побуту, зброя, скульптури, тканини; документи, фотографії та інші речі часів революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, мирного будівництва тощо. Музей влаштовує виставки виробів сучасних народних умільців, зокрема майстра декоративної різьби та інкрустації на дереві і кістці А. М. Бідункевича, а також творів місцевих художників Д. І. Брика і З. К. Гайха. Їх картини не раз експонувалися на республіканських і обласних художніх виставках.

Важливим науковим закладом і чудовим місцем відпочинку кам'янчан є ботанічний сад. Своїм багатством і різноманітністю рослин він відомий далеко за межами України. На 18,5 га розкинулися дендропарк, дослідні ділянки й оранжереї. Наукові працівники підтримують зв'язок з 150 ботанічними садами інших країн. Вони вивчають багатющий рослинний світ для впровадження корисних його видів на території Хмельницької області.

За післявоєнні роки вузи і науково-дослідні установи міста видали 39 збірників наукових праць, чимало монографій тощо.

У Кам'янці-Подільському створено широку мережу культурно-освітніх закладів. На сцені будинку культури виступають місцевий самодіяльний народний театр, дитячий драматичний колектив, численні аматори, а також мистецькі колективи інших міст України. В клубах, відкритих на підприємствах і в навчальних закладах, працює багато колективів і гуртків художньої самодіяльності, серед них — драматичні, хорові, танцювальні, 2 оркестри народних інструментів тощо. Аматорським колективам міського будинку культури, сільськогосподарського і педагогічного інститутів, будинку культури цукрового заводу присвоєно звання народних. У місті є два кінотеатри — ім. Войкова і «Дружба» — з чотирма залами на 1,5 тис. місць, Зелений театр парку культури і відпочинку та ін. Все ширше у побут населення входить телебачення. Велику культурно-освітню роботу провадить 91 бібліотека, у т. ч. 7 масових.

У місті працює літературне об'єднання, членами якого є місцеві поети, прозаїки, драматурги, критики. Серед них — один із зачинателів української радянської байки

М. П. Годованець. Чимало талановитої молоді охоплює літературна студія педагогічного інституту. У 1969 році при цьому інституті відкрито перший на Україні літературно-меморіальний музей відомого революціонера, українського радянського поета і публіциста І. Ю. Кулика, а також музей державного і партійного діяча, академіка АН УРСР В. П. Затонського.

Б. І. Збарський — академік, Герой Соціалістичної Праці, уродженець Кам'янця-Подільського. Фото 1950 р.

Жителі Кам'янця-Подільського пишаються тим, що їх славними земляками є український радянський поет, двічі лауреат Державної премії СРСР, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, академік АН УРСР М. П. Бажан, який очолює Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії; радянський письменник, лауреат Державної премії СРСР В. П. Бєляєв; дійсний член Академії медичних наук СРСР, лауреат Державної премії СРСР, Герой Соціалістичної праці Б. І. Збарський, який брав участь у бальзамуванні тіла В. І. Леніна; український геолог і палеонтолог, лауреат Державної премії СРСР В. І. Яворський, а також адмірал флоту, Герой Радянського Союзу С. Г. Горшков та інші.

Партійна і громадські організації, трудящі міста активно втілюють у життя ленінські ідеї про розвиток і зміцнення братерської дружби народів, широких інтернаціональних зв'язків. Після утворення Хмельницького обласного відділення Українського товариства радянсько-болгарської дружби (1966 р.) тісні стосунки зав'язались між трудівниками Кам'янця-Подільського і Сілістринського округу Народної Республіки Болгарії. У травні 1967 року делегація болгарських друзів відвідала Хмельницьку область. 27 травня вона прибула до Кам'янця-Подільського. З цієї нагоди на міському стадіоні відбувся багатотисячний мітинг робітників, колгоспників, службовців, молоді. Зустріч трудящих міста з делегацією Сілістринського округу перетворилась на яскраву демонстрацію непорушної єдності двох братніх народів. Болгарські друзі оглянули історичні та архітектурні пам'ятки, побували на підприємствах, у навчальних закладах. Відвідували вони місто і в наступні роки. У свою чергу, кращі виробничники Кам'янця-Подільського, партійні і радянські працівники кілька разів побували з дружніми візитами в Сілістринському окрузі НРБ.

Швидкими темпами розвиватимуться економіка і культура міста в дев'ятій п'ятирічці. На будівництво промислових об'єктів асигновано 110 млн. крб. Буде завершено спорудження заводів: цементного, «Електроприладу», нових цехів кабельного та ін. У 1975 році промислові підприємства випустять продукції більше ніж на 200 млн. крб. Провадитиметься велике житлове будівництво. Поліпшиться водопостачання підприємств і населення. Водопровідна мережа збільшиться на 25 км і досягне 78 км. Місто дістане природний газ. Значні кошти виділено на соціально-культурні потреби. Буде споруджено поліклініку, лікарню на 1,2 тис ліжок, розширено площу учбових корпусів сільськогосподарського інституту, побудовано приміщення планово-економічного та сільськогосподарського технікумів, двох середніх шкіл, великого кінотеатру тощо.

Кам'янчани — палкі патріоти соціалістичної Вітчизни — сповнені почуття відповідальності за її дальший розвиток і розквіт. Кожний трудівник, вносячи свою частку в здійснення планів дев'ятої п'ятирічки, може сказати словами поета «... Моя праця зливається з працею моєї Республіки!»

М. Ф. АЛЕКСАНДРА, І. С. ВИНОКУР, І. В. ГАРНАГА, Л. А КОВАЛЕНКО, В. П. ЛАНЕВСЬКИЙ

ЖВА́НЕЦЬ

Жванець — село, центр сільської Ради. Розташований на високому лівому березі Дністра, біля впадіння в нього річки Жванчика, за 20 км від районного центру і за 24 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1510 чоловік. Сільраді підпорядковане с. Брага.

Територія сучасного села та його околиць була заселена ще в добу міді: в урочищі Лисій горі на поселенні трипільської культури досліджено унікальний в Європі гончарний центр III тисячоліття до н. е. Друге поселення тих часів виявлено в урочищі Малайдашці. Крім того, в обох урочищах знайдено залишки поселень черняхівської культури, а біля гирла річки Жванчика — поселення давньоруських часів.

Вперше Жванець згадується в історичних документах за 1431 рік[1]. Зручне географічне положення Жванця, розташованого на переправі через Дністер, сприяло його зростанню. У XVI ст. він стає одним з торговельних, а потім і стратегічних центрів Придністров'я. Наприкінці того ж століття за наказом кам'янецького воєводи Калиновського в Жванці споруджено фортецю, що мала форму п'ятикутника[2]. Вона була розташована на березі Дністра, за яким височіла Хотинська фортеця, що належала молдавському господарю.

У 1620 році турки і татари захопили Хотин і вдерлися на Поділля. Прикордонну Жванецьку фортецю було зруйновано, а жителів села пограбовано. Наступного року до Жванця вступило сорокатисячне козацьке військо на чолі з П. Сагайдачним, яке взяло участь у Хотинській війні. Безприкладні героїзм і мужність козаків врятували польську армію від неминучого розгрому 150-тисячною армією султана Османа. Велику допомогу козакам продовольством подавали селяни Подільського краю. Групами в 100—200 чоловік вони пробиралися до Жванця, а звідти через Дністер — до Хотина. Вірмен Авксентій Кам'янецький писав: «Ми раділи з того, що з Кам'янця приходили ... селяни, які приносили (нам) хліб...»[3]. У Хотинській війні турки зазнали поразки і мусили укласти з Польщею мир. Після війни власник Жванця Лянцкоронський частково відбудував замок. Поступово відроджується й село. 1646 року король Владислав IV надав Жванцю магдебурзьке право. Він став називатись містечком. Тут щороку проводилися 4 ярмарки і великі базари по понеділках[4]. Однак розвитку торгівлі, ремесла і промислів перешкоджала необмежена влада над містечком Лянцкоронського, який нещадно грабував його жителів, розоряв їх величезними поборами. Особливо великих утисків — економічних і релігійних — зазнавали мешканці української національності. Жванці ненавиділи свого гнобителя, і, коли почалася визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетських поневолювачів, тільки втеча врятувала Лянцкоронського від помсти населення. Чимало жителів Жванця билося проти шляхти в лавах селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького.

Восени 1653 року територія поблизу містечка стала ареною воєнних дій. Польська армія, вторгшись у другій половині вересня на Поділля, розташувалася на вигідних позиціях між Жванцем і Брагою. З півдня королівський табір прикривала широка стрічка Дністра, із заходу — глибокі яри й дрімучі ліси, зі сходу — болотиста рівнина. Сам король Ян Казимир із своїм штабом засів у Жванецькому замку. Польська армія разом з іноземними найманцями налічувала близько 70 тис. чоловік. Зваживши на обстановку, Хмельницький відмовився від штурму добре укріпленого королівського табору. Перекинувши союзну татарську орду Іслам-Гірея, а також деякі козацькі частини в тил польської армії і захопивши шляхи підвозу продовольства та боєприпасів, він поставив поляків у скрутне становище. Осіння негода, не-

[1] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, стор. 384.
[2] Журн. «Подольские епархиальные ведомости», 1869, № 14, стор. 157, 158.
[3] В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество. К., 1959, стор. 186.
[4] Городские поселения Российской империи, т. 4, стор. 88, 89.

стача теплого одягу, харчів деморалізували оточену королівську армію. В ній посилилося дезертирство. Жовніри зазнавали великих втрат і від майже щоденних нападів на табір козаків. У другій половині листопада Богдан Хмельницький вирішив дати генеральний бій, щоб остаточно розгромити ворога. Козаки почали штурм королівського табору, але їх зрадив кримський хан. Народ присвятив Жванецькій битві пісню «Ой з города з Немирова».

Населені пункти Придністров'я раз у раз спустошувалися татарами та іншими завойовниками. Так, у 1664 році на прикордонний Жванець напав загін волохів[1]. Посилилися зазіхання турків на територію Поділля. В липні 1672 року турецькі війська приступили до спорудження моста через Дністер біля Хотина. Яничари переправилися на лівий берег на плотах. При їх наближенні польський гарнізон покинув Жванецьку фортецю без бою. По збудованому мосту перейшли основні турецькі сили на чолі з султаном Магометом IV. На жванецьких полях до турків приєдналися кримський хан і зрадник гетьман Дорошенко. Незабаром Поділля опинилося під владою султана. 27-річне панування турецьких завойовників завдало Жванцю нових руйнувань. Значну частину його жителів було захоплено в полон.

Уламок посудини трипільської культури із зображенням птахів (III тисячоліття до н. е.). Село Жванець.

Після Карловицького миру 1699 року до містечка знову повернулася польська шляхта. Пани намагалися будь-що відшкодувати свої збитки, але населення лишилося дуже мало і воно було таким злиденним, що довелося надати йому деяких пільг. Тяглі двори відбували два дні панщини на тиждень, піші — один день. Крім того, кріпаки давали податок натурою: хлібом, худобою і птицею, платили подушне й подимне. Невдовзі панщину знову збільшено до 3—4 днів на тиждень.

Рогові мотики з поселення трипільської культури, розкопаного біля с. Жванця (III тисячоліття до н. е.).

Поступово відроджувалися торгівля і ремесло. До Жванця переселилися вірмени з Кам'янця і греки з Хотина, які вели жваву торгівлю з придністровськими землями лісом, хлібом, сіллю, тканинами, угорськими винами. До містечка приїздили купці з різних місць України і Волощини. Заможні міщани наживалися на торгівлі, а тим часом переважна більшість населення ледве животіла, обтяжена численними податками і поборами на користь шляхти, зазнаючи нещадної експлуатації з боку купців і лихварів. Жванці повставали проти своїх гнобителів. У 1734 році вони брали активну участь в гайдамацькому русі.

1768 року жителі містечка вбили чотирьох найбільш ненависних турецьких купців, які нещадно грабували трудовий люд. Скориставшись цим приводом, турки напали на Жванець і вчинили тут криваву розправу над жителями, зруйнували багато будинків. Наступного року містечко знов стало ареною воєнних дій. Його захопили барські конфедерати, що підняли повстання проти королівського уряду, незадоволені зрівнянням у правах католиків і некатоликів. Звідси їх вибила російська армія під командуванням князя Прозоровського, що прийшла на допомогу польському уряду в його боротьбі проти конфедератів і їх союзника кримського хана[2]. До всіх руйнувань, що зазнав Жванець, додалася чума, яка 1770 року майже

[1] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 135.
[2] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970, стор. 492.

цілком спустошила містечко. Становище населення було таким катастрофічним, що навіть польський сейм мусив у 1775 році звільнити його на 12 років від повинностей і податків[1]. Та за панування Польщі містечко так і не змогло піднятися. Тільки після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії у 1793 році починається відродження Жванця. З приєднанням Бессарабії до Російської держави він хоч і втрачає своє значення прикордонної фортеці, але здобуває сприятливі умови для розвитку торгівлі і ремесла.

На початку XIX ст. в Жванці вже було 1244 жителі. 1845 року царський уряд викупив у поміщика Комара за 200 тис. крб. сріблом його маєток, що складався з містечка Жванця й сіл Гавриловець та Браги. Всього було викуплено 2644 десятини землі[2]. 1150 селян-кріпаків перевели до розряду казенних. Однак землі їм виділили обмаль. Так, жванецькі хлібороби одержали всього 456 десятин, з них 140 десятин — непридатних для землеробства. Багато селянських господарств перебували на чиншовому праві, тобто власної землі не мали, а за користування державними земельними угіддями платили податок — чинш. Значна частина мешканців Жванця жила з чинбарства, шевства, виробництва гонту. У 80-х роках в містечку налічувалося 111 ремісників-кустарів, які продавали свої вироби на щорічному ярмарку і щонедільних великих базарах. Про значний розвиток торгівлі свідчить збільшення товарообороту жванецької пристані. Якщо 1886 року з неї було відправлено вантажів на 131,5 тис. крб., то наступного року — вже на 204,9 тис. крб. На початку XX ст. у Жванці з'являється перше промислове підприємство — невеликий фенхельний завод, що виробляв сировину для парфюмерної і фармацевтичної промисловості. Його продукцію по Дністру вивозили до Австро-Угорщини[3].

У перших роках XX ст. російські соціал-демократи використовували прикордонний Жванець для перевезення з Відня і Лейпціга марксистської літератури і в першу чергу ленінської газети «Искра». Для налагодження її транспортування у грудні 1902 року до Жванця приїздили соціал-демократи, агенти «Искры». У 1903 році прикордонна охорона неодноразово затримувала тут членів РСДРП, у яких виявлено проект організації пролетарської партії, звіт про діяльність Київського комітету РСДРП за 1902 рік, соціал-демократичні прокламації, кореспонденцію для газети «Искра»[4].

Революційні події 1905 року в країні знайшли відгук і в Жванці. 16 жовтня застрайкувало 50 гонтарів, які зажадали збільшення заробітної плати. Між страйкарями і власниками почалися переговори, що завершилися частковою перемогою гонтарів — відрядну оплату було підвищено[5]. У період революції й інші підприємці мусили піти на деякі поступки робітникам, але з посиленням реакції вони ліквідували завоювання трудящих. В тяжкому становищі перебували селяни Жванця. 1906 року з 268 дворів 16 зовсім не мали землі, у 155 — були тільки присадибні ділянки, у 97 — по 1 десятині польової землі й тільки 4 куркульські родини мали по 20 і більше десятин. Скрутно було з тяглом. 1911 року на 276 дворів припадало всього 83 коней, 105 голів великої рогатої худоби[6].

Місцеві власті не завдавали собі клопоту щодо впорядкування містечка, розвитку освіти, медичної справи. В Жванці не було лікарні, працювала лише невеличка аптека. Багато коштів витрачалося на утримання церкви, костьолу, синагоги. А ось на освіту їх не вистачало. Парафіяльна школа, яку відкрили 1869 року, тривалий

---

[1] Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 17, стор. 62.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 5223, арк. 18, 19; ф. 490, оп. 3, спр. 10, арк. 21.

[3] В. К. Гульдман. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1888, стор. 502; журн. «Экономическая жизнь Подолии», 1915, № 9, стор. 7—11.

[4] Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины, стор. 280; Хмельницький облдержархів, ф. 281, оп. 16, спр. 7787, арк. 2—8.

[5] А. Зекцер. 1905 рік на Поділлі, ч. 2, стор. 27.

[6] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 102. 103; Хмельницький облдержархів, ф. 233, оп. 1, спр. 487, арк. 54.

час містилася в приватному незручному будинку. Працювала вона нерегулярно, кілька разів її закривали, бо не було чим платити вчителеві. На початку 90-х років жванецький сільський сход звернувся до мирового посередника першої дільниці Кам'янецького повіту з проханням дати дозвіл на спорудження шкільного приміщення. Однак зібрані громадою Жванця гроші, не без участі Гавриловецького волосного правління, були розтринькані. Тільки у 1894 році, після довгої тяганини і писанини між попечительством та волосним правлінням, завершено будівництво шкільного будинку. 1902 року в містечку відкрито однокласне народне (міністерське) училище, яке через 5 років реорганізовано в двокласне. В 1908 році у школі й училищі навчалося 167 хлопчиків та дівчаток з 668 дітей шкільного віку. Під час першої світової війни, коли Жванець опинився у прифронтовій зоні, навчальні заклади майже не працювали.

На початку серпня 1914 року австро-угорські війська захопили містечко, але через кілька днів, коли почався в Галичині наступ російської армії, мусили відступити за річку Збруч. У Жванці і навколишніх селах дислокувалися військові частини Південно-Західного фронту. У 1917 році бригади і полки 7-ї армії, що займали позиції по Дністру — від Жванця до с. Окопи — відіграли велику роль у боротьбі трудящих за встановлення в Придністров'ї Радянської влади. Армійські більшовики, і зокрема майбутній письменник М. С. Тардов, налагодили в містечку випуск революційних листівок. Більшовицьке слово знаходило палкий відгук у селян, ремісників, солдатів. Трудящі маси радо вітали Великий Жовтень, всім серцем схвалювали декрети Радянського уряду про мир і землю. У відповідь на звернення В. І. Леніна до усіх полкових, дивізійних, корпусних, армійських та інших комітетів, до всіх солдатів революційної армії і матросів революційного флоту від 9 листопада 1917 року, в якому йшлося про переговори з противником щодо укладення перемир'я[1], в Жванці відбувся мітинг під лозунгом «За загальний, справедливий, демократичний мир!». Між представниками 12-го армійського корпусу і 25-го австро-угорського корпусу розпочалися переговори про перемир'я, які переросли в братання між солдатами. Солдатські маси підтримували народну владу і рішуче виступали проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради. В резолюції конференції більшовиків 12-го корпусу, проведеної 3 грудня, говорилося, що її делегати вважають Радянську владу дійсною виразницею волі трудового народу[2]. В Жванці було створено Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів, до складу якої увійшли представники армійських більшовиків і місцевої бідноти. В січні 1918 року вона взяла владу до своїх рук. Але ще довго доведеся трудящим відстоювати владу Рад від численних ворогів: австро-німецьких і польських окупантів, петлюрівців, бандитських зграй.

Австро-угорські війська захопили Жванець наприкінці лютого 1918 року. Почався нещадний грабіж населення. Комуністи очолили боротьбу трудящих проти окупантів та їх спільників — українських буржуазних націоналістів. Під керівництвом більшовика Г. Г. Малоштанова селяни Жванця і навколишніх сіл готувалися до повстання, яке мало відбутися у квітні. Однак австрійське командування дізналося про цю підготовку і кинуло проти селян військові частини. Керівників було заарештовано, а населення роззброєно і піддано жорстоким катуванням. У селах запроваджено надзвичайний стан. 14 жовтня за підписом коменданта Жванця й начальника місцевого загону державної варти видано наказ про заборону жителям збиратися більше як по 3 чоловіка, з'являтися на вулицях після шостої години вечора, рибалити і прати білизну на Дністрі. За переховування зброї загрожували розстрілом[3].

[1] В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 274, 275.

[2] Ф. Попов. Рассказ о незабываемом, стор. 83; М. Тардов. Фронт. Трилогія. К., 1963, стор. 313—315, 319—323.

[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 628, оп. 1, спр. 16, арк. 297; Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 1, стор. 357.

Наприкінці 1918 року на зміну австрійським окупантам у Жванець вдерлися військові частини Директорії. Агітатори-більшовики вели революційну роботу серед особового складу 1-го Подільського петлюрівського полку. Вночі з 15 на 16 січня 1919 року 1200 солдатів полку повстали проти Директорії. Вони роззброїли петлюрівську міліцію, звільнили з-під арешту 12 своїх товаришів, які відмовилися воювати проти Червоної Армії. Кам'янецький повітовий комісар доповідав подільському губернському комісарові, що солдати нападають на поміщицькі економії, і вимагав негайного їх роззброєння. Придушити повстання націоналістам вдалося тільки після прибуття військ з Меджибожа[1].

Рятуючись від розправи, чимало жванців, і зокрема Ф. С. Корецький, Д. М. Лотичинський, приєдналося до хотинських повстанців, які виступили проти румунських бояр, що окупували Буковину[2]. Після розгрому Хотинського повстання багато його учасників перейшло на лівий берег Дністра. Населення Жванця приймало їх як дорогих братів, надаючи притулок, хліб-сіль[3]. Румунські окупанти обстріляли містечко з гармат, спалили кілька хат.

У середині квітня 1919 року Жванець було визволено з-під влади Директорії. Проте вже на початку червня його знову захопили петлюрівці, а в грудні — польські інтервенти. За рішенням Кам'янецької повітової підпільної партконференції, що відбулася в травні 1920 року, в повіті, і зокрема в його південній частині, розгорнулася партизанська боротьба проти білопольських і петлюрівських військ. У ній брали участь й жителі містечка. Під ударами Червоної Армії з фронту і партизанів з тилу ворог залишав один населений пункт за одним. У другій половині листопада 1920 року частини 41-ї стрілецької дивізії остаточно визволили Жванець.

Закінчилася громадянська війна, але боротьба з петлюрівськими й куркульськими бандами тривала ще протягом двох років. І ревкому, і Раді селянських та червоноармійських депутатів, до якої в січні 1921 року перейшла влада, і комнезаму доводилося віддавати цій боротьбі багато сил й часу. Очолювали її комуністи села, які в травні 1921 року організували партійний осередок[4]. Бандитські зграї перешкоджали розгортанню радянського будівництва, ліквідації розрухи, а це були завдання невідкладні. Перша в світі держава трудящих потребувала хліба, щоб дати його промисловим містам, армії, врятувати голодуючих Поволжя і півдня України. Отже, слід було якнайшвидше піднімати селянські господарства, збільшувати посівні площі. Але не вистачало насіння, тягла, реманенту. В роки громадянської війни австро-німецькі і польські окупанти, петлюрівці пограбували селянські господарства, завдавши їм збитків на 15 тис. крб. золотом[5].

Перетворюючи в життя рішення X з'їзду РКП(б) про заміну продрозверстки продподатком, партійний осередок і Рада надавали всілякі пільги і допомогу бідняцьким дворам. 1921 року в селі створено споживчу кооперацію, що відіграла важливу роль у постачанні селянам реманенту і тягла, у витісненні з торгівлі приватника. На кінець 1923 року було освоєно довоєнні посівні площі. У перші роки відбудовного періоду в Жванці відкрито початкову школу, хату-читальню, сельбуд, шкільну і сільську бібліотеки.

Радість успіхів у відродженні господарства, розвитку культури й освіти затьмарило величезне горе — смерть В. І. Леніна. 22 січня 1924 року жванці зібралися на траурний мітинг. В одностайно схваленій резолюції було записано: «Згуртуємо свої ряди, щоб справу вождя довести до кінця»[6]. Ленінські ідеї жили й перемагали. У серпні того ж року в селі створено сільськогосподарське кредитне товариство

---

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, спр. 31, арк. 166, 167; журн. «Архів Радянської України», 1933, № 7—8, стор. 99.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8, арк. 11.
[3] А. Юрченко. Хотинское восстание. К., 1948, стор. 15.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк, 38.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3722, оп. 1, спр. 21, арк. 18—20.
[6] Там же, ф. Р-287, оп. 1, спр. 61, арк. 7.

«Червоний плуг», кількість членів якого швидко зростала. В травні 1925 року до нього входило 243 сім'ї, у т. ч. 182 незаможні, решта — середняцькі. У боротьбі за соціалістичні перетворення села партосередок спирався на КНС, в лавах якого у жовтні 1925 року налічувалося 299 чоловік, і на комсомольський осередок, заснований 1923 року[1].

В 1926 році у Жванці, який протягом 1923—1928 рр. був районним центром, створено райком КП(б)У. Разом з райвиконкомом він приділяв багато уваги інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, підготовці умов для колективізації одноосібних селянських господарств. Комуністи виїздили до сіл, де роз'яснювали ленінський кооперативний план. Для пропаганди переваг колективного господарювання влаштовувалися виставки продукції селянських господарств, кооперативних товариств і ТСОЗів району. В Жванці товариство спільного обробітку землі організоване 21 лютого 1930 року. Того ж дня на засіданні сільради затверджено статут ТСОЗу. Незабаром він вже налічував 101 члена. За ініціативою партосередку 23 лютого відбулося засідання сільради, де обговорювалося питання про колективізацію. Депутати сільради та присутній на засіданні актив одностайно вирішили вступити до сільськогосподарської артілі і закликали бідняків й середняків наслідувати їх приклад[2].

Завдяки копіткій роботі комуністів, комсомольців, радянського активу в 1930 році в селі створюються дві сільськогосподарські артілі: «Прикордонне село» і «Незаможний прикордонник», наступного року засновано ще одну — «13-річчя Жовтня». Артілі об'єднали 287 селянських господарств. В організації колгоспів та в їх економічному зміцненні чималу роль відіграли кадровий робітник з Харкова, комуніст двадцятип'ятитисячник М. З. Шаповалов, а також місцеві активісти В. І. Печеровий, В. К. Вітановський, Г. Я. Вітановська й інші.

Велику допомогу сільськогосподарськими машинами колгоспам подала держава через створену в 1930 році Жванецьку МТС. Вона мала 16 тракторів, 15 сівалок, 43 борони, 20 культиваторів. В артілях, які обслуговувала МТС, засновано 4 машинно-кінні станції, де налічувалося 385 робочих коней[3]. Перша колгоспна весна пройшла успішно. Артілі раніше строку впоралися з польовими роботами. Дійову допомогу хліборобам подали прикордонники місцевої застави, що взяли шефство над колективними господарствами Жванця.

5 травня 1931 року на засіданні бюро Жванецького партосередку розглядалося питання про стан колективізації в селі. У своєму виступі секретар Кам'янець-Подільського окружкому партії І. Ю. Кулик зажадав від комуністів села посилити агітацію серед бідняків і середняків за вступ до колгоспів, але попередив про необхідність суворо дотримуватись принципу добровільності. Він закликав боротися зі знеосібкою в артілях, запроваджуючи облік трудоднів, дбати про побут колгоспників — налагоджувати громадське харчування, відкривати дитячі ясла тощо[4].

В ході колективізації, яку було завершено 1933 року, змінювалася психологія людей, вчорашні одноосібники ставали передовиками сільськогосподарського виробництва. Високих врожаїв пшениці, кукурудзи, фенхелю добилися у 1935 році ланки М. М. Ковальського і М. Ф. Кравецької. Самовіддано трудилася комсомольська юнь. За ударну роботу окружком комсомолу нагородив грамотами Ф. П. Козака, В. І. Кравецького, В. Л. Хомицького.

Того ж року для зміцнення керівництва колективними господарствами три невеликі артілі було об'єднано в дві. Напередодні війни вони мали 971 га землі, 99 голів великої рогатої худоби, 118 свиней, близько 100 овець[5]. В середньому з гектара збирали по 12—15 цнт пшениці, 20 цнт кукурудзи, 10 цнт фенхелю. Із зростан-

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1602, оп. 1, спр. 60, арк. 92.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1206, оп. 1, спр. 145, арк. 7.
[3] Там же, ф. Р-304, оп. 1, спр. 53, арк. 136.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 645, оп. 1, спр. 4, арк. 16, 75, 76.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 181, арк. 4, 36.

ням громадського господарства поліпшувався і добробут колгоспників. Оплата на трудодень становила пересічно 3 кг зерном і 1 крб. грішми. На піднесення добробуту впливали й такі фактори, як витіснення з торгівлі приватника. Основні потреби населення в промислових товарах задовольняло сільське споживче товариство. Майже не лишилося в Жванці кустарів-одинаків. До кінця 1933 року вони об'єдналися в кустарно-промислову кооперацію.

Сільська Рада дбала про впорядкування села, про поліпшення медичного й культурного обслуговування трудящих. У передвоєнні роки тут працювала лікарня на 15 ліжок, аптека. Медичну допомогу трудящим подавали два лікарі і 8 працівників з середньою спеціальною освітою.

Протягом 20-х років питання ліквідації неписьменності і малописьменності були завжди у центрі уваги партосередку та сільради. Але особливо посилилася боротьба з цією ганебною спадщиною минулого в період колективізації. 1930 року в селі створено комітет сприяння ліквідації неписьменності й малописьменності серед населення. Було вироблено конкретні заходи щодо проведення методичних семінарів з культармійцями, залучення до їх лав вчителів і учнів старших класів, розширення сітки курсів і груп лікнепу. На кінець 1930 року в Жванці залишилися неписьменними всього 148 чоловік, що становило менше 10 проц. дорослого населення. Але ліквідація неписьменності була лише першим кроком у здійсненні культурної революції на селі. У 1934 році Жванецьку семирічну школу перетворено в середню. В ній навчалося 648 учнів, тобто 93 проц. всіх дітей шкільного віку[1]. Педагогічний колектив, що складався з 30 чоловік, проводив велику культурно-масову роботу. Учитель В. С. Липканський керував у клубі художнім гуртком. Дві картини цього талановитого самодіяльного художника—«Ранок Батьківщини» та «Призов до Червоної Армії» — експонувалися на республіканській виставці у Києві і здобули другу премію. Багато здібної молоді працювало в драматичному і хоровому колективах, в гуртках духових і струнних інструментів. Їх виступи на клубній сцені завжди проходили з великим успіхом. Кілька разів на тиждень в клубі демонструвалися кінофільми. 1935 року в селі відкрили звуковий кінотеатр на 250 місць. Напередодні Вітчизняної війни став до ладу радіовузол, почалася радіофікація житлових будинків.

У радянський час Жванець 22 роки був прикордонним селом. У червні 1940 року боярська Румунія на вимогу Радянського уряду повернула СРСР Бессарабію і передала Північну Буковину, загарбані нею в 1918 році. Державний кордон відсунувся далеко на південь. Та через рік німецько-фашистські загарбники віроломно напали на Радянську країну. 7 липня ворог захопив Жванець[2]. Носії «нового порядку» відразу показали своє звіряче обличчя. Вони глумилися над людьми, обкладали населення непосильними поборами, оподатковували навіть за утримання собак. Все єврейське населення було зігнане в гетто до Кам'янця-Подільського і там закатоване. В самому Жванці загарбники розстріляли 7 жителів, вивезли на каторжні роботи до Німеччини 149 юнаків і дівчат. Всього за роки війни на фронтах і в період окупації села жванці втратили понад 1000 чоловік. У 1943 році в боротьбі проти фашистських загарбників на Смоленщині загинула уродженка села партизанка Ольга Файфер[3]. Героїчно билися проти ворога воїни-жванці. 73 чоловіка нагороджено орденами й медалями СРСР. Всю війну з боями пройшли комуністи В. М. Батир і М. Й. Хомицький, голова колгоспу Ф. С. Будзинський.

25 березня 1944 року підрозділи 16-ї гвардійської механізованої бригади 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту визволили Жванець від ворога. Через село проходили частини Чехословацького корпусу генерала Л. Свободи.

У перші ж дні після визволення почали працювати сільрада, партійна організація. Треба було негайно братися за відбудову спустошеного фашистами села. Окупан-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1206, оп. 1, спр. 147, арк. 3—7.
[2] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8, арк. 27.
[3] А. Ф. Юденков. За огненной чертой. М., 1966, стор. 254.

ти спалили 18 хат, зруйнували господарські приміщення МТС і колгоспів, вивезли до Німеччини машини, хліб, худобу, пограбували населення. Збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками лише колгоспам і культурно-освітнім закладам села, становили близько 13 млн. крб. Зважаючи на тяжкий стан сільськогосподарських артілей, колгоспники вирішили об'єднати їх в одну, щоб не розпорошувати людські сили і рештки реманенту. 4 квітня 1944 року на засіданні виконкому сільради депутати разом з активом обговорили питання підготовки до весняної сівби. Було вироблено конкретні заходи щодо мобілізації всіх працездатних, використання тягла, у т. ч. корів. Із розбитої гітлерівської техніки виготовили плуги, борони тощо. Незважаючи на величезні труднощі, завдяки політичному й трудовому піднесенню населення, викликаному блискучими перемогами Червоної Армії, весняна посівна кампанія пройшла успішно. Було відремонтовано, а здебільшого заново споруджено тваринницькі ферми та інші господарські будівлі, відновлено пасіку. За успіхи у відбудові колгоспу 36 чоловік відзначено медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». Одночасно з відродженням сільського господарства йшла відбудова жител, культурно-освітніх закладів. До кінця 1947 року в селі не лишилося руїн.

У роки п'ятої п'ятирічки партосередок і сільрада посилили боротьбу за дальший економічний розвиток села. За їх ініціативою в лютому 1951 року було укладено договір на соціалістичне змагання між селами Жванцем, Брагою і Гаврилівцями. Включившись у соціалістичне змагання, жванецькі колгоспники зібрали того року по 20 цнт зернових з га, одержали по 3 тис. кг молока від корови. 1958 року артілі сіл Жванця та Браги об'єдналися в одну — ім. 40-річчя Жовтня. За нею було закріплено 2480 га землі, в т. ч. 1725 га орної. Поступово колгосп перетворився на багатогалузеве високомеханізоване господарство. Значно поліпшилася культура обробітку грунту, що позитивно відбилося на врожайності. У 1967 році, коли вся країна святкувала 50-річчя Радянської влади, хлібороби артілі ім. 40-річчя Жовтня виростили і зібрали з кожного га пересічно по 28,9 цнт пшениці і понад 300 цнт цукрових буряків. Підвищується продуктивність громадського тваринництва. Протягом 1959—1969 рр. виробництво м'яса на 100 га угідь зросло з 30,5 до 65,9 цнт (в живій вазі), молока — з 206 до 359 цнт, яєць на 100 га зернових — з 21,7 тис. до 68,4 тис. штук. Ці успіхи — результати самовідданої праці трудівників полів і ферм, спеціалістів сільського господарства — агронома, двох зоотехніків, ветеринара. Багато років передову птахоферму колгоспу очолювала комуністка О. Д. Малайдах. Колектив ферми систематично одержує по 200 і більше штук яєць на курку-несучку. Сюди, в своєрідний народний університет, приїздять за досвідом пташники з інших колгоспів області. Кращою дояркою господарства по праву вважають Є. С. Ящишину. Від кожної із закріплених за нею корів вона одержує по 3,5—4 тис. кг молока. 1966 року обох трудівниць нагороджено орденом Леніна. 1971 року орден Леніна одержала бригадир передової рільничої бригади Г. М. Вітановська.

Наполегливо трудиться колектив розташованого в селі відділення «Сільгосптехніки», що обслуговує навколишні колгоспи. Воно має добре обладнану майстерню, автопарк. У Жванці працює сироварний цех Кам'янець-Подільського маслозаводу. Це чимале, оснащене найновішою технікою, підприємство. 1969 року його колектив, що складається з 40 чоловік, завоював звання колективу комуністичної праці.

Провідну роль у розв'язанні завдань розвитку економіки і культури відіграють партійні організації, яких у селі 3 — колгоспна, «Сільгосптехніки» і шкільна. 1970 року в Жванці було 52 комуністи, більшість з них працювала в сільськогосподарському виробництві. Ватажком молоді є три комсомольські організації, що налічують 220 членів ВЛКСМ.

Партійні та громадські організації, сільська Рада докладають всіх зусиль, щоб дедалі багатшим і щасливішим ставало життя мешканців Жванця, щоб село милувало око своєю красою.

Річка Дністер біля с. Жванця. 1969 р.

Перед подорожнім, який прибуває автобусом з Кам'янця-Подільського, ще з пагорба відкривається панорама села: праворуч піднімаються двоповерхові будинки «Сільгосптехніки», ліворуч — облямовані зеленню дерев будинки школи. Від школи обабіч центральної вулиці виструнчилися добротні житлові будинки під шифером і залізом. Вулиці здебільшого бруковані. В центрі села жванці спорудили пам'ятник землякам, що загинули в боротьбі проти фашистських загарбників.

На площі, де колись стояли дерев'яні крамниці, нині розмістилися сільмаг, магазин господарчих товарів, гастроном, книгарня. Всього в селі 10 торговельних закладів. На високому березі Дністра збудовано ресторан. З його плоского даху і дзеркальних вікон відкривається чудовий краєвид. У недалекому майбутньому на мальовничому березі Дністра буде споруджено зону для відпочинку трудівників.

Село багате на історичні пам'ятки. На його північній околиці височать руїни фортеці кінця XVI — початку XVII ст., в центрі — костьол XVII ст. Між с. Брагою і Жванцем, де у 1653 році відбувалася битва козацького війська під керівництвом Богдана Хмельницького з польсько-шляхетською армією, збереглися залишки валів. На честь цієї битви тут споруджено монумент.

Трудящі пишаються історичними пам'ятками села, але ще більше тим, що створено за роки Радянської влади: своїми медичними, освітніми й культурними закладами. У місцевій лікарні, персонал якої складається з 8 лікарів і 35 чоловік середнього медичного персоналу, є хірургічне, терапевтичне, гінекологічне, пологове й дитяче відділення, рентгенівський та зуболікарський кабінети.

У Жванці працює 2 середні школи: загальноосвітня і заочна. 1970 року в них налічувалося 415 учнів, їх навчали і виховували 35 вчителів. У 1957 році відкрито шкільний історико-краєзнавчий музей.

Добре налагоджене культурне обслуговування населення. Працівники 3-х бібліотек і будинку культури організували кілька зустрічей любителів сучасної радянської літератури з письменниками, зокрема з Володимиром Бєляєвим, Микитою Годованцем, Степаном Снігурем, Петром Угляренком. Жванці шанують пам'ять свого земляка поета Панька Педи (1907—1937).

Усі найважливіші політичні, господарські і культурні події відбиваються в літопису села, який ведеться з 1953 року. Ось кілька записів: «5 березня 1964 року на сцені будинку культури поставлено п'єсу Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля»; «22 квітня 1970 року. 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. В селі радість: 45 жителів відзначені медалями. У кумач прапорів і панно вбрався Жванець, грають музики. До монумента загиблим воїнам покладено живі квіти. В будинку культури відбулося урочисте засідання сільської Ради».

Велике політичне і трудове піднесення панувало в селі у дні роботи XXIV з'їзду КПРС. Партійна організація, сільрада, громадськість мобілізовують трудящих Жванця на виконання грандіозних планів дев'ятої п'ятирічки.

Б. М. КУШНІР

НІГИН

Нігин (до середини XVIII ст.— Нігин-Буда) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташований біля річки Смотричу і пасма скелястих вапнякових гір, що називаються Товтрами. Відстань до районного центру — 18 км, до залізничної станції Нігин — 3 км. Населення — 1698 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Думанів і Сахкамінь.

Як свідчать археологічні знахідки, територія села та його околиць була заселена з найдавніших часів. У районі Нігинських (Залуцьких) печер виявлено поселення пізнього палеоліту та мезоліту, знайдено знаряддя праці та посуд трипільської культури, розкопано залишки ранньослов'янського поселення черняхівської культури[1].

Перша документальна згадка про Нігин, як про поселення, що належало Кам'янецькому римсько-католицькому єпіскопату (біскупії) датується 1530 роком[2]. 1537 року в селі налічувалося шість великих дворищ, що мали близько 130 десятин польової землі. До 1578 року площа польової землі збільшилась у три рази, кількість населення зросла у 4—5 разів. В останній чверті XVI ст. в Нігині було 17 господарств, кожне з яких мало повний лановий наділ. Селяни відробляли на користь єпіскопа 2—3 дні на тиждень панщини, шарваркові і сторожові дні, а також віддавали йому десяту частину пряжі, меду, яєць, птиці. Крім тяглих господарств, було 6 городників, 3 комірники, 7 вуглярів та ремісник[3].

В XVI—XVII ст. Нігин та інші села Поділля зазнали неодноразових спустошливих нападів татар. Це паралізувало його господарську діяльність, уповільнювало приріст населення. Про один з таких нападів розповідається в переказі, записаному київською археологічною експедицією, яка 1883 року досліджувала відомі Нигинські печери. Кожного разу, коли до Нігина і сусідніх сіл Залуччя і Черча надходили звістки про наближення татар, жителі збирали своє майно, дітей, старих та з допомогою високої драбини піднімалися до печери. Іноді їм доводилося жити тут тривалий час, і у печері нерідко влаштовувалися сватання та весілля. За переказом, під час одного весілля наречена таємно вийшла з печери, щоб принести хрещатого барвінку для вінка, але її помітили татари. Кілька вершників кинулися до дівчини, схопили і примусили сказати, де сховалися жителі села. Дізнавшись про схованку, татари проникли туди, закидали вузький прохід у печеру хмизом і підпалили його. Ні плач дітей, ні благання дорослих ніщо не допомогло. Всі, хто був у печері, загинули[4].

Конфісковані у єпіскопа нігинські землі в 1795 році були подаровані графині Браницькій. Пізніше її дочка продала маєток і 287 кріпаків Сарнецьким, які володіли ним до 1895 року.

На початку XIX ст. власник Нігина, використовуючи місцеві природні ресурси та працю селян-кріпаків, відкриває у своєму маєтку невеликі промислові підприємства — гуральню, броварню, тартак (лісопильню), цегельний завод, запроваджує гончарне виробництво, відновляє випалювання деревного вугілля.

Доходи поміщика зростали, а становище селян дедалі погіршувалося. Зменшувалася кількість дворів, що користувалися повним наділом землі, та збільшувалося число піших дворів, городників. У 1845 році з 98 кріпацьких господарств Нігина лише 37 мали повний польовий наділ (7,4 десятини), 52 двори користувалися половиною наділу, а 9 — лише присадибними ділянками. Чотири бобилі, що не мали землі і свого господарства, тулилися у родичів або в заможних господарів. З своїх наділів землі кріпаки збирали низькі врожаї — по сам-4, сам-5 (35—45 пудів з десятини).

[1] Материалы и исследования по археологии СССР, № 2. М., 1941, стор. 274; № 38. М., 1953. стор. 101; № 82. М., 1960, стор. 54.
[2] Źródła dziejowe, t. 19, стор. 168.
[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 218.
[4] Журн. «Подольские епархиальные ведомости», 1890, № 38, стор. 878—884.

Глиняна амфора III—IV ст. н. е., знайдена в с. Нігині.

Тяглі і піші господарства відбували по три дні панщини влітку і по два дні взимку, 12 згінних (літніх) і 12 шарваркових (будівельних) днів, несли нічну сторожу. Навіть ті селяни, що не користувались польовою землею, працювали на пана по два дні на тиждень влітку і по одному дню взимку. Для більшості селянських господарств була обов'язковою сплата грошового оброку (дарщизни). Тяглі двори платили пану по 1 крб. 80 коп., піші — по 60 коп. на рік сріблом.

Після запровадження в 1847—1848 рр. т. зв. інвентарних правил за селянськими господарствами були закріплені ті ж наділи, якими вони користувалися й раніше. Панщина для чоловіків була зменшена з 145 днів на рік до 102, зате жінки зобов'язані були працювати в маєтку по одному дню на тиждень (до реформи вони відбували лише згінні дні, вирощували овочі на поміщицькому городі, виготовляли для панського двору пряжу). Крім того, кожне тягле і піше господарство мало відбувати на рік по 8 шарваркових днів та по 2 рази на місяць нести нічну сторожу[1].

Селяни сподівалися, що полегшення принесе їм скасування кріпосного права. Однак ці сподівання виявилися марними. За уставною грамотою у поміщика Сарнецького після реформи залишилося близько 1050 десятин угідь, у т. ч. 389 десятин лісу. Селяни одержали тільки 495 десятин орної землі. Ні лісу, ні сіножатей вони не мали. Пан позбавив наділів збіднілих і дворових селян. У скарзі, надісланій 24 квітня 1871 року подільському губернатору, житель Нігина В. І. Слободян писав: «Ми, дворові, були переведені в будинок поміщика для різних робіт замість виконання звичайної повинності. Тепер, на наше нещастя, ми залишились без наділу і житла, тому самі не знаємо, що робити і куди дітись з дітьми. Нам особливо прикро, коли згадаємо, що наші кращі роки проведені у тяжкій праці в господарстві поміщика. До височайшого повеління про селян і після нього у нас була садиба чи орна земля, які мали бути залишені за нами, але зараз поміщик Сарнецький позбавив нас усього під приводом, що ми не записані до грамоти»[2]. Губернські власті змушені були втрутитись і задовольнити деякі вимоги селян. Однак пан відмовився повернути ті ділянки землі, які належали кріпакам раніше. Він виділив їм малопридатні землі, що використовувалися під сіножаті.

Розмір земельного наділу, який закріплювався за селянським двором, залежав від майнового стану господарства. З 114 кріпацьких господарств Нігина, що користувалися польовою землею, лише 25 одержали повний наділ (по 7,4 десятини орної землі). 85 пішим дворам було відведено по 3,7 десятини, а за 4 городниками закріплено лише присадибні ділянки. За одержані землі нігинські селяни з 1864 року мали сплатити на протязі 49 років 26,5 тис. карбованців[3].

«Положення» про реформу передбачало створення органів «селянського самоврядування», що були в повній залежності від поміщика і мали дуже обмежені функції. Нігинці здобули право проводити сільські сходи, які обирали сільського старосту і представників на волосний сход, розглядали питання про розподіл податків та повинностей, виносили постанови у справах про поділ родинного майна тощо.

У кінці XIX і на початку XX ст. посилився процес дальшого зубожіння селян. Інтенсивне дроблення земельних наділів, яке було наслідком проникнення капіталістичних відносин і швидкого зростання населення села, призвело до створення значного прошарку безземельних і малоземельних селян. 1906 року з 278 селянських

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 243, арк. 9, 10; спр. 409, арк. 1, 2.
[2] Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 1145, арк. 24, 123, 124.
[3] Там же, арк. 25, 40.

господарств 55 не мали польової землі, у 120 — наділ не перевищував одної десятини, 91 двір мав по 2—3 десятини і тільки 12 господарств володіли 4—5 десятинами[1]. На одного жителя села в середньому припадало по 0,43 десятини, а поміщик володів 792 десятинами кращих орних земель та 261 десятиною лісу[2].

Дрібними були наділи селян, та й ці клаптики землі вони не могли як слід обробити. Лише 128 господарств мали робочу худобу, 69 — плуги, 110 — рала, 96 — драпаки. В селі не було ні жаток, ні молотарок. При низькому рівні агротехніки і відсталій трипільній системі землеробства урожайність зернових протягом 1905—1913 рр. не перевищувала 60 пудів з десятини, а бідняцькі господарства збирали ще менше.

Частина нігинців займалася кустарними промислами. Десять господарств виробляли тканини, 8 — шевцювали, 4 — кравцювали, 17 — виконували столярні і теслярні роботи, 10 — виготовляли дрібні сільськогосподарські знаряддя[3].

Відсутність засобів до існування змушувала нігинців шукати заробітків на стороні. Частина селян виконувала сезонні роботи у господарстві поміщиці Іванової-Луценіної (нової власниці Нігинського маєтку), 32 господарства займалися візникуванням. Кожної весни десятки нігинських бідняків йшли у бессарабські степи, де чекала їх виснажлива праця в поміщицьких економіях. 14 селянських родин переселились у далекі оренбурзькі степи, а 27 жителів села подались за океан. Ось що розповідав у 1936 році про бідняцьке життя у дореволюційному Нігині колишній наймит М. М. Тимчук: «Як згадаю блукання по бессарабських степах та поміщицьких маєтках, то аж мороз по тілу пробіжить. Щороку доводилося найматись у «строк» на три місяці. Коли ж повертався додому, то у рубцях порваних шматин приносив більше нужі, ніж зароблених копійок. Зазнав і я американського «раю». Біда була скрізь однакова. Бачив, як тисячі людей ходили голодні і просилися у найми, але їх не брали. Бачив, як обливали окропом безробітних, щоб вони не бунтували. Болісно було дивитись, що людина не вбиває, не краде, а її так тяжко карають тільки за те, що вона вимагає роботи»[4].

Непривабливий був і зовнішній вигляд Нігина. Вздовж двох вулиць, що тяглися від шляху Кам'янець-Подільський—Проскурів до Товтрів, тулилися старенькі хати, часто з обдертими солом'яними стріхами. Біля шляху, з одного краю села височіла двоповерхова етапна в'язниця, на протилежному кінці — церква.

Про здоров'я трудящих ніхто не турбувався. Нігин входив до Смотрицької дільниці, яку обслуговував лікар та фельдшер (колишній ротний санітар). Звичайно, два медичні працівники не могли подати належної допомоги жителям 23 населених пунктів, що входили до лікарняної дільниці[5].

В 30-х роках XIX ст. в селі засновано парафіяльну школу, яку відвідували діти службовців поштово-кінної станції та етапної в'язниці. В 60-х роках деякий час працювала недільна школа грамоти, у 1887—1895 рр.— школа для дівчаток, яка була згодом закрита за браком коштів. Майже 60 років парафіяльна школа розміщувалась у церковній сторожці і лише 1893 року на кошти громади для неї збудували приміщення. В школі працювало 2 вчителі, вчилося 70—80 дітей. Повний трирічний курс навчання закінчували лише 8—10 дітей заможних селян, решта залишала школу, ледве навчившись читати, писати та рахувати.

Злиденне життя, безправне становище штовхали селян на боротьбу проти гнобителів. Нігинці брали участь у революційному русі, яким в 1905—1907 рр. була охоплена вся країна. У березні 1905 року сільська біднота прогнала з поміщицького лісу стражників і почала рубати панський ліс[6]. Влітку 1907 року в Нігинському

[1] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 116, 117.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8/3, арк. 9.

[3] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 218.

[4] Газ. «Червоний кордон», 15 серпня 1936 р.

[5] Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии за 1913 г. Каменец-Подольский, 1914, стор. 327.

[6] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7334, арк. 2.

маєтку відбувся страйк сільськогосподарських робітників: під час жнив жоден наймит не вийшов на панське поле. Страйк тривав понад місяць. Місцеві власті за активну участь у ньому заарештували і кинули до в'язниці 5 нігинських селян[1].

Настав 1917 рік. Дізнавшись про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції, нігинці у квітні 1917 року усунули від влади старосту та обрали сільський виконавчий комітет.

18 квітня (1 травня) 1917 року в Нігині вперше відбулася маніфестація жителів села, присвячена 1-му Травню. Місцеві багатії намагалися використати мітинг селян, щоб проголосити свою солідарність з імперіалістичною політикою Тимчасового уряду. Вони навіть зробили спробу організувати збір грошей, зерна та інших сільськогосподарських продуктів до «фонду допомоги фронту». Однак ця витівка сільських «патріотів» провалилася. Жінки, чоловіки яких перебували на фронті, першими висловили невдоволення діями куркулів, їх підтримали інші. «Патріоти» змушені були поспіхом залишити мітинг.

Влітку розгорнулася боротьба селян проти поміщицької експлуатації. Коли селяни зажадали підвищення плати за роботу в Нігинському маєтку, орендар Журавський розпорядився почати збирання хлібів жатками. Проте жінки не допустили робітників, що працювали на машинах. Орендар змушений був погодитися на збирання хліба за третій сніп[2].

Незабаром Журавський відмовився від оренди маєтку, і поміщиця передала нігинські землі в оренду власнику Маківського цукрового заводу. Але селяни запротестували проти такого рішення і на сільському сході оголосили землю громадською.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді у Нігині розгорнулася боротьба за здійснення ленінського Декрету про землю. Сільський земельний комітет і революційні солдати 64-ї піхотної дивізії, підрозділи якої розмістились у волосному центрі — с. Циковій, допомогли селянам в організації цієї роботи. Радянська влада встановилась у селі в середині січня 1918 року. Тоді ж конфісковано поміщицьку землю і сільськогосподарський реманент.

Наприкінці лютого 1918 року в село вдерлися австро-німецькі війська. З місцевих багатіїв було призначено старосту, у травні тут з'явився загін т. зв. державної варти. Окупанти і гетьманські власті вимагали від селян повернути конфісковане панське майно, здавати для потреб німецької армії зерно, худобу. Проте нігинці відмовлялись виконувати ці розпорядження. За опір окупаційним властям було заарештовано членів сільського земельного комітету М. М. Тимчука і Ф. О. Гурського, а Й. М. Грінштуна розстріляно.

У листопаді 1918 року на зміну австро-німецьким інтервентам прийшли петлюрівці. Розпочалася мобілізація молоді до армії Директорії. Однак бажаючих вступити до неї не було. В середині квітня 1919 року, коли жовтоблакитники під ударами радянських військ і повстанських загонів залишили Кам'янецький повіт, з ініціативи бідняків-активістів у селі зібрався сход, який виніс постанову про відновлення Радянської влади. Тут же було обрано революційний комітет.

На початку червня 1919 року село знову захопили петлюрівці, а в грудні сюди вдерлися польські інтервенти. Остаточно Нігин визволено частинами Червоної Армії в середині листопада 1920 року[3]. В селі були відновлені органи Радянської влади — сільський ревком і комітет незаможних селян. Організаторами їх стали учасники громадянської війни, демобілізовані червоноармійці В. С. Навроцький, О. Г. Гаврилюк, Л. Ф. Сідлецький[4].

Селяни радо сприйняли рішення X з'їзду РКП(б) про перехід до нової економічної політики та про заміну продовольчої розверстки продподатком. Почалось втілення в життя ленінського кооперативного плану. Ще 1922 року в Нігині ви-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7689, арк. 95, 199.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 44, арк. 138.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 443.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-336, оп. 1, спр. 17, арк. 138.

никло сільськогосподарське кооперативне товариство «Добробут», а 1924-му — виробниче товариство «Прогрес», прокатний зерноочисний пункт. Сільськогосподарські об'єднання забезпечували селянські господарства сортовим насінням, проводили контрактацію цукрових буряків[1]. Сільська Рада та КНС керували землевпорядкуванням, організували супрягу бідняцьких дворів.

Було зроблено перші кроки і в розвитку культури. У грудні 1920 року відкрилася початкова школа, в якій навчалося 85 учнів, працювало 5 вчителів. 1922 року чотирирічну школу перетворено в семирічну; для організації виробничого навчання їй відведено 7,5 десятини землі. Культурно-освітню роботу на селі провадила хата-читальня, при якій організувалася бібліотека.

До нового життя тягнулася сільська молодь. 13 юнаків-нігинців відвідували комсомольські читання у волосному центрі — Циковій. З їх ініціативи на початку 1923 року був створений комсомольський осередок, який очолив робітник Журжинецьких фосфоритних розробок О. П. Павлюк. Він зумів організувати молодь і створити міцний комсомольський актив. У 1925 році Нігинський осередок ЛКСМУ об'єднував 23 юнаків і одну дівчину. У 1926 році в селі утворився партійний осередок. До партії вступали кращі активісти села та комсомольці.

У січневі траурні дні 1924 року в Нігині відбувся багатолюдний мітинг, учасники якого прийняли таку резолюцію: «Ми, громадяни с. Нігина, висловлюємо свій глибокий жаль з приводу смерті В. І. Леніна. Його пам'ять для нас невмируща. Тільки невпинна боротьба і праця за здійснення його заповітів збудують йому вічний пам'ятник. Хай живе Комуністична партія більшовиків»![2].

Весною 1929 року 29 бідняцьких господарств об'єдналися в сільськогосподарську артіль «Освіта». Вона мала 75 га землі, четверо коней, два вози, три плуги, шість борін[3]. Восени до артілі вступило ще 30 господарств, весною наступного року — 180, а в 1931 році колективізацію села в основному завершили. Колгосп мав 1300 га землі, 171 плуг, 302 борони і 249 коней. 1930 року головою правління обрано робітника з Луганська двадцятип'ятитисячника П. А. Шинка.

Колективізація в Нігині проходила в умовах гострої класової боротьби. Куркулі вели шалену агітацію проти колективізації, а коли переконались, що переважна більшість бідняків йде за комуністами, вдалися до терористичних дій. Вони спалили господарства першого голови артілі Я. Я. Гаврищука, завгоспа Д. М. Дорожа, активіста Й. В. Бучека та ін. Від рук куркулів загинув організатор колгоспу «Освіта» В. С. Навроцький, якого Смотрицький райком партії направив у с. Малу Тернавку для проведення весняної сівби.

Роки довоєнних п'ятирічок були періодом організаційного зміцнення артілі, вишукування найбільш доцільних форм організації праці в рільничих бригадах. В селі широкого розмаху набувало соціалістичне змагання. З ініціативи перших подільських п'ятисотенниць Г. Н. Швидкої і Х. П. Байдич розгорнувся рух за підвищення урожайності цукрових буряків. Зачинателями цього руху в Нігині стали ланкові Н. Ф. Шпак і І. І. Стоянська, які в 1936 році зібрали по 510 цнт цукрових буряків з га. За досягнуті успіхи їх нагороджено медалями «За трудову доблесть»[4]. У 1938 році кращу ланкову колгоспу І. І. Стоянську обрано депутатом Верховної Ради УРСР.

Зростало і зміцнювалося громадське господарство. 1940 року в колгоспі працювало 5 тракторів Смотрицької МТС, 5 сівалок і 4 жатки. Впровадження передових методів у виробництво зумовило швидке зростання урожайності сільськогосподарських культур. Якщо в 1931—33 рр. артіль збирала пересічно по 8 цнт з га, то наприкінці 30-х років — у 2 рази більше, врожайність цукрових буряків становила 328 цнт з га. Досягнуто успіхів і в розвитку громадського тваринництва. В довоєнні

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1685, оп. 1, спр. 559, арк. 1—41; спр. 814, арк. 1—67.
[2] Там же, ф. Р-330, оп. 1, спр. 19, арк. 12, 13.
[3] Газ. «Червоний кордон», 11 травня 1929 р.
[4] Газ. «Червоний кордон», 11 червня 1937 р.

22 1-155

роки збудовано дві стайні, три свинарники, корівник, силосну башту на 140 кубометрів зеленої маси. На цей час в колгоспі налічувалося 146 голів великої рогатої худоби, 238 коней, 156 свиней. У 1939—1940 рр. колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Змінювався і зовнішній вигляд села. Багато родин переселилося в нові добротні будинки. Розширилися вузенькі вулички, зазеленіли посаджені молоді дерева.

Поліпшилося медичне обслуговування населення. Поряд з фельдшерсько-акушерським пунктом у 1939 році спорудили пологовий будинок.

Дальшого розвитку набула народна освіта. В 1936 році споруджено двоповерхове приміщення семирічної школи, через два роки відкрилася вечірня неповна середня школа, в якій здобували освіту 150 молодих колгоспників. 1940 року в Нігині навчалося 362 учні, працювало 15 учителів. Чимало випускників навчалось у вузах, технікумах, училищах республіки.

З ініціативи комсомольців у 1932 році методом народної будови споруджено клуб із залом на 150 місць. При клубі функціонували бібліотека, радіовузол, драматичний і музичний гуртки художньої самодіяльності.

Подальший господарський і культурний розвиток села був перерваний у червні 1941 року нападом на СРСР фашистських полчищ. До Нігина, залишеного радянськими військами 10 липня, 11 липня вдерлися ворожі танки. Дні тимчасової окупації для жителів села були чорними днями жахливого терору і знущань над радянськими громадянами. 320 юнаків і дівчат гітлерівці насильно вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Фашисти пограбували колгоспну комору і вивели з ладу сільськогосподарські машини, забрали з ферм корів, свиней, птицю. З усього поголів'я коней в колгоспі залишилося дві пари виснажених кляч. Загальна сума збитків, заподіяних гітлерівцями, становила близько 12 млн. карбованців[1].

Однак окупантам не вдалося скорити нігинців. 1942 року в селі створено підпільну організацію, до якої ввійшли робітник з м. Кам'янця-Подільського Г. Г. Кирилюк (керівник), місцеві жителі М. М. Яремчук, І. П. Йоник, М. А. Навроцький та ін. Підпільна група мала радіоприймач. Прийняті зведення Радянського інформбюро у формі листівок вони розповсюджували серед населення. В 1943 році підпільники влилися до партизанського загону ім. Боженка, який діяв на території Кам'янець-Подільського району, і разом з ним брали участь у бойових діях проти ворога[2].

Нігин визволено в ході Проскурівсько-Чернівецької операції військами 1-го Українського фронту. 1 квітня 1944 року підрозділи 129-ї гвардійської стрілецької дивізії 18-ї армії у взаємодії з частинами 3-ї гвардійської танкової армії, якою командував генерал-полковник П. С. Рибалко, після короткого бою вибили ворога з села[3].

Мужньо билися з гітлерівцями на фронтах Великої Вітчизняної війни близько 400 нігинців. 151 з них загинули у боях за свободу й незалежність соціалістичної Батьківщини, понад 130 чоловік нагороджено бойовими орденами і медалями.

Ще не відгриміла за околицею гарматна канонада, а в Нігині закипіла робота. Сільська Рада і партійна організація спрямували зусилля населення на відродження села. Працювали здебільшого жінки і підлітки. За короткий час відремонтували виробничі приміщення, сільськогосподарські машини й інвентар. Не вистачало насіння — члени артілі знесли свої запаси, не було тяглової сили — орали й сіяли коровами. На польових роботах відзначилися Г. Ф. Сосула, Н. І. Навроцька, Г. М. Цисар. За самовіддану працю 69 колгоспників нагороджено медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

Селяни передали до фонду Червоної Армії 360 цнт хліба і 25 тис. крб. на спорудження танкової колони «Радянське Поділля»[4].

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 639, арк. 2.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 39, арк. 3, 4.
[3] Архів МО СРСР, ф. 371. оп. 6367, спр. 389, арк. 142.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3650, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 24.

З переможним закінченням Великої Вітчизняної війни розгорнулася боротьба за відбудову і дальший розвиток громадського господарства артілі. В 1947 році з площі 813 га, засіяної озимими і ярими, зібрано пересічно по 12,3 цнт зерна з га. Порівняно високою була врожайність цукрових буряків — 227 цнт з га, а ланки П. Ф. Драгобецької і Г. М. Цисар виростили на кожному гектарі по 300—400 цнт солодких коренів[1].

М. В. Підгородецький — голова колгоспу «Комуніст», Герой Соціалістичної Праці. Село Нігин, 1969 р.

У перші післявоєнні роки відчутним було відставання тваринництва. Не вистачало коштів на будівництво тваринницьких приміщень, худоба була погано забезпечена кормами. На фермах артілі налічувалося всього 84 голови великої рогатої худоби, 79 свиней, 81 вівця і 278 штук птиці. Зрушення в цій важливій галузі стали помітними лише після того, як почав здійснюватися трирічний план розвитку громадського тваринництва колгоспу (1949—1951 рр.). У відповідності з цим планом в артілі збудовано телятник, капітально відремонтовано приміщення свинарника і пташника. На початок 1952 року в господарстві налічувалося 264 голови великої рогатої худоби, 320 свиней, 207 овець[2].

Боротьба нігинців за дальший розвиток економіки колгоспу посилилася після вересневого (1953 року) Пленуму ЦК КПРС. Партійна організація очолила соціалістичне змагання за підвищення врожайності зернових і технічних культур, за збільшення виробництва тваринницької продукції. 1957 року артіль зібрала на кожному гектарі по 32 цнт зерна кукурудзи, 24,6 цнт ячменю, 349 цнт цукрових буряків, 168 цнт картоплі.

За перевиконання соціалістичних зобов'язань, взятих на честь 40-річчя Великого Жовтня, голові колгоспу М. В. Підгородецькому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, доярку Н. П. Гунчак нагороджено орденом Леніна, секретаря партійної організації І. Ф. Гурського і ланкову Л. В. Пастухову — орденом Трудового Червоного Прапора[3].

У 1956—1957 рр. колгосп, як один з передових в області, був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В жовтні 1959 року Нігинський колгосп об'єднався з артіллю сусіднього села Думанова. Новий колгосп дістав назву «Комуніст», за ним було закріплено 3,1 тис. га землі, в т. ч.— 2,9 тис. га орної. В ньому працювало 6 агрономів, 3 зоотехніки, 4 ветеринарні працівники, 1 механік. Громадське господарство і село були повністю електрифіковані.

Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС в артілі значно розширено посівні площі основної зернової культури — озимої пшениці; почали впроваджувати високоврожайні районовані сорти зернових, ширше застосовувати мінеральні та органічні добрива. Партійна організація і правління колгоспу великого значення надавали технічному оснащенню громадського господарства. В роки семирічки і восьмої п'ятирічки машинно-тракторний парк колгоспу поповнився новою сільськогосподарською і транспортною технікою. 1970 року тут налічувалося 36 тракторів, 8 зернових комбайнів, 24 вантажні автомашини[4]. Поточний ремонт сільськогосподарської техніки проводиться в колгоспних майстернях. Наслідком наполегливої боротьби нігинців за підвищення культури землеробства було одержання високих і сталих врожаїв. В 1965—1969 рр. середньорічний збір зернових з гектара становив

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3650, оп. 1, спр. 19, арк. 5.
[2] Там же, ф. Р-791, оп. 2, спр. 554, арк. 39.
[3] Газ. «Радянське Поділля», 27 лютого 1958 р.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8/3, арк. 2

27 цнт, цукрових буряків — 345 цнт. Особливо порадували нігинців наслідки господарювання у ювілейному 1967 році. З кожного гектара зібрано по 30,6 цнт зернових і 426 цнт цукрових буряків.

Уряд високо оцінив працю трудівників колгоспу. За одержання багатого врожаю озимої пшениці і цукрових буряків бригадир рільничої бригади І. Ф. Пастух, ланковий механізованої ланки О. А. Кирик, ланкова Є. О. Дорож нагороджені орденом Леніна.

В колгоспі здійснювалися заходи для дальшого розвитку тваринництва. В 50-х роках розпочалося спорудження нових просторих приміщень для тваринницьких ферм із застосуванням цегли, залізобетонних конструкцій і покрівельних матеріалів заводського виготовлення. В 1950—69 рр. збудовано 7 корівників, 6 телятників, 6 свинарників, 2 вівчарні. Тут утримується 1546 голів великої рогатої худоби (в т. ч. 546 корів), понад 1000 свиней, близько 800 овець. Зміцнення кормової бази, механізація трудомістких процесів зумовили невпинне зростання виробництва тваринницької продукції. В 1967—1969 рр. на 100 га сільськогосподарських угідь одержано пересічно на рік по 376 цнт молока і 60,3 цнт м'яса. За досягнуті успіхи в розвитку вівчарства чабана С. М. Пруса нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Зростання виробництва продукції рільництва, тваринництва і допоміжних галузей господарства сприяло збільшенню грошових доходів артілі. За 10 років вони зросли втроє і у 1969 році досягли 1,5 млн. крб. Одержання високих доходів дало змогу артілі в 1959 році перейти на гарантовану грошову оплату праці. Середньомісячні заробітки значної частини колгоспників у роки п'ятирічки наблизилися до рівня зарплати деяких категорій робітників. Так, 1969 року механізатори одержували на місяць в середньому по 110 крб., доярки — 95 крб., члени артілі, зайняті на інших роботах,— 70 крб.

За 3 км від Нігина розташовані кар'єри вапнякового каменю і сортувальна фабрика Нігинського кар'єроуправління «Сахкамінь». 1970 року вони дали цукровій, а також будівельній промисловості 920 тис. тонн вапнякового каменю, 80 тис. тонн щебеню, 25 тис. тонн вапна.

У селі здійснюється інтенсивне житлове будівництво. З 1955 року тут споруджено 238 і капітально перебудовано 139 будинків. Забудовники користуються довгостроковою позикою держави і допомогою колгоспу, одержують будівельні матеріали, транспорт.

В селі зникли глинобитні хати. Виросли просторі, світлі, з красивим зовнішнім і внутрішнім оздобленням три- і чотирикімнатні житла, з дахами, покритими бляхою, черепицею, шифером. Майже в кожному будинку — нові меблі. Лавки, верети та саморобні меблі давно вийшли з ужитку і потрапляють тепер як експонати до сільського музею.

Сільрада і правління колгоспу дбають про благоустрій села. Дві головні вулиці забруковано, територія, що примикає до сільських установ, заасфальтована. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в центрі села закладено парк.

В Нігині багато зроблено для поліпшення медичного обслуговування трудівників села. Тут працюють фельдшерський пункт і пологовий будинок, подає також медичну допомогу лікарня с. Думанова.

Підвищився освітній і культурний рівень колгоспників. У 1958 році Нігинську семирічну школу перетворено на середню, у ній навчається 325 учнів. До Жовтневої революції в селі було лише 2 вчителі, тепер їх — 28. При школі відкрито консультаційний пункт Кам'янець-Подільської

Колгоспний дитячий садок. Село Нігин, 1969 р.

заочної середньої школи. Переважна більшість нігинців має середню та восьмирічну освіту. З села вийшло три художники, 16 медичних працівників, 15 агрономів, 27 інженерів і техніків, 49 вчителів.

Сортувальна фабрика Нігинського кар'єроуправління «Сахкамінь». 1969 р.

Нігинські трудівники уміють добре працювати і культурно відпочивати. 1956 року тут споруджено будинок культури із залом на 350 місць, є стаціонарна кіноустановка, бібліотека з книжковим фондом близько 9 тис. книг. При клубі працюють гуртки художньої самодіяльності: хореографічний, музичний, драматичний. Добре налагоджено спортивну роботу. Працюють секції з футбола, волейбола, класичної боротьби. Кращі сільські спортсмени беруть участь у районних і обласних спортивних змаганнях.

З ініціативи партійної і комсомольської організацій 1961 року в селі створено народний музей. Комсомольці, вчителі, учні місцевої школи зібрали понад 600 цікавих експонатів, що висвітлюють історію села.

В минуле відходять старі і з'являються нові звичаї та обряди. Урочисто відзначаються свято врожаю, День молоді. В сільському клубі урочисто провадиться реєстрація шлюбів і новонароджених.

З села, де в дореволюційні часи панували злидні й темрява, виріс новий Нігин з високорозвинутою економікою і культурою.

І. В. ГАРНАГА, В. Ф. ДРАГОБЕЦЬКИЙ

ОРИ́НИН

Оринин — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Жванчику, притоці Дністра, за 18 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський. Через Оринин проходить автодорога Кам'янець-Подільський — Скала-Подільська. Населення — 4137 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Ріпинці й Теклівка.

На території Оринина і в його околицях виявлено залишки поселень трипільської та черняхівської культур, а також давньоруське городище XII—XIII століть[1].

Назва села походить, мабуть, від дохристиянського імені Ярина (Орина), яке означало «сильний», «швидкий», а також «весняний». Початковою назвою було, певно, Яринин Двір.

Вперше село згадується в історичних документах за 1474 рік. Того року «старая кость русская Кердеи в Оринине», що перейшли на службу до польської корони, збудували в селі костьол. На початку XVI ст. Оринин був уже чималим поселенням. Його власники 1506 року дістали право збирати мито за проїзд мостом через річку Жванчик[2]. Протягом XVI—XVII ст. Оринин зазнавав частих нападів турецьких і татарських завойовників. Про бої, які тут точилися, свідчать залишки земляних укріплень і кургани-могильники, які збереглися на північ від села, на т. зв. Орининському полі. 1618 року на цій рівнині сталася кровопролитна битва між військом польського гетьмана С. Жолкевського і турецько-татарською армією. Жолкевський зазнав поразки і відступив, а переможці вщент пограбували й частково спалили Оринин[3]. Під час визвольної війни українського народу проти шляхетської

---

[1] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 149, 150.

[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 966; Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 3. СПб., 1867, стор. 708.

[3] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 91.

Польщі на Орининському полі двічі стояло табором селянсько-козацьке військо — вперше у 1650 році, коли Богдан Хмельницький повертався з Молдавії на Україну, вдруге у 1653 році — перед Жванецькою битвою. 23 листопада 1653 року польський гетьман Потоцький писав із Жванця: «На Оринині став хан... і Хмельницький з табором, а це від нас три милі»[1].

Війни згубно позначилися на Оринині. 1661 року в ньому залишилося всього три дими, а під час 27-річного панування на Поділлі турків село зовсім обезлюдило. Тільки у першому десятиріччі XVIII ст. починається його відродження. За привілеєм, наданим Оринину 1701 року, в ньому щороку провадився ярмарок, щонеділі збиралися базари. Розвивалися торгівля, ремесло, зростало населення. У 1780 році в Оринині, який перетворився на містечко, налічувалося 73 двори, близько 600 жителів[2].

Увійшовши до складу Росії (1793 р.), Оринин стає волосним центром. 1830 року тут було 1309 чоловік населення, з якого 888 — селяни-кріпаки. Вони належали поміщикові Садовському, який, маючи 3,9 тис. десятин землі, виділив своїм кріпакам всього 626 десятин. Орна земля розподілялася залежно від наявності в селян тягла. Так, у 1845 році з 145 селянських дворів тільки 18 тяглих господарств мали по 6,5 десятини, 108 піших — по 3,3 десятини, решта — городники, бобилі і дворові — зовсім не мали польової землі[3]. Орининські кріпаки — тяглі й піші — відбували панщину пересічно по 3 дні на тиждень влітку і по 2 дні — взимку. Крім того, вони додатково відробляли на рік по 6 «згінних» днів, виконували підводну повинність, ремонтували шляхи і мости тощо. Городники працювали на поміщика 52 дні на рік[4].

У 1861 році під час складання уставної грамоти поміщик Садовський урізав присадибні ділянки своїх вчорашніх кріпаків, а польові землі поділив на маленькі смужки, розкидані в різних місцях. Обурені селяни відмовилися підписати викупну угоду, і навіть козаки, викликані поміщиком, не змогли примусити їх скоритися. Скарги жителів Оринина на Садовського кілька разів розглядав з'їзд мирових посередників і кінець кінцем мусив визнати їх обгрунтованими. 1864 року селянам повернули більшість відрізків. Всього їм передано за викуп 691 десятину землі, у т. ч. 92 — присадибної, 499 — польової, 62 — сінокосів, 38 десятин — непридатної для хліборобства[5]. Однак поміщик не вгамувався. 1874 року жителі Г. Лубинецький, А. Хоревський та І. Чайковський подали скаргу до губернського в селянських справах присутствія на Садовського, який захопив їхні землі. Боротьба між орининцями й поміщиком тривала і в наступні десятиріччя. Так, у 1893 році селяни самовільно випасали худобу на поміщицькій землі і чинили рішучий опір панським наглядачам[6].

Становище трудящих Оринина дедалі погіршувалося. З 1864 по 1906 рік кількість селянських дворів подвоїлася, а землі залишилося стільки ж. Йшов процес розшарування селянства. 1906 року з 318 господарств села 253 були бідняцькими. 14 з них зовсім не мали землі, решта мала по 0,5—2 десятини. У 56 середняцьких дворів було пересічно по 3 десятини. 8 куркульським родинам належало по 5—10 десятин кращої землі. Біднота мусила шукати додаткових засобів до існування. Багато орининських бідняків працювало в місцевих поміщиків і заможних господарів поденно, а кілька сімей жили з відхожих промислів[7]. Безземельні й малоземельні селяни наймалися чорноробами на місцеві невеличкі підприємства. Наприкінці

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 4, стор. 772.

[2] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 516.

[3] Хмельницький облдержархів. Рукопис «Ведомость городам, местечкам, селениям и деревням Подольской губернии за 1830 г.», інв. № 1737, стор. 1; ф. 241, оп. 1, спр. 414, арк. 7.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 412, арк. 7.

[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 303, спр. 63, арк. 5—8; Хмельницький облдержархів, ф 112, оп. 1, спр. 1152, арк. 1—12, 59—61.

[6] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 924, арк. 1—14.

[7] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 114, 115; Хмельницький облдержархів, ф. 233, оп. 1, спр. 487, арк. 43.

XIX — на початку XX ст. в Оринині працювали пивоварний, поташний і винокурний заводи, які загалом виробляли продукції не більше як на 1,5 тис. крб. на рік. Частина населення займалася дрібною торгівлею і ремеслом. У 1888 році в містечку було 4088 жителів, з них 60 — ремісників[1].

Трудящі зазнавали жорстокої експлуатації поміщиків, купців-лихварів, підприємців, що призводило до загострення класової боротьби. В грудні 1905 року під впливом бурхливих революційних подій у країні почалися заворушення і в Оринині. Місцеві бідняки Г. Рудий, Д. Габрик, С. Гуменюк закликали своїх односельчан озброюватись і силою ділити поміщицьку землю. За наказом губернатора, який прислав сюди козаків, 13 селян було покарано нагаями, а трьох найбільш активних кинуто до в'язниці. Події в Оринині сколихнули населення навколишніх сіл. У грудні селяни с. Ріпинець спалили поміщицькі скирти пшениці, за що були жорстоко покарані поліцією. Ініціатора виступу О. Рака засуджено на два роки тюремного ув'язнення[2]. Революційна пропаганда, яку проводили в містечку соціал-демократи, знаходила серед жителів палкий відгук. Поліцейський справник з тривогою доповідав у вищі інстанції, що 8 січня 1906 року на базарі селянин О. Кудрицький та вчитель з села Добровілля, зібравши навколо себе великий натовп, читали вголос прокламацію «Звернення до робітників»[3].

Революція 1905—1907 рр. зазнала поразки, і в Оринині лишилося все по-старому: те ж безправ'я, безземелля. У 1908 році тут було 5099 жителів, більшість з них зазнавала великих нестатків. Мешкали вони в убогих хатинах-мазанках, що становили 90 проц. жител Оринина. В містечку налічувалося всього два цегляні будинки, один з яких належав родині поміщика Садовського, другий — волосній управі, і кілька добротних будівель купців. Тривалий час населення було позбавлене медичної допомоги. 1888 року земство відкрило маленьку лікарню на 10 ліжок, яка обслуговувала не тільки жителів містечка, а й мешканців навколишніх сіл. У 1910 році, після тривалого клопотання управи, побудовано лікарню на 25 ліжок. Тут працювали лікар, фельдшер і акушерка.

Однокласне народне училище в Оринині, відкрите 1894 року, в 1908 році перетворено на двокласне. Для його утримання міністерство освіти виділяло на рік всього 1 тис. крб., яких не вистачало навіть на оплату праці вчителів. Сільській управі щороку доводилося асигновувати додатково тисячу крб., які вона збирала з сільської та містечкової громад. В 1908 році в училищі працювали 4 вчителі, вчилося 148 хлопчиків і 46 дівчаток. За браком місць 316 дітям відмовлено в прийомі. З початком імперіалістичної війни приміщення лікарні і училища забрали під госпіталі.

В роки війни в Оринині було розквартировано чимало військових частин. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції солдати цих частин взяли активну участь у боротьбі селян Орининської волості за мир і землю. Наприкінці вересня 1917 року повітовий комісар Тимчасового уряду доповідав вищим інстанціям про те, що «повсталі громлять економії, маєтки»[4].

Дізнавшись про перемогу Жовтневого збройного повстання пролетарів Петрограда, трудящі Оринина і революційні солдати 43-го Охтирського піхотного полку розігнали місцеві органи Тимчасового уряду і 2 листопада 1917 року проголосили Радянську владу. На урочистому мітингу, в якому брав участь представник від Кам'янець-Подільської Ради, було обрано Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів, яку очолив солдат-більшовик С. Ковальов[5]. Однак у середині лис-

---

[1] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 457; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 368.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7512, арк. 1—6, 17—20; ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8/4, арк. 4.

[3] Там же, ф. 228, оп. 1, спр. 7284, арк. 20.

[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 53, арк. 88, 89.

[5] Там же, ф. 538, оп. 1, спр. 74, арк. 8; Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8/4, арк. 4.

М. І. Калінін і Г. І. Петровський серед партійно-радянського активу Оринииської волості. Село Оринин, 1922 р.

топада за наказом Петлюри командування Південно-Західного фронту відрядило війська для придушення революційного руху в Кам'янецькому повіті. З допомогою військової сили владу в Оринині захопили українські буржуазні націоналісти.

Боротьба трудящих за відновлення Радянської влади успішно завершилася в січні 1918 року. Було створено революційний комітет, який передусім взявся за ліквідацію поміщицького землеволодіння і передачу землі трудящим селянам. Але цю роботу не було завершено. Наприкінці лютого Оринин захопили австро-німецькі війська. Почалися масові арешти радянських активістів. Окупанти реквізували в населення хліб, худобу, забирали майно. Після вигнання австро-німецьких загарбників містечко кілька разів захоплювали петлюрівці й польські окупанти. Останній раз вороги вдерлися до Оринина у вересні 1920 року. Разом з ними в містечко повернувся поміщик Садовський. Спираючись на багнети окупантів, він забирав у селян їхнє майно «на відшкодування збитків». Та в листопаді розгорнувся навальний наступ частин Червоної Армії, і Садовському разом з петлюрівськими недобитками довелося тікати за кордон.

Після визволення села відновили роботу ревком і створений у липні комнезам, які знову взялися за розподіл серед селян націоналізованої поміщицької і церковної землі. Цю роботу продовжили Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, обрана в січні 1921 року, і партійний осередок, організований в травні того ж року[1]. Селянам було передано 2620 десятин землі, тобто майже в 4 рази більше, ніж вони мали до революції (691 десятину)[2]. Однак не відразу хлібороби змогли освоїти всю землю. Розореним війною селянам бракувало тягла і реманенту, не вистачало посівного матеріалу, бо за продрозверсткою вони мусили здавати всі надлишки зерна.

Величезне значення для відродження сільського господарства і, зокрема, розширення посівних площ мали рішення X з'їзду РКП(б). Роз'яснювати їх масам партія відряджала свої кращі кадри, видатних державних і партійних діячів. Ніколи не забудуть оринииці пам'ятного дня 12 березня 1922 року, коли на зборах активу села й волості соратники В. І. Леніна — М. І. Калінін і Г. І. Петровський говорили про мету і завдання нової економічної політики, заміну продрозверстки продподатком[3]. Селяни одностайно схвалили запровадження непу. На мітингах і зборах трудящих Оринина не раз виступав секретар Кам'янецького повітового партійного комітету І. Ю. Кулик. Він подав значну допомогу партійному осередку в його боротьбі за відбудову господарства. Комуністи згуртовували сільську бідноту навколо комнезаму, залучали селян до різних форм кооперації.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 38.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-638, оп. 1, спр. 6, арк. 40.
[3] Газ. «Червоний кордон», 16 березня 1922 р.

Це дало позитивні наслідки. У 1922 році кількість членів КНС зросла до 147. Протягом березня — травня того року в селі створено кооперативне товариство «Рілля» і сільськогосподарську артіль «Сніп», а наступного року — артіль «Хліборобський колектив» (пізніше — «Новий шлях»). В них об'єдналися 30 бідняцьких родин. Для допомоги колективним, а також індивідуальним бідняцьким господарствам відкрили прокатний пункт сільськогосподарського реманенту[1].

Поряд з господарським здійснювалося і культурне будівництво. У 1922 році в колишньому будинку ксьондза відкрито початкову трудову школу. Розгорнулася боротьба за ліквідацію неписьменності. При Раді створили спеціальну комісію, яка організувала гуртки лікнепу. Осередком культурно-масової роботи став клуб. Майже кожного вечора збиралася сюди молодь на заняття драматичного, хорового, історичного та інших гуртків. Ініціатором багатьох корисних починань у роботі клубу була комсомольська організація, створена 1923 року, і особливо її секретар — демобілізований червоноармієць В. Свинарьов. Комсомольці організовували цікаві диспути на політичні, літературні та антирелігійні теми.

В процесі відбудови господарства і перших соціалістичних перетворень підвищувався авторитет комуністів, зростала їх кількість. У червні 1923 року сільський партосередок налічував вже 7 членів і 2 кандидати в члени партії[2]. Комуністам, усім трудящим селянам доводилося вести боротьбу не тільки з численними труднощами, а й класовими ворогами, які пролазили до виконкому Ради, президії комнезаму, намагалися розвалити кооперативні товариства. У 1923—1924 рр. Оринииський райком КП(б)У і райвиконком[3] разом з партосередком провели чистку місцевих органів влади від куркульських елементів. Поліпшилося керівництво діяльністю сільради, комнезаму. На кінець відбудовного періоду було освоєно всі посівні площі. Поступово міцніли колективні господарства, пізніше два з них — «Рілля» і «Сніп» перетворено на ТСОЗи. Значно зросло населення: 1925 року в Оринині налічувалося 5754 жителі. Відновила роботу лікарня. Працювали 3 школи, одна з яких — семирічна, гуртки лікнепу. Завдяки наполегливій роботі комуністів підвищувалися культурний рівень трудящих, їх політична свідомість. Про це яскраво свідчить такий факт: у червні 1927 року, у відповідь на провокаційне вбивство контрреволюціонерами радянського посла в Польщі П. Л. Войкова, в селі відбувся мітинг протесту. В резолюції мітингу було сказано: «Ми, громадяни села Оринина Кам'янецького округу, протестуючи проти підлого вбивства т. Войкова, заявляємо, що світова буржуазія, зробивши постріл у представника Радянської держави, провокує нову світову війну. Ми, робітники та селяни, гаряче протестуємо проти ганебних вчинків буржуазії, заявляємо, що ми війни не хочемо, але ж, коли буржуазія насмілиться розпочати війну, ми всі, як один, під проводом нашого робітничо-селянського уряду, щільніше зімкнувшись навколо Комуністичної партії, виступимо на захист здобутків Жовтня і зуміємо довести буржуазії всього світу, що робітничо-селянська держава непереможна»[4].

Наприкінці 20-х років партійні і радянські органи, керуючись ленінським кооперативним планом, розгорнули роботу, спрямовану на перебудову сільського господарства на соціалістичних засадах. Навесні 1930 року на базі ТСОЗів утворено два колгоспи, успішно працювала артіль «Новий шлях». Восени того ж року на колгоспних ланах з'явилися трактори Орининської МТС. Перші два-три роки було багато організаційних неполадок і господарських труднощів, траплялися й перекручення та інші недоліки. Але з часом справи пішли на краще. Вже у 1934 році артілі зібрали в середньому по 12 цнт зерна і по 240—250 цнт цукрових буряків з га, тоді

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-343, оп. 1, спр. 810, арк. 1—36; спр. 1371, арк. 1—33; ф. Р-638, оп. 1, спр. 6, арк. 43; ф. Р-1685, оп. 1, спр. 281. арк. 1—16.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 28, оп. 1, спр. 748, арк. 6—9; спр. 753, арк. 3; спр. 1602, оп. 1, спр. 6, арк. 10.

[3] З березня 1923 по 1959 рік Оринин був центром однойменного району.

[4] Матеріали Хмельницького обласного історико-краєзнавчого музею.

як врожаї зернових в індивідуальних селянських господарствах до їх колективізації не перевищували 6—7 цнт з гектара[1].

Включившись у рух п'ятисотенниць, ланки В. Шевчук, О. Ольхівської та ін. вирощували на закріплених за ними ділянках по 400—500 цнт цукрових буряків на кожному гектарі посіву. В роки довоєнних п'ятирічок сільськогосподарські артілі перетворилися на багатогалузеві господарства. Вони мали 3367 га землі; великі площі були зайняті під зерновими й технічними культурами, зокрема під тміном, який давав добрі прибутки. Зростало поголів'я громадської худоби. В останньому передвоєнному році в артілях налічувалося 640 коней, 318 голів великої рогатої худоби, 506 свиней, 296 овець, чимало птиці[2]. Працював маслоробний завод. Зростала технічна оснащеність сільського господарства. Оринինська МТС стала однією з кращих в області. 1938 року її затверджено учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки, тоді ж, першою на Поділлі, вона була нагороджена орденом Леніна. Ордена Леніна удостоєно й директора МТС А. М. Ковбасюка.

Із зростанням артільного господарства поліпшувався добробут колгоспників. Вони одержували на трудодень від 3 до 5 кг зерна. Все більше коштів витрачалося на соціально-культурні заходи. Зростала мережа медичних закладів. Уже в 1929 році колишню волосну лікарню розширено до 35 ліжок. Головним лікарем у ній працював хірург Я. М. Волошин, нині доктор медичних наук, завідуючий кафедрою загальної хірургії Одеського медінституту. Перед Великою Вітчизняною війною кількість ліжок у лікарні збільшилася до 45. Вона мала хірургічне, терапевтичне, гінекологічне та інфекційне відділення. Хворих обслуговували 5 лікарів, 20 сестер і акушерок.

Успішно виконували орининці заповіти Ілліча про здійснення культурної революції. В основному ліквідували неписьменність та малописьменність серед дорослого населення; всіх дітей шкільного віку охопили навчанням. У 1934 році семирічну школу перетворили на середню. Це була перша в районі десятирічка, в старших класах якої навчалися діти і з навколишніх сіл. 1936 року сталася подія, яку назавжди запам'ятали всі її учасники — і школярі, і вчителі: Орининську середню школу відвідав народний комісар освіти УРСР В. П. Затонський. Він дав високу оцінку навчально-виховній роботі педагогічного колективу, розповів про завдання, які ставила партія і уряд перед вчителями і молоддю[3]. Зростання населення зумовило потребу в розширенні шкільної мережі. У 1937—1938 рр. було збудовано два двоповерхові приміщення для української і російської середніх шкіл, відкрито українську вечірню десятирічку. В 1940/41 навчальному році в школах Оринина налічувалося 1186 учнів, працювало 42 вчителі.

1935 року в Оринині зведено районний будинок культури. Але він не міг повністю задовольнити зрослих культурних потреб населення. З ініціативи комсомольського осередку молодь спорудила сільський клуб. На сценах будинку культури й клубу часто виступали художні колективи з обласного центру; вони ж допомагали місцевому драматичному гуртку підготувати і поставити кілька п'єс українських класиків та радянських драматургів. Весною 1938 року орининці урочисто зустрічали Героя Радянського Союзу, керівника дрейфуючої станції «Північний полюс-1» І. Д. Папаніна. Відбувся мітинг, на який зібралися селяни навколишніх сіл. Усім хотілося побачити прославленого героя Арктики. Піонери піднесли дорогому гостеві букети квітів[4].

Високу політичну зрілість трудящі виявили під час перших виборів до Верховної Ради Союзу РСР (1937 рік). Виборці округу, куди входив Оринин, обрали своїм депутатом до радянського парламенту першого секретаря Кам'янець-Поділь-

[1] Наукові записки Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, т. 1, вип. 4. Кам'янець-Подільський, 1957, стор. 28—30.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 222, арк. 22—24.
[3] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8/4, арк. 1.
[4] Там же, арк. 5.

ського обкому КП(б)У С. А. Олексенка, який під час Великої Вітчизняної війни був секретарем підпільного обкому партії і очолював велике партизанське з'єднання[1].

Коли німецько-фашистські загарбники вдерлися на радянську землю, багато орининців зі зброєю в руках пішли захищати соціалістичну Батьківщину. З наближенням фронту почалася евакуація районних установ, техніки МТС. Гітлерівці захопили Оринин 7 липня 1941 року. Три роки окупації були роками жахливого терору й знущань з мирного населення. Фашистські кати по-звірячому знищили тут понад тисячу чоловік — місцевих жителів та зігнаних з інших сіл району. 246 юнаків і дівчат вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Масовими вбивствами ворог намагався залякати населення, примусити його скоритися «новому порядку». Але радянські люди не тільки не припиняли боротьби, вони посилювали її з кожним днем.

У 1943 році в Оринині створили підпільну групу, до якої входили С. М. Березовський, К. П. Клименко, Б. В. Юришин, К. М. Грушин, А. М. Косовський та інші[2]. Підпільники писали від руки листівки, в яких закликали населення до опору фашистам, повідомляли зведення Радянського інформбюро. У серпні того ж року члени підпільної групи організували партизанський загін, який назвали ім'ям більшовика-арсенальця, командира Таращанського полку часів громадянської війни В. Н. Боженка. Склали текст партизанської клятви, в якій говорилося: «Усі дії загону в цілому, як і кожного партизана зокрема, будуть спрямовані на підрив військово-матеріальної могутності ворогів радянського народу і насамперед проти німецьких фашистів... При виконанні своїх обов'язків, а також у відкритому бою з ворогом кожний партизан буде сміливим, хоробрим, битиме ворога до останньої краплі крові, не шкодуючи сил, а, якщо треба, і життя...»[3] Оригінал клятви зберігається в Київському державному історичному музеї. Командиром загону обрали комуніста П. А. Заплатинського, заступником — комуніста С. М. Березовського. Першою вдалою акцією народних месників був напад на районну поліцейську дільницю («шуцман-вахту»), де вони захопили чимало зброї. Через кілька днів було розгромлено поліцію і в селі Шустівцях. Партизани обстрілювали автомашини з фашистськими солдатами і офіцерами, вступали в бій з окремими групами ворога, пустили під укіс три залізничні ешелони на дільниці Балин—Нігин. На початку березня 1944 року на залізничній станції Нігин партизани захопили німецький ешелон з продуктами і обмундируванням. Як обмундирування, так і продукти харчування було роздано населенню[4].

7 березня 1944 року в нерівному бою загинув командир загону ім. Боженка П. А. Заплатинський. На могилі героя партизани поклялися нещадно бити ворога. Загін, очолюваний С. М. Березовським, швидко зростав. До нього вступали сміливі, відважні люди — палкі патріоти Радянської Вітчизни. Серед бійців загону було чимало орининців — О. Г. Галецький, П. М. Коваль, А. М. Косовський та ін. Багато жителів села активно допомагали загонові: були зв'язківцями, розвідниками, надавали партизанам притулок.

Коли 23—24 березня 1944 року частини 4-го гвардійського танкового корпусу під командуванням генерал-полковника Д. Д. Лелюшенка вели бої за визволення Оринина, в них брали участь і партизани загону ім. Боженка. 25 березня ворога було вибито з села. Але незабаром гітлерівці, намагаючись вирватися з оточення, перейшли в наступ. На шляху противника радянське командування створило кілька опорних пунктів оборони. Один з них знаходився в Оринині, де перебував і командний пункт командуючого 4-ю танковою армією. 28 березня піхотний полк фашистів при підтримці танків повів наступ на село, проте зазнав великих втрат і відступив. 1 квітня, скориставшись негодою, гітлерівці знов атакували Оринин

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8/4, арк. 5.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 39, арк. 1—5.
[3] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 144, 145
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 39, арк. 1—7; спр. 115, арк. 65, 66.

з північного заходу. Але радянські частини не тільки відбили напад, але й повністю розгромили ворога; було знищено близько 1400, взято в полон 200 фашистських солдатів і офіцерів. Шість днів тривала оборона села. Дійову допомогу радянським воїнам подавало населення: чоловіки взялися за зброю, жінки перев'язували поранених. 3 квітня 17-а і 49-а механізовані бригади остаточно розгромили залишки ворожого угруповання [1].

Після вигнання окупантів за річку Збруч партизанський загін ім. Боженка було розформовано, більшість його бійців вступила до лав Червоної Армії. На фронтах Великої Вітчизняної війни бойовими подвигами відзначилися 250 орининців, яких нагороджено орденами й медалями. За мужність і героїзм, виявлені в боях за визволення Будапешта, житель Оринина М. Л. Никольчук удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу.

Окупанти завдали Оринину величезних збитків. Лише купи цегли і попелу лишилися на місці колишніх майстерень, гаражів МТС, багатьох житлових будинків колгоспників. Поля за роки війни перетворилися на перелоги.

У травні колгоспники почали весняні польові роботи. Не було машин, не вистачало робочої худоби, сільськогосподарського реманенту, насіння, робочих рук. Для оранки довелося запрягати в ярма корів. Велику допомогу подали танкісти, які зорали чималу площу на своїх бойових Т-34. Всі три артілі успішно завершили посівну кампанію. Збирали врожай косами й серпами. Йшла боротьба за кожну зернину, колосок. Завдяки цьому зібрали в середньому по 8 цнт зерна з гектара[2].

Почалося відродження машинно-тракторної станції. У перших числах липня 1944 року сталася знаменна подія. На багатолюдному мітингу радянський патріот А. Я. Андрусишин урочисто передав директорові найціннішу реліквію МТС — орден Леніна, врятований ним від ворога[3]. Протягом першого року відбудови зруйнованого господарства МТС одержала кілька тракторів, автомашин, стали до ладу майстерні, виробничі приміщення. В артілях успішно відбудовувалися господарські споруди. Одночасно населення ремонтувало й відбудовувало приміщення районної лікарні, шкіл, районного будинку культури, сільського клубу; відновлювався житловий фонд.

У 1950 році три колгоспи Оринина об'єднались в один. Укрупнення господарства позитивно відбилося на його економіці. Того року урожай пшениці становив пересічно 15,3 цнт з га, цукрових буряків — 242 цнт з га, а протягом 1954—1956 рр. буряківники збирали по 300 цнт коренів з га. За високі врожаї цієї цінної технічної культури колгосп був відзначений дипломами 2-го і 3-го ступенів Всесоюзної сільськогосподарської виставки та премією — автомашиною. Кілька передовиків артілі одержали медалі виставки[4]. 1958 року до Орининського колгоспу приєдналася артіль ім. Жданова с. Ріпинець. За об'єднаним колгоспом, який дістав назву «Прапор комунізму», закріплено 3724 га орної землі. У наступні роки він перетворився на високопродуктивне багатогалузеве господарство, добре оснащене технікою.

Особливо великих успіхів колгоспники добилися в роки восьмої п'ятирічки. П'ятирічний план вони перевиконали за всіма показниками. Державі

Сівба в колгоспі «Прапор комунізму» с. Оринина. 1969 р.

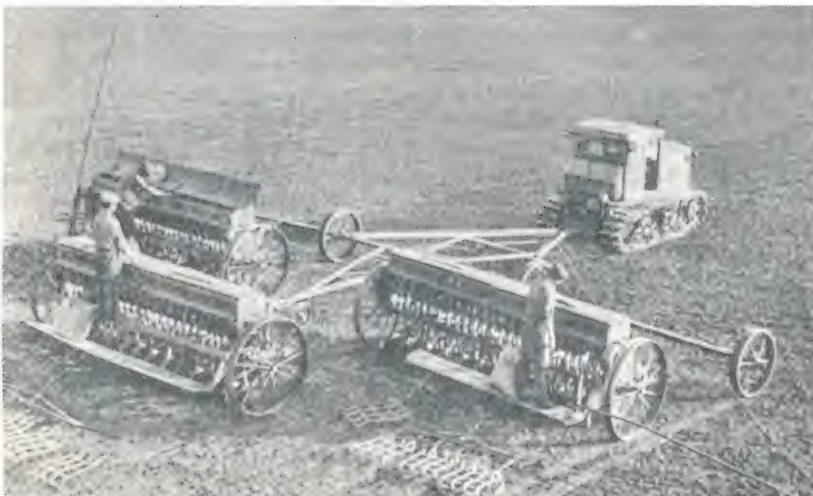

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 294, 309, 310; Архів МО СРСР, ф. 38а, оп. 9005, спр. 222, арк. 21—26.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3867, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 2.

[3] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 196, 197.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8/4, арк. 2—11.

Школа-інтернат у с. Оринині. 1969 р.

продано понад план десятки тисяч центнерів цукрових буряків, зерна, молока, м'яса. 1970 року основної культури господарства — цукрових буряків було зібрано пересічно по 345 цнт з га, значно більше, ніж в середньому по області. Найвищі врожаї — по 580 цнт буряків і по 30 цнт зернових з га виборола друга комплексна бригада, яку очолює кавалер ордена Леніна комуніст Б. В. Жалинський. 1971 року орденом Леніна нагороджено бригадира В. Д. Гижка.

Більшість з 84 комуністів села працює безпосередньо в сільськогосподарському виробництві. У колгоспі, в трьох його бригадах створені первинні парторганізації. Члени КПРС і 127 комсомольців вели перед у соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Радянської влади, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і нині очолюють боротьбу трудівників Оринина за втілення в життя рішень XXIV з'їзду ленінської партії.

Парторганізація, сільська Рада повсякденно дбають про дальше зміцнення громадського господарства і на цій основі — підвищення добробуту трудящих. Невпинно зростає оплата праці колгоспників. Якщо в 1950 році на трудодень вони одержали 900 грамів зерна і близько 1 крб. грішми, то в 1970 році на людино-день видано по 3,3 крб. Ветерани праці забезпечені пенсіями.

В Оринині є кілька підприємств місцевої промисловості. Найбільше з них — цегельний завод (70 робітників), споруджений у 1954 році. У восьмій п'ятирічці підприємство значно розширило виробництво будівельних матеріалів, випустило понад план 1 млн. штук цегли. На 109 проц. виконано п'ятирічні завдання виробництва черепиці. Це дає змогу проводити в селі велике будівництво. У благоустрої Оринина, який 1959 року увійшов до складу Кам'янець-Подільського району, велику допомогу партійним і радянським органам подають Кам'янець-Подільський райком КП України і райвиконком. Тільки протягом 1966—1970 рр. в селі споруджено 152 житлові будинки, двоповерховий комбінат побутового обслуговування, що має добре обладнані цехи і майстерні, кілька торговельних закладів. Новозбудований ресторан «Поділля» — один з кращих в області. Його інтер'єр оздоблено розписами, які відтворюють минуле і сучасне українського народу. Цей ресторан відомий своїми смачними національними стравами.

Оринин рік у рік красивішає і впорядковується. Центр села прикрашають двоповерхові будівлі адміністративних установ, двох універмагів. Тут розміщуються культурно-освітні заклади, магазини. Площа й тротуари заасфальтовані; розбито парк. Потопають у зелені садків житлові будинки з широкими вікнами і просторими кімнатами. До більшості осель прокладено водопровід. Особливої мальовничості селу надає річка Жванчик, яка поділяє його на дві частини. У 1962 році їх з'єднано новим залізобетонним мостом. Село перетинає шосе Кам'янець-Подільський — Львів. Отже, орининці мають зручне сполучення з районним центром, а також з багатьма іншими містами й селами області та республіки.

Добре налагоджено медичне обслуговування населення. В 1966 році завершено спорудження нового двоповерхового приміщення для лікарні на 150 ліжок. В його будівництві велику допомогу подавав колгосп. На кінець 1970 року Оринінська лікарня мала вже 175 ліжок. У селі є поліклініка, протитуберкульозний диспансер, санітарно-епідеміологічна станція. Хворих обслуговують 19 лікарів і 84 медпрацівники з середньою спеціальною освітою. Сільська Рада подбала і про жінку-трудівницю: відкрито жіночу й дитячу консультації, молочну кухню, стаціонарні ясла, дитячий

садок. На період літніх польових робіт у колгоспі працюють двоє сезонних дитячих ясел.

Підвищується добробут населення, зростає його освітній і культурний рівень. 1970 року в селі було 5 шкіл: середня, восьмирічна, школа-інтернат, вечірня і районна заочна середні школи. В них навчалися 1116 учнів, працювали 102 учителі і в їх числі — заслужена вчителька УРСР А. П. Пономаренко.

Різноманітна й цікава робота проводиться в культурно-освітніх закладах села. При будинку культури діють численні самодіяльні гуртки і колективи, які виступають перед жителями з концертами, виставами. До орининців приїжджають артисти з Кам'янця-Подільського, Хмельницького. Кілька разів на тиждень демонструються кінофільми. В бібліотеках, які мають 50 тис. книжок і обслуговують понад 3 тис. читачів, організовуються літературні вечори, читацькі конференції; до визначних дат і ювілеїв обладнуються стенди з відповідною літературою; широко практикують виїзди бібліотекарів і книголюбів у польові стани.

У побут входять нові свята й обряди. Урочисто відбуваються свята останнього снопа, вручення комсомольських квитків, атестатів зрілості. Біля пам'ятника загиблим воїнам призовники присягають на вірність Батьківщині.

Великих успіхів досягли орининці в будівництві нового життя. Зміни, що відбулися в селі за роки Радянської влади, яскраво свідчать про величезну перетворюючу силу соціалістичного суспільного ладу.

М. Ф. АЛЕКСАНДРА, Л. В. БАЖЕНОВ, С. М. БЕРЕЗОВСЬКИЙ

СТАРА́ У́ШИЦЯ

Стара Ушиця (до 1826 року — Ушиця) — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі Дністра, біля впадіння в нього річки Ушиці, за 55 км від районного центру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 2842 чоловіка. Сільраді підпорядковані населені пункти Гораївка, Конилівка, Кривчани.

В околицях села виявлено залишки пізньопалеолітичного поселення та поселення трипільської культури. Поблизу Старої Ушиці знайдено рештки городища скіфських і давньоруських часів[1].

Історія Ушиці поринає в сиву давнину. В літопису вона згадується як місто у 1144 році. Того року Ушицю захопило військо київського князя Ізяслава Давидовича, який вів боротьбу з галицьким князем Володимирком Володаревичем. 1159 року за князювання Ярослава Осмомисла в Галицькій землі спалахнуло повстання смердів, спрямоване проти феодального гніту. Намагаючись використати його у боротьбі за княжий престол, двоюрідний брат Ярослава Іван Ростиславович Берладник з великим військом вирушив по Дністру на північ і взяв в облогу Ушицю. Як розповідає літописець, смерди під час облоги «скачуть через заборола (міські стіни) к Иванови, и перебеже их 300». Однак взяти Ушицю Івану Берладнику не вдалося[2].

У 1199 році місто увійшло до складу Галицько-Волинського князівства. 1257 року монголо-татарські завойовники зруйнували укріплення Ушиці й інших міст, забрали багато жителів у полон. Після розгрому монголо-татар під Синіми Водами в 1362 році Ушиця потрапила під владу литовських феодалів Коріатовичів, а в 30-х роках XV ст. — польської шляхти. 1436 року польський король віддав Ушицьке староство у володіння І. Слабосію. Пізніше воно стало власністю Карачевських і Яцимирських. Населення терпіло не тільки від феодальної експлуатації, а й від міжусобних воєн магнатів. Так, у квітні 1618 року збройний загін Я. Острозького напав на місто з метою його пограбування. Зустрівши опір жителів, грабіжники

---

[1] Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, вып. 15. М., 1959, стор. 268.

[2] ПСРЛ, т. 2, стор. 84.

влаштували над ними жорстоку розправу. Чоловіків вішали на шибеницях, забивали киями[1].

Не було меж ненависті українського населення до польсько-шляхетських гнобителів. Коли почалася визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., багато жителів міста билося з ворогами у лавах селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького, за що польська шляхта, а разом з нею і татари спустошили Ушицю. 1661 року тут налічувалося всього 5 димів[2].

Жителі Ушиці, яка у другій половині XVII ст. стала королівським містом, продовжували боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту. Вони були активними учасниками великого народного повстання початку XVIII ст., керованого Семеном Палієм і Самусем. 1702 року 150 озброєних селян з Ушиці напали на маєтки Шидловського і Кавецького, намагаючись вчинити над панами «селянський суд». Після поразки повстання майже все населення міста, рятуючись від жорстокої розправи з боку шляхти, втекло до Молдавії[3]. Пізніше жителі повернулися, але місто під владою королівської адміністрації дедалі занепадало.

Совиний яр поблизу с. Старої Ушиці. 1970 р.

У 1793 році, коли Правобережна Україна возз'єдналася з Лівобережною в складі Росії, землі Ушицького староства, крім тих, що належали Ушиці, були подаровані Катериною II графу Шереметєву. За указом від 5 липня 1795 року Ушиця стала повітовим центром Подільського намісництва (з 1797 року — Подільської губернії). У 1796 році їй було затверджено герб[4]. Однак повітовим містом Ушиця була порівняно недовго. 1826 року центр повіту перенесено до містечка Летнівець, яке дістало назву Нової Ушиці. На відміну від неї Ушицю, що стала позаштатним містом, почали називати Старою Ушицею.

У 1867 році в Старій Ушиці було 3082 жителі, з них міщан — 1731, купців — 407, цехових — 307, решта — селяни, духовенство та ін. Населення займалося хліборобством, садівництвом, рибальством, сплавленням лісу, вирощуванням тютюну. Ті, що жили з хліборобства, власної землі не мали. Вони орендували її у міської управи, якій належало 1807 десятин, і в поміщика сусіднього села Пижів. На все населення припадало 483 десятини присадибної і 865 десятин польової землі. Більшість селян і міщан не могла прикупити землі, бо коштувала вона дорого — приблизно 39,1 крб. за десятину — і продавалася рідко. Так, за 20 років, що минули після реформи 1861 року, міська управа продала всього 5 десятин[5]. Навіть орендувати достатню кількість землі могли тільки заможні хазяї, які вели товарне господарство і користувалися найманою працею. 1879 року з 802 дворів 44 мали по одному наймиту, 7 — по 2—3 і один — 5. Жорстоко експлуатуючи наймитів, а під час сівби та жнив і поденників, куркульські господарства виробляли хліб на продаж. Його здебільшого баржами сплавляли по Дністру до Одеси. 1868 року з Староушицької пристані відправлено 13,1 тис. пудів зерна на 4360 крб. Крім хліба, виво-

[1] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, стор. 390, 391.
[2] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 506.
[3] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, стор. 148, 430, 561; журн. «Киевская старина», 1885, т. 11, стор. 478.
[4] Городские поселения Российской империи, т. 4, стор. 80.
[5] Сборник сведений о Подольской губернии, вып. 3, стор. 96

зили на продаж фрукти, особливо сушені сливи, лісоматеріали, тютюн. Великі базари збиралися в місті кожні два тижні, в неділю. На них продавалися, головним чином, коні, рогата худоба, вівці[1]. Місцеві ремісники пропонували виготовлене взуття, кожухи, полотно, рибальські снасті, вироби з дерева тощо. У 1897 році в Старій Ушиці було 158 ремісників.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у місті з'являються перші промислові підприємства: бойня, хлібопекарня, друкарня. В 1909 році на них, а також двох водяних млинах, працювало 49 робітників. Заробітна плата чоловіків становила в день пересічно 50 коп., жінок — 30 коп., тоді як фунт пшеничного хліба коштував 5,5 коп., солі — 1,5 коп. Переважна більшість населення була політично безправною. У 1911 році з 7,2 тис. жителів тільки 100 багатіїв мали право голосу на виборах до міської думи[2].

У середовищі бідноти зрів протест проти безпросвітного злиденного життя та безправ'я. У роки першої російської революції передова частина солдатів 16-ї роти 74-го піхотного Ставропольського полку, розквартированого в Старій Ушиці, і вчителька з сусіднього села Привороття В. Єзерницька розповсюджували серед населення листівки із закликом до боротьби з поміщиками і самодержавством. Під час арешту Єзерницької жандарми знайшли в неї нелегальну літературу, зокрема рукописні вірші «Ви жертвою впали», «На барикади!» та інші[3].

Напередодні Лютневої революції 1917 року Стара Ушиця являла собою звичайне село, хоча і вважалася містом. Тут було 674 житлові будинки, з яких 584—маленькі сільські мазанки під солом'яними або очеретяними стріхами. За півстоліття (1867—1917) в Старій Ушиці не побудовано жодного цегляного будинку, вулиці не брукувалися, не було водопроводу й каналізації. В місті працювали лише 2 приватні аптеки. Лікар і фельдшер приймали хворих вдома за плату.

Не краще було і з освітою. За переписом 1897 року, 76 проц. дорослого чоловічого і 86,8 проц. жіночого населення не вміли ні читати, ні писати. В однокласному училищі (засноване 1843 року) могло розміститися не більше 140 дітей. У 1916 році через відсутність місць відмовлено у прийомі 174 дітям[4]. Коштів на нову школу не давали, а церкви та інші молитовні будинки споруджувалися один за одним. Чимало грошей витрачалося на утримання 57 поліцейських.

Після Лютневої революції в місті мало що змінилося. Майже в незмінному складі залишалася міська управа. Обраний у березні 1917 року земельний комітет, до якого увійшли переважно куркулі, нічого не робив для полегшення тяжкого становища селянської бідноти. Зневірившись у ньому, селяни Старої Ушиці влітку почали самочинно захоплювати міську і поміщицьку землю, вирубували ліс тощо. Для «утихомирення» селян повітовий комісар Тимчасового уряду просив губернського комісара надіслати батальйон солдатів[5]. У вересні в Грушецькій волості, до якої входила Стара Ушиця, і в самому місті відбулися заворушення солдатів, незадоволених продовженням імперіалістичної війни. У цих заворушеннях брали участь і місцеві жителі.

В середині січня 1918 року трудящі встановили в місті Радянську владу. Новообраний земельний комітет почав провадити в життя ленінський Декрет про землю. Та наприкінці лютого до Старої Ушиці вдерлися австро-німецькі війська, які відновили старі порядки. Повітовий староста видав наказ про негайне повернення селянами захопленої поміщицької землі, будинків, худоби, сільськогосподарського реманенту тощо[6]. Після вигнання окупантів владу в місті захопили петлюрівці.

---

[1] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 4. СПб., 1873, стор. 739.
[2] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 213.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 758, арк. 311; спр. 7690, арк. 94—98.
[4] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 г., ч. 2, стор. 22—23; журн. «Экономическая жизнь Подолии», 1916, № 21—24, стор. 66, 67.
[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 48, арк. 35, 46, 47.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. 181, оп. 1, спр. 1141, арк. 8, 9.

В середині квітня 1919 року їх вибили звідси радянські війська. Тоді ж було створено ревком, а в травні обрано Раду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У цей час на місто напали контрреволюційні банди, спрямовані з-за кордону румунськими боярами. Населення Старої Ушиці дало рішучу відсіч нападникам. Під час бою кілька жителів було поранено і вбито[1].

У червні 1919 року місто знову захопили петлюрівці, а в грудні окупували польські інтервенти. На чолі міської думи окупанти поставили поміщика Регульського. Протягом 1920 року Стара Ушиця кілька разів переходила з рук в руки. Остаточно її визволили підрозділи 41-ї стрілецької дивізії 15 листопада 1920 року. Створений 29 листопада ревком закликав трудящих до відбудови господарства, якому в роки війни завдано збитків на 86,8 тис. крб. золотом[2]. Було видано наказ про відкриття торговельних підприємств, націоналізовано два водяні млини Регульського, який утік за кордон.

У січні 1921 року в Старій Ушиці відбулися вибори до Ради. Трудящі селяни, очолювані комуністами, дали рішучу відсіч спробам куркулів проникнути до радянського органу й обрали депутатами 50 бідняків та середняків, у т. ч. кілька жінок. Того ж місяця 12 комуністів об'єдналися в партійний осередок, який очолив І. Кучай[3]. Партосередок керував політичним і господарським життям. За його активною участю земельний відділ Староушицької Ради і комнезам, створений у липні 1920 року, приступили до перерозподілу землі між селянами. Їм безкоштовно передано 1750 десятин. На кожного члена селянської родини припало пересічно по чверті десятини. Зважаючи на малоземелля, губернські радянські органи звільнили населення Старої Ушиці від продрозверстки[4]. Для полегшення становища найбіднішого селянства і допомоги йому в налагодженні господарства 1922 року створено кредитно-збутове й споживче товариства. Пізніше організовано ще одне сільськогосподарське товариство — «Праця», до якого входило 10 сімей незаможників.

За новим адміністративним поділом, введеним у березні 1923 року, Стара Ушиця стала районним центром. Через те, що ні за зовнішнім виглядом, ні за економічним розвитком вона не відповідала статусу міста, її переведено до розряду сіл. За рішенням бюро Кам'янецького окружного партійного комітету в Старій Ушиці створено райком КП(б)У. У червні районна партійна організація об'єднувала 35 членів і кандидатів у члени партії[5].

Райком КП(б)У разом з виконкомом районної Ради повсякденно займалися відродженням господарства. 1925 року посівна площа і врожаї досягли довоєнного рівня. Відставало лише тваринництво. Стали до ладу дрібні підприємства: млини, друкарня та інші.

Чималих успіхів досягнуто в розвитку освіти і культури. Протягом 1920—1923 рр. відкрито три початкові школи, одну з яких 1925 року перетворено на семирічну. Працювали районний селянський будинок, бібліотека. Молодь і літні люди вечорами збиралися в сельбуді, де читалися лекції про міжнародне становище, влаштовувалися концерти самодіяльних артистів, проводилися диспути на атеїстичні теми. Виходила цікава, гарно оформлена стінніека з бойовим сатиричним відділом «За чуба», яка мала великий виховний вплив.

Значну допомогу комуністам в ідейно-виховній роботі подавали комсомольський осередок, створений 1924 року, і партосередок 15-го прикордонного батальйону. Під керівництвом прикордонників молодь вивчала військову справу, допомагала охороняти радянські рубежі[6].

[1] ЦДАЖР УРСР, ф. 393, оп. 12, спр. 577, арк. 10—13.

[2] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), стор. 700; Хмельницький облдержархів, ф. Р-3722, оп. 1, спр. 23, арк. 95.

[3] Хмельницький облдержархів. ф. Р-1010, оп. 1, спр. 55, арк. 3, 21.

[4] Там же, спр. 63, арк. 4, 5, 17; спр. 65, арк. 38.

[5] Хмельницький облпартархів, ф. 28, оп. 1, спр. 748, арк. 6; спр. 753, арк. 3.

[6] Там же, ф. 1602, оп. 1, спр. 39, арк. 93; газ. «Серп і молот» (Нова Ушиця), 9 вересня 1922 р.

В період реконструкції народного господарства країни районні партійні та радянські органи посилили боротьбу за соціалістичне перетворення сільського господарства. 13 грудня 1926 року пленум райвиконкому розглянув питання про кооперування селян. Було вирішено створити спеціальні кооперативні гуртки для пропагування ленінських ідей. Внаслідок проведеної роботи збільшився приплив до сільськогосподарського кредитного товариства «Перемога». Тільки за один 1928 рік кількість пайовиків зросла з 275 до 510[1]. Товариство збудувало спеціальні сушарки, в яких бідняки і середняки сушили фрукти з своїх садів.

Масовий рух за колективізацію селянських господарств розпочався 1929 року. Було створено товариство спільного обробітку землі «Нова зірка», яке наступного року перетворено на артіль з цією ж назвою. Весною 1930 року до артілі входило 260 дворів, а через три роки колективізацію одноосібних селянських господарств завершено. Держава надала колгоспові позичку на придбання сільськогосподарського реманенту. З організацією в 1931 році Староушицької МТС на артільних ланах з'явився перший трактор. Наприкінці 30-х років тут працювало вже 8 тракторів, 2 комбайни та інші машини. В 1936 році споруджено електростанцію потужністю 25 квт. Зростання технічної оснащеності господарства полегшувало працю колгоспників, сприяло підвищенню її продуктивності. 1936 року особливо добрі врожаї зібрали передові ланки Д. І. Яцемирської — по 18 цнт тютюну з га і комсомолки О. Бець — по 22 цнт пшениці з гектара.

Напередодні Великої Вітчизняної війни артіль «Нова зірка», за якою держава закріпила 1929 га земельних угідь, спеціалізувалася на вирощуванні тютюну, розведенні каракулевих овець. 1940 року тут вирощено і зібрано тютюну пересічно по 11,5 цнт з га, а на деяких ділянках — по 20,3 цнт. Вівцеферма колгоспу, в якій налічувалося 647 овець, вважалася найкращою в районі. В артілі було понад 200 голів великої рогатої худоби, 246 коней[2]. Чималий доход почала давати нова галузь господарства — шовківництво. Передові колгоспниці Х. П. та М. А. Кривицькі, В. С. Левицька, які збирали за сезон близько 70 кг коконів, були учасницями Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

З розвитком і зміцненням економіки артілі підвищувалася оплата праці її трудівників. У передвоєнні роки вони одержували на трудодень пересічно по п'ять кг зерна і чимало овочів та інших продуктів.

Рік у рік поліпшувалося побутове і медичне обслуговування населення. 10 червня 1928 року президія Староушицького райвиконкому розглянула питання про стан охорони здоров'я трудящих. Було схвалено діяльність медпрацівників районної амбулаторії і порушено клопотання перед Кам'янецьким окрвиконкомом про відкриття лікарні. На початку 30-х років вона вступила в дію; напередодні війни в ній налічувалося 60 ліжок, працювало три лікарі і тринадцять чоловік середнього медичного персоналу. Було також відкрито пологовий будинок, двоє дитячих ясел на сорок місць. У мальовничому куточку на березі Дністра споруджено дитячий санаторій республіканського значення.

Дальшого розвитку набула й народна освіта. В 1935 році збудовано і відкрито середню школу. Напередодні Вітчизняної війни в Старій Ушиці було дві середні школи, в яких навчалося 937 учнів, працювало 39 учителів.

Незліченні страждання і горе принесла радянським людям війна. 7 липня 1941 року фашисти вдерлися до Старої Ушиці і вчинили звірячу розправу над населенням. У газеті «Комуніст» за 26 листопада 1942 року повідомлялося, що німецькі кати розстріляли в селі близько 700 чоловік (у 1939 році в Старій Ушиці було 4,5 тис. жителів). Гітлерівці насильно вивезли на каторжні роботи до Німеччини 130 юнаків і дівчат. Жителька села М. Ярошевська згадувала: «У напиханих до відказу вагонах приїхали ми до Відня. Із вагонів нас вивантажили і під конвоєм повели в концентра-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-337, оп. 1, спр. 979, арк. 182, 183; спр. 1111, арк. 205, 206.

[2] Там же, ф. Р-747, оп. 1, спр. 223, арк. 6; спр. 226, арк. 8.

ційний табір, звідки мене і ще багатьох дівчат забрали на роботу на ферму «Шмідт юнк». Там ми цементували басейн. Праця була непосильна. Нам давали сто грамів хліба на добу та півлітра баланди. Поліцаї нас били гумовими палицями, залишали без харчів»[1].

Населення піднімалося на боротьбу проти ворога. У 1943 році в Старій Ушиці створюється підпільна група з 20 чоловік, яку очолював колишній прикордонник С. А. Захаров. Підпільники підтримували зв'язок з партизанським загоном М. Л. Міносяна, з патріотичними організаціями Кам'янця-Подільського, с. Привороття та ін. Патріоти розповсюджували листівки, в яких викривали брехливу фашистську пропаганду, закликали радянських людей до активної боротьби з гітлерівцями. В лютому 1944 року підпільники разом з партизанами спалили нафтобазу і телефонну станцію в с. Грушці, а в березні — знищили штаб фашистської військової частини, яка, рятуючись від оточення, намагалася переправитись через Дністер[2].

Мужньо билися проти ворога воїни-староушинці. Багатьох з них нагороджено орденами й медалями, а командиру танкового батальйону майору Й. А. Кадученку присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В червні 1944 року під Оршею його батальйон контратакував півсотні танків і піхотну частину гітлерівців. 17 танків з свастикою на броні і більшість солдатів ворога залишилися на полі бою. В другому бою батальйон Кадученка разом з сусідніми танковими підрозділами розгромив колону ворожих танків, у якій було понад сто машин[3].

На початку 1944 року окупанти, відчуваючи, що їм приходить кінець, у безсилій люті руйнували адміністративні, господарські будівлі, культурні заклади, виводили з ладу реманент. За час окупації з Старої Ушиці вони вивезли понад тисячу голів худоби. Збитки, заподіяні селу, становили 10,9 млн. карбованців[4].

29 березня 1944 року 237-а стрілецька дивізія 38-ї армії 1-го Українського фронту вибила гітлерівців з Старої Ушиці. Радянських воїнів, що загинули в бою за село, з військовими почестями поховано в братській могилі в сільському сквері. Після війни жителі встановили тут пам'ятник.

У перші дні після визволення почали працювати районні установи: райком партії, райвиконком, які, спираючись на сільських комуністів та сільраду, мобілізували населення на відбудову зруйнованого господарства. 8 квітня 1944 року на засіданні сільвиконкому всебічно обговорено питання про організацію відбудовних робіт, розроблено заходи щодо відродження економіки колгоспу. Відремонтували 46 кінних плугів, 47 борін, 12 культиваторів, 7 сівалок, 40 возів, але не було ні тракторів, ні коней. Тієї осені члени артілі зібрали пересічно по 5,8 цнт зернових з гектара.

Незважаючи на величезні труднощі, жителі Старої Ушиці докладали максимум зусиль, щоб допомогти фронту. Успішно проходив збір коштів на будівництво танкової колони «Радянське Поділля». Трудівники артілі «Нова зірка» внесли 100 тис. крб. Населення допомагало фронтовикам і продуктами харчування. В одному з листів з фронту, адресованому трудящим Старої Ушиці, писалося: «Дорогі колгоспники і колгоспниці! Ми, бійці й офіцери танкової частини 23966 «С», одержали від вас багато посилок-подарунків. Від щирого серця дякуємо за них. Ми запевняємо вас, що будемо бити кровожерливого ворога до повного його розгрому»[5].

Після закінчення війни партійна організація і сільрада посилили боротьбу за відродження господарства артілі. Під час підготовки до посівної кампанії 1945 року комуністи і депутати сільради допомогли членам артілі організувати ремонт сільськогосподарської техніки, зібрати посівний матеріал, вивезти на поля місцеві добрива, забезпечити використання на польових роботах корів та молодих

---

[1] Газ. «Наддністрянська правда» (Стара Ушиця), 30 червня 1945 р.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 42, арк. 145; спр. 116а, арк. 36.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 8/5, арк. 16.
[4] Там же, ф. Р-836, оп. 1, спр. 780, арк. 7.
[5] Газ. «Наддністрянська правда», 13 січня, 22 лютого 1945 р.

Шлях на с. Стару Ушицю. Цвітуть черешні. 1965 р.

бичків. 1 липня на засіданні виконкому сільради з депутатів-комуністів створено комісію, на яку покладено керівництво відбудовними роботами[1]. Завдяки допомозі держави і наполегливій роботі трудівників села протягом наступних двох років було повністю відбудовано виробничі приміщення, громадські будівлі, житловий фонд. 1948 року посівні площі колгоспу досягли довоєнного рівня. У 1950 році врожай озимої пшениці становив 11,5 цнт з га. Значно зросло поголів'я громадської худоби. Неухильно підвищувався рівень механізації сільськогосподарського виробництва. В 1953 році колгоспи району обслуговувало 20 тракторів, 5 комбайнів, багато іншої техніки МТС. Були споруджені ремонтні майстерні, гараж тощо.

Весною 1957 року на базі Староушицького колгоспу «Нова зірка» і сільськогосподарських артілей сіл Кривчан, Конилівки, Гораївки, Наддністрянки, Студениці, Теремців, Бакоти створюється радгосп ім. Орджонікідзе — спеціалізоване господарство для вирощування лікарських рослин. Воно має 5,5 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 5,2 тис. га орної землі. Близько половини її зайнято під лікарськими рослинами: долматською ромашкою, наперстянкою, маком різних видів та ін. У радгоспі споруджено цех для вироблення з м'яти ефірного масла. Лікарські трави відправляють на хіміко-фармацевтичні заводи, до аптекарської мережі, експортують за кордон, зокрема в країни соціалістичної співдружності. П'ятирічний план виробництва сировини для медичної промисловості працівники радгоспу виконали на 109 процентів і дали державі понад план 5 тис. цнт цінної продукції.

За роки восьмої п'ятирічки досягнуто значних успіхів і в інших галузях господарства. Зросла урожайність зернових культур. Добре попрацювали тваринники. Включившись у змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 25 доярок радгоспу значно перевиконали річні завдання по надоях молока. Доярка Г. О. Урсуляк надоїла від кожної закріпленої за нею корови понад 3,5 тис. кг молока. План продажу молока державі радгосп виконав на 105,8 проц., м'яса — на 120,2 проц.[2] У вересні 1970 року працівники радгоспу з радістю дізналися, що у всесоюзному соціалістичному змаганні на честь Ленінського ювілею вони завоювали перше місце серед споріднених підприємств. Радгоспу вручено перехідний Червоний прапор Міністерства медичної промисловості СРСР і ЦК профспілки медпрацівників.

Натхненником і організатором трудових здобутків колективу є партійна організація, до складу якої входять 150 комуністів, і сільська Рада. Їх бойовий помічник — комсомольська організація налічує 316 юнаків і дівчат. Комуністи й комсомольці працюють на головних ділянках виробництва. Вони очолили боротьбу за звання ударника комуністичної праці. У цей рух включилися усі трудівники радгоспу. За роки п'ятирічки це високе звання виборoли 167 чоловік, 69 з них були нагороджені значком «Відмінник соціалістичного змагання медичної промисловості».

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили самовіддану працю сільських трудівників. Шістьох з них відзначено орденами, зокрема тракториста М. Я. Крупицького, який на тракторі Т-74 щороку виробляє пересічно по 900 га умовної оранки замість 500 га за планом, нагороджено орденом Леніна. 113 передовиків господарства удостоєно Ленінської ювілейної медалі.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-2269, оп. 1, спр. 4, арк. 1—11, 21, 22.
[2] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 815, арк. 17.

Із зростанням грошових прибутків радгоспу, які за десять років (1960—1970) збільшилися в п'ятнадцять разів, поліпшується матеріальний добробут його працівників. Середньорічна заробітна плата підвищилась з 827 крб. у 1965-му до 1240 — у 1970 році.

На території Старої Ушиці є кілька промислових підприємств. З 1961 року почалися розробки покладів бентонітових глин, що застосовуються у нафтопереробній і фаянсовій промисловості. 34 гірники, які працюють у штольні, достроково — до 25 жовтня завершили п'ятирічне завдання. Держава одержала 6030 тонн бентоніту замість 4850 тонн за планом. У селі розміщено одне з підприємств Кам'янець-Подільського райпромкомбінату, яке виробляє черепицю. У 1970 році її було вироблено на 135 тис. крб. Добре працює підприємство безалкогольних напоїв. Повністю задовольняє потреби населення місцевий млин.

За післявоєнні роки великі зміни сталися і в самій Старій Ушиці. До 1959 року вона була районним центром, а потім увійшла до складу Кам'янець-Подільського району. В селі здійснюється широке житлове і культурне будівництво. Лише протягом 1956—1970 рр. тут споруджено 155 житлових будинків з цегли під шифером або черепицею, а також два багатоквартирні комунальні будинки, в яких живуть робітники радгоспу. В центрі села — промтоварні і продовольчі магазини, майстерні побутового комбінату. Сільська Рада, громадськість багато уваги приділяють благоустрою Старої Ушиці. Вулиці озеленені, забруковані, прокладено тротуари.

Мальовничі краєвиди вкритих лісом гір, величава плинь Дністра, по якому курсують швидкісні катери на підводних крилах, прекрасні пляжі, фруктові сади створюють Старій Ушиці славу дачного і курортного місця. Щоліта з різних кінців Радянського Союзу приїжджають сюди трудящі зміцнити своє здоров'я, добре відпочити. Держава виділяє великі кошти на розширення й будівництво лікувально-профілактичних закладів. 1960 року відкрито обласний дитячий ревматологічний санаторій. Староушицька лікарня має сім відділень, поліклініку. Працюють два фельдшерсько-акушерські пункти, три дитячі дошкільні заклади.

Значних успіхів досягнуто в галузі освіти і культури. У середній, восьмирічній і трьох початкових школах у 1970 році навчалося 760 учнів. Відкрито інтернат на 45 місць для дітей з інших сіл. Староушицька середня школа — одна з кращих в області. Досвід викладання навчальних дисциплін такими майстрами своєї справи, як кавалер ордена Леніна вчитель Ю. П. Кошевко, заслужена вчителька УРСР Н. М. Заболотна та інші, широко вивчається педагогами шкіл району й області. Вчителі проводять велику виховну і громадську роботу. З їх допомогою учні створили шкільний історико-краєзнавчий музей, ленінський клас. Педагоги й учні старших класів — активні учасники сільської художньої самодіяльності. При будинку культури працюють численні аматорські гуртки і колективи, кращим з яких є танцювально-хоровий ансамбль. Влітку 1970 року він з успіхом виступав на обласному фестивалі народного самодіяльного мистецтва. Вечорами жителі Старої Ушиці йдуть до будинку культури, широкоекранного кінотеатру, щоб послухати хороший концерт, подивитися новий кінофільм. Чимало мешканців — дорослих і дітей — збирається в читальних залах двох сільських бібліотек.

Староушинці пишаються своїми земляками — доктором біологічних наук, професором Ф. С. Замбриборщем, доктором медичних наук, професором Б. Я. Первомайським.

В селі працюють 70 фахівців з вищою і близько 140 — з середньою спеціальною освітою. Вони виступають організаторами виробництва, несуть знання в маси.

Керуючись рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, партійна організація, сільська Рада, дирекція радгоспу розробили план розвитку господарства на 1971—1975 рр. Трудівники радгоспу успішно його здійснюють.

М. Ф. АЛЕКСАНДРА, Л. В. БАЖЕНОВ,
І. Я. ВАЙСМАН, С. Б. ЮСІМ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

ВЕЛИКОЗАЛІ́ССЯ (до 1947 року — Великі Вірмени) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 878 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дубинка, Залісся, Киселівка, Малозалісся.

У Великозаліссі міститься центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева, який обробляє 2,9 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — вирощування зернових культур і тваринництво.

Село має восьмирічну школу, клуб із залом на 450 місць, бібліотеку, медпункт, дитячі ясла. До послуг жителів — швейна майстерня.

1906 року відбувся страйк сільськогосподарських робітників. У 1943 — на початку 1944 рр. в районі села діяв партизанський загін на чолі з С. М. Березовським. За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 164 жителі Великозалісся нагороджені орденами й медалями.

На околицях села знайдено рештки ранньослов'янського поселення черняхівської культури.

ВРУ́БЛІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1393 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Лука-Врублівецька, Station Станіславівка, Яруга.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Жданова, за яким закріплено 1,6 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури та цукрові буряки, розводить велику рогату худобу, свиней, овець. Підсобні підприємства — пилорама й олійня.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури з залом на 450 місць, бібліотека, АТС.

Перша згадка про Врублівці в історичних документах належить до 1460 року.

У 1905 році тут відбувся страйк сільськогосподарських робітників. 1923 року в селі створено сільськогосподарську артіль «Набат».

Ручні рубила доби раннього палеоліту (понад 300 тис. років тому), виявлені поблизу с. Луки-Врублівецької.

Біля сс. Врублівців та Луки-Врублівецької виявлено залишки однієї з найдавніших на Україні стоянок раннього (близько 300 тис. років тому) та пізнього палеоліту (40—13 тис. років тому). Тут досліджено залишки поселення ранньотрипільської культури (IV тисячоліття до н. е.), могильник ранньоскіфських часів (VIII—VII ст. до н. е.), а також ранньослов'янські поселення черняхівської культури та давньоруських часів (X—XII століть).

ГО́ЛОСКІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на берегах річки Смотричу за 7 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1917 чоловік. Сільраді підпорядковані села Зіньківці, Пудлівці, Улянівка.

Колгосп «Ленінська „Искра"», центральна садиба якого розміщена в Голоскові, обробляє 2,6 тис. га орної землі. Виробничий напрям — рільництво. Спеціалізується по розведенню птиці (курей). В селі є державний млин.

За високі виробничі досягнення в 1948 році 11 трудівників села нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора і медалями, а Н. К. Лубко, Б. Д. Полюху, С. М. Манзюк, Н. І. Езерницьку і П. В. Ткачука удостоєно ордена Леніна.

Тут працюють середня і початкова школи, клуб, бібліотека.

Перша писемна згадка про село в історичних документах належить до 1460 року.

В 1919—1920 рр. в Голосківській початковій школі працював вчителем український радянський поет-байкар М. П. Годованець.

За одержання в 1937—1939 рр. високого врожаю зернових (16 цнт з га), цукрових буряків (299 цнт) і картоплі (158 цнт) колгосп ім. Петровського с. Голоскова був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

В селі виявлено знаряддя праці трипільської культури та поховання доби ранньої бронзи (III тисячоліття до н. ери).

ГРУ́ШКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 46 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 848 чоловік. Сільраді підпорядковані села Каштанівка і Рункошів.

Місцевий колгосп ім. Суворова обробляє 2,6 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури й тютюн; розвинуте тваринництво.

Тут працюють середня школа, клуб із залом на 500 місць, бібліотека, народний музей. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, дитясла. Жителів обслуговує швейна майстерня.

Вперше село згадується в історичних документах з кінця XV століття.

За подвиги і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 113 жителів села нагороджено орденами й медалями.

У Рункошеві народився учасник боротьби за владу Рад на Україні М. Є. Врублевський (1897—1918) (парт. псевд. Сергій).

На території села виявлено знаряддя праці доби пізнього палеоліту та залишки поселення трипільської культури.

ГУ́МЕНЦІ — село, центр сільської Ради; розташоване вздовж річки Мукші, за 9 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 2268 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вербка, Колубаївці, Лисогірка, Привороття Друге, Слобідка-Гуменецька.

За колгоспом ім. Котовського, центральна садиба якого знаходиться в селі, закріплено 3 тис. га орної землі. Колгосп має 33 трактори, 28 комбайнів, 20 автомашин. Виробничий напрям — рільництво й тваринництво.

Допоміжні підприємства—черепична майстерня, пилорама, млин. В селі розміщується Гуменецько-Вербецьке заводоуправління по виробництву будівельного вапняку.

За високі виробничі показники в 1940 році ланкова колгоспу А. П. Сов'як нагороджена орденом Леніна.

В Гуменцях є середня школа, клуб, бібліотека, стадіон. Працюють також 2 фельдшерсько-акушерські пункти, дитячі садок і ясла. До послуг жителів дві майстерні побутового обслуговування.

Перша згадка про село в історичних документах належить до 1493 року.

В Гуменцях виявлено залишки кількох поселень трипільської культури, а поблизу села, на Кармалюковій горі — велике городище, яке існувало в скіфські (VII—IV ст. до н. е.) та давньоруські (XI—XIII ст.) часи.

ДЕРЕВ'Я́НЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 40 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 706 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бровари, Гелетина, Привітне.

В Дерев'янім міститься центральна садиба радгоспу ім. Свердлова, за яким закріплено 1,6 тис. га орної землі. Господарство зерно-бурякового напряму з розвиненим тваринництвом. Допоміжні галузі — садівництво, бджільництво.

Є середня школа, клуб, медпункт, бібліотека, дитячі ясла і садок.

За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 163 жителі села відзначено урядовими нагородами.

Біля села знайдено залишки кількох поселень трипільської культури і давньоруських часів.

ДОВЖО́К — село, центр сільської Ради, розташоване за 3 км від райцентру і за 5 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 3692 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Нагоряни.

У Довжку — центральна садиба колгоспу ім. Мічуріна, який обробляє 1,6 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — землеробство і тваринництво.

На території села розміщено спиртокомбінат, який виробляє спирт, дріжджі, вуглекислоту. На комбінаті працює понад 150 чоловік.

Є середня школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла. До послуг жителів — комбінат побутового обслуговування.

Є. Я. Рачкевич — комісар 46-го гвардійського жіночого авіаполку легких бомбардувальників. Село Довжок. Фото 1944 р.

Довжок заснований на початку XVI століття.

В 1923 році в селі організовано сільськогосподарську артіль «Сніп» і створено партійний осередок.

За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 283 жителі села нагороджені орденами й медалями.

Уродженець с. Нагорян П. В. Тручак за мужність, проявлену в боях на території Східної Пруссії в 1944 році, удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

В районі Довжка виявлено залишки поселення черняхівської культури (II—VI ст. н. е.), також знайдено римські, візантійські та венеціанські монети.

ЗАЛІ́ССЯ ПЕ́РШЕ (до 1947 року — Фридрівці) — село, центр сільської Ради. Розташоване за 15 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1643 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Параївка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Ленінський прапор», за яким закріплено 1,8 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури, цукрові буряки. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Працюють також пологовий будинок, медпункт, дитячі ясла.

Село згадується в історичних документах з 1410 року.

На території села виявлено залишки поселення трипільської та черняхівської культур.

КАДИ́ЇВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані вздовж річки Жванчику, за 12 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 2210 чоловік. Сільраді підпорядковане село Суржа.

В Кадиївцях міститься центральна садиба колгоспу ім. Димитрова, за яким закріплено 1,9 тис. га орної землі. Колгосп спеціалізується на птахівництві. Розвинуте рільництво і м'ясомолочне тваринництво.

Село має середню школу, клуб із залом на 450 місць, бібліотеку, народний музей. Працюють медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла. Населення обслуговують шевська та швейна майстерні.

Перша писемна згадка про Кадиївці в історичних документах належить до 1410 року.

За одержання в 1937—1939 рр. високого врожаю зернових (17,6 цнт з га) і цукрових буряків (345 цнт з га) місцевий колгосп занесено до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

Поблизу села знайдено знаряддя праці доби пізнього палеоліту, залишки поселення трипільської і черняхівської культур.

КАЛА́ЧКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 40 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення— 534 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Демшин, Патринці, Рогізна, Субіч.

Колгосп ім. XX з'їзду КПРС, центральна садиба якого знаходиться в Калачківцях, економічно міцне господарство, за яким закріплено 3 тис. га орної землі; має 33 трактори, 16 комбайнів, 20 автомашин. Провідні галузі виробництва — землеробство, тваринництво.

За високі виробничі досягнення 19 трудівників села нагороджено орденами і медалями, голову сільської Ради М. П. Гладку — орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

В історичних документах село згадується з першої половини XVII століття.

У Калачківцях виявлено знаряддя праці доби пізнього палеоліту, в Патринцях — пізнього палеоліту та неоліту, в Демшині — залишки поселення часів Київської Русі.

КИТА́ЙГОРОД — село, центр сільської Ради, розташоване за 25 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення— 908 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вихватнівці, Ленівка.

Місцевий колгосп «Комунар» обробляє 1 тис. га орної землі. У господарстві переважають зернові і технічні культури, розвинуте тваринництво. Допоміжні галузі — садівництво, бджільництво.

За виробничі досягнення 32 колгоспники удостоєні високих урядових нагород.

Тут працюють середня школа, клуб, бібліотека. Діють лікарня, аптека, дитячі ясла. 1954 року завідуючого навчальною частиною середньої школи К. Й. Корчинського нагороджено орденом Леніна.

В історичних документах село згадується з 1607 року.

1922 року в селі створено партійний, 1921 року — комсомольський осередки.

В Китайгороді виявлено залишки поселень трипільської культури та давньоруських часів.

КОЛИБА́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на шосейній магістралі Київ—Чернівці, за 7 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1544 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Ольховець, Смотрич, Червона Чагарівка.

В Колибаївці знаходиться рільнича бригада колгоспу «Україна», яка обробляє 1,5 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — рільництво, тваринництво. Допоміжні підприємства — кам'яний кар'єр, пилорама.

В селі є восьмирічна школа, клуб із залом на 300 місць, бібліотека. Діють медпункт, дитячі ясла. До послуг населення — швейна, шевська та годинникова майстерні.

Колибаївка заснована на початку XVII століття.

На території села виявлено залишки поселення трипільської культури.

КРУША́НІВКА — село, центр сільської Ради, розташоване за 40 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1062 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Колодіївка.

В Крушанівці — центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму», де на 1,2 тис. га орної землі вирощуються зернові та технічні культури (тютюн). Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво.

Снігозатримання на полях колгоспу «До комунізму». Село Кульчіївці, 1969 р.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

В історичних джерелах село згадується з середини XVIII століття.

У Колодіївці народився доктор сільськогосподарських наук, професор А. Г. Михайловський.

КУЛЬЧІЇВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1261 чоловік. Сільраді підпорядковані села Калиня, Княжпіль, Суржинці, Фурманівка.

В селі розміщено центральну садибу колгоспу «До комунізму» — одного з найбільших в районі, за яким закріплено 3,9 тис. га орної землі. Він має 32 трактори, 10 комбайнів, 21 автомашину. Основний напрям виробництва — зернові культури, тваринництво; з допоміжних — садівництво та бджільництво.

В селі є середня і початкова школи, клуб, бібліотека, медпункт.

Село вперше згадується в історичних документах 1405 року.

Поблизу Кульчіївців виявлено поховання доби ранньої бронзи (кінець III тисячоліття до н. е.), а біля Княжполя — залишки трипільського поселення і давньоруське городище.

ЛАСТІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване вздовж річки Жванчику. Відстань до райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський — 29 км. Населення — 911 чоловік. Сільраді підпорядковані села Збруч, Ісаківці.

У колгоспі ім. Кірова — 2 тис. га орної землі. Основна галузь господарства — рільництво. Розвинуто м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво.

У селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерський пункт.

Перша писемна згадка про Ластівці в історичних джерелах належить до 1512 року.

Партійний осередок створено в 1923 році.

Біля с. Збруча виявлено пізньопалеолітичну стоянку і поселення черняхівської культури, а поблизу с. Ластівців — залишки поселення трипільської культури.

МАЛИНІВЦІ — село, центр Гринчуцької сільради, розташоване за 33 км від районного центру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 397 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бабшин, Гринчук, Слобідка-Малиновецька.

В селі знаходиться рослинницька бригада колгоспу ім. Карла Маркса (центральна садиба в с. Гринчуку), за якою закріплено 736 га орної землі. Господарство вирощує зернові й технічні культури. Має молочнотоварну ферму і ферму відгодівлі великої рогатої худоби.

Є початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

У лютому 1923 року в Бабшині створено одну з перших на Поділлі сільськогосподарську комуну ім. Карла Маркса.

В селі Бабшині народився А. Ф. Бурденюк, професор, доктор ветеринарних наук.

Біля сс. Гринчука, Малинівців і Бабшина виявлено залишки кількох поселень трипільської та черняхівської культур, а також городище часів Київської Русі.

ПІДПИЛИП'Я — село, центр сільської Ради. Розташоване на лівому березі річки Збручу, за 40 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Скала-Подільська на лінії Скала-Подільська — Чортків. Населення — 747 чоловік. Сільраді підпорядковане село Подоляни.

Місцевий колгосп ім. Ватутіна, центральна садиба якого розташована в Підпилип'ї, обробляє 1 тис. га орної землі. В господарстві переважають зернові культури; тваринництво м'ясо-молочного напряму.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека.

В історичних документах село згадується з кінця XV століття.

ПОДІЛЬСЬКЕ (до 1963 року — Привороття)— село, центр сільської Ради, розташоване на шосе Дунаївці—Стара Ушиця, за 45 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1432 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Лучки, Нефедівці.

В Подільському — центральна садиба колгоспу «Зоря», площа орної землі — 1,2 тис. га. Господарство вирощує зернові і технічні культури, має розвинуте молочнотоварне тваринництво, вівчарство.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Привороття вперше згадується в грамоті князів Коріатовичів, датованій 1386 роком.

Біля Подільського виявлено залишки поселення трипільської культури та давньоруського городища.

ПРИВОРОТТЯ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 20 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1155 чоловік. Сільраді підпорядковані села Адамівка, Добровілля, Кізя.

На території села міститься центральна садиба колгоспу «Прогрес», за яким закріплено 2,2 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні насіння овочевих культур. Допоміжні підприємства — млин, пилорама.

За високі виробничі досягнення у розвитку колгоспу 14 трудівників нагороджено орденами і медалями. Голова колгоспу С. О. Щербань і ланкова З. Д. Кравцова удостоєні високої урядової нагороди — ордена Леніна.

Є середня школа, клуб, бібліотека, народний музей, АТС, медпункт, дитясла.

Перші відомості про Привороття в історичних документах датуються 1532 роком.

Уродженцем села є український радянський письменник М. В. Білкун.

Поблизу села знайдено знаряддя праці доби неоліту (V—IV тисячоліття до н. е.).

РИ́ХТА (до середини XVII ст.— Новосілка)— село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Жванчику, притоки Дністра, за 12 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1238 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ліскiвці.

Тут розміщується комплексна бригада № 2 Ліскiвського колгоспу ім. Тельмана, за якою закріплено 966 га орної землі. Господарство займається рослинництвом, тваринництвом і садівництвом (93 га саду).

У селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, дільнична лікарня.

В історичних документах Новосілка згадується з середини XVI ст. На рубежі XVI—XVII ст. власник села В. Гумецький збудував тут замок, залишки якого збереглися до нашого часу.

В травні 1921 року в Рихті створено партійний осередок. 1940 року місцева артіль була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

РУДА́ — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1027 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гаврилівці, Цвіклівці.

Колгосп ім. Калініна, центральна садиба якого знаходиться в селі,— велике, багатогалузеве господарство, користується 3,7 тис. га орної землі. Спеціалізується на птахівництві. Із допоміжних підприємств є хлібопекарня.

За високі виробничі досягнення доярці М. А. Латюк присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, голову колгоспу Г. І. Шевцова нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, клуб із залом на 300 місць, бібліотека. Є також фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, профілакторій, дитячі ясла.

Руда — одне з найдавніших поселень району. Під назвою Нова Руда згадується в історичному документі, датованому 1422 роком.

Прикраси (намисто із зубів оленя) зі скарбу трипільської культури, знайденого у с. Цвіклівцях.

У Гаврилівцях народився доктор хімічних наук, професор В. Г. Панасюк.

Поблизу сс. Рудої і Цвікловець виявлено залишки поселень трипільської культури. В с. Цвіклівцях знайдено скарб мідних і кістяних прикрас (III тисячоліття до н. ери).

СЛОБІ́ДКА-КУЛЬЧІЄВЕ́ЦЬКА— село, центр сільської Ради, розташоване біля шосейної дороги Кам'янець-Подільський — Стара Ушиця. Відстань до райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський — 5 км. Населення — 657 чоловік. Сільраді підпорядковані села Боришківці, Жовтневе, Кам'янка, Оленівка.

Місцевий колгосп «Ленінський шлях» обробляє 2,3 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — землеробство, тваринництво.

За трудові успіхи доярку колгоспу С. С. Шпаківську нагороджено орденом Леніна.

Є початкова школа, клуб, медпункт.

Село засновано 1789 року.

За одержання в 1937—1939 рр. високих врожаїв зернових (15,6 цнт) і цукрових буряків (327 цнт) з гектара місцевий колгосп занесено до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

Уродженцем с. Боришківців є відомий український радянський бандурист і співак-соліст Державного українського народного хору ім. Верьовки, автор ряду дум і пісень В. М. Перепелюк.

Поблизу Слобідки-Кульчієвецької знайдено залишки поселення черняхівської культури. На околиці Боришківців проходить т. зв. Траянів вал.

СЛОБІ́ДКА-РИ́ХТІВСЬКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 2135 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вільне, Вітківці, Завалля, Кізя-Кудринецька, Кудринці, Мілівці, Червона Діброва.

Тут розміщена центральна садиба колгоспу ім. Крупської, який користується 2 тис. га орної землі. Виробничий напрям господарства — рільництво та тваринництво. Підсобні підприємства — 2 млини, олійня, пилорама.

Є середня школа, клуб із залом на 600 місць, бібліотека.

Слобідка-Рихтівська заснована близько 1700 року.

На території сіл Завалля та Кудринців знайдено знаряддя праці доби пізнього палеоліту та трипільської культури.

СО́КІЛ — село, центр сільської Ради, розташоване на лівому березі Дністра, за 10 км від шляху Кам'янець-Подільський—Чернівці. Відстань до райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський— 25 км. Населення — 1140 чоловік. Сільраді підпорядковано села Каветчина і Межигір.

Колгосп ім. XXII з'їзду КПРС, центральна садиба якого міститься в Соколі, обробляє 2,3 тис. га орної землі. Господарство вирощує

зернові культури, цукрові буряки; тваринництво м'ясо-молочного напряму.

За трудові здобутки 12 колгоспників нагороджено орденами і медалями, а бригадира тракторної бригади А. К. Цаплюка і дояра колгоспу І. В. Верстюка удостоєно ордена Леніна. А. К. Цаплюк був делегатом XXIV з'їзду КП України.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, аптека.

Вперше Сокіл згадується в історичних документах 1406 року.

1940 року місцевий колгосп за одержання високого врожаю зернових (16,4 цнт з га) занесено до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В районі села виявлено кілька стоянок середнього (100—40 тис. років тому) і пізнього (40—13 тис. років тому) палеоліту, залишки поселень трипільської культури, скіфських та давньоруських часів.

СУПРУ́НКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 981 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Абрикосівка, Корчівка, Тернавка.

Центральна садиба колгоспу ім. Щорса знаходиться в Супрунківцях. Площа орної землі — 2,8 тис. га. Господарство вирощує зернові культури, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

В селі — восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, пологовий будинок. До послуг жителів — майстерня побутового обслуговування.

Перша писемна згадка про Супрунківці в історичних документах стосується 1392 року.

На території Абрикосівки, Супрунковець та Тернавки виявлено залишки поселень трипільської культури.

ТЕРЕМЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані вздовж притоки Дністра — річки Рудки, за 55 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 649 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бакота і Студениця.

У селі знаходиться 3-й відділок місцевого радгоспу ім. Орджонікідзе, центральна садиба якого розташована в Старій Ушиці. Бригада спеціалізується на вирощуванні лікарських рослин.

Є початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерський пункт.

Бакота в XIII ст. була адміністративним центром Пониззя, яке входило до складу Галицько-Волинського князівства. Перша літописна згадка про неї стосується до 1240 року. Теремці і Студениця вперше згадуються в історичних документах 1388 року.

В 1431 році жителі Бакоти, Студениці і Теремців повстали проти польсько-шляхетського панування, оголосивши себе вільними від всяких обов'язків щодо феодалів. Вони брали також участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом Северина Наливайка, у визвольній

На відгодівельних майданчиках колгоспу «Україна» в с. Усті Кам'янець-Подільського району. 1969 р.

війні українського народу 1648—1654 рр., у гайдамацькому русі першої половини XVIII століття.

На території Бакоти і Студениці виявлено поселення доби пізнього палеоліту і неоліту, досліджено слов'янські поселення черняхівської культури (II—VI ст. н. е.), VII—IX століть та давньоруських часів, а також залишки городища і скельного православного монастиря XII—XIII століть.

У́СТЯ — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі річки Смотричу, за 18 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 466 чоловік. Сільраді підпорядковані села Баговиця, Велика Слобідка, Зубрівка, Мала Слобідка, Панівці, Тарасівка, Цибулівка, Шутнівці.

В селі розміщується центральна садиба колгоспу «Україна», за яким закріплено 7,6 тис. га орної землі. Господарство має рослинницько-тваринницький напрям. 1970 року тут завершено будівництво автоматизованого комплексу для від-

Посуд з поселення трипільської культури, знайдений біля с. Ходорівців. Фото 1971 р.

годівлі 8 тис. свиней на рік. Також вирощують зернобобові культури і цукрові буряки.

Працюють школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, шевська майстерня.

Село вперше згадується в історичних документах 1403 року.

В 1923 році в Усті створено сільськогосподарську артіль «Сніп». За одержання в 1937—1939 рр. високого урожаю (15 цнт зернових з гектара) місцевий колгосп «Червоний Жовтень» був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 і 1940 рр.

Поблизу сс. Усті та Великої Слобідки виявлено залишки поселення трипільської культури, поховання доби бронзи та поселення ранньоскіфських часів (VII—V ст. до н. е.). Досліджувались раннього слов'янське поселення й могильник (II—VI ст. н. е.) черняхівської культури; слов'янське поселення VI—VII ст., давньоруське городище XI—XIII століть.

ХОДОРІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані поблизу шляху Кам'янець-Подільський—Чернівці, за 12 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1055 чоловік. Сільраді підпорядковані села Княгинин і Острівчани.

Тут розміщена центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, за яким закріплено 2,8 тис. га орної землі. В господарстві переважають зернові культури.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

Вперше село згадується в історичних документах 1460 року.

В Ходорівцях народився Б. А. Сугеров (1921—1943 рр.) — Герой Радянського Союзу. Це високе звання йому присвоєно за мужність і вміле керівництво діями танкового взводу під час визволення м. Касторного.

Село славилося розписами хат, про що 1928 року в Києві видано спеціальну працю М. О. Щепотьєва «Розписи хат в с. Ходорівцях на Кам'янеччині».

На території села виявлено залишки поселення скіфських часів, в с. Княгинині — давньоруське городище.

ЧАБАНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 55 км від райцентру і залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 858 чоловік. Сільраді підпорядковані села Барвінкове, Гута-Чугорська, Липи, Лисківці, Чугор.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва, який обробляє 2,8 тис. га орної землі. Основна галузь виробництва — рільництво, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

За високі показники у розвитку тваринництва голову колгоспу Г. Ю. Пантелея нагороджено орденом Леніна.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерський пункт, пологовий будинок.

У Чабанівці знайдено знаряддя праці трипільської культури.

ШУ́СТІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Збручу, за 35 км від райцентру і за 10 км від залізничної станції Іване-Пусте на лінії Іване-Пусте—Борщів. Населення — 907 чоловік. Сільраді підпорядковані села Ніверка, Нововолодимирівка, Чорнокозинці.

Колгосп «Перемога», центральна садиба якого розміщена в Шустівцях, обробляє 2,7 тис. га орної землі. Основний виробничий напрям — землеробство і тваринництво.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Перша згадка про село в історичних джерелах належить до 1493 року.

У с. Чорнокозинцях записано народну пісню про скасування кріпосного права «Ой, летіла зозуленька понад гори й села».

Поблизу Шустівець виявлено кам'яні знаряддя праці доби неоліту (VI—V тисячоліття до н. ери).

КРАСИЛІВСЬКИЙ РАЙОН

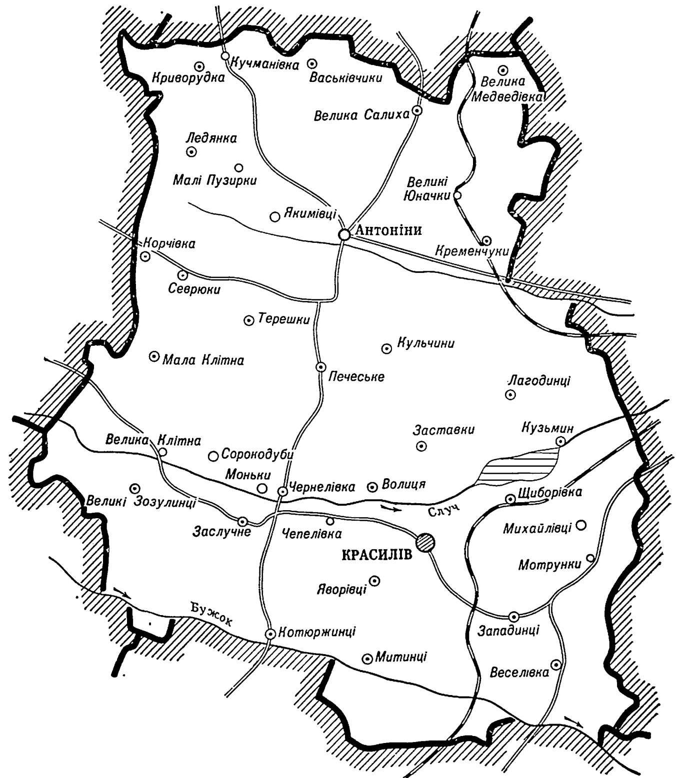

КРАСИЛІВ

Красилів — місто районного підпорядкування. Розташований на правому березі річки Случі, притоки Горині, за 3 км від залізничної станції Красилів і 45 км від обласного центру. Населення — 13 500 чоловік. Міській Раді підпорядковані села Слобідка-Красилівська й Чепелівка.

Красилів — центр району, площа якого 1,2 тис. кв. км, населення — 84,4 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 64,9 тис., міського — 19,5 тис.). У районі 95 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 26 сільським Радам; 28 колгоспів, 1 бурякорадгосп, за якими закріплено 88 тис. га земельних угідь, в т. ч. 80 тис. га орної землі; 2 державні племінні станції; 13 промислових підприємств, 5 будівельних організацій; 7 лікарень, 62 фельдшерсько-акушерські пункти, 22 пологові будинки; 94 школи, 79 будинків культури і клубів, 77 бібліотек.

Перша письмова згадка про Красилів збереглася в акті від 16 січня 1444 року, за яким литовський князь Свидригайло надав своєму слузі Михайлу Олехновичу «за його вірну службу» у володіння села Кременецького повіту, в т. ч. «Красилів двір»[1]. Протягом 1497—1541 рр. Красилів був власністю Острозьких.

Основним заняттям населення було сільське господарство. Розвивалося також ремесло — жителі займалися чинбарством, шили кожухи й свитки. Значного розвитку досягла торгівля. В 30-х роках XV ст., коли боротьба між Польщею та Литвою за Волинь і Поділля розгорілася з новою силою, Сигізмунд I, щоб посилити свій вплив, надавав пільги заможній українській верхівці. В ті часи міщани Красилова дістали право без сплати мита завозити сіль, раз на тиждень проводити торги, обкладати митом товари, які жителі навколишніх сіл везли на базар[2]. У містечку спорудили замок, згадки про нього трапляються в історичних документах за 1545 і 1552 роки[3].

---

[1] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 459.

[2] Там же, стор. 461.

[3] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 23; Журн. «Волынские епархиальные ведомости», 1894, № 28, стор. 816.

З кінця XVI ст. містечко зазнавало спустошливих нападів татар. Мужньо зустріли ворога і завдали йому нищівного удару жителі міста в 1573 році. Напади повторилися у 1593 і 1618 роках. Містечко було дуже зруйноване, багато жителів загинуло або потрапило в полон. Напади татар, панування польських феодалів гальмували економічний розвиток Красилова. Все ж тут велася жвава торгівля: в другій половині XVI ст. діяло 8 ринкових, 7 ремісничих, 10 перекупних будинків[1].

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. Красилів став власністю Януша Острозького. Значного розвитку в маєтку набуло зернове господарство. Населення зазнавало утисків і гноблення магнатів. Як і на всій південній Волині, тут панувала відробіткова рента. На початку XVII ст. селяни виконували панщину по 3—4 дні від лану, а в 20—30-х роках вона зросла до 4—6 днів на тиждень[2]. Кріпаки виконували також численні натуральні та грошові повинності, по черзі давали підводи на роботи біля мостів, млинів, ставків.

Трудове населення містечка брало участь у боротьбі проти польського панування, феодально-кріпосницького гніту. Жителі не залишилися осторонь визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., приєдналися до гайдамацького руху XVIII ст. Так, 1748 року в гайдамацькому загоні, оточеному шляхтою біля Погребища, було кілька вихідців із південної Волині, зокрема А. Полянович з Красилова. Його в числі інших за участь у повстанні засуджено на каторжні роботи[3].

У XVIII ст. основним заняттям населення залишалося землеробство — 1795 року 67 проц. жителів займалося сільським господарством. Розвивалося й ремесло. Серед 40 ремісників було 10 шевців, 8 кравців[4]. Незабаром після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії, 1797 року Красилів, як волосний центр, увійшов до Старокостянтинівського повіту Волинської губернії.

Під час проведення реформи 1861 року селяни Красилова повинні були вносити великі викупні платежі за землю. Так, у поміщиці Боруховської згідно з уставною грамотою селяни викуповували 23 десятини 2380 сажнів землі, за яку протягом 49 років вони мали заплатити 602 крб. 50 коп. Викуповуючи землю в поміщиці Чорбової, 988 душ чоловічої статі мали внести в казну 3683 крб. 70 коп. Крім того, селяни сплачували й інші численні платежі, виконували велику кількість повинностей. Перебуваючи в стані тимчасовозобов'язаних, кожен господар повинен був вносити за наділ польової землі по 15 крб. 31 коп. на рік або ж відробляти по 97 чоловічих днів[5].

Економічна залежність селян від поміщиків залишалася й після скасування кріпосного права. Про це свідчить, зокрема, наявність сервітутів. 1874 року селяни Красилова скаржилися на поміщика Клейца, який забрав у них каменоломню, заборонив користуватися луками на березі річки Случі. Справа тяглася кілька років, у 1876 році селяни знову надіслали скаргу на поміщика, та все даремно. В серпні 1886 року уповноважений від жителів Красилова М. Радзиковський звернувся зі скаргою на товариство Красилівського цукрозаводу, яке привласнило селянські землі по річці Случі[6].

З середини XIX ст. у Красилові спостерігалося певне пожвавлення економічного життя. 1842 року акціонерне товариство збудувало в містечку цукроварню, яка у 1860—1861 рр. виробляла 6875 пудів цукру на рік. У поміщиці Чорбової з 1851 року працював винокурний завод[7]. 1870 року відкрито 12 гарбарень,

---

[1] Źródła dziejowe, t. 19, стор. 19, 44.
[2] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., стор. 146.
[3] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 393.
[4] Журн. «Вопросы истории», 1947, № 8, стор. 49.
[5] Житомирський облдержархів, ф. 115, оп. 1, спр. 2290, арк. 30, 31, 51, 52, 69.
[6] Там же, спр. 2218, арк. 220, 249, 252, 398, 485.
[7] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 852, спр. 68, арк. 42, 43; Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 2, стор. 761.

вапнярку та 66 крамниць. Наприкінці XIX ст. споруджено 2 шкіряні та цегельний заводи.

Водночас посилювалася експлуатація робітників, погіршувалося їх становище. На Красилівському цукрозаводі запровадили 12-годинний робочий день, але фактично адміністрація цього не дотримувалася, збільшуючи його в літній час до 15—17 годин. Ще гіршим було становище жінок і дітей, які становили в 80-х роках понад 20 проц. загального числа робітників. Не існувало будь-яких законів про регулювання та оплату праці дітей і жінок на промислових підприємствах. В цукровій промисловості, наприклад, чоловіки отримували по 5—6 крб., жінки — по 3 карбованці на місяць.

Тяжкі умови праці, злиденне життя викликали незадоволення трудящих Красилова, які піднімалися на боротьбу проти існуючого ладу. Ця боротьба особливо загострилася в період революції 1905—1907 рр. 14 травня 1906 року робітники цукрового заводу розпочали страйк, вимагаючи запровадження 8-годинного робочого дня, заміни адміністрації заводу. Однак цей виступ робітників зазнав невдачі, активних учасників його вислали до Сибіру. Один з них, Д. Т. Слободзянюк, засуджений до 15 років ув'язнення, після Лютневої буржуазно-демократичної революції утік з тюрми, став членом партії більшовиків й очолив в Іркутську Червоний Аргунський полк 2-ї Симбірської бригади[1].

Напередодні першої світової війни Красилів залишався містечком з досить розвинутою промисловістю. Крім цукроварні, тут працювали мотузкова фабрика, 2 шкіряні, чавуноливарний і машинобудівний заводи. Спостерігався значний приріст населення — з 4,5 тис. чоловік у 1906 році до 8,8 тис. у 1913 році. Становище трудящих погіршувалося через численні мобілізації в зв'язку з війною, зростання цін, нестачу продовольчих товарів тощо. Скориставшись цим, власники заводів і поміщики за безцінь скуповували земельні ділянки.

Про незадовільний стан медичного обслуговування населення містечка свідчить таке: на початку XX ст. до Красилівської лікарняної дільниці входило 83 села з населенням понад 38 тис. чоловік. Зрозуміло, що про вчасну кваліфіковану допомогу бідноті годі було й мріяти. Уродженцем Красилова є один з основоположників вітчизняної педіатрії С. Х. Хотовицький (1796—1885).

Спільниками експлуатації були темнота, неосвіченість трудящих, доступ яких до освіти, знань, культури всіляко обмежувався. 1853 року в містечку відкрито парафіяльну школу. Основними підручниками учнів були буквар, часослов, псалтир. Вивчення арифметики зводилося до чотирьох простих дій. У свята й неділі дітей навчали церковного співу. 1870 року почало працювати однокласне сільське училище. З часу заснування і до 1895 року ці навчальні заклади закінчило 240 хлопчиків і 29 дівчаток, а тим часом загальна кількість жителів містечка наприкінці XIX ст. становила 2,6 тис. чоловік.

Незабаром після Лютневої буржуазно-демократичної революції, у квітні 1917 року, в Красилові організовано першу Раду робітничих депутатів, до якої входило 56 чоловік[2]. Її дії були нерішучими. Трудящі, переконавшись в антинародному характері Тимчасового уряду, піднялися на боротьбу за встановлення Радянської влади. Біднота гуртувалася навколо солдатів-більшовиків, які повернулися до Красилова з фронту, насамперед більшовика П. Гонтара[3]. Центральна рада III Універсалом від 7 листопада 1917 року обіцяла скликати Українські установчі збори. Під час виборів до них по Красилівській волості на 2-й і 3-й дільницях вибори не відбулися навіть за повторної спроби, а на 1-й — виборці голосували, але висунули основною вимогою встановлення влади Рад[4].

У січні 1918 року в Красилові було створено революційний комітет, головою

[1] Газ. «Зоря комунізму» (Красилів), 3 жовтня 1967 р.
[2] Житомирський облдержархів, ф. 266, оп. 1, спр. 128, арк. 75.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3219, оп. 1, спр. 2, арк. 513.
[4] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 113.

його обрано П. Гонтара[1]. Під керівництвом ревкому налагоджувалася робота підприємств, конфісковано землю місцевих поміщиків.

Однак ця робота не розгорнулася повною мірою через наступ австро-німецьких військ, які наприкінці лютого 1918 року окупували Красилів. З ненавистю зустріло населення відновлення поміщицької власності на землю, повернення майна поміщикам і капіталістам. На початку травня для боротьби проти окупантів в околицях містечка створено партизанський загін на чолі з красилівчанином Т. Вересом. Партизани завдавали відчутних ударів окупантам і гетьманцям[2].

Наприкінці 1918 року містечко захопили петлюрівці. В квітні 1919 року під тиском частин 2-ї Української радянської дивізії вони відступили, але наприкінці травня розпочали новий наступ. Жорстокі бої точилися у червні — на початку липня. Красилів визволили частини Богунської бригади 1-ї Української радянської дивізії. Але в серпні його знову захопили жовтоблакитники, а в грудні — польські інтервенти, які безчинствували тут до літа 1920 року.

Успішні бої за визволення містечка розпочалися у липні. Місцеві органи Радянської влади, трудящі під час розгортання наступу активно допомагали червоноармійцям зведеної стрілецької дивізії 14-ї армії. В цей час у Красилівській волості кілька днів тривали бої між польськими інтервентами і селянами[3]. Минуло небагато часу, і містечко знову захопили петлюрівці. Остаточно визволили його від ворогів у другій половині листопада 1920 року.

Боротьбу трудящих за відбудову господарства очолили волосний партійний комі тет у складі 16 чоловік та волвиконком. У січні 1921 року відновила роботу Рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Красилова. На початку 1923 року створено партійний, дещо пізніше — й комсомольський осередки. З березня, коли Красилів став центром району, почали працювати райком партії, виконком районної Ради, районний комнезам.

Провадилися землевпорядні роботи — до літа 1922 року в зрівняльний розподіл незаможних селян Красилова надійшло 88 десятин колишньої поміщицької землі. Місцеві органи Радянської влади провели націоналізацію підприємств, в охороні яких від банд брали участь червоноармійці 60-ї дивізії та робітники[4]. Найбільшим підприємством був цукровий завод. Партійний осередок цукроварні в листопаді 1922 року налічував 9 комуністів. Створено і комсомольський осередок[5]. Швидко зростала кількість працівників підприємства — з 82 чоловік у 1922 році до 387 на початку першої п'ятирічки. Активізувалося громадське життя колективу. Робітники подали значну допомогу голодуючому населенню Поволжя. 1922 року на користь голодуючих відраховувалося 2 проц. продукції, виробленої заводом; було організовано утримання 50 дітей з голодуючих губерній[6]. 22 грудня 1923 року цукрозавод відвідала делегатка II конгресу Червоного профінтерну Воржес — представник профспілок американських робітників[7].

Значним підприємством став державний шкіряний завод, де працювало близько 90 робітників. На кінець відбудовного періоду в Красилові відкрилися численні кустарні підприємства — 2 олійні, 5 млинів, крупорушка, майстерні шевські, кравецькі, для виробництва ковбас, медоваріння тощо з загальною кількістю 150 працюючих. У 1923 році діяло 36 дрібних торговельних закладів.

Розгорталася культурно-освітня робота. Активно діяв серед робітничої і селянської молоді райком профспілки «Всеробітземліс». З його ініціативи відкрито червоні

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3219, оп. 1, спр. 2, арк. 513.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1643, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
[3] Р. Оксенюк. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861—1939 рр.). Львів, 1970, стор. 161.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-197, оп. 3, спр. 35, арк. 1; ф. Р-2484, оп. 1, спр. 134, арк. 8.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 154, оп. 1, спр. 1, арк. 26, 27, 33—37.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1741, оп. 1, спр. 2, арк. 276.
[7] Газ. «Волынский пролетарий», 14 січня 1923 р.

кутки, створено гуртки для ліквідації неписьменності, навчання в яких до 1926 року закінчило 26 чоловік, а 1927-го — вже 105 чоловік. 1923 року на цукрозаводі відкрито клуб з бібліотекою, школу ліквідації неписьменності, де навчалося 22 учні (заняття відбувалися тричі на тиждень). Того року при заводі почало працювати фабрично-заводське училище. Діти трудящих навчалися у трудовій семирічній школі. Працювали сельбуд, хата-читальня, в роботі яких велику роль відіграв комітет незаможних селян Красилова, створений 1924 року.

Комнезам став надійною опорою партійного осередку в розв'язанні важливих політичних і господарських завдань, насамперед, у підготовці масової колективізації селянських господарств. Для організації допомоги артілям і комунам, що виникали в районі, та незаможним селянам у травні 1926 року в Красилові створили товариство бурякосіяння «Працівник», організовано 4 прокатні пункти, через які держава постачала господарства насінням, добривами, реманентом.

Улітку 1923 року заснували комуну ім. Мануїльського з 15 членів — незаможних селян і колишніх червоноармійців[1]. 1927 року створено перший ТСОЗ, який спочатку об'єднував 7, а 1929 року — 17 господарств незаможників. 1930 року на базі його виникла перша сільськогосподарська артіль «Червоний кут». ТСОЗ, а пізніше артіль очолив В. М. Сіпаткін, колишній боєць червонокозачого полку. До складу артілі ввійшло 270 господарств. Колгосп одержав трактор «Фордзон». Куркулі намагалися терором залякати селян: наприкінці 1930 року від їх рук загинув заступник голови артілі П. Полехович, було тяжко поранено В. М. Сіпаткіна. Та незаможники усвідомили переваги колективного господарювання над одноосібним — уже восени 1930 року більше половини сільського населення Красилова об'єдналося в дві артілі[2], а 1931 року до колгоспів вступили всі бідняцькі й більша частина середняцьких господарств. Напередодні війни тут налічувалося 4 колгоспи, за якими було закріплено 2,8 тис. га землі.

Істотну допомогу колективним господарствам подавала МТС, створена в січні 1932 року. Напередодні війни станція мала 84 трактори, 17 зернових комбайнів. Керівник тракторної бригади С. К. Залевський 1939 року виробив на тракторі ХТЗ у переводі на м'яку оранку 603 га, зекономивши 2,7 тис. кг пального. Він та його товариші трактористи С. Є. Лісовський, І. О. Мамонт, Г. В. Коломієць, а також 7 працівників відгодівельного пункту, 5 учнів середньої школи були учасниками ВСГВ 1939 і 1940 років.

Значних успіхів досягли трудівники цукрозаводу. В 30-і роки щорічне виробництво цукру-піску пересічно становило 120—130 тис. цнт. Почали працювати нові підприємства — торфорозробки, завод безалкогольних напоїв, хлібопекарня. Діяла промислова артіль, члени якої займалися пошиттям і ремонтом взуття. 1940 року в селищі налічувалося 568 робітників. Випуск валової продукції становив 4,8 млн. крб.[3]. В Красилові було 19 торговельних закладів, їдальня.

Невпізнанно змінився радянський Красилів, переведений 1930 року до категорії селищ міського типу. 1939 року в ньому налічувалося 7572 жителі. Розширилася мережа лікувальних закладів. У 1940 році закінчено будівництво нової поліклініки. В селищі працювали лікарня на 60 ліжок, дезинфекційний, малярійний та санітарний пункти, аптека. Всі ці заклади обслуговувало 29 медичних працівників.

Великі зміни, порівняно з дореволюційним часом, сталися в галузі культури й освіти. В 1940—1941 рр. діяли середня, три неповні середні та дві початкові школи, в яких навчалося 1606 учнів і працювало 70 учителів. За відмінні успіхи у навчально-виховній роботі нагороджено вчителів О. А. Бородаєву—орденом «Знак Пошани», О. І. Федорченко та П. В. Цимбалюка — медаллю «За трудову доблесть».

До послуг трудящих було 3 міські та 19 бібліотек при клубах, будинок культури, кінотеатр, будинок піонерів тощо. Напередодні війни в Красилові видавалася ра-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-776, оп. 1, спр. 336, арк. 88, 181.
[2] Газ. «Шлях Жовтня» (Шепетівка), 25 липня 1926 р.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 160, арк. 5, 7, 9.

йонна газета «Сталінський прапор» (орган РК КП(б)У та райвиконкому). На її сторінках всебічно висвітлювалися господарські досягнення трудівників колгоспів, заводів і радянських установ, культура й добробут красилівців.

З перших днів Великої Вітчизняної війни жителі селища всі свої зусилля спрямували на боротьбу проти ворога; частина їх вступила до лав діючої армії, решта брала участь у спорудженні оборонних рубежів, з подвоєною енергією працювала на промислових підприємствах і в колгоспах.

Фашисти окупували Красилів 8 липня 1941 року. Жителі його, як і весь радянський народ, не схилили голови перед загарбниками. На території району з вересня 1942 року і до визволення діяла підпільно-диверсійна група ім. Суворова під командуванням молодшого лейтенанта Г. Н. Вітюка, яка входила до складу партизанського з'єднання С. А. Олексенка[1]. Навесні наступного року група налагодила зв'язок з обласним підпільним комітетом. Члени групи здійснили ряд сміливих операцій, завдавши відчутних ударів гітлерівцям. Одну з таких великих диверсій підпільники провели 12 грудня 1942 року, знищивши значну кількість техніки й пошкодивши лінії зв'язку[2]. Патріоти провадили агітаційну роботу серед населення, зривали вивезення молоді до фашистської неволі. Активно діяли члени групи на цукрозаводі. Вони подавали німецькій адміністрації заводу вигадані результати аналізів, тому значна кількість цукру залишалася в патоці; часто отруювали готову продукцію, двічі виводили з ладу важливі механізми, що призводило до тривалого простою підприємства[3].

Навесні 1943 року фашисти, натрапивши на слід підпільників, заарештували близько 50 робітників цукрозаводу, більшість з них належала до групи. Гітлерівцям вдалося вилучити у підпільників всю добуту ними зброю, що зберігалася у двох таємних складах. Але група продовжувала діяти. Значна її частина згодом влилася до партизанського загону «Іскра», решта продовжувала займатися агітаційною роботою у Красилові, підтримуючи зв'язок з обласним підпільним партійним комітетом. Жителі міста всіляко саботували заходи окупантів, надавали допомогу партизанам, незважаючи на терор і репресії.

Відступаючи, гітлерівці завдали Красилову величезних збитків. Було розстріляно й закатовано 3255 жителів, вивезено до Німеччини 700 чоловік. Загарбники зруйнували майже всі виробничі будівлі колгоспів, знищили залізничну станцію, пошту, лікарню, спалили багато будинків, пограбували тваринницькі ферми. Загальні збитки, заподіяні окупантами колгоспам Красилова, становили 34,3 млн. крб., районним установам та організаціям — 10 776 180 карбованців[4]. Місто визволили від фашистської нечисті 9 березня 1944 року частини 7-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії.

Ратними подвигами на фронтах Великої Вітчизняної війни уславили себе бійці і командири — вихідці з Красилова. Урядові нагороди мають 240 красилівців, серед них — капітан Н. К. Кізюн, командир четвірки бойових літаків, який удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу.

Жителі визволеного селища всіляко допомагали фронту. Вони провели збір коштів до фонду Червоної Армії. Лише в колективі цукрозаводу зібрано з особистих заощаджень робітників та службовців 112 407 крб. на побудову танка

Біля ставу. Місто Красилів, 1970 р.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 29, арк. 3—5, 13.

[2] Там же, спр. 28, арк. 1, 2; спр. 42, арк. 71.

[3] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 211.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 345, арк. 3.

«Красилівець». Жителі відправляли на фронт бійцям теплі речі, допомагали доглядати поранених, які лікувалися в місцевому госпіталі.

Незважаючи на труднощі, викликані нестачею робочих рук, транспортних засобів, тяглової сили, було відбудовано МТС. Уже в березні 1944 року станція розгорнула весняно-польові роботи, маючи 7 тракторних бригад. Розмір посівних площ у колгоспах доведено до 73,4 проц. порівняно з довоєнним часом. Восени 1944 року красилівці здали державі хліб понад план.

Рибовози — продукція Красилівського машинобудівного заводу. 1969 р.

Одночасно з відродженням господарств артілей відбудували і реконструювали промислові підприємства. Став до ладу цукрозавод, що 1945 року за добу переробляв 4,2 тис. цнт сировини. Робітники заводу, яких 1945 року налічувалося 155 чоловік, працювали з великим ентузіазмом. У лютому 1945 року за досягнуті успіхи підприємство одержало перехідний Червоний прапор ВЦРПС і 60 тис. крб. премії[1]. 1948 року завод газифіковано, добудовано нові майстерні, встановлено паровий котел, завдяки чому зросли виробничі потужності, підвищилася продуктивність праці. На кінець четвертої п'ятирічки завод щодоби переробляв до 8 тис. цнт цукрової сировини.

Відновили роботу партійні і радянські установи, культурно-освітні заклади. Знову почали працювати школа, бібліотека, лікарня. Величезну допомогу визволеному місту подала держава. На відбудову жител трудящим Красилова в 1944—1949 р. було відпущено кредити, будівельний ліс та інші матеріали.

Важливе значення в розвитку Красилова і району мало будівництво газопроводу Дашава—Київ. Однією з дільниць газопроводу була Красилівська довжиною близько 120 км. Будівельні роботи розгорнулися з березня 1947 року. В спорудженні газопроводу брали участь трудящі всіх населених пунктів, розташованих поблизу магістралі. Будова стала всенародною. Синій факел вогню дашавського газу запалав у Красилові в жовтні 1948 року. На Красилівській дільниці спорудили будинки для ремонтників, ремонто-механічний пункт, автогараж, котельню.

Протягом 1950—1952 рр. у Красилові збудована компресорна станція, пропускна спроможність якої 4—6 млн. кубометрів газу на добу. Одночасно збудовано електростанцію потужністю 1000—1200 кіловат, насосні станції першого і другого підйому тощо. Станцію обслуговувало 170—180 чоловік, основні процеси на ній автоматизовані. Завдяки пуску компресорної станції почалася газифікація промислових об'єктів і житлових будинків Красилова і району. Красилівське управління магістральних газопроводів 1962 року удостоєно звання колективу комуністичної праці. Передовика управління В. П. Анашкіна нагороджено орденом «Знак Пошани».

Одним з найбільших підприємств Красилова є завод підйомно-транспортного устаткування. Він виріс на базі ремонтно-механічних майстерень, відбудованих ще 1944 року й пристосованих для ремонту двигунів і виготовлення запасних частин до автомобілів, закріплених за цукровими заводами області. Поступово відбувалося розширення і реконструкція майстерень. З 1952 року вони обслуговували автогосподарства 5 областей України та Молдавської РСР. Одночасно почалося виготовлення механізмів для потреб цукрової промисловості. 1957 року майстерні перетворено на ремонтно-механічний завод, наступного року його перейменовано на машинобудівний. Підприємство освоїло виробництво нового виду продукції — тракторного навантажувача ТЛ-3, що застосовується на цукрових заводах, залізницях, у сільському госпо-

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 365.

Будинок культури Красилівського цукрозаводу. 1970 р.

дарстві. Поступово на заводі сконцентрувалося союзне виробництво цих механізмів. Освоєно також виробництво тракторних навантажувачів ТЛ-5, автоцистерн та ін. У 1970 році випущено валової продукції на суму 12,7 млн. крб. Обсяг цей за дев'яту п'ятирічку (1971—1975 рр.) зросте на 86 процентів. Проведено значні роботи щодо реконструкції та розвитку виробничих потужностей. Збудовано нові цехи — металоконструкцій та механічний, розширено й удосконалено існуючі. Підведено залізничні колії, здійснено газифікацію заводу. Після реконструкції, яка закінчиться у 1971 році, обсяг виробництва порівняно з 1965 роком зросте вдвоє.

На підприємстві працює понад тисячу чоловік, серед них — 121 комуніст, 582 ударники комуністичної праці. Колектив заводу — постійний учасник всесоюзних змагань підприємств свого профілю, він двічі посідав перше місце, завоював перехідний Червоний прапор Міністерства машинобудування для легкої і харчової промисловості СРСР.

За високі виробничі показники в змаганні на честь 50-річчя Радянської влади рішенням бюро обкому КП України і облвиконкому Красилівський завод підйомно-транспортного устаткування занесено на обласну Дошку пошани. Цієї честі удостоєний також один з кращих робітників заводу, слюсар С. М. Пасічник. Нелегко здобути право називатися передовиком у колективі, що славиться трудовими перемогами. Успіхи токаря А. Ф. Хмельницького радують всіх. З початку 1971 року він працює в рахунок 1973-го. Комуніста А. Ф. Хмельницького обрано делегатом XXIV з'їзду КП України.

Важливу роботу провадять заводські раціоналізатори та винахідники. Завдяки удосконаленню навантажувача ТЛ-3 трудомісткість його виготовлення знижена в 2 рази, вага без втрати надійності зменшилася на 2,2 тис. кг. Значно скоротилися витрати металу на одну машину, знизилася собівартість її виготовлення.

Десятки сімей Красилова назавжди зв'язали своє життя з заводом, передають молодшим поколінням набуті знання й досвід. Так, на підприємстві працює 4 члени сім'ї начальника цеху М. А. Венцковського. З — старшого електрика А. Н. Семенюка та ін. Пишається колектив своїми передовиками. Газозварниця Н. М. Чвиж за трудові заслуги нагороджена орденом Леніна. Ветеранів заводу — колишнього директора А. А. Дзюмана удостоєно ордена «Знак Пошани», слюсаря В. М. Нича — ордена Трудового Червоного Прапора. Робітничі кадри завод в основному готує самостійно. Марія Комар прийшла у цех прибиральницею. Незабаром почала відвідувати організовані на підприємстві курси, де набула кваліфікації фрезерувальниці. Тепер М. Д. Комар — передова виробничниця, місячні завдання вона в середньому виконує на 150—160 проц. Кілька років тому на заводі організували заняття для вивчення зварювального виробництва. Дві групи робітників, які навчалися тут, з успіхом застосовують набуті знання на підприємстві. Для робітників створено хороші побутові умови. Завершено будівництво двох гуртожитків на 164 місця, зведено 12 багатоквартирних будинків, чудовий дитячий комбінат на 140 місць. Індивідуальні забудовники дістають від держави допомогу кредитами й матеріалами.

Успішно працюють колективи інших підприємств міста. Серед них — цукровий завод, який з невеличкої дореволюційної цукроварні перетворився на високомеханізоване підприємство. Реконструкція окремих виробничих вузлів триває й далі. На заводі трудиться понад 600 чоловік. Пересувна механізована колона, де налічується понад 300 працівників, діє в Красилові з 1957 року.

За останні роки значно зросла й розширилася створена 1958 року міжколгоспна будівельна організація, де виготовляли черепицю, працювали столярний цех і лісопильна рама. Тепер «Міжколгоспбуд» перетворився на сучасне підприємство, оснащене достатньою кількістю транспортних засобів та будівельних механізмів. 1961 року став до ладу цегельний завод, проектна потужність якого доведена до 6 млн. штук цегли на рік. Реконструйовано й механізовано хлібоприймальний пункт.

В дев'ятій п'ятирічці у Красилові буде споруджено кілька підприємств — цегельний завод потужністю 10—12 млн. тонн цегли на рік, молокозавод, що перероблятиме 50 тонн молока за добу, асфальтово-бетонний завод потужністю 250—300 тонн за зміну, харчокомбінат, лічильну станцію, автотранспортне підприємство.

Трудівники районного об'єднання «Сільгосптехніки» вже кілька років підряд є передовиками республіканського і всесоюзного змагань. У 1967 році за успішне виконання програми третього кварталу йому вручено перехідний Червоний прапор всесоюзного об'єднання «Сільгосптехніки», а за успіхи, досягнуті в змаганні на честь 50-річчя Радянської влади на Україні, нагороджено пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Української республіканської ради профспілок.

У роки восьмої п'ятирічки став до ладу будинок зв'язку. Працівники телефонної станції налагодили прямий зв'язок з найвіддаленішими населеними пунктами району. Злагоджена робота красилівських зв'язківців забезпечила їм трудову перемогу: 1969 року вони завоювали першість у змаганні підприємств обласного виробничо-технічного управління зв'язку.

Комбінат побутового обслуговування задовольняє потреби жителів міста і району. Серед 314 працівників підприємства є інженери, техніки, висококваліфіковані майстри пошиття одягу, взуття тощо. В Красилові працюють промисловий комбінат зі швейним та черепичним цехами, ремонтно-будівельна дільниця. Діє 55 підприємств торгівлі і громадського харчування.

У Красилові міститься центральна садиба колгоспу «Правда», створеного 1950 року на базі приміських артілей. За господарством закріплено 4,2 тис. га орної землі. Інтенсивний розвиток усіх галузей сільськогосподарського виробництва розпочався після березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС. В перших лавах борців за піднесення господарства артілі йдуть комуністи. Вони працюють на вирішальних ділянках виробництва, беруть активну участь в організації соціалістичного змагання, в здійсненні виховних заходів серед колгоспників, показують приклад у праці. В 1970 році партійна організація об'єднувала 61 комуніста, 47 з них працювали безпосередньо на виробництві. Велику організаторську та ідейно-виховну роботу серед молодих трудівників ланів і ферм провадить комсомольська організація колгоспу, де 1970 року налічувалося 48 членів ВЛКСМ. Самовідданою працею відзначаються молоді колгоспники: тракторист-комсомолець Г. А. Ткачук, який довів виробіток на своєму ДТ-74 до 1723 га умовної оранки, ланкова О. С. Маначин, яка в 1970 році виростила по 399 цнт цукрових буряків з га, доярка, делегат 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників Г. І. Сивак та інші. 145 колгоспників нагороджені ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Крім виробництва зернових і цукрових буряків, урожайність яких 1967 року становила відповідно 30,4 і 323,3 цнт з га, в колгоспі добре розвинене тваринництво.

Площа Леніна у м. Красилові 1970 р.

1969 року на фермах налічувалося 2,1 тис. голів великої рогатої худоби, свиней понад 800 голів. Серед тваринників відзначається сумлінною працею доярка комуніст А. О. Калюк, яка в 1970 році надоїла від кожної із 25 закріплених за нею корів по 3145 кг молока. Зростають прибутки колгоспників. Оплата людино-дня становила 2,4 карбованця.

Велику роботу здійснює будівельна бригада колгоспу. Лише протягом 1966—1969 рр. за рахунок колгоспу споруджено житловий будинок для спеціалістів, будинок механізаторів, приміщення 8-річної школи, будинок тваринника, ряд виробничих приміщень тощо, загалом виконано будівельно-монтажних робіт на суму близько 679 тис. крб. Уже введено в дію першу чергу птахофабрики на 100 тис. курей, будівництво якої завершиться наприкінці 1972 року; незабаром стане до ладу комбікормовий завод.

З 1964 року Красилів належить до категорії міст районного підпорядкування. В центрі уваги міської Ради депутатів трудящих — питання піднесення промислового й сільськогосподарського виробництва, культурне будівництво, поліпшення добробуту трудящих. До складу міськради в 1970 році входило 50 депутатів, з них — 29 робітників, 8 колгоспників, 13 службовців. Члени Ради вирішують питання розвитку економіки підприємств і колгоспу, торгівлі, побутового обслуговування, роботи культосвітніх закладів, благоустрою міста. Активно працюють постійні комісії, серед них сільськогосподарська, планово-бюджетна, культурно-освітня, соціалістичної законності, для роботи серед молоді. Навколо депутатів гуртується широкий актив. Це робітники цукрового та машинобудівного заводів, колгоспники, лікарі, учителі. Велику допомогу міськраді подають громадські організації (вуличні комітети, добровільні народні дружини, жіночі ради, батьківські комітети, товариські суди та інші), до складу яких обрано понад 360 чоловік.

В місті все більшого поширення набувають нові свята, обряди, звичаї — свято «Серпа і молота», зустрічі з героями-земляками, урочисті проводи до Радянської Армії, посвячення в робітники. В 1969 році проведено один з таких цікавих вечорів під назвою «Дорогою звершень», на якому виступили представники трьох поколінь: учасник збройного повстання на броненосці «Потьомкін», колишній член судового комітету, кавалер ордена Трудового Червоного Прапора І. П. Шестидесятий, колишній командир ескадрону Червоного козацтва А. С. Кулигін, перша п'ятисотенниця-буряківник Поділля К. К. Андрощук, один з перших комсомольців Красилова Д. С. Вавренчук та інші. В усіх присутніх на вечорі залишилися незабутні враження.

На очах змінюється вигляд Красилова. Виросли нові корпуси заводів, багатоповерхові адміністративні будинки, колгоспні будівлі, магазини, кінотеатр, комбінат побутового обслуговування, дитячі заклади. Споруджено автобусну станцію, міський стадіон. Широким фронтом провадиться житлове будівництво. За роки дев'ятої п'ятирічки обсяг будівельно-монтажних робіт зросте на 22 проценти. Понад 4 тисячі сімей одержать нові квартири з усіма вигодами. Центральні вулиці міста заасфальтовані, інші — забруковані. В центрі міста знаходиться добре впорядкована площа Леніна, на якій встановлено пам'ятник геніальному творцеві Радянської держави; застиг у бронзі невідомий солдат, біля якого палає вічний вогонь. Багато уваги приділяється озелененню Красилова — закладено сквери, газони, насаджено зелену огорожу. З 1965 року по місту курсують автобуси.

Про охорону здоров'я трудящих дбають 145 медичних працівників, які

Районна лікарня. Місто Красилів, 1970 р.

обслуговують районну лікарню, протитуберкульозний диспансер, 4 медичні пункти. В Красилові виросло справжнє лікарняне містечко з 12 відділеннями. Працюють 4 дошкільні дитячі заклади.

Красилівський широкоекранний кінотеатр «Случ». 1967 р.

Добре налагоджена система освіти — в Красилові працюють 3 середні денні, заочна, початкова, музична та спортивна школи, школа робітничої молоді. Всі ці навчальні заклади охоплюють понад 2600 учнів, у них трудиться 170 учителів. При середніх школах є добре обладнані виробничі майстерні. Працює палац піонерів.

У місті видається районна газета (з 1963 року — «Зоря комунізму»). Відкрито кінотеатр на 600 місць, 12 бібліотек, книжковий фонд яких перевищує 100 тис. примірників, 3 будинки культури. Учасники колективів художньої самодіяльності Красилова добре відомі глядачам, багато з них мають відзнаки обласних й республіканських оглядів. Золотими медалями лауреатів республіканського конкурсу художньої самодіяльності нагороджено учасників красилівського квартету. Цієї ж нагороди на республіканському огляді, присвяченому 50-річчю Радянської влади, удостоєна агіткультбригада, а районний будинок культури нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Широко провадиться в місті спортивно-масова робота. В 11 фізкультурних колективах об'єднано близько 3,5 тис. юнаків та дівчат. У спортивній школі навчається понад 200 учнів.

Красилівці гордяться своїм квітучим містом, яке здавна привертало увагу мальовничими краєвидами, чудовими садами, луками. Тепер воно стає ще красивішим. Немає більше глухого повітового містечка, є соціалістичне місто Красилів. У повсякденному житті його виразно відчувається ритм нової епохи — епохи будівництва комунізму.

Е. І. НАДОЛІЧНА, Я. С. ШЕМЧУК

АНТОНІ́НИ

Антоніни — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване на річці Ікопоті, за 26 км від районного центру і 9 км від залізничної станції Антоніни. Населення 3725 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Закриниччя, Рублянка.

Перші згадки про село, яке до другої половини XVIII ст. називалося Голодьками, зустрічаються в історичних документах другої половини XIV ст. В ті часи село перебувало у власності великих феодалів Острозьких, Заславських, Любомирських, Сангушків, Потоцьких та інших. Протягом XIV—XVII ст. ця місцевість дуже терпіла від численних спустошливих набігів кримських татар і турків. Зазнали лиха і Голодьки. Так, 1593 року татари пограбували та спалили село[1]. Близько 1770 року новий орендар Голодьків, родич Сангушків, перейменував село на Антоніни за ім'ям своєї дружини.

Возз'єднання українських земель у складі Російської імперії мало велике прогресивне значення для загальнополітичного, економічного та культурного розвитку

[1] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 59, арк. 2—4, 8.

краю, але становище селянства мало що змінилося. З 1797 року Антоніни входили до складу Волинської губернії.

Працею кріпаків у 1812 році князь Сангушко побудував у Антонінах кам'яний, дивовижної краси палац. Основним заняттям населення і головним напрямком феодального господарства в першій половині XIX ст. залишалося землеробство. Певного розвитку набули промисли, особливо ткацтво. З 1823 року в Антонінах діяла кріпосна мануфактура для виробництва сукна, засновано конезавод, а 1845 року неподалік від села почала діяти цукроварня, яка незабаром стала власністю графа Потоцького[1].

Під час проведення селянської реформи 1861 року поміщиця Антонін виділила для викупу селянам гірші, здебільшого непридатні для господарського використання землі. Тяглі двори одержали по 9 десятин польової землі, піші — по 4,5 десятини. За передані у володіння польову і присадибну землі 147 селянських дворів містечка у відповідності із законом від 30 липня 1863 року повинні були сплатити казні 41,1 тис. крб. сріблом[2].

У пореформений період, з розвитком капіталістичних відносин у сільському господарстві, прискорилося класове розшарування селянства, зросла категорія безземельних і малоземельних селян. 1910 року 273 селянські господарства, в яких проживало 1531 чоловік, мали 843 десятини землі, з них 60 заможних дворів володіли такою ж площею орної землі, як 213 середняцьких і бідняцьких. 63 господарства бідноти володіли наділами менше 1 десятини, 46 — не мали ні робочої, ні продуктивної худоби. Низькою була культура і техніка землеробства. Значна частина селянських господарств орала землю сохами. В містечку налічувалося 11 залізних і 77 дерев'яних з залізними частинами плугів, 29 віялок; сівалок, жаток і молотарок селяни не мали[3].

Внаслідок застосування відсталої трипільної сівозміни, використання несортового насіння, недостатнього використання добрив, врожаї на селянських землях були низькі. Вони становили пересічно 55—60 пудів з десятини. Через невисокі доходи від господарювання на клаптиках землі біднота терпіла велику нужду, яка гнала її на заробітки в міста, до маєтків Потоцьких, на поміщицькі латифундії Херсонщини і Бессарабії. Але й тут вони за свою тяжку працю мали мізерну плату. Наприкінці XIX ст. чоловіки за 15—16-годинний робочий день під час сівби одержували по 50 коп., під час сінокосу — 55 коп., у жнива — 70 коп., праця жінок оцінювалася набагато нижче — по 15—20 коп. за день[4].

Потоцькі й після реформи володіли величезними земельними масивами — лише в Антонінській та сусідніх волостях їм належало 25,6 тис. десятин. Наприкінці XIX — на початку XX ст. вони розширили цукроварню, конезавод, побудували гуральню, броварню, лісопильний завод, водяний млин.

Тяжкі умови життя, злидні, експлуатація активізували антонінську бідноту на боротьбу за кращу долю. Загострювалися суперечності і всередині селянства. Навіть автор «Церковно-історичного опису Антонін» змушений був визнати, що сільське управління, яке звичайно під тиском властей обиралося з місцевих багатіїв, не мало поваги серед жителів села[5]. Антонінські бідняки брали активну участь у русі за переселення до Сибіру, який охопив Волинську губернію 1898 року. Селяни наївно вірили, що таке переселення можливе за рахунок казни, але йому перешкоджають поміщики і місцеве начальство. Власті розправилися з учасниками цих «аграрних

---

[1] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX століття, стор. 110; Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир, 1885, стор. 232.

[2] Житомирський облдержархів, ф. 115, оп. 1, спр. 1100, арк. 108, 109.

[3] Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд, стор. 1—4, 10, 11.

[4] Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир, 1897, стор. 30, 31.

[5] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 59, арк. 10.

безпорядків». Кілька десятків волинських селян було засуджено до тюремного ув'язнення, у т. ч. 3 жителі Антонін[1].

Учасник повстання на броненосці «Потьомкін» І. П. Шестидесятий ділиться спогадами з молоддю. Селище Антоніни, 1958 р.

Піднімалися на боротьбу і робітники. На цукровому заводі поширювалася нелегальна література, зокрема, газета «Искра». 1901 року робітники-цукровики провели маївку. Не стояли вони осторонь боротьби і під час першої російської революції 1905—1907 рр. 5 вересня 1905 року на заводі був оголошений страйк, який закінчився частковою перемогою робітників — підвищенням зарплати[2]. Колишній житель Антонін І. П. Шестидесятий, мінний машиніст на «Потьомкіні», був членом матроського комітету броненосця під час героїчного повстання. Після придушення повстання його заочно засудили до страти, тому він перебував за кордоном аж до перемоги Жовтневої революції (1955 року Радянський уряд нагородив І. П. Шестидесятого орденом Червоного Прапора).

Боротьба трудящих містечка загострилася в роки першої світової війни. Майже тиждень у травні 1915 року разом зі строковиками багатьох сіл, які працювали в економіях графа Потоцького, страйкували заробітчани Антонін. Основною вимогою їх було підвищення оплати праці на бурякових плантаціях від 25 до 40 копійок за день. Робітників з інших сіл, яких доставила адміністрація економії, не допустили до роботи. Не допомогло і втручання поліції — страйкарі силою визволили з-під арешту організаторів страйку — поранених солдатів, які перебували у відпустці: С. Павловича, П. Синюка, В. Фещука та місцевих селян І. Волицького, Й. І. Кравчука. Врешті адміністрація задовольнила основну вимогу робітників[3].

Напередодні першої світової війни містечко Антоніни було волосним центром Ізяславського повіту Волинської губернії, 1913 року тут проживало 2009 чоловік. У містечку перебували волосні установи, поштово-телеграфна станція тощо. Вражав своєю красою і архітектурною витонченістю величезний багатоповерховий палац Сангушків — Потоцьких з просторим гаражем на 9 автомобілів, електричною станцією, оранжереями, величезним каретним двором. До цього слід додати кілька сотень верхових рисаків, близько півтисячі мисливських собак та багато іншого[4].

Селянські хати звичайно були невеликі (16 на 8 аршинів), без фундаментів, з дерева чи глини. Вони ділилися на дві половини — комору та житлову частину, де часто тулилося по 8—12 чоловік. До цієї ж хатини на зиму забирали телят і ягнят.

Злидні, антисанітарія призводили до частих пошестей. Лише 1867 року від холери померло 46 жителів Антонін[5]. Аж до кінця XIX ст. тут не було ніяких медичних закладів. 1898 року відкрито приватну аптеку, 1913 — невеличку лікарню на 5 ліжок, яку обслуговували лікар і фельдшер[6].

Парафіяльна школа та однокласне міністерське училище працювали в Антонінах з 1864 року. Ці заклади не могли охопити все населення, тому в містечку на тисячу жителів припадало лише 160 письменних[7].

---

[1] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 413, 416.
[2] Газ. «Радянське Поділля», 30 квітня 1948 р.
[3] Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 536.
[4] Газ. «Вісті», 16 вересня 1923 р.
[5] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 59, арк. 10.
[6] Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год, стор. 239.
[7] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 59, арк. 9, 16.

Після повалення царизму в лютому 1917 року пожвавилося політичне життя в Антонінах. Біднота, збираючись на мітинги, вимагала миру, землі й свободи. Більш цілеспрямованими стали прагнення незаможного селянства з червня 1917 року, коли до Антонін прибув з Одеси матрос-більшовик Я. С. Луцюк. У своїх палких промовах він розповідав про партію більшовиків та її вождя В. І. Леніна, викривав контрреволюційну політику Тимчасового уряду, закликав до боротьби за владу Рад. Агітація більшовика знаходила сприятливий грунт. Одна з тогочасних газет реакційного, монархічного напряму так розповідала про події в Антонінах влітку 1917 року: «... в маєтках графа Потоцького виникають непорозуміння. Так, в Антонінах Ізяславського повіту з'явився якийсь більшовик-матрос і бунтує селян. ...Селяни вирішили відібрати землю у графа Потоцького, запропонувавши протягом 2 днів залишити маєток»[1]. У вересні 1917 року створено Раду селянських депутатів, яка приступила до розподілу поміщицьких земель. Ці заходи в той час не були здійснені, бо до Антонін прибула каральна експедиція на чолі з повітовим комісаром Тимчасового уряду[2].

Про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді трудящі Антонін дізналися наприкінці жовтня 1917 року. Радянську владу в містечку проголошено в середині листопада. Маєток Потоцьких перейшов до рук трудящих.

Але над молодою Країною Рад нависла смертельна загроза — південно-західну територію її зайняли австро-німецькі війська. Ворог окупував Антоніни в березні 1918 року. Було відновлено поміщицьку власність, під загрозою репресивних заходів введено примусову працю на поміщицьких ланах під час жнив.

Австро-німецькі війська, а потім петлюрівці перебували в Антонінах до початку квітня 1919 року, коли містечко визволили частини 2-ї Української радянської дивізії під командуванням О. М. Ленговського. Після вигнання ворогів вся влада перейшла до ревкому[3], головою якого став селянин-бідняк щорсівець С. І. Остапчук. Створений у той час комітет бідноти очолив К. П. Луцюк. Комбід та земельний комітет негайно приступили до проведення землевпорядкування. Значна частина колишніх графських земель була розподілена між безземельними і малоземельними селянами. Водночас велику земельну ділянку відвели під культурно-показове господарство садово-городнього і тваринницького напряму (державний заповідник). Першим завідуючим господарством став колишній наймит графа Потоцького Я. Є. Коломієць. Продукція Антонінського радгоспу направлялася до лікарень, госпіталів, дитячих будинків, постачалася частинам Червоної Армії. Ревкому довелося працювати в надзвичайно тяжких умовах. Панували розруха, спекуляція, голод. Великої шкоди завдавали куркулі, які ховали хліб, створювали бандитські загони для боротьби проти Радянської влади. Та й зовнішні вороги не лишали надії напасти на Країну Рад. В серпні 1919 року містечко захопили петлюрівці, в грудні — поляки. На початку липня 1920 року через Антоніни з боями пройшла бригада котовців, яка визволила їх[4], але ненадовго, бо містечко знову зайняли петлюрівці. Остаточно Антоніни визволено в листопаді 1920 року.

Відгриміли бої, закінчилася громадянська війна. Антоніни залишилися центром волості Ізяславського повіту Волинської губернії. Головою створеного наприкінці 1920 року волревкому став С. І. Остапчук, сільревкому — колишній наймит А. Т. Кондратюк. Організовано комітет незаможних селян[5]. На початку 1921 року пройшли вибори до Рад. З 1923 року, коли Антоніни стали центром району, були організовані й відповідні органи влади. Райвиконкомом керував колишній щорсі-

---

[1] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 26, 27; Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 9, арк. 11.

[2] І. Заболотний. Нескорена Волинь. Львів, 1964, стор. 12, 13.

[3] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 59, 60.

[4] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 215.

[5] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 451; Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 9, арк. 8.

вець комуніст І. А. Коваль (делегат 2-го Всесоюзного з'їзду Рад 1924 року, член ВУЦВК 1924—1926 рр.). Дійову допомогу партійним і радянським органам подавали комсомольці, осередок яких виник 1922 року[1]; члени профспілок, зокрема Всеробітземлісу.

Поступово налагоджувалося життя. У той час регулярно провадилися суботники щодо впорядкування села. 1920 року почала працювати лікарня на 20 ліжок, через два роки відкрито поліклініку і санепідстанцію, дещо пізніше — дитячі ясла.

Трудящі тяглися до знань, до грамоти. Активно працювали гуртки ліквідації неписьменності. Вчителі, комсомольці влаштовували заняття з неписьменними на п'яти- і десятихатках, групи молоді навчалися у приміщенні школи в вечірній час. Значну роботу розгорнули сельбуд і хата-читальня.

Нові відносини складалися в селі, владно займаючи важливе місце у житті людей. У відбудовний період в Антонінах створено сільськогосподарське кредитне товариство, яке надавало допомогу селянству. Далі відбувалося організаційне та господарське зміцнення Антонінського радгоспу — державного заповідника. За ним було закріплено понад тисячу десятин сільськогосподарських угідь, у т. ч. орної землі — 699 десятин. Радгосп мав свій сад з оранжереями і теплицями, конезавод і невелике стадо молочної худоби[2]. У 1921—1922 рр. напрямок господарства визначався як садово-городній. В наступні роки радгосп спеціалізувався на розведенні племінних свиней, а також цінних порід риб. Загальна площа водного дзеркала 43 ставків становила 1,6 тис. десятин. Господарство стало називатися «Державний розсадник Антоніни», а з наступного року — «Антонінський племгосп ім. Домбаля». Непоганих успіхів досягло господарство в городництві, рільництві, садівництві, тваринництві, лісовому господарстві, рибництві. Працювала електростанція на 40 квт. Велике враження на селян-одноосібників справила проведена у липні 1925 року сільськогосподарська виставка, на якій демонструвалися досягнення племгоспу[3].

Значну роль у підготовці селян до суцільної колективізації відігравали т. зв. двадцятки — невеликі об'єднання селян, створювані на час польових робіт. В 1926—1927 рр. в Антонінах існувало 12 таких «двадцяток» із селян-бідняків. 1928 року 20 незаможних господарств об'єдналися у ТСОЗ, який проіснував до 1930 року і став ядром створюваного колгоспу.

Запеклий опір суцільній колективізації, що розпочалася в Антонінах 1929 року, чинили куркулі. Вони вбивали сільських активістів і уповноважених для проведення посівних кампаній, перешкоджали створенню артілей. Але основна маса селян цілком сприйняла курс партії та уряду на колективізацію. У квітні 1930 року антонінські селяни об'єдналися у колгосп «Червоний Донбас», до якого входило 106 дворів із земельною площею 230 га. Очолив господарство робітник-двадцятип'ятитисячник з Донбасу В. П. Золочевський[4].

Суцільна колективізація в Антонінах завершилася в 1932 році. Колгосп поступово зростав і міцнів. Члени артілі побудували кілька приміщень для худоби, заклали сад. Держава виділила на допомогу господарству 4 кінні сівалки, 4 жатки, 2 сінокосарки, кінні граблі, 32 кінні плуги, автомашину.

Напередодні війни в артілі були ферми великої рогатої худоби, вівцеферма, птахоферма, олійниця й крупорушка. За станом на 1 січня 1941 року за колгоспом закріплено 1,2 тис. га землі, його річний доход досяг мільйона карбованців. Передові люди колгоспу були учасниками ВСГВ 1939—1940 рр. Серед них — М. Є. Валецький, бригада якого 1938 року виростила урожай озимої пшениці по 27 цнт з га на площі 28 га, їздовий А. Д. Волошин, який протягом 1938—1939 рр. виконував норми не менше як на 200 процентів.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 9, арк. 10.
[2] Там же, ф. Р-2514, оп. 1, спр. 3, арк. 82, 83; спр. 203, арк. 1—37.
[3] Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр. К., 1963, стор. 137.
[4] А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). К., 1963 , стор. 343.

Члени політвідділу Антонінської МТС. 1935 р.

Заможно стали жити колгоспники. Вони одержували по 4—5 кг хліба та по 1—1,2 крб. грішми. Правління колгоспу на період весняної посівної кампанії та жнив забезпечувало трудящих всім необхідним. На цей час організовувалося громадське харчування, діяли сезонні дитячі ясла.

Антонінська МТС, утворена 1930 року, відіграла важливу роль у зміцненні колгоспів своєї зони. Працівники станції досягли високих виробничих успіхів. Так, у 1937—1939 рр. середньорічний виробіток на трактор ЧТЗ доведено до 2,3 тис. га. МТС була учасником ВСГВ 1939—1940 рр., відзначена дипломом 1-го ступеня виставки, 10 тис. крб. грошової премії та легковою автомашиною. Директора МТС В. К. Бранського нагороджено Великою срібною медаллю, старшого агронома Н. М. Вальчука — Малою срібною медаллю виставки.

Значних успіхів досягли трудівники племгоспу. З травня 1934 року його підпорядкували бурякорадгоспу ім. Димитрова, який разом із цукровим заводом ім. Горького входив до складу Антонінського цукрокомбінату. Це позитивно позначилося на економічному стані господарств. Поліпшилася кормова база, зросла продуктивність худоби. Середньорічні надої молока на кожну фуражну корову у 1937—1938 рр. становили 3,2 тис. літрів; урожайність зернових пересічно становила 19,6 цнт з га. Високі виробничі показники господарства 1938 року відзначені урядовою нагородою — орденом Трудового Червоного Прапора. Племгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939—1940 рр. До Почесної книги ВСГВ 1940 року занесено доярку Є. С. Жук, а також Д. М. Рибачук, яка надоїла в 1939 році по 4,2 тис. літрів молока від кожної закріпленої за нею корови і була нагороджена Малою срібною медаллю виставки.

У всіх цих успіхах велика організаторська та виховна роль належала партійній організації та політвідділу бурякорадгоспу. Значну роботу щодо мобілізації трудівників на виконання виробничих завдань провадила газета «Бурякорадгоспник» — орган політвідділу радгоспу, яка виходила з 1933 року. Газета широко висвітлювала життя робітників господарства, хід боротьби за виконання соціалістичних зобов'язань, викривала хиби в організації виробництва, була надійною опорою партійної організації у роботі серед трудящих.

У самостійну господарську одиницю в 1930 році виділилося з племгоспу рибне господарство. Тут виведено цінну породу риби — антонінського дзеркального коропа. Продукція рибгоспу вивозилася до багатьох міст країни та експортувалася за кордон. У передвоєнні роки вилов риби доведено до 1,5 тис. цнт на рік.

Розширювалося виробництво, зростала продуктивність праці на цукрозаводі. Рівня 1913 року досягнуто у 1924 році. Щодоби підприємство переробляло 6,5 тис. цнт цукрових буряків. Валовий випуск продукції в 1939 році становив 78 тис. цнт, наступного — вже 136,5 тисячі. Напередодні війни в Антонінах діяли електростанція, багатогалузева промислова артіль «Стахановець», яка 1940 року випустила продукції на 77 тис. крб., а також пекарня, завод безалкогольних напоїв.

В Антонінах 1939 року проживало 3229 чоловік. Провадилися заходи щодо благоустрою. Лише в 1939 році з цією метою було асигновано 25 тис. карбованців[1].

Помітні зміни відбулися у медичному обслуговуванні населення. Напередодні війни тут працювала лікарня на 65 ліжок. За дійові заходи щодо охорони здоров'я трудящих, попередження захворювань головного лікаря К. В. Савчука представлено на затвердження учасником ВСГВ 1941 року[2]. Було два дошкільні дитячі заклади.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 47, арк. 1, 9.
[2] Там же, ф. Р-747, оп. 1, спр. 223, арк. 6.

Успішно здійснювалися заходи культурної революції. Неписьменність в основному ліквідували до 1934 року. В 30-і роки у селищі на базі семирічної відкрито десятирічну школу, для якої збудовано нове приміщення. 1941 року в школі навчалося понад 700 учнів. Багато з них продовжувало освіту й далі. Дочка наймита М. Л. Дідук, закінчивши інститут, стала інженером-конструктором, 1940 року за створення садово-городнього трактора ХТЗ-5 вона удостоєна звання лауреата Державної премії[1]. Трудящих обслуговувала бібліотека, в якій 1940 року налічувалося понад 15 тис. книг. Щоденно до селища надходили сотні газет і журналів. З 1936 року почалося демонстрування звукових кінофільмів.

Однак заможному життю радянських людей загрожувала смертельна небезпека — війна, нав'язана Країні Рад фашистами. 7 липня 1941 року гітлерівці окупували Антоніни. Появилися органи окупаційних властей — гебітскомісаріат, міська управа, біржа праці, поліцейське управління з тюрмою. Встановлено комендантську годину; під загрозою смерті населенню було заборонено користуватися радіоприймачами. Окупанти по-варварському зруйнували пам'ятник В. І. Леніну. Перестали працювати школа, клуб, бібліотека. Почалися переслідування місцевих активістів. Лише в перші місяці окупації було розстріляно 60 чоловік. На каторжні роботи до Німеччини фашисти вивезли 213 жителів Антонін[2]. Восени 1941 року в приміщенні середньої школи відкрилося т. зв. ремісниче училище, в якому окупанти хотіли готувати для Німеччини кваліфікованих столярів, мулярів, кухарок. Однак, розгадавши замір фашистів, молодь не пішла туди вчитися.

Варварство і грабежі, терор і наруга ще більше розпалювали гнів і ненависть радянських людей до гітлерівських загарбників. Зростав народний опір окупантам. Організаторами і керівниками боротьби проти фашистів у Антонінах стали комуністи, офіцери Червоної Армії, які втекли з полону,— М. П. Панчук (Коля), М. М. Паламарчук, а також місцеві комсомольці Б. К. Гунько, В. Г. Кухарєв, Г. П. Лупиков, С. Л. Молодецький, В. Н. Мартинюк. Через деякий час до боротьби включилися жителі Антонін М. Я. Петрівський, О. Г. Кухарєв, В. Л. Рибачук, А. І. Макарчук та інші[3]. Підпільники збирали зброю, влаштовували диверсії, псували зв'язок. Змонтувавши радіоприймач, вони замаскували його у суфлерській будці місцевого клубу, поширювали зведення Радянського інформбюро. Патріоти не раз влаштовували втечі полонених червоноармійців і місцевих жителів, заарештованих фашистами. Г. П. Лупиков за дорученням підпільної групи влаштувався до окружного відділу поліції і, ризикуючи життям, здобував у ворожій комендатурі багато цінних відомостей.

Наприкінці серпня 1942 року фашисти натрапили на слід групи, заарештували 25 підпільників. Частині з них вдалося втекти, а решту гітлерівці відправили до старокостянтинівського окружного відділу гестапо. У грудні 1942 року після нелюдських катувань по-геройському загинули В. Г. Кухарєв, І. Л. Молодецький, М. Я. Петрівський, А. В. Кондратюк, В. Н. Мартинюк, І. Балицький, Л. Баранова-Паламарчук та інші[4].

На базі грицівського й антонінського підпілля ще з осені 1941 року організувався партизанський загін ім. Котовського. З травня 1942 року він почав діяти у складі з'єднання Ф. С. Кота. Очолював загін М. П. Панчук, а після його загибелі — І. Ф. Лановий. Партизани висаджували в повітря мости, забрали і роздали населенню хліб і цукор з Антонінського цукрозаводу, які фашисти готували на відправку до Німеччини.

Самовіддано і героїчно билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни вихідці з селища. В Антонінах народився, навчався у школі А. К. Леонтюк. Звідси

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-766, оп. 1, спр. 262, арк. 43, 44.
[2] Там же, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 4.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 10, арк. 19—21, 60.
[4] Там же, спр. 115, арк. 1—4; Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

він 1938 року пішов до лав Червоної Армії, де його й застала війна. Батарея гвардії капітана А. К. Леонтюка прославилася в одному з боїв під Сталінградом, відстоявши у ворога важливий рубіж. В липні 1944 року, під час боїв у районі Мінська, батарея за завданням командування зайшла в тил ворога, відрізавши йому шлях до відступу. Протягом двох годин 49 гвардійців відбили 6 навальних атак фашистів, під час однієї з них командир батареї одержав тяжке поранення в голову. Все ж він продовжував керувати боєм. Гвардійці виконали завдання командування. А. К. Леонтюку та ще кільком його бойовим товаришам Радянський уряд присвоїв високе звання Героя Радянського Союзу[1].

На світанку 5 березня 1944 року частини 7-го танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії, що входила до складу 1-го Українського фронту, визволили Антоніни від фашистських загарбників. Великих збитків завдали окупанти селу. Колгосп, племгосп, рибгосп, маслозавод, приміщення школи, лікарні, районних установ були пограбовані і частково зруйновані. Сума матеріальних збитків становила 5,8 млн. карбованців[2].

Тяжкою була перша після визволення весняна сівба. Але працювали всі дружно, з великим запалом. Держава допомагала насінням, племінною худобою,машинами. Зносили зерно для сівби і колгоспники зі своїх скромних запасів. Як тяглову силу використовували корів. І обсіялися вчасно. Успішно пройшли й жнива. Колгоспники виконали плани поставок продукції державі та додатково здали до фонду перемоги 76 тис. пудів хліба, багато інших продуктів. Про ці трудові досягнення з гордістю повідомляли антонінці в листі до свого земляка Героя Радянського Союзу А. К. Леонтюка: «Бийте гадів ще дужче, знищуйте стерв'ятників своєю потужною зброєю, а ми вам допоможемо в тилу сумлінною працею», — писали вони[3]. Населення активно включилося у збір коштів на будівництво танкової колони «Радянське Поділля».

Краще пішли справи після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни. За роки відбудови в колгоспах споруджено 7 приміщень для громадської худоби, 2 майстерні, кузню, 2 кормокухні, кормоцех, колгоспну електростанцію, 2 водонапірні башти тощо. Поволі заживали рани, що їх завдали фашисти господарству: потрібен був певний час для підвищення родючості грунтів (урожайність зернових у перші післявоєнні роки не перевищувала 8—10 цнт з га), для піднесення продуктивності громадського тваринництва (1947 року надої молока на 100 га сільськогосподарських угідь становили 56 цнт). Помітних успіхів досягли племгосп, МТС, рибгосп. Трудівники племгоспу працювали над удосконаленням білоголової української породи великої рогатої худоби, застосовували передові методи догляду за тваринами. Це дало свої позитивні наслідки: 1948 року надої на фуражну корову зросли до 3,5 тис. кг молока, наступного — до 4 тис. кілограмів[4].

Відразу ж після визволення відновила роботу середня школа. Незабаром почали працювати клуб, бібліотека, лікарня. Самовідданою і невтомною працею відзначився головний лікар С. І. Бойчун. Нагороджений у роки війни трьома орденами і чотирма бойовими медалями, він і в мирний час бездоганною працею заслужив любов і повагу трудящих району. У січні 1947 року С. І. Бойчуна обрано депутатом Верховної Ради Української РСР, а через рік — нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора[5].

Відбудова господарства завершилася 1950 року. В тому ж році Антонінський колгосп об'єднався з господарством «Зірка» с. Закриниччя в єдину артіль ім. Щорса. За роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955 рр.) господарство досягло певних успіхів. Партійна організація дбала про розстановку комуністів на відповідальних ділянках

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 271.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-389, оп. 1, спр. 15, арк. 864.
[3] Газ. «Ленінець» (Антоніни), 15 листопада 1944 р.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-338, оп. 10, спр. 2, арк. 135, 140.
[5] Газ. «Радянське Поділля», 17 січня 1947 р., 31 січня 1948 р.

колгоспного виробництва, про удосконалення агротехніки, поліпшення сівозмін, збільшення кількості органічних і мінеральних добрив. Активну участь у боротьбі за зростання сільськогосподарського виробництва брала сільрада. Так, в 1952 році поряд з іншими важливими питаннями господарського і культурного розвитку на сесіях сільради обговорювалися питання про підготовку до весняної посівної кампанії, хід соціалістичного змагання, розвиток тваринництва, збирання врожаю та здачу хліба державі і т. п. Численним був актив сільради.

З кожним роком міцніло господарство артілі. Урожайність зернових у 1957 році становила пересічно 20,1 цнт з га, цукрових буряків — 235 цнт. Помітних успіхів досягли й тваринники. Надій на фуражну корову виріс до 2466 кг, на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 205 цнт молока і 49,7 цнт м'яса. Зростали й прибутки колгоспників — вони одержали на трудодень по 2,5 кг зерна і по 4,5 крб. грішми[1]. 1965 року до артілі ім. Щорса приєдналася рільнича бригада с. Рублянки.

Тепер колгосп — це високомеханізоване господарство, в якому 1970 року налічувалося 57 електродвигунів, 19 автомашин, 23 трактори, 8 комбайнів. Основний його напрям — зернове господарство і тваринництво. В роки восьмої п'ятирічки колгоспники збирали пересічно по 24—25 цнт зернових з га, а в ювілейному 1967 році — по 32,6 цнт. Урожайність цукрових буряків зросла до 270 цнт з гектара.

В 1970 році на фермах налічувалося 1,3 тис. голів великої рогатої худоби, 1,2 тис. свиней, 590 овець, 1,5 тис. штук птиці. Надій молока на корову в 1970 році становив 2853 кг. До всіх ферм підведені водопроводи, механізовано обробку і підготовку кормів. За успіхи, досягнуті господарством у розвитку зернового господарства і тваринництва, Радянський уряд нагородив голову колгоспу ім. Щорса Ф. С. Суражського орденами Леніна і «Знак Пошани».

Колгосп веде велике будівництво. Лише за роки семирічки споруджено 5 тваринницьких приміщень, склади для зерна і мінеральних добрив, ремонтну майстерню, гараж, колгоспну контору, будинок для тваринників бригади № 1 тощо.

Грошовий прибуток становить близько 1 млн. крб., зростають і доходи членів колгоспу. Цьому сприяв перехід господарства з 1 липня 1966 року на грошову гарантовану оплату праці, у зв'язку з чим заробіток кожного колгоспника зріс на 15—20 проц. і становив 1970 року 2,95 крб. за людино-день. Понад 300 трудівників одержують пенсії.

Великих успіхів у розвитку досягли й інші господарства та підприємства Антонін. Племгосп був учасником ВСГВ 1954 року, його нагороджено дипломом 2-го ступеня; золоті й срібні медалі одержали 6 передовиків виробництва — учасники виставки. У роки восьмої п'ятирічки господарство перетворилося на зразкове в районі й області.

Зростають надої молока. В 1969 році вироблено по 1,1 тис. цнт молока на 100 га сільськогосподарських угідь. Середній надій на корову досяг 4,7 тис. кг. Значних успіхів добився племгосп у розведенні племінного молодняка — «Еліта-рекорд» і «Еліта». Виросли досвідчені високої кваліфікації кадри тваринників. Понад тридцять років працювала на фермі доярка М. Х. Данилюк. Її не раз премійовано як учасницю ВСГВ, нагороджено Малою золотою медаллю виставки. Далеко за межі району лине добра слава про невтомну трудівницю доярку А. П. Сташевську, яка працювала в племгоспі понад 20 років. Вона постійно доглядала по 15—20 корів, надоюючи від кожної по 4,5—5 тис. кг молока. В березні 1966 року Президія Верховної Ради Союзу РСР присвоїла їй високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Загальна площа водного дзеркала Антонінського рибгоспу ім. Дзержинського становить понад 1,2 тис. га. Господарство високомеханізоване, ведеться на науковій основі. З кожним роком збільшується виробництво продукції. 1965 року рибгосп здав державі 2,4 тис. цнт риби, а 1970-го — вже 3,7 тис. цнт. Протягом восьмої

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-5240, оп. 1, спр. 55, арк. 3, 11, 13.

п'ятирічки вирощено 855 тис. однолітків коропа. За сумлінну багаторічну працю старшого рибалку П. О. Гиляку нагороджено орденом «Знак Пошани».

Щороку збільшується виробництво продукції на цукрокомбінаті. Середньодобова переробка буряків зросла з 17,1 тис. цнт у 1965 році до 20 тис. цнт у 1970-му. Партійна організація заводу постійно дбає про посилення ідейно-виховної роботи серед робітників, підвищення їх кваліфікації. Понад 500 чоловік у 1970 році навчалися в системі партійної та комсомольської освіти, в школах технічного навчання й економічній. Готуючи трудові дарунки XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, колектив працівників ордена Трудового Червоного Прапора радгоспу Антонінського цукрокомбінату виконав піврічний план здачі державі продуктів тваринництва в березні 1971 року. На заготівельні пункти відправлено 1300 цнт м'яса, 3100 цнт молока, 30 тис. штук яєць.

Достроково завершили план восьмої п'ятирічки і ювілейного 1970 року робітники цегельного заводу, виготовивши 4,6 млн. штук цегли. З перевиконанням планів підійшли до фінішу п'ятирічки і трудівники маслозаводу, відділення «Сільгосптехніки», «Міжколгоспбуду», лісництва.

Широкого розмаху в господарствах і на підприємствах селища набув рух за комуністичне ставлення до праці. Однією з перших високе звання колективу комуністичної праці завоювала бригада з ферми колгоспу ім. Щорса, очолена комсомольцем П. Волуцьким. Ударниками комуністичної праці стали водій з рибгоспу А. Л. Касянюк, змінний інженер цукрозаводу С. П. Якимчук, який вніс близько 50 раціоналізаторських пропозицій. На цукрозаводі працює 107 ударників комуністичної праці, це звання присвоєне також колективам 2 цехів, 21 бригаді, одній зміні.

Ще в грудні 1956 року Антоніни переведено до розряду селищ міського типу. Це сприяло активізації громадсько-політичного життя, дальшому благоустрою і забудові селища. На варті громадського порядку стоять добровільна народна дружина, товариські суди, що діють ще з 1959 року.

Широко розгорнулося житлове будівництво. 1970 року завершено спорудження двох восьмиквартирних будинків, виросла вулиця новобудов — Енгельса. Всі будинки добротні, криті шифером. Забруковано і заасфальтовано значну кількість вулиць і тротуарів. Здійснено реконструкцію центральної площі Леніна, встановлено денне освітлення на багатьох вулицях селища. Налагоджено регулярне автобусне сполучення з Хмельницьким, Красиловом, Старокостянтиновом, з селами району. Селищна Рада депутатів трудящих, громадськість значну увагу приділяють озелененню — на вулицях висаджено велику кількість плодових і декоративних дерев. Біля багатьох будинків ростуть сади. За розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 29 січня 1960 року антонінський парк віднесено до пам'яток садово-паркової архітектури, що перебувають під охороною держави.

Профілактику захворювань, охорону здоров'я трудящих здійснюють 20 лікарів. При лікарні відкрито тубстаціонар, організовано рентгенослужбу, широко здійснюються профілактичні заходи. Діють три дошкільні дитячі заклади.

Велика увага приділяється культурно-освітньому розвиткові селища. В середній школі 1970 року навчалося 750 учнів, працювало понад 40 вчителів, серед них заслужена вчителька УРСР Н. Ф. Шевчук.

Працюють будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки — для дорослих і для дітей, які провадять велику культурно-освітню роботу: організовують масові читацькі конференції, усні журнали, мандрівки по книгах, лекції і бесіди.

Антонінці люблять спорт. При селищному будинку культури і школах діють спортивні секції з футбола, волейбола, баскетбола, легкої атлетики, стрільби, шахів та інші. Відкрито стадіон, 10 спортивних майданчиків.

Трудящі пишаються героїчним минулим і славним сучасним свого селища. Здобуваючи нові й нові перемоги, вони впевнено крокують по шляху комуністичного будівництва.

М. К. ЛАГОДЗИНСЬКА, А. Ф. СУРОВИЙ

Меморіал на площі Слави в м. Красилові. 1970 р.

Пам'ятник піонеру-партизану Валі Котику в Шепетівці. 1969 р.

Землянка-музей на місці першої стоянки партизанського загону ім. Ф. М. Михайлова. 1965 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД КРАСИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ

ВА́СЬКІВЧИКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 47 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Великі Пузирки на лінії Гречани—Шепетівка. Населення — 766 чоловік. Сільраді підпорядковане село Зелена.

У Васьківчиках знаходиться бригада № 1 колгоспу ім. Чапаєва, центральна садиба якого — в селі Зеленій. За бригадою закріплено 10 тракторів і 3 комбайни.

Тут є ферма великої рогатої худоби, коне- і вівцеферми.

Розвинуто садівництво й рибництво. Допоміжні підприємства — пилорама, кузня, млин, столярна майстерня.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб із залом на 300 місць, бібліотека. Діють медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Перша згадка в документах про Васьківчики належить до 1419 року.

У 1939 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ВЕЛИ́КІ ЗОЗУ́ЛИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Чорний Острів на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 1618 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малі Зозулинці, Новосілка, Підлісся, Улянівка.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Жданова, який обробляє 1,9 тис. га орної землі. В господарстві вирощують зернові й технічні культури, розвинуто тваринництво, птахівництво. У Великих Зозулинцях знаходиться рибне господарство Меджибізького рибокомбінату.

За високі виробничі показники 76 трудівників села нагороджено орденами й медалями.

Село й колгоспне господарство електрифіковані. Машинно-тракторний парк налічує 24 трактори, 8 комбайнів, 16 вантажних автомобілів. Діють електростанція потужністю 390 квт., ремонтна майстерня районного відділення «Сільгосптехніки».

Є середня школа, клуб із залом на 300 місць, бібліотека. Працюють дільнична лікарня на 35 ліжок, дитячі ясла.

Вперше село згадується в історичних документах 1545 року. Наприкінці XIX ст. у селі записано близько 500 народних прислів'їв і приказок, а також чимало народних пісень, які видано 1899 року.

ВЕЛИ́КА МЕДВЕ́ДІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 32 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Великі Пузирки. Населення — 726 чоловік. Сільраді підпорядковані села Красівка і Медці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе, в користуванні якого 2,6 тис. га орної землі. Господарство багатогалузеве, добре оснащене сільськогосподарськими машинами (27 тракторів, 8 комбайнів, 22 вантажних автомобілі). Колгосп спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

Тут є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла. До послуг населення — швейна майстерня, будинок торгівлі.

Вперше село (під назвою Медведок) згадується 1601 року в актах Луцького міського суду.

У 1648—1654 рр. багато селян Великої Медведівки вступило до селянсько-козацьких загонів, які били польську шляхту.

Перший колгосп організовано в серпні 1922 року колишніми бійцями 1-го Червонокозачого полку.

ВЕЛИ́КА СА́ЛИХА — село, центр сільської Ради. Розташована за 40 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Антоніни на лінії Гречани — Шепетівка. Населення — 496 чоловік. Сільраді підпорядковані села Долинівці й Мала Салиха.

В селі — господарський центр колгоспу «Іскра», за яким закріплено 1.4 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові культури, цукрові буряки; тваринництво м'ясо-молочного напряму.

Є восьмирічна школа, клуб, медпункт.

За подвиги, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 57 жителів села нагороджено орденами й медалями.

ВЕСЕ́ЛІВКА (до 1947 року — Кобилле) — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру і залізничної станції Красилів. Населення — 726 чоловік. Сільраді підпорядковані села Берегелі й Пашутинці.

В селі знаходиться бригада № 3 колгоспу «За комунізм», його центральна садиба міститься в с. Пашутинцях. Господарство має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво. З допоміжних галузей — рибництво, садівництво, бджільництво. Підсобні підприємства — кузня й майстерня для ремонту сільськогосподарського інвентаря.

За високі виробничі досягнення колгоспницю С. К. Кравченко нагороджено орденом Леніна.

У Веселівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють дитячі ясла, фельдшерсько-акушерський пункт. До послуг населення — швейна майстерня.

В історичних джерелах село згадується з 1517 року.

ВО́ЛИЦЯ (до 1947 року — Волиця Дубинська) — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі річки Случі, за 6 км від районного центру і залізничної станції Красилів. Населення — 813 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дубище й Новодубище.

Місцевий колгосп ім. Петровського обробляє 2 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — вирощування зернових культур і цукрових буряків; розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

За виробничі досягнення сім трудівників нагороджено орденами й медалями. Голову колгоспу І. Г. Колодюка удостоєно ордена Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, майстерня побутового обслуговування.

Село засновано 1600 року.

Партійний осередок створено 1923 року, комсомольський — в 1921 році. 1939 року колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За подвиги, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 30 чоловік нагороджено орденами та медалями.

ГРИЦЕ́НКИ — село, центр Якимовецької сільської Ради. Розташовані за 35 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Антоніни. Населення — 691 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малі Пузирки, Тріски, Якимівці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Калініна. Напрям господарства — вирощування зернових культур; розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, дитячі ясла.

Перша згадка про село в історичних джерелах належить до 1593 року.

Партійний осередок створено 1924 року.

За бойові подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 90 чоловік нагороджено орденами й медалями.

ЗАПАДИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 8 км від районного центру і залізничної станції Красилів. Населення — 1898 чоловік. Сільраді підпорядковані села Баглайки, Михайлівці, Мотрунки, Сушки.

Колгосп ім. Леніна, центральна садиба якого знаходиться в селі, обробляє 3,2 тис. га орної землі. Він має 24 трактори, 10 комбайнів, 15 вантажних автомобілів. Основний напрям господарства — тваринництво. Розвинуто також садівництво (74 га саду), бджільництво (130 бджолосімей).

У Западинцях є середня школа, будинок культури із залом на 450 місць. Працюють дільнична лікарня, амбулаторія, аптека, дитячий садок. До послуг населення — будинок побутового обслуговування.

Вперше Западинці згадуються в документах 1517 року.

1939 року колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність, виявлену в роки Великої Вітчизняної війни, під час прориву блокади Ленінграда, уродженцеві села О. П. Курку, присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

На території села виявлено залишки поселення трипільської та черняхівської культур.

Голова колгоспу «Радянська Україна», Герой Соціалістичної Праці І. О. Масловський і передова ланкова депутат Верховної Ради УРСР М. Г. Либа на буряковій плантації. Село Заслучне, 1968 р.

ЗАСЛУ́ЧНЕ (до 1947 року — Волиця-Йодко)— село, центр сільської Ради. Розташоване за 16 км від районного центру і за 23 км від залізничної станції Красилів. Населення — 1427 чоловік. Сільраді підпорядковані села Глібки, Говори, Писарівка, Слобідка-Чернелівська, Трудове, Улянівка Друга.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Радянська Україна», який обробляє 4 тис. га орної землі. Це одне з найбільших, високорозвинених господарств у районі (40 тракторів, 28 комбайнів, 31 вантажний автомобіль). Займається рільництвом та м'ясо-молочним тваринництвом.

В Заслучному є цегельний завод (95 робітників), який виробляє 2 млн. штук цегли за рік.

За визначні виробничі досягнення в розвитку сільського господарства 87 трудівників села нагороджено орденами й медалями. Голову колгоспу І. О. Масловського і ланкову М. Г. Либу удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці; ланкову Г. А. Лису і головного зоотехніка І. С. Партасюка — ордена Леніна.

У 1967 році колгосп «Радянська Україна» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

У селі працюють середня школа, клуб із залом на 460 місць, бібліотека. Діють лікарня на 60 ліжок, дитячі ясла.

В роки тимчасової німецько-фашистської окупації жителі села билися проти ворога у партизанському загоні, яким командував М. Іванов.

На вшанування пам'яті 120 односельців, що полягли в боях проти фашистів за свободу й незалежність Батьківщини, у центрі села споруджено пам'ятник.

У Глібках народився доктор філософських наук, професор Ф. Ф. Єневич.

ЗАСТА́ВКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 5 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Красилів. Населення — 649 чоловік. Сільраді підпорядковане село Дружнє.

У Заставках міститься центральна садиба колгоспу «30-річчя ВЛКСМ», за яким закріплено

1,6 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

З допоміжних галузей розвинуті садівництво, рибництво (148 га ставу).

За високі виробничі показники 6 трудівників удостоєно урядових нагород, а Я. Т. Мілінчука нагороджено орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

КОРЧІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 37 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Антоніни. Населення — 1065 чоловік. Сільраді підпорядковане село Мала Калинівка.

Колгосп ім. 50-річчя Жовтня, центральна садиба якого знаходиться в с. Корчівці, обробляє 1,6 тис. га орної землі.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури і клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

В історичних документах перша згадка про село стосується 1791 року.

КОТЮ́РЖИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Чорний Острів. Населення — 874 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Марківці.

Колгосп ім. Свердлова, центральна садиба якого міститься в Котюржинцях, обробляє 2,1 тис. га орної землі. Основні галузі господарства — тваринництво й птахівництво. Розвинуте також рільництво; з допоміжних галузей — садівництво, бджільництво, рибництво. В колгоспі працює автотракторна майстерня, млин.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт. До послуг населення — швейна майстерня. За роки Радянської влади 104 вихідці з села стали спеціалістами різних галузей народного господарства.

В історичних документах перша згадка про село належить до 1444 року.

На території Котюржинець виявлено знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

КРЕМЕНЧУ́КИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Антоніни. Населення — 1834 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Великі Орлинці, Великі Юначки, Ключівка, Лісова Волиця, Малі Юначки, Манівці.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Котовського, який обробляє 3,3 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, вирощує зернові й технічні культури, займається бджільництвом (206 бджолосімей).

В селі є також радгосп ім. Горького, який займається вирощуванням цукрових буряків, зернових культур; розвинуте тваринництво м'ясомолочного напряму.

За високі виробничі досягнення 10 трудівників села нагороджено орденами й медалями, в т. ч. бригадира тракторної бригади С. В. Верщецького і ланкового С. П. Мазура — орденом Леніна.

В селі є середня школа, клуб, лікарня, медичний пункт.

КРИВОРУ́ДКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 45 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Великі Пузирки. Населення — 586 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кучманівка і Нова Криворудка.

Колгосп ім. XXI з'їзду КПРС, центральна садиба якого розміщена в селі, обробляє 2,4 тис. га орної землі. В господарстві вирощують зернові й технічні культури, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. З підсобних підприємств діють млин і пилорама.

За високі виробничі досягнення 97 трудівників нагороджено орденами й медалями.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. До послуг населення — швейна майстерня.

В історичних документах Криворудка згадується 1501 року.

Молочнотоварна ферма колгоспу — учасник Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року.

КУЗЬМИ́Н — село, центр сільської Ради, розташоване за 10 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Красилів. Населення — 3112 чоловік.

Місцевий колгосп «Росія», за яким закріплено 2,8 тис. га орної землі, багатогалузеве господар-

Інтер'єр пункту прокату в с. Кременчуках. 1970 р.

Одна з перших п'ятисотенниць-буряководів Поділля К. К. Андрощук у гостях в учнів Кузьминської середньої школи. 1967 р.

ство. Тут вирощують зернові культури, цукрові буряки, займаються м'ясо-молочним тваринництвом.

В селі працюють будинок культури із залом на 425 місць, бібліотека, комбінат побутового обслуговування. Діє дільнична лікарня, де хворих обслуговують 3 лікарі, 12 працівників з середньою медичною освітою.

В історичних документах Кузьмин вперше згадується 1517 року.

Під час громадянської війни та іноземної інтервенції значна частина селянської бідноти Кузьмина вступила до лав Червоної Армії, щоб відстоювати завоювання соціалістичної революції.

1935 року ланкові колгоспу ім. Ворошилова Х. Б. Байдич, К. К. Андрощук та інші першими в області підтримали почин п'ятисотенниці Марії Демченко і взяли зобов'язання зібрати по 500 цнт цукрових буряків з гектара. Того року ланка Христі Байдич зібрала 539 цнт, Катерини Андрощук — 531 цнт, Теклі Стецюк — 495 цнт цукрових буряків з гектара. За високий врожай цукрових буряків ланкових колгоспу Х. П. Байдич, К. К. Андрощук, М. Р. Пилипчик, Т. К. Стецюк нагороджено орденом Леніна, ЦК КП(б)У — надіслав їм вітальну телеграму. Про передовиків-п'ятисотенниць у 1936 році було складено народну пісню.

Колгосп ім. Ворошилова у 1939 і 1940 рр. був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В околицях села виявлено залишки поселення давньоруських часів (X—XII століття).

КУЛЬЧИНИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 13 км від районного центру і залізничної станції Антоніни. Населення — 1770 чоловік. Сільраді підпорядковане село Кульчинки.

Тут міститься центральна садиба колгоспу ім. Чкалова, в користуванні якого 1,9 тис. га орної землі. Основна галузь господарства — рільництво. Розвинуто також тваринництво й птахівництво.

У Кульчинах працюють середня школа, клуб із залом на 450 місць, бібліотека. Діють медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла. До послуг населення — майстерня побутового обслуговування.

Село вперше згадується в документах 1517 року.

Партійний осередок створено 1924 року.

У 1939 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ЛАГОДИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 14 км від районного центру і за 17 км від залізничної станції Красилів. Населення — 1226 чоловік. Сільраді підпорядковане село Росолівці.

В Лагодинцях міститься центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча», який обробляє 2,5 тис. га орної землі, вирощує зернові й технічні культури. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

За виробничі досягнення 8 колгоспників нагороджено орденами й медалями.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, дитячі ясла.

ЛЕДЯНКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 50 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Антоніни. В селі бере початок річка Ікопоть. Населення — 458 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малі Пузирки, Трусилівка і Федорівка.

В Ледянці — господарський центр колгоспу ім. Куйбишева, за яким закріплено 2,4 тис. га орної землі. Основні галузі господарства — рільництво, тваринництво м'ясо-молочного напряму.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють медичний пункт, дитячі ясла.

МАЛА́ КЛІ́ТНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 28 км від залізничної станції Красилів. Населення — 506 чоловік. Сільраді підпорядковані села Велика Клітна, Вербівка, Волиця Друга, Дворик, Кошелівка, Чапаєвка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму», який обробляє 2,8 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур, розвинуте також тваринництво.

У Малій Клітні — середня школа, клуб, бібліотека, краєзнавчий музей, медичний пункт.

Перша згадка про село в історичних документах належить до 1518 року.

За героїзм і мужність, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, 51 жителя села удостоєно урядових нагород, а уродженцю с. Дворика Ф. Є. Пахальчуку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

На території Малої Клітни виявлено знаряддя праці трипільської культури.

МИ́ТИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Климашівка на лінії Гречани — Шепетівка. Населення — 1063 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Вереміївка, Заруддя і Хотьківці.

Колгосп ім. Карла Маркса, центральна садиба якого розташована в Митинцях, обробляє 4 тис. га орної землі. Господарство високомеханізоване: 36 тракторів, 14 комбайнів, 24 вантажні автомобілі. За виробничі успіхи, досягнуті в розвитку сільського господарства, 60 колгоспників нагороджено орденами й медалями, а бригадира тракторної бригади С. Л. Вовка удостоєно ордена Леніна.

В селі є середня школа, клуб із залом на 350 місць, бібліотека. Працюють медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла, майстерня побутового обслуговування.

ПЕЧЕ́СЬКЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Антоніни. Населення—950 чоловік. Сільраді підпорядковане село Грицики.

В Печеському — центральна садиба колгоспу «Україна», який обробляє 1,6 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури, цукрові буряки; тваринництво м'ясо-молочного напряму.

За виробничі досягнення 50 трудівників села нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, комбінат побутового обслуговування, фельдшерсько-акушерський пункт.

У Печеському в період тимчасової німецько-фашистської окупації діяла партизанська група на чолі з Д. О. Биковим, яка згодом влилася до партизанського загону «Іскра», що діяв на території району.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденами й медалями Союзу РСР нагороджено 46 жителів села.

СЕВРЮКИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 45 км від районного центру і за 28 км від залізничної станції Антоніни. Населення — 1013 чоловік. Сільраді підпорядковане село Решнівка.

Колгосп ім. Т. Г. Шевченка, центральна садиба якого знаходиться в Севрюках, користується 1,8 тис. га орної землі; вирощує зернові культури, цукрові буряки, розводить велику рогату худобу.

В селі є восьмирічна школа, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

Біля Севрюків знайдено знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

ТЕРЕ́ШКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Антоніни. В південній частині села протікає річка Понора — притока Случі. Населення — 770 чоловік. Сільраді підпорядковані села Жовтневе і Маленки.

Колгосп «Перемога», центральна садиба якого міститься в Терешках, обробляє 2,2 тис. га орної землі. Тут вирощуються зернові й технічні культури. З 1968 року господарство спеціалізується на птахівництві.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють пологовий будинок, дитячі ясла.

Перші відомості про Терешки в історичних документах належать до 1593 року.

Партійний осередок створено 1924 року.

Уродженцем села Маленків є генерал-лейтенант Г. Т. Собчук (загинув під час Великої Вітчизняної війни).

ЧЕРНЕЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Красилів. Населення — 959 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дубина, Мончинці, Моньки, Пилипи, Сорокодуби.

У Чернелівці — центральна садиба колгоспу ім. Богдана Хмельницького, за яким закріплено 2,5 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на тваринництві. Розвинуто також рільництво.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. До послуг населення — майстерні для пошиття взуття та одягу.

Вперше село згадується в історичних документах 1497 року.

В період тимчасової німецько-фашистської окупації в Чернелівці діяла підпільна антифашистська організація під керівництвом Н. Т. Шафлевича. Патріоти брали участь у бойових діях партизанського загону «Іскра».

За мужність і героїзм, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 72 жителі нагороджено орденами й медалями. О. Й. Михайлюка (уродженця с. Чернелівки) і М. Л. Слободяна (уродженця с. Пилипів) удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу.

На території села знайдено знаряддя праці доби неоліту.

ЩИБО́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 5 км від районного центру. На околиці знаходиться залізнична станція Красилів. Населення — 676 чоловік. Сільраді підпорядковані села Каламаринка, Мовчани і Радісне.

У Щиборівці міститься центральна садиба колгоспу ім. Кірова, який обробляє 2 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби та птахівництві. Розвинуте також рільництво.

В селі є початкова школа, клуб, бібліотека.

За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 94 чоловіка нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

Я́ВОРІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 3 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Красилів. Населення — 803 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Восходавинці.

На території села міститься центральна садиба колгоспу «Зоря комунізму», площа орної землі якого становить 1,3 тис. га. Основна галузь виробництва — зернові й технічні культури. Тваринництво — м'ясо-молочного напряму.

За виробничі досягнення 9 трудівників удостоєно урядових нагород.

В Яворівцях є восьмирічна школа, клуб із залом на 350 місць, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

ЛЕТИЧІВСЬКИЙ РАЙОН

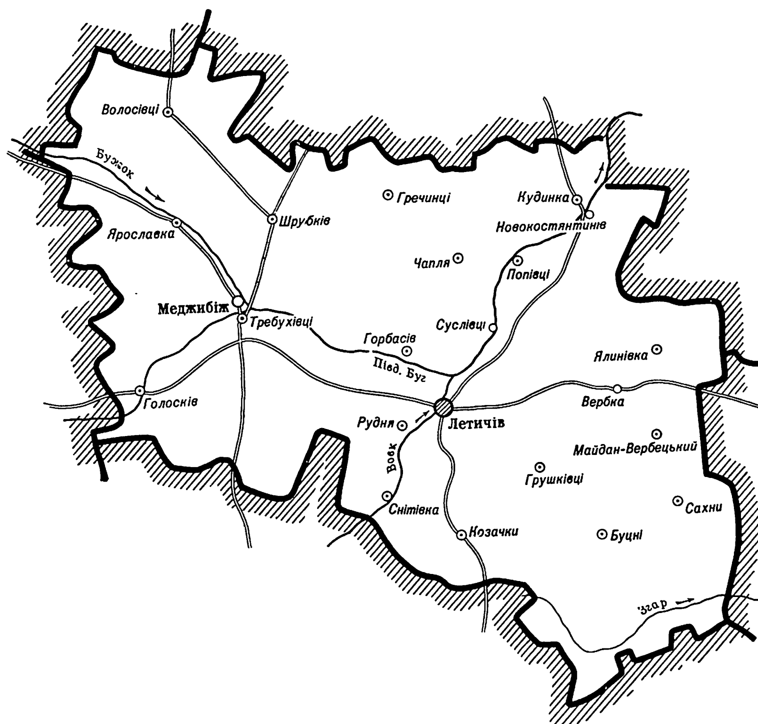

ЛЕТИЧІВ

етичів — селище міського типу, центр району. Розташований при впадінні річки Вовка у Південний Буг, за 51 км від м. Хмельницького та за 33 км від залізничної станції Деражня. Населення — 9,1 тис. чоловіка.

Летичів — центр району, площа якого 0,9 тис. кв. км, населення — 54,5 тис. чоловік (в т. ч. сільського 42,6 тис., міського 11,9 тис.). У районі 58 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним та 18 сільським Радам; радгосп, 19 колгоспів, 50,4 тис. га орної землі; 17 промислових підприємств, 4 будівельні організації; 5 лікарень, поліклініка, 34 фельдшерсько-акушерські пункти, 6 пологових будинків; 58 шкіл, 52 будинки культури і клуби, 46 бібліотек.

Про те, що територія Летичева була заселена ще в давнину, свідчать виявлені тут знаряддя праці трипільської культури, доби бронзи та рештки поселень ранньослов'янських часів (V—VIII ст. н. е.). У XII—XIII ст. територія сучасного Летичева входила до складу Болохівської землі. Захопивши у 1362 році край, литовські феодали будують у Летичеві фортецю, яка з 1411 року згадується в різних документах[1]. З 1429 року Летичів віднесено до категорії міст.

Після загарбання Західного Поділля шляхетською Польщею (1434 р.) Летичів входив до складу королівських маєтностей. Прагнучи збільшити грошові надходження до казни, королівський уряд 1466 року надає Летичеву магдебурзьке право, яке сприяло припливу до міста навколишнього населення, розвитку торгівлі й ремесла. Однак розбійницькі напади кримських татар і турків розоряли місто, гальмували його розвиток. Особливо великого спустошення зазнав Летичів у 1453, 1516, 1558, 1567 рр.[2] Щоб відродити місто після цих нападів, уряд надає йому в 1537, 1549, 1579 рр. ряд привілеїв або ж підтверджує старі. Оскільки оборонні споруди міста вже не відповідали вимогам часу, королівський уряд доручив кам'янецькому

---

[1] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, стор. 295.
[2] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 48.

старості Я. Потоцькому перебудувати дерев'яно-земляний замок на кам'яний. Роботи завершили в 1598 році. Мури й башта фортеці збереглися до наших днів. Після її спорудження Летичів стає одним із значних торгово-промислових міст Поділля, а з 1601 року — повітовим центром.

Населення міста поділялося на три національні юрисдикції (руську, польську і єврейську). Юридично жителі Летичева користувалися магдебурзьким правом, а фактично влада зосереджувалася в руках старостинського уряду. Магдебурзьке право поширювалося лише на незначну кількість населення, бо більшість підлягала старостинському уряду, світським і духовним феодалам.

Населення Летичева доглядало за справністю оборонних укріплень міста, шляхів, мостів, утримувало міську сторожу, платило податки до замку, складало основу старостинського війська. Селяни мали ходити з старостою на війну (з своїми харчами), на сторожу в гаях, возити пошту, давати підводи комірникові для поїздки в сусідні міста. Власники вуликів давали бджолину десятину, а від свиней і овець — 20 голову[1].

У Летичеві була міцна цехова організація. З XVI до середини XIX ст. тут існували кушнірський, гончарний, деревообробний та інші цехи[2]. Їх вироби — гончарний «димлений» посуд, килими, кожухи, оздоблені червоною тасьмою, рушники, скатерки, рядна, сукно, запаски, пояси — користувалися великим попитом на місцевому й сусідніх ринках. На ярмарках Летичева часто бували купці з інших міст.

У роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Летичів опинився в районі активних дій народних мас за своє соціальне й національне визволення. Коли влітку 1648 року поблизу Летичева на Бар проходили полки М. Кривоноса, жителі приєдналися до козаків і разом з ними боролися проти гнобителів[3]. Багато жителів міста поповнило лави повстанського війська. У серпні—вересні 1655 року селянсько-козацькі полки спільно з російськими військами визволили з-під гніту польських магнатів все північно-західне Поділля, в т. ч. і Летичів. Та через кілька місяців місто знову захопили шляхетські загони. Відновлення тяжкого соціального, національного й релігійного гніту призводило до нових заворушень. У 1664—1665 рр. населення Летичева брало участь у селянському повстанні проти польської шляхти, одним з керівників якого був брацлавський полковник Василь Дрозденко.

У 1672 році турецько-татарські війська, розгромивши польське військо на Поділлі, захопили і Летичів. За найменшу непокору вони палили будинки, вбивали людей. Місто пустіло, зменшилася кількість його населення, занепадали торгівля й ремесла. 1699 року місто знову відійшло до шляхетської Польщі. У 1702 році на Правобережній Україні почалося велике повстання проти феодально-кріпосницького гніту, кероване Семеном Палієм та Самійлом Самусем. З появою на Поділлі козаків Самуся, в Летичеві сформувалися загони повстанців з місцевого населення, які разом з козаками виступили проти поміщиків та польської шляхти. В січні 1703 року під Летичевом розгорівся запеклий бій з шляхетськими військами. У нерівній боротьбі повстанці зазнали поразки[4].

Населення Летичева брало участь у селянсько-гайдамацькому повстанні 1734 року, яке очолював сотник надвірних козаків князя Любомирського — Верлан. Повстанці здобули кілька перемог над шляхетськими загонами, нападали на

Залишки фортеці у Летичеві. Пам'ятка архітектури XVI ст. Фото 1965 р.

---

[1] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., стор. 174, 175.

[2] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 18, 348, 543. 544.

[3] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 142.

[4] Наукові записки Київського університету, вип. 9, т. 16. К., 1958, стор. 40, 41.

Летичів у кінці XVIII ст. Малюнок.

маєтки, розоряли їх і мстилися гнобителям. 1750 року під час нового гайдамацького повстання жителі Летичева допомогли козакам взяти місто і розправилися з експлуататорами-поміщиками[1]. Населення міста брало активну участь і в народно-визвольному антифеодальному повстанні 1768 року, яке спалахнуло на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту.

У квітні 1793 року Летичів у складі земель Правобережної України возз'єднується з Російською державою. З травня 1795 року він стає повітовим містом Подільського намісництва, а з грудня 1796 року — Подільської губернії[2]. Це сприяло дальшому розвитку міста: досить інтенсивно розвивалися ремесла та різноманітні промисли. 1796 року затверджується герб Летичева[3]. В першій третині XIX ст. Летичів був одним з центрів антикріпосницької боротьби селян Поділля, яку очолив Устим Кармалюк. У жовтні 1835 року народний месник зрадницьки був убитий із засідки. Його поховали на кладовищі у Летичеві[4]. Понад 135 років минуло відтоді, але стежка до Кармалюкової могили не заростає.

У першій половині XIX ст. в Летичеві налічувалося 486 житлових будинків, проживало 4911 чоловік населення, було 80 невеликих торговельних підприємств та крамниць. Однак у цілому економіка міста була на низькому рівні. Уряд, розглядаючи в 1838 році питання про створення в повітах міських дум, через брак місцевих коштів залишив у Летичеві магістрат, який проіснував тут до 70-х років XIX ст. Друга половина XIX ст. знаменна дальшим зростанням кількості населення міста, розвитком його промисловості, ремесел, торгівлі. За даними перепису 1897 року, тут уже проживало 7248 чол. З числа міщан кустарним промислом займалося 2053 чол., торгівлею 2036 чоловік[5], селяни і частина найбідніших міщан — землеробством. Найбільш значними промисловими підприємствами цього часу були заводи цегельний і випалювання вапна та кар'єр для добування бутового й вапнякового каменю. На початку XX ст. в місті налічувалося 35 підприємств. Серед них тютюнова й гільзова фабрики, пивоварний, миловарний, медоварний заводи і три млини були найбільшими. Всі підприємства випускали за рік продукції на суму 45,1 тис. крб. Працювало на них 90 робітників[6].

1905 року в Летичеві створюється соціал-демократична група під назвою «Соціал-демократичний колектив». Вона встановила і підтримувала тісні зв'язки з організаціями РСДРП міст Кам'янця-Подільського, Києва, Проскурова, Жмеринки, Меджибожа та Немирова. Летичівська група РСДРП сприяла також розвиткові революційного руху на Щедрівській, Лознянській, Літинській та Війтовецькій цукроварнях, а також у селах Козачках, Рудні, Вербці та інших[7].

Напередодні першої світової війни в Летичеві було 800 будинків і проживало 10,5 тис. чоловік. Летичів тривалий час не мав жодного культурно-освітнього закладу, зате тут діяло 14 трактирів, кілька винних погребів, дві тюрми. Кам'яні

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 2, т. 3, стор. 49, 106.
[2] Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое с 1649 по 12 декабря 1825 г. т. 23, СПб., 1830, № 17 352—17 356; т. 24, № 17 634.
[3] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 49.
[4] Устим Кармалюк, стор. 292—294.
[5] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, т. 32, стор. 1, 2, 168, 169.
[6] Юго-Западный край в экономическом отношении, вып 7 К., 1913, стор. 99.
[7] Наукові записки Кам'янець-Подільського педінституту, т. 3, стор. 32.

і цегельні будинки споруджувались тільки в центральній частині міста, на околицях міщани жили в убогих саманних хатах. Окремі вулиці освітлювали 15 гасових ліхтарів. Більшість населення жила в антисанітарних умовах. Це призводило до поширення різних пошесних захворювань і високої смертності населення, особливо — дітей. У Летичеві була приватна аптека, діяла земська лікарня на 20 ліжок, в ній працювало 3 лікарі, 7 фельдшерів та акушерок[1]. Але потрапити в лікарню було дуже важко.

У 1870 році в місті відкрилося двокласне училище. Наприкінці XIX — початку XX ст. тут працювали: дві церковнопарафіяльні школи, однокласне училище, учительська семінарія. Проте лише 47 проц. дітей шкільного віку навчалося. Неписьменним було понад 60 проц. населення[2]. Бібліотека, відкрита при клубі-трактирі, налічувала близько 700 книжок та періодичних видань. Розвивалася народна культура. Особливо популярними були веснянки, щедрівки, хороводи. За давньою традицією на ярмарках Летичева співали бандуристи й лірники. Найбільше захоплення викликали пісні про Максима Кривоноса, Семена Палія, Устима Кармалюка, Бондарівну. Серед художніх промислів, які передавалися з покоління в покоління, у Летичеві і південній частині повіту було поширене вишивання «хрестом», а найбільш популярним орнаментом вважались «троянди»[3]. На довгі роки запам'яталися жителям міста дні перебування влітку 1905 року пересувної художньої виставки, організованої українським художником В. К. Розвадовським. У 60-х роках XIX ст. в Летичеві проживав російський письменник-народник, автор улюбленої пісні В. І. Леніна «В неволі скатований люто» Г. О. Мачтет[4].

З початком першої світової війни в місті зосереджувалися тилові частини, влаштовувалися збірні пункти військ Південно-Західного фронту. Трирічне перебування великої кількості військ, мобілізація на фронт чоловічого населення призвели до занепаду економіки міста. За винятком млина й крупорушки, роботу припинили промислові підприємства і більшість кустарів. Через несистематичне й обмежене надходження на ринок сільськогосподарських продуктів та сировини зросли ціни на товари першої потреби.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Летичеві створюється Рада робітничих і солдатських депутатів. У травні вона об'єдналася з Радою селянських депутатів. Головою виконавчого комітету Ради обрали військового лікаря В. О. Бєлавіна, який підтримував більшовиків. Хоч у Раді більшість становили меншовики та есери, все ж більшовики вели активну роботу, посилили керівництво революційним рухом у повіті. Повітовий комісар Тимчасового уряду надсилав до вищих інстанцій телеграми з вимогою негайно відкликати з Летичева військового лікаря В. О. Бєлавіна, бо активними діями Ради робітничих і солдатських депутатів і особливо його голови підірвана робота й авторитет виконавчого комітету громадських організацій і земської управи[5]. При підтримці розквартированих тут революційно настроєних солдатів 34 корпусу 7-ї армії більшовики Летичева восени 1917 року очолили боротьбу селян за землю. 28 жовтня в присутності представників військових частин гарнізону відбулися збори Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Обговоривши поточний момент, збори ухвалили: «протестувати проти спроби Керенського придушити петроградське повстання зброєю і кров'ю, ніякої підтримки Тимчасовому урядові, а цілковито підтримувати петроградську демократію, що одна доведе країну до Установчих зборів, дасть мир і землю»[6]. Налякане зростаючим аграрним рухом, командування 7-ї армії оголосило в Летичеві воєнний стан.

---

[1] Города России в 1910 г., стор. 566, 567.
[2] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. 32, стор. 18, 19.
[3] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 318, 321.
[4] Г. А. Мачтет. Избранное, стор. 3.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 1, спр. 133, арк. 41, 42.
[6] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 407.

Л. П. Панасюк — голова Летичівського повітового ревкому. Фото 1919 р.

Для виконання наказу сюди прибув полк козаків 11-ї кавалерійської дивізії. Та незважаючи на ці заходи, селяни й солдати спільно громили маєтки, забирали поміщицьку худобу, хліб, реманент, землю[1].

Звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції викликала велике піднесення серед трудящих Летичева і солдатів гарнізону. На початку листопада відбулися перевибори Летичівської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Трудящі міста й солдати гарнізону віддали свої голоси за депутатів-більшовиків і їм співчуваючих. Влада у Летичеві перебувала в руках Ради. Деякий час тут існували ще й повітові органи Тимчасового уряду. Вся повнота влади до Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів перейшла наприкінці листопада 1917 року. Два делегати від Летичівської Ради брали участь у роботі 1-го Всеукраїнського з'їзду Рад[2].

23 лютого 1918 року контрреволюційні війська Центральної ради захопили Летичів. Та революційні частини 7-ї армії вже наступного дня вигнали їх з повітового центру. На початку березня за допомогою австро-німецьких багнетів сюди повернулися недобитки банд Центральної ради. На зміну їй в кінці квітня прийшла гетьманщина. Більшовики пішли в підпілля. Вони викривали загарбницькі плани окупантів і зрадницьку політику українських буржуазних націоналістів. На початку травня відбулося засідання підпільного партосередку, який обговорив питання поточного моменту і визначив заходи боротьби з окупантами та внутрішньою контрреволюцією[3]. До складу керівництва підпільного партосередку увійшли більшовики М. Я. Ревуцький, Н. Сандлер та інші. Протягом жовтня на території Летичівського і Літинського повітів було створено понад двадцять партизанських загонів, які об'єднували близько 10 тис. чоловік. На початку листопада 1918 року партизанські загони визволили місто і значну територію повіту. Визволена територія була названа Летичівською Радянською республікою[4]. Вищою владою став повітовий революційний комітет. Його очолив Л. П. Панасюк[5]. Летичівська республіка, хоч і була оточена гетьманцями, а пізніше — контрреволюційними військами Директорії, стала революційною базою в північній частині Поділля.

На початку січня 1919 року військам Директорії вдалося захопити Летичів, який у березні під час рейду на Поділля визволили бійці Червонокозачого полку В. М. Примакова[6]. Повітовий партійний осередок, що складався з 13 членів і 15 співчуваючих, розгорнув активну роботу, відновлюючи й зміцнюючи Радянську владу в місті. Головою партійного осередку обрали більшовика О. Латоніна, який прибув до Летичева з мандатом губкому партії. 2 квітня 1919 року приступив до роботи ревком[7]. У Летичеві й селах повіту розгорнулася підготовка до весняної сівби. Значна увага приділялася роботі продовольчих комісій і підготовці до виборів у місцеві Ради. На мітингах і зборах члени партії та позапартійні активісти виступали з бесідами-оглядами про поточний момент. Велику політично-масову роботу серед населення вели армійські більшовики. 15 квітня в Летичеві відкрилася школа агітаторів Червоної Армії. Це сприяло зміцненню зв'язків між повітовими й армійськими біль-

---

1 Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 120, 166, 181, 197; П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 146, 148, 151.

2 Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 214, 215.

3 Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 1, спр. 133, арк. 69.

4 Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, стор. 83.

5 Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2, стор. 28.

6 Газ. «Колгоспна правда» (Летичів), 7 вересня 1967 р.

7 Поділля в роки громадянської війни, стор. 161, 162, 247.

шовицькими організаціями. З комуністами і активом Летичева регулярно проводилися військові заняття.

На повітовому з'їзді Рад, який відбувся 4 травня 1919 року, обрали виконком Ради[1]. Та період мирного перепочинку тривав недовго. Разом із зунрівською галицькою армією петлюрівці знову перейшли у наступ. Протягом червня—липня 1919 року Летичів кілька разів переходив з рук у руки. У жовтні його захопили денікінці. Червона Армія 16 січня 1920 року визволила Летичів[2]. У місті й повіті розгорнулося мирне будівництво, яке здійснювалося у винятково складних умовах. У західній частині повіту ще точилися бої з окупантами та петлюрівцями, на визволеній території гасали різні банди. Косила людей епідемія тифу. Незважаючи на це, трудящі з великим завзяттям включилися у боротьбу за зміцнення Радянської влади, подолання господарської розрухи.

Але мирний період і цього разу виявився недовгим. 25 квітня місто захопили білополяки. 6 липня частини 60-ї дивізії 14-ї армії, зламавши опір противника, визволили місто й повіт. За допомогою політвідділу 60-ї дивізії і губкому партії у Летичеві створили ревком. Його очолив комуніст Мошковський[3]. На початку жовтня польські війська і петлюрівці знову захопили Летичів. Після підписання польським урядом попередніх умов мирного договору з нашою країною польське командування відвело свої війська за Збруч, залишивши на території Летичівського повіту петлюрівців. Червоні війська 10 листопада перейшли в наступ, а 18-го повністю очистили місто і повіт від петлюрівських банд[4].

Відновив роботу партосередок, діяльність якого була спрямована на швидшу відбудову зруйнованого війною господарства. Велике значення в цьому мала й газета «Вісті», що видавалася протягом 1921 року[5]. Вже на кінець грудня розпочалося навчання у школі, відкрився клуб, що став центром культурно-освітньої і політико-масової роботи. Діти, які втратили під час війни своїх батьків, знайшли притулок у дитбудинку.

Партійний осередок, підсумувавши наслідки виконаної роботи за п'ять місяців 1921 року, накреслив нові заходи дальшої відбудови економіки міста й повіту, поліпшення внутріпартійної і політико-масової роботи. Активними помічниками комуністів стали комсомольці, об'єднані в осередок у квітні 1921 року.

Перехід до мирної праці у Летичеві й повіті відбувався в обстановці запеклої боротьби проти куркульства та буржуазно-націоналістичних банд, які тероризували місцеве населення. Протягом 1921—1922 рр. від їх рук загинули завідуючий повітовим земельним відділом М. Я. Ревуцький, військком полку Н. Сандлер, командир червонокозачого полку Ф. Святогор, член Вінницького губкому партії М. Я. Литвиненко; був тяжко поранений голова виконкому повітової Ради Л. П. Панасюк. Для боротьби з бандитизмом повітовий партосередок у травні 1921 року створив загін особливого призначення, до якого ввійшли комуністи, комсомольці, незаможники. Загін очолив комуніст Г. С. Гусар. Спільними діями з червонокозачими частинами бійці загону знищили куркульсько-петлюрівські банди. На початку серпня Летичів відвідав командуючий військами України й Криму М. В. Фрунзе[6].

Запроваджена партією і Радянською владою нова економічна політика сприяла зміцненню селянських господарств; поряд з кооперативними крамницями торгували й приватні лавки. Відродилися кустарні промисли. Під керівництвом партійної організації та за активною участю комітету незаможних селян, створеного у 1920 році, Летичівська сільська Рада до кінця 1921 року виконала встановлений план продподатку. Робітники й селяни міста і повіту подали допомогу трудящим

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 199—206, 247.
[2] Там же, стор. 307.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 1067, оп. 1, спр. 6, арк. 1.
[4] Поділля в роки громадянської війни, стор. 443.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 1067, оп. 1, спр. 4, арк. 45.
[6] И. В. Дубинский. Трубачи трубят тревогу. М., 1961, стор. 220.

Члени бюро Летичівського РК КП(б) України. Фото 1928 р.

Поволжя і півдня України, які зазнали лиха від посухи. На 25 червня 1922 року у фонд допомоги голодуючим здали 670 пудів хліба і 1,5 млн. карбованців.

Трудящі Летичева до 1926 року відбудували два млини, тютюнову і гільзову фабрики, цегельний і пиво-медовий заводи, кар'єр для добування вапнякового каменю та інші підприємства, що припинили роботу в роки першої світової та громадянської воєн. На кінець відбудовного періоду сільське господарство селища за посівними площами й кількістю худоби досягло рівня 1913 року.

З перших днів мирного будівництва партійна організація приділяла значну увагу створенню медичних та культурно-освітніх закладів міста. Вже на початку 1921 року розгорнули роботу лікарня, амбулаторія, аптека, відкрилися дві початкові школи. Наступного року одну з них реорганізували в семирічку. 1925 року тут навчалося 536 дітей шкільного віку, працювало 14 вчителів. Для дітей-сиріт обладнали дитяче містечко, в якому жило й навчалося 216 дітей. При клубі заснували драматичний і хоровий гуртки, відкрили бібліотеку. У 1923 році, після ліквідації повітів, Летичів стає районним центром, а в 1924 році його віднесено до категорії селищ міського типу. На базі трьох партійних осередків створюється районний партійний комітет, у якому на початку 1925 року було на обліку 18 комуністів[1].

Протягом перших п'ятирічок значно зросло виробництво промислової продукції. Її випуск у 1940 році порівняно з 1913 роком збільшився в 40,9 раза[2]. Партійні і комсомольські організації спрямовували робітничі колективи на дострокове виконання промфінпланів, а комуністи й комсомольці показували приклад бережливого витрачання матеріалів і випуску високоякісної продукції. У 1938 році з 260 членів артілей промислової кооперації — 108 були стахановцями й ударниками. Всі 11 комуністів, що працювали безпосередньо на виробництві, і 43 комсомольці з 60, здобули це високе звання.

У 1928 році в с. Покасівці (передмістя Летичева) створюється ТСОЗ, який об'єднав 17 бідняцьких господарств. У січні 1929 року за дорученням Летичівської селищної Ради колишній робітник Київського заводу «Арсенал» А. А. Шевчук створив з 10 чоловік ініціативну групу для організації колгоспу в с. Покасівці. Після проведення групою і комсомольською організацією роз'яснювальної роботи серед населення до сільськогосподарської артілі, яку назвали «Червоний шахтар», записалося 36 господарств. На кінець року в ній було 146 господарств[3]. У жовтні 1929 року в с. Завовку (передмістя Летичева) також створюється ініціативна група для організації колгоспу. Її очолив робітник летичівського млина Р. С. Бабієнко. В листопаді подали заяви про вступ до артілі понад 20 господарств малоземельних селян. На загальних зборах колгосп назвали «Хлібороб». На початку 1930 року в колгоспі вже налічувалося 116 господарств. У 1932 році в двох артілях було об'єднано 262 селянських двори (97 проц.) і 946 га землі (99 проц.), а через рік у Покасівці й Завовку завершується колективізація селянських господарств. Полум'яним пропагандистом соціалістичної перебудови села була районна газета «За більшовицькі темпи» (з 1938 року — «Соціалістична праця»).

Промислові підприємства селища подавали сільськогосподарським артілям «Червоний шахтар» і «Хлібороб» всебічну допомогу в будівництві тваринницьких

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 166, оп. 1, спр. 4, арк. 28; ф. 1067, оп. 1, спр. 61, арк. 8.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 129, арк. 5, 6.
[3] Там же, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 10, арк. 36.

приміщень, токів та приміщень для збереження сільськогосподарського інвентаря тощо. У серпні 1932 року до Летичева приїжджав голова Раднаркому України В. Я. Чубар. Виступаючи на районній нараді працівників сільського господарства, він відзначав і добре організовану шефську допомогу підприємств селища колгоспам.

Неоціненну допомогу в становленні та зміцненні колективних господарств подала створена 1931 року Летичівська МТС. Вона взяла на себе виконання більшості робіт по оранці, сівбі, збиранні й молотьбі зернових. У 1936—1939 рр. середня урожайність зернових становила 12,3 цнт з га, цукрових буряків — 203 цнт. Тоді ж середня урожайність цукрових буряків в окремих бригадах колгоспу «Червоний шахтар» досягла 293 цнт з га, а в ланці О. Г. Грижак — 406 центнерів. За передвоєнні роки артілі Летичева стали економічно міцними. Колгоспники одержували на трудодень по 2—3 кілограми хліба та по 1,5 крб. грішми[1].

Змінився й загальний вигляд селища. Збільшувалися асигнування на будівництво промислових і комунальних підприємств, культурно-освітніх закладів. Прикрасився Летичів новими гарними будинками, скверами, парком. Прокладено нові вулиці. В будинках і на вулицях — електричне світло. Поліпшилося й медичне обслуговування населення. В селищі діяли лікарня на 70 ліжок, аптека, амбулаторія. Тут працювало 9 лікарів і 128 чол. середнього медичного персоналу[2]. Для дітей дошкільного віку відкрито дитячий садок.

Докорінні зміни відбулися в освітньому і культурному рівні жителів селища. До 1938 року ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. У здійсненні цих завдань велику роль відіграло добровільне товариство «Геть неписьменність!», яке разом з відділом народної освіти та райкомом комсомолу добирало культармійців, організовувало навчання, створювало матеріальну базу. Всі діти шкільного віку навчалися. 1935 року працювало дві середні школи (одна — з російською мовою викладання), а з 1940 року почала діяти ще й початкова школа. Тут здобувало освіту 1306 учнів, працювало 59 вчителів. Приваблювали вогнями районний будинок культури, 7 червоних кутків, кінотеатр. Діяло дві бібліотеки з книжковим фондом понад 14 тис. книжок.

Самовіддано трудилися радянські люди, щоб достроково виконати завдання четвертого п'ятирічного плану. Та їх мирна праця була перервана нападом на нашу країну німецько-фашистських орд. Після впертих боїв 17 липня 1941 року наші війська залишили Летичів[3]. Увірвавшись у селище, гітлерівці розстріляли велику групу поранених військовополонених і мирних радянських людей. Після цього розстріли й катування стали постійними. Окупанти вбили й замучили в Летичеві понад 5 тисяч ні в чому не винних радянських громадян. У концтаборі, влаштованому за мурами монастиря, вони закатували й заморили голодом понад 2 тис. полонених радянських солдатів і офіцерів. На каторжні роботи до Німеччини з селища було вивезено більше як 100 юнаків і дівчат[4].

23 березня 1944 року війська 18-ї армії 1-го Українського фронту визволили Летичів. Серед тих, що визволяли селище, були й летичівці — лейтенант 237-го гаубичного полку Ф. Н. Козка та старшина 40-ї гвардійської артилерійської бригади П. І. Савранський. За виявлений героїзм і мужність у боротьбі з фашистськими загарбниками на фронтах Великої Вітчизняної війни понад 400 летичівців нагороджено орденами й медалями. Командиру 3-го гвардійського кавалерійського корпусу генерал-лейтенанту М. С. Осликовському, з'єднання якого одне з перших вступило на територію гітлерівської Німеччини, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Цього ж звання удостоєно й іншого уродженця Летичева— старшину М. А. Стацюка.

Разом з частинами Червоної Армії до визволеного Летичева повернулися пред-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 10, арк. 38.
[2] Там же, ф. Р-339, оп. 1, спр. 102, арк. 40.
[3] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 396.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 2, спр. 30, арк. 3, 4.

ставники партійних і радянських органів. У березні 1944 року відновили діяльність райком КП(б) України та виконком районної Ради депутатів трудящих. Вони спрямовували зусилля трудящих селища і району на відбудову промислових підприємств, колгоспів, культурно-освітніх і медичних закладів, торговельної мережі, жител тощо. Важко було відроджувати господарство селища. Відступаючи під натиском радянських військ, фашистські загарбники повністю знищили центральну частину Летичева, на яку припадало понад 50 проц. житлових будинків, зруйнували меблевий комбінат, цегельно-черепичний завод, електростанцію, маслозавод, хлібопекарню, пошту, радіовузол, лікарню, амбулаторію, будинок культури, бібліотеку тощо. Збитки, заподіяні гітлерівцями народному господарству селища, становили 100 млн. карбованців[1].

Жителі селища розчищали від завалів квартири й вулиці, ремонтували будинки, будували нові приміщення. Протягом перших трьох місяців після його визволення відновили роботу хлібозавод, три магазини, їдальня, медичні заклади, всі культурно-освітні установи. В кінці вересня стали до ладу діючих меблевий комбінат, цегельно-черепичний завод, промислова артіль. А в 1945 році у Летичеві вже працювали райпромкомбінат, торфопідприємство, цегельно-черепичний завод і цехи — гончарний та випалювання вапна промислової артілі ім. 2-ої п'ятирічки, артіль ім. X з'їзду ВЛКСМ (виготовляла меблі), артілі ім. Калініна і «Прогрес» (займалися пошиттям одягу та взуття). Дедалі збільшувався випуск валової продукції. Тільки 1954 року було вироблено промислових товарів на 3 млн. крб. більше, ніж у 1953 році[2]. За перевиконання плану й високу якість продукції ряд промислових підприємств одержали перехідні Червоні прапори і грошові премії.

На честь 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна трудівники селища, включившись у змагання, добилися високих виробничих показників. 1968 року вони виробили промислової продукції на 13,4 млн. крб., або в 291 раз більше, ніж у 1913 році, і в 3,3 раза більше порівняно з 1940 роком. 321 робітник завоював звання ударника комуністичної праці, 26 бригадам присвоєно звання бригад комуністичної праці.

Нове політичне й трудове піднесення викликали рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Трудящі Летичева борються за економію матеріалів, високу рентабельність підприємств, збільшення випуску продукції.

Промислові підприємства селища подали велику допомогу місцевим колгоспам ім. Комінтерну (до 1941 року — «Червоний шахтар») і «Хлібороб» у відбудові їх господарств. Завдяки трудовому піднесенню, що панувало серед трудівників села та допомозі робітничих колективів колгоспи Летичева на кінець 1949 року досягли довоєнного рівня щодо освоєння посівних площ, урожайності і розвитку громадського тваринництва. У 1950 році дрібні господарства злилися. Колгосп околиці Летичева с. Покасівки — ім. Комінтерну об'єднався з артіллю с. Бохнів Грушковецької сільради, а с. Завовку — «Хлібороб» з колгоспом с. Сталіно (тепер с. Подільське) Руднянської сільради. У 1964 році приміське село Залетичівка злилося з Летичевом і було включене до складу Летичівської селищної Ради. На території колишньої Залетичівки розташована центральна садиба колгоспу ім. Щорса, створеного ще в 1929 році. Його очолював двадцятип'ятитисячник — комуніст С. Чугаєв. Тепер колгосп ім. Щорса — велике багатогалузеве господарство, яке має 5249 га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 3959 га ріллі, об'єднує 1133 господарства. Колгосп спеціалізується на відгодівлі свиней. У 1968 році вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь понад 136 цнт м'яса. На свинофермі утримується близько 5000 свиней, на молочно-товарній фермі — 250 корів. Надій на корову становить 2903 кг молока. В колгоспі виросли майстри високих надоїв: Г. Д. Сикуцька, нагороджена за трудові успіхи орденом Леніна, Я. П. Антонюк, удостоєна ордена Тру-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 2, спр. 30, арк. 5.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 166, оп. 2, спр. 90, арк. 30.

дового Червоного Прапора. Вони надоюють від кожної корови по 3500—3700 кг молока. У 1966—1969 рр. колгосп у середньому збирав з гектара по 20—25 цнт зернових, а пшениці — по 30,8 цнт. Бригада М. Н. Гарника вирощує по 34,8 цнт пшениці. Колгосп здійснює велике будівництво. В усіх селах, що входять до його складу, побудовані клуби, дитячі ясла, відповідні господарські приміщення, механізовано трудомісткі процеси на фермах.

Проспект 50-річчя Жовтня в Летичеві. 1970 р.

Зміцнення колгоспної економіки забезпечило постійне зростання добробуту трудівників селища. У 1966—1969 рр. оплата людино-дня становила 2 крб. 32 коп. Колгоспники живуть у добротних цегляних будинках. В кожному — електрика, гарні меблі. У побут все ширше входять холодильники, пральні машини, телевізори. За післявоєнні роки в селищі широко розгорнулося будівництво. Протягом 1954—1967 рр. споруджено будинок культури, середню школу, бібліотеку, ясла, дитячий будинок, друкарню, готель, павільйон побутового обслуговування, автовокзал, десятки промислових, службових та інших приміщень. Зростає будівництво жител. За 1959—1969 рр. здано в експлуатацію 17 417 кв.метрів житлової площі. З'явилися нові житлові масиви з вулицями, названими іменами Кармалюка, Мануїльського, Чапаєва, Куйбишева, Фрунзе, Котовського, Щорса, Толстого, Гагаріна, на яких красується понад 500 нових будинків. З 68 вулиць селища 12 забруковано, а центральні — проспект 50-річчя Жовтня, Леніна, Воровського, Горького, Плеханова, Бєлавіна, Панасюка, Шкільна — заасфальтовано. Значні роботи проводяться і щодо газифікації. Селище потопає в зелені садів, скверів, парків. У центрі, біля будинку культури, 1967 року встановлено пам'ятник В. І. Леніну. В парку — пам'ятники активному борцю за владу Рад на Поділлі М. Я. Ревуцькому, воїнам, що загинули в боях проти гітлерівців, визволяючи Летичів, та монумент воїнам-односельцям, які полягли в роки Великої Вітчизняної війни.

Розширюється торговельна мережа. У 1970 році працювало 29 магазинів і 16 підприємств громадського харчування. Протягом 1961—1967 рр. збудовано приміщення райунівермагу, ресторану, їдальні, гастроному, кафе та інші. Здійснено спеціалізацію торговельної мережі. Відкрито книжковий, гастрономічний, м'ясо-молочний, меблевий, три господарські і 6 продовольчих магазинів.

Великі суми асигнуються щороку на розвиток охорони здоров'я трудящих. У селищі працює районна лікарня на 160 ліжок, яка має хірургічне, терапевтичне, пологове й дитяче відділення, зубопротезний і рентгенологічний кабінети; діє два медичних пункти. За роки семирічки побудовано дитячу консультацію і диспансер на 60 ліжок. У селищі працює 220 медичних працівників, у т. ч. 35 лікарів. Піклуванням й увагою оточене наймолодше покоління. В 4 дитячих садках і яслах виховується понад 500 дітей.

Неухильно підвищується культурний і загальноосвітній рівень населення. В районному центрі працює 2 середні і 3 початкові школи, а також робітничої молоді і середня заочна школа. В них працює 121 учитель, навчається понад 1800 учнів. У 1967 році відкрито музичну школу-семирічку. Багато вчителів за високу педагогічну майстерність заслужили загальне визнання громадськості, батьків, учнів. Зокрема викладача математики С. І. Заболотну нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В Летичеві народилося ряд діячів науки, культури і мистецтва — український радянський літературознавець і бібліограф О. В. Багрій (1891—1949 рр.); україн-

ський радянський живописець, заслужений діяч мистецтв УРСР М. Г. Бурачек (1871—1942 рр.); фізик, член-кореспондент АН УРСР Н. Д. Моргуліс; український радянський вчений у галузі гірничої справи, заслужений діяч науки і техніки УРСР І. М. Печук, український радянський письменник С. М. Сумний (Угрюмов, 1897—1960 рр.).

Значну роботу веде районний будинок культури. Хоровий, драматичний і танцювальний колективи користуються великою популярністю в районі та області. Агіткультбригада будинку культури — одна з кращих в області. Її нагороджено 6 дипломами 1-го і 2-го ступенів, 14 грамотами облвиконкому, міністерства культури республіки та обласного управління культури. На республіканському фестивалі самодіяльного мистецтва, присвяченому 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, в лютому 1970 року народний хор районного будинку культури за високу майстерність одержав диплом 1-го ступеня і Велику золоту медаль та удостоєний звання лауреата фестивалю самодіяльного мистецтва Української РСР. Керівник хору О. М. Балинський нагороджений дипломом 1-го ступеня і золотою медаллю. Будинок культури широко популяризує нові обряди, організовує вшанування передовиків виробництва, ветеранів праці, проводи на пенсію тощо. Разом з райкомом комсомолу і організацією товариства «Знання» готує вечори-зустрічі з активними борцями за владу Рад, героями Великої Вітчизняної війни, передовиками виробництва. Значну роботу щодо патріотичного виховання молоді проводить історико-краєзнавчий музей, створений на громадських засадах у 1968 році при будинку культури.

У районній бібліотеці для дорослих на 1 січня 1970 року налічувалося близько 34 тис., а в бібліотеці для дітей — понад 27 тис. книжок. Пропагуючи книгу, працівники бібліотек систематично влаштовують читацькі конференції, літературні вечори, готують бібліографічні огляди, книжкові виставки, тематичні полиці тощо. В Летичеві виходить районна газета «Колгоспна правда».

Різноманітну й важливу роботу здійснює Летичівська селищна Рада депутатів трудящих, до якої обрано 76 депутатів, у т. ч. 32 жінки. Всі депутати, а також понад 300 чоловік активу працюють у 10 постійних комісіях. Вони беруть активну участь у діяльності Ради. Лише протягом 1969—1970 рр. Рада та її виконавчий комітет розглянули близько 50 пропозицій комісій, спрямованих на поліпшення роботи підприємств громадського харчування, магазинів, дитячих дошкільних закладів, озеленення й освітлення вулиць, впорядкування території промислових підприємств і організацій.

Багатим, змістовним стало життя трудящих селища. Вони пишаються тим, що це щасливе життя створили своїми власними руками під керівництвом Ленінської партії комуністів.

Є. К. ГУМЕНЮК

ГО́ЛОСКІВ

Голосків — село, центр сільської Ради. Розташований на Південному Бузі, за 25 км від районного центру і 19 км від залізничної станції Деражня. Село має зручні шляхи сполучення. Через нього проходить автодорога Вінниця—Хмельницький, шосейна дорога на Деражню і Меджибіж. Населення — 1888 чоловік. Сільській Раді підпорядковане село Русанівці.

Поблизу Голоскова виявлено знаряддя праці доби міді (III тисячоліття до н. е.), в кінці XIX ст. тут ще було кілька стародавніх курганів[1].

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 534.

Голосків — один із старовинних населених пунктів Поділля. В писемних пам'ятках він згадується вже у першій чверті XVI століття. За кількістю оброблюваної землі — дев'ять плугів[1] — Голосків поступався лише Проскурову і Копистину[2]. Щодо походження назви села існує легенда, яка розповідає, що воно було сторожовим пунктом, з якого смолоскипами і дзвонами подавався сигнал — «голос» — для всіх сусідніх населених пунктів під час нападу ворогів. Почувши цей «голос», населення навколишніх сіл ховалося в лісах або ж утікало до Меджибізького замку. Село неодноразово зазнавало нападів татар, які руйнували його. В 1666 році Голосків зруйнували і спалили кримські татари, але жителі села, що сховалися в замку Меджибожа, знову відбудували його[3].

Жителі Голоскова терпіли не тільки від нападів татар. Жорстокого гніту зазнавали вони від місцевих феодалів. Постійні сварки між власниками Зборовським і Синявським призводили до того, що їх люди витоптували один в одного луки, робили потраву посівів, займали худобу тощо. У 1539 році Зборовський подав до суду скаргу на Синявського з приводу витолочення лук в Голоскові, які давали йому 2 тисячі возів сіна. Безконечні чвари феодалів ще більше погіршували становище селян, яким доводилося відшкодовувати збитки.

У XVII ст. село входить до складу меджибізького ключа маєтків магнатів Синявських, а на початку XVIII ст. переходить до князів Чарторийських. Селяни повністю залежали від їх сваволі. Князь А. Чарторийський силоміць захопив частину селянської землі та луки. Було збільшено панщину й інші феодальні повинності. В одному з документів того часу говорилося, що селяни Голоскова «...панщину від неділі до неділі тягнули; з роботи не сходили». Це стало причиною втечі з села 60 чоловік[4]. Утікачі поповнювали ряди повстанців-гайдамаків, які 1750 року з'явилися в околицях села.

За участь А. Чарторийського у польському повстанні 1830 року царський уряд конфіскував його маєтки і передав військовому відомству для організації військових поселень. Голосківці стали солдатами-землеробами. Вони обробляли землю, забезпечували себе продовольством і разом з тим несли військову службу. Кожний крок був суворо регламентований. Їх синів з дня народження записували у кантоністи, а з семи років починали муштрувати. За найменшу провину поселенців нещадно сікли різками.

Нестерпне життя військових поселенців, малоземелля призводили до антиурядових виступів. Найбільший виступ відбувся 1842 року під час інспекторського огляду Голоскова графом Нікітіним. Царський уряд вчинив над «бунтівниками» жорстоку розправу. 65 сімей було виселено до Херсонської губернії. Незважаючи на це, боротьба селян не припинялася. В 1844 році військові поселенці Голоскова виступили знову. Цього разу власті виселили з села 20 родин[5]. Виселенням переслідувалася подвійна мета — з одного боку це була міра покарання непокірних, з другого — метод заспокоєння селян шляхом деякого розширення селянських ділянок землі за рахунок виселених. На становищі військових поселенців жителі Голоскова перебували до 1857 року — часу ліквідації поселень. Після цього їх перевели в розряд державних селян.

Після реформи 1861 року селяни Голоскова зберегли за собою ту землю, якою користувалися, сплачуючи протягом 49-ти років викупні платежі. Вони визначалися сумою 2316 крб. щорічно[6]. Крім того, платили подушну і поземельну податі.

Різними поборами доймав жителів села і місцевий піп. Маючи 48 десятин церковної землі, він примушував селян працювати на нього за відправлення церковних

[1] Плуг — старинна російська одиниця виміру площі орних земель, дорівнював 8,74 га.
[2] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 64.
[3] А. И. Баранович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в., стор. 35.
[4] Научные доклады высшей школы. Исторические науки, вып. 1, М., 1961, стор. 93.
[5] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 534.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. 95, оп. 1, спр. 28, арк. 37.

обрядів або ж вимагав від них гроші. Неслухняних піп картав з церковного амвона і проклинав. Згодом він захопив частину селянських сінокосів. У червні 1863 року селяни подали на попа офіційну скаргу до митрополита, а наступного року Марко Марущак, його син Георгій, Михайло Федоришин, Пантелеймон Слободянюк й інші знищили межові знаки і розділили між селянами церковний сінокіс. Піп почав судову справу, яка тривала кілька років і закінчилась не на користь селян.

Як і раніше, селяни терпіли від безземелля. В 1879 році житель села О. С. Четвертак мав 1,03 десятини землі, Е. Ф. Малюцький — 0,42, З. Н. Берегова — 0,86 десятини. Нестача землі посилювалася і через постійне перебування в селі війська, якому також потрібна була земля для проведення маневрів, влаштування стрільбищ тощо. У 1894 році від селянських наділів одійшло 120 десятин орної землі під стрільбища 3-ї стрілецької дивізії. Мізерні гроші, які сплачувало селянам військове відомство за користування їхньою землею, не покривали збитків. Щоб прогодувати сім'ю, більшість селян щороку зверталася за позикою до громадського магазину. У квітні 1880 року позику просили 159 з 227 дворів, у червні — 121. Не маючи змоги своєчасно повернути борг, селяни зверталися до місцевих властей з проханням відстрочити повернення взятої позики. 1893 року відстрочку просили 62 селянини, наступного — 63[1].

Злидні, хвороби і цілковите політичне безправ'я, а також сваволя жандармів, урядників, поліцейських — таким було життя дореволюційного Голоскова. На кінець XIX — початку XX ст. ще гостріше стало відчуватися малоземелля. В 1906 році були більш-менш забезпечені землею тільки 34 з 329 господарств села. Сім господарств були безземельними, сім — мали лише городи, решта — від однієї до п'яти десятин землі[2]. Безземельні та малоземельні голосківці йшли у найми, шукали щастя на чужині, брали в оренду землю в поміщика Козловського, виселок якого знаходився поруч з селом.

В селі не було жодної медичної установи, лікаря чи фельдшера. Майже всі жителі Голоскова були неписьменними. У парафіяльній школі, відкритій 1861 року, грамоти навчалися одиниці і то лише хлопчики. У 1870 році було в ній 15 хлопчиків. 1875 року тут відкрито міністерське однокласне народне училище[3].

Особливо загострилося становище в Голоскові під час імперіалістичної війни. Внаслідок того, що молодих, працездатних чоловіків мобілізували на фронт, землю доводилося обробляти старикам, жінкам і малолітнім, які не могли справитися з польовими роботами. Не вистачало тягла, реманенту, зерна для посіву. Війна призвела селянські господарства до повного зубожіння. Це викликало масовий протест селян проти війни та уряду, що вів її. Активні учасники революційного руху на Поділлі жителі села І. А. Федоришин і Є. В. Ткачук розповідають, що «населення Голоскова та інших навколишніх сіл було дуже настроєне проти влади поміщиків і капіталістів».[4] Зростанню революційних настроїв серед трудящих сприяли також розташовані в сусідньому Меджибожі революційні частини 7 армії.

Після повалення самодержавства дальший розвиток революційного руху в Голоскові тісно пов'язаний з діяльністю Летичівської Ради робітничих і солдатських депутатів, яка гуртувала сили, готуючи їх до боротьби проти буржуазного Тимчасового уряду.

З захопленням жителі села зустріли звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та проголошення в листопаді 1917 року Радянської влади в Летичеві[5]. Згодом Радянську владу було проголошено і в Голоскові. Та на початку

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 95, оп. 1, спр. 13, арк. 2, 20, 52—56; спр. 28, арк. 40—43; спр. 32, арк. 5—7.
[2] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 130, 131.
[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 535.
[4] І. С. Зеленюк. 1917 рік на Поділлі, Львів, 1966, стор. 14, 15.
[5] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 156, 157.

березня 1918 року Голосків зайняли австро-німецькі війська. В селі відновилася влада поміщиків і капіталістів, встановився жорстокий окупаційний режим.

У жовтні 1918 року революційно настроєні жителі Голоскова встановили зв'язок із Жмеринським партійним комітетом та робітниками Меджибожа. За допомогою представника Жмеринського парткому було проведено збори колишніх фронтовиків, на яких розглядалося питання про політичне становище. Збори вирішили розпочати збройне повстання проти петлюрівців, створили ревком, очолюваний П. А. Гарячим. До нього ввійшли С. І. Алексєєв, А. С. Гарячий, У. В. Машталер, А. Ф. Четвертак. Ревком, що діяв підпільно, зібрав загальні збори селян, де ідея повстання здобула повне схвалення. В селі виникла бойова дружина, до штабу якої входили А. Ф. Четвертак — командир, Я. А. Федоришин — комісар, М. П. Мельник, І. А. Федоришин, Є. В. Ткачук — члени. Ревком послав своїх представників до сусідніх сіл Копачівки, Русанівців, Лисогірки, Требухівців та інших, щоб перешкодити мобілізації до армії Петлюри та організувати повстанські загони[1].

В листопаді 1918 року повстанці Голоскова разом з робітниками Меджибожа реквізували у поміщиків Скибневського і Пухальського коней, взяли участь у боях за Старокостянтинів, Деражню, Летичів. Дії голосківської дружини викликали велике занепокоєння у місцевої влади. В січні 1919 року повітовий комісар Директорії доповідав про те, що в Летичівському повіті більшовизм пустив глибоке коріння. Села Тернавка, Головчинці, Голосків, Гатна Деражня, Меджибіж мають свої загони для допомоги більшовикам[2].

Протягом січня 1919 року петлюрівці кілька разів намагалися захопити Голосків, але повстанці успішно відбивали їхні атаки. Та сили були нерівні. Наприкінці січня 1919 року петлюрівський отаман Волинець захопив село і жорстоко розправився з повстанцями. Братам Миколі і Наумові Кицанам петлюрівці відрізали язики, викололи очі, а потім їхні тіла кинули у річку. Волинець пограбував селян, стягнувши з них велику контрибуцію[3]. Голосківські селяни не припиняли боротьби аж до остаточного визволення села восени 1920 року частинами 60-ї стрілецької і 8-ї Червонокозачої дивізій[4].

Перші роки після закінчення громадянської війни для трудящих Голоскова були не тільки роками відбудови сільського господарства, але й переходу до нових соціалістичних форм господарювання. За ініціативою комітету незаможних селян, на чолі якого стояв місцевий активіст, бідняк Г. Т. Гайдашевський, в березні 1923 року в селі організовано трудову артіль[5], якій було відведено 100 га землі, з них 83 — орної. Члени артілі на позику, взяту в держбанку, купили пару коней і воза. З цього й почали вони своє громадське господарство. Незважаючи на труднощі, з якими зустрілись перші колективісти, існування артілі справило великий позитивний вплив на селян. Бідняцька частина побачила в цьому вихід з постійних злиднів, шлях до заможного життя. Кількість членів артілі зростала. Якщо в 1923 році об'єдналося в ній 12 родин, то через 2 роки тут уже було їх 50. Значну допомогу подавала Радянська влада. У 1925 році артіль одержала трактор «Фордзон», місцеві жителі І. Т. Гайдашевський і Л. Е. Ткачук стали першими трактористами. Згодом артіль придбала молотарку і 12-рядкову сівалку[6].

Велику увагу розвиткові нових форм життя, їх популяризації приділяли комуністи, які 17 жовтня 1926 року об'єдналися в партійний осередок. Він налічував 9 членів і кандидатів партії. Своїм впливом осередок, очолюваний А. Є. Волковим[7], прагнув охопити усі сторони сільського життя. Комуністи відповідали за роботу

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 1, спр. 308, арк. 1—13.
[2] Поділля в роки громадянської війни, стор. 128.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 1, спр. 308, арк. 5.
[4] Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 3, стор. 426—427.
[5] АІІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, спр. 1003, арк. 28.
[6] Газ. «Колгоспна правда» (Летичів), 24 лютого 1967 р.
[7] Хмельницький облпартархів. ф. 192, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

сільської Ради, кооперації, хати-читальні, сільського товариства взаємодопомоги. Того ж року засновано в селі і комсомольський осередок.

Для піднесення політичної освіти комуністів і комсомольців при партосередку було створено партійну школу. При хаті-читальні працювали гуртки художньої самодіяльності, проводилися колективні читання літератури.

Значну допомогу партосередкові в налагодженні масово-політичної роботи в селі подавали шефи-бійці й командири 71-го стрілецького полку Самаро-Ульянівської залізної дивізії. Вони систематично виступали з доповідями і концертами, допомагали випускати стінгазети, створили при хаті-читальні куточок допризовника та бібліотечку, влаштовували стрілецькі змагання, проводили спільні урочисті збори тощо[1].

Великим трудовим піднесенням відзначили в Голоскові десятирічний ювілей Радянської влади. За рішенням партосередку і сільської Ради 7 листопада 1927 року відбулася демонстрація, в якій взяло участь понад 400 жителів села. На честь ювілею колгоспники посадили 120 дерев, підписалися на позику індустріалізації та провели урочисті збори[2]. Успішному проведенню колективізації сприяла велика масово-політична робота партійного осередку серед жінок. В грудні 1929 року загальні збори жінок села прийняли рішення про дальше розгортання кооперативного руху. Учасниці зборів створили оргбюро в складі 5 чоловік, яке займалося пропагандою кооперативного господарювання. Значний опір колективізації чинили куркулі. Вони агітували проти колгоспу, залякували бідноту, погрожували активістам.

Але переваги колгоспного ладу були настільки очевидними і переконливими, що ніщо не могло зупинити селянина на шляху до кращого життя. 14 березня 1930 року секретар партійного осередку доповідав партійним зборам про те, що основна частина селянських господарств у Голоскові колективізована. На той час було усуспільнено реманент, 564 коней, зібрано 6838 пудів посівного матеріалу і 4385 крб. на купівлю тракторів. Селяни без вагання обрали шлях, який вказала їм Комуністична партія.

Колгоспники докладали усіх зусиль для піднесення громадського господарства. На ланах та фермах широко розгорнувся рух стахановців і п'ятисотенниць. У 1935 році вся п'ята бригада оголосила себе стахановською і взяла зобов'язання виростити по 500 цнт буряків з га. Бригада виконала свої зобов'язання, а ланка А. Р. Гудзь виростила по 521 цнт буряків з га. Добрих показників добилися ланки Н. Г. Шумовецької, Н. С. Пожар, К. О. Гайдашевської та інших[3]. В 1936 році трудящі Голоскова виростили рекордний урожай пшениці, проса і тмину. В бригаді № 2, яку очолював В. І. Закорчевний, було одержано по 37 цнт пшениці і по 36 цнт проса з га; в бригаді № 5, очолюваній І. К. Федоришиним — 38 цнт пшениці і 28 цнт проса з га[4]. І хоча площі, на яких вирощено високий урожай, були ще невеликими — всього по 5—6 гектарів, досягнуте відкривало дальші перспективи.

Непогані показники були і в тваринництві. Свинар В. Ф. Коваль одержав у 1936 році від закріплених за ним 29 свиноматок по 18,2 шт. ділових поросят, за три роки праці на свинофермі його 8 раз премійовано. Високого розвитку набуло садівництво, городництво, насінництво. Правління колгоспу організувало виробництво цегли, черепиці, вапна. Селяни відчули себе справжніми господарями і творцями свого щастя. Вони робили все, щоб ще багатшою, заможнішою стала їхня артіль. У 1936 році колгоспники побудували методом ударних суботників і недільників став, насадили фруктовий сад.

Піклування про загальне добро забезпечувало зростання особистого достатку колгоспників. У 1935 році вони одержали на трудодень по 4,24 кг зерна, 7 кг картоплі,

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 187, оп. 1, спр. 5, арк. 64, 65.
[2] Там же, ф. 192, оп. 1, спр. 6, арк. 38.
[3] Газ. «Ленінський шлях» (Меджибіж), 22 жовтня, 13 листопада 1935 р.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 187, оп. 1, спр. 27, арк. 17—19.

1,6 кг городини та 5 крб. 50 коп. грішми. Сім'я Василя Койтка тільки за 9 місяців одержала 3,3 тонни хліба, 5,5 тонни картоплі і 1185 карбованців грішми[1].

За роки перших п'ятирічок колгоспний Голосків став заможним, культурним селом. Радянська дійсність, колективна праця змінили духовне обличчя людей. В селі було повністю ліквідовано неписьменність. З 1931 року тут почала діяти семирічна, а згодом — середня школа. В 1940 році в Голосківській середній школі навчалось понад 500 учнів, було 18 вчителів. У селі з'явилися радіо і кіно, в колгоспному клубі працювали драматичний, хоровий і танцювальний гуртки. Жителі села, як і всі радянські люди, користувалися безкоштовною медичною допомогою, мали пологовий будинок, дитячі ясла.

Комуністична партія виховувала жителів села палкими патріотами, які готові були віддати все за щастя своєї Вітчизни. На мітингу 9 липня 1939 року, в зв'язку з провокаціями японської воячини на Далекому Сході, 75-річний колгоспник В. М. Євчишин, висловлюючи думку односельців, сказав, що радянським людям не страшні ніякі погрози паліїв війни. І коли партія покличе на захист Батьківщини, то й він зі своїми синами піде до лав Червоної Армії, щоб нещадно бити зарозумілого ворога[2].

В грізну годину Великої Вітчизняної війни сотні голосківців мужньо захищали рідну Радянську землю. З них 175 чоловік загинуло в боях за Вітчизну. З перших днів війни хоробро билися з ворогом, виконуючи батьківський заповіт, брати Терентій та Арсеній Євчишини. Старший лейтенант Терентій Євчишин загинув при форсуванні Дунаю. За мужність, виявлену в боях проти ворога, Батьківщина нагородила його орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, орденом Червоної Зірки і медаллю. Бойовий шлях Арсенія відзначений двома орденами Слави, орденом Червоної Зірки і медаллю «За відвагу». Після демобілізації Арсеній Євчишин повернувся до рідного села і працює в колгоспі. Героїчний подвиг у боях за Ленінград у 1942 році здійснив житель села О. В. Грабчак. 12 днів і ночей під градом ворожих куль і снарядів він з групою сміливців ремонтував і повернув у стрій підбитий німцями на «нічийній» землі радянський танк «КВ»[3]. За участь у врятуванні танка О. В. Грабчака нагороджено орденом Червоної Зірки.

В роки війни фашисти завдали великих збитків селу. За період тимчасової окупації — з 9 липня 1941 року по 24 березня 1944 року — вони спалили всі громадські будівлі артілі, клуб, школу, 76 хат колгоспників, вивезли на каторжні роботи до Німеччини 168 місцевих жителів. Загальна сума збитків становить 18 млн. карбованців[4].

24 березня 1944 року війська 18-ї армії 1-го Українського фронту визволили Голосків. Через тиждень після того 30 березня 1944 року на загальних зборах обрали правління артілі. Колгоспники висловили щиру подяку Червоній Армії за визволення і взяли на себе зобов'язання працювати так, щоб своєчасно і до останнього шматочка обсіяти артільні поля. Колгоспники викликали на соціалістичне змагання своїх сусідів з села Пирогівців. То був важкий і водночас героїчний час. В артілі лишилася тільки половина робочої сили, 25 проц. інвентаря, а площу треба було обробляти ту ж саму. Працювали самовіддано з 5-ї години ранку до 10-ї вечора[5]. Молодь села, дізнавшись, що комсомолка Д. Сотник з колгоспу ім. Чапаєва с. Шрубків виорює однолемішним плугом по 1,5 га зябу при нормі 0,50—0,75 га, включилася в соціалістичне змагання з нею. Незабаром комсомольці колгоспу Г. А. Гудзь, А. М. та В. М. Гільєвичі, С. Х. Грабчак досягли цих же показників. Дякуючи наполегливій праці всіх трудівників села, Голосківський колгосп вже 1944 року посів одне з перших місць у районі.

---

[1] Газ. «Ленінський шлях», 27 листопада 1935 р.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 192, оп. 1, спр. 12, арк. 5, 6.
[3] Газ. «Правда», 21 вересня 1967 р.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 389, арк. 6, 7.
[5] Там же, арк. 8, 16.

Важливе місце в роботі партійно-кандидатської групи, яка на той час налічувала 4 чоловіка, сільської Ради і правління артілі займала допомога частинам Червоної Армії. Голосківці брали активну участь у збиранні коштів на танкову колону «Радянське Поділля», взяли шефство над будівництвом шахти в Донбасі, допомагали продуктами харчування підшефному госпіталю. Тільки за вересень 1944 року трудящі відправили підшефній шахті 400 яєць, 4 тонни картоплі та до госпіталя — 790 яєць, 8 тонн картоплі, 254 кг борошна, 200 кг фруктів тощо. Крім колективної допомоги трудящі надсилали індивідуальні посилки. За перше півріччя 1944 року було надіслано 180 таких посилок до госпіталю та 70 — колективу шахти[1].

Правління колгоспу та сільська Рада вживали заходів для поліпшення умов життя родин фронтовиків, інвалідів війни. Одразу після визволення села подали допомогу продуктами харчування 44 сім'ям, 66 родин забезпечили паливом, відбудували 32 хати інвалідів війни. Відновили діяльність фельдшерсько-акушерський пункт, школа, клуб і бібліотека.

Дуже важко було у той час відроджувати громадське тваринництво, яке в роки війни зазнало великих збитків. На 1 січня 1945 року в артілі налічувалося лише 5 корів, 2 свиноматки, четверо овець, 265 штук птиці[2]. Та завдяки напруженій і самовідданій праці колгоспників це питання також було розв'язано. У 1950 році артіль досягла довоєнного рівня виробництва зерна. Проте ці успіхи не могли задовольнити трудівників. Урожайність зернових становила лише 14 цнт з гектара, відставало й тваринництво[3]. Партійна організація колгоспу вжила заходів для різкого піднесення всіх галузей господарства і, насамперед, тваринництва. Восени 1950 року артіль ім. Ворошилова об'єдналася з сусіднім колгоспом с. Русанівців. Замість двох невеликих утворилось одне велике господарство. Це дало змогу краще використовувати техніку, зменшити управлінський апарат. Зросла й партійна організація, вона оперативно керувала соціалістичним змаганням, глибше вникала у виробничі справи. З 18 комуністів, що були на обліку, 10 працювали у рільничих бригадах, на фермах тощо. Члени партії посилили виховну роботу, особливо серед комсомольців і молоді. Це дало позитивні наслідки. Молодь вступала до лав комсомолу. 1954 року в комсомол вступило 17 чоловік, а наступного — 21, що дало змогу організувати комсомольсько-молодіжні групи на фермах, у ланках, бригадах.

Вже через три роки загальні прибутки об'єднаної артілі становили близько 1,5 млн. крб.[4] У 1955 році вона одержала по 18 цнт зернових з га, у т. ч. по 21 цнт пшениці і 30 цнт кукурудзи; по 260 цнт цукрових буряків, добилася чималих зрушень і в розвитку громадського тваринництва. Протягом 1953—1956 рр. колгосп двічі був учасником ВСГВ, нагороджений двома дипломами та одержав премію — дві автомашини. У 1957 році за успіхи в сільському господарстві та в зв'язку з 40-річчям Великого Жовтня Радянський уряд відзначив кращих працівників артілі орденами й медалями. Серед нагороджених — голова правління Р. О. Чумаченко, секретар парторганізації О. О. Юзьков, передова доярка Я. В. Олійник та інші.

В червні 1958 року колгосп дістав назву «Україна». Того ж року він

Бригадир тракторної бригади колгоспу «Україна», Герой Соціалістичної Праці А. Г. Гайдашевський з братами-механізаторами Віктором і Миколою оглядають техніку, що має вийти в поле. Село Голосків, 1968 р.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 187, оп. 2, спр. 43, арк. 1—3.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-4115, оп. 1, спр. 7, арк. 1—6.

[3] Хмельницький облпартархів, ф. 187, оп. 2, спр. 19, арк. 8.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 1, спр. 623, арк. 44.

закупив 14 тракторів, 6 зернових і 2 силосних комбайни, різний причіпний інвентар. Вже перші роки роботи на власній техніці показали перспективність і правильність цього заходу. Техніка стала краще зберігатися й ефективніше використовуватися. Тракторна бригада, яку очолив досвідчений механізатор А. Г. Гайдашевський, з року в рік успішно виконує соціалістичні зобов'язання щодо збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів. Завдяки наполегливій праці механізаторів у 1962 році 94 проц. усіх робіт у рільництві виконували машини. Тоді ж до артілі запросили знатного механізатора країни двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова, який поділився досвідом своєї роботи. Застосувавши досвід Гіталова, механізатори колгоспу «Україна» виростили по 58 цнт кукурудзи з га, при собівартості центнера — 1 крб. 70 коп., в той час, як кукурудза, вирощена звичайним способом, дала по 31 цнт з га і собівартість її становила 2 крб. 42 копійки[1].

Автоматизований пташник у колгоспі «Україна». Село Голосків, 1970 р.

Наполеглива робота парторганізації, правління колгоспу та сільської Ради у вихованні механізаторів, створення їм належних умов праці сприяла тому, що колгосп протягом 1960—1966 рр. досяг найвищого в області виробітку на трактор, найбільшої економії пального[2]. За високі виробничі показники та впровадження у виробництво нової технології вирощування зернових і технічних культур бригадиру тракторної бригади А. Г. Гайдашевському в 1966 році присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці, орденом Леніна нагороджено голову правління М. Г. Луцишина, другим орденом Трудового Червоного Прапора — телятницю Я. В. Олійник, орденом «Знак Пошани» — головного агронома І. В. Ніку та інших.

Втілюючи у життя рішення партії і уряду, трудящі Голоскова добилися нових виробничих перемог. Зокрема, якщо в січні 1965 року неподільні фонди артілі становили понад 400 тис. крб., то на 1 січня 1970 року — близько 3 млн. крб., тобто збільшилися майже у 7 разів. Колгосп має 38 тракторів, 14 комбайнів, 32 автомашини. Значно зросла врожайність зернових і технічних культур. Протягом 1960—1970 рр. вирощували в середньому по 28—30 цнт зернових з гектара, зросли врожаї цукрових буряків. У 1971 році бригадира рільничої бригади Б. Ю. Зарембо нагороджено орденом Леніна.

Великі досягнення здобув колгосп у громадському тваринництві: в 1965 році на 100 га сільськогосподарських угідь тут вироблено по 130,7 цнт молока, 43,7 цнт м'яса, а на 100 га посіву зернових 12 529 штук яєць, в 1970-му виробництво молока збільшилося в 2,2 раза, м'яса — в 1,5, яєць — майже у 5 раз.

Партійна організація, правління артілі і сільська Рада постійно піклуються про розширення колгоспного будівництва. Протягом 1955—1970 рр. побудовано 26 електрифікованих і механізованих тваринницьких приміщень та кормоцех. У січні 1970 року тут закінчено будівництво першого в області великого автоматизованого пташника, в якому утримується 12 тис. курей. Всі процеси догляду за ними виконують машини, керовані пристроями із запрограмованим управлінням. В його створенні взяли участь шефи — робітники промислових підприємств району й області, зокрема — Хмельницького заводу трансформаторних підстанцій[3].

[1] А. Гайдашевський. Берегти і ефективно використовувати техніку. Вінниця, 1962, стор. 25, 26.
[2] Газ. «Радянське Поділля», 4 вересня 1966 р.
[3] Газ. «Радянське Поділля», 10 лютого 1970 р.

У колгоспі закінчено будівництво типового стану для механізаторів з механічним, електрозварювальним, моторним та інструментальним цехами, складом запасних частин. У бокових приміщеннях розміщуються їдальня, лазня з душовими установками і ваннами, клуб на 200 місць, бібліотека з читальним залом, дві кімнати відпочинку тощо. Центральне опалення, електричне освітлення, радіо, телевізор, телефон — все тут є, щоб умови й культуру праці сільських трудівників зробити якнайкращими. Крім того, в селі збудовано нові магазини, будинок побуту, клуб і профілакторій. Понад 50 проц. сільських будівель перебудовано, близько 90 проц.— перекрито жерстю, шифером або черепицею. На центральній вулиці села прокладено асфальтовий тротуар.

Важливі зміни сталися в культурно-технічному житті села. В колгоспі «Україна» у 1970 році працювало понад 100 механізаторів, серед них електрики, токарі, слюсарі та інші. Усі вони мають восьмирічну або середню освіту. Значну роль у піднесенні культурно-технічного рівня відіграє чималий загін сільської інтелігенції — понад 60 фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Особливо велика заслуга в піднесенні культурного рівня колгоспників належить місцевій школі. За післявоєнний час неповну середню освіту в ній здобули 628 і середню 447 юнаків і дівчат.

Багато колгоспників свій культурно-технічний і політичний рівень доповнюють самостійно, шляхом читання спеціальної літератури, журналів і газет. Взимку для механізаторів, тваринників, ланкових і членів ланок працюють школи з основ землеробства і тваринництва, школа передового досвіду, які допомагають підвищенню фахового рівня колгоспних кадрів.

В селі діють три бібліотеки з книжковим фондом понад 21 тис. томів, клуби, гуртки художньої самодіяльності і спортивні, в яких беруть участь 130 чоловік.

Розширились громадські засади в роботі сільської Ради. У селі створено народну дружину, товариський суд, вуличні комітети тощо.

У Голоскові народився і деякий час жив єврейський радянський письменник Л. М. Квітко (1890—1952 рр.).

Найбільші скарби села — його люди. Виховані Комуністичною партією палкими патріотами, вони створюють нові матеріальні цінності, докладають усіх зусиль для дальшого розквіту колгоспу. Широкі простори для творчого розвитку трудівників села відкриває славне майбутнє.

І. Х. ТКАЧУК

МЕДЖИ́БІЖ

Меджибіж — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташований на кам'янистому підвищенні, де річка Бужок впадає у Південний Буг, від чого й дістав він цю назву. Населення — 2762 чоловіка. За два кілометри на південь від селища проходить автодорога Вінниця — Хмельницький. До районного центру — 28 км, до найближчої залізничної станції Деражня — 20 км. Має автобусне сполучення з м. Хмельницьким та багатьма селами району. Селищній Раді підпорядковане село Ставниця.

Вперше Меджибіж згадується в Іпатіївському літопису 1146 року, коли київський князь Ізяслав передав Святославу Всеволодовичу у володіння п'ять міст, у т. ч. «и Межибожье». У 1151 році Ізяслав віддав місто іншому удільному князю — Ростиславу Юрійовичу[1]. Залишки городища XI—XIII ст., які частково збереглися й до наших днів, свідчать, що Меджибіж на той час був значним населеним пунктом і одним з добре укріплених прикордонних міст Київської Русі на Заході.

[1] П. Н. Батюшков. Подолия, стор. 11.

З кінця XII ст. Меджибіж належав до Галицько-Волинського князівства. Князь Данило Романович, зважаючи на те, що Меджибіж знаходився на кордоні князівства і служив опорним пунктом оборони його земель від нападу ворогів, виявляв особливе піклування про його зміцнення. Населення міста підтримувало в належному стані укріплення й постійно дбало про будівництво нових[1].

У 1241 році Золотій Орді вдалося захопити частину земель Поділля й заволодіти Меджибожем. Місто з навколишньою територією було приєднано до Болохівської землі. Данило Галицький змушений був визнати залежність від Золотої Орди, але він не відмовився від наміру боротися проти монголо-татар. У 1255 році його військо виступило проти татарського баскака Куремси і визволило раніше втрачені землі. Однак після нового нападу татар на чолі з баскаком Бурундаєм у 1259 році вони знову захопили Надбужжя[2].

Починаючи з 40-х років XIV ст. галицько-волинські землі, незважаючи на відчайдушний опір місцевого населення, захоплювали литовські, польські та угорські феодали. Щоб захистити край від татарських нападів, Коріатовичі, яким дісталося Поділля, маючи підтримку місцевих феодалів, відновлюють укріплення в подільських містах, у т. ч. й у Меджибожі[3]. У 1434 році, після загарбання Західного Поділля шляхетською Польщею, Меджибіж увійшов до складу Летичівського повіту.

В XIV—XVI ст. посилюються руїнницькі напади кримських татар. 1506 року вони спустошили околиці Меджибожа і ледве не заволоділи самим містом. Знаходячись у прикордонній місцевості, майже на самому Чорному шляху, яким татари йшли на Поділля, населення міста жило в постійній тривозі, бо дуже часто зазнавало їхніх нападів[4]. Магнати Синявські, яким належав Меджибіж, почали перебудову існуючого дерев'яного замку на кам'яний. Місто укріпили мурами, викопали глибокі рови, насипали земляні вали з частоколом на них. Замок зберігся й до наших днів. Це одна з важливих пам'яток військово-інженерного мистецтва XIV—XVI ст. Під час будівництва замку не тільки вдало використано природні умови для посилення його оборонних можливостей, а й гарно вписано цю споруду в навколишній ландшафт. Розташований на високому пагорбі, він і досі величаво виділяється над широким дзеркалом ставу. Замок має кілька веж з бійницями. З високих його стін на десятки кілометрів навкруги було видно усі шляхи, що вели до Меджибожа. Буг і Бужок, омиваючи місто з трьох сторін, служили надійним природним захистом фортеці, робили її мало вразливою під час ворожих нападів. Найсильніше укріпили західний бік, бо саме там був в'їзд до неї. Тут стояло три вежі. Перед західною стороною проходив глибокий рів з перекинутим через нього підйомним мостом. Замок справляв надзвичайно ефектне враження, бо його вежі неоднакові в плані й об'ємах. Зокрема, вежа біля воріт — п'ятигранна, північна — восьмигранна, а східна — складної форми: до неї примикають невеликі вежі різної форми[5].

Магнати Синявські, зміцнивши свою владу, ще більше посилили феодально-кріпосницький гніт у маєтках, що належали їм. Селяни Меджибожа мали відбувати три дні панщини на тиждень, гужову повинність, а жінки — прясти і давати пряжу на панський двір. Чимало утисків зазнавали ремісники. Їх позбавляли різних привілеїв, а тому більшість із них перейшла до категорії панщинних селян. Це відбивалося на прибутках Синявських. Щоб заохотити ремісників та селян оселятися в місті, вони добилися для нього у 1593 році магдебурзького права, міщанам надали права влаштування ярмарків, торгівлі, організації цехів і братств. За це міщани були зобов'язані «твердити город, копати перекоп, гатити греблю, утримувати в порядку оборонні укріплення та гарнізон». У Меджибожі виник магістрат, стали організовуватися цехи.

---

[1] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, стор. 105.
[2] Історія Української РСР, т. 1, стор. 102.
[3] Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года, стор. 235.
[4] Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 17, стор. 102—104.
[5] Г. Н. Логвин. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968, стор. 274, 275.

Важливим осередком освітньої роботи було братство, яке виступало також проти політики національних і релігійних утисків, що їх зазнавало українське населення від католицької церкви та властей. 1621 року братство відкрило школу[1]. Про значення Меджибожа як одного з культурних центрів свідчить і те, що при братській Успенській церкві (розписаній цікавими фресками) складено відомий Межибізький літопис[2].

Населення міста поділялося на кілька національних, духовних і світських юрисдикцій, що полегшувало магнатам підпорядковувати міське самоуправління їхнім інтересам. З другої половини XVII ст. феодали взагалі перестали зважати на магістрат.

Перед початком визвольної боротьби українського народу Меджибіж був значним ремісничим центром Поділля. Тут працювали гончарний, шевський, кушнірський та інші цехи. Місто стало осередком керамічних виробів північно-західного Поділля. Гончарний посуд, що виготовлявся тут, розмальовувався коричневою фарбою, геометричним орнаментом[3]. Майстри-кріпаки в поміщицьких мануфактурах виробляли високої мистецької вартості ворсові килими на зразок перських[4]. Жителі міста займалися торгівлею, особливо жваво велася вона з Києвом і Львовом. У Меджибожі відбувалися щотижневі торги і кілька ярмарків на рік, налічувалося понад 20 «димів шинкових», де продавали горілку й пиво, виготовлене місцевими пивоварами. Ремісники і торговці становили понад 17 проц. населення. Селяни, що проживали на околицях, продавали пряжу, зерно, худобу.

Зростала кількість населення. Крім українців, тут жили вірмени, греки, євреї. Польський уряд сприяв переселенню до міста й іноземців. У другій половині XVII ст. Меджибіж був одним з великих міських центрів Поділля, де проживало 12 тис. населення[5]. У Меджибожі народився і провів своє дитинство український літописець XVII ст. М. Г. Гунашевський, який здобув освіту в Меджибізькій братській школі. Він склав рукописну книгу, відому під назвою «Львівський літопис». У ній вміщено історичні, релігійно-полемічні, побутові та особисті документи.

Незважаючи на привілеї, надані магдебурзьким правом ремісникам і селянам, феодально-кріпосницькі утиски посилювались. Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. жителі міста та його околиць брали активну участь у боротьбі проти польських феодалів. 20 липня 1648 року повстанські загони під керівництвом полковника Максима Кривоноса завдали поразки шляхетським військам і при підтримці населення оволоділи Меджибожем[6]. У червні 1649 року тут відбувся запеклий бій між польським військом і козацькими полками Данила Нечая. Замок перейшов до рук козаків. 1651 року понад 12 тис. повстанців, що зібралися в Брацлаві, спалили фортецю, а потім взяли штурмом Меджибіж[7].

У 1664 році на Подніпров'ї знову почалося велике повстання, яке згодом охопило всю Правобережну Україну. Населення Меджибожа, дізнавшись про універсал гетьмана Івана Брюховецького, в якому повідомлялося, що він разом з козаками і царським військом йде визволяти Правобережжя, присягнуло на вірність Росії і прогнало з міста шляхту.

Багато лиха зазнавали жителі містечка від частих нападів ворогів. У грудні 1666 року на Поділля вторгнулися татари. Вони пограбували територію навколо Меджибожа й захопили багатьох жителів у полон. В липні — серпні 1667 року їх сторожові загони знову зосередилися під містом, але взяти його не змогли. У 1672 році султанська Туреччина захопила Меджибіж і після того володіла ним

[1] Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 89.
[2] Г. Н. Логвин. По Україні, стор. 274, 277.
[3] Б. С. Бутник-Сіверський. Українське радянське народне мистецтво, стор. 100.
[4] А. К. Жук. Українські народні килими, стор. 27.
[5] О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., стор. 77.
[6] Е. Апанович. Исторические места событий освободительной борьбы украинского народа в 1648—1654 гг. К., 1954, стор. 58—60.
[7] Документы об освободительной войне украинского народа, стор. 627.

протягом 27 років[1]. Вважаючи, що захоплені міста Поділля навічно перейшли до них, турки збудували в замку мечеть, відбудували східну частину фортеці та оформили її в східному стилі.

Після того, як Поділля знову увійшло до складу Польщі, у свої маєтки повернулися польські феодали. Жорстока експлуатація та економічні утиски доповнювалися ще й релігійним переслідуванням. Монахи силоміць насаджували католицизм. Внаслідок жорстокої феодальної експлуатації населення розорялося, кидало місто і йшло на село або тікало на Лівобережжя. У грамоті гетьмана Адама Синявського від 1701 року, який тоді володів Меджибожем, говорилося, що місто сильно пошарпане й зруйноване, а тому він дає привілеї міщанам з тим, щоб зміцнити його господарство.

Віковічне прагнення народних мас визволитися з-під гніту польської шляхти з особливою силою виявилося під час народного повстання 1702—1704 рр. Керовані Семеном Палієм і Самійлом Самусем, повстанці серед інших міст визволили і Меджибіж. У січні 1703 року в районі Меджибожа зібралося близько 3 тис. повстанців, очолених Федором Шпаком. Вони громили й палили панські маєтки, знищували шляхту[2]. Польські війська на чолі з гетьманом А. Синявським жорстоко придушили народне повстання. Польським панам допомагав і гетьман Мазепа, який тривалий час вів таємні переговори з ворогами Російської держави. Проти повстанців польський уряд застосовував жорстоку кару. У підземеллі Меджибізького костьолу, що належав Базиліянському ордену, було влаштовано спеціальну катівню[3].

Поступово містечко зростало, розвивалася торгівля, якою систематично займалася частина жителів Меджибожа. Торговці з міщан В. Лисянський і Я. Шукаловський у 1718 році побували на Лівобережній Україні, де продавали сіль. Звідти вони повернулися з 26 возами, 20 з яких були навантажені різними товарами: кожухами, плахтами, свитами, шапками, вовною тощо[4].

У 1730 році Меджибіж від магнатів Синявських переходить до Чарторийських, а згодом стає головним містом їх маєтків. Під час селянсько-гайдамацького повстання 1734 року, яке очолював сотник надвірних козаків Верлан, повстанці здобули ряд перемог над шляхетськими загонами під Меджибожем, Жванцем та іншими містами Поділля. Активну участь у гайдамацькому русі брало й населення містечка. Воно нападало і громило маєтки ненависної їм польської шляхти.

Селяни Меджибожа терпіли непосильний гніт. В кінці XVIII ст. вони скаржилися, що «з року в рік все більше зазнають величезних утисків від своїх панів: панщину по 4—5 днів, а інколи весь тиждень виконують ... особливо влітку»[5].

За участь Чарторийського у польському повстанні 1830—1831 рр. Меджибіж разом з іншими населеними пунктами царський уряд конфіскував і передав військовому відомству для влаштування тут військового поселення[6]. У навколишніх селах — Требухівцях і Ставниці побудували казарми, конюшні та інші споруди, які частково збереглися до наших днів. Поселенцям встановили суворий режим, який до дрібниць регламентував їхнє життя. Постійна муштра, будування шляхів, мостів, казарм тощо не давали їм можливості займатися своїм господарством. За найменшу провину їх жорстоко карали. Поселенці убожіли, розорялися.

Напередодні реформи 1861 року в Меджибожі було 10 проц. селянських дворів, що мали лише садиби, і 7 проц. селян-бобилів. Щовесни безземельні селяни шукали побічних заробітків, йшли до Бессарабської та Херсонської губерній.

---

[1] А. И. Баранович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в., стор. 12.

[2] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., стор. 152.

[3] Газ. «Радянське Поділля», 26 березня 1958 р.

[4] І. С. Слабєєв. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). К., 1964, стор. 33, 85.

[5] Научные доклады высшей школы. Исторические науки, вып. 1, стор. 93.

[6] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 546.

Згідно законодавчих актів від 19 лютого 1861 року селяни Меджибожа в основному зберегли за собою землі, якими користувалися в дореформений період. Перебуваючи на становищі тимчасовозобов'язаних, вони за кожну десятину польового наділу мусили відбувати 20 чоловічих піших днів або сплачувати 3 крб. 50 коп. щороку. Селяни зазнавали постійних утисків, їх обмежували навіть у користуванні прогонами худоби до водопою, в проїздах до земельних ділянок. Продовжувався процес обезземелення, особливо збільшувалася кількість селянських дворів, що не мали робочої худоби й реманенту.

Головним заняттям міщан і селян Меджибожа, як і в попередні часи, було ремесло й торгівля. Тут діяли ткацький, гончарний, шевський та столярний цехи. У 1888 році в містечку працювали свічковий та винокурний заводи, два водяні млини, торгувало 70 дрібних крамниць, налічувалося 120 кустарів. Приміське село Требухівці мало пивоварний завод, медоварню, суконну фабрику. Розвиток гуральництва сприяв зростанню попиту на жито, селяни возили до міста зерно, картоплю, паливо, дістаючи з того невеликий заробіток.

З розвитком капіталізму і зростанням промислових підприємств кустарний промисел поступово втрачав своє значення. Меджибіж залишився осторонь залізниці. В містечку не було бази для спорудження промислових підприємств, з кількох діючих значним вважався тільки пивоварний завод. Та воно, хоч і повільно, зростало. 1905 року тут налічувалося 713 дворів, проживало понад 8 тис. чоловік. Містечко мало дві лікарні на 20 ліжок і одну приватну аптеку. Медична допомога населенню подавалася за плату[1]. На початку XX ст. в Меджибожі працювали двокласне училище і церковнопарафіяльна школа. За навчання доводилося теж платити. Тому освіту могли здобувати лише діти заможних селян.

З початком першої російської революції в містечку створюється підпільна соціал-демократична група. Керівником її став місцевий житель Д. Коломієць. Група проводила роботу серед солдатів, населення містечка й околиць[2].

Після повалення самодержавства влада фактично залишилася в руках тих же експлуататорів. Буржуазний Тимчасовий уряд та його органи на місцях не поспішали поліпшувати умови життя трудящих, наділяти землею.

23 вересня 1917 року солдати тилових установ фронту, які розміщувались у Меджибожі, за активної підтримки селян напали на поміщицький маєток поблизу містечка[3]. 2 жовтня солдати 414-го полку 34-го армійського корпусу, що їх було послано з Меджибожа на обмолот вівса у с. Щербані, розгромили маєток дворянина Б. Залеського, його майно роздали селянам[4]. Селяни випасали на панських вигонах худобу, рубали поміщицький ліс. Цей рух у повіті очолила Летичівська Рада робітничих і солдатських депутатів, керована більшовиками. Вона закликала селян захоплювати поміщицькі землі, гуртувати сили для боротьби проти буржуазного Тимчасового уряду.

З великою радістю населення містечка зустріло звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. У листопаді 1917 року з жителів Меджибожа, Ставниці і революційно настроєних солдатів 14-го Охтирського полку сформували революційний загін для боротьби проти частин Центральної ради[5]. Наприкінці листопада в Меджибожі проголошено Радянську владу. Створений у грудні 1917 року ревком приступив до здійснення ленінського Декрету про землю та очолив боротьбу проти ворогів Радянської влади.

Уродженці Меджибожа брали активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади і в інших містах Росії. Зокрема, В. Є. Войтович (1891—1917 рр.) після

---

[1] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 122.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 281, оп. 1, спр.620, арк. 118.

[3] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 146, 147.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 7, арк. 2, 3.

[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, спр. 3, арк. 18.

Лютневої революції, будучи солдатом Петроградського залізничного полку, брав участь в арешті царя Миколи II та членів його сім'ї. У вирішальні дні революції В. Є. Войтович одним з перших пішов на найнебезпечніші ділянки боротьби з юнкерами, на штурм останнього їх оплоту в Москві — Кремля. За кілька годин до розгрому юнкерів В. Є. Войтович загинув. Його поховано біля Кремлівської стіни. У ковальському цеху, де працював Войтович, встановлено меморіальну дошку, його ім'ям названо одну з вулиць Москви. Колишні майстерні давно вже стали відомим Московським вагоноремонтним заводом ім. Войтовича[1].

Делегація трудящих Летичівського району покладає квіти на могилу свого земляка В. Є. Войтовича, похованого біля Кремлівської стіни. Москва, 1968 р.

Одним з активних учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції був також уродженець Меджибожа Н. А. Нестеровський (1886—1941 pp.). Революційно настроєного полковника царської армії після Великої Жовтневої соціалістичної революції обрали командиром батальйону, а потім призначили начальником Царицинської групи військ Червоної Армії. За виявлений героїзм Н. А. Нестеровського нагороджено орденом Червоного Прапора та іменним золотим годинником. Згодом він командував 28, 32, 34 стрілецькими дивізіями, брав активну участь у встановленні Радянської влади на Закавказзі. Ім'я Нестеровського, члена КПРС з січня 1918 року, як борця за встановлення влади Рад, добре відоме у Вірменській PCP. Іменами Войтовича та Нестеровського названо вулиці в Меджибожі[2].

На початку лютого 1918 року націоналістичні загони Центральної ради захопили Меджибіж. Але частини 7-ї армії, підтримані трудящими міста, вигнали їх. В першій половині лютого у Меджибожі відновилася Радянська влада, утворився ревком на чолі з місцевим селянином, активістом В. Д. Коломійцем. Та на початку березня місто захопили австро-німецькі окупанти. Коли у жовтні 1918 року розпочалося Голосківське повстання, спрямоване проти кайзерівських військ, в ньому активну участь брали й жителі Меджибожа на чолі з членами ревкому. В листопаді відновлено Радянську владу, але наприкінці грудня містечко зайняли петлюрівці і ревком змушений був перейти на нелегальне становище.

В грудні 1918 року Подільський губернський тимчасовий комітет КП(б)У звернувся до робітників, селян і солдатів Поділля з відозвою, в якій викривав контрреволюційний характер буржуазних націоналістів і закликав утворювати Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів та обирати до них більшовиків[3]. У січні 1919 року губернський комісар повідомляв штабу військ петлюрівської Директорії, що в Летичівському повіті більшовизм пустив дуже глибоке коріння, а в Меджибожі є свої загони для допомоги більшовикам. Населення не визнає існуючої влади, не хоче вибирати міського комісара і не хоче платити ніяких податків. Арешт голови ревкому В. Гоголя, а також революційно настроєних командирів 14-го Охтирського полку спричинився до більшої активізації революційних сил[4]. Повстанці зайняли повітове місто, а 4 січня одночасно з меджибізькими партизанами повели наступ на станцію Деражня і розгромили кілька загонів петлюрівських військ.

[1] Газ. «Радянське Поділля», 2 березня 1965 р.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 2, спр. 8, арк. 26.
[3] Українська PCP в період громадянської війни, 1917—1920 pp., т. 2, стор. 86.
[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 1078, оп. 1, спр. 8, арк. 31.

Широкого розмаху набрала боротьба проти петлюрівців у середині лютого 1919 року. На підставі рішення губернського військово-революційного комітету штаб командуючого повстанськими радянськими загонами Поділля видав наказ № 1 про загальне повстання проти Директорії в ніч з 14 на 15 лютого. Та коли у Меджибожі і волості почався виступ, для його придушення було направлено військові частини[1]. У березні містечко визволили бійці полку Червоного козацтва, яким командував В. М. Примаков.

В грудні 1919 року в Меджибіж увірвалися польські інтервенти, які встановили тут жорстокий окупаційний режим. Однак у липні 1920 року його визволили частини Червоної Армії.

У вересні 1920 року війська білополяків, прорвавши фронт на ділянці, що її займала 14-а армія, захопили Меджибіж. Група більшовиків, якою керував комуніст В. Матковський, очолила боротьбу трудящих містечка та навколишніх сіл проти польських окупантів. У листопаді 1920 року радянські війська остаточно визволили Меджибіж[2].

Вигнання інтервентів стало початком розгортання діяльності партійних і радянських організацій щодо відбудови господарства, зруйнованого в роки громадянської війни. Населення відчувало гостру нестачу в товарах першої потреби. У листопаді 1920 року в Меджибожі утворився партійний осередок, який об'єднував 12 комуністів. Його організаторами були Ю. Г. Отрощенко (представник від Подільського губкому) і місцеві комуністи[3]. Партосередок приділяв багато уваги швидшій нормалізації життя, організовував подання допомоги в першу чергу сім'ям червоноармійців і бідняків, піклувався про розвиток культури. Відкрився сельбуд, при якому діяли хоровий і драматичний гуртки, оркестр народних інструментів, відбувалися вистави. Було відкрито бібліотеку, в якій налічувалося понад 2 тис. книжок.

Рештки контрреволюційних сил чинили запеклий опір соціалістичним перетворенням. Однією з форм такого опору став куркульський бандитизм. Бандити тероризували населення, вбивали комуністів і радянських активістів, порушували нормальну роботу установ. У травні 1921 року Меджибіж оголошено на військовому становищі, створено загін особливого призначення, до якого увійшли всі комуністи, комсомольці та активісти[4]. Велика роль у боротьбі проти куркульських банд належала й комітетам незаможних селян Меджибожа і с. Ставниці. КНС подавав також допомогу сільській Раді у здійсненні землевпорядкування, розподілу будівель, інвентаря, у виконанні продрозверстки, проведенні мобілізації до лав Червоної Армії. Комнезам передав біднякам для посіву частину куркульського зерна.

До нового життя прагнула й молодь. У 1921 році в Меджибожі виник комсомольський осередок. Комсомольці провели велику роботу щодо збирання продуктів харчування голодуючим, чимало зробили вони й у справі ліквідації дитячої безпритульності. За це комсомольський осередок Меджибожа одержав перехідний Червоний прапор губкому комсомолу[5].

7 вересня 1922 року відбувся волосний з'їзд Рад[6]. Його делегати обговорили завдання, пов'язані з відбудовою місцевого господарства. Виконком волосної Ради розподілив між безземельними і малоземельними селянами взяті на облік поміщицькі та нетрудові куркульські землі, піклувався про сім'ї червоноармійців, які загинули на фронтах громадянської війни.

У 1923 році Меджибіж став районним центром. Згодом почав діяти новоутворений райвиконком[7]. 1924 року Меджибіж віднесено до категорії селищ міського типу.

---

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 133, 136.
[2] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 767.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 1067, оп. 1, спр. 5, арк. 6, 7.
[4] Там же, ф. 187, оп. 1, спр. 4, арк. 30.
[5] Там же, ф. 1067, оп. 1, спр. 26, арк. 23, 24, 26.
[6] АІІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, спр. 824, арк. 13.
[7] Хмельницький облпартархів, ф. 187, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

Вживалися заходи щодо зміцнення сільських Рад, очищення їх від ворожих елементів, поліпшувалася діяльність усіх радянських органів, які займались відбудовою народного господарства.

Багато робилося для розгортання державної, кооперативної і пожвавлення приватної торгівлі. Протягом 1924 і 1925 рр. в Меджибожі відкрилися державний, 6 кооперативних та кілька приватних магазинів. 1925 року в селищі діяло близько 200 невеличких підприємств місцевої промисловості та кустарно-ремісничих. Це були кравецькі, шевські, бондарні, теслярні та інші майстерні. Державна й кооперативна торгівля поступово, але впевнено витіснювала приватну. Здійснювалися заходи і щодо кооперування кустарів. У 1926 році створено кредитне товариство, до якого вступило 447 чоловік, засновано товариство кустарів, яке об'єднувало 150 членів.

Протягом 1925—1926 рр. у Меджибожі було споруджено електростанцію потужністю 16 квт. Методом народної будови впорядковано центральну вулицю селища, відремонтовано приміщення державних установ. Налагоджувалася робота медичних закладів. У 1925 році діяли районна лікарня на 12 ліжок, аптека, консультація охорони материнства й дитинства. В закладах охорони здоров'я працювало 7 медпрацівників, у т. ч. 5 лікарів.

Велика увага приділялася ліквідації неписьменності. У 1924 році в Меджибожі ще було 62 проц., а в Ставниці — 67 проц. неписьменного населення. Рішенням селищної Ради у серпні 1925 року було створено комісію, яка взяла на облік усе неписьменне населення; того ж року в чотирьох пунктах для ліквідації неписьменності вже навчалося понад 200 чоловік[1]. У 1925 році відкрилися дві трудові семирічні школи, де навчалося 599 дітей, працювало 17 учителів. З'явилася друга бібліотека. Книжковий фонд обох бібліотек становив близько 4 тис. примірників художньої та наукової літератури. Активізували роботу гуртки художньої самодіяльності, які діяли при сельбуді. Їх учасники виступали не лише в місті, але й виїжджали в села району.

Після XV з'їзду ВКП(б) партійна організація очолила рух трудящих селян за масову колективізацію сільського господарства, який розпочався ще в роки відбудовного періоду. 1928 року в с. Ставниці створено ТСОЗ «Вільна праця», на другий рік — артілі «Червоний лан» та «Незаможник», а в Меджибожі — ім. XV партз'їзду. У 1930 році вони утворили одне господарство «Незаможник», головою якого обрали двадцятип'ятитисячника С. Рум'янцева. 9 травня 1930 року тут виникла партійна група, до якої входило три члени партії[2].

Куркулі чинили шалений опір колективізації. Вони палили артільний хліб, знищували громадську худобу. Зібравшись на загальні збори, селяни одноголосно ухвалили виселити куркулів за межі району і конфіскувати їхній реманент, худобу й землю на користь колгоспу.

Багато уваги організаційно-господарському зміцненню артілей приділяла партійна організація. У травні 1930 року при райвиконкомі почали діяти курси колгоспних кадрів, які підготували 38 голів і членів правлінь артілей, 18 рахівників. Між артілями Меджибізького і Летичівського районів розгорнулося соціалістичне змагання за краще проведення весняної сівби 1930 року. В цьому змаганні Меджибізька сільськогосподарська артіль ім. XV партз'їзду посіла друге місце. Завдяки колективному господарюванню значно поліпшився добробут трудящих. У 1934 році кожен член цієї артілі одержав на трудодень по 3,5 кг хліба.

З року в рік зростала місцева партійна організація. Якщо в 1930 році в ній було лише три комуністи, то в 1936-му їх налічувалося 21. Підвищення теоретичного рівня членів партії сприяло широкому розгортанню виховної роботи серед колгоспників. Усі комуністи й комсомольці були агітаторами. Більш дійовим стало соціалістичне

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 187, оп. 1, спр. 3, арк. 157.
[2] Там же, спр. 43, арк. 88.

змагання між бригадами й ланками. Чимало уваги приділялося поширенню передового досвіду. Для цього було організовано міжколгоспний обмін досвідом. Все це сприяло тому, що в 1940 році артіль ім. XV партз'їзду одержала з гектара пересічно по 17,4 цнт зерна, понад 120 цнт картоплі. У 1941 році вона добре підготувалася і провела весняну сівбу.

За роки довоєнних п'ятирічок у селищі виникло ряд промислових підприємств: 1930 року побудовано плодоконсервний та цегельний заводи, майстерні побутового обслуговування тощо. З 1931 року почала працювати МТС, яка обслуговувала колгоспи району. В 1933 році організувався рибгосп.

Красивішим став старовинний Меджибіж. Виросли нові будинки, культурно-освітні заклади, селище прикрасилося впорядкованими вулицями, промисловими і торговельними будівлями. Розширилася мережа лікувальних закладів. У 1940 році населення обслуговувала районна лікарня на 50 ліжок, поліклініка, дитяча консультація. Працювало 8 дитмайданчиків і 2 дитячі садки.

Великий крок уперед зробила народна освіта. До 1935 року в Меджибожі ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. Збільшення асигнувань у 1939/40 навчальному році на народну освіту дало можливість розширити мережу шкіл, охопити всіх дітей шкільного віку загальнообов'язковим семирічним навчанням. Того року працювали дві середні і семирічна школи, в яких 1135 учнів навчав 41 учитель. Значна кількість випускників шкіл продовжувала навчання у вузах, технікумах, училищах. Діяли будинок культури, кінотеатр на 200 місць, дві бібліотеки, стадіон. Широкого розвитку набула художня самодіяльність. При будинку культури працювало п'ять гуртків, у роботі яких брало участь понад 100 чоловік. З 1931 року виходила районна газета «Ленінський прапор».

Та радість вільної праці обірвала війна. Гітлерівські війська 8 липня 1941 року захопили Меджибіж. Настали чорні дні окупації. Понад 3500 жінок, дітей і стариків було розстріляно. 400 житлових і 187 артільних будинків, багато промислових підприємств зруйновано. Меджибіж перетворився на згарище і руїни. Збитки, завдані селищу за час окупації, становили понад 5,9 млн. карбованців[1].

Але звірства фашистів не похитнули мужності і безмежної віри жителів в перемогу над ворогом. В період окупації у Меджибожі діяла підпільна група, створена в липні 1941 року. Спочатку її очолював І. П. Шамко, а з липня 1942 року групу очолив капітан Червоної Армії М. Я. Замрій. Вона діяла під керівництвом комітету Проскурівської окружної підпільно-партизанської організації. До складу групи входили С. А. Вовк, В. Ф. Максименко, Ф. М. Негрій, О. В. Теслюк та інші[2]. У 1943 році її поповнили нові члени. Підпільники знищили склад пального в с. Ставниці, руйнували телефонний зв'язок, розповсюджували листівки із зведеннями Радянського інформбюро, перешкоджали вивозити молодь на каторгу до Німеччини. Але багатьох учасників підпільної групи схопили фашисти, вивезли до Старокостянтинова і там замордували їх у гестапо в червні 1943 року.

24 березня 1944 року війська 141-ї стрілецької дивізії 52-го стрілецького корпусу 18-ї армії 1-го Українського фронту під командуванням полковника О. Я. Клименка визволили селище. В боях за Меджибіж загинуло 49 радянських воїнів. На вшанування пам'яті про них у центрі селища споруджено пам'ятник.

Після визволення Меджибожа трудящі приступили до відбудови зруйнованого господарства. Вже в 1944 році на відбудову райцентру асигновано 565 тис. крб., тоді ж створено будівельну контору. Комуністи і комсомольці провели немало недільників, під час яких розчистили вулиці і площі від завалів. За їх ініціативою методом народної будови відновлено клуб на 250 місць, лікарню, приміщення школи. Активну участь у відродженні місцевих підприємств брали робітники і службовці. Вже у 1945 році в Меджибожі працювали плодоконсервний та цегельний заводи,

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 389, арк. 6, 7.
[2] Хмельницький облпартархів. ф. 487, оп. 10, спр. 31, арк. 1, 25, 26.

райпромкомбінат. Фашистські загарбники вщент зруйнували гідростанцію. Потрібні були великі зусилля, щоб підняти з попелу зруйноване гітлерівцями підприємство. Наполеглива праця дала свої наслідки — до 29-х роковин Великого Жовтня гідроелектростанція дала струм. Успішно йшла відбудова і Меджибізької МТС. 1949 року вона мала 44 трактори та багато інших сільськогосподарських машин.

На кінець 1950 року працювали майже всі підприємства, культурно-освітні і лікувальні заклади, промартілі. У наступні роки з'явились нові підприємства. Споруджено і працюють цех Летичівського маслозаводу, філія Летичівського харчокомбінату, реконструйовано плодоконсервний завод. На початок 1967 року в селищі працювали цегельний завод, швейна фабрика, рибокомбінат, автопідприємство, комбінат побутового обслуговування, відділення «Сільгосптехніки». Значних успіхів досяг консервний завод — випуск його продукції проти 1940 року збільшився майже в 6 разів. Ця продукція має великий попит у найвіддаленіших куточках країни. Річну програму 1966 року завод виконав до 21 грудня, виробивши понад план 36,6 тис. умовних банок консервів. Тільки від реалізації фруктових маринадів завод одержав 170 тис. крб. прибутку. Тут широко розгорнувся рух за комуністичну працю. В 1962 році за систематичне перевиконання виробничого плану першими здобули високе звання ударників комуністичної праці робітники бригади одного з цехів, яку очолювала Т. О. Білан. З 1963 року чотири бригади і 62 виробничники здобули почесне звання колективів та ударників комуністичної праці. Восьмий п'ятирічний план завод завершив у квітні 1970 року. Випуск валової продукції порівняно з попередньою п'ятирічкою збільшився в 1,5 раза. Включившись у змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, колектив консервного заводу достроково, 16 березня, виконав квартальний план. Від реалізації продукції тут одержали понад 30 тис. крб.надпланових прибутків. Продуктивність праці у порівнянні з відповідним періодом 1970 року зросла на 9,4 процента.

У двох кілометрах на захід від Меджибожа, на правому березі річки Бужка розташований рибгосп, який вирощує рибу (коропа) та качок. Він систематично перевиконує свої соціалістичні зобов'язання. 1968 року побудовано птахоферму на 250 тис. штук качок, між Меджибожем і селом Ставницею споруджено риборозплідник, а біля села Моломолинців — ставок площею 180 гектарів. Господарство за сезон 1970 року дало 3884 цнт риби.

За післявоєнні роки великих успіхів досягнуто в розвитку сільського господарства. Артіль ім. Леніна (до 1941 року ім. XV партз'їзду) у 1950 році об'єдналася з артіллю ім. 16-річчя Жовтня с. Ставниці. Нове господарство назвали ім'ям Леніна. У провідних галузях колгоспного виробництва працюють комуністи й комсомольці, які своєю працею є прикладом для інших. Рік у рік зростає врожайність і продуктивність тваринництва, збільшуються доходи колгоспу. Якщо в 1945 році врожайність зернових становила пересічно 6 цнт з га, то в 1969-му вона зросла в 4,2 раза. Цукрових буряків зібрали 575 цнт з гектара. Виробили на 100 га сільськогосподарських угідь близько 147 цнт м'яса. Прибутки з 640 тис. крб. у 1953-му зросли до 2645 тис. крб. у 1970 році. Зростання доходів дало можливість збудувати нове приміщення для контори колгоспу, зерносховище, 17 тваринницьких ферм, майстерню для ремонту сільськогосподарських машин, а також дитячі ясла.

Партійна організація і правління артілі розробили й затвердили положення про присвоєння ветеранам праці звання почесного колгоспника. Цього високого звання удостоєні фундатори артілі, пенсіонери А. Лопушанський і А. Кизима. 15 передовиків виробництва нагороджено орденами і медалями. Ордена Леніна удостоєно голову колгоспу О. С. Жулима. За трудові успіхи, досягнуті артіллю в роки восьмої п'ятирічки, голову правління нагороджено орденом Жовтневої Революції.

У 1959 році Меджибізький район ліквідовано, а Меджибіж увійшов до складу Летичівського району. Селищна Рада, спираючись на широкий актив, багато робить, щоб Меджибіж став одним з кращих на Поділлі. Вже споруджено понад 30 нових будинків, серед них — двоповерхову середню школу, універмаг, продовольчий

магазин, чайну, павільйон побутового обслуговування. Робітники і службовці спорудили 240 житлових будинків. До послуг трудящих понад 30 магазинів і 4 підприємства громадського харчування. Добре організована служба охорони здоров'я. У Меджибожі функціонують лікарня на 100 ліжок, поліклініка, дитяча консультація, аптека. Є дитсадок на 100 місць і дитячі ясла. Селище електрифіковане і радіофіковане.

Зросла й мережа культурно-освітніх закладів. Трудящих обслуговує будинок культури, кінотеатр на 250 місць, 3 бібліотеки, книжковий фонд яких становить 54 576 томів. У 1970 році при будинку культури діяло 8 гуртків художньої самодіяльності, в яких брало участь понад 130 аматорів.

Меджибіж, який протягом більше як 800-літнього свого існування був свідком і учасником багатьох історичних подій, за роки Радянської влади значно помолодів і став невпізнанним. Колгоспники, робітники й службовці селища своєю звитяжною працею звеличують рідну землю, віддають всі сили комуністичному будівництву.

В. М. В'ЯЗОВЕЦЬКИЙ, І. С. ЛАЗАРЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЛЕТИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ

БУ́ЦНІ (до 1763 року — Буцнівці, до 1788 року — Подоліє) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 23 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Комарівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 645 чоловік. Сільраді підпорядковані села Голенищеве, Майдан, Майдан-Голенищівський, Нова Гута, Прилужне.

У селі знаходиться бригада № 4 колгоспу «Прогрес», центральна садиба якого міститься в Голенищевому.

В Буцні є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня побутового обслуговування.

В документах село згадується з 1523 року.

В 1920 році тут розміщувався штаб 1-ої Кінної армії на чолі з С. М. Будьонним.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 89 чоловік нагороджені орденами і медалями СРСР.

Село Майдан славиться майстрами декоративного розпису. Тут живуть народні майстри Марина Хустовець і Марія Юрковська, які виконують фризи, панно, орнаментальні малюнки, виробляють килими.

В селі знайдено крем'яні знаряддя праці доби неоліту (V тисячоліття до н. ери).

ВОЛО́СІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 35 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Старокостянтинів на лінії Хмельницька—Шепетівка. Населення — 1196 чоловік. Сільраді підпорядковане село Митківці.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Пархоменка, який обробляє 3,2 тис. га орної землі. В господарстві переважають зернові культури, тваринництво м'ясо-молочного напряму.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденом Леніна нагороджені П. С. Поліщук і Т. П. Войтюк, трьома орденами Слави — Ф. А. Мартинков.

ГОРБА́СІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на Південному Бузі, за 12 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 780 чоловік. Сільраді підпорядковане село Марківці.

На території села знаходиться центральна садиба колгоспу «Шляхом Леніна», у користуванні якого 2,7 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — вирощування зернових культур, цукрових буряків, виробництво м'яса, молока, яєць.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Вперше село згадується в документах 1494 року.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 220 чоловік нагороджено орденами і медалями СРСР.

Поблизу села досліджено поховання доби ранньої бронзи (III тисячоліття до н. ери).

ГРЕ́ЧИНЦІ (до 1940-х років Гредчинці) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 20 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка— Хмельницька. Населення — 1321 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вишневе, Іванинці, Михунки.

В Гречинцях розташована центральна садиба колгоспу «Більшовик», площа сільськогосподарських угідь якого — 2,9 тис. га, з них 2,6 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові культури, цукрові буряки, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, допоміжні галузі: садівництво, рибництво, бджільництво.

Є середня школа, клуб, бібліотека, амбулаторія, майстерня побутового обслуговування.

Село виникло в першій чверті XVIII століття.

1922 року створено комсомольський осередок.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни орденами й медалями Союзу РСР нагороджено 132 жителі.

ГРУ́ШКІВЦІ (до 1947 року — Війтівці) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 8 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Вовковинці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1698 чоловік. Сільраді підпорядковане село Бохни.

На території села міститься друга комплексна бригада колгоспу «XXI з'їзд КПРС», центральна садиба якого в селі Бохни. Господарство виробляє зернові, тваринницьку продукцію.

В селі є дві восьмирічні школи, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійний осередок виник у 1922 році.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 245 чоловік нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

КОЗА́ЧКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1205 чоловік. Сільраді підпорядковані села Анютине й Варенка.

В Козачках знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Кірова, за яким закріплено 1,9 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — зернові культури і м'ясо-молочне тваринництво, допоміжні підприємства: цегельний завод і лісопилка. Ланкова Ф. Д. Ковальчук у 1958 році за високі врожаї цукрових буряків (521 цнт з га) та свинарка Л. Ю. Савчук, що одержала по 24 поросяти від кожної свиноматки, нагороджені орденом Леніна.

У селі — середня школа, клуб, бібліотека; також є медичний пункт, пологовий будинок.

Пам'ятник жителям с. Козачків, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни. 1970 р.

Село виникло в середині XVII століття.

Партійний осередок села засновано у 1927 році, комсомольський — в 1922.

За героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджені орденами й медалями СРСР 156 чоловік.

На території села знайдено залишки поселення трипільської культури.

КУДИ́НКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Південному Бузі, за 15 км від районного центру і за 45 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 660 чоловік. Сільраді підпорядковані села Рожни й Свічна.

На території села розташована центральна садиба колгоспу «XX з'їзд КПРС», за яким закріплено 2,5 тис. га орної землі. Провідними галузями є вирощування зернових культур, цукрових буряків, допоміжними: овочівництво, садівництво й шовківництво.

В селі працюють початкова школа, клуб, бібліотека, майстерня побутового обслуговування.

Село відоме з 1616 року.

За подвиги і мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 77 жителів нагороджені орденами й медалями Союзу РСР.

На околицях села збереглося давньоруське городище — залишки літописного міста Болохівської землі Кудина, спаленого 1241 року.

МАЙДА́Н-ВЕРБЕ́ЦЬКИЙ — село, центр сільської Ради. Розташований за 17 км від районного центру і за 52 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 655 чоловік. Сільраді підпорядковане село Білецьке.

У селі розміщена центральна садиба багатогалузевого колгоспу ім. Богдана Хмельницького, за яким закріплено 1,3 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові, цукрові буряки, виробляють м'ясо-молочну продукцію.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, майстерня побутового обслуговування, медичний пункт.

Майдан-Вербецький заснований на початку XVII століття.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами й медалями СРСР 61 чоловіка.

ПОПІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані на правому березі Південного Бугу, за 12 км від районного центру і за 50 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 539 чоловік. Сільраді підпорядковані села Антонівка, Копитинці, Новокостянтинів, Суслівці.

У селі розміщена центральна садиба найбільшого в районі колгоспу ім. Куйбишева, у користуванні якого 5,4 тис. га орної землі; основний напрям господарства—виробництво молока і яєць. За трудові успіхи передовики колгоспу ім. Куйбишева С. Н. Матіяш (1965 р.), ланкова механізованої ланки О. Ф. Михальчишина (1960 р.) і доярка Г. І. Казимірчук (1958 р.) нагороджені орденом Леніна. О. Ф. Михальчишина — делегат XXIV з'їзду КПРС, Герой Соціалістичної Праці.

В Попівцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, майстерня побутового обслуговування.

Попівці згадуються в історичних документах початку XVI століття.

В селі знайдені знаряддя праці доби неоліту (V тисячоліття до н. ери).

РУ́ДНЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 4 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 689 чоловік. Сільраді підпорядковані села Подільське, Ревуха, Терлівка.

В Рудні міститься комплексна бригада колгоспу ім. Щорса, центральна садиба якого знаходиться в Летичеві. Господарство вирощує зернові, цукрові буряки; є ферма для відгодівлі великої рогатої худоби.

Працюють початкова школа, клуб, бібліотека, медичний пункт.

За героїзм під час Великої Вітчизняної війни орденами і медалями Радянського Союзу нагороджено 80 жителів.

В селі знайдені знаряддя праці доби бронзи.

САХНИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 22 км від районного центру і за 23 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 550 чоловік.

Сільраді підпорядковані села Лозни і Майдан-Сахнівський.

На території села знаходиться центральна садиба колгоспу «Червона зірка», який користується 1,7 тис. га орної землі. Господарство артілі різногалузеве: вирощуються зернові, цукрові буряки; розвивається тваринництво.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Перша згадка про Сахни датується 1616 роком.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 79 чоловік нагороджені орденами й медалями СРСР.

На території села знайдено знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

СНІТІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 19 км від районного центру і за 19 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка — Хмельницька. Населення — 1007 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малаківщина і Російська Буда.

В Снітівці розміщена центральна садиба колгоспу «XXII з'їзд КПРС», який обробляє 1,7 тис.га орної землі. Господарство артілі різногалузеве — тут вирощують зернові культури, цукрові буряки, розвивають тваринництво; допоміжні галузі: садівництво, бджільництво, рибництво.

У Снітівці працюють середня школа, клуб, бібліотека, народний музей, лікарня, майстерня побутового обслуговування.

В 1827—1835 рр. Снітівка була одним з опорних пунктів повсталих селян на чолі з Устимом Кармалюком.

У грудні 1923 року створено громадське господарство «Вільна праця».

В селі народився один з активних будівників м. Комсомольська-на-Амурі Д. Н. Мельник.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденами і медалями нагороджено 115 чоловік.

На території села знайдено залишки поселення трипільської культури.

ТРЕБУХІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на правому березі Південного Бугу, за 15 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка — Хмельницька. Населення — 2175 чоловік. Сільраді підпорядковані села Головчинці, Лисогірка.

Колгосп ім. Леніна, центральна садиба якого знаходиться в селі, обробляє 3 тис. га орної землі. Господарство має високий рівень механізації трудомістких процесів у рільництві, тваринництві й на підсобних підприємствах. На території села розташовані Меджибізькі майстерні ремонту й наладки електроустаткування. Телятниця колгоспу В. С. Безкоровайна в 1971 році нагороджена орденом Леніна.

В Требухівцях є восьмирічна школа, бібліотека, дільнична лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт.

У 1862 році селяни Требуховець не підписали уставної грамоти і відмовились відробляти панщину.

У Требухівцях 1923 року організовано першу сільськогосподарську артіль «Новий селянин».

За подвиги й мужність, виявлені у роки Великої Вітчизняної війни, орденами й медалями Союзу РСР нагороджено 243 жителів.

У Головчинцях знайдено знаряддя праці доби неоліту.

ЧА́ПЛЯ — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення— 689 чоловік. Сільраді підпорядковане село Юрченки.

Місцева артіль ім. Калініна, за якою закріплено 1,8 тис. га орної землі, займається рослинництвом, тваринництвом і птахівництвом. Голова колгоспу І. О. Мельник нагороджений орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працює майстерня побутового обслуговування.

В історичних джерелах Чапля згадується з другої половини XVII століття.

За подвиги у Велику Вітчизняну війну 82 жителі нагороджені орденами й медалями Союзу РСР.

Уродженець села — учасник громадянської війни генерал-майор І. П. Шевчук загинув у роки Великої Вітчизняної війни.

На території села виявлені знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

ШРУ́БКІВ (до 1830 р. — Кам'янецькі Хутори) — село, центр сільської Ради. Розташований за 25 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1412 чоловік. Сільраді підпорядковане село Западинці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу імені Чапаєва, який на 2,5 тис. га земельних угідь вирощує зернові культури, цукрові буряки, розвиває овочівництво, тваринництво й птахівництво.

В Шрубкові працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, будинок культури, при якому відкрито народний музей. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня побутового обслуговування.

Шрубківська партизанська група, створена у 1918 році в складі Меджибізького партизанського загону, брала участь у боях проти петлюрівців під Летичевом і Деражнею.

За героїзм, виявлений у роки Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу 336 жителів.

ЯЛИ́НІВКА (до 1967 року — Погоріла) — село, центр сільської Ради. Розташована за 13 км від районного центру і за 55 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 658 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вербка, Лісо-Березівка, Москалівка, Новомиколаївка, Розсохувата.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. На 2,8 тис. га орної землі ведеться різногалузеве господарство (зернові

культури, цукрові буряки, тваринництво). З 1968 року артіль спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби.

За трудові успіхи орденами і медалями відзначені 62 чоловіка.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб; є також бібліотека, медичний пункт.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами й медалями 167 чоловік. Уродженцеві Розсохуватої М. К. Печенюку за форсування річки Одера (1907—1945 рр.) присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ЯРОСЛА́ВКА —село, центр сільської Ради. Розташована за 26 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 1548 чоловік.

Місцевий колгосп ім. 50-річчя Жовтня, що обробляє 1,2 тис. га орної землі,— багатогалузеве господарство. Тут займаються вирощуванням зернових культур, тваринництвом, садівництвом, рибництвом. Допоміжними підприємствами колгоспу є млин, пилорама, кузня.

Є середня школа, клуб, бібліотека, народний музей; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

За подвиги, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, орденами й медалями Союзу РСР нагороджено 280 жителів.

На околицях села знайдені знаряддя праці доби неоліту.

НОВОУШИЦЬКИЙ РАЙОН

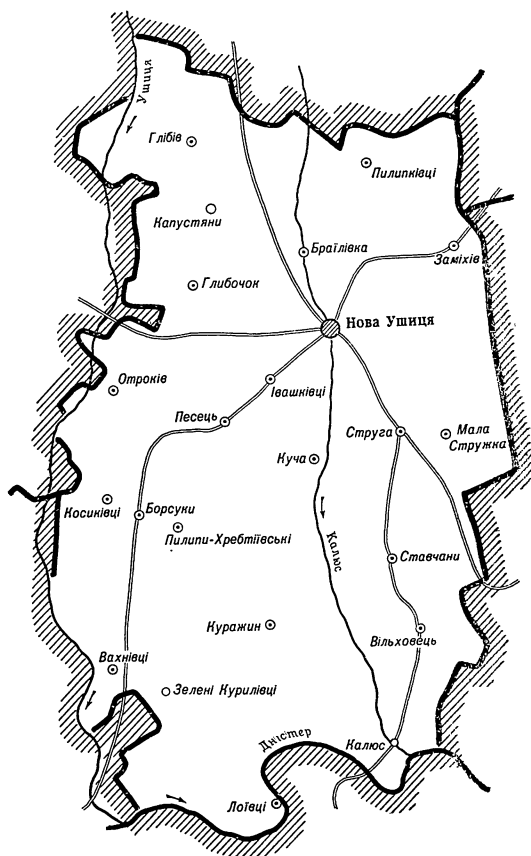

НОВА́ У́ШИЦЯ

Нова Ушиця (до 1829 року — Літнівці) — селище міського типу, центр одноименної селищної Ради. Розташована за 102 км від Хмельницького і за 48 км від найближчої залізничної станції Дунаївці. Через Нову Ушицю проходить автодорога Кам'янець-Подільський—Могилів-Подільський. Населення — 3,3 тис. чоловік. Селищній Раді підпорядковані населені пункти Каскада і Філянівка.

Нова Ушиця — центр району, площа якого 0,8 тис. кв. км, населення 55,2 тис. чоловік (у т. ч. сільського 51,9 тис., міського 3,3 тис.). У районі — 64 населені пункти, підпорядковані селищній і 19 сільським Радам; 23 колгоспи, два радгоспи, 53,5 тис. га сільськогосподарських угідь, 47,8 тис. га орної землі; 5 промислових підприємств, 2 будівельні організації; 5 лікарень, 43 фельдшерсько-акушерські пункти, 11 пологових будинків; 54 школи, технікум механізації сільського господарства, 54 будинки культури й клуби, 52 бібліотеки.

Місцевість, де розташована Нова Ушиця, особливо береги річки Калюсу, була заселена з давніх-давен. Неподалік від селища, в урочищі Косиківцях, досліджено 15 скорчених поховань, знайдено шліфовані кам'яні сокири доби бронзи (II тисячоліття до н. е.)[1].

Уперше Літнівці згадуються в королівській грамоті за 1439 рік, яку дано польському шляхтичу Сеньку на володіння селом. У першій половині XVI ст. воно належало магнату Одровонжу, який мав багато маєтків на Поділлі. Однак королева Бона домоглася приєднання Літнівець та багатьох інших населених пунктів до Барського староства[2]. Протягом трьох з половиною століть село перебувало під владою польських феодалів. Жителі Літнівець не раз повставали проти своїх гнобителів. Так, у 1702—1704 рр. вони брали участь у могутньому антифеодальному русі, що охопив

---

[1] Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве в 1899 г., т. 1, стор. 298.

[2] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 902, 903.

усю Правобережну Україну. «Зухвале хлопство», як скаржилися пани, проливало шляхетську кров, захоплювало міста і села[1].

У середині XVIII ст. жителі королівського маєтку Літнівець, що становило окреме староство, добилися від Августа III привілею на самоврядування за магдебурзьким правом. Літнівці одержали статус міста. Тут поступово розвиваються цехові ремесла, кустарні промисли, торгівля.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії (1793 р.) утворено Ушицький повіт, до якого ввійшло і Літнівецьке староство. Самі Літнівці являли собою невеличке містечко, хоч і називалися містом. У 1820 році вони мали всього 388 жителів. 1829 року до Літнівець, розташованих у центрі повіту і на важливому поштовому шляху з Могилева-Подільського до Гусятина, переведено з Ушиці повітові установи. Тоді ж Літнівці були перейменовані на Нову Ушицю. З цього часу починається досить швидке зростання населення міста. За 45 років (1820—1864) воно збільшилося майже в десять разів. Жителі вели переважно дрібну торгівлю, займалися ремеслом. Однак більшість міщан поєднувала їх із хліборобством. У 1864 році з 3808 мешканців Нової Ушиці тільки з хліборобства жило 349 чоловік. Землю населення орендувало в сусідніх поміщицьких економіях, а також у міської управи, яка під час реформи 1861 року прикупила 2,4 тис. десятин, з них 1,3 тис. десятин орної. У 1864 році міщани й селяни обробляли 2,6 тис. десятин землі[2]. Більшість родин мала маленькі клаптики землі, бо орендна плата була дуже висока.

З розвитком капіталістичних відносин посилювалася класова диференціація населення. В середині 60-х років 183 господарства міста вже застосовували найману працю, з них 137 мали по 1 робітнику, 43 — по 2—3, 3 — від 4 до 10 робітників[3].

Наприкінці XIX ст. в економіці міста, як і раніше, провідну роль відігравали ремесло й торгівля. У 1897 році з 6540 жителів міщан було 6248, селян—129. 120 ремісників шили одяг, 50 — обробляли дерево й залізо, 3 — були ювелірами. В місті налічувалося 44 крамнички. Кожного четверга збиралися базари, щороку — з 3-го до 6-го серпня — проводилися ярмарки. На початку XX ст. у Новій Ушиці з'являються невеличкі підприємства напівкустарного типу. У 1910 році тут працювали гільзова фабрика, два заводи штучних мінеральних вод і цегельний. На них було зайнято всього 20 робітників. Крім того, в місті налічувалося 105 ремісничих майстерень з 146 робітниками[4]. Міська біднота, яка становила понад 50 проц. населення, не могла знайти роботу на підприємствах і в майстернях, не мала можливості орендувати землю і мусила наймитувати в поміщиків.

Багато міщан і селян міста, які працювали в навколишніх економіях, взяло активну участь в широкому страйковому русі сільськогосподарських робітників, що в роки першої російської революції охопив десятки населених пунктів Ушицького повіту[5]. З грудня 1905 по листопад 1906 року відбулося 35 селянських виступів. У лютому 1906 року міщани Нової Ушиці звернулися до Державної думи з вимогою знизити орендні ціни на міські землі і, звичайно, дістали відмову. Це, як зазначав губернатор, викликало посилення заворушень і невдоволення урядовою політикою. 9 березня того ж року члени соціал-демократичного гуртка, створеного восени 1905 року, розповсюдили серед населення прокламацію із закликом до бойкоту Державної думи[6].

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, стор. 133—136.

[2] Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский, 1865, стор. 6.

[3] Там же, стор. 7, 9.

[4] Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, т. 32, стор. 172, 173; А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 484; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 206, 209.

[5] Журн. «Право», 1905, № 3, стор. 1923.

[6] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7535, арк. 33, 46, 47; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., стор. 103.

Для боротьби проти селян Ушицького повіту губернські власті використовували регулярні військові частини. Так, у телеграмі на ім'я командира корпусу, розташованого у Вінниці, подільський губернатор у квітні 1906 року вимагав додатково надіслати в розпорядження ушицького справника драгунів[1]. У повітовому центрі розквартировано 17-й козачий полк. Революційні виступи селян було придушено.

Напередодні першої світової війни в Новій Ушиці налічувалося 739 будинків, з них кам'яних — тільки 50. Незначний міський бюджет — 23,5 тис. крб. на рік — не давав можливості витрачати потрібні кошти на впорядкування вулиць і майданів, які залишалися брудними, захаращеними. У місті частим явищем були епідемії, однак боротьба з ними майже не велася. Приватною лікарнею на 15 ліжок, відкритою ще 1855 року, могли користуватися лише заможні мешканці. Наприкінці XIX ст. в її приміщенні почала працювати земська лікарня на 20 ліжок. 1911 року в Новій Ушиці діяли амбулаторія, приватна аптека і три аптекарські магазини. Медичний персонал, що складався з лікаря, двох фельдшерів, двох акушерок, обслуговував, крім міста, три волості з населенням 51 тис. чоловік.

В Новій Ушиці тривалий час були лише початкові навчальні заклади. Перші з них — парафіяльна школа і двокласне міське училище — засновані у 1869 році. 1902 року відкрито церковнопарафіяльну школу на 30 учнів і вище початкове училище на 180 учнів. Ушицьке земство прийняло рішення про спорудження приміщення для ремісничого училища, що мало готувати столярів, слюсарів, токарів та ковалів. Будівництво провадилося в основному на народні пожертвування і було закінчене 1908 року. В усіх цих закладах навчалося лише 40 проц. дітей шкільного віку. У 1915 році відкрилася гімназія, але працювати нормально вона не могла через труднощі воєнного часу.

В роки першої світової війни багато чоловіків було мобілізовано до армії. Після повалення самодержавства чимало фронтовиків під впливом більшовицької агітації відмовилося проливати кров заради збагачення імперіалістів і повернулося додому. Разом з солдатами-більшовиками гарнізону фронтовики вели в місті революційну агітацію. Наприкінці березня 1917 року трудящі Нової Ушиці обрали Раду робітничих депутатів, яка незабаром об'єдналася з Радою солдатських депутатів. Але переважали в ній меншовики, бундівці, які співробітничали з буржуазною міською думою.

Весною і влітку селяни боролися за ліквідацію поміщицького землеволодіння. Незважаючи на розпорядження буржуазного Тимчасового уряду про притягнення до карної відповідальності за участь в аграрних заворушеннях, біднота Нової Ушиці і сіл повіту активно включилася у страйкову боротьбу. Двічі — 11 і 17 липня — ушицький повітовий комісар звертався до губернського комісара з проханням прислати військові загони для придушення виступів селян. З другої половини 1917 року селянський рух набуває ще більшого розмаху. Той самий повітовий комісар писав, що селяни продовжують захоплювати поміщицькі маєтки, розпускають сільські та волосні органи влади; сільські комітети своїми постановами скасовують рішення не тільки суду, але й Сенату[2].

Після того як у Новій Ушиці стало відомо про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, трудящі почали боротьбу проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, за владу Рад. Наприкінці січня 1918 року з допомогою революційних частин 7-ї армії Південно-Західного фронту Радянську владу було встановлено в місті і в усіх селах Ушицького повіту. Однак наприкінці лютого радянське будівництво було перерване вторгненням на Поділля австро-німецьких військ. Влітку 1918 року в повітовому центрі створено більшовицьку підпільну групу, що очолила боротьбу трудящих проти іноземних загарбників і поміщиків, які повернулися до своїх маєтків. 5 червня Бюро преси НКВС РСФРР повідомляло, що

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7241, арк. 80.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 80, 83, 127, 128.

в Ушицькому повіті «селяни продовжують громити поміщицькі маєтки, знищувати посіви і підпалювати ліси. В повіті тривають численні арешти членів земельного комітету»[1].

Після втечі австро-німецьких окупантів Нову Ушицю захопили військові частини Директорії. Проти них у повіті діяли загони повстанців, що складалися з найбідніших селян. 11 квітня 1919 року радянські війська, спираючись на допомогу повстанських загонів, визволили Нову Ушицю від петлюрівців. У повітовому центрі було створено ревком на чолі з Е. І. Дайчманом, засновано більшовицьку організацію. Про неї в бюлетені Секретаріату ЦК КП(б)У від 7 червня говорилося: «Організація існує з квітня 1919 року, членів — 9, співчуваючих — 6. Партійна робота налагоджується, відчувається нестача партійних працівників (агітаторів тощо). Відкрито клуб і бібліотеку-читальню. Літератури розповсюджується багато. Попит на неї великий»[2]. Комуністи з допомогою ревкому збирали серед населення продовольство, білизну, теплі речі і передавали їх червоноармійцям.

У червні 1919 року петлюрівці разом з корпусом січових стрільців знову вдерлися в Нову Ушицю. Проти петлюрівців, а потім польських інтервентів, які в грудні 1919 року окупували Ушицький повіт, піднялися на боротьбу народні маси. В повіті діяли партизанські загони, якими керував підпільний повітовий ревком[3]. У листопаді 1920 року частини Червоної Армії остаточно визволили Нову Ушицю.

16 листопада створено повітовий і міський ревкоми. У січні наступного року міськревком передав владу новообраній Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 3 лютого відкрився повітовий з'їзд Рад, на якому 177 делегатів від сільських і волосних виконавчих комітетів обрали повітовий виконком. З 20 членів виконкому 11 були комуністи. Влітку 1921 року Новоушицька партійна організація налічувала в своїх рядах 46 членів РКП(б); партійний комітет очолював Підсуха[4]. В червні відбувся II повітовий з'їзд Рад. Він вітав рішення X з'їзду РКП(б) про заміну продрозверстки продподатком, прийняв ухвалу про боротьбу з розрухою, оголосив війну неписьменності. Першими помічниками партійного комітету і повітвиконкому в організації відбудови господарства, налагодженні роботи освітніх і культурних закладів виступали повітовий комітет комсомолу і Новоушицька міська організація КСМУ. Ця організація, створена у серпні 1920 року, в червні 1924 року налічувала 19 комсомольців[5].

Велику роль у відродженні господарства міста, яке в роки громадянської війни зовсім занепало, відіграло спорудження в 1922 році одеським трестом «Південенерго» Новоушицької електростанції. Електричне освітлення з'явилося у школах, клубах, бібліотеках. У 1922/23 навчальному році в місті вже працювали дві семирічні, три початкові та індустріально-технічна професійна школи. Вчителі і взагалі всі освічені громадяни були мобілізовані на боротьбу з неписьменністю. В результаті наполегливої роботи у 1926 році в Новій Ушиці і її передмістях близько половини жителів (3111 із

Делегати наймитсько-бідняцької конференції Новоушицького району. Фото 1928 р.

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 51, 52.

[2] Там же, стор. 248.

[3] В боях за Жовтень, стор. 217, 218.

[4] Отчет о деятельности Ушицкого уездного революционного и исполнительного комитетов за время с 16 ноября 1920 г. по 1 января 1922 г. Новая Ушица, 1922, стор. 6,8; Хмельницький облпартархів, ф. 282, оп. 1, спр. 2, арк. 120.

[5] Хмельницький облпартархів, ф. 1071, оп. 1, спр. 9, арк. 200; спр. 7, арк. 9; газ. «Червоний кордон», 15 червня 1924 р.

загальної кількості 6488) вже вміло писати й читати. Виходили газети «Серп і молот» (перший номер датований 21 липня 1921 р.) і «Вісті» — спільне видання Кам'янецького і Новоушицького повітових парткомів. У місті відкрито два клуби — ім. КСМУ і робітничо-селянської міліції. За проханням польського населення приміщення колишнього костьолу теж переобладнано під клуб. З розвитком культури і освіти зростав попит на книги: 1922 року в Новій Ушиці відкрито філіал харківського акціонерного товариства «Село — книга». У 20-х роках діяло товариство «Друзі радіо».

В лабораторії тракторів і автомобілів Новоушицького технікуму механізації сільського господарства. 1971 р.

У 1923 році було утворено Новоушицький район, а наступного року Нову Ушицю переведено до розряду селищ міського типу, бо за економічним розвитком вона не відповідала статусу міста. У 1924 році в Новій Ушиці і с. Філянівці, що примикало до селища, налічувалося 984 господарства, більшість з яких займалася землеробством. В їх користуванні було понад 2,5 тис. десятин землі, яку вони одержали від Радянської влади. Райком КП(б)У, райвиконком, селищна Рада провадили велику роботу щодо залучення селян до кооперативних товариств. Наприкінці відбудовного періоду в Новій Ушиці діяли сільськогосподарське, споживче і ощадно-позичкове товариства[1]. Восени 1929 року в Новій Ушиці та її околицях — сс. Каскаді і Філянівці — засновано 4 колгоспи. Новоушицька артіль ім. III Інтернаціоналу об'єднувала 109 дворів[2].

На кінець 1934 року колективізацію одноосібних селянських господарств в селищі і районі було завершено. Важливу роль в організації колгоспів відіграли 22 робітники-двадцятип'ятитисячники, які за завданням партії приїхали в Новоушицький район у січні 1930 року. Того ж 1930 року було створено Новоушицьку МТС. Держава оснащувала її потужною технікою.За передвоєнне десятиріччя тракторний парк станції збільшився з 20 до 53 машин. Збиральні роботи виконували 11 комбайнів та інша техніка.

Успішно розвивалися сільськогосподарські артілі, зростала кількість ударників і стахановців. Урожаї зернових наприкінці 30-х років досягли 13 цнт з га, а передова бригада колгоспу ім. III Інтернаціоналу, яку очолював І. Ф. Жеребний, збирала пересічно по 32 цнт зерна кукурудзи з га. І. Ф. Жеребний в 1939 і 1940 рр. був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки[3].

З кінця 20-х років в Новій Ушиці поряд з сільським господарством розвивалася промисловість. У 1927 році засновано плодоконсервний, а у 1933 — маслоробний заводи, де працювало близько 200 робітників. Крім того, у районному центрі налічувалося чимало підприємств промислової кооперації: меблева, швейна, взуттєва, харчова та інші артілі. 1940 року всі підприємства й артілі випустили продукції майже на 2 млн. крб. Із зростанням обсягу виробництва підвищувалися заробітки трудівників. Так, середньорічна заробітна плата робітниць швейної артілі ім. Першого травня протягом 1932—1940 рр. збільшилася майже вдвоє[4].

Напередодні Великої Вітчизняної війни Нова Ушиця була вже добре впорядкованим селищем. 1940 року тут працювали лікарня на 80 ліжок, поліклініка, санітарно-епідеміологічна станція, станція швидкої допомоги. Про здоров'я трудящих

[1] Населені місця Поділля, стор. 176, 177.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 230, оп. 1, спр. 8, арк. 119.
[3] Там же, ф. 1475, оп. 2, спр. 20, арк. 14, 20; Хмельницький облдержархів, ф. Р-747, оп. 1, спр. 1, арк. 17, 21—29, 56.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 131, арк. 6.

В одному з цехів Новоушицького плодоконсервного заводу. 1971 р.

дбали 7 лікарів та 18 фельдшерів і медсестер.

В селищі успішно здійснювалося обов'язкове семирічне навчання. 1934 року новоушицьку семирічну школу перетворено на середню, через три роки відбувся перший випуск десятого класу. Наприкінці 30-х років було завершено будівництво двоповерхового приміщення нової школи. В останньому передвоєнному році в двох середніх школах налічувалося 919 учнів і 39 учителів. З 1929 року в Новій Ушиці працював технікум механізації сільського господарства, створений на базі колишньої профтехшколи. 1940 року в ньому навчалося 207 чоловік.

Перед Вітчизняною війною в селищі видавалася районна газета «Комунар», на шпальтах якої висвітлювалося життя трудящих району, робота новоушицьких колгоспів, підприємств, клубів, бібліотек, кінотеатру. З початком війни газета друкувала матеріали про героїчні подвиги радянських воїнів.

Радянські війська вели важкі кровопролитні бої з переважаючими силами ворога. 13 липня на західній околиці Нової Ушиці, біля с. Філянівки, німецьким танкам і частинам мотопіхоти, які наступали з боку Миньковець,перепинили шлях артилеристи 680-го полку 169-ї стрілецької дивізії. В цьому нерівному бою особливо відзначилася протитанкова батарея молодшого лейтенанта М. Лабуса. Командир гарматної обслуги сержант О. Філєв і навідник Я. Х. Кольчак знищили 4, а сержант М. Тарасенко підбив 2 танки. Просування гітлерівців було затримано. За мужність і відвагу, проявлені в боротьбі проти ворога, Я. Х. Кольчака, першого серед артилеристів, удостоєно звання Героя Радянського Союзу; М. Лабуса і О. Філєва нагороджено орденом Леніна, шістьох інших воїнів-артилеристів — орденом Червоного Прапора. Про подвиг артилеристів розповів у своїй книзі «Життя на війні» учасник цього бою журналіст С. О. Борзенко[1].

Захопивши 14 липня Нову Ушицю, гітлерівці вчинили у селищі і районі жахливі злодіяння. За час окупації вони закатували 3220 мирних громадян, з них 2019 безпосередньо в Новій Ушиці, вивезли на каторжні роботи до Німеччини 5237 чоловік. Священна ненависть і гнів сповнювали серця радянських людей. Боротьбою населення проти ворога керувала підпільна група, створена в Новій Ушиці восени 1941 року. До неї входили 12 чоловік: Я. У. Павлик, М. К. Олійник, А. А. Швець, Є. А. Рибаченко, В. І. Побережний та ін. 8 листопада, у 24-у річницю Великого Жовтня, в с. Струзі таємно проведено збори комуністів і комсомольців району, в яких взяли участь 36 чоловік. Я. У. Павлик, що керував зборами, закликав присутніх посилити антифашистську пропаганду серед населення, організовувати підпільні групи[2].

З метою координації дій підпільних груп і партизанських загонів І. К. Николюк, який взяв на себе обов'язки секретаря підпільного обкому КП(б)У, 13 грудня скликав у с. Жабинцях керівників підпільних організацій Новоушицького, Михалпільського, Миньковецького і Барського районів. Було ухвалено створити штаб партизанського руху при підпільному обкомі КП(б)У. Начальником штабу призначили М. К. Олійника, комісаром — Я. У. Павлика, начальником особливого від-

---

[1] Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, спр. 22, арк. 225; С. Борзенко. Жизнь на войне. М., 1965, стор. 37—43.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 34, арк. 3, 4.

ділу — А. А. Швеця[1]. На початку січня 1944 року штаб організував 13 партизанських загонів, у яких налічувалося близько 900 бійців. Вони діяли у південно-східних районах області. Загін, яким керував Я. У. Павлик, за період з січня по березень 1944 року роззброїв і взяв у полон 11 автоматників ворога, перервав телефонний зв'язок на лінії Стара—Нова Ушиці, знищив кілька телефонних комутаторів, п'ять сепараторних пунктів, захопив в окупантів і роздав населенню багато продовольства. В ніч на 8 березня народні месники підірвали міст поблизу Нової Ушиці, і не встигли фашистські сапери відремонтувати його, як партизани знову висадили міст у повітря.

Бійці загону брали участь в боях, що вели частини 100-ї та 151-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії за визволення Нової Ушиці від гітлерівців[2]. Партизани знищили понад 60, взяли в полон 25 солдатів і офіцерів ворога, захопили чималі трофеї.

26 березня 1944 року жителі селища урочисто зустрічали своїх визволителів — радянських воїнів і партизанів. Незабаром відновили діяльність райком партії, райвиконком. Почала працювати комісія розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників. Було визначено суму збитків по району, яка перевищила 117 млн. крб. У Новій Ушиці тільки колгоспу ім. III Інтернаціоналу завдано шкоди на 3,9 млн. крб[3]. Відступаючи, ворог зруйнував або пошкодив приміщення промислових підприємств, шкіл, дитячих ясел та садків, культурно-освітніх закладів. Багато мешканців селища залишилося без житла. Не вистачало продовольства, палива. Райком КП(б)У, селищна Рада організували декади і місячники матеріальної допомоги родинам фронтовиків та інвалідам війни. Було створено фонди допомоги сиротам і дітям воїнів. Держава допомогла будівельними матеріалами, що дало можливість відремонтувати чимало жител, громадських будівель.

Успішно відбудовувалися промислові підприємства. Через чотири місяці після закінчення Великої Вітчизняної війни почав працювати плодоконсервний завод, стали до ладу й інші підприємства. Відновили роботу автоколона, МТС. На кінець четвертої п'ятирічки консервний завод, деревообробна артіль «Пила» і взуттєва — «Форпост» значно перевищили довоєнний рівень виробництва.

Гірше стояли справи в чотирьох сільськогосподарських артілях. Тривалий час вони залишалися слабкими: занедбані в роки війни поля давали низькі врожаї, громадське поголів'я зростало повільно. На початку 50-х років у колгоспах налічувалося всього 26 корів, 64 свині. Перелом стався після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Того року колективні господарства об'єдналися в одну артіль — ім. Мічуріна, за якою було закріплено 2352 га землі, у т. ч. 1339 га орної. Протягом наступних чотирьох років колгоспники добилися подвоєння врожайності зернових, а поголів'я худоби зросло в десять разів. Прибутки від рослинництва і тваринництва становили понад мільйон крб. (за старим масштабом цін)[4]. 1962 року артіль стала спеціалізуватися на відгодівлі худоби.

За роки восьмої п'ятирічки колгосп ім. Мічуріна перетворився у справжню фабрику м'яса. 1970 року на його фермах налічувалося близько 1,7 тис. свиней, 440 голів великої рогатої худоби. Господарство щороку виробляло пересічно 3 тис. цнт свинини й яловичини. П'ятирічне завдання продажу м'яса державі виконано на

У книжковому магазині смт Нової Ушиці. 1971 р.

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 217, 218.
[2] Архів МО СРСР, ф. 38а, оп. 9005, спр. 185, арк. 93.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 2, спр. 456, арк. 2, 4.
[4] Там же, ф. Р-791, оп. 2, спр. 627, арк. 168, 171; спр. 777, арк. 115; ф. Р-1285, оп. 5, спр. 54, арк. 224—229.

На центральній площі у смт Новій Ушиці. 1971 р.

102 проц. Створено міцну кормову базу. Крім кормових, вирощують зернові культури, тютюн; є 146-гектарний сад. Провадиться капітальне будівництво: споруджено багато виробничих приміщень і, зокрема, добре обладнаний свинарник на 1,5 тис. голів. Багато уваги приділяється механізації трудомістких робіт. У колгоспі не заспокоюються на досягнутому, дбають про майбутнє. Вишукувати й використовувати наявні резерви допомагає бюро економічного аналізу. Налагоджено виробниче навчання: відкрито школу підвищення кваліфікації колгоспних кадрів, яку протягом п'ятирічки закінчили 60 тваринників, рільників та спеціалістів сільського господарства. У 1970 році 14 чоловік навчалися в районному університеті сільськогосподарських знань.

Ініціатором усіх корисних починань є колгоспна партійна організація, яка об'єднує 30 членів КПРС; майже всі вони працюють безпосередньо на виробництві. Комуністи і 26 комсомольців колгоспу, депутати селищної Ради були заспівувачами соціалістичного змагання трудівників господарства за гідну зустріч піввікового ювілею Радянської влади і сторіччя з дня народження В. І. Леніна. Хід змагання щодня висвітлювався в «бойових листках», стіннівці «Вперед». На фермах, польових станах, в бригадах і ланках працювали політінформатори, трудівників обслуговували колективи художньої самодіяльності. Все це сприяло виконанню зобов'язань, взятих колгоспниками на честь знаменних дат.

Успішно завершили восьму п'ятирічку і промислові підприємства селища. Колектив плодоконсервного заводу вже з другої декади грудня працює в рахунок дев'ятої п'ятирічки. Він виготовляє п'ятдесят видів консервів, а також джем, соки тощо. Смачну продукцію заводу знають далеко за межами області — в Прибалтиці, на Уралі, Далекому Сході. Новоушицьке автопідприємство виконало п'ятирічний план з усіх показників до 4 грудня 1970 року. За зразкове обслуговування населення бригадира автобусної бригади комуніста П. А. Гаврилюка нагороджено орденом Леніна, чимало водіїв відзначено значком «Відмінник соціалістичного змагання УРСР».

«Міжколгоспбуд», заснований 1959 року, має досить потужну виробничо-технічну базу: цегельний завод, полігон для виробництва залізобетонних конструкцій, лісопильню, столярний та інші цехи. Колектив будівельників протягом п'ятирічки спорудив 60 (замість 51 за планом) приміщень виробничого й культурно-побутового призначення, а також житлових будинків.

За 1966—1970 рр. у селищі побудовано 23 об'єкти, з них 2 промислові підприємства: хлібозавод потужністю 30 тонн хліба на добу і молочний завод, що випускає 10 тонн продукції за зміну. Крім того, споруджено будинок побуту, магазин «Дитячий світ», готель, ресторан, кінотеатр ім. 50-річчя ВЛКСМ. Старе приміщення кінотеатру реконструйовано і передано піонерам. Здано в експлуатацію триповерхове адміністративне приміщення і 7 двоповерхових житлових будинків. Індивідуальні забудовники з допомогою державних кредитів спорудили 300 добротних осель. В роки дев'ятої п'ятирічки заплановано побудувати дитячу лікарню, поліклініку, дитячий комбінат, ще одну школу.

Велику роботу проведено щодо благоустрою Нової Ушиці: прокладено тротуари, заасфальтовано центральні вулиці, встановлено лампи денного світла; до 6,5 км

подовжено водопровід. Створено нові зелені масиви, розширено парк культури і відпочинку. Жителі щороку висаджують багато дерев, кущів і квітів.

Поліпшується побутове обслуговування населення. В 1970 році в селищі налічувалося 25 торговельних підприємств, 13 підприємств громадського харчування, їх товарооборот становив понад шість млн. карбованців.

Зросла мережа медичних закладів: споруджено нове приміщення лікарні на 200 місць, працюють протитуберкульозний диспансер на 75 ліжок, поліклініка. 27 лікарів і серед них заслужений лікар УРСР фтизіатр Й. О. Зновицький повертають людям здоров'я, а часто і саме життя. В тому, що в селищі майже ліквідовані інфекційні захворювання, а смертність серед населення у 1969 році знизилася до 7,6 чоловіка на тисячу жителів, є чимала заслуга і медичних працівників.

У Новій Ушиці кожний третій житель вчиться. І діти, і молодь здобувають освіту в 3 середніх (з них одна вечірня і одна заочна), восьмирічній школах, у спецшколі-інтернаті. 1967 року середня школа відзначила свій 30-річний ювілей. За цей час її закінчило близько тисячі юнаків і дівчат, серед них було 50 медалістів. Чимало випускників школи стали вчителями, лікарями, агрономами, п'ять — кандидатами наук; багато пішло працювати на підприємства, в колгосп.

У післявоєнні роки близько 3 тис. юнаків і дівчат здобули спеціальність техніка-механізатора в Новоушицькому технікумі механізації сільського господарства. За успішну підготовку кваліфікованих кадрів для сільського господарства в 1967 році технікуму вручено Перехідний прапор ЦК ЛКСМУ і Республіканської ради профспілок.

Виконком селищної Ради багато уваги приділяє задоволенню культурних потреб трудівників Нової Ушиці. При будинку культури відкрито клуб вихідного дня «Корчагінець», учасники якого влаштовують тематичні вечори, вечори запитань і відповідей. Драмгуртківці показали глядачам оперу «Наталка Полтавка», комедію «Шельменко-денщик» та інші п'єси. На сцені будинку культури виступають духовий і естрадний оркестри, колгоспний хор. Стали традицією урочисті проводи юнаків до Радянської Армії, ветеранів колгоспу — на заслужений відпочинок, громадське відзначення «золотих» та «срібних» весіль тощо.

Плідно працюють місцеве відділення товариства «Знання», районна і дитяча бібліотеки. Колектив районної бібліотеки, який обслуговує понад 2,5 тис. читачів, активно пропагує нову літературу, виступає з усними журналами, присвяченими знаменним датам і творчості письменників. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна було випущено плакати, організовано виставки: «Великий, близький, простий», «Життя Леніна — вічний приклад для молоді», «В. І. Ленін у спогадах сучасників», «Ленін і Україна», «Трудящі Поділля — Леніну». Провадилися ленінські теоретичні конференції і читання. Змістовні і цікаві матеріали до ювілею великого вождя вміщувала районна газета «Наддністрянська правда».

Трудящі Нової Ушиці докладають всіх зусиль до виконання ленінських заповітів, втілених у величних накресленнях дев'ятого п'ятирічного плану.

А. Д. БІЛИК, В. В. ЗАЙЦЕВ, І. С. ЗЕЛЕНЮК

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД НОВОУШИЦЬКОГО РАЙОНУ

БОРСУКИ́ (до 30-х років XX століття — Борсуківці) — село, центр сільської Ради. Розташовані на правому березі Жарнівки, за 18 км від районного центру і за 40 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Хмельницька. Населення—1045 чоловік. Сільраді підпорядковані села Садове, Шебутинці.

В Борсуках міститься центральна садиба колгоспу ім. Тімірязєва, в користуванні якого 2,5 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові, виробляють м'ясо-молочну продукцію. З допоміжних галузей розвинуто садівництво, овочівництво, виноградарство, бджільництво. За високі трудові показники ланкову М. П. Гоголь в 1966 році нагороджено орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека; працює фельдшерсько-акушерський пункт.

Село вперше згадується в історичних документах 1443 року. У 1905—1907 рр. в селах, підпорядкованих нині сільраді, відбувалися виступи селян.

Комсомольський осередок створено в 1922 році. 90 уродженців села за мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР.

Поблизу сіл Борсуків і Шебутинців виявлено залишки поселень трипільської культури.

БРА́ЇЛІВКА (до 1795 року — Чолківська-Слобода) — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Калюсу, за 5 км від районного центру і за 34 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Хмельницька. Населення — 1391 чоловік. Сільраді підпорядковані села Іванівка, Цівківці.

Тут розмістилася центральна садиба колгоспу «Поділля», який обробляє 2,6 тис. га орної землі, вирощує зернові й технічні культури, займається м'ясо-молочним тваринництвом. За високі показники в сільськогосподарському виробництві доярка Н. І. Облядрук в 1966 році нагороджена орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека. Є медичний пункт і пологовий будинок, майстерня побутового обслуговування.

В історичних документах село відоме з 1629 року.

ВА́ХНІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 36 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський на лінії Чернівці—Хмельницька. Населення — 768 чоловік. Сільраді підпорядковані села Губарів і Зелені Курилівці.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Родина», який обробляє 1,3 тис. га орної землі, вирощує зернові та тютюн, відгодовує м'ясо-молочну худобу і птицю. З допоміжних галузей розвинуті садівництво, городництво, бджільництво. На території села міститься відділення Новоушицького об'єднання «Сільгосптехніки». За високі показники у виробництві трудівники с. Губарева ланкові О. І. Стецюк і К. С. Супрун, бригадир Д. М. Стецюк і колгоспниця В. Д. Сівак нагороджені орденом Леніна.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня. За післявоєнні роки в селі зведено і перебудовано 125 житлових будинків. Медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» відзначено 53 колгоспників.

Село згадується з 1493 року. Поблизу нього знайдені знаряддя праці трипільської культури.

ВІЛЬХОВЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 20 км від районного центру і за 54 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 2045 чоловік. Сільраді підпорядковані села Маціорськ, Рудківці, Нова Гута.

В селі міститься центральна садиба багатогалузевого господарства ім. Кірова, за яким закріплено 2 тис. га угідь в т. ч. 1,3 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові культури, займається тваринництвом.

Працюють середня школа, бібліотека, клуб; діє дільнична лікарня. Є комбінат побутового обслуговування, будинок механізатора і торговий центр. За післявоєнні роки в селі побудовано і перебудовано 450 житлових будинків. У селі працює заслужений вчитель УРСР Ф. С. Бацура, нагороджений орденом Леніна.

Вільховець вперше згадується в документах 1443 року. 1702 року його жителі брали участь у повстанні під проводом С. Палія. В 1907 році селяни рубали ліс, травили посіви, відмовлялися платити податок. Вони спалили поміщицький маєток у Рудківцях.

В селі встановлено пам'ятник радянським воїнам, що полягли в роки Великої Вітчизняної війни, визволяючи Вільховець.

Уродженець села М. П. Балуховський, український радянський геолог, удостоєний Ленінської премії за відкриття Шебелинського родовища газу; голова колгоспу А. І. Дроздов нагороджений двома орденами Леніна і двома орденами Червоного Прапора.

На території села і його околицях виявлені залишки поселення трипільської культури та доби бронзи.

ГЛИБО́ЧОК — село, центр Капустянської сільської Ради. Розташований за 8 км від районного центру і за 36 км від залізничної станції Балин на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 1016 чоловік. До складу сільради входить село Капустяни.

Тут міститься рільнича бригада колгоспу ім. Ватутіна, центральна садиба якого знаходиться в с. Капустянах. Бригада обробляє 847 га орної землі, є ферми великої рогатої худоби і вівчарська, 45 га саду.

Цвітуть соняшники. 1970 р.

Збирання яблук у радгоспі «Комунар». Селище Комунар Новоушицького району. 1969 р.

В селі — восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працює торговельний центр; функціонує медичний пункт.

В історичних документах село вперше згадується 1740 року.

За героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено 56 жителів.

В околицях сіл Капустян та Глибочка виявлено залишки поселень трипільської культури, на території Капустян — срібні прикраси X—XI століть.

ГЛІ́БІВ — село, центр сільської Ради. Розташований за 14 км від районного центру і за 26 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Хмельницька. Населення — 1361 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гута-Глібівська, Джуржівка, Миржіївка, Новий Глібів, Слобода.

У Глібові розміщена центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе (2,5 тис. га орної землі), який має рослинницько-тваринницький напрям. В господарстві є сад, ставок, дві пасіки. В 1969 році колгосп виробив по 120 цнт м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь.

В селі працюють середня школа, клуб, бібліотека. Діють амбулаторія, відділення Новоушицького комбінату побутового обслуговування.

Про село вперше згадується в історичних документах 1393 року. В 1837 році селяни Глібова підпалили поміщицький хліб. У 1848—1849 рр. вони відмовилися коритися місцевій владі.

В 1922 році в селі організувався партійний осередок.

У селах Глібівської сільради в роки Великої Вітчизняної війни діяли невеликі підпільні групи, які в складних умовах проводили бойові операції проти німецько-фашистських окупантів, визволяли з полону радянських людей.

У с. Глібові народився український радянський етнограф та літературознавець-славіст, автор праць з історії української літератури, фольклору, мовознавства та етнографії К. О. Копержинський.

В с. Слободі проживає і працює відомий майстер декоративного розпису Марія Осика.

ЗА́МІХІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Говірці, за 9 км від районного центру і за 42 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Хмельницька. Населення — 1446 чоловік. Сільраді підпорядковані села Виселок, Жабинці.

Тут міститься центральна садиба колгоспу «Прогрес». Площа орної землі в господарстві становить 2,3 тис. гектарів.

Є середня школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, швейна майстерня.

В 1734 році місцеві селяни повстали проти поміщицького гніту, але їх виступ придушили війська. В 1905 році тут відбувалися селянські заворушення. В 1922 році в селі створено партійний осередок.

У селі живе й працює відомий майстер художньо-декоративної кераміки Микола Магльона.

В с. Жабинцях народився П. В. Корчевой, професор, доктор сільськогосподарських наук.

На території села знайдені знаряддя праці трипільської культури.

ІВА́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 13 км від районного центру і за 36 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Хмельницька. Населення — 1735 чоловік. Сільраді підпорядковане селище Комунар.

В Івашківцях знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Першого травня, в користуванні якого 1,6 тис. га орної землі. Артіль вирощує зернові та технічні культури, розводить м'ясо-молочну худобу і птицю. Розвинуті допоміжні галузі господарства: садівництво і овочівництво. Бригадир-садовод радгоспу «Комунар» (с-ще Комунар) А. І. Новицький в 1966 році удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, він був делегатом XXIV з'їзду КП України. Комбайнер С. О. Микитяк нагороджений в 1971 році орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня. Тут побудовано і реконструйовано за післявоєнні роки 253 житлові будинки.

Івашківці засновані в середині XVII століття.

Під час революції 1905—1907 рр. селяни відмовлялися працювати на пана, вимагаючи збільшення оплати праці.

За бойові подвиги в роки Великої Вітчизняної війни 133 уродженці села нагороджені орденами і медалями СРСР.

В с. Івашківцях народилася А. І. Мандзюк, професор, доктор математичних наук.

КОСИ́КІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 38 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Хмельницька. Населення — 645 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бучая, Загоряни, Шелестяни.

У Косиківцях міститься центральна садиба колгоспу ім. Ілліча (1,6 тис. га орної землі), виробничий напрям якого — рослинництво та м'ясо-молочне тваринництво. На території села є державна плодосушарка, побудована в 1929 році, яка переробляє за сезон близько 300 тонн фруктів.

Тут працюють середня школа і школа-інтернат, збудована за рахунок колгоспу, клуб, бібліотека. Є медичний пункт.

Під впливом першої російської революції у 1906 році трудящі Косиковець страйкували, відмовившись працювати на поміщика за низьку плату. До них приєдналися селяни інших сіл волості. Страйки відбувались і в 1907 році.

Партійний осередок виник в 1922 році.

На території сільради виявлені знаряддя праці трипільської культури, а також кургани доби бронзи.

КУРА́ЖИН — село, центр сільської Ради. Розташований за 22 км від районного центру і за 52 км від залізничної станції Дунаївці на лінії

Кам'янець-Подільський — Хмельницька. Населення — 919 чоловік. Сільраді підпорядковані села Великий Берег, Гарячинці, Глибівка, Калюс, Мала Щурка, Малий Берег.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Шляхом Леніна», який обробляє 2,9 тис. га орної землі, вирощує озиму пшеницю, кукурудзу, горох, технічні культури, відгодовує м'ясо-молочну худобу.

Є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

У 1906—1907 рр. під впливом першої російської революції селяни Куражина повставали проти місцевого поміщика.

На території Калюса виявлено поселення доби пізнього палеоліту (40—13 тис. років тому) та знайдено кам'яний ідол черняхівської культури. Поблизу сс. Глибівки, Гарячинець і Калюса збереглися залишки городищ давньоруських часів. Одне з них є рештками літописного міста Каліуса, що існувало в XIII столітті.

Уродженець села Ф. Є. Гончарук за форсування Дністра і визволення міста Сороки Молдавської РСР під час Великої Вітчизняної війни удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

КУ́ЧА — село, центр сільської Ради. Лежить на правому березі річки Калюсу, за 10 км від районного центру і за 42 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 2125 чоловік.

Центральна садиба місцевого колгоспу ім. Карла Маркса міститься в с. Кучі. Обробляє 2,4 тис. га орної землі; виробничий напрям — рослинництво та м'ясо-молочне тваринництво. Із допоміжних галузей розвинуте бджільництво. За високі врожаї кукурудзи ланкова М. І. Рибак нагороджена в 1958 році орденом Леніна.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня. За відмінне обслуговування населення фельдшер Ю. С. Матірко в 1966 році нагороджений орденом Леніна.

Місцеві селяни брали активну участь в селянському русі 1702 року. В 1863 році вони відмовились підписати уставну грамоту.

1922 року в селі створено партійний, 1923-го— комсомольський осередки.

ЛО́ЇВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі Дністра, за 28 км від районного центру і за 50 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський на лінії Чернівці—Хмельницька. Населення — 1060 чоловік. Сільраді підпорядковані села Березівка та Пижівка.

Тут розташована центральна садиба найбільшого в районі колгоспу ім. Жданова, який обробляє 3,1 тис. га орної землі. Виробничий напрям господарства — зернові і технічні культури, м'ясо-молочне тваринництво. Допоміжні галузі виробництва: бджільництво, овочівництво, садівництво, виноградарство і шовківництво. Колгосп вирощує високі врожаї тютюну (в середньому 14,6 цнт з га). Комбайнер колгоспу

Зброя скіфських часів V—IV ст. до н. е. (залізний наконечник списа, бронзові стріли), знайдена в с. Лоївцях. Фото 1971 р.

І. М. Скрипник за високі виробничі показники нагороджений в 1966 році орденом Леніна.

В селі —восьмирічна школа, клуб, бібліотека; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня побутового обслуговування.

У 1702 році багато жителів села, приєднавшись до повстанців, підпалили поміщицький маєток. Влітку 1905 року в селі протягом двох тижнів тривав селянський страйк. Страйкарі добилися підвищення плати.

В 1922 році було створено партійний, а 1923-го — комсомольський осередки.

В районі села виявлено рештки поселення доби пізнього палеоліту та трипільської культури.

МАЛА́ СТРУ́ЖКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Говірці, за 15 км від районного центру і за 47 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський— Хмельницька. Населення — 1038 чоловік. Сільраді підпорядковані села Балабанівка та Щербівці.

На території села розташована центральна садиба радгоспу «Зоря комунізму», площа орної землі — 2,7 тис. га; господарство рослинницько-тваринницького напряму. Допоміжна галузь— садівництво. За високі врожаї зернових (35 цнт з гектара на площі 150 га) бригадир рільничої бригади В. О. Юрах нагороджений у 1966 році орденом Леніна.

В селі працюють школа, клуб, бібліотека; є медичний пункт, пологовий будинок, майстерня побутового обслуговування.

ОТРО́КІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на лівому березі Ушиці, за 12 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський— Хмельницька. Населення — 814 чоловік. Сільраді підпорядковані села Антонівка, Кружківці, Тимків, Хворосна.

В Отрокові розміщена центральна садиба колгоспу «Комуніст», який має рослинницько-тваринницький напрям. Він користується 2,8 тис. га орної землі, вирощує зернові культури, тютюн, займається тваринництвом. За трудові досягнення орденом Леніна в 1967 році були нагороджені бригадири І. П. Побіямський і І. С. Сковбель, ланкова Н. Д. Мазур.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Кам'яна скульптура ранньослов'янського ідола V—VI ст. н. е., виявлена у с. Ставчанах. Фото 1970 р.

Вперше село згадується в документах 1786 року.

В Отрокові у 1922 році організувався комсомольський осередок.

ПЕСЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 10 км від районного центру і за 36 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Чернівці — Хмельницька. Населення — 1477 чоловік.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім.Леніна, в користуванні якого 1,5 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові і технічні культури, розводить м'ясо-молочну худобу. Свинарка колгоспу Є. М. Яцько нагороджена орденом Леніна.

Є клуб, бібліотека. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна і взуттєва майстерні.

В історичних документах село відоме з 1430 року. В 1845 році тут відбувся виступ селян проти поміщицької експлуатації, придушений військовою силою. В 1905—1906 рр. пройшли селянські страйки.

В роки Великої Вітчизняної війни проти фашистських загарбників у Песці діяла підпільна група.

ПИЛИ́ПКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 19 км від районного центру і за 36 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Хмельницька. Населення — 1099 чоловік. Сільраді підпорядковане село Заборознівці.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва, що обробляє 2 тис. га орної землі, вирощує зернові і технічні культури, розводить м'ясо-молочну худобу.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека; медичний пункт, майстерня побутового обслуговування.

В 1702—1703 рр. жителі села брали участь у народному антифеодальному русі. У 1906—1907 рр. селяни двічі спалювали панський маєток.

ПИЛИ́ПИ-ХРЕБТІ́ЇВСЬКІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і за 44 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Хмельницька. Населення — 1459 чоловік. Сільраді підпорядковані села Іванківці, Соколівка, Хребтіїв.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Котовського, який обробляє 1,1 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові культури і тютюн, відгодовує м'ясо-молочну худобу. В 1939 році господарство за високі врожаї ріпака (по 16 цнт з га) було занесено до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; працює фельдшерсько-акушерський пункт з пологовим відділенням.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями Союзу РСР 191 чоловіка.

Поблизу Іванковець виявлені залишки поселення трипільської культури, а на території села досліджувались рештки поселення черняхівської культури, на якому знайдено три кам'яні ідоли, капище-жертовник та залишки залізоробного виробництва.

СТАВЧА́НИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 15 км від районного центру і за 46 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Хмельницька. Населення — 1080 чоловік. Сільраді підпорядковані села Любомирівка, Слобідка і Стара Гута.

У Ставчанах міститься центральна садиба колгоспу ім. Димитрова, у користуванні якого 2 тис. га землі. Виробничий напрям — зернові і технічні культури, тваринництво. З допоміжних галузей розвинуто овочівництво, садівництво і бджільництво. В колгоспі є агрохімлабораторія. За досягнуті успіхи в сільськогосподарському виробництві колгоспний агроном В. А. Кліпун в 1958 році нагороджений орденом Леніна.

В 1940 році колгосп був представлений на Всесоюзній сільськогосподарській виставці за одержання від кожної з 24 свиноматок в середньому по 17,1 поросяти.

У селі діють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

В роки першої російської революції населення Ставчан брало активну участь у боротьбі проти поміщицького землеволодіння.

Під час громадянської війни в Ставчанах були створені партизанський загін на чолі з І. К. Дяковим та бойова група.

На території села знайдені залишки ранньослов'янського жертовника (II—VI ст. н. е.) з кам'яними ідолами.

СТРУ́ГА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і за 44 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський — Хмельницька. Населення — 2391 чоловік.

У Струзі розташована центральна садиба колгоспу ім. Петровського, що користується 1,7 тис. га орної землі. Основний виробничий напрям — зернові і технічні культури, м'ясомолочне тваринництво.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, народний музей В. І. Леніна. Діє фельдшерсько-акушерський пункт.

Струга згадується в історичних документах 1530 року. В 1907 році тут сталося селянське повстання.

ПОЛОНСЬКИЙ РАЙОН

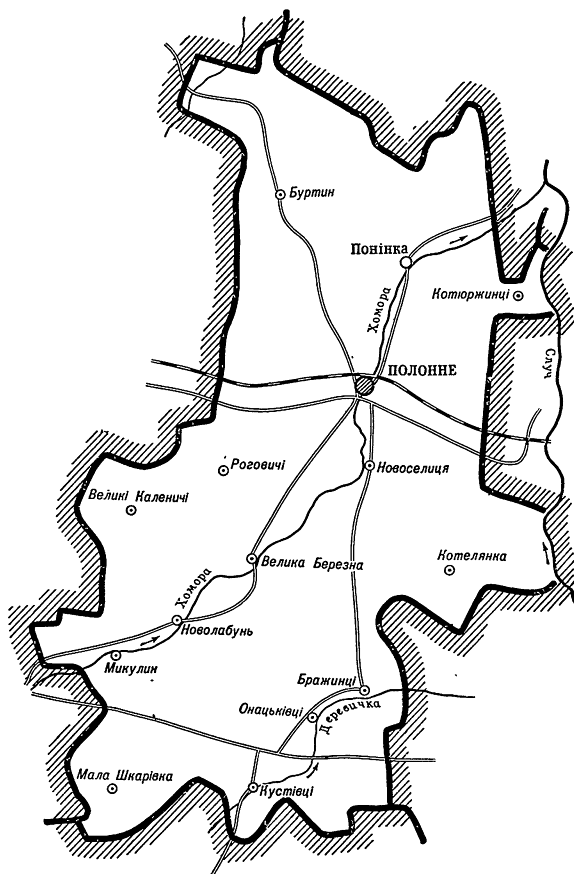

ПОЛО́ННЕ

Полонне — місто районного підпорядкування, розташоване при впадінні річки Хоморця у Хомору. У місті є залізнична станція, що міститься на лінії Козятин—Здолбунів. Відстань до обласного центру залізницею — 151 км, шосейним шляхом — 135 км. Населення — 22,4 тис. чоловік. Міській Раді підпорядковане село Ганнусине.

Полонне — центр району, площа якого 857 кв. км, населення — 63,7 тис. чоловік (в т. ч. сільського — 33,3 тис., міського — 30,4 тис.). У районі 48 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 13 сільським Радам; 19 колгоспів, 2 радгоспи, за якими закріплено 59,7 тис. га земельних угідь, у т. ч. 46,7 тис. га орної землі, 14,3 тис. га лісів, 1,2 тис. га садів, 12,4 тис. га сінокосів, понад 1 тис. га водного дзеркала. Район має 14 промислових підприємств, 4 будівельні організації; 7 лікарень, 29 медичних пунктів, 6 пологових будинків; 55 шкіл, 2 профтехучилища, 43 будинки культури і клуби, 39 бібліотек.

Поселення на території сучасного міста існували ще в давнину. Про це свідчать знайдені тут знаряддя праці доби неоліту й бронзи (IV і II тисячоліття до н. е.) та раннього заліза (VI ст. до н. е.). Збереглися також залишки курганного могильника і кількох поселень давньоруських часів (X—XIV століть)[1].

Полонне — стародавнє місто. Існує кілька гіпотез щодо походження його назви. Найбільш імовірним є пов'язування її з словом «полонь», що на діалекті жителів Полісся означало чисте, безлісе місце, луг, сіножать, пасовище. Правдоподібність цих здогадів підтверджує і літопис, де вказується, що Полонне засновано «в лузе Хоморном»[2]. Багаті природні умови та мальовничі місця вздовж Хомори з давніх

---

[1] Хроніка археології та мистецтва, вип. 1. К., 1930, стор. 27—31; Д. Я. Самоквасов. Курганы и городища Волынской губернии. СПб., 1888, стор. 86, 87.

[2] Н. И. Толстой. Славянская географическая терминология. М., 1969, стор. 74.

часів приваблювали сюди людей. У X ст. Полонне входило до складу Київської Русі. 996 року князь Володимир Святославович приписав його до Десятинної церкви. У літописах місто згадується під назвами: «Полонне», «Полони», «Полний», «Полоний», а в стародавніх актах: «Полонное Великое», «Полонное Новое»[1]. У другій половині XII ст. воно перейшло у власність київських князів. Для стримання частих набігів кочовиків населення Полонного споруджувало різні укріплення. В XII ст. руські князі побудували тут замок-фортецю, її залишки збереглися ще й дотепер. Та фортеця не завжди рятувала місто від ворогів. Значних руйнувань завдали йому половці. 17 днів мешканці відбивали їх напад у травні 1169 року; напади повторювалися у 1171 і 1172 роках[2]. У XIII ст. тут з'явився новий грізний ворог — монголо-татари, які 1240 року зруйнували містечко. Після кожного з таких великих нападів Полонне на деякий час занепадало, але з часом господарська діяльність у ньому відновлювалася. Цьому сприяло вигідне розташування на торговому шляху з Києва до Галицько-Волинського князівства.

Через міжусобиці Полонне протягом XIII ст. переходило то до волинського, то до київського князя, згодом його приєднали до Галицько-Волинського князівства. У другій половині XIV ст. містечко у складі волинських земель відійшло до Великого князівства Литовського.

Після Люблінської унії 1569 року містечко разом з іншими землями Волині загарбала шляхетська Польща. Воно стало власністю Острозьких, а у 30-х роках XVIII ст.— Любомирських.

Щоб привернути до Полонного ремісничо-торговельний люд, у другій половині XVI ст. йому надали магдебурзьке право. Це сприяло зростанню містечка. В 1629 році в ньому налічувалося 970 житлових будинків[3]. У Полонному була досить міцна цехова організація. 1635 року, згідно з податковими відомостями, тут працювало 42 шевці, 28 ковалів, 13 пекарів, 33 кушніри, 11 ткачів, 18 гончарів, 11 колесників тощо — всього 194 ремісники. Містечко було одним з найбільших на Волині центрів виробництва бочок. У першій половині XVII ст. ремеслом і торгівлею займалося 17 проц. жителів[4].

Основна частина населення містечка жила з сільського господарства, перебуваючи в тяжкій економічній залежності від феодала. Земля між селянами розподілялася дуже нерівномірно. Інвентарні відомості за 1598 рік свідчать, що лише за 2 проц. кріпацьких господарств було закріплено по дві волоки землі, за 36,2 проц.— 0,75—1 волоки, за 53,8 проц.— півволоки, 8 проц. селян зовсім не користувалися польовою землею; панщина встановлювалася по 2—3 дні на тиждень. Фактично кріпаки працювали більше, бо норми були великі. Відробляти їх селяни мусили власною худобою і реманентом. Вони виконували багато додаткових повинностей: лагодили дороги й мости; мочили і м'яли льон і коноплі; пряли, ткали полотно і сукно; збирали гриби та ягоди для панського столу.

Селяни не стояли осторонь боротьби проти соціального і національного поневолення. Жителі Полонного брали участь у селянсько-козацькому повстанні 1594—1596 рр. під проводом Северина Наливайка. Відчуваючи страх перед селянством, Любомирський у 1640 році заново відбудував фортецю. Її обнесли ровом з водою, земляними валами і високими мурами. Мости напроти трьох воріт, що вели до фортеці, на ніч піднімалися. Біля воріт були побудовані башти-бійниці, з'єднані між собою підземними ходами і виходами з фортеці. Любомирські вихвалялися, що війська тут зможуть витримати навіть трирічну облогу. Шляхта вважала містечко одним із своїх опорних пунктів для придушення повстань українського народу.

---

[1] Городские поселения в Российской империи, т. 1. СПб., 1860, стор. 414.

[2] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. 8. Warszawa, 1887, стор. 727, 728.

[3] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., стор. 92.

[4] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 141, 142, 145.

Та гнів гноблених був сильнішим від польських гармат і кам'яних стін фортеці. Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. жителі містечка брали активну участь у боротьбі з польськими поневолювачами. Селянсько-козацькі загони на чолі з Максимом Кривоносом у липні 1648 року підійшли до Полонного і після триденного бою 12 липня з допомогою місцевого населення приступом взяли фортецю, в якій захопили 80 гармат і великі запаси пороху[1]. Ця перемога оспівана в народних думах «Перемога Корсунська», «Повстання проти польських панів», у народній пісні про Данила Нечая «Ой, з-за гори високої»[2]. Наприкінці року в Полонному по дорозі до Києва побував гетьман Богдан Хмельницький.

У другій половині XVII ст. Полонне, як і вся Правобережна Україна, знову відійшло до Польщі. Населення, становище якого у цей період ускладнювалося частими набігами татар, не мирилося з пануванням польської шляхти і далі брало участь у багатьох селянсько-козацьких виступах, зокрема у повстанні під керівництвом Семена Палія (1702—1704 роки)[3].

Під час північної війни 1700—1721 рр., коли війська Карла XII розпочали наступ на Україну, містечко на деякий час опинилося в руках шведів. Визволило Полонне російське військо, яке перетворило його на свій опорний пункт на Волині і перебувало тут до 1711 року. В 1709 році його відвідав Петро І. Після Прутського миру 1711 року до Полонного повернулися Любомирські, які в числі інших польських магнатів втекли з Правобережної України від народних повстань. Любомирський перетворив містечко на центр своїх величезних маєтностей, ще більше укріпив замок.

Полонне після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії входило до Новоград-Волинського повіту Волинської губернії.

З кінця XVIII ст. й особливо у XIX ст. у Полонному, як і по всій Україні, розвиваються капіталістичні відносини. Значного поширення набули промисли — борошномельний, шкіряний, деревообробний, а також торгівля. Мануфактура князя Радзивілла, що виробляла ворсові килими, діяла у місті з XVIII ст.[4]. У 80-і роки XIX ст. через Полонне прокладено залізничну колію, що зв'язувала Київ з Брестом. У 1875 році збудовано чавуноливарний, в 1882 — пивоварний, через п'ять років — фарфоро-фаянсовий заводи, дещо пізніше — завод вогнетривкої цегли. Працювали столярня, 2 водяні та вітряний млини, майстерні ткацька і для виготовлення возів. Все ж промисловість у місті мала напівкустарний характер.

Як і раніше, основним заняттям жителів, переважною більшістю яких і в першій половині XIX ст. були кріпаки поміщика Валевського, а згодом — Дуніна-Карвицького, лишалося сільське господарство. І сюди проникав капіталізм. Відбувалася поступова заміна відробіткової ренти на грошову. 1847 року поміщик перевів на оброк понад 150 кріпаків, 12 тяглових і 7 напівтяглових господарств.

Під час проведення реформи 1861 року кріпаки Полонного, переведені у стан тимчасовозобов'язаних, мусили протягом двох років відробляти по 20 чоловічих піших днів або ж сплачувати оброк — 3 крб. 10 коп. за десятину[5]. Щоб викупити землі, вони мали внести 36 тис. крб., сплачуючи ще 3 річні проц. за надання розстрочки. На протязі 1862—1871 рр. колишні кріпаки сплатили 12 тис. крб., а залишилося ще 34 тис. крб. Кінця платежам не було видно. Погіршувалося становище селян ще й через епідемії холери, падіж худоби, що часто відбувалися в той час.

Доведені до відчаю, колишні кріпаки відмовлялися виконувати повинності, сплачувати викуп. У містечку відбувалися часті заворушення[6]. Жителі Полонного

---

[1] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 141.

[2] Українські народні думи та історичні пісні, стор. 102, 110, 112.

[3] Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст., стор. 85.

[4] А. К. Жук. Українські народні килими, стор. 11.

[5] Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961, стор. 166—168.

[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 322, спр. 137, арк. 29, 33—35; Житомирський облдержархів, ф. 10, оп. 1, спр. 503, арк. 17.

і навколишніх сіл під час польського повстання 1863 року поповнили один з польських загонів під керівництвом Я. Ружицького, який, пройшовши маршем через Новоград-Волинський повіт, наприкінці квітня вступив до містечка. При вході повсталі, зайшовши до поштової контори, порвали портрет Олександра II, знищили всі книги й папери волосного правління. Наприкінці дня вони розташувалися табором в одному з передмість Полонного. Через кілька днів по тому сюди почали надходити царські війська. Повстанці залишили містечко[1].

Задавлені нуждою, жорстокою експлуатацією, піднімалися на боротьбу і робітники. Коли 1897 року комерційний директор фаянсового заводу хотів присвоїти їхню заробітну плату, обурені робітники не вийшли на роботу. Адміністрація змушена була повністю розрахуватися з ними. По суті, це був перший виступ робітників у цьому краї[2]. Незадоволені низькою заробітною платою, тривалим робочим днем і свавіллям адміністрації, 31 березня 1898 року робітники цегельного заводу оточили будинок панського майстра, вимагаючи поліпшення життєвих умов. Виступ робітників підтримали селяни, які добивалися повернення їм для випасу худоби вигону, що раніше був громадським. Вони засипали рів, виритий за наказом поміщика, щоб приєднати вигін до своєї землі. Для розгляду справи приїхав сам губернатор. Зрозуміло, він підтвердив права поміщика, заявивши, що вимоги робітників і селян незаконні. Було заарештовано 60 чоловік[3]. Нове пожвавлення боротьби трудящих відбувалося в роки першої російської революції. В містечку розповсюджувалися прокламації, нелегальна література. Селяни Полонного і сусідніх сіл 7 і 8 грудня 1905 року самовільно рубали ліс, який належав поміщику[4].

Революційна боротьба робітників не припинилася в роки реакції. 1908 року адміністрація фаянсового заводу знизила розцінки на 12—15 проц. У відповідь на це частина робітників заводу в квітні застрайкувала. Страйк закінчився деякими поступками робітникам[5]. Велику роль у згуртуванні революційних сил відіграли газети «Пролетарий» и «Социал-демократ», які надходили до Полонного протягом 1908—1909 років[6].

На початку XX ст. Полонне вже було досить добре розвинутим містечком на Волині. Напередодні революції 1905—1907 pp. тут діяло 30, переважно дрібних, підприємств, на яких працювало понад 300 робітників, та близько 60 майстерень з 400 ремісниками. У роки промислового піднесення проходило розширення та реконструкція старих підприємств, будівництво нових: цегельного заводу, парового млина. Наявність в околицях містечка покладів високоякісної глини сприяла налагодженню виробництва посуду та гончарних художніх виробів: півників, коників, горщиків під квіти тощо. Любов до цього промислу і знання передавалися з покоління в покоління. Саме на цій основі тут виросло виробництво художнього фарфору та кераміки. Щотижня в Полонному збиралися базари, 10 разів на рік відбувалися ярмарки, на яких торгували поряд з товарами фабричного виробництва і кустарними виробами: кожухами, чобітьми, полотном, а також продуктами землеробства. Містечко мало численні приватні крамниці, 8 заїжджих дворів, 7 харчевень.

Полонне напередодні першої світової війни — це звичайне провінціальне містечко дореволюційної Росії. У центрі його красувалися кам'яні будинки місцевої знаті — поміщика, власників підприємств, купців, духовенства. Бідняцькі маси тіснилися у невеликих приземкуватих хатах. У 1911 році тут налічувалося 1673 двори (в т. ч. 795 селянських), де проживало 13 386 чоловік. Вулиці не мали ні бруківки, ні освітлення. Забудова велася безсистемно.

[1] Г. И. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1965, стор. 195—197.

[2] Житомирський облдержархів, ф. 10 оп. 1, спр 503, арк. 17.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 322, спр. 137, арк. 82, 83.

[4] Революція 1905—1907 pp. на Україні, стор. 762.

[5] Робітничий рух на Україні в роки реакції (червнь 1907 р.— жовтень 1910 р.). Збірник документів. К., 1965, стор. 135.

[6] Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971, стор. 100.

Населення обслуговували 3 лікарі та 4 акушерки. Трудящим здебільшого доводилося звертатися до бабок-знахарок, які «лікували» замовляннями та підкурюванням.

Освіта і культура в Полонному розвивалися повільно. Перший навчальний заклад — однокласне училище — відкрито 1803 року. З 1865 року тут почала працювати парафіяльна школа, з 1877-го — двокласне училище. Напередодні першої світової війни відкрито вище початкове училище, залізничну школу; в усіх цих закладах навчалося близько 700 учнів, що становило менше половини дітей шкільного віку. На території міста діяло понад 10 культових установ, у т. ч. один з найбільших на Волині костьол, збудований 1607 року на високому місці, поруч з фортецею. Ця красива споруда збереглася до наших днів, оберігається законом як пам'ятка архітектури.

Після повалення царизму, в березні 1917 року в Полонному виникла Рада робітничих депутатів, у квітні — Рада селянських депутатів. Селяни добилися підвищення оплати праці в економіях, вимагали розподілу поміщицької землі[1]. Влітку відбулося об'єднання Рад в єдину Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів, у жовтні її переобрано. Більшість у Раді здобули більшовики[2].

В січні 1918 року в Полонному проголошено Радянську владу. Був створений революційний комітет, очолюваний більшовиками. Першими кроками ревкому були заходи щодо відновлення роботи промислових підприємств, трудовлаштування населення.

Але в лютому 1918 року містечко окупували австро-німецькі війська. Ревком перейшов на нелегальне становище. В жовтні 1918 року в районі Полонного створено партизанський загін з 500 чоловік[3], який влаштовував диверсії на залізничній лінії Козятин—Полонне—Шепетівка. Для боротьби проти партизанів до Полонного прибув гайдамацький каральний загін, що мав 305 багнетів[4].

У листопаді 1918 року австро-німецькі окупанти залишили містечко, але у ньому почали «господарювати» петлюрівці. Вони заарештували більшість членів ревкому, у т. ч. А. І. Каца, Л. С. Антиповича (пізніше, 8 квітня 1919 року їх порубали шаблями на станції Полонне). Поповнившись новими членами, ревком продовжував діяти в підпіллі. На початку квітня, коли йшли запеклі бої радянських військ з петлюрівцями в районі Шепетівки, у Полонному розпочалося повстання трудящих проти Директорії, очолюване ревкомом[5]. Та воно зазнало поразки. Містечко визволили наприкінці квітня частини 2-ї Української радянської дивізії. На початку серпня 1919 року його знову захопили петлюрівці, а в грудні 1919 року — окупували польські інтервенти. Вони наклали на жителів контрибуцію в розмірі 2,5 млн. злотих, вимагали продуктів — хліба, м'яса тощо. За ухилення від сплати контрибуції та податків застосовувалися жорстокі репресії — окупанти брали заложників, ув'язнювали, катували, страчували людей. Всі українські школи були закриті.

Наприкінці червня 1920 року червоноармійські частини 401-го полку 45-ї стрілецької дивізії, якою командував Й. Е. Якір, визволили Полонне від інтервентів. Населення з радістю зустріло червоних бійців. У містечку створено волосний ревком, очолюваний колишнім командиром Червоної Армії П. Макаровим[6].

У 1921 році Полонне стало повітовим центром, в квітні тут організувався повітвиконком, якого очолив М. Гуцало. Зростали партійні осередки, які виникли на початку року. В червні їх налічувалося п'ять, куди входило 45 комуністів. До кінця року створено загальноміський партійний осередок з 66 членами, комітет незаможних селян[7]. Активно працював і комсомольський осередок, створений ще 1919 року. Міс-

[1] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 39.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 12, арк. 50, 51.
[3] Газ. «Радянська Волинь» (Житомир), 4 січня 1925 р.
[4] Житомирський облдержархів, ф. Р-1644, оп. 1, спр. 7, арк. 326, 327.
[5] ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 24, арк. 5.
[6] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 392; Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 12, арк. 52.
[7] Житомирський облпартархів, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 11; спр. 4, арк. 1, 6; спр. 5, арк. 36.

цеві партійні та радянські органи виступили ініціаторами подання допомоги голодуючому населенню Поволжя. Діяльність створеної з цією метою повітової комісії знайшла широку підтримку жителів — вони зібрали понад 10 млн. крб., сотні пудів хліба та іншого продовольства.

Трудящі міста все тісніше згуртовувалися навколо комуністів, всіляко підтримували органи Радянської влади. Про це, зокрема, яскраво свідчили рішення повітового з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся на початку 1921 року. На той час у повіті все ще продовжували діяти бандитські загони, які чинили розправи над місцевими активістами, перешкоджали відбудовувати зруйноване господарство. В зв'язку з цим на повітовому з'їзді КНС у січні 1922 року представники комнезамів прийняли рішення посилити боротьбу з бандитизмом, широко залучаючи до цього незаможників. В травні 1922 року загін ЧОПу ліквідував банду Солодкого, яка оперувала в районі Полонного[1].

Комуністи й комсомольці очолювали відбудову народного господарства, залучали широкі маси трудящих до участі у цій роботі. 29 липня 1921 року в містечку відбулася повітова конференція фабрично-заводських комітетів, яка розглянула питання про хід відбудовних робіт. Близько десяти підприємств уже тоді могли почати виготовлення продукції. Вступили у дію шкіряний завод, зданий в оренду, новополонський млин, друкарня, працювала невелика електростанція. Провадилася енергійна робота щодо створення радгоспів[2].

В 1923 році Полонне стало районним центром і ввійшло до складу Шепетівського округу. Незабаром почали працювати районні партійні та радянські органи. Наступного року створено партійні осередки на деяких підприємствах району, в т. ч. у місті — на фаянсовому заводі. Крім цих підприємств, на кінець відбудовного періоду працювали керамічний завод, тартак, 2 млини, невеликий шкіряний завод.

Велика увага приділялася розвиткові торгівлі як засобу зміцнення зв'язку міста і села, робітничо-селянської змички. В 1925 році в Полонному було 5 державних та 14 кооперативних магазинів з річним товарооборотом відповідно 156 і 467 тис. крб. Крім того, діяли 158 дрібних крамниць приватного сектору, кількість яких весь час зменшувалася.

Питання охорони здоров'я, освіти, культури теж не випадали з поля зору партійних та радянських органів.Так, у 1925/26 господарському році міська Рада половину місцевого бюджету виділила на фінансування заходів для охорони здоров'я та розвитку народної освіти[3]. У ті ж роки налагоджувалася робота міської поліклініки, загальноосвітніх шкіл, гуртків лікнепу. Для навчання комуністів і активу волосний комітет партії створив політшколи різних ступенів. Почали працювати педагогічні курси.

Політика партії, спрямована на зміцнення змички міста й села, забезпечила умови для соціалістичної перебудови сільського господарства. В 1922 році виник перший приміський колгосп[4], а наступного року — артілі «Шлях селянина» та ім. Щорса, ще через рік — колективні господарства створено у всіх приміських селах, які тепер входять в межі міста. В 1929—1932 рр. тут в основному завершено колективізацію одноосібних господарств[5]. Важливу роль у здійсненні цього завдання відіграла організована 1931 року Полонська МТС.

Протягом першої п'ятирічки в Полонному провадилося кооперування кустарів, виникли промислові артілі «Металіст», «Деревообробник», «Харчопром», «Керамік», «Вогнепродукція», «Швейник» та інші. З кожним роком розширювалося виробництво артілі «Деревообробник», де встановлено нову пилораму, побудовано цех для виробництва паркету. Згодом на базі цієї артілі організовано меблеву фабрику; побу-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1386, оп. 2, спр. 10, арк. 50.
[2] Газ. «Волынский пролетарий» (Житомир), 11 серпня 1921 р.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 776, оп. 1, спр. 333, арк. 61.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-2030, оп. 1, спр. 89, арк. 5.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 777, оп. 1, спр. 89, арк. 5; спр. 336, арк. 88.

довано харчокомбінат. Всього в місті діяло 14 промартілей. Значна частина їхніх прибутків використовувалася на будівництво виробничих приміщень, задоволення культурно-побутових потреб робітників тощо. У роки другої п'ятирічки поряд з дальшим розвитком і зміцненням промартілей провадилися розширення і реконструкція діючих промислових підприємств. Побудовано муфельний цех фарфорового заводу та сортувальний цех фабрики «Вторсировина», ковбасний цех харчокомбінату, хлібопекарню. Працювали також маслосирзавод, млин, а на околиці — гранітні і глиняні розробки. Всі підприємства державної промисловості в 1940 році виробили продукції на 6,7 млн. крб., кооперативної — на 7,4 млн. крб. Середня річна кількість робітників на підприємствах міста становила 1454 чоловік[1]. Розширилася торговельна мережа, передусім за рахунок будівництва закладів для збуту продукції промислових артілей. Широкого розмаху набув стахановський рух. В 1935 році 18 проц. загальної кількості робітників міста були стахановцями, в 1939-му — більше половини.

Славилися своїм умінням полонські майстри художнього фарфору й кераміки — А. О. Мойсеєва, подружжя П. М. і Т. М. Марчуки, І. А. Гапонюк та інші. Серед численних виробів, виготовлених їх руками, особливо заслуговували на увагу художні вази із зображеннями Т. Г. Шевченка, О. М. Горького, М. О. Островського, М. О. Щорса, бюст Лесі Українки.

Вже 1940 року в Полонному, яке в 1938 році переведено до розряду міст районного підпорядкування, налічувалося 17 645 жителів. Широко розгорнулося житлове будівництво, приділялась увага благоустрою міста, прокладалися тротуари, брукувалися головні вулиці.

Значно розширилася мережа навчальних і культурно-освітніх закладів. Після закінчення громадянської війни у місті працювало 3 семирічні і 2 початкові школи, 1940 року — 4 середні та 3 семирічні школи, де трудилося 127 педагогів, навчалося 3140 учнів; було також два дитячі будинки. Діяли училище механізації сільського господарства, створене на базі сільськогосподарського технікуму, школа медсестер, вечірній педагогічний технікум.

У 30-х роках в місті видавалася районна газета «Зоря комуни», двічі на тиждень виходили багатотиражні газети політвідділів Полонської МТС та Новоселицького цукрового комбінату. 1923 року почали працювати районний селянський будинок, при якому створено драматичний гурток, хор, духовий оркестр, бібліотеку, гуртки для ліквідації неписьменності, а також літній кінотеатр і клуб кустарів. Напередодні війни діяли два будинки культури (ім. Щорса та ім. Горького), клуби при фарфоровому, керамічному заводах, промислових артілях, кінотеатр, кілька бібліотек, численні читальні й червоні кутки. У 1939 році відкрито пересувний український драматичний театр ім. Лесі Українки. Протягом року його учасники показали 214 вистав у Полонному і селах району. В репертуарі театру були п'єси Лесі Українки, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, О. Є. Корнійчука та інших драматургів.

З перших днів Великої Вітчизняної війни трудящі всі свої помисли спрямували на боротьбу проти ненависного ворога. Чоловіки призовного віку пішли на фронт. Ті, що лишилися, будували оборонні укріплення, евакуювали промислові підприємства.

6 липня 1941 року гітлерівці окупували місто. Розпочалися переслідування, розстріли партійних і радянських працівників, активістів. Так, поліцейський воєнний суд у Шепетівці 5 березня 1942 року за патріотичну діяльність засудив до розстрілу 31 чоловіка, у т. ч. громадян з Полонного: І. Заїку, В. Дехтярука, Д. Маковія та А. Я. Жигалова — колишнього секретаря райкому КП(б)У[2].

Вже у вересні 1941 року почала діяти підпільна група, якою керував агроном Н. М. Вальчук. Другу групу, яка незабаром переросла у партизанський загін, очолив робітник-залізничник В. І. Тимощук. Цей загін увійшов до складу партизанської бригади під командуванням Ю. П. Старченка. Партизани пустили під укіс 37 еше-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 179, арк. 19.
[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 54, 55.

Пам'ятник воїнам, що загинули в боях за визволення м. Полонного у Великій Вітчизняній війні. 1970 р.

лонів з живою силою і технікою ворога. На бойовому рахунку групи підривників В. І. Тимощука — 18 знищених ешелонів. Партизани перешкоджали налагодженню роботи підприємств, виводили з ладу діючі, не давали фашистам вивозити награбовані цінності, зривали відправку молоді до Німеччини[1].

В період гітлерівської окупації у місті і селах району діяла також підпільна комсомольсько-молодіжна група, очолена комсомольцем П. Г. Мілігулою. Вона підбирала надійних людей для поповнення партизанських загонів, постачала їх вибухівкою, зброєю тощо. Підпільники Полонного підтримували тісні зв'язки й координували свої дії з Славутсько-Шепетівською міжрайонною підпільною організацією, з партизанськими загонами О. З. Одухи, І. А. Музальова, Ю. П. Старченка[2].

Широкий розмах антифашистського руху дав можливість Кам'янець-Подільському підпільному обкому партії у квітні 1943 року створити підпільний Полонський райком КП(б)У, його секретарем затвердили П. П. Бочарова[3]. За героїзм і відвагу в боях за Батьківщину В. І. Тимощуку присвоєно звання Героя Радянського Союзу, Н. М. Вальчука, П. Г. Мілігулу та 44 інших партизанів удостоєно урядових нагород.

Відступаючи, німецько-фашистські загарбники завдали Полонному великих руйнувань. Ворог повністю знищив центральну частину міста, МТС, багато промислових артілей. Зазнали великих руйнувань фарфоровий завод, млин, залізнична станція, пограбовано приміські колгоспи. Гітлерівці спалили 1747 житлових будинків, зруйнували всі школи і клуби. Навіть за неповними даними окупанти розстріляли, повісили і замучили понад 8 тис. жителів Полонного і району, серед них багато жінок і дітей[4].

Місто було визволене від загарбників 8 січня 1944 року військами 60-ї армії, якою командував генерал-полковник І. Д. Черняховський. Першими увійшли до Полонного бійці 322-ї стрілецької дивізії 15-го стрілецького армійського корпусу. Командиром взводу розвідників, які першими увійшли до міста, був робітник Понінківської паперової фабрики В. З. Горячов, який і тепер працює на цьому підприємстві.

Прославилися на фронтах війни уродженці Полонного. Житель с. Право-Хоморного (тепер смуга міста) М. К. Гончаренко за форсування Дніпра у жовтні 1943 року удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Через місяць в одному з боїв М. К. Гончаренко загинув смертю хоробрих. Під час форсування Одеру в січні 1945 року відзначився В. В. Курачицький, груди якого також прикрасила Золота Зірка Героя Радянського Союзу.

Радісно зустріло населення міста своїх визволителів.Трудящі одразу спрямували свої зусилля на відновлення діяльності установ, нормалізацію життя, відбудову народного господарства. Працювали під девізом: «Все для фронту, все для перемоги!». Багато молоді добровільно поповнило лави Червоної Армії. До серпня 1944 року на будівництво танкової колони «Радянське Поділля» зібрали 710 тис. карбованців[5].

Після повної перемоги над ворогом і настання миру місто ще швидше заліковувало рани. Почали працювати два млини, маслосирзавод, промислові артілі, гра-

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 539, арк. 13—21, 62—67, 130—134.
[2] Там же, арк. 13—21, 62—67.
[3] Там же, спр. 1, арк. 282.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 5, спр. 50, арк. 1.

нітний кар'єр і щебеневий завод, тартак, фабрика «Вторсировина». Діяли окремі цехи фарфорового заводу, який вже 1945 року дав близько мільйона одиниць виробів. Відновили роботу торговельні заклади, а також районна лікарня і середня школа. Було відкрито кінотеатр, клуби і червоні кутки на підприємствах.

В 1949 році фабрики і заводи виконали виробничий план на 110 проц., значно знизили собівартість продукції і дали 1,9 млн. крб. понадпланових нагромаджень. Відбудова зруйнованого фашистами господарства завершувалася. Під керівництвом партійних організацій трудящі успішно виконали завдання четвертої п'ятирічки.

В наступні роки відбулися широка реконструкція та розширення діючих, спорудження нових підприємств, з кожним роком зростали їх виробничі потужності.

Полонне здавна славилося випуском високоякісного фарфору, виробів художньої кераміки. Поет Перец Маркіш писав, що на дожовтневому напівкустарному підприємстві фарфорових виробів люди сліпли біля верстатів від пилу, захворювали тяжкими недугами. Нині фарфоровий завод — це повністю реконструйоване підприємство з високим ступенем механізації та автоматизації виробництва. Про старе, тісне, задушливе приміщення залишилися лише тяжкі спогади. Чистота, затишок панують у кожному цеху, тут є побутові і душові кімнати. Стіни світлі, всюди квіти. В 1970 році випущено понад 20 млн. штук виробів. Після реконструкції, що завершиться в дев'ятій п'ятирічці, виробництво фарфорових виробів збільшиться до 27 млн. штук на рік.

Полонський фарфор має попит у нашій та багатьох зарубіжних країнах. У виготовленні і оформленні виробів вміло використовуються сюжети й мотиви народної творчості. Художниця М. О. Осипова, яка почала працювати на підприємстві ще напередодні війни, оформляла чайні сервізи за народними декоративними мотивами, вдало прикрашала вироби ілюстраціями з «Ревізора» М. В. Гоголя[1]. Багато зусиль для розширення асортименту виробів доклав колишній робітник, нині талановитий художник, організатор виробництва, директор заводу П. І. Іванченко. На заводі виготовляються запропоновані ним чайні сервізи «Полонський перший», «Полонський другий», декоративна ваза «Дубовий лист». До 100-річчя з дня народження великої української поетеси Лесі Українки П. І. Іванченко розробив красивий декоративний куманець з портретом її на фоні декорацій з «Лісової пісні». На заводі виготовлено також ювілейні кубки із зображенням Лесі Українки. 27 форм фарфорових виробів створив головний художник заводу В. І. Овчаренко.

Трудівники заводу 1970 року виготовили понад план виробів на 100 тис. крб., добилися підвищення продуктивності праці порівняно з 1968 роком на 12,7 проц., успішно виконали план реалізації продукції. Завод випускає у 2,5 раза виробів більше, ніж у 1965 році.

Загальна кількість робітників, службовців, інженерно-технічних працівників заводу на кінець 1970 року становила понад 2 тис. чоловік. Зросла партійна організація, яка налічує у своїх лавах 150 комуністів, з них безпосередньо на виробництві зайнято 107 чоловік. Комуністи виступають застрільниками всього нового, передового. Широкого розповсюдження набув рух за комуністичне ставлення до праці. Тепер на підприємстві працює 29 бригад і 525 ударників комуністичної праці. Ініціатора руху, робітницю ливарно-формувального цеху Г. Ф. Листопадську 1960 року нагороджено орденом Леніна. На місці колишньої промислової артілі виросли корпуси заводу художньої кераміки. Великий попит серед населення мають його вироби: «Український куманець», «Богдан Хмельницький» та «Перша буква». До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна кращі майстри художньої кераміки підприємства виготовили барельєф «Ленін гімназист», вазу «Ленін з нами». Всі робітники цього заводу, яких налічується 740 чоловік, включилися в рух за комуністичне ставлення до праці. Високе звання ударника вже присвоєне 482 робітникам.

[1] Нариси з історії українського декоративного прикладного мистецтва. Львів, 1969, стор. 112.

На базі приміського колгоспного кар'єру в післявоєнні роки виросло велике підприємство будівельних матеріалів — щебеневий завод, оснащений передовою технікою. Всі виробничі процеси на ньому механізовано. У 1970 році тут налічувався 501 робітник. Того року завод виробив щебеню 340,8 тис. кубометрів, бутового каменю — 86,3 тис. кубометрів. Ще 1961 року вступив у дію цех холодного асфальту. За останні роки підприємство реконструйовано, розширено, воно одне з найбільших такого типу в республіці. Понад двадцять років його очолював колишній фронтовик комуніст А. С. Драган, якому 1967 року присвоєно звання заслуженого шляховика Української РСР. Машиніст екскаватора Е. Г. Носаль нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Полонський щебеневий завод. 1969 р.

В Полонному діють фабрика «Вторсировина», меблевий і швейний цехи, сироварний завод, комбінати побутового обслуговування, комунальних підприємств, громадського харчування, хлібопродуктів. Тут є ремонтно-будівельна дільниця, автопідприємство, «Міжколгоспбуд», об'єднання «Сільгосптехніки».

Значне розширення промислового виробництва у Полонному намічається в дев'ятій п'ятирічці. Буде споруджено завод силікатної цегли і хлібозавод. Розпочнеться реконструкція заводу художньої кераміки і фабрики «Вторсировина». Виробництво і реалізація готової продукції зросте на 34 проц. і обчислюватиметься 69 млн. карбованців.

Добре розвинена торговельна мережа міста. Працюють універмаг, 72 підприємства «Змішторгу». Їх товарооборот 1969 року порівняно з 1966-м зріс на 129 проц. За роки дев'ятої п'ятирічки буде споруджено двоповерховий універмаг, промтоварний магазин.

Серед робітників і майстрів є багато передовиків і новаторів виробництва, удостоєних високих урядових нагород. Близько 25 років колектив залізничної станції Полонне, що налічує 93 чоловіка, очолював Герой Радянського Союзу В. І. Тимощук. Сумлінна 50-річна праця в районному вузлі зв'язку Х. Д. Лошака відзначена орденом Леніна.

Працівники промислових підприємств міста, загін яких 1970 року становив 4369 робітників та інженерно-технічних працівників, з великим політичним і трудовим піднесенням зустріли 50-річчя Великого Жовтня. Всі підприємства достроково виконали виробничі завдання. За здобуті успіхи у всесоюзному змаганні на честь знаменної дати Президія Верховної Ради УРСР, Рада Міністрів УРСР і Республіканська Рада профспілок нагородили колектив Полонського комбінату хлібопродуктів пам'ятним Червоним прапором і третьою грошовою премією[1]. Імена великої групи ударників комуністичної праці підприємств міста занесено на районну Дошку пошани. Значного розмаху набуло всенародне змагання трудівників на честь Ленінського ювілею. Підприємства успішно виконали взяті зобов'язання. В авангарді боротьби за нові виробничі успіхи йдуть комуністи.

Приміські колгоспи «Маяк» та ім. Щорса стали великими високомеханізованими господарствами. За колгоспом «Маяк» закріплено близько 6 тис. га землі, він об'єднує 1668 членів. Господарство спеціалізується на відгодівлі худоби.

На його фермах, що перетворилися на справжні фабрики м'яса, на кінець 1970 року налічувалося 1,4 тис. голів великої рогатої худоби та понад 500 голів свиней. Зростають урожаї зернових: якщо в передвоєнні роки колгоспники одержували пересічно по 15—18 цнт з га, то 1969 року — з кожного га зібрано по 34,1 цнт, зокрема, ячменю — 44 цнт. План восьмої п'ятирічки колгосп виконав достроково.

---

[1] Газ. «Правда Украины», 8 серпня 1967 р.

Партійна організація колгоспу наприкінці 1970 року налічувала 76 комуністів, всі вони працюють на виробництві. Особливу увагу партком приділяє механізації виробничих процесів. Механізаторами працює 19 членів КПРС, у тваринництві зайнято 11 комуністів. Заслужений авторитет серед односельців здобув член партії А. Г. Маринич, який вже 16 років очолює комплексну бригаду. За свою сумлінну працю він удостоєний урядової нагороди — ордена «Знак Пошани». 24 роки керує тракторною бригадою А. Д. Пулим. Під його керівництвом бригада вийшла на перше місце в районі по врожайності зернових і технічних культур.

За колгоспом ім. Щорса закріплено 6,6 тис. га землі. Господарство має 5 ферм, 1970 року тут налічувалося 2 тис. голів великої рогатої худоби, 1,5 тис. свиней. На полях цього колгоспу працює 29 тракторів, 16 автомашин, 18 зернових та бурякових комбайнів тощо. В господарстві трудиться великий загін спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою. Зростає продуктивність праці. За восьму п'ятирічку в механізаторів вона збільшилася на 70 проц. Середньорічні прибутки колгоспу становили 1,1 млн. крб., це на 120 тис. крб. більше, ніж у сьомій п'ятирічці. Оплата людино-дня пересічно становить 2,7 крб., середньомісячний заробіток механізатора — 130 карбованців.

Самовіддано трудяться колгоспники. Ланкова М. І. Гончаренко в 1956 році зібрала по 475 цнт цукрових буряків з га, її нагородили Великою срібною медаллю ВДНГ. Трудові успіхи комбайнера О. Ф. Годомича відзначені орденом Трудового Червоного Прапора. Голову колгоспу «Маяк» А. П. Заровного 1971 року нагороджено орденом Леніна. Кращі хлібороби пов'язують своє життя з ленінською партією. За період після XXIII з'їзду КПРС партійна організація колгоспу ім. Щорса зросла майже втричі — 1970 року на обліку перебувало 54 комуністи, з яких 50 працювало безпосередньо на виробництві.

Успіхи у господарському і культурному будівництві міста досягнуті внаслідок великої організаторської і масово-політичної роботи партійних, комсомольських та профспілкових організацій, міської Ради депутатів трудящих. На промислових підприємствах, в організаціях транспорту, зв'язку, навчальних і медичних закладах створено 40 первинних партійних організацій, в яких налічувалося на кінець 1970 року 1182 комуністи. Вони є прикладом сумлінного ставлення до праці, застрільниками соціалістичного змагання. Зростає вплив партійних організацій, міцніє їх зв'язок з масами. Лише за 1968—1969 рр. до лав партії прийнято 206 передових робітників, колгоспників, представників інтелігенції. Поліпшується якісний склад керівних партійних кадрів: з 40 секретарів первинних партійних організацій міста 17 мають вищу, 2 — незакінчену вищу, 21 — середню освіту.

Молодь міста, наслідуючи трудові і бойові традиції старшого покоління, успішно працює на виробництві. В Полонному діє 41 комсомольська організація. Під час підготовки до святкування 50-річчя Ленінського комсомолу 860 комсомольців промислових підприємств міста включилися у змагання за гідну зустріч цієї дати. Комсомольсько-молодіжні колективи художнього цеху фарфорового заводу, сортувального цеху фабрики «Вторсировина», комсомольсько-молодіжний агрегат колгоспу «Маяк» вийшли переможцями у змаганні й нагороджені грамотами обкому комсомолу і пам'ятними вимпелами. За успішне виконання соціалістичних зобов'язань, взятих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 807 трудівників Полонного, в т. ч. близько 150 комсомольців, нагороджено ювілейною Ленінською медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Велику роль у житті міста відіграє Рада депутатів трудящих. Серед 73 депутатів, обраних в березні 1969 року, є 37 робітників, 15 колгоспників, 34 члени та кандидати у члени КПРС, 8 комсомольців. Майже половина депутатів — жінки. При міськраді створено 8 постійних комісій, 32 квартальні комітети. Депутати широко використовують свої права, надані їм Конституцією і положенням про місцеві Ради, вирішують питання господарського будівництва, додержання соціалістичної законності, побутового і комунального обслуговування населення.

З кожним роком змінюється обличчя міста, розквітає його культурне життя. Тут є 5520 житлових будинків, з них 2220 споруджено у післявоєнний період. Виросли нові вулиці: Ленінградська, Миру, Радянська, Антиповича, Островського, Свердлова. Споруджено приміщення будинку Рад, районного будинку культури. Прокладено 5 км тротуару, 6 км бруківки, першу чергу водопроводу (друга буде введена в дію у дев'ятій п'ятирічці). Близько 3 тис. квартир газифіковано.

Училище механізації сільського господарства. Місто Полонне, 1969 р.

Полонне — одне з кращих міст області, потопає в зелені садів і парків. У центрі його — сквер ім. Леніна, тут же й пам'ятник великому вождю революції. Більшість вулиць обсаджена декоративними деревами. Місто має чудовий парк, закладений ще наприкінці XIX ст. Розташований на мальовничому березі річки Хомори, він має площу близько 37 га. У парку є багато красивих художніх груп, гайків, ялинова алея; у ньому представлено 70 порід дерев. Це улюблене місце відпочинку трудящих.

Медичне обслуговування населення здійснюють поліклініка з різними кабінетами і лабораторіями, лікарня на 395 ліжок. У цих закладах працює 70 лікарів, серед них — Н. С. Говорун, заслужений лікар Української РСР; 230 працівників з середньою медичною освітою. Відкрите джерело радонової води незабаром буде використовуватися для лікувальних цілей — вже розпочалося спорудження водолікарні.

Успішно здійснюється закон про всеобуч. 1970 року в Полонному працювало 4 середні, 3 восьмирічні та 2 початкові школи, в яких навчалося близько 4 тис. учнів. Загін педагогів становив 210 чоловік. Багато років свого трудового життя віддала благородній праці в школі П. В. Писаренко — нині заслужена вчителька Української РСР. Продовжує діяти професійно-технічне училище, колектив якого з часу заснування підготував понад 15 тис. механізаторів сільського господарства. Діти мають будинок піонерів, музичну школу; є бібліотеки: для дорослих і дітей, при клубах і школах.

У Полонному першим у області 1963 року створено районний народний музей на громадських засадах[1]. Його експонати розповідають про історію міста, досягнення трудящих у будівництві комунізму. Працюють кінотеатр «Україна», літній кінотеатр, клуби заводів фарфорового та художньої кераміки, 2 колгоспні клуби. При Будинку культури ім. Щорса створено духовий та естрадний оркестри, агіткультбригаду та ін. Силами учасників художньої самодіяльності міста й району до Ленінського ювілею проведено фестивалі самодіяльного мистецтва, часто відбуваються молодіжні вечори, організовуються читання лекцій і політінформації. Пропагандистську й агітаційно-масову роботу провадять 140 пропагандистів, 573 лектори товариства «Знання». 1972 року закінчиться спорудження будинку культури із залом на 750 місць.

Все міцніше входять у побут нові обряди і звичаї. Місцевий композитор учитель З. Е. Розмарин написав музичну композицію комсомольського весілля, яка виконувалася також самодіяльними артистами на сценах районного будинку культури і обласного театру ім. Г. І. Петровського. Народження дитини — велика радість

---

[1] Газ. «Радянське Поділля», 16 липня 1963 р.

і визначна подія в кожній сім'ї. Цікаво, в урочистій обстановці відзначаються у місті зорини — дають ім'я новому громадянинові, співають побутових і народних пісень. На полонських заводах, фарфоровому і художньої кераміки, стало традиційним посвячення в робітники. Юнакам і дівчатам вручають спеціальні посвідчення і поздоровлення зі вступом до робітничої сім'ї. Цікаво проходить у приміських колгоспах району свято урожаю. Старовинне свято Купала у поєднанні з новими звичаями відзначається тепер кожного року.

Жителі люблять своє місто, шанують пам'ять про тих, хто боровся за краще життя для людей під час революції, на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн. У дні революційних свят біля пам'ятника В. І. Леніну відбувається прийом у піонери, комсомольці дають клятву на вірність партії і народу. У сквері, що по вулиці Г. І. Петровського, є братська могила. На постаменті золотими літерами вписані імена тих, хто героїчно боровся і загинув, визволяючи місто від гітлерівських загарбників. На площах Слави і Перемоги споруджено пам'ятники воїнам-землякам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

В Полонному народилися доктор історичних наук професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка І. Л. Дем'янчук, доктор біологічних наук професор Є. Ф. Шамрай. Народився і провів у місті дитячі та юнацькі роки радянський єврейський поет Перец Маркіш (1895—1952). Уродженцем міста є Л. М. Сибіряков (1870—1938) — російський співак.

Кілька разів Полонне відвідувала геніальна дочка українського народу Леся Українка. Тут жив її дядько Г. А. Косач, який служив у земстві. На будинку, де зупинялася поетеса в 1893 році, встановлено меморіальну дошку. На честь 100-річчя з дня її народження, за рішенням Спілки письменників України, у лютому 1971 року в Полонному проведено Тиждень пам'яті поетеси.

Славне минуле цього старовинного міста, а ще краще його майбутнє. Все більше змінюватиметься обличчя Полонного: розширюватиметься промислове і сільськогосподарське виробництво, зростатиме культура і освіта, далі прикрашатиметься зовнішній вигляд його. Жителі міста сповнені великої творчої енергії виконати прекрасні накреслення Комуністичної партії.

В. М. ГОЛЄВ, В. Н. ЛОГВИНЕНКО

ПОНІ́НКА

Понінка — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване за 8 км на північний захід від районного центру. До залізничної станції Полонне — 13 км. Селищній Раді підпорядковані села Липівка, Лодзянівка. Населення — 7997 чоловік.

Сучасне селище виникло шляхом поступового злиття села Понінки з робітничим селищем такої ж назви, яке виросло навколо паперового комбінату. Сільська Понінка заснована у XVIII ст. Напевне, спочатку поселення мало іншу назву. Після того, як його придбав шляхтич Понінський, він присвоїв селу своє ім'я. На початку XIX ст. сільська Понінка перейшла у власність поміщика Завадського. Селяни перебували у кріпосній залежності і відробляли 3—4 дні панщини на тиждень, виконували повинності як натуральні, так і грошові. До наших днів дійшли народні перекази про те, що поміщик примушував жінок-кріпачок носити в пеленах землю, щоб насипати гору під фундамент для палацу.

Під час проведення реформи 1861 року поміщик залишив за собою кращі землі, а кожен селянський двір викупив пересічно по 2—3 десятини гірших[1]. 1887 року 75 селянських дворів користувалися 256 десятинами. Водночас купець Грюнфельд володів ділянкою в 424 десятини, барон Брандт — 241 десятиною землі[2]. Через мало-

[1] Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волынского уезда. Житомир, 1912, стор. 38, 39 (таблиця).

[2] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. 8, стор. 780.

У цеху Дунаєвецької суконної фабрики. 1970 р.

Розпис посуду на Полонському фарфоровому заводі. 1970 р.

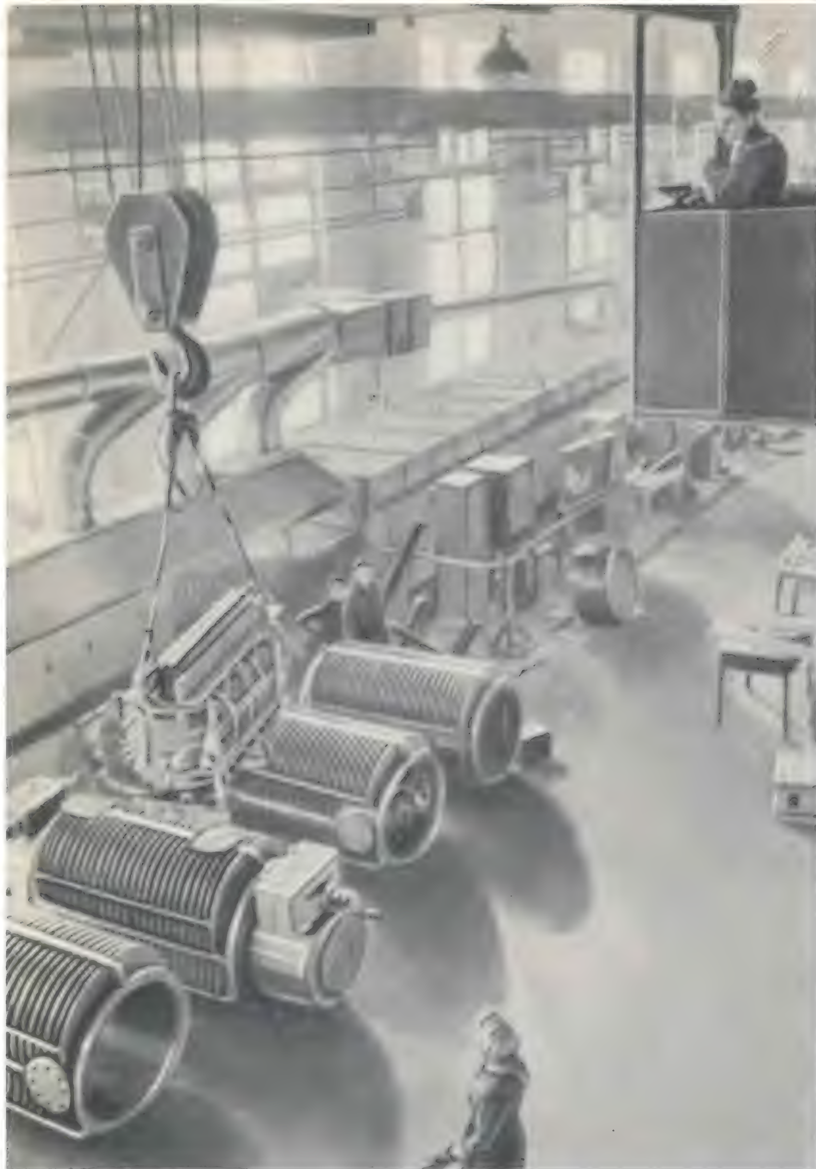

На заводі трансформаторних підстанцій. Хмельницький. 1963 р.

Хмельницький завод залізобетонних виробів. 1968 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

земелля і злидні селяни потрапляли в нову кабалу до поміщика, шукали допоміжного заробітку на промислах, а то і зовсім виїжджали з села. Дехто з селян заробляв на шматок хліба на кустарній каменедробарці, що діяла в Понінці.

Наявність дешевої робочої сили, великі лісові масиви, водна енергія річки Хомори привернули увагу промисловців до цієї місцевості. 1870 року поблизу села на кошти купців Грюнфельда і Хрякова споруджено паперову фабрику. Навколо підприємства виростало селище. Основною робочою силою були розорені жителі сільської Понінки та навколишніх сіл, які кидали свої господарства й оселялися поблизу фабричних корпусів. Селище поступово зростало: 1897 року тут проживало вже 1025 чоловік[1]. Сім'ї робітників тулилися переважно в невеликих дерев'яних будиночках.

Фабрика дедалі розширювалася, в 90-х роках XIX ст. вона перейшла до рук акціонерного товариства. 1898 року на підприємстві працювало 4 папероробні машини.

Власники фабрики нещадно визискували робітників, звільняючи їх за найменшу провину: робочих рук вистачало,— адже підприємство знаходилося в сільській місцевості. Заробітна плата робітників за 12 годин праці не перевищувала 25 коп. на день. У цехах було брудно, а неприпустимо висока вологість повітря шкідливо впливала на здоров'я. Особливо важко доводилося робітникам, які обслуговували папероробні машини та працювали в хлорному цеху. Якщо до цього додати сваволю адміністрації, грубість цехових майстрів, стане зрозумілим, в яких умовах доводилося трудитися людям.

Передові робітники Понінки розуміли, що змінити існуюче становище можна лише активною боротьбою. Вони знайомилися з нелегальною літературою, налагодили зв'язок з соціал-демократами. 1905 року до Понінки прибули члени Житомирського комітету РСДРП, які подали допомогу у створенні на паперовій фабриці соціал-демократичної групи. Члени її розповсюджували серед пролетарів нелегальну марксистську літературу і листівки, що надходили з Житомира. Разом з професійною організацією, яка виникла на підприємстві у 1905 році, вони готували страйки, розробляли вимоги підприємцям, допомагали страйкуючим[2]. Навесні 1905 року робітники застрайкували. Вони вимагали поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня. Адміністрація фабрики дізналася, що страйкарі зібралися у лісі на нелегальні збори і з допомогою жандармів розігнала учасників страйку. Робітників змусили вийти на роботу[3].

В роки нового промислового піднесення відбувалося розширення діючих цехів фабрики, будівництво нових, наприклад, солом'яно-целюлозного. Напередодні світової імперіалістичної війни виробництво продукції досягло 450 тис. пудів на рік[4]. Розширення підприємства зумовлювало зростання кількості робітників, які в більшості своїй прибували до Понінки з великих промислових центрів Росії. 1914 року близько 15 проц. загальної кількості 857 робітників фабрики становили росіяни Обізнані з марксистським революційним рухом, російські брати по класу істотно впливали на піднесення політичної свідомості місцевих робітників.

Певна частина населення, як і раніше, жила з сільського господарства — 184 двори села Понінки мали земельні наділи, більшість з яких не перевищувала 2-х десятин. Водночас з'являлися і великі куркульські господарства. Місцевому багатію С. Шуляку належало 74 десятини[5]. Малоземелля змушувало бідноту йти на заробітки до поміщицького маєтку і куркулів, а в основному — на паперову фаб-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 2, спр. 93, арк. 5.
[2] Журн. «Літопис революції», 1930, № 6, стор. 264—269.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 12, арк. 61.
[4] Описание фабрик бумажной промышленности. М., 1923, стор. 17.
[5] Житомирський облдержархів, ф. Р-206, оп. 1, спр. 74, арк. 79; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 десятин земли, стор. 150, 165.

29 1-155

рику. Але й там їх чекало не краще життя. Підприємці вишукували всілякі способи для пограбування трудящих — їм особливо стали в пригоді фабрична крамниця і два шинки. Часто-густо заробітна плата знедолених трударів повністю переходила в кишені спритних крамарів. Усіх фабричних працівників обслуговував один лікар. Близько 80 проц. робітників, більшість селян не знали грамоти. 1914 року в Понінці діяла початкова двокласна школа, в якій 2 вчителі навчали 48 учнів. Клуб, який призначався для фабричної адміністрації, збудовано наприкінці XIX ст. Лише під тиском трударів фабрики на зібрані ними кошти у 1892 році засновано робітничий клуб. Тут створено невеличку бібліотеку. 1907 року було організовано драматичний гурток.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в сільській Понінці створено земельний комітет, на підприємстві відновила роботу профспілка, закрита у роки реакції. Члени спілки всупереч есерам і меншовикам боролися за встановлення робітничого контролю на фабриці. Але це питання трудящі змогли вирішити лише після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді й організації ревкому в Понінці, очоленого робітником М. А. Стояном. На робітничих зборах наприкінці 1917 року обговорювалося питання про передачу управління фабрикою трудящим. Твердження підприємців, що фабрика належить акціонерному товариству, тому вона не капіталістична, не обмануло робітників. За пропозицією більшовиків, які повернулися з фронту, створено фабричний комітет, який встановив контроль над діяльністю підприємства. Ревком приступив до розподілу серед незаможних селян сільської Понінки нетрудових земель, інвентаря, худоби.

Дальшому радянському будівництву перешкодив наступ австро-німецьких військ, які окупували Понінку наприкінці лютого 1918 року. Багато жителів пішли до партизанських загонів, щоб боротися проти іноземних загарбників, Центральної ради, гетьманців і Директорії[1]. У квітні 1919 року частини 2-ої Української радянської дивізії визволили селище від петлюрівських банд[2].

Та вороги намагалися втримати в своїх руках Волинь і Поділля. У серпні 1919 року селище захопили жовтоблакитники, а в грудні — польські інтервенти. Радянська влада в Понінці остаточно встановлена в другій половині листопада 1920 року. Незабаром було організовано Раду в сільській Понінці, створено комнезам.

Розорені селянські господарства, підірвані технічні можливості фабрики, зменшення кількості населення — в таких умовах трудящі приступили до відбудови господарства. Через відсутність сировини у 1920 році випускалася дуже незначна кількість паперу. Фабрика стояла місяцями. В 1921 році підприємство було націоналізоване. Йому присвоїли ім'я Комінтерну. Першим радянським директором став колишній робітник-сіткар, член партії з 1917 року Я. І. Козичкін, який прибув до Понінки з Кондровської паперової фабрики Московської губернії[3]. На повітовій конференції фабрично-заводських комітетів у липні 1921 року, де обговорювалося питання про стан промисловості й заходи щодо її відбудови, відзначалося, що Понінківська державна фабрика ще не досягла дореволюційного рівня виробництва[4]. Робітники з завзяттям взялися за відбудову підприємства. Свої думи і прагнення вони висловили 1922 року в телеграмі В. І. Леніну: «Ми, робітники і робітниці Понінківської паперової фабрики на Волині, в день святкування 5-річчя Жовтневої революції, шлемо свій братерський привіт Вам, вождеві всесвітньої революції, й обіцяємо проявити максимум енергії для якнайшвидшого налагодження нового господарського життя»[5].

Керуючою і спрямовуючою силою в політичному і господарському житті селища були комуністи, які спочатку об'єднувалися у Полонському партійному осередку,

---

[1] Житомирський облдержархів, ф. Р-1644, оп. 1, спр 7, арк. 32, 327.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 106—116.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 914, оп. 1, спр. 2, арк. 3—5.
[4] Газ. «Волынский пролетарий», 11 серпня 1921 р.
[5] ЦДАЖР УРСР, ф. 130, оп. 5, спр. 301, арк. 141.

а з 14 грудня 1922 року виділилися у самостійну організацію[1]. Кількість комуністів з кожним роком зростала, незабаром осередок став найбільшим у Полонському районі. В 1924 році, під час траурних зборів, присвячених пам'яті В. І. Леніна, заяви про вступ до лав партії подав 31 робітник[2]. Партійний осередок у справі відбудови народного господарства, в проведенні політико-виховної і культурно-масової роботи серед трудящих спирався на комсомольську і профспілкову організації. Комсомольський осередок у Понінці виник ще 1921 року, в 1925 році в ньому налічувалося 110 членів і 12 кандидатів у члени комсомолу. Велику роботу провадила профспілкова організація. В 1925 році в її рядах перебувало 700 членів із загальної кількості 977 працюючих. Успішно проходила відбудова паперової фабрики. У 1925 році виробництво паперу досягло рівня 1913 року. Фабрика виготовляла 450 тис. пудів паперу, 10 млн. зошитів, 11 млн. конвертів на рік[3].

Переважна більшість населення Понінки, якого налічувалося понад 2 тис. чоловік, працювала на паперовій фабриці. Підприємство потребувало кваліфікованих кадрів, тому 1921 року в селищі відкрито профтехшколу, яку через три роки реорганізували в школу фабрично-заводського учнівства, яка підготувала сотні техніків, слюсарів, рольників, сіткарів для місцевої фабрики і для інших підприємств України. Робітники потяглися до знань. Багато з них навчалося у гуртках для ліквідації неписьменності, лише 1925 року школу лікнепу при фабриці скінчило 24 чоловіка Культкомісія підприємства розглядала питання про відкриття школи для малописьменних та курсів самоосвіти[4].

Поступово життя селища налагоджувалося — відкрилися торговельні підприємства; про здоров'я трудящих дбали 2 лікарі, фельдшер, акушерка, медична сестра. З перших років Радянської влади у Понінці працювала єдина трудова школа, де навчалися діти трудящих. На фабриці відновив роботу драматичний гурток.

Робітники паперової фабрики провадили велику шефську роботу в навколишніх селах. Вони організовували гуртки для ліквідації неписьменності, виступали з концертами художньої самодіяльності. Та найголовніше — вони допомагали в організації артілей, шефствували над колективними господарствами сусідніх сіл. Під час весняної сівби та жнив вони створювали бригади для ремонту сільськогосподарських машин і реманенту. Партійний осередок фабрики рекомендував комуністів, обізнаних з сільським господарством, на посади голів колгоспів. Так, Старогутянський колгосп наприкінці 20-х років очолив робітник фабрики С. І. Ковалевський, Лодзянівський — Т. Д. Столярчук, артіллю села Мартинюків з дня її організації і до Великої Вітчизняної війни керував З. В. Маковій. Колективізацію одноосібних господарств у сільській Понінці завершено 1932 року.

В роки довоєнних п'ятирічок проходила реконструкція і дальше розширення паперової фабрики. Це вимагало значного припливу робочої сили. Населення Понінки і сусідніх сіл дедалі відходило від сільського господарства. За переписом 1939 року, в селищі проживало 3815 чоловік, у т. ч. працездатних — 1718, з яких у промисловості працювало 1152, на будівництві й транспорті — 72, у торгівлі — 58, в галузі охорони здоров'я — 47, освіти — 67, в інших галузях — 128, а в лісовому і сільському господарстві — лише 194 чоловіка[5]. В 1938 році Понінку переведено до розряду селищ міського типу.

Широко розгорнулося на підприємстві соціалістичне змагання за підвищення продуктивності праці. В 1935 році 18 проц. загальної кількості робітників заслужили звання стахановців, у 1939 році — вже 58 проц. Систематично перевиконували виробничі норми стахановки Г. О. Каленюк, С. В. Андрієвська та інші. В 1940 році

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 273, оп. 1, спр. 2, арк. 87, 107.
[2] Там же, ф. 269, оп. 1, спр. 9, арк. 7.
[3] Матеріали до опису округ УРСР. Шепетівська округа, стор. 3, 26; Газ. «Шлях Жовтня», 17 січня 1926 р.
[4] Газ. «Радянська Волинь», 29 березня 1925 р.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 317, арк. 56.

фабрика дала продукції на 6,5 млн. крб. Напередодні війни в Понінці діяла промислова артіль ім. Першого травня, яка виготовляла продукції на 2 млн. крб. щороку[1].

Зростав матеріальний і культурний рівень життя робітників і колгоспників. Працювало 3 промтоварні, 2 продуктові магазини, пекарня, 2 їдальні. Розширилася житлова площа селища. Виросла нова вулиця з чепурними двоповерховими будинками, яку назвали Робітничою. Велику роботу щодо благоустрою селища і піднесення культурно-побутового рівня населення здійснювала селищна Рада.

Поліпшилося медичне обслуговування трудящих. У місцевій лікарні на 25 ліжок та медичній амбулаторії працювало 5 лікарів і 12 чоловік з середньою медичною освітою. Діяла аптека. Розпочалося будівництво нової лікарні. Були два дошкільні дитячі заклади, дитяча молочна кухня.

До кінця 30-х років в основному завершилася ліквідація неписьменності серед жителів селища. В 1937 році на базі семирічної відкрито середню школу, а наступного року школярі перейшли у новозбудований двоповерховий будинок. Напередодні війни в середній школі працювало 28 вчителів, навчалося 864 дітей. Діяла також початкова школа. В новому приміщенні працювало професійно-технічне училище. На фабриці та в колгоспі функціонували клуби і бібліотеки.

Та почалася Велика Вітчизняна війна. На Радянську землю напав лютий ворог — фашистська Німеччина. В той день — 22 червня — в Понінці відбулися мітинги трудящих на підприємствах і установах. Виступи робітників і колгоспників були пройняті почуттям безмежної любові до Радянської Батьківщини, прагненням дати нищівну відсіч ворогові. Жителі Понінки поповнили лави Червоної Армії. Ті, що залишалися в селищі, будували оборонні споруди, готували устаткування фабрики і майно колгоспу до евакуації на схід. Гітлерівці захопили Понінку 5 липня 1941 року. Окупанти позбавили населення елементарних прав. Дорослі й підлітки мусили щоденно виходити на примусові роботи, невихід розцінювався як саботаж, а за це — розстріл. Спізнився — покарання нагайкою. Виїжджати з селища не дозволялося. Всі розпорядження німецьких властей закінчувалися незмінним: «За невиконання — розстріл»[2].

В перші дні окупації фашисти розстріляли комуністів — робітника О. К. Томашевського та голову колгоспу З. В. Маковія. Восени 1941 року гітлерівці вигнали в ліс і знищили 485 радянських громадян, у т. ч. понад 160 жінок і дітей. Як вічна згадка про це височить у Понінці пам'ятник тим, хто загинув від рук фашистів. Протягом двох з половиною років окупанти намагалися відновити роботу паперової фабрики, але марно. Жителі Понінки включилися в активну боротьбу проти загарбників. Ця боротьба знаходила свій вияв у зв'язках з партизанами і підтримці їх дій, в саботажі заходів німецько-фашистських властей. У селищі виникла підпільна група, члени якої влаштовували диверсії на фабриці, саботували розпорядження німецької комендатури. На початку 1942 року вони вчинили диверсію на фабриці, вивівши з ладу картонний і льонокудряшевий цехи[3].

2 травня 1942 року окупанти заарештували 12 членів підпільної групи, у т. ч. робітників фабрики А. М. Лінника, В. І. Пилипенка, І. В. Казмирківського, С. К. Дрегала, Й. Й. Скрупського, М. П. Гончаренка. Після допитів і катувань їх розстріляли. Така ж страшна доля спіткала й інших трьох підпільників — Й. Й. Будника, А. І. Квятковського та П. І. Квятковського, яких гітлерівці схопили влітку 1942 року. Незважаючи на фашистський терор, підпілля у Понінці продовжувало діяти. 23 вересня 1943 року члени групи у взаємодії з партизанами загону ім. 25-річчя Жовтня раптово напали на охорону фабрики, проникли в приміщення і підірвали діючий електрогенератор[4].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 138, арк. 5; спр. 144, арк. 6.
[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 47, 49, 52, 55.
[3] Е. Старченко. Сильнее смерти. Кишинев, 1962, стор. 109, 110, 138, 204, 265, 315, 332.
[4] Газ. «Радянське Поділля», 11 серпня 1944 р.

Понінку визволили від окупантів 7 січня 1944 року бійці 15-го стрілецького корпусу 1-го Українського фронту[1]. Важко підрахувати збитки, завдані селищу фашистами. За період окупації гітлерівці закатували 512 жителів селища, понад 150 юнаків і дівчат відправили в рабство до Німеччини. Вони зруйнували корпуси паперової фабрики і вивели з ладу найголовніші машини, демонтували і вивезли третю папероробну машину, устаткування конвертного цеху, засоби транспорту, розорили і пограбували фабрику так, що здавалося неможливим відновити її роботу. Фашисти знищили промартіль ім. Першого травня, господарство колгоспу, зруйнували велику кількість житлових будинків[2].

Відбудова господарства Понінки розпочалася в умовах воєнного часу. В травні 1944 року відновила роботу первинна партійна організація селища, до її складу спочатку входило 3 комуністи, а до кінця року — вже 12 чоловік. Відродження паперової фабрики, колгоспу, торговельних підприємств, медичних і навчальних закладів, налагодження роботи профспілкової і комсомольської організацій, селищної Ради — ось основні питання, які в ті роки вирішували комуністи Понінки.

Річка Хомора біля селища Понінки. 1970 р.

Перші центнери паперу Понінківська фабрика видала до кінця 1944 року[3]. На той час на підприємстві працювало 684 робітники. Вони самовіддано трудилися, щоб якнайшвидше пустити першу чергу фабрики. Через рік після визволення запрацювала одна з папероробних машин. Широко розгорнулося змагання за дострокове введення в дію всіх потужностей підприємства. Робітники уклали договір на соціалістичне змагання з Малинською паперовою фабрикою Житомирської області.

Протягом 1944 року в Понінці створено відділ робітничого постачання, відкрито 2 магазини, їдальню, хлібопекарню, побутові майстерні. Жителі селища відбудували і налагодили роботу клубу, бібліотеки, радіовузла. Учасники драматичного гуртка фабрики завоювали перше місце на обласній олімпіаді. В жовтні почало працювати профтехучилище. Повним ходом йшли відбудова і ремонт житла. Ще помітніших успіхів у господарському і культурному будівництві досягли трудящі після закінчення Великої Вітчизняної війни. На рідне підприємство повернулися воїни-переможці. Серед них відзначений багатьма урядовими нагородами офіцер М. К. Топольник, який очолював фабрику протягом 1946—1964 рр., льотчик, Герой Радянського Союзу старший лейтенант М. В. Півнюк та інші.

Героїчна праця трудящих увінчалася успіхами. Менш ніж за два роки паперову фабрику було відбудовано. Потужність її становила 3220 тонн паперу і картону на рік. На підприємстві працювало 98 бригад. Понад 80 проц. робітників змагалися за випуск продукції високої якості.

[1] История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 4. М., 1962, стор. 77.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-864, оп. 3, спр. 504, арк. 2; спр. 506, арк. 3.
[3] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 344, 352.

У зошитовому цеху Понінківського целюлозно-паперового комбінату. 1970 р.

Широко здійснювалася реконструкція підприємства, яке 1954 року перетворено на целюлозно-паперовий комбінат. У 50-х роках відбулася повна заміна дизельного устаткування електродвигунами, встановлено п'яту папероробну, а також картоноробну машини. 1964 року збудовано новий цех, розрахований на випуск 1 млрд. зошитів на рік.

Ще в липні 1967 року комбінат перейшов на нову систему планування і економічного стимулювання, що сприяло значному зростанню виробництва продукції. В 1969 році на комбінаті виготовлено 29,9 тис. тонн паперу (це у 4 рази більше, ніж у 1913 році), 7,7 тис. тонн картону, 802 млн. штук учнівських зошитів, на 3 млн. крб. блокнотів і конвертів. Колектив комбінату успішно справився з завданнями восьмого п'ятирічного плану, завершивши виконання його у листопаді 1970 року. За п'ятирічку виробництво паперу зросло в 1,2 раза, картону — в 1,5 раза, товарів широкого вжитку — в 2 рази. Робітники взяли підвищені зобов'язання на честь XXIV з'їзду КПРС,— виконати завдання першого кварталу до 29 березня 1971 року, виробити понад план 90 тонн паперу, півмільйона учнівських зошитів, на 25 тис. крб. товарів широкого вжитку. Свого слова вони дотримали.

В роки дев'ятої п'ятирічки буде закінчено спорудження нового виробничого корпусу та монтаж ще однієї папероробної машини. Цей велетенський агрегат відливатиме з целюлози й інших компонентів пергамент і натуральну кальку. Планова потужність його — 10 тис. тонн продукції щорічно[1].

Продукція комбінату відома далеко за межами нашої країни. В далеку Ефіопію 1969 року відправлено 5 млн. зошитів. Наступного року підприємство виконало замовлення на зошити для Демократичної Республіки В'єтнам, Німецької Демократичної Республіки, Непалу, Танзанії і Республіки Чад[2].

На честь 50-ї річниці Великого Жовтня колектив підприємства 1967 року нагороджений Пам'ятним прапором обкому партії, облвиконкому і облпрофради. За дострокове виконання восьмого п'ятирічного плану 1970 року комбінат відзначений другою премією Міністерства лісової і паперової промисловості УРСР. На підприємстві трудиться 1871 робітник, 212 службовців та інженерно-технічних працівників.

Все більшого розмаху набуває трудове змагання. Звання колективів комуністичної праці присвоєно електровідділу, 10 змінам, 85 бригадам. Звання ударника здобули 1346 робітників. І. К. Паламарчуку, Ф. Д. Лисенку, Л. Е. Олійник, С. Я. Мокрицькій, А. К. Гончаренку, С. Я. Сологуб за систематичне перевиконання виробничих норм і відмінну якість роботи присвоєно звання «майстер золоті руки». Секретар партійної організації електроцеху Б. А. Квятковський був делегатом XXIV з'їзду КПРС.

В авангарді всіх нових починань на підприємстві йдуть комуністи, яких налічується 268. Понад 200 з них працюють у цехах. Комсомольська організація комбінату об'єднує 389 молодих робітників та інженерно-технічних працівників. Трудівники наполегливо борються за технічний прогрес. Лише у паперовому цеху трудить-

[1] Газ. «Радянське Поділля», 30 червня 1970 р.
[2] Газ. «Радянське Поділля», 13 листопада 1970 р.

ся 48 активних раціоналізаторів. Близько 25 років працює на комбінаті токар І. К. Паламарчук, депутат Верховної Ради УРСР, заслужений раціоналізатор України. 207 раціоналізаторських пропозицій, запропонованих робітником, впроваджено у виробництво. Економічний ефект творчих задумів місцевих умільців за роки восьмої п'ятирічки обчислюється приблизно в 900 тис. карбованців[1].

Партійна організація та дирекція комбінату приділяють багато уваги роботі з кадрами, їх навчанню. Трудівники навчаються в економічній школі, на 6-місячних курсах підвищення фахової кваліфікації, у вузах і технікумах, вечірній школі. Здійснення нової економічної реформи сприяло зростанню заробітної плати робітників. За роки восьмої п'ятирічки їх середній заробіток зріс на 23,2 процента[2].

За післявоєнні роки помітні успіхи має колгосп Понінки. Довоєнного рівня господарство досягло 1950 року. З 1947 року виробничі приміщення і будинки колгоспників електрифіковано. В 1951 році артіль об'єдналася з господарством сусіднього села Майдану-Волянська; незабаром цей колгосп перетворено на радгосп м'ясо-молочного напряму. Поряд з тваринництвом тут добре розвинене й рибництво — 1969 року на 30-гектарній ставковій площі вирощено 243 цнт зеркального коропа на суму 18 тис. карбованців.

Поступово селище розширюється, впорядковується, його магістралі одягаються в асфальт. Виникли нові квартали, вулиці — Леніна, Комсомольська, Ватутіна. Розгорнулося житлове будівництво. За роки восьмої п'ятирічки понад 160 родин справили новосілля. Відбулося злиття робітничої та сільської Понінок, офіційно оформлене 1959 року. З цього часу існує єдиний населений пункт — селище міського типу Понінка. 1971 року до неї влилися села Майдан-Волянськ, Скидовисько, Стара Гута.

В селищі діють філіал Полонського комбінату побутового обслуговування, 12 промтоварних і 14 продовольчих магазинів та павільйонів, 4 їдальні, 7 буфетів, хлібопекарня. Більшість торговельних підприємств працює в збудованих за останні роки приміщеннях. Лише в 1970 році споруджено торговий комплекс, у якому розміщено гастроном, універмаг і кафе. Протягом 1966—1970 рр. товарооборот у селищі зріс майже в півтора раза.

В 1954 році споруджено світлу, простору лікарню на 75 ліжок з рентгенологічним кабінетом і лабораторіями. Відкрито амбулаторію, фельдшерсько-акушерський пункт, аптеку. В усіх цих медичних закладах трудиться 15 лікарів і 64 працівники з середньою медичною освітою. У Понінці працюють два дошкільні дитячі заклади на 180 місць. Щоліта у піонерському таборі комбінату відпочиває 120—140 дітей робітників та службовців. 1970 року на підприємстві вступив у дію профілакторій на 50 місць.

Закон про загальнообов'язкове семирічне навчання у селищі виконано 1947 року. Ще в рік закінчення війни відновилися заняття у середній школі. Тепер у ній навчається 1260 учнів. Середня школа робітничої молоді охоплює 188 чоловік; є в селищі й філіал Шепетівської середньої заочної та Полонської музичної шкіл. Працює професійно-технічне училище.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна у селищі побудовано чотири 16-квартирні житлові будинки, зведено будинок культури із залом на 650 місць. В ньому провадиться значна культурно-масова робота — є дитячий сектор, демонструються кінофільми, працюють гуртки

Вулиця Леніна у Понінці. 1969 р.

[1] Газ. «Радянське Поділля», 2 лютого 1971 р.

[2] Газ. «Новий шлях» (Полонне), 14 січня 1971 р.

художньої самодіяльності. На обласній театральній декаді Хмельниччини, присвяченій 50-річчю Жовтня, драматичний гурток Понінки одержав диплом першого ступеня. Бібліотека будинку культури — одна з найбільших у районі, в ній налічується понад 2 тис. читачів, книжковий фонд перевищив 19 тис. томів. 1969 року в селищі відкрито дитячу бібліотеку.

Великого розмаху набуло в Понінці всенародне змагання на честь Ленінського ювілею. Робітники комбінату пам'ятають про клятву, дану у 1922 році вождеві,— докласти всіх зусиль для відновлення і дальшого технічного розвитку підприємства. До ювілею трудящі селища успішно виконали взяті підвищені зобов'язання. 258 трудівників одержали пам'ятні ювілейні Ленінські медалі. Комбінату вручили Ленінську ювілейну почесну грамоту ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради. В авангарді боротьби за трудові успіхи, у політико-виховній і організаторській роботі йдуть 300 комуністів Понінки, об'єднаних у 3 первинні партійні організації.

Дедалі зростає роль селищної Ради в господарському і культурному будівництві. 88 народних обранців сумлінно виконують свої громадські обов'язки. Спираючись на депутатів і постійні комісії, виконком Ради скеровує господарську діяльність трудівників селища, здійснює керівництво роботою шкіл, культосвітніх закладів, торговельним обслуговуванням населення.

... На чудовій волинській землі виросли дуби-велетні, що прикрашають одну з вулиць Понінки. Знавці природи визначають вік цих німих свідків історії селища в 300—350 років. Так, це справді свідки вікопомних подій — боротьби народу за своє соціальне і національне визволення, за нове, світле, щасливе і радісне життя.

В. М. ГОЛЄВ, І. А. НЕВІДОМСЬКИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ПОЛОНСЬКОГО РАЙОНУ

БРА́ЖИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Деревичці, за 20 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 1065 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кіпчинці й Фадіївка.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Жовтень», який має рослинницько-тваринницький напрям, користується 3 тис. га орної землі. Господарство розводить високопродуктивну білоголову українську породу корів.

У Бражинцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

В історичних джерелах село згадується в 1770 році.

БУРТИ́Н — село, центр сільської Ради. Розташований за 15 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 1429 чоловік. Сільраді підпорядковані села Залісся, Новаки і селище Лісне.

В селі знаходиться відділок Понінківського радгоспу. Є молочнотоварна ферма. На території села розташовані ремонтні майстерні, завод вогнетривких матеріалів, який виробляє керамічні каналізаційні труби і вогнетривку цеглу. В 1960 році за трудові успіхи робітниця заводу В. М. Михнюк нагороджена орденом Леніна.

У Буртині є середня школа, два клуби, бібліотека. Працюють два фельдшерсько-акушерські пункти, пологовий будинок, швейна майстерня. За останні роки в селі збудовано 348 житлових будинків.

Село засновано в другій половині XIX століття.

ВЕЛИ́КА БЕРЕ́ЗНА (колишня Березна) — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Хоморі, за 10 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 1585 чоловік. Сільраді підпорядковані села Адамів і Варварівка.

Буртинський завод вогнетривів. 1969 р.

Місцевий колгосп ім. Островського, за яким закріплено 2,9 тис. га орної землі, це багатогалузеве господарство рослинницько-тваринницького напряму. Доярка колгоспу С. А. Добровольська в 1971 році нагороджена орденом Леніна.

У Великій Березні працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

В історичних джерелах перша згадка про село датується 1601 роком. В с. Адамові у роки Великої Вітчизняної війни діяла підпільно-патріотична група на чолі з О. К. Гусенком.

На території та в околицях Великої Березни знайдені пам'ятки доби бронзи, зокрема бронзова шийна гривна (II тисячоліття до н. ери).

ВЕЛИ́КІ КАЛЕ́НИЧІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Скрипівки, за 15 км від районного центру і за 11 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 514 чоловік. Сільраді підпорядковані села Коханівка й Малі Каленичі.

В колгоспі ім. Петровського, центральна садиба якого розміщується у Великих Каленичах, обробляється 2,4 тис. га орної землі. В колгоспі вирощують озимі пшеницю й жито, цукрові буряки, розводять м'ясо-молочну худобу. Розвинуто садівництво.

У Великих Каленичах працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Перша згадка про Великі Каленичі датується 1601 роком. Наприкінці червня 1920 року в районі села точилися запеклі бої кавалерійської бригади Г. І. Котовського проти польських інтервентів.

Поблизу села виявлені шліфовані кам'яні сокири доби міді.

КОТЕЛЯ́НКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Миропіль на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 1545 чоловік. Сільраді підпорядковані села Колосівка, Любомирка, Прислуч.

У селі є колгосп ім. Ілліча, що користується 2 тис. га орної землі. З 1958 року він спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, вирощує зернові культури і цукрові буряки. За рекордні урожаї цукрових буряків ланковій колгоспу М. Н. Цельорі в 1946 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Свинарка Г. Т. Нетичай за одержання 25 поросят від кожної з закріплених за нею свиноматок в 1939—1940 рр. була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Ланкова колгоспу М. Н. Цельора, Герой Соціалістичної Праці (1946 р.) з членами своєї ланки на колгоспному полі. Село Котелянка, 1945 р.

У Котелянці працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Є дільнична лікарня.

На території села знайдено кам'яні шліфовані сокири доби міді та поблизу Колосівки — залишки поселення трипільської культури, а також курганний могильник доби пізньої бронзи (початок I тисячоліття до н. ери).

КОТЮ́РЖИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані поблизу річки Случі, за 12 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Миропіль на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 425 чоловік. Сільраді підпорядковані села Блидні і Черніївка.

На території села знаходиться бригада № 5 артілі ім. Щорса (центральна садиба в Полонному). Тут вирощують зернові культури, займаються тваринництвом.

В Котюржинцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

КУ́СТІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Деревички, за 30 км від районного центру і за 35 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 1385 чоловік. Сільраді підпорядковані села Білецьке, Голубча, Москалівка.

За площею орної землі (3,7 тис. га) місцевий колгосп «Радянська Україна» — один з найбільших у Полонському районі. Тут розвинено рільництво, м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво, садівництво. За досягнуті успіхи в господарстві голова колгоспу О. Л. Ковеня нагороджений орденом Леніна.

В селі знаходиться відділення «Сільгосптехніки», «Міжколгоспбуд», млин, олійниця.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, лікарня, швейна майстерня. За роки Радянської влади з села вийшло 324 спеціалісти різних галузей господарства.

Перша писемна згадка про Кустівці в історичних документах належить до 1601 року. Сільськогосподарська артіль виникла в 1922 році.

За героїзм у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників 137 жителів відзначені урядовими нагородами.

В Білецькому під час гітлерівської окупації діяла підпільно-партизанська група, яка здійснювала диверсійні акти, добувала зброю і продукти для партизанів з'єднання С. А. Олексенка і А. З. Одухи.

МАЛА́ ШКА́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 35 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Чотирбоки на лінії Старокостянтинів—Шепетівка. Населення — 835 чоловік. Сільраді підпорядковане село Москвитянівка.

Колгосп ім. Тельмана, що розташований у Малій Шкарівці, обробляє 2 тис. га орної землі і спеціалізується на рільництві та м'ясо-молочному тваринництві.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Жителі Малої Шкарівки брали участь у Коліївщині 1768 року.

У 1923 році в Малій Шкарівці була утворена комуна. Уродженець села К. І. Горлінський — делегат трьох Всесоюзних з'їздів Рад.

На території Малої Шкарівки виявлені знаряддя доби міді.

МИКУ́ЛИН — село, центр сільської Ради. Розташований на правому березі річки Хомори, за 28 км від районного центру і за 28 км від залізничної станції Чотирбоки на лінії Старокостянтинів—Шепетівка. Населення — 1275 чоловік. Сільраді підпорядковані села Крачанівка й Сасанівка.

У користуванні колгоспу ім. Котовського, центральна садиба якого розташована в Микулині,— 1,7 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові культури. Також розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. За високі показники в розвитку тваринництва зоотехнік колгоспу М. Д. Прищепа й пташниця М. Ф. Семенківська нагороджені орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Під час окупації України австро-німецькими інтервентами в селі діяв підпільний ревком, який організував у листопаді 1918 року збройний виступ селян. У березні 1919 року багато жителів Микулина приєдналися до червонокозачого полку В. М. Примакова. 1925 року в селі виник партійний, 1923 — комсомольський осередки.

Будинок культури в с. Кустівцях. 1969 р.

На території села знайдені залишки давньоруського поселення.

НОВОЛАБУ́НЬ (кол. Лабунь) — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Хоморі, за 20 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 1088 чоловік. Сільраді підпорядковані села Титьків, Троєщина і Юровщина.

Багатогалузевий колгосп ім. Кірова обробляє 4,4 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові, цукрові буряки, розводять велику рогату худобу, свині, вівці, птицю. Є сад (91 га), ставок (128 га).

В Новолабуні працюють середня школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, комбінат побутового обслуговування.

З історичних документів відомо, що село засноване в 1569 році. Жителі брали участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. і гайдамацькому русі середини XVIII століття.

За мужність, виявлену в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів, понад 200 жителів нагороджені орденами й медалями СРСР. К. Сірик удостоєний ордена Слави трьох ступенів.

НОВОСЕ́ЛИЦЯ (кол. Велика Новоселиця) — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Хомори, за 5 км від районного центру і за 11 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 4015 чоловік.

В селі є бурякорадгосп і колгосп ім. Мічуріна. Бурякорадгосп спеціалізується на вирощуванні насіння цукрових буряків. За площею сільськогосподарських угідь (7,9 тис. га) колгосп ім. Мічуріна—один з найбільших у районі. Його виробничий напрям — відгодівля великої рогатої худоби. Розвинуті рільництво, садівництво, молочне тваринництво, птахівництво. За успіхи в розвитку господарства 120 жителів села нагороджені орденами й медалями. Орденом Леніна нагороджені агроном колгоспу ім. Мічуріна О. Т. Химич і ланкова бурякорадгоспу О. І. Марковська.

В Новоселиці працюють школи — середня, восьмирічна та початкова і сільської молоді, три клуби, три бібліотеки, дільнична лікарня, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, швейна і взуттєва майстерні. За роки Радянської влади із села вийшло 240 спеціалістів різних галузей народного господарства.

У 1922 році в селі створено партійний осередок.

Перша згадка про Новоселицю датується 1648 роком.

За вирощування високих урожаїв фруктів і дослідницьку роботу садовод Ф. І. Климов і члени садової бригади в 1940 році були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Ф. І. Климов удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора.

В роки Великої Вітчизняної війни тут діяла підпільна група, яку очолював Н. М. Вальчук.

ОНА́ЦЬКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані вздовж лівого берега річки Деревички, за 30 км від районного центру і за 35 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 1185 чоловік. Сільраді підпорядковані села Воробіївка і Храбузна.

Колгосп ім. Франка на 2,6 тис. га орної землі вирощує зернові культури, цукрові буряки, овочі. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму.

В Онацьківцях є середня школа, клуб, бібліотека; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

Перша писемна згадка про село датується 1601 роком.

З середини січня до 23 березня 1944 року поблизу села проходила лінія фронту. Тут відбувалися запеклі бої проти німецько-фашистських військ. За героїзм у боротьбі проти ворога у роки Великої Вітчизняної війни 137 жителів відзначені урядовими нагородами.

РОГО́ВИЧІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 307 чоловік. Сільраді підпорядковані села Сягрів і Червоне.

В селі є колгосп ім. Богдана Хмельницького, виробничий напрям — рільничо-тваринницький. Господарство обробляє 1,9 тис. га орної землі. Колгосп посідає одне з перших місць в районі за виробництвом м'яса. За трудові успіхи голова колгоспу П. П. Яковишин нагороджений орденом Леніна.

Ланкові — буряківники М. Нігрей і М. Поліщук, тваринник В. Хоменко в 1940 році були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В Роговичах працюють початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

СЛАВУТСЬКИЙ РАЙОН

СЛАВУ́ТА

Славута — місто районного підпорядкування, розташоване на правому березі річки Горині, при впадінні у неї невеликої мілководної річки Утки. В місті є залізнична станція, що знаходиться на лінії Шепетівка—Здолбунів. Відстань до обласного центру 151 км. Населення — 25,6 тис. чоловік.

Славута — центр району, площа якого 1,3 тис. кв. км, населення — 97,5 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 71,9 тис., міського — 25,6 тис.). У районі 82 населені пункти, підпорядковані 1 міській та 28 сільським Радам; 33 колгоспи, за якими закріплено 75,5 тис. га земельних угідь, у т. ч. 63,3 тис. га орної землі; 26 промислових підприємств, 3 будівельні організації, 8 лікарень, 10 пологових будинків, 51 фельдшерсько-акушерський пункт, 13 профілакторіїв, 82 школи, 75 будинків культури і клубів, 69 бібліотек.

Територія сучасної Славути була заселена з найдавніших часів. У місті та поблизу його виявлено рештки поселення доби неоліту. В урочищі Вершині досліджено залишки поселень і курган доби бронзи[1]. Знайдено також речі часів черняхівської культури.

Перші письмові згадки про Славуту зустрічаються в документах XVII ст., коли край перебував під владою польсько-шляхетських загарбників. На перших порах у цьому місці існувало два поселення — Деражня і Воля, у яких 1629 року налічувалося відповідно 40 і 33 дими[2]. Села належали князям Заславським. Близько 1634 року Деражню і Волю було об'єднано. Нове поселення спочатку називалося Славутиною[3], згодом Славутою.

Швидко зростала кількість населення Славути. У 30-х роках XVII ст., коли вона перетворилася на містечко, сюди переселилося 20 селян із сусідніх сіл Могилян,

---

[1] В. І. Кочубей. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині. Шепетівка, 1923, стор. 3.

[2] О. Баранович. Залюднення України перед Хмельниччиною, стор. 118, 136.

[3] Архив ЮЗР, ч. 5, т. 1, стор. 237.

Княгинина, Уєздець, Білобережжя, Заруддя. Заселяли Славуту і втікачі з далеких сіл. Селяни приходили з дружинами, дітьми, з майном, сподіваючись врятуватися від покріпачення. Але й на новому місці їх чекала не краща доля — розміри повинностей весь час збільшувалися.

Певного розвитку в XVII ст. досягли ремесло і торгівля. Згідно з подимними відомостями 1635 року в містечку працювало 32 ремісники, в т. ч. 12 шевців, 4 ковалі, 5 бочкарів, 4 кушніри; налічувалося 10 шинків[1]. Наступні згадки про Славуту зустрічаються в актах за 1650, 1651 та 1653 роки, де йдеться про кількість дворів, що повинні сплачувати подимне[2]. Це був період, коли український народ на чолі з Б. Хмельницьким піднявся на боротьбу проти польсько-шляхетського панування і за возз'єднання України з Росією. Жителі містечка і навколишніх сіл чинили напади на панські маєтки і шляхтичів[3]. Польські війська жорстоко розправилися з учасниками антифеодальних виступів — вони зруйнували багато сіл навколо Славути. У 1708 і 1709 роках містечко зазнало розорення від шляхетських і шведських військ[4].

Наприкінці XVII ст. Славутський маєток перейшов до Любомирських, а з 1703 року став власністю князів Сангушків. Інтенсивно проходило покріпачення селянства. Жителі Славути — кріпаки Сангушків платили чинш і відробляли літні дні у панських фільварках, несли сторожу і підводну повинність. Поступово зростала кількість закріпачених господарств: 1701 року їх налічувалося 60, а 1788 — 593. У 60-х роках, крім інших численних повинностей, селяни відбували панщину по 2 дні на тиждень. Значна частина виробленої у маєтку продукції йшла на продаж. Зокрема, великі партії славутського хліба надходили по Західному Бугу до Гданська[5]. Надане Славуті у 1754 році магдебурзьке право пожвавило розвиток ремесел, торгівлі. Тоді ж тут на деякий час відкрито приватну друкарню.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії Славута, як і сусідні села, увійшла до Ізяславського повіту Волинської губернії. Вона залишилася власністю Сангушків і стала їхньою резиденцією. Старий, збудований в XVII ст. замок князь силами кріпаків перебудував на палац, навколо якого розкинувся великий парк. У палаці були багата бібліотека з колекцією рідкісних книг, картинна галерея.

З першої половини XIX ст. пожвавився економічний розвиток Славути. 1803 року відкрито кінний завод для вирощування молодняка чистопородних арабських коней на продаж. У 1818 році виникла суконна мануфактура Сангушка, на якій працював 801 робітник, з них лише 9 — вільнонайманих[6]. Дещо пізніше з'явилися паперова фабрика та механічний завод, де основною робочою силою теж були князівські кріпаки.

Під час проведення реформи 1861 року, згідно з викупним актом, 239 селянських дворів містечка, з яких один був тяглий, 22 піших, 216 городників, викупили свої земельні наділи. Всього у володіння селян переходило 110 десятин присадибної і 159 десятин польової землі, розмір викупних платежів становив 5835 карбованців[7].

У 90-х роках XIX ст. понад 40 проц. населення Славути (300 дворів) жило з сільського господарства. Переважна більшість їх володіла мізерними земельними наділами, зубожіння їх з кожним роком зростало. 1910 року 340 селянських господарств із загальної кількості 408 належали до категорії бідняцьких, бо мали землі

---

[1] А. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 144 (таблиця 1), 149, 164, 165.

[2] Журн. «Волынские епархиальные ведомости», 1893, № 3, стор. 81.

[3] Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.). К., 1946, стор. 79.

[4] Архив ЮЗР, ч. 5, т. 1, стор. 237.

[5] В. А. Маркина. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-економическое развитие). К., 1961, стор. 117, 118.

[6] Т. І. Дерев'янкін. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX століття, стор. 61.

[7] Житомирський облдержархів, ф. 115, оп. 4, спр. 405, арк. 215, 216.

менше десятини кожне. На 4 селянські двори припадав один кінь[1]. Таким сім'ям не вистачало хліба не тільки до нового врожаю, але й до весни. Водночас славутські маєтки Сангушка займали площу близько 65 тис. десятин. Тільки під лісами було 39 тис. десятин.

Реформа прискорила промисловий розвиток Славути. Цьому сприяло й будівництво залізничної лінії Шепетівка—Здолбунів, що пролягла через містечко. Збільшувалося виробництво продукції на паперовій фабриці, механічному заводі, якого придбала німецька промислова кампанія. На велике підприємство перетворилася суконна фабрика, де у 90-х роках працювало близько 400 робітників. Виросло ряд нових підприємств — лісопильний, миловарний, свічковий, пивоварний, толевий заводи, каретна майстерня. На початку XX ст. стали до ладу фаянсовий завод, дві приватні електростанції, кілька водяних млинів. Всі вони були здебільшого дрібні, з примітивною технікою і невеликою кількістю робітників. Всього ж у промисловості Славути 1906 року працювало 1500 робітників[2].

Умови праці робітників були нелегкими. На заводах Сангушка, наприклад, вони отримували по 30 коп. за 12-годинний робочий день. На механічному і машинобудівному заводах робочий день тривав 11,5 години, а для машиністів і кочегарів — 13,5 години. Політичне безправ'я, соціально-економічний гніт викликали протест трудящих проти експлуататорів. 1872 року застрайкували робітники механічного заводу, які вимагали підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці[3]. Страйк набрав такого розмаху, що підприємці погодилися підвищити зарплату на 10 процентів[4].

Посилення боротьби трудящих спостерігалося у період революції 1905—1907 рр. У травні 1905 року на лісопильному заводі застрайкувало близько 60 робітників, щоб добитися скорочення робочого дня. Виступ цей мав настільки стійкий характер, що адміністрація змушена була піти на поступки і зменшити тривалість робочого дня з 12 до 10 годин. У листопаді 1905 року із Дубна власті викликали ескадрон драгунського Ризького полку для придушення виступів селян, які самовільно рубали ліс Сангушків[5]. Як доповідав волинський губернатор міністру внутрішніх справ Столипіну, влітку 1906 року селяни Славутського, Клеванського і Деражнянського волосних сходів відмовилися брати участь у виборах землевпорядних комісій, заявляючи, що «спочатку земельне питання хай вирішує Дума», а там видно буде, що робити[6].

На початку XX ст. Славута залишалася волосним центром з відповідними установами. 1909 року тут мешкало 7878 чоловік, налічувалося 952 двори. У містечку було лише 20 мурованих будівель — князівський палац, ратуша, церкви тощо. Загальна довжина 30 вулиць і провулків становила 18,5 км. Лише в центрі Славути були бруковані вулиці. Незважаючи на злидні й тяжкі умови життя, вічно жило прагнення трудового люду до прекрасного. Біднота як могла прикрашала свої житла — невеличкі хатки були чепурні, охайно побілені, часто розмальовані яскравими візерунками. Та й сама місцевість, де розкинулася Славута, чудової краси. Недарма видатна поетеса Леся Українка захоплювалася, милувалася волинськими краєвидами:

Передо мною килими чудові
Натура стеле — темнії луги,
Славути красної бори соснові
І Случі рідної веселі береги[7].

Один медичний працівник 1913 року обслуговував 2 тис. жителів Славути — тут працювали лікар, 2 фельдшери, акушерка і 3 приватні лікарі. Функціонували

[1] Житомирський облдержархів, ф. 206, оп. 1, спр. 147, арк. 11.
[2] Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий. К., 1906, стор. 310.
[3] О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины, стор. 254.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 73, арк. 106.
[5] Там же, ф. 1335, оп. 1, спр. 161, арк. 88, 254.
[6] Революция 1905—1907 гг. в России. Второй период революции, 1906—1907 годы, ч. 2, кн. 3. М., 1963, стор. 11.
[7] Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 1. К., 1951, стор. 14.

земська лікарня на 10 ліжок і приватна аптека[1]. Наприкінці XIX ст. Славута стала відомою як лікувально-кліматична станція. За чотири версти від залізниці, у великому хвойному лісі поблизу річки Горині, лікарем Пржесмицьким 1877 року відкрито приватний кумисолікувальний заклад, відомий далеко за межами України. Неподалік, у дубовому лісі, він створив гідропатичну лікарню. Не кожен хворий міг потрапити сюди, бо лікування коштувало від 45 до 63 крб. на місяць[2].

З навчальних закладів у Славуті працювали сільське училище, відкрите в 1865 році як однокласне і перетворене 1902 року на двокласне, початкова лютеранська та церковнопарафіяльна школи. Училище 1913 року відвідувало 259 учнів. Їх навчали 7 учителів. Діяла комерційна школа.

Значною популярністю користувався Славутський вертеп (ляльковий театр). Бібліотек, крім князівської, недоступної для трудящих, містечко не мало. Діяло кілька церков, костьол.

Бурхливі події розгорнулися у Славуті після Лютневої буржуазно-демократичної революції, коли трудящі переконалися, що Тимчасовий уряд не дасть народу ні землі, ні хліба, ні миру. В доповідній записці губернського комісара командуючому Південно-Західним фронтом від 29 вересня 1917 року відмічалося, що солдати й селяни, підтримувані робітниками, реквізують хліб, реманент, захоплюють посіви в Славутському та Ізяславському маєтках князя Сангушка[3]. Особливою активністю відзначалися солдати 264-го запасного полку, в якому налічувалося 8,5 тис. чоловік. У середині жовтня вони разом з місцевими селянами рубали панські ліси. Драгуни, які охороняли маєток, поранили одного солдата. Це стало іскрою, що запалила давно назріваюче повстання. 19 жовтня 1917 року весь полк взявся до зброї і рушив до князівського палацу, по дорозі до якого їх обстріляли. Обурені солдати з вигуками «Геть тиранів!» увірвалися в палац, вивели на площу Сангушка і прилюдно розстріляли. Драгунів роззброїли й заарештували, слідом за цим солдати і селяни розгромили маєток[4]. Наприкінці жовтня створений ревком полку постановив: «все управління лісами, землями і капітали покійного князя взяти у свої руки»[5]. Для придушення повстання в район Славути власті направили кінні частини з шепетівського та інших гарнізонів, 4 броневики, кулеметну команду, дві сотні козаків. Карателі оточили містечко, роззброїли повсталих солдатів, 80 чоловік заарештували. Суд, що незабаром відбувся, засудив до різних строків тюремного ув'язнення П. Д. Машишина, П. І. Зіновіна, М. О. Дрозда, В. Д. Ієвлєва, Я. М. Агєєва, Ф. М. Сухорукова, М. І. Біломитцева та інших організаторів і активних учасників повстання[6].

Після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді розпочалася уперта й тривала боротьба трудящих проти Центральної ради та місцевої контрреволюції за встановлення Радянської влади у містечку. Було взято під контроль колишній князівський маєток[7]. Наприкінці грудня 1917 року з представників революційних частин, що дислокувалися у Славуті, створено військово-революційний комітет, який на початку січня 1918 року при активній допомозі місцевих робітників розпустив всі установи Центральної ради і проголосив у містечку Радянську владу. Здійснювався робітничий контроль на підприємствах, розподілялася між селянами конфіскована поміщицька земля.

Ревком не встиг повністю розгорнути свою роботу — в лютому 1918 року Славуту окупували австро-німецькі війська. Населення не корилося ненависним окупантам. Славутські залізничники взяли участь у загальному страйку залізничників України у липні 1918 року, який завдав серйозного удару по тилах німецьких

---

[1] Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год, стор. 199.
[2] Юго-Западные казенные железные дороги, стор. 270, 271.
[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 6049, арк. 5.
[4] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 151, 152.
[5] Газ. «Трудовая Волынь», 29 жовтня 1917 р.
[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 6049, арк. 5, 6.
[7] Газ. «Трудовая Волынь», 11 листопада 1917 р.

Другий зліт колишніх червоногвардійців і партизанів Славутського району. Липень 1933 р.

військ, утруднював вивіз з України награбованого хліба, сировини, цінного майна. На зміну австро-німецьким військам, які залишили цю територію наприкінці 1918 року, прийшли війська петлюрівської Директорії. Червоний прапор Славутського ревкому замайорів над приміщенням колишньої волосної управи лише на початку квітня 1919 року, коли частини 2-ї Української радянської дивізії визволили Славуту від петлюрівців[1].

У містечку виник комсомольський осередок, одним з організаторів і активістів якого був І. Прокопчук (1920 року загинув у польській дифензиві). Молодь добровільно йшла на захист молодої країни Рад. Комсомольці І. Богомолець, Я. Ковтонюк, М. Лавринюк, А. Охрімчук та інші стали червоноармійцями бронепоїзда «Коростенський комуніст», який вів боротьбу проти петлюрівців на лінії Шепетівка — Здолбунів.

У серпні 1919 року відбулися вибори до волосної Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, організовано комітет бідноти. Та вже восени містечко окупували польські легіонери, з ними повернулися колишні власники фабрик, заводів, відновилися буржуазно-поміщицькі порядки.

Трудящі піднялися на боротьбу проти польських інтервентів. У Славуті, а також в Ізяславі й Шепетівці готувалося збройне повстання. Одним з організаторів його став І. Я. Демчук — керівник Славутського підпільного комітету, створеного в грудні 1919 року[2]. Син муляра з Ізяслава і сам муляр, І. Я. Демчук зазнав багато горя й злиднів, працюючи на заробітках. 1914 року його призвали до царської армії. А в 1918 році він з'явився в Ізяславі, швидко знайшов однодумців-підпільників й очолив боротьбу проти ворогів Радянської влади. Готуючись до повстання, підпільники здійснювали диверсії на лініях Шепетівка—Славута, Шепетівка—Ізяслав—Білогородка, допомагали зброєю партизанському загонові с. Радошівки. Пліч-о-пліч з більшовиками у Славуті діяла підпільна організація комуністичної молоді[3].

В січні 1920 року І. Я. Демчук виїздив у Ровно на нараду керівників підпільних більшовицьких організацій. Але незабаром після повернення його і ще кількох підпільників було зненацька заарештовано. Три місяці вони просиділи в ізяславській і шепетівській тюрмах. Контррозвідка ворога люто катувала борців за владу Рад та, не добившись свого, жорстоко розправилася з ними. Мужні підпільники прийняли смерть із словами «Інтернаціоналу» на вустах. Так загинув двадцятип'ятирічний революціонер-більшовик І. Я. Демчук. Але ім'я його вічно житиме в назвах вулиць, шкіл, у серцях радянських людей.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-760, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

[2] А. В. Лихолат. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917—1922 рр.). К., 1955, стор. 410.

[3] Газ. «Галицький комуніст», 4 квітня 1920 р.

Влітку 1920 року почався наступ Червоної Армії за визволення України від окупантів. Коли у липні частини 45-ї стрілецької дивізії наблизилися до Славути, у містечку розпочалося повстання. Кілька днів тривав жорстокий бій робітників з інтервентами. Смертю героя загинув тоді робітник А. Р. Сокіл, ім'ям якого названа одна з вулиць Славути. Спільними зусиллями вигнали окупантів з містечка. У вересні його ще раз захопили петлюрівці, які перебували тут до 27 листопада 1920 року, коли Славуту остаточно визволили від ворогів.

Створений у ті дні Славутський волревком очолив робітник-модельник фаянсового заводу А. П. Роговський. У березні 1921 року в містечку організовано партійний осередок з 4 членів під керівництвом М. А. Лобунського[1]. Того місяця до партійного осередку влилися комуністи 44-го кавалерійського полку, який дислокувався в Славуті, розташованій за 20 км від кордону з буржуазно-поміщицькою Польщею.

Відбудова господарства проходила у складних умовах. 19 травня на терміново скликаних партійних зборах обговорювалося становище, що склалося у місті та його околицях. Комуністи ухвалили: «Оголосити себе мобілізованими на боротьбу з бандитизмом, контрреволюцією, польськими та іншими імперіалістичними лазутчиками». Через кілька днів відбулися партійні збори представників Славутської, Берездівської та Кривинської волостей, на яких обрано районний партійний комітет для керівництва політичною, господарською і культурно-освітньою роботою[2].

Уже в перші відбудовні роки стали до ладу 3 державні лісозаводи, фаянсовий завод, паперова і текстильна фабрики, а також дрібні підприємства, частина яких (толевий, шкіряний, пивоварний заводи тощо) здавалися в оренду. Розширювалося виробництво, налагоджувалася робота промислових підприємств містечка. 1923 року робітники фаянсового заводу досягли довоєнного рівня випуску продукції. Тут було впроваджено новий метод виготовлення санітарно-технічного обладнання наливним способом, що вдвічі збільшувало продуктивність праці. Папір високого гатунку, що конкурував з найкращими закордонними зразками, виготовляла паперова фабрика, капітальний ремонт якої закінчено 1922 року.

За новим адміністративним поділом 1923 року Славута стала районним центром. На той час тут проживало 7329 чоловік. Місцеві органи Радянської влади приділяли значну увагу комунальному господарству, впорядкуванню, культурному розвиткові міста. 259 будинків, що раніше належали князеві, купцям, промисловцям, націоналізували і передали громадським і кооперативним організаціям, під квартири робітникам, червоноармійцям; 80 здано в оренду. Налагоджувалося постачання населення промисловими товарами: роздрібну торгівлю вели 4 державні, 10 кооперативних крамниць, кілька дрібних лавок. У колишньому панському маєтку відкрито санаторій, де лікувалися здебільшого місцеві робітники, інваліди війни. У центрі Славути 1923 року заклали парк. Протягом 1921—1922 рр. відкрито палац праці, робітничий клуб, де працювали гуртки художньої самодіяльності, було організовано центральну бібліотеку і читальні на підприємствах. У двох початкових і трьох семирічних школах навчалося 70 проц. дітей шкільного віку[3].

Жителі Славути активно включалися у політичне і господарське життя. 1923 року в містечку діяли 4 партійні осередки, які очолили боротьбу трудящих за відбудову господарства. Колектив фаянсового заводу на своїх зборах у вересні 1923 року зобов'язався працювати ще краще; робітники надіслали вітальну телеграму В. І. Леніну з побажанням якнайшвидшого одужування[4]. Глибоким сумом сповнила серця жителів містечка звістка про смерть любимого вождя. «З потроєною енергією працювати і проводити в життя заповіти Ілліча, згуртованими рядами з партією йти по шляху, прокладеному вождем» — поклялися робітники паперової фабрики на траурному

---

[1] П. М. Кострыба. Борьба трудящихся за установление Советской власти на Подолии, стор. 59.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 364, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 13, 14.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1063, оп. 1, спр. 1, арк. 61.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 364, оп. 1, спр. 31, арк. 128.

мітингу 21 січня 1924 року. 44 славутців вступили до партії за ленінським призовом[1]. До складу обраної у березні 1926 року Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів увійшло 20 селян, 16 робітників, понад 10 службовців. Серед депутатів налічувалося 18 комуністів[2].

Процент сільського населення у Славуті був невисоким — 1926 року 299 селянських дворів (у т. ч. 140 незаможних) володіли 414 десятинами землі (з них 144 десятини одержані при Радянській владі). Комнезам налічував 86 членів. У зв'язку з будівництвом нових і розширенням старих підприємств сільськогосподарське населення Славути переходило працювати у промисловість.

На велике підприємство перетворився фаянсовий завод. 1930 року тут працювало понад 500 робітників. Розширилося виробництво продукції на паперовій фабриці. Тисячі вагонів славутських будівельних матеріалів йшли в різні куточки країни. 1928 року на базі промислової артілі створено суконну фабрику, яка до 1940 року збільшила обсяг продукції у 2,5 раза. З середини 30-х років стали до ладу нові підприємства: маслозавод, райпромкомбінат, торфорозробки, завершено будівництво локомобільної електростанції потужністю 528 квт. Напередодні Великої Вітчизняної війни у Славуті діяло 12 підприємств союзного, республіканського і місцевого значення, на яких працювало близько 3 тис. робітників. 8 підприємств промислової кооперації (артілі «Головтекстиль», ім. Куйбишева, «Харчовик» та інші) з кількістю робітників близько 1000 чоловік виготовляли ковдри, сукно, меблі, м'ясні і кондитерські вироби. 1939 року вони виробили продукції на суму 21,1 млн. крб.[3]. На підприємствах міста 1940 року налічувалося понад 500 стахановців. На 140—200 проц. виконували норми ливарники фаянсового заводу Д. Яродський, І. В. Поліщук та багато інших.

Партійна організація і робітничі колективи Славути подавали значну допомогу селянам району в здійсненні соціалістичних перетворень. 1929 року у Славуті організовано машинно-тракторну колону, яка зорала близько 2,9 тис. га усуспільнених земель району. Для ремонту сільськогосподарського інвентаря робітники створили 8 пересувних майстерень, а молоді виробничники з ініціативи комсомольських організацій організували 16 бригад, які працювали на колгоспних ланах під час весняної сівби 1930 року[4]. Наступного року в Славуті створено МТС.

Славута з кожним роком зростала, перетворювалася на промисловий і культурний центр. Напередодні війни тут проживало 15,9 тис. чоловік. 1938 року її переведено до категорії міст районного підпорядкування. Держава виділяла значні кошти на комунальне господарство і впорядкування міста.

Розширилася мережа лікувальних закладів. 1936 року у Славуті, в гарному бору, розпочалося будівництво лікувального містечка. Через два роки завершено спорудження лікарні на 150 ліжок, пологового будинку, дитячих ясел, головного хірургічного корпусу. Невдовзі збудовано районну дитячу лікарню. У медичних закладах міста працювали 21 лікар, 26 чоловік з середньою медичною освітою. Діяло 7 дошкільних дитячих закладів.

Одним з невідкладних завдань партійних і радянських органів стала ліквідація неписьменності й малописьменності. У 1926 році 35 проц. жителів Славути залишалися неписьменними. Відкрили пункти лікнепу, школи вечірню та фабрично-заводського учнівства при заводі «Будфаянс». Неписьменність було ліквідовано до кінця другої п'ятирічки. В 1940 році в 4 середніх і 3 семирічних школах 107 учителів навчали 2514 дітей. Діяли дворічна школа медичних сестер,

Могили в'язнів славутського табору військовополонених. 1944 р.

[1] Газ. «Радянське Поділля», 21 квітня 1966 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1063, оп. 1, спр. 1, арк. 53.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 308, арк. 173, 174.
[4] Газ. «Колгоспна правда» (Славута), 20 грудня 1957 р.

педагогічна школа. Активну діяльність розгорнула районна бібліотека: провадилися конференції читачів, літературні вечори, широко пропагувалася художня література. Лише за два роки — з 1935 по 1937 — кількість читачів збільшилася в 3 рази. «Справжнє життя настало для нас лише після Жовтневої революції,— писала до газети робітниця-стахановка фаянсового заводу М. М. Загоруйко.— Мої діти і я живемо у достатках і добрі. Таке життя дали нам Ленін, рідна більшовицька партія»[1].

В'язні славутського табору військовополонених, визволені Червоною Армією. Фото 1944 р.

Але розпочалася війна, і з цього часу праця та помисли славутців, як і всіх радянських людей, були спрямовані на одне — перемогти ненависного ворога. Зазнавши значних втрат на підступах до Славути, гітлерівці 7 липня 1941 року окупували місто[2]. В центрі його вони створили гетто для єврейського населення, звідки був один шлях — до водонапірної башти біля лісу: там фашистські кати розстріляли 13 тис. мирних радянських громадян. Восени 1941 року загарбники організували у Славуті центральний збірний табір Правобережної України для поранених і хворих червоноармійців, які потрапили у полон, назвавши його «Грослазарет Славута, табір 301»[3]. Табір військовополонених розмістили на околиці, у колишньому військовому містечку; одночасно тут перебувало до 15—18 тис. чоловік. Голод, холод, мордування, варварські експерименти, які проводили під керівництвом фашистського ката Борбе німецькі лікарі, випробовуючи на радянських людях вакцини холери, тифу тощо, призводили до того, що у цьому «лазареті» смерть скошувала щоденно до 300 чоловік[4]. Надзвичайна комісія для розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників встановила, що у славутському таборі гітлерівці замучили і розстріляли 150 тис. солдатів і офіцерів Червоної Армії[5]. Окупанти вивезли з міста і району на каторжні роботи до Німеччини 2822 юнаків і дівчат[6].

Жителі з перших днів окупації стали на шлях боротьби проти ненависного ворога, створювали підпільні антифашистські групи, яких наприкінці 1941 року налічувалося у районі близько 20. Діяльність підпільників міста (організація виникла наприкінці липня 1941 року) активізувалася після повернення лікаря-патріота Ф. М. Михайлова. До війни він працював у місті, восени 1941 року в районі Полтави потрапив у вороже оточення, в полон не здався і, не пробившись через лінію фронту, повернувся до Славути, щоб продовжувати боротьбу проти ворога[7]. Влаштувавшись завідуючим лікарнею, Ф. М. Михайлов організував патріотичну групу з медичних працівників. Суворо дотримуючись конспірації, він зумів об'єднати підпільні групи Славутського і Шепетівського районів в одну антифашистську організацію, яка налічувала близько 200 комуністів, комсомольців і позапартійних патріотів[8].

Створений у грудні 1941 року міжрайонний підпільний комітет у складі Ф. М. Михайлова, О. А. Горбатюка, К. О. Захарова, А. З. Одухи, В. Я. Яворського та інших за порівняно короткий час об'єднав підпільні групи у багатьох населених пунктах Славутського, Шепетівського, Грицівського, Антонінського, Ізяславського, Берездівського та інших районів області. Комітет розробив чітку програму дій щодо викриття звірячого обличчя фашизму, залучення до підпілля нових людей, збирання

---

[1] Соціалістична Кам'янеччина, стор. 67.
[2] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 396.
[3] Сообщения Советского информбюро, т. 6, стор. 118.
[4] История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 4, стор. 55.
[5] Газ. «Правда», 9 серпня 1944 р.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.
[7] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 82, арк. 32, 33.
[8] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 1, стор. 320, 321, 424.

Ф. М. Михайлов — Герой Радянського Союзу, керівник міжрайонної Славутсько-Шепетівської підпільної організації (1941—1942 рр.). Фото 1940 р.

зброї і боєприпасів, необхідних для боротьби проти ворога. Велика увага приділялася роботі серед військовополонених табору, в якому теж діяла підпільна група[1]. Члени міської організації за активною участю молодого інженера-залізничника М. А. Скройбижа на початку 1942 року організували підпільну друкарню, де друкували антифашистські листівки. Підпільники спрямували свої зусилля на розгортання диверсійної роботи, головним чином на залізницях. Бойова група вчителя А. З. Одухи з сусіднього села Стриганів в середині травня саморобною міною пустила під укіс німецький військовий ешелон. Понад 700 гітлерівців загинуло, не доїхавши до фронту[2].

За дорученням окружного підпільного комітету 14 червня 1942 року диверсійна група А. З. Одухи організувала втечу кількох десятків військовополонених із табору. З членів групи та військовополонених було організовано партизанський загін під командуванням А. З. Одухи, що налічував на той час близько 100 чоловік[3].

Невдовзі страшний удар обрушився на підпільників. 22 липня фашисти заарештували Ф. М. Михайлова та десять інших керівників і активних учасників підпілля, яких після допитів і жахливих тортур розстріляли у Шепетівці. З Ф. М. Михайловим окупанти вирішили розправитися по-особливому. 5 серпня 1942 року його доставили до Славути. Поліцаї зігнали до лікарні, де працював Ф. М. Михайлов, жителів міста, щоб залякати людей страшною смертю мужнього підпільника. Останні слова Федора Михайловича Михайлова, кинуті перед шибеницею в обличчя катам: «Хай живе Радянська влада! Смерть гітлеризму!» — прозвучали закликом до дальшої боротьби проти фашистів[4].

Підпільникам довелося дещо обмежити діяльність у місті, вони перенесли центр роботи до партизанського загону, названого ім'ям Ф. М. Михайлова. Наприкінці грудня 1942 року народні месники здійснили наліт на склад вибухових речовин, розташований поблизу Славути. Захопивши значну кількість вибухівки, партизани у новорічну 1943 року ніч неподалік від залізничної станції Старий Кривин пустили під укіс поїзд, внаслідок чого загинуло і поранено понад 100 гітлерівців[5]. Слава про народних месників зростала. Загін ім. Михайлова переріс в одне з найбільших на Поділлі партизанських з'єднань, яке на кінець 1943 року налічувало 1200 чоловік. На бойовому рахунку славутських партизанів 225 пущених під укіс німецьких ешелонів разом з живою силою і військовою технікою ворога, близько 15 тис. вбитих і поранених фашистів[6]. Боротьба проти окупантів набула справді всенародного розмаху. У травні 1943 року підпільний обком партії призначив А. З. Одуху першим секретарем Славутського підпільного РК КП(б)У, а Г. В. Кузовкова — комісара з'єднання — другим секретарем.

Коли лінія фронту наблизилася до Поділля, загін під командуванням І. О. Музальова з партизанського з'єднання ім. Михайлова 16 січня 1944 року зненацька наскочив на залізничну станцію Славута, яку охороняв батальйон фашистів, і закріпився на південно-східній околиці міста. Одночасно радянські війська наступали з боку Новограда-Волинського. 18 січня 1944 року частини і з'єднання 23-го

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 82, арк. 33, 34.
[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 229.
[3] Там же, стор. 229, 230.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 8, спр. 212, арк. 96, 97.
[5] В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, стор. 148.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 17, спр. 1, арк. 61, 134.

стрілецького корпусу 60-ї армії під командуванням генерал-полковника І. Д. Черняховського у взаємодії з місцевими партизанами визволили Славуту від німецько-фашистських загарбників[1]. Жителі міста з радістю вітали своїх визволителів.

М. А. Скройбиж — організатор Славутської підпільної друкарні в роки Великої Вітчизняної війни. Фото 1940 р.

Партизани і підпільники, жителі міста вливалися до лав Червоної Армії і йшли на захід добивати ворога. Назавжди залишаться у пам'яті славутців земляки — народні месники О. Іванов, В. Кмитюк, Г. Охман та інші, які віддали життя за визволення рідного краю від гітлерівців. Організатору і керівнику славутського підпілля Ф. М. Михайлову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, його ім'я носять лікарня, де він працював, одна з кращих вулиць міста, парк. Звання Героя Радянського Союзу удостоєно Л. Х. Паперника, комуніста, командира загону лижників-червоноармійців, який загинув смертю героя 1942 року в боях проти фашистів.

За два з половиною роки «господарювання» у Славуті фашисти пограбували і зруйнували лісозавод, фаянсовий завод, паперову фабрику, меблеву артіль та багато інших підприємств, спалили значну кількість житлових будинків, знищили цілі вулиці. Загальні збитки, заподіяні загарбниками місту, перевищили 100 млн. карбованців[2].

Долаючи величезні труднощі, трудящі піднімали з руїн рідне місто (на час визволення у Славуті налічувалося 7,3 тис. чоловік)[3]. Близько ста комуністів Славути, об'єднані у 9 первинних партійних організаціях, йшли у перших рядах борців за відбудову господарства. Центральний комітет КП(б)У направив до Славути 18 партійних і радянських працівників. Відновили роботу органи Радянської влади. Уже до травня 1944 року почали давати продукцію паперова фабрика, фаянсовий завод, ряд артілей. Наступного місяця стала до ладу електростанція. У листі Державному Комітетові Оборони 6 листопада 1944 року учасники районних і міських урочистих зборів, присвячених 27-м роковинам Жовтневої революції, писали, що віддадуть всі сили для відбудови господарства, для завоювання повної перемоги над фашистською Німеччиною. Жителі внесли близько 174 тис. крб. на побудову танкової колони «Радянське Поділля»[4]. Велику допомогу подали жителі міста Донбасу. 1944 року 360 чоловік виїхали до Всесоюзної кочегарки, щоб піднімати з руїн і попелу шахти, заводи, населені пункти. Для Донбасу достроково відвантажувався кріпильний ліс, будівельні матеріали.

Краще пішли справи у відбудові господарства після закінчення Великої Вітчизняної війни. Відновили роботу старі підприємства, вводилися у дію нові. Навесні 1947 року став до ладу склозавод. Наступного року підприємство, що виготовляло стандартні будинки, реорганізовано на завод залізобетонних конструкцій—первісток будівельної індустрії у Кам'янець-Подільській області. Незабаром після визволення міста відновили роботу культурно-освітні заклади — кінотеатр, будинок культури, бібліотека, школи, педагогічне училище й фельдшерсько-акушерська школа.

Ешелон окупантів, висаджений в повітря партизанами з'єднання ім. Михайлова поблизу залізничної станції Славута. Липень 1943 р.

[1] Газ. «Красная Звезда», 19 січня 1944 р.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 364, оп. 2, спр. 34, арк. 2.
[3] Там же, спр. 35, арк. 80.
[4] Газ. «Колгоспна правда», 7 листопада і 19 серпня 1944 р.

Комсомольці Славутського району біля пам'ятника на місці першої стоянки партизанського загону ім. Михайлова. 1965 р.

За успішну працю у післявоєнний період урядовими нагородами відзначено групу працівників Славути, серед них орденом Леніна — вчительку середньої школи № 2 Е. А. Файгенблат, орденом «Знак Пошани» — робітників паперової фабрики Р. М. Завадюк і А. Г. Рибачук та інших.

Починаючи з 50-х років трудящі приступили до реконструкції та дальшого розширення діючих підприємств. Протягом 1954—1965 рр. проведено повну реконструкцію найбільшого підприємства міста — заводу «Будфаянс». У результаті удосконалено технологію виробництва, введено безкапсульне випалювання фаянсових виробів, побудовано тунельні печі, встановлено нові механізми, що дало можливість збільшити виробництво продукції, значно підвищити продуктивність праці. Розширено виробництво на суконній фабриці: у 1957—1961 рр. тут збудовано нові цехи — фарбувально-сушильний, апаратний, ткацький та інші. Відчутну допомогу в реконструкції підприємства подали текстильники та машинобудівники Москви, Іванова, Орла та інших міст Російської Федерації. Здійснено реконструкцію паперової фабрики, деревообробного комбінату, толевого заводу та інших.

Великі перспективи перед промисловістю і будівництвом відкрили вересневий (1965 року) Пленум ЦК КПРС і рішення XXIII з'їзду КПРС. Славутські заводи залізобетонних конструкцій і цикорієсушильний у числі перших п'яти підприємств області перейшли на нову систему планування і економічного стимулювання. До 1970 року на нову систему перейшло 15 підприємств, на долю яких припадає 72 проц. загального обсягу промислової продукції міста. Збільшилися прибутки підприємств, у зв'язку з цим зросли видатки на будівництво, благоустрій, освіту.

Славута сьогодні — великий промисловий центр області. В місті діє 21 промислове підприємство — завод залізобетонних конструкцій, скло-, ремонтно-механічний та лісохімічний заводи, підприємства легкої та харчової промисловості, на яких працює 6467 робітників, службовців й інженерно-технічних працівників. 1970 року промисловість міста виробила продукції на 61 млн. крб. Рівень промислового виробництва за восьму п'ятирічку зріс на 84,7 проц. 40 видів продукції виготовляється в Славуті — будівельний фаянс і електроарматурне скло, залізобетон і толь, меблі і папір, швейні вироби, ковдри тощо. Завод «Будфаянс» — одне з найбільших керамічних підприємств на Україні, яке дає 67 проц. республіканського виробітку продукції цього профілю. Продукція заводу експортується до Монголії, Афганістану, Камбоджі, Малі та інших країн. У восьмій п'ятирічці колектив «Будфаянсу» досяг найвищої серед споріднених підприємств країни продуктивності праці, яка зросла на 41,4 проц., і найнижчої собівартості продукції. Обсяг випуску продукції зріс на 60,3 проц., що досягнуто шляхом інтенсифікації виробництва. Випуск товарів народного споживання збільшено в 2,5 раза.

Партійна організація «Будфаянсу» постійно піклується про виховання і навчання кадрів, підвищення їх відповідальності за доручену справу. За роки п'ятирічки 35 виробничників здобули вищу й середню спеціальну освіту, 110 чоловік закінчили школу робітничої молоді. Директор заводу комуніст П. М. Хорьков 1970 року став кандидатом технічних наук. Багато зроблено на підприємстві в справі поліпшення побутових умов робітників. Споруджено кілька житлових будинків, де

справили новосілля 114 родин. На заводі діє оздоровчий пункт. В кожному цеху обладнано душові кімнати, є приміщення для харчування.

Значних успіхів добився колектив суконної фабрики. За роки восьмої п'ятирічки вироблено на 2,5 млн. крб. продукції понад план, випуск ковдр збільшено на 61 проц., продуктивність праці підвищилася на 59 проц. Завершилася реконструкція фабрики. Багато уваги приділяється поліпшенню умов праці робітників. У цехах чисто, просторо. Закінчено спорудження клубу, двох житлових будинків. Зарплата працівників фабрики за п'ятиріччя зросла на 48 процентів.

Капітальне будівництво у районі здійснюють розташовані в Славуті дільниці обласного будівельного тресту, обласного будівельного управління, ремонтно-будівельна та міжколгоспна будівельна організації. На майбутнє намічається дальше розширення промислового розвитку міста. 1969 року розпочато будівництво силікатного заводу, який має стати одним з найбільших підприємств Славути. Перша черга його буде введена в дію в кінці дев'ятої п'ятирічки. В цьому п'ятиріччі передбачено спорудження солодового заводу, паперового комбінату, другої черги толевого заводу, реконструкцію та розширення склозаводу та інших діючих підприємств.

Промислова Славута — постійний шеф колгоспів району. Шефська допомога селу стала доброю традицією фаянсовиків, деревообробників, папірників, цикорієсушильників та інших колективів фабрик і заводів.

На честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції за високі виробничі показники колективу Славутського лісгоспзагу вручено Пам'ятний прапор ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Української Ради профспілок, а заводу «Будфаянс» — Пам'ятний прапор обкому партії, облвиконкому та обласної ради профспілок. З початку 1970 року трудівники міста гідно несли 100-денну ленінську трудову вахту під девізом «Доповідаємо Вам, товаришу Ленін». День ювілею вождя ряд колективів міста відпрацював на зекономленій сировині[1]. Трудівники Славути достроково — до 7 листопада 1970 року — завершили виконання п'ятирічної програми випуску валової продукції. Вироблено понад план товарів на 11 млн. карбованців.

На підприємствах і будовах міста понад третину працюючих становлять ударники і члени бригад комуністичної праці. 19 цехів, 128 бригад, 14 дільниць здобули це високе звання. Понад 600 трудівників Славути — раціоналізатори та винахідники. Лише 1968 року надійшло 570 раціоналізаторських пропозицій, з яких 489 впроваджено у виробництво.

Партія і уряд високо оцінили трудові досягнення славутців. Велика група передовиків виробництва нагороджена орденами і медалями Союзу РСР. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно бригадиру прядильниць суконної фабрики А. Ф. Яроцькій. Ордена Леніна удостоєно директора Славутського лісгоспзагу В. І. Толченникова, лісоруба І. Д. Андрощука, ливарницю заводу «Будфаянс» О. І. Денисенко; ордена Трудового Червоного Прапора — електрозварника заводу залізобетонних конструкцій П. Ф. Савченка, апаратницю толевого заводу А. М. Улашук, мотористку швейної фабрики Ю. М. Коломинську, директора заводу «Будфаянс» П. М. Хорькова та інших. 12 кращих виробничників нагороджено орденом «Знак Пошани», 17 — медаллю «За трудову доблесть», 10 — «За трудову відзнаку». Краща робітниця, ударниця комуністичної праці заводу «Будфаянс» М. В. Тимошина обрана депутатом Верховної Ради УРСР. Перед у боротьбі за виробничі успіхи ведуть комуністи. В 62 первинних організаціях міста 1567 членів і кандидатів у члени КПРС, з яких 85 проц. працює безпосередньо у сфері матеріального виробництва і обслуговування.

З кожним роком поліпшується обслуговування трудящих. У місті працює 47 промислових і продовольчих магазинів змішторгу, 23 — споживчої кооперації, 28 підприємств громадського харчування.

[1] Газ. «Трудівник Полісся», 20 червня 1970 р.

Депутат Верховної Ради УРСР, краща ливарниця Славутського заводу «Будфаянс» М. В. Тимошина приймає виборців. Фото 1968 р.

Вулиця Дзержинського у м. Славуті. 1970 р.

У цеху заводу «Будфаянс». Місто Славута, 1970 р.

Славута — місто новобудов. У 50—60-х роках виникло багато нових вулиць і провулків — Островського, Ломоносова, Лермонтова, Дундича та ін. Реконструкція міста розпочалася з головної вулиці Леніна (колишньої Деражнянської). Тут зведено три- й чотириповерхові будинки. На перехресті її з вулицею Радянською споруджено пам'ятник творцю Радянської держави В. І. Леніну. Широким фронтом ведеться житлове будівництво. Лише у восьмій п'ятирічці за рахунок державних капіталовкладень споруджено понад 12 тис. кв. метрів житлової площі, індивідуальними забудовниками — 417 будинків. Провадиться впорядкування та озеленення вулиць. Площа міста 1,3 тис. га, довжина 85 вулиць і провулків — близько 100 км. Розширення території викликало потребу у внутріміському транспорті — налагоджено регулярний автобусний рух, курсують таксі.

Добре розвинена мережа медичних закладів у Славуті. Працюють лікарня ім. Ф. М. Михайлова на 275 ліжок, 2 диспансери, стоматологічна поліклініка, дитяча консультація, 10 здоровпунктів на підприємствах, 3 аптеки. Закінчено спорудження поліклініки заводу «Будфаянс», нових корпусів районної лікарні. У лікувально-профілактичних закладах міста працює 67 лікарів, 280 чоловік з середньою медичною освітою. Заслуженою шаною користується лікар-хірург, член КПРС з 1919 року А. І. Сіртє, якого за довголітню і зразкову працю нагороджено орденом Леніна.

Багато зроблено і в галузі народної освіти. У місті працює 10 загальноосвітніх шкіл (з них 8 середніх, у т. ч. школа-інтернат), де навчається 4744 учні, школа робітничої молоді. Навчально-виховний процес здійснюється у тісному зв'язку з життям, практикою комуністичного будівництва. Учительські колективи, які налічують 312 чоловік, партійні організації шкіл велику увагу приділяють вихованню підростаючого покоління на революційних, бойових і трудових традиціях: провадяться зустрічі з ветеранами праці, передовиками виробництва, з учасниками революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, організовуються екскурсії по партизанських місцях. У багатьох школах створено ленінські кімнати. Учні брали активну участь в організації народного музею партизанської слави, відкритого 1967 року. Велику повагу серед населення заслужила вчителька середньої школи № 1 В. Ф. Коробко, нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Ресторан «Україна» в Славуті.

Краєвид поблизу села Кузьмина Красилівського району. 1970 р.

Славутський ліс. 1970 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

Значна увага приділяється роботі культурно-освітніх закладів. Діють університети культури, здоров'я, батьківський. Масовим стало самодіяльне мистецтво. При будинку культури створено ансамбль «Пролісок», яким керує В. Г. Гавриляк, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, та народний театр. Хмельницький обласний оргкомітет для проведення фестивалю художньої самодіяльності надав право славутцям у січні 1969 року запалити факел другого етапу фестивалю, присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. В місті діють палац культури при заводі «Будфаянс», клуби на підприємствах. В них, крім лекцій, бесід, вистав, концертів, провадяться свята «Серпа і молота», посвячення в робітники, свята вулиць.

У Славуті працюють кінотеатр, 3 кіноустановки. До послуг жителів — три міські та 12 профспілкових бібліотек на підприємствах. Широкого розвитку набула фізична культура і спорт. Двотисячний загін славутських фізкультурників (з них 270 — розрядників) одержав чудовий дарунок — сучасний спортивний комплекс.

Трудящі Славути бачать світлі перспективи. Це надихає їх на нові звершення в ім'я прекрасного майбуття.

В. А. ДЕРКАЧУК, В. П. ЛАНЕВСЬКИЙ

БЕРЕЗДІ́В

Берездів — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Корчику (басейн Дніпра), за 32 км від залізничної станції Славута, що на лінії Шепетівка—Здолбунів. Відстань до районного центру — 34 км. Населення 2149 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Зубівщина, Михайлівка, Модестівка, Селичів.

Освоєння цієї території почалося з давніх часів. У селі знайдено знаряддя праці доби неоліту, в околицях Березодова виявлено рештки поселення черняхівської культури.

В XIV ст. Берездів у складі волинських земель захопили литовські феодали. За Люблінською унією 1569 року поселення відійшло до шляхетської Польщі. Перебувало воно у складі Луцького повіту Волинського воєводства. 1570 року в документі про стягнення податків з жителів Берездів уже згадується як містечко[1]. Воно належало магнатам Острозьким. Основна маса населення містечка займалася сільським господарством. З тих, хто платив податки, наприкінці XVI ст. у Берездові було 2 ремісники і 2 перекупники; димів налічувалося 36. Жодне з цих господарств не мало повного наділу, 6 користувалися половинним, 13 — чвертю наділу. 17 господарств належали до категорії городників, тобто, зовсім не мали польової землі[2].

Великого лиха завдали містечку напади татар. Особливо великі руйнування вони вчинили у 1618 році. Значних збитків знавав Берездів і від нападів окремих польських шляхтичів. Так, 1623 року сюди увірвався загін шляхтича Мочульського, який пограбував маєток, замок, захопив землі, а, щоб застрахати населення, поставив при дорозі шибеницю[3].

В 1629 році в Берездові налічувалося 289 димів, 7 ринкових та дві шинкові хати[4]. Згідно з податковими відомостями 1635 року працювало 76 ремісників, у т. ч. 3 ковалі, 11 шевців, 18 теслярів, 16 шорників і кравців, 19 гончарів та ін. Їх продукція знаходила місце збуту не тільки в Берездові, а й у навколишніх селах та віддалених містечках.

В період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. південна частина Волині стала ареною запеклих битв проти польської шляхти. Активну участь у визвольній війні брали й селяни Березодова[5].

---

[1] Źródła dziejowe, t. 19, стор. 14, 15.
[2] Там же, стор. 41, 84.
[3] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, стор. 417, 418, 440, 441.
[4] О. Баранович. Залюднення України перед Хмельниччиною, стор. 40.
[5] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 4, стор. 47.

Шляхетські війська, напади татар дуже зруйнували Бereздів. 1651 року тут налічувалося 23 дими[1]. Відродження життя в містечку розпочалося лише з кінця XVII ст. У XVII—XVIII ст. Берездів належав князям Ходкевичам, пізніше — Любомирським, Яблоновським.

Коли 1793 року Правобережна Україна возз'єдналася з Лівобережною в складі Росії, Берездів увійшов до Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Берездівський маєток залишився власністю Яблоновських, кріпаки яких продовжували нести тягар панщини. До 1832 року тут існував римсько-католицький монастир.

За участь у польському повстанні 1830—1831 рр. царський уряд у 1833 році позбавив С. Яблоновського Берездівського маєтку. 3434 десятини землі і 1987 десятини лісу перейшли до казни[2]. Селян Берездова зарахували до розряду державних. З 1845 року маєток перевели на оброчну систему. Становище селян не поліпшилося. Вони й надалі виконували численні повинності. Так, протягом трьох років (1856—1858) селяни сплатили різних грошових зборів 6 468 крб., надали 159 возів для роз'їздів поліції, відпрацювали 815 днів та інше[3].

Реформи 60—70-х років мали грабіжницький характер і щодо державних селян. Берездівських селян переведено в розряд власників лише 1874 року. Згідно з викупним актом 140 господарств (297 чоловічих душ) за 1090 десятин польової, 146 — присадибної землі, 281 десятину сінокосів і випасів мали щорічно сплачувати казні по 1716 крб. 27 коп. Понад 500 десятин кращих земель колишнього Берездівського маєтку придбав на пільгових умовах статський радник М. Поляков[4].

Реформа закріпила майнову нерівність селян Берездова. 7 господарств викупили по півтора наділи, 35—по наділу, 4 — по три чверті, 80—по півнаділу й менше, 14 господарств користувалися лише присадибними ділянками. З роками відбувалося дальше подрібнення господарств і, відповідно, зменшення польових ділянок. Так, 1905 року більшість з 357 селянських дворів мала настільки мізерні земельні наділи, що урожаю з них не вистачало навіть на харчі. Берездівці неодноразово зверталися зі скаргами, вимагаючи повернути кращі землі, якими вони користувалися до реформи, а також збільшити розміри наділів[5]. Але всі ці скарги залишалися на папері. Під час першої російської революції 1905—1907 рр. у містечку відбувалися таємні сходки, на яких читали заборонену літературу. Наприкінці 1906 року поліція заарештувала одного з жителів Берездова, якого притягли до відповідальності за агітацію серед селян проти царського уряду[6].

Безземелля, нестатки гнали бідноту і навіть середняків на пошуки кращої долі. 1910 року 40 родин виїхало до Америки. На чужині їх теж чекало безробіття, жорстока експлуатація. Тому незабаром окремі родини повернулися на батьківщину[7].

Значна частина населення, щоб прохарчувати сім'ї, займалася промислами. В 1910 році таких селянських дворів у Берездівській волості було 418, що становило 16 проц. від їх загальної кількості. Найбільшого поширення набуло ткацтво. Багаті міщани тримали приватні, напівкустарного типу, підприємства з найманою працею робітників. На шкіряному заводі наприкінці XIX ст. працювало 20 робітників. Діяли також невелике медоварне підприємство, млин.

Дореволюційний Берездів не відзначався успіхами у благоустрої, охороні здоров'я, культурному розвиткові, хоч він був волосним центром. Ось як згодом описував його М. О. Островський: «Маленьке містечко Берездів. Глухий провінціальний закуток, колишня єврейська межа осілості. Дві-три сотні будиночків,

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 484.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 782, спр. 377, арк. 49—51; оп. 815, спр. 508, арк. 1.

[3] Житомирський облдержархів, ф. 58, оп. 1, спр. 637, арк. 146; ф. 67, оп. 2, спр. 1136, арк. 1022, 1109.

[4] Там же, ф. 115, оп. 1, спр. 3024, арк. 22, 26.

[5] Там же, арк. 4, 5, 22; Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 410.

[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 551, арк. 1—28.

[7] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 12/2, арк. 6; Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волынского уезда, стор. 4.

розкиданих абияк. Величезний базарний майдан, посеред майдану два десятки крамничок. Майдан брудний, повно гною. Оточували містечко селянські двори»[1].

Більшість медичних, освітніх та інших закладів почали працювати з кінця XIX, або й з початку XX ст. Пошту відкрито лише 1911 року, та й то з умовою, що берездівці утримуватимуть її протягом перших 3-х років. Занедбаність, антисанітарія призводили до поширення хвороб. Шкіряний завод, побудований над ставом, розповсюджував сморід, що згубно впливало на здоров'я населення. Лікував населення фельдшер, який обслуговував ще 17 сіл. Майже ніякого поліпшення у медичному обслуговуванні не сталося й у XX ст.: земський лікар мав лікувати населення двох волостей — Берездівської та Жолобнянської. Хворих, які потребували лікарняної допомоги, відправляли за 40 км до Новограда-Волинського. 1911 року в Берездові вже існувала лікарняна дільниця, але лише на 2 ліжка. Працювала приватна аптека.

Перший навчальний заклад — однокласне початкове училище відкрито 1881 року. Через 15 років його перетворили на сільське двокласне початкове. Переважна більшість населення залишалася неграмотною. Навіть сільський та волосний старости не вміли читати й писати[2].

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції біднота Берездова, не дочекавшись виконання обіцянок Тимчасового уряду, у липні 1917 року конфіскувала худобу місцевих багатіїв. Це викликало велику паніку в повіті[3]. Дізнавшись про перемогу Жовтневого збройного повстання у Петрограді, місцева біднота взялася за перетворення і в рідному Берездові. Радянську владу встановили тут у січні 1918 року. Та мирне життя тривало недовго. В лютому 1918 року Берездів окупували австро-німецькі війська, а наприкінці року — петлюрівці. Після вигнання їх, у квітні 1919 року відновилася Радянська влада, але ненадовго, бо в серпні містечко знову захопили петлюрівці. У 1919—1920 рр. Берездів переходив то до рук польських інтервентів, то до петлюрівців. Влітку 1920 року околиці його стали ареною запеклих боїв будьоннівців проти польських окупантів. У липні тут перебував штаб 11-ї дивізії Першої Кінної армії. Та восени Берездів на деякий час знову зайняли петлюрівці, яких у листопаді остаточно вигнали радянські війська. На території волості в січні—лютому 1921 року розташовувалися частини, які несли прикордонну службу[4].

В роки громадянської війни багато берездівців поповнювали лави Червоної Армії, самовіддано боролися за перемогу Радянської влади. Цікава доля селянської дівчини О. М. Ясинської. Народилась Ольга у сім'ї батрака і з восьми років поневірялася в наймах. Усім серцем вона сприйняла Великий Жовтень. На захист його завоювань і пішла 16-річна дівчина у складі 19-го кавалерійського полку Першої Кінної армії. Декілька разів її було поранено. 1919 року за хоробрість і мужність Ольгу нагородили Почесною грамотою Реввійськради Першої Кінної армії. У січні 1921 року О. М. Ясинську відзначено орденом Червоного Прапора. В наказі Реввійськради відзначалося: «Нагородити знаком відзнаки — Орденом Червоного Прапора... сестру милосердя 19-го кавполку 4-ї кавдивізії тов. Ясинську Ольгу Миколаївну за те, що, перебуваючи в рядах Червоної Армії з травня 1919 року, неодноразово виявила виключний героїзм і самовідданість, особливо у бою 19 вересня 1920 року біля села Вигородки на річці Бугу, де вона, незважаючи на поранення, подавала допомогу пораненим бійцям, а також у бою 31 жовтня... з білогвардійцями Врангеля»[5]. 1922 року О. М. Ясинська по демобілізації повернулася до рідного Берездова і працювала у жінвідділі Берездівського волвиконкому[6]. В 1924 році вона стала членом партії, працювала на партійній та профспілковій роботі.

[1] М. О. Островський. Як гартувалася сталь. К., 1969, стор. 275.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 551, арк. 3, 4.
[3] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 37.
[4] Житомирський облдержархів, ф. Р-1111, оп. 1, спр. 269, арк. 3; ф. Р-1487, оп. 6, спр. 34, арк. 9, 12.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 12/2, арк. 24.
[6] Журн. «Комунарка України», 1924, № 3, стор. 18.

Після закінчення громадянської війни відновили діяльність волосний та сільський ревкоми. Берездів залишився волосним центром Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Будівництву нового життя перешкоджали рештки банд, які ще нишпорили в окрузі на початку 1921 року. Не вистачало хліба, не було солі, мила, гасу, тканин, будівельних матеріалів та інших предметів першої потреби.

Навесні 1921 року відбулися вибори до Рад, почали діяти волосний і сільський виконкоми. У червні проведено перший волосний з'їзд Рад, в роботі якого взяли участь 70 делегатів — представників від сільських Рад і 40 — від комнезамів. З'їзд відкрився співом «Інтернаціоналу». Делегати обговорили питання про поточний момент, звіти волвиконкому і комнезаму, провели вибори до виконкому і комнезаму[1]. Органи Радянської влади організовували виконання продподатку, створювали п'яти- і десятихатки, розв'язували питання освіти, охорони здоров'я, зв'язку та інші. Волвиконком і створена ним влітку 1921 року комісія були організаторами роботи для надання допомоги населенню голодуючих губерній. Трудящі 6-ти сіл волості зібрали і відправили у вересні 1921 року до Поволжя 120 пудів хліба[2]. В Берездові вживалися дійові заходи щодо конфіскації нетрудових земель та розподілу їх серед незаможного селянства. Зрівняльному розподілу підлягали 148 десятин колишніх церковних земель, які були передані селянам у безкоштовне користування. 1921 року 290 дворів Берездова користувалися 1686 десятинами землі[3]. Ще наприкінці 1920 року відкрито хату-читальню. Систематично організовувалися вистави.

За новим адміністративним поділом у березні 1923 року Берездів став районним центром Шепетівського округу (21 липня 1924 року район було розформовано, Берездівську сільраду включили до Ганнопільського, а з 1931 року — до Славутського районів. У лютому 1935 року було відновлено Берездівський район, який існував до 1959 року). Партійний осередок на 1 лютого 1923 року налічував 5 членів партії та 1 кандидата[4], ним керував І. А. Трофимов, посланець партії, робітник з міста Пугачова. Пізніше він очолив районний комітет партії. Головою райвиконкому став колишній робітник з Тули, кавалер ордена Червоного Прапора М. М. Лисицин. Вони, як і інші комуністи Берездова, багато зробили для зміцнення Радянської влади, відбудови господарства села. Їх активними помічниками були комсомольці, осередок яких виник 1923 року. Першим його секретарем обрано М. О. Островського, майбутнього письменника[5]. 27 жовтня 1923 року Миколу Островського прийняли до лав Комуністичної партії[6]. Відданий патріот провадив велику політичну та організаторську роботу серед населення, зокрема серед молоді, працював лектором політичних курсів, воєнкомом батальйону всеобучу, райполітруком загального військового навчання, провадив боротьбу проти контрабандистів, решток банд. Великою була роль М. О. Островського в підготовці й проведенні 1-го Берездівського районного з'їзду Рад.

Майбутній письменник являв особистий приклад для молоді, мав на неї великий вплив. 26 серпня 1923 року в своєму виступі на урочистих зборах, присвячених відкриттю сельбудинку, М. О. Островський закликав молодь оволодівати знаннями, бути гідними бійцями за радянську культуру. Пізніше письменник-комуніст так охарактеризує цей свій період діяльності: «Перевибори Рад, боротьба з бандитами, культробота, боротьба з контрабандою, військово-партійна і комсомольська робота — ось коло, по якому від світанку й до пізньої ночі мчало життя Лисицина, Трофимова, Корчагіна й нечисленного зібраного ними активу»[7].

---

[1] Житомирський облдержархів, ф. Р-3201, оп. 1, спр. 29, арк. 237, 241.
[2] Там же, спр. 4, арк. 7, 8, 10, 12, 27, 33.
[3] Там же, ф. Р-46, оп. 1, спр. 3, арк. 5—8.
[4] АІПП ЦК КП України, ф. 31, оп. 31—1, спр. 184, арк. 14.
[5] Газ. «Прапор юності» (Хмельницький), 28 жовтня 1960 р.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 34, оп. 1, спр. 2, арк. 36.
[7] М. О. Островський. Як гартувалася сталь, стор. 281.

Поруч з комуністами та комсомольцями у виховній і організаторській роботі активну участь брав комнезам. Члени КНС подавали дійову допомогу в створенні сільського споживчого товариства (1921 рік), комітету взаємодопомоги (1923 рік), а, головне, в здійсненні колективізації сільського господарства.

Члени Бereздівського районного партійного комітету. Перший зліва — М. О. Островський. Фото 1923 р.

Відбудова господарства села закінчилася до 1926 року, коли було досягнуто довоєнного рівня. На перешкоді дальшому розвитку господарства стояла розпорошеність селянських дворів, яких у Березові налічувалося 548 з населенням 2342 чоловіка. Масовому переходу селян на шлях колективного господарювання сприяла діяльність ТСОЗу, створеного у селі навесні 1928 року. Колективізація проходила в упертій боротьбі з куркулями.

1929 року в Березові організувалися колгоспи «Новий шлях» і «Більшовик». Поява на селі 1929 року першого трактора перетворилася на значну подію — майже всі жителі вийшли дивитися на перші борозни, залишені ним. У 1934 році в Березові засновано МТС. Політвідділ станції відіграв велику роль у боротьбі за організаційне зміцнення артілей, у підготовці колгоспних кадрів. 1941 року МТС мала 42 трактори та 19 комбайнів. Завдяки самовідданій праці селян, добре налагодженій роботі місцевих партійних і радянських органів, допомозі селянству з боку держави, колгоспи Березова досягли значних успіхів у економічному розвитку. На початок 1941 року артіль «Більшовик» мала 1,5 тис. га земельної площі, «Новий шлях» — 423 га. У кожному колгоспі діяли по 4 тваринницькі ферми. Серед членів артілей та механізаторів ширився стахановський рух. 1936 року ланки М. Демчук, Х. Корсун, Я. Печенюк зібрали по 150 пудів жита, 250 пудів ячменю та 350 цнт картоплі з га. Тракторист А. Возницький 1939 року зорав 430 га умовної оранки при плані 230 гектарів[1].

У селі працювали цегельний завод, пекарня, електростанція. Замість дрібних ремісничих майстерень періоду непу створено багатофахову артіль кустарів.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в Березові проживало 3087 чоловік. Медичне обслуговування трудящих здійснювали лікарня на 40 ліжок, пологовий будинок, амбулаторія, санітарна станція, дві аптеки. Працювали сезонні дитячі ясла. До 1940 року в селі здійснено загальне початкове навчання, діяли середня, неповна середня та вечірня школи, в яких навчалося 760 учнів, працював 21 учитель. З 1935 року почала виходити газета «Прикордонний комуніст». Районний клуб перетворився на центр культурного життя та масового відпочинку колгоспників.

З початком війни жителі села підпорядкували своє життя фронту. З липня 1941 року гітлерівці окупували Березів[2]. Фашисти по-звірячому розправлялися з комуністами, активістами. Від їх рук загинула голова артілі «Більшовик» М. Б. Матвійчук. Вони закатували працівника друкарні А. А. Мостовича за зв'язок з підпільною групою. А. А. Мостович посмертно нагороджений медаллю «За відвагу»[3]. Оку-

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 302, арк. 49; газ. «Прикордонний комуніст» (Березів), 4 червня 1937 р.

[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 374.

[3] Газ. «Радянське Поділля», 23 грудня 1967 року.

панти знищили майже все єврейське населення Берездова. Вони вивезли на каторжні роботи до фашистської Німеччини 160 жителів села.

На боротьбу проти жорстокого ворога разом з усіма радянськими людьми піднялися і жителі Берездова. Комуністи Славути допомогли в організації підпільної антифашистської групи у Берездові, налагодили з нею постійний зв'язок[1]. Ризикуючи життям, члени групи розповсюджували серед населення листівки, розвінчували брехливу фашистську пропаганду, розповідали людям про становище на фронтах і в радянському тилу. Вони закликали населення чинити опір окупантам, таврували ганьбою фашистських загарбників, вели диверсійну роботу: кілька разів виводили з ладу сепараторний пункт, взимку 1943 року заморозили картоплю в кагатах, яку німці збиралися вивезти з села. В ніч з 7 на 8 жовтня 1943 року підпільники у взаємодії з партизанами, що діяли в районі Берездова, спалили нафтосклад і продовольчу базу фашистів[2]. Більша частина підпільників на цей час перейшла до партизанських загонів, члени якого пускали під укіс ворожі ешелони, псували лінії зв'язку, не давали фашистам вивозити до Німеччини молодь, забирати продукти, майно, худобу.

13 січня 1944 року частини 1-го Українського фронту визволили Берездів від окупантів[3]. 94 воїни загинули смертю хоробрих в боях за село у липні 1941 року і в січні 1944 року. Їх поховано разом з 9 партизанами в братській могилі. Імена героїв викарбувані на плитах біля пам'ятника радянському воїну-переможцю. Вічнозелені ялини оточують пам'ятник, біля його підніжжя завжди лежать квіти як символ безсмертя героїв, що віддали своє життя за свободу і незалежність Батьківщини.

Гітлерівці за період тимчасової окупації Берездова пограбували обидва колгоспи, МТС, вивезли багато худоби, зруйнували приміщення середньої школи, контору зв'язку, понад 150 житлових будинків, електростанцію, радіовузол. Загальні збитки, завдані окупантами лише колгоспам, становили 12,9 млн. карбованців[4].

Наступного після визволення дня приступив до роботи виконком сільської Ради[5]. На загальних зборах колгоспників обрано правління артілей. Відновили діяльність райком партії та райвиконком.

Тяжко доводилося господарювати без машин, тягла, насіння, з обмеженою кількістю робочих рук. Велику допомогу артілям подала держава. Поступово загоювалися рани, завдані війною. Перший хліб урожаю 1944 року колгоспники відправили Червоній Армії, у фонд перемоги. Березділвці внесли на будівництво танкової колони «Радянське Поділля» близько 72 тис. крб. З успіхом пройшла передплата третьої Державної воєнної позики та реалізація квитків IV грошово-речової лотереї. Велика заслуга в організації збору коштів у фонд перемоги виконкому сільської Ради. 13 вересня 1944 року та 26 січня 1945 року на його засіданнях розглядалися питання про допомогу сім'ям військовослужбовців. Відновили роботу лікарня, школа, радіовузол, клуб. До 27-ї річниці Великого Жовтня в Берездові відкрито пам'ятник В. І. Леніну.

Повна перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні викликала ще більше трудове піднесення. Широкого розмаху під час жнив 1945 року набрало змагання в'язальниць снопів — тисячниць. У серпні райком КП(б)У і райвиконком занесли до районної Книги пошани імена в'язальниць колгоспу «Більшовик» К. Тарасюк, С. Корсун, О. Данильчук, Я. Корсун.

Багато уваги питанням відбудови колгоспів, дальшому розвитку їх разом з виконкомом сільської Ради приділяла територіальна партійна організація, створена у лютому 1948 року[6]. На кінець року колгоспи Берездова повністю освоїли посівні

[1] Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. К., 1956, стор. 83; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 2, стор. 187.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 3. арк. 1.
[3] Сообщения Советского информбюро, т. 6, стор. 21.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-683, оп. 3, спр. 23, арк. 3.
[5] Там же, ф. Р-680, оп. 2, спр. 3, арк. 4.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 34, оп. 2, спр. 143. арк. 87.

площі, сільськогосподарські роботи виконали в стислі строки. За самовідданий труд у відбудові господарства 60 берездівців нагороджено медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», завідуючий відділом пропаганди й агітації райкому партії М. О. Новальківський був відзначений орденом Трудового Червоного Прапора, голова райвиконкому К. Ю. Тютюнник—орденом «Знак Пошани»[1].

1950 року берездівські колгоспи «Більшовик» і «Новий шлях» та артіль с. Модестівки об'єдналися в одне господарство «Більшовик», що дало змогу краще організувати працю, продуктивніше використовувати техніку. Колгосп уже того року достроково виконав державний план хлібозаготівель, успішно справився з осінніми польовими роботами. В березні 1951 року в артілі створено первинну партійну організацію, в якій перебувало на обліку 6 членів і 1 кандидат в члени КПРС[2]. З кожним роком чисельність партійної організації зростала, насамперед за рахунок передових виробничників. Комуністи мобілізували колгоспників на дальше піднесення громадського виробництва. З їх ініціативи 1952 року в колгоспі розгорнувся рух за економію й ощадливість. На своїх зборах члени партії розглядали питання про розстановку колгоспних кадрів, про шляхи дальшого розвитку тваринництва, поліпшення масово-політичної роботи серед колгоспників.

Значних успіхів у розвитку колгоспного виробництва досягнуто 1957 року, коли радянський народ відзначав 40-річчя Великого Жовтня. Порівняно з 1951 роком прибутки колгоспу зросли майже у 8 разів. Вдвоє збільшилися урожаї цикорію, картоплі, виробництво тваринницької продукції. З 1964 року, коли до колгоспу «Більшовик» приєдналася артіль с. Селичева, за об'єднаним господарством—колгоспом «Авангард» закріплено понад 4 тис. га землі.

В 1968 році урожайність зернових культур досягла 21,8 цнт, цукрових буряків — 400 цнт з га. Виробництво молока на 100 га угідь порівняно з 1960 роком зросло більш як у два рази. Рівень рентабельності колгоспного виробництва становив у 1969 році 37,9 проц. Замість старих, напівзруйнованих господарських приміщень з солом'яною покрівлею в колгоспі споруджено кам'яні, цегляні та шлакобетонні будівлі, криті шифером, черепицею. Вони електрифіковані; в тваринницьких приміщеннях механізовано водопостачання та інші трудомісткі роботи.

Сучасний колгосп — це багатогалузеве господарство з високою культурою землеробства. Значна увага приділяється виробництву й використанню добрив; поля засіваються кондиційним насінням високоурожайних районованих сортів. Велике господарство має 5 партійних організацій у бригадах, їх очолює об'єднаний партійний комітет. На 1 січня 1971 року тут налічувалося 83 комуністи.

Трудівники села добре пам'ятають і гідно шанують тих, хто йшов у перших лавах борців за колективізацію сільського господарства. Старожилам Зубівщини — села, нині підпорядкованого Берездівській сільській Раді,— й досі вчувається той обпалюючий душу постріл, що пролунав надвечір 10 жовтня 1929 року. То куркульня вчинила люту розправу над сількором Ф. І. Савчуком, який працював на хлібозаготівлі. Його іменем тоді назвали Зубівську артіль, у центрі села поставили обеліск. А 13 березня 1971 року загальні збори колгоспників вирішили перейменувати «Авангард» на колгосп ім. сількора Ф. І. Савчука. Вінки й живі квіти біля обеліска — свідчення глибокої й незгасної любові народу до свого героїчного сина.

Гордістю села, найціннішим багатством колгоспу є люди — передовики виробництва. Не один рік працює бригадиром рільничої бригади комуніст В. С. Камінський. За вирощений його бригадою високий урожай зернових у 1957 році В. С. Камінський нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю ВСГВ. Він — депутат сільської Ради, член правління і парткому колгоспу, був делегатом 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників. Великим авторитетом користується М. Й. Дромбінський — один з перших колгоспників Берездова. Він — депутат і член виконкому

---

[1] Газ. «Радянське Поділля», 3 і 18 лютого 1948 р.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 4128, оп. 1, спр. 20, арк. 1.

Урок праці в майстерні Берездівської школи-інтернату. 1969 р.

сільської Ради, член правління артілі. Ця людина вже досягла пенсійного віку, але не уявляє свого життя без колгоспу і продовжує працювати. Активну участь у громадському й виробничому житті села бере комуніст Т. Я. Богомаз, учасник Великої Вітчизняної війни, кавалер орденів Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки.

Сільська Рада постійно піклується про благоустрій Берездова, поліпшення обслуговування населення. У селі працюють хлібозавод, відділення районного комбінату побутового обслуговування, комбінат комунальних підприємств. Сільському споживчому товариству підпорядковані 6 продовольчих та промтоварних магазинів, підприємства громадського харчування. Колгосп дбає про забезпечення своїх ветеранів — 217 жителів села одержують пенсії.

Широко розгорнулося в Берездові будівництво. Не залишилося й сліду від брудної базарної площі, занедбаних будиночків. У центрі села розкинувся парк. Вулиці обсаджено деревами, прокладено тротуари. Щороку споруджуються десятки просторих світлих будинків, виростають вулиці новобудов.

Медичний персонал здійснює не лише лікування населення, але й провадить велику профілактичну роботу. 13 лікарів і 55 чоловік з середньою медичною освітою працюють у лікарні на 100 ліжок, поліклініці, санепідемстанції.

Добре налагоджена робота навчальних закладів. Середня школа охоплює понад 500 учнів, яким передають знання 36 учителів. Директор школи С. М. Магоня нагороджений орденом «Знак Пошани».Після ліквідації у вересні 1959 року Берездівського району кращі приміщення районних організацій передали організованому тоді дитячому будинку. Через рік його перетворено на школу-інтернат, де живуть, навчаються і виховуються 245 дітей. Просторі класи, навчальні кабінети, добре обладнані майстерні, спортзал, бібліотека — все це до послуг дітей. У селі діє консультаційний пункт Славутської заочної школи.

На справжній центр культурного відпочинку трудящих перетворився будинок культури. Тут виступають з лекціями члени первинної організації товариства «Знання», відбуваються тематичні вечори, вечори відпочинку, концерти учасників художньої самодіяльності, зустрічі з ветеранами праці і передовиками виробництва. У будинку культури влаштована картинна галерея. При Берездівському колгоспі створено кабінет політичної освіти, який подає методичну і теоретичну допомогу пропагандистам, слухачам мережі партійної й комсомольської освіти. До послуг трудящих 2 сільські та 2 шкільні бібліотеки.

Свято шанують жителі пам'ять про першого секретаря комсомольського осередку Берездова, видатного письменника Миколу Островського. В одній з найбільших кімнат бібліотеки, що знаходиться у приміщенні першого райкому комсомолу, 1958 року на громадських засадах відкрито музей М. О. Островського. До 40-річчя Ленінського комсомолу, у жовтні 1958 року в Берездові на кошти, зібрані комсомольцями, споруджено пам'ятник письменнику-бійцю. В селі працює клуб корчагінців, членами якого є кращі учні місцевих шкіл, колгоспна молодь, ветерани. Вони організовують тематичні вечори, зустрічі з видатними людьми, людьми цікавих професій, екскурсії до музею письменника. Штаб клубу дбає про корчагінський гарт всієї молоді села. Уродженцем села Зубівщини є М. П. Савчук, український радянський зоолог, член-кореспондент АН УРСР.

Ініціаторами втілення в життя всього нового, прогресивного, організаторами боротьби за здійснення рішень з'їздів партії виступають комуністи. В Берездові налічується 6 первинних партійних організацій. Велику організаторську і виховну роботу ведуть депутати сільської Ради. За успіхи у господарському і культурному будівництві на селі Берездівська сільська Рада депутатів трудящих у 1968 році удостоєна перехідного Червоного прапора райвиконкому та грамоти облвиконкому і обкому профспілки працівників державних установ.

З великим ентузіазмом працювали трудящі Берездова в 1970 ювілейному ленінському році — останньому році восьмої п'ятирічки. Вони добились успіхів у всіх галузях господарства й культури. За високі зразки праці та активну громадську діяльність Батьківщина відзначила 116 трудівників ювілейними медалями «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

Йдучи світлим шляхом, вказаним В. І. Леніним, під керівництвом Комуністичної партії берездівці здобувають нові успіхи у піднесенні економіки й культури рідного села.

М. О. САФ'ЯН

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД СЛАВУТСЬКОГО РАЙОНУ

ВАРВА́РІВКА (до 1947 року — Барбарівка) — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Горині, за 12 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Шепетівка. Населення — 665 чоловік. Сільраді підпорядковане село Голики.

На території села міститься центральна садиба рослинницько-тваринницького колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. Площа орної землі колгоспу — 882 га.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

В 1940 році колгосп ім. Шевченка цього села був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

У роки тимчасової німецько-фашистської окупації в селі Голики з вересня 1941 року діяла підпільна патріотична група на чолі з М. В. Шевчуком, до якої згодом приєдналась комсомольська група підпільників села Варварівки.

В районі села виявлено кургани доби бронзи і залишки могильника черняхівської культури.

ВЕЛИ́КИЙ ПРАВУ́ТИН — село, центр сільської Ради. Розташований за 56 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Колодянка на лінії Шепетівка—Коростень. Населення — 960 чоловік. Сільраді підпорядковане село Малий Правутин.

У Великому Правутині знаходиться центральна садиба колгоспу «Комунар», який обробляє 2,3 тис. га орної землі.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; є пологовий будинок, фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня побутового обслуговування. В 1940 році за високі врожаї картоплі (155 цнт) і конюшини (42 цнт) колгосп був занесений до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ВЕЛИ́КИЙ СКНИТ — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Мокреці, за 25 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Славута на лінії Шепетівка—Здолбунів. Населення — 1045 чоловік. Сільраді підпорядковані села Нараївка, Рівки.

В селі знаходиться центральна садиба рослинницько-тваринницького колгоспу ім. Кірова, який обробляє 2,7 тис. га орної землі.

Є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

В історичних документах Великий Скнит вперше згадується в 1861 році.

За мужність, виявлену в боротьбі проти фашистів, 152 жителів нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

ВО́ЛИЦЯ (до 1945 року — Вулька) — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Славута на лінії Шепетівка—Здолбунів. Населення — 767 чоловік. Сільраді підпорядковане село Губельці.

У Волиці розміщена центральна садиба колгоспу «Червона зірка», за яким закріплено 2 тис. га орної землі. Провідна галузь господарства—рільництво та м'ясо-молочне тваринництво. Допоміжні галузі — бджільництво, овочівництво та садівництво.

Є початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Волиця згадується в історичних документах 1593 року.

В роки Великої Вітчизняної війни населення сіл Волиці і Губелець брало активну участь у партизанському русі: пустили під укіс два ворожих ешелони, знищили три автомашини карателів, не давали змоги загарбникам вивозити хліб, перешкоджали фашистам забирати молодь до Німеччини. Гітлерівці за допомогу населення партизанам розстріляли у Волиці 54, в Губельцях — 48 чоловік, спалили понад 100 хат.

За подвиги у Великій Вітчизняній війні 70 жителів нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

ГАННО́ПІЛЬ (до 1761 року — Глинники) — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Жарисі, за 20 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Славута на лінії Шепетівка—Здолбунів. Населення — 1256 чоловік. Сільраді підпорядковані села Глинники, Досин, Соснівка.

В Ганнополі міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна, у користуванні якого 3,1 тис. га земельних угідь, в т. ч. 2,3 тис. га орної. Колгосп вирощує зернові й технічні культури, веде тваринницьке господарство.

В селі є спиртовий завод, відгодівельний пункт, відділення «Сільгосптехніки», млин.

Працюють середня школа, клуб, три бібліотеки; діють лікарня, пологовий будинок, амбулаторія і аптека. Відкрито майстерню побутового обслуговування.

Вперше село згадується в історичних джерелах 1602 року. В 1926 році виник партійний, в 1923 — комсомольський осередки.

За героїзм у роки Великої Вітчизняної війни орденами й медалями нагороджено 197 жителів села, І. С. Андрощуку присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В селі побудовано пам'ятник В. І. Леніну.

ГОЛОВЛІ́ (кол. Голоблі) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 28 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Кривин. Населення — 1085 чоловік. Сільраді підпорядковані села Нижні Головлі і Хоросток.

У Головлях розміщена центральна садиба колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, що спеціалізується на виробництві м'ясо-молочної продукції і обробляє 2,5 тис. га орної землі. З допоміжних галузей розвинено бджільництво й садівництво.

За високі показники у виробництві сільськогосподарської продукції 54 колгоспників нагороджено орденами і медалями.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, аптека. Працює майстерня ремонту взуття. За післявоєнні роки тут зведено 140 житлових будинків. З села за роки Радянської влади вийшло 118 спеціалістів різних галузей народного господарства.

Перша писемна згадка про село належить до 1602 року.

Партійний і комсомольський осередки в селі створені у 1924 році. Місцеві колгоспи в 1939 році були занесені до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки за врожаї конюшини (31 цнт з га — колгосп ім. Петровського) і картоплі (166 цнт з га — колгосп «Лад»).

За подвиги, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 116 чоловік нагороджено орденами і медалями СРСР.

ДОВЖКИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 23 км від залізничної станції Славута. Населення — 1758 чоловік.

У Довжках знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Паризької комуни. В колгоспі, напрям господарства якого—рільництво і м'ясо-молочне тваринництво,— 1,9 тис. га орної землі. У 1940 році за успіхи в розвитку тваринництва його занесено до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

У селі працюють середня школа, будинок культури, бібліотека; діють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

В селі за післявоєнні роки споруджено і перебудовано 260 житлових будинків.

Партійний осередок виник у 1922-му, комсомольський — у 1924 роках.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями Союзу РСР 153 жителів села.

На території села знайдені знаряддя праці доби міді (III тисячоліття до н. ери).

ЖОВТНЕ́ВЕ (до 1964 року — Дяків) — село, центр сільської Ради. Розташоване на річці Жарисі, за 27 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Славута. Населення — 955 чоловік. Сільраді підпорядковане село Красносілка.

Тут міститься центральна садиба колгоспу «Шлях до комунізму», який обробляє 1,8 тис. га орної землі, вирощує зернові культури, цукрові буряки, відгодовує м'ясо-молочну худобу. Бригадир колгоспу В. І. Мирончук в 1971 році нагороджений орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт

Поблизу села в розкопаних курганах знайдені знаряддя праці і зброя доби бронзи.

ІВА́НІВКА (до 1947 року — Янушівка) — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Славута. Населення — 1027 чоловік. Сільраді підпорядковані села Жуків, Марачівка, Пузирки.

В селі міститься центральна садиба найбільшого в районі колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, який користується 4,1 тис. га орної землі і займається рільництвом та м'ясо-молочним тваринництвом. Допоміжні галузі — рибництво та бджільництво. За трудові успіхи орденами й медалями нагороджено у 1966 році 229 колгоспників.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, швейна майстерня.

В селі в роки гітлерівської окупації була організована підпільна група під керівництвом П. С. Ткачука, яка мала зв'язок з підпіллям села Стриганів і Славутського лісозаводу. У 1943 році карателі частину її членів розстріляли, решта встигла приєднатись до загонів партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. 167 громадян села нагороджено орденами і медалями СРСР за подвиги у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. В Іванівці народився А. З. Одуха (1910—1967), Герой Радянського Союзу, активний учасник партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, командир партизанського загону (пізніше — з'єднання) ім. Ф. М. Михайлова.

Поблизу села Жукова знайдені знаряддя праці доби бронзи.

КИЛИКІ́ЇВ — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Корчику, за 31 км від районного центру і за 29 км від залізничної станції Славута. Населення — 1669 чоловік. Сільраді підпорядковані села Печиводи, Шагова.

В Киликієві міститься центральна садиба колгоспу «Перше травня» рослинницько-тваринницького напряму, який обробляє 1,8 тис. га орної землі. Допоміжні галузі господарства — овочівництво та бджільництво. Бригадир колгоспу В. О. Поліщук в 1971 році нагороджений орденом Леніна

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, швейна майстерня. За післявоєнні роки зведено 184 житлові будинки.

Партійний осередок створено у 1923 році.

За бойові подвиги у Великій Вітчизняній війні нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу 186 жителів.

На території села виявлені залишки поселення доби міді

КРАСНОСТА́В — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Ведмедівці, за 50 км від районного центру і за 48 км від залізничної станції Славута. Населення — 1049 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гориця, Манятин, Яблунівка.

У Красноставі міститься бригада № 2 колгоспу ім. Свердлова, центральна садиба якого знаходиться в с. Гориці. Виробничий напрям бригади —рільництво і м'ясо-молочне тваринництво. Тут є свиноферма, ферма молодняка великої рогатої худоби, вівцеферма; бригада має сад, кузню й млин.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, лікарня, швейна майстерня.

В історичних документах село згадується з 1623 року.

За бойові подвиги, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями 201 чоловіка.

КРУПЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 5 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Славута. Населення — 2028 чоловік. Сільраді підпорядковане село Стригани.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Калініна, який обробляє 1,7 тис. га орної землі і вирощує пшеницю, цикорій, виробляє м'ясо-молочну продукцію, займається рибництвом.

Тут є дві школи — восьмирічна і сільської молоді, клуб, бібліотека, народний музей; працюють медичний пункт, взуттєва майстерня.

Перша згадка про село належить до 1386 року.

Восени 1941 року в селі почала діяти підпільно-патріотична група, яка мала тісний зв'язок з підпільниками села Стриганів, де знаходилася диверсійна група під керівництвом А. З. Одухи. У 1941 році підпільники села роззброїли охорону Стриганського млина і роздали 600 тонн борошна жителям навколишніх сіл. У Стриганському загоні по-бойовому діяла молодь. У травні 1942 року радянські патріоти А. З. Одуха і О. Г. Іванов підірвали на ділянці між станцією Кривин і роз'їздом Бадівка залізничний міст, в результаті чого розбився ворожий ешелон. Це був перший великий диверсійний акт, звістка про який облетіла багато районів Поділля.

За бойові заслуги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями 120 чоловік. Керівникові партизанського з'єднання А. З. Одусі присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Понад 133 учасників партизанського руху відзначені орденами і медалями СРСР.

В околицях Крупця збереглися залишки поселення та кургани доби бронзи, а також поселення черняхівської культури.

КУ́ТКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 33 км від залізничної станції Шепетівка. Населення — 781 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ставичани.

В Кутках знаходиться бригада № 2 колгоспу «Україна», центральна садиба якого міститься в Ставичанах. Бригада вирощує зернові культури, цукрові буряки, розводить м'ясо-молочну худобу.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

Під час окупації села польськими інтервентами в роки громадянської війни виник партизанський загін на чолі з М. В. Дем'янчуком.

В роки гітлерівської окупації тут діяла підпільна група і партизанський загін під керівництвом І. І. Шитова.

На території села знайдені залишки поселення доби неоліту та могильник черняхівської культури.

ЛИСИ́ЧЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Кривин. Населення — 1295 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дідова Гора, Потереба.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Дружба», який обробляє 2,4 тис. га орної землі. Колгосп вирощує озиму пшеницю, цикорій, відгодовує м'ясо-молочну худобу.

Є восьмирічна школа, клуб; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Під час Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна група під керівництвом І. М. Яковчука, яка разом з підпільниками і партизанами Стриганів підривала ешелони з військами і технікою ворога. За бойові подвиги проти гітлерівських загарбників нагороджено орденами і медалями СРСР 119 жителів.

Поблизу села знайдені знаряддя праці доби міді.

МАЛИ́Й СКНИ́Т — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Нирці, за 22 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Славута. Населення — 720 чоловік. Сільраді підпорядковані села Клепачі, Шатерники.

В Малому Скниті знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, за яким закріплено 999 га орної землі. Тут вирощують зернові культури, розводять м'ясо-молочну худобу. За досягнуті успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва голова колгоспу Т. Х. Щасливий нагороджений орденом Леніна.

В селі є школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, швейна майстерня, будинок торгівлі.

У грудні 1941 року в селі була створена підпільна група, якою керував В. О. Нестерук. На базі підпільних груп сіл Малого Скнита, Великого Скнита, Рівок, Нараївки виник партизанський загін ім. Чапаєва.

На території Малого Скнита знайдено залишки поселення ранньотрипільської культури (IV тисячоліття до н. ери).

МИ́НЬКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Славута. Населення — 2035 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бачманівка, Романини, Шевченка.

В Миньківцях міститься центральна садиба колгоспу ім. Чкалова, за яким закріплено 2,6 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — зернові культури і тваринництво. З допоміжних підприємств є цегельний завод потужністю 3,5—4 млн. штук цегли за сезон та лісопилка. В Миньківцях також знаходиться Романинський цегельно-черепичний завод потужністю 17 млн. штук цегли й черепиці на рік. За успіхи у сільськогосподарському виробництві орденом Леніна нагороджена доярка Г. К. Цикалюк. Колгосп у 1940 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки за одержання високого урожаю конюшини (по 34 цнт з гектара).

У селі є середня школа, будинок культури, бібліотека; діють дільнична лікарня, амбулаторія, аптека, швейна майстерня, споруджено будинок торгівлі.

Село вперше згадується в документах 1543 року.

Тут в кінці 1941 року була організована підпільна група, що підтримувала зв'язок з партизанським загоном А. З. Одухи. У 1943 році підпільників було заарештовано і багатьох розстріляно. Після цього 80 жителів села стали партизанами загону ім. Кармалюка у з'єднанні А. З. Одухи. Населення активно допомагало партизанам — влаштовувало явочні квартири. Розлютовані окупанти розстріляли 23 заложників, спалили 54 двори, 56 жителів, серед них 25 дітей.

У селі Романини діяли дві підпільні групи. Одна з них мала зв'язок із славутським підпіллям, друга влилася до партизанського загону ім. Михайлова.

За мужність і відвагу на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами й медалями Союзу РСР 182 чоловіка.

В Миньківцях до 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною побудований пам'ятник жителям села, які загинули в боротьбі проти гітлерівців.

МИРУ́ТИН — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Жарпсі, за 36 км від районного центру і за 32 км від залізничної станції Славута. Населення — 1546 чоловік. Сільраді підпорядковане село Плоска.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Правда», за яким закріплено 1,9 тис. га орної землі. В артілі вирощують зернові й цукрові буряки, займаються тваринництвом. Колгосп у 1940 році брав участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Працює ветеринарна дільниця.

Партійний осередок створено у 1923, комсомольський — 1924 році.

За подвиги, виявлені в боротьбі з гітлерівськими окупантами, нагороджено орденами і медалями СРСР 509 громадян.

МУ́ХАРІВ — село, центр сільської Ради. Розташований за 49 км від районного центру і за 45 км від залізничної станції Славута. Населення — 1146 чоловік. Сільраді підпорядковані села Веселинівка, Піддубці, Тростянець, Улянівка.

У колгоспі ім. Ватутіна, центральна садиба якого знаходиться в Мухарові, обробляється 1,4 тис. га орної землі. Виробничий напрям колгоспу — рільництво та м'ясо-молочне тваринництво. За високі показники у виробництві м'яса, молока і цукрової сировини нагороджені орденами і медалями 30 колгоспників, у т. ч. орденом Леніна—голова колгоспу Л. А. Олізарко. У 1940 році колгосп був занесений до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки за врожай цикорію — 153 цнт з кожного гектара.

В Мухарові працює восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Діє фельдшерсько-акушерський пункт, відкрита майстерня ремонту і пошиття взуття та одягу.

У селах Мухарові і Улянівці під час гітлерівської окупації діяла підпільна група, частина якої приєдналася до місцевих партизанських загонів.

НЕТІ́ШИН — село, центр сільської Ради. Розташований на правому березі Горині, за 25 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Кривин. Населення — 1477 чоловік. Сільраді підпорядковане село Солов'є.

Тут міститься центральна садиба колгоспу «Нове життя», який обробляє 1,4 тис. га орної землі і спеціалізується на виробництві м'ясо-молочної продукції. Колгосп вирощує також зернові культури, цикорій та цукрові буряки. За досягнуті успіхи у виробництві сільськогосподарських продуктів орденами й медалями СРСР нагороджено 49 колгоспників.

В Нетішині є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, швейна майстерня. За роки Радянської влади 215 вихідців з села стали спеціалістами різних галузей народного господарства. Партійний осередок виник у селі в 1925 році, комсомольський — в 1924.

За мужність і героїзм в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу 145 жителів. Уродженцю села І. С. Данилюку присвоєно звання генерал-майора авіації.

Поблизу сіл Нетішина та Соловйого виявлено залишки поселень доби неоліту, бронзи та черняхівської культури.

НОГАЧІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Грабарці, за 22 км від районного центру та за 20 км від залізничної станції Славута. Населення — 518 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дятилівка і Сьомаки.

В Ногачівці знаходиться центральна садиба колгоспу «Комуніст», який обробляє 1 тис. га орної землі, вирощує зернові, цукрові буряки, займається тваринництвом. За високі урожаї конюшини (39 цнт з га) колгосп у 1939 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 150 жителів нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

ПО́ЛЯНЬ — село, центр сільської Ради, розташоване на правому березі Горині, за 12 км від районного центру та за 5 км від залізничної станції Кривин. Населення — 995 чоловік. Сільраді підпорядковані села Колом'є, Комарівка, Сільце, Хоровиця.

В Поляні знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева, який обробляє 1,7 тис. га орної землі і вирощує зернові культури, цикорій, відгодовує м'ясо-молочну худобу.

В селі є паперова фабрика, заснована 1872 року.

За післявоєнні роки в селі споруджено і перебудовано 300 житлових будинків.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, оздоровчий пункт паперової фабрики, швейна та взуттєва майстерні.

Жителі Поляні і прилеглих сіл брали активну участь у визвольній війні 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

У серпні 1941 року комуністи створили підпільну групу, яка підтримувала зв'язок з партизанами А. З. Одухи. Значну допомогу подавали партизанам жителі сіл Сільця і Хоровиці, частина яких пішла в партизанські загони. Ці села карателі спалили, а жителів, які не встигли втекти, вивезли до концтабору. За активну участь у партизанському русі нагороджено орденами і медалями 56 чоловік. За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено 154 жителів.

На околицях села виявлено залишки поселення трипільської культури.

СТАРИ́Й КРИ́ВИН — село, центр сільської Ради. Розташований на залізниці Шепетівка—Здолбунів, за 12 км від районного центру. В селі — залізнична станція. Населення— 2857 чоловік. Сільраді підпорядковане село Новий Кривин.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Дзержинського, за яким закріплено 1,7 тис. га орної землі. Артіль спеціалізується на вирощуванні зернових культур і цикорію та виробництві молока й м'яса. Допоміжні галузі — овочівництво і бджільництво. Голова колгоспу В. С. Пигольчук в 1971 році нагороджений орденом Леніна.

В Старому Кривині є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють дільнична лікарня, швейна майстерня.

Під час тимчасової гітлерівської окупації в 1941 році була організована підпільна група під керівництвом П. Ф. Романюка, яка вела розвідку та диверсії на залізниці Шепетівка—Здолбунів і підтримувала тісний зв'язок із штабом партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. На чолі з комуністом В. Ф. Парфеновим діяла ще одна підпільна група, яка також виконувала розвідувальні завдання.

Тут народився С. Д. Козак — народний артист УРСР.

У селі збереглася дерев'яна церква в стилі українського барокко, що своєю формою схожа на корабель. Її збудувала кривинська громада майстрів-теслярів у 1763 році.

На околиці села знайдено залишки поселення доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

УЛАША́НІВКА (до 1966 року — Баранне-Улашанівка) — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Утці, за 6 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Славута. Населення — 1755 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вачів, Перемишель.

В Улашанівці знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва, одного з найбільших господарств району, що спеціалізується на виробництві м'яса. В колгоспі обробляється 3 тис. га орної землі. Голова колгоспу В. І. Никитчук за трудові досягнення господарства удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. В 1940 році за високі врожаї проса колгосп був занесений до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Тут є восьмирічна і початкова школи, клуб, бібліотека; працюють фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня. За роки Радянської влади з села вийшло 143 спеціалісти різних галузей народного господарства.

В документах село згадується з 1602 року.

У селі в 1941 році виникло кілька підпільних груп, які незабаром об'єдналися в одну, і діяли разом з Стриганською підпільною організацією. Група поповнювала партизанський загін ім. Михайлова.

За відвагу і мужність, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР 110 фронтовиків і 68 учасників партизанського руху.

ХВО́ЩІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 60 км від районного центру і за 24 км від залізничної станції Майдан-Вила на лінії Шепетівка—Коростень. Населення — 886 чоловік. Сільраді підпорядковане село Бесідки.

В Хвощівці знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Менжинського, за яким закріплено 2 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові культури і цукрові буряки, розводять худобу. Допоміжна галузь господарства — овочівництво. У 1939—1940 рр. колгосп був занесений до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки за високі надої молока.

У селі є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

В роки Великої Вітчизняної війни тут діяла підпільна група, частина якої приєдналася до місцевих партизанів. За мужність, виявлену у боротьбі проти фашистів, 50 жителів нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

ХОНЯ́КІВ — село, центр сільської Ради. Розташований за 18 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Кривин. Населення — 650 чоловік. Сільраді підпорядковані села Понора і Прикордонна Улашанівка.

Тут міститься центральна садиба колгоспу «Шлях Жовтня», який користується 2 тис. га орної землі. Виробничий напрям артілі — рільництво та м'ясо-молочне тваринництво. За трудові успіхи М. В. Шевчук нагороджений орденом Леніна. Колгосп у 1939 році був занесений до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки за одержання високого врожаю проса — по 21 цнт з гектара.

В селі є початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Партійний осередок створено у 1923 році.

За мужність у боротьбі проти гітлерівських окупантів нагороджено орденами й медалями СРСР 82 чоловіка.

ХОРОВЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Корчику, за 24 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Шепетівка. Населення — 1125 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гута і Пашуки.

У селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Тімірязєва, площа орної землі якого 3 тис. га. В колгоспі вирощують зернові культури, цикорій, займаються тваринництвом. Із допоміжних галузей розвиваються садівництво та бджільництво.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня. 186 вихідців із села за роки Радянської влади стали спеціалістами різних галузей народного господарства.

В давніх актах село згадується з 1623 року.

За бойові подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 112 жителів.

Уродженцем села є український радянський журналіст і поет-пісняр, перекладач художньої прози Т. Р. Одудько.

ЦВІТО́ХА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Утці, за 15 км від районного центру. В селі знаходиться залізнична станція, що лежить на лінії Шепетівка—Здолбунів. Населення — 1297 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кам'янка, Ташки.

Тут міститься центральна садиба колгоспу «Шлях Ілліча», що обробляє 876 га орної землі і вирощує зернові культури, цукрові буряки та цикорій.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, шевська майстерня.

Село згадується в документах з 1620 року.

У роки Великої Вітчизняної війни тут активно діяла підпільна організація, яка згодом влилася до загонів ім. Куйбишева та ім. Кармалюка. В селі Ташках виникла підпільна група, керівник якої М. Д. Власюк у 1943 році був заарештований.

98 жителів за бойові подвиги на фронтах нагороджено орденами і медалями СРСР.

В районі села Ташок є курганний могильник доби бронзи.

СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКИЙ РАЙОН

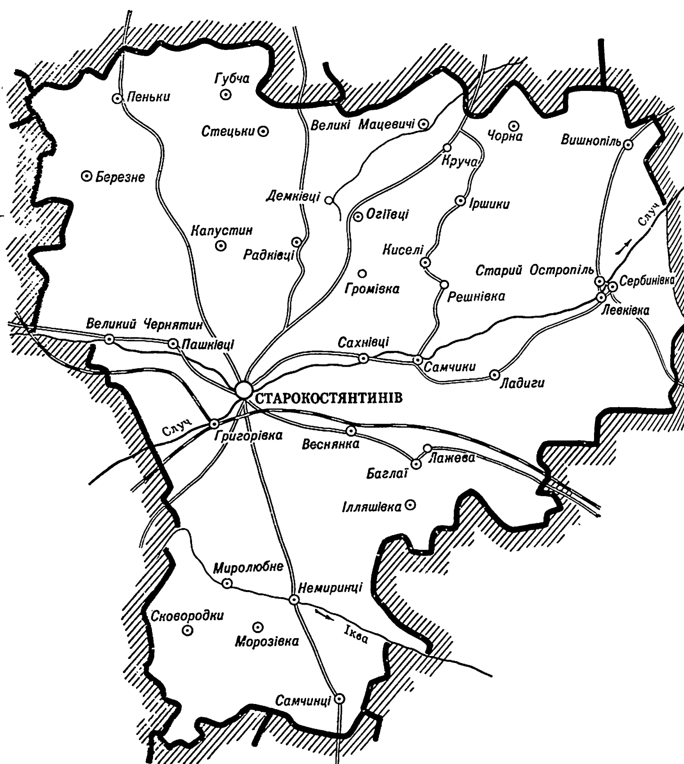

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВ

Старокостянтинів — місто районного підпорядкування. Розташований при впадінні річки Ікопоті у річку Случ, за 48 км на північний схід від обласного центру. Через Старокостянтинів проходить автодорога Хмельницький—Шепетівка. Є дві залізничні станції — Старокостянтинів І і Старокостянтинів ІІ. Населення — 22 тис. чоловік.

Старокостянтинів — центр району, площа якого 1,3 тис. кв. км, населення 89,4 тис. чоловік (у т. ч. сільського 67,4 тис., міського — 22 тис.). Район має 98 населених пунктів, підпорядкованих міській та 29 сільським Радам; бурякорадгосп, 29 колгоспів, 86,9 тис. га орної землі, 7,4 тис. га лісу, 5,9 тис. га пасовищ і сіножатей; 13 промислових підприємств, 5 будівельних організацій. Тут є 9 лікарень, поліклініка, 54 фельдшерсько-акушерські пункти, 7 пологових будинків; 98 шкіл, зооветеринарний технікум, 77 будинків культури і клубів, 75 бібліотек.

Старокостянтинів засновано у XVI ст. на місці села Колищенець, яке належало Івану Лабунському[1]. На початку 1561 року нащадки Лабунського, маючи скруту в грошах, продають частину поселення князю Костянтину Острозькому за 5 тис. кіп литовських грошей[2]. Відкупивши частину села, К. Острозький у березні 1561 року одержує і два королівські привілеї — один на право заснування міста, ярмарку і торгів у ньому, другий — на магдебурзьке право для нового міста.

Розташовані в трикутнику, при впадінні річки Ікопоті в річку Случ, Колищенці були найкращим місцем для збудування тут фортеці, яка в лінії тогочасних укріплених міст мала закрити «вікно» (понад 50 км), через яке проходив шлях татарських набігів на Польщу. Того ж року почалося будівництво дерев'яного замку, при ньому

---

[1] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 5, 6.

[2] Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 3. М., 1951, стор. 247.

Острозький «почав садити місто»[1]. Воно було добре укріплене — з одного боку стояв замок, з двох інших — текли річки Ікопоть і Случ, а з суходолу викопали глибокий рів, насипали земляний вал, поставили частокіл. До міста входили через три брами. До двох із них треба було перейти мости[2].

У 1565 році Острозький прикупив ще два маєтки у селах Грибенинці і Сахнівцях, утворив одну волость під назвою Костянтинівка. За містом ця назва остаточно закріпилася з 1582 року. Пізніше, на початку XVII ст., на відміну від заснованого близько 1600 року Нового Костянтинова, місто дістало назву Старокостянтинова[3].

Добре укріплене місто, що стояло на вигідних торговельних шляхах, швидко зростало. В ньому поселялись селяни, ремісники, купці, шляхта. Вже через 9 років після заснування Старокостянтинів став великим населеним пунктом. У 1570 році податок платили 188 міських дворів, що користувалися землею, і 136 «халуп убогих»[4]. Тут налічувалося 70 ремісників і 14 підмайстрів, відбувалися великі торги. Місце для базарів і ярмарків знаходилося в центрі, куди вели головні вулиці від трьох воріт. На базарній площі в 1603 році стояло 12 кам'яних крамниць і 31 «плац» торговців[5]. Місто мало склепи під ратушею та комори для зберігання товарів. Торговельні зв'язки простягались далеко за межі міста. Про це свідчить хоч би й те, що одну з вулиць було названо Львівською. Через місто проїжджало багато підвід, а це давало прибутки лише від мостового мита близько 400 злотих на рік[6]. Більшість жителів займалася сільським господарством, а невелика частина — ремеслом і торгівлею. Землі міщан починалися відразу за містом і доходили до сіл Жеребків, Капустина, Шкарівки. Заможні міщани мали по 2—3 хутори, на яких працювали комірники і підсусідки. Таких землевласників у 1636 році налічувалось 22. Населення платило власникам податки грішми і натурою, крім того ремонтувало мости, кріпосні стіни навколо міста, брами, вежі тощо.

Укріплення і гармати замку використовувались не тільки проти ворогів, а й проти населення міста, яке виходило з покори. Так сталося у 1593 році, коли К. (В). Острозький зібрав тут шляхетське військо і почав наступ проти повстанських загонів Косинського, до яких приєдналося багато жителів Старокостянтинова[7]. В часи посилення татарських нападів здійснювалися заходи щодо укріплення замку-фортеці, збільшувалася кількість зброї. У 1636 році в замку було 7 гармат, 24 пищалі, 320 рушниць, 2 бочки куль, кам'яний бастіон для зберігання пороху[8]. Замок був настільки укріпленим, що під час татарських набігів, починаючи з 1575 року, ворог ні разу не зміг його взяти. Навіть під час найбільшого нападу 1618 року, коли на Поділля вторглась 30-тисячна орда, яка зруйнувала всі навколишні села, винищила жителів і спалила околиці міста, замок витримав цю навалу.

У 1620 році власниками міста через родинні зв'язки стали князі Заславські, а в 1682 році — Любомирські. Феодали на свій розсуд збільшували повинності і побори з міського населення. Згідно з інвентарем 1636 року всі жителі, за винятком

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 1, стор. 212.

[2] О. Баранович. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів). К., 1928, стор. 13.

[3] Н. И. Теодорович. Историко-статистическоеописание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 1, 4, 9.

[4] І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., стор. 92.

[5] О. Баранович. Панське місто за часів Польської держави (Старий Костянтинів), стор. 10.

[6] Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 3, стор. 248, 249.

[7] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 1. К., 1863, стор. 50.

[8] Журн. «Волынские епархиальные ведомости», 1881, № 3, стор. 71.

Залишки замку в Старокостянтинові. Пам'ятка архітектури XVI ст. Фото 1965 р.

шляхти і священиків, платили власнику міста чинш від місця, де був споруджений будинок, по 4 злотих щорічно, давали по мірці вівса, хурі сіна. Власники менших садиб вносили половину цього. Крім того, міщани повинні були давати підводи на вимогу управителя маєтку, а ті, що мали хутори, відбували кінну військову службу. Збільшувалися повинності і селян. Крім встановлених днів панщини (3—4 дні на тиждень) кріпаки виконували й інші роботи у панському дворі. Від кожного господарства стягувалася данина грішми й натурою. Особливо дошкуляла підводна повинність. Усе це доводило селян до цілковитого зубожіння й розорення.

У 1648 році, коли спалахнула визвольна війна українського народу, почалися селянські повстання і в маєтках князя Заславського. Його загони намагалися придушити ці виступи, але не змогли. Зазнавши поразки від М. Кривоноса під Махнівкою, на Старокостянтинів повернуло військо Я. Вишневецького, де з'єдналося з шляхетськими загонами Заславського. Максим Кривоніс з своїми полками підійшов до Старокостянтинова, і тут 16—18 липня розгорілися запеклі бої. Магнатські війська зазнали поразки і відступили за річку Горинь.

Зібравшись знову в таборі під Човганським Каменем (Теофіполем), головне польське військо на початку вересня підійшло до Старокостянтинова. В ніч з 6 на 7 вересня селянсько-козацька застава несподівано залишила місто і відійшла до Пилявців. Такий відступ ворог приписував паніці. А через кілька днів у Пилявецькій битві 140-тисячна польсько-шляхетська армія була повністю розгромлена. Її рештки в паніці тікали на захід[1].

У травні 1649 року польські війська і розрізнені магнатські загони з'єдналися в одному таборі під Старокостянтиновом, збираючись йти назустріч війську Богдана Хмельницького, який у той час з-під Бердичева рушив на Старокостянтинів. Щоб дезорієнтувати ворога, він дав наказ полковнику Данилу Нечаю ударити на Меджибіж. Частина шляхетського війська поспішно пішла на Меджибіж. Скориставшись його розпорошеністю, головні козацькі сили рушили на Старокостянтинів. Їх поява була настільки несподіваною для польських регіментарів, що деякі загони почали в паніці тікати. За ними поспіхом відступила й решта ворожого війська. Поряд з селянами у визвольній боротьбі брали участь і міщани, активно допомагаючи запорізькому війську у воєнних діях. Так міщани Старокостянтинова разом з наступаючими козацько-селянськими полками здобували міські укріплення[2].

Однак після Переяславської ради Старокостянтинів залишився під владою шляхетської Польщі. Незабаром сюди ринули орди кримських татар і турків. Під час навали 1661 року центр міста і передмістя Старики були вщент зруйновані. Та воно поступово відроджувалося. З 1672 року місто стало прикордонним — за 20 км від нього пролягав кордон із загарбаним турками Поділлям. У 1684 і 1694 рр. турки знову вчинили напади на Старокостянтинів. Після спустошливого нападу 1684 року в місті лишилося всього 5 димів, а шлях, яким проносились ворожі полчища, був рясно усіяний трупами людей і худоби.

У 1701 році власниця міста княгиня Любомирська віддала його на три роки в оренду. Орендар намагався за цей час якнайбільше видушити з населення, збільшуючи повинності. Жителів примушували ретельно вносити чинш і данину, виконувати різні роботи — ремонтувати шляхи, мости, греблі, млини тощо. Крім того, кожен повинен був нажати копу озимого і копу ярого хліба. Встановлювалась і підводна повинність. Відвертий грабіж викликав серед населення обурення. Воно піднімалося на боротьбу проти гнобителів. У 1702 році жителі міста підтримали повстанські загони Семена Палія, відігнавши шляхту від Старокостянтинова до Сатанова. Для приборкання повстанців сюди прибули польські війська, які грабували населення, завдаючи великих збитків його господарству.

---

[1] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 141—152.
[2] Там же, стор. 162, 163, 195

У першій половині XVIII ст. місто почало потроху відроджуватися. Але в 30-х роках, коли в країнах Європи зменшився попит на продукти сільського господарства і поміщики стали монополістами в збуті сировини для промисловості та продуктів харчування міському населенню, зубожілі селяни дуже мало купували вироби ремісників. Їм ніде було збувати свої товари. Міське ремесло занепадало. Якщо 1758 року в Старокостянтинові налічувалося 12 цехів, то в інвентарях наступних років більше не зустрічаються цехи колісників, столярів, бондарів, а згодом зникають і цехи канатників, лимарів, слюсарів[1]. Розорені торговці і ремісники переходили на становище селян. Вони змушені були брати в поміщика землю з умовою, що виконуватимуть різного роду повинності. Усі жителі передмість відбували 2 дні панщини на тиждень, 12 згінних та 12 шарваркових днів, підводну і сторожову повинності. Місто під кінець польсько-шляхетського панування перетворилось на село, а його населення було доведено до становища кріпосних селян — «хлопів». Жалюгідні рештки міської промисловості і торгівлі ледве жевріли[2].

Під час Коліївщини шляхта, налякана могутнім спалахом боротьби народних мас, уникаючи покарання за своє сваволя й гноблення, залишала місто і тікала на захід. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793 р.) Старокостянтинів увійшов до Ізяславського намісництва. Пізніше він стає повітовим містом Волинської губернії, в якому 1797 року вже проживало близько 4 тис. населення.[3]

У 1823—1824 рр. в Старокостянтинові знаходилось одне з відділень організації декабристів «Товариство об'єднаних слов'ян». У червні 1824 року тут перебував письменник та історик декабрист О. О. Корнілович, який від імені «Південного товариства» вів переговори про спільність дій.[4]

Після реформи 1861 року селяни одержали земельні наділи ще менші від тих, якими вони користувалися раніше. Середній наділ селянського господарства становив 3,5 десятини. Поки селяни були тимчасовозобов'язаними, вони відбували на рік 20 чоловічих піших днів або сплачували 3 крб. 50 коп. за кожну десятину польового наділу. Більшість земельних угідь належала княгині Абамалек. Міщани мали у безстроковому володінні садиби, за які сплачували чинш[5].

Протягом 1887—1895 рр. у місті виникають свічковий, поташний та пивоварний заводи, екіпажна майстерня, крім того, було дві крупорушки, олійня, механічна майстерня з цехом чавунного литва, 63 ремісничі майстерні, 11 кузень, 9 цехів обробки шкіри, 5 водяних млинів тощо. Ці підприємства вважалися дрібними. На них працювало лише по кілька робітників.

У 1898 році завершилось будівництво цукроварні. Спочатку вона належала акціонерній компанії Гольдштейна, пізніше — Дубасова та Ольшанського. Тут працювало 36 постійних робітників, основні операції виконувалися вручну. Ще в гірших умовах перебували сезонні робітники, гнані сюди безземеллям і злиднями. Їх часто штрафували, обраховували, але покинути роботу вони не могли, бо за брамою стояли десятки безробітних.

Після закінчення будівництва колії Гречани — Шепетівка у 1916 році Старокостянтинів дістав залізничне сполучення. Спорудження залізниці сприяло господарському розвиткові міста. Та ніхто не дбав про його благоустрій, поліпшення умов життя трудящих. Місто залишалося брудним, невпорядкованим. У негоду на вулицях була суцільна багнюка. Не допомагали й дерев'яні тротуари, прокладені на деяких вулицях. Дві з них — Меджибізька і Закузьминська,— де стояли заїжджі двори, харчевні, кращі лавки і крамниці, освітлювалися гасовими ліхтарями. Решта вулиць вечорами поринала в цілковиту темряву. Не вистачало води, її привозили із Заслуць-

---

[1] Журн. «Вопросы истории», 1947, № 8, стор. 36—39.
[2] Там же, № 8, стор. 49.
[3] Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии, т. 4. М., 1947, стор. 85.
[4] С. Д. Бабишин. Путівник по визначних місцях області. Хмельницький, 1958, стор. 64.
[5] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 67.

ких джерел. Усі нечистоти і відходи з приватних будинків та підприємств випускались у річку. Через антисанітарію серед населення часто виникали різні захворювання. Восени 1882 року від пошесних хвороб померло понад 200 дітей. 14 594 жителів обслуговувала лише одна лікарня на 20 ліжок.

У двох початкових училищах Старокостянтинова навчалося лише 137 дітей, а в церковнопарафіяльній школі — 87. З 1913 року почала функціонувати гімназія. Та навчання в ній було платним. Отож діти бідних родин не мали можливості вчитися[1]. Переважна більшість чоловіків і жінок була неписьменною. Серед чоловіків їх було 85,5, а серед жінок — 94 проценти.

Зате міські власті не шкодували коштів на утримання церкви, тюрми, поліції. У 1910 році із загального міського бюджету на народну освіту виділялося лише 560 крб., на охорону здоров'я — 440 крб., благоустрій — 1502 крб., а на утримання поліції — 9920 крб., міського управління і суду — 4740 крб.[2]. 1913 року в місті діяло понад двадцять церков та молитовних будинків. У приміщенні міської ратуші розміщувалася тюрма.

З початком першої російської революції в країні, аграрний рух серед селян Старокостянтинівського повіту почався в січні 1905 року масовою порубкою поміщицького лісу. Відбулося й кілька страйків сільськогосподарських робітників. Селяни відмовлялися від роботи на умовах, які пропонувала адміністрація економії. Для придушення цих виступів сюди приїжджали повітовий справник і мировий посередник у супроводі ескадрону драгунів і двох рот піхоти[3]. Слідчі завели понад 30 справ про селянські заворушення, що сталися в повіті тільки в останніх числах листопада і на початку грудня[4].

Нове лихоліття трудящим принесла перша світова війна. Більшість чоловіків було мобілізовано до армії, не вистачало робочої сили. Занепали промисловість і сільське господарство. Трудящі міста жили впроголодь.

Не поліпшилося їхнє становище і після повалення самодержавства. Тимчасовий уряд виявився неспроможним подолати господарську розруху, продовольчі труднощі, розв'язати земельне питання, ліквідувати безробіття тощо. Більшовики розгорнули широку агітаційну роботу серед трудящих, мобілізуючи їх на боротьбу проти антинародної політики буржуазного Тимчасового уряду і націоналістичної Центральної ради.

За ініціативою Проскурівського комітету РСДРП(б), з яким мали зв'язки більшовики Старокостянтинова, на залізничній станції організовуються бойові загони. Їм допомагали озброєнням більшовицькі комітети 5-го армійського і 5-го Сибірського корпусів, що дислокувались у цьому районі[5]. Широкого розмаху набувають нові виступи трудящих. У липні 1917 року Старокостянтинівська повітова продовольча управа доповідала головнокомандуючому Південно-Західним фронтом, що повіт переповнений солдатами, які ведуть агітацію проти Тимчасового уряду і поміщиків, а влада на місцях не має ніякого впливу, в багатьох селах повна анархія, неможливо боротися з агітаторами і примусити населення виконувати розпорядження місцевих органів влади.

Як тільки стало відомо про підготовку Корніловим контрреволюційного заколоту, у серпні 1917 року в місті під керівництвом більшовиків створюється комітет охорони революції. Він здійснював керівництво революційними частинами, розташованими у Старокостянтинові, встановив нагляд за поштою, телеграфом, транспортом тощо. Великих успіхів добилися більшовики міста в період виборів до Ради робітни-

---

[1] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913—14 учебный год, К., 1913, ч. 1, стор. 157.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 663, спр. 31, арк. 568.
[3] М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., стор. 111, 112, 150.
[4] Революція 1905—1907 рр. на Україні, стор. 765.
[5] Газ. «Червона зірка» (Старокостянтинів), 4 листопада 1957 р.

чих і солдатських депутатів у вересні 1917 року. До Старокостянтинівської Ради, яка складалася з 137 депутатів, було обрано 98 більшовиків. На 2-й Всеросійський з'їзд Рад вони відрядили своїм делегатом більшовика Акімова[1]. Рада запропонувала власникам цукрових заводів підвищити плату копальникам і візникам буряків, а торговців зобов'язала нормувати ціни на товари. Рада винесла також постанову про негайний розподіл між селянами поміщицьких земель. Для реалізації постанови на місця виїхали її представники. А через кілька днів з губернії до Петрограда надійшло повідомлення про те, що селяни Старокостянтинівського повіту на підставі постанови повітової Ради приступили до розподілу поміщицької землі. На початку жовтня це питання спеціально розглядалося на засіданні Волинського губернського виконавчого комітету. Доповідач — помічник губернського комісара меншовик Куриленко розповів, що більшовики в повіті керують Радою і розгорнули бурхливу діяльність серед населення, яке не виконує розпоряджень Тимчасового уряду, а повітовий комісар просить увільнити його з посади, тому що стало неможливо працювати[2].

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Старокостянтинівська Рада на початку листопада скликала повітовий селянський з'їзд. Він схвалив постанову, в якій відзначалося, що всі поміщицькі і церковні землі переходять негайно до рук волосних земельних комітетів та оголошуються народним надбанням. У власність народу переходили також поміщицькі ліси, млини, економії. Наприкінці листопада Старокостянтинівський повітовий комісар повідомляв губернському комісару, що в повіті «більшовицькі лозунги знаходять сприятливий грунт», а селянський рух значно поширився. Він просив сформувати загін у складі кількох тисяч чоловік і послати його для охорони поміщицьких маєтків. Проте губернська влада була безсила будь-що вдіяти.

Але на шляху дальшого розвитку соціалістичних перетворень у місті й повіті стояла буржуазно-націоналістична контрреволюція, очолювана Центральною радою. В Старокостянтинові перебували її військові частини. В 11-й армії, штаб якої перебував тут, створювались т. зв. українські ради. За їх допомогою буржуазні націоналісти намагалися захопити владу у військових частинах і повіті. Ці дії жовтоблакитників зустріли рішучу відсіч з боку робітників, селян і революційних солдатів, які у листопаді проголосили в місті владу Рад. На багатолюдному мітингу громадян і солдатів гарнізону в одностайно прийнятій резолюції вони заявили, що визнають лише одну владу — Радянську і будуть виконувати вказівки Ради Народних Комісарів як центрального органу народної влади. В дні роботи 1-го з'їзду Рад України Старокостянтинівська Рада надіслала на його адресу телеграму, в якій вітала проголошення України Республікою Рад[3].

В ніч з 10 на 11 грудня військам Центральної ради вдалося обеззброїти гарнізон міста і заарештувати частину членів військово-революційного комітету 11-ї армії. У січні 1918 року революційно настроєні частини 7-ї, 11-ї і Особливої армій визволили Старокостянтинів[4].

В лютому 1918 року Старокостянтинів і повіт окупували австро-німецькі війська, покликані Центральною радою. Повітовий підпільний комітет, до складу якого входили комуністи М. П. Гаврилюк, П. Бойко та інші, провадив велику роботу щодо згуртування революційних сил. Восени 1918 року під керівництвом підпільного комітету створюється два партизанські загони: одним керували М. П. Гаврилюк і П. Бойко, другим — В. О. Продоус і Волков. Партизани розгорнули боротьбу з окупантами й гетьманцями, а згодом і з військами Директорії. В листопаді 1918 року партизани напали на склади зброї 2-го Волинського піхотного гайдамацького полку на ст. Старокостянтинів і захопили 850 гвинтівок, велику кількість патронів та інші

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 384.
[2] Там же, стор. 385, 386.
[3] Там же, стор. 390—392.
[4] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 183, 222, 246.

Члени Старокостянтинівського повітового партійного комітету — учасники третьої повітової партійної конференції. Фото 1922 р.

трофеї. Другий партизанський загін під командуванням В. О. Продоуса розгромив частину січовиків біля с. Чернятина[1].

На початку квітня 1919 року полк Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова визволив Старокостянтинів і в районі с. Кузьмина розгромив Херсонську дивізію Директорії[2].

У травні 1919 року петлюрівці, привівши в порядок свої розбиті частини і сформувавши в Галичині нові полки, перейшли у наступ. Вони прорвали фронт радянських військ на Проскурівському напрямі, а 6 червня захопили Старокостянтинів. У цьому районі розгорнулися тривалі і вперті бої, в ході яких місто неодноразово переходило з рук у руки. 16 червня частини 1-ї Української радянської дивізії під командуванням М. Щорса визволили Старокостянтинів від петлюрівців[3].

Від повного розгрому війська Директорії врятувала зунрівська галицька армія, яка, замість захисту західних українських земель від буржуазно-поміщицької Польщі, разом з петлюрівцями виступила проти Радянської влади на Україні. 7 серпня буржуазно-націоналістичні війська знову захопили Старокостянтинів і стали просуватися на схід[4]. У листопаді 1919 року місто захопили денікінці[5], а в кінці грудня — білополяки. У відповідь на безчинства інтервентів у лютому 1920 року в Старокостянтинові спалахнуло повстання, яке підтримали селяни сусідніх сіл. Для його придушення польське командування перекинуло з Любара частину своїх військ. 7 липня 1920 року кавалерійська група О. М. Осадчого, яка входила до складу 1-ї Кінної армії, визволила Старокостянтинів від інтервентів. У той же день до міста ввійшли частини зведеної стрілецької дивізії 14-ї армії, які наступали зі сходу. Остаточно Старокостянтинів визволено від петлюрівських банд у листопаді 1920 року частинами 12-ї армії[6].

Трудящі Старокостянтинова приступили до мирної праці. За короткий час робітники не тільки відбудували, але й значно розширили старі підприємства, у т. ч. цукрозавод, маслозавод, тютюнову фабрику, шкіряний завод. Стали до ладу новозбудована хлібопекарня, нафтобаза, приймальний пункт «Заготзерно» й інші підприємства.

Приділялася увага й ліквідації неписьменності. Було створено 5 пунктів лікнепу, відкрито 7 трудшкіл, де навчалися діти й дорослі, діяла бібліотека. У грудні 1921 року при цукрозаводі створили партійний осередок, який об'єднував 48 членів і кандидатів у члени партії. Згодом виникли два комсомольські осередки — міський і при цукрозаводі. В них налічувалося 45 юнаків і дівчат. Комуністи і комсомольці міста проводили велику роботу щодо згуртування мас, роз'яснювали політику партії та уряду, мобілізуючи трудящих на швидшу відбудову господарства, подавали допомогу селу.

З 1923 року місто стає районним центром. Розгорнули роботу районна Рада депутатів трудящих, райвиконком, міська Рада. 13 травня 1923 року відбулася перша

---

[1] В боях за Жовтень, стор. 204.
[2] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 58, 59.
[3] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 58.
[4] История гражданской войны в СССР, т. 4. М., 1959, стор. 218, 219.
[5] Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, стор. 328.
[6] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 767.

районна партійна конференція. Обраний нею районний комітет партії з перших днів своєї діяльності спрямував зусилля трудящих на будівництво нового життя, швидше здійснення соціалістичних перетворень в економіці, культурі, побуті. Особлива увага приділялась дальшому розвитку та оснащенню підприємств. На цукрозаводі встановили елеватор для буряків, підіймач вапнякового каменю. Уже в 1925 році підприємство виробило 323 тис. пудів цукру. Потужність заводу щороку зростала. У 1932 році лише за 131 добу він виробив 86,3 тис. цнт продукції[1]. До 1941 року вихід продукції заводу збільшився ще у півтора раза.

У 1926 році побудовано цегельний завод, нові приміщення маслозаводу і ліспромгоспу. Наступного року почали діяти трикотажна артіль «Допомога» і райпромкомбінат. 1928 року кустарі-ремісники об'єдналися в артіль «Зірка». Тоді ж у Старокостянтинові споруджено першу невелику електростанцію.

Виникали державні і кооперативні торговельні підприємства. У 1925 році їх налічувалося понад 20. Були й дрібні приватні крамниці.

Весною 1930 року створюється МТС, яка відіграла важливу роль у соціалістичному перетворенні сільського господарства району, подаючи хліборобам допомогу тракторами, комбайнами та іншою технікою.

У березні 1929 року в передмісті Старокостянтинова—Новиках організовано першу сільськогосподарську артіль ім. Ворошилова. Господарство мало 180 десятин орної землі, 6 кінних плугів, 8 возів, 26 дерев'яних борін і 26 коней. Та згодом артіль розширилась, економічно зміцніла і напередодні Великої Вітчизняної війни стала передовою у районі з усіх виробничих показників. У 1940 році тут вирощували 300—350 цнт цукрових буряків, збирали пересічно 18—20 цнт зернових з гектара.

Велику допомогу колгоспові подавали партійні і радянські організації, зміцнюючи його здібними кадрами. Досвідчені працівники направлялись не тільки сюди. На роботу до сільськогосподарських артілей району було направлено з міста 150 комуністів. Близько 40 підприємств і організацій взяли шефство над колгоспами району.

З ростом промисловості й сільського господарства поліпшувався побут, зростала культура трудящих. Місто швидко змінювало своє обличчя. На центральній вулиці та у південно-західній його частині виросли нові масиви три- та чотириповерхових житлових будинків. Споруджено насосну станцію, водонапірну башту і прокладено водопровід, на центральній вулиці заасфальтовано тротуари, впорядковано решту вулиць; висаджено понад 50 тис. дерев. Телефонна мережа зв'язала місто майже з усіма сільрадами, колгоспами, радгоспами району. Трансляційний вузол, що почав працювати при районній конторі зв'язку, дав змогу в селах з телефонним зв'язком встановити радіо. Згодом було устатковано радіовузол, створено студію для місцевого радіомовлення. З 1931 року виходила районна газета «Комуна» (з 1944 року — «Червона зірка», з 1 червня 1962-го — «Світло маяка», з 1 квітня 1965-го — «Світло Жовтня»).

Трудящих обслуговувала районна лікарня на 75 ліжок, аптека, поліклініка і дитяча консультація. В них працювало 26 лікарів. У 1936 році відкрито дитячий будинок на 120 дітей-сиріт.

Високого рівня набула освіта. На початку 1941 року в місті працювало 10 шкіл (у т. ч. 5 середніх), у них 145 учителів навчали понад 3,6 тис. учнів. Було відкрито також школу для підготовки медсестер. Працювали дитячі садки.

Невпинно збільшувалася кількість культурно-освітніх і побутових закладів. У 1932 році збудовано новий кінотеатр ім. Луначарського, будинок культури, бібліотеку для дорослих та юнацтва. Зважаючи на історико-культурне значення замку Острозьких (побудований у XVI—XVII ст), Рада Народних Комісарів УРСР у січні 1929 року оголосила його державним історико-культурним заповідником.

З початком Великої Вітчизняної війни у Старокостянтинові було створено винищувальний батальйон у складі 260 чоловік. У ньому взяли участь 53 комуністи

[1] Газ. «Комуна» (Старокостянтинів), 1 травня 1932 р.

і 50 комсомольців. У селах виникали групи сприяння батальйону, до яких увійшло близько 700 чоловік. Організовувалися сторожові пости для охорони врожаю і державного майна.

Однак переважаючі сили ворога 8 липня 1941 року вдерлися в місто. Почалися масові арешти і розстріли радянських людей. В районі колгоспного ринку окупанти влаштували гетто, куди звозили стариків, жінок і дітей з інших населених пунктів району. Всього за час окупації фашисти вбили й замучили 20 тис. радянських громадян[1]. У таборі для військовополонених, розміщеному в казармах колишнього військового містечка, протягом 1941—1942 рр. загинуло понад 3 тис. чол. У серпні 1942 року там виникла епідемія тифу. Гітлерівські кати, щоб позбавитись епідемії, всіх хворих на тиф звезли в одну казарму, облили бензином і спалили[2]. 1082 громадян міста насильно вивезли на каторжні роботи до фашистської Німеччини, звідки багато з них не повернулося — загинули від голоду або були знищені за найменший вияв протесту.

Ранком 4 березня 1944 року з'єднання 1-ї гвардійської армії під командуванням генерал-полковника А. А. Гречка у взаємодії з танкістами 3-ї танкової армії (командуючий генерал-полковник П. С. Рибалко) розпочали з району Полонного наступ на Старокостянтинів і Проскурів[3]. Ворог намагався будь-що утримати ці міста — важливі вузли залізничних і шосейних шляхів та його опорні пункти на Проскурівському напрямку. Тому в район Ямполя—Старокостянтинова фашистське командування перекинуло 5 танкових і 3 піхотні дивізії. Незважаючи на це, 7-й гвардійський танковий корпус успішно здійснив обхідний маневр і наблизився до Старокостянтинова з півночі, заходу і півдня. 7 березня фашисти втратили останній опорний пункт на шляху до міста — станцію Старокостянтинів II. Наступного дня наші війська щільно підійшли до міста і зав'язали бої на його околицях. 9 березня розпочався штурм, у якому взяли участь великі танкові і піхотні сили радянських військ, ведучи наступ у кількох напрямках[4]. Їх підтримували льотчики 2-ї повітряної армії. Ворог не витримав навальної атаки і змушений був тікати. Смертю хоробрих загинув командир батареї О. С. Кіраєв, що підняв червоний прапор над будинком райвиконкому. Поховали мужнього командира в міському парку культури ім. В. І. Леніна. Того дня столиця нашої Батьківщини Москва салютувала доблесним військам 1-го Українського фронту, що оволоділи Старокостянтиновом, 20 артилерійськими залпами. На відзнаку здобутої перемоги з'єднанням і частинам, які найбільш відзначились у цих боях, присвоєно найменування «Старокостянтинівських».

Відступаючи, ворог висадив у повітря найкращі будинки міста. Всього за час окупації гітлерівці зруйнували 75 проц. житлових будинків, знищили склади «Заготзерна», залізничну станцію Старокостянтинів I, пограбували і частково зруйнували майстерні МТС, цукровий і маслоробний заводи та інші підприємства[5].

З перших днів після визволення населення міста розпочало відбудову підприємств, житлового фонду, навчальних і медичних закладів. За ініціативою райкому партії та райвиконкому проведено кілька масових виходів трудящих на очищення вулиць від завалів, під час яких виконано земляних робіт обсягом понад 300 $м^3$, капітально відремонтовано будинків на суму 20 тис. карбованців.

Працювали люди, не знаючи втоми, не рахуючись з часом. Вже на кінець 1944 року стали до ладу цукрозавод і маслозавод, з 1 вересня в усіх школах міста розпочалося навчання. Повсюдно розгорталося соціалістичне змагання за дострокове виконання виробничих завдань. У 1949 році серед робітників міста широкого розмаху набув почин московського новатора виробництва О. С. Чутких. На підприємствах було створено 50 бригад, які змагалися за випуск продукції відмінної якості.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 2, спр. 42, арк. 32.
[2] Там же.
[3] Архів МО СРСР, ф. 3, оп. 4440, спр. 287, арк. 1, 2.
[4] Газ. «Радянська Україна», 10 березня 1944 р.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 783, арк. 1.

В боротьбі за дострокове виконання першої післявоєнної п'ятирічки 250 ударників виробництва перевиконали завдання у два і більше разів, давши 1059 тис. крб. надпланових нагромаджень.

У роки наступних п'ятирічок на докорінну реконструкцію діючих підприємств та будівництво нових витрачено понад 13 млн. крб.[1] Підприємства повністю реконструюються, оснащуються потужною сучасною технікою, трудомісткі процеси механізуються. Так, на маслозаводі була введена в дію потокова лінія для виробництва масла, з якої щогодини сходило 659 кг продукції. Змонтовано 9 комплексів сирних ванн з механічним приводом на 1000—2000 кг, на цукрозаводі встановлено нову дифузійну батарею, турбогенератор, новий котел, додатковий вакуумний дифузійний апарат. Завод переведено на електроенергію, механізовано буртування цукрових буряків, транспортування цукру на складі тощо.

Уже в 1951 році добова потужність підприємства щодо переробки сировини досягла 7059 цнт. За роки наступних п'ятирічок середньодобова продуктивність збільшилась у 1,5 раза. 1970 року завод виробив 311 тис. цнт цукру.

Технічна оснащеність заводу сприяла підвищенню продуктивності виробництва, до мінімуму скоротилась ручна праця на трудомістких ділянках робіт. Це дало можливість заводу достроково, на 11 місяців раніше, виконати план восьмої п'ятирічки. На підприємстві виросли досвідчені майстри своєї справи. А. П. Мовчан прийшов на завод після війни простим робітником. Тепер він висококваліфікований слюсар. В 1966 році за високі успіхи у праці його удостоєно ордена Леніна. Високою урядовою нагородою — орденом Трудового Червоного Прапора — нагороджено І. О. Коломійця, який теж від робітника виріс до головного механіка заводу.

Великі зрушення сталися і на маслозаводі. Якщо у 1951 році виробіток масла становив 4628 цнт, то у 1970-му — 16 357 цнт. У 7 раз порівняно з 1950 роком зросло виробництво сиру, майже у 40 раз — іншої молочної продукції.

У серпні 1962 року став до ладу завод залізобетонних шпал, який щодоби випускає понад 800 шпал для залізничних колій. Наступного року на базі райпромкомбінату та деяких артілей створено фабрику побутових товарів, яка виробляє залізну черепицю, металеві духовки, цеглу, будівельне вапно, а також має цех для пошиття одягу. За рік вона випускає продукції на суму 700—800 тис. крб. У місті працює асфальтовий завод. 1970 року на фабриках і заводах міста трудилося понад 2 тис. робітників. Реалізація промислової продукції щорічно становить більше, як 25 млн. карбованців. Ще 1960 року на базі Старокостянтинівської РТС створено районне об'єднання «Сільгосптехніки», яке обслуговує 15 колгоспів. Щороку в цехах майстерні ремонтується понад 400 тракторів.

На підприємствах міста з 1959 року широко розгорнувся рух за комуністичне ставлення до праці. Першими удостоїлись високого звання колективу комуністичної праці бригада електриків цукрозаводу, очолювана комуністом В. І. Гілевським, бригади: слюсарів, керованих С. З. Христичем, котельників — на чолі з М. К. Ярчуком, молочного цеху маслозаводу та інші. На початок 1970 року звання колективів комуністичної праці вибороло 15 бригад, 1300 кращим виробничникам присвоєно звання ударника комуністичної праці.

Готуючи гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, колективи промислових підприємств Старокостянтинова успішно виконали завдання першого кварталу, давши країні багато надпланової продукції.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 402, оп. 2, спр. 290, арк. 56.

Збирання гороху в колгоспі ім. Жданова. Місто Старокостянтинів, 1966 р.

Великої шкоди зазнало в роки німецько-фашистської окупації сільське господарство. До початку весняної сівби в приміській артілі налічувалося всього 8 плугів, 15 коней, 3 вози, несправний трактор. У 1960 році артіль ім. Жданова об'єдналася з сусідніми колгоспами ім. Калініна (с. Пашківці) та «1 Травня» (с. Капустин) і стала одним з найбільших громадських господарств району. На полях колгоспу працює 72 трактори, близько 40 різних комбайнів та багато іншої техніки, є 40 автомашин. Колгосп один з перших в області створив комсомольсько-молодіжну тракторну бригаду з дівчат. Всі вони закінчили профтехучилище і повернулися працювати на рідні поля. У бригаді 16 дівчат. За ними закріплено відповідну площу землі і тваринницькі ферми. Дівчата-механізатори успішно справляються з роботою.

Корівники, свинарники, кормокухні та інші приміщення артілі утворюють справжнє тваринницьке містечко. В ньому утримується понад 2,5 тис. голів великої рогатої худоби і молодняка, 2,5 тис. свиней. Щороку господарство продає державі близько 3 тис. цнт свинини[1]. Працівники свиноферми на честь XXIV з'їзду КПРС, ще задовго до відкриття форуму комуністів, виконали взяті зобов'язання. При плані 450 голів тут відгодували 520. Це зумовило успішне виконання плану продажу м'яса. Колгосп реалізував 1160 цнт свинини, значно перекривши квартальне завдання. Добовий приріст кожної тварини на фермі становить 385 *г* замість 350 *г* за планом. Далеко за межами району відоме ім'я завідуючої свинофермою Н. О. Русиної. За високі показники у вирощуванні свиней її нагороджено орденом Леніна, а в квітні 1971 року удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Вона була делегатом XXIV з'їзду КПРС.

Велику шану трудящих здобув пенсіонер, полковник у відставці Й. О. Горупа. Щоліта він сідає на комбайн, закріплений за ним, і до кінця сезону разом з молодими механізаторами збирає урожай, намолочуючи 4—5 тис. цнт зерна.

В Старокостянтинові є також плодово-декоративний розсадник, де вирощують саджанці дерев та квіти для шляхово-експлуатаційних дільниць.

Розвивається мережа підприємств торгівлі і громадського харчування. 1956 року збудовано двоповерховий універмаг, 1967-го — триповерховий. Тепер у місті 70 торговельних підприємств. Набагато зріс товарооборот. Щороку в роздрібній торгівлі реалізується товарів на 33,9 млн. карбованців.

Для обслуговування пасажирів побудовано нові авто- і залізничний вокзали. Стали до ладу готель на 100 місць, будинок зв'язку. Щоденно у місті й приміських маршрутах курсує 36 автобусів і 12 легкових таксі. Зростає житловий фонд міста. Протягом 1962—1968 рр. трудящі одержали близько 500 нових квартир, побудовано кілька п'ятиповерхових комунальних і 9 відомчих житлових будинків. У 1970 році закінчено будівництво ще 2 багатоквартирних будинків. У новозбудованих житлах є водопровід, каналізація, ванни, підведено природний газ або встановлено плитки для рідкого газу. Споруджено близько 400 індивідуальних будинків.

У місті працюють поліклініка, лікарня на 250 ліжок, санітарно-епідеміологічна станція, дитяча консультація, два фельдшерсько-акушерських та два інших медпункти. Всього в Старокостянтинові діє 8 лікувальних закладів, 3 аптеки, працює 490 лікарів, фельдшерів, акушерок, медсестер.

Значна увага приділяється народній освіті. В післявоєнний період побудовано два просторі

Ділянка квітів Старокостянтинівського плодово-декоративного розсадника. 1968 р.

[1] Газ. «Світло Жовтня» (Старокостянтинів), 15 вересня 1970 р.

світлі приміщення для середніх шкіл, відкрито музичну школу. 1970 року в місті працювало 4 середні, 3 восьмирічні, вечірня і заочна, а також початкова музична школи, в яких навчалося 5328 учнів, працювало 300 вчителів.

Великий потяг трудящих до знань і мистецтва. При будинку культури створено гуртки: драматичний, хоровий, танцювальний, сопілкарів, бандуристів, художнього читання, а також духовий оркестр. Проводяться тематичні вечори, читаються лекції. Працює народний університет культури та правових знань. У 1961 році споруджено широкоекранний кінотеатр на 500 місць. Районна та міська бібліотеки для дорослих, дві бібліотеки для дітей і юнацтва налічують понад 60 тис. книг. Чудовий подарунок одержали піонери міста. Для них у 1956 році відкрито будинок піонерів.

У місті 50 первинних партійних організацій, у яких налічується 1270 членів та кандидатів у члени КПРС, 39 первинних комсомольських організацій об'єднують понад 3 тис. юнаків та дівчат. Велику роботу в господарському і культурному будівництві міста веде міська Рада, до складу якої входить 75 депутатів, у т. ч. 33 жінки. При ній працює вісім постійних комісій, зокрема промислова, фінансово-бюджетна, побутова, соціально-культурна. Тут діють товариства охорони пам'ятників історії та культури, охорони природи, добровільні народні дружини, товариські суди, районна жіноча рада тощо. В місті працюють спортивні товариства «Колос» і «Спартак», що об'єднують понад 2700 чоловік, споруджено стадіон ім. ВЛКСМ на 5 тис. місць.

Будинок зв'язку у м. Старокостянтинові. 1970 р.

У Старокостянтинові народилися відомий український радянський історик О. І. Баранович (1892—1961), автор багатьох праць з історії України періоду феодалізму; єврейський драматург і поет Абрам Гольдфаден (1840—1908); український радянський літературознавець П. П. Вербицький (1914—1960); доктор технічних наук, професор А. Л. Наумов.

Надзвичайно багато зроблено в місті за роки Радянської влади. Ще більші перспективи розвитку його господарства, освіти, культури сьогодні і завтра. У дев'ятій п'ятирічці в Старокостянтинові буде споруджено завод пересувних інвентарних приміщень, де працюватиме 5 тис. робітників, інженерів і техніків; комбікормовий завод, який випускатиме за зміну 50 тонн продукції; вже 1971 року стане до ладу діючих завод сухого обезжиреного молока потужністю 29 тонн продукції за зміну.

Багато буде зроблено і в галузі житлового та культурного будівництва: зведено 6 будинків на 356 квартир, споруджено приміщення районної лікарні на 120 ліжок, триповерхового універмагу, будинку культури, друкарні.

Робітники заводу пересувних інвентарних приміщень житимуть у новозабудованому (на 22 тис. кв. метрів житлової площі) мікрорайоні. Тут буде середня школа на 960 і професійно-технічне училище на 460 учнів та дитячий комплекс на 280 дітей

За роки дев'ятої п'ятирічки закінчиться газифікація всіх будинків, буде прокладено 10 км газопроводу, збудовано 7 газорозподільних пунктів.

Надихані рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, трудящі Старокостянтинова під керівництвом партійних і радянських органів спрямовують зусилля на виконання величних планів дев'ятої п'ятирічки.

І. П. ГАСЮК, І. А. МОТЕНКО

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКОГО РАЙОНУ

БАГЛАЇ́ (давня назва — Боглеївки) — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Смолці, за 22 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Старокостянтинів II на лінії Калинівка — Шепетівка. Населення — 709 чоловік. Сільраді підпорядковані села Ємці, Загірне і Лажева.

У селі знаходиться центральна садиба багатогалузевого колгоспу «Правда», який обробляє 1,1 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє тваринницьку продукцію.

В Баглаях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працює фельдшерсько-акушерський пункт.

Уперше село під назвою Боглеївки згадується в 1601 році.

В 1939—1940 рр. колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В роки тимчасової окупації села німецько-фашистськими загарбниками підпільна група С. І. Стріхаря з села Самчиків розповсюджувала листівки та провадила агітацію серед населення. В селі Лажевій була створена патріотична група, яка об'єдналася з підпільниками села Ілляшівки і згодом влилася до загону ім. Олександра Невського.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 95 жителів нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

На території Баглаїв досліджено два могильники (понад 10 поховань) та біля Лажевої виявлені залишки поселення черняхівської культури.

БЕРЕ́ЗНЕ — село, центр сільської Ради. Лежить за 22 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Великі Пузирки на лінії Гречани — Шепетівка. Населення — 315 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бутівці, Вербівочка, Лисинці, Нападівка, Першотравневе, Пихтії.

У селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Мануїльського, за яким закріплено 2 тис. га орної землі. Провідне місце в господарстві належить вирощуванню зернових культур і цукрових буряків та виробництву тваринницької продукції.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, шевська майстерня, фельдшерсько-акушерський пункт.

Колгосп ім. Петровського в 1939 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

На південний захід від Березного виявлено залишки поселення трипільської культури.

ВЕЛИ́КІ МАЦЕ́ВИЧІ — село, центр сільської Ради. Розкинулися за 20 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Старокостянтинів I на лінії Калинівка—Шепетівка. Населення — 1107 чоловік. Сільраді підпорядковані села Круча, Малі Мацевичі, Раштівка.

У селі міститься центральна садиба одного з найбільших у районі колгоспу «Ленінський шлях» рослинницько-тваринницького напряму, що обробляє 4 тис. га орної землі.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека. Працюють майстерня побутових послуг, фельдшерсько-акушерський пункт. За роки Радянської влади підготовлено 83 спеціалісти для різних галузей господарства.

Великі Мацевичі вперше згадуються в історичних документах 1545 року.

За бойові подвиги, здійснені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 93 жителі нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

ВЕЛИ́КИЙ ЧЕРНЯ́ТИН (давня назва — Чернятин) — село, центр сільської Ради. Розташований по обох берегах річки Ікопоті — притоки Случі, за 12 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Антоніни на лінії Гречани — Шепетівка. Населення — 1195 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малий Чернятин й Оріхівка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Прогрес», який користується 3 тис. га орної землі. В господарстві переважають зернові культури, вирощуються цукрові буряки; тваринництво — м'ясо-молочного напряму.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека. Створено народний музей.

Уперше село згадується в письмових джерелах 1517 року.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 79 жителів села нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

В околицях села знайдено знаряддя праці доби міді.

ВЕСНЯ́НКА (до 1947 року — Свинна) — село, центр сільської Ради. Розташована за 8 км від районного центру і за 2 км від залізничної станції Старокостянтинів II. Населення — 1518 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вербородинці, Гнатки, Караїмівка, Ланок.

У Веснянці розміщений відділок радгоспу ім. Мануїльського, за яким закріплено 2,2 тис. га орної землі. Господарство виробляє зернову й тваринницьку продукцію. Основною технічною культурою є цукрові буряки.

Є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

Перша сільськогосподарська артіль заснована в 1923 році.

В роки тимчасової гітлерівської окупації підпільна група під керівництвом С. І. Стріхаря з села Самчиків розповсюджувала в селі патріотичні листівки.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР 250 чоловік.

Біля села Гнаток виявлено могильник черняхівської культури, у Веснянці — могильник давньоруських часів.

ВИШНО́ПІЛЬ (давня назва — Вишневе Поле) — село, центр сільської Ради. Розташований за 41 км від районного центру і за 45 км від залізничної станції Пасічна на лінії Калинівка—Шепетівка. Населення — 1089 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малий Вишнопіль, Мартинівка, Северини.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, за яким закріплено 4 тис. га орної землі. Головний напрям рільництва — вирощування зерна й цукрових буряків, тваринництва — виробництво молока і м'яса.

У Вишнополі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

За героїзм, виявлений у боротьбі проти фашизму під час Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами й медалями СРСР 64 чоловіка.

ГРИГО́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 5 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Старокостянтинів І. Населення — 2075 чоловік. Сільраді підпорядковане село Воронківці.

Місцевий колгосп ім. Леніна (орної землі — 1,5 тис. га) — багатогалузеве господарство з розвинутим рільництвом, м'ясо-молочним тваринництвом, птахівництвом.

За високі врожаї пшениці (27,4 цнт з га) в колгоспі ім. Леніна нагороджені орденом Леніна (в 1948 році) голова колгоспу Л. М. Шпаченко, бригадир рільничої бригади Л. К. Хворостовський і ланкові М. С. Олійник, Н. К. Пилипюк, О. Н. Сологуб, Г. А. Сторожук і П. В. Цисар; у 1965 році — ланковий механізованої ланки П. А. Вишневий. Орденом Трудового Червоного Прапора відзначено 11 і медалями — 31 чоловіка.

В Григорівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Вперше в документах село згадується в 1647 році. 1648 року на його території точилися запеклі бої між військами Кривоноса і рештками розгромлених під Пилявцями польсько-шляхетських військ. Мешканці села допомагали повстанцям.

У роки громадянської війни багато жителів Григорівки служило в лавах Богунського полку.

В серпні 1922 року тут організовано сільськогосподарську комуну ім. Шевченка. У 1939—1940 рр. колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу 148 чоловік.

На території села знайдені кам'яні знаряддя праці доби неоліту (V—IV тисячоліття до н. ери).

ГУ́БЧА (давня назва — Згубжу, Згубчу) — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 29 км від залізничної станції Старокостянтинів І. Населення — 1027 чоловік. Сільраді підпорядковані села Зеленці, Мальки, Партинці.

Колгосп ім. ВЛКСМ, користуючись 1,6 тис. га орної землі, спеціалізується на виробництві яєць. Господарство також займається рільництвом і м'ясо-молочним тваринництвом.

У Губчі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

В квітні 1918 року за розподіл поміщицьких земель загін австро-німецьких окупантів розстріляв жителів села М. Дикунця, О. Ясенчука і Т. Мацюка та піддав покаранню шомполами понад 100 чоловік.

1924 року був заснований колгосп.

В околицях села виявлені знаряддя праці і зброя доби неоліту.

ІЛЛЯШІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить за 24 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Старокостянтинів II. Населення — 1110 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Кірова на 1,5 тис. га орної землі вирощує зернові культури, цукрові буряки, займається тваринництвом і птахівництвом.

Є середня школа, клуб, бібліотека, народний музей, дільнична лікарня.

В 1939 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Під час Великої Вітчизняної війни в селі діяла підпільна партизанська група на чолі з О. С. Коловоротним. У січні 1944 року вона приєдналася до партизанського загону ім. Олександра Невського.

За бойові подвиги в роки Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 146 жителів.

На території села виявлено знаряддя праці епохи неоліту, залишки двох поселень черняхівської культури, рештки поселення і кургани давньоруських часів.

І́РШИКИ (давня назва — Єршики) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і залізничної станції Старокостянтинів II. Населення — 1045 чоловік. Сільраді підпорядковані села Малишівка, Хижники, Яремичі.

Багатогалузевий колгосп ім. XX з'їзду КПРС користується 3,5 тис. га орної землі, має розвинене рільництво, м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво.

В Іршиках працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, шевська майстерня.

Село вперше згадується в документах 1601 року.

КАПУСТИ́Н — село, центр сільської Ради, розташоване за 19 км від районного центру і залізничної станції Старокостянтинів І. Населення — 805 чоловік. Сільраді підпорядковані села Волиця-Керекешина і Червона Семенівка.

В селі знаходиться комплексна бригада № 5 колгоспу ім. Жданова (центральна садиба в Старокостянтинові). Виробничий напрям — тваринництво. Крім того, в с. Капустині розташований відділок радгоспу ім. Мануїльського, що вирощує насіння цукрових буряків.

На території села є початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Капустин вперше згадується у 1589 році. Жителі села в 1591 році брали участь у повстанні під проводом Криштофа Косинського, в 1594—1596 рр.— під проводом Северина Наливайка, боролися проти польської шляхти в загонах Івана Богуна.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР 58 чоловік.

КИСЕЛІ́ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Коротниці, за 15 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Старокостянтинів ІІ. Населення — 739 чоловік. Сільраді підпорядковане село Решнівка.

У Киселях розміщена комплексна бригада № 2 колгоспу ім. Радянської Армії (центральна садиба в Решнівці), яка вирощує зернові культури і цукрові буряки. Є тут тваринницькі ферми, сад, ставки, пасіка, електростанція, млин.

Село має восьмирічну школу, клуб, бібліотеку, медичний пункт.

Киселі вперше згадуються в історичних документах 1601 року.

Перший колгосп ім. Мануїльського створений в 1924 році.

У 1939 році колгоспна свинотоварна ферма була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В роки окупації села німецько-фашистськими загарбниками патріоти групи С. І. Стріхаря з с. Самчиків знищили в Киселях молотарку і обмолочений хліб, захопили 3 тис. овець, які фашисти збиралися вивезти.

ЛАДИ́ГИ — село, центр сільської Ради. Лежать за 20 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Пасічна на лінії Калинівка—Шепетівка. Населення — 1929 чоловік. Сільраді підпорядковане село Губин.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Щорса, який користується 3,5 тис. га орної землі. Головний напрям рільництва — вирощування зернових і цукрових буряків. Артіль спеціалізується також на птахівництві.

В Ладигах є середня школа, клуб, бібліотека. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, кравецька майстерня.

Перший колгосп організовано в 1923 році.

Під час тимчасової гітлерівської окупації патріоти з групи С. І. Стріхаря (с. Самчики) знищили в Ладигах близько 100 тонн пшениці і 2 тонни цукру, які окупанти підготували для вивезення до Німеччини.

За мужність і героїзм, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 350 чоловік нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

На території села знайдені кам'яні знаряддя праці доби неоліту. В Губині виявлено кілька курганів та залишки городища давньоруських часів — залишки міста Губина, згаданого в літопису 1241 року.

ЛЕ́ВКІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 30 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Пасічна. Населення — 1525 чоловік. Сільраді підпорядковані села Йосипівка й Калинівка.

За площею орної землі (5 тис. га) місцевий колгосп ім. XXII з'їзду КПРС найбільший у районі. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней. Головний напрям рільництва — виробництво зерна і цукрових буряків.

Голова колгоспу І. С. Григорчук за високі показники у вирощуванні цукрових буряків 1965 року нагороджений орденом Леніна.

У Левківці є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Учителів Г. С. Семенівського удостоєно почесного звання заслуженого вчителя УРСР, А. А. Сайчука — ордена Трудового Червоного Прапора.

Вперше Левківка згадується як передмістя м. Острополя в історичних документах 1596 року.

За мужність, виявлену у боротьбі проти німецько-фашистських окупантів, орденами і медалями СРСР нагороджено 146 чоловік.

В околицях села знайдені кам'яні знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

МИРОЛЮ́БНЕ (до 1967 року — Вища Погоріла, Погоріла) — село, центр сільської Ради. Розташоване по обох берегах річки Ікви, за 12 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Старокостянтинів І. Населення — 1180 чоловік. Сільраді підпорядковані села Верхняки, Підгірне.

В Миролюбному знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Ілліча, багатогалузевого господарства з 3,9 тис. га орної землі. Провідним напрямом рільництва є вирощування зерна та цукрових буряків, колгосп займається також тваринництвом. Із допоміжних підприємств є 2 млини, лісопилка, ремонтна майстерня. Голова колгоспу І. В. Крисько в 1958 році і завідуюча тваринницькою фермою Н. В. Черватюк в 1966 році, доярка Є. Д. Сорока в 1971 році нагороджені орденом Леніна.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють фельдшерсько-акушерський пункт, кравецька майстерня.

Вища Погоріла згадується в історичних документах 1517 року.

У квітні 1919 року в районі сіл Воронківців, Верхняків, Вищої Погорілої червонокозачий полк під командуванням В. М. Примакова розгромив петлюрівців.

За героїзм, виявлений у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу 97 жителів села.

МОРО́ЗІВКА (до 1947 року — Лашки) — село, центр сільської Ради. Розташована за 23 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Старокостянтинів ІІ. Населення —

676 чоловік. Сільраді підпорядковане село Новоселиця.

Багатогалузевий колгосп ім. Ватутіна обробляє 1,5 тис. га орної землі і вирощує зернові культури та цукрові буряки, а також виробляє тваринницьку продукцію. З допоміжних підприємств є кузня, деревообробна майстерня, пилорама, млин. Завідуючу свинофермою А. І. Шевчук в 1971 році нагороджено орденом Леніна.

В Морозівці працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, кравецька та шевська майстерні.

Лашки в документах вперше згадуються 1589 року.

На території Морозівки виявлені знаряддя праці доби неоліту.

НЕМИ́РИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 22 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Старокостянтинів II. Населення — 739 чоловік. Сільраді підпорядковані села Берегелі, Деркачі, Кантівка.

В Немиринцях знаходиться центральна садиба колгоспу «Авангард» (орної землі 2,3 тис. га), який вирощує озиму пшеницю і жито, цукрові буряки, розводить м'ясо-молочну худобу.

У селі працюють середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня побутового обслуговування.

У 1939 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, 103 жителі села нагороджені орденами і медалями СРСР.

Поблизу села знайдені кам'яні знаряддя праці доби неоліту, є кілька давніх курганів.

ОГІ́ЇВЦІ (давня назва — Огієвка) — село, центр Громівської сільради. Розташовані за 12 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Старокостянтинів І. Населення — 535 чоловік. Сільраді підпорядковані села Громівка, Немирівка, Писарівка і Половинники.

На території села знаходиться колгосп «Іскра», площа орної землі якого 1,4 тис. га, виробничий напрям — рільництво та м'ясо-молочне тваринництво. Розвинуто також городництво.

Допоміжні підприємства: 3 кузні, пилорама, млин, пункт переробки молока.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Село вперше згадується в документах 1593 року.

Свиноферма колгоспу в 1939—1940 рр. була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ПА́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 5 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Старокостянтинів І. Населення — 1378 чоловік. Сільраді підпорядковані села Грибенинка й Попівці.

В Пашківцях знаходиться бригада № 2 колгоспу ім. Жданова, яка вирощує зернові культури та займається м'ясо-молочним тваринництвом.

На території села працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, кравецька майстерня, фельдшерсько-акушерський пункт.

Сільськогосподарська комуна виникла в 1922 році. В 1939—1940 рр. колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ПЕНЬКИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 21 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Чотирбоки на лінії Гречани — Шепетівка. Населення — 980 чоловік. Сільраді підпорядковані села Андронівка, Бовкуни, Драчі, Залісся, Криниця.

Колгосп ім. Дзержинського, площа орної землі якого 1,9 тис. га, багатогалузеве господарство, що вирощує зернові культури, цукрові буряки, має розвинуте тваринництво й птахівництво. На території села знаходиться відділення «Сільгосптехніки».

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, кравецька майстерня.

Пеньки засновані на початку XVI століття. Жителі села брали участь у Коліївщині 1768 року.

В 1939 році колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Під час тимчасової німецько-фашистської окупації жителі села допомагали партизанам: надавали явочні квартири, переховували і лікували хворих, діставали й ремонтували зброю, були зв'язківцями в партизанському з'єднанні Ф. С. Кота. 7 підпільників разом з сім'ями із села Пеньки за допомогу партизанам гітлерівці спалили. В селі Драчі з 1941 року працювала підпільна група на чолі з І. Лановим. Пізніше патріоти приєдналися до партизанського загону ім. Котовського.

За героїзм і відвагу, виявлені в період Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР 76 жителів.

РА́ДКІВЦІ — село, центр Демковецької сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Старокостянтинів І. Населення — 365 чоловік. Сільраді підпорядковані села Демківці і Хутори.

Колгосп «Україна» зерно-тваринницького напряму, центральна садиба якого знаходиться в Радківцях, обробляє 1,7 тис. га орної землі.

В селі є початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Вперше Радківці згадуються в історичних документах XVI століття.

За мужність, виявлену у роки Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу 84 чоловіка.

В околицях села виявлено залишки поселення черняхівської культури.

СА́МЧИКИ (давня назва — Зайчики) — село, центр сільської Ради. Розташовані по берегах річки Случі, за 15 км від районного центру і за

22 км від залізничної станції Старокостянтинів II на лінії Калинівка—Шепетівка. Населення — 2061 чоловік. Сільраді підпорядковане село Степок.

На території села знаходиться Хмельницька обласна дослідна сільськогосподарська станція, створена в 1960 році на базі радгоспу ім. Котовського та двох господарств відділення Старокостянтинівського цукрового комбінату ім. Мануїльського. При дослідній станції працює пункт штучного запліднення сільськогосподарських тварин. Станція складається з 9 наукових відділів і двох лабораторій. Це високомеханізоване елітно-насінницьке господарство, що вирощує насіння зернових і зернобобових культур та картоплю.

За одержання високих урожаїв пшениці ордена Леніна удостоєні в 1947 році Д. П. Грищук (працювала ланковою радгоспу ім. Котовського) та в 1950 році О. П. Загороднюк (був бригадиром рільничої бригади).

В селі є середня школа, філія Старокостянтинівської музичної школи, клуб, дві бібліотеки, дільнична лікарня, аптека, кравецька майстерня. Тут працюють 3 кандидати наук, 35 спеціалістів сільського господарства, 28 учителів, 18 медичних працівників. За роки Радянської влади 550 уродженців села стали спеціалістами різних галузей народного господарства. М. М. Сапуну присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР.

Вперше Самчики згадуються в історичних документах 1545 року.

У 1918 році для боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції був створений загін селянської самооборони під керівництвом А. Д. Сімчука, якого в травні того ж року по-звірячому вбили гетьманці. Всі учасники самооборони пішли до лав Червоної Армії.

У 1922 році засновано радгосп.

У роки тимчасової німецько-фашистської окупації у Самчиках в кінці 1941 року виникла патріотично-диверсійна група з колишніх офіцерів і бійців Червоної Армії на чолі з Д. Т. Довгалюком і І. В. Левицьким. На початку 1942 року ця група під керівництвом С. І. Стріхаря розповсюджувала серед населення листівки, здійснювала диверсії в селах району. В грудні 1943 року фашистам вдалося вистежити підпільників і більшість з них стратити.

За бойові подвиги, виявлені у Великій Вітчизняній війні, 173 жителі нагороджені орденами і медалями. М. А. Прокопюк удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

На околиці села виявлено залишки поселення черняхівської культури. Знайдено римські монети (II ст. н. ери).

СА́МЧИНЦІ (давня назва — Замчинці) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Старокостянтинів II на лінії Калинівка—Шепетівка. Населення — 915 чоловік. Сільраді підпорядковане село Семиреньки.

За місцевим колгоспом ім. Чапаєва закріплено 1,6 тис. га орної землі, він вирощує зернові культури, цукрові буряки, займається садівництвом, рибництвом, бджільництвом. Голову колгоспу П. Й. Бачинського за трудові успіхи удостоєно ордена Леніна.

В Самчинцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня побутового обслуговування.

Вперше село згадується в 1593 році. Для боротьби проти польських окупантів в 1920 році в селі створили партизанський загін. У 1939—1940 рр. колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В Семиреньках встановлено пам'ятник бійцеві партизанського загону «Радянська Молдавія» А. І. Гуніні, який тут загинув.

За героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу 168 жителів.

Поблизу села Семиреньок виявлено залишки поселення доби бронзи та черняхівської культури, кілька курганів і рештки городища давньоруських часів.

САХНІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 9 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Старокостянтинів II на лінії Калинівка—Шепетівка. Населення — 1195 чоловік. Сільраді підпорядковане село Красносілка.

В Сахнівцях знаходиться центральна садиба багатогалузевого колгоспу «Комунар», площа орної землі якого 4 тис. га. Колгосп спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, вирощує зернові.

Голова колгоспу С. В. Білоус, бригадир Д. М. Котик і тракторист І. Ф. Кравчук за високі врожаї зернових культур нагороджені орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Сахнівці вперше згадуються у документах 1517 року.

На території села знайдені кам'яні знаряддя праці доби міді.

СЕРБИ́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Случі, за 30 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Пасічна. Населення — 1305 чоловік. Сільраді підпорядковані села Коржівка й Махаринці.

У Сербинівці міститься комплексна бригада № 2 колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС (центральна садиба в Левківці). Господарство вирощує зернові культури, цукрові буряки. Є тваринницька ферма, сад.

У селі є початкова школа, клуб.

Вперше згадується село в 1569 році, як передмістя м. Острополя. Жителі Сербинівки брали участь у селянсько-козацькому повстанні 1591—1593 років. В 1648 році боролися проти гнобителів у загонах Максима Кривоноса.

У 1920 році для боротьби проти польських окупантів був організований партизанський загін під керівництвом І. Веденка та І. Ф. Бомбеля.

Колгосп засновано в 1922 році.

На території села знайдено знаряддя праці доби неоліту.

СКОВОРО́ДКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і за 27 км від залізничної станції Старокостянтинів I на лінії Калинівка—Шепетівка. Населення — 1429 чоловік. Сільраді підпорядковані села Веселе та Круглики.

За місцевим колгоспом «Перемога» закріплено 2,6 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство, де вирощують зернові, цукрові буряки, розводять велику рогату худобу, свиней. Розвинуто рибництво, створена племінна група свиней.

Є середня школа, клуб, бібліотека; лікарня, майстерня побутового обслуговування.

Сковородки вперше згадуються в документах 1545 року. В 1905 році відбувся страйк сільськогосподарських робітників, придушений загоном стражників. У 1918 році в селі діяв партизанський загін, який вів боротьбу проти гайдамаків і німців. Після вигнання австро-німецьких окупантів був створений Сковородецький полк, що налічував близько 300 бійців.

У роки тимчасової окупації села німецько-фашистськими загарбниками населення допомагало партизанам загону ім. Олександра Невського. На початку 1944 року поблизу села Кругликів був висаджений десант радянських військ. Разом з партизанами десантники розгромили загін окупантів.

СТАРИ́Й ОСТРО́ПІЛЬ — село, центр сільської Ради. Розташований на лівому березі річки Случі, за 30 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Пасічна. Населення — 2649 чоловік. Сільраді підпорядковане село Райки.

Колгосп ім. Володарського на 3,3 тис. га орної землі вирощує зернові культури, цукрові буряки. Розвинуте тваринництво м'ясо-молочного напряму. Є млин. Комбайнер М. І. Нагнибіда за високі виробничі показники удостоєний ордена Леніна.

В Старому Острополі працюють дві середні школи — загальноосвітня і сільської молоді, будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки; фельдшерсько-акушерський пункт, готель, кравецька та інші майстерні. Діє підстанція ДРЕС.

За героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями 254 жителів.

В селі народився активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції В. Володарський (1891—1918).

В околицях Старого Острополя виявлено залишки поселень трипільської культури, ранньоскіфських часів (VII—V ст. до н. е.). Тут же знаходилося давньоруське городище (XI— XII століть).

СТЕЦЬКИ́ (давня назва — Стецьковець) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 22 км від районного центру і за 26 км від залізничної станції Старокостянтинів I. Населення — 488 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дубина, Жабче, Костянець, Кучівка, Прохорівка.

Місцевий колгосп «Мир» користується 2,8 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє м'ясо і молоко.

В Стецьках працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, кравецька майстерня.

Стецьки вперше згадуються в документах 1601 року. Влітку 1902 року селяни, протестуючи проти гніту, спалили маєток поміщика.

За форсування р. Вісли на Сандомирському плацдармі в липні 1944 року жителеві Костянця П. К. Бабаку присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ЧО́РНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Старокостянтинів I. Населення — 996 чоловік. Сільраді підпорядковані села Ленінське, Шевченка.

Місцевий колгосп «Комуніст», за яким закріплено 1,7 тис. га орної землі, займається рільництвом та м'ясо-молочним тваринництвом. З допоміжних підприємств господарство має цегельню й пилораму.

Є середня школа, клуб, бібліотека; працює фельдшерсько-акушерський пункт. Протягом 1965—1970 рр. побудовано і відремонтовано 118 житлових будинків колгоспників.

Перша згадка про Чорну в історичних документах датується 1604 роком.

Влітку 1906 року селяни застрайкували, вимагаючи підвищення розцінок за працю в поміщицькому маєтку.

Навесні 1923 року виникла сільськогосподарська комуна ім. Леніна. Робітники Полонського фаянсового заводу взяли шефство над її колективом; подавали матеріальну допомогу, виступали з доповідями і лекціями перед комунарами. У 1925 році тут побудували млин, що переробляв за рік близько 150 тис. пудів зерна, крохмальний завод потужністю 50 тис. пудів та олійницю.

СТАРОСИНЯВСЬКИЙ РАЙОН

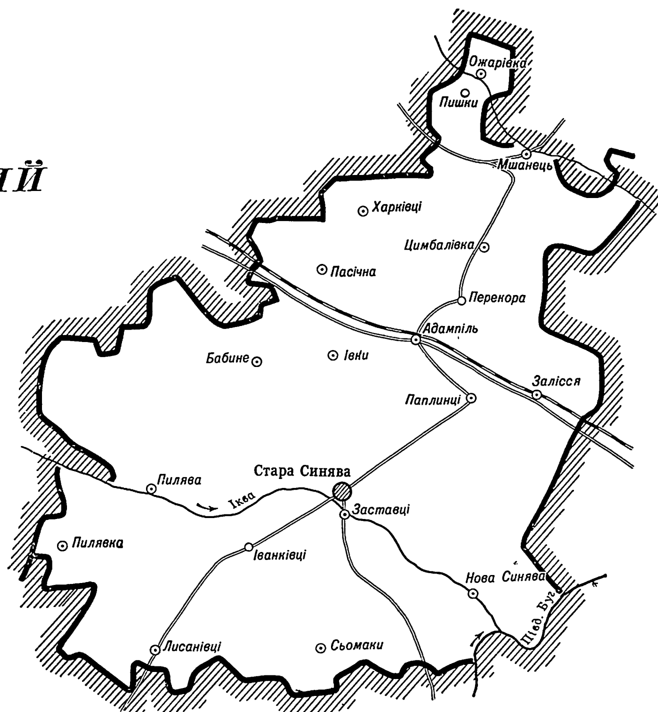

СТАРА́ СИНЯ́ВА

тара Синява — селище міського типу, розташоване у північно-східній частині області, на річці Ікві, притоці Південного Бугу. Відстань до обласного центру шосейним шляхом 62 км, залізницею 112 км. До найближчої залізничної станції Адампіль на лінії Калинівка—Старокостянтинів 12 км. Населення 5480 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Уласово-Русанівка та Теліженці.

Стара Синява — центр району, площа якого 0,7 тис. кв. км, населення — 39,1 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 33,6 тис., міського — 5,5 тис.). У районі 48 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 17 сільським Радам; 15 колгоспів і 2 радгоспи, за якими закріплено 51 тис. га земельних угідь, у т. ч. 47,8 тис. га орної землі; 5 промислових підприємств, 4 будівельні організації; 4 лікарні, поліклініка, 32 медичні пункти; 47 шкіл, 39 будинків культури і клубів, 37 бібліотек.

Поселення під назвою Синява виникло при впадінні річки Ікви у Південний Буг на початку XVI ст. Татари під час одного з набігів знищили його; жителі, які зуміли врятуватися, піднялися на 10 верств за течією Ікви і заснували поселення під такою ж назвою (тепер Стара Синява). В середині XVI ст. частина втікачів повернулася на старе місце, до гирла Ікви, відбудувавши там село (тепер Нова Синявка)[1].

Стара Синява належала магнатам Синявським (з середини XVII ст.— Чарторийським). Поселення швидко зростало, незабаром перетворилося на містечко, якому в 1543 році надано магдебурзьке право[2]. В другій половині XVI ст. тут споруджено фортецю — один з опорних пунктів польської шляхти на Поділлі; 1640 року збудовано римсько-католицький костьол.

Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. старосинявці активно включилися у боротьбу проти польських поневолювачів. У липні 1648 року козацькі загони, очолювані Максимом Кривоносом, визволили містечко. Стара Синява

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 675.
[2] П. Н. Батюшков. Подолия. Историческое описание, стор 72.

ввійшла до Брацлавського полку. Жителі містечка в складі військ Хмельницького брали участь у битві під Пилявцями. На початку 1649 року, коли шляхетські загони знову вдерлися на Поділля, старосинявська фортеця зазнала великих руйнувань. Населення містечка не припиняло боротьби проти шляхти і після закінчення визвольної війни. Воно взяло активну участь у повстанні селян Правобережної України 1664—1665 рр. Повсталі старосинявці поповнювали загони брацлавського полковника Василя Дрозденка. Однак за Андрусівським перемир'ям 1667 року Правобережна Україна залишилася під владою Польщі. Відійшла до неї і Стара Синява.

Того ж року містечко зазнало спустошливого набігу кримських татар. «Поблизу Синяви Старої і Нової села всі пусті, а в самій Старій Синяві хат було 60»,— писав очевидець[1]. Коли 1672 року згідно з Бучацьким договором Поділля окупувала Туреччина, у Старій Синяві до 1699 року перебував турецький гарнізон[2]. Жителі містечка брали участь у повстанні під проводом Семена Палія 1702—1704 рр. та гайдамацьких повстаннях 30—50-х років XVIII століття.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії Стара Синява з 1797 року стала волосним центром Літинського повіту Подільської губернії. Змінювалися володарі містечка (Старосинявський маєток Чарторийських на початку XIX ст. купила княгиня Анна Радзивілл), а становище трудящого населення залишалося тяжким. Ті селянські господарства, що мали пару коней чи волів, відробляли 208 днів панщини, а також 24 шарваркові та згінні (літні) дні, сплачували податок по 90 коп. сріблом на рік, по 2 каплуни, 2 курки і 20 яєць. Двори, в яких був один кінь чи віл, відробляли в маєтку 206 днів (разом з шарварковими і згінними), вносили по 45 коп. сріблом, по 1 каплуну, 1 курці, 10 яєць. Піші господарства відробляли 180 днів на рік, сплачували данину — курку й 10 яєць. Городники відбували 64 дні панщини на рік. Крім того, тяглі й піші двори раз на місяць несли добову й нічну варти.

Інвентарними правилами 1847—1848 рр. було надано деякі пільги селянству: скорочено панщину на 24 дні, скасовано грошову ренту, натуральну данину[3]. Але ці часткові поступки не полегшили життя кріпаків. Постійними їх супутниками залишалися земельний голод, злидні, гноблення. 1850 року поміщиці належало 1875 десятин земельних угідь, 1583 кріпаки, які користувалися 1759 десятинами землі. Із загальної кількості 253 селянських дворів лише 77 були тягловими, 73 — пішими, 31 — городниками, 72 — бобилями. На тягловий двір припадало по 13 десятин, піший — 4 десятини, решта дворів орної землі не мала[4]. Частина кріпаків обробляла землі костьолу, збудованого на кошти Радзивіллів 1841 року.

Економічний гніт посилювався безправ'ям селян. Житель Старої Синяви А. Ганджук 1851 року подав скаргу про те, що економ йому, ні в чому не винному, завдав тяжких побоїв різками. Скарга обійшла багато інстанцій у губернії, але так і залишилася без відповіді[5].

Реформа 1861 року, як і скрізь у Росії, була кабальною і для селян Старої Синяви. Власті, налякані польським повстанням 1863 року, зробили деякі поступки селянам Правобережної України. Зокрема, в Старій Синяві норму викупного наділу пішим дворам збільшили на 2 десятини, водночас зменшивши її на одну десятину для тяглових. Дещо меншими стали викупні платежі. Але й після цього вони непосильним тягарем лягли на плечі колишніх кріпаків містечка — протягом 49 років селяни мали сплачувати по 2629 крб. Уже в 1873 році недоїмки по платежах становили 5574 карбованці.

---

[1] О. Баранович. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. К., 1926, стор. 13.
[2] П. Н. Батюшков. Подолия. Историческое описание, стор. 139.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 691, арк. 7—12.
[4] Там же, арк. 17, 18.
[5] Там же, ф. 228, оп. 1, спр. 2250, арк. 1—7.

Незабаром після реформи Старосинявський маєток став власністю графа К. Стадницького. Заради збагачення новий володар маєтку не гребував навіть обманом жителів. Коли постала потреба в приміщенні для волосного правління, граф пообіцяв віддати один з своїх будинків з умовою, щоб громада виконала на 1600 крб. робіт. Селяни зробили все, що вимагалося, але пан не віддав ні будинку, ні зароблених грошей. Довелося поскаржитися губернаторові[1], проте він став на захист поміщика.

З часом поглиблювалася диференціація селянства, зубожіння основної маси його, збагачення куркульської верхівки. 1909 року графу належало 1440 десятин землі, церкві й костьолу — 142 десятини. А на 739 селянських господарств припадало 2736 десятин орної землі, причому розподілялася вона дуже нерівномірно: 10 куркульських дворів мали наділи по 10 і більше десятин, 200 бідняцьких — до 1 десятини, 38 — зовсім не мали польової землі[2]. Селяни обробляли переважно малопридатні землі, косогори. Багатьом сім'ям не вистачало хліба не тільки до нового врожаю, але й до нового року. Не в усіх господарствах була робоча та продуктивна худоба — 1911 року в містечку налічувалося 680 коней і 484 голови великої рогатої худоби[3].

В пореформений період поміщицьке господарство все більше втягувалося у товарно-грошові відносини. В 1875 році в Старій Синяві засновано цукроварню. Незабаром її придбав один з одеських капіталістів, який значно розширив підприємство. 1900 року випуск продукції на заводі зріс майже в 4 рази порівняно з 1885-м. На початку XX ст. тут працювало 253 чоловіка, з них 165 — місцеві малоземельні й безземельні селяни. Робочий день тривав 12 годин на добу, а середній місячний заробіток не перевищував 8 крб. 50 коп. Крутити різку і вивантажувати стружку з дифузорів доводилося вручну. Цукор сушили, розгортаючи граблями, а воду носили від криниці на коромислах. Діяв також вальцьовий млин графа, на якому працювало 4 робітники, їх середня заробітна плата становила 7 крб. на місяць[4]. Значна частина населення містечка займалася ремеслом, торгівлею. Тут були кравці, шевці, ковалі, гончарі.

В Старій Синяві, як волосному центрі, працювали сільський банк, поштово-телеграфне відділення, 4 заїжджі будинки. Кілька разів на рік відбувалися ярмарки, щотижня — базари. Навколо ратуші, на базарній площі, тулилися дрібні крамниці, пивні, склади. Діяли 3 православні церкви, костьол. Кількість населення 1905 року становила 5455 чоловік[5]. Населений пункт уже тоді складався з двох частин: лівобережної і правобережної. На лівобережній, де знаходилося власне містечко, виділялись окремі частини його: Лисогірка, Казенна Юридика, Завалля. Правобережна частина називалася Застав'ям, бо лежала за ставом. Тут мешкала переважно біднота.

Все населення містечка й волості в 1913 році обслуговували 1 лікар, 2 фельдшери; працювали дільнична лікарня на 10 ліжок, аптека й аптекарський склад. Засноване 1871 року однокласне народне училище охоплювало на початку XX ст. лише 22 проц. дітей шкільного віку[6]. В училищі працювало 2 вчителі і священик. Відкриту 1889 року школу грамоти згодом перетворили на церковнопарафіяльну. Клубів, бібліотек, які б могли відвідувати трудящі, не було.

Лютнева буржуазно-демократична революція не виправдала надій селян на мир і землю. Біднота Старої Синяви та навколишніх сіл разом з солдатами тилових установ 7-ї армії Південно-Західного фронту, які дислокувалися тут після початку першої світової війни, захоплювали маєтки, розподіляли майно й поміщицькі землі.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1901, арк. 513, 831.

[2] В. К. Гульдман. Поместное землевладение в Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1902, стор. 296; Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 149, 150.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. 223, оп. 1, спр. 487, арк. 66.

[4] Там же, ф. 226, оп. 79, спр. 2224, арк. 8; спр. 8559, арк. 7; ф. 228, оп. 1, спр. 1210, арк. 36.

[5] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 161.

[6] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 180.

У телеграмі поміщиків від 21 жовтня 1917 року вказувалося, що у Старій Синяві та навколишніх селах розгромлено кілька винокурних заводів і одинадцять маєтків[1]. Командування 7-ї армії просило у Головнокомандуючого Південно-Західним фронтом надіслати до району Старої Синяви надійні війська для придушення виступу, що невдовзі й було зроблено[2].

Незабаром після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді трудящі Старої Синяви під керівництвом ревкому, очолюваного П. М. Ємцем, приступили до революційних перетворень у містечку. Та вже в грудні 1917 року ревком припинив свою діяльність, бо Стару Синяву захопили націоналістичні війська Центральної ради. Радянську владу встановлено в січні 1918 року. Через місяць сюди прийшли австро-німецькі війська; з кінця 1918 року тут безчинствували петлюрівці. Після вигнання їх у квітні 1919 року створено більшовицький осередок, який налічував 9 членів і 11 співчуваючих[3].

Перепочинок тривав недовго — петлюрівці наприкінці літа 1919 року знову перейшли в наступ, слідом за ними сюди прийшли польські окупанти. Комуністи, перейшовши на нелегальне становище, організовували населення на боротьбу проти ворогів, заготовляли зброю, розповсюджували листівки та політичну літературу, яку одержували від Літинської партійної організації. Бої проти польських інтервентів за визволення Старої Синяви в лютому 1920 року вели бійці Таращанської бригади 44-ї стрілецької дивізії під командуванням І. Н. Дубового. Остаточно визволено Стару Синяву від ворогів у листопаді 1920 року. Влада перейшла до ревкому. У березні 1921 року відбувся перший після громадянської війни волосний з'їзд Рад, на якому було обрано волосний виконавчий комітет.

Трудящі Старої Синяви почали відроджувати господарство. До 1925 року вже діяло 15 млинів, 6 крупорушок. Здійснювалася реконструкція цукрового заводу, на якому 1925 року було 516 робітників. Запрацювали гончарні й кравецькі майстерні. В умовах непу, із зростанням промислового виробництва більшала мережа торговельних закладів — 1925 року їх у Старій Синяві було 23. Особливого значення в розвитку торгівлі набував соціалістичний сектор, на який припадало 36 проц. товарообороту. Зростала кількість мешканців Старої Синяви — 1926 року тут проживало 4558 чоловік — це вдвоє більше, ніж у 1920 році.

В перших лавах борців за нове життя йшли комуністи. В лютому 1924 року відбулося організаційне оформлення партійного осередку на цукровому заводі, в складі якого налічувалося 7 членів[4]. Комуністи й активісти вели значну роботу щодо відбудови підприємства, збільшуючи його потужність. Вони стали ініціаторами перших комуністичних суботників. Партійний осередок налагодив шефство над селами Заставцями, Юзефівкою. 1923 року молоді робітники цукрозаводу створили комсомольський осередок[5].

Відповідно до нового адміністративного поділу 1923 року створено Старосинявський район. Розгорнули роботу партійні й радянські районні установи. 13 травня 1925 року в Старій Синяві на об'єднаних зборах партійних осередків засновано районний партійний комітет[6]. В січні 1926 року відбулася перша районна комсомольська конференція. Партійний комітет спрямував зусилля комсомольців на ліквідацію неписьменності, організацію роботи сельбудів, хат-читалень тощо. В жовтні 1925 року почала працювати школа політграмоти при партійному осередку цукрового заводу, де навчалося 17 чоловік. Відкрився народний театр, названий ім'ям В. І. Леніна[7]. 1925 року працювало дві школи, бібліотека, хата-читальня, сельбуд, де створили

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, стор. 160.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 120, 121, 190.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 246.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 406, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
[5] Там же, ф. 1603, оп. 1, спр. 5, арк. 139.
[6] Там же, ф. 405, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 2.
[7] Там же, ф. 406, оп. 1, спр. 1, арк. 4 .

Члени бюро Старосинявського райкому комсомолу. 1927 р.

агітаційну, драматично-хорову, військово-спортивну секції, гуртки ліквідації неписьменності. Діяла лікарня.

Значні зміни сталися в житті сільськогосподарської частини населення Старої Синяви. Селян зацікавило колективне господарювання. Першу артіль старосинявці створили 1924 року, вона об'єднувала 41 незаможника, користувалася 42,5 га орної землі[1]. Зразком нового, соціалістичного господарювання для селянства стали два старосинявські радгоспи, засновані ще 1921 року. Один з них, підпорядкований цукровому заводу, спеціалізувався на вирощуванні насіння цукрових буряків, мав у користуванні 1042 га землі. В 1926—1927 рр. урожай буряків у цьому радгоспі становив 167,2 цнт з га, в індивідуальних селянських господарствах — лише 127,4 цнт[2]. Друге господарство, за яким закріпили 1451 га землі, спеціалізувалося на розведенні риби. В радгоспах застосовувалася нова техніка, впроваджувалися передові методи виробництва[3]. Селянство переконувалося в перевагах господарювання на великих земельних площах.

У 1927 році в Старій Синяві організували колгосп ім. Петровського. Колективізація здійснювалася в запеклій боротьбі з куркулями, які ховали лишки хліба, кілька разів псували сільськогосподарський реманент, що належав колгоспу; двічі палали копи пшениці на полях артілі, згоріли цегельня й клуня[4]. Та куркулі не могли затримати масового вступу незаможних селян до колективних господарств. 1929 року жителі Старої Синяви створили ще дві артілі — «Нове село» та ім. Чубаря. В 1932 році всі артілі мали в користуванні 2990 га земельних угідь, у т. ч. 2806 га орної землі. Організована в 1930 році Старосинявська МТС обслуговувала 21 артіль району, при ній працювала ремонтна майстерня, діяли курси для підготовки механізаторів сільського господарства.

За роки довоєнних п'ятирічок помітні зміни сталися в промисловому розвитку Старої Синяви. В 1933 році дала перший струм Старосинявська електростанція, лампочки Ілліча засяяли в хатах колгоспників. 1935 року запрацювали гранітний кар'єр та цегельний завод. Робітники цукрового заводу звернулися з відозвою до всіх трудівників цукрової промисловості країни: «Ми, робітники Старосинявського цукрового заводу, просимо Радянський уряд випустити позику другої п'ятирічки, кошти від якої направити на побудову соціалізму. Ми відраховуватимемо для нової позики одномісячний заробіток...».[5] Цю відозву гаряче підтримали цукровики всієї країни. З 1934 року почалася реконструкція заводу, щоб збільшити добову переробку цукрової сировини з 5 до 7 тис. цнт. Перебудова підприємства успішно завершилася напередодні війни. В містечку діяли також 15 майстерень і цехів промислової кооперації — ремонту взуття, металовиробів, швейна, чавуноливарна, безалкогольних напоїв та інші.

На полях Старосинявського радгоспу в передвоєнні роки працювало 19 тракторів і 4 комбайни. 1940 року тут вирощено по 230 цнт цукрових буряків і по 17 цнт зернових з кожного га. Трудівники молочнотоварної ферми буряківничого радгоспу протягом трьох років одержували пересічно по 1996 кг молока від кожної корови, а в 1940-му — 2200 кг. Ферма демонструвала свої успіхи на Всесоюзній

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 405, оп. 1, спр. 39, арк. 66.
[2] Там же, ф. 406, оп. 1, спр. 21, арк. 10.
[3] Статистично-економічний довідник Вінницької області, стор. 84, 85.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 301, оп. 1, спр. 44, арк. 176, 177.
[5] Там же, ф. 406, оп. 1, спр. 36, арк. 26, 27.

сільськогосподарській виставці 1940 року. Чотири старосинявські колгоспи мали на своїх фермах 353 голови великої рогатої худоби, 224 свині, 28 овець.

Трудящі Старої Синяви активно включилися у соціалістичне змагання. Тракторист В. Навроцький виробив на тракторі У-2 700 га (замість 280 за планом) умовної оранки, зекономивши 1680 кг пального[1]. Раніше таких показників у районі не знали. В. Навроцький вийшов переможцем у соціалістичному змаганні, став кращим стахановцем Старосинявської МТС. Ширився рух п'ятисотенниць. Ланкова бурякорадгоспу Л. Григор виростила в 1936 році по 550 цнт цукрових буряків з га. Виступаючи на зльоті п'ятисотенниць, вона звернулася із закликом боротися за 1000-центнерний урожай[2].

Докорінно змінилося життя трудящих районного центру. В жовтні 1928 року в приміщенні колишнього панського маєтку урочисто відкрили районну лікарню на 50 ліжок. Над входом до неї був напис: «Могутній Жовтень перетворив панський палац у лікарню». Тут працювало 25 медичних працівників, з них 7 лікарів. У цій лікарні починав свій трудовий шлях хірург Ю. О. Горбанчук, згодом заслужений лікар УРСР, відзначений багатьма урядовими нагородами. Діяли дитяча лікарня, поліклініка, кілька медичних пунктів, два дошкільні дитячі заклади.

Діти трудящих здобували освіту в семирічній та відкритій 1934 року середній школах. Ці навчальні заклади охоплювали близько 900 учнів, оволодівати знаннями їм допомагав 31 учитель. Створену 1936 року середню школу робітничої молоді відвідувало близько 50 юнаків та дівчат. Успішно здійснювалася ліквідація неписьменності. Досягнення в цій галузі педагогічного колективу Старосинявської школи відзначено Похвальною грамотою Народного Комісаріату Освіти УРСР, а директора школи М. О. Мітлаша 1940 року нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (пізніше, 1949 року, він удостоєний ще однієї високої нагороди — ордена Леніна). В Старій Синяві були будинок культури, кінотеатр із залом на 200 місць, 2 районні бібліотеки та 18 — при клубах і червоних кутках. У жовтні 1938 року в селищі урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну.

Коли почалася війна, трудящі героїчними ділами відповіли на заклик рідної партії — до останньої краплі крові боронити Вітчизну. Сотні старосинявців із зброєю в руках пішли захищати здобутки соціалістичної революції. Під керівництвом районної партійної організації 2 липня 1941 року проведена часткова евакуація людей, устаткування цукрового заводу. Тисячі жителів самовіддано працювали на спорудженні оборонних об'єктів, на збиранні урожаю, заготовляли хліб для фронту.

14 липня 1941 року німецько-фашистські загарбники окупували Стару Синяву[3]. Гітлерівські головорізи 19 серпня 1941 року вчинили дику розправу над старосинявцями. Есесівці зігнали до незакінченого доту, розташованого поблизу цукрового заводу, 300 чоловік в основному єврейського населення і розстріляли всіх. На території колишнього табору для цивільного населення після визволення Старої Синяви знайдено 180 трупів по-звірячому знищених окупантами людей[4]. До фашистської неволі окупанти вивезли 375 юнаків і дівчат — жителів Старої Синяви[5].

Але ні фашистський терор, ні криваві репресії не зламали волю і героїчний дух радянських патріотів. У період тимчасової окупації у районі діяли партизанські групи. Під час рейду по району в червні 1943 року до Старої Синяви проникли народні месники, які здійснили тут кілька диверсійних актів і вивезли заводським автотранспортом цукор до лісу[6].

Настав довгожданий день 8 березня 1944 року, коли частини 121-ї Рильсько-Київської Червонопрапорної стрілецької дивізії 1-ої гвардійської армії 1-го Україн-

---

[1] Газ. «Комунар» (Стара Синява), 15 січня 1937 р.
[2] Газ. «Комунар», 1 березня 1937 р.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 30, арк. 18.
[4] Газ. «Радянське село» (Стара Синява), 20 серпня 1944 р.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 30, арк. 18, 19.
[6] Там же.

ського фронту визволили Стару Синяву від фашистів. Полковник запасу В. Брем, колишній заступник командира 383-го стрілецького полку, пригадує: «І ось Стара Синява. Вода з ставків випущена. Людей не видно, ніби вимерло селище. Раптом бачимо: біжить... літній чоловік. Від радості йому стиснуло горло. Він ледве видавлює з грудей одне лише слово: «Синки!» Яке воно нам було дороге, зрозуміле. Врешті він показав нам, у якому напрямку втекли німці, почав розповідати про заподіяні ними злочини»[1]. Понад 300 воїнів загинуло в боях за визволення Старої Синяви. Пам'ятник у центрі селища — непорушна постать солдата — данина глибокої вдячності їм. За мужність і героїзм, проявлені в боях за свободу й незалежність Батьківщини, близько 600 воїнів відзначені високими урядовими нагородами.

Німецько-фашистські окупанти завдали господарству Старої Синяви величезної шкоди. Значних руйнувань зазнали цукровий завод, МТС, колгоспи, школи. Загальна сума збитків лише за неповними даними становила 28,4 млн. карбованців[2].

Ще гриміли бої на фронтах війни, а робітники й колгоспники Старої Синяви взялися за відбудову зруйнованого господарства. Розпочали роботу партійні й радянські органи. Організовано, за 14 днів провели першу посівну кампанію в 4 колгоспах визволеного селища. Освоєно 87 проц. довоєнних посівних площ. Партійні організації спрямовували трудові зусилля старосинявців на відродження народного господарства. 28 липня 1944 року відбулося розширене засідання бюро райкому партії, на якому обговорювалися питання про хід збирання врожаю і здачі хліба державі, про раціональне використання робочої сили, техніки, забезпечення колгоспів насінням. Збиранню врожаю і здачі хліба у фонд Червоної Армії були присвячені партійні збори й мітинги колгоспників Старої Синяви. На них трудящі брали підвищені зобов'язання, виступали з цінними пропозиціями. Район достроково виконав план хлібоздачі.

У фонд Червоної Армії трудящі внесли 9 тис. цнт хліба[3]. Робітники цукрового заводу зібрали 44,3 тис. крб. на будівництво танка «Старосинявський цукрокомбінат», щоб передати його військовій частині, яка визволяла їх рідний край. Інженер підприємства Костильов особисто вніс 1500 крб., робітниця заводу комсомолка В. Ридакова — 1000 крб. Трудящі допомагали робітничому класу Донбасу. 1944 року з району відправлено шахтарям 80 цнт хліба, 2100 штук яєць, 236 цнт картоплі[4].

На початку квітня 1944 року відчинилися двері в школах Старої Синяви. Відновили роботу медичні заклади, а також будинок культури, районна бібліотека. В травні вийшов перший номер районної газети «Радянське село».

В 1945 році почалися роботи в МТС, бурякорадгоспі, промисловій артілі. Став до ладу цукровий завод. Відбудовуючи підприємство і ремонтуючи устаткування, багато робітників-стахановців виконувало норми виробітку на 145—170 проц. Було організовано виробництво потрібних запчастин на місці, вчасно завершено ремонт устаткування, що дало змогу за 30 робочих днів переробити цукрові буряки врожаю 1944 року і дати країні 26 тис. цнт цукру[5]. 28 квітня 1948 року відбулася нарада партійно-господарського активу заводу. Її учасники гаряче схвалили звернення 9 московських підприємств про відмову від державної дотації. Нарада поставила завдання — в 1948 році добитися рентабельності заводу. Робітники свого слова додержали. Завдяки перевиконанню плану виробництва на 9,6 тис. цнт, зниженню собівартості продукції на 7 проц., здешевленню ремонтних робіт було зекономлено 842,2 тис. крб., що дало змогу відмовитися від державної дотації[6].

---

[1] Газ. «Радянське Поділля», 5 березня 1969 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 389, оп. 1, спр. 864, арк. 1, 2, 4.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 405, оп. 2, спр. 4, арк. 84.
[4] Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 8, спр. 358, арк. 15—17.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 405, оп. 2, спр. 4, арк. 19.
[6] Там же, ф. 406, оп. 1, спр. 64, арк. 27.

Відбудову народного господарства трудівники в основному завершили до 1950 року. Значних успіхів у виконанні планів здачі державі хліба, виробництві молока, зниженні собівартості тваринницької продукції досягли трудівники буряко-радгоспу Старосинявського цукрокомбінату. В 1951 році урожай зернових становив пересічно 19 цнт, цукрових буряків — 336 цнт з га. Успішно виконано плани здачі державі хліба, продажу тваринницької продукції. Передова доярка радгоспу Г. П. Москаленко одержала по 4,7 тис. кг молока від кожної з десяти закріплених за нею корів[1].

Позитивно вплинуло на розвиток сільського господарства об'єднання 1951 року трьох колгоспів Старої Синяви в один. Наступного року в артілі «Здобуток Жовтня» створено 4 рільничі бригади, побудовано нові тваринницькі приміщення.

Питання дальшого розвитку економіки колгоспу були в центрі уваги первинної партійної організації. У квітні 1959 року партійні групи створено на тваринницьких фермах і в тракторній бригаді артілі. Велику ідейно-виховну роботу провадили 62 агітатори-комуністи, закріплені за фермами, бригадами, ланками[2]. Значну допомогу трудівникам колгоспу подавали шефи — молоді робітники підприємств Старої Синяви. Вони вивезли на лани 400 тонн добрив, разом з механізаторами ремонтували сільськогосподарську техніку. Господарство щорік добивалося нових успіхів. 1959 року врожайність зернових становила пересічно 17 цнт, цукрових буряків — 250 цнт, картоплі — 120 цнт з га. Зміцнення кормової бази, широке впровадження механізації виробничих процесів, підвищення матеріальної заінтересованості забезпечили значне зростання продуктивності тваринництва. Трудівники ферм виробили по 200 цнт молока на кожні 100 га сільськогосподарських угідь.

Виконуючи рішення березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС, комуністи артілі здійснили програму заходів щодо зміцнення найважливіших ділянок господарства досвідченими кадрами з числа комуністів і комсомольців. Нині в сфері матеріального виробництва зайнято 97 проц. комуністів колгоспу. Переважна більшість їх успішно трудиться, є колгоспними маяками. Кращий механізатор артілі комуніст М. Д. Луценко щороку намолочував по 5—6 тис. цнт хліба. Йому присвоєно почесне звання кавалера трудової слави.

Новий порядок закупівель сільськогосподарської продукції, підвищення заготівельних цін, заходи матеріального заохочення колгоспників поряд із значною організаційною і масово-політичною роботою партійної організації сприяли зміцненню економіки колгоспу. Хороших успіхів досягли трудівники ланів і ферм у змаганні на честь 50-річчя Радянської влади, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. 1970 року вони виростили по 31,3 цнт зернових з га — це найбільший урожай за всю історію колгоспу — та по 327 цнт цукрових буряків з га. Господарство, яке з 1961 року спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби, щороку продає державі понад 10 тис. цнт м'яса, близько 500 тис. штук яєць та багато іншої продукції. За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва колгосп нагороджено Почесною грамотою і Пам'ятним прапором обкому КП України, облвиконкому та облпрофради.

Міцніє матеріальна база колгоспу, розгортається громадське й житлове будівництво. На полях і фермах працює 39 тракторів, 8 комбайнів, 27 вантажних автомобілів та багато іншої техніки. 128 електродвигунів замінили ручну працю на приготуванні кормів, доїнні, очищенні приміщень ферм, у будівництві. На кошти, виділені з колгоспного бюджету, споруджено 2 клуби, будинок тваринника, 2 дошкільні дитячі заклади, восьмирічну школу, завершується будівництво приміщення для середньої школи на 930 місць. За п'ятиріччя (1966—1970 рр.) виросло нове тваринницьке містечко — 12 сучасних ферм з допоміжними приміщеннями. Справили новосілля близько 120 сімей колгоспників.

[1] Газ. «Радянське село», 21 лютого і 8 березня 1952 р.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 409, оп. 1, спр. 32, арк. 43, 45, 52; спр. 35, арк. 193.

33 1-155

Кагатування буряків на Старосинявському цукрозаводі. 1970 р.

Основним багатством колгоспу є люди, які своїми руками створюють достаток продуктів, ведуть напружену боротьбу за дальший розвиток господарства. Доглядаючи велику рогату худобу, В. Г. Куцоконь добилася 700-грамового добового приросту молодняка. Сумлінну працю трудівників колгоспу високо оцінили Комуністична партія і Радянський уряд, нагородивши колишнього голову колгоспу М. Г. Леочка орденом Леніна, керівника рільничої бригади О. Г. Гринчука орденом Трудового Червоного Прапора, завідуючого фермою Я. П. Крота орденом «Знак Пошани».

Збільшилися нагромадження колгоспу, зросла оплата праці трудівників. 1970 року прибуток господарства становив 1,7 млн. крб., що дало можливість довести оплату людино-дня пересічно до 4 крб. 520 колгоспників — ветеранів праці одержують пенсії.

Велику допомогу колгоспам у ремонті техніки та механізації виробництва подає Старосинявське об'єднання «Сільгосптехніки», колектив якого налічує 185 працівників. Це сучасне промислове підприємство, де є моторний, токарний, електромеханічний і складальний цехи, оснащені сучасним устаткуванням.

Протягом 1959—1965 рр. була проведена реконструкція цукрового заводу — модернізовано обладнання та устаткування. Нині він переробляє понад 16 тис. цнт цукрової сировини на добу — це в три рази більше, ніж у довоєнний час. Виробничі потужності заводу зростають і далі — за роки восьмої п'ятирічки пропускна спроможність його зросла на 4 тис.цнт. П'ятирічні завдання завод виконав на 105,5 проц. Ставши на трудову вахту, присвячену XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, цукровики взяли підвищені зобов'язання і завершили виконання річного завдання до 25 грудня 1970 року. Велику допомогу в збільшенні виробничих потужностей підприємства подають раціоналізатори. Лише за 1970 рік вони внесли понад 120 пропозицій, економічна ефективність яких обчислюється 29 тис. карбованців.

Славні трудові діла цукровиків, робітників бурякорадгоспу. Широко розгорнувся серед них рух за комуністичне ставлення до праці. За високі виробничі показники багатьох робітників удостоєно урядових нагород. Орден Трудового Червоного Прапора прикрашає груди бригадира котельників С. П. Лісового, доярки бурякорадгоспу П. П. Галицької. Керівника колективу комуністичної праці паросилового цеху В. Г. Набанюка нагороджено орденом «Знак Пошани».

В селищі працює 35 торговельних та 11 підприємств громадського харчування, будинок побуту. Нещодавно відкрито новий двоповерховий універмаг. 1970 року населенню було продано товарів на 4,5 млн. карбованців.

Спрямовуючою і організуючою силою в боротьбі за розвиток економіки й культури є 17 первинних партійних організацій селища, в яких налічується понад 400 членів КПРС. Більшість з них беруть безпосередню участь у промисловому й сільськогосподарському виробництві. Своєю сумлінною працею, постійною турботою про життєві інтереси трудящих селища вони завоювали високе довір'я і авторитет у старосинявців. Надійним помічником партійних організацій є комсомол. На цукровому заводі, в місцевому колгоспі та об'єднанні «Сільгосптехніки» трудяться 496 членів ВЛКСМ. В дні святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна близько 30 юнаків і дівчат — кращих виробничників вступили до лав КПРС.

Велику роботу щодо дальшого економічного та культурного розквіту, благоустрою селища провадить селищна Рада. До її складу трудящі Старої Синяви обрали

найдостойніших людей. Це тракторист М. Н. Гноянко і ланкова А. О. Болібрук, інженер М. А. Безпалько і секретар партійної організації колгоспу В. В. Сноз та багато інших. При Раді працюють 8 постійних комісій — благоустрою селища, бюджетно-фінансова, культурно-освітня, шляхового будівництва, торгівлі та інші. Два депутатські пости створено на тваринницьких фермах. На сесіях селищної Ради систематично обговорюються питання розвитку економіки, роботи будівельних і ремонтних організацій, підприємств торгівлі та громадського харчування, культурно-освітніх закладів. Лише за роки восьмої п'ятирічки Стара Синява прикрасилася світлими впорядкованими будинками загальною площею 2,7 тис. кв. м; 13,3 тис. кв. м вулиць і тротуарів одяглися в асфальт, прокладено 15 км водопроводу. В 1970 році завершено спорудження будинку культури цукровиків із залом на 420 місць, готелю, 4 багатоквартирних будинків. Зросла, оновилася за роки Радянської влади Стара Синява. В 1956 році її переведено до категорії селищ міського типу.

На сторожі охорони здоров'я трудящих Старої Синяви — 35 лікарів і 88 працівників з середньою медичною освітою, які працюють у районній лікарні та поліклініці з терапевтичним, хірургічним, рентгенологічним та іншими кабінетами, оснащеними сучасним медичним обладнанням. Як досвідчені і невтомні спеціалісти зарекомендували себе головний лікар райлікарні М. А. Іванков і лікар-гінеколог М. Г. Рідвановська. За самовіддану працю вони нагороджені значком «Відмінник охорони здоров'я».

Про молоде покоління постійно піклуються партійна організація та селищна Рада. В середній і двох восьмирічних школах у 1970/71 навчальному році здобували знання 1405 дітей. Працює школа робітничої та сільської молоді. Дві музичні школи відвідує 120 юних жителів селища. Багато років життя й праці присвятили школі вчителі Г. О. Мітлаш та П. Г. Смольський. Їх удостоєно почесного звання заслуженого вчителя Української РСР.

До послуг тих, хто вчиться, хто любить книгу, дві районні бібліотеки та кілька бібліотек при клубах колгоспу, підприємств і установ. Лише у фондах районної бібліотеки налічується понад 47 тис. книг. На центр культурно-виховної роботи перетворився будинок культури цукровиків. Тут влаштовують зустрічі з героями громадянської та Великої Вітчизняної воєн, з ветеранами праці рідного заводу, організовують змістовні вечори відпочинку молоді. При будинку культури створено клуб політичної агітації, організовано цикли лекцій, присвячених пропаганді ленінської теоретичної спадщини. Діє клуб «Атеїст». До його ради входять кращі лектори, політінформатори і культармійці. Вони готують лекції на антирелігійні теми, оформляють виставки літератури, провадять індивідуальну роботу з віруючими, а також запрошують їх на вечори цікавої хімії, фізики, географії. Понад 280 робітників і колгоспників беруть участь у гуртках художньої самодіяльності. Для відпочинку й фізичного загартування молоді в селищі є 4 спортивні майданчики, стадіон.

В життя селища входять нові традиції і обряди. Імена кращих передовиків заносяться до Почесної книги колгоспу, на честь їхніх трудових перемог біля колгоспної контори піднімається червоний прапор. Переможцям соціалістичного змагання вручаються перехідні червоні вимпели. На будинках ветеранів праці — передовиків виробництва встановлюють красиво оформлену дошку з написом: «Тут живе кавалер трудової слави». Традиційними стали свята «Серпа і молота», «Останнього снопа».

Значну ідейно-виховну та культурно-масову роботу здійснює інтелігенція селища. Лише в первинних організаціях товариства «Знання» цукрового заводу і колгоспу налічується 87 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Вони читають лекції, провадять заняття в університеті сільськогосподарських знань та в економічній школі для господарського активу.

Такі перетворення сталися в Старій Синяві за роки Радянської влади. Щоб досягти світлих вершин майбутнього, успішно здійснити історичні рішення партії в будівництві комунізму — в ім'я цього самовіддано працюють нині старосинявці.

В. П. ЛАНЕВСЬКИЙ, Д. В. ЯРОШ

ПИЛЯ́ВА

Пилява (до середини XVIII ст.— Пилявці) — село, центр сільської Ради. Розкинулася на обох берегах річки Ікви (лівої притоки Південного Бугу), за 15 км від районного центру. До найближчої залізничної станції Адампіль на лінії Калинівка — Старокостянтинів 35 км. Населення 1384 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Вишневе, Миколаївка, Олександрівка, Олексіївка.

Історія Пиляви бере свій початок десь з XV ст. Час її заснування невідомий, але в історичних джерелах вказано, що 1501 року вже існував Пилявецький замок[1]. Відомо також, що на місці нинішньої Пиляви деякий час існувало поселення Голінчинці, зруйноване кримськими татарами[2]. Походження назви населеного пункту, мабуть, зв'язано з річкою Іквою, яка у деяких джерелах, що стосуються до XVII ст., відома як Пилява[3].

В 1569 році Пилявці в складі Правобережної України загарбала Річ Посполита. Відбулося дальше посилення не лише економічного і національного, але й релігійного гніту. Католицька церква розгорнула справжній наступ на українські землі. В травні 1640 року польський король видав привілей Мурафському домініканському монастирю на володіння містечком Пилявцями. Одночасно було звільнено його жителів на 8 років від сплати податків і виконання повинностей[4]. Того року містечко одержало магдебурзьке право[5]. Споруджувалися нові укріплення. На правому високому березі Ікви стояв замок — квадратна кам'яна споруда з довжиною сторін близько 50 м, з триповерховими баштами на кожному розі, з пороховими склепами та іншими будовами[6], висота стін його досягала 10 м. Поруч з замком, з східної сторони, домініканці побудували костьол.

Жителі займалися ремеслом: у містечку були ткачі, шевці, теслярі, бондарі тощо. Підтримувалися торговельні стосунки з Меджибожем і Старокостянтиновом. У Пилявцях щотижня відбувалися торги та чотири рази на рік — ярмарки. Крім того, тут проживала значна кількість сільськогосподарського населення.

Пилявці в історичних документах тісно пов'язані з іменем Богдана Хмельницького та видатною перемогою селянсько-козацьких військ над польсько-шляхетською армією у період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Наприкінці літа 1648 року Річ Посполита зібрала великі сили для придушення повстання українського народу. Польське військо налічувало близько 40 тис. чоловік. Крім того, в армії було понад сто тисяч добре озброєних і навчених обозних слуг. Богдан Хмельницький протиставив йому 80-тисячний загін, лише четверту частину якого можна було вважати достатньо озброєною. Селянсько-козацька армія переважала своєю згуртованістю, бойовим духом, вірою у справедливість боротьби. Богдан Хмельницький розташував свій табір на правому березі Ікви, сам з старшинами розмістився у Пилявецькому замку. Табір укріпили возами у шість рядів та земляними валами, зробивши його зручним і для оборони, і для наступу[7]. Польська армія отаборилася на лівому березі. По обидва боки Ікви, що їх зв'язувала гребля, зайнята козацьким загоном, розлягалися багнисті в ту дощову осінню пору луки.

Бій розпочався 11 вересня. Поляки намагалися захопити греблю, яка кілька разів переходила з рук у руки. В той день загинув сподвижник Богдана Хмельницького уманський полковник Ганжа. Селянсько-козацьке військо перейшло у наступ вранці 13 вересня й одразу почало тіснити шляхетську армію. Один з поляків,

[1] «Журнал Министерства внутренних дел», 1843, т. 2, ч. 2, стор. 340.
[2] M. Balinski i I. Lipinski. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. t. 2, Warszawa, 1845 стор. 1012—1014.
[3] С. Величко. Сказание о войне козацкой с поляками. К., 1926, стор. 57.
[4] Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 111, 112.
[5] П. Н. Батюшков. Подолия. Историческое описание, стор. 89.
[6] Записки історично-філологічного відділу ВУАН, книга 17, стор. 148—150
[7] Документы об освободительной войне украинского народа, стор. 149.

Монумент на честь історичної перемоги військ Богдана Хмельницького в 1648 році. Село Пилява, 1970 р.

учасник бою писав, що через неймовірне скупчення «гусари... навіть списів підняти не могли і довелося їм списами марно орати землю і замітати прапорами грязюку»[1]. В цей момент польський табір з тилу атакували загони Максима Кривоноса. Відступ польсько-шляхетського війська перетворився на панічну втечу[2]. Розгром польської армії під Пилявцями сприяв дальшому успішному розгортанню визвольної війни українського народу. Довгий час після битви польських шляхтичів на Україні глузливо називали «пилявчиками».

Пилявецька битва стала значною темою у фольклорних творах, художній літературі. Відомо, що в одному з перших варіантів народної пісні про Морозенка згадувався похід під Пилявці. В переказі про загибель полковника Ганжі, наведеному М. О. Максимовичем, говориться, що на місці поранення Ганжі козаки насипали одну могилу, а де він упав з коня — другу[3]. Дещо змінений у деталях варіант переказу записано в селі 1953 року[4]. До наших днів неподалік села при дорозі височать дві могили. Тут 1967 року споруджено кам'яний обеліск. У дні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією в центрі села встановлено гранітний монумент. Події під Пилявцями знайшли своє відображення в історичному романі-хроніці М. П. Старицького «Богдан Хмельницький» (трилогія) та в п'єсі з цією назвою, в романах Петра Панча «Гомоніла Україна», О. О. Соколовського «Богун».

Околиці Пилявців були ареною боїв з шляхтою у 1649 і 1651 роках. Після закінчення визвольної війни містечко, як і все Поділля, залишилося під владою Польщі. Шляхта жорстоко мстилася українським трудящим за поразку у війні. Селян обтяжувала велика кількість різноманітних податків і повинностей, панщина, яка значно зросла. Великого лиха завдавали й спустошливі набіги татар у другій половині XVII ст. Після кількох нападів, 1667 року села навколо Пилявців опустіли, лише за мурами замку «сховалися» убогі мазанки. За подимними списками 1668 року в містечку налічувалося 6 димів[5]. У першій половині XVIII ст. Пилявці стали маєтністю князів Любомирських, а потім, аж до початку XIX ст.,— Чарнецьких. Декілька пожеж так зіпсували палац, що він став непридатним для житла. Руїни замку зберігалися до початку XX століття.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії Пилява — містечко Літинського повіту Подільської губернії. 1803 р. Чарнецькі мали тут 779 кріпаків чоловічої статі. Дещо пізніше поміщик, розорившись, продав частину кріпаків і землі. 1845 року три пилявські поміщики володіли 1052 десятинами землі, з них 635 десятин перебували в користуванні селян. Із загальної кількості 72 дворів 19 були тяглими, 21 — напівтяглими, решта — городниками та дворовими. Згідно з інвентарними правилами 1847—1848 рр. кріпаки Пиляви мали відробляти по 105 днів панщини на рік, але фактично вони працювали значно більше[6]. На початку XIX ст. зовсім занепало ремесло: 1811 року тут було 2 цехові ремісники, 36 міщан[7].

Реформа 1861 року, яка проводилася урядом в інтересах поміщиків, стала за-

---

[1] Історія України в документах і матеріалах, т. 3. К., 1941, стор. 139.
[2] Воссоединение Украины с Россией, т. 2, стор. 130.
[3] М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876, стор. 225, 226, 423.
[4] У сім'ї єдиній. Ужгород, 1954, стор. 201, 202.
[5] О. Баранович. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст., стор. 13.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. 120, оп. 4, спр. 119, арк. 78; ф. 241, оп. 1, спр. 672, арк. 7—13; спр. 673, арк. 4—11; спр. 674, арк. 6—11.
[7] Там же, ф. 226, оп. 79, спр. 3452, арк. 1—4.

ходом пограбування селян. Загальна сума викупу, яку мали сплатити державі колишні пилявські кріпаки протягом 49 років, утроє перевищувала визначену поміщиком вартість землі, що теж була завищеною. Ці платежі непосильним тягарем лягли на плечі селян. У жовтні 1864 року мировий посередник Літинського повіту доповідав, що жителі Пиляви, які вносять викуп за землю з жовтня минулого року, більше платити неспроможні, і що застосування екзекуцій не дало бажаних наслідків. Лише першого року властям вдалося стягти плату, близьку до визначеної — 5989 крб. В подальші роки вони змогли зібрати з селян лише четверту частину встановлених платежів. Колишні кріпаки відмовлялися вносити викуп і під страхом покарань. Навіть після того, як царський уряд дещо зменшив викупну плату за землю, загальна сума, що її мали сплатити селяни Пиляви державі, залишилася вдвічі більшою визначеної поміщиками вартості землі[1].

Боротьба за землю у Пиляві тривала ще довгий час після реформи. Гостро стояло й питання про сервітути. 1886 року один з поміщиків Пиляви захопив й наказав обгородити канавою ділянку землі, через яку селяни переганяли свою худобу на пасовисько. Селяни засипали канаву. Волосний старшина заарештував 7 чоловік, але натовп селян визволив заарештованих. Про ці події в Пиляві подільський губернатор доповідав у Петербург[2].

Розшарування селянства в післяреформеній Пиляві зростало з кожним роком. На початку XX ст. поміщикам належало 840 десятин землі, решту 1119 десятин купили куркульські «товариства селян» з Старої Синяви і Пиляви[3]; 136 десятинами володіла церква. З 542 селянських господарств 3 мали наділи понад 10 десятин кожне, 76 — по 5—10 десятин, 227 — по 3—5, 164 — по 1—3, у власності кожного з решти 51 дворів було менше однієї десятини землі, 21 господарство зовсім не мало наділів[4]. Таким чином, понад 40 проц. селянських господарств Пиляви були безземельними і малоземельними. Постійна нужда заставляла їх шукати заробітків у сусідніх містах, у Бессарабії і Причорномор'ї. Частина селян — 50 дворів — займалася ремеслом. Найбільш поширеним було ткацтво. Жителі містечка здавна славилися своїм умінням виготовляти кольорові пояси — крайки. Щорічно понад 200 жителів Пиляви відходили на тимчасові заробітки[5].

Трудящі не мирилися зі своїм злиденним життям, політичним та національним безправ'ям. Під час першої російської революції селяни часто випасали худобу на поміщицьких посівах. У ніч на 3 жовтня 1906 року, коли волосний старшина й служники економії намагалися забрати селянських коней, що паслися в поміщицькій пшениці, селяни вчинили опір, хтось із них зробив декілька пострілів. До села приїхав повітовий справник, який наказав заарештувати 3 селян — «зачинщиків» виступу проти поміщика[6]. Столипінська аграрна реформа посилила процес обезземелювання селянства. Житель Пиляви Я. Верчух-Гринкевич писав 1911 року в заяві до губернатора: «... я пропадаю без землі!» Злидні, безземелля примушували бідноту залишати насиджені місця і шукати кращої долі. Протягом 1910—1912 рр. з Пилявської волості до Іркутської губернії переселилося 33 родини, до Томської — 2, на Далекій Схід — 49 родин[7].

В Пиляві перебувало волосне правління, урядницький пункт, селянський банк, заснований 1892 року, де під високий процент надавалися позички куркулям. Центр

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 2, спр. 1832, арк. 1-44; спр. 1897, арк. 35, 36, 131—146, 170.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 616, спр. 134, арк. 3.

[3] В. К. Гульдман. Поместное землевладение в Подольской губернии, стор. 284; Хмельницький облдержархів, ф. 234, оп. 29, спр. 81, арк. 1—6; спр. 85, арк. 13—34.

[4] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 146, 147.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. 233, оп. 1, спр. 487, арк. 68.

[6] Там же, ф. 792, оп. 1, спр. 28, арк. 4.

[7] Хмельницький облдержархів, ф. 46, оп. 1, спр. 22, арк. 1; спр. 92, арк. 161; спр. 171, арк. 133, спр. 235, арк. 118—121.

містечка, де знаходилися кам'яні будинки багатіїв, волосні установи, чотири заїжджі будинки з шинками, проживали ремісники й торговці, розміщувався на лівому березі Ікви, напроти руїн замку. Від центру в усі боки розбігалися вузенькі вулички, обабіч їх стояли селянські хати під стріхами. 1911 року в Пиляві налічувалося 518 дворів. В 1913 році правобережна частина Пиляви була виділена в самостійний населений пункт і названа Олексіївкою.

Медичну допомогу всій волості надавали фельдшерський пункт й аптека, розташовані в Пиляві. Близько 90 проц. жителів залишалося неписьменними. Однокласне училище, єдине на всю волость, відкрили в містечку лише 1876 року. Воно 1908/1909 навчального року охопило 68 хлопчиків і 5 дівчаток волості, в той час коли лише у Пиляві налічувалося 488 дітей шкільного віку[1]. 1898 року почала діяти церковнопарафіяльна школа. На утримання цих закладів відпускалися мізерні кошти.

Під час першої світової війни Пилява знаходилася в прифронтовій смузі. Більшість працездатних чоловіків було мобілізовано на фронт. Ті, що залишалися, мали виконувати окопні, обозні та інші роботи для фронту.

Після повалення царизму трудящі, переконавшись в антинародному характері Тимчасового уряду, піднялися на боротьбу проти нього. Значні заворушення серед селян відбулися у Літинському та Летичівському повітах влітку й восени 1917 року. Для придушення цих вистунів наприкінці вересня прибуло два кавалерійські полки[2].

Невдовзі після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді трудящі Пиляви, всім серцем сприйнявши ленінський Декрет про землю, явочним порядком розподілили між собою робочу і продуктивну худобу, хліб, сільськогосподарські знаряддя та інше майно поміщицької економії. Орендар маєтку телеграфував про це подільському губернському комісарові і просив вжити заходів[3]. Радянську владу в Пиляві проголошено у січні 1918 року. Головою першого волревкому став В. Пєтухов.

У лютому 1918 року Пиляву загарбали австро-німецькі війська. Разом з ними до села повернувся поміщик. Окупанти змусили селян повернути до поміщицької економії майно і відшкодувати заподіяні збитки. Багатьох жителів посікли шомполами. Наприкінці року містечко захопили петлюрівці. Проти них в січні 1919 року вела боротьбу група червоних партизанів з Антонінського загону[4]. Наприкінці березня червоні козаки під командуванням В. М. Примакова, пройшовши з боями від Меджибожа до Старокостянтинова, визволили Пиляву від петлюрівців[5]. Відновив роботу волосний ревком. Та мирний перепочинок перервав наступ петлюрівців, які на початку червня 1919 року захопили село. 16 червня бійці Богунської бригади визволили Пиляву. Трудящі села, зібравшись на мітинг, вітали червоних бійців, вони поповнювали їх лави. Однак в кінці липня петлюрівці знову захопили село, а в грудні сюди прийшли війська буржуазно-поміщицької Польщі. З того часу Пилява декілька місяців перебувала в зоні бойових дій Червоної Армії проти польсько-петлюрівських військ. Остаточно її визволили від ворогів 20 листопада 1920 року червоноармійські частини 44-ї дивізії 12-ї армії[6].

Населення перейшло до мирної праці, приступило до ліквідації наслідків розрухи. В січні 1921 року відбулися вибори до сільської Ради, організовано комнезам. Трудяще селянство схвалювало закони про землю і продовольчий податок, систему заходів Радянської влади для допомоги незаможному селянству. Навесні

[1] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 178, 179.
[2] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 119.
[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 628, оп. 1, спр. 4, арк. 97.
[4] Газ. «Життя Поділля» (Кам'янець-Подільський), 26 січня 1919 р.
[5] В. Петров. Комкор червоних козаків, стор. 83, 84; Гражданская война на Украине, т. 1, кн. 2, стор. 244.
[6] ЦДАРА, ф. 197, оп. 3, спр. 349, арк. 87.

1921 року з ініціативи губпарткому проведено місячник ремонту сільськогосподарських знарядь, у Пиляві створено ремонтну майстерню[1]. 1924 року організовано товариства споживче, кредитне та взаємодомоги, а протягом наступних років виникли бурякове, птахівниче й молочарське об'єднання[2]. Ці первинні форми кооперування сприяли піднесенню сільськогосподарського виробництва, зміцненню господарств незаможних селян.

З березня 1923 року Пилява ввійшла до складу Старосинявського району Проскурівського округу. В селі активізувалося громадське й політичне життя. На засіданні районного партійного комітету в серпні 1926 року відмічалося, що Пилявська сільська Рада добре налагодила організаційну роботу, встановила тісний зв'язок з виборцями. Разом з тим вказувалося на необхідність тіснішого зв'язку з комнезамом та посилення керівництва кооперативними об'єднаннями. Сільський КНС 1927 року об'єднував 113 членів, вважався одним з найдіяльніших у районі. Партійний осередок, до якого входило 4 члени і 6 кандидатів у члени партії, організовано в квітні 1929 року. Члени партії разом з комсомольцями, які створили свій осередок у складі 28 чоловік ще в січні 1926 року, виступали ініціаторами всіх починань, організаторами масово-політичної та культурно-освітньої роботи в селі[3]. За високий рівень цієї роботи на честь 10-ї річниці Жовтня Проскурівський окрвиконком преміював Пиляву радіоустановкою[4].

Налагодили роботу 3 початкові школи, 3 лікнепи, 2 сельбудинки та 2 хати-читальні. Активно працював при сельбуді наймитський куток, де провадилися голосні читання, вечори запитань і відповідей, випускалася стінна газета тощо. Біднота, згуртувавшись навколо активу села, давала рішучу відсіч куркульським діям. У грудні 1927 року незаможники не допустили зриву куркулями зборів членів кредитної кооперації[5]. На партійних зборах, які здебільшого проходили відкрито, за участю членів КНС, комсомольців, жінок-делегаток, обговорювались проблеми, що випливали з потреб дальшого розвитку села. На травневих зборах 1929 року розглянуто питання про стан і заходи щодо поліпшення діяльності кредитного товариства. Збори відмічали його кількісне зростання, дотримування правильної класової лінії в кредитуванні. Цього ж місяця комуністи обговорили питання про правий і лівий ухили в партії, вирішено було повести рішучу боротьбу проти «куркульсько-непманівського ідеологічного впливу, підвищувати свідомість комуністів, виховувати їх в дусі ленінізму». В листопаді у Пиляві організовано партійну школу, де 31 чоловік вивчав директиви партії, агрограмоту та математику.

Розпочалася робота щодо створення колективних господарств. У 1927 році 23 незаможники об'єдналися в ТСОЗ «Мета», за яким закріпили 29 га землі[6]. 22 серпня 1929 року відкриті партійні збори, на яких було 86 безпартійних, прийняли рішення про створення у Пиляві колективних господарств. У жовтні частина незаможників об'єдналася в артілі «Зоря соціалізму» і «Хлібороб». На 1 жовтня 1930 року в Пиляві колективізовано 31 проц. господарств[7]. Створення артілей супроводжувалося загостренням класової боротьби. На початку березня 1930 року куркулі вчинили замах на кандидата в члени партії М. Д. Савчука та комсомольця Б. Я. Мороза, нанесли їм ножові поранення. Загальні збори 19 березня 1930 року ухвалили просити органи Радянської влади вислати з села куркулів. Обрана на зборах комісія вилучила з куркульських господарств тягло і реманент і передала їх колгоспам.

---

[1] Поділля в період відбудови народного господарства, стор. 56, 66, 67.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 407, оп. 1, спр. 2. арк. 2, 6, 8.
[3] Там же, ф. 405, оп. 1, спр. 5, арк. 65—67; спр. 17, арк. 81—82; спр. 18, арк. 7; спр. 11, арк. 37; ф. 407, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 2.
[4] Журн. «Освіта Проскурівщини», 1927, № 10, стор. 23.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 301, оп. 1, спр. 53, арк. 89, 90; ф. 405, оп. 1, спр. 2, арк. 52, 53.
[6] Там же, ф. 405, оп. 1, спр. 27, арк. 59—61.
[7] Там же, ф. 407, оп. 1, спр. 2, арк. 24; ф 4020, оп. 1, спр. 5, арк. 18—20

Значна роль в організаційному зміцненні колгоспів належала робітникам-двадцятип'ятитисячникам, які очолили господарства Пиляви: В. А. Чумаку (артіль «Зоря соціалізму»), К. О. Косику («Хлібороб») та іншим. До 1932 року колективізація в селі в основному закінчилася. У 1935 році колгоспи об'єднували 97,5 проц. посівної площі села. Місцеві кустарі організувалися в три промислові артілі, на їх базі створено єдину багатофахову артіль, яка напередодні Великої Вітчизняної війни об'єднувала 78 ремісників. Річний випуск її продукції становив 0,5 млн. карбованців[1].

МТС, організована на початку 1936 року, протягом довоєнних років посідала одне з перших місць в області за виробничими показниками. Зростали й міцніли колгоспи Пиляви, загальна земельна площа яких на 1 січня 1941 року становила 3,2 тис. га. Широко розгорталося серед трудівників соціалістичне змагання. Питання розвитку змагання, поширення досвіду стахановців серед колгоспників обговорювалися на другому з'їзді колгоспників-ударників Старосинявського району (липень 1935 року), а також на розширеному пленумі сільської Ради в серпні 1936 року. Пленум ухвалив добиватися, щоб «Пилява стала прикладом культурного колгоспного села»[2]. Значних виробничих успіхів у передвоєнні роки досягли окремі колгоспники, працівники МТС. Бригадири А. С. Костомаха і З. Л. Мельничук за врожай озимого ріпака по 18,7 цнт з га, конюх І. П. Поліщук, який виростив 7 лошат від 7 конематок, стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року. 13 трактористів Пилявської МТС за трудові досягнення занесено до Почесної книги виставки[3].

Пилява будувалася. Напередодні війни з'явилися нові приміщення для двох шкіл, виробничі — в колгоспах і МТС, багато родин справили новосілля у власних будинках. За рішенням селян було закрито церкви й молитовні будинки. 1935 року в селі відкрито дитячі ясла, амбулаторію, наступного — пологовий будинок.

Уже на початку 30-х років усі діти шкільного віку навчалися. 1936 року в Пиляві діяли середня, семирічна й початкова школи, в яких 26 педагогів навчали 793 учнів. Неписьменність серед дорослого населення в основному ліквідовано до 1935 року. В селі з'явилися нові професії. При МТС працювали щорічні курси підготовки трактористів і машиністів для обслуговування сільськогосподарської техніки. Працювали дві бібліотеки, два клуби. Виступи гуртка струнних інструментів і драматичного колективу здобули велику популярність серед населення.

Хороших успіхів досягли трудящі в усіх галузях життя. Але їм, як і всім радянським людям, довелося тимчасово залишити мирну працю і взятися за зброю, щоб захистити мир і щастя своєї країни від лютого ворога — німецького фашизму. 11 липня 1941 року гітлерівці окупували Пиляву. Терор, кров, невільницьку працю, смерть принесли вони в село. Окупанти жорстоко переслідували комуністів, радянських активістів, передових виробничників. Вони закатували колишнього голову сільської Ради С. Й. Бондаря, голову колгоспу М. Д. Савчука, члена артілі Д. Д. Кравця, секретаря комсомольської організації А. Ф. Кучера. Фашисти знищили майже все населення єврейської національності. Лише 19 серпня 1941 року вони розстріляли в кар'єрі поблизу с. Олексіївки 180 євреїв. Близько 600 юнаків і дівчат були примусово вивезені на каторжні роботи до Німеччини. Під час відправки молоді один з юнаків Пиляви С. Г. Баць спробував втекти з поїзда. Окупанти схопили хлопця й відправили до Бухенвальдського табору смерті. У т. зв. госпіталі табору фашистські недолюдки для «експерименту» ампутували у нього кисть здорової руки. Від вірної загибелі врятував С. Г. Баця німецький антифашист Фріц Унгер, який переховував його аж до приходу Радянської Армії. Житель НДР Фріц Унгер і ра-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-217, оп. 1, спр. 9, арк. 9, 16; ф. Р-339, оп. 1, спр. 171, арк. 5.
[2] Там же, ф. Р-217, оп. 1, спр. 15, арк. 31; ф. Р-1468, оп. 1, спр. 11, арк. 23—25.
[3] Там же, ф. Р-747, оп. 1, спр. 1, арк. 22—84.

дянський громадянин С. Г. Бацъ назавжди скріплені узами дружби, вони вже побували в гостях один в одного[1].

Населення з надією чекало свою визволительку — Червону Армію. Вчитель В. В. Шатайло змонтував радіоприймач і, слухаючи передачі радянського радіомовлення, регулярно інформував односельців про становище на фронтах. Окупантам вдалося дізнатися про це, після жорстоких катувань вони розстріляли патріота[2]. Визволили село в ніч з 7 на 8 березня 1944 року частини 1-ї гвардійської армії, якою командував генерал-полковник А. А. Гречко. Свою частку до перемоги над ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни внесли і жителі Пиляви. Ордени Червоного Прапора, Вітчизняної війни другого ступеня, медалі прикрашають груди комуніста В. А. Дарія, який пройшов бойовий шлях від Волги до Одеру. Лише один з чотирьох синів ветерана колгоспного руху М. Т. Попика повернувся з війни додому. Загинув у боях з фашистами комісар полку, колишній секретар Пилявського партійного осередку І. І. Мороз. У день святкування 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною трудящі Пиляви спорудили в центрі села пам'ятник 212 воїнам-односельчанам, що загинули на фронтах Вітчизняної війни. Їх імена написані на плитах біля підніжжя пам'ятника.

Наслідки фашистського господарювання важким тягарем лягли на плечі трудящих. Окупанти знищили або вивезли з села майже всю худобу, зруйнували близько 100 громадських приміщень та індивідуальних будинків колгоспників. Розміри загальних збитків, завданих гітлерівцями селу, становили близько 21 млн. крб.[3] Не вистачало робочих рук, тягла, насіння. Але була буйна радість визволення, трудовий ентузіазм, віра у світле майбутнє. Трудящі Пиляви,— в основному жінки,— взялися за відбудову зруйнованого війною господарства. 1944 року почала працювати МТС, хоч техніки було обмаль, не вистачало кваліфікованих кадрів. Все ж наступного року механізатори виконали план тракторних робіт на 115 процентів.

Сіли за парти 240 дітей, відновили роботу клуб, медична амбулаторія. Після закінчення Великої Вітчизняної війни відбудова господарства значно прискорилася, її організатором виступила сільська партійна організація, що відновила роботу в травні 1946 року[4]. Господарська діяльність колгоспів і МТС поступово налагоджувалася.

У червні 1950 року пилявський колгосп об'єднався з артілями сіл Олександрівки та Вишневого у господарство ім. Жданова, а в жовтні до нього приєднався колгосп «Зоря соціалізму» с. Пиляви. Це позитивно відбилося на господарюванні. Наступного року колгосп одержав прибуток у 2,5 раза більший,ніж його мали 1949 року до об'єднання всі артілі[5]. 1957 року колгосп зібрав по 17 цнт пшениці з га, ячменю — по 20 цнт. Зросла виробнича база Пилявської МТС. 1957 року вона мала 71 трактор нових марок та багато іншої техніки. У зв'язку з реорганізацією МТС у її приміщеннях розмістився завод для ремонту автомашин, а з 1965 року — відділення «Сільгосптехніки».

В 1960 році відбулося об'єднання артілей ім. Жданова (с. Пилява), ім. Червоної Армії (с. Олексіївка) та ім. Богдана Хмельницького (села Пилявка і Карпівці) в одне господарство, яке стало називатися «Дружба». Протягом 1961—1967 рр. в його складі перебували дві брига-

Річка Іква поблизу с. Пиляви. 1968 р.

[1] Газ. «Радянська Україна», 23 лютого 1966 р.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 21/2, арк. 79.

[3] Там же, ф. Р-863, оп. 3, спр. 786, арк. 7.

[4] Хмельницький облпартархів, ф. 407, оп. 1, спр. 23, арк. 1, 2.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 478, арк. 1—12, 265—300; спр. 520, арк. 204—216.

Пропагандисти готуються до занять у кабінеті політичної освіти Пилявського будинку культури. 1971 р.

ди колгоспу ім. Кірова сіл Теліженців і Миколаївки. Артіль «Дружба»— одна з найбільших в області,—за нею закріплено 6,4 тис. га сільськогосподарських угідь. З року в рік колгоспники добиваються хороших показників у роботі, займаючи одне з перших місць у районі. На початку 60-х років середня урожайність зернових піднялася до 22 цнт, цукрових буряків — до 285 цнт з га. В зв'язку з деяким відставанням тваринництва об'єднаний партійний комітет артілі, створений 1960 року, послав для роботи на тваринницьких фермах 46 комуністів, провів низку інших організаційних і господарських заходів. Незабаром стало видно перші успіхи: 1965 року на 100 га угідь вироблено по 296,6 цнт молока та 52,7 цнт м'яса.

Колгосп «Дружба» перетворився на багатогалузеве високомеханізоване господарство. Особливо помітне його зростання після запровадження в життя рішень березневого (1965 року) Пленуму ЦК КПРС. Підсумки роботи Пленуму обговорювалися на відкритих партійних зборах колгоспу. Партійний комітет звернув особливу увагу на поширення передового досвіду, підтримку новаторів і передовиків на всіх ділянках виробництва, посилив роботу з керівними кадрами, підняв їх відповідальність за стан справ у закріплених за ними галузях[1]. У колгоспі трудяться 3 агрономи, 2 зоотехніки, економіст, 5 механіків, близько 300 механізаторів. Розгорнулося спорудження господарських будівель. У 50—60-х роках збудовано 38 капітальних тваринницьких приміщень, майстерню для ремонту сільськогосподарської техніки та ін. 1970 року налічувалося 7,6 тис. голів продуктивної худоби, понад 5 тис. голів птиці. На 100 га угідь вироблено 316 цнт молока, 72,5 цнт м'яса. Урожай зернових 1969 року становив пересічно 24,7 цнт з гектара.

За досягнуті виробничі успіхи значна кількість передовиків колгоспу «Дружба» відзначена урядовими нагородами. Серед них — удостоєний ордена Леніна комбайнер А. О. Твардовський, який 1966 року намолотив 8563 цнт зерна, нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора доярка Л. Д. Вінничук за щорічні надої молока по 3500—3980 кг від кожної із закріплених за нею корів та керівник комплексної бригади І. П. Намистюк за одержання врожаю цукрових буряків по 316 цнт з га. Трьох колгоспників відзначено орденом «Знак Пошани».

На всіх ділянках колгоспного виробництва успішно працюють комуністи. На 1 січня 1971 року партійний комітет колгоспу об'єднував 6 первинних партійних організацій, що налічували 124 комуністи. Тісне співробітництво парткому з правлінням колгоспу стало традицією: вони разом розробляють організаційні та політико-масові заходи для успішного проведення посівних, збиральних та інших сільськогосподарських кампаній. Ці заходи широко обговорюються на бригадних зборах і нарадах активу, уточняються і доповнюються, а після затвердження стають програмою дій для всього колгоспу. З ініціативи комуністів у 1968 році розгорнулося змагання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Колгоспники по багатьох показниках перевиконали восьмий п'ятирічний план: зерна вироблено 320 тис. цнт (за планом — 317,9 тис.), м'яса — 19 тис. цнт (за планом — 17,2 тис.). Активними помічниками партійної організації виступають комсомольці, їх у колгоспі 214 чоловік. Серед них 20 механізаторів, 75 чоловік працює в тваринництві.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 407, оп. 1, спр. 36, арк. 15—19, 32—37, 50, 179—182.

Велику роботу здійснюють депутати сільської Ради, при якій працює 5 постійних комісій — сільськогосподарська, фінансово-бюджетна, культурно-освітня, благоустрою, соціалістичної законності. В центрі уваги сільради всі сторони життя села.

За роки Радянської влади в селі з'явилися цілі вулиці новобудов — Заводська, Шевченка, Шкільна та інші. 1969 року закінчено спорудження будинку культури із залом на 500 місць. Більшість сімей переселилася у просторі світлі будинки на 3—5 кімнат, покриті шифером чи черепицею. Лише 1968 року справили новосілля 56 сімей. Значну допомогу трудівникам у будівництві подає колгосп. У центрі лівобережної частини села розбито сквер, у якому встановлено пам'ятник В. І. Леніну, монумент на честь Пилявецької битви 1648 року,пам'ятник уродженцям села, які загинули у Велику Вітчизняну війну.

Село підключено до державної енергомережі, що дало можливість повністю електрифікувати його. Діють будинок побутового обслуговування, універмаг, 4 спеціалізовані магазини, їдальня, пекарня, поштове відділення, радіовузол. Зростає добробут селян. Нині холодильник, пральна і швейна машини, телевізор, музичні інструменти — типові речі в будинках жителів Пиляви. З 1965 року колгосп перейшов на грошову оплату праці. 467 колгоспників одержують пенсії.

В селі є свої медичні заклади. В новому приміщенні розмістилися дільнична лікарня на 25 ліжок, амбулаторія. На варті здоров'я жителів стоять лікар і 12 працівників з середньою медичною освітою. Працюють 2 дошкільні дитячі заклади.

Діти й молодь здобувають освіту в середній та восьмирічній школах. Діє в селі й школа колгоспної молоді. З жовтня 1970 року працює філіал Грицівського сільського профтехучилища № 8. Загін педагогів Пиляви складається з 45 чоловік. За багаторічну працю та педагогічну майстерність учительку А. Я. Штернову нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, Г. Д. Осухову — орденом «Знак Пошани». Населення з великим інтересом відвідує будинок культури, 2 клуби, де можна переглянути кінофільми, послухати цікаву лекцію, подивитися виступи учасників художньої самодіяльності чи й приїжджих артистів. Ніколи не пустують зали двох сільських бібліотек, які мають понад 1,5 тис. читачів.

Значними досягненнями в усіх галузях господарської діяльності та культурного розвитку зустріли жителі Пиляви 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Ще величніші перспективи відкриваються перед ними в дев'ятій п'ятирічці.

І. К. ДОВГАНЮК, М. Ф. КУШПЕЛА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД СТАРОСИНЯВСЬКОГО РАЙОНУ

АДА́МПІЛЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 14 км від районного центру і за 1 км від залізничної станції Адампіль на лінії Калинівка—Старокостянтинів. Населення — 1078 чоловік. Сільраді підпорядковані села Липки і Перекора.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча», площа орної землі якого — 2,2 тис. га. Напрям господарства — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

За високі показники в розвитку громадського тваринництва голова колгоспу П. М. Левчук нагороджений орденом Леніна.

В Адамполі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

За героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу 115 чоловік.

БА́БИНЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 10 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 1275 чоловік. Сільраді підпорядковане село Дубова.

Колгосп «Росія», розташований у Бабиному, обробляє 2,7 тис. га орної землі і вирощує зернові, цукрові буряки, розводить велику рогату худобу, птицю.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, швейна майстерня.

У 1923 році виникла перша сільськогосподарська артіль «Перемога».

За відвагу й мужність у боях проти гітлерівських загарбників 136 жителів нагороджені орденами і медалями Союзу РСР.

ЗАЛІ́ССЯ (до 1947 року — Шпичинці) — село, центр сільської Ради. Розташоване на річці Домасі, за 25 км від районного центру і за 13 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 1370 чоловік. Сільраді підпорядковані села Подоляни і Червоний Степ.

У Заліссі знаходиться центральна садиба колгоспу «Родина», у користуванні якого 3 тис. га орної землі. Напрям господарства — вирощування зернових і цукрових буряків, виробництво молока і м'яса.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, пологовий будинок, швейна та шевська майстерні.

В історичних джерелах село згадується з кінця XIV століття.

1922 року в селі організувалися радгосп, сільськогосподарське кредитне товариство і прокатний пункт.

За героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями Союзу РСР 223 чоловіка.

ЗАСТА́ВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Ікві, за 1 км від районного центру і за 14 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 1581 чоловік. Сільраді підпорядковані села Ілятка, Красносілка, Щербані, Чехи.

У Заставцях міститься центральна садиба колгоспу ім. Матросова, за яким закріплено 3,8 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на виробництві м'яса. Голова колгоспу В. Г. Лисюк за трудові успіхи нагороджений орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, бібліотека.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 94 чоловіка. Г. І. Шпак — кавалер ордена Слави трьох ступенів.

Біля Красносілки знаходиться кілька давніх курганів.

І́ВКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Ікві, за 8 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 490 чоловік. Сільраді підпорядковані села Мисюрівка й Травневе.

В Івках знаходиться центральна садиба колгоспу «Радянська Україна». Площа земельних угідь — 2,4 тис. га. Провідними галузями колгоспного виробництва є вирощування зернових і технічних культур, розвинене тваринництво.

В селі функціонують початкова школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, аптека.

За відвагу і мужність у роки Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями Союзу РСР 56 жителів села.

ЛИСА́НІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Кудинці, за 18 км від районного центру та за 29 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 1065 чоловік. Сільраді підпорядковане село Паньківці.

Лисанівський колгосп ім. Ульянова користується 3,1 тис. га орної землі і вирощує зернові, цукрові буряки, виробляє м'ясо, молоко.

В Лисанівцях є середня школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, швейна майстерня.

Перша згадка про село належить до 1831 року.

За подвиги в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників нагороджено орденами і медалями СРСР 184 чоловіка.

МШАНЕ́ЦЬ — село, центр сільської Ради. Розташований за 27 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 840 чоловік.

У селі знаходиться колгосп «Більшовик», площа орної землі якого — 1,9 тис. га. Господарство вирощує зернові, цукрові буряки, виробляє м'ясо й молоко.

В селі працюють середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Споруджено стадіон, спортивні майданчики.

За героїзм у роки Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами й медалями СРСР 120 чоловік.

НОВА́ СИНЯ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Ікві, за 9 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Шпичинці на лінії Калинівка—Старокостянтинів. Населення — 2075 чоловік. Сільраді підпорядковане село Йосипівка.

Колгосп ім. Енгельса, центральна садиба якого знаходиться в селі, обробляє 3,3 тис. га орної землі.

Провідні галузі колгоспного виробництва — рільництво і тваринництво м'ясо-молочного напряму. Допоміжні галузі господарства — садівництво, овочівництво, бджільництво.

Є середня школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, аптека. Вчитель села З. І. Жуков нагороджений орденом Леніна.

1830 року тут був заарештований Устим Кармалюк, який переховувався у братів Блажкунів після втечі із сибірського заслання.

Партійний осередок у Новій Синявці створено в 1923 році. Уродженцю с. Йосипівки О. П. Сидоришину (1921—1945 рр.) присвоєно звання Героя Радянського Союзу за успішне виконання бойових завдань під час Великої Вітчизняної війни.

ОЖА́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 27 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 466 чоловік. Сільраді підпорядковане село Пишки.

В Ожарівці розміщена рільнича бригада № 2 колгоспу ім. Петровського (центральна садиба — в с. Пишках). Тут знаходиться молочнотоварна ферма і свиноферма, ставок, пасіка.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, народний музей, фельдшерський пункт.

Уродженці села О. Я. Левицький — заслужений артист РРФСР, В. Й. Левицький — удостоєний звання Героя Радянського Союзу за героїзм під час визволення від німецьких фашистів Литовської РСР у серпні 1944 року.

ПА́ПЛИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на річці Домасі, за 8 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 1446 чоловік. Сільраді підпорядковане село Гончариха.

У Паплинцях знаходиться центральна садиба колгоспу «Червоний маяк», за яким закріплено 2,2 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові та цукрові буряки. У 1969 році на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено 71 цнт м'яса, 322 цнт молока. За трудові успіхи 52 колгоспники нагороджені орденами й медалями Союзу РСР.

Тут є середня школа, клуб, бібліотека; діють медичний пункт, шевська і кравецька майстерні. Вчитель села К. І. Базилюк нагороджений орденом Леніна.

За героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 340 чоловік.

ПА́СІЧНА — село, центр сільської Ради. Розташована на річці Гречанці, за 15 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 1327 чоловік. Сільраді підпорядковані села Рідкодуб, Гречана.

Тут розміщена центральна садиба елітно-насінницького радгоспу «Пасічна», в господарстві якого — 3 тис. га сільськогосподарських угідь, в т. ч. 2,7 тис. га орної землі. До 1960 року радгосп спеціалізувався на вирощуванні хмелю. Поряд з виробництвом сортового насіння для колгоспів і радгоспів Хмельницької області господарство продовжує займатися хмільництвом і тваринництвом. За високі показники в сільськогосподарському виробництві директору радгоспу А. В. Лятавському присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, ланкова З. Д. Снігур нагороджена орденом Леніна. На честь 50-річчя Великого Жовтня і за успіхи в соціалістичному змаганні радгосп нагороджений пам'ятним Червоним прапором ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради.

У селі є середня школа, будинок культури, бібліотека; функціонують фельдшерсько-акушерський пункт, профілакторій, аптека, торговий центр. 195 спеціалістів села мають вищу й середню спеціальну освіту.

Пасічна згадується в історичних документах з 1759 року.

У 1845 році місцеві селяни виступили проти поміщика. У 1912 році жителі Пасічної підпалили поміщицькі скирти хліба, а в 1914 році відмовилися працювати на пана. Викликані в село солдати відмовилися чинити розправу над селянами. У 1918 році селяни під керівництвом М. В. Мельничука вигнали гайдамацьких охоронців і управителя маєтку, розподіливши між своїми господарствами інвентар і тяглову силу. Під час окупації Пасічної білополяками селяни організували в лісі загін на чолі з членом Остропільського волревкому Н. І. Яровим, який чинив напади на польських легіонерів.

Під керівництвом створеного в 1920 році партійного осередку в грудні того року виник радгосп «Пасічна» (150 десятин землі). Першим

Збирання хмелю в радгоспі «Пасічна». Село Пасічна, 1969 р.

Герой Радянського Союзу полковник В. Ю. Ковтун — уродженець с. Буглаїв зустрівся з піонерами села. 1967 р.

директором його був активний борець за владу Рад М. В. Мельничук.

В центрі села споруджено пам'ятник жителям Пасічної, що загинули в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

На території села знайдені залишки поселення трипільської культури.

ПИЛЯ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на правому березі річки Ікви, за 15 км від районного центру та за 18 км від залізничної станції Пасічна на лінії Калинівка—Старокостянтинів. Населення — 1127 чоловік. Сільраді підпорядковане село Карпівці.

В селі міститься комплексна бригада № 3 колгоспу «Дружба», центральна садиба якого знаходиться в с. Пиляві. Тут вирощують цукрові буряки, пшеницю, кукурудзу, просо, овочі, розводять молочну худобу. Комбайнер А. О. Твардовський нагороджений орденом Леніна.

У Пилявці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт.

В історичних джерелах Пилявка вперше згадується 1363 року.

СЬОМАКИ́ (кол. Любарські хутори) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 8 км від районного центру і за 28 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 666 чоловік. Сільраді підпорядковані села Буглаї, Дашківці, Іванківці, Петрівське.

У Сьомаках розміщена центральна садиба колгоспу ім. Леніна, за яким закріплено 3,8 тис. га орної землі. Колгосп культивує зернові й цукрові буряки, розводить велику рогату худобу і птицю. Колгосп займається розведенням племінної великої рогатої худоби. На території села знаходиться став, сад, пасіка. 156 трудівників нагороджені орденами і медалями СРСР за трудові успіхи.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Засноване село в 1665 році.

У липні 1943 року за допомогу партизанам німецько-фашистські карателі жорстоко розправилися з жителями села — спалили 184 жінок і дітей, 164 хати.

Житель Буглаїв В. Ю. Ковтун удостоєний звання Героя Радянського Союзу за форсування Дніпра в жовтні 1943 року.

Поблизу сіл Буглаїв і Сьомаків виявлені залишки поселення доби міді.

ХА́РКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на правому березі річки Грабарки — притоки Случі, за 30 км від районного центру та за 6 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 920 чоловік.

На території села знаходяться колгосп «Поділля» та відділок радгоспу «Харківці» Старокостянтинівського цукрокомбінату. Площа сільськогосподарських угідь колгоспу — 1,8 тис. га, орної землі — 1,7 тис. га. Основні галузі господарства — рільництво і тваринництво м'ясомолочного напряму. Провідні культури — пшениця і цукрові буряки. Допоміжні галузі господарства — овочівництво, рибництво, бджільництво.

У селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна та шевська майстерні.

За подвиги під час форсування Дніпра в жовтні 1943 року М. С. Despite Мончаку (1914—1944) присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований у парку Слави м. Києва. 142 жителі села нагороджені орденами й медалями СРСР.

В Харківцях народився український радянський поет В. І. Ладижець.

ЦИМБАЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована у верхів'ях річки Гуски, за 20 км від районного центру та за 7 км від залізничної станції Адампіль. Населення — 1075 чоловік. Сільраді підпорядковане село Яблунівка.

Центральна садиба місцевого колгоспу «Шлях Леніна» знаходиться в Цимбалівці. Площа орної землі — 2,8 тис. га. Господарство вирощує зернові культури й цукрові буряки, виробляє м'ясо і молоко; займається садівництвом, рибництвом, бджільництвом.

В селі працюють восьмирічна школа, бібліотека, медичний пункт, швейна і шевська майстерні.

ТЕОФІПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

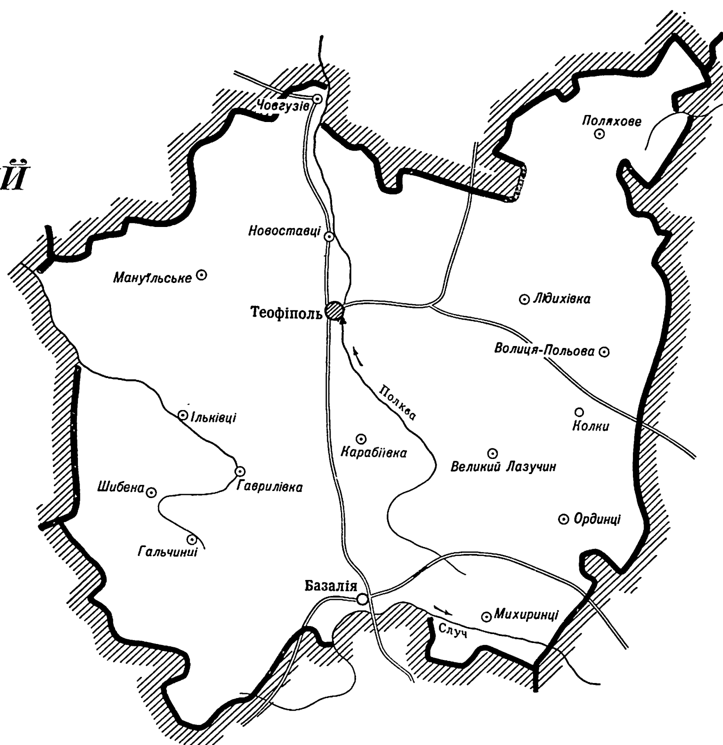

ТЕОФІПОЛЬ

Теофіполь (до 1740 року — Камінь, Човганський Камінь, Човган) — селище міського типу, центр однойменного району і селищної Ради. Розташований на лівому березі річки Полкви (притока Горині), на північній частині Подільського плато. Відстань до Хмельницького — 131 км, до найближчої залізничної станції Суховоля — 30 км. Через селище проходять дві автодороги — республіканського і обласного значення. Населення — 4566 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Дмитрівка й Кунча.

Теофіполь — центр району, площа якого 0,72 тис. кв. км, населення 41 тис. чоловік (у т. ч. сільського — 33,9 тис., міського — 7,1 тис. чоловік). У районі 56 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 14 сільським Радам депутатів трудящих; 20 колгоспів, за якими закріплено 57 тис. га орної землі; 10 промислових підприємств, 4 будівельні організації; 6 лікарень, поліклініка, 39 фельдшерсько-акушерських пунктів, 54 школи, 31 бібліотека, 55 будинків культури і клубів.

Територію сучасного Теофіполя в стародавні часи заселяло слов'янське плем'я — волиняни. У IX—X ст. вона входила до складу Київської Русі, а з 1199 року — до складу Галицько-Волинського князівства[1]. В XIII ст. цю місцевість захопили і спустошили монголо-татари. В другій половині XIV ст. її загарбало Литовське князівство.

Теофіполь під назвою Камінь, як одна з фортець — опорних пунктів литовських феодалів на півдні Волині, вперше згадується 1420 року в дарчому акті великого князя литовського Вітовта[2]. Назва Камінь, очевидно, пов'язана з поселенням, що виникло як камінне оборонне укріплення. З трьох сторін його захищали озеро та річки Полква і Норець.

У XV і в першій чверті XVI ст. Каменем володіли волинські магнати Човганські. Містечко стали називати Човганським Каменем, щоб відрізнити його від міс-

[1] П. М. Батюшков. Волынь, стор. 6—10.
[2] Archiwum książąt Lubartowiczów — Sanguszków w Słowucie, t. I, стор. 25, 26.

течок і сіл з такою ж назвою, яких на Волині було багато. Пізніше в народі закріпилась назва Човган. Багаті землі Човганського Каменя і його околиць приваблювали волинських магнатів. Цей маєток був предметом постійних суперечок і боротьби між феодалами Синютами та Острозькими. В 1624 році поміщик К. Синюта купив Човганський Камінь, але фактично ним володіли багатші і впливовіші магнати князі Острозькі[1].

В середині XVI ст. у Човганському Камені певного розвитку набули промисли, зокрема горілчаний, борошномельний, деревообробний. У містечку було дві гуральні, два водяні млини, працювало кілька десятків ремісників. Тяжко жилося кріпакам. Панщина сягала 4—5 днів на тиждень. В 1569 році Човганський Камінь загарбала шляхетська Польща, його було включено до Кременецького повіту Волинського воєводства. Кріпосницький гніт посилився національними і релігійними утисками. Населення чинило цьому впертий опір. У 1594—1596 рр. жителі Човганського Каменя брали активну участь в антифеодальному повстанні, яке очолив Северин Наливайко[2].

Поблизу Човганського Каменя проходив Чорний шлях, по якому татари набігали на українські землі. Особливо великого спустошення містечко зазнало в 1593 і 1618 роках[3].

Населення містечка та його околиць брало активну участь у визвольній війні 1648—1654 рр. Польсько-шляхетське військо безжалісно грабувало жителів, вбивало жінок, дітей, садило непокірних на палі. Селяни відмовлялися збирати урожай на панських ланах, виконувати інші повинності, їхні загони виступали проти шляхетських військ і поміщиків. У серпні 1648 року польські комісари (командуючі військами) в своїх посланнях скаржилися польському урядові, що в районі Човганського Каменя вони зустрічають великий опір повсталих селян[4]. 28 і 29 серпня 1648 року Богдан Хмельницький надіслав у Човганський Камінь командуванню ворожих військ два листи з вимогою припинити варварські знущання над українським населенням, з яким особливо жорстоко розправлялося військо, очолюване князем Я. Вишневецьким[5].

Перед Пилявецькою битвою (вересень 1648 р.) Я. Вишневецький у листі, відправленому з Човганського Каменя, просив свій уряд, щоб туди спорядили нові військові сили «для знищення домашнього ворога» — українського війська і повсталих селян, а польський комісар Адам Кисіль у свою чергу писав звідси: «Вже й тут довкола оточили нас полки Хмельницького»[6].

Після розгрому під Пилявцями рештки шляхетських військ тікали через Човганський Камінь. Добивати їх допомагали місцеві повсталі селяни.

Селяни продовжували боротьбу і в наступні роки. 21 червня 1649 року до Човганського Каменя прибув Богдан Хмельницький. Тут він чекав підходу своїх полків, після чого вирушив на Збараж, де укріпились польські війська. До військ Хмельницького приєдналось все доросле чоловіче населення містечка і навколишніх сіл. 9 липня біля Човганського Каменя українська армія розгромила головні сили польських військ[7]. Запеклі бої проти польсько-шляхетських військ вели козаки і повсталі селяни в районі Човганського Каменя і в 1653 році.

---

[1] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 731.

[2] О. Баранович. Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів, стор. 37, 38.

[3] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 35, 36, 535, 731.

[4] Документы об освободительной войне украинского народа, стор. 107, 116, 140—145, 151, 234, 235, 464—466.

[5] Księga pamiętnicza, стор. 166—168.

[6] Киев. Памятники, т. 1, стор. 230, 248—254; І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 143, 144.

[7] С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в., т. 4. К., 1864, стор. 63.

В середині і другій половині XVII ст. містечко не раз зазнавало нападів кримських татар. У серпні 1649 року татари спустошили Човганський Камінь і навколишні села.

Після закінчення визвольної війни польська шляхта посилила соціальний, національний і релігійний гніт українського народу. Тяжких знущань зазнали трудящі Човгана, які разом з українськими військами активно діяли проти польських панів. В 1664—1665 рр. човганці брали активну участь в антифеодальному повстанні на Поділлі в загоні, яким керував С. Височан, а в 1702—1704 рр.— в повстанні під проводом Семена Палія. 1709 року у містечку знову спалахнуло повстання, під час якого селяни вбили поміщика — орендаря Б. Вільгу[1].

В 1681 році поміщик К. Синюта продав Човган разом з селянами за 75 тис. злотих польському магнатові гетьману краківському С. Я. Яблоновському, якому належало 18 міст і 150 сіл. З 1723 року Човганом стала володіти княгиня Теофілія Яблоновська. З метою поширення католицької віри поміщиця побудувала у Човгані костьол і двоповерховий монастир тринітарів. В 1740 році вона перейменувала Човган на Теофіполь. З 1761 року Теофіполем володів князь Сапєга. В палаці поміщика в окремих покоях утримувалось багато собак, а також папуг та інших птахів. У Сапєги ломилися скрині від діамантів, коралів, хутра і всякого добра. В палаці часто влаштовувалися пишні бали, на які князь витрачав великі кошти. В той же час містечкова біднота жила в злиднях, щодня шукаючи шматка хліба. За даними ревізького перепису в 1794 році у Теофіполі 65 селянських сімей не мали не тільки землі, коней, корів, а навіть примітивного житла.

Обдирали трудящих і церковники, які нічим не гребували. Так, на кошти населення в 1764 році у Теофіполі побудували Покровську церкву, а пізніше ще два храми.

Теофіполь знаходився на великому торговельному шляху із Західної України в Росію. Це сприяло розвиткові торгівлі. З містечка вивозили хліб, худобу, сало, м'ясо, горілку, а ввозили сільськогосподарський інвентар, залізні вироби, тканини. У XVIII ст. Теофіполь був осередком поміщицького гуральництва. З 1797 року містечко стало центром Теофіпольської волості Старокостянтинівського повіту Волинської губернії.

Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. у містечку певного розвитку набуло промислове й ремісниче виробництво. У 1795 році тут жило 144 ремісничі родини. У 1845 році в Теофіполі вже діяли три шкіряні, цегельний і вапняковий заводи[2]. Вони були дрібні, напівкустарні, переважала тут виснажлива ручна праця, а робочий день тривав по 12—14 годин.

Після польського визвольного повстання 1830—1831 рр., в якому взяли участь служителі тринітарського монастиря, вчителі повітової школи і поміщик князь Л. Сапєга, царські власті закрили у Теофіполі школу, монастир, конфіскували маєток Сапєгів, а селян перевели в розряд державних[3]. У 1850 році 56 безземельних селянських сімей примусово виселено в державний маєток до с. Малого Лазучина, бо, як зазначалося в акті про виселення, у Теофіполі не було для них вільної землі.

У XVIII—XIX ст. певного розвитку набули в Теофіполі освіта й культура. При тринітарському монастирі в 1773 році збудували і відкрили парафіяльну чотирикласну школу, в якій навчалося 60 учнів з числа багатших католиків та працювали чотири учителі. 1783 року відкрилася повітова народна школа, спочатку трикласна, а з 1822 року — шестикласна, в ній навчалося 183 учні, працювало 10 учителів, три з них закінчили Вільнюський університет[4]. У 1826 році школу перетворили в чотирикласну, при ній була бібліотека, в якій налічувалось 14 тис. книжок. У Теофі-

[1] J. M. Giżycki. Spis ważniejszych miejs cowości w powięcie Starokonstantynowskim na Wołyniu, стор. 434, 435.

[2] О. О Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 454.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 422, оп. 74, спр. 256, ч. 4, арк. 112.

[4] J. M. Giżycki. Spis ważniejszych miejscowożci w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu, стор. 454, 471.

польській повітовій народній школі навчався майбутній декабрист-селянин П. Х. Дунцов-Вигодовський. Коли закрили польську тринітарну школу, у 1835 році відкрилась дворянська повітова чотирикласна російська школа, в якій працювало 7 учителів. 1853 року розпочала роботу однокласна міська народна школа.

Конфіскований державою теофіпольський маєток у 1864 році купив генерал Ліпранді. Після реформи він залишив собі понад 2 тис. десятин кращої землі. Чимало землі було у церковників, церкви й куркулів. Селянські ж земельні наділи не перевищували 4 десятин, багато селян лишилось зовсім без землі, 60 проц. не мали коней. Не стихала класова боротьба і після реформи. 15 червня 1869 року селяни, зібравшись біля волосного правління, побили місцевого куркуля-лихваря Юхимовича. 1898 року серед селян поширилися чутки про царський указ, за яким їх нібито мають переселяти до Сибіру на казенні землі й за казенний рахунок. На початку березня біднота Теофіполя разом з селянами навколишніх сіл прийшли до мирового посередника, вимагаючи показати їм царський указ. Учасники виступу розійшлися лише після втручання властей[1].

В 70-х роках XIX ст. у містечку виникли пивоварний і поташний заводи, а в 90-х роках — миловарний. Всього в Теофіполі було 9 заводів, млин, маслобойня, крупорушка. Пізніше почала працювати друкарня. Теофіполь став значним торговельним центром. На початку XX ст. тут налічувалося кілька десятків крамниць, три трактири, п'ять лісоторгових складів, 3 склади землеробських знарядь і чотири аптекарські магазини. У Теофіполі відбувалося 6 ярмарків на рік і два рази на тиждень базари. Відкрили банк, працювала пошта, з 1898 року — телеграф.

Внаслідок розвитку місцевої промисловості й торгівлі до містечка стала припливати робоча сила, населення Теофіполя у 1870—1896 рр. зросло з 2718 до 5-ти тисяч жителів[2].

Тяжка ручна праця на підприємствах, 12—14-годинний робочий день, низька заробітна плата породжували незадоволення серед робітників. У відповідь на посилення експлуатації активізувався робітничий рух.

На початку XX ст. Теофіполь став одним з важливих пунктів пересилання ленінської газети «Искра» та іншої марксистської літератури з-за кордону в Росію. За дорученням керованої В. І. Леніним редакції в 1901 році сюди прибув агент «Искры» Й. Б. Басовський. Він налагодив транспортування іскрівської літератури через кордон у Київ. З серпня 1901 року по лютий 1902 через Львів—Теофіполь було доставлено на Україну близько 40 пудів цієї літератури. Транспортний маршрут Львів—Теофіполь—Київ називався «дементьєвським» за партійною кличкою Й. Б. Басовського[3]. Шлях мав загальноросійське значення. В. І. Ленін і Н. К. Крупська писали Басовському, що на газету «на півночі попит величезний і він повинен турбуватися про всю Росію»[4]. Після арешту Й. Б. Басовського на початку 1902 року транспортуванням нелегальних видань займався Б. С. Мальцман. У нього на квартирі був склад іскрівських видань, які через залізничні станції Шепетівку і Війтівці транспортувались у Київ. 22 квітня 1902 року було заарештовано Б. С. Мальцмана разом з дружиною і М. О. Сільвіним, постійним агентом «Искры». Жандарми доставили їх у Київ і кинули в Лук'янівську тюрму, куди ув'язнювали всіх іскрівців, щоб влаштувати над ними судовий процес[5].

Через Теофіполь перевозили не тільки марксистську літературу. Цей шлях редакція «Искры» використовувала і для переправлення своїх агентів у Росію та за кордон. У липні 1903 року цим шляхом переходили кордон делегати II з'їзду РСДРП[6].

---

[1] Д. П. П о й д а. Крестьянское движение на Украине в пореформенный период, стор. 412.

[2] Календарь Юго-Западного края на 1873 г., стор. 435; Большая энциклопедия под редакцией С. Н. Южакова, т. 18. СПб., 1896, стор. 364.

[3] Журн. «Жовтень», 1959, № 4, стор. 113.

[4] Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины, стор. 7.

[5] М. А. С и л ь в и н. Ленин в период зарождения партии. Л., 1958, стор. 263.

[6] Журн. «Жовтень», 1959, № 4, стор. 119.

Через Теофіполь марксистська література надходила у Росію і в період першої російської революції 1905—1907 рр. Так, 19 квітня 1905 року у Теофіполь було відправлено 8 пудів марксистської літератури. Закордонний шпигун повідомив про це начальника Щаснівського загону прикордонної варти, і транспорт затримали.

На початку XX ст. частина дрібних заводів, не витримавши конкуренції, закрилася. Багато робітників містечка переключились на промисли, зокрема столярний, ковальський, ткацький, кравецький і шевський.

Відсталим було сільське господарство. 1438 десятинами землі володіли поміщик Стаховський, церква й піп[1]. А кілька сот теофіпольських селян мали лише 978 десятин[2]. Оброблялась земля здебільшого дерев'яними сохами. Врожайність зернових культур не перевищувала 6—7 цнт з десятини. У селян, навіть у тих, що мали польові наділи, не вистачало хліба до нового врожаю. Голод, недоїдання, злидні були постійними супутниками селянської бідноти у дореволюційному Теофіполі.

У 1913 році в містечку діяли фельдшерський пункт і невеличка лікарня. Лікували жителів містечка і навколишніх сіл два фельдшери й лікар. Але в бідняків «лікарями» були баби-шептухи.

У 1913 році в містечку працювала міська двокласна народна школа (відкрита 1908 р.), однокласна жіноча школа і церковнопарафіяльна школа грамоти. В них навчалося 259 дітей, викладало 9 учителів. Діяла тільки одна приватна бібліотека, за користування якою власник брав гроші.

Міські низи тулилися в жалюгідних глинобитних хатинах під солом'яною стріхою. Вулиці містечка були грунтові, занедбані, навесні й восени, під час дощів, тут важко було пройти, вони не освітлювались.

Теофіполь у роки першої світової війни став прифронтовою зоною. Тут перебували частини російської армії. В 1917 році у містечку розквартирувалась 3-я фінляндська стрілецька дивізія. Під час війни закрилася більшість заводів, занепало сільське господарство.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді в містечку розгорнулася боротьба за встановлення Радянської влади. В грудні 1917 року тут заснували Теофіпольський більшовицький революційний комітет, який очолив боротьбу трудящих містечка за владу Рад. На початку січня 1918 року у Теофіполі утверджується Радянська влада[3]. Але наприкінці лютого його окупували австро-німецькі війська. До містечка знову повернулися ненависні поміщики й капіталісти. Інтервенти відбирали у населення худобу, хліб, м'ясо, сало, птицю, поміщик знову став власником землі.

Теофіпольський ревком, перейшовши на підпільне становище, підняв трудящих містечка на боротьбу проти інтервентів. Восени 1918 року партизани Теофіполя і навколишніх сіл зі зброєю в руках напали на німецький полк, що перебував на станції Лепесівка, і роззброїли його. В кінці листопада 1918 року німецькі інтервенти залишили Теофіполь. Але містечко захопили петлюрівці. У перших числах квітня 1919 року підрозділи 2-ї Української радянської дивізії визволили Теофіполь і від петлюрівців[4].

Одержавши підкріплення від Антанти, петлюрівські війська 31 травня 1919 року перейшли в наступ у районі Ямполя і Теофіполя. Наступаючим петлюрівцям подавала допомогу контрреволюційна банда Шишка, яка діяла в Теофіпольській і Святецькій волостях. Петлюрівці завдали містечку великої шкоди, воно було напівзруйноване[5]. В середині червня 1919 року 1-й Таращанський полк розбив петлюрівців і банду Шишка; таращанці розгромили маєток поміщика Стаховського — головну

---

[1] Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 десятин земли, стор. 107, 241, 244.

[2] Житомирський облдержархів, ф. 107, оп. 1, спр. 374, арк. 65.

[3] Хмельницький облпартархів, ф. 1467, оп. 1, спр. 2, арк. 39.

[4] В. С. Васильчиков. Начдив Щорс, стор. 71, 72.

[5] Хмельницький облпартархів, ф. 429, оп. 1, спр. 47, арк. 2; спр. 62, арк. 50.

опору місцевої контрреволюції. Теофіполь знову став вільним. Але в жовтні 1919 року його окупували польські інтервенти, які вогнем і мечем насаджували старі порядки. Кати розстріляли мирних жителів містечка К. Архиповича, Ф. Сончика та Т. Біложицького за те, що патріоти допомагали пораненим червоноармійцям[1]. Окупанти відібрали у селян землю, пограбували майно; офіціальною мовою оголосили польську.

Підпільний ревком розгорнув роботу щодо мобілізації населення на боротьбу проти окупантів. Була створена партизанська група, яка входила до складу партизанського загону Старокостянтинівського повіту.

9 липня 1920 року кавалерійська група М. О. Осадчого визволила Теофіполь від польських інтервентів і буржуазно-націоналістичних банд[2]. Наприкінці вересня 1920 року петлюрівці знову захопили містечко. 22 листопада 1920 року кавалерійська бригада Котовського і 8-а кавалерійська дивізія червоного козацтва у Волочиську розбили останні банди Петлюри. Теофіполь був остаточно визволений від ворогів.

Теофіполь став прикордонним містечком, тут розмістився військовий гарнізон — спочатку Таращанський, а в 1921—1922 рр.— Богунський полки.

За роки іноземної інтервенції і громадянської війни господарство містечка занепало, торгівля завмерла, багато житлових, торговельних і виробничих приміщень було зруйновано.

В листопаді 1920 року у Теофіполі створено волосний партійний осередок, який налічував 13 комуністів. Секретарем його був обраний С. О. Дубенюк[3]. Почали свою діяльність волосний виконавчий комітет, комнезам і сільська Рада. Під керівництвом волосного партійного комітету, волвиконкому і сільради трудящі містечка приступили до мирного будівництва й відбудови зруйнованого господарства. Близько 2 тис. гектарів поміщицької, церковної і куркульської землі було розподілено між безземельними і малоземельними селянами. Відібрану частину зерна, реманенту у куркулів передали бідним селянам. Комуністи, комнезамівці і червоноармійці Богунського полку допомагали біднякам у весняній сівбі. У Теофіполі створили комітет взаємодопомоги, який у 1921—1923 рр. видав селянам для засіву наділеної землі 10,2 тис. пудів зерна[4].

Підприємства місцевої промисловості (водяний млин, цегельні заводи) були націоналізовані і тимчасово здані в оренду. В містечку працювали шевські і швейні майстерні, налагоджувалася торгівля. Відкрилися три кооперативні магазини споживчого товариства і 71 приватний магазин[5].

Волвиконком і сільська Рада дбали про житлово-побутові умови трудящих містечка. Власністю держави стали 85 будинків місцевих багатіїв, у яких поселились трудящі. Для кращого благоустрою містечка з ініціативи комуністів і комсомольців проведено кілька комуністичних суботників. На центральних вулицях вимостили з цегли і виклали з дощок тротуари, посадили дерева.

Радянська влада виявляла велику турботу про освіту й охорону здоров'я жителів містечка. Почав працювати фельдшерський пункт. 1921 року у Теофіполі відкрилася початкова школа, в якій безплатно навчалися діти трудящих.

У серпні 1921 року в Теофіполі було чотири партійні організації (дві військові), вони об'єднували 65 комуністів[6]. 28 серпня партійні організації Теофіпольської і Святецької волостей, місцевого військового гарнізону і окремого пункту № 3 утворили Теофіпольську зональну районну партійну організацію, секретарем її став С. О. Дубенюк[7]. Райпартком спрямовував зусилля сільських і армійських комуністів

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 21, арк. 6.
[2] Г. И. Котовский. Документы и материалы, стор. 216.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 1467, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 8, 13, 16, 23, 32, 40, 47, 59.
[4] Там же, ф. 429, оп. 1, спр. 9, арк. 85.
[5] Там же, спр. 27, арк. 20.
[6] Там же, ф. 1467, оп. 1, спр. 1, арк. 44; спр. 2, арк. 47; спр. 4, арк. 1.
[7] Там же, спр. 3, арк. 31, 34.

на відбудову господарства, на боротьбу з куркулями й бандитизмом. Трудящі Теофіполя подали посильну допомогу голодуючому населенню Поволжя, вони зібрали 612 пудів зерна та близько мільйона карбованців грошей[1]. У містечку відкрили будинок для голодуючих і безпритульних дітей. До громадсько-політичного життя залучалися жінки-селянки.

Урочисто й радісно проходили перші маївки на вільній землі Теофіполя. Першого травня 1922 року в містечку відбулися багатолюдний мітинг, парад червоноармійців Богунського полку, а ввечері — урочисті збори трудящих і концерт.

В березні 1923 року Теофіполь став центром новоутвореного району. 12 травня тут проходила перша районна партійна конференція, на яку запросили комсомольський актив району. Конференція сприяла дальшому зміцненню партійних і комсомольських осередків, сільських Рад і комнезамів, посиленню партійно-політичної роботи на селі. У листопаді 1923 року в Теофіполі відбувся 1-й районний з'їзд Рад, в якому разом з делегатами взяло участь близько 500 чоловік — комнезамівців, комсомольців, активістів профспілки. З'їзд обговорив заходи, спрямовані на дальший розвиток сільського господарства, поліпшення культурно-освітньої роботи на селі. Головою райвиконкому з'їзд обрав В. Л. Артемчука.

Велику роль у перебудові сільського господарства, переході його на рейки колективного господарювання відіграли комнезами. Районний комітет незаможних селян очолив селянин-бідняк, член партії з 1914 року С. П. Сторожук. У ході боротьби за відродження господарства та будівництво нового життя зростала й міцніла комсомольська організація, в лавах якої в 1923 році налічувалось 60 комсомольців, об'єднаних у 6 осередків. У Теофіполі діяло дві профспілкові організації[2].

Утворення району позитивно вплинуло на розвиток господарства і культури містечка. Завдяки великим зусиллям партійних і радянських організацій, трудовому ентузіазму трудящих господарство містечка в 1921—1925 рр. було відбудовано. Стали до ладу три цегельні заводи, крупорушка, олійня, два харчові підприємства. Зросла кооперативна торгівля. Населення стало краще забезпечуватись промисловими товарами. Перші успіхи відбудови дали можливість піднести життєвий рівень трудящих.

За Радянської влади селяни добились певного підвищення врожайності, збільшення поголів'я худоби, але праця на невеликих клаптиках землі, черезсмужжя стали перешкодою для дальшого піднесення сільського господарства. Дбаючи про розвиток індивідуальних господарств, партійна організація та КНС водночас розгорнули велику агітаційно-масову роботу, щоб прискорити перехід до колективних форм господарювання. У травні 1924 року в містечку організували ТСОЗ «Відродження», який незабаром став одним з кращих у районі. Очолив його С. П. Сторожук[3]. Селяни на власному досвіді переконувалися в перевагах колективного господарювання над одноосібним, адже вже в перші роки діяльності сільськогосподарських об'єднань їх члени збирали врожаї зернових на кілька центнерів більше, ніж в індивідуальних господарствах.

Партійні і радянські органи, КНС приділяли багато уваги розвиткові охорони здоров'я, народної освіти та культури трудящих. 1923 року в Теофіполі відкрили поліклініку та районну лікарню, де спочатку працював 1 лікар і 2 фельдшери. Того ж року в містечку розгорнула роботу семирічна школа, в якій навчалося понад 300 учнів, працювало 8 учителів. Багато зусиль докладалось до того, щоб ліквідувати неписьменність. В районі діяли політичні та сільськогосподарські курси. Важливою подією в житті містечка було відкриття 1923 року райсельбуду, при якому працював народний театр. Тут розгорнули роботу політичний, атеїстичний, музичний, хоровий, драматичний, літературний ґуртки, бібліотека. При райкомі партії та семирічній школі теж були створені бібліотеки.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1467, оп. 1, спр. 3, арк. 34.
[2] Там же, ф. 429, оп. 1, спр. 1, арк. 47; спр. 9, арк. 86.
[3] Там же, спр. 20, арк. 42.

Держава подавала велику допомогу селянам у проведенні колективізації. 1929 року у Теофіполі була створена машинно-тракторна станція. На базі сільськогосподарських кооперативів у містечку організовувались колгоспи. Того ж року селяни Теофіполя і його передмість об'єдналися в чотири колгоспи: «Колос», «Нове життя», «Правда» і «Червона перемога».

Куркулі чинили колективізації шалений опір. Вони робили все, щоб зірвати колективізацію: залякували селян, погрожували вбивством, а в лютому 1930 року побили землеміра, розгромили колгоспну контору[1], дещо пізніше підпалили колгоспну конюшню, в якій згоріло 10 коней. На підмогу теофіпольським куркулям 4 березня 1930 року вирушила озброєна банда із сіл Поляхового, Кузьминець, Рідки і Волиці. Бандити поранили уповноваженого райкому партії і двох колгоспних активістів. На боротьбу проти банди, яка підходила до Теофіполя, піднявся весь партійно-радянський актив райцентру, комуністи, комсомольці[2]. Опір куркулів, ворогів колективізації було зламано, більшість їх вислали за межі району.

В 1932 році колективізацію у Теофіполі завершено. Молоді артілі міцніли рік у рік. Велику допомогу їм подавала Теофіпольська МТС, в якій 1940 року налічувалося 44 трактори, 26 зернових комбайнів та багато іншої сільськогосподарської техніки. Основні роботи на полях стали виконувати трактори і машини. Механізований обробіток землі, поліпшення культури землеробства та самовіддана праця людей забезпечили піднесення урожайності сільськогосподарських культур. У 1940 році колгоспи зібрали пересічно по 14,1 цнт зернових з кожного гектара, це в 2 рази більше, ніж збирали селяни зі своїх наділів до колективізації.

Розвивалося громадське тваринництво. В кожному колгоспі були створені ферми великої рогатої худоби, свиней, овець, коней. Так, колгосп «Нове життя» в 1940 році мав 127 голів великої рогатої худоби, 236 свиней, 138 коней. Піднесення економіки колгоспів дало можливість виділити значні кошти на капітальне будівництво.

На курсах при Теофіпольській МТС і сільськогосподарському технікумі, відкритому 1932 року, готували трактористів, шоферів, комбайнерів. Виросли нові люди — передовики виробництва, невтомні борці за піднесення соціалістичного сільського господарства. Це ланкові Г. П. Мех, Л. М. Черній, М. Морсюнз, Г. Святець та інші.

Найбільшим промисловим підприємством у містечку був маслозавод, побудований 1928 року. Тут працювало близько 100 робітників. З 1937 року в Теофіполі почала діяти державна електростанція. В квартирах трудящих містечка засвітилася лампочка Ілліча. Працювали 2 цегельні заводи, млин, промкомбінат, який мав обозоремонтний цех і торфопідприємство, промартіль з швейним, шевським і мебельним цехами[3].

Змінювався зовнішній вигляд містечка, упорядковувались вулиці, тротуари. Для жителів звели двоповерховий 22-квартирний будинок. Понад 200 будинків побудувало населення. Споруджено аеропорт, розпочато будівництво залізниці Лепесівка—Теофіполь. За роки довоєнних п'ятирічок зріс матеріальний добробут трудящих, поліпшилось їх медичне обслуговування. У лікарні, що мала 50 ліжок, працювало 5 лікарів.

Дальшого розвитку в цей період набули культура й освіта. На початку 30-х років у містечку було ліквідовано неписьменність, відкрили додатково початкову школу. В 1934 році почала працювати середня школа, для якої у 1939 році збудували нове двоповерхове приміщення. В 1933 році у Теофіполі побудували районний будинок культури з залом на 400 місць. У ньому працювали гуртки художньої самодіяльності, діяло звукове кіно. В 1930 році містечко радіофікували. З березня 1931 року почала виходити районна газета «Ленінський шлях».

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 429, оп. 1, спр. 113, арк. 12, 17, 28.
[2] Там же, арк. 23.
[3] Там же, спр. 134, арк. 9.

Але мирне будівництво перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини на СРСР. Партійні і радянські організації терміново евакуювали людей і матеріальні цінності. Сотні молодих теофіпольців влилися у частини 6-ї армії генерал-лейтенанта І. М. Музиченка, які вели запеклі оборонні бої проти ворога в укріпленому Теофіпольському районі. Під натиском переважаючих сил противника вони змушені були відступити. 5 липня 1941 року гітлерівські полчища оточили Теофіполь. Група радянських бійців, що укріпилась в дзотах на околицях містечка, зустріла фашистів ураганним вогнем. Цілу добу тримали оборону радянські воїни. Було знищено велику кількість фашистів, бойової техніки. Але меншало боєприпасів і, прикриваючись вогнем, наші бійці відступили. 6 липня 1941 року гітлерівці захопили Теофіполь.

Настали чорні дні фашистської неволі. Окупанти створили в містечку концтабір, куди зганяли мирне населення. 277 юнаків і дівчат містечка вони вивезли на каторжні роботи до Німеччини[1]. На початку 1942 року гітлерівські головорізи вчинили масовий розстріл мирного населення Теофіполя. За період окупації вони розстріляли й замучили 1540 чоловіків, жінок, дітей і стариків[2].

З кожним днем і годиною зростала ненависть до ворога, радянські патріоти піднялися на боротьбу проти окупантів. 1942 року у Теофіполі створюється підпільна група, яку очолювали комуністи І. С. Овруцький, М. Я. Царук, А. О. Пащук. Підпільники дістали радіоприймач, щоб слухати голос Москви. Вони повідомили населення про розгром німців під Москвою, організували нелегальну друкарню і з допомогою колишніх друкарів випускали листівки. Їх розклеювали й розповсюджували у містечку і селах району. Багато працював над складанням листівок журналіст М. Я. Царук. Звертаючись до населення, підпільники викривали злочинні дії німецько-фашистських загарбників, закликали трудящих боротися проти окупантів. Патріоти псували телефонний зв'язок, виводили з ладу молотарки і збиральні машини, щоб хліб не потрапив фашистам, визволяли людей, яких примусово відправляли на каторжні роботи до Німеччини[3].

Окупантам вдалося натрапити на слід підпільників. Були заарештовані М. Я. Царук, А. О. Пащук і М. С. Архипович. В Ізяславській тюрмі їх довго катували. Чекаючи смерті в камері № 10, М. Я. Царук на нарах написав «Тут чекав розстрілу Михайло Царук із Теофіполя». В його останньому листі дружині, переданому через свою людину з тюрми, було сказано: «Ганнусю! Ми розлучаємося навіки. Я вмираю з палкою любов'ю до тебе, до свого народу, за нашу волю, за нашу Батьківщину»[4]. Фашисти розстріляли М. Я. Царука й А. О. Пащука. Дещо пізніше така ж доля спіткала теофіпольських підпільників П. К. Смочука, Я. Бондаря, П. Диду, Г. Гоцака, І. Дролюка, С. Сіверського, Д. Таранського[5]. Підпільники змушені були перебратися в Білогірські ліси, де був сформований партизанський загін Теофіпольського й Білогірського районів. Партизани знищували фашистів та їх прислужників. Партизанська бойова група в лютому—березні 1943 року провела кілька бойових операцій на території району. 13 лютого 1943 року патріоти знищили в селі Човгузові націоналістичну банду Врублевського. Успішно діяли народні месники і влітку 1943 року. У вересні 1943 року командиром партизанського загону призначили К. С. Божевського. Партизанський загін систематично поповнювався новими силами і перетворився на велику бойову одиницю[6]. У жовтні—листопаді 1943 року підпільники зруйнували залізничну колію Шепетівка—Тернопіль. Фашисти намагалися поновити рух поїздів. Але диверсії тривали, і жодний поїзд не пройшов по цій колії аж до приходу Червоної Армії[7].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 32, арк. 19, 35.
[2] Там же.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 36, арк. 2—18.
[4] Газ. «Сільські вісті», 11 квітня 1970 р.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 36, арк. 9, 19.
[6] Там же, ф. 2194, оп. 1, спр. 1, арк. 187, 221, 232, 233, 239.
[7] В. Клоков, І. Кулик, І. Слинько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, стор. 202, 203.

21 січня 1944 року, за півтора місяця до приходу Радянської Армії, партизанський загін К. С. Божевського захопив м. Білогір'я. Теофіпольські й білогірські партизани допомогли наступаючим частинам Червоної Армії розгромити вороже угруповання під Шепетівкою[1]. У зверненні від 2 лютого 1944 року Теофіпольський підпільний райком КП(б)У закликав трудящих району завдавати окупантам якнайбільше шкоди, не давати ворогові ні хліба, ні води, знищувати відступаючих фашистів[2].

Гітлерівське командування укріпило Теофіполь інженерно-оборонними спорудами. Радянські розвідники та передові частини захопили у полонених німецьких офіцерів карту цих споруд і, обминувши німецькі оборонні укріплення, швидко просувалися вперед. 4 березня 1944 року війська 1-го Українського фронту, зокрема танкісти Уральського добровільного танкового корпусу і частини 8-ї гвардійської стрілецької дивізії, разом з партизанами визволили селище. Радянські бійці в районі Теофіполя оточили й повністю знищили полк німецької піхоти, захопили багато бойової техніки[3].

Сотні жителів Теофіполя громили ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни. За мужність і подвиги чимало з них нагороджені орденами й медалями СРСР. У боротьбі проти німецько-фашистських окупантів загинув на фронті молодий поет Л. М. Левицький, автор збірки віршів «Недоспівана пісня». Його ім'я викарбуване на меморіальній дошці у Спілці письменників України. В центрі містечка споруджено пам'ятник радянським воїнам, які полягли за визволення Теофіполя. На пам'ятнику вирізьблені імена героїв-визволителів.

Фашисти розорили й спустошили містечко, зруйнували всі промислові підприємства, електростанцію, пограбували колгоспне майно, худобу, птицю. Зруйнували школу, лікарню, бібліотеку, склади і магазини споживчої кооперації та кілька адміністративних приміщень районних організацій. Були знищені цілі квартали житлових будинків. За час окупації фашисти завдали збитків промисловим підприємствам, колгоспам і установам Теофіполя на суму 37,3 млн. карбованців.

Одразу ж після визволення у Теофіполі відновили свою діяльність райком партії, райвиконком і його відділи, сільська Рада. Колгоспники почали відроджувати артілі. Для засіву полів вони знесли понад 2 тис. цнт зерна, 1600 цнт картоплі. Бракувало техніки, коней. Колгоспники, головним чином жінки і молодь, обробляли землю коровами і вручну. Та незважаючи на великі труднощі, майже всі поля вже в 1944 році були засіяні. Косили хліб серпами й косами, снопи зносили на плечах. Самовіддана праця трудівників села забезпечила перші успіхи; теофіпольські колгоспи у 1944 році успішно виконали державний план хлібоздачі, у стислі агротехнічні строки провели зяблеву оранку і осінню сівбу.

Держава подала чотирьом колгоспам містечка значну допомогу, виділивши їм 95 тис. крб. грошових кредитів, 1 тис. цнт насіння. Колгоспи східних областей РРФСР поповнили тваринницькі ферми худобою, звідти надійшли трактори, комбайни та інша техніка. В 1944—1946 рр. у господарствах побудували тваринницькі приміщення. Це дало можливість відновити ферми великої рогатої худоби, свиней, овець і птиці.

Під керівництвом партійної організації і сільської Ради та завдяки наполегливій праці колгоспників і допомозі держави колгоспи організаційно й економічно міцніли, підвищувалась урожайність, збільшувалися поголів'я тваринництва та його продуктивність. На кінець першої післявоєнної п'ятирічки в теофіпольських колгоспах урожайність зернових досягла довоєнного рівня, цукрових буряків — 230 цнт з гектара, поголів'я великої рогатої худоби зросло до 530 голів, свиней — до 510, овець — до 386 і птиці — до 1642 штук. Щоб забезпечити дальше економічне

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 2194, оп. 1, спр. 1, арк. 254, 255.
[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 161.
[3] Газ. «Радянська Україна», 6, 7 березня 1944 р.

Підживлення озимих з літака в Теофіпольському колгоспі ім. Щорса. 1970 р.

зростання, два теофіпольські господарства в 1950 році об'єдналися в один колгосп ім. Мікояна, а кунчанський і дмитрівський — у колгосп «Правда».

В 1945—1946 рр. були відбудовані маслозавод, машинно-тракторна станція, електростанція, хлібопекарня, промартіль, відкрилися магазини. Поступово налагоджувалось комунальне господарство. У 1944—1945 рр. відбудували районну лікарню.

У 1944/45 навчальному році почалися заняття в теофіпольських школах; через два роки закінчилася відбудова двоповерхового приміщення середньої школи. Було відремонтовано й відкрито будинок культури. З 22 червня 1944 року відновився випуск районної газети «Ленінський шлях».

Сільське господарство в економіці Теофіполя посідає провідне місце. В ньому зайнято 31,5 проц. населення. В 1959 році колгоспи ім. Мікояна і «Правда» були об'єднані в один — ім. Щорса. За ним закріплено 4369 га землі, в т. ч. 3607 га орної. На ланах і фермах колгоспу працює 28 тракторів, 13 зернових, 8 бурякозбиральних комбайнів, 25 автомашин, 66 електромоторів та багато іншої сільськогосподарської техніки. Вирішальне значення в зростанні колгоспного виробництва належить спеціалістам сільського господарства й механізаторським кадрам. У колгоспі працює 10 агрономів, зоотехніків, інженерів і економістів з вищою та середньою освітою, 80 трактористів, комбайнерів і шоферів.

Під керівництвом партійної організації, яка налічує в своїх лавах 53 комуністи, Теофіпольський колгосп став одним з передових господарств області. За високі показники в розвитку рослинництва колгосп ім. Щорса кілька років підряд був учасником Виставки досягнень народного господарства СРСР, а в 1966 році Виставочний комітет нагородив його дипломом 1-го ступеня.

Теофіпольські колгоспники успішно виконали соціалістичні зобов'язання, взяті на честь 50-річчя Великого Жовтня. В 1967 році колгосп виростив по 29,3 цнт зернових (у т. ч. озимої пшениці по 33,5 цнт) і по 357 цнт цукрових буряків з кожного гектара, виробив на 100 га сільськогосподарських угідь по 60,4 цнт м'яса і по 306,4 цнт молока. Велика увага приділяється розвиткові тваринництва. Тепер у колгоспі налічується 2124 голови великої рогатої худоби, в т. ч. 665 корів, 1708 свиней і 7800 штук птиці.

У колгоспі виросло багато передовиків виробництва. Майстром своєї справи став бригадир тракторної бригади І. В. Кулик, якому за успіхи в розвитку сільського господарства в червні 1966 року присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Тракторна бригада, очолювана І. В. Куликом, щорічно вирощує високі врожаї зернових і технічних культур. У 1968 році вона виростила рекордний урожай цукрових буряків — по 523 цнт з кожного гектара на площі 407 га. І. В. Кулик був делегатом XXIII з'їзду КП України і Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників. За високі досягнення в розвитку сільського господарства 20 передовиків колгоспного виробництва удостоєні високих урядових нагород, у т. ч. голова колгоспу М. К. Косенко нагороджений орденом Леніна. 50 кращих колгоспників відзначено ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна».

За роки семирічки й восьмої п'ятирічки великі зміни відбулися на Теофіпольському маслозаводі. Тут збудовано маслоцех та цех сухого молока, стали до ладу нова потокова лінія, холодильна установка, нові парові котли. За 1960—1969 рр. виробництво валової продукції маслозавод збільшив у 2 рази, масла — в 1,3 раза і сиру — в 3 рази. Велику пошану здобула ветеран заводу Г. С. Квасюк, яка працює тут 35 років.

В 1959 році у Теофіполі побудували цегельний завод. Нині вживаються заходи до розширення потужності підприємства, будується нове формувальне відділення. Добре працюють у селищі комбінат побутових послуг і харчокомбінат. На комбінаті побутових послуг обладнано швейний, шевський, деревообробний цехи, цех металовиробів та інші. Великим попитом користуються вироби цеху художнього розмальовування тканин — різнобарвні хустки, килими, портьєри, покривала та інші побутові речі.

Теофіпольське районне об'єднання «Сільгосптехніки» — справжній ремонтний завод. У 1960 році тут споруджено нову майстерню з усіма необхідними цехами. Колектив об'єднання «Сільгосптехніки» за високі виробничі досягнення на честь 50-річчя Жовтня відзначено пам'ятним Червоним прапором райкому партії і райвиконкому. В селищі працюють хлібозавод, три електростанції загальною потужністю 620 квт. З 1966 року Теофіполь одержує струм від Добротвірської ДРЕС.

Великий обсяг будівельних робіт виконують будівельні організації. В 1967 році створено ремонтно-будівельну дільницю, яка провадить житлово-комунальне будівництво. На промислових, будівельних, транспортних підприємствах і в установах зв'язку селища працює 1308 робітників і службовців.

За післявоєнний час у Теофіполі споруджено універмаг, гастроном, десятиквартирний житловий будинок, двоповерховий будинок райкому партії, готель та ряд інших приміщень. Широке будівництво розгорнулось тут у роки восьмої п'ятирічки, коли Теофіполь знову став центром району (у 1963—1964 рр. він входив до Волочиського, а в 1965—1966 рр.— до Білогірського районів). За цей час тут побудовано три шістнадцяти-, один восьми- і три чотириквартирні житлові будинки, готель на 50 місць, комбінат побутових послуг, дитячий садок-ясла на 140 дітей, ресторан, приміщення райвиконкому, завершується спорудження будинку технічного навчання, кінотеатру на 400 місць, універмагу.

Красивішає Теофіполь. Заасфальтовані його широкі прямі вулиці, в скверах і парку висаджено багато дерев, кущів та квітів. З півночі й сходу селище обрамлює річка Полква, а з півдня — її притока Норець. Тут у заплаві ще в давнину споруджено озеро, багате на рибу, пернату птицю й цінного звірка ондатру. Озеро, каштановий парк, що прилягає до нього, будинок культури і стадіон у парку створюють мальовничий куточок селища — улюблене місце відпочинку трудящих.

За роки Радянської влади зріс добробут трудящих Теофіполя. З 1959 по 1969 рік удвоє збільшилася оплата людино-дня в колгоспі і тепер становить 4,6 крб. Набагато зросла заробітна плата робітників і службовців.

В 1967 році в селищі прокладено водопровід, вже газифіковано 374 квартири. Майже в кожній квартирі є телевізори, радіоприймачі. Діє АТС на 300 номерів. Чотири рази на день курсують з Теофіпольського аеропорту до Хмельницького і Києва пасажирські літаки.

Значно зросла кооперативна торгівля у селищі. До послуг трудящих 20 магазинів, ресторан, кафе, 3 їдальні, які реалізують товарів на суму понад 3 млн. крб. щороку.

Високого рівня досягла охорона здоров'я. Тут діють районна лікарня на 100 ліжок, поліклініка, санепідстанція, дитяча консультація, пологовий будинок, бактеріологічна лабораторія, рентген-кабінет, два фельдшерські пункти, аптека. У селищі

Бригадир тракторної бригади колгоспу ім. Щорса, Герой Соціалістичної Праці І. В. Кулик (зліва) з трактористами оглядає плантацію цукрових буряків. Теофіполь, 1969 р.

налічується 162 медичні працівники, з них 22 — лікарі. У 1947—1952 рр. Теофіпольську лікарню очолював І. В. Ковалишин — відомий хірург області, кандидат медичних наук, заслужений лікар Української РСР.

Чимало зроблено й для розвитку культури і народної освіти. У селищі працюють дві середні, восьмирічна й початкова школи, в яких навчається 1349 учнів, їх знання збагачують 62 учителі (в 7 разів більше, ніж до революції). В усіх навчальних закладах селища — 102 педагоги. Учителям Ф. І. Гуртовій, К. П. Гуліній і К. К. Козачуку присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР. З 1954 року готує кадри робітників професійно-технічне училище. Тут молодь оволодіває спеціальностями: тракториста-машиніста, комбайнера, шофера, слюсаря. За цей час училище підготувало 6,8 тис. механізаторів. З 1968 року в селищі працює семирічна музична школа, в якій навчається 120 дітей.

Під керівництвом партійної організації і педагогічних колективів у всіх школах провадиться велика виховна робота. Так, наприклад, в середній школі багато років діє інтернаціональний клуб, члени якого листуються з містами, де В. І. Ленін видавав газету «Искра». В школі створений краєзнавчий музей. Тут є перший номер газети «Искра», фотографії теофіпольських іскрівців.

У Теофіполі є школа партійно-радянського активу, народний університет сільськогосподарських знань та кілька політшкіл, в яких навчається понад 400 чоловік. Кінотеатр, будинок культури, три клуби стали справжніми вогнищами культури селища. Особливо розквітло самодіяльне мистецтво в дні підготовки до 50-річчя Радянської влади і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. В районному фестивалі самодіяльних митців, присвяченому цим знаменним датам, взяли участь 1817 чоловік. Славиться теофіпольська агіткультбригада в області, їй присвоєно звання народної. В Теофіполі є шість бібліотек на 60 тис. книжок.

Народні свята, масові гуляння стали тут традицією. Про масове свято, проведене в травні 1962 року в Теофіполі, Київська студія кінохроніки створила фільм «Теофіпольські веснянки». Широко запроваджуються нові звичаї і обряди: проводи до Радянської Армії, урочиста реєстрація шлюбів і новонароджених, новорічні щедрівки і колядки, свята механізаторів, колгоспні обжинки, посвята в хлібороби тощо.

Зачинателями всіх важливих справ комуністичного будівництва є партійні організації, селищна Рада і її актив. Тепер у Теофіполі є 20 партійних організацій, в яких налічується 314 комуністів. Значну роботу провадять постійні комісії і депутатські групи районної і селищної Рад депутатів трудящих.

Багато віків стоїть стародавній Теофіполь. За роки Радянської влади він помолодшав, виросли його люди — активні будівники комуністичного суспільства.

І. А. СТАСЮК

БАЗАЛІ́Я

Базалія — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташована біля річки Случі, яка омиває її з півдня та сходу. До найближчої залізничної станції Війтівці — 30 км, до районного центру — 20 км. Населення — 3100 чоловік.

Згадка про Базалію вперше зустрічається в історичному документі за 1574 рік. Заснована вона близько 1570 року князем Костянтином (Василем) Острозьким і за його ім'ям називалася спочатку Базилія, а потім Базалія. Перші жителі містечка походили з селян-кріпаків[1].

У володінні Острозьких Базалія перебувала до 1620 року, пізніше вона належала князям Заславським, Любомирським, Сангушкам, з 1776 року селян визиску-

[1] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 534, 535; О. С. Компан. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. К., 1954, стор. 21.

вали Сапєги, з 1836 року — Яблоновські. У 1846 році містечко купив граф А. Ледоховський.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. Базалія, як і інші населені пункти України не раз зазнавала спустошень від набігів татар. Так, у 1593 році татари вчинили руйнівний напад на містечко, пограбували його і спалили. Населення, яке не встигло сховатися в лісах, було знищене, а молодь забрали в рабство[1].

Багато горя й поневірянь від польських феодалів зазнали селяни. Вони виконували 2—3 дні панщини на тиждень, сплачували натуральні й грошові податки. Великим лихом для жителів були часті «наїзди» феодалів, які нещадно грабували їх.

Під час визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького багато базалійців пішло до козацького війська й билося проти польської шляхти. Краківський воєвода В. Заславський 2 червня 1649 року в спеціальному універсалі нагадував жителям Базалії, що вони є підданими Польщі й вимагав коритися шляхті[2]. Але навіть після Зборівського договору 1649 року, коли командування козацьких військ внаслідок зради кримського хана змушене було піти на угоду з королем, у багатьох містах і селах України козаки й селяни й далі активно виступали проти шляхти. До таких міст належала також Базалія. В нагороду за зраду польський король дозволив татарам пограбувати містечко[3].

У другій половині XVIII ст. в Базалії значного розвитку набули гуральництво і броварництво. З податкових реєстрів по Кременецькому повіту Волинського воєводства за 1774 рік видно, що за переробку зерна на горілку й пиво поміщик платив 514 злотих і 24 гроші чопового[4].

З кінця 1796 року Базалія входила до Волинської губернії. Власник містечка, поміщик Бжеза намагався передусім розвивати землеробство, бо воно давало великий прибуток. Основними зерновими культурами в маєтку на той час були жито, ячмінь, овес, гречка, в землеробстві панувала трипільна система. Знаряддя праці були дуже примітивні, і в удосконаленні їх феодал не був зацікавлений, адже він мав дарову робочу силу кріпаків[5].

Важким було становище селян. У скарзі селянина А. Л. Сивака від 12 червня 1844 року розповідалося, що управитель Базалії знущається з населення, завжди носить з собою батіг і б'є ним людей за будь-яку провину. Сина А. Л. Сивака він віддав у солдати, залишивши 70-річного батька без допомоги й підтримки. Багатий селянин М. Музичук, у якого орендував землю А. Л. Сивак, крім орендної плати насильно забрав у нього 8 кіп жита, 4 копи гороху, а також гроші. Коли ж А. Л. Сивак поскаржився управителеві, той побив його і наказав віддати на роботу до поташні, де зовсім підірвалося здоров'я селянина. Доля А. Л. Сивака є типовою для життя селян того часу. Про неї і в народній пісні співалося:

На панщину ходжу, ходжу,
Ніяк панам не догоджу,
Ходжу в зимі, ходжу в літі,
Не догоджу ніде в світі.

...Йде отаман по селоньку,
Гонить хлопців в роботоньку:
«Ідіть, хлопці, всі робити,
Не підете — буду бити!»[6].

З розвитком капіталістичних відносин виникають кустарні промисли, швидко зростає населення. 1850 року в містечку було 1073 жителі, в 1886-му — 2363[7].

У XIX ст. в Базалії побудували невеликий шкіряний завод, який давав річної продукції на суму 148 крб. Робітники працювали в надзвичайній тісноті, вогкості

[1] Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, стор. 291.
[2] Документы об освободительной войне украинского народа, стор. 226.
[3] Н. И. Костомаров. Богдан Хмельницкий. СПб., 1904, стор. 649.
[4] Записки історично-філологічного відділу ВУАН, книга 17, стор. 38.
[5] В. А. Маркина. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в., стор. 92.
[6] Історичні пісні. К., 1961, стор. 733.
[7] Девять губерний Западного края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. СПб., 1866, стор. 172.

й шкідливих випарах. Міщани виконували численні державні і земські повинності, платили податки з нерухомого майна, на придбання пожежного інвентаря, свічковий збір тощо. Крім того, обов'язковими для них були й чиншові збори з громадських споруд, лавок, магазинів і складів, торгів і промислів, а також натуральні повинності на користь власника містечка[1].

І в пореформений період селяни терпіли від безземелля й малоземелля. Збільшувалось населення, наділи селян дрібнилися, посилювалося зубожіння, зростала армія безправних наймитів. На початку 1898 року на півдні Волині розгортався аграрний рух, який швидко охопив всю губернію. Серед селян ширилися чутки, що уряд хоче переселяти їх за державний рахунок на «вільні землі» Сибіру, але цьому перешкоджають поміщики та місцеві чиновники. Тому селяни Базалійської волості почали добиватися дозволу на переїзд до Сибіру. Рух був жорстоко придушений[2].

Події революції 1905—1907 рр. знайшли широкий відгук серед трудящих містечка. 1—3 липня 1906 року сталися заворушення серед селян Базалії проти поміщиків. Вони розігнали служників економії, розгромили квартиру урядника, вимагаючи підвищення заробітку до 1 карбованця за збирання копи хліба й заявили: якщо їх вимоги не будуть задоволені, вони самі припинять роботу і нікому не дозволять працювати. 3 липня до містечка прибула рота 126-го Рильського піхотного полку. Керівників страйку було заарештовано[3].

На початку XX ст. дещо пожвавився економічний розвиток Базалії. Містечко стало волосним центром Старокостянтинівського повіту. Діяло 17 бакалійних крамниць, 4 мануфактурні, винна лавка, трактир. По понеділках через кожні два тижні відбувалися базари. Населення Базалії становило 3750 чоловік[4].

1903 року збудували невеличку лікарню, в якій працювали фельдшер та санітарка. Вони обслуговували містечко і навколишні села. Лікар у Базалії вперше з'явився у 1909 році. На 1913 рік тут були вже: лікарня, аптека, магазин аптечних товарів.

Двокласна початкова школа та однокласне народне училище — оце й усі навчальні заклади, що існували до початку XX ст. Та й навчалися в них переважно діти багатіїв. Недарма серед кожних 10 жителів Базалії на той час було 9 неписьменних.

Перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді сприяла піднесенню боротьби трудящих містечка проти експлуатації і гноблення. В лютому 1918 року в Базалії встановилася Радянська влада, утворено революційний комітет, на чолі якого став місцевий житель — фронтовик М. Палій[5]. Він же очолив земельний комітет ревкому, що почав розподіл поміщицької землі серед селян. Були обмежені права місцевих багатіїв. У містечку починалося нове життя. Наприкінці лютого 1918 року Базалію окупували австро-німецькі війська, а з ними приїхав і поміщик. Окупанти вимагали, щоб селяни повернули землю поміщикові та виплатили компенсацію за розгромлені маєтки. Почалися арешти й переслідування. 18 липня 1918 року обурені селяни Базалійської і сусідньої Авратинської волостей повстали проти окупантів та їх прислужників — буржуазних націоналістів. Як повідомляв прокурор Житомирського окружного суду в донесенні Київській судовій палаті, 23 липня повстанці перебили загін на чолі з начальником старокостянтинівської повітової варти, що прибув для збирання компенсації. Рештки загону втекли до Волочиська. 26 липня з Волочиська та Проскурова до повсталих волостей вирушили загони окупантів, озброєні артилерією. Вони жорстоко розправилися з повсталими, а село Авратин

[1] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 4, стор. 536—538.

[2] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 413.

[3] Революция 1905—1907 гг. в России, ч. 2, кн. 3, стор. 13.

[4] Весь Юго-Западный край, стор. 884.

[5] Газ. «Радянське Поділля», 8 вересня 1967 р.

спалили. В Базалії окупанти розстріляли активних учасників повстання, серед них і М. Палія[1].

У квітні 1919 року Базалію визволили підрозділи 2-ї Української радянської дивізії. Але 31 травня петлюрівці, підтримані куркульськими бандами, перейшли в наступ і 6 червня захопили Проскурів. Перед 1-ю Українською радянською дивізією було поставлено завдання допомогти військам Волочисько-Гусятинської дільниці ліквідувати петлюрівський прорив. М. О. Щорс вирішив здійснити його фланговим ударом. З району Шепетівки в напрямі на Старокостянтинів і Антоніни розгорнувся наступ Богунської бригади, з Дубна на Базалію — Таращанської. Підступи до Базалії були дуже укріплені; петлюрівці чинили жорстокий опір радянським військам. Незважаючи на це, 18 червня в районі Базалії таращанці прорвали оборону ворога і відкинули його до Чорного Острова[2].

На початку липня 1920 року під час славнозвісного проскурівського рейду 8-ї червонокозачої дивізії В. М. Примакова по тилах ворога бойові дії велися і в районі Базалії. Запеклі бої червоних козаків проти польських інтервентів відбувалися 7—8 липня в долині річки Случі, на невеликій території в трикутнику Малої Клітні—Ординців—Базалії[3].

Від польських окупантів та петлюрівців Базалія визволена 21 листопада 1920 року частинами 44-ї щорсівської дивізії. Багато щорсівців, зокрема Петрушенко, М. Я. Карп'як, Л. І. Таргонін та інші, що брали участь у визволенні Базалії, залишилися жити тут і стали активними будівниками соціалізму[4].

В складних умовах почалася боротьба за відбудову і дальший розвиток народного господарства. Довелося переборювати труднощі економічної розрухи. До 1922 року тривала боротьба проти бандитизму. Роботу щодо ліквідації тяжких наслідків війни й будівництва нового життя в Базалії очолили комуністи. 1921 року в селищі створено партійний осередок. У червні 1924 року засновано комсомольський осередок у складі 13 чоловік[5]. Трудящі Базалії висловлювали свою готовність всіма силами здійснювати соціалістичне будівництво, виконувати заповіти великого Леніна. 21 січня 1925 року, в день річниці з дня смерті В. І. Леніна, загальні збори членів і кандидатів у члени партії та безпартійних громадян прийняли резолюцію, в якій, зокрема, говорилося: «Заповіти Леніна вимагають від нас напруження всіх зусиль у роботі для закріплення революційних завоювань. Кращим вшануванням пам'яті В. І. Леніна буде наша згуртованість навколо Комуністичної партії і продовження справ, розпочатих В. І. Леніним»[6].

Швидко зростала кількість членів і кандидатів у члени партії. Якщо на початку 1925 року в базалійському партосередку було 7 комуністів, то на кінець 1926 року їх стало вже 36 — 11 членів і 25 кандидатів у члени ВКП(б). Збори партосередку, як правило, відвідували безпартійні, які цікавилися політикою Комуністичної партії, ставили багато запитань. Велику ідейно-виховну роботу серед населення провадили комуністи і комсомольці селища[7]. Партійний осередок виділив для роботи з молоддю комуніста, колишнього щорсівця А. С. Бакуна.

У відбудовний період почали працювати невеликі підприємства: миловарня, шевська і кравецька майстерні тощо. Особливо гостро стояло питання про землеустрій. Куркулі чинили шалений опір усім намаганням партійної організації, сільради і КНС здійснити справедливий перерозподіл землі. 1924 року вони вбили міліціонера Шостака, спалили будинок голови КНС та сарай із знаряддям землевпорядників. Та всупереч усім ворожим вилазкам земля була перерозподілена. Комуністи

[1] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 143, 144.
[2] В. С. Васильчиков. Начдив Щорс, стор. 84, 85, 89, 91.
[3] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 130.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 19, арк. 7.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 533, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 3, 6, 11, 13, 16, 17.
[6] Там же, спр. 4, арк. 2, 3.
[7] Там же, спр. 119, арк. 166.

переконували селян у правильності політики Комуністичної партії, розповсюджували серед трудящих центральні газети і газету «Радянська Волинь». На початку 1926 року в селищі утворилося товариство взаємодопомоги, яке надавало матеріальну підтримку селянським господарствам[1].

З 1921 року в Базалії почала працювати трудова школа, в якій навчалося 120 дітей. Водночас партійний і комсомольський осередки налагодили регулярну роботу груп лікнепу, залучали селян до гуртків сільськогосподарського та художньої самодіяльності. Особлива увага приділялася роботі серед наймитської, незаможницької і середняцької молоді. Комуністи впроваджували в побут нові свята й обряди. Так, 23 лютого 1926 року партосередок прийняв постанову про відзначення роковин з дня народження Т. Г. Шевченка. День пам'яті великого Кобзаря став святом для всіх трудящих селища. Урочисто відзначалися усі революційні свята.

Центром масово-політичної роботи в селищі був сельбуд. Тут відбувалися збори, політзаняття, читалися лекції, а самодіяльні гуртки виступали з концертами й виставами.

Здійснюючи велику роботу щодо налагодження нового життя, комуністи Базалії активно боролися за єдність партії. Збори партосередку 26 вересня 1926 року одностайно підтримали рішення липневого (1926 р.) Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), повністю схвалили внутрішню й зовнішню політику партії. «Партзбори заявляють,— говорилося в резолюції,— що ми проти всяких опозицій, фракцій і угруповань і не дамо розколоти нашу ленінську Комуністичну партію. Ми за єдність партії, за партію Леніна».

Селяни, робітники, інтелігенція Базалії виявляли також інтернаціональну солідарність з трудящими капіталістичних країн в їх боротьбі проти імперіалізму. 21 серпня 1926 року тут відбувся масовий мітинг, на якому його учасники висловили свою підтримку англійським шахтарям, що страйкували. Присутні на мітингу звернулися із закликом до всіх робітників і селян поповнювати лави Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР)[2].

У 1927 році, як відомо, внаслідок провокаційних дій англійського уряду загострилася міжнародна обстановка. Тоді трудящі селища, як і всі радянські люди, висловили готовність всіма силами захищати молоду Радянську республіку. З 10 по 17 липня, під час тижня оборони країни, в Базалії проходили бесіди в хатах-читальнях, збиралися кошти на будівництво танка ім. Дзержинського, багато жителів вступило до Тсоавіахіму[3].

Після XV з'їзду ВКП(б) комуністи Базалії посилили роз'яснювальну роботу серед населення, спрямовану на створення колективних господарств. 12 серпня 1929 року організовано сільськогосподарську артіль «Перше серпня», яка об'єднала 176 середняцьких і бідняцьких дворів із земельною площею 648 га. Головою артілі обрали комуніста І. Г. Ходзинського[4]. Перші кроки спільного господарювання засвідчили його переваги над одноосібним. Партійний осередок скерував всю масово-політичну роботу на завершення колективізації. 1931 року у північній частині селища утворився другий колгосп — «17-й МЮД». На початку 1932 року колективізація в селищі була завершена.

В період першої і другої п'ятирічок партійна організація та правління колгоспів чимало зробили й для організаційно-господарського зміцнення, розвитку економіки. Важливу роль у цій справі відіграла Базалійська МТС, утворена 25 травня 1932 року. Комуністи і комсомольці виступили ініціаторами розгортання стахановського руху, вони добивалися впровадження в колгоспне виробництво передових методів праці.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 533, оп. 1, спр. 4, арк. 33.
[2] Там же. арк. 100, 109, 112.
[3] Там же, спр. 8, арк. 1—3.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-964, оп. 1, спр. 201, арк. 3.

З великим творчим піднесенням трудящі Базалії обговорювали проект нової Конституції СРСР, яка законодавчо закріпила перемогу соціалізму в нашій країні, та матеріали Надзвичайного VIII Всесоюзного з'їзду Рад.

За передвоєнні роки значно зросла економіка колгоспів. На 1 січня 1941 року в артілі «Перше серпня» було 1430 га орної землі, в артілі «17 МЮД» — 878 га. Пересічна урожайність зернових культур зросла з 8 до 11,6 цнт з га. Цьому сприяли нова техніка, застосування мінеральних добрив. Зросло поголів'я худоби, на фермах обох артілей налічувалося: великої рогатої худоби — 160 голів, свиней — 231, коней — 401[1].

Високих показників у роботі досягли працівники МТС. В 1938 році тракторист М. А. Волоський добився виробітку на тракторі ХТЗ 406 га, А. С. Дишлевський на такому ж тракторі — 484 га, П. К. Дембровський на тракторі У-12 — 750 га, машиніст П. К. Чиж за 70 календарних днів на молотарці МК-1100 намолотив понад 10 тис. цнт зерна. Цих передовиків у 1939 році було занесено до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки. На 1 січня 1941 року Базалійська МТС уже мала 60 тракторів і 16 комбайнів.

Відійшли в минуле одвічні селянські злидні, невпинно зростав добробут колгоспників. В селищі була лікарня на 65 ліжок, в якій працювало 3 лікарі, 12 фельдшерів.

Змінився й зовнішній вигляд селища. Воно прикрасилося новобудовами сільмагу, аптеки, чайної, ветлікарні. Був збудований двоповерховий житловий будинок, споруджувався будинок культури. Працювали будинок колгоспника, кінотеатр, піонерський клуб. У 1927 році на базі початкової школи створено семирічну, а в 1933-му — середню школу. 1940 року школярі одержали нове приміщення, де навчалось 696 учнів, працювало 26 вчителів.

Війна і фашистська окупація стали великим лихом для жителів селища. З 6 липня 1941 року для них настали тяжкі часи фашистської неволі. Окупанти грабували колгоспне та індивідуальні господарства, переслідували радянських людей. За прихований хліб вони розстріляли жителя селища Д. Процюка, а старого фельдшера З. Т. Сивака за те, що той допоміг пораненому партизанові. Фашистські головорізи закатували на смерть понад 260 жителів Базалії, у т. ч. багато стариків, жінок і дітей. За два роки вони вивезли на каторгу до Німеччини 329 юнаків і дівчат. Ось що пізніше розповідала про фашистську неволю учениця 9-го класу Базалійської середньої школи Ганна Сабатюк: «Мене віддали поміщикові. Я тяжко захворіла, але хазяїн на це не зважав, гнав на роботу. В мене опухли руки й ноги, але він примушував мене вантажити і возити з лісу дрова... Робила я з раннього ранку до темної ночі, а лягала спати голодною. Довгий час я не одержувала листів з дому. Нарешті за чотири місяці одержала два листи. Увечері, коли я почала читати дорогі мені листи, безсовісний чотирнадцятирічний німець вирвав їх з моїх рук і кинув у вогонь...»[2].

Але наруга й репресії не зломили базалійців. У селищі протягом 1943—1944 рр. діяла патріотична група в складі вчителів К. П'ясецької, Твардовського та місцевих жителів Н. Зиско і Ковтуна. Вона передавала цінні розвідувальні дані партизанам з диверсійної групи О. Г. Іванова[3].

В березні 1944 року в ході Проскурівсько-Чернівецької операції розгорнулися бої за Базалію. 4 березня 1944 року війська 1-го Українського фронту, яким командував маршал Г. К. Жуков, перейшли в наступ[4]. Бої в районі Купеля—Зозулинець—Базалії вела 3-я гвардійська танкова армія (командуючий генерал-полковник П. С. Рибалко), а також частини 23-го стрілецького корпусу. Щоб уникнути оточення й повного розгрому, фашистське командування ввело проти радянських військ нові сили. Воно додатково перекинуло сюди з-під Проскурова танкову дивізію СС «Адольф

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 190, арк. 5, 6.
[2] Газ. «Радянське Поділля», 1 січня 1946 р.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
[4] Сообщения Советского информбюро, т. 1, стор. 113.

Гітлер». Але радянські воїни, долаючи шалений опір противника, в умовах весняного бездоріжжя, під заливними дощами йшли в наступ. Вони прорвали оборону ворога на відстані 180 кілометрів і за два дні боїв просунулися вперед від 25 до 50 кілометрів, визволивши за цей час понад 500 населених пунктів, серед них і Базалію 7 березня 1944 року[1]. В боях за селище смертю хоробрих полягли 259 радянських солдатів і офіцерів. 15 травня 1955 року на братській могилі загиблих відкрито пам'ятник.

У важких умовах починали господарювати колгоспники навесні 1944 року. Фашистські варвари зруйнували колгоспне господарство, знищили багато будівель. В артілі не залишилось жодного трактора, лише кілька коней. Загальна сума збитків, заподіяних окупантами, становила понад 6 млн. карбованців.

Самовіддано працювали колгоспники, щоб підняти артільне господарство. Вже у 1944—1945 рр. було засіяно значні площі зерновими й технічними культурами.

Робітники Базалійської МТС, змагаючись з колективом Малоклітнянської МТС, вийшли переможцями: трактори і сільськогосподарські машини вони відремонтували якісно і швидко, на 20 днів раніше встановленого строку. Першість серед трактористів завоював В. А. Бойко, який на тракторі ХТЗ виорав 630 га (при зобов'язанні 500 га) і зекономив при цьому 19 цнт пального.

Високими показниками зустріли 1945 рік і працівники райпромкомбінату, вони виконали виробничий план на 130 процентів.

В роки післявоєнних п'ятирічок наполегливою працею трудящі відбудовували господарство, досягли нових успіхів в усіх галузях артільного виробництва. Значно поліпшився добробут робітників, колгоспників, службовців.

Первинна партійна організація, утворена в 1947 році (з 1946 року — кандидатська група), мобілізувала трудящих Базалії на виконання завдань, накреслених у четвертому п'ятирічному плані.

1950 року колгоспи ім. Ковпака і «17-й МЮД» об'єдналися в одну артіль ім. Ковпака (з 1963 року — «Червоний партизан»). Стало до ладу нове підприємство — маслозавод (1947 р.), значно розширилася Базалійська МТС. У наступні роки, особливо після заходів, здійснених партійними і державними органами відповідно до рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, господарство базалійської артілі йшло шляхом неухильного піднесення. Якщо в 1951 році урожайність пшениці становила 9 цнт з гектара, то в 1965-му, на кінець семирічки, вона зросла до 23,3 цнт. За той же час урожайність цукрових буряків збільшилася з 198,5 до 265 цнт з гектара[2]. Колгосп «Червоний партизан» спеціалізується на виробництві свинини й яловичини, а також вирощує зернові культури. У 1967 році він мав 19 тракторів, 17 комбайнів, 12 вантажних автомашин, багато іншої сільськогосподарської техніки. Основні роботи в землеробстві й тваринництві механізовано. З 15 липня 1966 року артіль одержує електроенергію від Добротвірської ДРЕС.

Розгорнувши соціалістичне змагання на честь 50-річчя Радянської влади і за гідну зустріч сторіччя з дня народження В. І. Леніна, трудівники колгоспу «Червоний партизан» добилися високих виробничих показників. Середня врожайність зернових протягом 1966—1970 рр. пересічно становила 26,5 цнт з гектара, в т. ч. пшениці 28,6 цнт. П'ятирічний план виробництва зерна артіль виконала на 112 проц. За той же час буряководи досягли середньорічної врожайності цукрових буряків 347 цнт з гектара, виконавши план п'ятирічки на 139 проц. Ланка Н. Ф. Сивак в 1970 році зібрала врожай по 450 цнт з гектара[3]. Рік у рік нових успіхів добиваються тваринники, серед яких заслужений авторитет і повагу здобули В. Д. Коломійчук, С. Г. Лесик, А. І. Палій та інші.

Новими трудовими досягненнями зустріли піввіковий ювілей Жовтня робітники колгоспного цегельного заводу, який щороку випускає 2,5 млн штук цегли,

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 284, 374.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 19, арк. 6.
[3] Там же, ф. Р-3609, оп. 1, спр. 19, арк. 6, 7.

базалійського відділення «Сільгосптехніки», маслосирозаводу, інкубаторної станції та інших підприємств.

Члени агіткультбригади районного будинку культури виступають на току артілі «Червоний партизан». Селище Базалія, 1969 р.

Поліпшується матеріальний добробут і культурний рівень життя трудящих селища. Зростають грошові прибутки колгоспу «Червоний партизан». У 1965 році вони становили 924,5 тис. крб., у 1970— 1247,9 тис. крб. Оплата людино-дня за цей час підвищилась з 3,09 до 3,88 крб.[1]. Зміцнюється добробут трудящих і за рахунок дальшого розширення суспільних фондів споживання. Зростають асигнування для пенсійного забезпечення, поліпшилося медичне обслуговування населення. В Базалійській селищній лікарні працює понад 120 чоловік медичного персоналу, відкрито нову поліклініку, медичну й ветеринарні аптеки, дитячий садок. Побудовано підприємства побутового обслуговування населення, а також — готель, хлібопекарню. Щорічно зростає товарооборот Базалійського ССТ.

Селище дедалі набирає привабливішого вигляду. Виростають нові просторі й світлі будинки. Розширюються вулиці і тротуари. В центрі селища розбито парк, що став улюбленим місцем відпочинку трудящих. Селищна Рада і громадські організації велику увагу приділяють упорядкуванню й озелененню вулиць. Шосейні шляхи з'єднали Базалію з районним та обласним центрами і залізничною станцією Війтівці.

Небачено зріс культурний рівень жителів. Давно покінчено з неписьменністю населення. В селищі є середня школа, в якій навчається понад 700 учнів, з 1960 року— школа-інтернат на 180 учнів. Навчають і виховують підростаюче покоління понад 80 учителів і вихователів. Працює новий будинок культури, тут є все для відпочинку трудящих і розвитку народних талантів. При будинку культури дві бібліотеки — для дорослих і дітей — із загальним книжковим фондом понад 40 тис. примірників, стаціонарна кіноустановка. Селище радіофіковане, дедалі більшого поширення набуває телебачення. В кожній сім'ї передплачують газети і журнали. Для спортсменів обладнані футбольне поле, майданчики волейбольні та для ручного м'яча.

Розвиток освіти й культури сприяв підготовці висококваліфікованих кадрів. За роки Радянської влади з Базалії вийшло понад 700 спеціалістів різного профілю.

Керівною і мобілізуючою силою трудящих селища в боротьбі за піднесення господарства та культури є комуністи. Партійна організація колгоспу «Червоний партизан» у 1970 році налічувала 40 комуністів, переважна більшість їх зайнята безпосередньо на виробництві. Багато комуністів очолюють важливі ділянки виробництва, є прикладом сумлінного, творчого ставлення до своїх обов'язків. Серед них — бригадир тракторної бригади В. С. Герасимюк, механік колгоспу П. І. Ткаченко та інші. Активними помічниками комуністів є комсомольці, організація яких об'єднує понад 60 юнаків і дівчат.

Приступивши до виконання накреслень дев ятого п'ятирічного плану, комуністи Базалії багато уваги приділяють розгортанню ідейно-виховної і культурно-масової роботи серед населення. Читаються лекції, провадяться тематичні вечори, диспути, усні журнали. Велику роль у вихованні трудящих, насамперед молоді, на революційних традиціях відіграли зустрічі з учасниками боротьби за владу Рад. З 1944 по 1968 рік жив і трудився в Базалії А. О. Васін, учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді, якому випало велике щастя бачити й слухати В. І. Леніна. Про враження від цих зустрічей старий більшовик розповідав колгоспникам, молоді, школярам.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 19, арк. 5.

Часто виступають перед трудящими ветерани-комуністи А. С. Бакун, М. М. Жуков, учасники Великої Вітчизняної війни С. П. Андрєєв, С. І. Зелінський, М. Й. Лисий та ін. Учні Базалійської середньої школи дбайливо доглядають братську могилу воїнів, що полягли в боях за селище, виготовили «Альбом солдатської слави», встановили адреси багатьох воїнів-визволителів і повідомили їх рідних, де поховані дорогі їм люди. У схвильованих листах-відповідях, які йдуть з різних куточків нашої неосяжної Батьківщини, висловлюються почуття глибокої вдячності колективу школи за цю патріотичну справу. А. Ф. Трусова з Юр'євецького району Івановської області писала учням: «Дорогі мої діти! Я дуже вдячна вам за те, що ви надіслали мені листа і повідомили мене, де загинув мій син Олександр. Спасибі вам за те, що зберігаєте його могилу, прикрашуєте її квітами. Будьте мужніми, хоробрими, любіть свою Вітчизну, як любив її мій син. Щоб ви ніколи не бачили війни. Хай вам завжди світить сонце».

Напередодні 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в селищі відкрито народний музей, експонати якого розповідають про досягнення трудящих Базалії під зорею Радянської влади, збуджують гордість за пройдений шлях. Трудівники селища ведуть наполегливу боротьбу за виконання накреслень партії, за досягнення нових успіхів у комуністичному будівництві.

А. Ф. СУРОВИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ТЕОФІПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

ВЕЛИ́КИЙ ЛАЗУ́ЧИН — село, центр сільської Ради. Розташований на правому березі річки Полкви, за 14 км від районного центру і за 45 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька — Тернопіль. Населення — 619 чоловік. Сільраді підпорядковані села Борщівка, Василівка і Малий Лазучин.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва. Господарство обробляє 2,6 тис. га орної землі, вирощує зернові культури, цукрові буряки, розводить м'ясо-молочну худобу.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дві швейні майстерні.

ВО́ЛИЦЯ-ПОЛЬОВА́ — село, центр сільської Ради. Розташована біля річки Шафари, за 15 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Антоніни на лінії Хмельницька—Шепетівка. Населення — 1231 чоловік. Сільраді підпорядковані села Волиця, Колки, Майдан-Петрівський та Олійники.

На території села розміщена комплексна бригада колгоспу ім. Леніна (с. Волиця), яка займається рільництвом, м'ясо-молочним тваринництвом, садівництвом і бджільництвом.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека. Працюють дільнична лікарня, швейна майстерня.

На околицях села Колків знайдені ювелірні прикраси давньоруських часів.

ГАВРИ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради Розташована за 12 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Ланівці на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення — 935 чоловік. Сільраді підпорядковані села Караїна, Ленінське, Медисівка.

Центральна садиба колгоспу ім. Островського розміщена в Гаврилівці. Господарство користується 2,7 тис. га орної землі. Допоміжне підприємство — цегельний завод.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека; працюють медичний пункт, швейна майстерня.

Під час відступу німецько-фашистські загарбники розстріляли і спалили в с. Караїні 4 березня 1944 року 92 чоловіка.

ГА́ЛЬЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру та за 25 км від залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 995 чоловік. Сільраді підпорядковані села Войкове, Єлизаветпіль, Новоіванівка, Червоний Случ.

У Гальчинцях міститься центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, що користується 3,7 тис. га орної землі. Доярка М. Д. Воробчук нагороджена в 1971 році орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт.

Вперше село згадується в документах 1768 року. В 90-роках XIX ст. тут спалахнув виступ селян проти поміщицького гніту.

Під час німецько-фашистської окупації в Єлизаветполі діяла підпільна група, яка мала радіоприймач і розповсюджувала зведення Радянського інформбюро. За героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями 80 чоловік, за бойові подвиги під час форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу присвоєно П. К. Баюку (1920 — 1943 рр.).

В Єлизаветполі народився Д. П. Молякевич — український радянський поет-сатирик.

Депутат Верховної Ради СРСР, агроном колгоспу ім. Леніна З. П. Возна серед виборців. Село Волиця, 1970 р.

І́ЛЬКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 14 км від районного центру та за 22 км від залізничної станції Лепесівка на лінії Шепетівка—Тернопіль. Населення — 605 чоловік. Сільраді підпорядковані села Воронівці, Колісець, Немиринці.

В Ільківцях — центр колгоспу «Дружба», за яким закріплено 2 тис. га орної землі. Тут займаються рільництвом і тваринництвом. За високі показники у сільськогосподарському виробництві бригадир І. В. Рищук, ланкова О. Ф. Травка нагороджені орденом Леніна. Колгосп ім. Шевченка, виростивши високі врожаї коріандру (8,76 цнт), картоплі (153 цнт) і проса (25 цнт) з гектара, в 1939 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В селі є восьмирічна школа, школа-інтернат, клуб, бібліотека; працюють амбулаторія і медичний пункт.

В історичних документах Ільківці згадуються з 1500 року.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 86 жителів села нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. На околицях села Воронівець знайдені знаряддя праці і зброя доби міді.

КАРАБІ́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на лівому березі річки Полкви, за 10 км від районного центру та за 35 км від залізничної станції Суховоля на лінії Тернопіль—Шепетівка. Населення — 549 чоловік. Сільраді підпорядковані села Котюржинці і Михнівка.

Карабіївка — місце центральної садиби колгоспу «Арсенал», який на 2,7 тис. га орної землі

вирощує зернові й технічні культури, займається тваринництвом. Голова колгоспу М. М. Приходько нагороджений орденом Леніна.

Є початкова школа, клуб і бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Село засноване в 1681 році.

В 1905 році тут відбувся страйк селян, жорстоко придушений каральним загоном. У 1918 році в Михнівці спалахнуло селянське повстання проти австро-німецьких окупантів.

ЛІДИХІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 8 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 421 чоловік. Сільраді підпорядковані села Заруддя, Строки, Троянівка, Турівка, Червона Дубина.

В Лідихівці розміщена рільнича бригада колгоспу ім. Калініна (центральна садиба в с. Строках), яка обробляє 680 га орної землі, є ферма великої рогатої худоби, птахоферма. В 1939 році місцевий колгосп, який виростив в середньому по 19 цнт ячменю з га, був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Є початкова школа, будинок культури, бібліотека і медичний пункт.

Тут народився доктор медичних наук, професор А. Г. Мартинюк.

За подвиги у роки Великої Вітчизняної війни уродженцю села Червоної Дубини Ю. О. Пархомчуку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

МАНУЇЛЬСЬКЕ (до 1960 року — Святець)— село, центр сільської Ради. Розташоване вздовж річки Калінінки, за 9 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Лепесівка на лінії Тернопіль—Шепетівка. Населення— 3326 чоловік. Сільраді підпорядковані села Лисогірка і Мар'янівка.

В Мануїльському розташована центральна садиба найбільшого в районі колгоспу «Більшовик», який обробляє 6 тис. га земельних угідь. Провідні галузі господарства — рільництво і тваринництво. За трудові успіхи нагороджено орденом Леніна тракториста Н. Т. Козака, бригадира П. П. Підліскового. Місцеві колгоспи були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939—1940 років.

В селі працюють середня школа, будинок культури, бібліотека; відкрито музей Д. З. Мануїльського; діють лікарня, готель, швейна і шевська майстерні, комбінат побутового обслуговування.

В історичних документах село відоме з 1420 року.

У 1920 році в селі виник партійний осередок.

В Святці народився Д. З. Мануїльський (1883—1959 рр.) — радянський партійний і державний діяч, діяч міжнародного комуністичного і робітничого руху, академік АН УРСР.

МИХИРИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані біля річки Случі, за 26 км від районного центру і за 27 км від залізничної станції Наркевичі на лінії Хмельницька— Тернопіль. Населення — 817 чоловік. Сільраді підпорядковане село Малі Жеребки.

В Михиринцях знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе, який обробляє 1,9 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — рільництво і тваринництво. За трудові успіхи нагороджено орденами й медалями 42 працівники. В 1939 році колгосп «Перемога» цього села був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, швейна майстерня.

Поблизу Михиринець виявлено залишки поселення доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

НОВОСТАВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване на річці Полкві, за 3 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Суховоля на лінії Тернопіль—Шепетівка. Населення — 1019 чоловік. Сільраді підпорядковані села Коров'є та Кривовілька.

Центральна садиба колгоспу «Труд» міститься в Новоставцях, площа орної землі якого становить 3 тис. га. Вирощує зернові культури і цукрові буряки, значне місце в сільськогосподарському виробництві посідає тваринництво. Місцевий колгосп у 1939 році був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

У селі є середня школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, майстерні пошиву і ремонту одягу.

В 1905—1907 рр. тут не раз бував Д. З. Мануїльський, який привозив революційну літературу, організовував підпільні гуртки, таємні збори селян. Найактивніші гуртківці вчителі Д. П. Середа, А. П. Трофимюк та інші розповсюджували серед населення революційну літературу, листівки, а в 1907 році очолили виступ селян проти поміщика. Влітку 1918 року жителі с. Кривовільки виступили проти австро-німецьких окупантів.

ОРДИНЦІ (давня назва — Юридинці) — село, центр сільської Ради. Розташовані за 22 км від районного центру і за 35 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 695 чоловік. Сільраді підпорядковані села Лютарівка та Червоне.

В Ординцях розташована рільнича бригада № 2 і тваринницька ферма колгоспу «Іскра». Площа орної землі — 1 тис. га. Провідні галузі господарства — рільництво, тваринництво і бджільництво.

Тут є восьмирічна школа, клуб, швейна майстерня.

Вперше село згадується в історичних документах 1593 року.

В с. Лютарівці Д. З. Мануїльський розповсюджував нелегальну літературу, вів революційну пропаганду. В 1912 році під його керівництвом був організований страйк, в якому взяли участь селяни сіл Лютарівки і Ординець.

В 1918 році тут виник партизанський загін, командиром якого став Л. С. Мороз.

117 чоловік за подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

Уродженець Ординець А. Ю. Дячук (1921—1944) за форсування Дунаю в грудні 1944 року одержав звання Героя Радянського Союзу.

ПОЛЯХОВЕ́ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 18 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Білогородка на лінії Тернопіль—Шепетівка. Населення — 1375 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бережинці, Кузьминці, Рідка і Романів.

Колгосп ім. Комінтерну, центральна садиба якого міститься в селі, багатогалузеве господарство. За ним закріплено 4 тис. га орної землі. Господарство рослинницько-тваринницького напряму. Допоміжні підприємства: 3 млини, пилорама, 4 ремонтні і будівельні майстерні.

В селі працюють середня школа, клуб, бібліотека. Є фельдшерсько-акушерський пункт, аптека, майстерня побутового обслуговування. За післявоєнні роки споруджено 277 житлових будинків.

Поляхове вперше згадується в історичних документах 1421 року. Під час визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) війська Богдана Хмельницького розгромили поблизу села рештки польсько-шляхетського війська.

В 1905—1907 рр. селяни Поляхового спалили будинок поміщицького управителя.

ЧОВГУ́ЗІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на річці Полкві, за 10 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Суховоля. Населення — 991 чоловік. Сільраді підпорядковані села Антонівка й Вовківці.

В Човгузові знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Богдана Хмельницького, який обробляє 2,3 тис. га орної землі. Провідне місце в господарстві займають зернові культури та цукрові буряки, розвивається тваринництво. Колгосп «Пролетарська перемога» в 1939 році за високий урожай коріандру (10 цнт з га) був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Завідуючий свинофермою В. В. Гуцало в 1971 році нагороджений орденом Леніна.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури; працюють медичний пункт, пологовий будинок, готель, швейна майстерня.

Човгузів вперше згадується в історичних документах 1420 року. Його населення брало участь у визвольній війні 1648—1654 рр. Тут в 1905 році відбувся страйк сільськогосподарських робітників, придушений військовою силою. За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни понад 200 жителів села нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

ШИ́БЕНА — село, центр сільської Ради. Розташована у верхів'ях річок Жерді і Збруча, за 20 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Ланівці на лінії Тернопіль—Шепетівка. Населення — 1845 чоловік. Сільраді підпорядковане село Улянове.

В Шибеній міститься центральна садиба колгоспу «Поділля», площа орної землі 3 тис. га. Провідні галузі господарства — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво. Допоміжні підприємства — два млини, дві пасіки (210 бджолосімей); розвинуте рибництво. В 1939—1940 рр. колгоспи цього села «II П'ятирічка», «Молодий гірник» та ім. Леніна були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Тут є середня школа, будинок культури, бібліотека; працюють дільнична лікарня, кравецька майстерня.

В селі розміщена ветеринарна лікарня.

За історичними документами село відомо з 1583 року.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН

лоща району 1,2 тис. кв. км, населення 86 тис. чоловік (у т. ч. сільського 84,6 тис., міського 1,4 тис.). Тут 80 населених пунктів, підпорядкованих одній селищній та 34 сільським Радам; 40 колгоспів і 3 радгоспи, за якими закріплено 128 тис. га земельних угідь, у т. ч. 84 тис. га орної землі; 13 промислових підприємств, 3 будівельні організації; 9 лікарень, 64 фельдшерсько-акушерських пунктів, 11 пологових будинків; 73 школи, 78 будинків культури і клубів, 73 бібліотеки.

РУЖИ́ЧНА

Ружи́чна — село, центр сільської Ради. Населення — 6810 чоловік. Сільській Раді підпорядковані села Розсоша, Нижчі Вовківці.

Першу згадку про Ружичну знаходимо в історичних документах 1661 року. Тоді нею володів польський магнат М. Богуш. Розташоване поблизу Чорного шляху, село зазнавало неодноразових нападів татар. Під час одного з таких наскоків у 1668 році Ружична була майже повністю знищена[1]. Після залишення турками Поділля польські феодали почали повертатися до своїх володінь, відновлювати й розширювати свої господарства. Вони надавали селянам, що прибували сюди, пільги, звільняючи їх на кілька років від повинностей. Коли виходив строк договорів, поселяни повністю залежали від поміщика. У другій половині XVII ст. Ружична входила до володінь графа Мира[2], пізніше — панів Малиновських.

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 501, 522, 531.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-747, оп. 1, спр. 2, арк. 41, 42.

П. Х. Дунцов-Вигодовський.

У 1837 році царський уряд за участь у польському повстанні 1830—1831 рр. позбавив власності панів Малиновських. Ружичну конфіскували і перетворили на військове поселення, яке увійшло до складу новоствореної Києво-Подільської округи військових поселень. 1840 року в Ружичній налічувалося 190 дворів, де проживало 446 чоловік і 102 дітей чоловічої статі. З 7 років хлопчиків готували до військової служби, а тих, хто був нездатний до цього,— навчали різних ремесел. Кожен поселенець мав поєднувати військову службу з працею. Суворий режим до дрібниць регламентував його життя. Крім певної денної норми, жителі села обробляли город, доглядали садибу, сад, інвентар. За найменший недогляд їх карали різками. Без дозволу начальства селяни не мали права перебудувати хату, одружитися, продати своїх волів або коней, поїхати на ярмарок. Доведені до відчаю важкими умовами життя й праці, поселенці Ружичної у 1845 році відмовилися працювати і склали скаргу. На розгляд її прибув інспектор військових поселень граф Нікітін. Він влаштував у селі екзекуцію, після чого багатьох поселенців, насамперед тих, що підписані під скаргою, було вислано до Херсонської губернії[1].

Виходець з Ружичної П. Х. Вигодовський (справжнє прізвище Дунцов) під час служби в канцелярії волинського губернатора познайомився з декабристами і 1825 року вступив до Товариства об'єднаних слов'ян. Був засуджений до каторги і заслання в Сибір. 1854 року за виявлені рукописи антиурядового змісту його вдруге засудили до покарання батогами і заслання[2].

З ліквідацією 1857 року військових поселень Ружична стала державною слободою.

Указом від 16 серпня 1863 року ружичнянців переведено до розряду селян-власників і обкладено викупними платежами строком на 44 роки. За даними 1893 року, в селі було 272 двори, де проживало 1465 чоловік. Переважна більшість населення займалася землеробством, окремі селяни ремісникували. У 1899 році неподалік села побудовано керамічний завод. На ньому працювало 150 робітників, переважно з Ружичної[3].

На початку XX ст. в селі налічувалось 389 дворів, де мешкало 2065 чоловік населення. З цієї кількості 59 господарств не мали земельного наділу. З 330 дворів, які тримали польовий клин, у 26 він становив менше десятини, у 42 — тільки десятину, у 132 — три, у 62 — чотири, у 46 — понад п'ять десятин; 22 господарства мали по 10 десятин орної землі[4].

Тоді ж зросла кількість осіб, які займалися кустарництвом. Так, 1916 року різні замовлення місцевих жителів виконували ремісники, що мешкали в 66 дворах[5].

Переважна більшість селян жила у великих злиднях. Хати були сирі, напівтемні, часто-густо малопридатні для проживання. Тяжкі умови життя призводили до захворювань. Село входило до Проскурівської лікарняної дільниці, яка охоплювала 33 населені пункти, а персонал дільниці складався з одного лікаря, фельдшера й баби-повитухи. Тому, коли в 1872 році спалахнула епідемія холери, вижила тільки половина тих, які захворіли.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-747, оп. 1, спр. 2, арк. 43, 44.

[2] М. М. Богданова. Декабрист—крестьянин П. Ф. Дунцов-Выгодовский. Иркутск, 1959, стор. 25—31.

[3] Промышленные заведения Подолии, стор. 4.

[4] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 200, 201.

[5] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 270, 271.

1855 року в селі відкрилася парафіяльна школа, де один учитель навчав 25—30 учнів. З 1886 року вона стала церковнопарафіяльною. Більшість населення була неписьменною. Так, тільки 16 проц. чоловіків і 3 проц. жінок уміли писати й читати. На все село один піп передплачував газету. Через те, що поштового відділення не було, вся кореспонденція адресувалась на Проскурів.

У 90-х роках XIX ст. село Ружичну часто відвідував видатний російський письменник О. І. Купрін, який перебував на військовій службі у Проскурові. В оповіданні «Брегет», написаному 1897 року, письменник згадує Ружичну.

Селяни зазнавали жорстокої експлуатації поміщика, лихварів, що призводило до загострення класової боротьби. В грудні 1905 року під впливом бурхливих революційних подій у країні почалися заворушення і в Ружичній. Серед селян розповсюджувалися антиурядові прокламації[1]. Місцеві жителі С. І. Шеремета, І. П. Мулявка та П. С. Лагодзинський закликали односельців озброюватися і ділити поміщицьку землю[2].

У листопаді 1917 року в селі встановлено Радянську владу. Малоземельні й безземельні селяни Ружичної одержали землю. Але наприкінці лютого село окупували австро-німецькі війська. Населення обклали різноманітними податками. Більшовики Проскурова, які пішли в підпілля, очолили боротьбу трудящих проти окупантів та їх поплічників. Подільський губернський гетьманський інформаційний відділ доповідав 1 жовтня 1918 року губернському старості, що в селах поблизу Проскурова ведеться активна революційна пропаганда серед населення. В лютому 1919 року в ніч з 14 на 15 в Проскурові спалахнуло повстання проти Директорії, яке поширилося і в навколишніх селах. Жителі Ружичної активно допомагали повстанським загонам. Але виступ було придушено, з його учасниками жорстоко розправилися.

6 квітня 1919 року Ружичну визволили підрозділи 2-ї Української радянської дивізії. 18 квітня відбувся з'їзд селян Проскурівського повіту, на якому ухвалили організувати комітети бідноти[3]. В кінці квітня комбід був створений і в Ружичній. Він заснував бойову дружину, взяв на облік усю наявну в селян зброю, а після нового закону про комбіди, виданого Всеукраїнським виконавчим комітетом 14 травня 1919 року, зосередив у своїх руках всю повноту адміністративної влади. Урочисто відзначили трудящі Ружичної Перше травня 1919 року. Багато з них вийшли на святково прикрашені вулиці Проскурова, щоб разом з трудящими міста взяти участь у мітингу та святковій демонстрації.

На початку червня 1919 року петлюрівці, прорвавши фронт на Проскурівському напрямку, зайняли Ружичну. Знову почалися грабежі, знущання, вбивства. Та боротьба за Радянську владу не припинялася. Ружичнянці брали активну участь у діяльності проскурівського підпілля. Петлюрівці жорстоко розправилися з тими, хто виступав за Радянську владу. Вони закатували жителя Ружичної — робітника цегельного заводу Назара Рагу. Спочатку з нього знущалися, а потім вивели за село і зарубали на очах в односельців[4].

З середини грудня 1919 року до липня 1920 року в селі чинили свавілля білополяки. Вони катували селян, забирали хліб, худобу, продукти, палили хати, силоміць мобілізовували до польської армії[5]. 18 листопада 1920 року частини кавалерійської бригади Г. І. Котовського і 134-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії Й. Е. Якіра

Колгоспники артілі «Комунар» вийшли на першу колективну сівбу. Село Ружична, 1929 р.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп 1, спр. 7608, арк. 1.
[2] Й. Ф. Кузьминчук. Технолог полів. К., 1966, стор. 11.
[3] Поділля в роки громадянської війни, стор. 172, 435.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 10, арк. 43.
[5] Поділля в роки громадянської війни, стор. 327.

визволили Ружичну від петлюрівців та інтервентів[1].

Настали роки мирного будівництва. Загоювалися рани, заподіяні війною. У червні 1920 року був створений КНС, який 1925 року об'єднував 402 чоловіка. Він дбав про соціалістичну перебудову села, організовував посівну кампанію.

Перший трактор на артільній ниві. Село Ружична, 1932 р.

Організатором боротьби трудящих за соціалістичні перетворення став партійний осередок, утворений 17 жовтня 1925 року, в складі 11 комуністів[2]. Це були жителі села та робітники керамічного заводу. Секретарем осередку комуністи обрали активного борця за Радянську владу Гнідого. Комуністи згуртували сільську бідноту навколо комнезаму, залучали селян до різних форм кооперації. Багато уваги, зокрема, приділялося питанням культурно-освітньої діяльності.

Партійний осередок, КНС розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед селян за перехід до колективних форм господарювання. Найближчим помічником комуністів став комсомольський осередок, створений у листопаді 1924 року[3]. Завдяки його активній роботі поліпшувався культурний рівень життя селян, підвищувалася їх політична свідомість[4]. Було організовано спортивний, драматичний гуртки, випускалася стінна газета. Приділялася увага військово-патріотичному вихованню молоді. На одному із засідань осередку було вирішено «поставити силами комсомольців виставу, а зібрані гроші внести у фонд Червоної Армії». Над комсомольським осередком Ружичної взяли шефство комсомольці спілки «Будівельник» з Проскурова. Відбувалися спільні засідання бюро, шефи подавали сільським комсомольцям всебічну допомогу. Так, у грудні 1924 року вони на своєму засіданні відзначали, що у комсомольців Ружичної поганий клуб, не все гаразд з передплатою газет. Було вирішено щотижня відвідувати осередок, передплатити для комсомольців газети, допомогти організувати загін юних піонерів, своїми силами відремонтувати клуб, оформити наочну агітацію.

Наприкінці 20-х років партійні і радянські органи, керуючись ленінським кооперативним планом, розгорнули роботу, щоб перебудувати сільське господарство на соціалістичних засадах. 1929 року 53 бідняцькі господарства об'єдналися в колгосп «Комунар», який мав близько 55 га орної землі, дві пари коней та два вози. Тієї осені з кожного гектара зібрали по 7,5 цнт зернових[5]. В цей час велику допомогу новоутвореному колгоспу подали робітники цегельного заводу та військова частина. Восени 1931 року на колгоспних ланах з'явилися трактори Проскурівської МТС. Першими з ружичнянців сіли на трактор Г. Х. Вальчук, С. М. Кіт. Незабаром технікою оволоділа жінка — Катерина Капітанчук. У 1932 році в Ружичній почали впроваджувати нові методи сівби. Було засіяно 130 га цукрових буряків за новим способом. Того року колгосп «Комунар» вже зміг надати допомогу насінням (150 цнт) колгоспникам Немирівського району Вінницької області. За зразкове проведення весняної кампанії та виконання хлібозаготівель у 1932 році районна комісія по свят-

---

[1] ЦДАРА, ф. 1421, оп. 2, спр. 88, арк. 298, 299.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 323, оп. 1, спр. 9, арк. 23.
[3] Там же, ф. 1785, оп. 1, спр. 3, арк. 4.
[4] Там же, ф. 1638, оп. 1, спр. 43, арк. 2, 9, 10.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-747, оп. 1, спр. 21, арк. 42—85; газ. «Прибузька зоря» (Хмельницький), 4 листопада 1967 р.

куванню річниці Жовтня виділила артілі 300 крб. для преміювання колгоспників-ударників[1].

Становлення колективних господарств відбувалося в умовах запеклої класової боротьби. Доводилося переборювати опір класових ворогів, які намагалися перешкодити колгоспному будівництву.

1933 року завершилася суцільна колективізація села. На 1 березня 1934 року в артілі налічувалося 680 дворів і 2764 чоловіка[2]. Колгоспна економіка з кожним роком зміцнювалась. Артіль славилась рибним господарством, яке давало прибутків 2 тис. крб. на рік. У 1933 році колгоспники спорудили нерестовий став і запланували побудувати ще 4 ставки. У 1931 році в артілі почала діяти птахоферма, яка спочатку розміщувалася в селянських хатах, а через рік розташувалася у двох побудованих пташниках на 1000 штук кожний і в приміщенні для молодняка на 2000 курчат. 1939 року колгосп придбав 1000 штук молодняка породи білий леггорн. Для роботи на птахофермі правління виділяло кращих виробничників артілі. Включившись у змагання з передовою пташницею птахорадгоспу ім. Леніна Р. Білобровець, працівники ферми добилися значних успіхів — одержали по 156 штук яєць на курку-несучку, зберегли 1800 курчат, або 99,1 проц. всього молодняка.

У передвоєнні роки в артілі на трьох тваринницьких фермах утримувалося 199 голів великої рогатої худоби, 293 свині. Машинно-тракторний парк налічував 10 зернових сівалок, 10 жаток-самоскидок, 5 вантажних автомашин. Колгоспна цегельня виробляла 150 тис. штук цегли на рік.

В 1939—1940 рр. колгосп «Комунар» і його птахоферма були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. За високі виробничі показники (161,4 яйця на курку-несучку) ферму нагороджено дипломом 2-го ступеня, мотоциклом та премією в сумі 5 тис. крб., а пташниць М. А. Атаманчук і М. В. Мельник, відповідно, Великою і Малою срібними медалями[3].

1939 року найвищий у районі врожай зернових — 18,7 цнт з га — зібрала бригада П. К. Філіпчука. На всю область пролунало ім'я доярки Е. Чабан, яка того року надоїла від корови «Пави» 8522 літра молока[4]. Ім'я знатної доярки було занесено до Почесної книги ВСГВ.

Зміцнення громадського господарства дало змогу поліпшити добробут колгоспників. З ростом прибутків колгоспу (1939 року він становив 1 млн. 43 тис. крб.), заможним стало життя ружичнянців. Так, колгоспник Мартин Шеремета (його прадід, дід, батько і він сам до революції наймитували у куркулів, ходили на заробітки) у 1939 році разом з дружиною виробив 700 трудоднів, на які одержав 150 пудів хліба і 2 тис. крб. грішми. Шеремета спорудив добротний будинок під черепицею, мав корову, двоє свиней. Прибутки сім'ї становили 7 тис. карбованців[5].

У відбудовний період і роки перших п'ятирічок у Ружичній проводилась велика робота щодо ліквідації неписьменності. Вже в перші роки існування Радянської влади тут, крім початкової школи, школи-пересувки, працювали гуртки лікнепу. На кінець двадцятих років неписьменність була в основному ліквідована[6]. В 1939 році в селі споруджено двоповерхове приміщення середньої школи, відкрито 9-й клас. 60 юнаків та дівчат навчалися у вечірній школі, 15 — у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Колгоспна бібліотека в 1940 році налічувала понад 5 тис. книжок. Ружичнянці передплачували 550 газет, 52 журнали, в колгоспних хатах з'явилося радіо. Ще в 1932 році село телефонізували. В 1939 році в день святкування 22-х роковин Жовтня урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну.

Славилося село художньою самодіяльністю. Тут працювали драматичний і хоро-

---

[1] Газ. «Прикордонна комуна», 7 листопада 1932 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-794, оп. 1, спр. 7, арк. 6.
[3] Там же, ф. Р-2465, оп. 1, спр. 88, арк. 8, 9, 88.
[4] Там же, арк. 7.
[5] Газ. «Червоний кордон», 16 грудня 1939 р.
[6] Газ. «Червоний кордон», 3 січня 1928 р.

вий гуртки та капела бандуристів, організована колгоспником К. Д. Котом. В роботі гуртка брали участь його дружина, син, дочка. Капела виступала в Москві перед делегатами VII Всесоюзного з'їзду Рад та X з'їзду ВЛКСМ. Керівник її К. Д. Кіт одержав у дарунок годинник. У програмі ансамблю були українські народні пісні «Дозволь мені, мати, криницю копати», «За городом качки пливуть» та інші. У 1939 році бандуристи успішно виступили на Всесоюзній сільськогосподарській виставці.

Партійна організація надавала великого значення військово-патріотичному вихованню колгоспників. Молодь вивчала історію Червоної Армії, здійснювала шефські зв'язки з військовими частинами. Коли в 1932 році в країні почався рух за будівництво ескадрильї «Крила ленінізму», слухачі Ружичнянської партшколи вирішили відрахувати одноденний заробіток на її будівництво.

Страшна звістка про початок війни чорною хмарою насунула на село. 22 червня 1941 року німецькі літаки скинули бомби на Ружичну[1], а 6 липня 1941 року ворог окупував її.

Знущання, катування, смерть принесли гітлерівці жителям села. Фашисти й поліцаї грабували населення. Понад 150 юнаків та дівчат віком від 15 до 18 років вивезли на каторжні роботи до Німеччини. По 12—14 годин працювали вони на заводах, у господарствах землевласників, зазнаючи жорстоких знущань.

25 березня 1944 року війська 1-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту[2] визволили село від фашистів. На честь тих, хто загинув у роки Великої Вітчизняної війни, у парку біля школи в 1967 році споруджено пам'ятник.

За роки фашистської окупації господарство артілі зазнало великих втрат. Тільки будівель, сільгоспінвентаря, врожаю і худоби фашисти знищили і пограбували на 10 млн. 239 тис. крб. З війни в Ружичну не повернулося 166 чоловік.

Відразу ж після визволення села колгоспники Ружичної взялися за відбудову господарства. Довелося починати майже спочатку. Працювали, не шкодуючи сил. Рільники за 6 днів засіяли землю, за 10 днів зібрали врожай. Того року артіль виростила по 10,5 цнт зернових з га, по 190 цнт цукрових буряків[3]. Восени 1944 року «Комунар» здав у фонд Червоної Армії 7200 пудів хліба.

Нелегко було працювати ружичнянцям. Ще йшла війна, не вистачало техніки, орати доводилося волами й коровами. За роки фашистської окупації земля була занедбана. Але самовіддана праця трудівників дала свої наслідки. Вже 1945 року вони одержали по 15,2 цнт озимої пшениці, 10 цнт жита з гектара. Колгосп мав 126 голів великої рогатої худоби, 231 коня, 271 вівцю. Наступного року він став мільйонером.

З липня 1946 року Ружична — центр району, названого Ружичнянським. Створено комісію для планування та забудови села: сюди переїхали установи і підприємства колишнього Проскурівського району. Для виконання будівельних робіт потрібні були матеріали. Тому в колгоспі налагодили виробництво саману й цегли. Вся робота районних установ і організацій спрямовувалась на дальше піднесення сільськогосподарського виробництва. Районна газета «Радянська правда», що виходила з 1946 року, висвітлювала на своїх сторінках хід соціалістичного змагання, публікувала виступи кращих колгоспників, трактористів, ланкових, бригадирів.

Велику виховну роботу провадили серед колгоспників партійна організація та сільська Рада, особливо у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду УРСР в 1947 році. Почуттям великої любові до партії, уряду були сповнені слова 74-річного колгоспника Ружичної, бригадира городньої бригади Никифора Шведа, який першим прийшов віддати свій голос за кандидатів блоку комуністів і безпартійних: «44 роки прожив я при царському режимі, при якому до управління державою допускалися тільки багачі... Спасибі партії і державі нашій за щасливе життя». Готуючись до виборів, він перевиконав план прибутку від городніх культур на 50 тис.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1160, оп. 3, спр. 8, арк. 117.
[2] Архів МО СРСР, оп. 6850, спр. 432, арк. 178, 179.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1160, оп. 3, спр. 8, арк. 118, спр. 25, арк. 388.

На пасіці колгоспу «Комунар» у селі Ружичній, 1968 р.

карбованців, посіяв у бригаді 4 га цукрових буряків, з яких одержав урожай по 400 цнт з гектара[1].

Райком партії, райвиконком приділяли велику увагу питанням культурного розвитку трудящих, охороні здоров'я. В 1946 році в Ружичній працювала районна лікарня. При районному будинку культури, відкритому в 1946 році, діяли гуртки художньої самодіяльності: драматичний, хоровий, бандуристів, організовано агіткультбригаду. В репертуарі капели бандуристів була пісня «Колгоспна посівна», присвячена трудівникам артілі «Комунар». Музику до неї написав керівник капели бандуристів К. Д. Кіт.

1947 року в господарстві відновлено посіви ярової пшениці. Цей захід дав позитивні наслідки: з кожного гектара одержали по 19,7 цнт пшениці. Зібравши високий урожай, колгосп мав змогу допомогти насінням сусіднім артілям. Багато зусиль для підвищення культури землеробства доклав агроном колгоспу Й. Ф. Кузьминчук, якому за самовіддану працю надано звання заслуженого агронома УРСР. Про свій досвід роботи він розповів у книжці «Технолог полів», виданій 1966 року видавництвом «Урожай». Запроваджувати нові методи обробітку полів колгоспникам допомагали шефи — наукові працівники Уманського сільськогосподарського інституту, які приїздили 1947 року до села.

Господарство міцніло. Партійна організація і сільрада дбали про вдосконалення агротехніки, поліпшення сівозмін, розвиток тваринництва. Урожайність зернових у 1955 році становила по 26 цнт з га, цукрових буряків — 369 цнт. Успіхи в рослинництві сприяли піднесенню тваринництва. Надій молока на фуражну корову збільшився того року до 2563 кілограмів, від кожної свиноматки одержано по 16 ділових поросят. Тільки від свиноферми артіль мала прибутку близько 715 тис. крб. на рік. Колгоспники спорудили 4 свинарники, кормокухню, приміщення для зберігання та підготовки кормів, водопровід і підвісну дорогу в свинарнику, кормозапарник, макуходробарку. Все господарство було електрифіковано.

Колгосп став багатогалузевим господарством. Крім рільництва, тут розвинуте садівництво, овочівництво, парниково-тепличне господарство, вівчарство, бджільництво, птахівництво, молочне тваринництво, свинарство. Господарство обслуговували млин, крупорушка, пилорама, шорна майстерня, стельмашня, кузня, черепична майстерня, електростанція.

1955 року за успіхи, досягнуті в колгоспному виробництві, артіль була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Групу трудівників Ружичної нагородили цінними подарунками: голову правління О. Л. Гуцалюка — автомашиною «Побєда», бригадирів А. Н. Рагу і В. П. Філіпчука, завідуючого свинофермою М. А. Блідого — мотоциклами. Учасником виставки була й колгоспна птахоферма. Пташниця Ніна Корчак одержала від кожної курки-несучки по 164 яєць. Про свої здобутки в праці Корчак розповіла в брошурі «Наш досвід роботи по підвищенню несучості курей», виданій у Києві 1956 року.

З року в рік зростає економіка колгоспу. Високих показників добились тваринники, впроваджуючи у виробництво досягнення науки і техніки, передовий досвід. Так, у державному дослідницькому господарстві «Терезіно» на Київщині колгоспники навчилися закладати поживний силос із кукурудзяних качанів молочновоскової стиглості; із Старокостянтинівського радгоспу вони привезли племінне поголів'я свиней; вирощувати високі врожаї фруктів навчилися у російських друзів, на батьківщині Мічуріна. В лютому 1958 року за успіхи в розвитку сільського господарства і досягнення високих показників у виробництві зерна, цукрових буряків, м'яса,

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 323, оп. 2, спр. 54, арк. 115, 116.

молока та інших продуктів сільського господарства 14 колгоспників Ружичної нагороджено орденами й медалями. Орденом Леніна нагороджено завідуючого свинофермою М. А. Блідого, агронома Й. Ф. Кузьминчука, орденом Трудового Червоного Прапора — свинарку Є. М. Тростинську, бригадира тракторної бригади М. Ф. Кота, завідуючу птахофермою М. П. Молотай, керівника рільничої бригади П. І. Трунову. Голові артілі О. Л. Гуцалюку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

1959 року «Комунар» об'єднався з сусіднім колгоспом сіл Розсоші та Нижчих Вовківців. Господарство було відстале, тому на початку спільного господарювання виробничі показники «Комунара» дещо знизились. Але сумлінна праця трудівників дала свої наслідки. 1965 року про «Комунар» заговорили знову. Він став передовим не тільки в районі, але й в області. В рік об'єднання людино-день оцінювався в 1 крб. 80 коп., а 1965 року — 3 крб.[1]. Високих показників досягнуто завдяки підвищенню родючості полів, ефективному використанню кожного гектара землі. В колгоспі розроблено систему угноєння полів, внесення органічних добрив, яких щороку вивозиться на поля близько 20 тис. тонн.

З кожним роком «Комунар» набирає сили. 1970 року на його фермах утримувалось 2242 голови великої рогатої худоби, в т. ч. 893 корови, 315 свиней, близько 27 тис. штук птиці, 200 бджолосімей. Того року урожайність зернових становила 25,5 цнт, цукрових буряків — 355, овочів — 310 цнт з гектара, а грошові прибутки — близько 2 млн. карбованців.

Восьму п'ятирічку колгоспники Ружичної завершили достроково. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 квітня 1971 року нагороджено 8 чоловік, у т. ч. орденом Жовтневої Революції голову колгоспу О. Л. Гуцалюка, зав. птахофермою Л. М. Палигу, доярку Б. І. Подлюк.

З 1954 року ружичнянці змагаються з Гатчинським колгоспом «Память Ільича» Ленінградської області. Гатчинці передали комунарівцям свій досвід поліпшення породності худоби. Не залишилися в боргу й ружичнянці. Вони допомогли російським братам сортовим насінням пшениці, ячменю, цукрових буряків, поділилися досвідом вирощування цукрових буряків[2].

З кожним роком стає кращою Ружична. У післявоєнний час в селі з'явилось 7 нових вулиць, все село забудоване новими житловими будинками. Всі вони цегляні, під залізом і черепицею. В селі посаджено парк на площі 1 гектар, упорядковано шосейну дорогу Ружична—Розсоша, прокладено 3 км водопроводу, упорядковано територію тваринницького містечка. В центрі села встановлено пам'ятник В. І. Леніну, тут є побутова майстерня для пошиття та ремонту одягу, головних уборів, фотоательє.

В житті села велика роль належить сільській Раді. У 1971 році колгоспники обрали до неї 87 депутатів, з них з вищою і середньою освітою — 65 чоловік. Це найбільш шановані люди. При Раді працює 7 постійних комісій: освіти й культури, сільськогосподарська, шляхового будівництва, охорони здоров'я та соціального забезпечення, торгівлі і громадського харчування, фінансово-бюджетна, соціалістичної законності. На сесіях сільської Ради, які відбуваються щомісяця, розглядаються питання колгоспного виробництва, благоустрою, роботи школи. В авангарді трудівників села — комуністи, яких на обліку в парторганізації перебуває понад 90 чоловік. У рільництві працює 35 комуністів, у тваринництві — 9. З 1950 року правління артілі очолює комуніст з 1942 року, Герой Соціалістичної Праці О. Л. Гуцалюк.

У дитячих яслах колгоспу «Комунар». Село Ружична, 1969 р.

[1] Й. Ф. Кузьминчук. Технолог полів, стор. 8.

[2] Газ. «Правда Украины», 23 березня 1965 р.

Міжнародні змагання з веслування в селі Ружичній, 1966 р.

Він один з перших організаторів колгоспу. Надійним помічником партійної організації є комсомольці — понад 150 юнаків та дівчат.

Великі здобутки має Ружична і в розвитку охорони здоров'я, освіти, культури. В селі є амбулаторія, де працює 9 чоловік медичного персоналу. Тут діють дитячі ясла-сад, кращі в області. Завідуюча яслями комуністка П. І. Трунова після війни очолювала рільничу бригаду. За досягнуті успіхи її нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора і п'ятьма медалями Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

1969 року в Ружичній побудовано нове триповерхове приміщення середньої школи на 640 учнів, яких навчають 36 учителів. Тільки за післявоєнні роки з її стін вийшло понад 300 юнаків і дівчат. Більшість з них працює в сільському господарстві. 14 випускників стали вчителями, 17 — інженерами, 4 — лікарями. Серед випускників — три кандидати технічних наук, кандидат медичних наук.

Створено умови для культурного відпочинку трудящих. У 1957 році споруджено будинок культури із залом на 520 місць. Тут встановлено стаціонарну кіноустановку, демонструються широкоекранні фільми. Працюють хоровий, танцювальний, драматичний, музичний гуртки та дитяча балетна студія. Самодіяльні гуртки Ружичної неодноразово були переможцями на обласних оглядах художньої самодіяльності, брали участь у республіканських оглядах. Успішно виступив на республіканському огляді сільської художньої самодіяльності в лютому 1956 року хор доярок, яким керувала Атланда Степанова — дочка керівника капели бандуристів К. Д. Кота. Газета «Правда» 23 грудня 1957 року писала про розвиток художньої самодіяльності в колгоспі, вмістила фото її учасників. 1970 року ружичнянські самодіяльні митці були учасниками республіканського огляду самодіяльного мистецтва.

В селі працює 3 бібліотеки, книжковий фонд яких становить 5 тис. примірників. З 1957 року тут відкрито народний музей. У селі широко відзначаються свята врожаю, організовуються молодіжні фестивалі, урочисті проводи до Радянської армії тощо. Приділяється увага організації спортивної роботи. Тут займаються легкою і важкою атлетикою, вільною і класичною боротьбою. Майже 200 юнаків і дівчат навчаються в секції академічної греблі. Комплекс спортивних споруд на величезному сільському ставку нічим не поступається міському — чудові причали, сучасний елінг. 1965 року в Ружичній відбувалися змагання на першість країни з греблі на байдарках і каное, в яких взяли участь понад 450 спортсменів з усіх союзних республік. Наступного року відбулися міжнародні змагання на байдарках і каное, а в 1969 році — вдруге змагання на першість країни з цього ж виду спорту.

Заможно й культурно живе Ружична, разом з усім радянським народом впевнено крокує вона до комунізму.

Г. М. ПЛАЩОВА

ЧО́РНИЙ О́СТРІВ

Чорний Острів (до середини XVI ст.— Чорний Городок) — селище міського типу, центр однойменної селищної Ради. Розташований в одному з найбільш мальовничих куточків Поділля — на своєрідному острові, при злитті Південного Бугу і Мшанця. Відстань до м. Хмельницького — 17 км, до найближчої залізничної стан-

М. Г. Б у р а ч е к. «Дорога до колгоспу». Олія. 1937 р.
Київський музей українського образотворчого мистецтва.

Народний ансамбль танцю Ружичнянського будинку культури. Село Ружична, 1970 р.

Ансамбль сопілкарів Лісовогриновецького будинку культури Хмельницького району. Село Лісові Гринівці, 1970 р.

ції Чорний Острів на лінії Хмельницький—Підволочиськ — 2 км. Населення — 1428 чоловік. Селищній Раді підпорядковані села Вовча Гора, Грузевиця, Мар'янівка.

Чорний Острів — одне з давніх поселень Поділля, яке ще до нападів кримських татар мало укріплену фортецю[1]. Оточене навколо могутніми дубовими лісами і суцільними болотами, поселення з його земляними і дерев'яними укріпленнями здавалося похмурим і загадковим, тому і назву дістало «Чорний Городок»[2]. В історичних джерелах про нього вперше згадується 1366 року[3]. Під час вторгнення орд кримських татар на територію краю Чорний Острів був спалений, а фортеця зруйнована. У другій половині XIV ст. оборонні укріплення відбудували, але поселення ще довгий час залишалося малонаселеним. У 1530 році в ньому нараховувалося всього 5 плугів[4] (плуг — старовинна російська одиниця виміру площі орних земель, становить 8,74 га), що відповідало 10—15 господарствам з населенням близько ста чоловік.

В середині 50-х років XVI ст. економічний розвиток Чорного Острова прискорюється. 1556 року він переводиться до розряду міських поселень, одержує магдебурзьке право і дозвіл на влаштовування ярмарків двічі на рік та тижневих торгів[5]. Поступово містечко перетворюється на торговий центр із значною кількістю ремісничого і торгового населення. 1578 року тут налічувалося 420 жителів і 84 будинки[6].

Розташований на шляху, що йшов з Південної Волині на Поділля, Чорний Острів у період визвольної війни українського народу виявився в районі активних дій селянсько-козацьких військ. У червні 1649 року в районі Меджибожа — Чорного Острова українське військо на чолі з Данилом Нечаєм розгромило передові частини польсько-шляхетського війська. 1651 року через містечко з-під Гончарихи на Кам'янець-Подільський проходило повстанське військо на чолі з Д. Лисовцем[7]. Влітку 1653 року під Чорним Островом зосереджувалося селянсько-козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким, яке готувалося до рішучого бою з шляхетськими військами[8].

В другій половині XVII ст., під час розбійницьких нападів кримських татар і турків, Чорний Острів та його околиці неодноразово були пограбовані і спустошені. Наслідком того було зменшення кількості населення та уповільнення соціально-економічного розвитку поселення.

Головною ланкою магнатського господарства на півдні Волині в XVIII ст. був фільварок, в якому панувала феодальна власність на землю. Чорноострівський фільварок знаходився на території Подільського воєводства, на кордоні з південною Волинню, і входив до складу маєтків князя Вишневецького. Землеволодіння селян обумовлювалося відбуванням феодальних повинностей. Усі господарські роботи селяни виконували власним тяглом, тому основною формою ренти була відробіткова. В Чорноострівському фільварку за день панщини належало нажати одну копу озимих[9]. Селяни, крім повинностей на користь феодала, сплачували державі й церкві різноманітні податки (подушна подать, десятина). В фільварковому господарстві були допоміжні підприємства — млин і винокурня, які давали феодалу значний прибуток.

У 1797 році Чорний Острів увійшов до складу Проскурівського повіту Подільської губернії.

Початок і особливо середина XIX ст. характерні для Чорного Острова значним пожвавленням промислового розвитку. У 1833 році в містечку розпочалося будівництво першого великого підприємства — цукрового заводу, який став до ладу

---

1 Архив ЮЗР, ч. 6, т. 1, стор. 33.
2 П. Н. Батюшков. Волынь, стор. 69.
3 Журн. «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 20, стор. 780, 787.
4 Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 64.
5 Городские поселения в Российской империи, т. 4, стор. 126.
6 Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 64.
7 Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, стор. 326, 327.
8 Документи Богдана Хмельницького, стор. 670.
9 А. И. Баранович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в., стор. 38, 43.

у 1849 році. Поступово розширюється кількість кустарних промислів. 1845 року в Чорному Острові працювали заводи поташний, пивоварний, для виготовлення дзвонів, 4 підприємства, що виробляли шкіру, дві воскобійки[1].

Магнат Пшездзецький, який володів Чорним Островом та навколишніми селами, мав кілька тисяч десятин орної землі, понад п'ять тисяч селян-кріпаків. Його маєтки в 60-х роках оцінювалися сумою понад 100 тис. крб. Він мав розкішний палац, чудову картинну галерею, бібліотеку, влаштовував пишні бали і прийоми[2]. В той же час основна маса селян злидарювала, задихаючись від безземелля і нещадної експлуатації. Так, у другій чверті XIX ст. з 197 селянських дворів Чорного Острова 58 не мали ні польової землі, ні тягла, користувалися лише невеликими городами, розмір яких не перевищував півдесятини[3]. Крім грошових податків, кожен селянин тільки весною й літом відробляв у поміщицькому маєтку близько 90 днів. Свавілля Пшездзецького щодо покріпачених чорноострівських селян дійшло до таких меж, що справою примусу селян працювати навіть у святкові дні змушений був 1838 року зайнятися проскурівський повітовий суд. Не прийнявши ніяких рішень, суд під тиском незаперечних фактів все ж констатував перевищення прав поміщиком[4].

Реформа 1861 року, яка дала селянам особисту волю, пограбувала їх на користь місцевих поміщиків. Відповідно до положення про викуп, селяни Чорного Острова повинні були на протязі 49 років заплатити за наділи, які вони одержали від поміщика, близько 60 тис. крб.[5]. Це була для селян досить велика сума, яка, до речі, значно перевищувала ринкову вартість землі. Ознайомившись з умовами викупу, селяни Чорного Острова в серпні 1862 року звернулися зі скаргою до Проскурівського мирового з'їзду, в якій заявили, що вони неспроможні викупити землю і категорично відмовляються від неї. Чорноострівська справа завершилась лише в кінці 1864 року, коли за новим положенням 1863 року для Південно-Західного краю викупні платежі було знижено на 25 процентів[6].

У другій половині XIX ст. в Чорному Острові поряд з інтенсивним ростом населення набуває великого значення дрібна приватна торгівля. Якщо в 1872 році в містечку налічувалося 972 жителі, то в 1893-му — 2802[7]. За цей же час кількість дворів відповідно збільшилось з 244 до 437. Значну частину населення становили євреї, зв'язані головним чином з торгівлею, лихварством і дрібним ремеслом. В селищі діяло 46 дрібних торговельних підприємств, 46 ремісників[8].

З промислових підприємств у той час було збудовано лише дві невеликі цегельні. Зате перестали діяти заводи поташний, для виготовлення дзвонів, воскобійки, підприємства, що виробляли шкіру. В кінці 90-х років XIX ст. звідси перевезено до Проскурова цукровий завод. Занепад промислового розвитку Чорного Острова пояснюється зростанням монополістичного капіталу і неспроможністю конкурентної боротьби з ним невеликих промислових підприємств містечка. Певну роль у цьому відіграло також прокладення в кінці XIX ст. залізничних ліній, які зв'язали Проскурів з великими містами Поділля й України. Тому значно вигідніше стало будувати промислові підприємства в Проскурові, ніж у Чорному Острові.

На початку 900-х років наступна власниця Чорного Острова графиня Ігнатьєва мала 511 десятин найбільш родючих земель[9], а 321 селянський двір з населенням 1995 чоловік володів всього 982 десятинами. При чому з цієї кількості господарств 57 — зовсім не мали землі, 28 — поля. З 236 дворів, які тримали польовий клин, у 28-ми він не досягав і десятини, 34 — мали по десятині, 46 — по дві, 16 — по три,

[1] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 458, 459.
[2] Журн «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 20, стор. 783—787.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2575, арк. 1, 3—11.
[4] Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 295, арк. 35.
[5] Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 2575.
[6] Там же, арк. 27—30, 35.
[7] В. К Гульдман Населенные места Подольской губернии, стор. 546.
[8] Календарь Юго-Западного края на 1873 г., стор. 416.
[9] В. К. Гульдман. Поместное землевладение в Подольской губернии, стор. 164, 165.

75 — по чотири, 35 — по 5 і лише два господарства володіли 10 десятинами орної землі[1]. Примітивна система землеробства, неякісний обробіток грунту внаслідок недостатньої забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським інвентарем і робочою худобою (1912 року в 273 бідняцьких і середняцьких дворах налічувалось 173 коней)[2] зумовлювали низькі врожаї озимих і ярих культур. Навіть у кращі роки селяни збирали з десятини не більше 50—55 пудів зерна.

На грунті нужди і безправ'я зростали революційні настрої трудящих містечка, які в роки першої російської революції вилились у відкриті виступи проти поміщиків і самодержавства. В квітні 1906 року проскурівський повітовий справник доносив Подільському губернаторові, що чорноострівський селянин Петро Ліпницький на міському ринку агітував селян силою відібрати землю у поміщиків і духовенства[3]. За політичну роботу серед селян і ремісників, спрямовану проти царизму, в цьому ж році було заарештовано і посаджено до Проскурівської в'язниці кількох жителів Чорного Острова[4].

Напередодні імперіалістичної війни Чорний Острів являв собою порівняно велике селище напівміського типу з слабо розвиненою промисловістю. В 1913 році тут працювало лише 3 млини, з яких два мали парові двигуни. Але діяло чимало дрібних ремісничих майстерень для виготовлення овечих шкір, пошиття кожухів, смушкових шапок і взуття. В цих майстернях працювало понад 70 ремісників.

Значне місце в економічному розвитку, крім ремісництва, посідала дрібна приватна торгівля. У 1913 році тут було 42 лавки, в т. ч. три для продажу горілки і вина. Щорічно 1 жовтня проводилися тижневі ярмарки, кожних два вівторки щомісяця — базари[5].

Чорний Острів мав невелику поштово-телеграфну контору і поштову земську станцію. В містечку розміщувалося також кілька волосних адміністративних установ і релігійних закладів: волосне управління, міщанська управа, мировий суддя, акцизний нагляд, православний і католицький храми тощо.

З медичних закладів працювали волосна земська лікарня, заснована на початку 70-х років XIX ст. при цукровому заводі, приватна на два ліжка аптека. Після закриття в кінці 80-х років цукрового заводу лікарня перейшла у відання місцевих властей і її перетворено у волосну. В 1910—1913 рр. в ній працювали, обслуговуючи всю волость, лікар, три фельдшери, акушерка; діяв стаціонар на 10 ліжок[6].

У 1834 році тут відкрито однокласне парафіяльне училище, у якому працював учитель та навчалось 50 хлопчиків і 20 дівчаток[7], а також дворянське повітове училище, яке діяло до 1869 року[8]. В останньому з 1855 по 1858 рік викладав історію і географію видатний український поет і байкар Л. І. Глібов[9]. Під час перебування в Чорному Острові він написав ряд чудових ліричних пісень і байок: зокрема пісні «Журба», «Летить голуб понад морем», «Билина», байки «Вівчар», «Шпак», «Щука» та інші. До цього часу в селищі збереглися будинки, де жив і працював Л. І. Глібов. Після революції 1905—1907 рр. в містечку відкрилося двокласне міністерське училище. В його стінах здобув початкову освіту російський радянський письменник Г. М. Гайдовський (1902—1962 рр.), який народився в Чорному Острові, і проживав тут до 1915 року в родині свого батька, військового ветеринарного лікаря.

---

[1] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 212, 213.
[2] Весь Юго-Западный край, стор. 1053.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7250, арк. 1—4.
[4] Там же, ф. 281, оп. 1, спр. 7858. арк. 19.
[5] Там же, ф. 223, оп. 1, спр. 487, арк. 57.
[6] Отчет Подольской губернской управы по делам земского хозяйства по врачебной части за 1909 год. Каменец-Подольский, 1910, стор. 76, 78.
[7] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1902 год, ч. 2. Подольская губерния, К., 1902, стор. 47.
[8] Хмельницький облдержархів, ф. 67, оп. 1, спр. 519, арк. 9.
[9] Б. М. Гур'єв. Леонід Глібов. Літературний портрет. К., 1965, стор. 7.

У музеї поета-байкаря Л. І. Глібова. Чорний Острів, 1970 р.

Перша світова війна ускладнила і без того важке становище трудящих містечка. Воно стало постійним місцем розташування тилових і бойових частин, що відводилися на відпочинок з Південно-Західного фронту. Працездатних чоловіків забрали на фронт, ті, що залишилися, мобілізовувалися на виконання окопних, обозних та інших робіт для армії. Після повалення царизму в селах Проскурівського повіту почалися заворушення. Селяни відмовлялися виконувати повинності для фронту. В цей час посилився вплив більшовиків серед селянства. До містечка приїздили представники більшовицьких організацій з Проскурова, які роз'яснювали ленінську політику в питаннях аграрної програми, війни і миру.

Населення з радістю зустріло звістку про збройне повстання в Петрограді й перемогу пролетаріату. В листопаді 1917 року в Чорному Острові встановлено Радянську владу. Та завойовану свободу довелося відстоювати зі зброєю в руках від банд внутрішньої контрреволюції й іноземних інтервентів, які нав'язали молодій республіці Рад збройну боротьбу.

В другій половині лютого 1918 року Чорний Острів захоплюють австро-німецькі війська, які спільно з українськими буржуазними націоналістами встановлюють жорстокий окупаційний режим. Після втечі з Поділля інтервентів у грудні 1918 року влада в містечку переходить до Директорії. Однак петлюрівцям не довелося довго ,,господарювати". 11 квітня 1919 року війська 2-ї Української радянської дивізії визволили містечко від петлюрівських банд[1]. Почало нормалізуватися життя. Наприкінці квітня 1919 року тут створено комуністичний осередок. При осередку організували читальню, на села відрядили агітаторів. В усіх населених пунктах біднота створювала бойові загони, що знешкоджували куркульсько-бандитські групи[2].

В кінці травня 1919 року з Галичини почався новий наступ петлюрівських військ на Україну. 5 червня розгорнувся жорстокий бій за Чорний Острів. Петлюрівцям вдалося вдертися в містечко і захопити його[3]. Для трудящих знову настали важкі часи. Рятуючись від терору контрреволюції, жителі містечка тікали в ліси, до партизанських загонів, пробирались до діючих частин Червоної Армії. Боротьбою революційно настроєного населення керував підпільний ревком, організований у другій половині 1919 року[4]. Ревком створив партизанський загін, який базувався в черепівському лісі.

В червні 1920 року внаслідок наступу Червоної Армії, польський фронт на Україні було зламано. 1-а бригада Червоного козацтва, очолювана П. П. Григор'євим, розпочала операцію по розгрому значного угруповання польських військ, яке засіло в Чорному Острові. Завдяки навальній атаці червоних козаків з північної і південної сторін містечка, 6 липня пілсудчики залишили свої позиції і почали тікати на захід. Але у тилу їх зустріли червоні частини, які й завершили справу цілковитого розгрому. На станції Чорний Острів червоні козаки захопили 130 вагонів з боєприпа-

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 16, 113, 125, 126, 155.
[2] Газ. «Мысль коммуниста» (Проскурів), 1 травня 1919 р.
[3] В. С. Васильчиков. Начдив Щорс, стор. 86.
[4] В боях за Жовтень, стор. 148.

сами, обмундируванням, продовольством та вагон медикаментів, потрібних Червоній Армії[1].

Наприкінці вересня 1920 року Чорний Острів знову захоплюють петлюрівці і поляки. Однак, згідно з умовами переговорів між Польщею і Радянською Росією, польські окупанти залишили містечко, а 20 листопада 1920 року частини 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова вибили звідси й петлюрівців[2].

Після визволення розгорнув діяльність ревком. Під керівництвом партійного осередку (в 1921 році він налічував 8 комуністів)[3] ревком провадив серед трудящих міста енергійну політичну і організаційну роботу, спрямовану на встановлення трудової дисципліни і революційного правопорядку, на відбудову промисловості і сільського господарства. Велику допомогу в зміцненні Радянської влади, зокрема в боротьбі проти куркульства та в організації хлібозаготівель, подавав місцевий комітет незаможних селян (КНС), організований наприкінці 1920 року з представників найбідніших кіл населення і маломіцних середняків.

У 1921—1922 рр. комуністи, члени КНС успішно провели важливу кампанію — збирання хліба для допомоги населенню губерній, які найбільше постраждали від голоду. Хоч робітники й селяни Чорного Острова самі сиділи на напівголодному пайку (літо 1921 року було посушливим), вони не залишилися байдужими до нещастя своїх російських братів. Трудящі Чорного Острова і сіл волості добровільно зібрали близько 1500 пудів зерна, понад 20 млн. крб. та відправили до фонду допомоги голодуючим[4].

В березні 1923 року Чорний Острів став адміністративним центром новоутвореного Чорноострівського району. Розгорнули роботу райком партії, райвиконком та інші установи. Незважаючи на великі труднощі, головним чином матеріального порядку, містечко поступово відбудовувалося. З промислових підприємств першим став до ладу паровий млин, відкрилося кілька майстерень, що виготовляли речі селянського вжитку, шили й ремонтували одяг та взуття. Для надання допомоги селянам у піднесенні сільськогосподарського виробництва і кооперуванні в Чорному Острові було організовано селянське кредитне і споживче товариства, прокатний пункт сільськогосподарських машин, зерноочисний пункт, агрономічну й ветеринарну дільниці з ветлікарнею[5].

Одразу ж після закінчення громадянської війни відновила роботу лікарня, почала працювати аптека. В колишньому поміщицькому палаці відкрили початкову, а в 1923 році — семирічну школи. Тоді ж створено дитячий будинок. Пожвавилось і культурне життя Чорного Острова. У 1925 році розгорнули освітню роботу гуртки лікнепу, сельбуд, бібліотека. У сельбуді часто виступали з виставами місцеві драмгуртківці та проскурівський і кам'янець-подільський театри, читались лекції з питань міжнародного і внутрішнього становища, на сільськогосподарські та атеїстичні теми.

У березні 1927 року комуністи й бідняки організовують перший селянський виробничий кооператив — ТСОЗ «Червоний орач». Через рік утворюється ще один ТСОЗ — «Жовтень». Обидва кооперативи були маломіцними й слабкими в господарському відношенні. 1928 року вони об'єднували всього 18 селянських дворів і мали приблизно 60 десятин землі[6]. Проте ТСОЗи відіграли велику роль у кооперуванні селянських мас. На базі існуючих товариств спільного обробітку землі 1929 року створюються колгоспи «Жовтень» та ім. Петровського. Тоді ж об'єднуються в сільськогосподарську артіль «Агромінімум» селяни сусіднього села Ляпинців та частина

---

[1] І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво, стор. 125, 126.
[2] Червонное казачество. Воспоминания ветеранов. М., 1969, стор. 248.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1037, оп. 1, спр. 3, арк. 7.
[5] Матеріали до опису округ УРСР. Проскурівська округа, стор. 23.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 435, оп. 1, спр. 7, арк. 23.

чорноострівців[1]. 1932 року членами колгоспів була вже переважна більшість хліборобів Чорного Острова.

Відбулися корінні зміни і в становищі тієї частини населення, що займалася ремісництвом і торгівлею. Внаслідок проведеної комуністами політичної і організаторської роботи ремісники об'єдналися в промислово-виробничі колективи: кравці — в артіль ім. 8 Березня, шевці — в артіль «Червоний чоботар» (пізніше «Працівник»), столяри — в артіль «Молот», металісти — в артіль «Металіст». В артілі ім. 8 Березня, яка діяла з 1931 року, працювало 38 робітників. Вона виготовляла швейні вироби з бавовняних і шерстяних тканин, трикотажу. Приватний сектор у промисловому виробництві й торгівлі повністю ліквідовано.

За роки п'ятирічки значно зросла в технічному оснащенні Чорноострівська МТС, яку організовано 1930 року. Через десять років вона мала 54 трактори, 9 зернових комбайнів, 6 вантажних автомобілів, 5 тягачів і багато іншої техніки. Середній виробіток на тракторі ХТЗ становив 735 га, на тракторі ЧТЗ — 1043 га. За високі показники в роботі цієї МТС головний комітет Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року нагородив її дипломом 2-го ступеня і заніс до Почесної книги ВСГВ[2].

Добрі наслідки господарювання мали артілі в передвоєнні роки. Так, у 1937—1939 рр. середня врожайність зернових з гектара в колгоспі «Жовтень» (передмістя Мар'янівки) становила 16 цнт. Колгосп двічі — в 1939 і 1940 роках був учасником ВСГВ, і його було занесено до Почесної книги виставки. По 16,3 цнт зернових і понад 250 цнт цукрових буряків з гектара зібрала 1939 року артіль ім. Петровського (с. Вовча Гора).

На основі організаційно-господарського зміцнення колгоспів неухильно зростав матеріальний добробут трудівників. Так, члени артілі «Жовтень» у 1938 році одержали на кожний вироблений трудодень по 4 кг зерна і по 2 крб. грішми[3].

З розвитком економіки зростала й свідомість людей. Серед працівників промислового виробництва у 1939 році налічувалося близько ста ударників соціалістичного змагання[4].

Істотно змінився вигляд Чорного Острова. Селище було електрифіковане (струм давала місцева електростанція, споруджена в 1933 році) і радіофіковане. З'явилося багато цегляних будинків, покритих шифером і черепицею. На центральних вулицях збудовано дерев'яні і цегляні огорожі, прокладено тротуари, насаджено фруктові і декоративні дерева. 1939 року тут споруджено пам'ятник В. І. Леніну.

У 1940 році діяли 9 медичних закладів: лікарня на 35 ліжок, амбулаторія, зубний кабінет, акушерський пункт, протималярійний і дезинфекційний пункти, санстанція, дитяча консультація. Медичне обслуговування здійснювали 7 лікарів з вищою і 10 працівників з середньою медичною освітою. Для малюків було відкрито два дитсадки на 125 місць.

Напередодні війни в Чорному Острові було дві неповні середні і одна середня школи, в яких працювало 35 вчителів, навчалося 846 учнів. Населення обслуговувала бібліотека з фондом понад 17 тис. книжок, кінотеатр.

Мирну працю трудівників села перервав віроломний напад фашистської Німеччини. 7 липня 1941 року німецько-фашистські війська вдерлися до Чорного Острова і почали встановлювати свій кривавий режим. Зерно, худобу та інші матеріальні цінності, що залишились у колгоспах промислових артілях, установах, окупанти оголосили власністю Німеччини. Кожен двір вони обклали натуральними та грошовими податками. Існували податки навіть за утримання собаки. 113 чоловік насильно вивезли до Німеччини[5]. Незважаючи на дикі розправи гітлерівців, жителі селища

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 438, оп. 1, спр. 4, арк. 5, 9, 10.
[2] Там же, ф. 1475, оп. 2, спр. 20, арк. 18.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-847, оп. 1, спр. 309, арк. 221.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 309, арк. 267.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 818, арк. 1.

приховували врожай з общинних господарств, ухилялися від сплати податків, від виконання дорожних робіт тощо.

В кінці 1941 року один з керівників михалпільського підпілля комуніст М. Р. Давидов створив у Чорному Острові групу, яка випустила шість антифашистських листівок загальним тиражем 4500 примірників, підірвала на перегоні Війтівці — Волочиськ військовий ешелон, внаслідок чого було розбито паровоз, 20 вагонів, вбито близько 200 ворожих солдатів і офіцерів[1]. У 10 т. зв. общинних господарствах підпільники знищили молотарки, зірвали обмолот хліба і вивезення його до Німеччини.

У цеху Чорноострівської трикотажної фабрики. 1970 р.

8 березня 1944 року після блискавичної атаки підрозділів 3-ї гвардійської танкової армії Чорний Острів було визволено від німецьких окупантів[2]. У боях за село та його околиці загинуло 220 радянських воїнів різних національностей. Пам'ять про них свято бережуть чорноострівці. На братській могилі в 1954 році споруджено пам'ятник.

Утікаючи, фашисти зруйнували МТС, лікарню, школу, виробничі приміщення промислових артілей, вивезли худобу, зерно, спалили багато житлових будинків. За роки німецько-фашистської окупації народному господарству Чорного Острова завдано збитків на суму 5,6 млн. карбованців[3].

Через кілька днів після визволення відновили діяльність партійні і радянські установи та інші організації. Комуністи й комсомольці активно взялися за відбудову села. Незважаючи на гостру нестачу робочих рук, коштів, будівельних матеріалів, обладнання, палива і сировини, до кінця 1944 року в Чорному Острові стали до ладу МТС, промартіль ім. 8 Березня, електростанція і райпромкомбінат. Працювали контора зв'язку, районна лікарня й аптека. З 1 вересня 1944 року розпочалося навчання в середній школі.

Оскільки одним з найважливіших завдань трудящих селища була швидка відбудова і дальший розвиток громадського господарства артілей, партійна і комсомольська організації основну увагу спрямували на цю ділянку роботи. З ініціативи чорноострівських комуністів у червні 1950 року колгоспи «Жовтень» та ім. Петровського об'єдналися в одну сільськогосподарську артіль. Це дало позитивні наслідки. Того року колгоспники зібрали по 14,5 цнт зернових і 234 цнт цукрових буряків з гектара. На кінець четвертої п'ятирічки поголів'я великої рогатої худоби було доведено до 235, свиней — до 248 голів[4]. 1950 року артіль вже мала більше ніж півмільйонний грошовий прибуток. Це дало можливість видати колгоспникам на трудодень по 2 крб. і по 1,5 кг зерна.

П'ята і наступні радянські п'ятирічки ознаменувалися для Чорного Острова швидким розвитком промислового виробництва. Напівкустарна артіль ім. 8 Березня, яка 1945 року розмістилась у селянській хаті і налічувала кілька десятків працівників, перетворилась на трикотажну фабрику сучасного типу, де 1969 року працювало 560 робітників. Підприємство виготовляє білизняний трикотаж, який має великий попит серед населення. У 1969 році підприємство дало країні продукції на

---

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 216.
[2] Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 397.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 1, спр. 815, арк. 5, 16, 28.
[4] Там же, ф. Р-791, оп. 2, спр. 523, арк. 231, 232, 235

Генерали С. В. Остапенко (зліва) і Г. І. Карпезо, учасники громадянської та Великої Вітчизняної воєн, у гостях в учнів Чорноострівської середньої школи. 1967 р.

3683 тис. крб. Колишній промисловий комбінат реорганізовано в 1961 році на фабрику спортивного інвентаря, яка випускає щороку більш ніж на мільйон карбованців лиж, меблів, спортивних курток. Ще 1959 року почала споруджувати виробничі будівлі міжколгоспна будівельна організація. Через три роки на пустирі біля селища виросли черепичний, залізобетонний, деревообробний та інші цехи, в яких виготовляється продукція для потреб колгоспного будівництва. У 1969 році Чорноострівський «Міжколгоспбуд», де працює 397 робітників, спорудив для колгоспів Хмельницького району два корівники, свинарник, пташник, кормоцех, школу, клуб, виконавши робіт на суму 3880 тис. крб. На базі колишньої МТС у 1959 році створено відділення «Сільгосптехніки», яке має простору і добре устатковану майстерню, де цілорічно провадиться ремонт тракторів та інших сільськогосподарських машин.

За роки післявоєнних п'ятирічок збудовані й успішно працюють цегельний цех Гречанського цегельного заводу, механізована пекарня, хлібоприймальний і плодоовочевий пункти, заготконтора райспоживспілки. На промислових підприємствах склалися чудові виробничі колективи, що мають багато передовиків, талановитих майстрів своєї справи. Лише на трикотажній фабриці 1970 року за звання ударника комуністичної праці змагалися 480 робітників та інженерно-технічних працівників. За високі показники в роботі бригадира будівельників «Міжколгоспбуду» С. Г. Чукаря 1968 року нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС дещо пожвавився розвиток сільськогосподарського виробництва Чорного Острова. Правда, різкого перелому в підвищенні врожайності ще не було, але міцно закріплено досягнення, які здобула артіль у попередні роки. В 1954—1959 рр. хлібороби селища збирали в середньому по 15 цнт зернових і по 280 цнт солодких коренів з гектара[1]. Окремі ланки, наприклад, О. М. Карташової, О. Ф. Табенської, В. Ф. Шостацької з року в рік вирощували по 320—350 цнт цукрових буряків з гектара.

Поліпшилася справа і на тваринницьких фермах: встановлено механізовані кормозапарники й автопоїлки, налагоджено механізований транспорт. Усе це сприяло підвищенню продуктивності тваринництва. У 1959 році колгосп виробив на 100 га сільськогосподарських угідь по 47,5 цнт м'яса, в т. ч. по 29,9 цнт свинини, середній надій молока на корову становив 1950 кг. По виробництву свинини артіль ім. Енгельса посіла друге місце в районі[2].

У 1960 році чорноострівські хлібороби об'єдналися з своїми сусідами — трудівниками артілі ім. Леніна с. Грузевиці. Центральна садиба об'єднаного колгоспу розташувалася у Грузевиці, а в Чорному Острові утворилися дві комплексні бригади (одна в передмісті Мар'янівці, друга — на Вовчій Горі). Увійшовши до одного виробничого об'єднання з грузевицькими колгоспниками, які славилися своїми виробничими успіхами, чорноострівці здобули нові можливості для дальшого піднесення культури й техніки землеробства. Зріс рівень механізації виробничих

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 694, арк. 4; спр. 748, арк. 10; спр. 794, арк. 3; спр. 850, арк. 3.
[2] Газ. «Колективіст» (Чорний Острів), 9 січня 1960 р.

процесів, поліпшилась організація праці, підвищилася її продуктивність. У 1968 році рільники виростили по 27 цнт зернових, 514 цнт цукрових буряків, а ланки Н. О. Боровик та В. І. Табенської накопали відповідно по 638 і 597 цнт цукрових буряків. Зміцніло тваринництво. Старі тваринницькі приміщення переустатковано і механізовано. 1967 року в Мар'янівці збудовано типовий 4-рядний корівник на 200 голів, встановлено механізований молокопровід. На фермах Чорного Острова 1968 року надоєно пересічно від кожної корови по 2724 кг молока.

За роки післявоєнних п'ятирічок докорінно змінився вигляд Чорного Острова. 1957 року він став селищем міського типу. Внаслідок широко розгорнутого житлового будівництва за останні 10 років побудовано понад 300 нових будинків, в селищі майже зникли хати з солом'яними стріхами. Їх замінили красиві цегляні, одно- і двоповерхові будинки з добре впорядкованими дворами і присадибними ділянками. Вулиці забруковано, а центральна — заасфальтована, прокладено тротуари, посаджено багато фруктових і декоративних дерев. У центрі селища споруджено пам'ятник В. І. Леніну. В районі Вовчої Гори закладено парк культури й відпочинку.

Багато зроблено і щодо побутового обслуговування населення. В 1957 році став до ладу селищний водопровід, у багатьох квартирах встановлено газобалонні плити. 1964 року завершено будівництво чорноострівської підстанції, а це дало можливість ліквідувати перебої з постачанням електроенергії і здійснити суцільну електрифікацію. Чорний Острів має досить розгалужену сітку торговельних закладів, тут працюють універмаг і культмаг, книжковий, господарчий, промтоварний і два продовольчі магазини, ресторан. Є комбінат комунальних підприємств.

В селищі діють медичні заклади: лікарня з амбулаторією і стаціонаром на 110 ліжок, санепідстанція, два медичні пункти (на трикотажній фабриці і в сільському профтехучилищі), аптека. В медичних закладах працює 24 лікарі і 109 працівників з середньою медичною освітою. Сьогоднішній загін чорноострівських медпрацівників перевищує кількість усіх сільських лікарів, які працювали на території величезної Подільської губернії 1913 року. Більшість медичних працівників — справжні охоронці здоров'я трудящих. Серед них акушерка А. В. Мельник, яка працює в лікарні 33 роки, хірург В. М. Нікітіна, окуліст М. М. Юр'єв.

У післявоєнні роки значних успіхів досягнуто в розвитку народної освіти. 1953 року проведено перебудову основного навчального корпусу середньої школи та завершено відбудову допоміжного. Наступного року тут відкрито вечірню середню школу. Школа поповнилася новими навчальними кабінетами з наочним приладдям і меблями. 1960 року споруджено шкільне приміщення в Мар'янівці. Тепер в обох денних школах навчається 722 учні, працює 55 учителів. В 1963 році в селищі відкрито сільське професійно-технічне училище і автошколу, які готують кадри механізаторів і шоферів для колгоспів і радгоспів. За 6 років своєї діяльності профтехучилище дало сільському господарству 1741 кваліфікованого механізатора.

Зростає культура жителів Чорного Острова. Завдяки постійним турботам місцевої парторганізації і селищної Ради депутатів трудящих справжнім вогнищем соціалістичної культури став будинок культури. Тут читаються лекції, провадяться бесіди, вечори трудової слави, відзначаються знаменні дати. При будинку культури працює дев'ять гуртків художньої самодіяльності. Діє будинок піонерів.

Міцно увійшли в побут населення газети й книги. Близько 70 проц. жителів — читачі громадських бібліотек. Найбільш масовими є селищна бібліотека для дорослих (книжковий фонд понад 22 тис. примірників) і дитяча бібліотека. Чорноострівці мають кінотеатр, побудований 1953 року, із залом на 400 глядачів та широкоекранною кіноустановкою, стадіон. 1968 року тут відкрито музей Л. І. Глібова.

Завдяки працьовитим рукам жителів селище з кожним роком красивішає, впорядковується і збагачується. Це приносить людям радість і щастя, підносить їх завзяття в боротьбі за досягнення нових успіхів у господарському і культурному будівництві.

П. К. НОВИЦЬКИЙ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ

АНДРІ́ЙКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Скибневе на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 890 чоловік. Сільраді підпорядковано село Вищі Вовківці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Куйбишева, який обробляє 1,5 тис. га орної землі. Господарство займається вирощуванням зернових і технічних культур. Розвинуто також тваринництво й птахівництво. Допоміжні підприємства — два млини, піщаний кар'єр, пилорама.

За виробничі досягнення 5 трудівників нагороджено орденами й медалями Союзу РСР.

В Андрійківцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працює медпункт.

АНТО́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Чорний Острів на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 956 чоловік. Сільраді підпорядковане село Катеринівка.

Місцевий колгосп ім. Ілліча користується 1.8 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — рільництво та садівництво. Розвинуто також овочівництво і рибництво. Колгосп спеціалізується на птахівництві.

В селі є восьмирічна школа, клуб із залом на 300 місць, бібліотека.

Під час революції 1905—1907 рр. селяни Антонівки підтримали виступи проти поміщиків у селах Черепанівці, Осташках і Польових Гринівцях. З села на вічну каторгу було заслано селянина Романа Рибака.

В 1919 році 30 селян вступили добровольцями до лав Червоної Армії.

1939 року колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В період тимчасової німецько-фашистської окупації жителька села Д. А. Бабій та її дочки врятували гобелен з портретом В. І. Леніна, який після Великої Вітчизняної війни передано до Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею.

АРКА́ДІЇВЦІ — село. центр сільської Ради. Розташовані за 21 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Климашівка на лінії Гречани—Шепетівка. Населення — 983 чоловіка. Сільраді підпорядковано село Жовтневе.

На території Аркадіївців міститься бригада № 2 колгоспу «Ленінський шлях» (центральна садиба в с. Жовтневому). Основна галузь господарства — вирощування зернових і технічних культур. Тваринництво м'ясо-молочного напряму. З допоміжних галузей розвинуто садівництво. рибництво, бджільництво.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють медичний пункт, пологовий будинок.

В історичних джерелах село згадується з кінця XVIII століття.

ВО́ДИЧКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Чорний Острів. Населення — 942 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Климківці й Лапківці.

Місцевий колгосп ім. КПРС обробляє 3,2 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — рільництво й тваринництво м'ясо-молочного напряму. Допоміжні галузі господарства — овочівництво, рибництво, бджільництво.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

Село Водички славиться художньою самодіяльністю.

Восени 1930 року у Водичках створено університет самодіяльного мистецтва.

1940 року рибницька ферма колгоспу була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ГВАРДІ́ЙСЬКЕ (до 1947 року — Фельштин)— село, центр сільської Ради. Розташоване в басейні верхів'я річки Смотричу, за 25 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Волочиськ на лінії Хмельницька—Тернопіль. Населення — 2575 чоловік. Сільраді підпорядковані села Доброгорща і Нафтулівка.

Тут розміщено центральну садибу колгоспу ім. Карла Маркса, за яким закріплено 2,6 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней та великої рогатої худоби. Розвинуте рільництво, з допоміжних галузей — садівництво (54 га саду), бджільництво (180 бджолосімей), рибництво. В селі працює відділення «Сільгосптехніки».

За високі виробничі показники 18 трудівників села нагороджено орденами та медалями.

У Гвардійському працюють восьмирічна й середня школи, будинок культури із залом на 500 місць, народний університет культури, бібліотека. Діють дві лікарні на 85 місць з терапевтичним, хірургічним, пологовим та педіатричним відділеннями, поліклініка, аптека, ветеринарна дільнична лікарня, дитячий садок.

ГЕЛЕ́ТИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Війтівці на лінії Хмельницька—Тернопіль. З північно-східної сторони село обгинає річка Грабарка, притока Овруча. Населення — 2009 чоловік.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Шлях Леніна», який користується 2,1 тис. га орної землі. Основна галузь господарства — вирощування зернових, технічних та насіння овочевих культур. Розвинуто також тваринництво, птахівництво.

Є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 291 чоловік нагороджено орденами й медалями.

ГНА́ТІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 40 км від районного центру і залізничної станції Хмельницька. Населення — 1122 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Моломолинці.

На території села міститься бригада № 2 колгоспу ім. Красіна (центральна садиба в с. Моломолинцях). Господарство займається рільництвом. Розвинуто садівництво, рибництво, бджільництво.

Працюють середня школа, клуб, дві бібліотеки, дільнична лікарня, аптека, дитячі ясла.

На території села знайдено крем'яні та кам'яні знаряддя праці доби міді (IV—III тисячоліття до н. ери).

ДАВИ́ДКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і залізничної станції Хмельницька. Населення — 2499 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Шестакова, за яким закріплено 2 тис. га орної землі, спеціалізується на виробництві м'яса великої рогатої худоби, вирощує зернові культури і цукрові буряки. За високі виробничі показники 10 колгоспників нагороджено орденами й медалями.

В Давидківцях працюють середня школа, клуб із залом на 350 місць, бібліотека, медпункт.

Партійний осередок створено в 1924 році.

Уродженцю села М. Й. Гавришку за форсування р. Дністра у роки Великої Вітчизняної війни присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

ЖУ́ЧКІВЦІ — село, центр сільської Ради Розташовані за 45 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Скибневе. Населення — 1100 чоловік. Сільраді підпорядковане село Олешківці.

У селі міститься центральна садиба колгоспу «Комуніст», який користується 1,8 тис. га орної землі. Основна галузь господарства — вирощування цукрових буряків та зернових культур. Розвинуте тваринництво, з допоміжних галузей— овочівництво; працює кам'яний кар'єр.

Завідуючого свинофермою К. Й. Дембицького нагороджено орденом Леніна.

В Жучківцях є восьмирічна школа, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт.

На території села знайдено знаряддя праці доби міді (III тисячоліття до н. ери).

ЗАХА́РІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Чорний Острів. Населення — 915 чоловік. Сільраді підпорядковані села Крачки й Ляпинці.

Колгосп ім. Калініна, центральна садиба якого знаходиться в Захарівцях, обробляє 2,3 тис. га орної землі. Основна галузь господарства — рільництво. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. з допоміжних галузей — рибництво (40 га ставків), садівництво, бджільництво.

За виробничі успіхи 5 трудівників удостоєно урядових нагород.

У селі працює восьмирічна школа, клуб із залом на 350 місць, медпункт.

Вперше село згадується в історичних документах 1811 року.

В роки громадянської війни та іноземної інтервенції жителі села брали участь у партизанському русі, що розгорнувся на території району.

В 1939 році рибницька ферма колгоспу «Червоний трактор» була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 160 жителів села нагороджено орденами й медалями. За безприкладну мужність і героїзм, виявлені в повітряних боях під час захисту Москви, льотчикові П. С. Ковацу, присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

КОЛИБА́НЬ — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Богданівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 919 чоловік.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. 12-річчя Жовтня, який користується 994 га орної землі. Господарство вирощує зернові культури, цукрові буряки; тваринництво м'ясо-молочного напряму.

В Колибані працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, дитячі ясла.

КОПИСТИ́Н — село, центр сільської Ради. Розташований за 15 км від районного центру і за 1,5 км від залізничної станції Богданівці. Населення — 1321 чоловік. Сільраді підпорядковані селище Богданівці та села Івашківці, Книжківці, Мала Колибань.

Місцевий колгосп «Поділля» користується 2,6 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. Розвинуте також рільництво.

За вирощування високого врожаю пшениці ланковій Г. Г. Гаврилюк присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

В Копистині працюють восьмирічна школа, клуб із залом на 300 місць, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

У 1939 році колгосп «Боротьба» і його птахоферма були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ЛІСОВІ́ ГРИНІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 2 км від шосе Хмельницький—Старокостянтинів і за 13 км від районного центру та залізничної станції Хмельницька. Населення — 1749 чоловік. Сільраді підпорядковане село Скаржинці.

У Лісових Гринівцях міститься центральна садиба радгоспу лікарських рослин, який обробляє 2 тис. га орної землі. Допоміжні галузі господарства — вирощування зернових культур, розведення великої рогатої худоби.

В селі є восьмирічна та середня вечірня школи, клуб, бібліотека, медпункт, пологовий будинок, дитячі ясла. Вчителя середньої школи М. К. Кацюбу нагороджено орденом Леніна.

Партійний осередок створено 1923 року, комсомольський — у 1922 році, колгосп засновано 1923 року.

В період Великої Вітчизняної війни в Лісових Гринівцях діяла підпільна група під керівництвом колишнього завуча місцевої школи М. С. Гандзишина (замученого фашистами в гестапо). Група була зв'язана з проскурівським підпіллям.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 189 жителів села нагороджено орденами й медалями.

На території села і його околиць знайдено знаряддя праці та поселення трипільської культури (III тисячоліття до н. ери).

МАЛАШІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 7 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Гречани. Біля села проходить шосейний шлях Хмельницький — Львів. Населення — 1015 чоловік. Сільраді підпорядковано село Плоскове.

Місцевий колгосп «Мир» користується 1,8 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — рільництво, розвинуто м'ясо-молочне тваринництво. З допоміжних галузей — садівництво й овочівництво.

В Малашівцях працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Партійний і комсомольський осередки створено 1920 року. У 1939 році колгосп «Зірка комунізму» був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

МАЛИ́НИЧІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 10 км від районного центру і залізничної станції Скибневе. Населення — 1381 чоловік.

У селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Димитрова, площа орної землі якого становить 1,1 тис. га. Господарство займається вирощуванням зернових культур та цукрових буряків. Добре розвинуто м'ясо-молочне тваринництво. Колгосп вирощує також сортову картоплю і насіння кормових культур.

Тракториста колгоспу С. М. Матвійчука нагороджено орденом Леніна.

Є середня школа, будинок культури із залом на 450 місць, бібліотека, дільнична лікарня.

МАСІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Богданівці. Населення — 1254 чоловіка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Країна Рад», який обробляє 1,5 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби і свиней, вирощує зернові та технічні культури. Допоміжні підприємства — млин і пилорама.

За досягнуті успіхи в колгоспному виробництві 10 чоловік нагороджено орденами й медалями, а бригадирів рільничих бригад І. Т. Кирилюка, І. О. Малюту і голову колгоспу І. Г. Савчука — орденом Леніна.

В Масівцях працюють восьмирічна школа, клуб із залом на 450 місць, бібліотека, медпункт і пологовий будинок. Для послуг населення — швейна майстерня.

У 1939 році колгосп «Червона нива» був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 184 чоловіка нагороджено орденами й медалями.

МИКОЛА́ЇВ — село, центр сільської Ради. Розташований за 25 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Чорний Острів. Населення — 958 чоловік. Сільраді підпорядковані села Везденьки, Малі Орлинці, Манилівка.

В колгоспі «Паризька Комуна», центральна садиба якого розміщується в Миколаєві, обробляється 1,6 тис. га орної землі. Основний напрям виробництва — вирощування зернових і технічних культур. Розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

За високі виробничі показники на колгоспних ланах 62 трудівники нагороджені орденами й медалями.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня, дитячі ясла. Працює майстерня пошиву та ремонту взуття.

В історичних джерелах Миколаїв згадується з 1555 року.

1924 року створено партійний осередок.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 87 жителів нагороджено орденами й медалями.

НЕМИ́ЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 20 км від районного центру і залізничної станції Хмельницька. Населення — 1369 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кудринці й Рижулинці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Чапаєва, який користується 1,5 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — рільництво й тваринництво. Допоміжне підприємство — млин.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 115 чоловік нагороджено орденами й медалями.

ОЛЕ́ШИН — село, центр сільської Ради. Розташований за 10 км від районного центру і за 2 км від залізничної станції Гречани. Населення — 2068 чоловік. Сільраді підпорядковано село Іванківці.

Місцевий колгосп «Ленінець» обробляє 1,2 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство. Тут вирощують зернові культури, цукрові буряки, розводять велику рогату худобу, свиней, птицю. Допоміжні підприємства — млин, пилорама.

В Олешині — восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт.

1940 року колгосп ім. Леніна був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Уродженець села Л. В. Волошук — член

КПРС з 1905 року, учасник трьох революцій, колишній голова Ради Всеукраїнського товариства Червоного Хреста.

ОСТА́ШКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 1,5 км від річки Південного Бугу і за один км від залізничної станції Чорний Острів. Населення — 1595 чоловік.

Місцевий колгосп «Жовтень» користується 1,4 тис. га орної землі. У господарстві переважають зернові культури; тваринництво м'ясо-молочного напряму.

У селі працюють восьмирічна школа, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла, медпункт, швейна майстерня.

В історичних джерелах Осташки вперше згадуються 1733 року.

ПАРХО́МІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і залізничної станції Хмельницька. Населення — 1582 чоловіка.

Місцевий колгосп «Шлях перемоги» — багатогалузеве господарство, яке обробляє 1,6 тис. га орної землі, спеціалізується на птахівництві. В колгоспі вирощують зернові культури, цукрові буряки, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Допоміжні підприємства — млин, цегельня.

Бригадира рільничої бригади М. М. Голуба нагороджено орденом Леніна.

В Пархомівцях є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт. Діє пологовий будинок, швейна майстерня.

На території села знайдено знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

ПА́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 20 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Климашівка. Населення — 870 чоловік. Сільраді підпорядковане село Климашівка.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Горького, який користується 2,2 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури, цукрові буряки, має розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

В Пашківцях працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, дитячі ясла, медпункт.

В роки громадянської війни жителі Пашковець вели боротьбу з петлюрівськими бандами й польськими інтервентами за відновлення Радянської влади. У вересні 1919 року тут відбулося повстання під керівництвом М. Антонюка і О. Їжака. Безпосереднім поштовхом до нього були військова мобілізація, грабунки й дикі розправи петлюрівських банд над населенням. Після розгрому Червоною Армією петлюрівців проти повстанців кинуто війська панської Польщі. Повстанські загони вимушені були відступити. В січні 1920 року вони з'єдналися з частинами радянської 12-ї армії і у вересні визволили Пашківці.

ПЕДОСИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Чорний Острів. Населення — 1041 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бережанка, Мартинівка, Рідкодуби.

Місцевий колгосп «Заповіт Ілліча», що обробляє 1,2 тис. га орної землі — багатогалузеве господарство. Тут вирощують зернові культури, цукрові буряки, розвинуто м'ясо-молочне тваринництво й птахівництво. Допоміжні підприємства колгоспу — млин, пилорама, деревообробна майстерня.

У Педосах працюють середня школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. За роки Радянської влади з села вийшло 400 фахівців різних галузей народного господарства.

Село засновано в середині XVII ст. на лівому березі річки Мшанця. Під час татарських набігів було зруйновано і заново забудовано на правому березі притоки річки Плоскої.

На території села знайдені крем'яні знаряддя праці доби міді. У с. Рідкодубах розкопано 10 поховань.

ПЕЧЕ́СЬКИ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Климашівка. Населення — 705 чоловік. Сільраді підпорядковано село Ходаківці.

У селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Ватутіна, за яким закріплено 1,5 тис. га орної землі. Виробничий напрям господарства — вирощування зернових культур, цукрових буряків; розвинуто м'ясо-молочне тваринництво і птахівництво.

За високі виробничі показники в колгоспному виробництві 140 трудівників нагороджено орденами та медалями.

В Печеськах працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Влітку 1906 року в селі відбувся страйк. Селяни відмовилися збирати урожай на поміщицькому полі, кілька днів не виходили на роботу.

В 1919 році в селі створено партизанський загін під керівництвом Г. Ю. Кудіна, який вів боротьбу проти петлюрівської Директорії.

На території села знайдені знаряддя праці доби неоліту (IV тисячоліття до н. ери).

На шкільному вечорі-зустрічі з передовиками колгоспу. Учні підносять хліб-сіль бригадирові колгоспу «Зоря», Герою Соціалістичної Праці В. П. Музиці. Село Пирогівці, 1968 р.

ПИРОГІ́ВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Південного Бугу, за 15 км від районного центру і за 8 км від залізничної станції Богданівці. Населення — 1908 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бахматівці, Червона Зірка.

В Пирогівцях розміщується центральна садиба колгоспу «Зоря», за яким закріплено 3,7 тис. га орної землі. Господарство зернового і м'ясо-молочного напряму. Тут є ферма великої рогатої худоби, свино-, вівце-, птахоферми.

За трудові успіхи бригадиру тракторної бригади В. П. Музиці присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В 1971 році він був делегатом XXIV з'їзду КПРС. Орденом Леніна нагороджено завідуючого фермою великої рогатої худоби І. М. Мацишина, ланкового механізованої ланки вирощування цукрових буряків С. П. Войтовського, комбайнера П. В. Браславця, голову колгоспу С. А. Мацишина.

В селі є середня школа, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотека, медпункт, дитячі ясла, швейна майстерня. З 1968 року ведеться забудова села за новим генеральним планом.

1905 року в селі відбувся страйк, під час якого наймані поміщиком робітники припинили роботу, тому що він відмовився їм платити обіцяну плату.

В 1923 році в Пирогівцях створено партійний і комсомольський осередки.

РА́ЙКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Скибневе. Населення — 2844 чоловіка.

Колгосп ім. Кутузова, що знаходиться у Райківцях, обробляє 1,8 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — рільництво і тваринництво. Вирощують цукрові буряки. Допоміжні підприємства — млин, черепична майстерня, пилорама.

В селі є середня школа, будинок культури із залом на 450 місць, бібліотека, медичний пункт.

Краєвид біля села Райківців. 1963 р.

Зустріч членів польської делегації з трудівниками артілі села Ружичанки. 1948 р.

РУЖИ́ЧАНКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і залізничної станції Хмельницька. Населення — 1905 чоловік. Сільраді підпорядковані села Карпівці й Шумівці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС, за яким закріплено 3,1 тис. га орної землі. Колгосп спеціалізується на відгодівлі свиней. У господарстві вирощують зернові й технічні культури. Допоміжні підприємства — млин, черепична майстерня, пилорама.

За високі виробничі показники, здобуті в сільському господарстві, 100 трудівників села удостоєно урядових нагород. Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно колгоспникам І. Д. Гулі, П. В. Горбачу, П. М. Дзюбій, К. С. Дорофейовій, Г. А. Кошик, М. Д. Краковецькій. Я. С. Ребедюку, Г. Я. Степанову, а Є. Г. Гуцалюк, В. В. Жука, І. Г. Кошика, А. П. Макарову, Є. І. Юнчик нагороджено орденом Леніна.

В Ружичанці працює середня школа, клуб із залом на 450 місць, бібліотека, народний музей, дільнична лікарня.

У 1925 році в селі створено партійний і комсомольський осередки.

За героїзм і мужність, виявлені при захисті Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни, 278 чоловік нагороджено орденами та медалями.

В околицях Ружичанки виявлено три поселення та досліджено могильник черняхівської культури, на якому розкопано 73 поховання (II—V ст. н. ери.).

СТА́ВЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Чорний Острів. Населення — 850 чоловік. Сільраді підпорядковано село Польові Гринівці.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Островського, який обробляє 2,3 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — землеробство.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок. До послуг населення — майстерня побутового обслуговування.

СТУ́ФЧИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 15 км від районного центру і залізничної станції Хмельницька. Населення — 1477 чоловік. Сільраді підпорядковане село Тиранівка.

У Стуфчинцях знаходиться відділок радгоспу «Хмельницький», який має плодоягідний напрям.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, медпункт.

ТЕРЕШІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і залізничної станції Хмельницька. Населення — 1470 чоловік. Сільраді підпорядковано село Редвинці.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Орджонікідзе, який користується 2,7 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові культури і цукрові буряки; розвинуто тваринництво м'ясо-молочного напряму, птахівництво.

В Терешівцях працюють середня школа, клуб, бібліотека, медпункт.

За подвиги, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 120 чоловік нагороджено орденами й медалями.

ЧАБАНИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 30 км від районного центру і за 13 км від залізничної станції Чорний Острів. Населення — 505 чоловік. Сільраді підпорядковані села Данюки і Хоминці.

Місцевий колгосп «Восток» обробляє 2 тис. га орної землі. В господарстві переважають зернові культури, вирощують цукрові буряки. Тваринництво м'ясо-молочного напряму.

В Чабанах працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека.

За героїзм і мужність, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 112 чоловік нагороджено орденами та медалями. Уродженця с. Данюків, командира дивізії Д. В. Козака удостоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно).

ЧЕРЕПІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і за 14 км від залізничних станцій Гречани і Чорний Острів. Населення — 732 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Велика Калинівка й Черепова.

В колгоспі «Зорі Кремля», центральна садиба якого міститься в Черепівці, обробляється 1,1 тис. га орної землі. Виробничий напрям господарства — рільництво, м'ясо-молочне тваринництво.

В селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медпункт, майстерня побутового обслуговування.

У липні 1906 року у Черепівці відбулося селянське заворушення.

ШАРОВЕ́ЧКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Гречани. Населення — 1982 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Мацьківці.

В селі міститься центральна садиба колгоспу ім. Дзержинського, який користується 1,4 тис. га орної землі. Виробничий напрям господарства — рільництво й тваринництво.

В Шаровечці працює середня школа, бібліотека, медичний пункт.

Партійний і комсомольський осередки створено в 1922 році. В 1940 році колгосп «Серп» був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

ЧЕМЕРОВЕЦЬКИЙ РАЙОН

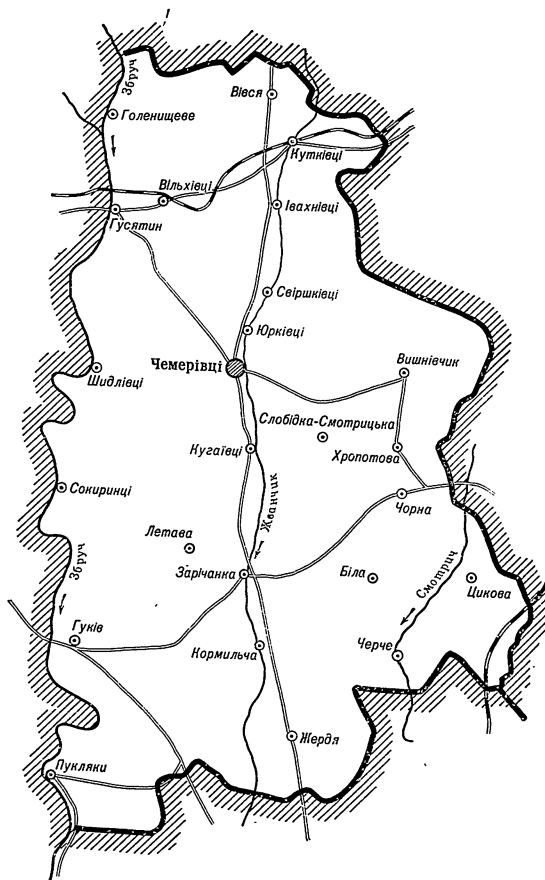

ЧЕМЕ́РІВЦІ

Чемерівці — селище міського типу (з 1959 року), центр однойменного району. Розташовані на річці Жванчику (притока Дністра). Відстань до найближчої залізничної станції Закупне — 15 км, до обласного центру — 106 км. Населення — 3918 чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Ямпільчик.

Чемерівці — центр району, площа якого 928 кв. км, населення 72 тис. чоловік (у т. ч. сільського 68,1 тис., міського 3,9 тис.). В районі 70 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 24 сільським Радам; 27 колгоспів, 62 тис. га орної землі; 9 промислових підприємств, 3 будівельні організації; 8 лікарень, поліклініка, 45 фельдшерсько-акушерських пунктів, 5 пологових будинків; 58 шкіл, медичне та професійно-технічне училища; 61 будинків культури і клубів, 53 масові бібліотеки.

На території сучасного селища люди жили ще в добу міді. В урочищі За гуральнею археологи знайшли залишки поселення трипільської культури[1]. Частково збереглися також насипані в давнину земляні вали.

У письмових джерелах Чемерівці вперше згадуються 1565 року. Щодо пояснення назви селища існує кілька версій. За однією з них — в основі цієї назви лежить прізвище типу Чемер, Чемера, інша — пов'язує її з рослиною чемерицею. Нарешті, є думка, що назва Чемерівці походить від «чемерки», «чемерчини» (різновид одягу)[2].

Наприкінці XVI ст. Чемерівці були власністю магната Калиновського, пізніше належали Матушевичам. Селяни відбували по два дні панщини на тиждень. Крім того, тяглові і напівтяглові господарства відробляли ще згінні і шарваркові дні та ряд інших феодальних повинностей. Жінки пряли пряжу, ткали полотно, вирощували городні культури. Поміщики застосовували урочну систему. «Урок» був настільки великим, що його не вдавалося виконати за робочий день. Внаслідок

---

[1] Інститут археології АН УРСР, архів, інв. № 327/17, стор. 3.
[2] О. С. Стрижак. Про що розповідають географічні назви, стор. 20.

жорстокої феодальної експлуатації умови життя селян ставали нестерпними. Доведене до відчаю, селянство бралося за зброю, вело нещадну боротьбу проти своїх гнобителів. Коли на Поділлі 1594 року розпочалося антифеодальне повстання під керівництвом Северина Наливайка, до нього приєдналися й жителі Чемерівців.

Після возз'єднання 1793 року Правобережної України з Росією Чемерівці з 1797 року стали містечком Кам'янецького повіту новоутвореної Подільської губернії. У першій половині XIX ст. тут досить інтенсивно розвиваються різні ремесла, зокрема кушнірське, кравецьке, шевське та інші. В містечку налічувалося 166 ремісників[1]. Працювали гуральня і млин, що належали поміщику Матушевичу, торгувало 48 крамничок[2]. Розвиток ремесел і торгівлі сприяв зростанню населення. Якщо в першій половині XIX ст. тут було 255 будинків, то в 1894 році їх стало 387, а жителів — 2,2 тис. чоловік.

Нелегко жилося бідноті, яка постійно зазнавала утисків від місцевих властей, була позбавлена політичних прав, страждала від малоземелля. Про це свідчать інвентарі чемеровецьких поміщиків середини XIX ст. Зокрема, з 165 десятин землі, якими володіла Юзефа Матушевич, у 1845 році лише 48 десятин були в користуванні 12 селянських дворів. З 110 десятин землі помістя Вінценти Матушевич за 11 селянськими господарствами було закріплено 49 десятин. З 65 десятин помістя Каспера Чайковського 6 селянських родин мали 23 десятини землі[3]. Земельні наділи розподілялися між селянами нерівномірно. Лише п'ять селянських господарств мали наділи по 6 десятин, а переважна більшість — від 1 до 3 десятин. Малоземелля примушувало селян шукати випадкових заробітків, наймитувати.

Хоч в результаті реформи 1861 року селяни стали особисто вільними, але економічне становище їх не поліпшилося. Колишні кріпаки мали сплатити державі протягом 49 років викупні платежі, які утроє перевищували визначену поміщиком вартість землі, що теж була завищена.

У пореформений період поглиблюється соціальне розшарування селянства. В 70—90 роках XIX ст. в Чемерівцях було близько 60 проц. малоземельних і безземельних селян. З розвитком капіталізму і зростанням попиту на хліб місцеві поміщики головну увагу приділяли виробництву товарного зерна, яке йшло на продаж. В кінці XIX — на початку XX ст., крім Матушевича, власниками чемеровецьких земель були також поміщики Чайковський, Парушевський, Дмитрович.

Тяжке економічне становище, свавілля поміщиків породжували невдоволення серед селянських мас. У квітні 1905 року в Чемерівцях відбувся виступ селян, які вимагали підвищення заробітної плати в поміщицьких економіях[4]. Наступного року спалахнуло нове заворушення під час жнив. Ляканий поміщик втік з Чемерівців. Селяни спалили панський будинок і господарські будівлі. Каральний загін, що прибув до села, придушив цей виступ. Не кращим було й життя робітників на поміщицькій гуральні. Робочий день тут тривав 12 годин, а за свою важку працю вони одержували 6 крб. на місяць.

Злидні, антисанітарні умови життя породжували численні хвороби. Тривалий час в Чемерівцях не було жодного медичного закладу. Містечко входило до Лянцкорунської лікарняної дільниці, де працювали лікар, фельдшер і акушерка. Лікарня мала всього 10 ліжок. Тому населення часто зверталося за допомогою до бабок-повитух та знахарів.

Не дбали місцеві власті й про освіту. З 1883 року в селі діяла церковнопарафіяльна школа, в якій один вчитель навчав 56 дітей[5]. Згодом тут відкрили однокласне міністерське училище. У 1908/1909 навчальному році з 289 дітей шкільного віку

---

[1] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. 1, стор. 732.
[2] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 268, 269.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 446, арк. 7; спр. 447, арк. 7; спр. 448, арк. 7.
[4] Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 81.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. 233, оп. 1, спр. 619, арк. 402—404.

в училищі і церковнопарафіяльній школі перебувало всього 57 хлопчиків і 19 дівчаток[1].

У 1911 році в селі налічувалося 487 дворів, у користуванні селян було понад 800 десятин землі, 252 коней, 280 корів. Певного розвитку набули кустарні промисли. Тут працювало 10 шевців, 15 теслярів, кілька ковалів, ткачів, каменярів. Щорічно вони виробляли продукції на суму 1788 карбованців.

З початком першої світової війни доросле населення було мобілізоване на риття окопів, будівництво укріплень, а більшість чоловіків — у діючу армію. Багато з них загинуло на фронті або повернулося каліками. Економічне становище селянських господарств значно погіршало — не вистачало робочих рук, коней. Значна частина орної землі лишалася не засіяною.

Коли до Чемерівців прийшла звістка про повалення самодержавства, зміцнилися надії селян, що вони матимуть мир і землю. Але буржуазний Тимчасовий уряд не поспішав задовольняти ці вимоги селянства. В березневі дні 1917 року жителі містечка зібралися на мітинг протесту проти антинародної політики уряду, який проходив під гаслами «Геть війну!», «Геть капіталістів!». В дальшому розгортанні революційної роботи серед трудового населення значну роль відіграли більшовицькі організації 12-го армійського корпусу, частини якого дислокувалися на території сучасного Чемеровецького району, а штаб корпусу містився в с. Жерді[2]. Революційні солдати-більшовики цього корпусу одними з перших стали на шлях боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції селяни Чемерівців відібрали у місцевого поміщика 1328 десятин землі і 115 десятин лісу. У грудні 1917 року було створено земельний комітет, а згодом — Раду селянських депутатів. Її очолив селянин-бідняк П. П. Мороз. З перемогою революційних сил у грудні 1917 року в 12-му армійському корпусі органи Радянської влади в Чемерівцях і навколишніх селах значно зміцнилися[3]. Радянську владу в містечку встановлено в січні 1918 року. Організаторами нового життя були селяни-бідняки В. І. Войтюк, П. П. Мороз, Л. В. Масловський, М. І. Недоборський, І. Г. Шеремета.

Та невдовзі трудящим Чемерівців довелося відстоювати владу Рад у боротьбі проти австро-німецьких інтервентів, петлюрівців і білополяків. Окупанти примушували селян сплачувати контрибуцію, забирали хліб, худобу, коней, знущалися з жителів. Населення Чемерівців чинило опір ворогові. Для боротьби проти білополяків і петлюрівців організували місцевий повстанський загін. У листопаді 1920 року частини Червоної Армії спільно з повстанським загоном визволили Чемерівці і відновили тут Радянську владу[4]. Приступили до роботи ревком (у січні 1921 року передав свої повноваження сільській Раді) і комітет незаможних селян.

На початку 1921 року в Чемерівцях організувалися партійний і комсомольський осередки. Йшла перша весна мирної праці. Партійний осередок спільно з сільською Радою виступили організаторами ударного проведення весняної кампанії. Завдяки широкій роз'яснювальній роботі та особистій участі комуністів, комсомольців і членів сільської Ради, а також високій активності трудівників села, весняну сівбу 1921 року завершили успішно. Посівна площа майже досягла рівня 1916 року[5].

Було зроблено перші кроки і в розвитку культури. 1921 року відкрилася початкова школа. А 1924/25 навчального року тут працювало дві школи, в яких 5 учителів навчали 175 дітей.

Після утворення в березні 1923 року Чемеровецького району діяльність партосередку активізувалася. Велика масово-політична робота, що її проводили серед

---

[1] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 146, 147.

[2] Ф. Попов. Рассказ о незабываемом, стор. 43.

[3] Там же, стор. 97.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 15/1, арк. 33, 39.

[5] Там же, ф. Р-336, оп. 1, спр. 10, арк. 9.

селян комуністи й комсомольці, переконувала одноосібників в перевагах колективних господарств. Ще 1922 року в Чемерівцях виникло сільськогосподарське кооперативне товариство «Поступ», яке очолив І. Г. Шеремета. Внаслідок широкої агітаційної роботи у 1923 році створено сільськогосподарську артіль «Початок», до якої вступило 33 чоловіка. Господарство тоді мало лише дві пари коней, 7 корів і 4 плуги. Наступного року організовується артіль «Плуг», яка об'єднала 16 сімей[1]. У 1927 році 27 бідняцько-середняцьких господарств утворили ТСОЗ. Наступного року тсозівці придбали трактор «Фордзон». Товариство існувало до 1929 року.

З початком масової колективізації в Чемерівцях створюються дві артілі — спочатку «Паризька комуна», а згодом — ім. Карла Маркса. Вони мали 788 га земельних угідь, 67 коней, об'єднували 295 господарств. Одним з активних організаторів колгоспу «Паризька комуна» й незмінним головою правління з 1930 по 1940 рік, а потім з 1944 по 1950 рік був колишній місцевий селянин-бідняк М. О. Горячий. Він доклав багато зусиль, щоб зміцнити колгоспне господарство в Чемерівцях.

Велику роль у масовій колективізації та організаційно-господарському зміцненні колгоспів відіграла створена в 1930 році Чемеровецька МТС, яка мала тоді 11 тракторів. Вже протягом першого року свого існування за допомогою партійної і комсомольської організацій МТС готувала трактористів, бригадирів, рільників. Поява на колгоспних ланах сільськогосподарської техніки і сумлінна праця людей сприяли зростанню врожайності. Якщо збір зернових в умовах ведення одноосібного господарства навіть в урожайні роки не перевищував 50—60 пудів з десятини, то вже в перші роки ведення артільного господарства тут збирали по 15 цнт зернових, 307 цнт цукрових буряків, 162 цнт картоплі з гектара[2]. У 1935 році в колгоспі відкрито хату-лабораторію, а наступного року почав діяти агрогурток. Його відвідувало 46 колгоспників. Розгортається і поширюється стахановський рух. 1936 року в колгоспах вже налічувалося 24 послідовники цього руху. Велику роль у колгоспному виробництві відігравали жінки. Вони очолювали близько 30 ланок.

Партійні організації, сільська Рада і правління колгоспів постійно дбали про дальший розвиток громадського господарства. Було побудовано тваринницькі ферми, насаджено фруктовий сад. Комуністи і комсомольці показували зразки сумлінної праці. Одним з передовиків колгоспного виробництва в 1938—1940 рр. був бригадир городньої бригади М. Г. Крижанівський. Очолена ним бригада збирала по 8 цнт волокна конопель з га на площі 7 га. Він був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року. Добрі врожаї у ті роки збирали ланки рільничих бригад В. М. Горячої та І. І. Горячої — близько 20 цнт зерна та по 350 цнт цукрових буряків з гектара на площі 25 га. Восени 1940 року колгоспи «Паризька комуна» та ім. Карла Маркса об'єдналися в одне господарство, назване «Паризькою комуною». За ним тоді закріпили 1323 га сільськогосподарських угідь. Тут налічувалося 150 голів великої рогатої худоби, 76 свиней, 93 вівці. Його доходи становили 475 тис. карбованців[3].

Чемеровецька МТС стала однією з передових на Україні. За досягнуті успіхи в обслуговуванні колгоспів району МТС була учасницею ВСГВ 1939 року. Її машинний парк уже налічував 79 тракторів і 21 комбайн. В лютому 1940 року Указом Президії Верховної Ради СРСР Чемеровецьку МТС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора[4]. Учасниками ВСГВ того року стали зоотехнік В. М. Кузима, головний агроном Ф. І. Семенишин, тракторист П. А. Смик, бригадир тракторної бригади П. І. Яриш та інші[5].

Розвиток колгоспної економіки сприяв неухильному піднесенню добробуту і культури трудящих. Багато трудівників спорудили добротні будинки.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-343, оп. 1, спр. 1375, арк. 1—36.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 2, спр. 20, арк. 18.
[3] Хмельницький облдержархів. ф. Р-1285, оп. 1, спр. 387, арк. 12.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 433, оп. 1, спр. 3655, арк. 2.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 312, арк. 11.

Поліпшилося й медичне обслуговування населення. В містечку функціонували лікарня на 65 ліжок з терапевтичним, хірургічним, пологовим та інфекційним відділеннями, поліклініка, дитяча консультація, аптека, санітарно-епідеміологічна станція. В них працювало 35 чоловік медичного персоналу. Діяли дитячі ясла, піонерські табори.

Значні зміни сталися і в культурному житті. До 1939 року було ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. У двох середніх школах в 1940 році працював 41 вчитель, навчалося 1032 учні[1].

Широко розгорнули роботу культурно-освітні заклади. В 1935 році споруджено будинок культури із залом для глядачів на 370 місць і кімнатами для гурткової роботи, було відкрито піонерський клуб. При будинку культури працювали хоровий, танцювальний та драматичний гуртки, духовий оркестр. В гуртках художньої самодіяльності напередодні війни брало участь понад 150 чоловік.

Багато горя і страждань завдав радянським людям напад фашистської Німеччини. Відступаючи під натиском переважаючих сил ворога, радянські війська залишили село. 9 липня 1941 року гітлерівці захопили Чемерівці. Настали чорні дні окупації. Вже першого дня фашисти розстріляли в Чемерівцях понад 40 мирних громадян, зруйнували пам'ятник В. І. Леніну, споруджений у 1925 році. 154 жителів відправили на каторжні роботи до Німеччини. Всього за час окупації фашисти знищили близько тисячі чоловік.

Відповіддю на терор був організований опір. У Чемерівцях виникла підпільна група, яку очолив Й. І. Протоцький[2]. На початку вересня 1941 року відбулася нарада членів групи, на якій було визначено основні завдання у боротьбі проти німецьких загарбників. У будинку підпільниці Є. П. Гаврисинської з жовтня почала діяти підпільна друкарня. Тут видрукували різних листівок загальним тиражем близько 39 тис. примірників. Згодом на базі підпільної групи виник партизанський загін ім. Чапаєва, в якому було у 1942 році 26 чоловік. Командиром загону став комуніст М. Т. Тоскалюк, комісаром — комуніст Й. Й. Сирваровський[3]. Загін діяв на території Городоцького, Кам'янець-Подільського, Смотрицького і Чемеровецького районів. За час своєї діяльності партизани в 14 селах знищили різні документи у сільських управах, організовували напади на заготівельні пункти, продовольчі склади, псували засоби зв'язку, здійснювали диверсії на залізниці, а наприкінці лютого 1944 року пустили під укіс ворожий ешелон[4].

Під час однієї з операцій гітлерівці захопили в полон партизана В. А. Масловського. Фашистські нелюди вирізали йому на чолі п'ятикутну зірку, викололи очі, відрізали носа, а потім розстріляли. Але мужній патріот жодним словом не виказав своїх товаришів-партизанів. Біля будинку школи в с. Кугаївці, де вчителював В. А. Масловський, споруджено пам'ятник герою-партизану. Постійну допомогу партизанам подавало місцеве населення. Лікарі П. І. Горошко, Ф. П. Горячий, М. А. Черненко на своїх квартирах лікували поранених партизанів[5].

У березні 1944 року партизанський загін ім. Чапаєва з'єднався з регулярними частинами Червоної Армії і брав участь у визволенні району та села від німецько-фашистських окупантів. Чемерівці були визволені підрозділами 10-го Уральського добровольчого танкового корпусу 4-ї танкової армії 1-го Українського фронту 25 березня 1944 року[6]. Під час боїв за Чемерівці смертю хоробрих загинули 134 радянські воїни. Тепер у центрі селища на братській могилі воїнів-визволителів височить пам'ятник. Свято шанують жителі Чемерівців пам'ять своїх односельців, які полягли в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. На їх честь спо-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 132, арк. 46.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 104, арк. 1.
[3] Там же.
[4] Там же, арк. 1, 2.
[5] Там же, арк. 4.
[6] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 293.

руджено обеліск. Юні слідопити Чемеровецької середньої школи відшукали і встановили зв'язки з родинами воїнів, що брали участь у визволенні села, запросили їх до Чемерівців, де відбулося вже кілька хвилюючих зустрічей. За мужність і відвагу, виявлені в боях з фашистськими загарбниками, урядовими нагородами відзначено 180 громадян села.

Відступаючи, гітлерівці намагалися завдати якнайбільшої шкоди господарству села. Вони палили господарські приміщення та житлові будинки, псували сільськогосподарські машини. Сума збитків, завданих гітлерівцями колгоспу «Паризька комуна», становила 16,6 млн. карбованців[1].

У перші ж дні після визволення Чемерівців відновили роботу районний комітет партії, райвиконком, сільська Рада. Вся увага партійних і радянських органів була спрямована на швидшу відбудову господарства району. У надзвичайно важких умовах доводилося відбудовувати господарство артілі. Не вистачало ні робочих рук, ні техніки, ні коштів. Та завдяки самовідданій праці комуністів, комсомольців, усіх колгоспників, першу повоєнну сівбу було завершено своєчасно. У травні 1944 року відновила роботу Чемеровецька МТС. Невисокий був урожай у 1944—1945 рр., всього 8 цнт з га, бо позначилися нестача техніки, відсутність сортового насіння, не завжди вдавалось дотримуватися строків проведення польових робіт.

Почалася відбудова тваринницьких ферм. Було споруджено приміщення корівника, конюшні, два свинарники, зерносховище. Допомагала колгоспу й держава, виділивши посівний матеріал і в кредит гроші. Коли до села повернулися колишні фронтовики, справи пішли на краще. Вони своєю самовідданою працею сприяли піднесенню громадського господарства. А трактористи С. А. Вінярський, П. М. Горячий, М. М. Полудняк, Ф. А. Полудняк та інші при нормі 5 га оранки за зміну зорювали 6,5—7 га. За високі виробничі показники в 1947 році бригадиру тракторної бригади Чемеровецької МТС С. М. Миколіну було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а трактористів С. А. Харкалюка та І. Л. Тихого нагороджено орденом Леніна[2].

У 1950 році відбулося об'єднання колгоспів ім. Паризької комуни (с. Чемерівці) та ім. Черняховського (с. Ямпільчик). Нова артіль стала називатися ім. Жданова. Її земельні угіддя збільшилися до 2350 га. У новоутвореному господарстві стала краще використовуватися потужна техніка, що забезпечило дальше піднесення матеріального та культурного рівня колгоспників. З року в рік зростала врожайність зернових і технічних культур. Протягом 1957—1962 рр. артіль збирала пересічно по 21 цнт зернових, 250 цнт цукрових буряків, 75 цнт картоплі, 220 цнт овочів з гектара. З 1962 року почалася спеціалізація колгоспного виробництва. Основною галуззю господарства стала відгодівля великої рогатої худоби та свиней. Тепер на тваринницьких фермах утримується понад 1500 голів великої рогатої худоби і 2000 свиней. Валове виробництво м'яса за рік становить 4 тис. цнт. Кращі тваринники — З. Г. Лупійчук, Н. С. Лупійчук, Т. Б. Драгушевська добилися добового приросту живої ваги свиней — по 600 г на голову; Г. П. Білоока — добового приросту великої рогатої худоби по 720 г на голову.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 871, арк. 3.
[2] Газ. «Радянське Поділля», 22 лютого, 3 і 5 березня 1948 р.

Центральна частина смт Чемерівців. 1969 р.

З великим натхненням трудилися колгоспники артілі в роки підготовки до відзначення 50-річчя Радянської влади та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Вони добилися врожайності зернових культур пересічно по 28,8 цнт, цукрових буряків — 355 цнт з га. Ланка В. В. Левицької на площі 17 га зібрала по 585 цнт цукрових буряків, а комплексно-механізована ланка Я. І. Цугеля на площі 35 га — по 612 цнт. За ці ж роки було вироблено на 100 га сільськогосподарських угідь в середньому по 168,5 цнт м'яса. Доход колгоспу в 1969 році становив 1,4 млн. карбованців. Переважна більшість трудомістких процесів у тваринництві та рільництві механізована. Артіль підключено до державної електромережі. В господарстві є млин, пилорама, кам'яний кар'єр.

З'явилися й нові передовики колгоспного виробництва. Бригадир тракторної бригади С. М. Сівак та його колектив у 1967—1969 рр. збирав пересічно по 29,3 цнт зернових та 362 цнт цукрових буряків. Виробіток тракториста В. І. Кулика в переводі на 15-ти сильний трактор становив 877 га умовної оранки, а тракториста П. І. Цугеля — 803 га умовної оранки. Комбайнер В. І. Римар зібрав комбайном зернові на площі 203 га і намолотив 5480 цнт зерна.

Значних успіхів у боротьбі за збільшення виробництва усіх видів сільськогосподарської продукції добилися трудівники ланів та ферм Чемерівців і всього району в роки восьмої п'ятирічки. Обсяг валової продукції сільського господарства зріс на 20 проц., а продуктивність праці у сільському господарстві підвищилася на 37 проц. За успіхи, досягнуті у виконанні восьмого п'ятирічного плану, першому секретареві Чемеровецького райкому КП України О. І. Степанюку в 1971 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, начальника районного управління сільського господарства Р. А. Атаманчука нагороджено орденом Леніна.

З 1959 року Чемерівці віднесено до категорії селищ міського типу. Тут працюють районне об'єднання «Сільгосптехніки», «Міжколгоспбуд», інкубаторна станція, автопідприємство, маслоробний цех, хлібозавод, ковбасний цех, цех безалкогольних напоїв. У роки восьмої п'ятирічки розширилося житлове будівництво. Колгоспники, робітники і службовці спорудили близько 300 будинків. Прокладено нові вулиці, центральні — заасфальтовано, вздовж них висаджено декоративні дерева. В центрі селища — універмаг, кінотеатр «Україна», середня школа, медичне училище. Поліпшується побутове обслуговування трудящих. Відкрито комбінат побутових послуг, готель, ресторан.

Після спорудження у Волочиську телевізійного ретранслятора, населення має змогу дивитись передачі центральної та республіканської телестудій. З 1969 року в селищі працює дитяча музична школа.

Розширюється мережа закладів охорони здоров'я трудящих. У селищі споруджено районну лікарню на 200 ліжок, обладнану всім необхідним устаткуванням, діє два медичні пункти, аптека. Тут працює 31 лікар і 72 чоловіка середнього медичного персоналу.

В Чемеровецькій середній та восьмирічній школах працює 78 учителів з вищою та середньою спеціальною освітою, навчається понад 700 учнів. Чемеровецька середня школа є закладом передового досвіду з використанням технічних засобів навчання. Тут проводяться семінари керівників шкіл, вчителів фізики, хімії та молодших класів. Колектив учителів багато років підтримує міцну дружбу з педагогами Джусалинської школи Кзил-Ординської області Казахської РСР. Колишніми вихованцями школи були генерал-полковник І. Г. Павловський, доктор геолого-мінералогічних наук Ф. А. Station Станіславський та інші.

П. Г. Поплавський, один з відважної четвірки, яка 49 діб дрейфувала в Тихому океані, на зустрічі з земляками в смт Чемерівцях. Фото 1960 р.

Випускник школи П. Г. Поплавський у складі відважної четвірки радянських воїнів протягом 49 діб дрейфував на баржі в Тихому океані.

Практичні заняття у біологічному кабінеті Чемеровецького медичного училища. 1969 р.

З 1963 року в Чемерівцях діє медичне училище, яке готує фельдшерів та медсестер. Тут навчається 425 учнів, працює 24 викладачі з вищою медичною та педагогічною освітою. В розпорядженні майбутніх медпрацівників 2 навчальних корпуси, добре обладнані аудиторії, 10 кабінетів та лабораторій, актовий і спортивний зали.

Справжнім вогнищем культурно-масової роботи серед населення став районний будинок культури. Тут працюють хоровий та вокальний, драматичний і художнього слова гуртки, ансамбль баяністів й бандуристів, жіночий інструментально-вокальний ансамбль, танцювальний. В них бере участь понад 200 чоловік.

Агіткультбригада районного будинку культури об'єднує 22 учасники художньої самодіяльності. Самодіяльні митці виступають на сцені, на польових станах, тваринницьких фермах, у червоних кутках. При районному будинку культури постійно діє районний театр народної творчості. Він є центром методичної допомоги колективам художньої самодіяльності району. В селищі працює кінотеатр на 550 місць.

Міцно подружили трудящі з книгою. У Чемерівцях — 5 бібліотек, книжковий фонд яких налічує 35 тис. книг. Велику агітаційно-пропагандистську та культурно-освітню роботу ведуть первинні організації товариства «Знання», охорони пам'ятників історії та культури, охорони природи. В Чемерівцях свій стадіон, обладнаний всім необхідним для проведення спортивних змагань з багатьох видів спорту. В спортивному товаристві «Колос» є футбольна, волейбольна, легкоатлетична та шахова секції. В них у вільний від роботи час бере участь близько тисячі жителів селища.

Під життєстверджуючою зорею Великого Жовтня новим, щасливим і вільним життям живуть трудящі Чемерівців на оновленій Радянській землі.

І. С. ВИНОКУР, М. Г. ГЛИНСЬКА

ВИШНІВЧИ́К

Вишнівчик (у XV—XVI ст. Вишневець) — село, центр однойменної сільської Ради. Розташований за 15 км від районного центру і за 28 км від залізничної станції Балин. Населення — 3114 чоловік. Сільській Раді підпорядковані населені пункти Завадівка і Слобідка-Скипчанська.

Про те, що територія сучасного села була заселена у давні часи, свідчать виявлені тут знаряддя праці доби пізнього палеоліту (40—13 тис. років тому), а в урочищах Домбровка і Озеро — залишки поселень трипільської культури[1].

Вперше село згадується в письмових джерелах за 1493 рік. Тоді в ньому налічувалося 20 димів. Основним заняттям населення було землеробство, тваринництво, бортництво.

На початку XVI ст., після нападу кримських татар, у селі лишилося всього кілька дворів. У 1565—1583 рр. землі Вишнівця орендував магнат Лянцкоронський, з XVII ст. село належало до Скала-Подільського староства і знаходилося в оренді у шляхтича М. Гербурта. Власник села виділив його разом з виселком Завадівкою в окреме староство, яке дістало назву Вишневецьке, і віддав в оренду. Прагнучи як-

[1] І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. Археологічні пам'ятки Хмельниччини, стор. 8.

найбільше здобути прибутків, орендарі не додержувались зазначених в інвентарних договорах повинностей для селян і самовільно їх збільшували. На кінець XVI ст. селяни відробляли 3 дні панщини на тиждень, платили подимне і стацію — спеціальний податок на утримання війська. У XVII ст., крім панщини, селян примушували виконувати ще й інші повинності: чоловіків — охороняти маєток, возити з лісу дрова на панський двір, жінок — ткати полотно тощо.

Після загарбання Поділля турками у 1672 році Вишнівчик близько трьох десятиліть перебував під їх гнітом. А коли турецьких загарбників було вигнано з цього краю, до села знову повернулися попередні власники — польські шляхтичі. Один за одним з того часу і протягом XVIII ст. змінювалися орендарі села, але на селянах, як і раніше, лежав важкий гніт панщини, різні феодальні повинності, дошкуляло безземелля і малоземелля, в багатьох селянських господарствах не було жодного коня[1].

Після 1793 року, коли Поділля увійшло до складу Росії, Вишнівчик поступово зростав. У 1830 році тут було 88 дворів і 355 жителів. На своїх маленьких ділянках селяни збирали низькі врожаї зернових — 40—50 пудів з десятини. Панщина посилювалася урочною системою. Поміщику також давали десяту частину із зібраного меду, по кілька курей, а господарства, де була худоба, платили за неї окремий податок. Шляхтичі чинили свою волю над безправними селянами. Відомий факт, коли управитель маєтку в 1841 році так побив селянина Івана Павлюка, що той від побоїв помер. Судова справа, порушена дружиною померлого, закінчилася виправданням убивці. Так само суд виправдав у 1853 році прикажчика, що побив кріпака Якова Варика[2].

У 1845 році в селі побудували цукроварню, а навколишні землі поміщик зайняв під бурякові плантації. У фільварку, розташованому поблизу цукроварні, відгодовувалася худоба. Крім того, в селі діяла винокурня.

Внаслідок реформи 1861 року селяни Вишнівчика почали викупляти землю, на якій вони до цього господарювали. Згідно з викупним актом, на 506 ревізьких душ припадало 939 десятин землі. Середній наділ на піший двір становив 4,1, на тяглий — 8,2 десятини. 18 дворів мали лише садибу. Земельні наділи селянам відводилися на суглинистих, малородючих грунтах. Річна викупна плата, що її за уставною грамотою 1862 року встановлено в сумі 2996 крб., за законом від 30 липня 1863 року була зменшена на 25 проц., отже місцеві селяни щорічно сплачували 2247 карбованців[3]. Нерівномірний розподіл землі, а також тягла й реманенту змушували селян вдаватися до супряги. 75 господарств взагалі не мали робочої худоби.

Після реформи в селі збільшується кількість заможних господарств. На кінець XIX ст. поміщик Журавський мав уже 3091 десятину посівної площі і 2101 десятину лісу. Церкві належало 35 десятин. У той же час селяни мали лише 886 десятин польової землі, до того ж — на найгірших ділянках. Перед жнивами більшість селянських дворів не мала хліба, біднота терпіла від недоїдання та голоду. Селян позбавили права користуватися лісом, навіть вхід до нього їм був заборонений. Для збирання грибів, ягід чи сушняку вони за плату діставали дозвіл в управителя маєтку.

На початку XX ст. Вишнівчик належав до складу Купинської волості. В 1906 році тут проживало 1979 чоловік, було 437 господарств. З них — 170 мали у своєму користуванні по 1 десятині і менше того, 195 — від 2 до 4 десятин, 64 — мали тільки садиби, 8 — зовсім не мали землі[4]. Багато господарств ледве животіло.

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 404, 406.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 1060, арк. 1—40; ф. 197, оп. 1, спр. 383, арк. 1—46.

[3] Там же, арк. 49—51.

[4] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 104, 105.

Так, сім'я К. Т. Пазинюка, яка складалася з 10 душ, мала лише одну десятину землі, майже всі її члени наймитували. Водночас багатіли місцеві глитаї. Їм належало по 10 і більше десятин землі.

Знедолені люди шукали заробітку на цукроварні й винокурні. У 80-х роках XIX ст. на цукроварні працювало 200 робітників. Механізація була примітивною. Приміщення освітлювалося гасовими лампами і ліхтарями, вагонетки робітники перетягали вручну. Робочий день тривав 12 годин. Кваліфікований робітник за виснажливу працю одержував по 10—15 крб., їздові — 5—6 крб. на місяць. Ще менше одержували жінки і підлітки[1].

В період першої російської революції у Вишнівчику відбулися виступи робітників цукроварні і селян. Коли звістка про події 9 січня 1905 року дійшла до Вишнівчика, робітники зібралися на мітинг, на якому виголошували промови, спрямовані проти самодержавства, поміщика та місцевих багатіїв. На початку березня виступили й селяни. Вони пішли до поміщицької економії, щоб пред'явити вимоги для полегшення свого становища. Поміщика в той час не було в селі і гнів людей перекинувся на економів, яких вони побили палицями. Другого дня робітники і селяни пішли до лісництва, вимагаючи переділу панського лісу. Лісник Осінський зачинився в будинку і почав стріляти в натовп. Наляканий виступом селян поміщик викликав козаків, які придушили цей виступ[2].

Ніхто не дбав про впорядкування села та поліпшення добробуту людей. Сюди рідко проникали газети. Його жителів обслуговував один фельдшер. Не краще було й з народною освітою. У міністерській однокласній школі у 1908/1909 навчальному році було 85 хлопчиків і дівчаток, що становило всього 31,2 проц. загальної кількості дітей шкільного віку.

Перша світова війна ще більше погіршила становище трудящих. Усіх чоловіків призовного віку мобілізували до царської армії. У 1915 році в селі перебували два кавалерійські полки, для яких селяни відбували підводну та інші повинності, давали фураж.

Після повалення самодержавства матрос Чорноморського флоту Л. І. Боднар, який повернувся до рідного села Завадівки з військової служби, разом з місцевими робітниками Ф. Г. Дмитрієвим та П. І. Лесецьким організували демонстрацію, спрямовану проти антинародної політики буржуазного Тимчасового уряду. Жителі Завадівки і Слобідки-Скипчанської йшли до Вишнівчицького цукрозаводу. По дорозі до них приєднувалися робітники і місцеві селяни сусідніх сіл. Демонстранти пройшли вулицями Вишнівчика з червоними прапорами, гаслами, співали революційних пісень[3].

Навесні і влітку 1917 року в селі перебували військові частини 7-ї армії. Солдати-більшовики проводили революційну роботу серед місцевого населення. У зв'язку з цим начальник поліції надіслав генеральному секретареві Центральної ради у військових справах телеграму з проханням якомога швидше вивести з Вишнівчика війська, як ненадійні[4]. У вересні 1917 року селяни разом з солдатами, що залишалися тут, розгромили панський маєток і заводські склади, рубали панський ліс.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції земельний комітет, створений у Вишнівчику ще навесні 1917 року, почав розподіляти поміщицьку землю[5]. Війська Центральної ради, що прибули сюди, заарештували велику групу селян і зачинили їх в складі цукрозаводу. Коли карателі виїхали до села Скипчого, робітники й жителі Вишнівчика та Завадівки напали на варту і випустили заарештованих на волю.

Радянську владу у Вишнівчику встановлено в січні 1918 року. Ревком, очолений місцевим бідняком І. Х. Зінем, приступив до перетворення в життя ленінського

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 15/2, арк. 9—14.
[2] Там же, арк. 14.
[3] Там же, арк. 10.
[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 628, оп. 2, спр. 3, арк. 27.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 15/2, арк. 10.

Декрету про землю. Він розподіляв поміщицьку землю між селянами, дбав про забезпечення житлом бідноти. Але перші кроки, зроблені на шляху до нового життя, у лютому 1918 року порушили австро-німецькі окупанти. Вдершись сюди, вони грабували населення, вивозили цукор із заводських складів. Адміністрація цукрозаводу в квітні повідомляла подільського губернського комісара, що австро-німецькі війська за вказівкою генерала Хелленса вивезли із заводу понад 20 тис. пудів цукру[1]. Жителі села чинили опір жорстокому режиму окупантів та їх спільників — гетьманців, і боролися проти них. Кількох активістів, а саме: С. М. Будзана, І. В. Лупійчука, О. І. Пазенюка, які закликали населення виступити проти загарбників, наприкінці вересня 1918 року заарештували і відправили до Кам'янець-Подільської в'язниці[2].

Австро-німецьких окупантів наприкінці 1918 року змінили контрреволюційні війська Директорії. У квітні 1919 року у визволеному Вишнівчику було відновлено Радянську владу. Та вже на початку червня село знову захопили петлюрівці, а восени 1919 року — білополяки, які чинили масові грабежі. Жителям заборонялося виходити на вулицю увечері, збиратися групами. У листопаді 1920 року частини Червоної Армії остаточно визволили Вишнівчик[3].

Розпочалася відбудова зруйнованого імперіалістичною та громадянською війнами господарства. За участю революційно настроєних солдатів, що повернулися до своїх домівок і сільської бідноти, у Вишнівчику створено сільську Раду. Значну роботу провадив і комітет незаможних селян, утворений 1921 року. Він організував заготівлю хліба для робітничих центрів, допомагав бідняцьким господарствам.

Велику роль у житті села відіграв створений 9 травня 1921 року на цукровому заводі партосередок, який налічував 12 членів і кандидатів у члени партії. Партосередок не тільки здійснював керівництво життям заводу, а й допомагав селянам під час оранки, збирання врожаю, кооперування селянських господарств. В лютому 1924 року при цукровому заводі виник комсомольський осередок, який став надійним помічником комуністів. У 1922 році за ініціативою партосередку збиралися кошти до фонду допомоги комуністам-полякам, які перебували у в'язницях панської Польщі. Спільно з сільською Радою комуністи подали необхідну допомогу селянським родинам, що опинилися в особливо скрутному становищі у зв'язку з неврожаєм 1923 року. Та перші кроки соціалістичного будівництва нерідко порушувалися вторгненням різних банд, що проникали сюди з території панської Польщі. Для боротьби проти бандитів створили об'єднаний районний загін, до якого вступила й молодь села.

Після завершення громадянської війни одним з перших заходів Радянської влади було відкриття в селі початкової школи. Спочатку в ній перебувало 32, а в 1924/25 навчальному році — 166 учнів, яких навчало 4 вчителі. При школі діяли хоровий і драматичний гуртки[4].

Велика увага приділялася ліквідації неписьменності. У жовтні 1924 року розпочали роботу гуртки лікнепу. Їх відвідувало 52 чоловіка дорослого населення.

У житті села помітну роль відіграли сільськогосподарське і споживче товариства. Вони регулювали ціни на хліб, допомагали незаможним селянам насінням, реманентом, займалися збутом сільськогосподарської продукції.

В 1926 році вступив у дію цукрозавод, який наступного року випустив перших 14 369 цнт продукції[5]. Партійна і комсомольська організації вели активну роботу по мобілізації робітників на швидше закінчення реконструкції підприємства, збільшення виробництва продукції. Внаслідок наполегливої праці і допомоги з боку держави в 1936 році закінчилося технічне переобладнання заводу. Це дало можливість

[1] Поділля в роки громадянської війни, стор. 24.
[2] ЦДАЖР УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 404, арк. 117.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 5, арк. 11.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 394, оп. 1, спр. 2, арк. 58.
[5] Основные показатели работы сахарных заводов СССР. М., 1958, стор. 114, 115.

значно збільшити випуск продукції. У 1940 році вироблено 128 512 цнт цукру, що перевищило більше ніж у три рази рівень 1913 року[1]. Значна заслуга в цьому належала заводським партійній і профспілковій організаціям.

Велику роботу провадили комуністи і комсомольці села щодо кооперування селянських господарств. У серпні 1925 року 7 сімей бідняків об'єдналися у сільськогосподарську артіль «Червона зірка». Її організатором і керівником був місцевий селянин І. М. Мединський. Артіль мала 25 га землі, 5 плугів, 6 пар коней[2]. Землі артільцям виділили в урочищі Чоботові, де вони побудували житловий будинок і усуспільнили сільськогосподарський реманент. Розподіл продуктів харчування проводився за кількістю членів сім'ї. Для всіх жителів села члени артілі були прикладом: не ходили до церкви, не хрестили дітей, навчалися грамоти в школі лікнепу. Куркулі всіляко намагалися шкодити, залякували артільців, а в 1928 році спалили житлові та господарські приміщення, вбили І. Х. Зіня. Допомогу подала держава, яка виділила на відбудову спалених будинків гроші й матеріал.

У 1929 році за ініціативою членів комнезаму організувалося товариство спільного обробітку землі, до якого ввійшло понад 40 господарств. Землю йому відвели в урочищі Озера. Біднота не мала коней, тому їй у проведенні польових робіт допомагала кінна колона цукрозаводу. Коли в 1930 році було розкуркулено найбагатшого сільського глитая Бевза, його землю, господарські будівлі, тягло, сільськогосподарський інвентар, сад передали ТСОЗу, перетвореному на колгосп ім. В. І. Леніна. Головою артілі став П. А. Шимоган. У 1931 році в селі організувався ще один колгосп. Вони об'єднали близько 400 господарств, що становило 75 проц. усіх дворів села. На початку 1932 року три артілі злилися в одну — ім. В. І. Леніна. Її очолив двадцятип'ятитисячник В. А. Сухенко[3]. Молодій артілі велику допомогу подавала Великолевадська МТС, створена в 1932 році. Вона виділила для обробітку полів 3 трактори. Оскільки колгосп ім. В. І. Леніна був досить великим господарством і це утруднювало керівництво, наприкінці 1932 року з нього виділився колгосп ім. Політвідділу. В артілі ім. В. І. Леніна у 1937—1940 рр. збирали по 18—19 цнт зернових з гектара, видавали по 6—7 кг хліба на трудодень. Колгосп перевиконував плани хлібозаготівель.

Велику роль у зміцненні колективних господарств відігравала сільська партійна організація, яка 1937 року виділилася з парторганізації цукрозаводу[4]. Вона брала активну участь у господарському, культурному і політичному житті. Комуністи й комсомольці були прикладом на виробництві і в побуті. Разом з правлінням колгоспів вони багато робили для розширення тваринницьких ферм, збільшення поголів'я худоби, підвищення її продуктивності. Наполеглива праця дала свої позитивні наслідки. На 1 січня 1941 року в артілі ім. Леніна було 202 голови великої рогатої худоби, 131 свиня, 60 овець, 149 коней. В артілі ім. Політвідділу було 105 голів великої рогатої худоби, 70 свиней, 24 вівці, 102 коней[5].

Змінювався і зовнішній вигляд села. З'явились нові житлові будинки, громадські приміщення, до цукрового заводу від залізничної станції Лісоводи пролягла вузькоколійка. Потреби населення в промислових товарах задовольняла споживча кооперація. Поліпшилося й медичне обслуговування. В селі була лікарня на 20 ліжок, в якій працювало 6 медпрацівників. У 1939 році відкрито аптеку.

Значних успіхів досягнуто в розвитку освіти і культури. До 1939 року тут ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. В 1935 році семирічну школу перетворено на десятирічну, яка охоплювала навчанням дітей із навколишніх сіл — Завадівки, Грицькова, Купина, Левади, Скипчого, Ямпільчика. 1938 року в ній було 647 учнів, працювало 28 учителів.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-339, оп. 1, спр. 195, арк. 7.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 1068, оп. 1, спр. 2, арк. 45.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 15/2, арк. 12, 18.
[4] Там же, арк. 13.
[5] Там же, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 238, арк. 8, 9.

О. І. Кулинець, один з перших кавалерів ордена Вітчизняної війни 2-го ступеня. Село Вишнівчик, 1970 р.

Комсомольська організація керувала піонерською роботою в школі, допомагала вчителям ліквідувати неписьменність серед дорослого населення, брала участь у польових роботах артілі тощо.

Центром культурно-освітньої роботи були клуби — сільський і заводський, де працювали гуртки художньої самодіяльності, ставилися п'єси, виступали артисти з обласного центру, відбувалися урочисті засідання. Працювало дві бібліотеки, почалася радіофікація села. Квартири робітників, а згодом і будинки колгоспників, було радіофіковано.

Мирну, творчу працю трудівників села перервав розбійницький напад гітлерівських орд на Країну Рад. На багатолюдних мітингах в артілях ім. Леніна та ім. Політвідділу, що відбулися 22 червня 1941 року, трудящі засудили фашистську агресію проти СРСР. Чоловіки пішли до армії. З наближенням лінії фронту почалася евакуація колгоспного й державного майна, худоби. Те, що не встигли відправити на Схід, віддали на зберігання колгоспникам. 8 липня в село вдерлися окупанти. Вони зруйнували пам'ятник В. І. Леніну, грабували населення, на кожну сім'ю наклали податок — 400 літрів молока, 500 яєць, центнер свинини. Великими були й грошові побори. Селян примушували безкоштовно працювати у т. зв. общинному господарстві. За невихід на роботу їх шмагали різками. На каторжні роботи до фашистської Німеччини вивезли 314 юнаків і дівчат.

Та ніщо не могло зламати волі радянських людей. Чимало мешканців села вступило до партизанського загону ім. Чапаєва, який діяв на території Смотрицького, Чемеровецького та інших районів[1]. Група народних месників під керівництвом О. Я. Блажкевича пустила під укіс ворожий ешелон з боєприпасами. Виконуючи одне із завдань, О. Я. Блажкевич потрапив у ворожу засідку біля с. Хропотова. Його привезли у Чемерівці. В гестапо, витримавши страшні тортури, але нікого не виказавши, він загинув[2]. Боротьба з ворогом тривала. В липні 1943 року народні месники висадили в повітря котельню цукрозаводу та ешелон з цукром, підготовлений окупантами до відправки на Захід, зруйнували вузькоколійну залізницю.

Гітлерівці жорстоко розправлялися з мирним населенням. Вони закатували П. А. Шимогана, за переховування партизанів заарештували і розстріляли колгоспницю М. В. Лупійчук, В. Л. Шевчука[3]. Кинули до в'язниці і замучили матір партизана І. С. Возного — Н. М. Возну. Всього фашистські кати стратили в селі 16 чоловік[4]. У відповідь на звірства окупантів партизани 28 лютого 1944 року захопили зрадника — старосту села і засудили до смерті.

25 березня 1944 року війська 3-ї танкової армії 1-го Українського фронту визволили Вишнівчик. У перший день визволення села жителі О. І. Гончар і Ф. С. Бевз винесли на сільський майдан червоний прапор Вишнівчицької сільради, збережений ними в роки окупації.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 280 жителів села нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, а О. І. Кулинця, одного з перших — удостоєно ордена Вітчизняної війни 2-го ступеня. Будучи тричі

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 99, арк. 44, 45, 147, 156.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 15/2, арк. 27.
[3] Газ. «Нове життя» (Чемерівці), 24 червня 1967 р.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 27, арк. 8; ф. Р-3906, оп. 1, спр. 15/2, арк. 29.

поранений, він не залишив свого місця біля гармати, влучними пострілами підбив чотири ворожі танки[1].

У важких умовах довелося відбудовувати село. Окупанти завдали його господарству збитків на суму понад 12 млн. крб. Вони зруйнували конюшні, спалили приміщення тваринницьких ферм, пограбували колгоспне майно. Не вистачало робочих рук, машин, коней, посівного матеріалу. Спершу відбудували приміщення лікарні і школи. Вчителі й учні ремонтували парти і столи, самі заготовляли дрова для опалення приміщення, приносили з дому вцілілі книжки.

Велика увага приділялася відбудові цукрового заводу. Завдяки наполегливій праці і повсякденному піклуванню партійної організації та сільської Ради завод вже у 1944 році відновив роботу. За перший сезон 1944—45 рр. він виробив 18 091 цнт цукру. Передовики виробництва старший механік І. М. Федорченко, апаратник С. І. Мельничук щоденно виконували свої норми на 120—150 процентів[2]. Завод постійно підтримував зв'язки з колгоспами, подаючи їм допомогу у вирощуванні високих врожаїв цукрових буряків. За значні виробничі успіхи директора заводу А. Т. Шипукова у 1948 році удостоєно ордена Леніна.

Невпізнанним став Вишнівчицький цукрозавод за роки наступних п'ятирічок. У 1963 році проведено реконструкцію паросилового цеху, завод переведено на рідке паливо. 1969 року він виробив 35 663 тонни цукру, а вся валова продукція оцінювалась в сумі понад 11 млн. крб. За самовіддану працю нагороджено орденами і медалями 10 працівників заводу.

Відбудовувалось і громадське господарство. Почали з того, що колгоспники позводили на артільний двір уцілілу худобу, звезли інвентар. Зерном, сільськогосподарськими машинами, а також худобою допомогли їм трудящі Тамбовської області. Великолевадська МТС виділила для обробітку полів трактор. Але більшу частину землі в 1944 році довелося орати коровами, засівати вручну. Збирали хліб теж вручну — косами і серпами. Працювали самовіддано і зібрали врожай до останнього колоска.

Поступово відбудовувалися і громадські будівлі, збільшувались посівні площі. Між ланками і бригадами артілі розгорталося соціалістичне змагання. 1946 року врожайність в колгоспі пересічно становила: зернових — 12—13 цнт і цукрових буряків — 180 цнт з га. В 1947 році артіль ім. В. І. Леніна досягла кращих успіхів, а передові ланки О. І. Гнатій і К. М. Снігур виростили по 25 цнт пшениці з га, бригада № 1 — по 24 цнт на площі 17 гектарів[3].

Дальшому піднесенню громадського господарства сприяло злиття артілей. У вересні 1950 року колгоспи ім. Жданова (с. Завадівка), «13-річчя Жовтня» (с. Слобідка-Скипчанська) та ім. Сталіна (с. Вишнівчик) об'єдналися з артіллю ім. Леніна. Земельна площа укрупненого господарства становила 3685 га, в т. ч. ріллі — 2594, лісу — 156, пасовиськ — 126 га. Цей захід дав можливість краще впроваджувати досягнення найновішої агротехніки, ефективніше використовувати потужну техніку, прискорити механізацію і електрифікацію, підвищити продуктивність праці. У 1957 році колгосп закупив у Великолевадській МТС багато сільськогосподарських машин і раціонально їх використовував. На фермах механізували приготування кормів, побудували кормокухню. Артіль має 32 трактори,

Очищення зерна на току в колгоспі ім. Леніна. Село Вишнівчик, 1969 р.

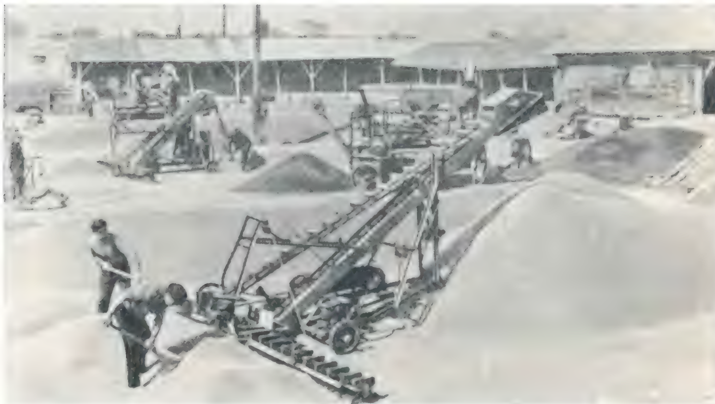

[1] С. И. Исаченко. Символ боевой доблести. Документальный очерк о кавалерах ордена Отечественной войны. М., 1962, стор. 8, 11.

[2] Газ. «Колгоспне життя» (Смотрич), 25 січня 1948 р.

[3] Газ. «Колгоспне життя», 25, 29 січня 1948 р.

Заняття з малювання в дитячому садку колгоспу ім. Леніна. Село Вишнівчик, 1970 р.

16 комбайнів, 25 вантажних автомашин. Господарство електрифіковане. Місцева електростанція дає енергію 62 електромоторам. Тут виросло велике тваринницьке містечко, в якому побудовано 9 корівників і телятників, 2 пташники, кормоцех, зерносховище, силосні башти, зацементовано траншеї для силосування кормів. Працює млин.

З 1961 року артіль спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. За роки восьмої п'ятирічки виробництво м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь збільшилось з 101 до 120 цнт, яєць — з 17 300 до 55 300 штук (на 100 га зернових).

Щедро родили поля. Урожайність озимої пшениці за 1962—1970 рр. підвищилася з 19,5 до 32,9 цнт, цукрових буряків—з 168 до 304 цнт. Грошовий прибуток колгоспу за 1970 рік становив понад 1 млн. крб. За трудові досягнення 14 передовиків нагороджено орденами і медалями, зокрема, голову колгоспу К. С. Машинського— орденом Леніна, доярку Г. Ф. Возну — орденом Трудового Червоного Прапора. У 1971 році ордена Леніна удостоєно доярку Г. М. Бабяк.

Виробничі успіхи стали основою для підвищення матеріального і культурного рівня трудівників. Невпізнанно змінився і зовнішній вигляд села. Протягом 1966—1970 рр. споруджено понад 120 індивідуальних будинків під шифером і бляхою, приміщення школи, комбінат побутового обслуговування, два будинки культури на 1100 місць, дитячий садок тощо. На території цукрового заводу з'явилися 4 восьмиквартирні будинки. Тоді ж прокладено водопровід і пробурено 6 артезіанських колодязів, заасфальтовано головну вулицю, інші — забруковано. Збільшуються реальні доходи трудящих. Яскравим свідченням піднесення їхнього добробуту є зростання купівельної спроможності. Жителів села обслуговує 7 магазинів, у т. ч. гастроном, культмаг, книгарня. Є також хлібопекарня, чайна, різні майстерні.

Дбають в селі і про охорону здоров'я трудящих. У лікарні і двох медпунктах працює 22 медпрацівники. У 1970 році лікарню розширено, завдяки чому кількість ліжок збільшилася до 50. Вона має фізіотерапевтичний, рентген- і зубний кабінети.

Діти сільських трудівників навчаються в середній школі. У 1970 році її просторі класи заповнювало 540 учнів, працювало 45 учителів. За багаторічну і сумлінну працю вчителя Г. С. Чабана в 1954 році удостоєно ордена Леніна.

У години відпочинку трудящі Вишнівчика відвідують будинки культури, де працюють драматичні, хорові і літературні гуртки. Проводяться вечори на теми: «Твої права й обов'язки», «Нас на подвиг кличе комсомольський квиток», «Хімія в сільському господарстві». Члени групи товариства «Знання» читають лекції, проводять бесіди. В селі є три бібліотеки, книжковий фонд яких становить понад 25 тис. томів. Тут влаштовуються тематичні виставки, проводяться читацькі конференції.

У побут населення входять нові звичаї та обряди. Урочисто проводяться реєстрації новонароджених, свята врожаю, обжинків тощо. До лав Радянської Армії все село проводжає майбутніх воїнів. В урочистій обстановці односельці дають їм наказ вірно служити Батьківщині. Піонери дарують допризовникам квіти.

В селі урочисто відзначили 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. 112 трудівників нагороджено ювілейною Ленінською медаллю. Імена кращих передовиків виробництва занесено до Книги пошани села. Зокрема — механізатора В. О. Гута, ланкових О. Д. Гончар і З. Д. Трипалюк, телятницю Г. Г. Трипалюк, секретаря партійної організації цукрового заводу М. І. Муляра.

Заслужену шану серед односельців здобули ветерани праці, пенсіонери О. О. Возний, О. С. та Я. С. Ковалі й інші. На їхніх будинках прикріплено дощечки з написом: «Тут живе ветеран колгоспу».

Значний вклад у розвиток економіки, культури й освіти села вносять чотири первинні партійні організації, в яких налічується 126 комуністів. Переважна більшість з них працює на найважливіших ділянках промислового і сільськогосподарського виробництва.

Їхнім бойовим помічником у проведенні багатьох господарських і культурних заходів є комсомольська організація, що налічує 240 юнаків і дівчат. Велику роботу проводять також первинні профспілкові організації, ДТСААФ, товариство Червоного Хреста й інші.

Плодотворну діяльність розгорнула сільська Рада депутатів трудящих. При ній працюють постійні комісії: фінансово-бюджетна, охорони здоров'я, культурно-масова, благоустрою, торговельна. У своїй діяльності сільська Рада постійно спирається на актив, що налічує понад 120 чоловік.

Окрилені ідеями партії Леніна, рішеннями XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, трудящі села успішно їх здійснюють.

М. П. ДІДУЛА, Б. М. КУШНІР

ЛЕТА́ВА

Летава — село, центр сільської Ради. Розташована в широкій долині річки Летавки, притоки Жванчика, за 15 км від райцентру і за 35 км від залізничної станції Закупне. Населення — 2460 чоловік. Сільраді підпорядковані населені пункти Вигода, Жабинці, Михайлівка, Нове Життя і Чагарівка.

Під назвою Летаво Дворище село згадується в документах початку XVI ст. Воно входило тоді до Скальського староства. У 1583 році в Летаві було 4 плуги землі[1]. Королівська родина, якій належало село, здавала його в орендне користування. Намагаючись якнайбільше здобути прибутків, орендарі не додержувалися вказаних в інвентарях і орендних договорах повинностей для селян, а самочинно їх збільшували, доводячи жителів до повного зубожіння і розорення.

Перебуваючи під владою шляхетської Польщі, населення Летави зазнавало різних утисків. Селянські господарства відбували три дні панщини на тиждень. Крім того, вона доповнювалася різними поборами й повинностями.

Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії Летава відійшла до казенних маєтностей. Пізніше село, в якому налічувалося 159 дворів, було поділене між кількома поміщиками. Нелегко жилося селянам Летави. На початку 40-х років XIX ст. лише п'ята частина селянських дворів поміщика Дружбацького користувалася повним наділом землі — 6,6 десятини, решта мала половину наділу або належала до категорії городників, які зовсім не мали польової землі. З 15 селянських господарств іншого власника—Мечниковського тільки 2 мали повні наділи. Селяни відбували панщину по два дні влітку і одному дню взимку. Дедалі ширше застосовувалась урочна система. Поміщики давали селянам на день таке завдання («урок»), що його можна було виконати за 1,5—2 дні. Крім панщини, чоловіки з тяглових і напівтяглових селянських господарств відбували ще 12 згінних і 12 шарваркових днів на рік, толоку, денну і нічну сторожу. Жінки обробляли й збирали городні культури, пряли пряжу, товкли просо тощо[2].

Після введення в 1847—1848 рр. інвентарних правил експлуатація летавських селян посилилась. До того часу чоловіки тяглих і піших господарств відробляли панщину по 84 дні на рік, а робота жінок не регламентувалася. Після 1848 року ці госпо-

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 360, 361.

[2] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 403, арк. 2.

дарства зобов'язані були відробляти по 162 дні (84 — чоловічих і 78 — жіночих). Узаконювалися також відробіток згінних і шарваркових днів, нічні караули. Правила лише заборонили поміщикам переносити невідпрацьовані дні із зимових місяців на літні.

Запровадження інвентарних правил у маєтках Летави викликало ще більше незадоволення селян. Влітку 1851 року кріпаки поміщика Дружбацького відмовилися жати по півтори копи озимих за один день на панщині, зажадали зменшити урочне завдання, виступили проти розкладки казенних податків на жінок. Заворушення селян серйозно занепокоїло місцеві власті. У жовтні 1851 року сюди прибули кам'янецький повітовий предводитель дворянства і земський справник, які рекомендували Дружбацькому «ні в чому не відступати від інвентарних правил»[1]. Того ж року стався виступ селян і в маєтку Мечниковського. У відповідь на покарання кріпаків за найменшу провину група селян на чолі з селянином П. М. Савчуком напала на поміщицьку садибу, підпалила дві скирти хліба. Савчука заарештували і відправили до в'язниці.

Після скасування кріпацтва переважна більшість найкращої землі, як і раніше, належала поміщикам. За викупним договором, укладеним між М. Дружбацьким і селянами в липні 1862 року, 152 селянських господарства одержали 94 десятини садибної землі і 576 десятин поля. У маєтку В. Зеленського 16 селянських дворів наділялися відповідно 11 і 52 десятинами. Поміщики залишили за собою 1058 десятин садибної і орної землі, що становило 55 проц. загальної площі усіх орних угідь села[2]. Земельні наділи селян були невеликими. 23 тяглових господарства одержали по 6,6 десятини поля, 144 піші — 3,3 десятини, а за 24 городниками закріплялися тільки присадибні ділянки[3]. Розмір польових ділянок 35 господарств чиншовиків і однодворців, які орендували землю у Дружбацького, не перевищував наділу тяглих селян. У відповідності з «Місцевим положенням» про поземельне влаштування селян Правобережної України і викупним договором, селянські господарства до введення в дію указу від 30 липня 1863 року за садибу вносили оброк, а за користування польовим наділом — платили грішми або відробляли панщину. Позбавлені необхідних угідь, селяни Летави, щоб не вмерти з голоду, були змушені орендувати в поміщиків за високими цінами свої колишні наділи. За непридатні для рільництва земельні ділянки, що дісталися їм після реформи, вони сплачували викуп[4].

Селяни Летави відмовлялися виконувати обов'язки, покладені на них новим законом, і вимагали передачі землі без викупу. Наляканий рішучими діями селян, М. Дружбацький викликав військо. До села прибуло дві роти 1-го і 2-го батальйонів Севського піхотного полку. За допомогою зброї і нагаїв карателі примусили жителів Летави підкоритися[5]. Однак селяни не мирилися з лихою долею. 1893 року, знищивши межові знаки, вони захопили частину полів поміщиці Дружбацької.

На початку XX ст. зубожіння переважної більшості летавських селян досягло крайніх меж. У 1906 році кількість господарств, що користувалися наділом в 3,3 десятини польової землі, з 71 проц. зменшилася до 29 проц. Розмір польових ділянок 65 проц. дворів не перевищував 2 десятин, 37 господарств взагалі не мали польової землі[6]. У 1913 році в Летаві з 499 дворів 101 мав по одному коню, 286 були безкінними, 236 — безкорівними, 119 — безземельними. Знаряддя для обробітку грунту мали лише 45 проц. господарств. Біднякам і значній частині середняків доводилося шукати випадкових заробітків у поміщицьких маєтках Бессарабської і Херсонської губерній, в господарствах місцевих поміщиків і куркулів. 45 дворів займалися кус-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 122, оп. 2, спр. 35, арк. 7, 8.

[2] Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 1134, арк. 47; ф. 241, оп. 1, спр. 403, арк. 7.

[3] Там же, арк. 34; спр. 1135, арк. 7.

[4] Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. К., 1959, стор. 315.

[5] Отмена крепостного права на Украине, стор. 201.

[6] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 106, 107.

тарними промислами — ковальським, ткацьким, кравецьким, шевським тощо[1]. Тяжке економічне становище і політичне безправ'я породжували масове невдоволення селян. У 1905—1906 рр. вони брали участь у страйках сільськогосподарських робітників поміщицьких маєтків сіл Жабинців й Летави. У вересні 1907 року селянин С. П. Дробний очолив страйк у маєтку поміщика с. Чагарівки Беднаровського. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня. С. П. Дробного заарештувала поліція і за постановою суду ув'язнила у Кам'янець-Подільській тюрмі[2].

Вкрай незадовільним було медичне обслуговування. Довгий час Летава входила до Орининської лікарняної і Лянцкорунської фельдшерської дільниць (до Оринина — 18 км, до Лянцкоруня — 5 км). Лише в 1912 році повітова земська управа відкрила в Лянцкоруні лікарню, яка мала всього 10 ліжок, лікаря, фельдшера та акушерку. Три медпрацівники обслуговували 21 село, де проживало близько 35 тис. чоловік[3].

Парафіальна школа відкрилася у 80-х роках XIX ст. і довгий час розміщувалася в маленькій хатині. У 1905 році в селі, як одному з найбільших у Лянцкорунській волості, відкрили однокласне міністерське училище, де здобували освіту переважно діти заможних селян Летави. Напередодні першої світової війни навчанням у селі було охоплено тільки 64 проц. дітей шкільного віку[4].

Не змінилося становище трудящого селянства і після повалення самодержавства. Тільки перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила селянам шлях до щасливого життя. В другій половині грудня 1917 року до села прибула група солдатів, очолювана членом військревкому 12-го армійського корпусу М. Левицьким. На сільському сході обрали Раду селянських депутатів і прийняли постанову про передачу їй влади та розподіл поміщицької землі між бідняками[5].

Однак мирне радянське будівництво на Україні перервав наступ австро-німецьких військ. У другій половині лютого 1918 року вони окупували Летаву, а після втечі інтервентів у листопаді 1918 року сюди вдерлися петлюрівці. В середині квітня 1919 року, внаслідок успішних наступальних дій частин 2-ї Української радянської дивізії і місцевих партизанських загонів, у Летаві відновлено Радянську владу. Але на початку червня жовтоблакитники знову захопили село, а восени до нього вдерлися білопольські війська. Остаточно село визволено 18 листопада 1920 року[6]. Відразу ж розпочали діяльність ревком та комітет незаможних селян. В середині січня 1921 року відбулися перші після громадянської війни вибори до Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У зв'язку з обранням сільської Ради ревком припинив свою діяльність[7].

Великої шкоди заподіяли селу інтервенти і петлюрівські війська. Багато житлових і господарських будівель було зруйновано, переважна більшість дворів залишалась без робочої і продуктивної худоби, сільськогосподарського реманенту. Але на допомогу трудовому селянству прийшла Радянська влада. Безземельні і малоземельні селяни одержали понад 600 десятин землі, що належала поміщиці Г. Дружбацькій, великим куркульським господарствам і церкві. У 1922 році в селі створено сільськогосподарське товариство «Допомога», яке за плату організувало прокат реманенту та сільськогосподарських машин, займалося збутом продуктів рільництва і тваринництва[8].

У відбудовний період, порівняно з 1913 роком, кількість бідняцьких безкінних господарств зменшилась у 2,5 раза, а безкорівних — в 1,5 раза. Однак дальший розвиток економіки гальмувався обмеженими можливостями дрібних господарств.

---

[1] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 214, 215.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 6789, арк. 143—145.
[3] Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии за 1913 г., стор. 1590.
[4] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 155.
[5] Газ. «Прапор Жовтня», 20 березня 1959 р.
[6] Поділля в роки громадянської війни, стор. 443.
[7] Газ. «Вісті» (Кам'янець-Подільський), 26 січня 1921 р.
[8] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1245, оп. 1, спр. 830, арк. 238.

Як і до революції, селяни користувалися примітивною технікою, застосовували застарілі прийоми землеробства. Урожайність сільськогосподарських культур не перевищувала 44 пуди з десятини. Селяни-бідняки пішли новим, ще невторованим шляхом об'єднання своїх господарств. У березні 1923 року відбулися організаційні збори, які обрали правління колгоспу і прийняли статут. Артіль, яку назвали «Відродження», очолив С. Ф. Калуцький, згодом його заступив П. П. Паньків[1].

Важким видався перший рік спільного господарювання. Артіль об'єднувала 10 господарств, мала 23 десятини землі, двоє коней, дві борони, плуга, драпака тощо. На допомогу прийшла держава. Уже в квітні 1923 року артіль одержала грошову позичку на придбання насіння, а в 1924-му — 400 крб. кредиту. За рахунок державної позики і доходів господарства артіль купила 6 коней, два вози, 2 саней, сівалку, 2 плуги, 5 борін, культиватор. Були збудовані приміщення для утримання худоби, майстерня для виробництва черепиці, закладено сад на площі 3 десятини. На третьому році колективного господарювання в артілі вже зібрали з кожної десятини по 105 пудів жита і 110 пудів кукурудзи. В 1925 році урожай зернових у колгоспі порівняно з урожаєм, одержаним одноосібними господарствами, був вищий у 2 рази. Значно більшими виявились і доходи. Якщо одноосібні господарства в 1926 році одержали з десятини по 69 крб. доходу, то артіль «Відродження» — по 114 карбованців[2].

З перших днів своєї діяльності сільська Рада постійно піклувалася про розвиток освіти і культури трудящих. У 1921 році на базі церковнопарафіальної школи створюється чотирирічка, в якій у 1925 році навчалося 139 дітей, працювало два вчителі. В одній з кімнат школи працював лікнеп. Наприкінці грудня 1924 року відбулися загальні збори села, які винесли постанову про створення первинної організації товариства «Геть неписьменність!», зобов'язали кожного письменного на протязі 3-х місяців навчити читати і писати 2—3 неписьменних[3].

В селі розгортається і культурно-освітня робота. У 1922 році відкривається хата-читальня, а в 1924-му — сельбуд. З молодечим запалом працювали комсомольці, які на початку 1924 року об'єдналися у комсомольський осередок[4]. А. П. Бринський (секретар осередку, в майбутньому — Герой Радянського Союзу, автор книги «По той бік фронту»), Л. М. Шутяк, І. Ю. Горячок, П. В. Кузь та інші проводили велику політико-виховну роботу серед молоді, допомагали культармійцям у ліквідації неписьменності, ширили атеїстичну пропаганду. З ініціативи комсомольців у 1926 році відкрився клуб, працювали гуртки художньої самодіяльності. За успіхи, досягнуті в культурно-освітній роботі, Кам'янецький окружний комітет ЛКСМУ в 1927 році преміював Летавський сільський комсомольський осередок бібліотечкою і радіоприймачем[5].

У 1927 році сільська Рада, КНС і комсомольський осередок посилили роз'яснювальну роботу про переваги колективних форм господарювання. Селян знайомили з досягненнями перших колгоспів, роз'яснювали політику партії щодо селянства. Восени 1929 року розгорнувся рух за здійснення суцільної колективізації. На початку 1930 року створено ТСОЗ і кілька супряжних груп. У квітні того ж року загальні збори членів ТСОЗу прийняли Статут сільськогосподарської артілі і винесли рішення про об'єднання з колгоспом «Відродження». Своє господарство вони назвали іменем найдорожчої їм людини — В. І. Леніна[6]. Незабаром подали заяви про бажання працювати в артілі близько 200 господарств. На травень в Летаві усуспільнили 84 проц. загальної площі орної землі.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-343, оп. 1, спр. 1300, арк. 9.

[2] Ордена Леніна колгосп імені Леніна. Збірник документів і матеріалів з історії Летавського колгоспу імені Леніна Хмельницької області. Львів, 1969, стор. 9.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-2275, оп. 1, спр. 1, арк. 20.

[4] Хмельницький облпартархів, ф. 1602, оп. 1, спр. 63, арк. 1.

[5] Газ. «Червоний кордон», 6 липня 1927 р.

[6] Хмельницький облдержархів, ф. Р-304, оп 2, спр. 75, арк. 325.

Куркулі чинили запеклий опір колективізації. Вони підбурювали селян не вступати до колгоспу, поширювали наклепницькі чутки, ставали на шлях шкідницьких дій. В 1930 році куркулі підпалили стайню, закривши з неї всі виходи. Рятуючи худобу, багато колгоспників дістали опіки, а К. І. Чинник загинув. Наступного року під час жнив куркулі знову підпалили конюшню і приміщення для зберігання інвентаря. Комітет незаможних селян, очолюваний В. І. Дробним, мобілізував сільських активістів і комсомольців для охорони громадського майна. За рішенням загальних зборів глитаїв розкуркулили і вислали за межі району.

Нелегко доводилося долати труднощі перших років становлення артілі. Члени правління ще не мали досвіду в керівництві великим господарством, не було вироблено правильної системи в організації та оплаті праці трудівників, не вистачало приміщень і кормів для худоби. 19 грудня 1930 року відбулися загальні збори, які підбили підсумки першого року господарювання. Збори обрали новий склад правління: головою — молодого енергійного комуніста В. І. Дробного, заступником — члена артілі з 1927 року Д. В. Бойка. Вони виявили себе вмілими господарями, здібними організаторами колгоспного виробництва.

Важливою подією в житті Летави було створення 29 вересня 1930 року партійного осередку[1]. Небагато комуністів налічувала тоді партійна організація, але вона відіграла вирішальну роль у господарському зміцненні артілі, в ідейно-політичному і трудовому вихованні колгоспників. Парторганізація особливу увагу приділяла вихованню керівних кадрів, зміцненню трудової дисципліни, розгортанню соціалістичного змагання в бригадах, ланках і на фермах, а також агротехнічному навчанню колгоспників, впровадженню досконалих форм організації праці.

В 1931 році на полях артілі з'явилися трактори й інші сільськогосподарські машини. Завдяки допомозі механізаторів Чемеровецької МТС, які обслуговували господарство, поліпшився обробіток землі і догляд за посівами, скоротилися строки збирання зернових і технічних культур.

Працювали люди самовіддано. Все це примножувало успіхи артілі. З року в рік зростала урожайність зернових і основної технічної культури — цукрових буряків. Уже в 1936 році колгосп зібрав з кожного гектара по 14 цнт зернових і понад 310 цнт цукрових буряків. Наступного року добилися ще більших успіхів. З гектара одержали зернових по 18 цнт, цукрових буряків — по 465 цнт[2]. Артіль стала одною з передових на Україні.

Від трудівників рільничих бригад не відставали і тваринники. Вони успішно боролися за збільшення поголів'я худоби, підвищення її продуктивності. На 1 січня 1941 року на фермах артілі налічувалося 271 голова великої рогатої худоби (в т. ч. 95 корів), 212 свиней, 246 овець,718 штук птиці. Надої молока зросли з 503 літрів від фуражної корови в 1931 році до 2320 літрів у 1940 році.

Своєю самовідданою працею колгоспники Летави добилися великої честі — двічі в довоєнний період демонструвати свої досягнення на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. До Почесної книги виставки у 1939—1940 рр. занесено 29 передовиків колгоспного виробництва. Слава про їх трудові подвиги ширилась далеко за межами області. Їх досягнення відзначили партія і Радянський уряд. У лютому 1939 року голову артілі В. І. Дробного удостоєно ордена Леніна, ланкових Є. М. Антонюк — ордена «Знак Пошани» і Н. Л. Цисар — медалі «За трудову доблесть». У лютому 1940 року орденом Леніна нагороджено колгосп[3].

Із зміцненням економіки артілі зростали й грошові прибутки. В 1937 році вони досягли 1,1 млн. крб., а в 1939-му — 1,7 млн. крб. Колгосп ім. Леніна одним з перших на Поділлі став мільйонером. Добре оплачувалася праця трудівників. У 1939 році члени артілі одержали на трудодень по 4,5 кг зерна і 2—3 крб. грішми. Майже кожна сім'я мала корову, вівці, птицю.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 433, оп. 1, спр. 70, арк. 2.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-338, оп. 3, спр. 85, арк. 1.
[3] Газ. «Комуніст», 22 лютого 1940 р.

Великі зміни сталися і в культурно-освітньому житті села. В 1931 році на базі чотирирічки створено семирічну, а в 1936-му — середню школи. В 1940 році в ній навчалося 616 учнів і працював 21 вчитель. Ще до 1938 року в Летаві ліквідовано неписьменність серед дорослого населення. Своє дозвілля трудівники проводили в будинку культури — одному з найкращих в області.

Після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз переважна більшість чоловіків призовного віку стала до лав Червоної Армії. Самовіддано працювали на колгоспних ланах жінки, літні люди, підлітки.

9 липня 1941 року гітлерівці окупували Летаву. Невдовзі фашисти розстріляли активістів села і кількох малолітніх дітей. Важким був тягар окупації. Гітлерівці примушували безплатно працювати у т. зв. общинному господарстві з ранку до пізнього вечора. Тих, хто ухилявся від роботи, оголошували саботажниками, загрожували розстрілом. Після вивезення худоби з колгоспних ферм фашисти почали грабувати селянські господарства — брали все, що потрапляло до рук: корів, свиней, гусей, курей, сало, яйця, одяг. Справжнім лихом для населення було насильне вивезення молоді до Німеччини. За час окупації гітлерівці відправили з села на каторжні роботи до Німеччини близько 300 юнаків і дівчат[1].

1 квітня 1944 року частини 22-го стрілецького корпусу 38-ї армії 1-го Українського фронту визволили село від ворога. Багато жителів Летави боролося на фронтах Великої Вітчизняної війни. За мужність і відвагу, виявлені в боях з ворогом, 582 чоловіка нагороджено орденами і медалями.

Відступаючи під натиском Червоної Армії, окупанти зруйнували господарські будівлі, майстерні, школу, будинок культури. Загальна сума збитків, заподіяних гітлерівцями колгоспові, становила 22,6 млн. карбованців.

Ще за Збручем гримів бій, а на центральну площу села почали сходитись колгоспники, щоб обрати керівництво, домовитися, з чого починати роботу. До складу правління обрали кращих людей, які проявили себе здібними організаторами ще в довоєнні роки. Відновили діяльність партійна організація і сільська Рада.

У відбудові господарства артілі були значні труднощі, бо німецько-фашистські окупанти заподіяли йому великої шкоди. Не було тягла, насіння, реманенту. На допомогу прийшла держава. Колгосп одержав кошти для придбання насіння зернових і технічних культур, сільськогосподарського реманенту, лісоматеріал для будівництва тваринницьких приміщень і житлових будинків. Відповідаючи на піклування Комуністичної партії і Радянського уряду, трудящі самовіддано працювали. В найкоротший строк вони провели весняну сівбу, вчасно зібрали зернові і технічні культури. Наслідки господарювання вже першого року виявилися непоганими: з кожного гектара зібрали по 14,8 цнт зернових і 236 цнт цукрових буряків.

До фонду Червоної Армії колгосп ім. Леніна додатково здав 9969 пудів зерна. На будівництво танкової колони «Радянське Поділля» хлібороби внесли понад 85 тис. крб., передали на збудування двох літаків 200 тис. крб. За високі показники, досягнуті у всеукраїнському соціалістичному змаганні, та активну участь у створенні фонду допомоги Червоній Армії Рада Народних Комісарів УРСР в січні 1945 року присудила Летавській артілі перехідний Червоний прапор[2].

Значними досягненнями в розвитку артільного виробництва ознамену-

Мирний «тигр». Село Летава, 1945 р.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 34, арк. 25.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 433, оп. 3, спр. 49, арк. 1.

вався другий рік першої післявоєнної п'ятирічки. У 1947 році під керівництвом партійної організації в бригадах і ланках розгорнулось соціалістичне змагання за кращу підготовку до весняної сівби. Комсомольська організація очолила змагання комсомольсько-молодіжних ланок. Цього року в колгоспі зібрали пересічно по 19 цнт озимих і ярих культур, а на окремих ділянках по 31 цнт озимої пшениці з гектара. Радували й успіхи буряківників. Вони одержали з кожного гектара по 353 цнт цукрових буряків, а ланки Г. С. Горячок, А. Г. Шутяк і М. Ф. Юрченко виростили на закріпленій за ними площі по 600—620 центнерів.

Герої Соціалістичної Праці ордена Леніна колгоспу ім. Леніна (зліва направо): Т. Я. Рєзник, А. Т. Миколіна, Г. С. Горячок, А. А. Чинник, А. Г. Шутяк; двічі Герой Соціалістичної Праці Д. В. Бойко; М. В. Нагурна, С. М. Миколін, Г. М. Регелюк, М. Ф. Юрченко. Село Летава, 1969 р.

Батьківщина відзначила кращих трудівників високими нагородами. Золоті зірки Героїв Соціалістичної Праці засяяли на грудях голови артілі Д. В. Бойка, бригадира тракторної бригади С. М. Миколіна, ланкових Г. С. Горячок, Т. Й. Горячок, М. В. Нагурної, А. Т. Миколіної, Г. М. Регелюк, Т. Я. Рєзник, А. А. Чинник, А. Г. Шутяк і М. Ф. Юрченко[1]. Орденом Леніна нагороджено 19 передовиків, а 209 трудівників — іншими урядовими нагородами[2].

Піднесення основної галузі господарства — рільництва — дало змогу партійній організації та правлінню артілі успішно вирішити питання дальшого розвитку громадського тваринництва. Збільшилося поголів'я худоби, підвищилась її продуктивність. В останньому році четвертої п'ятирічки вже налічувалося 575 голів великої рогатої худоби (в т. ч. 158 корів), 580 свиней, 600 овець, близько 3 тис. штук птиці[3].

У серпні 1950 року колгосп ім. Леніна об'єднався з невеликими господарствами сіл Чагарівки та Вигоди. Комуністи і всі трудящі Летави вирішили допомогти колгоспникам сусідніх сіл піднятися до рівня, досягнутого артіллю ім. Леніна. 1952 року артіль спільно з кількома колгоспами Орининського району тодішньої Кам'янець-Подільської області і Скала-Подільського району Тернопільської області збудували на річці Збручі міжколгоспну гідроелектростанцію потужністю 420 кіловат, а згодом і теплову електростанцію на 480 кіловат. Це дало можливість повністю забезпечити електроенергією усі ділянки артільного господарства. За високі сталі врожаї зернових і технічних культур артіль була учасником ВСГВ у 1954 і 1955 рр., багато її передовиків удостоєно золотих і срібних медалей виставки.

З великим піднесенням працювали трудівники села в ювілейному 1957 році. Вони успішно виконали свої соціалістичні зобов'язання: з кожного гектара зібрали по 28 цнт зернових і 416 цнт цукрових буряків, виробили в стогектарному обчисленні 413,5 цнт молока[4]. Таким був трудовий дарунок хліборобів Летави славному 40-річчю Великого Жовтня. Партія і уряд високо оцінили самовіддану працю летавців. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 лютого 1958 року голову колгоспу Д. В. Бойка нагороджено другою Золотою медаллю «Серп і Молот», орденом Леніна відзначено бригадира тракторної бригади С. М. Миколіна і доярку О. А. Зубик. Високих нагород удостоєно й інших трудівників колгоспних ланів.

---

[1] Газ. «Радянська Україна», 17 лютого 1948 р.
[2] Ордена Леніна колгосп імені Леніна, стор. 263.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 15/4, арк. 12.
[4] Там же, ф. Р-971, оп. 2, спр. 848, арк. 44, 48, 57.

Міжколгоспна ГЕС на річці Збручі. Село Летава, 1961 р.

Збирання яблук в ордена Леніна колгоспі ім. Леніна. Село Летава, 1967 р.

Колишній учасник оборони Брестської фортеці, механізатор ордена Леніна колгоспу ім. Леніна М. Ю. Козлов з сином і донькою. Село Летава, 1966 р.

Дбаючи про дальше піднесення громадського господарства, партійна організація артілі розробила ряд заходів, спрямованих на розв'язання першочергових завдань. Наполеглива праця колгоспників дала добрі наслідки. Вже у 1965 році на 100 га сільськогосподарських угідь вироблено по 523 цнт молока і 58 цнт м'яса, наступного року — по 62 цнт м'яса. За успіхи, досягнуті в механізації вирощування високих урожаїв цукрових буряків, бригадирів механізованих ланок С. Ф. Папроцького і Д. Ф. Шутяка нагороджено орденом Леніна, бригадирів-рільників В. П. Рябого і В. Р. Нагурного — орденом «Знак Пошани». Механізатором у рідному колгоспі працює і колишній учасник оборони Брестської фортеці М. Ю. Козлов.

Ставши на трудову вахту за гідну зустріч 50-річчя Радянської влади, трудівники артілі того року виростили високий урожай. Збір зернових і зернобобових пересічно становив понад 40 цнт з гектара, а цукрових буряків — 455 цнт. Відзначаючи великі успіхи хліборобів та успішне виконання соціалістичних зобов'язань, взятих на честь 50-річчя Великого Жовтня, обком КП України, виконком обласної Ради депутатів трудящих та обласна рада профспілок нагородили колгосп пам'ятним Червоним прапором.

Швидке зростання виробництва продуктів рільництва і тваринництва, підвищення рентабельності зумовили неухильне збільшення грошових доходів. Якщо в 1940 році вони становили 101 тис. крб., в 1953-му — 363,3 тис. крб. (у новому масштабі цін), то в 1967-му — 1,8 млн. крб.[1] Піднесення економіки колгоспу забезпечило підвищення реальних доходів і матеріального добробуту та піднесення культури трудящих. У 1966 році для основної і додаткової оплати виділено понад 1 млн. крб. Великі кошти відраховуються також на поповнення неподільного фонду. На культурно-побутові

[1] Ордена Леніна колгосп імені Леніна, стор. 64, 172, 248.

потреби щорічно витрачається понад 100 тис. крб. Про неухильне зростання матеріального добробуту колгоспників свідчить інтенсивне житлове будівництво. За час з 1952 по 1967 рік в Летаві споруджено 405 будинків. Нові будівлі — добротні, просторі, криті черепицею, шифером, бляхою. На 1971 рік в селі збереглася тільки одна хата, збудована до Великого Жовтня.

Сільська Рада, партійна організація і правління колгоспу постійно піклуються про благоустрій села. Його забудова ведеться планово. Село має дві основні зони — господарську і житлову. В центрі села — двоповерхове приміщення сільради й контори колгоспу, середня школа, культурно-побутові заклади, магазини.

На центральних вулицях комсомольці посадили декоративні і фруктові дерева, впорядкували сквери й квітники та всю територію, що прилягає до ставу, обладнали стадіон і спортивні майданчики. Крім того, прокладено шосейну дорогу Летава—Михайлівка та 1,5 км тротуару, закладено новий парк у центрі села, фруктовими деревами обсаджено дороги Летава—Михайлівка і Летава—Чагарівка.

Розширюється торговельна мережа. В Летаві є сільмаг, продуктовий, залізоскоб'яний, книжковий і комісійний магазини, чайна. В 1969 році товарооборот магазинів сільського споживчого товариства становив 1,4 млн. карбованців.

Партійна організація і сільська Рада приділяють увагу поліпшенню медичного обслуговування населення. В 1949 році методом народної будови в Летаві споруджено першу в області колгоспну лікарню на 25 ліжок з терапевтичним, хірургічним і гінекологічним відділеннями, клінічною лабораторією, фізіотерапевтичним, зубопротезним та рентгенологічним кабінетами. Згодом вона перетворилась на дільничну. В 1967 році лікарня одержала нове приміщення на 50 ліжок, де працює 6 лікарів і 22 працівники середньої медичної кваліфікації.

Предметом особливого піклування правління колгоспу і сільради є середня школа. Для неї в 1964 році на кошти артілі збудовано триповерхове приміщення. У 1970 році в селі працювало 40 вчителів, навчалося 448 дітей шкільного віку.

Провідне місце в культурно-освітній роботі посідає будинок культури. В 1950 році він включився в республіканський огляд сільських клубних установ і був нагороджений перехідним Червоним прапором Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. Колгоспний хор Летави у 1951 році представляв самодіяльне мистецтво Поділля на республіканському огляді народних талантів. Тоді в ньому налічувалося близько ста співаків, у т. ч. — 60 передовиків артілі, нагороджених орденами і медалями та 6 Героїв Соціалістичної Праці. Першу премію було поділено між хорами колгоспу ім. Леніна с. Летави і колгоспу ім. Чкалова с. Миколаївки Ново-Московського району Дніпропетровської області. Велику популярність здобув вокально-хореографічний ансамбль «Подільські весняночки».

Люблять і шанують в селі книгу. Близько 1000 чоловік у 1970 році були активними читачами сільської бібліотеки, в якій налічується понад 10 тис. книг. Бібліотека проводить читацькі конференції, літературні і тематичні вечори, бібліографічні огляди.

В 1958 році відкрито народний музей. У двох його відділах експонується понад 120 документів, діаграм, картин, фотографій та інших експонатів. Влітку 1948 року в селі побувала народна художниця УРСР Т. Н. Яблонська. Тут вона робила малюнки і зарисовки з натури до картини «Хліб», яка тепер експонується в Третьяковській галереї.

Роки, що минули після перемоги Великого Жовтня, були для трудящих Летави роками напруженої праці і трудового злету. Виросли й змужніли люди, чудовим стало село. Ці досягнення — наслідок перетворення в життя ленінських заповітів, великої творчої праці трудівників колгоспної Летави.

В. Г. БОДНАРЧУК, І. В. ГАРНАГА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЧЕМЕРОВЕЦЬКОГО РАЙОНУ

БІ́ЛА — село, центр сільської Ради. Розташована за 24 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Балин на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани. Населення — 2166 чоловік. Сільраді підпорядковане село Степанівка.

Колгосп ім. Богдана Хмельницького, центральна садиба якого знаходиться в Білій, обробляє 3 тис. га орної землі, виробничий напрям— зерно-тваринницький. Допоміжні підприємства: 2 млини, лісопилка, майстерня для виготовлення черепиці, піщаний та кам'яний кар'єри.

Місцевий колгосп за високі врожаї зернових культур та цукрових буряків був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

В селі є середня школа, будинок культури, 2 бібліотеки, народний музей; функціонує фельдшерсько-акушерський пункт. Працюють швейна майстерня, готель.

Біла відома з 1493 року. 1906 року в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

За подвиги і мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 243 жителі нагороджені орденами і медалями.

Уродженцями Білої є доктор географічних наук професор Львівського ордена Леніна державного університету ім. І. Франка К. І. Геренчук та генерал-майор Радянської Армії Ф. А. Фльорис.

ВІ́ВСЯ — село, центр сільської Ради. Розташоване за 20 км від районного центру, за 6 км від залізничної станції Закупне на лінії Ярмолинці—Чортків. Населення — 1168 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лисогірка.

У Вівсі — центральна садиба колгоспу ім. Шевченка, що користується 1,5 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові й технічні культури. Допоміжні підприємства: млин і пилорама.

Біля народного музею села Білої, 1969 р.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють медичний пункт, пологовий будинок, швейна майстерня. За роки Радянської влади 96 жителів села закінчили вузи і технікуми.

Село відоме з 1565 року. В 1905 році у Вівсі відбувся сільськогосподарський страйк. У 1920 році селяни брали участь в партизанському русі проти польських інтервентів.

У роки тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками в селі діяла підпільна патріотична організація, яка налічувала 76 жителів Вівсі і Лисогірки. Частина підпільників входила до партизанського загону ім. Чапаєва.

На території села виявлені знаряддя праці доби неоліту (V—IV тисячоліття до н. ери).

ВІЛЬХІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км від районного центру та за 6 км від залізничної станції Закупне на лінії Ярмолинці — Чортків. Населення — 2150 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кузьминчик і Рудка.

На території села знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Калініна, який обробляє 2,9 тис. га орної землі, вирощує зернові і цукрові буряки, виробляє тваринницьку продукцію. Допоміжні підприємства: млин, піщаний і кам'яний кар'єри.

За досягнуті успіхи в колгоспному виробництві 83 трудівники нагороджені орденами й медалями. Ордена Леніна удостоїлись голова колгоспу П. І. Семенишин і доярка Г. Я. Стадник.

За високі врожаї зернових і цукрових буряків місцевий колгосп був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

В селі є середня школа, клуб, бібліотека, медичний пункт, швейна майстерня.

Вперше Вільхівці згадуються в документах 1493 року. У квітні 1905 року відбувся виступ селян Вільховець проти місцевого поміщика.

За бойові подвиги і мужність на фронтах Великої Вітчизняної війни 284 жителі Вільховець і Кузьминчика нагороджені орденами та медалями СРСР.

На території села Вільховець виявлено кам'яні знаряддя праці доби міді, біля села Кузьминчика — кургани доби бронзи та залишки поселення черняхівської культури, на якому знайдено кам'яного ідола.

ГОЛЕНИ́ЩЕВЕ — село, центр сільської Ради. Розташоване на лівому березі річки Збруча, за 22 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Закупне. Населення — 659 чоловік. Сільраді підпорядковане село Романівка.

Колгосп ім. Петровського обробляє 1,3 тис. га орної землі, займається рільництвом і тваринництвом.

1940 року за трудові досягнення колгосп був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В селі функціонують початкова школа і школа-інтернат, клуб, бібліотека. Трудівників села обслуговують фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, швейна майстерня.

Перша документальна згадка про село належить до 1493 року.

120 учасників Великої Вітчизняної війни нагороджені бойовими орденами та медалями Радянського Союзу.

На території села знайдено знаряддя праці доби неоліту.

ГУ́КІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на лівому березі річки Збруча. Відстань до районного центру — 28 км, до залізничної станції Скала-Подільська на лінії Скала-Подільська—Чортків — 3 км. Населення — 1140 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бурти, Долинівка, Мар'янівка, П'ятничани.

В Гукові знаходиться центральна садиба колгоспу «Правда Ілліча», що обробляє 3,6 тис. га орної землі. Тут розміщене відділення «Сільгосптехніки». За трудові успіхи нагороджено орденами і медалями 101 колгоспника. Ордена Леніна удостоєна доярка О. В. Арлан.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня, швейна майстерня.

1905 року в маєтку місцевого поміщика відбувся страйк сільськогосподарських робітників. У квітні 1919 року в Гукові сформувався великий загін місцевих селян, який взяв участь в обороні Кам'янець-Подільської бойової дільниці фронту від частин петлюрівської Директорії.

Партійний осередок Гукова виник у 1923-му, комсомольський — в 1924 роках.

В березні 1922 року село відвідали М. І. Калінін та Г. І. Петровський, у 1938 році — І. Д. Папанін.

171 жителя нагороджено орденами та медалями СРСР за мужність у боях з німецько-фашистськими загарбниками.

На території сіл Гукова і Мар'янівки виявлено залишки поселень трипільської культури та двох слов'янських поселень давньоруських часів (VIII—X і XI—XIII століть н. ери).

ГУСЯ́ТИН — село, центр сільської Ради. Розташований на лівому березі річки Збруча. Відстань до районного центру — 12 км, до залізничної станції Гусятин Львівської залізниці — 5 км. Населення — 1655 чоловік. Сільраді підпорядковані села Боднарівка і Йосипівка.

В Гусятині знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Свердлова, який обробляє 2,1 тис. га орної землі, вирощує зернові та цукрові буряки, розводить велику рогату худобу, свиней, птицю.

Місцева артіль була учасником довоєнних Всесоюзних сільськогосподарських виставок. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 лютого 1940 року артіль нагороджено орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, медичний пункт.

В історичних документах згадка про Гусятин належить до першої половини XVI століття.

Під час селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. повстанці розгромили замок магнатів Калиновських і вигнали шляхетський гарнізон. Жителі Гусятина брали участь у повстаннях подільських селян, які відбувалися в період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. За активну допомогу селянсько-козацьким загонам польсько-шляхетські війська в 1649 році вчинили розправу над місцевим населенням.

З архітектурних пам'яток у селі збереглися Онуфріївська церква, замок-фортеця, ратуша XVII століття.

У Гусятині народився керівник селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. Северин Наливайко (р. н. нев.— п. 1597).

В районі Гусятина виявлені поселення пізнього палеоліту та трипільської культури, 2 ранньослов'янські поселення черняхівської культури. Крім того, поблизу Гусятина знайдено 2 кам'яні слов'янські ідоли. Один з них — унікальна скульптура бога Святовита.

ЖЕ́РДЯ — село, центр сільської Ради, розташоване за 26 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 2056 чоловік. Сільраді підпорядковані села Кочубеїв і Красноставці.

Місцевий колгосп «Росія» користується 6,7 тис. га земельних угідь, у т. ч. 5,4 тис. га орної. Господарство рослинницько-тваринницького напряму. Доярка А. І. Баран, ланкова Г. Д. Дудко, голова колгоспу Г. М. Таран нагороджені в 1971 році орденом Леніна.

Село має середню школу, бібліотеку, будинок культури, при якому відкрито музичну школу. Тут працюють швейна майстерня, фельдшерський пункт, пологовий будинок. Є взуттєвий магазин. В селі встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

Ланкові -буряківники О. І. Кузик і М. С. Далішевська були учасницями II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників. У 1936 році О. І. Кузик була також делегатом Надзвичайного VIII з'їзду Рад СРСР, який прийняв нову Конституцію СРСР. Комсомолка З. Г. Приймак з членами своєї ланки виростила в 1935 році по 511 цнт цукрових буряків з га і була нагороджена орденом Леніна. У 1939 році колгосп на Всесоюзній сільськогосподарській виставці відзначений дипломом 1-го ступеня.

Ланкова рільничої бригади Є. Бойко за трудові досягнення в післявоєнні роки нагороджена орденом Леніна, всі члени ланки — медалями «За трудову доблесть». У 1949 році силами колгоспників сіл Жерді і Думанова побудована гідростанція на річці Смотричі. На честь 50-річчя Радянської влади колгосп вийшов переможцем у Всесоюзному соціалістичному змаганні трудівників ланів і одержав перехідний Червоний прапор Міністерства сільського господарства СРСР та ЦК профспілки робітників і службовців сільського господарства та заготівель. Ордена Леніна були удостоєні бригадир комплексної бригади М. М. Шкоропата, бригадир городньої бригади М. П. Дудко.

Жердя відома з 1578 року. Напередодні революції 1905—1907 рр. тут розповсюджувалася

газета «Искра». У листопаді 1918 року, коли село захопили петлюрівці, в Жерді відбувся збройний виступ селян проти місцевого поміщика. 1923 року селяни організували сільськогосподарську артіль.

В боях за визволення села від гітлерівців разом з радянськими військами брали участь партизани місцевого загону ім. Боженка під командуванням учителя С. М. Березовського. На братській могилі воїнів-визволителів встановлено пам'ятник.

За мужність і героїзм у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками 184 чоловіка нагороджені орденами й медалями СРСР. Двома орденами Червоного Прапора та орденом Леніна нагороджений льотчик майор А. С. Петелько, який загинув під час Великої Вітчизняної війни у березні 1943 року. Розвідник О. Г. Українець нагороджений 22 орденами і медалями, капітан М. Р. Когунь — орденом Олександра Невського та медалями.

Уродженцем села Красноставців є український радянський музикознавець, професор Київської державної консерваторії О. Я. Шреєр-Ткаченко.

На околицях с. Жерді виявлено залишки поселень трипільської та черняхівської культур.

ЗАРІЧА́НКА (до 1947 року — Лянцкорунь)— село, центр сільської Ради. Розташована біля річки Жванчику. Відстань до районного центру — 15 км, до залізничної станції Закупне — 27 км. Населення — 1478 чоловік. Сільраді підпорядковані села Драганівка, Початинці, Садове.

В Зарічанці міститься центральна садиба одного з найбільших господарств району — колгоспу «Поділля», який обробляє 3,9 тис. га орної землі.

За високі врожаї зернових і цукрових буряків колгосп був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

За досягнуті успіхи в розвитку рільництва й тваринництва 96 чоловік нагороджено орденами і медалями. Орден Леніна одержали ланкова Г. М. Гедзь, колгоспник Д. П. Лучко.

В селі є середня школа, бібліотека. Працюють лікарня, аптека, майстерня побутового обслуговування, ветеринарний пункт.

В історичних документах село згадується з 1493 року. До 1923 року село було волосним, в 1923—1928 рр.— районним центром.

Поблизу сіл Драганівки та Початинець виявлено поселення доби неоліту та кілька поселень черняхівської культури.

ІВА́ХНІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташовані вздовж річки Жванчику, за 12 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Закупне. Населення — 1745 чоловік.

Площа орної землі рослинницько-тваринницького колгоспу ім. Тімірязєва становить 1,7 тис. га. Бригадир колгоспу В. П. Українець в 1971 році нагороджений орденом Леніна.

Село має восьмирічну школу, бібліотеку. Відкриті медичний пункт, швейна майстерня.

Під час Великої Вітчизняної війни жителі села брали активну участь у партизанському русі.

А. П. Бринський — Герой Радянського Союзу, командир партизанського з'єднання в період Великої Вітчизняної війни. Уродженець с. Андріївки. Фото 1943—1944 рр.

Багато з них стали бійцями партизанського загону ім. Чапаєва, яким командував М. Т. Тоскалюк.

Біля с. Івахнівців є кургани доби бронзи, скіфських часів (VII—IV ст. до н. е.) та залишки ранньослов'янського поселення черняхівської культури.

КОРМИ́ЛЬЧА — село, центр сільської Ради. Розташована вздовж річки Жванчику. Відстань до районного центру — 20 км, до залізничної станції Кам'янець-Подільський на лінії Кам'янець-Подільський — Гречани — 30 км. Населення — 1937 чоловік. Сільраді підпорядковане село Ружа.

Рослинницько-тваринницький колгосп «Зоря комунізму», центральна садиба якого знаходиться в селі, обробляє 1,8 тис. га орної землі.

Допоміжні підприємства: млин, кам'яний кар'єр, пилорама.

Артіль була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

Є восьмирічна школа, бібліотека; працюють медичний пункт, пологовий будинок, побутова майстерня. За роки Радянської влади з села вийшло 268 спеціалістів з вищою та середньою освітою.

Село згадується в історичних документах з 1402 року.

143 жителі села в роки Великої Вітчизняної війни нагороджені бойовими орденами та медалями. За героїзм і доблесть під час наступу військ 4-го Українського фронту в Криму, жителеві Кормильчі О. К. Коробчуку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Поблизу села Кормильчі виявлені залишки поселень трипільської і черняхівської культур.

КУГА́ЇВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані в долині річки Жванчику, за 5 км від районного центру і за 19 км від залізничної станції Закупне. Населення — 2275 чоловік. Сільраді підпорядковані села Андріївка і Бережанка.

Колгосп ім. Дзержинського, центральна садиба якого розміщена в Кугаївцях, обробляє 2,7 тис. га орної землі, спеціалізується на відгодівлі свиней, а також вирощує зернові і технічні культури. За високі урожаї зернових і цукрових буряків колгосп ім. Дзержинського був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року. Ланкова Т. Д. Шпак, яка в 1938 році виростила по 390 цнт цукрових буряків з га, нагороджена орденом «Знак Пошани».

В післявоєнні роки за трудові успіхи орденами і медалями нагороджено 28 колгоспників.

Ланковій З. П. Скопецькій присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, бригадир колгоспу П. А. Галайка, ланкова М. П. Пахно і голова колгоспу В. Д. Чинник в 1948 році нагороджені орденом Леніна.

В Кугаївцях є середня школа, будинок культури, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

Перша згадка в історичних документах про Кугаївці належить до 1530 року.

У с. Кугаївцях жив і творив колгоспний поет-імпровізатор, сопілкар А. С. Подолян, учасник кількох республіканських нарад народних співців 1939—1940 років.

В околицях села Кугаївець виявлено залишки поселення трипільської культури, поховання доби ранньої бронзи (кінець III тисячоліття до н. е.). В селі Бережанці знайдено скарб ювелірних прикрас (II—III століття н. ери).

КУ́ТКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Закупне. Населення — 1866 чоловік. Сільраді підпорядковані села Дубівка і Закупне.

В Кутківцях міститься центральна садиба колгоспу «Ленінський шлях», за яким закріплено 2,1 тис. га орної землі. Артіль вирощує зернові культури та цукрові буряки, розводить велику рогату худобу, свиней, птицю. Розвинуте садівництво і бджільництво. Допоміжні підприємства — кар'єроуправління і вапняковий завод.

Кутковецька МТС і місцевий колгосп були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року. Завідуюча колгоспною свинофермою Г. Ф. Лаблюк в 1940 році одержала орден «Знак Пошани».

Є середня школа, профтехучилище, 4 клуби, 4 бібліотеки, дільнична лікарня, медичний пункт, швейна майстерня.

Перша документальна згадка про Кутківці належить до 1493 року.

В 1863 і 1871 рр. тут відбувся виступ селян проти місцевого поміщика. Заворушення селян мало місце також у 1906 році.

За героїзм у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками 225 жителів села нагороджені орденами і медалями СРСР.

В околицях с. Кутківців виявлено залишки поселення трипільської культури, доби пізньої бронзи (II—I тисячоліття до н. е.), черняхівської культури та давньоруське городище.

Уродженець села Б. М. Лук'янов — міністр лісового господарства УРСР.

ПУКЛЯКИ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Збруча, за 51 км від районного центру і за 19 км від залізничної станції Скала-Подільська. Населення — 655 чоловік. Сільраді підпорядковане село Мала Бережанка.

В селі розташована центральна садиба колгоспу «Шляхом Леніна», який обробляє 1,5 тис. га орної землі. Виробничий напрям господарства — рільництво і тваринництво. Допоміжні підприємства: млин, піщаний і кам'яний кар'єри, пилорама.

Працюють восьмирічна школа, бібліотека.

В давніх актах село згадується з 1431 року.

Поблизу села виявлені залишки поселення трипільської культури та окремі знахідки часів Київської Русі.

СВІ́РШКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 6 км від районного центру, за 7 км від залізничної станції Закупне. Населення — 1667 чоловік. Сільраді підпорядковані села Демківці і Залісся.

Колгосп ім. Кірова, центральна садиба якого знаходиться у Свіршківцях, обробляє 2,5 тис. га орної землі.

За трудові успіхи колгосп занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

За досягнуті успіхи в колгоспному виробництві 147 чоловік нагороджено орденами і медалями. Колишньому бригадирові тракторної бригади П. Ф. Бортняку та ланковим Є. В. Бортняк і М. С. Весна-Веслянській, які в 1947 році зібрали по 550 цнт цукрових буряків з га, присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Ланкову колгоспу Н. М. Бидонько, доярок Я. М. Бортняк, О. М. Бабій, голову колгоспу Ф. В. Бортняка, ланкову Є. О. Колесник і бригадира С. А. Погурало нагороджено орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, бібліотека; медичний пункт, кравецька і шевська майстерні.

У квітні 1905 року в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

В роки тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками у селі діяла підпільна патріотична група. В 1943 році підпільники приєдналися до партизанського загону ім. Чапаєва. 175 жителів села в роки Великої Вітчизняної війни нагороджено бойовими орденами і медалями СРСР.

В районі сіл Свіршковець та Демковець виявлені залишки поселень доби бронзи, в Заліссі — поселення черняхівської культури.

На розробках кам'яного кар'єру. Село Закупне, 1969 р.

СЛОБІ́ДКА-СМО́ТРИЦЬКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 22 км від районного центру і за 24 км від залізничної станції Балин на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 975 чоловік. Сільраді підпорядковані села Гайове, Діброва, Нова Гута.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Мічуріна, за яким закріплено 1,3 тис. га орної землі. Артіль займається рільництвом і тваринництвом. Допоміжні підприємства — млин, піщаний і кам'яний кар'єри, електростанція. Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок.

Слобідка-Смотрицька заснована на початку XVIII століття на місці зруйнованого татарами села Оклин. У липні 1905 року тут відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

За мужність у боротьбі з фашистами 123 жителів села нагороджено орденами та медалями.

На території села знайдені знаряддя праці доби неоліту.

СОКИ́РИНЦІ — село, центр сільської Ради, розташовані на лівому березі річки Збруча. Відстань до районного центру — 18 км, до залізничної станції Закупне — 37 км. Населення — 915 чоловік. Сільраді підпорядковані села Збриж і Ленінське.

В Сокиринцях знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Ілліча, який обробляє 2,4 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — рільництво й тваринництво. Допоміжні підприємства: млин, піщаний і кам'яний кар'єри. За трудові успіхи 115 жителів нагороджені орденами і медалями.

За високі врожаї цукрових буряків (329 цнт з га) і картоплі (172 цнт з га) місцевий колгосп був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року.

Є восьмирічна школа, бібліотека; працюють дільнична лікарня, швейна майстерня.

Перша документальна згадка про село стосується 1493 року. В XVI—XVIII століттях село складалось з Верхніх Сокиринців (на лівому березі Збруча) і Нижніх (на правому березі річки).

На території села Сокиринець виявлені залишки поселень трипільської і черняхівської культур.

ХРОПОТОВА́ — село, центр сільської Ради. Розташована за 11 км від районного центру і за 26 км від залізничної станції Закупне. Населення — 1441 чоловік.

Артіль ім. Чапаєва, центральна садиба якої міститься в селі, обробляє 1,5 тис. га орної землі. Провідні галузі господарства — рільництво й тваринництво. За трудові успіхи нагороджено орденами і медалями 120 колгоспників.

Село має восьмирічну школу, клуб, бібліотеку; працює швейна майстерня.

Вперше в історичних документах село згадується 1493 року.

В 1919 році тут відбувся виступ селян проти буржуазно-націоналістичної Директорії. В травні—червні 1920 року в селі існувала підпільна група, що вела боротьбу з польськими окупантами.

За героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни 119 жителів села нагороджено орденами і медалями СРСР.

ЦИ́КОВА — село, центр сільської Ради, розташована за 45 км від районного центру, за 3 км від залізничної станції Балин. Населення — 1566 чоловік. Сільраді підпорядковане село Карачківці.

У Циковій знаходиться центральна садиба колгоспу «Світанок», яка обробляє 2,7 тис. га орної землі, вирощує зернові культури і цукрові буряки, розвиває тваринництво.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека. Працюють медичний пункт, пологовий будинок.

В історичних документах Цикова згадується з 1460 року. До 1923 року село було волосним центром. В 1943—1944 рр. в Циковій і Карачківцях діяли підпільні групи на чолі з К. А. Маликом. За героїзм, проявлений у Великій Вітчизняній війні, 106 жителів села одержали бойові ордени та медалі СРСР.

Поблизу Цикової виявлені знаряддя праці доби неоліту, а в селі Карачківці — могильник доби бронзи, кургани та залишки городища давньоруських часів.

ЧЕ́РЧЕ — село, центр Залучанської сільської Ради, розташоване на правому березі річки Смотричу, за 32 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Кам'янець-Подільський. Населення — 1107 чоловік. Сільраді підпорядковане село Залуччя.

В селі розміщені рослинницька і овочева бригади колгоспу ім. Постишева (центральна садиба в с. Залуччі), які обробляють 1,1 тис. га орної землі, є також свиноферма і ферма молодняка великої рогатої худоби.

Працюють середня школа, клуб, бібліотека, дільнична лікарня.

У 1907 році в селі відбувся селянський виступ.

В с. Черчому збереглися залишки давньоруського городища. Біля Залучанських (Нігинських) печер і на території Залуччя та Черчого знайдені знаряддя праці доби пізнього палеоліту.

ЧО́РНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 25 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Балин. Населення — 1965 чоловік. Сільраді підпорядковане село Антонівка.

В Чорній знаходиться центральна садиба колгоспу «Ленінець», за яким закріплено 2 тис. га орної землі. Колгосп спеціалізується на відгодівлі свиней, вирощує зернові культури. В 1940 році артіль була учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Допоміжні підприємства: два млини, черепична і деревообробна майстерні, електростанція.

Працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, дільнична лікарня, швейна майстерня.

В 1918 році в Чорній виникла підпільна група, яка входила до складу Смотрицької револю-

ційної дружини. У квітні 1919 року група брала участь у повстанні проти націоналістичної Директорії. Підпільна організація, очолювана Ф. І. Топольницьким, тут діяла і в період окупації Поділля польськими інтервентами (січень—червень 1920 року).

На території села Чорної виявлено залишки поселення трипільської культури.

ШИ́ДЛІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Збруча, за 12 км від районного центру і за 28 км від залізничної станції Закупне. Населення — 911 чоловік. Сільраді підпорядковані села Велика Зелена, Вікторівка, Криків, Мала Зелена.

В колгоспі ім. Горького, центральна садиба якого розміщена в Шидлівцях, обробляється 3,1 тис. га орної землі. Господарство рослинницько-тваринницького напряму.

За трудові успіхи в 1940 році колгосп був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Є середня школа, будинок культури, бібліотека, медичний пункт, швейна майстерня.

Перша згадка в історичних джерелах про Шидлівці належить до 1578 року.

Поблизу села виявлено залишки поселення трипільської культури. Уродженець Вікторівки В. П. Олійник одержав звання Героя Радянського Союзу за мужність і героїзм, проявлені під час переходу Карпат у серпні 1944 року.

Ю́РКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 2 км від районного центру, за 12 км від залізничної станції Закупне. Населення — 770 чоловік. Сільраді підпорядковане село Теремківці.

В Юрківцях міститься центральна садиба колгоспу ім. Котовського, який спеціалізується на виробництві яловичини. Орної землі тут 1,5 тис. га. Допоміжні підприємства: млин, кам'яний кар'єр, майстерня для виготовлення черепиці, лісопилка. В селі працює також цегельний завод потужністю — 2,8 млн. штук цегли на рік.

Юрковецький колгосп у 1940 році був занесений до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Є восьмирічна школа, бібліотека, медичний пункт.

Перша згадка в документах про Юрківці датується 1578 роком. У квітні 1905 року тут відбулось селянське заворушення.

У Теремківцях народився Герой Радянського Союзу І. Г. Павловський, радянський військовий діяч, генерал армії, заступник міністра оборони СРСР.

ШЕПЕТІВСЬКИЙ РАЙОН

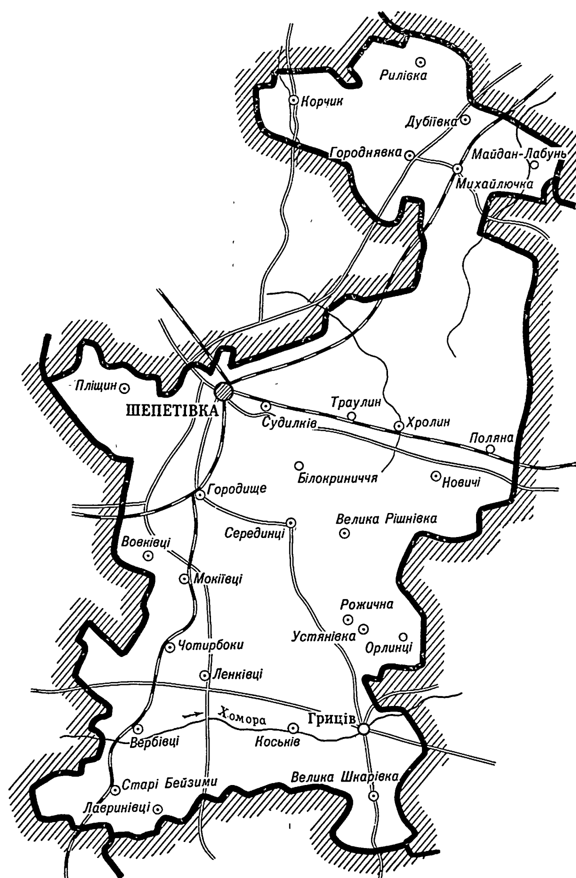

ШЕПЕТІВКА

Шепетівка — місто обласного підпорядкування, розташоване у північній частині Хмельницької області по обидва боки річки Гуски, що впадає в повноводну Горинь, притоку Прип'яті. Вузол залізничних і автомобільних шляхів. Відстань до обласного центру 129 км. Населення 39,1 тис. чоловік.

Шепетівка — центр району, площа якого 1,2 тис. кв. км, населення — 97,4 тис. чоловік, у т. ч. сільського — 54,6 тис., міського — 42,8 тис. У районі 69 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 21 сільській Раді; 25 колгоспів і радгосп, за якими закріплено 65,4 тис. га земельних угідь, у т. ч. 51 тис. га орної землі, 1,2 тис. га садів і ягідників, 8,6 тис. га сінокосів; 19 промислових підприємств, 9 будівельних організацій. Працюють 7 лікарень, 38 медичних закладів, 14 пологових будинків, 61 школа, технікум, профтехучилище, 61 будинок культури і клуб, 54 бібліотеки.

Місто розкинулося на відрогах Волино-Подільської височини на межі Полісся з Лісостепом. Цю територію люди заселяли з давніх часів — археологи знайшли кремневі ножі та інші знаряддя праці доби неоліту. Поблизу Шепетівки, в урочищі Гусеньці, досліджено курганний могильник, виявлено скарб сокир-кельтів доби бронзи. На околицях міста височать кургани скіфо-сарматських часів[1].

Час заснування Шепетівки невідомий. Назва міста, певно, походить від прозвища чи імені першого поселенця — Шепот, Шепіт. На Україні є сім поселень з назвами, в основі яких лежить формант «шепет», «шепт».

Уперше про Шепетівку як населений пункт, що належав князю Івану Заславському, згадується у письмових документах за 1594 рік[2]. У XVI ст. Шепетівка нічим

---

[1] Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1966, стор. 370, 372.

[2] Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 3, стор. 680.

не відрізнялася від інших поліських поселень. У селі існувала община, був млин. Поряд із землеробством, яке через малоземелля і низьку врожайність не могло стати надійним джерелом для прожиття, селяни займалися ремісництвом. Наприкінці XVI ст. Шепетівці надано магдебурзьке право. Це сприяло зростанню, швидкому заселенню її. 1629 року податки у місті сплачували 128 димів, а 1631-го — вже 168. Крім того, тут було 28 сімей слободян. Ремісників, об'єднаних у цехи — чоботарів, бочкарів, кушнірів, гончарів — 1635 року налічувалося 22 чоловіка[1].

На рубежі XVI і XVII ст. інтенсивно відбувався процес покріпачення селянства. Численні повинності, податки непосильним тягарем лягали на їх плечі; на той час панщина в маєтках Острозьких і Заславських становила 2—3 дні на тиждень (через великі «уроки» практично розміри панщини були більшими). Населення Шепетівки зазнавало лиха і від частих нападів кримських татар.

Селяни та ремісники у відповідь на феодальний гніт брали участь у повстаннях 1591—1593 рр. на чолі з гетьманом Криштофом Косинським та 1594—1596 рр. під проводом Северина Наливайка[2]. Під час визвольної війни українського народу, в липні 1648 року, коли селянсько-козацькі полки Максима Кривоноса підійшли до Полонного, жителі Шепетівки та навколишніх сіл поповнювали лави українського війська[3]. У ті роки Шепетівка зазнала великих спустошень від татарських орд і польсько-шляхетських військ. У липні 1649 року її спалили загони воєводи Белзького. Шепетівка занепала. За податними описами 1650 року тут налічувалося лише 3 дими[4].

Неспокійною для Шепетівки, що за Андрусівською угодою залишалася у складі Речі Посполитої, була й друга половина XVII ст., насамперед через часті напади татар. Особливо руйнівними були наскоки кримських орд у 50—60 роках XVII ст. Під час Північної війни (1700—1721 рр.) місто знову зазнало руйнувань як від шведських, так і від польських військ. Наприкінці XVII ст. Шепетівка стала власністю магнатів Любомирських, а з 1703 року — Сангушків. В кінці XVIII століття вона ввійшла до Ізяславського повіту Волинської губернії (пізніше, з 1866 року, стала волосним центром).

Процес розкладу феодально-кріпосницьких і розвитку капіталістичних відносин не обминув і Шепетівку. Починаючи з 1816 року, Сангушко розводив на своїх землях великі отари тонкорунних овець,заснував у містечку першу суконну мануфактуру. Тут використовувалася праця селян-кріпаків (головним чином жінок).1823 року на підприємстві для виготовлення сукна працювало 792 кріпаки і лише 9 вільнонайманих робітників[5]. Розширилися площі поміщицьких земель, зайнятих під посівами цукрових буряків. У 1843 році стала до ладу Шепетівська цукроварня, на якій виготовляли понад 50 тис. пудів цукру-піску за рік[6].

Цукор виробляли тоді т. зв. вогневим способом. Техніка на заводі була недосконалою, переважала ручна праця кріпаків. Лише деякі механізми приводилися в дію кіньми. Робочий день на цукроварнях та інших підприємствах Сангушка тривав 13—14 годин. Досить висока температура у приміщеннях і велика вологість повітря виснажували людей. Цукрозаводчики часто примушували робітників працювати у святкові та недільні дні[7]. Власники підприємств у гонитві за прибутками менш за все дбали про безпеку праці: нещасні випадки на виробництві траплялися дуже часто. Так. на Шепетівському цукровому заводі у 1854 році загинули три чоловіка,

---

[1] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 145

[2] А. Ефименко. Южная Русь, т. 1, СПб., 1905, стор. 35, 36; Д. І. Мишко. Северин Наливайко, стор. 12.

[3] І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 141, 142.

[4] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 480.

[5] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. І, стор. 340, 341.

[6] Указатель фабрик и заводов Европейской России, стор. 597.

[7] К. П. Сулима. Свеклосахарное производство в санитарном отношении. СПб., 1892, стор. 65, 66.

багато робітників дістали важкі травми. Терпіли робітники і від утисків адміністрації. Особливою жорстокістю відзначався майстер-іноземець Робін. Один із робітників — Никифор Петном, побитий майстром до крові, подав 1846 року скаргу на нього. Скарга розглядалася два роки. Майстра за вчинені побої не притягли до відповідальності, бо на суді він не визнав себе винним, крім того, був іноземцем[1].

Посилилася експлуатація шепетівських селян — панщина в першій половині XIX ст. збільшилася до 3—4 днів на тиждень. Крім того, вони відробляли по 12 згінних днів на рік з кожного працездатного за окрему плату, яку визначав поміщик. Селяни також сплачували податки і виконували ще деякі додаткові повинності — уроки: били льон, коноплі, пряли нитки, ткали, збирали гриби та ягоди до панського столу. Жителі містечка позбавлялися можливості користуватися сіножатями, луками, лісами. Коли ж хтось із них наважувався поїхати до лісу й набрати дров, на нього, мов собаки, накидалися князівські прислужники, відбирали віз і коні. З кінця 50-х років XIX ст., коли Шепетівка перейшла у власність А. Потоцького, містечко стало центром управління величезними графськими маєтками загальною площею 105 тис. десятин землі.

Реформа 1861 року не ліквідувала земельного голоду селянства. Кращі землі залишилися за поміщиками. Тяжкими були умови викупу. Про це свідчить, зокрема, уставна грамота 1865 року, за якою здійснювався викуп землі 239 селянськими дворами Шепетівки, де проживало 780 чоловік. Селяни одержали 1681 десятину землі, з якої належало викупити 1553 десятини, у т. ч. польової — 1277, садибної — 231, вигону — 45 десятин. Розмір викупу разом з процентами становив 30 229 крб.[2]. Крім того, селян обтяжували різні побори та повинності. Вони сплачували податки з нерухомого майна, виконували повинності земські, на утримання пожежної частини, квартирних комісій, ремонту мостів, благоустрою та інші.

Шепетівські селяни, незадоволені земельним станом, добивалися збільшення розмірів своїх наділів. У 80-х роках вони порушили клопотання про передачу їм частини графської землі. Скарга обійшла багато інстанцій, дійшла аж до сенату. Але сенат указом від 27 березня 1884 року визнав претензії селян такими, що не заслуговують уваги. У відповідь на заборону поміщика користуватися угіддями селяни 1890 року двічі самовільно рубали панський ліс. Та за наказом графа дрова відібрали; семеро селян засудили до тюремного ув'язнення[3]. Все ж селянські виступи за переділ землі, передачу їм лісів, угідь, зменшення податків не припинилися.

У другій половині XIX ст. економічний розвиток Шепетівки проходив швидшими темпами, ніж сусідніх містечок — Ізяслава і Славути. Цьому сприяло те, що 1873 року через містечко пролягла залізнична лінія Київ—Брест. Будівництво, викликане появою залізниці, спричинилося до розширення діючих і розвитку нових промислових підприємств, насамперед для виготовлення будівельних матеріалів. Збільшився обсяг лісорозробок навколо Шепетівки. У число діючих став лісозавод. Будувалися цегельний і черепичний заводи, розширено каменоломні. 1877 року запрацювало підприємство, яке виготовляло на рік 5,5 тис. відер смоли і 1,2 тис. відер скипидару. У 80-і роки на шепетівському цукровому заводі встановлено паровий двигун потужністю 18 кінських сил, мийку з барабаном, прокладено заводську колію. Після реконструкції обсяг виробництва значно зріс. Почалося будівництво рафінадного заводу. Вбачаючи основне джерел прибутків у цукроварінні, Потоцький, який залишився власником основних промислових підприємств та великим землевласником, значно розширив свої цукрові плантації. Містечко мало щотижневий базар і 4 річні ярмарки, які перетворювалися в місце веселих народних ігрищ, вистав, лицедійства. 1888 року в Шепетівці почали працювати поштова контора і телеграфна станція.

Швидкий промисловий розвиток Шепетівки зумовив значне зростання населення. 1891 року в містечку налічувалося 5926 жителів — це у 2,1 раза більше, ніж

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 6506, арк. 1—16, 67.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 2, спр. 18 520, арк. 343—345.
[3] Музей М. Островського в Шепетівці, ф. 2, спр. 85. арк. 11.

у 1870 році. Поглибилася диференціація селянства, зубожіла частина якого поповнювала лави пролетаріату. Але й тут їх чекала тяжка доля. Наприкінці XIX — на початку XX ст. робочий день на підприємствах офіційно мав тривати 12 годин. Насправді ж робітники працювали по 14—15 і більше годин. Робочий день залізничників фактично був ненормований. Для будівельників основними «нормами часу» вважалася робота «від сходу до заходу сонця». Найбільш численним загоном шепетівських робітників стали цукровики, яких на обох заводах (цукровому і рафінадному) працювало близько тисячі чоловік.

Посиленню революційних настроїв у Шепетівці сприяли близькість залізничної станції та існування цукрових заводів, а на початку XX ст. ще й поява в містечку чималої групи кваліфікованих робітників з центральних районів Росії і з Варшави у зв'язку зі спорудженням нових корпусів заводів замість старих, які згоріли (пожежа, що виникла 1904 року при загадкових обставинах, напевне, була влаштована людьми Потоцького з метою одержання великої страхової суми для будівництва приміщень з цегли замість старих дерев'яних).

Під час першої російської революції 1905—1907 рр. зросла політична активність робітників. На будівництві цукрозаводів стали з'являтися революційні листівки. В березні 1905 року спалахнув страйк. Робітники поставили перед адміністрацією ряд вимог: збільшити заробітну плату, зменшити робочий день, не допускати грубого поводження майстрів. Та адміністрація відмовилася задовольнити ці вимоги[1]. 4 квітня будівельники, дізнавшись про приїзд Потоцького, кинули роботу, оточили контору цукрозаводів, в якій він знаходився. Зібралося понад триста чоловік. Потоцький змушений був вийти до страйкуючих і погодитися на переговори, для яких були призначені робітники В. Л. Мануїлов, Т. Г. Терещук, О. Березовський та інші; селян, зв'язаних з цукровими заводами, представляв В. Рудик. Обидві сторони підписали угоду, що свідчила про часткову перемогу страйкарів. Тривалість робочого дня встановлювалася на цукрозаводі — 12, на рафінадному — 8 годин. Денна заробітна плата підвищувалася чоловікам — до 50 коп., жінкам і підліткам — до 25 коп. Потоцький відразу після цих подій надіслав повідомлення губернаторові, в якому зазначав, що хоч він погодився збільшити зарплату робітникам на 30 проц., однак не може поручитися, що «безпорядки» не поновляться з небезпекою для його життя і майна[2].

Саме під час страйку в Шепетівці відбулося організаційне оформлення соціал-демократичної групи, до якої ввійшли робітники І. Дубчак, В. Звєрєв, О. Березовський, В. Л. Мануїлов, Т. Г. Терещук і інші[3]. Протягом усього літа 1905 року революційні виступи робітників Шепетівки не припинялися, вони поєднувалися з селянськими заворушеннями у волості. Виступи селян у Шепетівці очолив коваль Л. В. Гуменюк. Потоцький, наляканий таким розмахом революційної боротьби, викликав солдатів, які прибули 25 листопада. Керівників страйку і селянських заворушень заарештували, частину з них, у т. ч. Л. В. Гуменюка, засудили на каторгу до Сибіру[4].

Потрапляла в ті роки до Шепетівки і нелегальна марксистська література. Одним з її розповсюджувачів серед робітників містечка був член Житомирського комітету РСДРП І. Штульбаум, який підтримував зв'язки з молодим робітником Шепетівської цукроварні О. Березовським. Під час однієї з поїздок він передав О. Березовському нелегальну літературу й домовився з ним про збори членів соціал-демократичної групи. Але коли І. Штульбаум 30 жовтня 1906 року знову прибув до Шепетівки, його заарештували. Під час обшуку жандарми вилучили у нього нелегальну літературу[5].

---

[1] 1905 год на Украине. Хроника и материалы, т. 1. Х., 1926, стор. 75, 96.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 160, арк. 100.
[3] Музей М. Островського у Шепетівці, ф. 2, спр. 89, арк. 4—6.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 161, арк. 260, 261; Хмельницький облдержархів, ф. Р-1475, оп. 3, спр. 211, арк. 1, 2.
[5] Журн. «Літопис революції», 1930, № 6, стор. 264—269.

Почалися арешти й місцевих соціал-демократів. До в'язниці потрапив О. Березовський (закатований у Ровенській тюрмі). Поліція намагалася заарештувати І. Дубчака, який вчинив при цьому збройний опір. Уникаючи переслідувань поліції, разом з І. Дубчаком на нелегальне становище перейшли В. Л. Мануїлов і і Т. Г. Терещук.

Революція йшла на спад. Проте виступи шепетівських трудящих тривали. На початку 1907 року, коли майстер цукрозаводу вдарив підлітка, робітники припинили роботу, спіймали майстра-грубіяна, посадили його на тачку, на очах всіх присутніх вивезли з двору і скинули на смітник. Адміністрації вони заявили, що таке буде з кожним, хто образить робітника. Потім усі повернулися на свої місця і відновили роботу[1]. Після поразки революції активізувалася місцева буржуазія, купці, куркулі, церковники, які створили чорносотенну організацію «Союз руського народу».

В роки нового промислового піднесення зросло промислове виробництво і в Шепетівці. В 1912 році закінчено будівництво залізничної колії Шепетівка—Гречани. Шепетівські цукрові заводи, на яких працювало понад 1200 робітників, за сезон 1912—1913 рр. виробили 29 459 цнт цукру. Діяли лісопильний завод, паровий млин, друкарня, майстерня для виготовлення черепиці. Значно збільшилося число залізничників, робітників цегельних заводів, ремісників. 1910 року в місті налічувалося понад 6 тис. пролетарів і напівпролетарів.

Третину населення Шепетівки в 1910 році становили селяни (3307 чоловік із загальної кількості населення 10 996 чоловік; проживали селяни у 674 дворах), у користуванні вони мали 2394,3 десятини придатної для обробітку землі. Земля між господарствами розподілялася дуже нерівномірно: 23 двори зовсім не мали її, 288 мусили вдовольнятися лише присадибною землею, 8 господарств мали менше однієї десятини польової землі, 159 дворів — від 1 до 4 десятин, 176 — від 4 до 7 десятин і 30 дворів — від 9 до 25 десятин. У шести господарствах застосовувалася наймана праця. Робочу худобу мали лише 304 двори. Господарств, які не мали ніякої худоби, було 95, без великої рогатої худоби — 109, без робочої худоби — 304 господарства (45 проц.). Селяни мали лише два залізні плуги, 262 дерев'яні з металевими частинами плуги; залізних борін, сівалок, жаток і молотарок зовсім не було. Хімічними добривами не користувались[2]. Основна частина землі, робочої худоби, інвентаря належала куркулям.

Дореволюційна Шепетівка — типове провінціальне містечко царської Росії. 1910 року тут налічувалося 1578 житлових будинків. Тільки деякі з них зводилися з цегли — це будинки Потоцьких, підприємців, купців та інших багатіїв, основна ж маса населення тулилася у приземкуватих дерев'яних та саманних хатках. Забудова, особливо на околицях, велася безладно. Лише одну вулицю — від цукроварні до залізничної станції — було забруковано. Містечко не мало електричного освітлення, водопроводу. 14 візників — ось весь його тодішній транспорт. У Шепетівці діяли численні приватні крамниці, три харчевні.

Наприкінці XIX ст. відкрито земську лікарню, що напередодні першої світової війни мала 25 ліжок. Діяли два медичні пункти (при цукровому заводі й залізничному вузлі), приватна аптека. Їх обслуговували 3 лікарі. Крім того, практикувало 3 акушерки, 3 приватні лікарі. Для використання мінерального джерела в містечку збудували приміщення для хворих та для прийому ванн.

Відчутні зрушення в розвитку народної освіти містечка сталися лише в другій половині XIX ст. 1865 року тут засновано сільське однокласне училище, яке 1900 року було перетворене на двокласне. 1911 року в училищі здобувало освіту 223 дітей. Парафіяльна школа почала працювати з 1872 року. 1911 року в ній навчалося 215 учнів. Та далеко не всі вони через злидні й нестатки закінчували навчання.

---

[1] Музей М. Островського у Шепетівці, ф. 2, спр. 89, арк. 6, 7.

[2] Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 году, стор. 322—325.

На початку XX ст. на тисячу жителів Шепетівки припадало лише 15 примірників газет і журналів. Зате не відчувалося нестачі в релігійних установах, які одурманювали трудящі маси: у містечку діяли православна церква, костьол та інші культові установи.

У роки першої світової війни Шепетівка опинилася у прифронтовій смузі. Сюди прибувало багато сімей-утікачів з Польщі. Не вистачало житла, зростали ціни на продукти, предмети широкого вжитку. Безперервно йшли через залізничну станцію поїзди з пораненими солдатами.

В країні наростала революційна криза, яка прискорила повалення царизму. Звістка про Лютневу революцію в Петрограді дійшла до Шепетівки на третій день[1]. Трудящі радо вітали повалення ненависного самодержавства.

Поряд з органами влади, які представляли буржуазний Тимчасовий уряд, протягом першої половини березня 1917 року в Шепетівці обрано Ради робітничих і солдатських депутатів, які незабаром об'єдналися в єдину Раду. Створено професійні організації. Почав діяти клуб об'єднаних профспілок, де більшовики розгорнули активну політичну діяльність. Виник волосний земельний комітет. 1917 року вперше у Шепетівці відбулися першотравнева маніфестація і мітинг під гаслом боротьби за єдність дій робітників.

У той час широку агітаційну і організаційну роботу серед трудящих Шепетівки і сіл волості вела більшовицька група, яка оформилася на цукровому заводі в травні 1917 року. До її складу увійшли В. Л. Мануїлов, І. С. Лінник, С. О. Ковальчук та інші. Вони роз'яснювали населенню суть зрадницької угодовської політики дрібнобуржуазних партій, що підтримували Тимчасовий уряд. Серед солдатів 10-го полку, розквартированого в містечку, під впливом більшовиків зростали революційні настрої. Велику роль у розвитку революційних подій в Шепетівці відіграли солдати-більшовики з військових частин, що дислокувалися в містечку. В липні 1917 року солдати 31-го піхотного запасного полку, які проходили на фронт через Шепетівку та інші міста Волині, розповсюджували серед населення видрукувану в Тулі відозву більшовицького змісту із закликом припинити братовбивчу війну, добиватися перемир'я на всіх фронтах[2].

Влітку та восени 1917 року розгорнулася боротьба трудящого селянства за землю. Селяни здійснювали самовільні захвати і розподіли землі. В жовтні селяни Шепетівки й навколишніх сіл провели масові порубки лісів, що належали Потоцькому[3]. Граф просив власті вжити заходів щодо охорони його власності. Однак селяни не припинили рішучих дій. Вони продовжували вирубувати ліси, захопили став і млин графа[4]. Ці виступи селян відбувалися за активною участю солдатів з частин, розквартированих у Шепетівці.

Перемога Жовтневого збройного повстання у Петрограді викликала в Шепетівці численні демонстрації і мітинги, в яких на заклик більшовиків взяли участь залізничники, робітники підприємств, селяни, службовці та солдати 10-го піхотного полку. Трудящі захоплено вітали народження Радянської держави, декрети II Всеросійського з'їзду Рад про мир, землю, створення першого робітничо-селянського уряду. В грудні 1917 року на цукрозаводі відбувся мітинг робітників з участю революційних солдатів гарнізону, на якому було проголошено Радянську владу. Її представляв ревком[5]. Та вже через кілька днів владу в Шепетівці захопила Центральна рада, війська якої вступили до містечка. Проте протримались вони тут недовго. На початку січня вся прифронтова Волинь скинула владу Центральної ради[6]. У Шепетівці відновилася Радянська влада.

---

[1] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 379.
[2] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 838, 839.
[3] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 65.
[4] ЦДАЖР УРСР, ф. 1722, оп. 1, спр. 44, арк. 213; Газ. «Волынь», 15 жовтня 1917 р.
[5] В боях за Жовтень, стор. 186, 197, 198.
[6] Газ. «Правда», 9 січня 1918 р.

В лютому 1918 року містечко окупували австро-німецькі війська, разом з ними прибув каральний загін, очолюваний поручиком царської армії молодим Потоцьким. Був виданий наказ: знести все майно, взяте у маєтках; захоплені землі, що їх засіяли селяни, повернути панам. За невиконання цього наказу загрожувала смерть без суду і слідства.

Боротьбою проти німецьких загарбників і гетьманщини в Шепетівці керували дві підпільні більшовицькі організації: на цукрових заводах — керівник В. О. Ковальчук (наприкінці 1918 року вбитий білогвардійцями) і на залізничному вузлі. Згодом обидві організації об'єдналися і утворили підпільний ревком, якого очолив А. П. Слюсар. Підпільники розповсюджували листівки, газети, одержані від підпільного губкому партії з Житомира. В них розповідалося про боротьбу молодої Радянської республіки проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, листівки закликали трудящих саботувати розпорядження окупантів, підніматися на боротьбу проти них, збирати зброю, створювати партизанські групи[1]. Під керівництвом ревкому залізничники міста взяли активну участь у всеукраїнському страйку залізничників, що розпочався у липні 1918 року. Страйк тривав 32 дні. Рух поїздів припинився. Окупанти лютували, заарештували багатьох залізничників, декількох розстріляли, у т. ч. машиніста-більшовика П. Кравченка[2]. Партизанський загін під командуванням залізничника Т. Білоконя у взаємодії з грицівськими й славутськими партизанами на перегоні Шепетівка—Майдан-Вила затримав ешелон і роззброїв німецький артдивізіон[3].

Для об'єднання і координації дій у жовтні 1918 року відбувся з'їзд підпільних більшовицьких організацій Шепетівки, Ізяслава, Славути, Грицева. На з'їзді обговорювалися питання про вибори повітового ревкому, делегатів на губернський з'їзд, про дальшу організацію і підтримку всіма засобами діяльності партизанських загонів, про створення партійних осередків у селах повіту. В роботі з'їзду, який проходив у суворій конспірації, брали участь І. С. Лінник, В. Л. Мануїлов, В. О. Ковальчук, А. П. Слюсар[4]. З іменем комуніста, колишнього моряка Балтійського флоту Ананія Слюсаря тісно пов'язана діяльність більшовицьких осередків Шепетівки, Ізяслава, Полонного, Грицева та багатьох інших населених пунктів повіту. 1918 року він очолив партизанський загін, який боровся проти австро-німецьких окупантів поблизу Шепетівки. Згодом А. П. Слюсар безпосередньо займався партійною роботою. У 1920 році він вступив до лав Червоної Армії, під час штурму Перекопу в листопаді 1920 року був тяжко поранений і помер у госпіталі.

Після того як наприкінці 1918 року австро-німецькі окупанти залишили Україну, владу в Шепетівці захопила буржуазно-націоналістична Директорія. Погроми, масові арешти та розправи з учасниками революційного руху продовжувалися. Петлюрівці заарештували групу підпільників, в т. ч. більшовика П. А. Клопотовського. На заклик підпільного ревкому понад 2 тис. робітників, а також загін славутських партизанів, який прийшов на допомогу жителям міста, з червоними прапорами вирушили до в'язниці і визволили заарештованих.

Жорстокі бої у районі Шепетівки розгорнулися в квітні 1919 року. Частини 1-ї та 2-ї Українських радянських дивізій 7 травня визволили містечко від петлюрівців. Ревком вийшов з підпілля, поповнив свій склад. У різний час очолювали його В. Рудик, Г. М. Денищук, Т. А. Попов, І. С. Лінник.

У другій половині травня 1919 року відбувся Шепетівський волосний з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, на якому обрали волосний виконком. Ревком склав свої повноваження. До волосного виконкому ввійшли більшовики Т. А. Попов, І. С. Лінник, С. О. Ковальчук, Ц. І. Ісаєва-Квурт

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 2113, оп. 1, спр. 5, арк. 350.

[2] Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 152, 153; Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 3, спр. 211, арк. 2.

[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 2, спр. 9, арк. 75, 76.

[4] В боях за Жовтень, стор. 199.

М. Островський (зліва) з друзями — першими комсомольцями Шепетівки. 1922 р.

та інші. Виконком провадив нещадну боротьбу проти контрреволюції, спекулянтів, вжив заходів щодо ліквідації господарської розрухи, розгортання культурного будівництва. Рішенням виконкому на нетрудові буржуазні елементи влітку 1919 року накладено надзвичайний податок у розмірі 500 тис. крб. Створено приміський радгосп, за яким закріпили близько 1100 десятин землі[1].

Трудящі міста повністю підтримали дії виконкому Ради, спрямовані на встановлення революційного порядку та відбудову економіки. На загальних зборах робітників цукрових заводів 22 червня 1919 року була прийнята резолюція, в якій говорилося: «Ми, робітники шепетівських цукрових заводів, усі без винятку підтримуємо Радянську владу». Під резолюцією поставили свої підписи 108 учасників зборів. 27 червня відбувся загальний мітинг залізничників, цукровиків та селян міста. Учасники мітингу в прийнятій резолюції вітали мобілізацію до лав Червоної Армії[2].

В червні 1919 року в Шепетівці організувався партійний осередок[3]. З ініціативи комуністів у містечку створили комсомольський осередок. Одним з перших комсомольців Шепетівки став М. О. Островський, в майбутньому письменник-більшовик. Ще одинадцятирічним хлопчиком, наприкінці 1914 року, прибув до Шепетівки разом зі своєю родиною Микола Островський, бо рідне село Вілія Острозького повіту невдовзі після початку війни опинилося у прифронтовій смузі. Щоб допомогти близьким, хлопчик почав працювати. 1917 року, після повалення самодержавства, він не раз був присутній на мітингах робітників-залізничників, познайомився з більшовиком І. С. Лінником. Коли містечко окупували німецькі війська, а згодом і петлюрівці, Микола Островський підтримував зв'язки з підпільниками, виконував їх важливі доручення — збирав зброю, був зв'язковим. Очистили Шепетівку від націоналістичних загонів Директорії, встановили тут Радянську владу. В цей час юнак часто виконував доручення голови ревкому. І коли молодий комуніст С. О. Ковальчук у липні 1919 року організував ініціативну комсомольську групу з 5 чоловік, її членом став М. О. Островський. Згодом він пригадував: «... разом з комсомольським квитком ми одержували рушницю, двісті патронів і йшли на фронт». 9 серпня 1919 року Микола Островський вступив добровольцем до лав Червоної Армії.

Того місяця Шепетівку знову захопили петлюрівці, а наприкінці року тут сконцентрувалися польські легіони. Націоналісти та польські інтервенти відновили режим кривавого терору. Більшовицьке підпілля, яке налагодило зв'язки з Волинським підпільним губкомом КП(б)У, за активною участю комсомольців готувалося до збройної боротьби проти ворогів[4]. Та інтервентам і петлюрівцям вдалося натрапити на слід патріотів і заарештувати кількох чоловік. У лютому 1920 року на околиці Шепетівки (в районі нинішньої лікарні) вороги спорудили шибениці і страчували заарештованих комуністів, комсомольців, активних борців за Радянську владу. У березні військово-польовий суд 13-ї польської дивізії засудив 12 чоловік: 7 — до розстрілу, 5 — на каторгу. Від руки окупантів загинули безстрашні підпільники Ю. Барський, І. Сергєєв, І. Поплавський, С. Кудлаєв, Г. Нісензон, М. Бернштейн, І. Я. Демчук[5]. Вночі на могилі героїв з'явився вінок квітів —

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3204, оп. 1, спр. 2, арк. 150.
[2] Там же, арк. 140.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 1, оп. 4, спр. 186, арк. 22—26.
[4] Гражданская война на Украине, т. 2, стор. 480, 481.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 2113, оп. 1, спр. 5, арк. 35.

Партійний і радянський актив Шепетівського округу. 1925 р.

остання шана тим, хто віддав своє життя за народну справу. 1929 року на місці страти патріотів споруджено монумент, на граніті якого викарбували прізвища загиблих борців за Радянську владу. Іменами Ю. Барського, Г. Нісензон названо вулиці міста.

Польські інтервенти протрималися недовго. 1 липня 1920 року Шепетівку визволили частини 45-ї стрілецької дивізії під командуванням Й. Е. Якіра. Та незабаром її захопили петлюрівці. Остаточно визволили містечко від ворогів у другій половині листопада 1920 року червоноармійські частини 12-ї армії. Відновилася Радянська влада, було створено комітет незаможних селян, першим головою якого став кадровий робітник цукрового заводу слюсар А. Г. Громовий[1]. Комнезам розподіляв церковну і поміщицьку землю серед безземельних селян, збирав хліб для голодуючого населення Поволжя, слідкував за виконанням продрозверстки, вів нещадну боротьбу проти куркулів, націоналістичних елементів. Шепетівський КНС у 1922—1924 рр. приділяв багато уваги селянським господарствам, що потерпіли від іноземної інтервенції, вживав заходів, щоб ліквідувати неписьменність[2].

Разом з усім радянським народом трудящі Шепетівки під керівництвом комуністів приступили до відбудови зруйнованого війною господарства і здійснення соціалістичних перетворень. Це було дуже важке і складне завдання. Будівництву нового життя перешкоджали рештки буржуазних елементів та петлюрівські банди, що просочувалися з-за кордону і нишпорили в лісах навколо Шепетівки. Але радянські війська і загони ЧОПу успішно їх ліквідували. Знищено було й націоналістичне підпілля в самій Шепетівці, що його очолював петлюрівський полковник Голуб.

Тоді в містечку не працював жоден завод, найбільш цінне промислове устаткування окупанти вивезли або знищили, вивели з ладу залізничний вузол. Велику роль у відбудові господарства відіграли комуністичні суботники. Перший суботник у Шепетівці відбувся 27 травня 1921 року. В ньому взяли участь 260 чоловік[3]. Відбудовні роботи проходили успішно, незважаючи на те, що чисельність населення містечка зменшилася майже наполовину.

З ініціативи комуністів у вересні 1921 року відбулася партійна конференція за участю представників робітників, селян і червоноармійців. Делегати обрали комітет допомоги голодуючому населенню Поволжя і центру Росії. Усі комуністи й комсомольці були мобілізовані на боротьбу з голодом[4].

Спрямовуючою силою в боротьбі за зміцнення народної влади, розгортання соціалістичного будівництва були комуністи. 1923 року вже діяли 6 партійних осередків, які об'єднували 39 членів і 19 кандидатів у члени партії[5]. В авангарді боротьби робітничого класу Шепетівки під час боїв за перемогу соціалістичної революції, в здійсненні соціалістичних перетворень йшли залізничники. Комуністи-залізнич-

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 3, спр. 211, арк. 4.
[2] Газ. «Радянська Волинь», 22 жовтня 1924 р.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 4294, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
[4] Газ. «Вісті», 16 вересня 1921 р.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 458, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

ники проявили чимало ініціативи, відбудовуючи вузол, допомагали налагодити роботу інших підприємств, зміцнювати радянські й господарські установи.

В перші роки відбудовного періоду трудящі відродили депо залізничної станції, цукрові заводи, лісопильню, шкіряний завод, млин. 1923 року цукровий завод досяг 85 проц. довоєнної потужності. На всіх підприємствах і в установах запроваджено 8-годинний робочий день, у суботні дні — 6-годинний[1].

Зважаючи на зростання промисловості містечка і наявність залізничного вузла з п'ятьма напрямками: на Київ, Коростень, Тернопіль, Здолбунів, Проскурів, 1923 року ухвалено перенести окружний центр з Ізяслава до Шепетівки (1930 року, після ліквідації Шепетівського округу Шепетівка залишилася районним центром, 1937 року район увійшов до складу Кам'янець-Подільської області). За рішенням президії окрвиконкому від 30 травня містечко було переведено у розряд міст. Того року відбулася перша окружна партійна конференція, окружний з'їзд Рад. На зборах, присвячених пам'яті В. І. Леніна, трудящі Шепетівки говорили про необхідність «якомога тісніше зімкнутися навколо дітища В. І. Леніна — Комуністичної партії та поповнити її ряди свіжими силами». Лише залізничники подали понад сто заяв про вступ до партії[2]. Під час Ленінського призову Шепетівська партійна організація поповнилася 150 членами партії. Важливим засобом ідейно-політичного і культурного виховання трудящих та мобілізації їх на виконання завдань соціалістичного будівництва стала газета «Шлях Жовтня» — орган окружкому і райкому партії, перший номер якої вийшов 7 листопада 1925 року.

На кінець відбудовного періоду в Шепетівці не тільки відновився довоєнний рівень господарства, але й зроблено значний крок вперед у розвитку промисловості, торгівлі, культури. Став до ладу новий лісозавод. На повну потужність запрацювали цукрові заводи. 1924 року змонтовано невелику електростанцію потужністю 29 квт, а через рік побудовано електролінію Ізяслав — Шепетівка, що значно посилило енергопостачання міста. Працювало два державні і 12 кооперативних торговельних закладів. Поряд з ними діяли численні приватні крамниці.

Місто мало 966 житлових будинків, у т. ч. 105 націоналізованих; з 14,9 км вулиць забрукованих було 5,3 км. Кількість населення на 1 січня 1926 року становила 11 089 чоловік[3].

Відкрилась амбулаторія при залізничному вузлі, працювали міська лікарня на 50 ліжок, поліклініка, аптека, санітарно-профілактичні установи, дитяча й жіноча консультації. Усі ці медичні заклади обслуговувало 16 медичних працівників, у т. ч. 7 лікарів.

Працювали індустріальний технікум, 3 початкові й 3 семирічні школи, в яких 41 вчитель навчав 952 учні, пункт ліквідації неписьменності серед дорослих, 3 клуби, 2 кінотеатри. 1926 року з ініціативи комсомольців залізничного вузла методом народної будови споруджено будинок культури залізничників із залом на 450 місць. У ці роки в Шепетівці працювала радянсько-партійна школа, яка готувала керівні кадри соціалістичного будівництва. Протягом 1922—1924 рр. викладачем цієї школи і кореспондентом газети «Більшовик» працював український радянський письменник М. П. Ледянко (1898—1963)[4].

Важливою подією в соціалістичному будівництві країни стала колективізація сільського господарства. Перші спроби залучити селян до колективного господарювання зроблені в Шепетівці ще в липні 1922 року, коли на околиці міста було засновано сільськогосподарську артіль «Червоний орач». Початок їй поклали 6 бідняцьких родин. Артіль одержала 34 десятини колишньої церковної землі на хуторі Лозовій, мала 5 коней, 5 корів, двоє телят, а також 2 плуги, 2 вози, 6 борін. Навесні 1923 року

[1] Житомирський облдержархів, ф. Р-4, оп. 1, спр. 102, арк. 32; ф. Р-276, оп. 1, спр. 104, арк. 68, 69, 89; Газ. «Волынский пролетарий», 28 січня 1923 р.

[2] Газ. «Волынский пролетарий», 9 лютого 1924 р.

[3] Матеріали до опису округ УРСР. Шепетівська округа, стор. 1.

[4] Українські письменники, т. 5, стор. 32

куркулі намагалися вчинити потраву колгоспних посівів пшениці своєю худобою, але колгоспники встановили на полях цілодобову охорону й не допустили потрави. Члени артілі взяли участь у першотравневій демонстрації. На п'ятьох підводах везли сільськогосподарський реманент, а попереду, в строю під червоним прапором, йшли колгоспники на чолі з головою артілі Б. А. Гуменюком[1]. На базі цього господарства 1929 року організовано приміський колгосп «Більшовицька правда». Протягом 1932—1934 рр. його очолював Д. О. Островський, брат письменника[2].

У створенні колективних господарств, піднесенні сільськогосподарського виробництва велику допомогу селянам округу подавали партійні та радянські організації Шепетівки. Значну кількість комуністів з числа міського партійного активу протягом 1928—1930 рр. направлено у села. Серед них були Г. С. Шварц, Д. М. Котик та інші.

Під час колективізації різко загострилася класова боротьба. Куркулі, намагаючись перешкодити соціалістичній перебудові сільського господарства, ставали на шлях вбивства партійних і радянських працівників, активістів. На початку жовтня 1930 року вони підло вбили голову Городищенської сільської Ради Д. М. Котика, комуніста з 1919 року, червоноармійця часів громадянської війни, у мирні роки — партійного і радянського працівника. Шепетівський районний партійний комітет у відповідь на це ухвалив посилити наступ на куркулів для остаточної їх ліквідації. Селяни провели організацію червоної валки хліба під гаслом: «Відповідь куркулям на смерть тов. Котика!»[3].

В ніч на 20 вересня 1931 року куркулі смертельно поранили (порубали сокирою голову і руки) комуніста Г. С. Шварца, голову Михайлюцької сільської Ради. Г. С. Шварц — журналіст, деякий час працював у органах ВНК, потім інструктором Шепетівського окрвиконкому, був членом бюро Шепетівського райкому партії. 28 вересня районна газета «Шлях Жовтня» писала: «Схилимо прапори над свіжою могилою героя соціалістичного фронту села. Щільніше об'єднаймо маси навколо Комуністичної партії, що веде мільйони по ленінському шляху. У відповідь на вбивство тов. Шварца зміцнимо колгоспи, завершимо суцільну колективізацію і остаточно зліквідуємо глитайню як клас»[4]. Пам'ять про героїв назавжди залишиться в серцях жителів міста. 1932 року в міському парку їм встановлено пам'ятник. З ініціативи передових колгоспів району 25 жовтня 1931 року було організовано червону валку хліба, м'яса й інших сільськогосподарських продуктів імені героїв Котика і Шварца[5].

В 1931 році створено Шепетівську МТС. Через 10 років вона мала 42 трактори, 10 комбайнів й іншу сільськогосподарську техніку, майстерню для ремонту машин. Радянський уряд, відзначаючи заслуги її працівників у соціалістичних перетвореннях, нагородив директора Г. С. Павловського, старшого механіка В. С. Наремського, начальника майстерні А. Г. Москальчука, інженера-агронома Н. Е. Ховінського урядовими нагородами.

Приміський колгосп «Більшовицька правда», яким у 1935—1941 рр. керував колишній голова Шепетівського комнезаму А. Г. Громовий, став економічно міцним господарством. 1940 року він мав 794 га землі, 238 коней, 197 голів великої рогатої худоби. Урожай зернових становив пересічно 15,2 цнт з га, що у той час на поліських піщаних землях вважалося значним досягненням. Артіль та її члени — секретар комсомольської організації бригадир рільничої бригади С. І. Климович, колгоспники М. П. Лясківський, С. І. Чижинський та інші були учасниками Всесоюзної

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 3, спр. 211, арк. 4; Хмельницький облдержархів, ф. Р-2030, оп. 1, спр. 89, арк. 5.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 1475, оп. 3, спр. 211, арк. 4.

[3] Там же, ф. 459, оп. 1, спр. 70, арк. 56, 59.

[4] Газ. «Шлях Жовтня», 28 серпня 1931 р.

[5] Хмельницький облпартархів, ф. 458, оп. 1, спр. 350, арк. 7; ф. 459, оп. 1, спр. 48, арк. 89; спр. 93, арк. 130, спр. 95, арк. 126, 127.

сільськогосподарської виставки 1940 року. За високі показники артілі присуджено диплом другого ступеня, премійовано 5 тис. крб. і мотоциклом. Артіль затвердили учасником виставки 1941 року[1].

Зростало, міняло з роками своє обличчя місто. Великі зміни сталися у розвитку промисловості його. Найбільшими підприємствами залишилися цукро- і рафінадний заводи, де 1940 року працювало 1045 робітників. Успішно трудився двотисячний загін шепетівських залізничників, серед яких налічувалося 1050 стахановців і і 320 ударників праці. Доброї слави заслужила своєю стахановською працею зміна вагонного майстра комсомольця М. Голуба.

Розширилося промислове виробництво, виникли нові підприємства — цегельний, меблево-обозний, механо-ливарний, масло- і хлібозаводи, птахокомбінат, торфорозробки. Працювало 6 промислових і комунальних електростанцій; 1937 року розпочалося будівництво паротурбінної електростанції потужністю 5 тис. квт. Напередодні Великої Вітчизняної війни у Шепетівці налічувалося 19 промислових підприємств. Працювали промислові артілі — деревообробна, «Ткач», «Чоботар», «Коопзбут» та інші.

Швидко зростало населення. 1939 року в місті проживало 24 830 чоловік. У промисловості працювало 2382 чоловіка, на транспорті і зв'язку — 1718, у сільському господарстві — 806, торгівлі, громадському харчуванні, заготівлях — 1225[2].

В травні 1939 року за рішенням обкому КП(б)У Шепетівська районна партійна організація поділилася на районну і міську. Перед на трудовому фронті вели комуністи й комсомольці. Молоді робітники — комсомольці Шепетівки брали активну участь у стахановському русі, зміцнювали трудову дисципліну, боролися з ледарями, хапугами, прогульниками.

До складу міської Ради депутатів трудящих 1939 року входило 198 депутатів, з них 70 жінок. Рада приділяла велику увагу промисловому розвитку, житловому і комунальному будівництву, благоустрою і торгівлі. Лише за два роки капіталовкладення на благоустрій зросли на 30 проц. і досягли 1939 року 310 тис. крб. Протягом 1938—1939 рр. за рахунок державних капіталовкладень збудовано жител площею 1650 кв. м, індивідуальні забудовники звели 65 будинків. 1940 року почалося спорудження другої черги водопроводу (першу введено в дію 1936 року).

Докорінно змінилося медичне обслуговування населення. 1940 року в Шепетівці працювала лікарня на 310 ліжок з п'ятьма відділеннями, обладнана новітнім медичним устаткуванням, три поліклініки, дві дитячі консультації, дві амбулаторії, водолікарня, п'ять здоровпунктів на підприємствах. Медичну допомогу населенню подавали 52 лікарі та 187 працівників з середньою медичною освітою. Широко провадилася санітарно-профілактична робота. В місті працювало 13 дошкільних дитячих закладів, протягом 1938—1939 рр. у санаторіях та піонерських таборах оздоровлено 1100 дітей міста.

Неписьменність серед дорослого населення в основному було ліквідовано. Напередодні війни в 4 середніх, 2 семирічних і початковій школах навчалося 2090 учнів. Близько 400 юнаків і дівчат здобували середню спеціальну освіту в фельдшерсько-акушерській школі. За роки Радянської влади у місті відкрито 2 міські бібліотеки, кінотеатр, 38 клубів і червоних кутків, при яких працювали гуртки художньої самодіяльності, бібліотеки. Значну пропагандистсько-агітаційну і організаторську роботу вела районна газета «Шлях Жовтня». З 1936 року при політвідділі Шепетівського вузла видавалася газета «Прикордонний залізничник».

З великим піднесенням пройшли у Шепетівці вибори до Верховної Ради СРСР у грудні 1937 року. Трудящі міста, проявивши високу політичну свідомість і відданість справі соціалізму, одностайно обрали своїм депутатом до найвищого органу державної влади героя громадянської війни С. М. Будьонного. Зростали лави кому-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-747, оп. 1, спр. 36, арк. 192; спр. 226, арк. 37.
[2] Там же, ф. Р-1285. оп. 1, спр. 317, арк. 8.

Кандидат у депутати Верховної Ради СРСР, Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний з виборцями. Шепетівка, 1954 р.

ністів. У 1940 році міська партійна організація налічувала 699 членів і кандидатів у члени партії, об'єднаних в 48 первинних організаціях[1].

Радянський народ з натхненням будував новий суспільний лад, який забезпечив трудящим щасливе заможне життя. Але мирному соціалістичному будівництву перешкодив напад фашистської Німеччини. Міський і районний комітети КП(б)У, виконкоми міської і районної Рад депутатів трудящих 23 червня 1941 року звернулися до населення Шепетівки і району з закликом проявляти трудовий героїзм біля верстатів і на колгоспних ланах, а призваним до армії бути стійкими, відважними, мужньо громити ворога. На зборах та мітингах трудящі Шепетівки висловлювали палку відданість своїй Вітчизні і готовність захищати її до останнього подиху. До міського військового комісаріату приходило багато людей з проханням послати їх на фронт[2].

Маючи значні переваги в живій силі і техніці, фашисти просувалися вперед. Уже в перші дні війни над містом скидали бомби ворожі бомбардувальники, а 4 липня 1941 року німецько-фашистські війська зайняли Шепетівку. Шепетівка була залізничним вузлом, саме це зумовило тут більш жорстокий окупаційний режим. Щоб зламати волю радянського народу, задушити опір населення «новому порядку», фашисти вдавалися до нечуваного терору та насильства. Особливо люто вони розправлялися з комуністами, комсомольцями, безпартійними активістами. Ці «акції» здійснювалися під керівництвом шепетівського окружного гебітскомісара Ворбса. З найменшого приводу фашисти хапали й розстрілювали заложників. В одному з своїх розпоряджень Ворбс погрожував, що за «... ворожі німецькій державі дії... відповідальним буде населення..., кожного разу, якщо жителі не видадуть винуватців поліції, 20 заложників з їх числа будуть розстріляні»[3]. У листопаді 1941 року окупанти розстріляли 13 громадян, звинувачених у відмові працювати на залізниці, саботажі розпоряджень фашистських властей, агітації проти роботи на ворога. 5 березня 1942 року військовий суд засудив до розстрілу 31 громадянина, у т. ч. 8 жителів міста, за агітацію і дії проти «німецьких установ і німецької держави»[4]. У центрі Шепетівки фашисти створили гетто, куди зганяли єврейське населення, використовували його на найважчих роботах, після чого винищували.

З перших днів окупації почалося пограбування жителів. Система податків, запроваджена фашистами, була не лише матеріальним лихом, а й справжнім знущанням з населення. Платити доводилося за все: за худобу, будинок у цілому й окремо за вікна, двері і т. д. Подушний податок з чоловіка становив 150 крб., з жінки — 100 крб., за собаку платили 150 крб., за кішку — 100 крб.[5]. Всі жителі з 15-річного віку були зобов'язані зареєструватися на біржі праці й працювати на третій рейх. З січня 1942 року окупанти почали вивозити молодь на каторжні роботи до Німеччини. Насильно зігнаних для відправки юнаків і дівчат деякий час тримали під охороною в приміщенні школи № 1, потім вели під конвоєм на залізничну станцію.

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 1, спр. 309, арк. 326; ф. 458, оп. 1, спр. 350, арк. 36.
[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 24—27; Газ. «Шлях Жовтня», 23 червня 1941 р.
[3] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 47.
[4] Там же, стор. 54—56.
[5] Хмельницький облпартархів, ф. 782, оп. 1, спр. 1, арк. 16, 17.

До фашистської неволі з району вивезено 1682 чоловіка, у т. ч. з Шепетівки — 273 громадян[1].

Населення не скорилося окупантам. Воно уникало реєстрації на біржі праці, відмовлялося працювати на гітлерівців. Масовий героїзм проявляли залізничники, які псували колійне господарство, підривали паровози, саботували розпорядження окупаційних властей. 8 січня 1944 року жоден залізничник не вийшов на роботу. Німці спалили залізничну їдальню і під загрозою розстрілу примусили машиніста С. Щадея терміново вести поїзд з боєприпасами до лінії фронту. С. Щадей завів поїзд у ліс на глухий полустанок і рішуче відмовився їхати далі. Німці розстріляли Семена Щадея — комуніста, вірного патріота Батьківщини[2].

Поблизу Шепетівки фашисти розташували розподільчий табір для військовополонених, у якому заморили голодом і розстріляли близько 20 тис. радянських солдатів і офіцерів. Крім того, від рук окупантів загинуло близько 10 тис. жителів міста[3]. В травні 1966 року на увічнення пам'яті жителів міста, замучених фашистськими катами, на околиці Шепетівки споруджено монумент.

Населення Шепетівки з перших днів окупації піднялося на боротьбу проти ненависного ворога. Вже влітку 1941 року в місті виникло кілька невеликих підпільних груп. Одну з них очолив комуніст О. А. Горбатюк, який працював директором лісозаводу. Члени групи — кілька робітників і військовополонених, які працювали на заводі, залучали нових членів, провадили антифашистську агітацію. Наприкінці липня 1941 року до міста, пробившись з оточення, прийшла невелика група партійних і радянських працівників. Частина з них, очолювана комуністом І. С. Нішенком, залишилася для організації підпільної роботи. Вона налагодила зв'язок із залізничниками, де теж виникла підпільна група під керівництвом слюсаря В. В. Ніколаєнка. Групу медичних працівників очолив В. В. Яворський, якого окупанти призначили головним лікарем округу. Тут працювали й лікарі — військовополонені з шепетівського табору. Ця група визволяла комуністів, комсомольців, офіцерів, яким загрожувала смерть у фашистських катівнях. Підпільна група А. В. Павлюка псувала товари на складах фашистів[4].

З самого початку діяльність груп була розрізненою. Коли лікар Ф. М. Михайлов створив у Славуті в листопаді 1941 року велику підпільну організацію, що налагодила зв'язки з підпіллям у багатьох населених пунктах, у т. ч. Шепетівці, а також з таборами військовополонених, виникла Славутсько-Шепетівська міжрайонна організація. Для керівництва шепетівськими групами організовано єдиний комітет у складі О. А. Горбатюка (голова), І. О. Музальова, І. С. Нішенка, А. В. Павлюка, В. В. Яворського та інших[5]. Комітет підпорядковував свої дії міжрайонному комітету на чолі з Ф. М. Михайловим, членами якого були також В. В. Яворський і О. А. Горбатюк.

Сміливо діяла на Шепетівському залізничному вузлі юнацька підпільна організація. Очолював її десантник Л. Г. Кухайлешвілі («дядя Жора»), який прибув до міста за завданням штабу партизанського руху влітку 1943 року. Влаштувавшись стрілочником, він за порадою А. З. Одухи організував підпільну групу. Ряд диверсій за завданням «дяді Жори» здійснив 16-річний комсомолець Володя Ковальчук. Він спалив склад з пальним, знищив ешелон з цистернами. В ніч на Новий, 1944 рік, юний герой зірвав вихідну стрілку, закупоривши таким чином станцію, на території якої стояло 10 ешелонів з технікою і живою силою ворога. Та гітлерівцям вдалося схопити оглушеного вибухом Володю Ковальчука. Після жорстоких катувань фашисти спалили хлопця живцем[6].

---

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 112, 113.
[2] Там же, стор. 69, 70.
[3] Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, т. 1, стор. 367.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 17, спр. 1, арк. 59—69; спр. 21, арк. 1, 6.
[5] Там же, оп. 10, спр. 1, арк. 61.
[6] І. І. Слинько. Підпілля і партизанський рух на Україні, стор. 89.

О. А. Горбатюк — керівник Шепетівського підпілля, розстріляний гітлерівцями 1943 року. Фото 1940 р.

В січні 1942 року почала діяти підпільна група в міській друкарні, якою керував М. Ю. Гончаров. Члени її постачали підпільників різноманітними службовими бланками, пізніше друкували листівки[1]. Тоді ж виникла й комсомольсько-молодіжна група ім. Дзержинського на чолі з кочегаром паровоза Б. Біятою та Б. Кипенем[2].

Улітку 1942 року, після загибелі Ф. М. Михайлова, міжрайонний підпільний комітет припинив діяльність. Кожна організація почала працювати самостійно. Найдіяльнішою виявилася Шепетівська. Підпільники діяли в тісній взаємодії з партизанським з'єднанням А. З. Одухи, зокрема, з загоном ім. Кармалюка, командиром якого на початку 1943 року став колишній військовополонений офіцер І. О. Музальов. На час визволення Шепетівки цей загін налічував понад тисячу народних месників і перетворився в один з найбільших у партизанському з'єднанні А. З. Одухи. Партизанські загони зростали й за рахунок військовополонених — лише шепетівські підпільники організували втечу з табору близько 1,5 тис. солдатів і офіцерів.

Блискучу операцію здійснили підпільники в липні 1943 року. Вони проникли в організовану фашистами школу козачих юнкерів, яка готувала командний склад для власівських частин, і за домовленістю з начальником школи вночі вивели всіх (100 чоловік) до лісу, які влилися до загону ім. Михайлова й хоробро билися проти ворога[3].

У 1943 році ЦК КП(б)У дав завдання з'єднанню А. З. Одухи паралізувати рух поїздів через Шепетівський залізничний вузол, через який фашисти перекидали резерви на фронт. Партизани успішно виконали завдання партії. Починаючи з весни 1943 року, окупанти боялися пропускати поїзди через станцію вночі. Лише за період з жовтня до середини грудня 1943 року народні месники знищили 2 десятки ворожих ешелонів, які прямували до району Києва[4].

На початку 1944 року партизанський загін М. І. Шукаєва завдав відчутного удару ворогові на станції Шепетівка. Розвідниці Марія Шевчук і Варя Рутникова, спостерігаючи за станцією, вивчили її роботу, охорону. Партизани, вдало вибравши момент, вивели з ладу 20 паровозів, спалили 13 цистерн з пальним, зірвали вихідні стрілки, після чого вузол не працював 18 годин[5].

Фашисти лютували, будь-що намагалися ліквідувати підпілля, розгромити партизанів. За підозру у зв'язках з народними месниками гітлерівці хапали і розстрілювали цілі сім'ї. Жорстоку розправу вчинили вони над родиною В. Г. Плаксюка, який з перших місяців війни разом зі своїми 4-ма синами активно діяв у шепетівському підпіллі. На чолі цієї підпільної групи-сім'ї став один із синів — Василь. Вдень Плаксюки працювали у годинниковій майстерні, а вночі готували партизанам вибухівку, зброю. У січні 1944 року,коли в місті вже було чути гуркіт радянських гармат, фашисти схопили старого Плаксюка та його синів,жорстоко катували їх. По-геройськи прийняли смерть мужні патріоти[6]. Гітлерівці також схопили й замордували секретаря підпільного комітету партії О. А. Горбатюка. Його дружина Надія Давидівна і дочка Наталка після цього пішли в партизани. В фашистських катівнях

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 782, оп. 1, спр. 1, арк. 137.
[2] «Український історичний журнал», 1968, № 8, стор. 88.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 782, оп. 1, спр. 1, арк. 144.
[4] Там же, ф. 487, оп. 10, спр. 82, арк. 137, 138, 218—222, 230.
[5] І. І. Слинько. Підпілля і партизанський рух на Україні, стор. 124.
[6] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 82, арк. 242—257; газ. «Красная звезда», 12 лютого 1944 р.

загинули комуніст начальник штабу партизанського загону М. Д. Попелєв, підпільники Г. Р. Охман, В. В. Яворський, В. В. Ніколаєнко та багато інших.

Разом з дорослими мужньо билися проти фашистів юні орлята — піонери і комсомольці Шепетівки. Серед них був тринадцятирічний піонер Валя Котик. Кмітливий хлопчик разом зі своїми бойовими товаришами братами Миколою і Борисом Федоровичами, Степаном Кищуком, Миколою Труханом виконували бойові доручення партизанів: ходили у розвідку, переправляли до загону зброю і вибухівку, допомагали визволяти з неволі військовополонених, брали участь в організації диверсій на залізниці, знищили начальника шепетівської жандармерії Кьонінга. За героїзм і відвагу в боротьбі проти фашистів 1958 року піонеру-партизанові Валі Котику посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Він нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медаллю «Партизану Вітчизняної війни». Навічно в бронзі застиг герой-партизан. Золотом горять на пам'ятнику в Шепетівці слова: «Піонеру-партизану Герою Радянського Союзу Валі Котику від піонерів України. 1959 р.». Ім'я героя присвоєно середній школі № 4, де він навчався, одній з вулиць міста, палацу піонерів[1]. Урядовими нагородами посмертно відзначені й інші юні підпільники.

В боротьбі проти німецько-фашистських загарбників відзначилися хоробрі народні месники: І. О. Музальов, С. Лагутенко, О. Іванов, В. О. Ковальчук, М. Шевчук, Станіслав Шваленберг — німецький солдат, антифашист, що перейшов на бік партизанів. За мужність і відвагу багато партизанів і підпільників Шепетівки нагороджено орденами й медалями СРСР, а командир партизанського загону І. О. Музальов удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

192 бойові операції здійснили шепетівські підпільники і партизани за час німецької окупації. У місті вони знищили продовольчий склад, де зберігалося близько 6 тис. тонн різних продуктів, склад зі зброєю та боєприпасами. Партизани пустили під укіс 64 ворожі ешелони. У ході бойових дій шепетівські підпільники і партизани знищили 3 тис. окупантів[2].

Понад тридцять місяців господарювали в Шепетівці фашистські недолюдки. Винищивши майже половину жителів, вони по-варварському зруйнували місто, перетворили в руїни залізничний вузол, цукровий завод, електростанцію, всі школи, районну лікарню, спалили 1908 будинків, шість бібліотек, будинок культури[3].

Незабутнім для жителів залишиться день 11 лютого 1944 року, коли війська 60-ї армії 1-го Українського фронту під командуванням генерал-полковника І. Д. Черняховського після впертих місячних боїв оволоділи містом.

Першими прорвалися до Шепетівки танкісти підрозділу гвардії старшого лейтенанта Б. К. Кошечкіна з 13-ї танкової бригади Кантемирівської дивізії 4-го гвардійського танкового корпусу. Фашисти намагалися будь-що втримати залізничний вузол — важливий опорний пункт у системі їхньої оборони. Атакуючи, радянські танкісти й піхотинці здійснили обхідний маневр, відрізали гітлерівцям шлях до відступу. У ході боїв були розгромлені значні ворожі сили. Радянські війська захопили 67 гармат, 83 міномети, 140 кулеметів, великі склади з військовим спорядженням й інші трофеї. Військовим частинам 12-ї, 13-ї, 14-ї, 56-ї гвардійських танкових бригад при-

Радянські бійці ведуть бої на підступах до Шепетівки. Лютий 1944 р.

[1] М. Сбойчаков. Два юных героя. М., 1964, стор. 34—66.

[2] Хмельницький облпартархів, ф.487, оп. 10, спр. 82, арк. 137, 138; спр. 539, арк. 66—68.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 888, арк. 1.

Червоний прапор у визволеній Шепетівці. 1944 р.

своєно найменування «Шепетівських». На честь визволення Шепетівки Москва салютувала двадцятьма артилерійськими залпами з 124 гармат[1]. На площі Слави застиг танк Т-34 як вічна пам'ять про визволителів міста від чорного ярма фашизму. З великою радістю зустрічало населення радянських воїнів. Незважаючи на артилерійський обстріл, на околиці міста відбувся мітинг, його учасники палко вітали своїх визволителів.

Героїчними ділами на фронті і в тилу ворога трудящі прискорювали повну перемогу над ворогом. Колишній бригадир рільничої бригади приміського колгоспу «Більшовицька правда» С. І. Климович з перших днів війни перебував на фронті, дійшов до Берліна. За мужність і героїзм, проявлені при форсуванні Дніпра, С. І. Климович удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Тисячі кілометрів дорогами війни пройшли гвардії старшина І. М. Кручeнко, кавалер трьох ступенів ордена Слави, колишній залізничник офіцер Г. М. Кудашов, якому за героїзм, проявлений у боях на Курсько-Орловській дузі, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Г. М. Кудашов не порушив сімейної традиції — він, як і його батьки й брати, з часу повернення з фронту працює в локомотивному депо станції Шепетівка.

У червні 1944 року трудящі міста внесли 200 тис. крб. на будівництво танків для дивізій, що носили ім'я «Шепетівських»[2].

Ще гриміли бої, гуркотіли гармати, а в місті вже відновили роботу міські та районні партійні й радянські установи, громадські організації. Міський комітет партії та виконком міської Ради депутатів трудящих провели велику роботу, добираючи і укомплектовуючи кадри радянських установ і господарських організацій. На залізничному вузлі й міських підприємствах відновлювали діяльність первинні партійні організації. Очолювані ними робітничі колективи розгорнули боротьбу за відбудову міста. Завдяки невтомній праці залізничники швидко відбудували колійне господарство і забезпечили безперебійний рух військових ешелонів на фронт та поїздів з народногосподарськими вантажами. За трудовий героїзм колектив робітників Шепетівського вузла в червні 1944 року одержав перехідний Червоний прапор Наркомату шляхів СРСР[3]. Уже 1944 року дали продукцію цукровий, цегельний, чавуноливарний, хлібо- і маслозаводи, птахо- і м'ясокомбінати. Стала до ладу невелика електростанція потужністю 256 квт. Повним ходом проходила відбудова залізничного вузла. Зважаючи на гостру нестачу електроенергії, будівництво Шепетівської паротурбінної електростанції було оголошено всенародною справою. Сотні робітників різних підприємств після закінчення трудового дня йшли рити траншеї й котловани, зводили стіни машинного залу. Наполеглива праця забезпечила дострокове завершення будівельних робіт. У квітні 1944 року паротурбінна електростанція дала струм. Її потужність становила 3,5 тис. квт. Вона постачала електроенергію і в сусідні міста Ізяслав та Славуту. Відзначаючи проявлений трудовий ентузіазм молоді на будівництві, виконком міської Ради присвоїв комсомольській будові ім'я Миколи Островського[4].

Навесні 1945 року приміський колгосп було приєднано до артілі «Більшовик» сусіднього села Плесни. У місті налагоджувалися торгівля, громадське харчування.

---

[1] Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2673, спр. 900, арк. 190, 278; ф. 417, оп. 10 564, спр. 796, арк. 254; Сообщения Советского информбюро, т. 4, стор. 70, 72.

[2] Газ. «Шлях Жовтня», 14 вересня 1944 р.

[3] Газ. «Радянське Поділля», 30 червня 1944 р.; газ. «Шлях Жовтня», 11 лютого 1944 р.

[4] Газ. «Шлях Жовтня», 17 квітня 1948 р.

Наприкінці травня 1944 року відновила роботу районна поліклініка з 4-ма відділеннями; дещо пізніше — лікарня на 300 ліжок та інші медичні заклади. В 1944/45 навчальному році за парти сіли учні семи загальноосвітніх шкіл. Запрацювали кінотеатр, два клуби, дві бібліотеки, радіовузол.

Промислові підприємства, яких 1950 року налічувалося 19 із загальною кількістю робітників 2502 чоловіка (6 підприємств харчової і м'ясо-молочної промисловості, 2 — лісової, 4 — будівельних матеріалів, 7 — кооперативної і місцевої промисловості), успішно виконали четвертий п'ятирічний план, значно перевищили довоєнний рівень випуску валової продукції.

У цеху Шепетівського цукрокомбінату. 1969 р.

В п'ятій п'ятирічці став до ладу рафінадний завод, який виготовляв за добу 1,5 тис. цнт цукру; зросла потужність цукрового заводу. Розширилися виробничі площі масло- і хлібозаводів. Побудовано райпромкомбінат, збільшилося виробництво цегли. На базі лісозаводу відкрито деревообробний комбінат, де споруджено приміщення виробничих корпусів, прокладено залізничну колію, під'їзні шляхи. 1963 року комбінат перетворили на головне підприємство деревообробної промисловості області — об'єднання «Авангард». До ладу стали нові цехи, оснащені автоматичними і напівавтоматичними лініями. Нове устаткування забезпечило випуск меблів високої якості. Турботою і піклуванням оточені робітники підприємства. Для них споруджено чудові житлові будинки, гуртожиток, їдальню, побутові приміщення в цехах.

Побудовано тарний комбінат, асфальтовий завод, цех для виготовлення мінеральної води «Шепетівська», підстанцію, через яку місто одержало струм від Добротвірської ГРЕС, введено в дію другу чергу паротурбінної електростанції. 1964 року став до ладу м'ясокомбінат. Його потужність — 50 тонн м'яса за зміну.

Великих успіхів досягли цукровики. Вони ввели в дію теплоелектроцентраль, встановили на комбінаті, що об'єднав обидва цукрозаводи, нове устаткування — автомати для виготовлення фасованого цукру, поточну лінію рафінадного цукру, автоматичну станцію центрифуг з програмним керуванням тощо. Якщо 1952 року рафінадний завод випускав лише пресований цукор, то в роки 8-ї п'ятирічки виготовлялося шість видів продукції. Потужність комбінату — близько 1 млн. цнт цукру на рік.

Протягом 1959—1965 рр. на базі чавуноливарного цеху райпромкомбінату виріс завод металовиробів,продукція якого має попит у багатьох районах України. Завод освоїв виробництво газових плит. Здійснено повну реконструкцію на цегельному заводі. 1969 року порівняно з 1959 випуск його продукції зріс більше як у 3 рази. За післявоєнні роки проведено повну реконструкцію залізничного вузла, розроблено й впроваджено нову технологію формування поздів. У 1950—1952 рр. збудовано новий вокзал станції Шепетівка. Здійснено перехід на нові види тяги — спочатку на тепловозну, а з травня 1965 року — на електровозну, завдяки чому зріс обсяг перевезення народногосподарських вантажів та перевезення пасажирів.

Залізничники успішно завершили восьму п'ятирічку, виконали підвищені зобов'язання, взяті на честь XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Однією з кращих на вузлі вважається зміна маневрового диспетчера В. П. Ковальчука. За восьму п'ятирічку вона скоротила транзитні простої вагонів на півгодини, відправила близько 6 тис. великовагових поїздів, якими додатково перевезено 2,5 млн. тонн вантажів. Колектив нагороджено двома Почесними грамотами ЦК ВЛКСМ, перехідним Червоним прапором вузла. Гідно несли передз'їздівську вахту залізничники — члени комсомольсько-молодіжної бригади паровоза ім. Миколи Островського — вони

Залізничний вокзал станції Шепетівка. 1970 р.

виконували норми виробітку пересічно на 130 проц., зекономили 25 тис. тонн палива і провели на ньому 10 додаткових поїздів.

Трудівники вузла приступили до здійснення дев'ятого п'ятирічного плану. В центрі їх уваги — боротьба за високу продуктивність виробництва. Комуністи локомотивного депо, очолювані секретарем партійної організації делегатом XXIV з'їзду КП України Г. М. Кудашовим, взяли конкретні зобов'язання, щоб успішно виконати завдання, поставлені перед залізничниками країни в дев'ятій п'ятирічці: збільшити вантажооборот залізничного транспорту на 21 проц. 55 комуністів електровозної колони ім. Островського вирішили брати в кожний рейс 800—1000 тонн вантажів понад норму. Великого поширення на вузлі набув рух за економію й бережливість. В депо немає жодної бригади, на рахунку якої б не було заощадженого палива.

У місті діє 41 промислове, будівельне і транспортне підприємство. 1963 року став до ладу вузол зв'язку, оснащений новими технічними засобами. Вже розпочато будівництво одного з цехів філіалу Київського заводу ім. Лепсе у Шепетівці. У дев'ятій п'ятирічці буде споруджено газорозподільчу станцію, проведено реконструкцію заводів металовиробів і безалкогольних напоїв. Трудящих міста і району обслуговує автобусна станція. Зросла міська торговельна мережа. 1970 року працювало 179 торговельних, 48 підприємств громадського харчування. Їх обслуговує 1140 працівників. Роздрібний товарооборот 1970 року становив 30,8 млн. карбованців.

Розвиток господарства міста — результат ініціативи, виробничої активності робітничих колективів, які об'єднують 17 тис. чоловік. Під керівництвом і за активною участю партійних і профспілкових організацій на підприємствах і транспорті широко розгорнулося змагання за комуністичне ставлення до праці. Високе звання ударника комуністичної праці завоювали 6800 чоловік[1]. Першим у Шепетівці 1961 року звання колективу комуністичної праці удостоїлися робітники вокзалу станції Шепетівка. Масовий похід залізничників за комуністичне ставлення до праці очолюють черговий по депо станції Шепетівка Герой Радянського Союзу Г. М. Кудашов, складач поїздів «майстер золоті руки» Ф. К. Назарук, слюсар-автоматник вагонного депо К. І. Шаєшникова, машиніст В. П. Шмигельський, працівники відділення перевезення пошти А. З. Струкаленко і Г. Д. Рудик — всіх їх відзначено високими урядовими нагородами. Ордени Леніна й Трудового Червоного Прапора прикрашають груди працівників цегельного заводу — машиніста бульдозера М. Й. Галицького, майстра А. І. Євтушенка, випалювальниці Г. Н. Сярговець. Коваля цукрокомбінату К. Д. Пасічника за високі трудові досягнення відзначено орденом Леніна. Всього удостоєно цієї високої нагороди 90 жителів Шепетівки. Примножує подвиги батьків шепетівська комсомолія. На цукрокомбінаті, наприклад, з 350 молодих робітників кожен третій — ударник комуністичної праці.

Від робітниці до державного діяча — такий життєвий шлях депутата Верховної Ради УРСР Г. А. Повєди. Залишившись у роки Великої Вітчизняної війни без батьків, дівчинка виховувалася в дитячому будинку, згодом працювала ученицею на цукрокомбінаті. Без відриву від виробництва закінчила середню школу, Одеський технікум харчової промисловості. Тепер вона працює апаратницею. Галина Антонівна — хороший раціоналізатор, активний громадський діяч, член міськкому пар-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 19, арк. 25.

Пам'ятник М. О. Островському у Шепетівці. Скульптор — заслужений діяч мистецтв УРСР В. І. Зноба, архітектор — І. С. Ланько. 1970 р.

ГРАМОТА

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик за мужество и героизм, проявленные комсомольцами и молодежью в годы гражданской и Великой Отечественной войн, активную работу по воспитанию молодежи и в связи с 50-летием ВЛКСМ Указом от 25 октября 1968 года наградил Шепетовскую городскую комсомольскую организацию Хмельницкой области

ОРДЕНОМ КРАСНОГО ЗНАМЕНИ

Председатель Президиума Верховного Совета СССР

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР

МОСКВА, КРЕМЛЬ. 25 октября 1968 г.

Урочистий пленум Шепетівського міськкому комсомолу, присвячений врученню ордена Червоного Прапора районній комсомольській організації. Шепетівка. 1969 р.

тії, кандидат у члени обкому КП України, член Української Ради профспілок. Г. А. Повєда була делегатом XXII з'їзду КП України і XXIV з'їзду КПРС. Багаторічна бездоганна праця її відзначена орденом Леніна.

Трудові колективи заводів, залізничного вузла, підприємств побутового обслуговування і торгівлі під керівництвом партійних організацій досягли значних успіхів у соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Радянської влади. Старі більшовики Є. Г. Наймушин і В. Д. Жарков за активну участь у встановленні та зміцненні Радянської влади й соціалістичному будівництві нагороджені орденом Червоного Прапора.

Широко розгорнулося змагання трудящих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Робітники вирішили завершити восьму п'ятирічку до 7 листопада 1970 року, ці зобов'язання виконано. Деревообробний комбінат, Майданвильський завод вогнетривів, станція Шепетівка — 1, автоколона № 2 ще у вересні 1970 року відрапортували про виконання п'ятирічного плану. 1732 кращі трудівники міста нагороджені ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Повагою у шепетівчан користується колектив лісгоспзагу, який у змаганні на честь ювілею вождя виборов першість і нагороджений ювілейною Грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР і Укрпрофради. Десятки кращих виробничників міста, працівників культури, освіти, медицини, ряд бригад, змін, цехів і підприємств занесені до Книги ленінської трудової слави.

Боротьбу трудящих Шепетівки за здійснення завдань комуністичного будівництва очолює партійна організація, яка на кінець 1970 року об'єднувала 90 первинних організацій (2746 комуністів). Усі вони працюють на різних ділянках народного господарства, освіти, культури. Перший секретар Шепетівського міського комітету КП України Б. С. Машевський був делегатом XXIV з'їзду КПРС.

У суспільно-політичному житті міста важливу роль відіграє чотирьохтисячна комсомольська організація. Корчагінський гарт, революційні й трудові традиції дідів та батьків уособлює шепетівська комсомолія. Молодь завжди там, де найважче, де потрібні світлий розум, дужі й працьовиті руки. Комсомольці міста успішно трудилися на освоєнні цілинних і перелогових земель. 18 комсомольсько-молодіжних колективів здобули звання імені 50-річчя Ленінського комсомолу, багатьом бригадам присвоєно ім'я М. О. Островського. 16 січня 1969 року міській комсомольській організації вручено орден Червоного Прапора, якого вона удостоїлась за мужність і героїзм, проявлені комсомольцями і молоддю Шепетівки у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, за активну роботу у вихованні молоді й у зв'язку з 50-річчям ВЛКСМ[1].

Успішно працює міська Рада, до складу якої входить 121 депутат, з них 56 членів і кандидатів у члени КПРС, 85 робітників. Майже половина депутатів — жінки. При міськраді діє 11 постійних комісій, до роботи у них широко залучається актив. З ініціативи Ради за активною участю громадськості Шепетівки проведено значну роботу в галузі комунального будівництва, міського транспорту і в озелененні міста. При виконкомі створено відділ культури на громадських засадах.

Комсомольці Шепетівського району пишуть заяви з проханням послати їх на освоєння цілинних земель Казахстану. Шепетівка, 1953 р.

[1] Газ. «Правда», 18 січня 1969 р.

У центрі Шепетівки. 1970 р.

Свідченням яскравого прояву турботи Комуністичної партії і Радянського уряду про підвищення життєвого рівня трудящих є значні зміни, що сталися в побуті, освіті, культурі. Шепетівка в минулому була глухим містечком з кривими вуличками, напівзгнилими будиночками бідняків. А тепер це сучасне місто, де стрічками в'ються зелені вулиці, ввечері залиті вогнями денного електричного світла. Його прикрасили чудові парки. На вулицях багато газонів, барвистих квітників. У центрі Шепетівки встановлено пам'ятник вождю світового пролетаріату В. І. Леніну.

За післявоєнні роки побудовано жител у 10 разів більше, ніж їх споруджено за 400 років існування дореволюційної Шепетівки. Чимало багатоповерхових житлових будинків й інших споруд виросло на вулиці Карла Маркса, що перетворилася на вулицю новобудов. Лише за роки восьмої п'ятирічки введено в дію 54,6 тис. кв. м житлової площі. В квартирах встановлено понад 7 тис. газових плит. На початок 1971 року налічувалося понад 5 тис. будинків, 178 вулиць та провулків довжиною 100 км. У наступному п'ятирічці буде споруджено нове приміщення автовокзалу, станцію технічного обслуговування. На 20 км збільшиться протяжність заасфальтованих вулиць і тротуарів. Планується побудова готелю на 208 місць, приміщення комбінату побутового обслуговування, павільйону для виготовлення меблів.

Ні в яке порівняння з дореволюційним минулим не йде медичне обслуговування. Шепетівка має три лікарні на 520 ліжок, 3 поліклініки, 2 медичні амбулаторії, 10 медичних пунктів на підприємствах, 8 дошкільних дитячих закладів. У дев'ятій п'ятирічці буде споруджено нову поліклініку, лікарняний корпус на 150 ліжок. У жовтні 1968 року на станції Шепетівка-І відкрито профілакторій для залізничників, де щорічно відпочиває понад 540 робітників-залізничників. В медичних закладах міста 1970 року працювало 139 лікарів, 551 чоловік із середньою медичною освітою.

Шепетівка — місто суцільної грамотності, високої соціалістичної культури. Тут працює 17 шкіл, у т. ч. 8 середніх, 3 восьмирічні, 1 початкова, музична, художня, 3 школи робітничої молоді. В них у 1970/71 навчальному році був 7641 учень і працювало 433 вчителі. З 1953 року почав діяти технікум бухгалтерського обліку. Удосконалюється навчально-матеріальна база шкіл і технікуму, зростає майстерність викладачів, підвищується рівень знань учнів. Серед майстрів педагогічної справи заслужені вчителі УРСР О. П. Лавренко, К. Є. Стародубець, Є. П. Івлєва, С. Й. Фастованова. Двома орденами Леніна нагороджена Ю. О. Мілютіна, орденом Леніна В. К. Шабадах — вчителі середньої школи № 1. Протягом 1971—1975 рр. закінчиться спорудження будинку для технікуму на 500 місць, школи на 964 місця, дитячої технічної станції, 2 стадіонів.

Значно розширилася мережа культосвітніх закладів. Працює міський будинок культури із залом на 600 місць, будинок культури залізничників, 6 клубів, 27 червоних кутків на підприємствах, 28 бібліотек, 5 читалень, широкоформатний кінотеатр ім. Островського, 2 парки культури, літній кінотеатр. При міському будинку культури працюють численні гуртки художньої самодіяльності, з них особливо популярні драматичний і танцювальний колективи, ансамбль бандуристок; є дитяча художня

школа. Славиться хоровий колектив клубу цукрокомбінату, багата художня самодіяльність будинку культури залізничників. У лютому 1971 року в Шепетівці стартував перший у нашій республіці фестиваль молодої поезії, присвячений XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. В місті працюють літературна група ім. М. О. Островського, літературний гурток на станції Шепетівка.

Близько 250 лекторів об'єднують 17 первинних організацій товариства «Знання». Широко використовуються такі форми лекційної пропаганди як ленінські читання, кінолекторії, конкурси на кращу лекцію, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, зустрічі за круглим столом, групові виїзди лекторів—медиків, юристів, атеїстів на окремі підприємства і в села району. Добре зарекомендував себе серед населення народний університет, на факультетах якого навчається близько 2 тис. слухачів.

В день 10-х роковин з дня смерті письменника-комуніста М. О. Островського, 22 грудня 1946 року в місті відкрито літературно-меморіальний музей. За рік тут буває 35—40 тис. відвідувачів з найвіддаленіших куточків Радянського Союзу та іноземні гості. 2 жовтня 1966 року відкрито пам'ятник письменнику-комуністу. І сьогодні полум'яний Островський живе у серці кожного жителя міста, він трудиться в кожному робітничому колективі, його книги стали настільними в кожному домі.

У 1969 році завершено будівництво великого спортивного залу. Місто має 38 колективів фізичної культури і спорту. Працює дитяча спортивна школа.

Шепетівка овіяна славою героїчних і трудових звершень, це місто щирих друзів і доброзичливих господарів. У свій час тут побували політичні діячі Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, Вільгельм Пік, Бела Кун, видатні командири Червоної Армії Я. Б. Гамарник, Й. Е. Якір, Й. С. Уншліхт, В. М. Примаков. У бої за Шепетівку водили свої легендарні дивізії С. М. Будьонний, К. Є. Ворошилов, М. О. Щорс. У 20-х роках у Шепетівці деякий час жив і навчався Н. С. Рибак (народився 1913 року), тепер український радянський письменник, лауреат Державної премії. В редакції районної газети «Шлях Жовтня» протягом 1928—1930 рр. працював поет і журналіст Тиміш Одудько.

Шепетівка — місто революційних традицій і партизанської звитяги. Жителі пишаються тими, хто прославив їх місто в боях за Радянську Вітчизну, хто звеличує його сьогодні трудовими справами в комуністичному будівництві.

В. Ф. БАЛЮК, В. М. ГОЛЄВ

ГРИ́ЦІВ

Гриців — селище міського типу, центр селищної Ради, розташоване на березі річки Хомори, де впадає в неї річка Білка. До найближчої станції Чотирбоки на залізниці Шепетівка—Гречани 20 км. Має автобусне сполучення з Києвом, Хмельницьким, Шепетівкою. Кількість населення 3660 чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Корпилівка.

Околиці Грицева заселялися ще з давніх часів. Поблизу села Корпилівки виявлено залишки поселення черняхівської культури. На території нинішнього селища височать два давні великі кургани, в давньоруські часи тут було городище. Збереглися рештки численних підземних ходів[1].

З деяких джерел відомо, що Гриців існував уже за часів Київської Русі; назва поселення, можливо, походить від імені Григорія (Гриця), князя Теребовлянського, якому воно належало наприкінці XI — на початку XII ст.[2] Але більш вірогідне припущення, що поселення стало називатися ім'ям одного з перших поселенців.

---

[1] Обзор деятельности Волынского земского управления за 1904—1911 гг., стор. 18, 19.
[2] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 26, арк. 1—5.

Вулиця Горького у смт Грицеві. 1970 р.

Гриців не раз зазнавав нападів зовнішніх ворогів, населення терпіло і від міжусобиць руських князів. 1240 року поселення зруйнували монголо-татари, які вдерлися на Волинь, а 1255-го його спустошили загони галицьких і болохівських князів. Протягом наступних століть великого лиха завдавали поселенню часті напади кримських татар.

Через це десь 1550 року в Грицеві почалося будівництво замку-фортеці, для чого було виділено площу в одну квадратну версту неподалік городища. Фортецю з усіх боків оточувала вода, для чого Хомору та її притоку з'єднали широким і глибоким ровом.

Князі Збаразькі, яким Гриців належав ще з XIV ст., 1547 року володіли 7569 десятинами землі[1]. Гриців став досить значним поселенням на Волині. 1629 року в ньому налічувалося 300 димів[2]. У другій половині XVII ст. Гриців одержав магдебурзьке право[3]. Це сприяло розвитку ремесла і торгівлі. Але основним заняттям жителів лишалося землеробство. Закріпачення населення посилювалося з кожним роком. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. панщина в маєтках Збаразьких і Острозьких, до яких пізніше перейшов Гриців, уже становила 2—3 дні на тиждень. На панщину кріпаки мусили виходити з власною робочою худобою і реманентом. «Уроки» були такими, що селянам доводилося працювати значно більше днів. Крім того, кріпаки платили поміщикові натуральну й грошову данини, виконували інші численні повинності.

Посилення економічного гноблення, що доповнювалося національним і релігійним, викликало піднесення антифеодальної боротьби трудящих. Жителі Грицева і його околиць брали участь у повстанні 1594—1596 рр. під проводом Северина Наливайка. Під час визвольної війни українського народу, в 1649 році, селянсько-козацьке військо Богдана Хмельницького вступило до Грицева, населення якого поповнило загони повстанців[4].

Річ Посполита, у складі якої Гриців лишився після визвольної війни, продовжувала політику полонізації українського населення. Власники Грицева намагалися примусово запровадити унію, що обурило населення. 1706 року жителі виступили проти унії, побили і вигнали з парафії уніатського попа, забравши в нього ключі від церкви[5].

Про існування досить розвинутих ремісничих цехів у Грицеві — ткацького, шевського, бондарського, мулярського — відомо з початку XVIII ст. Поселення спустошилося і втратило на деякий час своє значення після 1770 року в зв'язку з епідемією холери. Та вже через кілька років воно знову ожило. 1782 року місцеві ремісники дістали підтвердження цехових прав, що сприяло дальшому розвиткові містечка.

В той час руками кріпаків перебудовано панську садибу, споруджено великий палац, парк, кам'яну церкву й інші будівлі. Кріпаки обробляли не тільки феодальну, але й церковну землю, якої було 65 десятин[6].

---

[1] Житомирський облдержархів, ф. 159, оп. 1, спр. 25, арк. 5—10; Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2., стор. 486.
[2] А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII в., стор. 106.
[3] Журн. «Волынские епархиальные ведомости», 1892, № 17, стор. 501; № 18, стор. 543.
[4] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878, стор. 19, 25.
[5] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 4, стор. 281, 282.
[6] Журн. «Волынские епархиальные ведомости», 1892, № 20, стор. 564, 565, 581, 596.

Власники Грицева рідко коли бували в своєму маєтку. Господарство вели управителі, економи, які безсоромно експлуатували селян, постійно обкрадали їх. Гірші землі віддавали, звичайно, в користування кріпакам, які ледве животіли, хліборобство занепадало. В першій половині XIX ст. панщина зросла до 3—4 днів на тиждень. Крім того, кріпаки повинні були лагодити дороги, мости, греблі, брати льон і коноплі, обробляти їх, прясти, ткати й виконувати інші повинності. Селянам не вистачало зерна навіть для посіву. Поміщик, який мав виключне право на виробництво і продаж спиртних напоїв, більшу частину зерна переганяв на горілку й пиво, примушуючи селян купувати в нього певну кількість цих виробів. 1800 року в Грицеві почав діяти винокурний завод, який за рік виробляв близько 400 бочок спирту.

В 1860 році у містечку було 257 дворів, 1712 жителів, більша частина яких займалася ремеслом і торгівлею[1]. Ремісники виробляли кожухи, свитки, полотно, взуття, посуд тощо. Селянських дворів налічувалося 160, у т. ч. 10 тяглих (крім тягла володіли наділом до 12 десятин), 126 піших (земельний наділ до 6 десятин, але без тягла), 24 городники, які не мали польової землі.

Під час проведення реформи 1861 року селяни викупили 1155 десятин землі, в т. ч. 53 десятини непридатної, за яку протягом 49 років мали сплатити 23 230 крб.[2]. Перебуваючи в стані тимчасовозобов'язаних, кожна селянська сім'я повинна була відробляти по три чоловічі кінні й одному жіночому дню на тиждень, а також по 12 згінних днів на рік з кожного працюючого. Селяни сплачували податок з нерухомого майна і виконували значну кількість повинностей: земських, продовольчих, на утримання пожежної частини, щодо благоустрою містечка тощо. Численну групу селян Грицева, яких не торкнулася реформа 1861 року, становили чиншовики. Їх 1870 року налічувалося 111[3]. Право викупу землі, до того ж на кабальних умовах, вони одержали лише наприкінці XIX ст., після видання в червні 1886 року закону про чиншовиків.

Боротьба трудящих за збільшення земельних наділів, скасування викупних платежів, поліпшення умов життя тривала. В останній чверті XIX ст. серед селян поширилася чутка про існування царського указу, за яким їх мали за державний рахунок переселяти до Сибіру на казенні землі. В зв'язку з цим стихійний селянський рух на Волині й Поділлі набув масового характеру. Селяни Ізяславського повіту, в т. ч. й Грицівської волості, наполегливо вимагали державної допомоги і переселення на нові землі[4].

Наприкінці XIX ст. в Грицеві, що 1861 року став волосним центром, налічувалося 3787 жителів. Після того, як 1873 року було прокладено залізничну колію Київ—Брест через Шепетівку і Полонне, Гриців, що залишався осторонь залізниці, опинився в гіршому становищі. Все ж реформа дещо прискорила його економічний розвиток. Тут працювало кілька поміщицьких підприємств — млин, що переробляв щороку 20 тис. пудів зерна, гуральня, броварня, цегельний завод. У містечку налічувалося 50 цехових ремісників, майже кожен з них мав підмайстрів та учнів. Добру славу мали грицівські теслі, муляри. Поблизу Грицева розроблялися родовища вапняку, де шукала заробітків задавлена злиднями біднота. В містечку діяли 33 дрібні крамниці, кожного року відбувалося кілька ярмарків.

На початку нового століття більшість придатної землі, як і раніше, належала поміщикові. 1910 року Грохольський володів 2975 десятинами. В той же час 435 селянським господарствам належало всього 1168 десятин. Земля між селянами розподілялася дуже нерівномірно: 36 господарств не мали польової землі, земельні наділи 332 дворів не перевищували 4 десятини, 62 — 4—9 десятин, 5 заможних господарств мали наділи в межах 9—15 десятин. Переважна частина дворів — 352 — не мала

---

[1] Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 1, стор. 691.
[2] Житомирський облдержархів, ф. 115, оп. 4, спр. 405, арк. 431, 432.
[3] Календарь Юго-Западного края на 1873 г., стор. 434.
[4] Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, стор. 411—413.

робочої або й будь-якої худоби. На всі господарства припадало 98 плугів і 199 сох[1]. Карликові земельні ділянки, гостра нестача тягла і реманенту, животіння селянських дворів — ось ті риси, що характеризували сільськогосподарський розвиток дореволюційного Грицева. Селяни змушені були шукати заробітку в господарствах місцевих поміщиків або поривати з сільським господарством і відправлятися до міста.

Різкі контрасти, багатство поруч із злиденністю співіснували в Грицеві на кожному кроці. В центрі містечка, в мальовничому місці над річкою, красувався споруджений руками кріпаків поміщицький палац з великим тінистим парком і ставком. Кілька двоповерхових кам'яних будинків належало місцевій знаті. Над містечком височіли кам'яні споруди костьолу, церкви, синагоги. Трудовий люд тулився у невеличких дерев'яних хатках чи мазанках. Вузенькі криві вулички у негоду неможливо було ні пройти, ні проїхати.

Всю Грицівську волость обслуговувала невелика лікарня на 10 ліжок з лікарем і фельдшером, розміщена у приватному будинку. Крім того, приватну практику мали лікар і два фельдшери, у яких були свої аптеки. Більшість населення фактично не одержувала медичної допомоги, користувалася домашніми засобами лікування або вдавалася до знахарів.

Перший навчальний заклад — однокласне сільське училище відкрито в містечку 1878 року, заняття відбувалися у звичайній селянській хаті. Дітей навчали учитель і піп. У 1907 році училище перетворили на двокласне з трьома вчителями, у ньому вже було 106 хлопчиків і 37 дівчаток. Бібліотеки містечко не мало. Молодь, збираючись на досвітки і вечорниці, співала пісень про визвольну війну, про волю, гайдамаків. Місцевий автор В. Михайлевич у 1905 році написав сатиричного вірша «Проводи», в якому висміював церковників[2].

Про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції жителі Грицева дізналися на початку березня 1917 року. В містечку відбулася стихійна маніфестація. Трудящі розігнали волосне правління, управу й поліцію. 16 квітня 1917 року створено волосну Раду селянських депутатів з 15 чоловік і земельний комітет[3].

Розорені війною, не бажаючи чекати розв'язання аграрного питання до скликання Установчих зборів, селяни у другій половині 1917 року захоплювали і ділили поміщицькі землі, майно. Губернський комісар Волині 3 жовтня повідомляв власті про виступи бідноти Грицева і навколишніх сіл, які вирубували ліси графа Грохольського. Цей виступ підтримали солдати гвардійського кавалерійського корпусу, розквартированого в містечку[4].

Незабаром після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді відбулося організаційне оформлення Грицівської більшовицької групи, яка налічувала 12 чоловік. Очолив її Ю. О. Демчук. Активно працював тут і виходець з сусіднього села Березної матрос Балтійського флоту А. П. Слюсар. Члени групи налагодили зв'язки з Ізяславською, Славутською і Шепетівськими організаціями[5]. На початку січня 1918 року, на скликаному з ініціативи більшовиків багатолюдному мітингу в Грицеві проголошено Радянську владу.

Коли в другій половині лютого 1918 року містечко окупували австро-німецькі війська, більшовицька група перейшла на нелегальне становище, розгорнувши енергійну роботу щодо створення партизанського загону. Інтервенти і гетьманці, натрапивши на слід підпільників, вчинили у Грицеві повальні обшуки, вони заарештовували й розстрілювали не тільки комуністів, але й усіх підозрюваних у зв'язках з ними[6].

---

[1] Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 году, стор. 62—65, 70, 71.
[2] Журн. «Киевская старина», 1905, № 5, стор. 242—247.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-206, оп. 1, спр. 128, арк. 16.
[4] Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, стор. 159; Борьба трудящихся Волыни за власть Советов, стор. 60.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3219, оп. 1, спр. 2, арк. 194.
[6] Там же, ф. Р-3227, оп. 1, спр. 13, арк. 1; спр. 2, арк. 11—19, 36.

Незважаючи на такі обставини, група продовжувала діяльність. Називалася вона «Спілка грицівських пролетарів». Підпільники активно готувалися до боротьби проти окупантів. Улітку 1918 року керівник групи Ю. О. Демчук разом з більшовиком Е. І. Сидорчуком привезли з Києва зброю та боєприпаси[1]. Повстання в Грицеві й волості спалахнуло наприкінці року, під час відступу австро-німецьких військ. У ньому взяло участь близько 600 чоловік[2]. Результатами селянського виступу скористалися петлюрівці, які перебували в Грицеві до початку квітня 1919 року. Визволили містечко частини 2-ї Української дивізії. 120 жителів поповнили частини Червоної Армії. В числі добровольців був і Ю. О. Демчук, який служив політпрацівником у щорсівських військах.

Після визволення Грицева створено волосний ревком, який очолював Т. І. Грищук, згодом організовано комбід[3]. Настав час розподілу серед бідноти колишніх нетрудових земель, передачі їй лишків зерна, тяглової сили та реманенту.

Влітку 1919 року війська Директорії перейшли в наступ. У серпні петлюрівці захопили містечко, а через деякий час за їх згодою Гриців окупували польські інтервенти. Бої в районі Грицева розгорнулися на початку липня 1920 року. Війська буржуазно-поміщицької Польщі намагалися прорватися в тил Першої Кінної армії, щоб стримати її наступ на Ровно. Але наступ червоноармійських підрозділів зірвав намір окупантів. А 4 липня полки 134-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії, взаємодіючи з кіннотниками групи М. О. Осадчого, визволили Гриців від ворогів. Восени цю територію загарбали петлюрівці. Водночас у районі Шепетівки — Грицева почали зосереджуватися й інші ворожі угруповання, що входили до складу 3-ої білогвардійської армії, оперативно підпорядкованої Врангелю[4]. Остаточно визволено Гриців у середині листопада 1920 року.

Відновив роботу волревком, якого очолив І. С. Гуменюк, створено волосний комнезам[5]. Навесні 1921 року відбулися вибори до сільських Рад волості. Делегати від них 7 квітня зібралися на волосний з'їзд, на якому обрали виконком Ради і делегатів на повітовий з'їзд Рад, обговорили питання про чергові завдання Радянської влади, посівну кампанію[6].

Грицівський волосний комуністичний осередок створено в травні 1921 року в складі 6 членів і 9 кандидатів у члени партії[7]. Осередок швидко поповнювався новими членами — вже восени наступного року в ньому налічувалося 17 комуністів. Кістяк осередку становили випробувані, загартовані в боях борці за владу Рад: Ф. Р. Недогон, учасник Жовтневого збройного повстання у Петрограді, який добровольцем вступив до лав Червоної Армії, червоногвардієць І. П. Куліш, а також К. Х. Ільченко та І. В. Друзь — учасники селянського повстання 1918 року проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини[8].

Члени осередку й волвиконкому разом з активом обговорювали й вирішували питання відбудови господарства, зміцнення сільських Рад, комнезамів, організації сільськогосподарського виробництва, про продовольче становище, про боротьбу з бандитизмом у волості, посилення політично-виховної роботи, зокрема серед жінок і молоді, створення шкіл, відкриття клубу. За пропозицією комуністів волвиконком у вересні 1922 року стягнув надзвичайний податок з 84 куркульських господарств, торговців, орендарів млинів, м'ясників, а гроші передав на утримання дитячих будинків[9].

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3227, оп. 1, спр. 2, арк. 36.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 2113, оп. 1, спр. 5, арк. 32, 33.
[3] Там же, ф. 4294, оп. 1, спр. 4, арк. 73.
[4] Гражданская война на Украине, т. 3, стор. 759, 760, 803.
[5] Житомирський облдержархів, ф. Р-1657, оп. 4, спр. 131, арк. 1—5, 90—95.
[6] Там же, оп. 1, спр. 52, арк. 90, 91, 94, 95.
[7] Хмельницький облпартархів, ф. 4294, оп. 1, спр. 1, арк. 9; спр. 2, арк. 1, 2.
[8] Там же, спр. 5, арк. 16, 17.
[9] Там же, спр. 7, арк. 30—32; спр. 8, арк. 1.

У зв'язку зі створенням 1923 року Грицівського району організовано районний партійний комітет, якого очолив В. Ф. Ільїних. У той час відбулося організаційне оформлення комсомольського осередку Грицева. Комуністи і комсомольці виступили ініціаторами й організаторами заходів щодо політичного, економічного і культурного будівництва. В липні відбувся районний з'їзд незаможних селян, у серпні — районна конференція жінок-делегаток[1]. У 1924 році 7 комуністів Грицева очолили сільські Ради району[2]. Члени партії систематично провадили бесіди з трудящими, виступали з лекціями і доповідями, розповідаючи про міжнародне становище, про переваги колективного господарювання і кооперативної торгівлі та інше. Почала працювати районна партійна школа. Комуністи постійно піклувалися про відкриття й роботу шкіл та гуртків лікнепу. Всі діти шкільного віку навчалися. Після смерті В. І. Леніна багато селян принесли заяви про вступ своїх дітей до піонерської організації.

Відбудові народного господарства перешкоджали наскоки націоналістичних банд, які проривалися з-за кордону і, підтримувані місцевими куркулями, нападали на партійних і радянських працівників. Загони ЧОПу при підтримці трудящих ліквідували ці банди.

Відбудова господарства в основному завершилася до 1925 року. На той час у Грицеві діяли крупорушка, паровий млин, миловарня. Працювало сільське споживче товариство. Але в торгівлі ще переважав приватний сектор.

Після закінчення громадянської війни почала працювати лікарня на 15 ліжок. Боротьбу з антисанітарією, епідемією висипного тифу провадили лікар і два працівники з середньою медичною освітою. На кінець відбудовного періоду, крім лікарні, діяли амбулаторія, аптека. В цих закладах працювало 3 лікарі, 6 інших медичних працівників.

Відкрилася початкова, згодом — семирічна школи. Широким фронтом велася робота щодо ліквідації неписьменності. Почали діяти бібліотека, районний селянський будинок, при якому працювали політшкола, сільськогосподарський, драматичний та хоровий гуртки. В урочистій обстановці 1925 року відбулось перше комсомольське весілля.

До організації колективних господарств селяни Грицева приступили вже в перші роки мирного життя. У вересні 1923 року тут виникла сільськогосподарська артіль «Культура», вона об'єднала 16 бідняцьких сімей і колишніх наймитів, мала 229 десятин землі, 2 коней і 7 корів. Наступного року артіль на кредит, одержаний від держави, придбала трактор з комплектом причіпного інвентаря[3]. 1925 року 8 дворів Грицева об'єдналися в артіль під назвою «Гора», за нею закріпили 49 десятин землі. Через рік виникло колективне товариство «Бджілка», куди увійшло 263 селянські двори[4]. Сільськогосподарська артіль «Червоний партизан», яка 1929 року об'єднала 12 родин комуністів і партизанів громадянської війни, згодом перетворилася на велике господарство. Того року утворилася артіль «Першотравнева», що об'єднувала 14 сімей[5].

Значна роль у здійсненні колективізації сільського господарства, зміцненні колгоспів належала місцевому комнезаму. Члени КНС провадили широку агітаційну роботу серед бідняцької та середняцької частини населення щодо вступу до артілей, боролися з втручанням куркульських елементів у справи колективних господарств. Комнезамівці вирішували питання допомоги незаможникам, раціонального використання супряг, техніки прокатних пунктів, розробляли плани підвищення врожайності тощо. 22 грудня 1929 року районний КНС прийняв постанову про закінчення колективізації до 1 лютого 1930 року. Після вжитих Комуністичною партією захо-

---

[1] Газ. «Волынский пролетарий», 27 липня і 18 серпня 1923 р.
[2] Хмельницький облпартархів, ф. 458, оп. 1, спр. 22, арк. 15, 16.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-776, оп. 1, спр. 356, арк. 2, 20, 29.
[4] Газ. «Шлях Жовтня», 25 липня 1926 р.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-964, оп. 1, спр. 306, арк. 17, 18; спр. 180, арк. 1—24.

дів щодо виправлення лівацьких помилок і перекручень у колективізації сільського господарства комітет незаможних селян Грицева скасував своє помилкове рішення[1].

Селяни Грицева в 30-і роки об'єднувалися в 5 колгоспах. Найбільшими були артілі «Червоний партизан» (682 га сільськогосподарських угідь) і «8 березня» (760 га). У господарствах працювали допоміжні підприємства для випалювання вапна. 1936 року державним актом за колгоспами закріплено на вічне користування землю. Вручення акту перетворилося на свято для всіх колгоспників. Члени артілей брали підвищені соціалістичні зобов'язання. Ланкові Н. В. Сомойлюк, делегат Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників 1935 року, і Л. С. Демчук стали кращими ланковими району[2].

Грицівська МТС, утворена 1932 року, сприяла зміцненню колгоспів району. При МТС у довоєнні роки працювали курси для підготовки механізаторів сільського господарства, які закінчило 350 чоловік. 1939 року на полях району працювало 85 тракторів і 17 комбайнів. За виробничі успіхи, вмілу організацію праці директора МТС комуніста А. Н. Гадзійчука в 1940 році нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Тракторні бригади С. М. Антонюка, П. О. Палія, Л. К. Прищепи добилися виробітку на трактори ХТЗ і У-2 понад 700 га. Керівники бригад і 7 кращих трактористів були учасниками ВСГВ 1940 року.

На базі об'єднання кустарів у Грицеві створено артілі деревообробну, «Червоний робітник», побутових послуг, працювали хлібопекарня, цех безалкогольних напоїв, а також підприємства районного підпорядкування — торфорозробки, електростанція. З торговельних закладів діяли кілька промтоварних і продовольчих магазинів, буфетів, їдальня.

На початок 1941 року в Грицеві проживало 3030 чоловік, з них працездатних 1260, які так розподілялися між окремими галузями виробництва: в сільському і лісовому господарстві — 524 чоловіка, у промисловості та будівництві — 198, торгівлі, громадському харчуванні, житлово-комунальному господарстві — 158, в галузі освіти, охорони здоров'я — 101[3].

Медичне обслуговування населення здійснювали районна лікарня, поліклініка, жіноча і дитяча консультації; у селищі було два дошкільні заклади. Всі діти шкільного віку навчалися у середній і неповній середній школах, де на початку 1941 року працювало 35 учителів. Повністю було ліквідовано неписьменність серед дорослих. Значну виховну роботу провадили бібліотека і будинок культури, у якому систематично організовувалися лекції, влаштовувалися виступи гуртків художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми. З 1930 року в Грицеві видавалася районна газета «Соціалістичне життя».

У грізні роки боротьби проти німецько-фашистських загарбників трудящі Грицева одразу включилися у суворий темп воєнного життя. Майно і худобу колгоспів, техніку МТС було частково евакуйовано до східних районів країни. Багато грицівців пішло до лав Червоної Армії. 5 липня 1941 року фашисти окупували село. Боротьба проти ворога почалася з перших днів окупації. В лютому 1942 року створено підпільну патріотичну організацію, яка незабаром налагодила зв'язки з підпільниками Шепетівки, Славути, Антонін, Полонного[4]. Патріотична група працювала у тісній взаємодії з партизанським загоном, який діяв поблизу Грицева. Очолював загін, що налічував 63 чоловіка, партизан періоду громадянської війни колгоспник З. А. Кучерук. Фашисти, яким вдалося натрапити на слід патріотів, провели у Грицеві масові арешти. Вони вчинили жорстоку розправу — розстріляли З. А. Кучерука і його родину, 5 чоловік з родини начальника штабу партизанського загону

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1073, оп. 1, спр. 21, арк. 26—31.
[2] Газ. «Соціалістичне життя» (Гриців), 31 жовтня 1936 р.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 317, арк. 26.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 10, спр. 82, арк. 34; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза, стор. 100, 101, 340.

З. Друзя. Близько 200 жителів гітлерівці стратили за переховування підпільників і зв'язок з партизанами[1]. Та члени групи, яким вдалося уникнути арешту, продовжували боротьбу проти окупантів. Згодом її очолив уродженець Ленінграда М. І. Гаревський. Лікар за фахом, він 1941 року потрапив у полон, але незабаром йому вдалося втекти з табору. Дізнавшись про існування в районі Грицева партизанського загону, М. І. Гаревський встановив з ним зв'язок. Працюючи в грицівській лікарні, він передавав медикаменти партизанам, видав фіктивні посвідчення про хворобу близько 1,5 тис. жителям району, врятувавши таким чином їх від каторжних робіт у Німеччині. В серпні 1943 року гестапівці, дізнавшись про підпільну діяльність М. І. Гаревського, заарештували його. Та навіть нелюдські катування не зламали цю мужню людину — він не виказав фашистам жодного з своїх бойових друзів. Група продовжувала свою діяльність аж до приходу Червоної Армії[2].

В районі Грицева діяв також партизанський загін ім. Котовського, очолюваний комуністом М. П. Панчуком, а після його загибелі, з травня 1942 року — І. П. Лановим. Загін здійснював систематичні диверсії на залізничній лінії Шепетівка—Проскурів. Партизани знищували окупантів, запроданців-поліцаїв, вели антифашистську агітацію серед населення[3]. У січні—лютому 1944 року активну диверсійну діяльність у районі розгорнуло партизанське з'єднання Кам'янець-Подільської області, кероване С. А. Олексенком[4]. Визволили Гриців від окупантів 6 березня 1944 року підрозділи 13-го і 54-го гвардійських корпусів з 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. Світла пам'ять про героїчних земляків, що загинули у битвах проти ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни та на тимчасово окупованій території, увічнена у мирному Грицеві двома монументами.

Згарища і руїни залишилися в селищі після «хазяйнування» гітлерівців. Вони пограбували промислові підприємства і колгоспи, зруйнували приміщення МТС, спалили будинок культури, сотні житлових будинків. 1913 жителів Грицева і району загинули у фашистських катівнях, 4285 чоловік вигнано на каторжні роботи до Німеччини[5]. Героїчними зусиллями всього населення 1944 року відновили роботу колгоспи, МТС, промислові артілі. Почали працювати торговельні заклади, лікарня, школи, бібліотека. Відбудова господарства райцентру в основному завершилася до 1950 року.

Але колгоспи Грицева в перші післявоєнні роки переживали великі труднощі. Вони були викликані не лише наслідками війни, але й несприятливими погодними умовами 1945—1946 рр., коли через посуху загинула значна частина посівів. Крім того, дрібні колгоспи виявилися економічно неспроможними вирішити завдання піднесення виробництва. Тому урожайність в перші післявоєнні роки становила 7—10 цнт зернових і 75—90 цнт цукрових буряків з га, надій молока на фуражну корову за рік — 700—900 літрів[6]. Невеликими були й прибутки колгоспів.

Велике значення для піднесення колгоспного виробництва мало об'єднання маломіцних господарств, яке провадилося з ініціативи Комуністичної партії, гаряче підтримане колгоспним селянством. 1950 року два колгоспи Грицева — «8 березня» та ім. Котика об'єдналися в артіль «Шлях до комунізму». 1952 року колгоспи «Шлях до комунізму» та «Червоний партизан» об'єдналися в артіль ім. Кірова. Це створило

У Грицівській школі механізаторів сільського господарства. 1970 р.

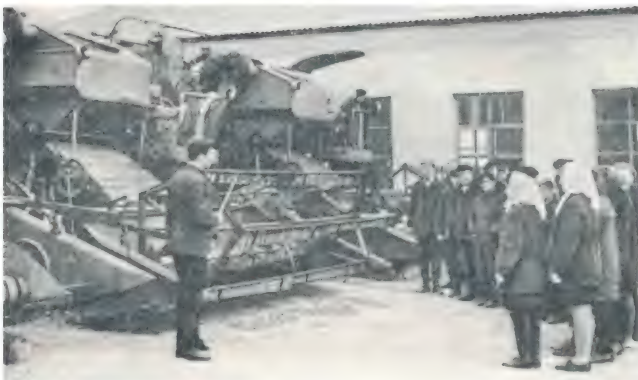

[1] Газ. «За честь Родины», 8 квітня 1944 р.
[2] Центральний музей Радянської Армії, інв. № 1429.
[3] Хмельницький облпартархів. ф. 487, оп. 7, спр. 1, арк. 70; оп. 10, спр. 115, арк. 4—11; спр. 539, арк. 63.
[4] АІПП ЦК КП України, ф. 103, оп. 11, спр. 2, арк. 37—41.
[5] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 113.
[6] Хмельницький облдержархів, ф. Р-70, оп. 2, спр. 15, арк. 3, 6; оп. 8, спр. 110, арк. 3, 6.

сприятливі умови для піднесення сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності праці. 1960 року в господарстві ім. Кірова врожайність озимої пшениці зросла до 20,7 цнт, ячменю до 32,6 цнт, а цукрових буряків до 209 цнт з га. У колгоспі працювало кілька допоміжних підприємств. Зросли прибутки і, відповідно, оплата праці[1].

Мальовничий куточок Грицева. 1970 р.

В 1963 році на базі колгоспів ім. Кірова та ім. Суворова створено велике господарство ім. Комінтерну, за яким закріплено 4709 га землі. Колгосп спеціалізується на виробництві тваринницької продукції, досягши у цій галузі значних успіхів. Восьмий п'ятирічний план продажу державі м'яса, молочної продукції і зерна виконано за чотири роки. Порівняно з попередньою п'ятирічкою прибутки колгоспу набагато збільшилися. Зростає урожайність колгоспних полів. 1969 року зібрано по 25 цнт зернових, 313 цнт цукрових буряків з га. Господарство добре оснащене технікою. Більшість виробничих процесів електрифіковано. З підсобних підприємств у колгоспі працює комбінат побутового обслуговування, цегельний завод, млин і каменоломня. Грошові прибутки господарства в 1969 році становили 1,5 млн. крб., це на 0,5 млн. крб. більше, ніж у 1964 році.

Провідне місце в боротьбі за підвищення продуктивності праці належить комуністам. Колгоспна партійна організація 1970 року налічувала 88 членів. Всі вони трудяться на важливих ділянках виробництва. Зокрема, 22 працює у тваринництві. Комуністи також очолюють всі три комплексні бригади. За досягнуті успіхи Радянський уряд нагородив голову колгоспу комуніста І. В. Рябоволенка орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, комбайнерів М. М. Пархомчука і Е. К. Музику — орденом «Знак Пошани». Комсомольські організації селища налічують 564 члени, з них колгоспників 376.

Піклування про людину, заохочення її в наслідках праці перебувають у центрі уваги партійного комітету й правління колгоспу. Середньомісячний заробіток доярок — 130—140 крб., крім того, 20 проц. додаткової оплати видається їм за надпланові надої та 50 проц.— за молоко 1-го класу. При цьому береться до уваги і стаж роботи. Високо оплачується праця механізаторів, буряківників та інших. Всім колгоспникам надаються оплачувані двотижневі відпустки, запроваджено соціальне страхування.

Введено в дію кілька промислових підприємств — відділення Шепетівського автопарку, 1958 року споруджено завод будівельних матеріалів, який випускає вапно, цеглу, черепицю та інші матеріали. Стали до ладу перша черга харчокомбінату, хлібозавод, створено міжколгоспну будівельну організацію. З 1959 року діє відділення «Сільгосптехніки». У ковальському цеху цього відділення працює бригада комуністичної праці, яку очолює комуніст, депутат обласної Ради депутатів трудящих Ф. І. Бабич. Селище має 12 торговельних закладів, 9 підприємств громадського харчування.

Велику організаторську і виховну роботу серед населення провадить селищна Рада у складі 39 депутатів. Виконком Ради разом з постійними комісіями подають

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-70, оп. 4, спр. 50, арк. 2, 5; ф. Р-3886, оп. 2, спр. 11, арк. 4, 6, 19.

У Грицівській лікарні. 1970 р.

діяльну допомогу колгоспу, медичним і культурно-освітнім закладам. Розроблено конкретні заходи щодо будівництва громадських приміщень, житлових будинків, шляхів. Відкрито пам'ятник В. І. Леніну. 1959 року Гриців переведено до розряду селищ міського типу. Порівняно з довоєнним часом площа його значно збільшилася. У селищі з'явилося десять нових вулиць. Розширено водопровідну мережу, побудовано тротуари, здійснюється газифікація. Депутати Ради виступають ініціаторами озеленення Грицева — всі вулиці, шляхи обсаджені деревами. Два парки стали чудовим місцем відпочинку трудящих.

Постійна увага приділяється охороні здоров'я трудящих. У 1962 році споруджено триповерховий корпус лікарні, обладнаний сучасним устаткуванням. Кількість ліжок доведено до 150. Відкрито спеціалізовані відділення: травматологічне, неврологічне, гінекологічне та інші. В цих закладах працюють 18 лікарів і близько 70 працівників з середньою медичною освітою.

Значних успіхів досягнуто в галузі народної освіти. В двох школах — середній і восьмирічній — навчається понад 800 дітей, працює 52 педагоги. Діють школи — заочна і робітничої молоді. 1963 року створено професійно-технічне училище, що готує фахівців для сільського господарства. Урядовою нагородою — орденом «Знак Пошани» нагороджено директора середньої школи Л. Ф. Бондаря, учительок В. Я. Бондар і Н. М. Новицьку.

Селище має будинок культури із залом на 400 місць, при ньому створено гуртки художньої самодіяльності: драматичний, хоровий, танцювальний та інші. Різноманітна діяльність селищної бібліотеки, книжковий фонд якої становить понад 60 тис. примірників, тут відбуваються читацькі конференції, вечори запитань і відповідей, обговорення книг, зустрічі з героями громадянської та Великої Вітчизняної воєн, трудівниками колгоспних полів. Багато уваги приділяється вивченню ленінської спадщини. В селищі дбають і про розвиток фізкультури та спорту — працюють спортивні секції, обладнано і впорядковано футбольне поле, волейбольні та баскетбольні майданчики, будується спортивний зал.

В минуле відійшли старі релігійні обряди. В життя входять нові радянські звичаї і свята. Вже стало народною традицією відзначати революційні торжества, свята врожаю, урочисті реєстрації шлюбів і новонароджених, проводи до Радянської Армії, вечори вшанування робітничих і колгоспних династій.

Невпізнанно змінився старий Гриців. Зусиллями радянських людей перетворився він на селище нового соціалістичного типу.

В. М. ГОЛЄВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ШЕПЕТІВСЬКОГО РАЙОНУ

ВЕЛИ́КА РІ́ШНІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на обох берегах невеликої річки Скрипівки за 18 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Хролин, що на лінії Бердичів—Шепетівка. Населення — 961 чоловік. Сільраді підпорядковані села Сошки і Коса Рішнівка.

У Великій Рішнівці розміщена центральна садиба колгоспу ім. Калініна. Площа земельних угідь — 3,7 тис. га. В господарстві вирощують зернові культури і цукрові буряки, розвинені м'ясо-молочне тваринництво, садівництво.

Село має восьмирічну школу, будинок культури із залом на 500 місць, бібліотеку, народний музей. Діють фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок, дитячі ясла.

Вперше Велика Рішнівка згадується у списку сіл Полонської волості, спалених татарами 1589 року. Під час Великої Вітчизняної війни за мужність і відвагу 214 жителів відзначено урядовими нагородами.

На околицях села, в урочищі Селищі, знайдено знаряддя праці доби неоліту — сокири, долота тощо.

ВЕЛИ́КА ШКА́РІВКА — село, центр сільської Ради. Стоїть на правому березі річки Білки, притоки Хомори, за 50 км від районного центру і за 25 км від залізничної станції Чотирбоки, що на лінії Старокостянтинів—Шепетівка. Населення 622 чоловіка. Сільраді підпорядковані села Курганівка і Онишківці.

У селі розташована комплексна бригада колгоспу ім. Комінтерну, центральна садиба якого міститься у смт Грицеві. На території бригади знаходиться молочнотоварна ферма, сад, ставок. Тут вирощують зернові культури і цукрові буряки.

Працюють восьмирічна школа, клуб із залом на 300 місць, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Вперше село згадується в документах за 1601 рік. У березні 1923 року організовано сільськогосподарську артіль «Червоний хлібороб».

Уродженцем села є літературознавець, доцент М. С. Федорчук.

На території села виявлено знаряддя праці доби неоліту та залізна зброя давньоруських часів.

ВЕРБІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані на лівому березі річки Хомори, за 31 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Чотирбоки. Населення — 1318 чоловік. Сільраді підпорядковані села Сульжин і Вишневе.

Колгосп ім. Суворова, центральна садиба якого розміщується у Вербівцях, є одним з найбільших господарств району. За ним закріплено 2,9 тис. га орної землі. Основний напрям — виробництво зерна і м'ясо-молочної продукції. Завідуючого свинофермою С. І. Хом'яка 1971 року нагороджено орденом Леніна.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; є фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок.

В історичних документах село згадується з XVII ст. У 1864 році відбувся виступ селян Вербівців, які відмовилися платити непосильні викупні платежі за землю. 1907 року застрайкували сільськогосподарські робітники. Під час окупації Волині австро-німецькими військами, 1918 року тут діяла підпільна група на чолі з комуністом Т. І. Грицюком. У 1926 році організовано ТСОЗ. В період Великої Вітчизняної війни понад 20 жителів Вербівців поповнило лави партизанського з'єднання А. З. Одухи.

ВО́ВКІВЦІ — село, центр сільської Ради, розташоване за 16 км від районного центру і за 18 км від залізничної станції Шепетівка, що на лінії Старокостянтинів—Шепетівка. Населення 560 чоловік. Сільраді підпорядковано село Вовківчики.

Площа орної землі місцевого колгоспу ім. Орджонікідзе становить 1,3 тис. га. Напрям господарства — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

У Вовківцях працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, а також фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла.

Село засноване наприкінці XVII ст. У березні 1919 року тут діяв партизанський загін на чолі з А. Завацьким і П. Федорчуком.

ГОРОДИ́ЩЕ — село, центр сільської Ради, розташоване за 6 км від районного центру і за 4 км від залізничної станції Шепетівка. Населення — 2789 чоловік. Сільраді підпорядковані села Красносілка і Пашуки.

Площа орної землі місцевого бурякорадгоспу — 2,3 тис. га. Господарство спеціалізується на вирощуванні насіння цукрових буряків.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, є фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок.

Перша письмова згадка про Городище датується 1534 роком. ТСОЗ організовано 1925 року. Під час тимчасової окупації села німецько-фашистськими загарбниками, восени 1941 року виникла підпільно-партизанська група, очолювана П. М. Мазяром. Патріоти пустили під укіс 5 ешелонів ворога, підірвали 3 мости та ін. У вересні 1943 року група влилася до партизанського загону під командуванням І. О. Музальова. Підпільна група на чолі з П. М. Шуляком діяла також в селі Красносілці.

На території села розкопано залишки добре укріпленого слов'янського городища, спаленого монголо-татарами в 1241 році.

ГОРОДНЯ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на обох берегах річки Лизнівки за

32 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Майдан-Вила, що на лінії Шепетівка—Новоград-Волинський. Населення — 560 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бронники і Червоний Цвіт.

Колгосп «Світанок», розташований тут, користується 0,7 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур і льону.

У селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, а також фельдшерсько-акушерський пункт.

В околицях Городнявки знайдено рештки поселення доби міді-бронзи.

ДУБІ́ЇВКА (до 1947 року — Дерманка) — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру 30 км, до залізничної станції Майдан-Вила — 3 км. Населення — 540 чоловік. Сільраді підпорядковані села Заморочення і Майдан-Лабунь.

За колгоспом «Зоря», центральна садиба якого міститься у Дубіївці, закріплено 1,1 тис. га орної землі. Основний напрям виробництва — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

У Дубіївці є школа-інтернат і початкова школа, клуб із залом на 300 місць, бібліотека. Працює фельдшерсько-акушерський пункт.

Дубіївка заснована у 1806 році німцями-колоністами.

КО́СЬКІВ — село, центр сільської Ради. Розташований на обох берегах річки Хомори, за 25 км від районного центру і за 11 км від залізничної станції Чотирбоки, що на лінії Старокостянтинів—Шепетівка. Населення — 1998 чоловік.

За колгоспом «40-річчя Жовтня», центральна садиба якого — у Коськові, закріплено 2,7 тис. га орної землі. Колгоспники вирощують пшеницю і цукрові буряки, займаються м'ясо-молочним тваринництвом.

Працюють середня школа, будинок культури із залом на 450 місць, бібліотека, а також фельдшерсько-акушерський пункт, пологовий будинок. За роки Радянської влади з села вийшло 272 спеціалісти різних галузей народного господарства.

Коськів (Коснівка) вперше згадується в реєстрі сіл, спалених татарами в 1589 році. 1905 року відбувся виступ селян проти місцевого поміщика. Партійний осередок створено 1922 року.

У Коськові споруджено пам'ятник жителям села, що загинули у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (1941—1945 роки).

КО́РЧИК — село, центр сільської Ради. Стоїть на правому березі річки Корчику за 25 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Майдан-Вила. Населення — 1168 чоловік. Сільраді підпорядковані села Романів і Хутір.

У Корчику знаходиться колгосп «Ленінський шлях», за яким закріплено 2,2 тис. га орної землі. Крім зернових культур, артіль вирощує цикорій, овочі; розвинуте садівництво і бджільництво. Працює допоміжне підприємство — цех, що випускає вогнетривку і будівельну цеглу.

Є середня школа, клуб, радіовузол, бібліотека, дільнична лікарня, дитячі ясла. В селі працює 45 чоловік з вищою і середньою спеціальною освітою.

Корчик у документальних джерелах згадується з 1623 року. У 1925 році створено партійний осередок. Чимало жителів боролися проти фашистських загарбників у лавах партизанського з'єднання А. З. Одухи.

На території села виявлено знаряддя праці доби неоліту, є залишки давніх курганів.

ЛАВРИ́НІВЦІ — село, центр Бейзимської сільської Ради. Розташовані на річці Муховці, притоці Хомори, за 39 км від районного центру і залізничної станції Шепетівка. Населення — 477 чоловік. Сільраді підпорядковані села Бейзими, Брикуля, Марківці.

В Лавринівцях розміщена центральна садиба колгоспу «Заповіт Ілліча», за яким закріплено 2,8 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство з розвиненим рільництвом і м'ясо-молочним тваринництвом.

Діють будинок культури, бібліотека.

Згадки про село в історичних документах зустрічаються з 1589 року.

ЛЕ́НКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 3 км від залізничної станції Чотирбоки. Населення 1810 чоловік. Сільраді підпорядковане село Степ.

За місцевим колгоспом ім. Маяковського закріплено 2 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство, де вирощують пшеницю, ячмінь, просо, горох, цукрові буряки, картоплю, овочі, займаються тваринництвом. Голову колгоспу П. І. Ковальчука за успіхи у розвитку колгоспного виробництва нагороджено орденом Леніна.

В селі є середня школа, будинок культури із залом на 600 місць, бібліотека. Трудящих обслуговують фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок. У Ленківцях працює 68 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

Згадки про село зустрічаються в документальних джерелах з початку XIX ст. У 1862 році тут стався виступ селян, незадоволених грабіжницькою реформою 1861 року. У Ленківцях народився Герой Радянського Союзу І. М. Поліщук, посмертно удостоєний цього високого звання за форсування Дніпра у жовтні 1943 року.

Поблизу села, в урочищі Гулівщині, виявлено знаряддя праці доби міді.

МИХАЙЛЮ́ЧКА — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру 30 км. У селі є залізнична станція Майдан-Вила. Населення 1669 чоловік. Сільраді підпорядковані села Конотоп, Судимонт, Хмелівка і Цмівка.

На території Михайлючки розміщена бригада № 1 колгоспу «Перемога», центральна садиба якого знаходиться у Цмівці. В бригаді є ферма великої рогатої худоби, сад і ставок.

Колгоспники вирощують зернові культури, цукрові буряки. Тут діє збудований 1929 року комбінат вогнетривких матеріалів, на якому зайнято 395 чоловік.

Село має середню школу, школу робітничої молоді, два клуби, три бібліотеки, радіовузол. Працюють дільнична лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок-ясла. Завідуючого навчальною частиною середньої школи М. Ф. Нишука в 1953 році нагороджено орденом Леніна.

Михайлючка заснована на початку XIX ст. 1926 року в селі організовано ТСОЗ. Уродженцем села Хмелівки є піонер-підпільник Валя Котик, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

МОКІ́ЇВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Чотирбоки. Населення 1500 чоловік. Сільраді підпорядковані села Білопіль і Пиляї.

Колгосп «Поділля», центральна садиба якого розміщується у Мокіївцях, користується 2,6 тис. га орної землі. В господарстві вирощують зернові культури і цукрові буряки, розвинене м'ясо-молочне тваринництво. За високі виробничі показники бригадирів І. С. Лахая і Т. Б. Сікорського, свинаря А. Р. Куницького нагороджено орденом Леніна. Ланкова Я. С. Капелюк за високий урожай цукрових буряків — 513 цнт з га — була занесена до Книги пошани Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 року і нагороджена Великою золотою медаллю виставки.

В селі працюють середня школа, будинок культури, радіовузол, бібліотека, народний музей, а також фельдшерсько-акушерський пункт, дитячий садок-ясла. За роки Радянської влади з села вийшло 125 спеціалістів різних галузей народного господарства.

В історичних джерелах Мокіївці згадуються з кінця XVIII ст. 23 жовтня 1917 року селяни разом з жителями навколишніх сіл розгромили фільварок графа Потоцького. В селі Білопілі 1921 року засновано партійний осередок.

НО́ВИЧІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 25 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Хролин. Населення — 420 чоловік. Сільраді підпорядковані села Жолудки, Мальованка і Поляна.

За колгоспом «Росія» закріплено 2,1 тис. га орної землі. Колгоспники вирощують зернові культури і цукрові буряки. Розвинене м'ясо-молочне тваринництво.

Село має середню школу, клуб, бібліотеку, а також фельдшерсько-акушерський пункт, дитячі ясла. Директора початкової школи М. М. Щудрака 1940 року нагороджено орденом «Знак Пошани».

ПЛІЩИ́Н — село, центр сільської Ради, розташоване на обох берегах річок Гуски і Очеретянки. Відстань до районного центру 9 км, до залізничної станції Шепетівка 14 км. Населення — 1676 чоловік. Сільраді підпорядковані села Жилинці і Плесна.

За місцевим колгоспом ім. Шевченка закріплено 1,3 тис. га орної землі. Це багатогалузеве господарство, в якому вирощують зернові культури, цукрові буряки, розвинене м'ясо-молочне тваринництво. За високі трудові успіхи голові колгоспу С. Н. Садовому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, бригадира садовогородньої бригади В. О. Антонюка нагороджено орденом Леніна.

У Пліщині працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека. Діє фельдшерсько-акушерський пункт, відкрито дитячий садок.

У селі народився доктор медичних наук, професор І. А. Шевчук.

Перша письмова згадка про село датується 1648 роком. У 1923 році створено сільськогосподарську артіль.

РИ́ЛІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована на обох берегах річки Корчику, за 35 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Майдан-Вила. Населення — 635 чоловік. Сільраді підпорядковані села Круглик, Сенігів і Цвіт.

За місцевим колгоспом ім. Дзержинського закріплено 1,6 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур і льону, виробництві м'яса, молока, вовни і яєць.

У селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт. Працює 30 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

В околицях Рилівки знайдено знаряддя праці доби міді.

СЕРЕДИ́НЦІ — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру 15 км, до залізничної станції Шепетівка 18 км. Населення — 1144 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Березне.

Місцевий колгосп «Прогрес» користується 2,1 тис. га орної землі. Вирощуються зернові культури і цукрові буряки. Розвинене м'ясо-молочне тваринництво.

В селі є середня школа, клуб, фельдшерсько-акушерський пункт. Працює 43 спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою.

Вперше Серединці згадуються 1595 року в реєстрі сіл, спалених татарами. Під час першої російської революції 1905—1907 рр. жителі розгромили поміщицький маєток.

Партійний осередок створено у селі 1922 року, комсомольський — 1925 року. Під час Великої Вітчизняної війни в Серединцях діяла підпільна група, багато жителів села боролися проти фашистів у лавах партизанського з'єднання А. З. Одухи.

СУДИ́ЛКІВ — село, центр сільської Ради, розташоване на обох берегах річки Гуски, за 5 км від районного центру. В селі є однойменна залізнична станція на лінії Шепетівка—Козятин. Населення 5517 чоловік. Сільраді підпоряд-

Пам'ятник жителям села Чотирбоків, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. 1969 р.

ковані села Білокриниччя, Климентовичі, Лозичне, Рудня-Новенька.

Місцевий колгосп ім. Горького користується 3,5 тис. га орної землі. Основний напрям господарства — виробництво зерна, цукрових буряків, м'ясо-молочне тваринництво. Є млин, цегельний завод, деревообробна і механічна майстерні.

Працюють середня, восьмирічна і початкова школи, будинок культури із залом на 600 місць, бібліотека, а також дільнична лікарня, фельдшерський пункт, дитячий садок.

Судилків — одне з старовинних сіл на території сучасного Шепетівського району. Перша письмова згадка про нього зустрічається у документах за 1543 рік, проте залишки земляних валів і замку належать до давніших часів. У XVI ст. тут було два поселення — Судилківці і Судилків.

Партійний осередок організовано в 1923 році. Перший ТСОЗ у селі створено 1924 року. У Судилкові споруджено пам'ятник воїнам, які загинули в боях за село, та обеліск на честь односельців, що не повернулися з фронтів Великої Вітчизняної війни.

УСТЯ́НІВКА — село, центр Рожичнянської сільської Ради. Відстань до районного центру і залізничної станції Шепетівка 21 км. Населення 210 чоловік. Сільраді підпорядковані села Лотівка, Орлинці, Рожична, Саверці.

В селі розміщена центральна садиба колгоспу ім. Фрунзе, за яким закріплено 2,4 тис. га орної землі. Господарство спеціалізується на розведенні птиці. Розвинене рільництво і м'ясо-молочне тваринництво.

Є початкова школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

ХРО́ЛИН — село, центр сільської Ради, розташоване за 18 км від районного центру. В Хролині є залізнична станція. Населення 1010 чоловік. Сільраді підпорядковані села Велика Медведівка, Купине, Савичі і Траулин.

У Хролині розміщена комплексна бригада № 2 колгоспу ім. Леніна, центральна садиба якого розташована у Великій Медведівці. Виробничий напрям — рільництво і м'ясо-молочне тваринництво. На території бригади є колгоспний сад, ставок, пасіка, деревообробна майстерня, кузня, млин.

У селі працюють восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, дільнична лікарня, дитячі ясла, побутові майстерні.

Перша письмова згадка про село датується 1589 роком. ТСОЗ організовано у 1924 році.

ЧОТИ́РБОКИ — село, центр сільської Ради. Відстань до районного центру 25 км. В селі є залізнична станція. Населення 1995 чоловік.

Місцевий колгосп ім. Карла Маркса, за яким закріплено 1,6 тис. га орної землі, спеціалізується на виробництві м'яса. Вирощуються також зернові культури і цукрові буряки. За вирощення високих урожаїв цукрових буряків бригадир комплексної бригади В. Д. Федорчук 1965 року нагороджений орденом Леніна. В квітні 1971 року він удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Тоді ж голову колгоспу Т. О. Костюка нагороджено орденом Леніна.

В селі є середня школа, будинок культури, дві бібліотеки, радіовузол, фельдшерсько-акушерський пункт. Тут працюють 60 спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

Чотирбоки згадуються в історичних документах з 1591 року. Жителі села брали участь у селянсько-козацькому повстанні 1594—1596 рр. під керівництвом Северина Наливайка. У червні 1907 року в чотирбоківському маєтку графа Потоцького відбувся страйк сільськогосподарських робітників. Партійний осередок створено 1922 року. Першу сільськогосподарську артіль організовано наступного року.

ЯРМОЛИНЕЦЬКИЙ РАЙОН

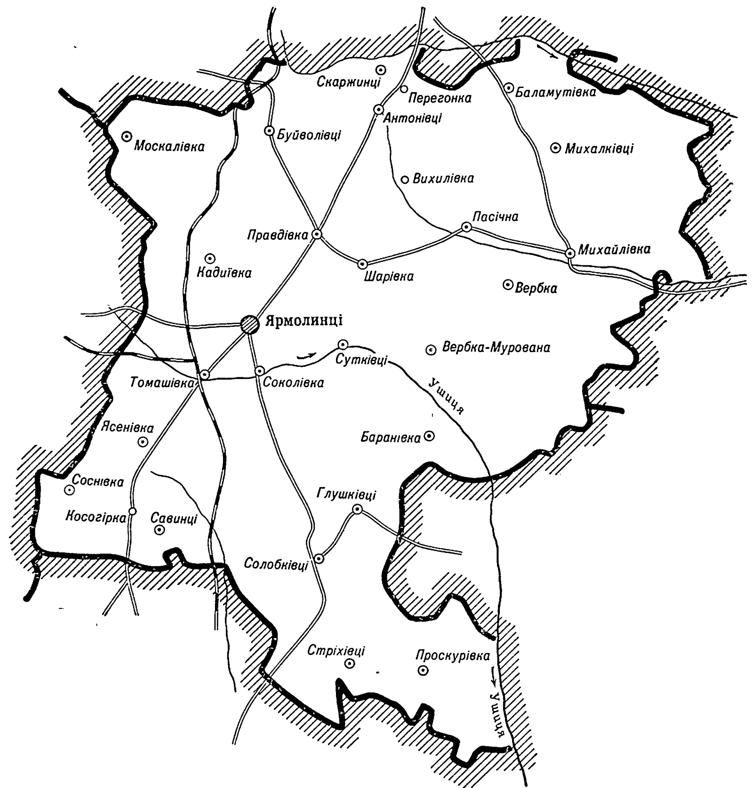

ЯРМО́ЛИНЦІ

Ярмолинці — селище міського типу, центр селищної Ради. Розташовані у верхів'ї річки Ушиці, за 30 км на південний захід від м. Хмельницького. Селище утворилося внаслідок злиття чотирьох поселень — Ярмолинець, Березівки, Грабини і Буринець. Залізнична станція на лініях Хмельницький — Кам'янець-Подільський та Хмельницький—Гусятин. Населення — 9440 чоловік. Селищній Раді підпорядковане село Шевченко.

Ярмолинці — центр району, площа якого 0,9 тис. кв. км, населення 66,1 тис. чоловік (у т. ч. сільського 56,6 тис., міського 9,5 тис.). У районі 59 населених пунктів, підпорядкованих 24 сільським і 1 селищній Радам депутатів трудящих; 25 колгоспів і 2 радгоспи, 63 тис. га орної землі; 7 промислових підприємств; 6 лікарень, поліклініка, 9 пологових будинків, 45 фельдшерсько-акушерських пунктів; 67 шкіл, 68 бібліотек, 56 будинків культури і клубів.

Перша писемна згадка про Ярмолинці припадає на 1400 рік[1]. У 1407 році поселення було подароване польським королем Владиславом II (Ягайлом) за бойові заслуги Ходку з Хорватії[2]. Для захисту від нападів татар син Ходка Олександр у 1445 році збудував укріплений замок[3], навколо якого оселилося хліборобське і ремісниче населення. Згодом Ярмолинці переведено до категорії містечок і 1455 року вони одержали магдебурзьке право[4]. Син Олександра Дахно одержав містечко у спадщину і став зватись Ярмолинським. 1534 року польський король Сигізмунд II Август підтвердив за шляхтичем Ярмолинським право на володіння Ярмолинцями, що належали тоді до Кам'янецького повіту, а 1565 року воно було закріплено і люстрацією[5].

Придушення селянсько-козацьких повстань 90-х років XVI ст. посилило соціальне і національно-релігійне гноблення населення з боку польської шляхти, яке

---

[1] Журн. «Подольские епархиальные ведомости», 1882, № 17, стор. 550.
[2] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 1, стор. 3, 4.
[3] В. К. Гульдман. Памятники старины в Подолии, стор. 159.
[4] A. Przezdziecki. Podole, Wołyń, Ukraina, t. 2. Wilno, 1841, стор. 33.
[5] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 201.

41 1-155

дедалі збільшувалось у зв'язку з тим, що Поділля після визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. залишилось під владою шляхетської Польщі. В списку подимних податків Подільського воєводства за 1661 рік вказується, що Ярмолинці дали 12 плугів[1] (старовинна одиниця виміру площі орних земель, становить 8,74 га).

На початку XVIII ст. поблизу Ярмолинець виникли фільварки Боснячина і Писарівка, які злились в один — Березівку[2]. Люди поселялися тут за інвентарем (договором) з деякими пільгами: звільнення на кілька років від податків, зменшення повинностей і відробітків на користь землевласника. Але, коли кінчались строки договорів, землевласник не давав більше пільг селянам і закріпачував їх. У 1702 році в ярмолинецькому маєтку Шепінгів було 500 кіп хліба, 160 вуликів, 40 корів і яловиць, винокурня[3].

Та неспокійним було панування Шепінгів у Ярмолинцях. 1702 року селянсько-козацькі загони Шпака (Федора Білоцького) розгромили польсько-шляхетське військо Я. Шепінга спочатку під Савинцями, потім оволоділи замком у Ярмолинцях[4]. У 1702—1704 рр. повстанці чотири рази побували тут. У 1757 році по купчій Ярмолинці за 245 тис. злотих перейшли у володіння королівського камергера генерала П. Старжинського.

Ксьондзи Зіньковецького католицького деканату, до складу якого входили Ярмолинці, силоміць нав'язували жителям містечка і навколишніх сіл католицьку віру[5], 1761 року задля дальшого поширення католицизму в Ярмолинцях будується монастир для ченців бернардинів. Мракобісся, впроваджуване бернардинами, призвело до того, що в 1770 році спалено на кострі ярмолинецького лікаря Й. Мароніта, звинуваченого в розповсюдженні чуми[6].

У 1772 році містечко перейшло до Мархоцьких, а 1787 року вони одержали королівську грамоту на проведення в Ярмолинцях торгів і ярмарків[7].

Після возз'єднання у 1793 році правобережних українських земель з Російською державою містечко Ярмолинці та вся Ярмолинецька волость увійшли до складу Проскурівського повіту Подільської губернії, створеної в 1795 році. З кінця XVIII ст. Ярмолинці належали Орловським. Становище селян-кріпаків було нестерпно важким. Поет-декабрист В. Ф. Раєвський, перебуваючи в 1817—1818 рр. у Ярмолинцях на військовій службі, в творах «Послання Петру Григоровичу Приклонському» і «Картина бурі» звинувачував царизм та поміщиків у нещадному визискуванні селян[8].

Експлуатація місцевого населення та прибутки від ярмарків збагатили панів Орловських. Це дало їм можливість збудувати великий костьол на зразок бернардинського у Варшаві, спорудити один з найкращих на Поділлі палаців у с. Маліївці, побудувати на ярмарковій площі кам'яні склади, відкрити суконну фабрику. Запрошені німецькі майстри розпочали тут виробництво сукна[9]. Фабрика виробляла щомісяця 80 штук сукна. Але через брак води німецькі майстри незабаром перебралися до м. Дунаєвець.

Певне значення для економічного розвитку Ярмолинець мало переведення сюди в 1835 році з містечка Тинни Ушицького повіту найбільшого в Подільській губернії Петропавлівського ярмарку. Рік у рік збільшувались торговельні прибутки

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 7, т. 2, стор. 503.

[2] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. 3, Warszawa, 1882, стор. 450.

[3] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 2, стор. 582, 583.

[4] Там же, стор. 582; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 7, стор. 503.

[5] Архив ЮЗР, ч. 1, т. 4, стор. 568.

[6] A. Przezdziecki. Podole, Wołyń, Ukraina, стор. 36.

[7] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, стор. 451. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 858.

[8] В. Ф. Раевский. Сочинения. Ульяновск, 1961, стор. 64—68.

[9] О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 386; Студії з історії України, т. 2. К., 1929, стор. 111.

Орловського, якому належало 1578 десятин землі. Маєток його складався з п'яти фільварків, у яких працювало 4290 кріпосних селян; у містечку діяли два цегельні заводи, пивоварня[1]. За остаточним інвентарем 1850 року в користуванні населення було 667 десятин польової орної землі, на які припадало 35 тяглих господарств, 108 піших, 24 — городники і 22 — бобилі. Важкою була панщина для кріпаків Орловського. Тяглі і піші господарства повинні були відробляти 156 днів, крім того, по 14 літніх (згінних) днів під час жнив та 12 на будівельних роботах, всього 182 дні панщини з кожного двору. До того ж для виконання таких робіт, як прядіння, обробка конопель, ткання полотна, садіння капусти тощо вимагалося два дні на тиждень з кожного тяглого господарства і один день — з пішого. Вся ця додаткова робота лягала на плечі жінок. Урочна система була надзвичайно важкою і фактично селяни відробляли панщину не 182, а набагато більше днів, бо за день треба було нажати озимого хліба півтори копи, скосити хліба або сіна півдесятини, зв'язати три копи, обмолотити озимого одну копу, ярого — півтори копи[2].

Положення 19 лютого 1861 року хоч і надавало селянам право особистої свободи, проте прирікали їх на злидні і розорення. Уставна грамота, складена 27 червня 1862 року, зазначає, що в Ярмолинцях було 280 селянських господарств, з них 45 тяглих, 211 піших і 24 городники. Ці господарства за 1297 десятин орної і 178 десятин садибної землі мали виплатити протягом 49 років 48 160 крб. Крім того, в період тимчасовозобов'язаного стану (з 27 червня 1862 року до 30 липня 1863) селяни повинні були виплатити оброку 5802 крб. та податків державних, губернських і земських, продовольчого податку і зборів на утримання губернських і повітових установ 1021 карбованець[3].

Ярмолинецькі селяни виступали проти обов'язкового викупу землі. За розпорядженням губернатора, на вимогу Кам'янець-Подільського військово-поліцейського управління, в зв'язку з непокорою селян і відмовою їх вносити викупні платежі, до Ярмолинець була направлена 6-та сотня 11-го Донського козачого полку для придушення виступів[4].

Після скасування кріпацтва дедалі більшої ваги набували ярмолинецькі ярмарки, значення яких вийшло за межі губернії. В самій же губернії вони були постійним центром торговельно-промислового життя. Основний ярмарок Петропавлівський відбувався протягом двох тижнів у червні, другий — Миколаївський у грудні, протягом одного тижня. Для участі в Петропавлівському ярмарку щороку приїздило близько 500 купців. Тут продавалися текстильні вироби з Москви і Лодзі, сукно з Дунаєвець, шкіряні і сап'янові вироби з Могилева-Подільського, чай, цукор, галантерейні товари, хутра, сільськогосподарські машини, вироблені на місцевих і закордонних заводах, коні (у 1885 році було продано 2 тис. коней), продукти сільського господарства, взуття ярмолинецьких шевців, плетені з лози садові меблі і ткацькі вироби селян з с. Великої Дубнівки, гончарні вироби кустарів з Адамівки, Грим'ячки, Зінькова, а також вози, сільськогосподарський реманент тощо. Під час ярмарку проводились виставки коней з врученням призів, кінні змагання, виступав цирк, ставились комедії.

В Ярмолинцях жила значна кількість майстрів — столярів, теслярів, мулярів, руками яких зводилось багато будівель у містечку та навколишніх селах. Але низькі сезонні заробітки не могли забезпечити їм прожитку, вони змушені були шукати роботи на стороні. Осілими майстрами-кустарями були шевці, які збували свою продукцію на ярмарках. Так, у 1916 році шевським промислом займалися 60 жителів з 20 дворів[5]. З давніх часів у Ярмолинцях розвивалося бджільництво. Однією з най-

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр 1098, арк. 1.
[2] Там же, спр. 1093, арк. 3, 5.
[3] Там же, ф. 112, оп. 2, спр. 2583, том 1, арк. 7, 114, 115.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 303, спр. 63, арк. 26.
[5] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 418.

Вулиця в Ярмолинцях у 80-і роки XIX ст. З картини художника Ф. Рубо.

більших у Проскурівському повіті була пасіка пана Орловського (100 рамочних і 20 дупляних вуликів)[1].

Пожвавлення економічного життя сприяло збільшенню населення Ярмолинець. Якщо в 1882 році проживало 4130 чоловік, то у 1905-му 5723. З 1882 року тут діяли телеграф, пошта. Але загальний вигляд містечка залишався вкрай непривабливим. 1882 року Ярмолинці відвідав визначний російський художник-баталіст, автор відомої панорами «Бородіно» Ф. О. Рубо, який відтворив свої враження в картині «Вулиця у Ярмолинцях (Подільська губернія)»: вузенька, крива вулиця, на якій важко розминутись двом підводам, потопає в багнюці; обшарпані, скособочені халупи, з маленькими підсліпуватими віконцями. Немощені вулиці потребували бруківки, але губернське управління не могло знайти для цього потрібних коштів. Його мешканці взагалі терпіли від нестачі води, а під час ярмарків становище ставало особливо нестерпним—ціни на воду зростали неймовірно.

На початок XX ст. дроблення селянських наділів досягло крайніх меж. На 1905 рік у Ярмолинцях земельні наділи мали лише 565 господарств, яким належало 1955 десятин землі (під садибами 181, польової орної землі 1665, під левадами 9, вигонів 16 та непридатної 84 десятини). Лісу й сінокосів селяни не мали. Польова орна земля між господарствами розподілялася дуже нерівномірно. Так, 13 господарств мали від 5 до 9 десятин, 162 — від 3 до 5 десятин, 390 — від 1 до 3 десятин. 48 господарств городників не мали польової орної землі, а 49 сімей (239 чоловік) були безземельними[2]. В той же час пан мав 1613 десятин землі.

Революційні події 1905—1907 рр. знайшли широкий відгук серед трудящих містечка, які виступили одними з перших на Поділлі. В березні 1905 року селяни Ярмолинець і навколишніх сіл, зібравшись на сход, заявили, що не вийдуть на роботу, поки не підвищать розцінок у панських економіях: по 50 коп. на день чоловікові, 40 коп.— жінці і 25 коп.— підліткові[3]. Коли управителі економій набрали робочих з інших сіл, це викликало хвилю нових заворушень. 20 березня поліція заарештувала в Ярмолинцях 6 чоловік і кинула до проскурівської в'язниці[4]. Незважаючи на вжиті місцевими властями заходи, заворушення не припинялись і 24 березня управитель з Ярмолинець телеграфував проскурівському справникові: «Безвихідний стан продовжується, до згоди прийти неможливо. Найнятих на стороні селяни силою випроваджують, погрожуючи вбити»[5].

Протипоміщицькі виступи охоплювали дедалі більше сіл. Без козаків, поліції місцева влада не могла вже впоратися з селянами. Козацькі ескадрони направлялись туди, де виникали заворушення. У квітні майже в кожному селі перебували війська. Аж чотири ескадрони Білгородського полку було розташовано в Ярмолинцях та навколишніх селах[6].

---

[1] Журн. «Экономическая жизнь Подолии», 1913, № 17, стор. 41.

[2] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 222, 223.

[3] А. Зекцер. 1905 рік на Поділлі, ч. 1, стор. 17, 23.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. 281, оп. 1, спр. 7883, арк. 43.

[5] Там же, ф. 228, оп. 1, спр. 7346, арк. 22.

[6] Там же, спр. 7315, арк. 307—309.

Царський уряд не піклувався і про охорону здоров'я трудящих. У 1908 році в Ярмолинцях була аптека (з 1790 р.) і земська лікарня на 10 ліжок, яка містилася в старому приватному дерев'яному будинку. Тут працювали лікар, два фельдшери й акушерка. Лікарська дільниця обслуговувала Ярмолинці і 37 сіл Ярмолинецької та Шарівської волостей з населенням близько 38 тис. чоловік[1]. Злидні, антисанітарні умови життя спричиняли часті інфекційні захворювання. Тиф і віспа косили селян. В 1909 році в ярмолинецькій лікарняній дільниці хворіло на інфекційні хвороби 1722 чоловіка.

Культура й освіта були вкрай занедбані. У 1905 році в Ярмолинцях існували лише двокласне сільське училище (з 1864 по 1901 рік — однокласне), з 1897 року школа грамоти для дівчат та церковнопарафіяльна школа. У 1901 році в училищі навчалося 92 учні, а закінчили його лише 10 хлопчиків і 2 дівчинки. Власті виділяли на утримання шкіл всього 226 крб. на рік[2].

Антинародна політика буржуазно-поміщицького Тимчасового уряду ще більше загострила класові суперечності. Коли стало відомо про перемогу Жовтневого збройного повстання у Петрограді, в Ярмолинцях почалася боротьба за встановлення Радянської влади. Вже 11 листопада 1917 року подільському губернському комісару надійшла телеграма: «В Ярмолинцях селяни захопили поміщицьку садибу». Селяни відмовлялися виконувати розпорядження Центральної ради та її місцевих органів. Народні виступи набули таких масштабів, що туди було надіслано загін донських козаків[3]. Але репресії не спинили революційного руху, боротьба тривала. В кінці листопада 1917 року тут проголошено Радянську владу[4]. Головою Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів став Й. К. Зеленовський. Рада сформувала червоногвардійський загін, до якого увійшло близько 40 чоловік. У лютому 1918 року землі пана Орловського були розподілені між бідняками[5].

Наприкінці лютого 1918 року Ярмолинці захопили австро-німецькі інтервенти, а в другій половині листопада — війська буржуазно-націоналістичної Директорії. У лютому — березні 1919 року повстанський рух проти жовтоблакитників охопив увесь Проскурівський повіт. У лютому слідом за трудящими Проскурова проти Директорії виступили робітничо-селянські маси Ярмолинець. На початку квітня частини 2-ї Української радянської дивізії при підтримці місцевого партизанського загону визволили містечко. Серед воєнних трофеїв було 200 гармат, чимало кулеметів та іншого військового спорядження[6].

На початку червня 1919 року петлюрівці прорвали фронт Гусятинсько-Волочиської бойової дільниці і вдруге оволоділи Ярмолинцями. В ході Старокостянтинівсько-Проскурівської операції частин Червоної Армії на початку липня 1919 року підрозділи Богунської бригади очистили Ярмолинці від українських буржуазних націоналістів[7]. Але в другій половині липня вони знов вдерлися в містечко, а в грудні його окупували польські інтервенти. Під час Проскурівського рейду 8-ї Червонокозачої дивізії в липні 1920 року радянські кіннотники захопили на станції Ярмолинці 2 ешелони, в одному з яких розміщувалося управління головного інтенданта 6-ї польської армії, в другому — знаходилося майно, награбоване у місцевого населення. Слідом за червоними козаками в Ярмолинці вступили частини 14-ї радянської армії, активну допомогу яким подав партизанський загін, очолюваний С. С. Хоптяром.

---

[1] В. П. Фиалковский. Краткий обзор состояния медицины в Подольской губернии за 1911 год. Каменец-Подольский, 1913, стор. 12, 13.

[2] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1902 год, ч. 1, стор. 150.

[3] ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 50, арк. 53, 107. 229.

[4] П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, стор. 180, 181.

[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 16, арк. 8, 9.

[6] І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні, стор. 151; газ. «Красная Армия», 12 квітня 1919 р.

[7] Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, стор. 61.

З кінця вересня і до середини листопада в містечку знов лютували петлюрівці. 19 листопада 1920 року 134-а бригада 45-ї дивізії 14-ї радянської армії, наступаючи у напрямі Шарівки, Солобковець, Зінькова, остаточно визволила Ярмолинці[1].

Розпочався період мирного будівництва. Партосередок, КНС, утворені 1921 року[2], очолили боротьбу трудящих за відбудову народного господарства. Вони боролися з бандитизмом, допомагали організовувати сільські кооперативи, займалися ліквідацією неписьменності. Активну участь у роботі КНС брала молодь, особливо бідняцька, вона й стала ядром комсомольського осередку, який оформився 1923 року.

З березня 1923 року Ярмолинці — центр району. Тут створюється районна партійна організація, яка вже в серпні 1924 року налічувала 52 чоловіка[3]. За рік свого існування вона зросла на 28 чоловік. Тільки в Ярмолинцях за ленінським призовом вступило до партії 9 чоловік. У 1925 році діяли сільське споживче, сільськогосподарське і кредитне товариства, агрономічна і ветеринарна дільниці. Працювали пошта, телеграф, лікарня, аптека, дві семирічні школи, хата-читальня з сільською бібліотекою.

В перші роки мирного будівництва постало питання про ліквідацію неписьменності. За цю справу активно взялися комсомольці. Було відкрито 2 гуртки лікнепу і школу для підлітків, виділено кошти і приміщення для клубу піонерів. Партійна і комсомольська організації проводили велику роботу по залученню жінок до активного політичного життя.

Партійна організація керувала всіма ділянками життя. В березні 1929 року вирішувались питання створення колгоспів і проведення землевпорядкування, допомоги бідноті посівним матеріалом, кредитом і тягловою силою, роботи споживчого товариства. Восени того ж року в Ярмолинцях створено ініціативну групу для організації громадського господарства. Протягом 1929—1930 рр. виникають артілі «Веселе життя», «Більшовик». Колективізації шкодили куркулі, які вчиняли замахи на організаторів і голів колгоспів, палили їхні хати[4].

Переборюючи труднощі, колективні господарства розвивались. Артіль «Більшовик» в 1936 році стала передовою в районі. Разом з артіллю «Веселе життя» за одержання високих урожаїв рапсу 1939 року вона була учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

Ярмолинецька МТС, утворена 1930 року, обслуговувала всі колгоспи району. Рік у рік збільшувалась її матеріальна база. В 1932 році вона мала вже 30 тракторів, а в 1940-му — 94, крім того,— 24 комбайни. МТС виконувала 62 проц. всіх польових робіт в артілях. Кращих передовиків МТС трактористів М. Т. Білоуса, С. Ф. Ковальчука, О. І. Марусія за високі показники в роботі в 1939 році було занесено до Почесної книги Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки був бригадир колгоспу «Більшовик» Г. Я. Пахній, який зібрав по 25 цнт пшениці на площі 29 гектарів.

У Ярмолинцях діяло кілька підприємств промислової кооперації, зокрема деревообробна та текстильна артілі. У 1940 році вони випустили продукції на 8 млн. крб. Тут працювало пересічно 158 робітників.

начних успіхів досягнуто в охороні здоров'я трудящих. 1939 року закінчено будівництво нової лікарні на 60 ліжок. У ній працювали 2 лікарі, 18 чоловік середнього медперсоналу. Діяли пологовий будинок на 10 ліжок, поліклініка, а також постійні дитячі ясла, дитячий садок.

У 1935 році на базі семирічної створено середню школу, а через п'ять років у середній і неповній середній школах було 722 учні та 30 учителів. З 1932 року тут видається районна газета «Колгоспник прикордоння». У 1939 році збудовано новий

---

[1] ЦДАРА, ф. 102, оп. 3, спр. 4, арк. 166, 167; ф. 199, оп. 4, спр. 347, арк. 2—5; ф. 1421, оп. 2, спр. 38, арк. 315.

[2] Хмельницький облпартархів, ф. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

[3] АІІП ЦК КП України, ф. 28, оп. 1, спр. 967, арк. 53.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 17, арк. 9—11.

кінотеатр, організовано колгоспний пересувний театр. Люди, пізнавши радість письменності, потяглися до книги й навчання.

Багато праці докладало населення, щоб прикрасити своє містечко, упорядкувати місця відпочинку й дозвілля. Заклали сквер, розпочали будівництво стадіону, на вулицях висаджувалися дерева.

Полум'я війни, яке вже кілька років перед тим ширилось по Європі, дійшло до нашої країни, обпалило й жителів Ярмолинець. 8 липня 1941 року ворог захопив містечко. Гинуло у вогні народне добро, створене багаторічною працею людей, горіли лікарня, школа; фашисти знищили все єврейське населення. Потяглися на захід ешелони з награбованим хлібом, худобою і майном. Молодь вивозили на каторжні роботи до Німеччини. Карні загони гітлерівців жорстоко розправлялися з непокірними. Так встановлювався «новий порядок». Не скорившись йому, радянські патріоти вступили в активну боротьбу проти ворога.

В Ярмолинцях виникла підпільна група, яка встановила зв'язок з підпільниками Проскурова[1]. На території району почали діяти партизанські загони. В 1943 році партизани одного з загонів з'єднання І. К. Николюка розгромили ярмолинецький поліцейський відділок, забрали зброю.

Багато жителів билися проти ворога на фронтах Великої Вітчизняної війни. За виключний героїзм, проявлений у боях з ворогом, комсомолець навідник 493-го винищувального протитанкового артилерійського полку резерву Головного командування сержант С. І. Хоптяр Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1945 року удостоєний звання Героя Радянського Союзу[2] (загинув 30 квітня 1945 року). З 1967 року піонерська дружина Ярмолинецької середньої школи, в якій вчився С. І. Хоптяр, носить його ім'я. 230 ярмолинчан загинуло на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Весна 1944 року принесла трудящим визволення. 91-а окрема танкова бригада 6-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії генерал-полковника П. С. Рибалка, що входила до складу військ 1-го Українського фронту, після тяжких, тривалих боїв 27 березня оволоділа Ярмолинцями. Першим на танку ввірвався сюди гвардії капітан П. П. Крюковський (нині проживає в м. Сімферополі). 215 радянських солдатів і офіцерів віддали своє життя в боях за містечко. Німецько-фашистські загарбники втратили понад 100 танків, близько 5 тис. солдатів і офіцерів.

Фашисти заподіяли господарству Ярмолинець великої шкоди: пограбували колгоспи, зруйнували приміщення підприємств, медичних і культурних закладів, спалили десятки будинків. Збитки, заподіяні окупантами тільки мешканцям містечка, становили 6,6 млн. карбованців[3].

Одразу ж після визволення населення приступило до відбудови зруйнованого господарства. Почали працювати райком КП(б)У, райвиконком. В МТС було створено 8 тракторних бригад. Колгоспники відроджених артілей почали сівбу. Через деякий час на ланах уже працювало 7 тракторів, 60 тракторних плугів, 22 тракторні культиватори, 18 тракторних зернових і 10 бурякових сівалок. До збирання першого врожаю відремонтовано 32 молотарки і 7 комбайнів. МТС в цей час обслуговувала 36 колгоспів[4].

На 1 травня 1944 року відновлено роботу електростанції, хлібопекарні, лікарні. Ярмолинчани взяли шефство над шахтою № 59 тресту «Фрунзевугілля», відрядили робітників та надіслали продукти харчування.

Почала виходити районна газета «Шляхом Леніна». Вона опублікувала листа бійців і командирів 91-ї окремої танкової бригади, що визволяли Ярмолинці і передали трудящим фронтовий першотравневий привіт та побажання їм успіхів

---

[1] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 205.
[2] Архів МО СРСР, оп. 793 756, спр. 51, арк. 210.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 927, арк. 3.
[4] Хмельницький облпартархів, ф. 487, оп. 5, спр. 238, арк. 232, 233.

у відбудові господарства. У своїй відповіді трудящі запевнили фронтовиків, що «в найближчий час відбудують зруйновану промисловість і місцеві колгоспи»[1].

Не забували в Ярмолинцях і про поранених бійців. Населення взяло шефство над евакогоспіталем, що знаходився в Кам'янці-Подільському, допомагало йому продуктами харчування, надсилало подарунки.

В березні 1945 року на ознаменування першої річниці визволення області від німецько-фашистських загарбників ярмолинчани взяли активну участь у збиранні коштів на побудову авіаескадрильї «Радянське Поділля».

Трудящі селища доклали багато сил і енергії для дальшого розвитку господарства, підвищення врожайності зернових і технічних культур, своєчасного проведення сільськогосподарських робіт. У серпні 1945 року машиністи МТС Л. Штогрин, Ф. Гевал, І. М. Бурбела звернулися до всіх машиністів Кам'янець-Подільської області з закликом включитись у всесоюзне соціалістичне змагання на честь перемоги. Вони зобов'язалися щодоби намолочувати 18—25 тонн зерна[2]. Це зобов'язання вони виконали, а їх заклик був широко підхоплений трудящими області. У квітні 1946 року Ярмолинецькому району за одержання високого врожаю зернових культур і піднесення колгоспного тваринництва вручено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР і грошову премію. Того ж року трудящі району обрали депутатом Верховної Ради СРСР секретаря РК КП(б)У М. Т. Подольського.

Трудові досягнення ярмолинецьких комсомольців були відзначені Центральним Комітетом ВЛКСМ. Районна комсомольська організація одержала перехідний Червоний прапор ЦК ВЛКСМ, як «символ честі і моральної згуртованості»[3].

У 1948 році колгоспи Ярмолинець — ім. Петровського, ім. Сталіна, ім. Шевченка та «Більшовик» — повністю освоїли довоєнні посівні площі, добилися врожайності, яка перевищувала довоєнну, значного збільшення поголів'я худоби. Передовою в області стала Ярмолинецька МТС, яка план 1947 року виконала на 141 проц. Для поширення передового досвіду ярмолинчан у січні 1948 року в райцентрі проведено обласну агротехнічну конференцію.

Багато уваги приділялося роботі закладів народної освіти і культури. Ще в липні 1944 року відремонтовано приміщення середньої школи і кінотеатру, відчинила двері й бібліотека. В жовтні 1946 року почав працювати відбудований районний клуб, пізніше відкрито будинок культури. Методом народного будівництва в 1950 році споруджено стадіон.

Широко відзначили трудящі всенародне свято — 300-річчя возз'єднання України з Росією. В районному будинку культури відбулась урочиста сесія районної Ради депутатів трудящих разом з представниками партійних, профспілкових, комсомольських та інших організацій, передовиками колгоспного виробництва. На стадіоні було проведено спортивні змагання.

Птахоферма колгоспу ім. Мічуріна. Селище Ярмолинці, 1969 р.

Включившись у соціалістичне змагання на честь XX з'їзду КПРС та XIX з'їзду КП України, хлібороби ярмолинецьких артілей «Іскра» (колишні ім. Петровського та ім. Сталіна) й ім. Мічуріна (колишні ім. Шевченка та «Більшовик») розширили посівні площі під усі культури, особливо під цукрові буряки, а це сприяло значному збільшенню прибутків цих господарств. Підвищувалась урожайність артільних ланів. У ювілейному 1957 році колгосп ім. Мічуріна зібрав пересічно зернових і бобових культур по 17,5 цнт з га, цукрових буряків — по 263 цнт, мав 371 голову

[1] Газ. «Шляхом Леніна» (Ярмолинці), 6 травня 1944 р.
[2] Газ. «Шляхом Леніна», 2 серпня 1945 р.
[3] Газ. «Шляхом Леніна», 4 липня 1946 р.

великої рогатої худоби, 514 свиней.

Колгоспний ставок у Ярмолинцях. 1970 р.

У 1962 році після об'єднання артілей утворився колгосп ім. Мічуріна — велике спеціалізоване господарство для відгодівлі великої рогатої худоби з добре розвинутим рільництвом, птахівництвом, городництвом і садівництвом. В його користуванні — 4529 га землі, з них орної—3554 га, садів—64 га, сінокосів — 86 га, пасовиськ — 23 га. В артілі тоді налічувалося 32 трактори, 22 комбайни, 20 вантажних автомашин, 67 електродвигунів. Стадо великої рогатої худоби досягло 3113 голів, птиці — 16 664 штуки. Пересічно врожайність у 1967 році становила зернових культур з гектара 33,7 цнт, цукрових буряків — 336 цнт[1].

Успіхів артіль досягла завдяки невтомній праці колгоспників. Рішенням райкому КП України та райвиконкому занесено до районної Книги пошани з присвоєнням звання «майстер — золоті руки» бригадирів комплексних бригад В. П. Овчарука та О. В. Школьник, ланкових Н. М. Гуменюк, В. П. Крачківську, М. А. Клепач, С. В. Марусій, Н. Я. Бобик, Г. М. Басюк, Н. І. Чаплій, а старшому агроному районного об'єднання «Сільгосптехніки» А. О. Левицькому присвоєно звання заслуженого агронома УРСР.

Комсомольський ватажок колгоспу ім. Мічуріна М. М. Гонтар, яка за активну роботу в комсомолі нагороджена Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ, була делегатом XX з'їзду ЛКСМУ.

В 1958 році Ярмолинці віднесено до розряду селищ міського типу. Тут зростають і міцніють промислові підприємства — районне об'єднання «Сільгосптехніки», кукурудзокалібрувальний, 2 цегельні заводи, будівельна організація, лісгоспзаг, харчокомбінат, комбінат побутового обслуговування, друкарня, хлібоприймальний пункт, на яких у 1967 році працювало понад 800 чоловік, а випуск валової продукції дорівнював 2,4 млн. крб. Повністю забезпечує населення електроенергією мережа районного управління «Вінницяенерго». Калібрована кукурудза відправляється не тільки до прибалтійських республік і Казахстану, а й до Болгарії, НДР, Румунії, Угорщини, Чехословаччини і Фінляндії.

У 1969 році промислові підприємства Ярмолинець реалізували готової продукції на 3,2 млн. крб. З 1970 року почала діяти фабрика господарських товарів, на якій працює 41 робітник. На території селища будується комплекс для відгодівлі 8 тис. голів свиней.

Через місцеву автобусну станцію щодня проходить 176 автобусів, сполучаючи Ярмолинці з Києвом, Хмельницьким, Кам'янець-Подільським і 20 селами району. Споруджена нова автобусна станція.

Широко розгорнулося також житлове будівництво. Лише за останні три роки в селищі на кошти підприємств, організацій і колгоспу збудовано 9 житлових будинків загальною площею 2340 кв. метрів та 61 індивідуальний житловий будинок. Значні роботи проведено щодо благоустрою селища. Прокладено 5,5 км водопроводу, заасфальтовано та освітлено світильниками вулиці, обсаджено їх декоративними кущами і деревами. Коли проходиш цими вулицями і майданами, з вдячністю згадуєш тих, чиїми руками і волею зведено тут нові споруди.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 17, арк. 1, 2.

Вулиця Хмельницького в Ярмолинцях. 1970 р.

Охорону здоров'я трудящих здійснюють лікарня на 200 ліжок та медичні пункти на станції Ярмолинці і при «Заготзерно», де працюють 35 лікарів і 92 чоловіка середнього медичного персоналу. Медичні установи обладнані найновішою лікувальною апаратурою.

В селищі є дві середні школи, що мають понад 1100 учнів і 79 вчителів. Є також середні школи робітничої молоді і заочна. Одній з найдосвідченіших вчительок Г. Т. Трачук присвоєно звання заслуженого вчителя УРСР.

Будинок культури, п'ять клубів стали вогнищами культурного відпочинку трудящих, впровадження в життя нових свят і обрядів. Агіткультбригада будинку культури посіла перше місце в області в змаганні на честь 50-річчя Радянської влади. Перед трудящими часто виступає фольклорно-етнографічний ансамбль «Кудрявчик», який широко використовує записи мелодій, зібрані дояркою Я. В. Решетняк з с. Лугового[1].

В новозбудованому приміщенні розташована районна бібліотека з читальним залом на 100 місць, абонементом, книгосховищем, кімнатою для методичної роботи. Фонд бібліотеки налічує 24350 томів. Тут проводяться читацькі конференції, літературні вечори, вечори книг і книжкові виставки. Працюють бібліотеки і при місцевих клубах. Збудовано новий кінотеатр. З 1966 року працюють дитяча музична школа, будинок піонерів. Велику популярність завоював гурток інтернаціональної дружби. Йде жваве листування з болгарськими школярами з м. Сілістри, польськими школярами з м. Кракова. 1967 року ярмолинчани гостинно приймали в себе болгарських друзів.

Працьовиті руки ярмолинчан перетворили колись занедбане містечко в красиве соціалістичне селище. Змінилися Ярмолинці, виросли їх люди — активні будівники комуністичного суспільства.

А. А. ТОМАШЕВСЬКИЙ

МИХА́ЙЛІВКА

Михайлівка (в XVI—XVII ст.— Микитин, з XVIII ст. до квітня 1946 року — Михалпіль) — село, центр сільської Ради. Розташована на обох берегах річки Вовчка, за 28 км на південний схід від обласного центру і за 17 км від найближчої залізничної станції Коржівці на лінії Жмеринка — Хмельницька. Населення — 1125 чоловік. Сільраді підпорядковані села Видошня, Іванівка, Королівка, Лука і Микитинці.

На території села виявлено залишки поселення трипільської культури (III тисячоліття до н. е.). У Михайлівці ще в першій половині XIX ст. зберігались залишки кам'яного укріплення[2], яке належало давньому місту Микитину, заснованому в кінці XVI століття на місці зруйнованого кримськими татарами поселення[3].

Розташування Микитина неподалік від торговельних шляхів, що вели із заходу на південний схід, сприяло швидкому економічному розвиткові поселення і зростан-

[1] Газ. «Вісті з України», 2 жовтня 1963 р.
[2] Журн. «Подольские епархиальные ведомости», 1869, № 17, стор. 722.
[3] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 526.

ню його населення. На початку XVII ст. Микитин одержує магдебурзьке право і герб. Щотижня, в неділю, тут відбувалися торги, тричі на рік — ярмарки місцевого значення.

В період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. міщани і селяни Микитина взяли участь у боротьбі проти польсько-шляхетського панування. Тому місто кілька разів зазнавало нападів ворожих військ, які майже повністю зруйнували його. 1672 року Микитин, як і інші міста й села Поділля, був загарбаний Туреччиною. Після того, коли Туреччина повернула Поділля Польщі, залишки міста і його землі дісталися коронному писарю Михайлу Ржевуському, який назвав поселення своїм ім'ям[1]. На початку XVIII ст. Михалпіль заселявся не тільки українцями — вихідцями з Волині і Руського воєводства, а й жителями Молдавії, Буковини та півдня Подільського воєводства. В середині XVIII ст. Михалпіль став одним з найбільших містечок Летичівського повіту. Тоді тут переважало українське населення, але було також чимало євреїв і поляків. Головним заняттям українського населення було землеробство. Земля належала панам — Ржевуським, пізніше Ворцелям, Вислоцьким. За користування землею селяни, що мали деякі пільги, на початку XVIII ст. сплачували невеликий натуральний і грошовий чинш. Та незабаром їх позбавили пільг і примусили відбувати панщину по 2—3 дні на тиждень. Була збільшена й грошова данина. Жителі Михалполя зазнавали ще й національних та релігійних утисків. Місцеві власті, служителі костьолу насаджували католицизм, переслідували тих, хто відмовлявся приймати католицьку віру.

Містечкова біднота займалась переважно ремеслами — ткацтвом, кравецтвом, шевством, кушнірством, чинбарством, гончарством. Торгівлю міцно тримали в своїх руках заможні євреї і шляхта. У 1734 році біднота Михалполя взяла участь у селянсько-гайдамацькому повстанні, яке в липні—серпні охопило майже все Подільське воєводство[2].

Певні зміни в житті населення Михалполя сталися після возз'єднання Правобережної України з Російською державою. Створилися кращі умови для розвитку кустарного виробництва і торговельних зв'язків із східними районами України і Росією. Однак становище селян лишалося тяжким. На початку 40-х років XIX ст. близько 850 десятин землі належало панам В. Скибневському і Л. Баранецькому. Наділ тяглих селянських господарств становив лише 4,8 десятини польової орної землі і 1,5 десятини сінокосу[3]. Поміщики жорстоко визискували кріпаків. Чоловіки тяглих господарств відбували на рік 156 днів панщини. Відробляли вони також 12 шарваркових (будівельних) і 6 літніх (згінних) днів. Жінки вирощували для панського двора овочі, коноплі, пряли пряжу, виконували багато інших повинностей. Крім того, тяглові господарства давали натуральний чинш і грошовий оброк — 2,5 крб. сріблом на рік[4].

Мало що змінилося після інвентарної реформи. Земельні наділи селян залишились такими ж злиденними. Лише панщину було зменшено на 18 днів на рік, скасовано грошовий та натуральний чинш[5].

Під час проведення селянської реформи поміщик Л. Косельський, який купив михалпільський маєток, намагався позбавити селян значної частини польових угідь. Однак царський уряд, наляканий посиленням селянського руху і польським повстанням 1863 року, змушений був видати указ про перегляд на Правобережній Україні викупних договорів, укладених між поміщиками і селянами в 1862 році, та про зменшення викупних платежів. За викупним договором, затвердженим в 1867 році, тяглі селянські господарства Михалполя одержали по 0,67 десятини садибної і 6,6 десятини

---

[1] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, вып. 9, стор. 526.
[2] Там же, стор. 520.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 654, арк. 12.
[4] Там же.
[5] Там же, арк. 15, 16.

орної землі. За ці наділи вони мали виплатити казні на протязі 49 років 13,3 тис. крб. сріблом. Щороку кожний піший селянський двір сплачував по 4,7 карбованця[1].

В післяреформений період у Михалполі, як і в інших містечках і селах Поділля, відбувався процес класового розшарування селян. Невелика група куркулів, яка застосовувала найману працю, рік у рік багатіла. Але переважна більшість селян, не витримавши конкурентної боротьби з поміщицькими і куркульськими господарствами, біднішала, розорялась. Однією з причин зубожіння селянських господарств було дроблення польових наділів внаслідок швидкого зростання населення. За час з 1867 по 1906 рік кількість селянських дворів у Михалполі збільшилась втроє, а площа земель лишилась без змін. Як свідчить офіціальна статистика, у 1906 році з 171 селянського господарства 10 не мали польових наділів, площа поля 35 дворів не перевищувала 1 десятини, 72 господарства користувалися ділянками від 2 до 3 десятин і тільки 54 двори мали по 4—6 десятин орної землі[2].

Бідняки Михалполя гнули спину в маєтках місцевих поміщиків Баранецької і Стокальського, яким належало 847 десятин найкращої землі, та в куркульських господарствах. Улітку вони шукали роботу в чорноморських портах, в економіях бессарабських і херсонських поміщиків. Мізерними були заробітки селян, які працювали у маєтках місцевих панів. Під час сівби і збирання хлібів, наприклад, Баранецька платила за день чоловікам 25—35 коп., жінкам — 15—20 коп., а підліткам — по 7,5—12 коп., в той час, як фунт пшеничного хліба в Летичівському повіті коштував 4,5 копійки[3].

Основним заняттям міщан (в 1904 році в Михалполі їх налічувалося близько 1300 з 2430 чоловік населення) було виготовлення кустарної продукції і дрібна торгівля. Вони вичинювали шкури, виробляли вози, колеса, сани, взуття, одяг, хлібобулочні і кондитерські вироби, лойові свічки. Кустарі збували свою продукцію на місцевому ярмарку, що відбувався два рази на місяць, у власних невеликих рундуках. У зв'язку зі збільшенням продажу на місцевому ринку товарів масового споживання, що надходили з промислових районів, кустарні промисли в Михалполі занепадали. Розоряючись, кустарі йшли в кабалу до багатих торговців.

На низькому рівні стояло медичне обслуговування населення. Лише в кінці XIX ст. земство відкрило лікарню, для якої виділяло мізерні кошти. Вони витрачались, головним чином, на оплату праці медичного персоналу і купівлю найнеобхідніших інструментів та ліків. Лікарня містилася в невеликій хаті, в якій одне біля одного тулилися 10 ліжок. Волосне правління і лікар багато разів зверталися до Летичівської повітової земської управи з проханням відпустити кошти для будівництва лікарняного приміщення, однак його так і не збудували. Невеликим був штат лікарні — один лікар, два фельдшери і акушерка. Лікарня обслуговувала населення 43 сіл, в яких у 1910 році налічувалося 30,8 тис. чоловік[4].

Місцеві власті мало турбувалися про розвиток народної освіти. Тільки в 1880 році тут відкрилося однокласне початкове народне училище. Для його утримання казна виділяла всього 226 крб. на рік. Оскільки цих грошей не вистачало навіть для оплати праці одного вчителя, то місцева управа щорічно асигнувала училищу 310 крб. В 1903 році в ньому вчилися 51 хлопчик і 5 дівчаток[5]. У Михалполі була і церковнопарафіяльна школа, яка мала ще менше дітей[6]. Як свідчить офіціальна статистика, в 1908/09 навчальному році тільки 14,6 проц. дітей відвідувало школи. Більшість учнів не закінчувала трирічного курсу навчання. Так, у 1903 році однокласне училище закінчило лише 7 учнів.

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 2, спр. 18608, арк. 1—6.

[2] Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 132, 133.

[3] Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год, стор. 179.

[4] В. П. Фиалковский. Краткий обзор состояния медицины в Подольской губернии за 1911 год, стор. 14, 15.

[5] Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 год, ч. 2, стор. 36.

[6] А. Крылов. Населенные места Подольской губернии, стор. 118.

Трудящі Михалполя не мирилися з царськими порядками, вони повставали проти надлюдської експлуатації бідноти поміщиками і капіталістами, проти поліцейської сваволі. Коли тут стало відомо про повалення царя, селяни, міська біднота виступили проти місцевих органів самодержавства. В другій половині березня 1917 року вони ліквідували волосне правління, волосний суд, урядницький пункт, вигнали стражників. На волосних зборах представників сільвиконкомів обрали волосний виконавчий комітет. У квітні його члени та представники сільвиконкомів волості взяли участь у з'їзді селян Летичівського повіту. З'їзд прийняв рішення про організацію контролю за оплатою праці селян у поміщицьких маєтках, про підвищення розцінок на роботи в панських економіях, про створення Ради селянських депутатів повіту[1].

Незважаючи на опір поміщиків і протидію військових властей, михалпільські селяни активно боролися за втілення в життя постанов свого з'їзду. Під час жнив вони явочним порядком косили панський хліб, забираючи третину врожаю. В листопаді 1917 року після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді сільська біднота розпочала боротьбу за утвердження Радянської влади. Їй допомагали солдати революційних частин 7-ї армії. Очистивши Михалпільську волость від військ, що підтримували буржуазно-націоналістичну Центральну раду, вони створили умови для організації в містечку Радянської влади, яка була встановлена в грудні 1917 року[2].

Та незабаром Михалпіль захопили австро-німецькі окупанти, які встановили жорстокий режим терору і грабежу. Але ні масові арешти борців за владу Рад, ні катування та розправи не злякали трудящих. В Михалполі розгорнув роботу підпільний ревком, до складу якого входили Криськов, Лоїк та інші. Він підтримував зв'язок з підпільниками Деражнянської, Зіньківської та інших волостей. Ревком згуртовував трудящі маси на боротьбу проти інтервентів та гетьманщини. В листопаді 1918 року владу в Михалполі захопила Директорія. В ніч з 5 на 6 квітня 1919 року частини 2-ї Української радянської дивізії визволили містечко від куркульсько-петлюрівських банд. У Михалполі створюються волосний і сільський ревкоми, а згодом і комітет бідноти. Головою революційного комітету обрали М. І. Бальбузу[3].

Перед волосним та сільським ревкомами і комбідами в той час стояли важливі завдання — зміцнити Радянську владу, налагодити роботу господарських організацій і закладів культури, зміцнити їх відданими робітничо-селянській владі працівниками, організувати розподіл поміщицьких і церковних земель між незаможними селянами. Крім того, треба було матеріально допомагати Червоній Армії, яка мужньо боролася проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

Держава допомагала сільській бідноті насінням для посіву та реманентом. З волосного посівного фонду видавалося зерно ярових культур, з прокатного пункту — сільськогосподарські машини і знаряддя. Завдяки цьому сівба ярих пройшла успішно. Вживалися заходи щодо налагодження роботи дільничної лікарні та шкіл.

Але радянському будівництву, що розгорнулося, заважали внутрішні і зовнішні вороги — петлюрівці і польська вояччина. Рішучий наступ частин Червоної Армії проти петлюрівських військ розпочався 10 листопада 1920 року. Навальним ударом кавалерійські і стрілецькі з'єднання прорвали фронт у районі Могилева-Подільського. Переслідуючи з боями відступаючих петлюрівців, кавбригада Г. І. Котовського 16 листопада зосередилася у Михалполі. За ініціативою політпрацівників бригади тут відбувся мітинг, після якого група селянської молоді влилася в кавбригаду і 135-у стрілецьку бригаду 45-ї стрілецької дивізії, яка підтримувала кіннотників під час їх рейду на Проскурів.

[1] Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 50.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 17/2, арк. 7.
[3] Там же, спр. 17/2, арк. 7, 8.

Одразу ж після визволення відновили діяльність волосний і сільський ревкоми, комітети незаможних селян. На початку 1921 року у волості проведено вибори до місцевих Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, створено волосний виконавчий комітет Рад з відділами: земельним, народної освіти, праці і військовим. Розгорнув роботу партійний осередок, який в 1921 році налічував 6 членів і 2 кандидати у члени КП(б)У[1].

Діяльність радянських установ, комітетів незаможних селян проходила в умовах гострої класової боротьби. Куркулі, петлюрівські агенти намагалися проникнути у Ради й комнезами, щоб вести підривну діяльність. Українські буржуазні націоналісти, попи, ксьондзи, сіоністи розгорнули шалену агітацію проти Радянської влади.

Велике політичне і господарське значення мав розподіл колишніх поміщицьких земель. Збільшення польових наділів, невисокий продподаток були головною умовою швидкої відбудови сільського господарства у Михалполі й волості. В середині 20-х років більшість селян стала середняками. В 1925 році в 240 селянських господарствах Михалполя налічувалося 75 плугів, 151 борона, 177 коней, 257 голів великої рогатої худоби (у т. ч. 176 корів), 96 свиней[2].

Сільська Рада сприяла відродженню кустарної промисловості. В 1922—1923 рр. кустарі Михалполя шили одяг, взуття, виробляли конопляні тканини, бляшаний посуд тощо. Тут було багато столярів, бондарів, стельмахів, ковалів.

Незважаючи на труднощі відбудовного періоду, Радянська влада проявляла піклування про налагодження медичного обслуговування і розвиток культури. У 1921 році в селі відновила роботу лікарня, в якій працював лікар, фельдшер і акушерка. Того ж року почала працювати чотирирічна трудова школа, а в 1924-му за рішенням Михалпільського райвиконкому (в 1923—1959 рр. Михалпіль був районним центром) — семирічна школа. Зроблено перші кроки щодо ліквідації неписьменності.

Розгорталась і культурно-освітня робота. Вона зосереджувалась у селянському будинку, відкритому 1923 року. Працівники райпарткому, райвиконкому, місцеві вчителі, лікар виступали з доповідями й лекціями. Працювала хата-читальня, куди щовечора збиралась молодь, дорослі, щоб почитати свіжі журнали й газети.

Велика роль в організації культурно-освітньої роботи належала комсомольському осередку, створеному у Михалполі 1922 року[3]. Активно працювали серед молоді перші комсомольці. Вони організовували для молоді лекції, бесіди на політичні, атеїстичні, літературні та інші теми. З ініціативи комсомольців почали працювати драматичний і хоровий гуртки, виступи яких мали великий успіх серед населення.

Михалпільський райком КП(б)У, сільська Рада, комнезам приділяли велику увагу залученню трудящих селян до різних форм кооперації. У 1925—1927 рр. у Михалполі створено ряд сільськогосподарських кооперативних товариств, які займалися постачанням селянам сільськогосподарських машин і реманенту, сортового насіння зернових, технічних і овочевих культур, організовували збут продукції рільництва і тваринництва.

На той час важливе місце в діяльності партійного осередку і сільської Ради займала підготовча робота до розгортання колективізації селянських господарств. Значну роль у кооперативному русі відіграло створення 1927 року у Михалполі двох товариств спільного обробітку землі[4]. Через два роки ТСОЗи перейшли на статут сільськогосподарської артілі, а на початку 1930-го переважна більшість бідняків і середняків вступила до колгоспів «Заповіт Ілліча», ім. Будьонного та «П'ятирічку за чотири роки». В 1934 році колективізацію селянських господарств в основному було завершено.

---

[1] Хмельницький облпартархів, ф. 1067, оп. 1, спр. 3, арк. 17.
[2] Матеріали до опису округ УРСР. Проскурівська округа, стор. 16—19.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 221, оп. 1, спр. 22, арк. 78; ф. 1151, оп. 1, спр. 10, арк. 39.
[4] Там же, спр. 36, арк. 183

Партійним організаціям, створеним в артілях у 1931—1932 рр., довелося долати великі труднощі в боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Керівні працівники ще не мали належного досвіду в управлінні громадським господарством, недосконалою була система обліку та оплати праці, не налагоджено контроль за якістю виконаних робіт. Це затягувало сівбу, призводило до великих втрат урожаю.

Значну роль у подоланні цих труднощів відіграли машинно-тракторна станція та її політвідділ, організовані у Михалполі в серпні 1932 року. МТС направила в колгоспи трактори, організувала курси, де молоді колгоспники набували професії тракториста, комбайнера, шофера; підвищували свої знання бригадири, рільники, завідуючі тваринницькими фермами, бухгалтерські працівники.

Організація рільничих бригад і ланок та перехід до відрядної оплати в артілях зміцнили трудову дисципліну, підвищили якість роботи. Велике значення мало здійснення заходів щодо піднесення культури землеробства — введення 8-пільної сівозміни, внесення в грунт органічних і мінеральних добрив, поліпшення обробітку землі і догляду за посівами, скорочення строків виконання основних польових робіт. Внаслідок цього зростала врожайність зернових, технічних і овочевих культур. Великих успіхів у рільництві добились трудівники артілі «П'ятирічку за чотири роки». В 1937—1939 рр. вона одержувала з гектара пересічно по 18,8 цнт ячменю. Артіль була затверджена учасницею Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року і занесена до Почесної книги виставки.

У кожній з трьох артілей створено по п'ять ферм, в яких на 1 січня 1941 року налічувалося 380 коней, 304 голови великої рогатої худоби, 390 свиней, 240 овець[1].

Збільшувався парк машинно-тракторної станції, в 1940 році тут налічувалось 63 трактори і 18 комбайнів, на яких працювали 134 механізатори[2].

На початку 30-х років у Михалполі розпочалося кооперування кустарів. Створено три промислово-кооперативні артілі: деревообробну, взуттєву і швейну. В 1940 році в артілях працювало 111 робітників. Тоді ж стала до ладу й електростанція.

Поліпшувалось медичне обслуговування трудящих. Кількість ліжок у районній лікарні доведено до 40, а кількість медичного персоналу збільшилася до 8 чоловік. Велику профілактичну роботу проводила районна санітарно-епідеміологічна станція.

Дальшого розвитку набули народна освіта і культура. В 1928 році відкрито ще одну семирічну школу, яку 1934 року перетворено на середню. В 1940 році працювало в ній 15 учителів, навчалося 400 учнів; у семирічці було 294 учні. У 1936 році у Михалполі організовано вечірню школу, де вчилися молоді колгоспники і робітники. Діяли звуковий кінотеатр на 280 місць, будинок культури, районна бібліотека. Клуби і бібліотеки працювали і в колгоспах. Видавалася районна газета «Стахановець», тираж якої становив 3,5 тис. примірників.

У перші дні Великої Вітчизняної війни багато жителів Михалполя влилося до діючої армії, щоб зі зброєю в руках захищати соціалістичну Батьківщину від гітлерівських полчищ.

Німецько-фашистські загарбники вдерлися в село 12 липня 1941 року. Окупанти створили тут комендатуру, жандармерію, допоміжні установи — районну управу, поліцейське управління. Замість ліквідованих колгоспів було відкрито т. зв. общинні господарства, в яких людей примушували працювати задарма. Фашисти накладали на жителів села великі продовольчі й грошові податки. Майже все зерно, що вирощувалось, вивозилося до Німеччини.

На початку 1942 року окупанти розпочали т. зв. трудову мобілізацію молоді. За роки окупації з Михалполя відправлено на каторжні роботи 172 чоловіка. Місцеві окупаційні власті ретельно виконували інструкції правителів «рейху» про масове винищення радянських людей. Восени 1941 і в 1942 році гітлерівці розстріляли 662

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 216, арк. 5, 8, 19.
[2] Там же, ф. Р-791, оп. 1, спр. 39, арк. 6, 12.

мирних жителів Михалполя. Тут загинула від голоду велика група радянських військовополонених[1].

Хоч як лютували окупанти, їм не вдалося зламати волю радянських людей до боротьби проти фашистських поневолювачів. Боротьбу трудящих очолили комуністи. Для організації підпілля і партизанського руху за дорученням ЦК КП(б)У у вересні 1941 року до Михалполя прибув І. К. Николюк, який до війни працював першим секретарем Дунаєвецького райкому партії. Він створив підпільну партійну групу, до якої увійшли Л. Ф. Блощук, О. С. Побережний, О. Ф. Заславський, М. Р. Давидов та інші. Пізніше до роботи в підпіллі залучено Миколу, Сергія і Володимира Волкотрубів та М. О. Йонка. Коли підпільна організація зросла до 17 чоловік, було вирішено в її складі створити дві групи — диверсійну і агітаційно-пропагандистську[2]. Керівником диверсійної групи призначено О. С. Побережного, агітаційно-пропагандистської — М. Р. Давидова. Члени диверсійної групи, виявляючи мужність і винахідливість, активно боролися проти німецько-фашистських загарбників. На залізничній лінії Жмеринка—Проскурів вони пустили під укіс 25 військових ешелонів ворога, вивели з ладу Маниковецький спиртозавод, перешкоджали вивезенню до Німеччини худоби, зерна, овочів[3].

Агітаційно-пропагандистська група налагодила систематичне слухання зведень Радянського інформбюро, які потім розмножувались у вигляді листівок та розповсюджувалися в райцентрі і селах району. Група власними силами підготувала і випустила 3 листівки, кожну тиражем 1000 примірників, із закликом до населення саботувати розпорядження окупаційних властей, ухилятися від виїзду на роботи до Німеччини.

Наприкінці 1943 року на базі диверсійної групи створюється партизанський загін, яким командував В. Волкотруб. Партизани знищували німецьку військову техніку, руйнували залізничні лінії, мости, нападали на комендатури, поліцейські пости[4].

Партизанська боротьба у Михалпільському районі посилилась у березні 1944 року, коли війська 1-го Українського фронту розпочали Проскурівсько-Чернівецьку операцію. Внаслідок спільних дій підрозділів 18-ї армії та народних месників 26 березня 1944 року Михалпіль був визволений[5].

В кінці березня 1944 року відновилась діяльність райкому партії, райкому комсомолу, виконкому районної Ради депутатів трудящих, сільської Ради та інших установ.

Німецько-фашистські загарбники завдали великої шкоди господарству Михалполя. Тікаючи з села, вони зруйнували приміщення МТС, підприємств промислової кооперації. В колгоспах пошкодили приміщення ферм та інші господарські будівлі. Гітлерівці спалили десятки житлових будинків. Лише артілям завдали втрат на 11,6 млн. карбованців[6].

Внаслідок самовідданої праці трудівників уже в 1944 році стали до ладу промислові артілі, хлібопекарня, відбудовано приміщення колгоспних ферм, майстерні машинно-тракторної станції, створено слюсарню і ливарню. Крім того, капітально відремонтовано 10 комбайнів, 26 тракторів, 32 молотарки, 24 тракторні плуги, 5 вантажних автомобілів[7].

Михалпільська сільська Рада організувала у квітні 1944 року три недільники, під час яких упорядковано та очищено вулиці, двори і площі, посаджено тисячі декоративних дерев і кущів. Того ж року на центральній площі села споруджено пам'ятник засновнику Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніну.

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 18, арк. 20.
[2] Там же, ф. 487, оп. 17, спр. 27, арк. 81.
[3] Там же, арк. 82.
[4] Там же, арк. 85—87.
[5] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3784, оп. 1, спр. 18, арк. 20.
[6] Там же, ф. Р-863, оп. 3, спр. 417, арк. 1—4.
[7] Газ. «Колгоспник» (Михайлівка), 1 січня 1945 р.

Подільський краєвид. 1970 р.

Вечір на Південному Бузі. 1970 р.

Маківська лісова дача. 1971 р.

Вклейка надрукована на Харківській друкоофсетній фабриці

Керівні районні організації, сільська Рада подбали про налагодження роботи медичних і освітніх закладів. У перші дні після визволення відновили роботу районна лікарня, санітарно-епідеміологічна станція, середня і семирічна школи. Розгорнули культурно-освітню діяльність районний будинок культури, колгоспні клуби, бібліотека, почав працювати кінотеатр.

Обробіток цукрових буряків у колгоспі «Заповіт Ілліча». Село Михайлівка, 1970 р.

Райком партії, колгоспні партійні організації зосередили увагу на відновленні посівних площ, організованому проведенні польових робіт. І хоч в артілях ще не вистачало робочої худоби, сільськогосподарських машин і реманенту, в 1944 році сівба та збирання зернових і технічних культур пройшли успішно. Це дало змогу колгоспам достроково виконати план хлібоздачі, повністю розрахуватися з МТС, взяти активну участь у створенні фонду допомоги Червоній Армії.

Багато зусиль докладали трудівники Михайлівки, щоб виконати завдання четвертої п'ятирічки. 1950 року колгоспи «П'ятирічку за чотири роки!», ім. Будьонного і «Заповіт Ілліча» об'єдналися в один — ім. Будьонного (з 1957 року «Заповіт Ілліча»). Це сприяло кращому використанню землі, введенню науково обгрунтованої сівозміни, зменшенню витрат на адміністративно-обслуговуючий персонал. В наступні роки під керівництвом партійної організації та сільської Ради розгорнулася боротьба колгоспників за дальший розвиток усіх галузей господарства. Особлива увага приділялася рільництву, збільшенню виробництва продукції тваринництва.

У 1957 році в артілі розгорнулося соціалістичне змагання на честь 40-річчя Великого Жовтня. Самовіддано боролися за виконання і перевиконання взятих зобов'язань механізатори колгоспу. Тракторна бригада, яку очолював М. М. Чорний, річний план тракторних робіт виконала на 125 проц. Виробіток на трактор становив 887 га при плані 665 га. Трактористи зекономили 14,5 тис. крб., виділених на ремонт сільськогосподарських машин і знарядь. Механізатор В. Т. Вовк трактором ДТ-54 виробив 1200 га умовної оранки. Він завоював право на участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Є. С. Горлевський виорав 810 га при плані 306 га[1]. Завдяки наполегливій праці механізаторів, працівників рільничих бригад соціалістичні зобов'язання колгоспники успішно виконали. В артілі «Заповіт Ілліча» з кожного гектара одержано по 15,6 цнт зерна, 256 цнт цукрових буряків[2]. Серед буряківників найкращих наслідків добилася ланка комсомолки Н. С. Гнатюк, виростивши на площі 7 га по 300 цнт буряків.

Новий етап у розвитку громадського господарства почався після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Партійна організація, сільська Рада разом з керівними працівниками та спеціалістами сільського господарства розробили і здійснили заходи щодо підвищення продуктивності праці, зниження собівартості зерна, м'яса, молока. Особлива увага приділялася піднесенню культури землеробства, раціональному використанню кожного гектара землі. Серед механізаторів розгорнулося соціалістичне змагання за краще використання потужної сільськогосподарської і транспорт-

[1] Газ. «Колгоспник», 1 січня 1958 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 827, арк. 3, 6.

На інкубаторній станції с. Михайлівки. 1970 р.

ної техніки. В 1967 році в артілі вже налічувалося 20 тракторів, 12 комбайнів, 13 вантажних автомобілів[1].

Внаслідок великої організаторської роботи комуністів, натхненної праці колгоспників досягнуто дальших успіхів у рільництві. Високим урожаєм зернових, технічних та інших культур порадували працівники тракторної і рільничих бригад у ювілейному 1967 році. На всій площі, відведеній під озимі і ярі культури, одержано по 24,6 цнт зерна з га, а зерна кукурудзи — по 44,5 цнт. Колгосп виростив по 316 цнт цукрових буряків з га, 124 цнт картоплі, 186 цнт овочів. Ще кращих наслідків добились михайлівські трудівники в наступні роки. В 1968 році кожен гектар бурякової плантації дав 372 цнт, а в 1969-му з гектара одержано по 28,2 цнт зернових.

У роки семирічки та наступної п'ятирічки партійна організація і правління колгоспу дбали про дальший розвиток тваринництва. Будувались нові капітальні приміщення для утримання худоби. Зміцнювалася кормова база, поліпшилось водопостачання і електропостачання тваринницьких ферм, застосовувались ефективні методи годівлі й утримання тварин. І ось наслідки — в січні 1968 року тут налічувалось уже 1076 голів великої рогатої худоби, в т. ч. 323 корови; 753 свині, 4,5 тис. штук птиці. В ювілейному 1967 році надій молока на фуражну корову досяг 2120 кг. Збільшувалось виробництво м'яса і яєць. У 1967—1969 рр. колгосп щорічно виробляв у стогектарному обчисленні по 57 цнт м'яса і 12,3 тис. штук яєць. За успіхи, досягнуті у виробництві продуктів тваринництва, кращих колгоспників було відзначено урядовими нагородами.

Успішно розвиваються тут допоміжні галузі господарства. Очищено старий ставок з водним дзеркалом у 70 га, створено ще одно водоймище. Розширено площу колгоспного саду, збільшено пасіку. Великі прибутки артіль одержувала від рибництва, садівництва. В 1968 році у ставках артілі виловлено 200 цнт риби.

У післявоєнні роки зростало й промислове виробництво. Нині в Михайлівці працюють електропідстанція потужністю 35 тис. квт, цехи Хмельницького цегельного заводу, інкубаторна станція. В 1967 році на підприємствах працювало 113 робітників. Обсяг валової продукції становив 340 тис. карбованців[2].

Значно розширилося житлове будівництво. Лише протягом 1965—1967 рр. в Михайлівці збудовано 73 житлові будинки. Докорінно змінився зовнішній вигляд села. Переважна більшість жител — красиві, просторі, криті черепицею і шифером будинки. Прикрашають село нові приміщення середньої школи, будинку культури, лікарні, магазинів сільського споживчого товариства.

Сільська Рада та громадські організації велику увагу приділяють благоустрою села. Ці питання розглядаються на сесіях Ради, засіданнях її виконкому, постійної комісії шляхового будівництва і благоустрою, а в останні роки вони виносяться на обговорення сільських сходів, які нині відіграють важливу роль у житті села.

Рішення сесій сільської Ради і сходів успішно втілюються в життя. Так, в 1957 році прокладено 600 кв. м тротуарів, поліпшено водопостачання центральної частини Михайлівки, відремонтовано мости, громадські будівлі, упорядковано площі, сквери, садиби жителів села, посаджено на вулицях і шляхах близько 10 тис. фруктових і декоративних дерев. Споруджено пам'ятник-обеліск односельчанам, що

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 17/2, арк. 1, 2.
[2] Там же, арк. 3, 4.

віддали своє життя за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни.

Учні Михайлівської середньої школи виготовили макет будинка в Шушенському, де жив В. І. Ленін. 1970 р.

Медичне обслуговування жителів села забезпечують дільнична лікарня на 75 ліжок, протитуберкульозний диспансер. Лікарня має поліклінічне, пологове і дитяче відділення, клініко-діагностичну і біохімічну лабораторії, фізіо-терапевтичний, хірургічний, неврологічний, рентгенологічний та інші кабінети, дитячу та жіночу консультацію, молочну кухню. Лабораторії і кабінети обладнані найновішою діагностичною і лікувальною апаратурою, інструментами. Медичні заклади налічують 12 лікарів і 51 працівника середньої медичної кваліфікації.

В селі працюють середня і восьмирічна школи, в яких 57 учителів навчають близько 600 дітей. Михайлівська середня школа — один з кращих загальноосвітніх навчальних закладів Ярмолинецького району. Вчительський колектив багато працює над удосконаленням навчальної і виховної роботи та підвищенням педагогічної майстерності. В цьому йому багато допомагає школа передового досвіду. З лекціями і доповідями часто виступають тут педагог орденоносець С. П. Жолинська й інші вчителі. В школі зразково поставлена виховна і позакласна робота. З ініціативи комсомольців створено ленінський зал, працюють учнівські гуртки — юних математиків, технічні, сільськогосподарський, юних натуралістів та інші. Сільська Рада, правління артілі «Заповіт Ілліча» і батьківські комітети постійно піклуються про нормальну роботу шкіл села. За їх допомогою при середній школі споруджено спортзал, приміщення для інтернату та їдальні, організовано харчування учнів, які вчаться в групах подовженого дня.

Важливе місце в діяльності партійної організації колгоспу і сільської Ради посідає керівництво культурно-освітньою роботою, яка зосереджується, головним чином, у будинку культури й бібліотеці. При будинку культури є зал для глядачів на 300 місць, сцена, стаціонарна кіноустановка, кімнати для занять аматорських гуртків, духовий оркестр та інше.

Провідною в діяльності будинку культури є масово-політична робота. Тут відбуваються урочисті збори, присвячені радянським святам і знаменним датам, читаються лекції і доповіді на суспільно-політичні теми. Жителі села люблять відвідувати тематичні вечори запитань і відповідей, диспути, які проводяться цікаво й змістовно. Часто вони супроводяться концертами художньої самодіяльності, демонструванням наукових кінофільмів і кіножурналів.

На період польових робіт створюється молодіжна агіткультбригада «Жайворонок», яка проводить культурно-масову роботу на тваринницьких фермах, у польових і тракторних станах. Будинок культури займається і краєзнавчою роботою. В народному музеї зібрано 350 експонатів, що розповідають про історичне минуле села, про успіхи, досягнуті трудівниками Михайлівки у соціалістичному і комуністичному будівництві. Створено також кімнату бойової слави.

У Михайлівці добре дбають про розвиток самодіяльного мистецтва. При будинку культури працюють драматичний, хоровий, вокальний, хореографічний, художнього читання, музичний та інші гуртки художньої самодіяльності, в роботі яких бере участь близько 110 аматорів. Самодіяльні колективи виступають на сцені будинку культури, організовують концерти і спектаклі в клубах сусідніх сіл.

Бібліотека села — одна з найбільших у районі. В її фондах налічується понад 15 тис. книжок. Вона популяризує книги В. І. Леніна, політичну літературу, твори

кращих радянських прозаїків і поетів, організовує читацькі конференції, виставки книжкових новинок.

З піднесенням матеріального добробуту і культурного рівня трудівників зростає попит і на періодичну літературу. В 1967 році на тисячу жителів Михайлівки передплачувалось 1120 примірників газет і журналів. Майже в кожній сім'ї є радіоприймач, дедалі ширше входить у побут телебачення.

Сільська Рада і громадські організації всіляко сприяють впровадженню в побут нових свят і обрядів: влаштовують урочисті проводи до Радянської Армії, реєстрації шлюбів і новонароджених тощо.

В селі Михайлівці народився український радянський письменник К. О. Гордієнко. Уродженцем цього села є доктор медичних наук Г. Л. Кац. Невпізнанною стала нині Михайлівка — колись бідне, занедбане волосне містечко. Її трудівники — колгоспники, робітники, інтелігенція — наполегливо борються за дальше зростання економіки, за новий розквіт культури й освіти соціалістичного села.

І. В. ГАРНАГА, В. М. ЄВТУШЕНКО

СОЛОБКІВЦІ

Солобківці — село, центр сільської Ради. Розташовані на невисоких пагорбках у верхів'ях річки Ушки, правої притоки Ушиці, за 18 км від найближчої залізничної станції Дунаївці на лінії Гречани—Кам'янець-Подільський і за 45 км від обласного центру. Через західну окраїну села пролягає автомобільна дорога Хмельницький—Чернівці. Населення — 3612 чоловік.

Територію сучасного села і навколишні місця люди заселяли в давні часи. Про це свідчать виявлені в околицях Солобковець залишки трипільського поселення (III тисячоліття до н. е.).

Солобківці засновані, певно, в першій половині або в середині XV ст. Перша документальна згадка про них датується 1493 роком. Тоді тут налічувалось 4 дими[1].

В XVI ст. населення Солобковець росло повільно. Як свідчать тогочасні документи, в 1530 і 1542 рр. тут налічувалося 5 господарств, що сплачували податки казні, в 1565 і 1569 — 10, а в 1583-му — 8 ланових господарств і 6 городників.

Солобківці, як і інші поселення, розташовані поблизу Кучманського шляху, зазнавали частих нападів кримських татар. Тому Шемберг, який володів Солобківцями з кінця XVI ст., на початку XVII ст. побудував тут кам'яну фортецю з високим земляним валом навколо. Захищені від зовнішніх ворогів оборонними укріпленнями, Солобківці були місцем притулку і для жителів інших поселень, зруйнованих під час татарських набігів,— ремісників, торговців, селян. До середини XVII ст. вони стали одним з найбільших поселень у північно-східній частині Кам'янецького повіту[2].

Незважаючи на швидкий економічний розвиток поселення, становище його жителів дедалі погіршувалось. Особливо терпіли від панської сваволі селяни. Вони відбували по 2 дні панщини на тиждень, сплачували грошовий і натуральний податки. Посилювався національний і релігійний гніт. В кінці XVI ст. тут з'явились ченці одного з найбільш войовничих католицьких орденів — домініканців. Незабаром для них був збудований кляштор, а 1650 року Я. Шемберг закінчив будівництво домініканського костьолу, який став тут осередком насадження католицизму серед українського населення. Домініканці жорстоко розправлялися з тими, хто перешкоджав їм у цьому.

---

[1] Архив ЮЗР, ч. 8, т. 2, стор. 338.

[2] Труды Подольского церковного историко-археологического общества, вып. 11. Каменец-Подольский, 1911, стор. 114.

Ремісники й селяни Солобковець, доведені до відчаю соціальним і національним гнітом, піднімалися на боротьбу проти польсько-шляхетського панування. Вони брали участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Населення вступало до селянсько-козацьких загонів, які нападали на шляхетські війська і оборонні укріплення, розправлялося з поміщиками, ксьондзами і ченцями. Повсталі зруйнували замок, костьол і кляштор у Солобківцях[1].

На початку XVIII ст. село стало власністю С. Гумецького — воєводи подільського, який переселив сюди з інших своїх маєтків ремісників і селян, головним чином католицького і уніатського віросповідання. Селян примушували не тільки відбувати по 2—3 дні панщини на тиждень, а й ремонтувати мости, шляхи, будувати в панському дворі житлові й господарські приміщення, давати різні продукти, сплачувати грошовий чинш. У відповідь на посилення соціального гніту трудящі повставали проти своїх гнобителів. Особливо рішучим був виступ селян і ремісників під час гайдамацького повстання 1734 року. Об'єднані сили повстанців,які діяли в північно-східній частині Кам'янецького повіту, вщент розгромили польсько-шляхетське військо, напали на домініканський кляштор (його відбудовано на початку XVIII ст.), розігнали «братів-проповідників»[2]. Пам'ять про боротьбу з шляхтою збереглася в народній пісні:

Ой як пішли козаченьки та з-під Солобковець,
Валялося вражих ляхів, як біленьких овець...[3]

У 1765 році солобковецький маєток потрапив до пана Гоздського, а потім — Раковського, який на влаштування гучних гулянок і пікніків витрачав щомісяця тисячі талерів. На початку XIX ст. маєток Раковського був розподілений між його кредиторами.

В 30-х роках XIX ст. в Солобківцях налічувалося близько 300 дворів, 1540 чоловік населення. Переважна більшість жителів займалася хліборобством. Чоловіків тяглих і піших господарств місцеві поміщики примушували працювати в маєтках по 3 дні на тиждень протягом 29 тижнів, а восени і взимку — по 2 дні. Крім того, селянські господарства повинні були щороку відбувати по 12 згінних і 12 шарваркових днів, а також нести нічну сторожу (раз на місяць). Селяни, що не користувалися польовою землею, відробляли по одному дню на тиждень або сплачували по 3 крб. сріблом на рік чиншу. Грошовий чинш (т. зв. подарщизна) сплачували тяглі й піші господарства, які відбували панщину. Двори, що мали 2 робочих коней, сплачували на рік по 1 крб. 80 коп., поєдинкові (ті, що мали по одному коню) — по 90 коп., а піші по 45 коп. сріблом. Вимагалась і натуральна «подарщизна»: кури, яйця, мед.

Пани знаходили роботу і для жінок, які саджали й доглядали на панському городі картоплю, капусту, огірки та інші овочі, у жнива жали хліб, в'язали снопи. Не знали відпочинку жінки і взимку. Для панського двору вони товкли просо, пряли пряжу, ткали полотно[4].

За каторжну працю в маєтку поміщики надавали селянам право користуватися польовою землею, сінокосами та присадибними ділянками. Невеликими були селянські наділи. Наділ господарства, що мало робочу худобу, становив 6 десятин поля, десятину сінокосу і 0,7 десятини городу. Піші двори користувалися 3 десятинами польової землі, 0,5 десятини луків і 0,7 десятини городу. Переважна більшість селянських дворів були пішими або городниками. Так, у маєтку Задерновського (цей маєток у Солобківцях був найбільшим) в 1847 році з 96 господарств 71 були пішими і городниками[5].

Інвентарна реформа не поліпшила істотно становище селян. Наділи залишились такими ж злиденними. Розмір панщини для чоловіків майже не змінився, а для жінок

---

[1] Труды Подольского церковного историко-археологического общества, вып. 11, стор. 114, 121.
[2] Архив ЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 63.
[3] Труды Подольского церковного историко-археологического общества, вып. 11, стор. 115.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. 241, оп. 1, спр. 1195, арк. 2.
[5] Там же, арк. 1, 7, 9, 10.

тяглих і піших господарств збільшився до 52 днів на рік. Лише грошовий чинш і натуральну данину було скасовано.

Після селянської реформи жителі Солобковець та інших сіл стали особисто вільними, вони одержали право брати участь у сільських сходах, обирати сільського старосту і членів волосного правління. Однак у майнове становище селян реформа внесла незначні зміни. Поміщики залишили у своєму володінні 2,3 тис. десятин польової землі, а селяни одержали 1201,6 десятини. Згідно з уставною грамотою 1862 року тяглі двори мали орної землі і сінокосу по 7,6 десятини, а піші — по 3,8 десятини. За кожну десятину польового наділу селяни повинні були сплатити протягом 49 років по 49,5 крб. Після видання указу від 30 липня 1863 року викупні платежі солобковецьких селян були зменшені на 25 процентів[1].

У післяреформений період, незважаючи на численні пережитки кріпосної системи, в сільське господарство все глибше проникали капіталістичні відносини. Наслідком цього було прискорення класового розшарування селянства і дальше обезземелення його. В першому досятиріччі XX ст. близько 30 сільських багатіїв, що наживались на експлуатації бідняків, об'єднались у два товариства і за допомогою селянського поземельного банку купили у місцевих поміщиків 184,1 десятини землі. Основна ж маса селян ледве животіла. З 483 селянських дворів, лише 8 господарств мали наділи по 5 десятин, наділи ж 302 дворів не перевищували 2 десятин, а 25 сімей не мали ні польової землі, ні городу[2].

Неодмінний член губернського у селянських справах присутствія, який обстежив становище солобковецьких селян у 1905 році, повідомляв губернським властям, що на одну душу населення припадає всього 0,53 десятини, а щорічних платежів—1 крб. 62 коп., чистий (без насіння) врожай хлібів з десятини становить 22 пуди 34 фунти. Він також відзначав, що у зв'язку з наявністю вільних робочих рук ціни на виконувану селянами роботу в маєтках поміщиків упали «до неможливого мінімуму»: дорослому робітникові платять по 10—20 коп., а підліткам по 5 коп. за день праці.

Один з солобковецьких поміщиків Ф. Бельциковський, автор книги «Сільськогосподарська продуктивність на Поділлі в порівнянні з Францією», виданої 1902 року, характеризуючи становище місцевих селян, писав: «Над кожним селянським житлом витає звичайно привид голоду і злиднів»[3]. Тому не дивно, що селяни Солобковець та сусідніх сіл Стріховець, Тарасівки й інших першими на Поділлі повстали проти поміщицької експлуатації у революційному 1905 році.

Цей виступ розпочався 6 березня. Того дня з ініціативи братів М. М. і Д. М. Стозубів селяни зібралися на сільський сход і прийняли постанову з вимогою до поміщиків підвищити денну плату до 50 коп. весною, до 1 крб.— влітку. Виділені сходом уповноважені для організації страйків у сусідніх селах закликали дворових робітників у маєтках місцевих поміщиків залишити роботу та приєднатися до страйку. Незабаром страйковий рух охопив усю Солобковецьку волость, перекинувся на Кам'янецький і Проскурівський повіти[4].

Губернські власті були серйозно занепокоєні розвитком цих подій. До Солобковець — вогнища селянського революційного руху — вони направили регулярні війська, поліцію. Карателі арештували братів Стозубів, А. А. Когута, С. О. Черкаса, Д. Є. Балагура та інших організаторів страйкової боротьби і відправили до новоушицької в'язниці[5]. Однак, боячись народного гніву, місцеві поміщики змушені були дещо підвищити плату сільськогосподарським робітникам.

Частина населення Солобковець була зайнята торгівлею, домашніми промислами. В 1913 році тут налічувалося 44 двори, що виготовляли бочки, меблі, різні залізні

[1] Хмельницький облдержархів, ф. 112, оп. 1, спр. 2823, арк. 26, 44.
[2] Труды Подольского церковного историко-археологического общества, вып. 11, стор. 116, Материалы по крестьянскому надельному землевладению в Подольской губернии за 1906 год, стор. 242, 243.
[3] Хмельницький облдержархів, ф. 228, оп. 1, спр. 7315, арк. 221, 222.
[4] Там же, спр. 7350, арк. 2.
[5] Там же, спр. 7538, арк. 2, 3.

вироби, взуття, полотно тощо[1]. Все це збувалося на місцевому ярмарку, який відбувався тут двічі на місяць.

Солобківці, як і інші поселення на Поділлі, були невпорядкованими. Шляхи та вулиці не брукувалися, сміття, всілякі покидьки захаращували ярмаркову площу й двори. Навесні і восени містечко потопало в непролазній багнюці. Непривабливий вигляд мали і людські житла. Це були низенькі дерев'яні чи глинобитні хати з підсліпуватими віконцями, з потемнілою від часу солом'яною покрівлею.

Земство і місцеві органи царської влади майже не дбали про медичне обслуговування населення. Солобківці були приписані до Дунаєвецької медичної дільниці, яка охоплювала територію з населенням 37 тис. чоловік. Хворі не одержували кваліфікованої допомоги, а «лікувались» здебільшого у знахарів і шептух.

Не краще було тут і з освітою. Містечко з населенням 4,7 тис. чоловік мало лише один навчальний заклад — міністерське однокласне училище, засноване 1882 року. В 1908/09 році в ньому навчалося 65 хлопчиків і 11 дівчаток, що становило 16,2 проц. загальної кількості дітей шкільного віку[2].

Про повалення царського самодержавства жителям Солобковець стало відомо на початку березня 1917 року. За прикладом робітників міст сільська біднота розгорнула боротьбу за ліквідацію царських органів влади. Ліквідувавши волосне правління та інші адміністративні установи, що діяли в часи царського режиму, в кінці березня 1917 року трудящі обрали волосний і сільський виконавчі комітети. Того року тут вперше легально відзначали Першотравневе свято. На мітингу, що відбувся на майдані, виступили представники солдатських комітетів підрозділів, дислокованих у містечку, місцеві активісти А. Ксещинський, П. Залізняк, Г. Малий. Вони закликали присутніх продовжувати боротьбу проти контрреволюції. В резолюції, прийнятій на мітингу, вимагалося від Тимчасового уряду припинення грабіжницької війни, ліквідації поміщицького землеволодіння. Під час збирання врожаю селяни явочним порядком жали панський хліб і третину забирали собі. Вони почали самочинно рубати ліс, усували власників та лісопромисловців[3].

З великою радістю зустріла біднота звістку про перемогу Жовтневого повстання робітників і солдатів Петрограда. Селяни розгорнули боротьбу за встановлення Радянської влади, за ліквідацію поміщицького землеволодіння. В січні 1918 року організовано Раду селянських депутатів, якій і було передано владу. Земельний комітет приступив до розподілу між бідняками панської землі, сільськогосподарського інвентаря і худоби. Та вторгнення на Україну австро-німецьких військ припинило цю роботу. В листопаді містечко захопили петлюрівські війська. На початку квітня 1919 року частини 2-ї Української радянської дивізії і партизани Зіньківської волості визволили Солобківці. Тут було створено волосний і сільський військово-революційні комітети, а також комітет бідноти. Головою волосного ревкому обрали бідняка Ф. Стецького[4]. Однак на початку червня до містечка знову вдерлися петлюрівці, а в грудні його окупували білопольські інтервенти. Остаточно Солобківці визволено від ворожих військ в листопаді 1920 року.

Першочерговим завданням, яке стояло перед трудящими в перші дні після визволення, було відновлення органів Радянської влади, встановлення революційного порядку, відбудова господарства. В другій половині листопада створено волосний і сільський ревкоми, комітет незаможних селян. В кінці січня 1921 року відбулися перші після громадянської війни вибори до Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. В жовтні 1921 року створено сільський партійний осередок[5]. Незабаром в селі виник і комсомольський осередок.

---

[1] Кустарные промыслы Подольской губернии, стор. 289.

[2] Начальное народное образование в Подольской губернии в 1908/1909 учебном году, стор. 242, 243.

[3] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 17, арк. 3; Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 127.

[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-3906, оп. 1, спр. 17, арк. 4.

[5] Хмельницький облпартархів, ф. 4257, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

Волосний виконком, сільська Рада і комнезам особливу увагу приділяли організації польових робіт. При волвиконкомі утворилася посівна комісія, яка безпосередньо керувала проведенням сівби ярих культур. Вона створила також пункт прокату сільськогосподарських машин і знарядь, фонд посівного матеріалу. Біднякам і сім'ям червоноармійців сільськогосподарський інвентар та насіння ярих зернових видавалось безплатно.

У 1921 році, в умовах розрухи, населення Солобковець одержало порівняно з дореволюційним часом немалий урожай — 35—40 пудів з десятини. Це дало можливість допомогти трудящим Донбасу, Криму і Поволжя, які голодували. За період з січня по липень 1922 року до фонду допомоги голодуючим селяни передали 7,3 тис. пудів хліба, 1,4 тис. пудів картоплі[1].

Для дальшого господарського і культурного розвитку Солобковець мала чимале значення адміністративно-територіальна реформа, проведена в березні 1923 року. З того часу і до 1957 року вони були районним центром. Створені тут районний комітет КП(б)У, райвиконком, його відділи докладали багато зусиль, щоб перетворити Солобківці на зразкове село.

Районні установи допомагали бідноті в створенні кооперативних товариств. У 1923 році група селян організувала артіль «Спілка наймитів», їй виділили кращі землі, житлові й господарські будівлі одного з колишніх поміщицьких маєтків, а також фінансову допомогу[2].

Діяльність артілі «Спілка наймитів» відіграла важливу роль у дальшому розгортанні кооперативного руху. В другій половині 1923-го і 1924 році в Солобківцях створюються артілі «Червона зірка» і «Червоний трактор»[3]. За кількістю членів серед солобковецьких артілей найбільшою була артіль «Червоний трактор». В 1924 році вона об'єднувала 21 господарство, мала 50 десятин польової землі, 8 коней. Районний земельний відділ діяльно допомагав їй. 1925 року складено перспективний план розвитку господарства, запроваджено п'ятипільну сівозміну. На позику, надану державою, артіль придбала дві сівалки, жатку, віялку, плуги, культиватори, відремонтовано приміщення, де утримувалась худоба. Швидко зростали доходи цієї артілі.

В роки відбудови народного господарства в Солобківцях зароджується споживча кооперація. В 1923 році сільське споживче товариство відкрило тут крамницю, в якій селяни могли купити різні товари масового споживання. З 999 господарств села в 1925 році членами ССТ було 155. Того року товарооборот крамниці становив 20,1 тис. карбованців[4].

Налагоджувалась охорона здоров'я жителів. У 1922 році створено медичну амбулаторію, яка обслуговувала населення Солобковецької волості, а в 1923-му — районну лікарню на 15 ліжок. Сільська рада, комнезам дбали про дітей дошкільного віку. В 1923 році відкрито дитячі ясла — перший дитячий заклад у районі.

Розгорталось культурне будівництво. В кінці 1920 року на базі колишнього однокласного училища організовується чотирирічна трудова школа, в 1924-му вона стала семирічною, тут навчалося 220 дітей, працювало 8 учителів. Педагогічний колектив, комсомольці докладали багато зусиль, щоб ліквідувати тяжку спадщину минулого — неписьменність і малописьменність серед населення. Щороку близько 60 жителів села навчалися читати й писати.

Добре працювали культурно-освітні заклади — сельбуд, хата-читальня, бібліотека. Керівники районних і сільських установ, комуністи, вчителі виступали в сельбуді з доповідями й лекціями. Працювали різні гуртки художньої самодіяльності, урочисто відзначалися радянські свята. В січні 1926 року вперше у Солобківцях відбулося червоне весілля, про яке окружна газета писала: «Неділя. Сяє сніг під променями сонця. На заквітчених червоними стрічками конях з веселими співами

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1010, оп. 1, спр. 323, арк. 218, 219.
[2] Там же, ф. Р-343, оп. 1, спр. 1332, арк. 4.
[3] Там же, спр. 1321, арк. 13, 22; спр. 1381, арк. 1, 5.
[4] Там же, Р-1682, оп. 1, спр. 920, арк. 1.

прямує весільний поїзд до сельбуду. Все село дивиться. Чути де-не-де: «Як, без ксьондза? Невже тільки у сільраді?» Але порожньо стоять церква і костьол. Повно у сельбуді, і навіть старі люди прийшли подивитись на новий обряд. Урочисто пройшло в Солобківцях червоне весілля»[1].

Завершивши в основному відбудову народного господарства, трудящі Країни Рад під керівництвом Комуністичної партії приступили до соціалістичної індустріалізації і підготовки суцільної колективізації сільського господарства. Партійний осередок і комітет незаможних селян Солобковець розгорнули агітаційну роботу, спрямовану на залучення до колгоспного руху основної маси селян. Особлива увага приділялась політико-виховній роботі серед жінок. Це давало позитивні наслідки. 8 березня 1929 року відбулися загальні збори жінок, які прийняли постанову про масовий вступ жінок-трудівниць до колективних господарств[2]. Постанова успішно виконувалась. На початку 1930 року на базі існуючих артілей і ТСОЗів у селі організовано три великі сільськогосподарські артілі — ім. 13-річчя Жовтня, ім. Сталіна та ім. Шевченка.

В дні масового вступу селян до колгоспів, в період їх організаційного зміцнення ворожу діяльність розгорнули куркулі, служителі культу. Спочатку вони вели шалену агітацію проти колективізації, а коли зрозуміли, що більшість селян стає на шлях колективного господарювання, перейшли до терористичних дій. В 1931 році вороги підпалили в артілі ім. Сталіна конюшню, млин, плодосушарку, деревообробну майстерню та кузню[3]. Але це не залякало колгоспників. Господарські приміщення були відбудовані, артіль розвивалась і міцніла.

Після завершення в 1933 році колективізації сільського господарства партійна організація і правління артілей зосереджували увагу на питаннях, вирішення яких сприяло дальшому економічному зміцненню громадських господарств, зокрема, впровадженню прогресивних сівозмін, організації агронавчання, правильному використанню машинно-тракторного парку і робочої худоби, розгортанню соціалістичного змагання. Внаслідок здійснення цих заходів поліпшувалась агротехніка рільництва, підвищувалася врожайність зернових і технічних культур. Особливо високих показників досягли трудівники артілі ім. Сталіна в 1937—1939 рр., коли вони збирали з кожного га пересічно по 15,7 цнт зерна і по 302 цнт цукрових буряків. Колгосп і 18 його передовиків були учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 року і занесені до її Почесної книги, а ланкову М. З. Бербу за одержання у 1938 році 440 цнт цукрових буряків з гектара нагороджено медаллю «За трудову доблесть».

Розвивалось і громадське тваринництво. В кожній артілі будувалися приміщення для утримання робочої і продуктивної худоби, створювались нові ферми. На 1 січня 1941 року уже налічувалось 484 коней, 348 голів великої рогатої худоби, 474 свині, 268 овець, 925 штук птиці[4]. Створювались допоміжні галузі господарства. Так, в артілі ім. Сталіна збудовано майстерню для виготовлення ободів і млин, які щороку приносили 30 тис. крб. прибутку; добрий доход давав зарибнений ставок.

Наприкінці 20-х і на початку 30-х років після кооперування кустарів село мало 4 промислові артілі, які шили й ремонтували взуття та одяг, випікали хлібо-булочні вироби, виготовляли безалкогольні напої. У 1940 році в цих артілях працювало 146 робітників.

Із зростанням продуктивності праці трудівників підвищувався їх матеріальний добробут. У другій половині 30-х років колгоспники щороку одержували на трудодень по 5—6 кг хліба і по 2 крб. грішми. Багато сімей одержували по 3 тонни зерна і по 1,5—2 тис. карбованців[5].

---

[1] Газ. «Червоний кордон», 4 лютого 1926 р.
[2] Газ. «Червоний кордон», 21 березня 1929 р.
[3] Газ. «Соціалістичне село» (Солобківці), 25 серпня 1933 р.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-1285, оп. 1, спр. 236, арк. 16, 18.
[5] Газ. «Червоний кордон», 11 червня 1938 р.

Поліпшувалась охорона здоров'я трудящих. Кількість ліжок у районній лікарні було доведено до 35. На початку 30-х років уже діяли пологовий будинок, дитяча консультація, в середині 30-х років — районна санітарно-епідеміологічна станція, постійні дитячі ясла.

Здійснювалися широкі заходи в галузі народної освіти й культури. Зусиллями інтелігенції і молоді села в середині 30-х років ліквідовано неписьменність. В 1934 році семирічна школа перетворилась на середню, була й початкова школа. Всього навчалося понад 600 дітей колгоспників, робітників і службовців, працювало 25 учителів. Розгортали свою діяльність будинок культури з кінозалом, колбуди, районна і сільська бібліотеки. В довоєнні роки розпочалася радіофікація села. Видавалася районна газета «Соціалістичне село» тиражем 2 тис. примірників.

Натхненно трудились, добре й щасливо жили радянські люди. Та на соціалістичну Батьківщину напав лютий ворог. 9 липня 1941 року німецькі фашисти окупували Солобківці. Багато страждань випало на долю жителів села. 660 мирних громадян гітлерівські кати розстріляли, 129 чоловік вивезли на каторжні роботи до Німеччини[1]. Великої шкоди завдали вони господарству. Загальна сума збитків становила 60,9 млн. карбованців.

29 березня 1944 року частини 18-ї та 3-ї гвардійської танкової армії визволили Солобківці від окупантів[2]. У запеклих боях за село загинуло 106 бійців і офіцерів Червоної Армії. В 1955 році на братських могилах встановлено пам'ятники тим, хто загинув у Великій Вітчизняній війні — воїнам-визволителям; навколо пам'ятників силами учнів посаджено молодий парк.

Після визволення жителі села під керівництвом партійної організації з ентузіазмом взялися за відбудову господарства. З руїн піднімалося село. Руками трудівників відбудовувались артілі, машинно-тракторна станція. Разом з тим колгоспники взяли участь у відбудові шахт Донбасу. З району на роботу в Донбас виїхало 659 чоловік, зібрано і надіслано 500 пудів продовольства. Збиралися гроші на танкову колону «Радянське Поділля»[3]. Трудящі допомагали також підшефному госпіталю. У 1944 році з району йому відправлено понад 4 тонни борошна і круп, 4 тонни овочів і фруктів, 40 кг тютюну та інші продукти.

Великі труднощі долали колгоспники, відбудовуючи громадське господарство. Нічим було обробляти землю. Виснажені грунти давали мізерний урожай. Колгоспи 1945 року зібрали по 5—6 цнт зернових і по 50—80 цнт цукрових буряків з гектара. Ці господарства мали тоді лише по 3—4 десятки голів великої рогатої худоби і свиней.

У 1950 році три артілі об'єдналися в одну — ім. Сталіна. Це дало можливість краще укомплектувати бригади й ферми, зменшити адміністративно-управлінський апарат, продуктивніше використовувати техніку, добиватися ефективнішого виробництва. Вже того року артіль вирощувала зернові на 1910, цукрові буряки — на 230 і картоплю—на 117 гектарах. Зростала врожайність. У господарстві було 386 голів великої рогатої худоби і 325 свиней. Підвищився грошовий доход, збільшились відрахування до неподільного фонду. Зросла оплата праці трудівників[4].

Райком КП(б)У, райвиконком, сільська Рада постійно піклувалися про поліпшення побутових умов населення, про охорону здоров'я, розвиток культури й освіти. Вже в квітні — травні 1944 року відновили роботу районна лікарня, середня і початкова школи, будинок культури, кінотеатр.

Робота партійних і господарських працівників у відбудовний період була відзначена урядом. У січні 1948 року секретар райкому КП(б)У А. Г. Королюк нагороджений орденом «Знак Пошани». За успіхи у відбудові і розвитку сільського господарства агроном А. М. Варвас нагороджений медаллю «За трудову відзнаку», зоотехнік Є. Р. Вусатюк — медаллю «За трудову доблесть».

---

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Р-863, оп. 3, спр. 687, арк. 1, 2.
[2] Поділля у Великій Вітчизняній війні, стор. 382.
[3] Хмельницький облпартархів, ф. 401, оп. 2, спр. 13, стор. 41.
[4] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 519, арк. 2—6.

Переборюючи труднощі, колгоспники добивалися дальшого підвищення врожайності зернових і технічних культур. Зростали лави передовиків виробництва. Рільнича бригада Л. Саблука з 15 га у 1952 році зібрала по 29 цнт ячменю, а бригада П. Т. Радзинського на 80 гектарах виростила по 27 цнт пшениці.

На географічному майданчику школи-інтернату. Село Солобківці, 1969 р.

Наступного року трудівники відзначили 30-річчя артілі, господарство якої стало одним з кращих у районі. Разом з піднесенням економіки виросли люди. Понад 100 колгоспників здобули кваліфікацію механізатора. На колгоспних ланах працювало 13 тракторів, 5 комбайнів та інші сільськогосподарські машини. Значними успіхами увінчувалася праця хліборобів. У 1955 році за високі показники у вирощуванні зернових і цукрових буряків артіль стала учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки[1]. З червня 1957 року Солобковецький район ліквідовано, Солобківці ввійшли до складу Ярмолинецького району.

Значний крок уперед на шляху економічного піднесення зробила артіль у наступні роки. Серед колгоспників широко розгорнулося змагання за гідну зустріч 40-річчя Радянської влади. Кожен прагнув відзначити славну дату високими виробничими показниками, виконати взяті підвищені зобов'язання. Врожайність зернових у 1957 році становила 17,4 цнт з гектара, цукрових буряків — 247, картоплі — 126 цнт. Майже подвоїлось порівняно з 1950 роком поголів'я великої рогатої худоби, у 2,5 раза збільшилось поголів'я свиней[2]. Підвищилась продуктивність молочного стада. Доярка Н. К. Швець перевиконала взяте зобов'язання і одержала по 2224 кг молока від корови. Добре працювала і садова бригада. Від садівництва одержано 118 тис. крб. доходу.

У 1958 році колгосп закупив у Лошковецької МТС 15 тракторів, 6 зернових комбайнів та чимало інших машин. Краще і ширше використовувалася техніка, а це позначилося на темпах і якості робіт. Зростали лави передовиків. За підсумками того року відзначені доярка Н. К. Швець, яка надоїла по 3300 кг молока від корови, ланкова комсомольсько-молодіжної ланки Г. О. Сваток, яка зібрала по 330 цнт цукрових буряків з гектара[3]. Переможцями у змаганні визнано і свинарів І. Балагура, О. Починок, М. Гевала, А. Гороховську, які виробили і здали державі по 140—170 цнт свинини[4]. За успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва голову артілі А. З. Вейцмана нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, бригадира П. Т. Радзинського — орденом «Знак Пошани».

У 1961 році артіль названо іменем Ілліча. Здобутки її господарства рік у рік примножувались. Трудові перемоги приніс і 1963 рік. На озброєнні господарства вже було 23 трактори, 20 зернових й інших комбайнів, 19 автомобілів. Тоді ж закінчено будівництво тваринницького містечка на 2000 голів худоби, споруджено пункт зооветслужби.

Широко розгорнулося тут соціалістичне змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня, яке ознаменувалось новими виробничими успіхами. У 1967 році зібрано по

[1] Газ. «Соціалістичне село», 2 червня 1955 р.
[2] Хмельницький облдержархів, ф. Р-791, оп. 2, спр. 853, арк. 3—8.
[3] Газ. «Шляхом Леніна», 1 січня 1959 р.
[4] Газ. «Шляхом Леніна», 8 лютого 1959 р.

Новий сільмаг у с. Солобківцях. 1970 р.

31 цнт пшениці з га, по 48,4 цнт кукурудзи. На 100 га угідь одержано по 450 цнт молока, перевиконано план виробництва м'яса. Зміцніли кадри організаторів виробництва. На ланах і фермах колгоспу трудяться 3 агрономи, 2 зоотехніки, 3 ветфельдшери, 4 інженери-механіки і техніки, численний загін механізаторів. За успіхи, досягнуті в розвитку сільського господарства, доярку Г. М. Сокоть нагороджено орденом Леніна.

Колгосп ім. Ілліча успішно виконав план восьмої п'ятирічки. Середньорічна урожайність зернових за цей час становить 27,2 цнт з гектара, цукрових буряків — 328 цнт, картоплі— 100 цнт. Господарство достроково завершило п'ятирічку по виробництву і продажу державі основних видів продукції рослинництва і тваринництва[1].

Визначаючи завдання на дев'яту п'ятирічку, комуністи, комсомольці, всі колгоспники виходили з того, щоб шляхом підвищення продуктивності праці добитися значного збільшення і здешевлення виробництва сільськогосподарської продукції.

Зміцнення економіки колгоспу сприяє зростанню добробуту трудящих. Особливе значення мало впровадження гарантованої грошової оплати праці, яка рік у рік підвищується. Якщо в 1964 році на виплату заробітної плати колгоспникам витрачено 346,7 тис. крб., то в 1968— 527,7 тис. карбованців.

У селі працює філія Ярмолинецького комбінату побутового обслуговування. В ній є майстерні: швейна, шевська і для ремонту годинників, фотографія. До послуг жителів магазини — 3 продовольчі, сільмаг, культмаг, книжковий і господарчих товарів, їдальня, кафе.

Помітні зміни відбулися в медичному обслуговуванні населення. В сільській лікарні працює 9 лікарів, 50 медпрацівників середньої кваліфікації. Є пологовий будинок, протитуберкульозний диспансер, аптека. Дошкільнята утримуються в дитячому садку і яслах. Тут створено всі необхідні умови для їхнього виховання.

У центрі села розташована середня школа. У 1969/70 навчальному році в ній працювало 43 вчителі, навчалось 655 учнів. 1956 року школа брала участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Учнівська виробнича бригада обробила 39 га землі, з якої зібрала по 60 цнт кукурудзи і по 28 цнт гороху з гектара. Біля школи силами учнів закладено сад на площі 1,5 га, тут же вирощуються різні сорти квітів. З учнів створено агіткультбригаду, яка виступає на районних олімпіадах художньої самодіяльності.

Ще в 1959 році в Солобківцях відкрито восьмирічну школу-інтернат, в якій навчається 280 учнів, працює 15 вчителів і 13 вихователів. Є також школа сільської молоді і заочна школа для дорослих.

Центром культосвітньої роботи в селі став будинок культури із залом на 300 місць. Працюють гуртки художньої самодіяльності: хоровий, драматичний, художнього читання, музичний. Діє агіткультбригада. У сільській бібліотеці налічується близько 27 тис., а в бібліотеці для дітей — 15 тис. книжок. Крім того, є дві шкільні бібліотеки. Трудящих обслуговує кінотеатр на 250 місць.

Протягом останніх років село докорінно змінило свій вигляд. Виросли просторі, світлі житла. Впорядковано садиби колгоспників, прокладено нові вулиці. Здійснюється реконструкція центральної частини Солобковець.

Виділяється двоповерховий будинок комбінату побутового обслуговування. Він привертає увагу своєю оригінальністю: його стіни облицьовані керамічною плиткою з подільським народно-декоративним орнаментом.

[1] Газ. «Вперед» (Ярмолинці), 26 січня 1971 р

Село прикрашають два парки, посаджені за останні роки. Біля входу до одного з них височить пам'ятник В. І. Леніну, поблизу — обеліск воїнам-односельцям, що загинули в період Великої Вітчизняної війни. Щоранку, до початку трудового дня, тут звучить траурна мелодія, проголошуються імена воїнів, які в суворий грізний час стали на захист Вітчизни, віддали своє життя за щастя майбутніх поколінь.

У 1967 році на громадських засадах у селі відкрито музей, яким завідує вчитель-пенсіонер Н. М. Тобух, ентузіаст краєзнавчої роботи. Музей зібрав цінний археологічний, історичний та етнографічний матеріал з історії минулого і сучасного села.

Велику виховну й організаторську роботу серед трудівників села провадять комуністи, об'єднані в семи партійних організаціях. Вони спрямовують зусилля всіх трудящих на дальші успіхи в розвитку економіки, культури й освіти. Широкий актив сільської Ради депутатів трудящих, комсомольська й профспілкова організації — надійна опора і вірні помічники комуністів села.

Жителі Солобковець з добрими здобутками в господарському і культурному житті завершили плани восьмої п'ятирічки і нині, як і всі радянські люди, успішно трудяться над здійсненням завдань дев'ятої п'ятирічки — важливого етапу в дальшому просуванні радянського суспільства по шляху до комунізму.

П. І. ДЕРЕШ, Н. К. КОЗЛОВА

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ, ЦЕНТРИ СІЛЬСЬКИХ РАД ЯРМОЛИНЕЦЬКОГО РАЙОНУ

АНТО́НІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км від районного центру і за 9 км від залізничної станції Скибневе на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. В селі бере свій початок річка Вовк. Населення — 631 чоловік. Сільраді підпорядковане село Головхвасти.

На території Антонівців міститься центральна садиба колгоспу «Україна», за яким закріплено 1,3 тис. га орної землі. Тут вирощують зернові культури, цукрові буряки, виробляють м'ясо, молоко.

Працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, швейна майстерня.

У роки тимчасової німецько-фашистської окупації в селі діяла підпільна патріотична група. За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 114 чоловік нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

БАЛАМУ́ТІВКА — село, центр сільської Ради. Лежить за 45 км від районного центру і за 16 км від залізничної станції Скибневе. Населення — 1021 чоловік. Сільраді підпорядковані села Виноградівка, Лугове, Слобідка.

В селі знаходиться садиба найбільшого в районі колгоспу «Гігант», який обробляє 4,7 тис. га орної землі і спеціалізується на відгодівлі свиней.

У Баламутівці працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, швейна майстерня.

В 1906 році з квітня по листопад у селі відбувались заворушення селян. В січні 1918 року баламутівські повстанці спалили панський будинок і гуральню.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 62 чоловіка нагороджено орденами і медалями СРСР.

БАРА́НІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 15 км від районного центру і за 20 км від залізничної станції Ярмолинці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 787 чоловік. Сільраді підпорядковане село Круті Броди.

В Баранівці знаходиться центральна садиба колгоспу «Вперед», за яким закріплено 1 тис. га орної землі. Господарство вирощує зернові культури і цукрові буряки, виробляє м'ясо, молоко, займається садівництвом.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, майстерня побутового обслуговування, швейна і взуттєва майстерні.

В історичних документах Баранівка вперше згадується наприкінці XV століття.

Сільськогосподарська артіль заснована в 1923 році.

Біля села Крутих Бродів виявлено залишки поселень трипільської культури та скіфських часів.

БУ́ЙВОЛІВЦІ — село, центр сільської Ради. Лежать за 18 км від районного центру і за 2 км від залізничного роз'їзду Буйволівці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1407 чоловік.

Місцевий колгосп «Прогрес», за яким закріплено — 1,2 тис. га орної землі, вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє м'ясо і молоко. За трудові успіхи 175 колгоспників нагороджено медалями.

В Буйволівцях є середня школа, клуб, бібліотека; працюють дільнична лікарня, взуттєва майстерня.

В роки німецько-фашистської окупації у Буйволівцях була створена підпільна група, яка проводила агітаційну та диверсійну роботу проти окупантів.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 97 чоловік нагороджено орденами і медалями СРСР.

ВЕ́РБКА (до 1947 року — Вербка-Дерев'яна) — село, центр сільської Ради. Розташована за 20 км від районного центру і за 30 км від залізничної станції Коржівці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 1316 чоловік.

Колгосп ім. Чкалова, який обробляє 1,5 тис. га орної землі, вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє м'ясо-молочну продукцію. Є рибне господарство.

У Вербці працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека, народний музей; медичний пункт, швейна майстерня.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 89 чоловік нагороджено орденами і медалями Союзу РСР.

ВЕ́РБКА-МУРО́ВАНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і за 21 км від залізничної станції Коржівці. Населення — 1275 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лебедівка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Шлях Ілліча», який обробляє 1,7 тис. га орної землі. Колгосп вирощує зернові культури, цукрові буряки, займається тваринництвом, рибництвом. Тут є млин, кам'яний кар'єр, олійня. За трудові успіхи 48 чоловік нагороджено орденами і медалями.

У Вербці-Мурованій працюють середня школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, швейна і взуттєва майстерні.

В історичних документах село згадується з 1845 року.

В 1905 році тут була створена підпільна революційна організація, якою керував С. П. Ягельський. Підпільники розповсюджували марксистську літературу, організували виступ селян.

Уродженцем с. Вербки-Мурованої є М. Б. Гіліс — професор, доктор сільськогосподарських наук.

На території Вербки-Мурованої знайдені залишки поселення трипільської культури, на

південь від села — курган та залишки фортеці з підземними ходами.

ГЛУ́ШКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 20 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Дунаївці на лінії Кам'янець-Подільський—Гречани. Населення — 2526 чоловік. Сільраді підпорядковані села Глушковецьке і Слобідка-Глушковецька.

На території села міститься центральна садиба колгоспу ім. Леніна, за яким закріплено 3 тис. га орної землі. За успіхи, досягнуті в збільшенні виробництва зернових і технічних культур, бригадиру колгоспу М. М. Малюку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, комбайнер В. В. Лісовий в 1971 році нагороджений орденом Леніна.

В Глушківцях є середня школа, клуб, дві бібліотеки; два медичні пункти, швейна майстерня.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 166 уродженців села нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

У Глушківцях народився Г. М. Мороз — доктор медичних наук, професор.

На території Глушковець і Слобідки-Глушковецької знайдено кам'яні знаряддя праці доби неоліту і міді.

КАДИ́ЇВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 4 км від районного центру і за 7 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 941 чоловік. Сільраді підпорядковані села Волудринці і Слобідка-Кадиївська.

Місцевий колгосп «День урожаю», центр якого розміщений в Кадиївці, на 3 тис. га орної землі вирощує зернові культури, цукрові буряки та виробляє м'ясо і молоко. За трудові успіхи 18 чоловік нагороджено орденами і медалями, зоотехнік колгоспу А. З. Олійник — орденом Леніна.

У селі є восьмирічна школа, клуб, бібліотека: фельдшерсько-акушерський пункт, майстерня побутового обслуговування.

В історичних документах перша згадка про Кадиївку датується 1776 роком.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 94 жителів Кадиївки нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. К. С. Венгер — кавалер ордена Слави трьох ступенів.

МИХА́ЛКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 32 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Богданівці на лінії Жмеринка—Хмельницька. Населення — 751 чоловік. Сільраді підпорядковані села Іванківці та Монастирок.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Перемога», що обробляє 3 тис. га орної землі, вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє м'ясо, молоко, займається рибництвом, бджільництвом.

Тут є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, майстерня побутового обслуговування.

У Михалківцях народився український композитор і піаніст М. А. Завадський (1827—1887).

МОСКАЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 18 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Скибневе. Населення — 1137 чоловік. Сільраді підпорядковані села Верхівці та Коритна.

В селі розташована центральна садиба колгоспу ім. Котовського, за яким закріплено 2,7 тис. га орної землі. Тут є три ставки площею 27 га, пасіка. Допоміжні підприємства — вальцьовий млин, пилорама, цегельний завод. Ланкового колгоспу О. О. Марчука в 1971 році удостоєно ордена Леніна.

До послуг жителів села — восьмирічна школа, клуб, бібліотека; дільнична лікарня, швейна майстерня.

В 1905—1907 рр. в селі відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 122 чоловіка нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

ПА́СІЧНА — село, центр сільської Ради. Розташована за 17 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 655 чоловік. Сільраді підпорядковані села Васильківці і Магнишівка.

На території села розміщена центральна садиба колгоспу «Вітчизна», який користується 2 тис. га орної землі, вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє м'ясо, молоко. За трудові успіхи 22 чоловіка нагороджено орденами і медалями. Тут працює 101 чоловік з вищою та середньою освітою.

У Пасічній є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

1905 року селяни Пасічної під керівництвом А. Щербанського виступили проти поміщиків.

ПРА́ВДІВКА (до 1947 року — Татаринці)— село, центр сільської Ради. Розташована за 8 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 1330 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вихилівка і Жилинці.

Місцевий колгосп ім. Ленінської «Правди», за яким закріплено 4,3 тис. га орної землі, багатогалузеве господарство рослинницько-тваринницького напряму. За трудові успіхи в 1948 році ланковим О. А. Брик, О. С. Шувері та М. Т. Крамар присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, голову колгоспу І. П. Монастирського, бригадирів А. П. Боричка та Н. І. Яровця, колгоспниць Н. О. Шуверу, В. Д. Сивак нагороджено орденом Леніна, 10 трудівників — орденом Трудового Червоного Прапора.

В Правдівці є восьмирічна школа. клуб, бібліотека. Діє майстерня ремонту й пошиття одягу.

1907 року в селі сталося селянське заворушення. Протягом двох тижнів селяни не виходили на роботу, вимагаючи підвищення заробітної плати. Для розправи над ними був викликаний козачий загін. Організаторів заворушення П. Ф. Монастирського і Г. В. Міняйла ув'язнили.

В період громадянської війни, коли на Україну вторглися австро-німецькі інтервенти, жи-

телі Татаринець, щоб не пустити окупантів у село, завалили дорогу деревами та мішками з піском. За це каральний загін розправився з населенням.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 87 жителів Правдівки нагороджено орденами й медалями СРСР.

За мужність і героїзм, виявлені в боях під час визволення Польщі від гітлерівських окупантів, в січні 1945 року уродженцю села Жилинців І. П. Пиявчику присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У с. Вихилівці народилися М. П. Левицький (1866—1932) — український письменник і публіцист; В. О. Сельський (1883—1951) — український геофізик і геолог, академік АН УРСР.

На території села виявлені залишки поселення трипільської культури.

ПРОСКУ́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 35 км від районного центру і за 22 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1769 чоловік. Сільраді підпорядковані села Корначівка та Майдан-Морозівський.

Місцевий радгосп «Комінтерн» (орної землі 2,2 тис. га) спеціалізується на розведенні племінного молодняка та вирощуванні зернових культур. Доярка Т. Й. Коропатва нагороджена в 1971 році орденом Леніна.

В селі знаходиться картонна фабрика. В 1969 році вона виробила валової продукції на 1566 тис. карбованців.

У Проскурівці працюють середня школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

В історичних джерелах Проскурівка згадується з 1493 року. На околицях села під час визвольної війни 1648—1654 рр. сталася велика битва військ Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетської армії.

1734 року селяни Проскурівки і сусідніх сіл приєднувались до гайдамацьких загонів Медведя, Часниченка, Писаренка. Повстанці руйнували поміщицькі маєтки. Ще й досі частина села називається Гайдамаками.

В першій третині XIX століття селяни Проскурівки брали участь в антикріпосницькій боротьбі під проводом Устима Кармалюка.

У 1906—1907 рр. робітники Проскурівської обгорткової фабрики поставили перед орендарем вимогу про підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня до 8 годин. Коли орендар відхилив вимогу, 5 березня 1907 року розпочався страйк, яким керували Я. Мельник, Й. Трач, К. Ярчук. Серед робітників та селян розповсюджувалися листівки з закликом добитися виконання своїх вимог. Викликані з Нової Ушиці жандарми заарештували керівників страйку. На знак протесту селяни підпалили поміщицьку економію.

В роки тимчасової німецько-фашистської окупації в Проскурівці діяла підпільна комсомольсько-молодіжна група. Підпільники друкували й розповсюджували патріотичні листівки, в яких інформували радянських людей про події на фронтах, закликали чинити опір фашистам.

За мужність і відвагу на фронтах Великої Вітчизняної війни 172 чоловіка нагороджено орденами й медалями СРСР.

На південній околиці села збереглись земляні вали, біля яких знайдені залізні сокири, наконечники стріл та інші речі XII—XIII століть.

СА́ВИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 12 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1745 чоловік.

В селі — центральна садиба колгоспу ім. 40-річчя Жовтня, який користується 2,6 тис. га орної землі, вирощує зернові, виробляє м'ясо, молоко.

В Савинцях є середня школа, клуб, бібліотека, фельдшерсько-акушерський пункт.

В 1905 році селяни на знак протесту проти експлуатації відмовились працювати на пана.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, 144 жителі нагороджені орденами і медалями СРСР.

На території села знайдені знаряддя праці доби міді.

СКА́РЖИНЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 16 км від районного центру і за 6 км від залізничної станції Скибневе. Населення — 1488 чоловік. Сільраді підпорядковані села Лехнівка і Перегінка.

В селі міститься центральна садиба колгоспу «Шляхом Леніна», який обробляє 2,6 тис. га орної землі. Господарство різногалузеве. В ньому вирощують зернові, цукрові буряки, виробляють м'ясо, молоко, продукти птахівництва. За трудові успіхи нагороджено орденами й медалями 240 чоловік.

Є восьмирічна школа, клуб, бібліотека, швейна майстерня. Тут розміщена обласна психоневрологічна лікарня. В селі працюють 101 чоловік з вищою та середньою спеціальною освітою.

В роки Великої Вітчизняної війни діяла підпільна патріотична група.

СОКОЛІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Лежить за 5 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 2375 чоловік.

У колгоспі ім. Шевченка, центральна садиба якого розташована у Соколівці, обробляється 1,8 тис. га орної землі, на якій вирощують зернові, цукрові буряки. Є млин, кам'яний кар'єр. За трудові досягнення нагороджено орденом Леніна передовика виробництва М. У. Чавалаха, бригадира колгоспу Г. Ф. Білоуса.

В Соколівці — 2 школи, клуб, бібліотека; медичний пункт, швейна майстерня. З числа жителів за Радянської влади підготовлено 109 спеціалістів різних галузей народного господарства.

У 1861 році місцеві селяни протягом двох тижнів не виходили на роботу, звинувачуючи поміщика в прихованні справжнього змісту маніфесту. Викликані війська придушили виступ.

1905 року тут знову сталися селянські заворушення. Озброєні косами і вилами жителі села прийшли до панської економії і вимагали розподілу поміщицької землі.

На чолі повсталих були М. Войт, Д. Опрун, А. Богач, В. Рисюк та М. Голуб, яких поліція

заарештувала разом з іншими 50 учасниками виступу.

Активним борцем за владу Рад був житель Соколівки О. О. Дацун — учасник штурму Зимового палацу. 20 листопада 1917 року селяни відмовились працювати на поміщика і спалили його маєток.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни нагороджено орденами і медалями СРСР 127 чоловік. Відзначився в боях з німецько-фашистськими окупантами житель Соколівки І. Г. Рисюк, якому за форсування Одера в січні 1945 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Рисюк І. Г. загинув у боях за Берлін.

У Соколівці народився П. Г. Богач, професор, доктор біологічних наук, заступник голови Українського фізіологічного товариства.

СОСНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 12 км від районного центру і за 10 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 1370 чоловік. Сільраді підпорядковане село Косогірка.

На території села міститься центральна садиба колгоспу «Дніпро», який на площі 1,6 тис. га орної землі вирощує зернові культури й цукрові буряки, а також виробляє продукцію тваринництва і птахівництва. За трудові успіхи бригадир рільничої бригади І. Ф. Балаць нагороджений орденом Леніна.

У Соснівці є восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

За мужність і відвагу, виявлені на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами і медалями СРСР 95 чоловік.

СТРІХІВЦІ́ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 18 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Дунаївці. Населення — 1378 чоловік. Сільраді підпорядковані села Андріївка і Тарасівка.

В селі знаходиться центральна садиба колгоспу «Перше травня», за яким закріплено 2,4 тис. га орної землі. Господарство багатогалузеве, вирощує зернові культури, цукрові буряки, виробляє м'ясо, молоко, займається садівництвом, бджільництвом, рибництвом. На території Стріховець є три фруктових сади, три ставки, пасіка.

Тут працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; фельдшерсько-акушерський пункт, швейна майстерня.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни уродженцеві села В. П. Баранову присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

СУ́ТКІВЦІ — село, центр сільської Ради. Розташовані за 8 км від районного центру і за 15 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 2125 чоловік. Сільраді підпорядковане село Лисівка.

Центральна садиба колгоспу ім. Жданова, який обробляє 4,4 тис. га орної землі, розташована в Сутківцях. Господарство спеціалізується на відгодівлі свиней. Бригадир колгоспу М. П. Мирон нагороджений в 1971 році орденом Леніна.

Церква в с. Сутківцях. Пам'ятка архітектури XV ст. Фото 1966 р.

В селі є восьмирічна школа, будинок культури, бібліотека, медичний пункт.

На території Сутковець знайдені знаряддя праці доби міді. Тут збереглися церква, фортеця і руїни Сутковецького замку, які належать до XIV—XV століть.

ТОМАШІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 3 кілометри від районного центру і залізничної станції Ярмолинці. Населення — 1302 чоловіка. Сільраді підпорядковане село Нове Село.

У Томашівці знаходяться 4 і 5 бригади колгоспу ім. Мічуріна (центральна садиба в Ярмолинцях), які обробляють 1,4 тис. га орної землі. Є птахоферма і ферма великої рогатої худоби.

В селі працюють дві початкові школи, клуб, бібліотека, медичний пункт.

Перша згадка про село в історичних документах датується 1740 роком.

1905 року тут відбувся страйк сільськогосподарських робітників.

В 1922 році в Томашівці було створено сільськогосподарське товариство «Господар».

ША́РІВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і за 12 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 1520 чоловік. Сільраді підпорядковані села Боднарівка, Борбухи.

В селі знаходиться місцевий радгосп «Шарівка», що обробляє 1,8 тис. га орної землі. Виробничий профіль радгоспу — елітно-насінницький: вирощує насіння зернових культур для інших господарств району і області. В радгоспі є ферма великої рогатої худоби і свиноферма, механічна й столярна майстерні, 50 га саду, пасіка (171 бджолосім'я).

За трудові досягнення 17 чоловік нагороджено орденами і медалями. Робітнику С. У. Бачинському та директору Р. О. Сафоновій за успіхи у виробництві зернових та технічних культур присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, головний інженер радгоспу Г. В. Зварич удостоєний ордена Леніна.

У Шарівці працюють середня школа, клуб, бібліотека, швейна майстерня.

В історичних документах село згадується з 1811 року.

В боротьбі за владу Рад відзначився житель села В. А. Ціпанович — адмірал Військово-Морського Флоту СРСР.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни 76 жителів Шарівки нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

На території Шарівки є залишки поселення трипільської культури та давньоруського городища.

ЯСЕНІ́ВКА — село, центр сільської Ради. Розташована за 10 км від районного центру і за 5 км від залізничної станції Ярмолинці. Населення — 1405 чоловік.

Ясенівський колгосп ім. Ватутіна обробляє 1,9 тис. га орної землі. Господарство багатогалузеве: вирощуються зернові, цукрові буряки, виробляється м'ясо, молоко, продукти птахівництва. Тут є сад, 4 ставки, пасіка на 120 бджолосімей, колгоспний млин. За трудові успіхи голову колгоспу В. В. Нагірняка в 1971 році нагороджено орденом Леніна.

В селі працюють восьмирічна школа, клуб, бібліотека; медичний пункт, майстерня побутового обслуговування.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

* Прізвища, позначені в показчику зірочкою, подано російською або іноземною мовами.

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

Ї

Й

К

Л

М

Н

О

П

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

В

Е

Є

Ж

З

І

Й

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

Щ

Ш

Ю

Я

У відшуканні й доборі документів, матеріалів, ілюстрацій, використаних у нарисах і довідках, подавали допомогу: Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, Центральний державний історичний архів СРСР, Центральний державний архів Радянської Армії, Архів Міністерства оборони СРСР, Центральний державний архів кінофотофонодокументів СРСР, Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, Архів Інституту історії партії ЦК КП України, Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР, Радіотелеграфне агентство України, Партійний архів Хмельницького обкому КП України, Хмельницький і Житомирський обласні державні архіви, Київський державний історичний музей, Кам'янець-Подільський історичний, музей-заповідник, Хмельницький обласний краєзнавчий музей, Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Державна історична бібліотека УРСР, Хмельницька обласна бібліотека ім. М. О. Островського, Інститут історії АН УРСР, Кам'янець-Подільські педагогічний і сільськогосподарський інститути, Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, поточні архіви підприємств, колгоспів, установ, організацій, редакцій газет «Радянське Поділля» і «Корчагінець».

У доборі й опрацюванні матеріалів авторам і редколегії тому допомагали працівники обласних організацій та установ: В. Г. Абрамова, О. І. Боєв, Л. Й. Вайслович, Г. В. Вітряна, І. В. Гарнага, А. Г. Гула, І. О. Дусіна, М. І. Желєзнякова, І. І. Кириченко, М. М. Коваленко, А. М. Ковальчук, Л. В. Кульпинський, Т. В. Логвиненко, М. П. Малишева, А. І. Мамалига, А. В. Михайловський, М. Б. Мітельман, В. В. Ортинський, Р. Г. Пшиалковська, В. С. Ралко, М. А. Рахновецький, Г. Н. Сапожников, М. Т. Тараненко, Ц. М. Фірштейн, О. М. Целімецький, Р. Ф. Шпилько.

У підготовці матеріалів по селах, містах і районах брали участь:

Білогірський район: Ф. С. Бенера, Л. К. Бондар, В. Я. Грабчук, Г. І. Керея, І. С. Кузьменюк, М. С. Петрівський, С. Я. Сальник, М. Д. Соломуха;

Віньковецький район: С. С. Бодай, І. П. Іванчук, І. В. Кабачинський, Г. Г. Кохан, О. Я. Куровський, К. Ю. Паламарчук, М. В. Прилюк, Н. О. Пустова, А. І. Шелест;

Волочиський район: С. М. Кравець, Г. П. Мазур, А. Д. Урбан;

Городоцький район: О. С. Балихін, Т. Т. Нирко, Ф. О. Чабанов, В. М. Шевченко, М. Р. Шумейко, А. П. Яковчик;

Деражнянський район: Ф. Г. Варяниця, Н. І. Гвоздицька, С. М. Кашталяр, М. К. Кошельник, І. Д. Лень, М. М. Омелич, Г. С. Сухин;

Дунаєвецький район: О. Г. Бортняк, А. Л. Зексерман, В. Т. Криворука, Е. С. Лазаркевич, С. С. Олинєвич, М. Г. Ротко;

Ізяславський район: Г. Г. Білохвостова, Г. Г. Жовнірова, В. А. Ковальчук, В. М. Опса, В. А. Савицький, Н. В. Струпиховська, П. М. Хижук;

м. Кам'янець-Подільський: В. П. Анцут, О. А. Будник, О. С. Гоголь, І. Ф. Задворний, І. В. Івах, С. С. Сербин;

Кам'янець-Подільський район: Ю. Й. Альперин, М. М. Баранов, М. П. Крачило, О. Ф. Павловський, І. Л. Юрчак;

Красилівський район: П. В. Баско, І. М. Ключник, С. А. Очеретний, І. А. Шамрай;

Летичівський район: А. І. Гріх, А. Г. Дудник, Л. І. Кошелюк, І. С. Лазоренко, Ф. В. Помарайко, В. Г. Савенко, Т. В. Слободянюк;

Новоушицький район: Є. В. Бурдейний, С. В. Гринчук, Я. Ф. Резник, Г. І. Сокоржинська;

Полонський район: Н. М. Вальчук, К. Т. Гавриляста, М. О. Григорчук, І. П. Грузман, М. М. Заєць, С. К. Олійник, Є. В. Онищук, Г. П. Павличенко, М. Ф. Скрупська;

Славутський район: П. Ю. Адамчук, О. І. Береговський, В. А. Деркачук, Б. М. Кац, І. Ф. П'янников, М. П. Смагленко, В. А. Сманов;

Старокостянтинівський район: П. А. Безвушко, П. С. Борисюк, В. Ф. Деренівський, М. М. Євтушок, Є. М. Соботович;

Старосинявський район: В. С. Безпалько, М. М. Березюк, К. І. Бондаренко, М. Ф. Кушпела, Т. І. Плейзор, А. П. Ткачук, Д. С. Фасолько;

Теофіпольський район: О. А. Вісик, Є. О. Оришкевич, Г. О. Писарук, П. О. Пономаренко, П. П. Стріхар;

м. Хмельницький: П. Т. Григорчук, М. Д. Морський;

Хмельницький район: І. Д. Бабич, М. С. Вознюк, Й. І. Войтюк, В. А. Гордов, В. С. Киданчук, В. Ю. Маремуха, І. Є. Рибак, Д. П. Яценко;

Чемеровецький район: П. Ю. Демчук, В. П. Луцюк, Г. В. Павликовський, І. Г. Погомій, І. В. Сметанюк;

Шепетівський район: Т. Н. Авер'янова, Є. Г. Наймушин, Н. І. Перепелицина, В. З. Печонка, А. О. Присмотрова, А. Т. Салата;

Ярмолинецький район: М. І. Змаженко, С. С. Іваницька, Е. А. Твердохлібова, К. М. Шульжинська.

Матеріали з археології до нарисів і довідок опрацював доцент Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського І. С. Винокур, науково-методичне керівництво здійснювала старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Є. В. Махно.

Науково-методичне керівництво підготовкою тому здійснювали наукові співробітники відділу історії міст і сіл УРСР Інституту історії АН УРСР П. М. Балковий, В. М. Зайцев, Ю. О. Курносов, О. П. Лола, Д. І. Мишко, І. С. Черненко, А. А. Кондрацький; Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР І. О. Кудін; Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР І. П. Чепіга; Ради для вивчення продуктивних сил УРСР при Президії АН УРСР Г. К. Макаренко. Науково-методичне керівництво і допомогу у виявленні та опрацюванні матеріалів з питань культури здійснював науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР П. Д. Павлій.

У літературному опрацюванні матеріалів взяли участь викладачі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського П. І. Свідер та О. О. Чехівський, журналіст М. О. Слободян.

Добір і підготовку ілюстрацій до тому здійснювали фотокореспонденти Г. І. Бібик, П. Н. Гладун, О. П. Горобієвський, П. Д. Джобулда, А. Й. Кирилишин, В. Д. Куницький, Н. А. Ліхтерман, І. В. Складанюк, В. І. Степаненко, І. Н. Суботін, А. А. Ястремський; фотографи: В. В. Васильєв, С. Й. Грацерштейн, В. В. Котецький, В. М. Кушковий, Й. І. Литвак, Й. Ф. Ткач; журналістка Р. М. Зелена.

Консультацію по добору ілюстративного матеріалу подавав художній редактор Головної редакції УРЕ Ю. П. Кривдін.

ЗМІСТ

ИСТОРИЯ ГОРОДОВ И СЕЛ УССР

Хмельницкая область

(на украинском языке)

Зав. редакцією «Історії міст і сіл УРСР» *В. М. Кулаковський*

Редактори: *Б. В. Гордієнко*, *С. І. Дмитрук*, *Д. О. Дубенко*, *Л. С. Некрасова*, *В. Б. Рибка* (керівник редакційної групи), *Л. А. Сухих*, *З. В. Шлепакова*

Літературні редактори: *М. П. Базилівський*, *П. П. Сіпачов*

Молодший редактор *Л. І. Трасковська*

Оправа та титул художника *В. І. Юрчишина*
Художній редактор *Ю. С. Яхніс*
Технічні редактори: *Л. О. Петронюк*, *Є. М. Соколов*

Редагування карт: *І. Е. Гудим-Левкович*, *Н. М. Добжанська*, *Є. В. Мержвинський*, *Л. М. Чернишевич*

Коректори: *Г. К. Гальчук*, *Н. І. Кракович*, *М. К. Рудницька*

В тексті вміщено 276 фотоілюстрацій, 22 карти, 12 кольорових вклейок. Том здано до набору 18. V. 1971 р., підписано до друку 2. VIII. 1971 р. БФ 01734. Тираж 15000. Формат $84 \times 108^{1}/_{16}$, фіз. друк. арк. 44,25 + 1,5 арк. вклейок. Умовн. друк. арк. 76,86, обл.-вид. арк. 82,4. Зам. 1-155.
Ціна в оправі 4 крб. 60 коп.

Набрано і надруковано Харківською книжковою фабрикою ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР. Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.